THE

MADHAVIYA DHATUVRITTI

[A treatise on Sanskrit Roots based on the Dhātupāṭha of Pāṇini]

BY

SĀYAṆĀCĀRYA

Edited by

Swami DWARIKADAS SHASTRI

Vyākaraṇasāhitya-Bauddhadarśanācārya

With a Foreword by

Sarvatantraswatantra Pt Shri RAGHUNATH SHARMA

Head of the Department of Vedānta,

Vārāṇaseya Sanskrit Vishwavidyālaya, Varanasi

PRĀCHYA BHĀRATĪ PRAKĀSHANA

KAMACHHA, VARANASI

1964

PRACHYA BHARATI PRAKASHAN
Kamachha, Varanasi-1

First Edition *1964*
Price Rupees Twenty only

pp. 1-308 and 633 to the end printed at the Tara Printing Works, Varanasi
pp. 309-632 printed at the Gauri Shankar Press, Varanasi.

प्राच्यभारतीग्रन्थमालायाः प्रथम पुष्पम्

श्रीसायणाचार्यविरचिता

माधवीया धातुवृत्तिः

[पाणिनीयधातुपाठव्याख्यानात्मिका]

सम्पादक

स्वामी द्वारिकादासः शास्त्री

व्याकरणपालिसाहित्यबौद्धदर्शनाचार्य

प्राक्कथनलेखक

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः पण्डितश्रीरघुनाथशर्मा

वेदान्तविभागाध्यक्ष

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी

प्राच्यभारतीप्रकाशनम्

वाराणसी

१९६४

प्रकाशक :
प्राच्य भारती प्रकाशन
कमच्छा, वाराणसी—१

प्रथम संस्करण १९६४
मूल्य : बीस रुपये मात्र

मुद्रक
तारा प्रिंटिंग वर्क्स, वाराणसी (पृ० १ से ३०८, ६३३ से अन्त तक)
गौरी शंकर प्रेस, वाराणसी (पृ० ३०९–६३२)

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणाना सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणाम्
अस्मद्गुरुवर्याणा प्राक्कथनरूपाणि

आशीर्वचांसि

इयं *माधवीया धातुवृत्ति*. पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुत-सङ्गमराजमहामन्त्रिणा मायणपुत्रेण माधवसहोदरेण सायणेन विरचिता इति तत्तद्गणान्ते समाप्तिसूचकैतद्ग्रन्थदर्शनतोऽवसीयते ।

अस्याञ्च धात्वर्था सहजा उपसर्गनिपातप्रद्योत्याश्च, कृत्सु तिङ्क्षु च धातुप्रयोगा अतिगूढा, धातुप्रयोगसम्बद्धसूत्रार्था, धात्वर्थसम्बद्धा काला, धातुसम्बन्धिन आदेशा आगमा विकाराश्च सम्यक् प्रदर्शिता । धातूना पदव्यवस्था, प्रत्ययनियम, सनाद्यन्तधातुभेदा, नामधातुभेदा, तत्प्रयोगाश्चात्रोपदर्शिता ।

मन्येऽस्या धातुवृत्तेरध्ययनेन सर्वे धातुविषयविशया ध्रुव विनङ्क्ष्यन्ति ।

अस्याश्च लोके दुर्लभाया सम्पादनेन सुलभत्व सम्पादितवद्भ्यो *श्री स्वामिद्वारिकादास*पदवित्तेभ्यो व्याकरणाचार्येभ्यो भूयस साधुवादान्, मुद्रकेभ्य प्रकाशकेभ्यश्च *प्राच्यभारतीप्रकाशन*प्रतिष्ठानाध्यक्षेभ्यो भूयसो धन्यवादान् वितरन् विरमामि—

वा॰ सस्कृतविश्वविद्यालय,
वाराणसी
२४ । ७ । ६४

रघुनाथशर्मा
वेदान्तविभागाध्यक्ष

निवेद्यते किञ्चिदिह प्रवेदनम्

व्याकरणात् पदसिद्धि पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति ।
अर्थात्तत्त्वज्ञान तत्त्वज्ञानात् परं श्रेय ॥

इत्यभियुक्तोक्तिप्रामाण्येन नि श्रेयसाधिगमहेतोस्तत्त्वज्ञानस्य पद-पदार्थज्ञानमूलकत्वान्मोक्षप्रतिपादकाना भारतीयदर्शनशास्त्राणा प्राय: सस्कृतभाषानिबद्धत्वात्तेषां सम्यक्पदपदार्थज्ञानसम्पादनाय संस्कृतशब्दानुशासनानि अवश्यमध्येतव्यानि भवन्ति । तेषु प्रसिद्धानि नवैव, यथा —

ऐन्द्रं चान्द्र काशकृत्स्न कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशल शाकल पाणिनीयकम्[1] ॥

एष्वपि नवसु निखिललौकिकवैदिकशब्दाना नितरा व्युत्पादक पाणिनीयं शब्दानुशासनमेव जगतीदानी जयति । अन्येष्ववशिष्टेषु शब्दानुशासनेषु लौकिकवैदिकशब्दानां न तथा साधु सर्वाङ्गसम्पन्नं व्युत्पादन दृष्टिपथमायाति यथा पाणिनीयाष्टके इति तदेव तत्र सर्वतो भावेन श्रैष्ठ्य भजते इत्यसन्दिग्धम् ।

एतच्च भगवता पाणिनिना सूत्रपाठ-गणपाठ-धातुपाठ लिङ्गानुशासन-भेदेन चतुर्धा विभज्य स्वोपज्ञातम् । अतिसक्षिप्तस्यैतस्य न्यूनाशपरिपूरणेन, अत्यावश्यकाक्षेपसमाधिप्रदर्शनेन च भगवता भाष्यकारेण पतञ्जलिना सुपरिष्कृतमेतद् विजयतेतराम् ।

क्रमेण सम्प्रदायस्यास्य विरलीभावेन, भाष्यस्य च गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युपगमवादाना सिद्धान्तानाञ्च दुरूहतया, मन्दमतीना ततोऽभीष्टसिद्धावन्तरायमालोच्य सरलान् निबन्धान् निर्मिन्वतामर्वाचा विदुषां विभिन्ना शैली परिलक्ष्यते । तत्र केचन सूत्रपाठक्रमेण व्याचख्यु', यथा—काशिकाकार-वामनजयादित्यप्रभृतय । तत शब्दसिद्धौ भूयासमायासमवलोक्यापरे भट्टोजिदीक्षितप्रभृतयस्तत्तच्छब्दसाधुत्वोपयोगीनि

---

१. एतानि सर्वाण्येवाधिकृत्य पृथग् भूमिकाया यथावसर विचारयिष्याम. ।

भिन्न भिन्नप्रकरणपठितान्यपि वचनान्येकत्र सङ्कलय्य व्याचख्युः। इमे उभयेऽप्याचार्या धातुपाठस्य व्यत्यासमसहमानास्त तथैवोदधार्षु ।

वेदभाष्यकारः सकलविद्वन्माननीयो मनीषी अस्या धातुवृत्ते रचयिता सायणाचार्यस्तु 'शब्दयोनिश्च धातव' इत्यभियुक्तोक्तिम् 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति भाष्योक्तिं च मनसिकृत्य सर्वानेव शब्दान् साक्षात् परम्परया वा धातुप्रकृतिकानेव मन्यमानो धातूनेव मुख्यत्वेनाङ्गीकृत्य तेषां तिङन्त-णिजन्त सनन्त यङन्त-यङ्लुगन्तरूपाणि कृदन्तरूपाणि च प्रदर्श्य कृदन्तेभ्य एव सुब्विभक्ति-तद्धितादिप्रत्ययाँश्च प्रदिदर्शयिषु भाष्यकार-भर्तृहरि कैयट-काशिकाकार-मैत्रेय-क्षीरस्वामिप्रभृतीनां वचनोपन्यासपुरस्सरमिमां धातुवृत्ति निर्ममे।

तामिमा माधवीयां धातुवृत्ति सर्वाङ्गसौष्ठवातिशयादनतिविस्तृतत्वाच्च पाणिनीयव्याकरणस्य निखिलविषयानल्पेनैवायासेनावजिगमिषूणामभ्यसिषूणाञ्चात्यन्ताह्लादप्रदामाकलय्यैतस्या मुद्रणे कृतहृदयैः *प्राच्यभारतीप्रकाशन*प्रतिष्ठानाध्यक्षैः प्रेम्णाऽस्याः साधुसम्पादने भृशं प्रार्थितोऽहं मन्दः कवियशःप्रार्थी, प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुर्वामन इव विदुषामुपहास्यतामेवागमिष्यम् यदि वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽनुसन्धानसहायकपदमलङ्कुर्वतां वैयाकरणकेशरिणां मत्सुहृद्वराणां *श्रीलश्रीकालिकाप्रसादशुक्ल*महोदयानां साहाय्यं नाध्यगमिष्यम्।

एषां विद्वद्धौरेयाणां साहाय्येन सम्पादनकर्मणि प्रवृत्तेन मया अस्या धातुवृत्ते प्राक्तनं संस्करणचतुष्टयमादर्शत्वेन स्वीकृतम्। तेषु प्रथमं संस्करणं काशिकराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यापकैर्विद्वद्वरेण्यैर्भारद्वाजोपाह्वैः श्रीदामोदरशास्त्रिभिः सम्पादितम्, काश्यामेव 'मेडिकल-हाल्'-नाम्नि मुद्राणालये मुद्रितम्, 'लाजर्स कम्पनी' एतदाख्येन प्रतिष्ठानेन १८९७ खिष्टाब्दे प्रकाशितमस्ति। तदिदं संस्करणं वाराणसेयपरम्परया सम्पादितत्वादस्माभिर्मूलपाठे प्रायः प्रमाणत्वेन स्वीकृतम्। पुस्तकस्थ-टिप्पणीषु च यत्रतत्र 'क' सङ्केतेन स्मृतम्।

द्वितीयम्—बी० ए० इत्युपाधिधारिभिः अ० महादेवशास्त्रिभिः, पण्डितरत्नैः क० रङ्गाचार्यमहोदयैश्च सम्पादितम्, महिशूर(मैसूर)-पत्तने 'गवर्नमेण्ट ब्राञ्च प्रेस' नाम्नि मुद्रणालये मुद्रितम्, १८००

खिष्टाब्दे महिशूरराज्यशासनेन प्रकाशितमस्ति। तदिदं संस्करणं शुद्धतमम्, अर्वाचीनवैज्ञानिकमुद्रणप्रणाल्या मुद्रितमिति बहुत्रातोऽस्माभिस्साहाय्यं गृहीतम्। एतच्च टिप्पणीषु यत्रतत्र 'ख' सङ्केतेन स्मृतम्।

तृतीयं संस्करणम्—काशीस्थ 'चौखम्बा संस्कृत सीरीज' कार्यालयतः १९३४ खिष्टाब्दे प्रकाशितम्, व्याकरणाचार्यैः 'अनन्तकृष्णशास्त्रि-फड्के' इत्याख्यैर्विद्वद्भिः, सदाशिवशर्मशास्त्रिमहोदयैश्च सम्पादितमस्ति। तदिदं संस्करणं भ्रष्टपाठबहुलमशुद्धिप्रचुरञ्चेति नास्माकं किञ्चिदपि साहाय्यं व्यदधात्।

चतुर्थञ्च—एकोनविंशतिशताब्द्या अन्तिमे भागे सुप्रसिद्धे 'पण्डित' पत्रे भागशो मुद्रितम्। एतत्संस्करणमवलम्ब्यैव महिशूर-भारद्वाजीय संस्करणे मुद्रिते जाते इति न तत्र किञ्चिदपि ग्राह्यं वैशिष्ट्यमवशिष्टमासीदिति नास्माभिस्तद्बहु परामृष्टम्।

अस्यां धातुवृत्तौ सायणाचार्येण भूयांस आकरग्रन्था प्राचीना निबन्धाश्च (भाष्य कैयट-काशिका-पदमञ्जरी-न्यास-धातुप्रदीप-क्षीरतरङ्गिणी-प्रभृतयः), ग्रन्थकारा निबन्धकाराश्च (आपिशलि शाकटायन-भर्तृहरि-वामन-जयादित्य-अमरसिंह-यादवप्रकाशप्रभृतयः) क्वचित् स्वोक्ति-संवादाय, क्वचित्स्वोपदर्शितार्थप्रतिष्ठापनाय, क्वचिच्चतदुक्तिखण्डनाय तत्रतत्रोदाहृता। एते सर्वेऽप्यस्माभिर्यथोपलब्धि तत्रतत्र परामृष्टास्तथा तेषामुद्धरणानि च यथामति संशोध्य यथास्थानमेकक द्विकोद्धरणचिह्नेन (" " इन्वर्टेड कॉमा) चिह्नितानि। निबन्धकारणां नामानि तत्रतत्र पृथक्कारकैः कनीयोभिः सीसकाक्षरैर्मुद्रापितानि। पाठसौकर्याय च सर्वत्र धातुसूत्राणि तेषां रूपाण्यपि च कनीयोभिरेव मुद्राक्षरैर्मुद्रापितानि।

अनुसन्धित्सूनां सौकर्यायादौ धातुसूत्रसंख्या, धातुसंख्या चान्ते सर्वत्र निर्दिष्टा। नास्माभिरत्र महिशूरसंस्करणं भारद्वाजसंस्करणं वाऽनुसृते, तयोरेतद्विषयेऽशुद्धिबहुलत्वात्।

विदुषां परितोषाय माधवीय-धातुवृत्ते प्राधान्येनोपजीव्यभूतो *मैत्रेय*, *दैवम्*, *पुरुषकार*, *क्षीरस्वामी* च तत्र तत्र टिप्पण्यामस्माभिः सपरिश्रम-मुद्धृता। मैत्रेयक्षीरस्वामिनो धातुसूत्र-पाठान्तराण्यपि स्थापितानि। एवमेव तत्रतत्र महाभाष्य-कैयट-काशिका-पदमञ्जरी-अमरकोशप्रभृतीनां ग्रन्थानामप्याचार्येण परित्यक्त प्रसङ्गनिर्देशः कृतः।

अन्ते च—अनुसन्धित्सूनां सौकर्यबुद्ध्या गणनिर्देशपूर्विका सूत्र-संख्यासमन्विता अर्थसहिता धातुसूची अपि वर्णक्रमपूर्विका सयोजिता। एवमेव धातुवृत्तौ निर्दिष्टाना ग्रन्थाना ग्रन्थकर्तृणाञ्च नामानि तथैव सयोजितानि।

भूमिकायाञ्च—धातुवृत्तिमवलम्ब्य सर्वेऽपि स्थूला सूक्ष्माश्च विषया समासव्यासाभ्यां परीक्षिता।

एवमिदं संस्करण सर्वतोभावेन सुबृंहित शुद्धतम विदुषा प्रमोदाय कल्पेत—इति वय मन्यामहे।

उपकृतिस्मृतिः

सर्वत. प्रथमं पदवाक्यप्रमाणपारावारीणानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणा वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालये वेदान्तविभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वतां बृहस्पतिकल्पाना गुरुवर्याणा श्री १०८ श्रीरघुनाथशर्ममहोदयाना चरणाब्जयो. प्रणतितति सविदधामि येषा कृपाकटाक्षेणैव सुमहत्यस्मिन्नु साधे कर्मणि प्रवृत्तोऽह साफल्यमभजम्। यैश्च करुणासम्पृक्तचेतसा मदुत्साहवर्धनाय प्राक्कथनरूपमाशीर्वचनमत्र संयोजितम्।

ततश्चास्मत्सर्वविधश्रद्धादरभाजनभूता पूर्वोक्ता *श्रीशुक्लमहोदया* अपि माम् भृशमुपकृतवन्तस्सहस्रशस्सत्परामर्शदानेन। शुद्धचेतसा च स्वीकरोम्यह यदत्र सम्पादने यत्सौष्ठव तत्तेषामेव केवलम्। यत्रतत्र प्रमादश्च मम बुद्धिमान्द्यज।

एवमेव वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽध्यापकपदमलङ्कुर्वताम्, एम. ए, आचार्योपाधिभाजा तत्त्वविशारदाना (डाक्टर) *श्रीराम-अवधपाण्डेय*महोदयानामपि स्मरणमावश्यकम्, यै समये समये मम प्रमाद समादधद्भिरवलम्बनप्रदानेनानेकशो मम स्खलतिरवरुद्धेति तेऽतीव धन्यवादार्हा।

अनेकेषु शास्त्रेषु कृतभूरिपरिश्रमाणां संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य प्रसिद्धैतिह्यविदा क्षीरतरङ्गिणीसम्पादकानां *श्रीयुधिष्ठिरमीमासक*महाशया-नामपि भृशमुपकृति स्मरामि, यैर्विरचिता सम्पादिताश्च ग्रन्था प्रतिपद मम मार्गमालोकितवन्त.।

काशिक-हिन्दूविश्वविद्यालयीयप्रशिक्षणमहाविद्यालये भूतपूर्वप्रधानाध्यापका अस्मद्गुरिष्ठा *श्रीसत्यांशुमोहनमुखोपाध्याया* अपि मम धन्यवादार्हा, येषां सत्परामर्शेनाहं साफल्यमवाप्नवम्।

अथ च—प्रतिलिपि-प्रतिसंशोधनादिसौविध्यसम्पादनेन बहु साहाय्यं समर्पितवत आयुष्मते 'एम. ए' इत्युपाधिधारिणे रघुकुलप्रसूतये अस्मत्प्रियशिष्याय *श्रीउदयनारायणाय* अनेकशः साधुवादा वितीर्यन्ते, येन महत्यस्मिन् कर्मणि प्रवृत्तस्य मम सर्वथा सेवा रक्षा च कृता।

प्राच्यभारतीप्रकाशनाध्यक्षा अपि भूयोभूयो धन्यवादार्हा, ये प्राच्यभारतीसेवां हृदि निधायेदृशो महत्त्वशालिनो रत्नभूतान् ग्रन्थान् मुद्राप्य सर्वजनेभ्यः सौलभ्यं प्रददति। प्रार्थ्यते च भगवान् सर्वज्ञस्तेषामीदृशीमेव मतिमनुपालयितुम्, येन तेऽहर्निशं प्राच्यभारतीमित्थमेव संसेवेरन्।

बहूनामाकरग्रन्थानामनुपलब्ध्या, मम प्रमादेन, सीसकाक्षरव्यत्यासेन, प्रतिसंशोधकदृष्टिदोषेण वा जातानशुद्धिदोषान् क्षाम्यन्तु प्राचीनग्रन्थपरिशीलनशालिनो गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस। सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रमं धातुवृत्तिपठन-पाठन-पर्यालोचनादिनेति सप्रश्रयमभ्यर्थयते—

गुरु-पूर्णिमा, २०२१
प्राच्यभारतीभवनम्
कमच्छा, वाराणसी-१.

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री

विषयक्रमः

संक्षिप्तसङ्केतविवृतिसूची

अ० को०—अमरकोश
उत्तरमेघ०—मेघदूतकाव्ये उत्तरमेघ'
उत्तररा०—उत्तररामचरितम्
ऋ० स०—ऋग्वेदसहिता
काव्यप्र०—काव्यप्रकाश (मम्मट-विरचित)
काव्याल०—काव्यालङ्कारसूत्राणि वामनकृतानि
काशि०—काशिकावृत्ति
का० सू०—काव्यालङ्कारसूत्राणि वामन कृतानि
का० सू०—कातन्त्रसूत्रम्
किरा०—किरातार्जुनीयकाव्यम्
किराता०—किरातार्जुनीयकाव्यम्
कु० स०—कुमारसम्भवकाव्यम्
कौमारा—कातन्त्रानुयायिनो वैयाकरणा
क्षी० त०—क्षीरतरङ्गणी
क्षीर०—क्षीरस्वामी
क्षीरस्वामी—क्षीरतरङ्गणीकार
क्षीरतरङ्गिणीसम्पादक.—श्रीयुधिष्ठिर-मीमासक
क्षी० स्वा० टी०—क्षीरस्वामिकृता अमरकोशोद्घाटनटीका
जयमङ्गला—भट्टिकाव्यटीका
तरङ्गिणी—क्षीरतङ्गिणी
तै० स०—तैत्तिरीयसहिता
त्रिकाण्डकोश.—चन्द्रकीर्तिशीलस्कन्ध-सम्पादित
दै०—दैवम् (देवविरचितम्)
धातुप्रदीप:—राजशाहीसस्करणम्
धा० प्र०—धातुप्रदीप.
नि०—निरुक्तम्
न्या०—न्यास (काशिकाव्याख्यान भूत)
न्यासोद्द्योत.—मल्लिनाथकृता काशिका वृत्तिटीका
प० म०—पदमञ्जरी (काशिकाव्याख्या)
पाठा०—पाठान्तरम्
पा० धा० सू०—पाणिनीयसूत्रम्
पा० सू०—पाणिनीयसूत्रम्
पु०—दैवे पुरुषकाराख्यवार्त्तिकम्
पूर्वमेघ०—मेघदूतकाव्ये पूर्वमेघ
भट्टोजिदीक्षित.—वैयाकरणसिद्धान्त कौमुदीप्रणेता
म० भा० प्र०—महाभाष्यप्रदीप
म० भा०—पातञ्जलमहाभाष्यम्
भाष्यम्—तैत्तिरीयसहिताभाष्यम्
मुद्रितक्षीरतरङ्गिणी—श्रीयुधिष्ठिर-मीमासकसम्पादिता
मैत्रेय—धातुप्रदीपकर्ता
रघु०—रघुवशकाव्यम्
वा०—वाक्यपदीयम्
वा०—वार्त्तिकम् (कात्यायनमुनिकृतम्)
वासवदत्ता—एतदाख्य नाटकम्
वि० वि०—विधिविवेक.
वेणी०—वेणीसहारनाटकम्
वैज०—वैजयन्तीकोश
शार्ङ्ग० प०—शार्ङ्गधरपद्धति
शिशु०—शिशुपालवधम् (माघकविकृतम्)
शिशु० व०—शिशुपालवधकाव्यम्
शि० सू०—शिवसूत्रम् ('अइउण्' इत्यादिकम्)
स० व्या० शा० इ०—सस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास (श्रीयुधिष्ठिर-मीमासककृत)
स्वामी—क्षीरस्वामी (क्षीरतरङ्गिणीकार.)
हेला०—हेलाराज (वाक्यपदीयटीकाकार)

भूमिका

१

पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तदैतिह्यं समीक्ष्य च ।
बहिरङ्गपरीक्षेयं धातुवृत्तेर्विधीयते ॥

शब्दानुशासका ह्यष्टौ सिद्धाः संस्कृतवाङ्मये

'मुख व्याकरणं स्मृतम्' इत्यभियुक्तोक्तेर्व्याकरण नाम वेदाङ्गेषु मुख्यमङ्गम्। ईदृशे च व्याकरणे सन्ति इन्द्रचन्द्रादिकृता अष्टौ, (नव वा) व्याख्यानभेदा.। तथा चोक्तम्—

इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायन ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥ इति ।

यथा वा—

ऐन्द्र चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमार शाकटायनम् ।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्य पाणिनीयकम् ॥ इति ।

१ इन्द्रो व्याकरणकर्त्तेति तैत्तिरीयसहितायामप्याम्नायते—'वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमा नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्य चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवस्सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्' इति। (६।४।७)। शाकटायनव्याकरणे च 'जराया डसिन्द्रस्याचि' (१।२।३७) इतीन्द्र उल्लिख्यते। कथासरित्सागरे तु—'पाटलिपुत्र नन्दे शासति वर्षनाम्नो द्विजस्य पाणिनि-वररुचि व्याडि-इन्द्रदत्तादयश्शिष्या आसन् । तदा च तप प्रभावान्नवं व्याकरणं रचितवता पाणिनिना सह विवादे सम्प्रवृत्ते तादात्विकपाणिनिपराजयकुपितकपर्दिकृतघोरहुङ्कारविनष्टस्वीयैन्द्रव्याकरणो वररुचि. पाणिनिना पराजित. तदीयतन्त्रमेव प्राचीकशत्' इति कथोपलभ्यते ।

२ चन्द्रस्तु विक्रमादित्यसहभुवा भर्तृहरिणा प्रणीते वाक्यपदीये उल्लिख्यते—

'य पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागम ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थित ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभि. ।
स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभि पुन ' ॥ इति ।

अस्या धातुवृत्तौ च 'चन्द्रस्तु—मदि जाड्ये' इत्येव पपाठ' (मा० धा० ५८ पृ०) इत्यादिना चान्द्रवाक्यमपि तत्रतत्रोदाहृतम् ।

३ 'सङ्ख्याया' (५।१।५८) इति सूत्रे 'त्रिक काशकृत्स्नम्, अष्टकं पाणिनीयम्, दशक वैयाघ्रपदीयम्' इति काशिकाया दृश्यते। सङ्कर्षापरपर्यायं देवताकाण्डमपि चतुर्लक्षणीरूप काशकृत्स्नकृतमिति सम्प्रदायत प्रतीयते ।

४ 'वा सुप्यापिशले' (६।१।९२) इत्यादौ पाणिनिना आपिशलि र्निर्दिष्ट । माधवीयाया धातुवृत्तौ च तनादौ क्षिणुधातौ (मा० धा० ५०८ पृ०) "तथा चापिशलि 'शब्बिकरणे गुण' इति धातुगुणमभिधाय 'करोतेश्च' मिदेश्च' इत्यसूत्रयत्" इत्यापिशलिसूत्रमुदाहारि। शाकटाय नामोघाया वृत्तौ च 'अष्टका आपिशलपाणिनीया, त्रिका काशकृत्स्ना', चतुष्काश्शाकटायना ' इति दृश्यते। सामप्रातिशाख्यमप्यापिशालिकृतमिति प्रसिद्धम् ।

५ ऋक्तन्त्रव्याकरणं नाम सामप्रातिशाख्यं शाकटायनकृतमिति शब्देन्दुशेखरोपक्रमे दृश्यते। "वैयाकरणाना च शाकटायन आह—धातुज नामेति" इति 'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पाणिनीयसूत्रे पतञ्जलि । अधुनोपलभ्यमाने शाकटायनव्याकरणे धातोरुणादिप्रत्ययविधायकम् 'उणादय.' इति सूत्र दृश्यते। अत्र शाकटायनीये 'न संयोगाद्' (१।१।११५) इति सूत्र सयोगपरव्यञ्जनस्य द्वित्वनिषेधक दृश्यते । तत्सूत्रार्थानुवादरूपतया च 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य (८।४।५०) इति पाणिनीय सूत्र प्रतीयते। 'त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनमतेन द्वे भवत.' इति तत्र काशिका। तदेतत्पर्यालोचने इदमेव शाकटायनतन्त्रं पाणिनिसमकालमिति प्रतीयते। परे त्वन्यथैव प्रतिपद्यन्ते—"आद्द्विषो भेर्जुस्वा' (१।४।१०५) इति शाकटायनीयतन्त्रेऽस्मिन् आदन्ताद्द्विशिष्य परस्य ङितो ल वैकल्पिको भेर्जुस्भावो विहित । पाणिनिना तु 'लङ शाकटायनस्यैव' (१।४।१११) इति स एव जुस्भाव शाकटायनानुमततया वर्णित । तथा 'वानुव्यात्' इति शाकटायनीयतन्त्रेऽस्मिन्कृत वैकल्पिकमस्पष्टश्रुतियकारवकारविधान पाणिनिना 'व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य' (८।३।१८) इति शाकटायनानुमतत्वेन वर्णितम्। यदि इदमेव शाकटायनीयतन्त्रं पाणिनेरनुमतं तदा तत्रैव वैकल्पिकत्वेन दृष्टस्य विधे. पाणिनिना शाकटायनीयत्वेनाभिधानं विफलं स्यात् । अन्यतन्त्रे नित्यस्य विधेर्वा प्रतिषेधस्य वा वैकल्पिकताया प्रदर्शनाय हि तस्य तस्य तन्त्रान्तरकारानुमतत्वेनोल्लेखो दृष्ट इति ।

६ अमरस्य तु नामलिङ्गानुशासनमेवाधुना दृश्यते, तत्र पाणिनितन्त्र-दृष्टप्रत्यया एवाश्रिता लिङ्गादिसंग्रहे।

७ जैनेन्द्रव्याकरणस्य प्रवक्ता पूज्यपादापरनामा देवनन्दी आसीदिति प्रसिद्धि।

८ सस्कृतवाङ्मयेऽत्यन्त महत्त्वपूर्णं कातन्त्रव्याकरणं 'कौमार' 'कलापक' 'कलाप' इति नामभि प्रसिद्ध कुमारस्य कार्त्तिकेयस्याज्ञया शर्ववर्मणा विरचितम्। अथवा कुमाराणा बालाना कृते व्याकरणस्य सुखबोधाय प्रोक्तं तन्त्रं 'कौमारम्' इति बोध्यम्।

९ सारस्वत व्याकरण विदुषामाश्रयदात्रा धाराधिपतिना सिन्धुल-महाराजपुत्रेण जयसिंहमहाराजपित्रा भोजदेवेन सरस्वतीकण्ठाभरणनाम्ना विरचितम्। अनुभूतिस्वरूपाचार्यैर्व्याख्यात व्याकरणमपि 'सारस्वत' इति नाम्ना प्रसिद्धम्।

आचार्यः पाणिनिस्तेषु श्रेष्ठः शब्दानुशासकः

१० निखिलसस्कृतवाङ्मये पाणिन्युपज्ञव्याकरणस्य साङ्गस्य समग्रस्योपलब्धिरेव ईदृशस्यार्षतन्त्रस्य सम्प्रति वैयाकरणजगति सर्वतोऽधिकं माहात्म्य प्रख्यापयति। नैतावदेव, वय त्वेतन्मन्यामहे यदिदमेव व्याकरण-मुत्तरवर्त्तिनामन्येषा प्रधानमुपजीव्यमिति।

भगवता पाणिनिना च स्वशब्दानुशासनकात्स्न्योपपत्त्यै सूत्रपाठेन सहैव धातुपाठोऽपि प्रधानाङ्गत्वेन प्रोक्त। न ह्येतस्य प्रवचन विना कश्चिदप्याचार्यं शब्दानुशासनस्य सम्यक् प्रवचने समर्थो भवति। अत एवोत्तरवर्त्तिषु कातन्त्रादिव्याकरणेष्वपि धातुपाठपरम्परा समाना दृश्यते—इति माधवीयधातुवृत्तिसमीक्षयाऽवगम्यते। एवमेव भागुर्यापिशलिप्रभृतिभि. पाणिने पूर्वतनैराचार्यैरपि, यत्रतत्र ग्रन्थेषु तत्तत्प्रोक्त-धातूनामुपलब्ध्या, धातुपाठ प्रोक्त एवेति सुस्पष्टम्।

'धातुपाठ. पाणिनीयः' पक्षोऽयं सर्वसम्मतः

पाणिनीयैर्वैयाकरणै समादृतो धातुपाठ पाणिनिप्रोक्त एवेति पाणिनीयाना परम्परा। अत्र केवलं काशिकावृत्तेर्न्यासाख्यटीकाकर्ता जिनेन्द्र-बुद्धिरेव विरुद्ध.। तेन ह्यस्यापाणिनीयत्वे हेतुद्वय प्रादर्शि। परन्तु तेनैवान्यत्र आपिशलिधातुपाठमालोचयताऽस्य धातुपाठस्य पाणिनीयत्वमपि प्रतिपादितमिति तदुक्ति. स्ववचनेनैव खण्डिता भवतीति किमत्राधिकं वयं ब्रूम.।

अथ प्रथमम् 'भूवादयो धातव' (१।३।१) इति सूत्रविज्ञापितस्तत्खिल रूपो धातुपाठोऽपि पाणिनीय एवेत्यत्र कानिचित् प्रमाणान्यपि प्रस्तूयन्ते—

१. 'अदिप्रभृतिभ्य शप' (२।४।७२), 'जुहोत्यादिभ्य. श्लु' (२।४।७५), 'दिवादिभ्य श्यन्' (३।१।६९), 'भृञामित्' (७।४।७६), 'निजा त्रयाणा गुण श्लौ' (७।४।७५), 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९), 'फणा च सप्तानाम्' (६।४।१२५), 'किरश्च पञ्चभ्य' (७।२।७५), इत्यादिष्वनेकेषु सूत्रेषु धातुपाठान्तर्गतधातूना गणपाठस्मरण प्रमाणयति 'सूत्रपाठप्रवक्ता आचार्य. कश्चिद् धातुपाठमपि पूर्वं प्रोक्तवान्' इति।

२. धातुपाठस्थैर्विविधैर्ङाद्यनुबन्धै. 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१।३।१२), 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१।३।७२), 'ड्वित क्त्रि' (३।३।८८), ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) इत्यादिषु बहुषु सूत्रेषु कार्यविधानमपि प्रमाणयति धातुपाठस्य पाणिनिप्रोक्तत्वम्।

३. 'वृद्धिरादैच्' (१।१।१), भूवादयो धातव' (१।३।१), 'चुटू' (१।३।७), 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१।-।७२), इत्याद्यनेक-सूत्रव्याख्यानेषु महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिरपि स्वकीये महाभाष्ये इमं धातुपाठं स्पष्टमेव पाणिनिप्रोक्तत्वेन स्वीचकार।

४. अथ च प्राचीना. वैयाकरणा वामन जयादित्य-क्षीरस्वामि-जिनेन्द्र-बुद्धिप्रभृतय सूत्रपाठमिव धातुपाठमपि पाणिनीयमेव स्वीकुर्वन्त, तत्रस्थ-प्रयोगाणा सामर्थ्यंवशेनानेकान् उद्यम-उपरम-विधूनन-प्रीणन-व्याज शोभादि-शब्दान् निपातनात्साधयन्ति। इत्थमेतच्छब्दसाधनप्रकारोऽपि तत्तदाचा-र्याणा मते धातुपाठस्य पाणिनीयत्वमेव साधयति।

एवमेतै. प्रमाणभूतैर्हेतुभि. सद्भि धातुपाठस्य पाणिनिप्रोक्तत्वे न कश्चिच्छङ्काकलङ्क इति स्पष्टम्।

धातूनामर्थनिर्देशः पाणिनीयः स्मृतो बुधै.

व्याकरणेतिहासलेखके श्रीयुधिष्ठिरमीमासकमहाशयै. स्वकीये 'व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे प्रकरणमिदं विशदं व्याख्यात-मिति तस्यैव संस्कृतच्छायामत्र स्थापयामो विदुषा परितोषाय[1]।

"ये खलु धातुपाठं पाणिनीयमुररीकुर्वन्ति तेऽपि धात्वर्थाना पाणिनीय-त्वापाणिनीयत्वयोर्विप्रवदन्ते। तेषा पाणिनीयत्वापाणिनीयत्वयोर्यानि प्रमाणानि, तान्यत्र निर्दिश्यन्ते। तथा हि—

1. अत्र धातुसूत्रसख्यानिर्देशस्तु सौकर्यार्थमस्यैव ग्रन्थस्य कृत इति ध्येयम्।

अपाणिनीयत्वप्रतिपादकानि प्रमाणानि—यै प्रमाणैर्धात्वर्थनिर्देशानाम पाणिनीयत्वं प्रतीयते, तान्युच्यन्ते—

१. 'परिमाणग्रहणं च कर्तव्यम्—इयानवधिर्धातुसज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। कुतो ह्येतद्भूशब्दो धातुसज्ञो भवति, न पुनर्भ्वेधशब्द ?' (महा० १।३।१) यदि हि नाम 'भू सत्तायाम्, एध वृद्धौ' इत्येव सार्थको धातूना पाठो भवेत्, तर्हि भ्वेधसमुदायस्य धातुसंज्ञाया शङ्कैव नोदेति, भूशब्दानन्तर सत्ताया पदस्य पाठात् । अत एवैतद्भाष्यव्याख्याने कैयट आह—

'न चार्थपाठ परिच्छेदक, तस्यापाणिनीयत्वात्, अभियुक्तैरुपलक्षणतयोक्तत्वात्' इसि ।

अत्रैव अभियुक्तपदख्याने नागेशेन—'भीमसेनेनेत्यैतिह्यम्' इत्युक्तम् ।

२. 'पाठेन धातुसज्ञाया समानशब्दाना प्रतिषेधो वक्तव्य । या इति धातु, या इत्याबन्त । वा इति धातु वा इति निपात । नु इति धातु, नु इति प्रत्यय । दिव इति धातु, दिव इति प्रातिपदिकम् ।' (महा० १।३।१)

यदि हि नाम धातुपाठेषु 'या प्रापणे' 'वा गतिगन्धनयो.' इत्येवं सार्थो धातूपदेश स्यात् तर्हि शङ्कैवेय नोदीयात् । य. खलु प्रापणेऽर्थे 'या' शब्द, स धातुसज्ञो भविष्यति । आबन्तस्तु नैव प्रापणार्थक, कुतस्तस्य धातुसंज्ञाप्राप्तिर्यस्या प्रतिषेध. कर्त्तव्यो भवेत्। एव 'वा' 'नु' 'दिव'–आदिष्वप्यूह्यम्।

३. (क) 'न ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते।' (महा० ३।१।८, ११, १९)

(ख) 'क' खल्वपि पचादीना क्रियावचनत्वे यत्नं करोति।' (महा० ३।१।१९)

(ग) "को हि धातु-प्रातिपदिक-निपातानामर्थानादेष्टुं समर्थ. ।" (महा० २।१।१)

द्वितीयवाक्यं व्याचक्षाणो नागेश आह—'पचादीनामर्थरहितानामेव पाठात् ।'

४. भट्टोजिदीक्षितोऽपि भूवादिसूत्रकौस्तुभे (१।३।१) अर्थरहितानामेव धातूना पाठं स्वीचकार। तथा हि—'न च या प्रापणे इत्याद्यर्थनिर्देशो नियामकस्तस्यापाणिनीयत्वात्। भीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिशुरिति स्मर्यंते। पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठीदिति भाष्यकैयटयो. स्पष्टम् ।' इति ।

५. स एव पुनराह शब्द कौस्तुभे—(१।२।२०) 'तितिक्षाग्रहणं ज्ञापकं भीमसेनादिकृतोऽर्थनिर्देश उदाहरणमात्रम् ।' इति ।

एभि प्रमाणैरिदं स्पष्टं यत्पाणिनीयधातुपाठे योऽर्थनिर्देश सोऽपाणिनीय । पाणिनिस्तु 'भ्वेधस्पर्ध' इत्येवमर्थविरहितानेव धातून् पपाठेति ।

पाणिनीयत्वप्रतिपादिकानि प्रमाणानि—तत्र यै प्रमाणैर्धात्वर्थनिर्देशाना पाणिनीयत्वं सिद्ध्यति, तान्युच्यन्ते—

१. महाभाष्ये केचन धातवोऽर्थनिर्देशपुर सर मुद्ध्रियन्ते । तेन ज्ञायते महाभाष्यत. प्रागपि पाणिनीयधातुपाठेऽर्थनिर्देश आसीत् ।

२. 'चुटू' (१।३।७) इति सूत्रव्याख्याने महाभाष्यकार पठति—'अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नैवजातीयकानामिद्विधिर्भवति इति यदयमिरित काँश्चिन्नुमनुषक्तान् पठति—'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० ६१५), 'स्कन्दिर् गतिशोषणयो ' (भ्वा० ६९९) इति ।

पाणिनिना धातुपाठस्य प्रवचनं कृतमित्यनेन वचनेन ज्ञापित पुरस्तात् । अतो येन खल्वाचार्येण 'उ बुन्दिर्, स्कन्दिर्' धातू इरितौ नुमनुषक्तौ च पठितौ, तेनैव तयोरत्र निर्दिष्टा 'निशामने' 'गतिशोषणे च' अर्था अपि पठिता इति विस्पष्टम् ।

३. भूवादिसूत्रेऽप्याह भाष्यकृत्—

'वपि प्रकरणे दृष्ट, छेदने चापि वर्तने—केशश्मश्रू वपतीति । ईडि स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट, प्रेरणे चापि वर्तते—अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे मरुमेऽमुतश्च्यावयन्ति—इति । करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्ट, निर्मलीकरणे चापि वर्तते—पृष्ठ कुरु, पादौ कुरु, उन्मृदानेति गम्यते ।' महा० १।३।१) अत्र महाभाष्यकृता केषाञ्चिदर्थाना दृष्टत्वमुक्तम्, केषाञ्चिच्च वर्तनत्वम् । तत्र 'दृष्ट.' 'वर्तते' पदयोरैकार्थ्यं नेति तु वाक्यविन्यासादेव स्पष्टम् । तेन योऽर्थो 'दृष्ट ' इत्युक्तस्तस्यायमेवाभिप्रायो यत् स धातुपाठे पठितो दृश्यते इति, यस्त्वर्थो 'वर्तते' क्रियया निर्दिष्ट. स खलु धातुपाठेऽपठितोऽपि लोकवेदयोरुपलभ्यते इति ।

४. बहवो हि वैयाकरणा धातुपाठे कृतानामर्थनिर्देशाना सूत्रवत् प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा—

(क) 'कथमुद्यमोपरमौ ? 'अड उद्यमे', 'यम उपरमे' इति निपातनादनुगन्तव्यौ ।' (काशि० ७।३।१४) ।

(ख) 'धू विधूनने', 'तृप प्रीणने' इति निपातनादेतयोर्नुंग्भविष्यति' ।
(न्या० द्वि० भा० ७९२ पृ०).

(ग) 'शुभ शुम्भ शोभार्थे'—अत एव निपातनात् 'शोभा' इति साधु.' । (क्षीरत० ६।३४)

(घ) 'शोभेति निपातनात् ।' (५।२।४१) इति काव्यालङ्कारे वामनोऽपि ।

यदि नाम धात्वर्थनिर्देश पाणिनीयो नाभविष्यत्तर्हि वैयाकरणाना तत्र सूत्रवत्प्रामाण्यबुद्धिरपि नोदैष्यत् । दृश्यते च यतस्तत्र सूत्रवत्प्रामाण्य-बुद्धि, तस्माद् स्पष्टमेव यद्धात्वर्थनिर्देशान् प्रमाणीकुर्वन्तो वैयाकरणा-स्तानर्थनिर्देशान् पाणिनीयानेवानुमन्यन्ते ।

५. धातुवृत्तिकारा बहुत्र धातुसूत्राणा सहितापाठस्य प्रामाण्यमाश्रित्य सूत्रविच्छेदे विप्रवदन्ते । यथा—

(क) 'तपऐश्वर्येवावृतुवरणे' (मा० धा० दि० ५१५२ सू०) इति दैवादिकपाठे मध्ये पठ्यमान 'वा' पदं पूर्वसूत्रस्यावयव, उतोत्तरस्य ? 'पूर्वावयवे भौवादिकस्य तप सन्तापे (मा० धा० भ्वा० ७०४ सू०) इत्यस्यैश्वर्ये वा दिवादित्वमाचष्टे' इत्येके मन्यन्ते । 'उत्तरावयवेऽपि वा इति पृथक्पद सद् भौवादिकस्य 'वृतु' धातो (मा० धा० भ्वा० ४९१ सू०) वरणे वा दिवादित्व ब्रूते—इत्यपरे सगिरन्ते । 'वा इति धात्वेकदेशस्तेन 'वावृतु' इति धातु.— इत्यन्ये आतिष्ठन्ते ।

(ख) 'पतगतौवापशअनुपसर्गात्' (मा० धा० चु० २५०-२५१ सू०) इत्यत्रापि 'वा' पद पूर्वसूत्रस्यावयव उतोत्तरस्य ? इति विवाद । कंचन पूर्वसूत्रावयव मन्यमाना 'पतधातोर्गतौ वा णिजुत्पद्यते' इत्याहु । अपरे उत्तरसूत्रावयव मन्यमाना अपि 'वा' पद स्वतन्त्रमभ्युपगम्य पशोऽनुपसर्गा-द्वाऽदन्तत्वमाहु । अन्ये तु 'वा' पद धात्ववयव ब्रुवाणा 'वापश' इति धातु स्वीचक्रु ।

अय सर्वोऽपि विवादो धात्वर्थनिर्देशाना पाणिनीयत्वमुररीकृत्यैवोप-पद्यते । यदि हि नामैतादृशेषु स्थलेषु 'भ्वेधस्पर्धवत्' केवलो धातुनिर्देश एव पाणिनीयोऽभविष्यत्तर्हि 'तपवावृतु' 'पतवापश' इत्येव सहितापाठे वा शब्दे पठ्यमानेऽपि 'वावृतु' धातो 'वापश' धातोश्च स्वरूपे सन्देह एव नोदपत्स्यत । वा-रहितपाठे तु नतराम् । यदि हि 'तपवावृतु' 'पतवापश' इत्यर्थविरहिते पाठे सन्देहावसरोऽपि स्यात्तर्हि 'तप-वावृतु' अथवा 'तपवा-वृतु', एव 'पत-वावश' यद्वा 'पतवा वश' इत्येवमेव सन्देह स्यात्, न तु यथा वृत्तिकारा आहुस्तथा ।

सायणाचार्यं सार्थपाठ पाणिनीयं मन्यमान 'तपऐश्वर्येवावृतुवरणे' इत्यत्र 'तप ऐश्वर्ये वा, वृतुवरणे' इत्येवम्, 'तप ऐश्वर्ये, वावृतु वरणे' इत्ये-वञ्चोभयथा सन्धिविच्छेदमपि पाणिनीयमेवाह । तथा हि—

'अस्माकन्तूभयमपि प्रमाणम्, आचार्येणोभयथा शिष्याणा प्रतिपाद-नात् (मा० धा० पृ० ४१८) ।

६. यदि हि पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशोऽपाणिनीय स्यात्तर्हि समाने प्रघट्टके एकस्यैव धातो द्वि. पाठो नोपपद्यते । धातुस्वरूपनिदर्शनाय सकृत्पाठ एव पर्याप्त स्यात् । तथा हि—

(क) अट्टादिषु हुडे —हुडि सङ्घाते, (भ्वा० १७२), हुडि वरणे (भ्वा० १८०) ।

(ख) शौट्टादिषु किट —किट खिट त्रासे (भ्वा० २०१) इट किट कटी गतौ (भ्वा० २१५) ।

(ग) मव्यादिषु खेल —केलृ खेलृ क्ष्वेलृ वेल्ल चलने (भ्वा० ३५२) पेलृ खेलृ शेलृ षेलृ गतौ (भ्वा० ३५३) ।

७. एवमेव धात्वर्थानामपाणिनीयत्वे समानार्थकेषु सकृत् पठितस्य धातोरुत्तरसूत्रे एवान्यार्थनिर्देशाय पुन पाठो नोपपद्यते । यथा—

(क) रघिलघि गत्यर्था (भ्वा० ७७), लघि भोजननिवृत्तावपि (क्षी० त० भ्वा० ७६) ।

(ख) गज गजि शब्दार्था (भ्वा० १५५), गज मदने च (भ्वा० १५६)।

(ग) तय णय गतौ (भ्वा० ३१२) तय रक्षणे च (भ्वा० ३१२) ।

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ च धात्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वे एकस्य धातो. समाने प्रघट्टके सकृत् प्रवचनमेव सम्भवति, न द्वि, अर्थनिर्देशाभावेऽर्थभेदात् पुन पाठे हेत्वभावात् । यदि हि नाम केनचिदर्वाक्कालिकेनार्थविरहिते पाणिनीये पाठे धातुभि. सह अर्थसयोजन कृत स्यात्तर्हि एकस्य धातोर्द्वावर्थावेकस्मिन्नेव स्थाने निर्दिशेत्, न तु पाणिनिना सकृत्पठितस्य धातोरर्थभेदाद् द्वयो ~~स्थानयो~~ पाठ कुर्यात् । अनेन ज्ञायते–यथा पाणिनिना सूत्रपाठे 'बहुल छन्दसि' इति समानवर्णानुपूर्वीक सूत्रमर्थभेदाच्चतुर्दशसु स्थानेषु पठितम्, तथैव धातुपाठेऽप्येक एव धातुरर्थभेदाद् द्विस्त्रिर्वा पठित इति ।

एतै. प्रमाणैर्धातूनामर्थनिर्देश. पाणिनीयएवेति विस्पष्टमुक्त भवति । इति ।

धातुपाठो द्विधा प्रोक्तो लघुवृद्धविभेदतः

वस्तुतस्तु भगवता पाणिनिनोभयथा धातुपाठप्रवचनं कृतम् । तत्र तेन केचन अर्थनिर्देशरहिता 'भ्वेधस्पर्ध' इत्येवं धातव एव संहितापाठेन प्रतिपादिता । अपरे 'भू सत्तायाम्, उदात्त । एध वृद्धौ' इत्येवमर्थनिर्देशसहिता । अस्यामुपपत्तौ महाभाष्यमेव प्रमाणम् ।

तथा च अर्थनिर्देशरहित धातूना संहितापाठ 'लघुपाठ.' इति वैयाकरणनिकाये प्रसिद्ध., सार्थनिर्देशो धातुपाठश्च 'वृद्धपाठ' इति ।

अष्टाध्याय्या व्याख्यानग्रन्थानामालोडनेन शैली चेयमाचार्यस्य—इत्यनुमीयते । तथा च यथा अष्टाध्याय्या भाष्यवार्तिककृतोर्व्याख्यानं लघुपाठमाश्रित्य, काशिकाकारादीनाञ्च व्याख्यान वृद्धपाठमाश्रित्येति द्विधा व्याख्यानमुपलभ्यते, एवमेव धातुपाठस्यापि द्विधाप्रवचनस्वीकारे सर्वं समञ्जसं स्यात् । परम्परा चेयं प्राचीनानामाचार्याणा लघुवृद्धपाठप्रवचनरूपेति पुष्कलं सस्कृतवाङ्मयमप्यत्र प्रमाणमिति दिक् ।

यच्च मैत्रेय-भट्टोजिदीक्षित-नागेशादयो धात्वर्थनिर्देशं भीमसेनकृत मन्यन्ते तत्तु भाष्याद्यपर्यालोचनविजृम्भितमेव । भीमसेनो नाम कश्चिद् वैयाकरण सायणाचार्यादिवद् धातुपाठं व्याख्यातवानित्येव वक्तुं शक्यते, न तु तेन धात्वर्थनिर्देशोऽपि कृत इत्यपि, भाष्यादिविरुद्धत्वात् ।

वृद्धपाठत्रये तावज्ज्येष्ठः सायणसंस्कृतः

तत्र धातूनामर्थनिर्देशविरहितो लघुपाठश्शनै शनै पठने पाठने चोपयोगाभावाद्विरलतामगात् । सार्थनिर्देशो वृद्धपाठस्तु अध्ययनाध्यापने बहुलप्रचारत्वादिदानी सर्वत्रोपलभ्यते । सोऽय वृद्धपाठस्त्रिविध इति वैयाकरणेषु प्रसिद्धम् । अत्रेद वक्तव्यम्—

यथा निखिलसंस्कृतवाङ्मये अन्येषा बहूना ग्रन्थाना देशभेदेन विविधा पाठा उपलभ्यन्ते तथैव पाणिनीयशब्दानुशासनस्यापि स्थिति. । पाणिनेरष्टाध्याय्या काशिकावृत्तिसम्मत. पाठ पौरस्त्यै प्रमाणत्वेनाश्रीयते । दाक्षिणात्यस्तत्रभवान्कात्यायनश्च य पाठमाश्रित्य वार्त्तिकानि प्रणिनाय स दक्षिणेषु एव प्रमाणम् । क्षीरस्वामी च यं सूत्रादिपाठं क्षीरतरङ्गिण्यादिषु निर्दिशति स पश्चिमोत्तरशाखीय. । एवमर्थनिर्देशसहितस्य वृद्धधातुपाठस्यापि देशभेदेन त्रय पाठा उपलभ्यन्ते । तत्र प्राच्या. मैत्रेयप्रभृतयो य पाठमाद्रियन्ते, स पूर्वदेशीय पाठ । क्षीरस्वाम्यादयो यं पाठमाश्रयन्ति स पश्चिमोत्तरदेशेषु प्रमाणत्वेन स्वीकृत । आचार्यपाल्यकीर्त्तेरुपजीव्यभूत पाणिनीयधातुपाठश्च दाक्षिणात्यसम्मतो धातुपाठ —इत्यनुमीयते, न त्विदानी स साक्षादुपलभ्यते ।

सम्प्रति य पाणिनीयो धातुपाठो वैयाकरणैराद्रियते स सायणाचार्यै. परिष्कृतो वर्त्तते इत्यैतिह्यपृष्ठानि प्रमाणम् ।

धातुपाठेऽव्यवस्थायां विचारः क्रियतेऽधुना

अत्रैवं विचार्यते परमविदुषा श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकेन सूक्ष्मेक्षिकया—

"य. खल्वर्थनिर्देशसहितो धातुपाठ सम्प्रत्युपलभ्यते, तत्र पाठाना महत्यव्यवस्था दृश्यते। तत्र केषाञ्चिद्धातूना क्रमविपर्यास, केषाञ्चिदर्थ-विपर्यय, केषाञ्चिदभाव, केषाञ्चिच्च पुनराधिक्यमपि दृश्यते। नहि धातु-पाठस्य कयोरपि द्वयोर्व्याख्यानयोस्समान पाठ उपलभ्यते। एषा चाव्य वस्था चिरकालादेव प्रसृता, उत्तरोत्तर च वृद्धिङ्गता। तथा हि—

(१) 'जक्षित्यादय षट् न वार्थं परिगणनेन, आगणान्तमभ्यस्त-सञ्ज्ञा। इहापि तर्हि प्राप्नोति—आङ शासु ।' (महा० ६।१।६)

एतेन भाष्यवचनेन स्पष्ट यद्भगवत पतञ्जले काले 'आङ शासु इच्छायाम्' इत्यस्य धातो 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये (मा० धा०, अ० ८५ सू०) इत्यनन्तर क्वचित् पाठ आसीत्। भाष्यव्याख्यातु कैयटस्य कालेऽपि 'आङ शासु' धातो 'वेवीङ्' उत्तर पाठो नासीदिति तदीयव्याख्यानतो विज्ञायते। एतेन कैयटात्प्रागेव केनचिद्विदुषा 'आङ शासु' धातो 'आस उपवेशने' (अ० १४) इत्यनन्तरं पाठ परिवर्तित स्यात्।

२. आगणान्तमभ्यस्तसञ्ज्ञाया येऽन्ये तत्र धातवस्तेभ्योऽभ्यस्तकार्यं प्राप्नोति, तत्परिहरन्नाह भाष्यकार —"षसिवसी छान्दसौ" (६।१।६)। अत्राह कैयट —'षस् शस्ति स्वप्ने इति ये न पठन्ति, केवल षस् स्वप्ने, वश कान्तौ इति, तन्मतेनैतदुक्तम्'। इति।

एतेन स्पष्टं यत् कैयटकाले द्विविध पाठ आसीदिति। अयं द्विविध पाठोऽद्यापि लभ्यते। यथा धातुप्रदीपे वृत्तौ च—'षस् सस्ति स्वप्ने, वश कान्तौ' इति, क्षीरतरङ्गिण्याञ्च—'षस् स्वप्ने, वश् कान्तौ' इति।

३. माधवीयधातुवृत्तिकार सायणो बहुत्रेत्थं लिलेख—

(क, 'इह केचिद् 'धृञ् धारणे' इति पठन्ति सोऽनार्ष । अस्मा-भिस्तु मैत्रेयाद्यनुरोधेन ञित्प्रकरणे हरत्यन्तरं पठित्वाऽयमुदाहृत'। (मा० धा० २६६ पृ०)

(ख) 'गाङ् गतौ' 'गापोष्टक्' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्योरय धातुरा-दादिक इति स्थितम्। शपि पाठे चास्य प्रयोजन नास्ति। अस्माभिस्तु क्वाप्ययं पठितव्य इति मैत्रेयाद्यनुसारेणेह पठित ।" (मा० धा० २६७ पृ०)

(ग) 'षच समवाये एव च न्यासकारादीना बहूनामभिमतत्वादय धातुरस्माभि पठित.।' (मा० धा० २९२ पृ०)

(घ) 'यथा तु भाष्य वृत्ति-न्यास-पदमञ्जर्यादिषु, तथायं धातुर्नेति प्रतीयते इति जीर्यतावुपपादितम्। आत्रेयमैत्रेयपुरुषकारादिषु दर्शनादि-हास्माभिर्लिखितद्। ' (मा० धा० २९५ पृ०)

(ङ) 'एते पञ्चदश स्वामिकाश्यपानुसारेण लिख्यन्ते ।' (मा० धा० ५६२ पृ०)

(च) 'तत्राद्यो बृहिश्च मैत्रेयाद्यनुरोधेन दण्डके पठित ।' (मा० धा० ५६२ पृ०)

(छ) '''डु कृञ् करणे' इति भूवादौ पठ्यते। अनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावय धातुर्निराकृत ।'' (ऋग्भाष्यम् १।८२।१) ।

४. क्षीरस्वामी धातुपाठागमभ्रंशात्खिन्नमना आह —

'पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहत ।
न विद्म किं नु जहिम किं वात्रादध्महे वयम् ।।'

(क्षी० त० पृ० २७८)

५. महाभाष्ये (१।३।१) पठ्यते—"ईडि स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट. ।" सम्प्रति धातुपाठे 'ईड स्तुतौ' इत्येव पठ्यते चोदनायाच्ञार्थौ नोपलभ्येते ।

एभि. प्रमाणैर्हस्तामलकवत् विस्पष्ट भवति—यत्पाणिनीयधातुपाठे चिरकालात्पाठविपर्यासारम्भोऽभूत् ।

धातूनां संहितापाठो वृत्तिकारैः समाश्रितः

यथा महाभाष्यकारादिभिरष्टाध्याय्या सूत्राणा सहितापाठस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथैव धातुपाठेऽपि तत्तद्व्याख्याकारै धातुसूत्राणा संहितापाठस्यैव प्रामाण्यं स्वीक्रियते। अत एव यत्रतत्र 'तपऐश्वर्येवावृतुवरणे' 'पतगतौवापशानुपसर्गात्' इत्यादौ विवदन्ते ते ते धातुवृत्तिकारा । अयं व्याख्यानभेदो संहितापाठमाश्रित्यैव संभवति, नान्यथा ।

यश्च सहितापाठं प्रमाणीकृत्य विविध सूत्रविच्छेद. प्रदर्शितस्तत्र तत्राचार्यै., स पाणिनीय एवेति वैयाकरणाना परम्परा। इयमेवोररीकृत्य 'तपऐश्वर्येवावृतुवरणे' इत्यत्राह आचार्य. सायण —

"अस्माकन्तूभयमपि प्रमाणम्, आचार्येणोभयथा शिष्याणा प्रतिपादनात्" (मा० धा० पृ० ४१८) ।

अयं भाव —धातुपाठ प्रवचताऽऽचार्येण पाणिनिना केचन शिष्याः 'तप ऐश्वर्ये वा, वृतु वरणे' इत्येव विच्छिद्य प्रतिपादिता, केचन च 'तप ऐश्वर्ये, वावृतु वरणे' इत्येवमिति ।

आचार्याः सायणादन्ये धातुवृत्तिकृतस्त्विमे

पाणिनिप्रोक्तधातुपाठं सायणाचार्यादन्येऽप्याचार्या व्याख्यातवन्त.; परन्त्विदानीन्तेषु केषाञ्चिदेव कृतय उपलभ्यन्ते। ईदृशामुपलब्धकृतीनामाचार्याणामेव संक्षिप्तवर्णनं प्रसङ्गप्राप्तं प्रस्तूयते—

१ पाणिनि —यथा पाणिनीया 'उभयथा ह्याचार्येण शिष्या. सूत्रं प्रतिपादिता —केचिदाकडारादेका सज्ञा, केचित्प्राक्कडारात्परं कार्यम्' (म० भा० १।४।१), 'शुङ्गाशब्दमन्ये पठन्ति, ततो ढक प्रत्युदाहरन्ति—शौङ्गेय इति। द्वयमपि चैतत्प्रमाणम्, उभयथा सूत्रप्रणयनात्' (काशि० ४।१।११८) इति महाभाष्य-काशिकादिप्रामाण्येन पाणिनीयसूत्राणा काञ्चित् पाणिनिकृता वृत्ति स्वीकुर्वन्ति, एवमेवाचार्येण धातुपाठं प्रवचता तत्रापि काचिद् वृत्ति कृतेति पूर्वोक्ताभिर्युक्तिभि प्रमाणयितु शक्यते । अतो वयमिदं स्वीकुर्मो यत्पाणिनीयधातुपाठे प्रथमो वृत्तिकार आचार्य पाणिनि स्वयमेवासीदिति।

२ सुनाग —महाभाष्ये बहूनि सौनागवार्त्तिकानि प्राप्यन्ते। पदमञ्जरीकारहरदत्तमतानुसारमाचार्यं सुनागस्तेषा प्रवक्ता । कैयटश्चेममाचार्यं कात्यायनादर्वाचीनं मन्यते। माधवीयाया धातुवृत्तावपि शकधातौ, असधातौ, शक्लृधातौ च सौनागमतनिर्देशेन, 'सौनागा कर्मणि शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्यतेर्भावे' इति 'विभाषा भावादिकर्मणो' (७।२।१७) इत्यत्र काशिकावृत्तौ सौनागमतोद्धरणेन चानुमीयते पाणिनीयधातुपाठे सौनागवृत्ति.। क्षीरस्वामी अप्येकत्र धातुविषयकं सौनागमतमुद्धरति (क्षी० त० ३ पृ०) इति सुनागोऽपि धातुवृत्तिकार इति निश्चीयते।

३ भीमसेन —धातुप्रदीपकर्ता मैत्रेय, उमास्वातिभाष्यव्याख्याता सिद्धसेनगणि, अमरटीकासर्वस्वकार. सर्वानन्द, कविकल्पद्रुमटीकाकारो दुर्गादास., दैवव्याख्याता कृष्णलीलाशुकमुनि., भट्टोजिदीक्षितनागेशप्रभृत यश्च स्वस्वग्रन्थेषु बहुत्र धातुविषयक भीमसेनमतमुल्लिलिखु । एतेन विज्ञायते यद्भीमसेनाख्येन पाण्डुपुत्रवृकोदरादतिरिक्तेन केनचिद्विदुषा क्वचिद्धातुवृत्तिर्विरचितेति । 'पाणिनीयधातूनामर्थनिर्देशकोऽयमेव भीमसेन.' इति मतं त्वस्माभि. पूर्वं युक्तिभि. खण्डितमेव।

४. क्षीरस्वामी—शाब्दिकमूर्धन्य क्षीरस्वामी 'क्षीरतरङ्गिणी'—नाम्ना पाणिनीयधातुपाठ व्याख्यातवान्। व्याख्यानमिदमुपलभ्यमानेषु व्याख्यानेषु प्राचीनतम महत्त्वपूर्णञ्च। अत एव मैत्रेयसायणवर्धमानप्रभृतयस्ततोऽर्वाचीना धातुवृत्तिकारा आचार्याश्च क्षीरस्वामिमतं पदे पदे समुद्धरन्ति क्वचित्तदुक्तिखण्डनाय, क्वचित्परमतदूषणे दार्ढ्याय स्वमतदूषणनिरासाय वा।

अयमाचार्य कस्मिन् काले कस्मिन् देशे च समुत्पन्न इति न शक्यते दृढं वक्तुम्।

'न्याय्ये वर्त्मनि वर्त्तनाय भवता षड् वृत्तय कल्पिता.' इति क्षीरतरङ्गिण्युपोद्घातश्लोकप्रामाण्येन च विज्ञायते यदनेनाचार्येण क्षीरतरङ्गिणी विहायान्या अपि अमरकोशोद्धाटनादय. पञ्च वृत्तयो विरचिता ।

५ **मैत्रेय**—बौद्धविदुषा श्रीमैत्रेयरक्षितेन पाणिनीयधातुपाठे एका संक्षिप्ताकारा वृत्तिर्धातुप्रदीपनाम्ना कृता। अयं मैत्रेयरक्षित. पाणिनीयतन्त्रस्यासामान्यपण्डित आसीदिति धातुप्रदीपसमीक्षया प्रतीयते। यथोचोक्तं तेनापि स्वयमेव धातुप्रदीपान्ते—

आकृष्य भाष्यजलधेरथ धातुनामपारायणक्षपणपाणिनिशास्त्रवेदी।
कालापचान्द्रमततत्त्वविभागदक्षो धातुप्रदीपमकरोज्जगतो हिताय॥ इति।

अत एवार्वाचीनैराचार्यैः सायणप्रभृतिभिरपि स्व स्व-धातुवृत्तिषु मैत्रेयव्याख्यात एव पाणिनीयधातुपाठ प्रमाणतया स्वीकृत.। 'योऽयं पाणिनिधातुपाठ साम्प्रतमध्ययनाध्यापने प्रयुज्यते, सोऽपि मैत्रेयव्याख्यात एव, सायणाचार्येण तु स केवल प्रतिसंस्कृत' इति मत माधवीयधातुवृत्तिपर्यालोचनानन्तर दृढ स्वीकर्तुं शक्यते।

वृत्तिन्यासं समुद्दिश्य कृतवान् ग्रन्थविस्तरम्।
नाम्ना तन्त्रप्रदीपं यो विवृतास्तेन धातव॥

इति धातुप्रदीपोपसहारश्लोकप्रामाण्येन तन्त्रप्रदीपोऽप्यन्या कृतिर्मैत्रेयरक्षितस्येति निश्चीयते।

अयमाचार्य. कदा क्व च जन्म लेभे इत्यविदितचरमेव। केचित्त्वस्य धातुप्रदीपे बहुत्र बवयोरभेदेन व्याख्याने पाणिनीयतन्त्रे प्रमादाद् बाङ्गत्वमस्यानुमिन्वन्ति।

६ **देव**—अनेन विदुषा 'दैवम्' इति नाम्नैक श्लोकात्मक. प्रकरणग्रन्थो निबद्ध। अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयधातुपाठेऽनेकत्र पठिताना सरूपाणा धातूना पाठप्रयोजनविचार कृत.। अयमाचार्यो मैत्रेयरक्षितादर्वाचीन इति ऐतिह्यविदा मतम्। माधवीयाया धातुवृत्तौ सायणाचार्येण दैवस्य; अस्य वार्त्तिकस्य पुरुषकारस्य चासकृन्निर्देश स्वोक्तप्रामाण्यार्थं कृत इति प्रामाणिकोऽयं धातुवृत्तिकार आसीदित्यवसीयते।

७ **श्रीकृष्णलीलाशुकमुनि**—अनेनाचार्येण 'दैव'ग्रन्थस्य 'पुरुषकार' नामकं वार्त्तिक लिखितम्। अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनीयेतरव्याकरणसम्प्रदायग्रन्थानामपि अनुपदमुद्धरणदर्शनादस्याचार्यस्यानेकतन्त्रनिष्ठं ज्ञानमासीदिति स्फुट भवति। सायणेन स्वकीयाया धातुवृत्तावयमस्य ग्रन्थश्च बहुधा निर्दिष्ट.।

आचार्योऽयं १२०० वैक्रमाब्दे जात इत्यैतिह्यविदः।

८ **अन्ये आचार्या**—अपरेऽपि शतश आचार्या. काले काले पाणिनीयधातुपाठं व्याचख्युः। तेषु केचित् सायणाचार्येण स्वकीयाया धातुवृत्तौ

स्मृता स्वमत परमतविवादेषु । तेषा नामानि चास्माभिरत्र ग्रन्थान्ते प्रथम परिशिष्टे संगृहीतानीति तानि तत एवावगन्तव्यानि ।

धातुवृत्ते रचयितुः सायणार्यस्य जीवनम्

व्याघ्रभूत्यादिभिराचार्यै, मैत्रेयरक्षितक्षीरस्वाम्यादिविद्वद्भिश्च प्रणीतेषु प्राचीनेष्ववर्वाचीनेषु च नानाविधेषु धातुव्याख्यानेषु सत्स्वपि तेषु सायणाचार्यविरचितं 'माधवीयधातुवृत्ति' नामकमेतत्प्रस्तुत व्याख्यान सर्वोपकारकं सुगमतमं चेति निर्विवादम् ।

को हि नाम सस्कृतभाषाभिज्ञ सहृदय वेदभाष्यकर्त्तु. सायणाचार्यस्य नाम्नोऽनभिज्ञ । वेद व्याकरण-काव्य-कोश-न्याय-साहित्यैतिह्यधर्मशास्त्रादि-नानाविधेषु विषयेषु प्रसन्नगम्भीरया सुललितया गिरा ग्रन्थराशिं विरचयद्भिरेभिराचार्यपुङ्गवै सुतरा सत्यापित खल्विदं पदम् 'भारद्वाजकुलेश सायण ! गुणैस्त्वत्तस्त्वमेवाधिक' इति । यद्यप्येभि पूर्वाचार्यपरम्परयैव प्राय सर्वेऽपि ग्रन्था रचितास्तथापि सर्वेष्वपि विषयेषु एषा काप्यतितलस्पृग्रचनाशैली महती चित्तचमत्कृति जनयति, धूनोति चावश्यं सहृदयाना विदुषा शिरासि ।

अयमाचार्य १३७२ वैक्रमाब्दे मायणगृहे सम्भूत. । अस्य पितुर्नाम 'मायण' इति, मातुश्च 'श्रीमती' इति । भ्रातरौ च द्वौ । तत्र ज्येष्ठो माधवाचार्य प्रसिद्ध, कनिष्ठश्च भोगनाथ. कवि । अय गोत्रेण भारद्वाज, शाखया तैत्तिरीय, सूत्रेण च बौधायन आसीत् । यज्ञनारायणार्य इत्यस्य नाक्षत्रं नाम । त्रयश्चास्य विद्यागुरव – श्रीविद्यातीर्थ-भारतीतीर्थश्रीकण्ठनामान. ।

पाणिनीयव्याकरणे, मीमासायाम्, वेदेषु च निष्णातोऽयमासीदित्येतत्कृतग्रन्थपर्यालोचनया स्पष्टं प्रतीयते ।

विजयनगरराज्याधीश्वरस्य सङ्गममहीपतेरयं महामन्त्री, कुलगुरू राज्यप्रबन्धकश्चासीत् । सङ्गममहीपतिश्च सङ्गम(प्रथम)सुतस्य बुक्कमहीपते. हरिहरसहोदरस्य कम्पराजस्य सुत. १४१२ वैक्रमाब्दत. १४२० वैक्रमाब्दं यावत् विजयनगरराज्यं शशास ।

अस्यैव राज्यप्रबन्धकालेऽयमाचार्य. सतीष्वपि प्राक्तनीषु धातुवृत्तिषु, तत्रत्यान् दुरुक्तानुक्तादिविषयान् परिहृत्य लोकोपकारकमिदम् 'माधवीय-धातुवृत्ति'नामकं नवीनं ग्रन्थरत्नं प्रादुरभावयत् ।

यथोक्तमनेन धातुवृत्तेरारम्भे—

'अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्माप पृथ्वीतलपुरन्दर ।
यत्कीर्त्तिमौक्तिकादर्शे त्रिलोक्या प्रतिबिम्ब्यते' ॥ ४ ॥

'तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायण ।
य: ख्याति रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम्' ॥ ८ ॥
'तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेय धातुवृत्तिविरच्यते' ॥ १३ ॥

एवमेव तत्तत्प्रकरणसमाप्तावपि—

"इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायणपुत्रेण सायणाचार्येण विरचिताया माधवीयाया धातुवृत्तौ" इत्यादि ।

तदेव धातुवृत्तिरचनाकाल १४१२ वैक्रमाब्दात् १४२० पर्यन्तमस्तीति स्पष्टम् ।

सोऽयं महामना सायणो विजयनगराधिपतेः प्रथमस्य हरिहरस्य कम्पणनाम्नोऽनुजस्य (वै० स० १४०३–१४१२) मन्त्रिपदम्, तदनु तत्पुत्रस्य सङ्गमस्य (वै० सं० १४१२–१४२०) मन्त्रिपदं शिक्षकपदञ्चालञ्चकार। अन्ते च प्रथमस्य बुक्कनृपते (वै० स० १४२१–१४३७), द्वितीयस्य हरिहरस्य (वै० सं० १४३८–१४४४) चामात्यपदधुरा वोढ्वा १४४४ वैक्रमाब्दे स्वर्जगाम ।

कुण्डिनार्यो यज्ञनारायणः सायण एव हि

अस्माभिरनुपदमेवोक्तम्—'यज्ञनारायणार्य' इति सायणाचार्यस्य नाक्षत्रं नाम' इति, परन्त्वत्र विप्रवदन्ते विद्वास । यथा हि ग्रन्थस्यास्य महिशूरसंस्करणसम्पादका तत्संस्करणभूमिकायामाहु —

"इद पुनरिह नश्चिन्तास्पद यदस्या धातुवृत्तेरन्त प्रविश्य विमर्शने सायणार्यादन्य एव कश्चित्कर्ताऽस्या. प्रतीयते इति । तथा हि—उपोद्घातपद्येभ्य परत कस्मिंश्चित्प्राक्तने कोशे इद पद्य दृश्यते—

'सुधा तु वृत्तिर्विहिता बुधाना श्रीवत्सचिह्नेन कृते हि नाके ।
सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधाना श्रीकुण्डिनार्येण कलावपीह ॥' इति ।

तदनेन कुण्डिनार्यो धातुवृत्तेर्निर्मातेति स्पष्टम् । अनन्तर तु तत्तद्धातुप्रक्रियानिरूपणे यज्ञनारायणोऽस्या निर्मातेत्यवगम्यते । यथा भ्वादौ क्रमधातुप्रक्रियान्ते—

'यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।
अस्या नि शेषत सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगा ॥' इति ।

(म्० धा० पृ० ९)

तथा तत्रैव मव्यतिप्रक्रियाया अन्ते—'यथा तु भाष्यं तथाऽस्य न यङ्लुगस्ति ।

अथापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।
यज्ञनारायणार्येण बुद्ध्यन्ता भाष्यपारगा ॥' इति ।

(मा० धा० पृ० १४४)

वदधातुप्रक्रियाप्रकरणेऽपि—वदते यज्ञनारायणार्य , भासमानस्तत्र सूत्रार्थं वक्तीत्यर्थं । वदते यज्ञनारायणार्यं , जानाति वक्तुमित्यर्थं ।" इति (पृ० ११)

मीमासकमनीषी अपि क्षीरतरङ्गिणीभूमिकाया सायणप्रसङ्गे आह—

"येय महती (योऽय महान्) ग्रन्थराशि सायणनाम्नोपलभ्यते न सा सर्वा (स सर्व) सततममात्यपदभारमुद्वहता सायणेनैव विरचिता (विरचित), अपि तु तेन स्वस्य सहायकैर्बहुभि पण्डितैर्निर्मापिता (निर्मापित) इति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिर्वर्तते। अत एव तन्नाम्ना प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र पारस्परिको विरोधोऽप्युपलभ्यते । सत्येव माधवीया धातुवृत्तिस्तेन स्वय विरचिता, आहोस्वित् तत्सहायकेनान्येनैव केनचिद् विदुषा निर्मिता इति सन्देहो जागर्त्येव । धातुवृत्तौ 'क्रमु पादविक्षेपे' इति सूत्रव्याख्यानान्ते पठ्यते—

'यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।
तस्या नि शेषतस्तन्तु बोद्धारो भाष्यपारगा ॥ (पृ० ९५)

एव 'मव्य बन्धने' इति सूत्रान्तेऽपि —

'अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।
यज्ञनारायणार्येण बुध्यता भाष्यपारगै ' ॥ (पृ० १४४)

उभयत्र स्मृतो यज्ञनारायण कि सायणस्यैव नामान्तरम्, उत तत्सहायकस्य धातुवृत्ते रचयितुर्वास्तविक नामेति सन्देहनिर्गमक न किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते । वय त्वनुमिनुमो यदय यज्ञनारायण सायणस्य सहायको धातुवृत्ते रचयिता स्यात् ।" इति । (क्षी० त० भूमि० ३९-४० पृ०) ।

जेकब्प्रभृतय. पाश्चात्त्या विद्वासोऽपि मीमासकमतमेवोररीकुर्वन्ति ।

माधवीयधातुवृत्तिसम्पादका भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणस्तु नामधातु वृत्तिभूमिकाया विभिन्नं मतमुपस्थापयन्ति । यथा हि—

"एतस्य ग्रन्थकर्त्तु सायणेति कुलनाम्नैव प्रसिद्धिरिति माधवीयधातुवृत्ती-तिवृत्तनिरूपणे विस्तरेण व्यवस्थापितम् । व्यावहारिक तु नाम (क्रमधातो पृ० ९५) ।

'यज्ञनारायणार्येण प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।
तस्या नि शेषतस्तन्तु बोद्धारो भाष्यपारगा ॥' इति

मव्यधातौ (पृ० १ ४) च ।

'अत्रापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेय प्रपञ्चिता ।
यज्ञनारायणार्येण बुध्यता भाष्यपारगै ॥ इति

माधवीयधातुवृत्तिस्थश्लोकाभ्या 'यज्ञनारायण' इति निर्धार्यते ।'' इति ।

अहो बत महत्कष्टं यद्यै कलाकुशलै कोविदै स्वकीयाभि. कमनीयाभि कृतिभि संस्कृतसाहित्यभाण्डागारं सम्पूरितम्, येषा कृपाप्रसादेन च सस्कृतसाहित्यं विश्वसाहित्यमुकुटमणिवद्राजते, तेषा जीवनेतिवृत्तविषये सामान्यतोऽपि वयं वञ्चिता । तेषा विषये वयं यत्र तत्र विकीर्णै कैश्चित् प्रामाणिकवचनैरेव किञ्चिज्ज्ञातु शक्नुम ।

सायणविषये पाश्चात्त्यानुसारि मीमासकमनीषिमतं केवलं कल्पनाश्रितम् । यदि कल्पनयैव सर्वं साध्यते, तर्हि इत्थं कल्पनीयं येनास्माकमिष्टसिद्धि स्यात् आचार्यस्य चादरातिशयो भवेत् । यद्यपि भारद्वाजशास्त्रिमतमपि कल्पनाश्रितमेव, तथापि तद्युक्तियुक्तम् । भवति हि भारतीयाना नामद्वयम् । एक व्यावहारिकं येन सर्वे पुरुषा व्यवहरन्ति । द्वितीय नाक्षत्रम्, यद्धि केवलं नित्यनैमित्तककाम्यकर्मानुष्ठानकाल एवोपयुज्यते । अत साध्वीयं कल्पना युज्यते—सायणेति नाम व्यावहारिक वंशपरम्पराप्राप्तमाचार्यस्य । यज्ञनारायणेति च नाक्षत्र नाम । कुण्डिनार्येति तु तस्यैव पर्यायभूतमित्यनर्थान्तरम्, अपपाठो वा । महिशूरसस्करणसम्पादका अपि अन्ते सामान्येनास्माकमेव कल्पनापथमवलम्बन्ते । यथा हि—

''यद्वा—कल्पनायास्सर्वपथीनत्वात् , इत्थमपि कल्पयितु युज्यते—यथा—अधुनाऽस्माभिरुपलब्धेषु कोशेषु एकत्रैव 'सुधातुवृत्ति.' इति पद्यमुपलभ्यते, ततोऽत्र 'श्रीकुण्डिनार्येण' इत्येष 'श्रीसायणार्येण' इत्यस्य स्थाने लेखकप्रमादकृतोऽपपाठ एव नूनं स्यात् । तथा 'यज्ञनारायणार्य' इत्यप्यस्यैव सायणार्यस्य सास्कारिकं नाम । 'सायण' इति वंशनाम्ना व्यवहारसिद्धं नाम । 'सर्वदर्शनसंग्रह'–उपक्रमस्थेन—

'श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रह.' ॥

इत्यनेन पद्येन सायणेति वंशनामापीति स्पष्टं प्रतीयते ।

यथा हि सामवेदभाष्योपक्रमे–'पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणसूनुना' इति मायणपुत्रत्वेनान्यत्रोल्लिखितस्यापि स्वस्य माधवाचार्येण नारायणसूनुत्वाभिधानात् मायणस्यैव 'नारायण' इति सास्कारिकनामान्तरमिति कल्प्यते, तथैवास्यापि सायणस्य माधवसहोदरस्य 'यज्ञनारायणार्य' इति सास्कारिकनामान्तरकल्पना नात्यन्तमनुपपन्ना ।'' इति ।

वैशिष्ट्यं माधवीयाया धातुवृत्तेरिदं किल

"माधवीयधातुवृत्ते प्राचीने द्वे पाणिनीयधातुपाठव्याख्याने क्षीरस्वामि-मैत्रेयरक्षितकृते समुपलभ्येते। परं ते अत्यन्त सक्षिप्ते स्त । तयोरपि मैत्रेय कृतो धातुप्रदीप सक्षिप्ततर । नैताभ्या विद्वासोऽपि धातुकान्तारावगाहन कर्तुं शक्ता, किम्पुनरकृतधिय । नैव च तयो. प्रतिधातु णिजन्तसन्नन्तादि-रूपाणि प्रदर्श्यन्ते। माधवीयाया धातुवृत्तौ तु खलु प्रायेण सर्वेषा धातूना णिजन्तादिप्रक्रिया सक्षेपत प्रदर्श्यन्ते। अपि च सन्दिग्धेषु रूपेषु विविध-मतान्युद्धृत्य निर्णयो विधीयते । यद्यप्यनेकत्र परमसूक्ष्मविचारचर्चया काठिन्यमपि समपद्यत, तथापि कृतधिया विपश्चितामध्यापकाना कृते इय परमसाहाय्यमातनुते । भट्टोजिदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुद्या प्रचारत पूर्वं धातुपाठस्य कीदृशी अध्यापनप्रवृत्ति पाणिनीयेष्वासीदित्यस्य वास्तविक रूपमत्रैवोपलभ्यते । कि बहुना, आर्षपाठविधिना अध्यापकानामध्येष्य-माणानाञ्च काशिकावृत्तिरिवेयमपि प्रधानसहायभूता वर्तते।"

इत्थं श्रीयुधिष्ठिरमीमासकमहोदया व्याकरणशास्त्रस्येतिहासे माधवीया धातुवृत्तिं संवर्णयन्ति। वयमप्यत्र सम्मता इति नातोऽधिकं ब्रूम ।

नीरक्षीरविवेकेन धातुवृत्तिसमीक्षणम्

अथैवंविधविविधप्राचीननिबन्धाशयविमर्शनपुरस्सरं विरचितायामप्य-स्या धातुवृत्तौ प्रतीयन्ते केचिद्दोषा आकरविरोधप्रयोगविरोधयुक्तिविरो-धादय । ते च नवीनैर्भट्टोजिदीक्षित-नागेशभट्टप्रभृतिभिस्तत्र तत्र बहुधा प्रादर्शिषत। निदर्शनार्थं परमिह केचित्प्रदर्श्यन्ते—

तत्र भाष्याद्याकरविरोधो यथा—"भसज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कम् । स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावात् प्रातिपदिकान्त-नुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति" इति हन्धातु-प्रकरणे अदादौ (३१६ पृ०) धातुवृत्तावुक्तम्, तदिदं 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्य-वायेऽपि' इति सूत्रभाष्यविरुद्धम्। तत्र हि—"कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य. । किं प्रयोजनम् ? प्रयोजनं वृत्रघ्न., स्रुघ्न, प्राघानीति। 'हन्ते-रत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति" इति 'वृत्रघ्न' इत्यत्र णत्व प्रतिषेध एवाभाषि ॥

एवं क्र्यादौ ग्रहधातौ (५३५ पृ०)—"जाग्रहीता, जाग्रहीष्यति—'ग्रहोऽलिटि' इत्यत्र ग्रहेर्यद्विहितमार्धधातुकं तस्य य इडिति विहितविशे-षणत्वेऽपि द्वि.प्रयोगरूपत्वाद् द्विर्वचनस्य द्विरुक्तोऽपि स एव ग्रहिरिति दीर्घो भवति" इत्यभिहितम्, तदिदं भाष्यादिविरुद्धम्। तथा हि—'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रे 'ग्रहेरज्ञात्' इति भाष्यमुपादाय कैयट आह—'तृचोऽपि

जरिगृहीत्यङ्ग न तु ग्रहि, विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणम्' इति। यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथाऽपि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घं इति लक्ष्यते इति।

एवं नामधातुप्रकरणे (६२२ पृ०)—'कविरिवाचरति कवयति' इत्युपक्रम्य 'लुङ्यन्तरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वाद् बाधते इति वृद्धावावायादेशे च अकवायीत्' इत्यभिहितम्, तदिद कैयटादिविरुद्धम्। सिचा धातोराक्षेपात् 'ॠत इद्धातो' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानमाश्रित्य नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादिभिरभिधानात्।

एवं भ्वादौ कषधातौ (१७४ पृ०)—"आकषेण चरति आकषिक 'आकषात् ष्ठल्' इति तृतीयान्तादस्माच्चरतीत्यर्थे ष्ठल्" इत्यभिहितम्। तदिदम्—

आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्य कुसीदसूत्राच्च।
आवसथात्किसरादेः षितष्षडेते ठगधिकारे॥

इति वार्त्तिकविरुद्धम्। एतद्वार्त्तिके 'आकषात्पर्पादे' इति पाठकल्पने वृत्तभङ्गापत्ते.।

एवं भ्वादौ भूधातौ (१९ पृ०) 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति सूत्रे द्विसकारनिर्देशं केषाञ्चिदभिमतत्वेनानूद्य दूषयित्वा 'अस्तिसिच' इत्यस्य 'तन्त्रेण विद्यमानसिच' इत्यर्थान्तरपरत्व स्वमभिहितम्, तदपि भाष्यविरुद्धम्, स्थानिवत्सूत्रे 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेध' इति वार्त्तिकं प्रक्रम्य "भवतेश्च न वक्तव्य, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारको निर्देश', अस्तेस्सकारान्तादिति" इति भाषणात्॥

क्वचित् महाकविप्रयोगविरोधोऽपि। यथा भ्वादौ 'बुधिर् बोधने' इति धातौ (२२५ पृ०) 'अस्य तशब्दे दीपजनेति चिण्नेति अबोधिष्ट इत्येव भवति। तत्र हि दैवादिकैर्नित्यात्मनेपदिभिरकर्मकैस्साहचर्यात्तादृश एव बुधिर्गृह्यते' इत्यभिहितम्, तदिद महाकविप्रयोगविरुद्धम्; 'क्रमादमु नारद इत्यबोधि स.' इति माघे 'अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणि' इति नैषधे च सकर्मकादपि बुधेश्चिण्दर्शनात्॥

क्वचित्तु युक्तिविरोधोऽपि। यथा—अदादौ राधातौ (३६६ पृ०) अतिरि ब्राह्मणकुलमित्युक्रम्य "आमि तु 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुट्यात्वे च अतिराणामिति भवति" इत्यभ्यधायि, तदिदं न युज्यते, 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुटि कृते हलादिविभक्तिपरकतया 'रायो हलि' इत्यात्वप्रवृत्तौ नुण्णिमित्तस्य ह्रस्वसन्निपातस्य

विघातप्रसङ्गात् 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति परिभाषाविरोधात् । 'नामि' इति दीर्घस्तु आरम्भसामर्थ्यादेव सन्निपातपरिभाषा बाधत इति अतिरीणामित्येव युक्तमिति ।

एव भ्वादौ एधधातौ (४८ पृ०) "'एत्येधत्यूठ्सु' इति सूत्रे अनुवृत्तमेचीति एधतेरपि विशेषणम् । मा भवान् प्रेदिधत् इत्यत्र व्यभिचारसभवात्" इति वृत्तिप्रदीपकारमत प्रकृतिग्रहणे ण्यन्तस्य ग्रहणसम्भवान्निराकारि, तदिद न युज्यते, एधतिग्रहणे ण्यन्तस्य ग्रहणासम्भवेऽपि णिच्प्रकृतेर्ग्रहणस्य दुर्वारतया मा प्रेदिधत् इत्यत्र प्रकृतिभूतस्य एधतेरेजादित्वव्यभिचारावश्यकत्वात् । "योगविभाग करिष्यते—वृद्धिरेचि, तत एत्येधत्यो, एत्येधत्योश्चैचो वृद्धिर्भवति । तत ऊठि, ऊठि च वृद्धिर्भतीति" इति भाष्ये एच एत्येधत्योरुभयत्रापि सम्बन्धस्य भाषणाच्च ।

एव भ्वादौ भूधातौ (४९ पृ०) दृम्भूशब्द 'अन्धूदृम्भू' इत्यादिना दृढशब्दे उपपदे दृढशब्दस्य दृम्भावस्य भूधातो' क्रूप्रत्ययस्य च निपातनेन सिद्ध इत्येक पक्ष । 'दृभी ग्रन्थे' इत्यस्मात्क्रूप्रत्यये निपातनेन सिद्ध इत्यन्य । तदेतत्पक्षद्वयेऽप्यूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसङ्गादजादिविभक्तौ यणेवेति रूपे न भेद इत्यभ्यधायि, तदिद न युज्यते, दृढशब्दोपपदक भूधातुप्रकृतिकस्य दृम्भूशब्दस्य औप्रत्यये अमि च 'दृन्करपुन. पूर्वस्य भुवो यण्वक्तव्य.' इति यण प्रवृत्ते दृभिप्रकृतिकस्य 'प्रथमयो.पूर्वसवर्ण' 'अमि पूर्व.' इत्याभ्या पूर्वरूपस्य प्रवृत्तिरिति रूपभेदस्य सत्त्वात् ।

एवं चुरादौ यत्रिधातौ (५६९ पृ०) "अत्रापि पूर्ववत् (चिन्तिवत्) इदित्करणात् यन्त्रतीत्याद्यपि भवति" इत्युक्तम् । तथा कुद्रितत्रिमत्रिष्वपि कुन्द्रति, तन्त्रति, मन्त्रति-इत्युदाहृतम् , तदिद चिन्त्यम्, यत्रि-तत्रि-मत्रि-कुद्रयो हि संयोगान्ता । तेषा सकारविशिष्टपाठेऽपि 'अनिदिताम्' इति नलोपो न लभ्यते, नकारस्यानुपधात्वात् । तत्कथ तेषामिदित्त्वं णिजभाव ज्ञापयेत् । 'चिन्त्यात्' इत्यादौ णिजभावपक्षे नलोपव्यावृत्त्या सार्थकता लभमान इकारो णिजभावं चिन्तेर्ज्ञापयतीति तूचितम् । न चेह तथेति स्फुटं वैषम्यमिति ।

एवं भ्वादौ भूधातौ (३६ पृ०)—"बोभोति—'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधोऽत्र न भवति, 'दाधर्ति' सूत्रे बोभूत्विति छन्दसि गुणाभावार्थान्निपातनाज्ज्ञापकात् । इदमेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र ज्ञापकम्" इत्युक्तम् , तदिदं न सङ्गच्छते, असत्यामुक्तपरिभाषाया 'बोभूतु' इत्यत्र 'भूसुवो' इत्यस्याप्राप्त्या गुणनिषेधार्थतया निपातनस्य चरितार्थत्वात् ।

एवं नामधातुप्रकरणे एव (६२५ पृ०) "द्यौरिवाचरति देवति" इत्यभिहितम्, तदिदमनुचितम्, ऊठि पुगन्तेति गुणं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्यणि द्यवतीत्यस्यैवौचित्यात् । न च यणि कर्तव्ये बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वम्, 'नाजानन्तर्यें' इति निषेधात् । न च 'वार्णादाङ्गम्' इति गुणस्य बलीयस्त्वम्, समानाश्रये हि तत्, न तु व्याश्रयेऽपि । सिवेरौणादिके नप्रत्यये ऊठि यणि गुणे स्योनशब्द इति धातुवृत्तौ जुहोत्यादौ वृधातौ स्वयमभिहितस्येत्थमेव सङ्गमनीयत्वात् ।

एवं भ्वादौ उखधातौ (८२ पृ०)-"ऊखतु इत्यादौ सवर्णदीर्घस्यान्तवत्त्वेनाभ्यासशेषत्वात् ह्रस्वो न भवति। अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेऽस्मिन् पूर्वपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्य 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वात्" इत्यभिहितम्, तदिद न सङ्गच्छते, वार्णात्सवर्णदीर्घात् आङ्गस्य ह्रस्वस्यैवान्तरङ्गत्वात्, 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति न्यायात्। तस्मात् आङ्गत्वात्पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततस्सवर्णदीर्घ । पुनर्ह्रस्वस्तु नापाद्य, सकृत्प्रवृत्तिन्यायादित्येव युक्तम् ।

एवमेव भ्वादौ भूधातौ (३६ पृ०)—"अबोभूवन् इत्यत्र सिच. प्रत्ययलक्षणेन 'सिजभ्यस्त' इति जुस्भाव आत एवेति नियमान्न भवति। अभ्यस्ताश्रयस्तु विदिसाहचर्याल्लिड्विषय इति नेह प्रसज्यते। विदेर्ह्यव्यव हितो झिर्लङ्येव सम्भवति" इत्यभिहितम्। तदिदं न युज्यते, 'द्विस्त्रिश्चतु' इति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणेन क्वचित्साहचर्यानाश्रयणस्यापि ज्ञापितत्वेन इह साहचर्यस्य नियामकत्वासम्भवेन जुस एव युक्तप्रवृत्तित्वात्। अत एव भाष्ये 'अच. परस्मिन्' इति सूत्रे पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहृतम् । किञ्चेह अन्तादेशप्रवृत्तिवेलाया 'अदभ्यस्तात्' इत्येतत्प्रवृत्ति दुर्वारा। तस्मात् पक्षभेदेन अबोभूवुरिति वा अबोभूवदिति वा रूप युक्तम्, न तु अबोभूवन् इति ॥

चुरादौ पृधातौ (५४० पृ०) – दीर्घोच्चारणस्य सेट्कत्वार्थतामाश्रित्य णिच्पाक्षिकतालिङ्गत्वमभिहितम्, तदिदं न युज्यते, धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैवोदात्तानुदात्ताना पाठात् । न हि 'ऋकारान्ता सेट्का' इति तेन परिभाषितम्, येनेत्थं तस्याशय कल्प्येत। अतएव कविकल्पद्रुमे पारयतेर्नित्यण्यन्तत्वमुक्तम् ॥

चुरादौ संग्रामयुद्धे (५७३-७४ पृ०)—इत्यत्र "संग्रामशब्दात् तत्करोतीति णिचाऽपि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठस्सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्ययार्थ" इत्युपक्रम्य "अस्यानुदात्तेत्त्वमपाणिनीयमिति पाठस्य तदर्थतया न व्यापकत्वभङ्ग." इत्यभिहितम्, तदिदं न युज्यते, 'युद्धे यो ग्रामशब्द' इत्युक्त्यैव

सामर्थ्यात्सपूर्वस्य लाभे तद्विशिष्टपाठस्य ज्ञापकत्वसम्भवात्। अत्रानुदात्तेत्त्वस्यापाणिनीयताश्रयणस्यानुचितत्वात्।

क्वचित्तु पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्व्याघातोऽपि। यथा—भ्वादौ अर्चधातौ (८४ पृ०) 'अय युजादौ स्वरितेत्पठ्यते। तत एवार्चतीति सिद्धे क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं इह पाठ'' इति भ्वादिपाठस्य फलकर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थत्वमभिहितम्। चुरादौ पुनराधृषादौ अर्चधातौ (५६३ पृ० 'अर्च पूजायाम्—अर्चयति। अर्चति इति भौवादिकेन स्वरितेतार्ऽचिनैव सिद्धे णिज्विकल्पन कर्तृग।मिफले अर्चतीति यथा स्यादिति'' इति णिज्विकल्पस्य तदर्थत्वमभिहितमिति स्फुटतरो व्याघात।

एवं दिवादौ षह (षुह चक्यर्थे (४०७ पृ०) इत्यत्र सहेश्चुरादौ पाठो दिवादावपाठश्च हरदत्तकैयटादिग्रन्थोपष्टम्भेन समर्थित। चुरादौ 'षह मर्षणे' (५६३ पृ०) इति प्रक्रम्य "अस्येह पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इति दिवादाववोचाम'' इति तद्विरुद्धमेवाभिहितम्॥

अदादौ चक्षिङ्धातौ (३२८ पृ०)—"अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थोऽय ङकार। तेन 'तालैश्शिञ्जद्वलयसुभगै.' 'तृष्णे जृम्भसि' प्रार्थयन्ति शयनोत्थित प्रिया'' इत्यादय प्रयोगा. उपपद्यन्ते। ननु शिङ्क्ते इति शिञ्ज, जृम्भत इति जृम्भ, तद्वदाचरतीति क्वौ शतरि सिपि च शिञ्जन्, जृम्भसीति सिद्धयत। तथा प्रार्थनं प्रार्थ, ततस्तत्करोतीति णौ प्रार्थयन्तीति, तत् किमनेन ज्ञापनेन? सत्यम्, शब्दास्सिद्धयन्ति, अर्थास्तु सहृदयहृदयङ्गमा न भवन्ति'' इत्यभिहितम्। चुरादौ पुनरर्थधातौ (५७१ पृ०) "'प्रार्थयन्ति शयनोत्थित प्रिया.' इत्यादि कृदन्तात्तत्करोतीति णिचि नेयम्'' इत्यभिहितम्। स्पष्टश्चात्र पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्व्याघात। किञ्च—इहे आत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनेन प्रार्थयन्तीति प्रयोगसाधनमप्यसङ्गतम्, अर्थयतेरात्मनेपदस्य आगर्वादात्मनेपदिन. इति विशिष्य विधानादिति॥

अदादौ ऊर्णुञ् धातौ (३४७ पृ०)—उरुमाचष्टे वारयतीत्यत्र "णाविष्ठवदिल्रि वरादेशे वृद्धि'' इत्यभिहितम्। नामधातुवृत्तौ तु "उरो. वरयति'' इति वृद्धिमकृत्वैवोदाहृतम्।

क्वचित्तु कल्पनाया अस्वारस्यमपि। यथा—दिवादौ क्षुधधातौ (४३० पृ०) "क्षुधित इति तदस्य सञ्जातमितीतचि'' इत्युक्तम्। "वसतिक्षुधोरिट्'' इत्यनेनेटि निष्ठायामपि क्षुधितशब्दसाधुताया सम्भवन्त्या इतच्पर्यन्तानुधावनमस्वरसम्।

अदादौ चक्षिङ्धातौ (३२६ पृ०)—ख्या प्रकथने इति धातोरपि ख्याञादेशस्यैव आर्धधातुके ख्शादिता प्रकल्पिता 'सस्थानत्वं नम ख्यात्रे'

इति वार्त्तिकसङ्गमनाय । एवं सति ख्यातेस्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्ति ।तत्रानभिधानाश्रयणे च ख्याते ख्शादित्वस्य सार्वधातुकेऽनभिधानस्य च कल्पनापेक्षया तादृशवार्त्तिकसङ्गतये ख्यातेस्सार्वधातुकमात्रविषयताकल्पनमेव लघुतयाऽऽश्रयितुं युक्तमिति ।

त इमे दोषा प्रदर्शितधातुवृत्तिवाक्याना प्राचीनग्रन्थप्रदर्शितार्थमात्रानुवादप्रवृत्ततया, प्राचीनग्रन्थभेदसिद्धमतभेदप्रदर्शनमात्रप्रवृत्ततया वा यथाकथञ्चित्परिहरणीया. । स्फुटतरं चायमर्थ एतद्ग्रन्थपर्यालोचनेनावगम्यते । तथा हि—अदादावूर्णुञ् धातौ (३४६ पृ०) तावत् "और्णुनवत्—'दीर्घो लघो' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति, 'चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यास' इति सूत्रार्थात् । अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्येति" इति वदन् धातुवृत्तिकार जागृधातौ (३७७ पृ०) पुन "णौ चङि अजजागरत्—'सन्वल्लघुनि' इतीत्वं येन नाव्यवधानन्यायेन एकवर्णेन व्यवधान एव भवति, न पुनरनेकेनेतीह न भवति" इत्यभिदधे, तदिदं विरुद्धमिव प्रतीयते, जागृधातावप्यङ्गावयवस्यैवाभ्यासेन ऊर्णोतिप्रदर्शितसूत्रार्थानुसारेण अजजागरदित्यत्रेत्वप्रसक्तेरेवाभावात् प्रकारान्तरेण तद्वारणप्रयत्नस्यानुचितत्वात् ।

वस्तुतस्तु मतभेदाभिप्रायकतया नानयोर्ग्रन्थयोर्विरोध । ऊर्णोतिप्रकरणस्थो हि ग्रन्थ हरदत्तमताभिप्रायक, 'अङ्गस्य योऽभ्यास.' इत्येव सूत्रार्थस्य तेनोपवर्णनात् । जागृधातुप्रकरणस्थस्तु पुन कैयटमताभिप्रायक, "चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत." इत्येव कैयटे तत्सूत्रार्थवर्णनात् । यद्यपि कैयटे 'केचित्तु' इत्यादिना "अङ्गस्य योऽभ्यास" इत्याद्यर्थवर्णनप्रकारोऽपि प्रदर्शित, तथाऽपि तत्प्रकारस्य परमतत्वेनोक्त इतरपक्ष एव स्वमततया निर्धार्यत इति । स्पष्ट चेम भेदं धातुवृत्तिकारस्स्वयमेव नामधातुवृत्तौ प्राचीकशत् । यथा—"इद चाग्लोपित्वेनेत्वाभाववचन सन्वत्सूत्रस्य चङ्परे णौ यदङ्ग तस्य योऽभ्यासो लघुपर इत्यर्थवादिना हरदत्तादीनामनुसारेण, न तु चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्येतिवादिना कैयटकारादीनाम्" इति । (६०४ पृ०)

एतेन यद् भट्टोजिदीक्षितैस्सिद्धान्तकौमुद्याम्—

> संज्ञाया कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
> तत्रैव दीर्घस्सन्वच्च नानेकाक्ष्विति माधव. ॥
> चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
> किंत्वस्यावयव कश्चित्तस्मादेकाक्ष्विदं द्वयम् ॥

इति श्लोकाभ्या चकास्तौ सन्वद्भावो न भवतीत्येतन्माधवमतत्वे-

नोपन्यस्तम् । तद्वूर्णोतिप्रकरणस्थधातुवृत्तिग्रन्थाभिप्रायपरामर्शेनेत्यवधेय सुधीभि ।

कचित्तु पुनराशयानवबोधेनैव प्राचीनैरत्र धातुवृत्तावुद्भाविता' ते ते दोषा मनोरमादावेव तत्रतत्र निराकृता । विस्तरभिया तु नेह तत्प्रकार प्रपञ्च्यते ।

कचित्तु ग्रन्थकारैधातुवृत्तेरनुक्तोपालम्भोऽपि कृतो दृश्यते । यथा—सिद्धान्तकौमुद्या नामधातुप्रकरणे—'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्य. क्विब्वा' इति वार्त्तिकं प्रक्रम्य 'वार्त्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलादुपसर्गान्तर विशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवादय , तङ् नेति सूचितम्' इति, तत्तु अनुक्तोपालम्भमात्रमवधेयम् । इत्थ हि गल्भधातौ केषुचित्कोशेषु माधवीयधातुवृत्तिग्रन्थ —'अवगल्भेति विशिष्टग्रहणादनपसृष्टादन्योपसृष्टाच्च आचारक्विपि गल्भति प्रगल्भति इति भवति' इति[१] ।

क्वचित्तु धातुवृत्तिकारमतविपरीतं मतं यदाश्रितं अर्वाचीनैर्मनोरमाकारादिभि तत् शब्दरत्नकारादिभिस्ततोऽप्यर्वाचीनैर्निराकृतम् । यथा चुरादौ पूजधातौ 'पूजितो राज्ञाम्—'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्त. । क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी । क्तेन च पूजायामिति समासनिषेध. । 'पूजितो यस्सुरासुरै' इत्यार्ष प्रयोग इत्याह' इत्यभिहितम् । "नित्य कौटिल्ये गतौ" इत्यत्र नित्यग्रहणेन तक्रकौण्डिन्यन्यायानित्यताज्ञापनात् "पूजितो यस्सुरासुरै" इत्यत्र भूतेऽपि क्तस्य सोलभ्येन कर्तरि तृतीयाया न काचिदनुपपत्तिरिति मनोरमाकारा । नित्यग्रहणस्यानभिधानमाश्रित्य भाष्ये प्रत्याख्याततया न तन्न्यायानित्यताज्ञापकत्व सम्भवतीति तु शब्दरत्नकाराः ।

इत्थमेवान्येऽप्यत्र प्रतीयमाना केचन दोषा यथाकथञ्चित् सुपरिहरा कुशलमतिभि । सन्तु वा दुरुद्धरा एव कतिपये दोषा , नैतावता दुरवधारणाखिलशब्दान्वाख्यानप्रक्रियावधारणावरणान्धतमससमूलोन्मूलननिपुण - धामनि धातुवृत्तिनामनि सुधाधामनि कस्यचित्कलङ्कलेशशङ्कयाऽनादरणावतरण सम्भाव्यते, गुणभूयस्त्वेन अल्पीयसो दोषस्य तिरोधानात् ।

धातुवृत्तेर्दूषणमुद्भावयन्तोऽपि च ग्रन्थकारा बहुषु प्रदेशान्तरेषु परदूषणप्रसङ्गे माधवग्रन्थविरोधमेव प्राधान्येन तद्दूषणसाधनतया निर्दिशन्त प्रामाणिकप्रबन्धगणमूर्धन्यमिम धातुप्रबन्धमनुसन्दधिरे ।

तस्मादञ्जसा साध्वसाधुशब्दस्वरूपावदिधारयिषुभि प्राक्तननानानिबन्धाशयानेकत्र साक्षाच्चिकीर्षुभिश्चाखिलैरप्यनुकलमयं धातुवृत्तिनामा प्रबन्ध परिशीलनीयोऽवश्यमिति सकलमतिभद्रम् ।

---

१. काश्या मुद्रिते 'पण्डित'पत्रे षष्ठसपुटे २१ पुटे द्रष्टव्योऽय पाठ. ।

पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तदुक्ती. प्रसमीक्ष्य च ।
अन्तरङ्गपरीक्षेय धातुवृत्तिर्विधीयते ॥

१. धातुशब्दनिर्वचनम्

दधाति = धारयति क्रियारूपमर्थम्, भ्वादिगणपाठमर्यादाञ्च, दधाति = 'सर्वं नाम धातुजमाह' इदि सिद्धान्तात् निष्पादनद्वारा प्रातिपदिकानि पुष्णातीति वा धातु । धाधातोरौणादिकस्तुन् प्रत्यय. ।

यद्यप्येवं रीत्या धातुशब्दस्य निर्वचनमपि सम्भाव्यते, तथापि शब्दशास्त्रेऽस्मिन् सकेतकरणात् पारिभाषिकोऽयं धातुशब्द. । तत्राधुनिकसंकेत परिभाषा, तया चार्थबोधकं पदं परिभाषिकम् । यथा शास्त्रकारादिसकेतितनदीवृद्ध्यादि पदम् । तथा च क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्वे सति पाणिनीयसंकेतसम्बन्धेन धातुपदवत्त्वमेव धातुत्वम् । तथा चाथर्वणे—'को धातु , किं प्रातिपदिकम्, क प्रत्यय ' इति ।

२. धात्वर्थविचारः

सर्वेषा शब्दाना धातुत एव जायमानत्वात् धात्वर्थनिरूपणाय प्रकरणमिद प्रारब्धम् । तत्र फलानुकूलो यत्नसहितो व्यापारो धात्वर्थ । कर्तृकर्मसख्याकाला आख्यातार्थ । फलत्वञ्चात्र—तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वम् । व्यापारत्वञ्च धात्वर्थफलजनकत्वे सति धातुवाच्यत्वम् । अनुकूलत्वञ्च संसर्ग. । व्यापारमुख्यविशेष्यको बोध. ।

अत्र प्राचीनवैयाकरणा —"फलव्यापारयोर्धातु." इति द्विवचनेन फलनिरूपिता च धातो पृथक् शक्ति । अत एव फले स्तोकादिरूपकर्मणोऽभेदेन ग्रामादिरूपकर्मणश्च भेदेनान्वय. । विशिष्टे शक्तिस्वीकारे पदार्थैकदेशत्वेन फले कर्माद्यनन्वयापत्ति । नैयायिकानामाख्यातपदोपस्थापितयो. कृतिवर्तमानयोरिव, वैयाकरणाना कर्तृसङ्ख्ययोरिव च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण धातुपदोस्थापितयो. फलव्यापारयो. परस्परान्वयबोध स्यादेव"—इति वदन्ति ।

नागेशभट्टस्तु—फलावशिष्टव्यापारे, व्यापारविशिष्टफले च धातूनां शक्ति., अन्यथा व्यापारोद्देश्यकफलविधेयकस्य फलोद्देश्यकव्यापारविधेयकस्य

बोधापत्ति, उद्देश्यविधेयभावेनान्वयप्रयोजिकाया पृथगुपस्थिते सत्त्वात्। फलावच्छिन्नव्यापारबोधे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थिति. कारणम्। एवं व्यापारावच्छिन्नफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थिति कारणमिति न सर्वत्र सर्वबोधप्रसङ्ग इत्याह। वस्तुतस्तु—विशिष्टे शक्तिर्नास्ति, फलावच्छिन्नव्यापारत्वस्य, व्यापारावच्छिन्नफलत्वस्य च शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्। फलव्यापारयोरेकदेशत्वेन तत्र कर्तृकर्मादीनामन्वयासम्भवाच्च। प्राचीनमते एकवृन्तावलम्बिफलद्वयवत् उभयाशे एका खण्डशश्शक्तिरिति न शक्तिद्वयकल्पनं न वा बोधजनकत्वसम्बन्धद्वय कल्पनम्। प्रत्युत नव्यानामेव तत् कल्पनीय भवेदिति तत्त्वविद।

मण्डनमिश्रस्य मीमासकस्य "फलमेव धात्वर्थः, अनुकूलव्यापारस्तु = आख्यातार्थ लडाद्यर्थवर्त्तमानत्वादीना व्यापारेऽन्वय, एकपदोपात्तत्वात्। फलस्याख्यातार्थव्यापार प्रति विशेषणत्वम्" इति मतम्। अन्ये मीकासकास्तु व्यापारमात्रं धात्वर्थं, फलञ्च द्वितीयार्थं इति मन्यन्ते। तन्न शोभनम्। तथा हि व्यापारो व्यापारत्वेन धातुवाच्य उत क्रियात्वेन तत्तद्रूपेण वा? नाद्य, निखिलधातूना पर्यायतापत्ते। पूर्वदेशविभागानुकूला क्रिया त्यजेरर्थ.। सैवोत्तरदेशसयोगानुकूला क्रिया गमधात्वर्थं। क्रिया चात्र पादसञ्चारादि रूपा, तस्याश्चोभयधातुवाक्यत्वात्। नापि तृतीय, उक्तदोषात्। एव फलस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि उक्तविकल्पदोषो बोध्य.। 'तत्तद्धातुसमभिव्याहृत-द्वितीयाया एव सयोगादिफलवाचकत्वम्' इत्यङ्गीकारे तु महद्गौरवम्।

नव्यमीमासकास्तु–फलव्यापारौ धात्वर्थौ। उभयत्र खण्डश एका शक्ति। अत एव पदार्थैकदेशान्वयशङ्कापि न। तत्र जन्यजनकभाव ससर्ग। व्यापारमुख्यविशेष्यकश्च बोध। तत्रैव कर्मातिरिक्तकारकाणामन्वय। कर्मकारकस्य च कर्तृपदसमभिव्याहारे फलेऽन्वय इत्याहु।

३. लादेशार्थविचारः

'उच्चारित एव शब्दोऽर्थप्रत्यायको भवति नानुच्चारित.' इति भाष्याल्लोके तथैवानुभवाच्च लादेशाना तिडामर्थनिरूपणाय प्रकरणमिदं प्रारब्धम्। 'वर्तमाने लट्' इत्यादिविधायकान। 'ल कर्मणि' इत्यादि शक्तिग्राहकसूत्राणाञ्चादेशार्थं स्थानिन्यारोप्य प्रवृत्ति। तत्र सङ्ख्याविशेषकालविशेषकारकविशेष-भावा लादेशमात्रस्यार्था। धातूना फलव्यापारौ अर्थौ, तिडर्था — कर्तृकर्म सङ्ख्याकाला। तत्र सङ्ख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये तु कर्मणि विशेषणम्। कालस्तु धात्वर्थव्यापारे विशेषणम्। फलव्यापारयो फलं विशेषणम्, व्यापार' प्रधानम्। इदमत्र रहस्यम्–'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तात्, 'भूवादयो धातव' इति सूत्रस्थक्रियाप्राधान्यबोधक-

भाष्याच्च कर्त्राख्याते कर्माख्याते वा सर्वत्र व्यापारमुख्यविशेष्यक एव बोध । अत एव 'फले प्रधान व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्', इति सङ्गच्छते। एवञ्च 'ग्रामं गच्छति चैत्र.' इत्यत्र ग्रामभिन्नकर्मनिष्ठसयोगानुकूल एकत्वावच्छिन्नचैत्राभिन्नकर्तृको वर्तमानकालिको व्यापार । 'ग्रामो गम्यते चैत्रेण' इत्यत्र तु चैत्राभिन्नकर्तृवृत्ति वर्तमानकालिक एकत्वावच्छिन्नग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठसयोगानुकूलो व्यापार इति प्राचीनवैयाकरणा । नव्यास्तु कर्त्राख्याते व्यापारमुख्यविशेष्यक, कर्माख्याते तु फलमुख्यविशेष्यको बोध । 'फले प्रधानं व्यापार.' इत्यादिना व्यापारस्य प्राधान्यबोधनं तु कर्त्राख्याताभिप्रायेण । अथवा तत्र प्रधानाप्रधानोभयपदच्छेद । प्रधान कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारतात्पर्यकम् । अप्रधानन्तु कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारतात्पर्यकम् इति न काप्यनुपपत्ति । अत एव "सुप आत्मन क्यच्" इति सूत्रस्थ भाष्यं सङ्गच्छते ।

वर्तमानत्वादिकालो लडादिद्योत्य, वाच्योऽपि । पक्षद्वयस्यापि भाष्यादावभिहितत्वात्, युक्तियुक्तत्वाच्च । तथाहि तत्तद्धातूनामेव वर्तमानोऽर्थ । लट् तु तद्द्योतक । न च बहूना धातूना तत्र शक्तिकल्पने शक्ततावच्छेदकनानात्वात् गौरवमिति वाच्यम्, व्यापारसन्तानस्यैव कालत्वेनाभ्युपगमात्, तस्य च धात्वर्थत्वात् । कालस्य व्यापारसन्तानातिरिक्तत्वे प्रमाणाभावात् । तथा च तस्मिन् द्योत्ये लडादय इति 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रार्थ । तस्माद् द्योतकत्वमेव लट । एवं वाचकत्वमपि, 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रात् वर्तमानकाले लड्विधानात्' व्यापारसन्तानस्य कालात्मकत्वाभावाच्च । तथा चोक्तं हरिणा—'क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका' इति। अनेन स्पष्टमेव क्रियापरिच्छेदकत्वं कालस्योक्तम् । नहि स्वपरिच्छेदकत्वं स्वस्य सम्भवति । तस्मात् वाचकत्वमेव लट. । नैयायिकास्तु–लकाराणा कृतौ शक्ति., कृतित्वजाते शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवात्। रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणा। शक्ततावच्छेदकञ्च लकारसाधारणं लत्वमेव । तिप्त्वादीना शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवम् । अयमत्र विशेष.–लत्वेन यत्ने शक्ति, आत्मनेपदत्वेन च फले । अन्यूनानतिप्रसक्तस्य धर्मस्यैवावच्छेदकत्वनियमेनात्मनेपदत्वस्य तथात्वादित्याहु. ।

४. सकर्मकत्वाऽकर्मकत्वनिरूपणम्

फल-व्यापारयोरेकर्मनिष्ठतायामकर्मक. ।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत. ॥ १ ॥

फलस्य=गतिनिवृत्त्यादिरूपस्य, व्यापारस्य=गतिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारादिरूपस्य च, एकनिष्ठतायाम् एकाधिकरणवृत्तितायां सत्यां, धातुरकर्मको

भवति, फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्व समानाधिकरणफलावच्छिन्न-व्यापारबोधकत्वं वाऽकर्मकत्वमिति फलितोऽर्थं। यथा स्था गतिनिवृत्तौ (स्वा० ३३९ पृ०), अत्र फलं गतिनिवृत्ति , व्यापारस्तदनुकूल इति फल व्यापारश्चोभय 'देवदत्तस्तिष्ठति' इत्यत्र देवदत्तरूपेकाधिकरणे वर्त्तते, देवदत्तस्तिष्ठतीति कोऽर्थं ? गतिनिवृत्त्यनुकूलव्यापारवान् देवदत्त । एव तयो फल व्यापारयो , धर्मिभेदे अधिकरणभेदे भिन्नभिन्नाधिकरणवृत्तिताया सत्या धातु सकर्मको भवति, फलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वं व्यधि करणफलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं वा सकर्मकत्वमिति फलितोऽर्थं । यथा डुपचष् पाके, देवदत्तस्तण्डुलान् पचति, कोऽर्थ. ? तण्डुलनिष्ठविक्लृत्यनुकूल-व्यापारवान् देवदत्त , अत्र फल विक्लृति सा तण्डुलेषु वर्त्तते, व्यापार-स्तदनुकूल , स देवदत्ते वर्त्तते इति फलव्यापारयोर्भिन्नाधिकरणता ।

अर्थान्तरे हि वर्त्तमानस्याकर्मकस्यापि सकर्मकत्व भवति, कालाऽध्व भाव-देशापेक्षया च सर्व एव धातव सकर्मका । मासमास्ते, कोशो गुड-धानाभिर्भूयते, गोदोह स्वपिति, कुरून् शेते ॥ १ ॥

अर्थान्तरवृत्त्यादिना च सकर्मकस्यापि अकर्मकत्व भवति, यदाह--

धातोरर्थान्तरे वृत्तेधात्वर्थेनोपसग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षात , कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ २ ॥

अर्थान्तरे वर्त्तमानाद्धातो सकर्मकस्यापि अकर्मिका क्रिया भवति, यथा—भारं वहति, उद्यच्छतीत्यर्थ., नदी वहति, स्रवतीत्यर्थं ।

कर्मणो धात्वर्थान्त प्रवेशादकर्मकत्वम्, यथा—

जीव प्राणधारणे, जीवति । हृद पुरीषोत्सर्गे, हदते, अत्र प्राण-पुरीषाख्ये कर्मणी धात्वर्थेनैव क्रोडीकृते ।

कर्मण. प्रसिद्धत्वात्, यथा—वृषू सेचने, देवो वर्षति, न पुनरत्र रक्त वर्षति, पार्थ शरान् वर्षति ।

कर्मणोऽविवक्षितत्वात्, यथा–नेह पच्यते, नेह भुज्यते । कर्माविवक्षा चौदासीन्यनिवृत्तिमात्रपरतया प्रयोगात्, यथा किं करोतीति प्रश्ने पचति पठतीत्यादि प्रत्यवस्थानम्, न तु भवति विद्यते वेत्यादि, तेषामपर्यनुयोज्य-त्वात्, यत्तु किं करोतीति प्रश्ने भवतीत्युत्तरं तत् क्रियाख्यकर्मनिबन्धनं, न तु बाह्यकर्मापेक्षं भवनं करोत्यर्थावगमात् । क्रिया हि सर्वधातूनामान्तरं कर्म अत एव क्रियाविशेषणाना कर्मत्वं स्मरन्ति । नन्वेवं "क्रियाविशेषणाद्" इति योगो व्यर्थ , "कर्मणि" इत्येव द्वितीयासिद्धे , नैवम्, आन्तरकर्मणा सकर्मणोऽपि अकर्मककार्यप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् योगस्य, तेन 'सुखं सुप्ट' इत्यादौ कर्त्तरि क्त. सिद्ध सुखं स्थातेत्यादौ कृन्निमित्ता षष्ठी न भवतीति । अतएव

सकर्मकाकर्मकव्यवहारो द्रव्यकर्मनिमित्त इत्युच्यते, यदाह—"सकर्मका-कर्मकत्वं द्रव्यकर्मनिबन्धनम्" ॥ २ ॥

५. द्विकर्मकधातवः

द्विकर्मका धातवश्च भाष्ये इत्थं परिगणिता.—

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधा।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना ॥
नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थाना तथैव च।
द्विकर्मकेषु ग्रहणं कर्तव्यमिति निश्चय ॥

६. धातूनामनुबन्धविचारः

अथास्मिन् धातुपाठेऽपेक्षितानि इदादिशास्त्राण्यष्टाध्याय्या एवावगन्त-व्यानि। इहोक्तानि 'उदात्त परस्मैभाष' इत्यादीनि तु सम्प्रदायानुगतोप-देशात्। तानि चापेक्षितविधानानि कानिचिद् यथायथामिहोच्यन्ते।

तत्रादावित्सूत्राणि—

(१) उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१।३।२)।

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञ स्यात्। उपदेश आद्योचारणम्। स च धातुपाठ-प्रातिपदिकपाठौ, सूत्रवार्त्तिके च। एतैर्हि शब्दा उपदिश्यन्ते—एधँ, स्पर्द्धँ इत्यादि। अत्रान्त्योऽकारोनुनासिक। सूत्रकारकृत इदानी-मयमनुनासिकपाठ परिभ्रष्ट। तेन हि "प्रतिज्ञानुनासिक्या पाणिनीया" इह गुरूपदेशादेवाधुनानुनासिकज्ञानमित्यर्थ। भवतु। अत्रोकारोऽनुनासिक। उपदेशे किम्? अभ्र आँ अप.—लाक्षणिकमत्रानुनासिकत्वम्। अनुनासिक किम्? चिरिणोति। एत्संज्ञकस्य सर्वत्र लोप. 'तस्य लोप.' (१।३।९) इत्यनेन। प्रयोजनाभावे तु न कस्यापीत्संज्ञा, 'इदर्थाभावात् सिद्धम्' इति (१।३।३ वा०, १।२।७ वा०) वार्त्तिककारवचनात्। यथा 'बह्वल्पर्थाद्' इत्यादिना (५।४।४२) विहितस्य शस सकारस्य न लोप, प्रयोजनाभा-वात्। बहुश. अल्पश।

(२) हलन्त्यम्। (१।३।३)।

उपदेशेऽन्त्य हलित् स्यात्। यथा शीङ्। कृञ्। धूञ्। क्षमूष्। इक्। इण् मृङ्। चक्षिङ्। दाप्। दैप्। दाण्। ओहाक् इत्यादि।

(३) न विभक्तौ तुस्मा (१।३।४)।

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्यु.। पचेरन्। पचत.। अद्राक्षम्। विभक्तिश्च' इति (१।४।१४०) तिङा विभक्तिसंज्ञा। 'इटोऽत्' इत्यत्र (३।४।१०६) तु मुखसुखार्थस्तकार, नत्वित्संज्ञक, तिस्वरापत्ते।

(४) आदिर्ञिटुडव (१।३।५)।

उपदेशे किम् ? ञिकारीयति। आदि किम् ? पटूयति। अस्ति हि पृथ्वादिषु पटुशब्दोपदेश ।

(क) इर उपसंख्यानम् (१।३।७, वा०)।

इर इत्संज्ञा स्यात्। श्च्युतिर्-अश्च्युतत्। घुषिर्-अघुषत्। दृशिर्-अदर्शत्।

अथ सक्षेपत इत्त्वफल विचार्यते—

(१) आदित्फलम्—आदितश्च (७।२।१६)।

धातोराकारेतो निष्ठायामिण् न स्यात्। ञिमिदा-मिन्न मिन्नवान्। ञिक्ष्विदा-क्ष्विण्ण, क्ष्विण्णवान्। ञिष्विदा-स्विन्न, स्विन्नवान्।

विभाषा भावादिकर्मणो (७।२।१७)।

भावे आदिकर्मणि चादितो धातोर्वा निष्ठायामित् स्यात्। मिन्नमनेन, मेदितमनेन। प्रमिन्न, प्रमेदित ।

(२) इदित्फलम्—इदितो नुम् धातो (३।१।५८)।

इदितो धातोर्नुम् स्यात्। मित्त्वादन्त्यादच पर्। स्कुदि-स्कुन्दते। टुनदि-नन्दति। कुडि-कुण्डिता। हुडि-हुण्डितुम्। वदि-वदन्ते। स्पदि-स्पन्दते। स्पन्दितव्यम्। स्पन्दनम्।

(३) ईदित्फलम्—श्वीदितो निष्ठायाम्। (७।२।१४)।

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिण् न स्यात्। टुओश्वि-शून, शूनवान्। ओलजी-लग्न, लग्नवान्। ओविजी-विग्न, विग्नवान्। दीपी-दीप्त। उन्दी-उन्न, उत्त।

(४) उदित्फलम्- उदितो वा (७।२।५६)।

उदित परस्य क्त्व इड् वा स्यात्। शमु-शमित्वा, शान्त्वा। दिवु-दीवित्वा, द्यूत्वा। क्रमु-क्रमित्वा, क्रान्त्वा, क्रन्त्वा, तमु-तमित्वा, तान्त्वा। दमु-दमित्वा, दान्त्वा।

(५) ऊदित्फलम्—स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा (७।२।४४)।

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात्। षिधू-सेद्धा, सेधिता। असैत्सीत्, असेधीत्। सेद्धव्यम्, सेधितव्यम्। गाहु-गाढा, गाहिता। गाहिष्यते, घाक्ष्यते। गाढुम्, गाहितुम्। गुपू-गोप्ता, गोपिता, गोपायिता। स्वृ-स्वर्ता, स्वरिता। षूङ्-सोता, सविता। सोष्यते, सविष्यते। धूञ्-धोता, धाविता।

(६) ऋदित्फलम्- नाग्लोपिशास्वृदिताम् (७।४।२)।

णिच्यग्लोपिन. शास्तेर् ऋदिताञ्चोपधाया ह्रस्वो न स्याच्चङ्परे णौ। यथा मालामाख्यद् अममालत्। मातरमाख्यत् अममातरत्। शासु–अन्वशासत्। बाधृ–अबबाधत्। याचृ–अययाचत्। ढोकृ–अडुढौकत्। लोकृ–अलुलोकत्। लोचृ–अलुलोचत्।

(७) लृदित्फलम्—पुष्पादिद्युताद्यॢदित परस्मैपदेषु (३।१।५५)

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात् परस्मैपदेषु। घस्लृ–अघसत्। गम्लृ–अगमत्। सृप्लृ–असृपत्। शक्लृ–अशकत्। आप्लृ–आपत्। पुष–अपुषत्। शमु–अशमत्। द्युत्–अद्युतत्। वृतु–अवृतत्। परस्मैपदेषु किम्? अद्योतिष्ट। अवर्त्तिष्ट।

(८) एदित्फलम्—ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् (७।२।५)

ह्म्यन्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि। ग्रह्–अग्रहीत्। भ्रम–अभ्रमीत्। टुवम–अवमीत्। व्ययीत्। क्षण–अक्षणीत्। श्वस अश्वसीत्। जागृ–अजागरीत्। ण्यन्तस्य–ऊन–औनयीत्। इल–ऐलयीत्। अर्द–आर्दयीत्। छन्दस्येव ण्यन्तस्योदाहरणम्। भाषायान्तु चङ् स्यात्। औननत्। (मन्तान्तरे ओनिनत्।) ऐलिलत्। "येनार्द्दिदद् दैत्यपुरं पिनाकी" इति। श्वि–अश्वयीत्। एदिताम्—कटे-अकटीत्। रगे–अरगीत्। हसे–अहसीत्। कखे–अकखीत्।

(९) ओदित्फलम्—ओदितश्च (८।३।४५)

ओदितो निष्ठातकारस्य नकार स्यात्। ओलस्जी—लग्न., लग्नवान्। ओविजी–उद्विग्न, उद्विग्निवान्। ओप्यायी–पीन, आप्यान.। भुजो–भुग्न। रुजो–रुग्ण। टुओश्वि–शून। ओहाक्–हीन। ओहाङ्–हानम्। 'स्वादय ओदित' इति स्वादि गणसूत्रम्। षूङ्–सून। दूङ्–दून। दीङ्–दीन.। डीङ्–उड्डीन।

(१०) अग्लोपफलम्—सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे। (७।४।९३)

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योभ्यासो लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं स्याद् णावग्लोपेऽसति। अचीकरत्। अचीकमत्। अपीपचत्। अपीप्लवत्। अलीलवत्। अशिश्रवत्। अशुश्रवत्। लघुनि किम्? अततक्षत्। अररक्षत् अजजागरत्। चङ् परे किम्? अहं पपच। परग्रहणं किम्? केवले चङि एव मा भूत्। अचकमत। अनग्लोपे किम्? अचकथत्। अररहत्।

दृषदमाख्यत् अददृषत्। णावग्लोपे सन्वद्भावनिषेध फलम्।

(११) इरित्फलम्—इरितो वा। (३।१।५७)

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे। च्युतिर्—अच्युतत्, अच्योतीत्। भिदिर्—अभिदत्, अभैत्सीत्। छिदिर्—अच्छिदत्,

अच्छैत्सीत्। दृशिर्–अदर्शत्, अद्राक्षीत्। परस्मैपदे किम् ? अभित्त। अच्छित्त।

(१२) ञीत्फलम्—ञीत क्त । (३।२।१८७)

ञीतो धातोर्वर्त्तमाने क्त स्यात् । ञिभिदा—भिन्न. । ञिधृषा—धृष्ट. । ञिइन्धी—इद्ध. । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्ण ।

(१३) ट्वित्फलम्—ट्वितोऽथुच् । (३।३।८९)

ट्वितो धातोरथुच् स्याद् भावे । टुवेपृ—वेपथु । टुओश्वि-श्वयथु. । टुमस्जो-मज्जथु । टुनदि—नन्दथु ।

(१४) ड्वित्फलम्—ड्वित क्त्रि । (३।३।८८)

ड्वितो धातो क्त्रि स्यात् भावे । 'क्त्रेर्मम् नित्यम्' (४।४।२०) इति ततो मप् । डुपचष्—पक्त्रिमम् । डुदाञ्—दत्त्रिमम् । डुधाञ्—हित्रिमम् । डुवप्—उप्त्रिमम् । डुलभष्— लब्ध्रिमम् ।

(१५) मित्फलम्—मिता ह्रस्व । (६।४।९२)

मितामुपधाया ह्रस्व स्याण्णौ परे। ज्ञपयति। घटयति। व्यथयति। जनयति। शमयति।

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतस्याम् । (६।४।९३)

चिण्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । अशमि, अशामि। शमशमम्, शामंशामम्। अक्षञ्जि, अक्षाञ्जि। क्षञ्जक्षाञ्जम्। अघटि, अघाटि। घटघटम्, घाटघाटम्।

(१६) षित्फलम्—षिद्भिदादिभ्योऽङ् । (३।३।१०४)

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् स्यात्। जॄष्–जरा। त्रपूष्–त्रपा। क्षमूष्-क्षमा। डुपचष्-पचा। भिदा। मृजा। कृपा।

(१७) ङित्फलम्– अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । (१।३।१२)

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । अनुदात्तेतो धातवो धातुपाठाज् ज्ञातव्या । आस–आस्ते। वस–वस्ते। षूङ्–सूते। सूयते। शीङ्–शेते, शिश्ये। मृङो ङित्त्व स्वरार्थम्, म्रियतेलुङ्लिङोश्चेति (१।३।६१) आत्मनेपदनियमात् । चक्षिङो ङित्त्व-मन्त्येकारेत्त्वपरित्राणार्थम्, तेन तत्र न नुम् । चष्टे । चक्षाते । चचक्षे ।

(१८) अनुदात्तेत्फलम्– अनुदात्तेतश्च हलादे । (३।२।१४९)

अनुदात्तेतश्च हलादेरकर्मकाद् युच् स्यात्। वृतु–वर्त्तन । वृधु–वर्धन । विचक्षण । अनुदात्तेत किम् ? भविता। हलादे. किम् ? एधिता। आदिग्रहण किम् ? जुगुप्सन । मीमासन । अकर्मकात् किम् ? वसिता, वस्त्रम् ।

(१९) ञित्फलम्—स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । (१।३।७२)
स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपद स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले । यजते, यजति । पचते, पचति । षुञ्-सुनुते, सुनोति । डुकृञ्-कुरुते, करोति । डुदाञ्-दत्ते, ददाति । स्वरितेतो धातवो धातुपाठादवगन्तव्या ।

इदं फलितम्—अनुदात्तेद् धातुरात्मनेपदी । स्वरितेद् उभयपदी । उदात्तेत् परस्मैपदीति । उदात्तेच्च धातु धातुपाठे एव निर्दिष्ट । धातुष्वे भ्योऽपरे केचित् कित्, णित्, पिच्च दृश्यन्ते । तत्र इण्दाणो णितौ । इक्, ओहाक् च कितौ । दाब्, दैपौ पितौ ।

७. गणा आचार्यनिर्दिष्टाः फलेन सहिता इमे

१ अदादि—अदिप्रभृतिभ्य. शप (२।४।७२) लुक् स्यात् । अत्ति । हन्ति ।

२ चुरादि—सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण-चुरादिभ्यो णिच् । (३।१।२५)

३ जुहोत्यादि—जुहोत्यादिभ्य श्लु (२।४।७) । शपो लोप स्यादि त्यर्थ । जुहोति । ददाति, दत्ते ।

४ दिवादि—दिवादिभ्य. श्यन् (३।१।६९) शपोऽपवाद. । दीव्यति नश्यति । विद्यते ।

स्वादि—स्वादिभ्य. श्नु (३।१।७३) सुनोति । सुनुते ।

६ तुदादि—तुदादिभ्य श. (३।१।७७) । तुदति । तुदते ।

७ रुधादि – रुधादिभ्यः श्नम् (३।१।७८) रुणद्धि । रुन्धे ।

८ तनादि—तनादिकृञ्भ्य उ । (३।१।७९) तनोति । तनुते ।

९ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति । (६।४।३६) । हत । गत । रत. । तत ।

१० क्र्यादि—क्र्यादिभ्य श्ना (३।१।८१) । क्रीणाति, क्रीणीते । पुनाति, पुनीते । लुनाति, लुनीते ।

श्नु–श–श्नम्–उ–श्ना इत्येते च शपोऽपवादा ।

११ रुदादि—रुदादिभ्य सार्वधातुके (७-२ ७६) वलादेरिट् स्यात् । रोदिति । रुद, स्वप, श्वस, अन, जक्ष इति रुदादि ।

रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गण ।। इति ।

१२ फणादि—"फणाञ्च सप्तानाम्" । (६।४।१२५) एत्वाभ्यासलोपौ किति लिटि सेटि च थलि ।

फणती राजति भ्राजभ्राशभ्लाशास्तथा स्यम.।
स्वनतिश्चेति विज्ञेयो फणादि. सप्तको गण ॥ इति।

१३ यजादिः—"वचिस्वपियजादीना किति" (६।१।१५) एभ्य संप्रसारणं स्यात्।

यजो वपो वहश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्तथा।
वद्वसौ श्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादय ॥ १ ॥

१४ भृञादि—"भृञामित्"। (७।४।७६) भृञ्माङ्ओहाङिति भृञादय.।

१५ णिजादि—"णिजा त्रयाणा गुण श्लौ" (७।४।७५) णिजिर्, विजिर्, विष्लृ इति णिजादय।

१६ जक्षित्यादि—"जक्षित्यादय षट्" (६।१।६)।

"जक्षिजागृदरिद्राणा चकासे शासेरेव च।
दीधीवेव्योश्च सप्ताना जक्षित्यादावुपग्रह."॥

१७ किरादि—"किरश्च पञ्चभ्य" (७।२।७५)। सन इट् स्यात्। कृगृदृङ्धृङ्प्रच्छ इति किरादि।

१८ मुचादि "शे मुचादीनाम्" (७।१।५९)। नुम् स्यात्।

मुञ्चतिर्लुम्पतिश्चैव विन्दतिर्लिम्पतिस्तथा।
सिञ्चति कृन्ततिश्चैव खिदि पिशिर्मुचादय ॥

१९ तुजादि—"तुजादीना दीर्घोभ्यासस्य" (६।१।७)। छन्दस्येव। तूतोज। मामहान।

२० तृम्फादि—"शे तृम्फादीना नुम् वाच्य" (७।१।५९, वा०) तृफ तृम्फ तृप्तावित्यतो ये तुदादौ नकारानुषक्तास्ते तृम्फादय।

२१ रधादि—"रधादिभ्यश्च" (७।२।४५)। वलादेरार्धधातुकस्य वेट् स्यात्।

रधिर्नशिस्तृपिश्चैव दृपिद्रुहिर्मुहि ष्णिहि।
स्नुहिश्चेति भवन्त्येते दैवादिका रधादय.॥ १ ॥

२२ शमादि—"शमामष्टाना दीर्घ श्यनि" (७।३।७४)।

शमित्यष्टभ्यो घिनुण् (३।२।१४१)।
शमिस्तमिर्दमिश्चैव श्रमिर्भ्रमि क्षमि क्लमि.।
इत्येते मदिना सार्द्धमष्टौ शमादय. स्मृता.॥ १ ॥

२३. घटादि—भ्वाद्यन्तर्गत। 'घटादयो मित' इति मित्त्वम्।

२४. ज्वलादि—"ज्वलिति कसन्तेभ्यो ण" (३।१।१४०) ण. स्यात् वा। पक्षे अच्। ज्वल, ज्वाल। भ्वादिषु ज्वलादय पठ्यन्ते।

२५. प्वादि—"प्वादीना ह्रस्व." (७।३।८०)। शिति परे। प्वादि. क्र्याद्यन्तर्गण। पुनाति, पुनीते।

२६ ल्वादि —"ल्वादिभ्य" (८।२।४४) ल्वादय एकविंशति क्र्याद्यन्तर्गण.। तेभ्य निष्ठातस्य न स्यात्। दून शीर्ण ।

२७ पुषादि —दिवाद्यन्तर्गत । 'पुषादिद्युतादि' इत्यङ्।

२८ द्युतादि —भ्वाद्यन्तर्गत । 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यङ्।

२९ सिवादि —'सिवादीना वाड्' (८।३।१७)। सिवु, सह, सुंट, स्तु स्वञ्जएते सिवादय.।

३०. काण्यादि —

काणेराणेस्तथा श्राणेर्भाठिर्हेठेर्लुठेरपि ।
ण्यन्तस्य भाष्यकारेण काण्यादित्त्व प्रदर्शितम् ॥
बोधिन्यासकृता लोठिर्लोपिर्वाणिश्च ह्वयिना ।
सहिता पूर्वमुक्ताश्च काण्यादौ परिकीर्तिता. ॥
दुर्गंद्याणि च काण्यादि मन्यते शाकटायन ।
लोठि तदेवमेतेऽत्र धातवो द्वादश स्मृता ॥

७. संकीर्णविधयः

कर्त्तरि शप् (३।१।६८) सार्वधातुके यक् (३।१।६१) धात्वादे. ष. स (६।१।६४)। णो न (६।१।६५)। आदेच उपदेशेऽशिति (६।१।४५)। न क्वादे (७।३।५९)। रलो व्युपधाद्धलादे संश्च (१।२।२६) इत्यादयो विधयो धातुभ्यो यथायोगं प्रयोक्तव्या । अष्टाध्यायीत एव तेऽवधार्य्या. । विस्तरभयान्नात्रालिखिषत । तथा उदात्त. सेट्। अनुदात्त अनिट्। परस्मैभाष. परमैपदी। आत्मनेभाष आत्मनेपदी। उभयतोभाष. अथवा विभाषित उभयपदीत्यर्थं। वृदिति वृत्त समाप्त इत्यर्थ.।

८. अनिट्कधातूनां विचारः

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (७।२।१०)—उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्त: तस्मादुत्तरस्य वलादे. आर्धधातुकस्य इडागमो न भवति। प्रकृत्याश्रितोऽय प्रतिषेध । के पुनरुपदेशेऽनुदात्ता ? ये तथा पठ्यन्ते। त एव विस्पष्टार्थमत्र अनिट्कारिकासु विभज्य प्रदर्श्यन्ते।

अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यताम् इमास्तु सेट प्रवदन्ति तद्विद ।
अदन्तमृदन्तमृताञ्च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥ १ ॥
गणस्थमूदन्तमुताञ्च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युनुक्ष्णुव ।
इति स्वरान्ता निपुण समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥

अस्यायमर्थ—स्वरान्त अजन्तो यो धातु. स सर्वत्र अनिट् भवतीति दृश्यताम् अवगम्यताम्। तेषु स्वरान्तेषु धातुषु मध्ये तद्विद. आचार्या. इमास्तु = वक्ष्यमाणान् धातून् तु सेट प्रवदन्ति, अदन्तम्—आकारान्तं

सर्वम्, ॠदन्तम्-ॠकारान्तं सर्वम्, ऋताञ्च-ऋकारान्तानाञ्च मध्ये वृङ्वृञौ—वृङ् सम्भक्तौ, वृञ् वरणे इत्येतौ, श्विडीडिवर्णेषु—इवर्णान्तेषु धातुषु मध्ये टु ओ श्वि गतिवृद्धयो., डीङ् विहायसा गतौ, अथ शीङ्-श्रिञावपि = अथ अनन्तर, शीङ् स्वप्ने, श्रिञ् सेवायाम्, इत्येतौ द्वावपि। एतदुक्त भवति—अकारान्ता सर्वे धातव, ॠकारान्ता सर्वे, ऋकारान्तेषु द्वावेव, इवर्णान्तेषु चत्वार, एतान् धातून् सेट. प्रवदन्ति इति। गणेषु तिष्ठति इति गणस्थ, त गणस्थम् ऊदन्तम् ऊकारान्तं सर्वम्, उता च रुस्नुवौ = उकारान्तानाञ्च मध्ये, रु शब्दे, स्नु प्रस्रवणे, क्षुवम् = टु क्षु शब्दे, तथा ऊर्णोतिम् = ऊर्णुञ् आच्छादने—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धि प्रयोजनम्।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात्॥

इत्यतिदेशादेकाच्त्वमस्तीत्युदात्त ऊर्णोतिरुपदिश्यते। अथो = अनन्तरम्, युनुक्ष्णुव = यु मिश्रणे, णु स्तुतौ, क्ष्णु तेजने, इत्येतान् सप्त धातून् सेट. प्रवदन्ति आचार्या। अनेन प्रकारेण स्वरान्ता धातव. निपुणं समुच्चिताः सम्यगुक्ता। ततो हलन्तानपि सन्निबोधत = तत अनन्तर हलन्तानपि अवगच्छत इत्यर्थ।

शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसि प्रसारिणी।
रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभि ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे॥ ३॥

ककारान्तेषु धातुषु मध्ये शक्लृ शक्तौ इत्येको धातुरनिडिष्यते, सकारान्तेषु घसि., प्रसारिणी वसिश्च, घस्लृ अदने, वस निवासे, इत्येतावुभौ अनिडाविष्येते। प्रसारणं सम्प्रसारणम्, तदस्यास्तीति प्रसारिणी, वस निवासे इत्यस्य यजादित्वात् सम्प्रसारणं विधीयते। प्रसारणीग्रहणं वस आच्छादने इत्यस्य धातो. निवृत्त्यर्थम्। रभ राभस्ये, यभ मैथुने, डु लभष् प्राप्तौ, इति त्रय एव धातव भान्तेषु अनिट इष्यन्ते, नेतरे = नान्ये।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनि।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठ प्रतिषेधवाचिनाम्॥ ४॥

ञमन्तेषु—ञम्प्रत्याहारघटकनकारमकारान्तेषु धातुषु, प्रतिषेधवाचिनाम् = इट्प्रतिषेधवाचिनाम् आचार्याणा मते षडेव अनिट इत्यर्थ। 'ञमन्ताड्डः' (उणादिसू) इति सूत्रकारेण कथितत्वात् ञकारेणापि मकारस्य ग्रहणमस्ति, अतो ञम्प्रत्याहारोऽस्ति इति मन्तव्यम्। यमु उपरमे, रमु क्रीडायाम्, यश्च श्यनि पठ्यते स मनिश्च—दैवादिक इत्यर्थ.। मन ज्ञाने, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, हन हिंसागत्यो., गम्लृ गतौ इति। एतदुक्तं भवति—मकारान्तेषु चत्वार, नकारान्तेषु द्वाविति।

दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहि नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसशया गणेषु हान्ता प्रविभज्य कीर्तिता ॥ ५ ॥

दिह् उपचये, दुह् प्रपूरणे, यिह् सेचने, रुह् बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, वह् प्रापणे, णह् बन्धने, दह् भस्मीकरणे, लिह् आस्वादने–इत्यष्टावनिट । अत्र मुक्तसंशया इति किम् ? तन्त्रान्तरे चत्वारोऽपरे धातव. पठ्यन्ते–सहिरिहिमुहिलुहय । तन्त्रान्तर व्याकरणान्तरम् आपिशलादि ।

दिशिं दृशिं दशिमथो मृशिं स्पृशि रिशिं रुशि क्रोशतिमष्टम विशिम् ।
लिशिञ्च शान्तानानिट पुराणगमा पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥

शकारान्ता ये धातव गणपाठेषु पठ्यन्ते तेषा मध्ये, पुराणगा =पुरातनशब्दशास्त्रेषु अतीव परिणतहृदया आचार्या इत्यर्थ , दश धातव एव अनिट इति प्रवदन्ति नेतरान् । दिश अतिसर्जने, दृशिर् प्रेक्षणे, दंश दशने, मृश आमर्शने, स्पृश संस्पर्शने, रुश रिश हिंसायाम्, क्रुश आह्वाने रोदने च, विश प्रवेशने, लिश अल्पीभावे इति ।

रुधिस्सराधिर्युधिबन्धिसाधय क्रुधिक्षुधी बुध्यतिशुध्यती व्यधि ।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्तत पर सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥

धकारान्ता ये धातव. तेषु इमे धातव अनिटो मता –रुधिर् आवरणे, राध साध ससिद्धौ, युध सम्प्रहारे, बन्ध बन्धने, क्रुध कोपे, क्षुध बुभुक्षायाम्, बुध ज्ञाने, शुध शौचे, व्यध ताडने, षिधु संशुद्धौ इति ।

शिषिं पिषिं पुष्यतिशुष्यती त्विषिं श्लिषिं विषि तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥

शिष्लृ विश्लेषणे, पिष्लृ सञ्चूर्णने, पुष पुष्टौ, शुष शोषणे, त्विष दीप्तौ, श्लिष आलिङ्गने, विष्लृ व्याप्तौ, तुष तुष्टौ, दुष वैकृत्ये, द्विष अप्रीतौ, कृष विलेखने, कृष आकर्षणे—भौवादिकस्तौदादिकश्च गृह्येते – इति द्वादश षान्ता अनिटः ।

तपिन्तिपिञ्चापिमथो वपि स्वपि लिपि लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपि छुपिक्षिपी प्रतीहि पान्तान् पठितास्त्रयोदश ॥ ९ ॥

तप सन्तापे, तप ऐश्वर्ये –द्वयोरपि ग्रहणम् । तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्था., आप्लृ व्याप्तौ, टु वप् बीजसन्ताने, ञि ष्वप् शये, लिप उपदेहे, लुप्लृ छेदने, तृप प्रीणने, दृप प्रहर्षणामोचनयो., सृप्लृ गतौ, शप आक्रोशे, शप उपालम्भने, छुप स्पर्शे, क्षिप प्रेरणे इति पान्ता अनिट ।

अर्दिं हर्दिं स्कन्दिमिदिच्छिदिक्षुदीन् शदि सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिट ॥ ० ॥

अद भक्षणे, हृद पुरीषोत्सर्गे, स्कन्दिर् गतिशोषणयो., भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, क्षुदिर् सम्पेषणे, शद्लृ शातने, षद्लृ विशरणगत्य वसादनेषु, ञि ष्विदा गात्रप्रक्षरणे, पद गतौ, खिद दैन्ये, खिद परितापे, तुद व्यथने, णुद प्रेरणे, विद सत्तायाम्, विद विचारणे, इति पञ्चदश दान्ता अनिट । अत्र विद्यति इत्यविभक्तिको निर्देश , विन्त इत्यत्र इति शब्देनाभिहितत्वात् अव्ययेनाभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्ति. इति प्रतिषेधात् प्रतिषेधविषये प्रथमाविभक्तिर्भवति ।

पचि वचि विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् सिचि मुचि णिजिभजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजि युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजि स्वजिं सृजिमृजि विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥

अयमर्थ —चकारान्तेषु षड्धातून् अनिट्स्वरान् विद्धि अनुदात्तस्वरान् अनिट इत्यर्थं । छकारान्तेषु एकम्, जकारान्तेषु पञ्चदश धातून् अनिट विद्धि इति । डु पचष् पाके, वच परिभाषणे ब्रुवादेशश्च, विचिर् पृथग्भावे, रुचिर् विरेचने, रञ्ज रागे, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, षिच क्षरणे, मुच्लृ मोक्षणे, णिजिर् शौचपोषणयो , भज सेवायाम्, भञ्जो आमर्दने, भ्रस्ज पाके, त्यज हानौ, यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु, युजिर् योगे, युज समाधौ— द्वयोरपि ग्रहणम्, रुजो भङ्गे, षञ्ज सङ्गे, टु मस्जो शुद्धौ, भुज पालनाभ्यवहारयो , भुज कौटिल्ये—द्वयोरपि ग्रहणम्, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, सृज विसर्गे, मृजू शुद्धौ, मृजू शौचालङ्कारयो —एते अनिट । सृजिमृजि इत्यत्र मृजे प्रमादपाठ , मृजू मृजू इत्येतयोरूदित्त्वादिड्विकल्पस्यावश्यकत्वात् । अयमर्थं. काशिकावृत्त्यादवपि प्रपञ्चित ।

सन्दिग्धार्था धातवः

केचित्सन्दिग्धार्था अपि धातवो धातुपाठे उपलभ्यन्ते, यथा—वेष्ट वेष्टने (भ्वा १६०), चेष्ट चेष्टायाम् (भ्वा १६१), तुडि तोडने (भ्वा १७९), तडि ताडने (भ्वा १८३), तुड़ृ तोडने (भ्वा २४०), देवृ देवने (भ्वा २४०), देवृ देवने (भ्वा ३२७), रुष रोषे (११७ चु) दशि दंशने (चु ११२), गम्लृ गतौ (भ्वा ७०२) इत्यादय । तथा हि न केवल वेष्ट वेष्टने इत्यत्रैवार्थं सन्दिग्ध , अपि तु वट वेष्टने (भ्वा २००) इत्यत्रापि सुतरामर्थे सन्देह उत्पद्यमानोऽन्योन्याश्रयदोषमपि पातयति धातुपाठे। एवमेव गम्लृ गतावित्यत्रैव न केवलं धात्वर्थं सन्दिग्ध., अपि त्वन्येष्वपि गत्यर्थकेषु धातुषु सन्देहमुत्पादयतीति शङ्काकलङ्क पाणिनीयाना शब्दाना नित्यत्वसिद्धान्तेन परिमार्जनीय ।

तस्मै श्रीगुरवे नमः

माधवीया धातुवृत्तिः

१. भ्वादिगणः

मङ्गलाचरणम्

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥
जीयाद्दन्तिमुखो यस्य लीलयाऽजाण्डखण्डने ।
कन्दाङ्कुरवदाभाति दन्ताग्रं तद्बहिर्गतम् ॥२॥
चिदानन्दकलां वाणीं वन्दे चन्द्रकलाधराम् ।
नैर्मल्यतारतम्येन बिम्बितां चित्तभित्तिषु ॥३॥
अस्ति श्रीसङ्गमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः ।
यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शे त्रिलोक्या प्रतिबिम्ब्यते ॥४॥
यशः क्षीराहुतीकृत्य यत्प्रतापहुताशने ।
परे यान्ति पदं दिव्यं राजानो रणदीक्षिताः ॥५॥
तूर्णं कर्णान्तिकं प्राप्ते यत्प्रतापधनञ्जये ।
पुरो निधाय गाङ्गेयमात्मा संरक्ष्यते परैः ॥६॥
कुर्वन् शत्रुयशांसि धूमपटलीं कूलङ्कषाज्यास्पदं
काष्ठासङ्गविवर्धितं प्रकटयन् भूतिं नवां भूयसीम् ।
आतन्वन्नितरप्रतापदहनं स्फूर्जत्स्फुलिङ्गाकृतिं
प्रायो यच्छति यत्प्रतापदहनः कस्मै न विस्मेरताम् ॥७॥
तस्य मन्त्रिशिरोरत्नमस्ति मायणसायणः ।
यः ख्यातिं रत्नगर्भेति यथार्थयति पार्थिवीम् ॥८॥
नित्योन्मीलितदानवारिरधिकं निर्धूतपङ्कोदयो
दूरापास्तहरीशलङ्घनविधिर्भङ्गप्रसङ्गोज्झितः ।
क्ष्माभृत्क्षोभकृतिक्षमं क्षणिकयन् दोषाकरोद्घोषणा-
मानन्दाय चकास्ति यस्त्रिजगतामाश्चर्यरत्नाकरः ॥९॥
यत्कीर्तौ जाह्नवीस्फूर्तौ कीर्त्या विद्विषतामपि ।
कलिन्दनन्दिनीकान्तिः स्पर्द्धयेव प्रपद्यते ॥१०॥
येन निर्मीयते नित्यं धनैरायोधनैरपि ।
श्रेयसे यशसे दानं विदुषां विद्विषामपि ॥११॥
न ध्यानं न व्रतं नार्चा न समाधिर्न वा जपः ।
मन्त्रसिद्धा बलं यस्य मतिरेव महीयसी ॥१२॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।
आख्यया माधवीयेय धातुवृत्तिर्विरच्यते ॥१३॥
अस्या पूर्वनिबन्धेभ्यो गुणवत्ता न कथ्यते ।
सर्वं एव स्ववाक्येषु यदाहुर्गुणगौरवम् ॥१४॥
सा च सन्त्यक्तमात्सर्यैर्गुणगृह्यैर्मनीषिभि ।
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामीक्ष्यतां पारदृश्वभि' ॥१५॥
कल्पयन्तु खला दोष किं तैर्यद्वयमुद्यम. ।
मुनित्रयगिरामर्थसतत्त्वविदुष[1] प्रति ॥१६॥
सुधा तु वृत्तिर्विहिता बुधानां श्रीवत्सचिह्नेन कृते हि नाके ।
सुधातुवृत्तिर्विहिता बुधाना श्रीकुण्डिनार्येण कलावपीह[2] ॥१७॥

१. भू सत्तायाम्—वर्त्तत इति शेष' । सत्तेहात्मभरणम् । यदाह हरि —

'आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते ।[3]' इति ।

हेलाराजश्च—'अस्ति आत्मानं बिभर्ति सत्तां भावयतीति यावत्[4]' इति । कैयटकारोऽपि—'आत्मभरणवचनो भवति[5]' इति । नैरुक्ताश्च 'अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमाचष्टे[6]' इति ।

२ उदात्त —नानुदात्त इत्यर्थ । तेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीण्निषेधो न भवति । एवमुत्तरत्रापि ।

परस्मैभाषा[7]—परस्मैपदीत्यर्थ । उपलक्षणमर्थनिर्देश. । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, मल्लो मल्लाय प्रभवति, ग्रामस्य प्रभवति, परान् पराभवति, इदमेव सम्भवति, स्थाली तण्डुलान् सम्भवति, शमनुभवतीत्यादौ प्रकाशनाङ्गनि सरणपर्याप्त्यैश्वर्याभिभवोत्प्रेक्षान्तर्भावनसवेदनादीनामवगमात् । न च मन्तव्यम्–'प्रभूप्रभृतयस्समुदाया एवैतेष्वर्थेषु वर्त्तन्ते' इति, एव हीह भुव क्रियावाचित्वाभावात्समुदायस्य च भूवादावपाठान्नेह धातुत्वमिति तन्निबन्धनप्रत्ययाभावात् प्रभवतीत्यादि रूपं न स्यात् । किञ्च–उपसर्गसम्बन्धमन्तरेण 'भूतिकाम' 'पुत्रो भवति' 'बहुर्वै भवतो भ्रातृव्य' इत्यादावैश्वर्योत्पत्तिलिप्सादयोऽवगम्यन्ते । न चोत्पत्ति सत्ता, उत्पन्नस्यात्मधारणलक्षणा सेत्युक्तत्वात् । तथा च नैरुक्ता —'जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यति[8]' इति क्रमेण षड् भावविकारानाहु । लोकेऽपि सत्ताजन्मनोर्भिन्नत्वादेव 'घट किमुत्पद्यते' इति पृष्टो न कश्चिदप्यस्तीति प्रतिवक्ति । तथाचार्येणापि 'तत्र जात.' 'तत्र भव.' इति

---

१ ०सतत्त्व०-पाठा० । २. श्लोकोऽय केवलं ख पुस्तक एवोपलभ्यते । ३ वा० तृ०, सा० ४७ का० । ४. तु०–हेला०, पृ० १६६ । ५. म० भा० प्र० १.३.१ । ६ नि० अ० १, ख० ३ । ७. 'परस्मैभाष.' इति तूचित पाठ', तु०–'परस्मैभाष इति परस्मैपदिनः पूर्वाचार्यसंज्ञा'–धा० प्र०, पृ० ८ । ८. नि० अ० १, ख० २ ।

भेदेन निर्दिश्यते। तस्माद्धातुरेवानेकार्थाभिधायी, प्रादयस्तु प्रकरणादिवद्विशेष-स्मृतिहेतवो द्योतका। द्योतकापेक्षा च शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् क्वचिदेव, यथा हरिशब्दो भेकादावेव। एवमुत्तरत्राप्यर्थनिर्देशोऽतन्त्रम्। यथा बीजसताने वपि पठित केशान्वपतीत्यादौ छेदनेऽपि वर्त्तते, तथा करोतिरभूतप्रादुर्भावे पठित अस्मानभित. कुरु, पादौ कुरु, य प्रथम शकल परापतेत्स स्वरु कार्य, चोर-ङ्कारमाक्रोशतीत्यादौ स्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ वर्त्तते। चोरङ्कारमि-त्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येति ह्यर्थ', न त्वचोरश्चोर. क्रियते। अर्थनिर्देशस्योपलक्ष-णत्व एव 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव' इत्येवकारोपपत्ति.। 'गाधृ प्रतिष्ठा-लिप्सयो' इत्यादौ त्वनेकार्थाभिधानं प्रपञ्चार्थम्। तदेवं सत्स्वपि बहुष्वर्थेषु माङ्गलिकत्वात् सुप्रसिद्धत्वात् सर्वपदार्थव्यापित्वाच्च सत्ताया. निर्देश कृत। उक्त च भाष्ये— 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति'[1] इति। हरिणाप्युक्तम् —

'संबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः॥
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते'[2]॥ इति।

माङ्गलिकत्वमपि प्रसङ्गात् सत्ताख्यस्य परब्रह्मण स्मरणेन। आदौ भुवो निर्देशो भूशब्दस्य महाव्याहृतिस्मरणेन माङ्गलिकत्वात्, सर्वधात्वर्थव्याप्यर्था-भिधायित्वात्, 'भूवादयो धातव' इति प्रसङ्गाद् भूवादिशब्दस्य साधुत्वलाभ-हेतुत्वाच्च। कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवचना.। सामान्य च विशेषेषु प्रत्येकं परिसमाप्यते। आत्मभरण च पाकादिष्वप्यस्तीति भ्वस्त्यो क्रियासामान्य-वाचित्वम्। उक्त च कैयटे-'तद्धयात्मभरण विरुद्धार्थसमवायै पाकादिभिरविरुद्धै-कार्थसमवायम्[3]' इति। तेन यथा 'ब्राह्मणो गार्ग्य' इत्यत्र ब्राह्मण्य सामान्यं गार्ग्यत्वं विशेषस्तद्वदिहाप्यात्मभरण सामान्यं पाकत्वादिकं तु विशेषः। करोतेरपि क्रियासामान्यमर्थ, 'ब्राह्मणो गार्ग्य' इतिवत् 'कि करोति ? पचति' इति क्रिया-सामानाधिकरण्यदर्शनात्। इत्थ च करोत्यर्थ प्रश्न पचत्यादिभिर्व्याकृतो भवति। अत्यन्तभेदे तु करोत्यर्थो न व्याकृतो भवेत्, यथा 'कि करोति देवदत्त ? घट' इति। कथ तर्हि करोत्यर्थविशेषत्वे सर्वधात्वर्थानामासनमपि करणमिति 'कि करोति' इति प्रश्ने 'न करोत्यास्ते' इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तर सगच्छते ? उच्यते, नात्र क्रियासामान्यं पृच्छ्यते, किन्तु लोकप्रसिद्धो गमनागमनादिर्विशेष, तत्रैव लौकिकानां क्रियात्वाभिमानात्। तेन तन्निषेधपूर्वकम् आस्ते' इत्युत्तरं युज्यते। यद्वा-क्रियासामान्यसत्तावश्यम्भावाद् विशेषविषय एव प्रश्न इति तन्निराकरणेन प्रतिवचनं बोद्धव्यम्।

---

१. म० भा० प्र० ५।२।९४। २. वा० तृ०, जा० ३३-३४ का०। ३. म० भा० प्र० १।३।१।

क्रिया च यद्वस्तु सिद्धमसिद्धं वा शब्देन साध्यत्वेनाभिधीयमानमाश्रितक्रम तदिति वैयाकरणानां मतम्। तदुक्तम् —

'यावत्सिद्धमसिद्ध वा साध्यत्वेनाभिधीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात्क्रियेति व्यपदिश्यते'[1] ।। इति।

नन्वेव सति वितता बह्व क्षणा धातुवाच्या इत्युक्त भवति, यथा पचतीत्यत्राधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणादि, ततश्चैषा बहुत्वेनैकत्वाभावात् कथमेकक्रियात्वेनैकधातुवाच्यत्वम्? न चास्ति समुदायभाव, क्षणाना क्षणिकत्वेन युगपदसन्निधानात्, नैष दोष, क्रमवतामेषां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्ताना सङ्कलनाबुद्धया समापादितैक्याना क्रियात्वव्यवहारात्। न च यदनन्तर फल निष्पद्यते तस्यैव फलसाधनत्वम्, एव ह्यधिश्रयणादिवैयर्थ्य स्यादिति तैरपि समीहितफलानुगुणैर्यथास्व विशेष आधीयत एवेत्यवश्य फलसाधनत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्, एव च 'काल्पनिक समुदायो धातुवाच्य' इत्युक्त भवति। तत्रावयवक्षणा समुदाये गुणभावमापन्ना इति न ते शब्दभेदं प्रयुञ्जते। तदुक्तम् —

'गुणभूतैरवयवै समूह क्रमजन्मनाम्।
बुद्धया प्रकल्पिताभेद क्रियेति व्यपदिश्यते'[2] ॥

क्रमजन्मनामेषा क्षणानामभेद एकत्वबुद्धया सङ्कलनात्मिकया प्रकल्पित, स च समूहस्वभावो गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थ। 'गुणभूतैरवयवै' इति वचनमवयवाना शब्दभेदं प्रति प्रयोजकत्वं नेति प्रतिपादनार्थम्। एव समूहरूपाया क्रियाया एकत्वादपूर्वापरीभावादक्रमत्वेऽप्यवयवक्रमाश्रयेण क्रमिकत्वव्यवहार। उक्त च —

'स चापूर्वापरीभूत एकत्वाद्यक्रमात्मकै।
पूर्वापराणा धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते'[3] ॥ इति।

कथ तर्ह्येकैकस्मिन् क्षणे धातो प्रयोग, पचतीत्यधिश्रयितर्यपि वक्तारो भवन्ति? उच्यते, अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेस्तत्रैव समुदायस्यारोपात्। अय च समाश्रितपूर्वापरीभाव एवारोप्यत इत्येकोऽपि क्षण क्रमिको भवति। अत एव क्षणान्तरेऽनुष्ठीयमानेऽनुष्ठास्यमाने चाध्यारोपितपचिरूपस्य क्षणस्यातीतत्वादपाक्षीदिति भूतकालता, तथा तस्य क्षणस्य भावित्वादितरेष्वभाविष्वपि पक्ष्यतीति भविष्यत्कालता, तथैवैकस्य क्षणस्य वर्त्तमानत्वादन्येष्ववर्त्तमानेष्वपि पचतीति वर्त्तमानकालता चेति कालत्रययोग उपपद्यते। यथोक्तम् —

---

१ वा० तृ०, क्रि० १ का०। २ वा० तृ०, क्रि० ४ का०। ३, वा० तृ०, क्रि० १९ का०।

'समूह स तथाभूत प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य सभव[1]' ॥ इति ।

तथाभूत क्रमिक सन् प्रतिभेद प्रत्येक समूह आरोप्यते । ततो विषय-विषयिणोरभेद एकत्वे कालभेद सम्भवतीत्यर्थ । तदेव शब्देन साध्यतया प्रतीयमान समाश्रितक्रमोऽर्थ क्रियेति स्थिते 'घटो भवति' इत्यात्मभरणलक्षणा सत्ताऽपि तथैवाभिधीयत इति तस्या क्रियात्वे न विचिकित्सा । तथा च —

क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका ॥ इति ।

क्रियाभेदहेतुना कालेन 'अभूद्, अस्ति, भविष्यति' इति प्रयोगा । नह्यक्रियस्य कालेन विभागोऽस्ति । उक्त च —

'कालानुपाति यद्रूप तदस्तीति प्रतीयते[2]' ॥ इति ।

एव च 'भूत भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायेन देवदत्त पचतीत्यादिवत् घटो भवतीति क्रियाकारकभावेन समन्वय उपपद्यते । 'कि करोति, इति प्रश्ने पचतीत्यादिवदस्तीति प्रतिवचनाभावो निर्ज्ञातसत्तस्यानिर्ज्ञातो व्यापारभेद पृच्छ्यते, न तु निर्ज्ञाता सत्तैवेति, तद्विषयस्य प्रश्नस्यैवानुदयात् , न त्वक्रियत्वात् । यदा तु सत्ताविषय प्रश्नो विनाशाशङ्कया 'कि करोति देवदत्त ' इति, तदा 'अस्ति तावद्' इति प्रतिवचनमपि भवत्येव । ननु क्रियाया क्रमिकत्वमध्यारोपेणेत्युक्तम्, गौणता तु प्राप्नोति ? अत्र परिहरन्ति —

'व्यवहारस्य सिद्धत्वान्न चेय गुणकल्पना ।
उपचारो पि मुख्यस्यासभवादपदिश्यते[3]' ॥ इति ।

यथा गोशब्दस्यासम्भवात्सास्नादिमदर्थस्य वाहीकादिवृत्तित्वे ।

एव स्थिते सर्वपार्षदत्वाद्व्याकरणस्य तत्तत्तैर्थिकानुरोधेन हरिणा क्रियाया मतभेदा प्रदर्शिता , तेऽपीह सक्षेपेण प्रदर्श्यन्ते । यथा —

यदनन्तर फलं निष्पद्यते सा क्रिया । यथौदन पचतीत्यत्र विक्लेदनम् , तदनन्तर फलनिष्पादात्तदेव कारकम् , नहि साक्षादजनयत्कारक नाम । अधिश्रयणादीना विक्लेदनोपयोगित्वान्न वैयर्थ्यम् , तेषु तु पच्यादिप्रयोगस्तदर्थत्वेन विक्लेदनरूपाध्यारोपात् । पौर्वापर्य तु पूर्वापरक्षणापेक्षया । उक्त च —

'अनन्तरं फलं यस्या कल्प्यते ता क्रिया विदुः ।
प्रधानभूता तादर्थ्यादन्यासा तु तदाख्यता[4]' ॥ इति ।

अथ वा— 'चैत्र पचति, मैत्र पचति, क्षीर पचति, ओदनं पचति' इत्यादिषु कर्तृकर्मभेदेन भिन्नेषु पाकादिषु पच्यादिप्रत्ययानुवृत्तेर्घटादिषु

१. वा० तृ०, क्रि० ९ का० । २. वा० तृ०, क्रि० १२ का० । ३. वा० तृ०, क्रि० १३ का० । ४. वा० तृ०, क्रि० १४ का० ।

घटत्वादिवदस्तिपचित्वादिकं नाम जाति सा क्रिया। ननु युगपदवस्थितैरवयवैरारब्धेषु सत्सु घटादिषु समवायाद्घटत्वादीनामभिव्यक्तिर्युज्यते, इह तु क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभि क्षणैरवयव्यन्तरमारब्धुं न शक्यते यत्समवायात् पचित्वाद्यभिव्यक्ति स्यात्, नैष दोष, क्रमजन्मभिरयुगपद्भाविभिरनारब्धावयविभिरुत्क्षेपणादिक्षणैरुत्क्षेपणत्वादीनामिवाभिव्यक्त्युपपत्ते। यथैव चोत्क्षेपणाद्यवयवकर्माणि इदमहमुत्क्षिपामीत्यादिबुद्धीना विशिष्टप्रयत्नजन्यतया मिथः स्वतो भिन्नान्युत्क्षेपणत्वादीनामाधारत्वमपि प्रतिपद्यमानानि दुरवधारत्वाद्विशिष्टजातिविषया बुद्धि न प्रकल्पयन्ति, एवमिहाप्येकैकक्षणदर्शनेन पचित्वादीनामप्रत्यय। अत्र च साध्यत्वक्रमिकत्वे व्यञ्जकक्षणद्वारेण। उक्त च—

'जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम्।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपकल्प्यते'[1] ॥ इति।

एकैकस्मिन् क्षणेऽपि पचित्वादेर्वस्तुतो विद्यमानत्वात्तत्रतत्र शब्दयोग उपपद्यते।

अथ वा—कारकभेदभिन्नविक्लेदनादिरूपाया यस्या' क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फल निष्पद्यते तत्र समवेता विक्लेदनत्वादिका पच्यादिक्रिया। अस्याश्च साध्यत्वादिकमाश्रयद्वारकम्। यदाह —

'अन्ते या वा क्रिया भावो जाति सैव क्रिया स्मृता।
सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेऽवगम्यते'[2] ॥ इति।

अत्रापि मते व्यक्तिदर्शनवत्तादर्थ्यादन्यत्र पच्यादिप्रयोग।

अथ वा— अधिश्रयणादिव्यापारविशिष्टेषु कारकेषु सर्वेष्वेवाधिश्रयणादिव्यापारेष्वन्त्य एव व्यापारे समवेतोपहितभेदा सत्ता क्रिया। तदुक्तम् —

स्वव्यापारविशिष्टाना सत्ता वा कर्तृकर्मणाम्।
क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी॥
अन्ते वात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते।
भाव एव हि धात्वर्थ इत्यवच्छिन्न आगम.[3]' ॥ इति।

'भाव एव हि' इत्यादिना 'षड् भावविकारा इति ह स्माह भगवान् वार्ष्यायणि'[4] इति भाष्यकारानुमत [5]निरुक्तकारवाक्यमस्य सवादकत्वेन दर्शयति। जातिसमुद्देशेऽप्युक्तम् —

'प्राप्तक्रमविशेषा तु क्रिया सैवाभिधीयते।
क्रमरूपस्य संहारे तत्सत्त्वमिति कथ्यते[6]' ॥

---

१. वा० तृ०, क्रि० २१ का०। २. वा० तृ०, क्रि० २२ का०। ३ वा० तृ०, क्रि० २३-२४ का०। ४. म० भा० १।३।१। ५. नि० अ० १, ख० २। ६ वा० तृ०, जा० ३९ का०।

व्यापारविशेषाणां साध्यत्वात्क्रमिकत्वाच्च तदुपहितायाश्च ते भवत ।

अथ वा—शब्दोच्चारणसमनन्तर योऽर्थ प्रतिभासते बुद्ध्याकारत्वेन स शब्दार्थ । तदुक्तम्—'बुद्धिप्रतिभास शब्दार्थ.'[1] इति । यदि हि बहि-सत्तासमाविष्टार्थोऽर्थ स्यात् तदा पटोऽस्ति नास्तीत्यादौ पौनरुक्त्यविरोधौ स्याताम्, तथा सतो जन्मायोगाद् पटो जायत इत्यादिप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यात्। किं च बहिरत्यन्तासत्सु शशविषाणादिषु तत्तच्छब्दप्रयोगो न स्यात्। बुद्ध्युपारूढे तु शब्दार्थत्वे दोषा नावतरन्ति। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिस्सत्ताऽसत्ता-जननप्रतिपादनाय 'अस्ति, नास्ति, जायते' इति प्रयोगस्योपपन्नत्वात्। अर्थक्रिया-कारित्व तु दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायादुपपद्यते । शशविषाणादिष्वप्यस्ति-प्रयोगो नास्तिप्रयोगश्च बुद्धिसत्तयैवास्ति, न तु बाह्यसत्तयेत्येव प्रतिपादनाय। तस्माद्धातूनामपि बुद्धिसिद्धा क्षणास्तद्गता जाति. सत्ता वार्थ, सैव क्रिया। साध्यत्वादिकं वा भेदेनाध्यवसितं दृश्यक्षणद्वारेण। उक्तं हि—

'बुद्धि तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे।
प्रत्यस्तरूपा भावेषु क्रियेति प्रतिजानते'[2] ॥ इति।

बुद्धिशब्देन बुद्धिप्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षित ।

तदेव भुव क्रियावाचित्वात्पाठाच्च "भूवादयो धातव" इति धातुत्वे "वर्त्तमाने लट्" इति वर्तमानत्वोपाधिकार्थाद्धातोर्लट् "प्रत्यय", "परश्च" इति प्रत्ययसञ्ज्ञक परस्तात्। ननु बहव क्षणा धातुवाच्यास्तत्र केचन भूता, केचन भविष्यन्त इति तेषामविद्यमानत्वात् कथं वर्त्तमानत्वं धात्वर्थविशेषणम्? उच्यते, नेह विद्यमानत्वं वर्त्तमानत्वम्, किं तर्हि? प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम्, तच्च यावत क्षणसमूहस्य फलावधिप्रवृत्तिस्तावत प्राक्फलजननादभेदेनाध्यवसित-स्यास्त्येव। एव च काल्पनिकसमूहाकारेण विद्यमानत्व वर्त्तमानत्वमित्युक्त भवति।

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत्तथा।
आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन्वर्त्तमानता[3] ॥ इति।

अस्यार्थ — वाशब्दो वक्ष्यमाणपक्षापेक्ष, एकैकक्षणानन्तर फलनिष्पत्ते-रदर्शनादितरक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्सर्वक्षणानन्तर दर्शनाच्चैकफलसाधनत्वेन क्षणानां कल्पितमेक समुदायरूप कार्योत्पत्तौ समर्थमित्युच्यते, तत्स्वेन धर्मेण क्रमवत्त्वेन तथा युक्तमात्मतत्त्वेनात्मीयेन विद्यमानत्वेन गृह्यते सेयमस्मिन्समुदाये वर्त्तमान-तेति। वाशब्दसूचित' पक्ष उच्यते—विप्रसृतावयव क्रियाकलाप प्रयोक्तुः

१ म० भा० प्र० 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरे। २. वा० तृ०, क्रि० २६ का०। ३. वा० तृ० ८८ का०।

सङ्कलनाबुद्ध्युपारूढ' प्रतिपत्तृबुद्धौ सङ्क्रान्तस्तस्या एकत्वाद्वर्त्तमानत्वाच्च तद्भेदेनैको वर्त्तमानश्च व्यपदिश्यत इति । उक्तं च—

'क्रियाप्रबन्धरूप यत् बुद्ध्यात्मा विनिगृह्यते ।
संक्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम्'[1] ॥ इति ।

अयमर्थ — प्रयोक्तु सङ्कलनाबुद्धेरात्मा क्रियाप्रबन्धरूप वस्तु एकत्र प्रतिपत्तुर्ज्ञाने संक्रान्तबिम्बं सङ्क्रान्तस्वरूप यद्विनिगृह्यतेऽवधार्यते तस्मात्तस्य ज्ञानस्य वर्त्तमानतामेव तद्भेदात् क्रियाया वर्त्तमानतामाहुरिति । ननु यथोपलब्धिस्मरणम्, उपलब्धिश्च क्रमेणेति प्रयोक्तु कथं सङ्कलनात्मिकैका बुद्धिर्यदुपारोहेणासौ प्रतिपत्तु क्रियाकलापं शब्देन युगपदवगमयेत् ? ततश्चैकबुद्ध्युपारोहाभावात्कथमेकत्ववर्त्तमानत्वे स्याताम् ? नैष दोष, अनुभववासनाया प्रत्यासन्नत्वात्क्रमेणानुभवतामपि सङ्कलनायोगात् । अनुभवपूर्वत्व हि स्मरणस्य नियतम्, न तु क्रमिकत्वमपि, अन्यथा समुच्चयशतादिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । नन्वेवमस्त्वस्यैव बौद्धस्य वर्त्तमानत्वं कथ बाह्यस्येति चेन्न, दृश्यविकल्पयोरभेदाध्यवसायात् । अन्ये तु—काल एव क्रियाया उत्पन्नध्वस्तत्वेन साधनसम्पत्त्या सभाव्यमानोदयत्वेन प्रारब्धापरिसमाप्तत्वेन चोपहित सन् क्रमेण भूतादिभेदं प्रतिपद्यते, तत्कालयोगात्क्रियाया अपि तत्तद्व्यपदेश इति । उक्तं च—

'क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्त्तमानता ।
एकादशभिराकारैर्विभक्ता प्रतिपद्यते'[2] ॥ इति ।

काल इति शेष । एकादशत्वमप्युक्तम्—

'भूत पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विध ।
वर्त्तमानो द्विधा ख्यात इत्येकादशकल्पना'[3] ॥ इति ।

तत्र तावदद्यतनानद्यतनव्यामिश्रसामान्यरूपाश्चत्वारो मुख्यभूतभेदा । सामान्यमपि विशेषेभ्यो व्यावृत्तेर्भेद' । उक्त च 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्र 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वद्'[4] इति । परोक्षस्त्वनद्यतनभूतभेदो न तु भूतभेद इति न पृथग्गण्यते । "आशंसायां भूतवच्च" इत्यतिदिष्टभूतकार्यो भविष्यन्नप्येको गौणो भूत इति भूत पञ्चविध । भविष्यन् तु गौणाभावादद्यतनादिभेदेन चतुर्विध । वर्तमानो गौणमुख्यभेदेन द्विविध । "वर्तमानसामीप्ये' इत्यतिदिष्टवर्त्तमानकार्यौ भूतभविष्यन्तौ गौणौ । तदेवमेकादशभेदा कालस्य । यद्यप्यन्येऽप्यौपाधिका भेदा सन्ति, तथापि शास्त्रप्रक्रियायामियन्त एवोपयुज्यन्त इत्येवमुक्तम् ।

---

१. वा० तृ०, का० ८९ । २. वा० तृ०, ३७ का० । ३. वा० तृ०, ३८ का० । ४. म० भा० २।२।२४ ।

लटोऽकारटकारयो॰ 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' 'हलन्त्यम्' इतीत्सञ्ज्ञा। उपदेशो धातुसूत्रप्रातिपदिकप्रत्ययागमादेशलक्षण । प्रतिज्ञानुनासिक्या पाणिनीया। 'तस्य लोप' इतीतो लोप । "अदर्शन लोप"-अदर्शन चेह प्रसक्तस्य शब्दस्य विनाश प्रयोजन लडित्यनुवादष्टिट्व्यपदेशश्च। एषा दिगन्यत्राप्यनुसन्धेया। ननु 'शषसर्' 'हल्' इत्यत्र लकारस्येत्त्वे तेन 'आदिरन्त्येन सहेता' इति प्रत्याहार, सति च तस्मिन् 'लण्' इत्यत्र लकारस्य हल्त्वात्तस्यैव 'शषसर्' 'हल्' इत्यत्रान्ते निर्देशादित्संज्ञा, तदाश्रयश्च हलिति प्रत्याहार इतीतरेतराश्रयत्वादयमेव तावत् प्रत्याहारोऽनुपपन्न, तत सर्वेषामेव णकारादीनामित्त्व न स्यादिति सर्वप्रत्याहारव्यवहारोऽनुपपन्न इति कथमत्राच्त्वेन हल्त्वेन चाकारटकारयोरित्त्वम्, एव च 'आदिरन्त्येन' इति ग्राहकसूत्रमपि व्यर्थं स्यादिति चेत्, नैष दोष, हलिति सूत्रे हकारात्पर ऌकार, लपरत्व तु तस्यैकादेशलक्षणकृतम्। तेन तस्याच्त्वादित्त्व भविष्यति, स एव 'हलन्त्यम्' इत्यत्राप्येकादेशेन लपरेण निर्दिष्ट इति। एवमपीतरेतराश्रयमेव-ऌकारस्य सत्यामित्संज्ञाया हलिति प्रत्याहार, सत्यस्मिन्नैऔजिति चकारस्येत्त्वम्, तस्मिश्च सत्यजिति प्रत्याहार, अस्मिश्च प्रत्याहारे सति ऌकारस्येत्सञ्ज्ञया भाव्यमिति। एव तर्हि हल् च ऌ चेति समाहारद्वन्द्वेन द्वितीयस्यापि लकारस्य निर्देशात् प्रत्याहारमन्तरेण तस्येत्सञ्ज्ञासिद्धि । अश्रवणन्तु सयोगान्तलोपेन। अथ वा—श्वेतो धावतीत्यादाविव द्वितीयमप्यत्र हल्ग्रहण तन्त्रेणोपादीयते। तत्रैकेन हस्य ऌिति हकारसमीपस्य लकारस्य विनैव प्रत्याहारादित्संज्ञा भविष्यति। यद्वा—'हस्य ऌ हल्' इति तत्पुरुषस्य प्रत्याहारस्य च हल्शब्दस्यैकशेषेऽर्थद्वयं लप्स्यत इति न सङ्कट किञ्चित्। तत्पुरुष पुंल्लिङ्ग, प्रत्याहारस्तूभयलिङ्गोऽप्यन्तमित्यनेन साहचर्य्यादिह नपुसकलिङ्ग इति। 'नपुसकमनपुंसकेन' इति तस्य शेष एकत्व च।

"ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य"—उत्सृष्टानुबन्धश्चाय लकार, लकारा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य कर्मणि कर्त्तरि च भवन्ति, अकर्मकेभ्यस्तु भावे कर्तरि चेति यथायोग कर्त्रादौ भवन्ति। "स्वतन्त्र कर्त्ता"—क्रियाप्रसिद्धौ यत्कारक प्रधानभूत विवक्षित तत् कर्तृसंज्ञ भवति। ननु च सामग्रीसाध्याया क्रियाया स्वस्वव्यापारे सर्वेषां स्वातन्त्र्यात् कथमेकस्य तत्? उच्यते, करणादिप्रवृत्ते॰ प्रागेव परस्मादर्थितादेरेव निमित्तात्कर्तु प्रवृत्ति, करणादि तु तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति। तथा हि—अर्थी हि कर्त्ता तत्प्रयुङ्क्ते, न तदेनम्। किञ्च—तस्य प्रतिनिधि-र्न दृश्यते, व्रीह्यपचारे नीवारैरिज्यते, कर्तु स नास्ति, तद्भेदे क्रियान्तरमेवेति प्रसिद्धि॰। किञ्च—कारकान्तरानुपादानेऽप्यसौ दृश्यते भवत्यादिषु। तस्माद्युक्त स्वातन्त्र्यम्। तथा चोक्तम्—

'प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ॥
अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वात्स्वातन्त्र्य कर्तुरुच्यते'[1] ॥ इति ।

प्रागन्यत शक्तिलाभादीनां शब्देन प्रतीतिमात्रस्य विवक्षणादचेतनेष्वपि तदनपायात् कर्तृतोपपत्ति. । उक्त च—

'सर्वैरभ्युदिते शब्दैर्नियमो न तु वस्तुनि ।
कर्तृधर्मविवक्षाया शब्दात् कर्त्ता प्रतीयते'[2] ॥ इति ।

वृत्तौ तु स्वातन्त्र्येणागुणभावो विवक्ष्यत इति तस्य च सार्वत्रिकत्वात्सर्वत्र कर्तृतोपपत्ति । उक्तं च—

कर्त्ता च त्रिविधो ज्ञेय कारकाणा प्रवर्त्तक ।
केवलो हेतुकर्त्ता च कर्मकर्त्ता तथापर ॥ इति ।

"कर्तुरीप्सिततम कर्म"—कर्त्रा क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कर्म। "तथा युक्तं चानीप्सितम्'—येनैव प्रकारेणेप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव प्रकारेण तथा युज्यमानमनीप्सितमपि कर्म। "अकथितं च"—अपादानादिविशेषकथारहितं दुह्यादिकारक गवादि च कर्म । "दिव कर्म च"—दिव साधकतमं करण तत्कर्मेत्यादि । चतुर्विध कर्म—ईप्सिततमनीप्सिततमाकथितसंज्ञान्तरपूर्वभेदेन । तत्राद्य त्रिधा—निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यमिति । द्वितीयमपि द्वेधा—द्वेष्यम्, इतरदिति । तदुक्तम्—

'निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ।
तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम् ॥
औदासीन्येन यत्प्राप्य यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्'[3] ॥ इति ।

तत्र निर्वर्त्यम्—यस्योपादानकरण नास्ति, सदपि वा तत्परिणामित्वेन नाश्रीयते, यथा—संयोगं करोति, पट करोति, मृदा घटं करोतीति । विकार्यमपि द्वेधा—प्रकृत्युच्छेदसम्भूतमेकम्, प्रकृत्यनुवृत्तौ गुणान्तरोत्पत्त्योपलक्षितमपरम्, यथा—काष्ठानि भस्म करोति, हिरण्यं कुण्डल करोतीति । व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यादृष्टरूपेण विक्रियमाणा व्रीह्यादयोऽपि विकार्यं कर्म । प्राप्य पुनरेकमेव, यत्र क्रियाकृतो विशेषो न गम्यते, यथा—वेदमधीत इत्यादौ वेदादि । तथा चोक्तम्—

---

१. वा० तृ०, सा० १०१-१०२ का० । २. वा० तृ०, सा० १०३ का० ।
३. वा० तृ०, सा० ४५-४६ का० ।

'सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते'[1] ॥
'तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्विधा कर्म व्यवस्थितम् ।
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् ॥
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ॥
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते'[2] ॥ इति ।

भावस्तु केवलो धात्वर्थः । लस्य—"तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्"—तिबादयोऽष्टादश 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति लस्य स्थाने स्युः । स्थानं प्रसङ्गः, योगः सम्बन्धः । इह शास्त्रेऽनियतसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगेत्यर्थः । तत्र तिबादिष्वविशेषेण प्राप्तेषु, "शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यात्मनेपदविषयादन्यत्वेन शेषादन्यस्मात्परस्मैपदमेव, तच्च कर्त्तर्य्येव । आत्मनेपदविषयश्च स येषाम् 'अनुदात्तङित' इत्यादिनाऽऽत्मनेपदं विहितम् । "लः परस्मैपदम्" । "तङानावात्मनेपदम्"—तङिति तिबादिसूत्रेणोपात्तास्तादयो नव प्रत्याहारेणोच्यन्ते । आन इति शानच्कानचौ । अत्र यद्यपि 'लः परस्मैपदम्' इति लादेशानां सामान्येन परस्मैपदसञ्ज्ञोच्यते, तथापि 'आकडारादेका सञ्ज्ञा' इत्यतः परेषां 'कडाराः कर्मधारय' इत्यतः प्राचामेकस्यैकैव सञ्ज्ञेति नियमात् तङानयोरात्मनेपदसञ्ज्ञयाऽनवकाशया बाधिता सा तद्व्यतिरिक्तविषयाऽवतिष्ठते । "युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः"—युष्मदि समानाधिकरणे व्यवहिते वाऽव्यवहिते वा प्रयुज्यमाने स्थानिन्यप्रयुज्यमाने वा लान्तार्थस्य युष्मदर्थविशेष्यत्वे एव मध्यमः । "अस्मद्युत्तमः" पूर्ववद्व्याख्या । "शेषे प्रथमः"—यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेषस्तत्रैव प्रथमः । "तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः"—तिङः परस्मैपदान्यात्मनेपदानि च प्रत्येकं त्रीणित्राणि पदानि भूत्वा यथासंख्यं प्रथमादिसञ्ज्ञानि । "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्"—संख्या क्रमः, अनुदेशः पश्चादुच्चार्यमाणो विधीयमानः, अनुदेशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादाक्षिप्ता उद्देशिनः, तेषामनुदेशिनां च संख्यातः पाठतश्च समानानां यो यः क्रमस्तेन तेन क्रमेण सबन्ध इत्यर्थः । तत्राप्येव व्यवस्था—'बहुषु बहुवचनम्', 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' बहुत्वादिषु यथासंख्यं बहुवचनादीनि । "तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः"—तानि लब्धप्रथमादिव्यपदेशानि त्रीणित्रीणि प्रत्येकं यथासंख्यमेकवचना-

१. वा० तृ०, सा० ४७ का० । २. वा० तृ०, सा० ४९-५१ का० ।

दिसंज्ञानि। एवं तिबादिषु। 'कर्त्तरि शप्'—कर्तृवाचिनि सार्वधातुके धातो शप् स्यात्। "तिङ्शित्सार्वधातुकम्"—प्रत्यय इति शेष। शकारस्य "लशक-तद्धिते"–लशकवर्गास्तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या इत इतीत्वाल्लोप। "सार्वधातुकार्द्धधातु-कयो"—अनयोरिगन्ताङ्गस्थाने गुण। "आर्द्धधातुकं शेष"–तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातुसशब्दनेन विहित प्रत्यय आर्द्धधातुकम्। "अदेङ् गुण"-अदेङौ मात्रिक-द्विमात्रिकौ तद्भाविनावतद्भाविनौ च, तौ च गुणौ। "अणुदित्सवर्णस्य चाप्र-त्यय."—अण् चोदिच्च गृह्यमाण सवर्णग्राहको भवति विधीयमानमण वर्जयित्वा, उदिच्छब्देन कादय पञ्चोच्यन्ते। "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्"—आस्य ताल्वादि, तत्स्थ प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन तुल्य स त प्रति सवर्ण। अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ। स्पृष्ट करणं स्पर्शानामिति स्थानप्रयत्नसाम्यम्। कादयो मावसाना स्पर्शा। "तपरस्तत्कालस्य"—त परो यस्मात्स च तात्परश्च तपर, स उदात्ता-दिभिन्न सवर्णमात्मना तुल्यकाल स्व च ग्राहयतीति भिन्नकालाग्रह। गुणविधौ च 'इको गुणवृद्धी' इत्यनेन गुणवृद्ध्यो स्वसञ्ज्ञया विधाने इक इत्युपस्थाप्यते। 'अङ्गस्य' इति चाधिकृतम्। "यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्"—यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि तच्च तस्मिन्नेव प्रत्ययेऽङ्गम्। तत्रानयो सामानाधिकरण्ये-नान्वयस्य न्याय्यत्वादिकोऽङ्गस्य विशेषणता। "येन विधिस्तदन्तस्य"—यद्विशेष-णमुपादाय किञ्चिद्विधीयते तदात्मान्तस्य स्वस्य च ग्राहकमिति तदन्तत्वलाभ। "अलोऽन्त्यस्य"-आदेश षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्य भवति। अन्त्यस्यैवाल स्थानषष्ठी स्थानित्व प्रतिपादयतीत्यन्त्यस्य स्थानित्वादिगन्ताङ्गान्त्यस्येत्युक्तार्थलाभ। स चेह गुण। "स्थानेऽन्तरतम"—अनेकादेशप्रसङ्गे सदृशतम स्यात्, स सदृश गुणादिसदृशात् स्थानसदृश इति नियमादुकारस्योपूपध्मानीयानामोष्ठौ इत्यो ष्ठ्यस्यौदौतो कण्ठोष्ठ्यमिति ओष्ठ्य ओकार। तस्य "एचोऽयवायाव" इति यथासख्येनावादेशे सिद्ध भवति इति। अस्य च 'सुप्तिङन्त पदम्' इति पदत्वे "युष्मदस्मदो षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ" इति पदात्परयोरपादादो वर्त्तमा नयो समानवाक्यस्थयो श्रूयमाणषष्ठ्यादिद्विवचनान्तयोरनयोर्यथासख्य वान्ना-वादेशौ भवत। "बहुवचनस्य वस्नसौ"। "तेमयावेकवचनस्य"—इमावादेशौ न द्वितीयैकवचनान्तयो, "त्वामौ द्वितीयाया." इति त्वामोर्विधानात्। एषामपि पूर्ववद्व्याख्या। भवति वाम्, भवति नौ, भवति व, भवति न, भवति ते, भवति मे, भवति ते, भवति मे, भवति त्वा, भवति मा। यथायोग स्व, देय, प्राप्तमिति शेष.। एते चानेकाल्त्वात् 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सर्वादेशा। एषा च 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इति स्थान्यलाश्रयकार्यं वर्जयित्वा स्थानिकार्यविधा-नात् पदत्वे तन्निबन्धनानि रुत्वादीनि यथायोगं ज्ञेयानि। भवत—अत्र तस सकारस्य प्रयोजनाभावादित्त्वाभाव। न च लोप एव प्रयोजनम्, एवं हि नोपदि-

प्रयोजनम् ? वृद्ध्यादि । नन्वत्र णकारो लुप्यत इत्यनेकाल्त्वाभावात् 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' इति सर्वादेशत्व न स्यात् , नैतत् , आदेशोत्तरकालं प्रत्ययत्वतदादित्वेन णकारस्येत्त्वे लोप इत्यादेशदशायामनेकाल्त्वात् । एव भू अ इति स्थिते– 'अचो ञ्णिति' इति ञित्णित्प्रत्ययपरस्याजन्तस्याङ्गस्य वृद्धि प्राप्नोति । वृद्धिरित्यादैचा तद्भावितानामतद्भावितानां 'वृद्धिरादैच्' इति संज्ञा, तपरकरणादैचौ द्विमात्रिकौ गृह्येते 'तादपि परस्तपर' इति । "भुवो वुग्लुङ्लिटो" इत्यजादौ लुङि लिटि च विधीयमानो वुक् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो वृद्धि बाधते । अत्र वृद्धौ कृतायामौकारान्तस्य प्राप्नोत्यन्यत्र तूकारान्तस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या वुगनित्य इति चेत् , न, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्न शब्दान्तरप्राप्तिरिति । "आद्यन्तौ टकितौ"—यथासंख्यं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वुगयं भुवोऽन्त्य । "लिटि धातोरनभ्यासस्य"—धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमजादेस्तु द्वितीयस्येति भुव आदिर्द्विरुच्यते । "पूर्वोऽभ्यास"—अत्र प्रकरणे, द्विरुक्तस्येति शेष । "हलादि शेष" अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते, अनादिस्तु निवर्तत इत्यर्थ । "ह्रस्व" इति—अभ्यासस्याचो ह्रस्व । "भवतेर" इति—लिटि परेऽभ्यासान्तस्याकारादेश । "अभ्यासे चर्च" इति—अभ्यासझलां चरो जशश्च । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया शषसा विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया अघोषा विवृतकण्ठा श्वासानुप्रदाना, तृतीयचतुर्थपञ्चमहकारा घोषवन्त संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना इत्योष्ठ्यस्य घोषवत सवृतकण्ठस्य नादानुप्रदानस्य भकारस्य तादृशो बकार — बभूव । ननु 'अचि श्नुधातुभ्रुवा य्वोरियङुवङौ' इत्यजादौ प्रत्यये श्नुभ्रुवोरन्त्यस्य धात्वन्तयोरिवर्णोवर्णयोरियङुवङोर्विधानात् , अत्रोवङि कर्त्तव्ये "असिद्धवदत्राभात्"—समानाश्रयमाभीयशास्त्रमाभीयेऽसिद्धमिति वुकोऽसिद्धत्वादुवङ् स्यान् । अस्तु, पुनर्वुग् भविष्यति, ततश्च "उपधाया च"—धातोरुपधाभूतौ हल्परौ यौ रेफवकारौ ताभ्या पूर्वस्येको दीर्घ स्यादिति दीर्घत्वम् , "लोपो व्योर्वलि" इति-पूर्वयकारवकारयोर्वलि परे लोप इति पूर्वस्य वकारस्य लोपे सेत्स्यति बभूवेति ? न सिद्ध्यति, "पूर्वत्रासिद्धम्"—अस्माद्योगात् परे पूर्वत्रासिद्धा. परे च मिथ पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धा इति 'उपधायां च' इत्यस्य वलि लोपं प्रत्यसिद्धत्वात्पूर्वलोपे हल्पर उपधावकारो नेति दीर्घाप्रसङ्गात् । अथ वा— दीर्घवलोपयोरन्तरङ्गयो कर्त्तव्ययो 'असिद्ध बहिरङ्गम्' इति बहिरङ्गस्य वुकोऽसिद्धत्वान्नैव दीर्घत्व स्यात्, नापि वलोप । एवं तर्हि 'वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ वक्तव्यौ'[1] इति वुक सिद्धत्वादुवङ् न भविष्यति ? 'श्नसोरल्लोप' इति तपरकरणाल्लिङ्गादाभीयस्यासिद्धत्वस्यानित्यत्वाद्वात्र वुक सिद्धत्वं भवति—बभूवतुः ।

---

१. पा० सू० ६।४।२२ (वा०) ।

बभूवुः। बभूविथ—आर्द्धधातुकस्येड्वलादे' इतीट्। टित्त्वात्तदादि। बभूविथ इत्यत्र वृद्धिवद्गुणो वुका बाध्यते। बभूवथु—स्थानिवत्त्वेन विभक्तित्वान्न सकारस्येत्त्वम्। यूय बभूव। नन्वत्राकार 'अलोऽन्त्यस्य' इति थशब्दाकारस्यादेश प्राप्नोति, फलं च यथासंख्य स्यात्, मैवम्, अत्र धातोरित्यनुवर्तते, तस्मात्परस्य विधीयमानोऽकार' 'आदे परस्य' इति थकारस्य, ततो द्वयोरकारयो पररूपम्। अह बभूव। बभूविव। बभूविम—उत्तमविषये चित्तव्याक्षेपात् परोक्षतासम्भव। अत्र "असंयोगाल्लिट् कित्"—असयोगान्ताद्धातो• परोऽपिल्लिट् किदिति वमयो कित्त्वे 'श्र्युक किति' इति श्रिञ उगन्ताच्च धातो परस्य कितो नेडिति प्राप्तस्य निषेधस्य 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि'—क्रादय एव लिट्यनिट, ततोऽन्ये लिटि सेट इति नियमात्सेट्त्वम्। अत्र केचिदेवमाहु—"वुग्विधावोरित्यनुवृत्तेर्वृद्धिगुणयो• कृतयोरुवर्णान्तत्वाभावात्तल्लक्षणस्य वुकोऽप्राप्तेस्तस्याप्यसिद्धत्वात्परत्वात्प्राप्तयोर्गुणवृद्ध्यो "इन्धिभवतिभ्यां च"—आभ्यां परो लिट् किदिति कित्त्वेन बाधस्ततो वुक। अत्र ङिद्ग्रहणानुवृत्तेर्ङित्त्वमप्यस्यातिदिश्यते इत्युभयातिदेशसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध। तेन यङ्लुकि भवतीति निर्देशात्कित्त्वाभावाद् वृद्धिगुणयो कृतयोरनुवर्णान्तत्वाद्वुगभावात्—बोभाव, बोभविथ, बोभव—इति सिद्धम्" इति, सर्वमेतद्वार्त्तिकविरुद्धम्, यदाह—'इन्धेश्छन्दोविषयत्वात् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिट किद्वचनार्थक्यम्'[1]। इति।

"अनद्यतने लुट्"—अह्न[2] उभयतोऽर्द्धरात्रमद्यतन काल। अविद्यमानाद्यतनभविष्यत्युपाधिकार्थाद्धातोर्लुट् स्यात्, लस्य तिबादिषु 'स्यतासी लृलुटो'—लृ इति लृङ्लृटोरुत्सृष्टानुबन्धयो सामान्येन ग्रहणम्, लृलुटोरादेशेषु परेषु धातोर्यथासंख्यं स्यतासी स्याताम्। अत्र केचित्तासेरिकारमुच्चारणार्थमाहु। परमते त्वनुनासिकं सलोपप्रतिषेधार्थम्। इह तु प्रयोजनाभावान्न प्रसज्यते। 'लुट प्रथमस्य डारौरस'—लुडादेशस्यात्मनेपदप्रथमस्य परमस्मैपदप्रथमस्य च यथासंख्य डारौरस स्यु। 'टे' इति भस्याङ्गस्य टेर्डिति विधीयमानो लोपोऽत्राभत्वेपि डित्त्वसामर्थ्याद्भवति। 'अचोऽन्त्यादि टि'—एकत्र सन्निविष्टानामचामन्त्याजादिष्टि। इड्गुणावादेशा—भविता। अत्रेट• 'पुगन्तलघूपधस्य च'—पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेको गुण इति प्राप्तो 'दीधीवेवीटाम्' इति निषिध्यते। 'ह्रस्वं लघु'। "अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा"—धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादल' पूर्व उपधा—भवितारौ। भवितार—"रि च" इति—रेफादौ प्रत्यये तासस्त्यो सकारस्य लोप'। भवितासि—'तासस्त्योर्लोप'—सकारस्य सकारादौ प्रत्यय इति शेष। अत्र 'नाज्झलौ' इत्यज्झलोर्मिथ सावर्ण्यनिषेधेऽपवादे प्रवृत्ते पश्चात्तद्विषयपरि-

---

१. पा० सू० १।२।६ (वा०)। २. अहरुभयतो—पाठा० ६

हारेण सवर्णसंज्ञाप्रवृत्तौ तदुपजीव्यप्रवर्त्तमानस्य ग्रहणकशास्त्रस्य 'नाज्झलौ' इत्यत्रानिष्पन्नत्वादज्ग्रहणेन पठितानामेवाचां ग्रहणादन्येषां हल्भि सवर्णसंज्ञाया अनिषेधादाकारस्य सवर्णेन हकारेण ग्रहणादिण्त्वात् 'आदेशप्रत्यययो.' इतीण्कोश्च परस्यादेशरूपस्य प्रत्ययावयवस्य च सकारस्य विधीयमानं षत्वं कस्मान्नेति चेत्, [1]न, हकारो विवृत, आकारो विवृततर, एवं हि पठन्ति—'ए औ विवृततरौ ताभ्यामप्याकार' इति[1]। 'वयस्यासु मूर्ध्न' इत्यादिनिर्देशात्। यद्वा—'विवृतमूष्मणां स्वराणां च' इत्यत्र 'ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्' इत्यत ईषदित्यनुवर्त्तते, तच्च पृथग्विभक्तिनिर्दिष्टं प्राथमिकैरूष्मभिरेव सबध्यते, न तु स्वरैरिति नैव सावर्ण्यप्रसङ्ग। अत एव भाष्यवार्त्तिकयो सूत्र प्रत्याख्यातम्। भवितास्थ। भवितास्थ। भवितास्मि। भवितास्व। भवितास्म।

'लृट् शेषे च'—क्रियार्थक्रियोपपदादन्यो भविष्यत्काल शेष, तत्र शेषे चात्क्रियार्थक्रियोपपदे भविष्यति च धातोर्लृट् स्यात्। चतुर्विधो भविष्यन्नित्युक्तम्। तत्रानद्यतने लुड्विधानादन्यत्राय विधि। 'अनद्यतन' इति बहुव्रीहिनिर्देशाद्व्यामिश्रेऽप्ययमेव। लस्य तिबादिषु 'स्यतासी' इति स्य। इडादय'—भविष्यति। भविष्यसि। भविष्यामि। क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे—धनी भविष्यामीति राजान सेवते। 'आदेशप्रत्यययो' इति सर्वत्र षत्वम्।

'लोट् च'—विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात्। ते च वक्ष्यन्ते। लस्य तिबादिषु 'एरु' इति लोडादेशेऽकारस्योकार—भवतु। भवताम्—अत्र 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वत्कार्यातिदेशात् 'तस्थस्थमिपां तान्ताम' इति लङस्तसादीना विधीयमानास्तामादय आदेशा लोट्यपि भवन्तीति तसस्ताम्। भवन्तु। भव—'सेर्ह्यपिच्च' इति। लोट सेर्हिरादेश। अपिदिति वचनात् स्थानिवत्त्वेन पिन्न भवति। अस्य प्रयोजन तत्र तत्र दर्शयिष्यते। हे 'अतो हे' इत्यकारान्तात् परत्वेन 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप' इति प्रत्ययादर्शनस्यैता सज्ञा, अनेकसंज्ञाविधानेन तद्भावितग्रहणविज्ञानात् तत्तच्छब्दभावितस्य प्रत्ययादर्शनस्य सा सा संज्ञेति सञ्ज्ञानामसङ्करो भवति। विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानान्नेतरेतराश्रयत्वम्, यथा-'अस्य सूत्रस्य शाटक वय' इति। अत्र यदि शाटको न वातव्य, अथ वातव्यो न शाटक इति विप्रतिषेधात् स वातव्यो यस्योतस्य शाटक इति व्यपदेशो भावीति ह्यर्थ। भवतम्। भवत—लङ्वद्भावात्तम्तौ। तास्तमोर्मकारस्य 'न विभक्तौ तुस्मा' इतीत्त्वनिषेध। भवानि—'मेर्नि'—इति लोडादेशस्य मेर्निरादेश, अयं चापवादत्वाल्लङ्वद्भावप्राप्तमादेश बाधते, मेर्नुरित्यवचनाद् 'एरु' न भवति। तथा "इतश्च" इति ङिल्लादेशपरस्मैपदेकारस्य विधीयमानो लोपो लङ्वद्भावान्न

१–१. अयं पाठ· ख पुस्तके टिप्पण्यामुद्धृतो न तु मूले-इति ध्येयम्।

भवति। 'मो न' इत्यवचनात्। भवाव। भवाम। लङ्वद्भावात् 'नित्य ङित' इति ङित्वाल्लादेशोत्तमसकारस्य विधीयमानो लोपोऽत्रापि भवति। 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति लोडादेशोत्तमस्याडागम टित्त्वादादि। तस्य सवर्णदीर्घ। पिच्चेत्युत्तमस्य पित्त्वातिदेशप्रयोजन तत्र तत्र भविष्यति। आडागममन्तरेण 'अतो दीर्घे' इति दीर्घेणापि रूपे सिद्धे तत्प्रवृत्ति पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या। ननु तामादयो ङिल्लादेशानामुच्यन्ते न त्वाहृत्य लङादेशानामिति कथं ते लङ्वद्भावेन प्राप्यन्ते? उच्यते, विशेषातिदेशे सामान्यस्याप्यतिदेशात्। तथा हि वसिष्ठवदयमित्युक्ते वसिष्ठत्वप्रयुक्त ब्राह्मणत्वप्रयुक्तञ्चातिदिश्यते। कथ तर्हि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्याहृत्य विधीयमानोऽडागमो न भवति? अत्र वृत्तिकार परिहारमाह—"'विदो लटो वा' इति वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा भविष्यति" इति। अत एव तामादय सलोपश्चेति तेन परिगणितम्। यद्वा—लोट इत्युपमेये षष्ठीदर्शनादुपमानं विज्ञायते, लङ इव कार्य्यं तल्लोटो भविष्यतीति, न तु लङि यत्कार्यं तल्लोटीति अडाटौ न भवत। यदाय लोट् 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्याशिषि विधीयते, आशीरिष्टस्याप्तिरिच्छा, तदा 'तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तुह्योर्वा तातङादेश —भवतात्त्व। भवतात् भवान्। भवतात्त्वम्। ननु तातङ्यं 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्यस्यापवादेन 'ङिच्च' इत्यनेनान्त्यस्य कस्मान्न भवति? उच्यते, किमिदं ङित्त्वं ब्रूतात्, मृष्टादित्यादौ गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थम्, उतान्त्यादेशार्थमिति सन्दिग्धप्रयोजनम्। न चान्त्यादेशार्थत्वे गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वसम्भव, अप्रत्ययत्वात्। अनेकाल्त्वं तु निश्चितम्, 'ङिच्च' इत्येतच्चानङादिष्वनन्यप्रयोजनेषु ङित्त्वेषु सावकाशमितीहासन्दिग्धपरम् 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इत्येतदेव प्रवर्त्तते। भवतात्त्वमित्यत्र तातङा परेण पूर्वबाधितस्य हेर्लुक स्थानिवद्भावेन पुन प्रवृत्ति. सकृद्गतपरिभाषया न भवति। यद्वा—'हुझल्भ्यो हेर्धि' इत्यतो हेरित्यनुवर्त्त्य 'अतो हे' इत्यत्र हिग्रहणमन्तरेण लुकि विधातव्ये पुनर्हिग्रहणस्य हेरिति विशेषणेन मुख्यहिपरिग्रहार्थत्वात्, इदमपि तातङ सर्वादेशत्वे प्रमाणम्।

"अनद्यतने लङ्"—अविद्यमानाद्यतनभूतोपाध्यर्थाद्धातोर्लङ् स्यात्। लस्य तिबादिषु 'इतश्च' इतीकारलोप। 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यङ्गस्याड्विधि. टित्त्वादादि, उदात्तश्च—अभवत्। अभवद्—'झलां जशोऽन्ते'—पदान्ते झलां जश इत्यत्रान्तरतम्यात्तकारस्य दकारे 'वाऽवसाने' झलां वा चरित्यान्तरतम्याद्दकारस्य वा तकार। अभवताम्—'तस्थस्थमिपां तान्तन्ताम.' इति तसस्ताम्। अभवन्—अन्तादेशे इकारलोपे "सयोगान्तस्य लोप"—सयोगान्तस्य पदान्तस्य लोप इति तलोप। "हलोऽनन्तरा. सयोग"—अजव्यवहितश्लिष्टोच्चारितो हल्समुदाय सयोगः। अभव.—इकारलोपे रुत्वविसर्जनीयौ। अभवतम्। अभवत।

अभवम् । अभवाव । अभवाम—'तस्थस्थमिपा तान्तन्ताम', 'नित्यं ङित' इति तामाद्य सलोपश्च ।

"विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्"–विधि प्रेरण भृत्यादे कस्याञ्चित् क्रियायां नियोजनम् । निमन्त्रणं नित्यनैमित्तिककर्मविषया प्रवर्त्तना । आमन्त्रणं काम्यकर्मविषया सा, अधीष्टं सत्कारपूर्विका सर्वकर्मविषया सैव । एषु चतुर्ष्वपि प्रवर्त्तनानुवर्त्तते, सैव लिङर्थ । भेदेन तूपादानं प्रपञ्चार्थम् । प्रवर्त्तना च प्रवृत्तिहेतुर्धर्म ।

'प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्त्तनाम्'[1] ।

इत्याचार्या । सम्प्रश्न सम्प्रधारणम्—तद्वा इदं वा कर्त्तव्यमिति । प्रार्थन याचनम् । एषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु धातोर्लिङ् स्यात् । "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" लिङ परस्मैपदेषु तेषामेव यासुट्, टित्वादादि, उदात्तश्च सीयुटोऽपवाद । लिङ् च ङित् । इदमेव ङिद्वचनं ज्ञापकं ङिल्लादेशाना स्थानिवत्त्वेन ङित्वाभावस्य । यदि हि स्यात्, अचिनवम्, अमार्जमित्यादौ गुणवृद्धी न स्याताम् । इय च ज्ञापकापेक्षा 'सार्वधातुकमपित्' इत्यस्य पर्युदासत्वपक्षे, प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु 'पिन्न ङित्' इति निषेधेन स्थानिवत्त्वेन 'सार्वधातुकं ङिद्' इत्यतिदेशेन च प्राप्तस्य सर्वस्य ङित्वस्य निवारणात् । चिनुयादित्यादिसिद्ध्यर्थं ङित्वं च वक्तव्यम् । भव यास् त् इति स्थिते "सुट् तिथो"—लिङ्सम्बन्धिनोस्तकारथकारयो सुट् स्यादिति सुट् टित्वादादि । अयं तकारथकारभक्त, यासुट् तु तिङ्भक्त इति विषयभेदादनयोर्न बाध्यबाधकभाव । 'लिङ सलोपोऽनन्त्यस्य' सार्वधातुकलिङ सम्बन्धिनोऽनन्त्यस्य सस्य लोप इति यासुट्सुटसकारयोर्लोप । सुडिह पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या तु कृत, न त्वस्मिन् कृते वाऽकृते वा विशेषोऽस्ति, लोपनात् । श्रवणं त्वाशीर्लिङात्मनेपदे । 'अतो येय' इत्यदन्तादङ्गात्परस्य या इत्यस्येय् इत्यादेश । 'आद्गुण' इत्यवर्णान्तादचि पूर्वपरयोरेको गुणो भवन् कण्ठ्यस्याकारस्य 'इचुयशाना तालु' इति तालव्यस्येकारस्य च 'एदैतो कण्ठतालु' इति कण्ठतालव्य एकार । यकारस्य वलि लोप—भवेत् । भवेताम् । भवेयु—'झेर्जुस्' इति लिङादेशस्य झेर्जुसादेशे जकारे च 'जुसि च' इति विशेषणार्थे लुप्ते "उस्यपदान्तात्"—अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयो पररूपमित्येतद्बाधित्वा 'अतो येय' परत्वान्नित्यत्वाच्च प्रवर्त्तते । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम्, तथापि यास् इत्येतस्य इय् भवतीति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्यकारैर्व्याख्यातत्वात् 'लिङः सलोप' इत्यस्यापवाद इय् 'अतो येय' इत्यत्र त्वाद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्य सिद्धत्वमार्षम्, या इय इति वा पठनीयमिति बोध्यम् । भवे । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

---

१. वि० वि० पृ० २४३ ।

'आशिषि लिङ्लोटौ' इति लिङि तु 'लिङाशिषि' इत्यार्द्धधातुकत्वान्न लिङः सलोपः । 'किदाशिषि' इति कित्त्वान्न गुणः । "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च"— झलि परे यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः इति झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः । पदान्ते तु सयोगे तदादित्वेन सुटोऽपि सकारो लुप्यते—भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । सलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन तिस्यो संयोगान्तलोपो न भवति, पदान्तसंयोगादिलोपस्यानवकाशत्वात् । ननु "हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्" इति हलन्ताद् दीर्घाद् ङ्याबन्ताच्च परस्य सुतिस्यपृक्तस्य लोपविधानेऽपि स्कोरिति सलोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वाद्धलन्तात्परोऽपृक्तत्वेन लोपः कस्मान्न भवति ? सुतिस्यपृक्तमिति प्रत्ययनिर्देशेन प्रकृतेराक्षेपात्तत परस्यापृक्तस्य लोपविज्ञानात् । न चेह सकारान्तस्य प्रकृतित्वम् । यद्वा 'स्कोः' इति लोपस्यासिद्धत्वे भूयादित्यत्र सुट्सस्य लोपोऽप्यसिद्ध इति तस्य तकारभक्तत्वादपृक्तस्यैवाभावः । 'अपृक्त एकाल् प्रत्ययः' ।

"लुङ्"—भूतोपाधिकार्थाद्धातोर्लुङ् स्यात् । 'भूतं पञ्चविधं प्रोक्तं' इत्युक्तम्, तत्रानद्यतने लङ्विधानात्ततोऽन्यः सर्वो भूतोऽत्र गृह्यते । 'अनद्यतन' इति बहुव्रीहिनिर्देशान्न व्यामिश्रे लङः प्रसङ्गः । लस्य तिबादिषु 'च्लि लुङि' इति धातोः परश्च च्लिः । तस्य 'च्लेः सिच्' इति सिजादेशः । स्थानिन्यादेशे च चकारानुबन्धस्य प्रयोजनं वक्ष्यते । तस्य 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' इति लुक् । स च नित्यत्वादिटः पूर्वः । "दाधा घ्वदाप्"— इति अदापो दाधारूपा धातवो घुसंज्ञाः । अडागमः—अभूत् । अत्र सिचो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति परस्मैपदे परे सिचि विधीयमाना वृद्धिर्न भवति । तथा गुणोऽपि न भवति, 'भूसुवोस्तिङि' इति तिङि सार्वधातुके निषेधात् । अत एव वा निषेधाद् वृद्धेरप्यभावो भविष्यति । यदि स्याद्, अपवादेनानयैव गुणस्य बाधादप्रसङ्गात् कथमसौ निषिध्येत ? ननु 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यस्तिसिज्भ्यां परस्य सार्वधातुकापृक्तस्य विधीयमान ईट् प्रत्ययलक्षणेनात्र कस्मान्न भवति ? अत्र केचिदेवमाहुः—"अस्तीति द्विसकारकनिर्देशादेकेन सिचो विशेषणाच्छ्रूयमाणात्सिचः परस्येड्विधिरितीह न भवति" इति, इदमविचारितरमणीयम्; अस्तीति पदान्तर्भूतस्यास्य सकारस्य पदान्तरेणान्वयायोगात् । पृथक्पदत्वे तु न तस्य धातुत्वम्, नापि तत्सहितस्य समुदायस्येति धातुविषयश्तिब्निर्देश एव नोपपद्येत । अन्ये वर्णयन्ति—'आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः'[1] इत्यत्र न केवल-

१. म० भा० १।१।५६ । सर्वञ्चेदं व्याख्यानं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

मस्त्यादेशस्य भुव स्थानिवत्त्वेन प्राप्त ईण् निषिध्यते, किन्त्वनादेशस्यापि" इति। स्थानिवत्त्वदूषणपरे च तत्र वार्त्तिके कथमनादेशो भूर्गृह्यत इति त एव प्रष्टव्या । न चानादेशस्याग्रहणे निषेधस्य वैयर्थ्यं प्रमाणम्। अर्थभेदेन रूपद्वयार्थत्वात्तस्य। वयं तु परिहराम'—सिचोऽल्पाच्कत्वात् बहुविषयत्वेनाभ्यर्हितत्वाच्च पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये 'अस्तिसिच' इति वचनात्तन्त्रादिना विद्यमानसिच' इत्यस्याप्यर्थस्य लाभान्नेडिति । किञ्च—अर्थद्वयपरिग्रहे श्तिबप्युपपद्यते, अन्यथा सिजसिभ्यामित्येव ब्रूयात्, न चासत्यस्यतिनिवृत्त्यर्थं, विकरणेन व्यवधानात् ताभ्यां परस्य सार्वधातुकापृक्तस्यासम्भवात्। अभूताम्। अभूवन्—अजादौ 'भुवो वुक्' इति वुक्। अत्र झे प्रत्ययलक्षणेन सिच. परत्वेऽपि 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति सिजादिभ्य परस्य ङिल्लादेशस्य झेर्विधीयमानो जुस्भावो न भवति। 'आत' इति नियमात् सिज्लुगन्ताद्यदि भवत्यात एवेति। अभ्यस्तम् 'उभे अभ्यस्तम्' 'जक्षित्यादय' षट्' इति वक्ष्यते। अभू । अभूतम्। अभूत । अभूवम्। अभूव। अभूम ।

'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' । लिङो निमित्त हेतुहेतुमद्भावादि, कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्ति क्रियातिपत्ति, अत्र धातोर्लृङ् स्यात्। लस्य तिबादिषु "स्यतासी" इति स्य । इडागम, 'इतश्च' इत्यादि—यदि सेवापरोऽभविष्यत् आढ्य अभविष्यत्। अभविष्यताम्। अभविष्यन्। अभविष्य:। अभविष्यतम्। अभविष्यत। अभविष्यम्। अभविष्याव। अभविष्याम। उदाहरणे क्रियातिपत्तिर्न सेवापरो नाप्याढ्य इति ।

अथात्मनेपद प्रदर्श्यते। "कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे"—कर्म क्रिया। अन्ययोग्याया क्रियाया अन्येन करणं परस्परकरणं च कर्मव्यतिहार:। अस्मिन् गम्यमाने लस्यात्मनेपदं स्यात् इति लस्य तिबादिषु विकरणादि साधारणं पूर्ववदेव। 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टिल्लादेशानामात्मनेपदानां टेरेत्व स्यात्। इदं चैत्वम् 'आद्यन्तवदेकस्मिन्' इति केवलस्याप्यादन्तप्रयुक्तकार्यातिदेशात् केवलस्याप्यचष्टिसञ्ज्ञाविधानाद्भवति। व्यतिभवते—व्यतिभवेते। अत्र 'आतो ङित' इत्यदन्तादङ्गात्परस्य ङिदवयवस्याकारस्येयादेश इति 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित आताम आकारस्येयादेशे वलि लोप.। 'आद्गुण' 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि' इति टेरेत्वमत्रान्त्यस्य न भवति। 'ईदूदेद्द्विवचन प्रगृह्यम्' इति ईदाद्यन्तस्य द्विवचनस्य प्रगृह्यत्वात् 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावाद् व्यतिभवेते एतावित्यादावयादीनि न भवन्ति। इह प्रकृतिभाव परभूताज्निमित्तविकाराभाव:। व्यतिभवन्ते—अत्र त्रीणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति—अन्तादेश, अद्भाव., शबिति। अत्र विशेषविहितत्वेनान्तादेशापवादादद्भावान्नित्यत्वाच्छप्। तत्र कृतेऽङ्गस्यादन्तत्वादद्भावस्य न प्राप्तिरिति सामान्यविहित एवान्तादेश: प्रवर्तते।

व्यतिभवसे—'थास से' इति टिल्लादेशस्य थास सेभाव —व्यतिभवेथे। व्यतिभवेते इतिवत्। व्यतिभवध्वे। व्यतिभवे। व्यतिभवावहे। व्यतिभवामहे। इटि त्वेत्वात् परत्वाद् 'आद्गुण'। कृते वा तस्मिन् 'अतो गुणे' इति पररूपम्। व्यतिशब्द कर्म्मव्यतिहारद्योतनार्थ। तस्य च "ते प्राग्धातो"—ते गत्युपसर्गसज्ञा धातो. प्राक् प्रयोक्तव्या इति नियमात् पूर्वप्रयोग। 'उपसर्गा क्रियायोगे', 'गतिश्च' इति प्रादयो यत्क्रियायुक्तास्त प्रत्युपसर्गसज्ञा सन्तो गतय। इतरेतरस्य व्यतिभवन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिभवन्ति—इत्यत्र 'इतरेतरान्योन्योपपदाच्च' इति कर्मव्यतिहारलक्षणमात्मनेपद निषिध्यते। 'अन्योऽन्योपपदाच्च' इति चकारेण परस्परोपपदादपि न भवति—परस्पर व्यतिभवन्ति। व्यतिबभूवे। व्यतिबभूवाते। व्यतिबभूविरे। व्यतिबभूविषे। व्यतिबभूवाथे। व्यतिबभूविढ्वे, व्यतिबभूविध्वे। व्यतिबभूवे। व्यतिबभूविवहे। व्यतिबभूविमहे। "लिटस्तझयोरेशिरेच्"—लिटस्तझयोरेशिरेचावादेशौ स्त। एश शकारो 'अनेकाल्शित्' इति सर्वादेशार्थ। 'विभाषेट' इति—इण. परो य इट् तत परेषा षीध्वलुङ्लिटा धकारस्य मूर्धन्य इति तद्विकल्प। टेरेत्वमजादौ वुक्। वलादौ क्रादिनियमादिट्। 'भवतेर' इत्यभ्यासस्यात्वम्। व्यतिभविता। व्यतिभवितासे—'थास से' इति सेभावे 'तासस्त्यो' इति सलोप.। व्यतिभविताध्वे—अत्र सकारस्य धकारादिप्रत्ययपरत्वात् 'ध च' इति लोपे धकारस्य 'अनचि च' इति अच उत्तरस्य यरो द्वित्वमचि नेति द्वित्वे 'झला जश् झशि' इति धकारस्यान्तरतम्याद्दकार'। येषा 'धि च' इति सिचा लोप इति पक्षस्तेषामप्यत्र सकारस्यान्तरतम्याज्जश्त्वेन दकारे नात्र रूपभद। व्यतिभविताहे—इटष्टेरेत्वे 'ह एति' इति सकारस्य हकार। व्यतिभवितास्वहे। व्यतिभवितास्महे। व्यतिभविष्यते इत्यादि पूर्ववत्। व्यतिभवताम्। व्यतिभवेताम्। व्यतिभवन्ताम्। व्यतिभवस्व। व्यतिभवेथाम्। व्यतिभवध्वम्। व्यतिभवै। व्यतिभवावहै। व्यतिभवामहै–टेरेत्वम्। 'आतो ङित.' इत्यादि पूर्ववत्। 'आमेत' इति लोडादेशानामेकारस्यामादेश.। सेध्वेशब्दयोस्तु 'सवाभ्या वामौ' इति यथासख्यं वामादेशावपवादौ। उत्तमैकारस्यैत्वे 'एत ऐ' इत्यैकार.। अयमप्यामादेशापवाद। अत्राडागमे कृते तस्य तत्परस्य चैकारस्य "आटश्च"—आटोऽचि परे पूर्वपरयोरेका वृद्धिरित्यैकारे तस्य शबकारस्य च "वृद्धिरेचि"—अवर्णादेचि परे पूर्वपरयोरेका वृद्धिरित्यैकार.। व्यत्यभवत। व्यत्यभवेताम्। व्यत्यभवन्त। व्यत्यभवथा.। व्यत्यभवेथाम्। व्यत्यभवध्वम्। व्यत्यभवे। व्यत्यभवावहि। व्यत्यभवामहि। व्यतिभवेत। व्यतिभवेयाताम्। व्यतिभवेरन्। व्यतिभवेथा.। व्यतिभवेयाथाम्। व्यतिभवेध्वम्। व्यतिभवेय। व्यतिभवेवहि। व्यतिभवेमहि—'लिङः सीयुट्' इति लिङादेशस्य सीयुट्टित्वादादि.। 'सुट् तिथो'। 'लिङ. सलोप'। 'आद्गुण'। वलि लोप। 'झस्य रन्' इति लिङो झस्य रन्नित्यादेशः, 'न विभक्तौ' इति नेत्नकारः। 'इटोऽत्' इति लिङादेशस्येटोऽदादेश। तकार

उच्चारणार्थो नादेशावयव । यद्वा—आदेशावयवत्वेऽपि 'इदमस्थमु' इति थमु-प्रत्ययस्य 'प्राग्दिशो विभक्ति' इत्यत परे दिक्शब्देभ्य इत्यत पूर्वे प्रत्यया विभक्तय इति विभक्तित्वे तत्स्थत्वेन मकारस्येत्सञ्ज्ञानिषेधे सिद्धे तत्परित्राणायोकारासञ्जनेन 'न विभक्तौ' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनादित्वाल्लोप्स्यते । आशिषि—व्यतिभविषीष्ट । व्यतिभविषीयास्ताम् । व्यतिभविषीरन् । व्यतिभविषीष्ठा । व्यतिभविषीयास्थाम् । व्यतिभविषीढ्वम् , व्यतिभविषीध्वम् । व्यतिभविषीय । व्यतिभविषीवहि । व्यतिभविषीमहि । आर्द्धधातुकत्वादेषु लिङ सलोपाभाव । अत्र सीयुट् 'यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति प्रत्ययग्रहणेन गृह्यते, तथा तदवयवभक्त सुडपि रुड्वत् समुदायभक्त इति द्वयोरपि सकारयो प्रत्ययावयवत्वात् 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम् । तथा हि "शीङो रुट्" इति—प्रत्ययावयवझकारादेशस्य अतो रुट् इति विहितोऽपि रुट् समुदायभक्तत्वेन सार्वधातुकग्रहणेन गृह्यत इति शेरत इत्यत्र 'शीङ सार्वधातुके' इति गुण प्रवर्त्तते । 'ष्टुना ष्टु' षकारटवर्गाभ्या युक्तयो सकारतवर्गयोर्यथासख्य ष्टुरिति तकारथकारया टकारठकारौ । निमित्तानिमित्तयोर्यथासख्य 'तो षि' इति षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्वनिषेधान्न भवति । ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प । व्यत्यभविष्ट । व्यत्यभविषाताम् । व्यत्यभविषत । व्यत्यभविष्ठा । व्यत्यभविषाथाम् । व्यत्यभविध्वम् । व्यत्यभविषि । व्यत्यभविष्वहि । व्यत्यभविष्महि । सिचीड्गुणावादेशषत्वानि यथायोग ष्टुत्व च । 'आत्मनेपदेष्वनत' इति झस्याद्भाव । तकारस्य प्रयोजनाभावान्नेत्त्वम् । ध्वमि षत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'धि च' इति सलोपे गुण । इण परस्मादिट परत्वात् 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प उदाहार्य । व्यत्यभविष्यत—इत्यादि लङ्वत् ।

अथ भावकर्मणोर्लकारा प्रदर्श्यन्ते । तत्र 'भावकर्मणो' इत्यनयोर्लस्यात्मनेपदमेव । "सार्वधातुके यक्"—इति भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके धातोर्यगिति लटि, लोटि, लङि, विध्यादिलिङि च यक् । अन्यत्र सार्वधातुक स्यादिभिरस्य बाध, लिङाशीर्लिङोस्त्वार्द्धधातुकत्वान्न प्रसङ्ग । यक कित्त्वान्न गुण । भूयते । भूयताम् । अभूयत, भूयेत भवता—अत्र प्रत्ययेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया । 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इति तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहितयोरनयोस्तृतीयोच्यते । तत्र भावस्य युष्मदस्मदर्थाविशष्यत्वात्प्रथमपुरुष एव । तत्राप्याख्यातेन स्वत क्रियाया निवृत्तभेदाया अभिधानादेकवचनमेव भवति—भवद्भ्याम् भवद्भि, त्वया युवाभ्या युष्माभि, मया आवाभ्यामस्माभिर्भूयते इति । भवन्तीत्यादौ तु प्रत्ययेन कर्तुरभिधानात् तत्कृत बहुत्वम् । भूयते मास—'कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकर्मणाम्, देशश्चाकर्मणाम्" इति मासादयोऽकर्मकाणा कर्माणि । तत्र कर्मणोऽभिधानात् कर्मणि द्वितीया न भवति । सा च तिङादिभिरनभिहित विधीयते । भूयते भवता मासम्—इत्यत्र भावे लविधानात् कर्मणोऽनभिधानाद्

द्वितीया। ननु सकर्मकत्वात्कथं भावे लकार ? उच्यते, कालादिभिर्न कश्चि-दप्यकर्मक इति तद्व्यतिरिक्तेन कर्मणाऽकर्मकाणा भावे लविज्ञानात्। कथ तर्हि मासे ल अकर्मकाणा भावकर्त्रोर्लविधे ? उच्यते, एवविधाना भावकर्मकर्तृषु लविज्ञानात्। तथोक्त 'कालाध्वनो' इत्यत्र मासादौ कर्मणि भावे च लकार प्रस्तुत्य "'प्राकृतमेवैतत्कर्म यथा कट करोति, शकट करोति' इति, पुनश्च तत्र 'यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म अकर्मकाणा भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति' इति चोदयित्वा 'अकर्मकाणामित्युच्यते, न च केचित्कालभावादिभिरकर्मका । त एव विज्ञास्याम — क्वचिद्येऽकर्मका इति। अथ वा 'येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणा न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मक'। अथ वा 'यत्कर्म भवति, न च भवति, तेनाकर्मकाणाम्' न चैतत्कर्म क्वचिदपि न भवति[1]" इति। अनुभूयते सुखम्—इत्यादौ सवेदनाद्यर्थत्वाद्भुव सवेद्यादिभिरपि सकर्मकत्वात्कर्मण्येव ल.। भूयेते, भूयन्ते इत्याद्युदाहायम्। तथा—भूयताम्। अभूयत। भूयेत मास—इत्यादि च। लिटि न विशेष । अत्र केचिदाहु—"भवतेर इत्यत्व शितपा निर्देशात् भावकर्मणोर्न' इति। अयमस्यार्थस्य कथ प्रतिपादक ? इति त एव प्रष्टव्या । तस्य तु प्रयोजन यङ्लुकि मन्त्रविषये आमभावे लिट्परत्वे सत्यत्वनिवृत्ति.। भविता। भाविता—"स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशा वा चिण्वदिट् च" इत्यजन्ताना हनादीना च धातूनामार्द्धधातुकेषु भावकर्मविषयेषु स्यादिषु वा चिणीव कार्यमिट् च स्यादित्यभिधानात् चिण्वत्पक्षे वृद्धि.। इड्विधानमनिडर्थं ण्यन्तार्थं च। स्यसिजादीनामार्द्धधातुकत्वस्याव्यभिचारेऽपि तेन विशेषण सीयुडर्थम्। तेन सार्वधातुके विध्यादिलिङि सीयुटि चिण्वत्त्वस्या-भाव । एव स्यसिच्सीयुड्विषये द्विरूप्यमुदाहार्यम्—भविष्यते। भाविष्यते। अभविष्यत। अभाविष्यत। अभावि। अभाविषाताम्। अभविषाताम्। भविषीष्ट। भाविषीष्ट इत्यादि। लुङ्लिङाशिषोरिमे चिण्वत्पक्षे 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पनाच्चातूरूप्य नेयम्। लुङि तशब्दे 'चिण्भावकर्मणो' इति चिण्विधानात् च्लेश्चिण्, तत. 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक्।

अथ कर्मकर्तोच्यते। 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय'। 'कर्त्तरि शप्' इत्यत कर्तृग्रह-णमनुवृत्त प्रथमान्तमिह विपरिणम्यते। इह कर्म न पारिभाषिकम्, तेनात्यन्तवि-लक्षणेन क्रियाया सादृश्यायोगात्। नापि क्रियामात्रम्, यया कयाचन क्रियया क्रियाया. सादृश्याव्यभिचारात्। अत. कर्मेह तत्स्था क्रिया, अनया तुल्यक्रिय कर्त्ता कर्मणा तुल्यस्तत्कार्याणि लभत इत्यर्थ । तानि च यगात्मनेपदचिण्चिण्व-द्भावा । एकस्मिश्च प्रयोगे कर्मणा तुल्यक्रियस्य कर्तुरसम्भवात् कर्मत्वकर्तृत्वे

[1] १. म० भा० २।३।६।

प्रयोगभेदेन ज्ञेये। यद्येवं घटं भावयतीत्यत्र कर्मस्था क्रियोत्पत्ति', अस्ति च तया तुल्यक्रियत्वं घटो भवतीत्यत्र कर्तुरिति यगादि कस्मान्न भवति ? अर्थस्वभावादेवास्य योगस्य धातुविषयत्वे सिद्धे धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामेन सप्तम्यन्त विवक्षितैकत्वं विज्ञायत इत्येकस्मिन् धातौ कर्मणा तुल्यक्रियस्य कर्तु' कर्मवद्भावाद्,इह तु धातुर्भिद्यते। एवं च कर्मव्यापारोपसर्जनकर्तृव्यापारार्थो धातुर्यत्र सौकर्यातिशयप्रतिपादनाय कर्मव्यापारमात्रे वर्तते सोऽस्य विषय. सम्पन्न। ततश्च, 'शत्रुमभिभवति' इत्यत्र न्यग्भवनोपसर्जने न्यग्भावने वृत्तो भवतिर्यदा न्यग्भवनमात्रे वर्त्तते तदा—अभिभूयते शत्रुः स्वयमेवेति यगात्मनेपदे भवत । नन्वत्र कर्मस्था क्रिया न्यग्भवन सैव कर्तृस्थापीति क्रियाभेदाभावात् कथं भेदनिबन्धन सादृश्यमिति चेत्, न, कर्मकर्त्रवस्थाभेदेन भिन्नकारकगतत्वेन भेदोपपत्ते। नन्वत्रातिदेशेन यगादिवद् द्वितीया कस्मान्न भवति ? न च 'अनभिहिते' इति निषेध, अस्य कार्यातिदेशत्वाद् अत्र च तदधिकाराभावात्, उच्यते, 'व्यत्ययो बहुल लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया सूत्रपाठाद् लिङीति द्विलकारको निर्देश, तत्रैक लग्रहणमनुवर्त्तते। तच्चेह षष्ठ्यन्त सत् तदन्तत्वं प्रयोजयति, कार्यप्रतीतिश्चाध्याह्रियत इति लान्तकार्यविषयत्वादतिदेशस्य द्वितीयायाश्चातथात्वादप्रसङ्ग। एवं च कर्माश्रया कृत्यादयोऽपि न भवन्ति। नन्वभिभूयमानो देवदत्तो यज्ञदत्तमभिभवतीत्यत्रापि कर्मवद्भाव प्राप्नोति, अत्र हि यज्ञदत्ते कर्मणि दृष्टो न्यग्भाव इतरस्मिन् देवदत्ते च कर्तरि दृश्यते यदसौ न्यग्भवन् न्यग्भावयति, नैष दोष., इह कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मस्थया क्रियया तुल्याया क्रियाया प्रसङ्गात्कर्तुश्च क्रियापेक्षत्वात् प्रत्यासत्त्या तदपेक्षयैव कर्तु' कर्मवद्भावविज्ञानात्। इह च न्यग्भवनं न कर्तृत्व उपयुज्यते, किन्तु न्यग्भावनमेव, अन्यग्भवतोऽपि न्यग्भावने कर्तृत्वसम्भवात्। वत्करणात्स्वाश्रयेण कर्मकर्तृत्वनिबन्धनो भावे लकारोऽपि भवति। अभिभूयते शत्रुणा स्वेनैवेति, तेन शत्रोर्द्वितीया न भवति। सर्वत्र कर्मवदुदाहरणानि। लुङि तशब्दे तु 'अच कर्मकर्तरि' इति चिणादेशविकल्पनात् पक्षे सिचि तस्य च पूर्ववद्वा चिण्वदिटि तत्पक्षे वृद्धौ—अभ्यभावि, अभ्यभाविष्ट, अभ्यभविष्ट इति त्रैरूप्यम्। स्वाश्रये भावे लकारे तु 'चिण् भावकर्मणो' इति चिणेव—अभ्यभावि शत्रुणा स्वेनैवेति।

अथ पुरुषविषये किञ्चिद् विचार्यते। युष्मदस्मदन्येषु सह विवक्षितेषु "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्"—अन्यैस्सहवचने त्यदादीनि शिष्यन्ते, मिथस्तु पराणीति शिष्यमाणाभ्या युष्मदस्मद्भ्यामशिष्यमाणार्थाभिधानेऽपि स्वार्थापेक्षौ मध्यमोत्तमावेव भवत, न तु शिष्यमाणाशिष्यमाणरूपस्यार्थस्य युष्मदस्मदर्थान्यत्वेन शेषत्वात् प्रथम., यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्त स शेष इत्युक्तत्वात्। तेन देवदत्तश्च त्वं च स च त्वं च युवां भवथः, देवदत्तश्च स च त्वं च यूयं भवथ। देवदत्तश्चाहं

च आवां भवावः। देवदत्तश्च स चाहं च वयं भवाम इति। युष्मदस्मदोः सहविवक्षायां परत्वादस्मदा शिष्यमाणेन युष्मदस्मदर्थाभिधानेऽपि परत्वादस्मदर्थापेक्ष उत्तमो भवति—त्वं चाहं च आवां भवाव इति। भवतापि युष्मदस्मदोः सहवचने तस्य पूर्वपाठाश्रयेण तयोरेव शेषे—भवांश्च त्वं च युवां भवथः, भवाँश्चाहं च आवां भवाव इति। सहविवक्षा चानेकस्यार्थस्यैकगुणक्रियाभिनिवेशार्थं बुद्ध्या निरूप्यमाणस्य क्रियागुणद्वारेणान्योऽन्यापेक्षया समुदायभावमापन्नस्य सहभावेन वक्तुमिच्छा, उद्भूतावयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने। असहविवक्षायां द्वैतम्—एक एव लकारोऽनेककारकार्थाभिधायी, प्रतिकारकमावर्त्तते वेति। तत्राद्ये पक्षे युष्मदस्मदन्यानामशेषत्वाद्यथायोगं मध्यमोत्तमौ भवतः—स च त्वं च भवथः। तथा मध्यमोत्तमयोर्युगपत्प्रसङ्गे परत्वादुत्तमः—त्वं चाहं च भवाव इति। पक्षान्तरे तु लाभिधेयतत्तत्कारकापेक्षया प्रथमादयो यथायोगं भवन्तीति न विवादः। भवान् भवति, त्वं भवसि, अहं भवामीति। अलिङ्गस्सम्बोधनैकविषयश्च युष्मदर्थः, भवदर्थस्त्वन्य इति तद्योगे प्रथमः। यदा त्वस्मात्सम्बोधनविभक्तिः तदा युष्मदर्थयोगात् मध्यमो भवति—हे भवन् भवसि इति। अतित्वं भवति, अत्यहं भवति इत्यादौ त्वामतिक्रान्तो मामतिक्रान्त इत्यत्र 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति तत्पुरुषे त्वमतिक्रान्तो येनाहमतिक्रान्तो येनेति "अनेकमन्यपदार्थे"—इत्यनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्त्तमानं समर्थं समस्यत इति बहुव्रीहौ वाऽतिक्रमितुः प्रधान्यात्तस्यैव लान्तार्थविशेषणत्वान्न मध्यमोत्तमौ। यदा त्वतिशब्दः पूजितवचनः, तदा 'स्वती पूजायाम्' इति तत्पुरुषे युस्मदस्मदोरर्थस्य प्राधान्यात्तेन विशेष्यत्वाद्—अतित्वं भवसि, अत्यहं भवामि इति भवतः। त्वद्भवति, मद्भवतीत्यत्र च्व्यन्तयोरेतयोस्त्वमिवाहमिवेति च स्वार्थारोपेण वर्त्तमानत्वादमुख्यार्थत्वात् 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायेन मध्यमोत्तमौ न स्तः। तथा हि—"अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः" इति कार्यात्मनाऽभूतस्य कारणस्य कार्यात्मना भावे विवक्षिते सम्पद्यमाने कार्यात्मना भवतिकर्त्तरि वृत्तात्प्रातिपदिकात्कृभ्वस्तियोगे च्विर्विधीयते। एतदुक्तं भवति—अभेदविवक्षया कारणवृत्तेः कार्यशब्दात् प्रत्ययः इति। त्वत्कल्पो भवति, मत्कल्पो भवतीत्यादावपि गौणार्थत्वाच्च न मध्यमोत्तमौ। तथा "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः"—सम्पूर्णता पदार्थानां समाप्तिः, किञ्चिन्न्यूनतेषदसमाप्तिः, एतद्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात् "तिङश्च" इति—तिङन्ताच्च स्वार्थे कल्पबादय इति प्रकृत्यर्थसदृशार्थान्तरवृत्तिभ्यो विधानात्। यदा तु कालान्तरदृष्टगुणेषदसमाप्तिविशिष्टस्वार्थवृत्तेः प्रत्ययः तदा न गौणार्थत्वमिति त्वत्कल्पो भवसि, मत्कल्पो भवामीति भवतः। त्वमेवेदानीं किञ्चिन्न्यूनगुणो भवसीत्यर्थः। पूर्वत्र तु त्वत्सदृशोऽन्यो भवतीत्यर्थः।

अथ तिङन्तात्प्रत्यया. प्रदर्श्यन्ते । "अतिशायने तमबिष्ठनौ"—अतिशायन प्रकर्षोऽभिभव । एतदुपाधिकार्थवृत्तेङ्याप्प्रातिपदिकादेतौ स्याताम् । तथा 'तिङश्च' इति तिङन्ताच्च । बहूनामेकस्य निर्धारणे वृत्तौ 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ"—द्वयोरर्थयोर्वचने विभज्ये विभक्तव्ये चोपपदे तरबीयसुनोर्विधानात् । तत्र 'अजादी गुणवचनादेव' इतीष्ठनीयसुनोर्गुणवचनादेव नियमात्तिङन्तात्तरप्तमपावेव । एतदन्तात् "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे"-किमादिभ्यो यो घस्तदन्ताद् द्रव्यप्रकर्षे गम्यमाने आमुरित्यामु । उकारो मकारस्यानन्त्यत्वेनेत्त्वनिवृत्तये । इल्लुप्यते । तत्र 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' तथा 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इत्यसर्वविभक्तियुक्त तद्धितान्तम्, 'कृन्मेजन्त' इति मकारैजन्तकृदन्तम् 'क्त्वातोसुन्कसुन' इति क्त्वाद्यन्तम् 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययीभावश्चाव्ययम् । 'तरप्तमपौ घ'। तत्रामि परे, 'यचि भम्' यकारादावजादौ च स्वादावसर्वनामस्थाने परत. पूर्वं भमिति घान्तस्य भसञ्ज्ञा । इह स्वादय स्वौजसमौडित्यारभ्य कप्पर्यन्ता । घान्तस्य "यस्येति च"—इवर्णावर्णयोरिति भसञ्ज्ञानिमित्ते तद्धिते च परे लोप इति लोप —भवतितराम्, भवतितमाम् । तद्धिताश्च 'तद्धिता' इत आरभ्य आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्वक्ष्यमाणा प्रत्यया । आमन्त 'कृत्तद्धितसमासाश्च' कृदन्त तद्धितान्त समासश्च प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकम्, कृत समासाश्च वक्ष्यन्ते । प्रातिपदिकाच्च 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्' इति विधीयमानेषु स्वादिषु पदत्वार्थमेकवचन सुः । तस्य च "अव्ययादाप्सुप"—अव्ययाद्विहितस्याप. सुपश्च लुगिति लुक् । स्वरादिष्वामिति पाठादव्ययत्वम्, आबिति टाप्डाप्चाप । "प्रशसाया रूपप्" प्रशसा स्तुति. । एतदुपाधिकार्थात् ङ्याप्प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्च रूपप् स्यात् । स्वभावादेतदन्तन्नपुसकप्रथमैकवचनमेव । तस्य 'स्वमोर्नपुसकात्' इति नपुंसकलिङ्गात्परत्वेन लुकि प्राप्ते 'अतोऽम्' इत्यम्भावे, "अमि पूर्व"—अकोऽमि परे पूर्वपरया पूर्वरूपमेकादेश इति पूर्वरूपत्वम्, तेन भवतिरूपमित्यादि भवति । एव कल्पबाद्यन्तादपि स्वभावान्नपुसकात्स्वादिकार्यम् । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टे.' इत्यकच् । तत्र 'तिङश्च' इत्यनुवृत्तेरस्याप टे प्रागज्ञातादिषु प्रागिवीयेष्वर्थेषु भवति । अकार उच्चारणार्थ । चकार 'चित' इति स्वरार्थ, तत्र हि 'चित सप्रकृते' इत्युच्यते—भवतकि ।

अथ तिङोऽन्ये लादेशा उच्यन्ते—"लट शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे"—लट शतृशानचावादेशौ नित्य स्यातामप्रथमान्तेन चेत्सामानाधिकरण्यं भवति । तत्र शेषत्वादस्य लट. शतृ, तस्य शित्त्वात्सार्वधातुकत्वे पूर्ववच्छबादय । शत्रन्तस्य 'कृदतिङ्' इति तृतीयधात्वधिकारविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञाविधानात् कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वादविशेषेण स्वादिप्रसङ्गे

कर्मत्वस्य विवक्षितत्वात् 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया। द्वितीयादिशब्दै सुपां त्रिकां पूर्वाचार्यप्रसिद्धयोच्यन्ते। तत्रापि 'सुपः' इति सुपस्त्रीणि-त्रीणि पदानि भूत्वैकशो यथासंख्यमेकवचनादिसंज्ञानीति तिङ्वदेकत्वादौ क्रमेणैकवचनादि भवति। तत्रामौटो. "सुडनपुंसकस्य" सुडिति प्रत्याहारेणादित पञ्च वचनानि गृह्यन्ते। तान्यनपुंसकलिङ्गसम्बन्धीनि सर्वनामस्थानानीति सर्वनामस्थानत्वे 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुम्। उगितामञ्चतां लुप्तनकारस्याञ्चतेः पूर्वमधातोरुगितः पश्चाद्धातोश्चास्मिन्नुमिष्यते। 'अञ्चतिग्रहणस्य उगितो धातोर्यदि भवति अञ्चतेरेवेति नियमार्थत्वाद् अधातुग्रहणमधातुभूतपूर्वार्थम्। नुम् मित्त्वात् 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्येकत्र सन्निविष्टानामचामन्त्यादचः परः। "नश्चापदान्तस्य झलि"—अपदान्तयोर्नकारमकारयोर्झल्यनुस्वार इति नस्यानुस्वारः। 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः'। स च 'स्थानेऽन्तरतमः' इति नासिक्यानुस्वारस्य तादृशो नकारः—भवन्त पश्य, भवन्तौ पश्य, भवतस्तानित्यत्र शसि 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पूर्वस्य प्राप्तायाः पदसंज्ञायाः 'यचि भम्' भसंज्ञया परयाऽनवकाशया बाधात् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वं न भवति। कर्तृकरणविवक्षायाम्—'कर्तृकरणयोस्तृतीया'। उक्तः कर्त्ता। "साधकतमं करणम्"—क्रियाप्रसिद्धौ यत्कारकं कारकान्तरापेक्षया प्रकृष्टं विवक्षितं यद्व्यापारानन्तरं क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तत्करणम्। तदुक्तम्—

'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा तत्र करणत्वं तदा स्मृतम्॥
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः[1]॥
क्रियते येन येनैव तत्तत्करणमिष्यते।
तेनाश्वेन रथेनेति सिद्धं दीपिकयेति च॥ इति।

टायाष्टकारष्टाङसीति विशेषणार्थः। अन्यथा 'सुपां सुलुक्' इति विहितस्याकारस्यापि ग्रहणमापद्येत—भवता तेन। भवद्भ्यां ताभ्याम्। भवद्भिस्तैः। हलादौ पदत्वाज्जश्त्वम्। सम्प्रदानविवक्षायाम्—'चतुर्थी सम्प्रदाने'। कृदाद्यनभिहित इति शेषः। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' ददातिकर्मणा करणभूतेन कर्ता यमर्थमभिप्रैति तदनिराकर्तृ प्रेरयितृ अनुमन्तृ वा कारकं सम्प्रदानम्। उक्तञ्च—

'अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्[2]॥ इति।

---

१. वा० वृ०, सा० ९०-९१। २. वा० वृ०, सा० १२९।

दानं चेहापुनर्ग्रहणाय किञ्चिदुद्दिश्य स्वीयत्यागः। भवते तस्मै ददाति। भवद्भ्यां ताभ्यां ददाति। भवद्भ्यस्तेभ्यो ददाति। अपादानविवक्षायाम्—'अपादाने पञ्चमी' 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' सावधिकं गमनमपायः। तदुक्तम्—

'संयोगभेदाद् भिन्नात्मा गतिरेव भ्रमिर्यथा।
ध्रुवावधिरपायोऽपि समवेतस्तथा ध्रुवे'[1] ॥ इति।

अस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवमेतदनाविष्टं तत्कारकमपादानम्। तथा हि—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्।
ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते ॥ इति।

त्रिविधं चैतत्। यथाह—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधाऽपादानमुच्यते[2] ॥ इति।

तत्र प्रथमं धातुनाऽभिहितापायविषयम्, द्वितीयं धात्वर्थाङ्गार्थत्वेनाभिहितापायविषयम्, तृतीयं तु सामर्थ्यादिना प्रतीयमानापायविषयम्। भवतस्तस्मादागच्छति। भवतो मेघाद्विद्योतते विद्युत्—अत्र निःसरणाङ्गे विद्योतने विद्युतिर्वर्त्तते। भवतस्तस्मादाढ्यतरः—अत्र प्रकर्षप्रत्ययसामर्थ्याद्विभागकरणतया प्रकर्षलक्षणा क्रिया प्रतीयते। अत्रावधिविभक्तव्ययोरेकीकारो विभागस्वहेतुरपकर्षणं च बौद्धम्। तथा चाह—

'बुद्ध्या समीहितैकत्वान् पञ्चालान् कुरुभिर्यदा।
पुनर्विभजते वक्ता तदापायः प्रतीयते[3]' ॥ इति।

तत्रतत्र ङसीत्यनुवादार्थौ ङकारेकारौ। विभागोऽपायः, अस्मिन् साध्ये यद् ध्रुवमेतद्धेतुभूतक्रियानाविष्टं तदपादानमिति सूत्रार्थः। शेषविवक्षायाम्—'षष्ठी शेषे'—अनभिहित इति शेषः। कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकहेतुः स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषः। द्विष्ठोऽप्यसौ सम्बन्धो गुणगत एव शब्देन प्रतिपाद्यत इति तस्मादेव षष्ठी, न तु प्रधानात्। तदुक्तम्—

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते[4] ॥ इति।

तथा च वार्त्तिकमपि 'उक्तं पूर्वेण' इति। अस्यार्थः—प्रातिपदिकार्थसूत्रे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वादिति चोद्यस्य न वा वाक्यार्थत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रतीतेर्वाक्यत्वेन पदसंस्कारवेलायामभावात् प्रातिपदिकार्थनिबन्धना प्रथमा यथा भवति, एवमत्रापि प्रधानगतसम्बन्धप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वेन पदसंस्कारवेलायामभावान्न प्रसङ्गः षष्ठ्या इति। परिहारभाष्यं चार्थरूपमेवै-

१. वा० तृ०, सा० १३७। २. वा०तृ०, सा० १३६। ३ वा० तृ०, सा० ४। ४. वा० तृ०, सा० १५७।

तदेवजातीयकमिति[1]। भवतोऽस्य स्वम्, भवतोरनयोः, भवतामेषाम्। अधिकरणविवक्षायाम्—'सप्तम्यधिकरणे च' चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च। "आधारोऽधिकरणम्"—कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रिया प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणम्। त्रिविधं चैतत्। यदाह—

'कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद् धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वन् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरण स्मृतम्'[2]॥
औपश्लेषिकमेक स्यात्तथा वैषयिक परम्।
अभिव्यापकमित्येतत् त्रिधाधिकरण मतम्॥
आस्ते कटे शकुन्तः खे तिले तैल व्यवस्थितम्।
क्रमेणाधारभेदानामुदाहरणदर्शनम्　　॥ इति।

भवति कटे शेते। मेघच्छन्ने भवति खे बलाका। भवति तिले तैलम्, भवतोरनयोः, भवत्स्वेषु। प्रथमासामानाधिकरण्ये प्रथमासामानाधिकरण्याभावे च 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो विभाषानुवृत्तेर्विकल्पेन भवत 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा'। भवन्नयम्। 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति सुलोप। तकारस्य सयोगान्तलोपः। तस्यासिद्धत्वात् 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति विधीयमानो नलोपो न भवति। भवन्तौ तौ। भवन्तस्ते—जसो जकारोऽसन्देहेन विभक्तिस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थ। भवत्तर, भवत्तमः, भवद्रूपः, भवत्कल्पः इत्यादौ तरबादिपूर्ववत्। भवत्कः—'प्रागिवात्क'। 'इवे प्रतिकृतौ' इत्यत प्रागितः परेष्वज्ञातादिष्वर्थेषु द्योत्येषु प्रातिपदिकात्क इति कः। तद्धितत्वान्न ककारस्येत्त्वम्। शत्रभावे भवतीत्यादि पूर्वमुक्तमेव। अत्र लिङ स्थानिवत्त्वेन लट्त्वाच्छत्रादेशो न भवति, वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वविज्ञानात्। यदि हि स्यात्, स्थानिवद्भावेन तिङन्तत्वात्तस्मात्परात् घात् 'किमेत्तिङव्यय' इत्यादिना आमु स्यात्; ततश्च भवत्तरामिति तृतीयमपि रूपं स्यात्। असामानाधिकरण्ये खल्वपि भवत इदं भावतम्—"तस्येदम्"—षष्ठीसमर्थाद् ङ्याप्प्रातिपदिकात्सम्बन्धिन्यर्थेऽणिति अण्। 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः ञिति णिति तद्धिते परेऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिरिति। इयं च 'अत उपधायाः' इति ञिति णिति प्रत्ययमात्रे परेऽङ्गस्योपधाया अतो विधीयमाना वृद्धिमपवादत्वाद्बाधते। न च भवत इत्यस्य देवदत्तादिविशेषापेक्षत्वादस्तीहापि सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, तर्हि सापेक्षत्वादस्मात्प्रत्यय एव न स्यात्। 'समर्थ पदविधि' इतीह शास्त्रे पदविधि समर्थपदाश्रय इत्युक्तत्वात्। इदमप्युदाहरणम्—भवतो भक्तिर्भवद्भक्तिरिति। "षष्ठी"—षष्ठ्यन्त समर्थेन सुबन्तेन वा समस्यत इति समासः। 'सुपो

1 म० भा० १।३।६०। 2. वा० तू०, सा० १४८।

धातुप्रातिपदिकयो ' इति तद्धितान्तसमासप्रातिपदिकयोरन्तर्भूतस्य सुपो लुक्। अत्र केचित्—लडिति वर्त्तमाने 'लट शतृशानचौ' इति पुनर्लड्ग्रहणाद् 'नन्वोर्विभाषा' इति भूते विहितस्यापि लटोऽप्येतावादेशौ भवत इति। एतद्भाष्यवार्तिकयोर्नोक्तम्, वृत्तिकारस्य च नेष्टम्। यदाह—'लडिति वर्त्तमाने पुनर्लड्ग्रहणात् क्वचित् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवति'[1] इति। 'सम्बोधने च' शतृशानचाविति शेष। आभिमुख्यकरण सम्बोधनम्, तच्च स्वभावात् क्वचित् कार्ये विनियोगार्थम्। यदाह—

'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधन विदु।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियाया विनियुज्यते'[2] ॥ इति।

हे सुखमनुभवन् वर्धस्व। 'लक्षणहेत्वो क्रियाया'—लक्षण चिह्नम्, हेतु कारणम्। क्रियाया लक्षणहेत्वोर्वर्तमानाद्धातोर्लट शतृशानचौ स्याताम्। शयनमनुभवन् यवनो भुङ्क्ते—अत्र शयनानुभवनं यवनभोजनस्योपलक्षणम्, शुश्रूषुर्भवन् विद्यामधिगच्छति, अत्रापि शुश्रूषाभवनं विद्याधिगमस्य हेतु। योगद्वयमिदं प्रथमासमानाधिकरणे नित्यार्थम्। प्रथमा च 'सम्बोधने च' इति सम्बोधनाधिकप्रातिपदिकार्थे विहिता। 'माङ्याक्रोशे'—आक्रोश शपनम्, अस्मिन् गम्यमाने माङ्युपपदे शतृशानचौ भवत। मा भवन्। 'माङि लुङ्' इति प्राप्ते अस्मादेवादेशवचनाल्लडनुमीयते। सुखमनुभवन्नित्यादौ 'कर्तृकर्मणो कृति' इत्यनयो कृद्योगे विधीयमाना षष्ठी न भवति, 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति लादियोगे प्रतिषेधात्। ल इति शतृशानचौ, कानच्, क्वसुकिकिनौ चोच्यन्ते। उ इत्युवर्णान्ता कृत, उ, इच्छु, उक प्रत्यय एव। अव्यय इति 'कृन्मेजन्त', 'क्त्वातोसुन्कसुन' इति उक्ता अव्ययकृत। 'क्तक्तवतू निष्ठा'। खलर्थ—खल् युच्। तृन्निति 'पूङ्यजो शानन्' इति शानन्नादय 'तृन्' इति तृन्पर्यन्ता प्रत्याहारेणोक्ता। प्रत्याहारश्च 'लट शतृ' इति तृशब्दस्य तृनो नकारेण। सुखस्यानुभवन्निति प्रयोग शेषलक्षणया षष्ठ्या। अत्र षष्ठीसमास 'पूरणगुणसहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन'—इति पूरणादिभिर्निषेधान्न भवति। तत्र 'पूरण' इति पूरणार्थप्रत्ययान्ता। 'गुण' इति गुणद्वारेण गुणिनि वर्तितुं शक्ता गुणमात्रनिष्ठा शुक्लादय, ये तु गुण स्वनिष्ठतयैवाभिदधति ते न रसादय, यतस्तत्स्थैश्च गुणै षष्ठी समस्यत इति तै समास उक्त। सुहितार्थास्तृप्त्यर्था। सदिति 'तौ सत्' इति सत्संज्ञौ शतृशानचौ। अव्यया उक्ता। तव्यो न सानुबन्धक, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति। समानाधिकरणमेकविभक्त्यन्तं विशेषणं विशेष्यं वा।

---

१. काशि० ३।२।१२४। २. वा० तृ०, सा० १६२।

अथ शत्रन्तात्स्त्रीप्रत्यया इह प्रदर्श्यन्ते । 'उगितश्च'—यत्प्रातिपदिकमवयवद्वारेण साक्षाद्वोगित् 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तात् व्यपदेशिवद्भावेन केवलाच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप्स्यात्। ङकार सामान्यग्रहणार्थ, पकारस्तदविघातार्थ । 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न', 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति परिभाषे प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणप्रत्ययविधिविषये इति नेह स्त । ङीबन्तस्य "यू स्त्र्याख्यौ नदी"—अन्यानपेक्षया स्त्रिया वृत्तमीदूदन्तं नदी, इति नदीत्वे "शप्श्यनोर्नित्यम्"—शप्श्यनोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धिनः शतुर्नित्यं नुम् शीनद्यो परयो । नुम् मित्त्वादन्त्यादचः पर । इह नदीशब्दो नद्यवयवे वर्त्तत इति शतुर्नदीपरत्वम्। भवन्ती। अतिभवन्ती। ङ्यन्तत्वात्स्वादिषु सोर्हल्ङ्यादिलोप । भवन्त्यौ। भवन्त्य । अजादौ 'इको यणचि' इति संहितायां यण् भवति। "प्रथमयो पूर्वसवर्ण" इत्यक प्रथमाद्वितीययोरजादौ विभक्तौ परत पूर्वपरयो पूर्वसवर्णदीर्घ एक इत्येतदत्र न भवति, 'दीर्घाज्जसि च' इति निषेधात् चकारादिचीति गृह्यते। हे भवन्ति—'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्व । अम्बार्था मात्रर्था । 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे' इति सम्बुद्धेर्हलो लोप । 'एकवचन सम्बुद्धि'। सम्बोधने प्रथमाया इति शेष । भवन्तीम्, भवन्ती –अत्र 'अमि पूर्व' पूर्वसवर्णदीर्घश्च यण बाधेते। ङिद्वचनेषु 'आण् नद्या' इति टित्त्वादादिराडागम । 'आटश्च' इति यथायोगमैकार आकारश्च वृद्धि —भवन्त्यै, भवन्त्या। आमि 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुट् टित्त्वादादौ—भवन्तीनाम्। सप्तम्येकवचनस्य 'ङेराम्नद्याम्नीभ्य' इत्यामादेशे—भवन्त्याम् । नीशब्देन तदन्तो ग्रामण्यादिरुच्यते। भवन्तितरा, भवन्तीतरा । पूर्ववत्तरप् । अत्र 'घरूपकल्प-चेलड्-ब्रुव-गोत्र-मत-हतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्व' इति घादिषु परेषु ङ्यन्तस्यानेकाचो विधीयमानो नित्यो ह्रस्व 'उगितश्च' इत्युगित परस्या नद्या विधीयमानेन ह्रस्वविकल्पेन बाध्यते, अत्र घादय प्रत्यया, चेलडादीनि प्रातिपदिकानि। अत्र हरदत्त —"चेलडादीना वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्त्वात् तैः 'कुत्सितानि कुत्सनै' इति समास" इति[1]। न्यासकारस्तु "चेलड्-ब्रुव गोत्राणामेवं समासमुक्त्वा मतहताभ्या तु 'विशेषणं विशष्येण" इत्याह[2]। एवं मतहतादिष्वप्युदाहार्यम् ।

अथ नपुंसकप्रक्रिया। भवत् ब्राह्मणकुल तिष्ठति पश्येति वा—"स्वमोर्नपुंसकात्" इति लुक्। भवन्ती कुले—"नपुसकाच्च" इत्यौड शीभाव । औङिति प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचनस्य पूर्वाचार्याणां सञ्ज्ञा । शकार. 'आच्छीनद्यो' इति विशेषणार्थ । 'शप्श्यनो' इति नित्यं नुमागम । भवन्ति कुलानि—'जश्शसो

---

१. प० म० ६।३।४३ (पा० सू०)। २. न्या० ६।३।४३ (पा० सू०)।

शि' इति नपुंसकाङ्गात्परत्वे जश्शसो: शिरादेश'। शकार' शीति तत्र तत्रानुवादार्थ। 'शि सर्वनामस्थानम्' इति शे सर्वनामस्थानत्वे "नपुंसकस्य झलच:" इति झलन्तस्याजन्तस्य नपुंसकाङ्गस्य सर्वनामस्थाने नुमिति नुम्। भवता इत्यादि पुंलिङ्गवत्।

अथ शानच्। व्यतिभवमान—'आने मुक्' इत्यदन्तस्यानपरत्वेन मुकित्त्वादन्त्य'। व्यतिभवमानौ—'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' इति दीर्घस्य 'नादिचि' इति निषेधे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि। व्यतिभवमानान्—"तस्माच्छसो न पुंसि" इति तस्मात्प्रथमयो पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसवयवस्य सकारस्य न इति नकारादेश। व्यतिभवमानेन—'टाङसिङसामिनात्स्या'—अदन्तादङ्गात्परेषा टादीनां यथासंख्यमिनादय इति इनादेशे गुण। व्यतिभवमानाभ्याम्—'सुपि च' इत्यदन्ताङ्गस्य दीर्घ इति सुप्परत्वाद्दीर्घ। व्यतिभवमानै—'अतो भिस ऐस्' इत्यदन्ताङ्गात्परत्वेन भिस ऐसादेश। व्यतिभवमानाय—'ङेर्य' इत्यदन्तादङ्गात् परत्वेन ङार्यादेश। 'रुष्टाय' इति निर्देशात्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घ। व्यतिभवमानेभ्य—अत्र झलादिबहुवचनसुप्परादन्ताङ्गत्वेन 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम्, 'सुपि च' इति दीर्घश्च प्राप्नोति। तत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' द्वयोस्तुल्यबलविरोधे परस्य प्राप्यमाणत्वात्परमेत्वं प्रवर्त्तते। व्यतिभवमानात्। व्यतिभवमानस्य—'टाङसि' इत्यादिना ङसिङसोरात्स्यौ। व्यतिभवमानयो'—'ओसि च' इत्यदन्तस्याङ्गस्यौस्परत्वे नकारेऽयादेश'। व्यतिभवमानानाम्—'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुटि अजन्तस्याङ्गस्य नाम्परत्वेन 'नामि' इति दीर्घ'। 'सुपि च' इत्येव वा। व्यतिभवमाने—'आद्गुण'। व्यतिभवमानेषु—एत्वे षत्वम्। व्यतिभवमानस्येद व्यातिभवमानम्—अत्रासामानधिकरण्ये शानच् 'तस्येदम्' इत्यण्यादिवृद्धि। "न य्वाभ्या पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्" इति—पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्या परस्याचामादेरचो वृद्धिर्न भवति, किन्तु ताभ्या यथासङ्ख्यमैजागमो भवति तद्धिते ञ्णिति किति वा पर इत्येतस्य 'न कर्मव्यतिहारे' इति निषेध।

अथ स्त्रियाम्। व्यतिभवमाना—"अजाद्यतष्टाप्"—अजादिगणपठितादकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिया टाबिति टाप्। पकार समान्यग्रहणार्थ, टकारस्तदविघातार्थ:। अत्र शानच स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप्ख्युनाम्' इति यथाकथञ्चित् टित: प्रातिपदिकाड्ढाद्यन्ताच्चानुपसर्जनात् स्त्रियां विधीयमानो ङीप्, ट एव इद् यस्य स टिदित्यवधारणस्याश्रयणाच्छटश्च द्व्यनुबन्धकत्वान्न भवति, सामगीत्यादौ टकोऽनेकानुबन्धकत्वेऽपि टित्त्वसामर्थ्यात् ङीप्, लटस्तु टित्त्वमेत्वाद्यर्थतया सावकाशम्। हल्ङ्यादिना सुलोप। व्यतिभवमाने—'औङ आप:' इत्याप परत्वेनौङ: शीभावे

गुण । ईकारप्रत्ययपरत्वेन 'यस्येति च' इति लोपो न भवति । 'औङ श्यां परे प्रतिषेध' इति निषेधात् । व्यतिभवमाना —सवर्णदीर्घ । हे व्यतिभवमाने— 'सम्बुद्धौ च' इत्याप एत्वम् । एङ परत्वात्सोर्लोप । व्यतिभवमानया—'आङि चाप' इत्येत्वेऽयादेश । आङिति तृतीयैकवचनस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । चकारात् 'ओसि च' । व्यतिभवमानायै—'याडाप' इति आप परस्य ङिद्वचनस्य याडागम-ष्टित्त्वादादि । 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि । व्यतिभवमानाया । व्यतिभवमानयो.— 'आङि चाप' इत्येत्वेऽयादेश । व्यतिभवमानानाम् - 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' । व्यतिभव-मानायाम्—ङेरामादेश । व्यतिभवमानासु ।

अथ नपुसके । व्यतिभवमानम्—'अतोऽम्' इत्यम्भाव । व्यतिभवमाने— 'नपुसकाच्च' इति शीभावे पूर्ववदौङ श्यामिति यस्येति लोपनिवृत्ति । व्यतिभव-मानानि—'जश्शसो शि' । 'नपुसकस्य झलच' इति नुम् । 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्याङ्गस्योपधाया दीर्घ । हे व्यतिभवमानेत्यत्र 'अतोऽम्' इत्यम्भावेऽमि पूर्वत्वे च 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धेर्हलो मकारस्य लोप । तृतीयादि पुंलिङ्गवत् । 'लृट सद्वा' इति लट इव लृटोऽपि शतृशानचोर्वि-धानाद् भविष्यन्नित्यादि लड्वत्सर्वमुदाहार्यम् । तत्र स्त्रिया नपुसकद्विवचने च 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्पो विशेष । अत्रानुवृत्त शतृग्रहण स्वावयवे वर्त्तते । तेनावर्णान्तादङ्गात् परो य शत्रवयवस्तस्याङ्गस्य शीनद्यो परयोर्वा नुमिति सूत्रार्थ., अथ वा—अवर्णान्तादङ्गात् शीनद्यो परयो शत्रन्तस्य वा नुमिति । तत्र येन नाव्यवधानमिति तकारेण व्यवधानमाश्रयिष्यते, अवर्णा-न्तादङ्गात्परो य. शता तदन्तस्याङ्गस्येति सूत्रार्थो नोक्त । अङ्गान्तस्य शत्र-वयवस्य चान्तरङ्गत्वान्नुमः पूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गात्परस्य शतुरसम्भवात् । न चान्तादिवद्भाव, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति निषेधात् । भूतपूर्वगत्याश्रयणे तु लुग्विकरणादावदती, जुह्वतीत्यादावपि स्यात् । व्यतिभविष्यमाण इत्यादौ 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति णत्वम् । अडादिभि-र्व्यवायेऽपि रषाभ्या परस्य समानपदस्थस्य नो ण इति सूत्रार्थ । भविष्यन्नित्यत्र तु 'पदान्तस्य' इति निषेधान्न भवति ।

अथ सनन्ताः प्रदर्श्यन्ते । "धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छायां वा"—यो धातुरिषेः कर्म समानकर्तृकश्चार्थद्वारेण तस्मादिच्छायां वा सन् स्यात् । नकारो निर्देशार्थ । "सनि ग्रहगुहोश्च"—ग्रहिगुहिभ्यामुगन्तादेकाचश्च परस्य सनो नेडितीण्निषेध । "इको झल्" इति इगन्ताद्धातो परस्य झलादेः सन. किस्वान्न: गुण । "सन्यङो" एतदन्तस्य प्रथमैकाचो द्वे भवतोऽजादेस्तु द्वितीय-स्येति द्वित्वेऽभ्यासकार्यम् । 'सनाद्यन्ता धातव' इति सनप्रभृतिणिङ्पर्यन्तानां प्रत्ययान्तानां धातुत्वात्पूर्ववल्लडादिषु तिबादयः । बुभूषति इत्यादि । क्विटि

तु "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" कासे प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिटि परे आम्प्रत्यय इत्यामः। अकारो मकारपरित्राणार्थः। सूत्रे त्वत एव निर्देशात्पररूपम्। आमस्यार्धधातुकत्वात् 'अतो लोपः आर्धधातुके' इति सनोऽकारस्य लोपः। 'आमः' इत्यामः परस्य लेर्लुक्। प्रत्ययलक्षणत्वेन कृदन्तात्वादुत्पन्नस्य सुपः स्वरादिष्वामिति पाठादव्ययत्वाल्लुक्। तत्र यद्यमा साहचर्यादामपि तद्धित एवेत्युच्यते तर्हि 'आम' इत्येव लुग्भविष्यति। लिङ्ग्रहणं तु तत्र निवर्त्तिष्यते। अत्रामन्तस्याव्यक्तपदार्थकत्वात्पदत्वाय प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्सुरेवोत्पत्स्यते। तस्य च हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपः सिद्ध इति किं लुको विधानेनेति चेत्, यदा तु प्रयोगवशाद् द्वित्वाद्यभिव्यक्तौ द्विवचनाद्युत्पद्यते तदर्थं लुगेषितव्य। 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यामन्तस्य पश्चादेवाव्यवहिता एव कृभ्वस्तय एव लिट्परा प्रयोक्तव्या। अत्र 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे' इति कृशब्दस्य कृञो द्वितीयेति ञकारेण प्रत्याहारनिर्देशात् कृञिति कृभ्वस्तय उच्यन्ते। बुभूषाञ्चकार। बुभूषाम्बभूव—अत्र "मोऽनुस्वारः"—पदान्तस्य मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारे तस्य 'वा पदान्तस्य' इति यञि परे विधीयमानः परसवर्णविकल्पो भवति। अनुस्वारपक्षोऽप्युदाहार्यः। 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इत्यत्र पूर्ववदित्यनुवृत्त्या 'पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति द्वितीयोऽपि योग सम्पद्यते। तत्राद्य आम्प्रत्ययप्रकृतेरिवाकर्त्रभिप्रायेऽप्यनुप्रयुज्यमानस्य कृञ आत्मनेपदं प्राकरणिकं विधत्ते। द्वितीयस्त्वर्थात् पूर्वस्येव कर्त्रभिप्राये परस्मैपदमित्यत्र आम्प्रकृते शेषत्वेन नित्यपरस्मैपदित्वात् कृञोऽपि परस्मैपदमेव। इदमेव कृञ्ग्रहणमनुप्रयोगे कृञिति प्रत्याहारग्रहणे लिङ्गम्, अन्यथाऽनुप्रयोगस्येत्येव ब्रूयात्। बुभूषामास—अत्र 'अस्तेर्भूः' इत्यार्द्धधातुके विषये विधीयमानो भूभावोऽनुप्रयोगे प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादत्र न भवति, अन्यथा प्रतिपत्तिलाघवाय कृभ्वित्येव ब्रूयात्। बुभूषिता—इत्यतो लोपो गुणं परत्वाद् वार्णादाङ्गमिति वा बाधते। बुभूषिष्यति। बुभूषतु। अबुभूषत्। बुभूषेत्। आशिषि बुभूष्यात्—'अतो येयः' न भवति, आर्द्धधातुकत्वात्। अत्र 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति अकृद्यकारेऽसार्वधातुके च परेऽजन्तस्याङ्गस्य विधीयमानो दीर्घः 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्यतो लोपस्य बलीयस्त्वात्तेन बाध्यते। अबुभूषीत्—'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे 'इट ईटि' इति सिचो लोपः। 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः' इति सिज्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाभावात्सवर्णदीर्घः। अबुभूषिषुः—'सिजभ्यस्त' इति जुस्। अबुभूषिष्यत्।

अथात्मनेपदम्। व्यतिबुभूषते। व्यतिबुभूषाञ्चक्रे। 'आम्प्रत्ययवत्' इति नित्यस्तङ् कृञः। व्यतिबुभूषाम्बभूव। आसेति वा। व्यतिबुभूषिता। व्यतिबुभूषितासे। व्यतिबुभूषिष्यते। व्यतिबुभूषताम्। व्यत्यबुभूषत। व्यतिबुभूषेत। आशिषि—व्यतिबुभूषिषीष्ट।

व्यत्यबुभूषिष्यत। सर्वत्र 'पूर्ववत्सन' इति तङ्। सन पूर्वो धातुर्येन निमित्तेनात्मनेपदी सन्नन्तमपि तेनैव तथेत्यर्थ।

अथ भावकर्मणो। बुभूष्यते त्वया। अनुबुभूष्यते सुखम्। यकि—'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घं बाधित्वा 'अतो लोप' पूर्वविप्रतिषेधेन भवति। बुभूषाञ्चक्रे भवता। अनुबुभूषाञ्चक्रे सुखम्। बभूवे, आसे इति वा। इहानुप्रयुज्यमानानामन्तार्थाभिव्यक्तिमात्रपरत्वात् करोतेर्भावे, इतराभ्या कर्मणि लिडुपपद्यते। प्रयुज्यते चैवम्—'रोमन्थमन्थरचलद्‌गुरुसास्नमासाञ्चक्रे निमीलदलसेक्षणमौक्षकेण'[1], 'प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान्विक्षिपद्भिस्मिताक्षैर्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्धाम वीक्षाम्बभूवे'[2] इति। 'इ एति' इत्यस्तेर्हत्व तासि साहचर्यात्सार्वधातुकोत्तमैकवचने एवेतीह 'लिटस्तझयो' इति तशब्दस्यैशीटश्चैत्वे न भवति। केचित्तु—तासेरुत्तमैवैकवचनमेकार' सम्भवतीत्येतावन्मात्रसाहचर्याश्रयेण लिडुत्तमैकवचनेऽपि हत्वमिच्छन्ति। तत्र साहचर्यसङ्कोचे कारण न विद्म। लृङ्लटोराशीर्लिङि लुङि च कर्तृवदेव रूपम्। न च चिण्वदिटि वृद्धौ च 'आतो युक् चिण्कृतो' इत्याकारान्तस्य चिणि ञ्णिति कृति च परे युको विधानाद्रूपभेदप्रसङ्ग, 'ण्यल्लोपौ' इत्यादिना वृद्धेरतो लोपेन बाधस्योक्तत्वात्। लुङ्येकवचने तु चिणो विधानात्तत्र अबुभूषि इति विशेष। तथा लोटि लङि विध्यादिलिङि च कर्तृवत्प्रक्रिया। यक् तु विशेष। कर्मकर्त्तरि 'भूषाकर्मकिरतिसना चोपसख्यानमन्यत्रात्मनेपदात्'[3] इति यक्चिणोर्निषेधात्सर्वत्र कर्तृवद्रूपम्। वत्करणात् स्वाश्रये भावे लकारे यक्चिणोर्विषये कर्मवद्रूपम्, कर्त्तरि तृतीया विशेष। अभिबुभूष्यते शत्रुणा स्वयमेव इत्यादि। इच्छाया कर्तृस्थत्वेन कर्मस्थत्वाभावेऽपीष्यमाणस्य प्राधान्यात्तस्य च कर्मस्थत्वादस्ति कर्मवद्भाव। अत एव 'भूषाकर्म' इति यक्चिणौ निषिध्येते।

अथ यङ्। "धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे यङ्"—पौन पुन्य भृशार्थो वा क्रियाणा समभिहारस्तत्र द्योत्ये एवविधाद्धातोर्यङ् स्यात्। द्विर्वचनादि पूर्ववत्। "गुणो यङ्लुको"—यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्येको गुण इति गुण। बोभूयते। 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' इत्यादिनाऽऽत्मनेपदम्। यङो ङकारस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेनावयवे चरितार्थत्वान्न समुदायार्थत्वमिति यङन्तस्य धातोरङित्वात्कथमात्मनेपदमिति नाशङ्क्यम्, तत्र धातुग्रहणाभावात् ङिन्मात्रात्परस्य लस्य तद्विधे। 'अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च' इति प्रायिकाभिप्राय वृत्तिकारवचनम्। अथ वा 'ङितश्च' इत्यत्र शब्दा इत्यध्याहार्यम्। अत एव 'अनुदात्तेतो ङितश्च ये धातव' इति नोक्तम्। चङादावतिप्रसङ्गपरिहारस्तत्र तत्र वक्ष्यते।

---

१. शिशु० ५।६२। २. शिशु० २०।७९। ३. ३।१।८७ पा० सू० (वा०)।

बोभूयते त्वया। अनुबोभूयते सुखम् इत्यादि सनन्तवत्प्रक्रिया। कर्मवत्कर्मकर्ता। लुङि तशब्दे 'अच कर्मकर्तरि' इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिजपि भवति। तेन अभ्यबोभूयि शत्रुः स्वयमेव, अभ्यबोभूयिष्ट इति च भवत। वत्करणाद्भावे तु लकारे नित्य चिणेव। अभ्यबोभूयि शत्रुणा स्वयमेवेति।

अथ यङ्लुक्। "यङोऽचि च"—यङोऽचि प्रत्यये नित्य लुक्। चकारेण बहुलग्रहणानुकर्षणादयं विकल्पेनानैमित्तिकोऽपि। प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्धातुत्वे लडादि, द्विर्वचनञ्च। आत्मनेपद तु ङिन्मात्रात्तद्विधे. प्रत्ययलक्षणत्वाभावान्न भवति। 'चर्करीत परस्मैपदि अदादिवच्च'[1] इति वचनाद् 'अदिप्रभृतिभ्य. शप' इत्यदादिभ्य उत्तरस्य शपो विधीयमानो लुग्यङ्लुगन्तेऽपि भवति। 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यव्यपदेश। अत्र परस्मैपदीत्यनुवादो न विधिरित्याहु। 'यङो वा' इति यङ्लुगन्तात्परस्य हलादे पित सार्वधातुकस्य वा ईडागम—बोभवीति। बोभोति। 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधोऽत्र न भवति, 'दाधर्त्ति' सूत्रे बोभूत्विति छन्दसि गुणाभावार्थान्निपातनाज्ज्ञापकात्। इदमेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र ज्ञापकम्। बोभूत। बोभुवति—'अदभ्यस्तात्'—अभ्यस्तादङ्गात्परस्य प्रत्ययादेर्झकारस्यादित्यदादेशे उवङादेश। "उभे अभ्यस्तम्"—अस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तम्। तथा 'जक्षित्यादय षट्' इति जक्ष एतदादयो जागृ दरिद्रा शास दीधीङ् वेवधीङ् चकासश्च। बोभवाञ्चकार—पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति कृञो नित्य परस्मैपदम्। बोभविता। बोभविष्यति। बोभवीतु, बोभोतु। बोभूतात्—इत्यत्र तातङो ङित्वान्न गुण। 'सार्वधातुकमपित्' इत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधात्तत्र च ङिदित्यनुवृत्तेस्तस्य च श्रूयमाणस्य पितश्चोद्देश्योपादेयत्वव्यत्ययेन 'पिन्न ङित्, ङिन्न पित्' इत्यर्थद्वयस्य भाष्ये[2] समाश्रयणात्तातङ स्थानिवत्त्वप्राप्तं पित्त्व ङित्त्वेनानवकाशेन निवार्यत इति ईडभाव। बोभूहि—'सेर्ह्यपिच्च' इति पित्त्वनिषेधादीड्गुणौ न भवत। बोभवानि। बोभवाव। बोभवाम—आडुत्तमस्य पित्त्वात् उवङ बाधित्वा परत्वाद् गुणो भवति। अहलादित्वादीडभाव। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभवु—'सिजभ्यस्त' इति जुसि 'जुसि च' इतीगन्तस्याङ्गस्य गुण। बोभूयात्—यासुटो ङित्त्वेन पित्त्वस्य निवर्त्तनादीटोऽभाव। आशिषि त्वसार्वधातुकत्वेन लिङ सलोपाभावो विशेष। बोभूयु—इत्यत्र जुरभावे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपम्। यासुटो जुरभक्तत्वेन 'जुसि' इति गुणोऽत्र न भवति, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'सार्वधातुकमपित्' इत्यतिदिष्टङित्त्वाश्रयस्य निषेधस्यैव तेन बाधात्, तत्र 'क्सस्याचि' इत्यतोऽ-

---

१ २।७१ पा० धा० सू०। २ म० भा० ३।१।८३।

चीत्यधिकारादजादौ जुसि तद्विधानाद्वा । अबोभोत् । अबोभूवीत् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'यङो वा' इतीटो विकल्प । सिच प्रत्ययलक्षणेन 'अस्तिसिच' इति नित्यस्तु न भवति, श्रूयमाणे सिचि तस्योक्तत्वात् । ईट्पक्षे 'भुवो वुग्' इत्यजादिलक्षणो वुग् नित्यत्वाद् गुणं बाधते । अबोभूवन्नित्यत्र सिच प्रत्ययलक्षणेन 'सिजभ्यस्त' इति जुस्भाव 'आत एव' इति नियमान्न भवति । अभ्यस्ताश्रयस्तु विदिसाहचर्याल्लङ्विषय इति नेह प्रसज्यते । विदेर्ह्यव्यवहितो झिर्लङ्येव सम्भवति । न च सिचा साहचर्याल्लुङ्विषयोऽपि स्यादिति वाच्यम् , 'विप्रतिषेधे परम्' इति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् । अबोभविष्यदित्यादि ।

अथात्मनेपदम् । व्यतिबोभूते । व्यतिबोभुवाते । अजादावुवङ् । व्यतिबोभवाञ्चक्रे । व्यतिबोभवाम्बभूव । 'आम्प्रत्ययवत्' इति कृञो नित्यं तङ् । व्यतिबोभविता । व्यतिबोभविष्यते । व्यतिबोभूताम । व्यतिबोभुवाताम्—अजादावुवङ् । उत्तमे त्वाटि गुण —व्यतिबोभवै । व्यत्यबोभूत् । व्यत्यबोभुवाताम् । व्यत्यबोभुवि । पूर्ववदुवङजादौ । व्यतिबोभुवीत । व्यतिबोभुवाताम् । व्यतिबोभुवीय । पूर्ववदजादावुवङ् । आशिषि—व्यतिबोभविषीष्ट—आर्द्धधातुकत्वादिड्गुणौ । ध्वमि विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पो द्रष्टव्य । व्यत्यबोभविष्ट । ध्वमि पूर्ववन्मूर्द्धन्यविकल्प । व्यत्यबोभविष्यत । भावकर्मणो. कर्मकर्त्तरि च बोभूयते त्वया इत्यादि सर्वं प्रकृतिवन्नेयम्, अभ्यास एको विशेष ।

अथ सत् । बोभुवद् ब्राह्मण । उगिल्लक्षणो नुम् 'नाभ्यस्तात्' इति निषिध्यते । बोभुवती स्त्री । बोभुवती ब्राह्मणकुले—स्त्रिया नपुसकद्विवचनयोश्च नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च नुम पूर्वं शपो लुक्यङ्गस्यावर्णान्तत्वात् 'आच्छीनद्यो' इति विकल्पितो नुम्न भवति । नापि शप्श्यनो" इति नित्य , तस्यावर्णात् परशतृविषयत्वात् । न च प्रत्यलक्षणेनात्परत्वम् , तस्याप्रत्ययलक्षणत्वात् । बोभुवति कुलानि, बोभुवन्ति कुलानि इत्यत्र तु शौ 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधस्य 'वा नपुसकस्य' इति विकल्पनात् पक्षे नुम्भवति । व्यतिबोभुवान.—लडादेशस्य तु शतु स्येन व्यवधानादभ्यस्तात्परत्वाभावात् 'नाभ्यस्तात्' इति निषेधो न भवति । नापि 'वा नपुसकस्य' इति विकल्प इति सर्वं प्रकृतिवत् ।

अथ णिच् । 'हेतुमति च'—स्वतन्त्रस्य कर्तु प्रयोजको हेतु , तद्व्यापार प्रेषणादिर्हेतुमान् , स च कर्त्ता मा विरसीदिति तत्र धातोर्णिच् स्यात् । णकारो वृद्ध्यर्थ । चकारो णिच्णिङो सामान्यग्रहणाविघातार्थं । सनाद्यन्तत्वाद्धातुत्वे लडादय: । तेषा 'णिचश्च' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे तङ् । अन्यथा तु परस्मैपदम् । भावयते सस्यम् । भावयति सस्यम् । यदा तु फलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति परस्मैपदमपि भवति—स्वं सस्यं भावयति इति । यदा चित्तवत्कर्तृकादकर्मकादस्माण्णिच् तदा क्रिया-

फलस्य कर्तृगामित्वेऽपि 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदम्। पुत्रं भावयतीति। विभाषोपपदादप्ययमेव विप्रतिषेधेन स्वं पुत्र भावयतीति। 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ' इत्यणौ कर्ता णौ कर्म। भावयाञ्चक्रे, चकार, बभूव, आस। 'अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु' इति आमादिषु विधीयमानो णेरयादेशो 'णेरनिटि' इत्यनिडादावार्द्धधातुके विधीयमान णिलोपमपवादत्वाद्बाधते। यदायं ण्यन्त चित्तवत्प्रकृतित्वेन नित्य परस्मैपदी तदा अनुप्रयुक्त करोतिरपि पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति भिन्नेन कल्पितेन योगेन परस्मैपद्येव। भावयिता इत्यादि प्रकृतिवत्। आशीर्लिङि 'णेरनिटि' इति णिलोप। स च 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घं ण्यल्लोपावित्यादिना बाधत इति भाव्यात् इत्यादि भवति। आत्मनेपदे त्विडादित्वाण्णिलोपो नेति गुणायादेशयो भावयिषीष्ट इत्यादि। ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प। लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्तरि चङ्' इति सिजपवादश्चङ्। चकारङकारौ विशेषणार्थौ। णिलोप। 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्व' इति चङ्परे णावङ्गस्योपधाया ह्रस्व। "चङि"—इत्यनभ्यासस्य चङ्परस्य धातो. प्रथमस्यैकाचोऽजादेस्तु द्वितीयस्येति द्विर्वचने कर्त्तव्ये णौ कृत स्थानिवदिति रूपस्थानिवत्त्वे भूशब्दो भौशब्दो वा द्विरुच्यते। तत्र भौशब्दस्य द्विर्वचनपक्षेऽपि 'ह्रस्व' इत्यभ्यासस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति नियमादिग्भावान्नान्तरतम्यादुकार। तस्य च 'ओ पुयण्ज्यपरे' इतीकार। उवर्णान्तस्याभ्यासस्यावर्णपरे पवर्गे यणि जकारे च परत इकार इति सूत्रार्थ। तस्य 'दीर्घो लघो.' इति दीर्घ.। चङ्परे णौ यदङ्ग तदभ्यासस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घो भवति अनग्लोप इति सूत्रार्थ। इदमेवेत्ववचनं ज्ञापकं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे, अन्यथोवर्णान्ताभ्यासो न क्वचिदपि स्यात्। नन्वत्र 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति चङ्परे णौ यदङ्ग तदभ्यासस्य लघुनि परेऽनग्लोपे सन्वत्कार्यातिदेशादित्व सिद्धम्, सन्वत्कार्यं चेत्वमेव, 'सन्यत' इति सनि परेऽभ्यासाकारस्येत्वविधानात्कि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन येन 'ओ पुयण्ज्य' इति वक्तव्य स्यात्, सत्यम्, अत्र सन्वद्भावेनापि सिद्ध्यति, जुहावयिषतीत्यादावप्येव स्यात्। अबीभवत्। अबीभवत। नन्वत्र यङ इव चङोऽपि ङित्त्वेन तङ् स्यादिति चेत्, न, विकरणात्पूर्वं नियमप्रवृत्ते। अत्र च ज्ञापक 'वृद्भ्य. स्यसनो' इति स्यसनोस्तङो विकल्पनम्। पूर्वं तु विकरणे तेन व्यवधानान्नानुदात्ततोऽनन्तरस्तङस्ति। नापि शेषादिति, आत्मनेपदपरस्मैपदनियमयोरत्राप्रसङ्गादेव। आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्लस्य तिबादय इति सामान्येन सिद्धे किमनेन विकल्पवचनेन।

अथ कर्मणि। ण्यन्तस्य सकर्मकत्वाद्भावासम्भव.। तत्र लट्लोट्लङ्विध्यादिलिङ्क्षु यकि विकरणे णिलोपे—भाव्यते। भाव्यताम्। अभाव्यत। भाव्येत

इत्यादि । अतोऽन्येषु लुङ्व्यतिरिक्तेषु कर्तृवद्रूपम् । लुङि तु कर्तरि चङो विधानात्सिजेव । तशब्दे तु चिणि—अभावि । अभावयिषातामित्यादि । तत्र चिणि णिलोप । अन्यत्र तु गुणायादेशौ । ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प. । स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे 'असिद्धवदत्राभात्' इति चिण्वदिटोऽसिद्धत्वाण्णिलोपे भाविष्यते । अभाविष्यत । अभाविषाताम् । भाविषीष्ट । भाविता इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि षीध्वलुङोर्धकारस्य पूर्ववद्वा मूर्द्धन्य । कर्मकर्त्तरि तु 'यक्चिणो प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्' इति यक्चिणोर्निषेधाद्यथायोग शप्चङो सर्वत्र कर्तृवद्रूपम्, स्यादिषु तु कर्मवत् । वत्करणाद्भावे तु लकारे कर्मवदुदाहार्यम् । कर्त्तरि तृतीया विशेष । णिश्रिन्थीति यक्चिणोर्निषेध कर्मकर्त्तरीतीह तौ स्त एव ।

अथ कृत प्रदर्श्यन्ते । भव्य भवता । अनुभव्यो घट । 'अचो यत्' इति यत् । अयं 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्तरि प्राप्तोऽपि 'कृत्या प्राङ् ण्वुल' इति तव्यादीना ण्वुल प्राचा कृत्यसञ्ज्ञाविधानात् 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्था' इति भावकर्मणोर्नियम्यते । 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' इति निपातनात् कर्तर्यपि भवति । अत्र वाग्रहणं 'तयोरेव' इति सामान्यस्य बाधा मा विज्ञायीति । उदाहरणेषु गुणे 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेश । अत्र वान्त इति पूर्वसूत्रनिर्दिष्टाववावावुच्येते । तौ च तत्र यथासंख्यादोदौतोरितीहापि तथैव । अनेन च विशेषविहितेन यता सामान्यविहिताना तव्यत्तव्यानीयरा न बाध, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' इत्यस्त्यधिकारविहितस्यासरूपप्रत्ययस्य पक्षे बाधकत्ववचनात् । तव्यत्तव्यतो स्वरे षष्ठीसमासनिषेधे च विशेष । भवितव्यम्, भवनीयम् अनीयरो रेफ 'उपोत्तम रिति' इत्युपोत्तमस्योदात्तार्थ. । अवश्यभाव्यम्—'ओरावश्यके' इत्यवश्यम्भावे द्योत्ये उवर्णान्तलक्षणो ण्यत् । वृद्धौ 'वान्तो यि' इत्यावादेश । पूर्ववदनेनापि तव्यादीना न बाध । यत्तु सरूपत्वाद्बाध्यते । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इत्युक्तम् । अवश्यमो मकारस्य 'लुम्पेदवश्यम. कृत्ये तुकाममनसोरपि' इति समासे लोप. । समासश्च 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति तत्पुरुष । मयूरव्यंसकादिश्चाकृतिगण । देवभूयं गत । देवत्व गत इत्यर्थ । 'भुवो भावे' इत्यनुपसर्गे सुबन्ते उपपदे भुव क्यप् । क्त्त्वान्न गुण । अनुपपदादुपसृष्टाच्चाचो यदेव । 'उपपदमतिङ्' इति तत्पुरुषो नित्यसमास । उपपद सुबन्तं समर्थेन नित्य समस्यते समासोऽतिङन्तश्चेति सूत्रार्थ । इदमेवातिङ्ग्रहणमत्र सुपेत्यस्यासम्बन्धे ज्ञापकम् । तथा योगविभागेन 'कुगतिप्रादय' इत्यत्रापि सम्बध्यत इति तत्रापि सुपेत्यस्यासम्बन्ध ज्ञापयति । तेन 'गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते' इति पूर्वाचार्यपरिभाषार्थ. सगृहीतो भवति । अस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यते । 'तत्रोपपद सप्तमीस्थम्' इति तृतीये

धात्वधिकारे सप्तम्या निर्दिष्टस्योपपदसंज्ञा। धात्वधिकारादेव तृतीये धात्वधिकार इति सिद्धे तत्र ग्रहण योगविभागेनाधिकृतेन प्रत्ययपदेन सम्बध्यते। तेनायमर्थ —तत्रोपपदे सत्येव प्रत्यय इति। अभिभावी। अभिभूतवानित्यर्थ। अभिभावीभूत इति—ग्रहादौ णिन्यन्तो निपातित। परिभवी। परिभावी—अत्रैव निपातनाण्णिनौ पक्षे वृद्ध्यभाव। अभावी—'अचामचित्तकर्तृकाणाम्' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि। अत्र प्रतिषिद्धानामित्यनुवृत्तेरयं प्रत्ययो नञ्पूर्वादेव। "नञ्"—नञ् समर्थेन सुबन्तेन समस्यत इति तत्पुरुषसमास। 'न लोपो नञ.' इति उत्तरपदे नलोप। 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्ताङ्गत्वादुपधादीर्घे सर्वत्र 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ', 'सौ च' इति उपधालक्षणदीर्घमात्रस्य शौ सावेवेति नियमात् अभिभाविनावित्यादौ न भवति। पदान्ते 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोप। सम्बुद्धौ तु 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इति निषेधान्न भवति। परिपूर्वत्वे 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति समासप्रतिपादिकान्तस्य नकारस्य नुम्विभक्तिस्थस्य च पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णत्वविधानात्पक्षे परिभाविणौ इति णकार उदाहार्य। सम्बुद्धौ तु 'पदान्तस्य' इति निषेध। ननु चामुं विकल्पमपवादत्वाद्बाधित्वा 'कृत्यच' इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य कृत्स्थस्याच परस्य नकारस्य नित्य विधीयमान णत्व स्यात्। तत्र हि 'अन्मानाऽनीयानीनिनिष्ठादेशा' इति इनिरपि प्रतिपद परिगण्यते। न चापवादेषु पूर्वत्रासिद्धत्वप्रसङ्ग, नैष दोष, 'कृत्यच' इत्यस्य 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्' इति निषेधात्। स्त्रियाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि—अभिभाविनीत्यादि। नपुंसके स्वमोर्लुकि नलोप। सम्बुद्धौ तु 'वा नपुंसकानाम्' इति वा नलोप.। अभिभाविन्नित्यादि। शौ तु 'इन्हन्पूषार्यम्णा शौ' इति दीर्घे अभिभावीनीति। वासरूपविधिना सर्वत्रात्र ण्वुल्तृचावपि भवत.—अभिभावक, अभिभवितेत्यादि। तत्र ण्वुलो 'युवोरनाकौ' इत्यकादेश। यु वु इत्युत्सृष्टानुबन्धयो प्रतिज्ञातानुनासिकयणो प्रत्यययोर्ग्रहणम्। तृचि तु 'ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसा च' इति असम्बुद्धौ सावृकारान्तानामुशनसादीना चाङ्गाना विधीयमानोऽनङि ङित्त्वादन्त्यादेशे 'अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्' इत्यबादीनामङ्गानामुपधाया. सम्बुद्धिवर्जिते सर्वनामस्थाने दीर्घविधानाद्दीर्घे नलोप। अत्र सावसम्बुद्धौ 'नोपधाया' इति नान्तलक्षणो वा दीर्घ.। सम्बुद्धौ द्विवचनादौ सर्वनामस्थाने सप्तम्येकवचने च 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयो.' इति गुण। स च "उरण् रपर"—ऋवर्णस्य स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपर इति रपर। तत्र सम्बुद्धौ 'रात्सस्य' इति हल्ङ्यादिना वा सुलोपे हे अभिभवित। अन्यत्र सर्वनामस्थाने 'अप्तृन्' इति दीर्घे अभिभवितारौ इत्यादि। अभिभवितॄनित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घे 'तस्माच्छसो न' इति नत्वे 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेध। अभिभवित्रा। अभिभवितृभ्याम् इत्यादि।

अजादौ यण् । ङसिङसोस्तु तयोरकारस्य ऋकारस्य च 'ऋत उत्' इत्येक उकार उभयो' स्थाने भवन्नप्यसावृकारस्थानिकोऽपीति पूर्ववद्रपरत्वे सलोप । अभिभवितॄणाम्—क्षुभ्नादिषु च' इति णत्वनिषेधे नृनमनतृप्नोतिग्रहणाद्दवर्णगतोऽपि रेफो णत्वनिमित्तमिति 'रषाभ्याम्' इति णत्वे 'नामि' इति दीर्घ । अभिभवितरि—'ऋतो ङि' इति गुण । स्त्रियाम्—'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । अभिभवित्रीत्यादि । नपुसके—पूर्ववत्स्वमोर्लुक् । अभिभवितृ । औङ शीभावे 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुम्—अभिभवितृणी । शौ 'नपुसकस्य झलच' इति नुमि 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घे अभिभवितॄणि । अयं नुम् वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति 'ऋतो ङि' इति गुणं बाधते । तृतीयाजादौ 'तृतीयादिषु भाषितपुस्कं पुंवद्गालवस्य' इति समानायामाकृतौ भाषितपुस्कस्येगन्तस्य नपुंसकस्य पुवद्भावविधानात् पुसीव पक्षे नुमभावात् अभिभवित्रा, अभिभवितृणा इत्याद्युभयमपि भवति । आमि 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घ । भवतीति भाव —'भवतेश्च' इति वक्तव्यात्पक्षे ण । तस्याभावे 'अज्विधि सर्वधातुभ्य' इत्यचि–भव । आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भव ओदन । आशितस्य भवनमाशितम्भव 'आशिते भुव करणभावयो' इति खच्, उपपदसमास । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति खिदन्ते उत्तरपदेऽजन्तस्य पूर्वस्यान्त्यादच परो मुमागम । आढ्यम्भविष्णु, आढ्यम्भावुक —अनाढ्य आढ्यो भवतात्यर्थे आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषूपपदेषु 'कर्तरि भुव खिष्णुच्खुकञौ' इति कर्त्तरि कारके खिष्णुच्खुकञौ इत्येतौ स्याताम् । उभयत्र खित्त्वात् पूर्ववत् मुम् । खुकञो ञित्त्वाद्वृद्धि । सुभगादिष्वप्येवमुदाहार्यम् । भविष्णु —'भुवश्च' इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्विष्णुच् । अस्य भाषाविषयत्व चान्द्रा इच्छन्ति । भाष्यादौ छान्दसत्वमेव स्पष्टम् । तच्छीलादौ तच्छब्देन धात्वर्थ उच्यते । तत्र फलनिरपेक्षप्रवृत्ति' तच्छील धात्वर्थ कुलक्रमागतो धर्मो यस्य स तद्धर्मा । धात्वर्थं सकृदपि य साधु करोति स तत्साधुकारी । भूष्णु —'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' इत्यत्र चकारादस्मादपि ग्स्नु । गित्त्वान्न गुण । अत एव 'श्र्युक किति' इतीटो निषेध । भावुक —'लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्' इति तच्छीलादावुकञ् । ञित्त्वाद्वृद्धिः । परिभवी—'जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च' इति तच्छीलादाविनि । इकारो नकारपरित्राणाय । वासरूपविधिना परिपूर्वादप्युकञ् भवति । परिभावुक इति । विभूर्नाम कश्चित् । प्रतिभूर्धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थ । 'भुव संज्ञान्तरयो' इत्यनयोर्गम्यमानयो क्विप् । अन्तरशब्देन धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्थ उच्यते । सज्ञान्तरे स्वभावादुपसर्गनियमः । कित्त्वान्न गुण । इकारो 'वे' इति सामान्यग्रहणार्थे । पकारस्तदविघातार्थ । वकारस्य 'वेरपृ-

क्तस्य' इति लोप'। विभुवौ इत्यादौ "ओ. सुपि" इति धातोरवयवः संयोगो यस्मादुवर्णात्पूर्वो नास्ति तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्याजादौ सुपि यण् इति प्राप्तस्य यणो 'न भूसुधियो' इति निषेधादुवङ्। वर्षासु भवतीति वर्षाभू । वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्व.। पूर्ववत् क्विप्। 'सञ्ज्ञायाम्' अस्या सप्तम्यन्त समस्यत इति तत्पुरुष । 'क्विप् च' इति सोपपदनिरुपपदसाधारणे सर्वधातुविषये क्विप्युपपदसमासो वा। 'वर्षाभ्वश्च' इत्यजादौ यण्। चशब्दो दृन्कारपुनःपूर्वस्य च भुवो यणर्थ । दृन्भूशब्दो 'दृन्भू' इति निपातित । अत्र तु भूशब्दस्यानर्थकत्वात् 'नभूसुधियो' इत्यत्र ग्रहणाभाव सिद्ध इति कैयटे। तेन 'ओ सुपि' इत्येव यण् सिद्ध इत्यर्थ । 'दृम्भू' इति मान्तमेके पठन्ति। अनुस्मृतौ कारशब्दस्य स्थाने करशब्द. प्रयुज्यते—'दृन्पुन करवर्षासु भुव' इति। कारशब्दस्यैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सिद्धमिति तद्विवृतौ। अत्र क्षीरस्वामि सुभूतिचन्द्र[1]प्रभृतयो भेके वर्षाभूशब्द ह्रस्वान्त प्रतिपद्यन्ते। अत एव स्त्रिया 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलि' इति 'भुवश्च' इति उकारान्तलक्षण ङीष पठन्ति[2]। 'वर्षाभ्वश्च' इति अत्र वर्षासु भवतीति वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेष इत्यर्थविशेषमभिदधानस्य कैयटस्याप्ययमेवाशयो लक्ष्यते। तथा भागुरिरपि ह्रस्वान्त मन्यते। यथाह च—

भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी, भृङ्गी स्यान्मद्गुरस्य तु।
शिली गण्डूपदस्यापि कच्छपस्य डुलि. स्मृता ॥ इति।

यादवप्रकाशस्तु भेकेऽप्यूकारान्तमाह—'भेक्या पुनर्नवाया स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे षणि[3]' इति। तथा सुबोधनीकारोऽपि—"'भुवश्च' इत्युदन्तान् ङीष्विधानात् वर्षाभ्वीति पाठो न युक्त.। युक्तस्तु पाठो 'वर्षाभू कमठी डुलि'" इति। एवमेवोक्त प्रक्रियारत्नेऽपि। वर्षासु प्रावृषि भवतीति वर्षाभूर्मण्डूक पुंस्त्री। तेनास्त्र्याख्यत्वान्न ह्रस्वादय इति नदीसञ्ज्ञायामाख्याग्रहण नियतस्त्रीलिङ्गपरिग्रहार्थमिति तन्मतम्। कैयटेऽप्येवमुक्तम्—'आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते। स्त्रियमेव यावाचक्षाते न तु लिङ्गान्तरयुक्तमपीत्यर्थ' इति। उक्त च पुनस्तत्र "इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पट्वादीना च गुणवचनत्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात् स्त्रिया वृत्तौ 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसञ्ज्ञा न प्राप्नोति। एवं तर्हि 'ङिति ह्रस्वश्च' इत्यत्रैवविधो नियमो नाश्रीयते, केवलस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्त्तनादित्यदोष[4]" इति। हरदत्तस्तु 'पदान्तरमनपेक्ष्य स्त्रीवचनाना ग्रहणार्थमाख्या-

---

१. बहुशोऽन्विष्टापि सुभूतिचन्द्रकृतिर्नाद्यावधि सम्प्राप्ता। २. अ० को० १।९।२४ (क्षी० स्वा० टी०)। ३. वैज० ? २।९।७७। अत्र 'षण्' इति प्राचां पुंल्लिङ्गस्य संज्ञा। द्र०—'वर्षाभ्वश्च' सूत्रे प्रौ० म०। ४. म० भा० प्र० १।४।३ (पा० सू०)।

ग्रहणं न तु नियतस्त्रीवचनानाम्' इत्याह। यदाह–'पदान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव यौ स्त्रियमाचक्षाते इत्याश्रीयते। इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गाना शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति संज्ञा भवति। एवं पटुशब्दप्रभृतीना गुणवचनानामपि शब्दार्थ एव स्त्रीत्वम्। तथा च पटुरानीयतामित्युक्ते स्त्रियमप्यानीय कृती भवति' इति। पुनश्चैवमाह–"नियतस्त्रीवचनानां ग्रहणार्थमाख्याग्रहणमिति वदतां मते आङ्पूर्वाद्ध्यायते. क्विपि संप्रसारणे आध्यै ब्राह्मण्यै अत्रापि भाष्यकारोदाहृते न स्यात्, तस्मात्पूर्व एव प्रकार आश्रयणीय। कथ तर्हि प्रत्युदाहरणं ग्रामण्ये स्त्रियै, खलप्वे स्त्रियै इति? उच्यते, क्रियाशब्दत्वेऽप्यनयो पुंसि मुख्या वृत्ति', पुसामेव खल्विदमुचित यद् ग्रामनयन नाम। एव खलपवनमपि। आध्यान तु स्त्रीपुससाधारणमिति विशेष[1]" इति। न्यासोद्द्योतादौ[2] अप्येवमुक्तम्। वृत्तिकारस्याप्यवमेव पक्षोऽभिमत। यदाह—'आख्याग्रहण शब्दार्थे स्त्रीत्वे यथा स्यात्पदान्तरद्योत्ये मा भूत्[3]' इति। प्रक्रियारत्ने त्वाधीशब्दो नित्यस्त्रीवचन इति नदीसञ्ज्ञासिद्धिरुक्ता। एव च हरदत्तादिमते वर्षाभूशब्दस्य भेक्यभिधानेऽपि नदीसंज्ञया भाव्यमिति तन्निबन्धनानि ह्रस्वादीनि भवन्ति। कैयट सुभूतिचन्द्रादीना मते नदीसंज्ञाया न विवाद, ऊकारान्तस्यौषधिविशेषवाचित्वेन नियतस्त्रीविषयत्वात्। एव च प्रक्रियारत्नेनोक्तो नदीसञ्ज्ञाभाव 'त्यजेदेक कुलस्यार्थे' इति न्यायेन त्याज्य.। षष्ठीबहुवचने तु परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटि कृते तस्य विभक्तिभक्तत्वात् 'एकाजुत्तरपदे ण' इति नित्य णत्वम्। एकाज् उत्तरपद यस्य तस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तस्य नित्य णत्वमिति सूत्रार्थ ॥

विभु', प्रभु., सम्भु.—'विप्रसम्भ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम्' इति व्यादिभ्य. परस्माद्भुवो डुप्रत्यय। डित्त्वाट्टिलोप। शम्भु—'मितद्र्वादिभ्य उपसख्यानम्'। इति डु। सुखरूपो भवतीत्यर्थ। यद्वा—अन्तर्भावितण्यर्थो भवति, तेन सर्वेषा सुख भावयतीत्यर्थ। यद्वा—शमेर्ण्यन्ताद् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विचि श शमयिता रोगाणा भवतीति शम्भु। श्रूयते च—'भिषक्तम त्वा भिषजा शृणोमि[4]', 'त्वादत्ते मीरुद्र शन्तमेभि शत हि मा त्र्यशीय भेषजीभि[5]', 'अध्यवोचदधि वक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्[6]' इति। शम्भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिरपादाने डुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्या। विभ्वी। प्रभ्वी। सम्भ्वी—'भुवश्च' इति भवतेरुदन्तस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां ङीष्। उपसर्जनत्वे त्वतिविभुर्ब्राह्मणीति ङीष् न भवति। भविष्यतीति भावी—'भुवश्च' इत्यौणादिक इनिर्णिद्वच्च। तेन वृद्धि.। अयं च 'भविष्यति

---

१. प० म० १।४।३ (पा० सू०)। २. न्या० १।४।३ (पा० सू०), न्यासोद्द्योतनाम्नी टीका मल्लिनाथसूरिविरचिता–इत्यैतिह्यविद। ३. काशि० १।४।३ (पा० सू०)। ४. ऋ० सं० २।३३।४। ५ ऋ० स० २।३३।२। ६ तै० सं० ४।५।१।

गम्यादय' इति गम्यादिषु पाठाद् भविष्यत्कालविषय । भावः—'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति अकर्त्तरि कारके भावे च घञ्। उपसृष्टात्तु 'ऋदोरप्' इत्यप्—प्रभव इति। ऋदिति दकारो मुखसुखार्थ इत्योरित्युकार ऊकारमपि गृह्णाति। प्रभाव इत्यत्र तु प्रकृष्टो भाव प्रभाव इति प्रत्ययार्थ एव प्रशब्देन विशेष्यते, न प्रकृत्यर्थ इति क्रियायोगाभावादनुपसर्गत्वाद् घञ्सिद्धि । विभावानुभावशब्दौ विभावयत्यनुभावयतीति ण्यन्तादचि व्युत्पाद्यौ। परिभव, परिभाव, परीभाव. 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति पक्षे घञपौ। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति घञन्त उत्तरपदे पूर्वोपसर्गस्य वा दीर्घोऽमनुष्ये विषये। भूति —'स्त्रियां क्तिन्' इत्यकर्त्तरि च कारके भावे च सर्वधातुभ्य क्तिन्। 'मन्त्रे वृष' इत्यादिना भुव क्तिन्वचनमस्य नित्त्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तार्थम्, न तु भाषायां प्रयोगनिवृत्त्यर्थम्। प्रयुज्यते च भाष्ये—'सर्वे इमे स्वभूत्यर्थे प्रवर्त्तन्ते' इति। भू —'सम्पदादिभ्य क्विब्वा वक्तव्य' इति क्विप्। क्विप सर्वस्य लोप । भवत्यास्मन्ननेनेति वा भाव —'पुंसि सञ्ज्ञायां घ प्रायेण' इति पुंलिङ्गयो करणाधिकरणयोर्घ । प्रायग्रहणं क्वचिदसञ्ज्ञायामपि यथा स्यादिति। अनाढ्येनानायासेनाढ्येन भूयते ईषदाढ्यम्भव भवता, स्वाढ्यम्भव भवता। अनाढ्येनाढ्येन भूयते दुराढ्यम्भव भवता। 'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो'—च्व्यर्थविषयकर्तृकर्मवचनयोश्च शब्दादीषदादिषु चोपपदेषु भूकृञो खलिति खल्। तत्र तु भुवोऽकर्मकत्वात्कर्तरि उपपदे भावे प्रत्यय । करोतिस्तु कर्मणि, स्वभावात्। कृच्छ्रग्रहण दुरो विशेषणम्। अकृच्छ्रग्रहण इतरयो । खित्त्वान्मुम्। नन्वत्र धात्वर्थमात्र विशिषित ईषदो गत्योरपि सुदुरोश्च कथ व्यवहितप्रयोग । न च मुमर्थात् खित्करणादिति वाच्यम्, 'खित्यनव्ययस्य' इत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषाया उपस्थानात्सगतिके खिदन्त उत्तरपदे मुमर्थत्वस्य सम्भवात्। न चैव वाच्यं 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यत्राणग्रहणादवाणन्तस्य ग्रहणे सिद्ध पुनर्लेखग्रहणादुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्तदभावात्तद्विषया कृद्ग्रहणपरिभाषा कथं प्रवर्त्तेत इति ? यतो नुम्यव्ययात्परस्य खितोऽसम्भवात्तदन्तस्य च सम्भवादनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेऽपीह प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अवश्यमुपस्थातव्यम्। ततश्च तद्विषया कृद्ग्रहणपरिभाषाऽप्युपस्थास्यते। एव तर्हि भाष्ये ईषदाढ्यम्भवमित्यादेरुदाहृतत्वात्प्रयोगन्नियम. । अवत्सीयादौ प्रधानभूतछप्रत्ययार्थेनान्वीयमानस्य नञश्छान्तेन समासवत् खिदन्तार्थेनान्वीयमानस्यापीषदादे खिदन्तान्तेन समास । कैयटे तु खित्करणादेव कर्तृकर्मणो पूर्वप्रयोग उक्त । तस्याय भाव —अनव्ययस्येति निषेधसामर्थ्यादेव तदन्तत्वलाभ, न त्वस्मादेव प्रतिषेधादिहोत्तरपदाधिकारेऽपि ज्ञापितया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया, यतस्तद्विषया कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रवर्त्तेतेति। मुखतो-

भूत्वा, मुखतोभूय, मुखतोभावम्—'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो' इति तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्ग उपपदे क्त्वाणमुलौ। तत्र 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्येव मादीनामुपपदानाममैव तेन चान्येन च तुल्यविधानानाममन्तेन समासविकल्पनान्मुखतोभावमित्येकं पदम्, द्वे वा पदे। क्त्वान्तेनापि तृतीयाप्रभृतीनामुपपदानां 'क्त्वा च' इति समासविकल्पनात्तत्पक्षे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यबादेश। अत्रानञिति नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते। 'कृन्मेजन्त' 'क्त्वातोसुन्कसुन' इति णमुल्क्त्वान्तयोरव्ययत्वात्सुपो लुक्। स्थानिवत्त्वेन ल्यबन्तमव्ययम्। विनाभूय, विनाभूत्वा, विनाभावम्, नानाभूय, नानाभूत्वा, नानाभावम्। एकधाभूय, एकधाभूत्वा, एकधाभावम्—"नाथार्थप्रत्यये च्व्यर्थे" इति नाथार्थप्रत्ययान्ते च्व्यर्थविषये उपपदे कृभ्वो क्त्वाणमुलाविति तौ। नानाशब्देन 'विनञ्भ्यां नानाञौ नसह' इति विहितौ नानाञावुच्यते। धाशब्देन 'संख्याया विधार्थे धा' 'अधिकरणविचाले च' इति विहितो धाप्रत्यय उच्यते। तत्र विधा नाम प्रकार सामान्यस्य भेदको विशेष। अधिकरणविचालोऽप्यधिकरणं द्रव्यं तस्य विचाल सङ्ख्यान्तरापादनम् एकस्यानेकीकरणमनेकस्यैकीकरणं वा। तदेकधाभूयेत्यादेरयमर्थ—अनेक द्रव्यमेकं भूत्वेति एकस्यानेकीकरणे द्विधाभूयेत्यादौ द्रष्टव्यम्। ये तु धाप्रत्ययस्यादेशा 'एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्', 'द्वित्र्योश्च धमुञ्', 'एधाच्च' इति विहिता ध्यमुञादयस्तेषामपि स्थानिवत्त्वेन धाग्रहणेन ग्रहणात्तदन्ते चोपपदे भुव क्त्वाणमुलौ भवत इति ऐकध्यम्भूयेत्याद्युदाहार्यम्। 'नाथार्थे' इत्यत्रार्थग्रहणं तु ध्यमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनमिति यो डप्रत्ययस्तदर्थम्, स हि स्वार्थिकत्वाद्धार्थ। तथा नाञर्थमपि। अन्यथा सानुबन्धकत्वादय नाशब्देन न गृह्येत। तूष्णीम्भूय, तूष्णीम्भूत्वा, तूष्णीम्भावम्। 'तूष्णीमि भुव' इति क्त्वाणमुलौ। अन्वग्भूय, अन्वग्भूत्वा, अन्वग्भावम्। 'अन्वच्यानुलोम्ये' इति क्त्वाणमुलौ। आनुलोम्यमनुकूलता। नाधेत्यादियोगत्रयविषयेऽपि 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्पो द्रष्टव्य। भूतो घट। भूत घटेन। अत्र 'निष्ठा' इति भूते विहितस्य क्तस्य गत्यर्थादिपरत्वे 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति कर्त्तरि चकाराद्भावकर्मणोश्च विधानाद् भुवश्चाकर्मकत्वात्कर्तृभावावर्थौ, अयं च 'नपुंसके भावे क्त' 'ल्युट् च' इति क्तल्युटौ न बाधते, यतस्तयोर्धात्वर्थस्य सिद्धता विषय, अस्य तु धात्वर्थमात्रम् इति विषयभेद, तेन घटस्य भूत भवनमिति भवत। क्तयोगे कर्त्तरि षष्ठ्या 'न लोकाव्यय' इति निषेधो न भवति, 'नपुंसके भावे क्त उपसख्यानम्' इति तद्विधानात् शेषविज्ञानाद्वा तत्सिद्धि। इदमेषा भूतम्–'क्तक्तवतू निष्ठा' इति ध्रौव्यादिभ्यो विहितस्य क्तस्य 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य' इत्यत्राधिकरणमर्थ। चकारो यथाप्राप्तस्यानुज्ञानार्थः। तेन ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधि-

करणेषु गत्यर्थेभ्य कर्मकर्त्रधिकरणेषु कर्माविवक्षायां भावे च। प्रत्यवसानार्थेभ्य कर्माधिकरणयो पूर्ववदत्रापि भावे। ध्रौव्यार्था अकर्मका । प्रत्यवसानार्था अभ्यवहारार्था । 'अधिकरणवाचिनश्च' इत्यधिकरणे क्तयोगे षष्ठी। 'अधिकरणवाचिना च' इत्यस्या समासनिषेध । भवत्यनेनात्रेति वा भवनम्। 'करणाधिकरणयोश्च' इति सामान्यविहितो ल्युट्। अस्य कालसामान्यविषयत्वाद् भूतविषयेणाधिकरणोक्तेन न बाध । परिभवनमित्यत्र 'कृत्यच' इति उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्याच उत्तरस्य नस्य विधीयमानं णत्वं 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्' इति निषिध्यते। अत्र 'ण्यन्ताना च भादीनामुपसख्यानम्' इति वचनात्परिभावनमित्यत्रापि णत्व न भवति।

अथोणादय । दृन्भू तरु । सर्पजातिभेद इति पुरुषकारे। 'अन्धूदृम्भूजम्भूकपेलूकर्कन्धूदिधिषू' इति दृढशब्द उपपदे कूप्रत्ययान्तो निपातित । उपपदस्य च दृम्भावोऽस्मादेव निपातनात्। केचिदुपपद नान्तं पठन्ति। अजादावस्य यणिति वर्षाभूप्रस्तावेऽवोचाम। क्वचिदुणादिवृत्तौ दृभी ग्रन्थ इत्यस्मात्कूप्रत्यये निपातनमित्युक्तम्। तत्राप्ययमूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणेवेति न रूपभेद । भवन गृहम्। 'बहुलमन्यत्रापि' इति युच्। भुवनम्। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि' इति क्युन्, भाषायां बहुलवचनात्साधुरिति 'वा भुवनम्' इत्यत्र हरदत्त। भूमि 'भुव —कित्' इति मिन्प्रत्यय । कृष्णभूम । उदग्भूम । पाण्डुभूम — 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न' इत्यत्राजिति योगविभागादच् समासान्त । तथा च श्लोकवार्त्तिकम्—'कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्यय स्मृत' इति[1]। भूरि। 'अदिशदिभूशुभिभ्य क्रिन्' इति क्रिन्। भूव[2]। अन्तरिक्षलोको महाव्याहृतिश्च। भूरञ्जिभ्या कित्' इत्यसुन्, कित्त्वान्न गुण[2]। अद्भुत । 'अदि भुवो डुतच्' इति डुतच्। एव प्रसिद्धप्रयोगा उणादिप्रत्ययान्ता प्रदर्शिता'। अत' परमप्येव वक्ष्यते—

सूत्रवार्तिकभाष्येषु छान्दसावेव केवलम्।
कानच्क्वसू प्रतीयेते तेन नात्र प्रपञ्चितौ॥
केचिदाहु क्वसो. कित्त्वाज्ज्ञापकादनुमीयते।
अस्ति प्रयोगो भाषायामित्येवं प्राज्ञमानिन ॥
तथा हि छान्दसत्वेऽस्य छन्दस्युभयथेत्यत:।
सार्वधातुकसज्ञत्वान्ङित्त्वे सिद्धेऽतिदेशत.॥
अनुनासिकलोप: स्यात् सयोगान्तेषु धातुषु।
अन्यत्रापि क्ङिट कित्त्वेऽसंयोगाल्लिट्किदित्यत ॥

१. काशि० ६।४।७९ (पा० सू०)। २-२ अय पाठः ख पुस्तके नास्ति।

सिद्धे कृते ककारोऽसौ भाषायामर्थवानिति ।
तदसत्तेरुरित्यादौ यथा लिटि गुणे किति ॥
ऋच्छत्यॄतामितीहापि तितीर्वति गुणो भवेत् ।
स मा भूदिति कित्त्वस्य भाष्ये फलसमर्थनात् ॥१॥

२ एध वृद्धौ । कत्थान्ता उदात्ता अनुदात्तेत । एधते । एधसे । एधे । एधमान । एधाञ्चक्रे । एधाम्बभूव । एधामास । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्यामप्रत्ययोऽमन्त्रे । 'दीर्घं च' इति दीर्घं गुरुसंज्ञम् । करोते 'आम्प्रत्ययवत्' इति नित्यं तङ् । एधिता । एधितासे । एधिताहे । ह एति । एधिष्यते । एधिष्यसे । एधिष्ये । एधिष्यमाण । 'लृट सद्वा' । एधताम् । एधस्व । एधै-'आमेत' । 'सवाभ्या वामौ', 'एत ऐ' । ऐधत । ऐधथा । ऐधे । "आडजादीनाम्"-इत्यजादेरङ्गस्य लुङ्लङ्लृङ्क्षु आडागम इत्याट् टित्त्वादादौ । 'आटश्च' इति वृद्धि । एधेत । एधेथा । एधेय । आशिषि-एधिषीष्ट । एधिषीष्ठा. । एधिषीय । ऐधिष्ट । ऐधिष्ठा । ऐधिढ्वम् । ऐधिषि । 'धि च' इति सलोप । इण्णन्तमङ्गमिति 'इण षीध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' इति धकारस्य मूर्धन्य । अत्र हरदत्त एवं मूर्द्धन्यमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—"अन्ये त्विटो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वाद् गोबलीवर्दन्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिणन्तमिह गृह्यते' इति वदन्त ऐधिध्वमित्यादौ ढत्व नेच्छन्ति" । ऐधिष्यत । ऐधिष्यथा । ऐधिष्ये । भावे लट्लोट्लङ्विध्यादिलिङ्क्षु यगुदाहार्य । एध्यते भवता इत्यादि । लुङि 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि ऐधि भवता इति । शेषेषु कर्तृवद्रूपम् ।

सन्यजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनेऽभ्यासकार्यम् । 'पूर्ववत्सन.' इति तङ् । एदिधिषते इत्यादि सर्वत्र प्रकृतिवत् । न च स्यादिषु चिण्वट्पक्षे वृद्धौ युकि रूपान्तरमपि स्यादित्याशङ्क्यम् । ण्यल्लोपेत्यादिनाऽतो लोपेन वृद्धेर्बाधस्योक्तत्वात् । एधयते सस्यम् । 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये तङ् । अस्मिन्नुपपदेन प्रतीयमाने 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति परस्मैपदमपि, भवति । स्व सस्यमेधयति इति । अण्यन्ते चित्तवत्कर्तृके तु 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदमेव-पुत्रमेधयतीति । विभाषोपपदादपि परत्वादिदमेव भवति, तेन स्व पुत्रमेधयतीत्येव । 'गतिबुद्धि' इति सर्वत्र प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । एधयाञ्चक्रे । चकार । बभूव । आस । 'अयामन्त' इति णेरयादेश । अत्र यदा प्रकृते चित्तवत्कर्तृकत्वेन नित्य परस्मैपद तदा कृञोऽपि 'पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति कल्पितेन योगेन तथैव । एधयितासि । एधयितासे । एधयिष्यति । एधयिष्यते । एधयतु । एधयताम् । ऐधयत् । ऐधयत । एधयेत् । एधयेत । आशिषि एध्यात् । एधिषीष्ट । यासुट्यनिडाद्यार्धधातुकत्वाण्णिलोप 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधक । ध्वमीटि गुणायादेशयोरिणः पर इटि 'विभाषेट'' इति मूर्द्धन्यविकल्प. । ऐदिधत् । ऐबिधत । 'णिश्रि' इति चङि णिलो-

पस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति द्विर्वचननिमित्तेऽचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवत् प्रतिपद्यत इति 'चङि' इति द्विर्वचने स्थानिवत्त्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति धिशब्दो द्विरुच्यते। इदं च 'णौ चङि' इत्युपधाह्रस्वाद् बहिरङ्गादप्युत्तरकालं द्रष्टव्यम्। अत्र च लिङ्गमोणेऋदित्करणम्, तद्धि मा भवानोणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि' इति चङि ह्रस्वस्य निषेधार्थम्, पूर्वं तु द्विर्वचने ह्रस्वभाविन्युपधा नेति किं निषेधेन! तेन मा भवानिदिधदिति भवति, 'न माङ्योगे' इत्याटो निषेधः। कर्मणि लुङ्येकवचने चिण्। अन्यत्र सिचीड्गुणायादेशाः। ऐधि। ऐधयिषाताम् इत्यादि। ध्वमि 'धि च' इति सलोपे णेर्गुणायादेशयोरिणः परत्वादिटो 'विभाषेटः' इति वा मूर्द्धन्यः। अन्येषु लेषु कर्तृवद्रूपम्। लिट्यनुप्रयोगे नित्यं तङुदाहार्यं। स्यादिषु पक्षे चिण्वदिटि 'तस्य असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाण्णिलोपे एधिष्यत इत्यादि प्रकृतिवद्रूपाण्यपि पक्षे द्रष्टव्यानि। न च ध्वमि णेरिणः पर इडिति तल्लोपात्पूर्वं 'विभाषेटः' इति रूपभेदस्य प्रसङ्गः, नित्यत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च पूर्वमेव णेर्लोपात्। कर्मकर्तरि यक्चिणोर्विषये तयोः 'णिश्रन्थि' इति निषेधाच्छप्सिचोः कर्तृवद्रूपम्। स्यादिषु कर्मवत्। वत्करणात्स्वाश्रये भावे लकारे सर्वत्र कर्मवत्। कर्त्तरि तृतीया विशेषः—एध्यते स्वेनैवेत्यादि। प्रैधते। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिः। एजादावेणि धातावेधतौ चावर्णान्तादुपसर्गात्परे ऊठि चावर्णात् पूर्वपरयोरेकादेशो वृद्धिरिति सूत्रार्थः। इयञ्च वृद्धिरेत्येधत्योरेङि पररूपस्यापवादः इत्यवर्णान्तोपसर्गलाभः। ऊठि त्वाद्गुणस्य। अत्र वृत्तौ 'एङ्ग्रहणमेतेरेव विशेषणं नैधते, अव्यभिचारात्' इति[1]। अत्र प्रदीपकृत् 'मा प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारासम्भवान्नैतत्सारम्' इत्याह। इदमेव त्वसारम्, ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात्। अत एव हि 'न भाभूपूकमि' इत्यत्र 'ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्' इत्युक्तम्। वक्ष्यन्ति च तत्र न्यासकारादयः 'शब्दान्तरत्वात् ण्यन्तानां न प्राप्नोति तस्मादुपसंख्यानम्' इति। स्वयं च तत्रैव वक्ष्यतीति पूर्वापरविरोधः स एव प्रष्टव्यः। किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यत्राभिषावयतीत्यत्र ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात् षत्वं न स्यादिति चोदयित्वा प्रेषणादिरिहाभिषवे इति सुनोतिं प्रति उपसर्गत्वात् षत्वं सिद्धमिति भाष्यकारादीनां समाधानमनुपपन्नं स्यात्। अत एव हि वृद्धिविधौ हरदत्तः 'एङ्ग्रहणमेतेरेव विशेषणं न पुनरेधते' इति वृत्तिमुपादाय 'बाहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तं मा प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारसम्भवादित्याहुः' इति मतान्तरेणाह। एधितः। एधितमनेन। इदमेषामेधितम्। 'क्तोऽधिकरणे च' इति क्तः। एधः—'असुन्' इत्यसुन् ॥२॥

---

1. काशि० ६।१।८९ (अ० सू०)।

४. स्पर्द्धं सङ्घर्षे। सङ्घर्षे पराभिभवेच्छा। पराभिभवस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मत्वम्। उक्तञ्च—

'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया'[1] ॥

इति। स्पर्द्धते। स्पर्द्धसे। स्पर्द्धे। स्पर्द्धमान। पस्पर्द्धे। पस्पर्द्धिषे। पस्पर्द्धे। "शर्पूर्वाः खयः"—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिष्यन्ते अन्ये हलो निवर्तन्त इति पकारशेषः। स्पर्द्धिता। स्पर्द्धितासे। स्पर्द्धिताहे। स्पर्द्धिष्यते। स्पर्द्धिष्यसे। स्पर्द्धिष्ये। स्पर्द्धताम्। स्पर्द्धस्व। स्पर्द्धै। अस्पर्द्धत। अस्पर्द्धथाः। अस्पर्द्धे। स्पर्द्धेत। स्पर्द्धेथाः। स्पर्द्धेय। आशिषि—स्पर्द्धिषीष्ट। स्पर्द्धिषीष्ठाः। स्पर्द्धिषीय। अस्पर्द्धिष्ट। अस्पर्द्धिष्ठाः। अस्पर्द्धिषि। अस्पर्द्धिष्यत। अस्पर्द्धिष्यथाः। अस्पर्द्धिष्ये। भावे—लट्लोट्लङ्विध्यादिलिङ्क्षु यकि स्पर्द्ध्यते। स्पर्द्ध्यताम्। अस्पर्द्ध्यत। स्पर्द्ध्येत इत्यादि। लुङि तशब्दे चिणि अस्पर्द्धि। आशीरादिषु कर्तृवत्। पिस्पर्द्धिषते। पिस्पर्द्धिषाञ्चक्रे। पिस्पर्द्धिषिता इत्यादि। 'सन्यतः' इतीत्वमभ्यासस्य पूर्ववत् 'पूर्ववत्सनः' इति तङ्। आर्धधातुकेऽतो लोपः। विध्यादिलिङ्यतो लोपाभावाल्लिङि सलोपे गुणवलिलोपयोः। पिस्पर्द्धिषेत। भावे यक्चिणोर्विशेषः—पिस्पर्द्धिष्यते इत्यादि। पास्पर्द्ध्यते 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्याकारस्य दीर्घे यङि तल्लुकि च। पास्पर्द्धाञ्चक्रे, पास्पर्द्धिता इत्यादि। तत्रार्द्धधातुके 'यस्य हलः' इति हल उत्तरस्य यशब्दस्य लोपः। स चादेः परस्येति यकारस्य। अकारस्य अतो लोपः। भावे तादिषु यक्यपि अतोलोपयलोपयोः कर्तृवत्सर्वत्र रूपम्। पास्पर्द्ध्यते इत्यादि। लुङि तु चिणि अपास्पर्द्धि इति भवति। सन्यङोस्तास्यादिषु चिण्वदिटि न विशेषः, अतो लोपेन वृद्धेर्बाधादित्युक्तम्। यङो लुक्यदादिवच्चेति शपो लुकि "झषस्तथोर्धोऽधः"—झष उत्तरयोस्तकारथकारयोर्दधातिं वर्जयित्वा धकार इति धत्वे 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वमान्तरतम्याद्दकारः। पास्पर्द्धि। एवं वचनान्तरेषु। पास्पर्द्धः। पास्पर्द्धति। 'अदभ्यस्तात्' इत्यद्भावः। पास्पर्त्सि। 'खरि च'—खरि च परे झलां चरः इति चर्त्वम्—पास्पर्द्धः। पास्पर्द्धः। सर्वत्र हलादेः पितः सार्वधातुकस्य 'यङो वा' इति ईडुदाहार्यः। पास्पर्द्धीतीत्यादि। पास्पर्द्धाञ्चकार। पूर्ववत् 'कृञोऽनुप्रयोगस्य' इति नित्यं परस्मैपदम्। पास्पर्द्धिता। पास्पर्द्धिष्यति। पास्पर्द्धुः। पास्पर्द्धात्—तातङि ङिच्च पिन्नेति स्थानिवत्त्वप्राप्तस्य पित्त्वस्य निषेधादीडभावः। पास्पर्द्धाम्। पास्पर्द्धतु। पास्पर्द्धि, पास्पर्द्धात् पास्पर्द्धम्, पास्पर्द्धानि। सेर्ह्यादेशे 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावः। हेरपित्त्ववचनादिडभावः। अपास्पत्। इतश्च लोपे हल्ङ्यादिलोपे च 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वं तकारः। तदभावे अपास्पर्द्। 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः—अपास्पर्द्धाम्। अपास्पर्द्धुः 'सिजभ्यस्त' इति जुस्।

---

१ वा० तृ०, सा० ८८ का०।

सा० धा० ४

अपास्पत्, अपास्पद्, अपास्पा—सिपो हल्ङ्यादिलोपे पूर्ववज्जश्त्वे वा चर्त्वं च, तदभावे 'दश्च' इति सिपि परे वा रु । 'रोरि' इति पूर्वस्य रेफस्य लोप । 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति पूर्वस्याणो दीर्घ 'ढ्लोप' इति ढकाररेफयोर्लोपनिमित्तयो परयोरित्युच्यते । अपास्पर्द्धम् । अपास्पर्द्ध । अपास्पर्द्धम् । अपास्पर्द्व । अपास्पर्द्धम । पास्पर्द्धर्यात् । पास्पर्द्धर्याताम् । पास्पर्द्धर्यु । यासुटो ङित्वेनापित्त्वादीडभाव । आशिषि—पास्पर्द्धर्यात् । पास्पर्द्धर्यास्ताम् । असार्वधातुकत्वादीडभाव । अपास्पर्द्धीत् । अपास्पर्द्धिष्टाम् । अपास्पर्द्धिषु । अपास्पर्द्धी । अपास्पर्द्धिषम् । 'अस्तिसिच्' इति पितो नित्यमीट् । 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य' इति सवर्णदीर्घ । 'वदव्रजहलन्तस्याच' इति परस्मैपदपरे सिचि विहिता वृद्धि 'नेटि' इति निषिद्धयते । अपास्पर्धिष्यद् इत्यादि । भावे सर्वत्र यङन्तवद्रूपम् । पास्पर्द्ध्यते इत्यादि । णौ स्पर्धयतीत्यादि एधयतीतिवदुदाहार्यम् । लुङ्यनजादित्वात्प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनम् । 'सयोगे गुरु' इति संयोगपरस्य ह्रस्वस्य गुरुसंज्ञाविधानात् 'सन्वल्लघुनि' इति इत्वम् , 'दीर्घो लघो' इति दीर्घश्च न भवति, गुरुसंज्ञया चाकडारीयतयानवकाशया लघुसज्ञा बाध्यते । कर्मणि—यक्चिणोर्विषये णिलोपे स्पर्ध्यते इत्यादि । प्रकृतौ भाववद्रूपाणि उदाहार्याणि । अन्यत्र स्पर्धयाञ्चक्रे इत्यादि कर्तृवत् । लुङि चङोऽभावात् चिण् । अस्पर्द्धि । द्विर्वचनादौ सिच् । अस्पर्धयिषाताम् इत्याद्युदाहार्यम् । ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प । स्यादिषु चिण्वदिटि तस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाण्णिलोपे स्पर्धिष्यते इत्यादि प्रकृतिवद्रूपम् । कर्मकर्तरि यक्चिणोर्निषेधात् शप्चङौ स्पर्धयते इत्यादि कर्तृवन्नेयम् । अत्रापि स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे कर्मवत् । वत्करणात् स्वाश्रये भावे लकारे सर्वं कर्मवत् । कर्तरि तृतीया विशेष । स्पर्धनः—'अनुदात्तेतश्च हलादे' इति तच्छीलादौ युच् । स्पर्द्धा । 'गुरोश्च हल' इति गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारप्रत्यय । वासरूपेण क्तिन् 'अस्त्रियाम्' इति निषेधान्न भवति । इदमेषा स्पर्द्धितम् । स्पर्द्धितमनेन । स्पर्द्धित—'क्तोऽधिकरणे च' इति कर्तृभावाधिकरणेषु क्त । स्पर्धालुप्रयोगश्चिन्त्य ॥ ३ ॥

५. गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । आत्मयापन तत्साधनं च प्रतिष्ठा । लब्धुमिच्छा लिप्सा । एकत्र स्थापन सन्दर्भो वा ग्रन्थ । तत्राद्येऽकर्मक , इतरयो सकर्मक , गाधते । गाधसे । गाधे । गाधमान । जगाधे । जगाधिषे । जगाधे । गाधिता । गाधितासे । गाधिताहे । गाधिष्यते । गाधिष्यमाणः । गाधताम् । गाधस्व । गाधै । अगाधत । अगाधथाः । अगाधे । गाधेत । गाधेथाः । गाधेय । आशिषि—गाधिषीष्ट । अगाधिष्ट । अगाधिष्ठा । अगाधिषि । अगाधिष्यत इत्यादि । भावकर्मकर्तृषु लट्लोट्लङ्विध्यादिलिङ्क्षु यकि—गाध्यते । गाध्यसे । गाध्यताम् । अगाध्यत । गाध्येत इत्यादि । अन्येषु लेषु कर्तृवत् । लुङ्येकवचने तु चिणि अगाधि । लिप्सायामप्यार्थिकेन न्याये-

नेष्यमाणप्रधानत्वात्तस्य च कर्मस्थत्वात्सनन्तवत्कर्मकर्तृत्वोपपत्तिः—जिगाधिषते। जिगाधिषाञ्चक्रे। जिगाधिषिता। जिगाधिषिष्यते। जिगाधिषाताम्। अजिगाधिषत। जिगाधिषेत। आशिषि—जिगाधिषिषीष्ट। अजिगाधिषिष्ट। अजिगाधिषिष्यत इत्यादि। सर्वत्राभ्यासकार्यम्। आर्धधातुकेऽतो लोप। भावकर्मणोर्यक्चिण्विषये जिगाधिष्यते। अजिगाधिषीत्यादि। कर्मकर्त्तरि यक्चिणोर्निषेधात् कर्तवदेव। जागाध्यते जागाधाञ्चक्रे। जागाधिता। जागाधिष्यते। जागाध्यताम्। अजागाध्यत। जागाध्येत। आशिषि—जागाधिषीष्ट। अजागाधिष्ट। अजागाधिष्यत। सर्वत्राभ्यासस्य 'दीर्घोऽकित', आर्धधातुके अतो लोप, 'यस्य हल' इति यलोपाल्लोपौ। भावादिषु यक्यल्लोप-यलोपयो सर्वत्र कर्तृवद्रूपम्। लुङ्येकवचने तु अजागाधीति चिण्विशेष। सन्यङोश्चिण्वदिस्यतोलोपेन वृद्धिबाधाद् न विशेष इत्युक्तम्। यङ्लुकि 'झष स्तथोर्धोऽध' 'झलां जश् झशि' जागाद्धि इत्यादि। सिपि "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वो" इति—धातोरवयवस्य झषन्तस्यैकाचो बश स्थाने भषादेश सकारादौ प्रत्यये ध्वे च परे पदान्ते च विषये इत्यान्तरतम्यात् गकारस्य घकारे 'खरि च' इति धकारस्य तकारे जाघात्सि इति। जागाधाञ्चकार—'पूर्ववत्कृञ' इति परस्मैपदम्। जागाधिता। जागाधिष्यति। जागाद्धु, जागाद्धात्। जागाधानि। अजाघात्। अजाघाद्—हल्ङ्यादिलोपे पदान्ते चेति बशो भषादेशे जश्त्वे च चर्त्वम्। सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वे अजाघा इत्यपि। जागाध्यात्। जागाध्याताम्। आशिषि—जागाध्यात्। जागाध्यास्ताम्। अजागाधीत्। अजागाधिष्टाम्। अजागाधिष्यत् इत्यादि। सर्वत्र यङ्लुगन्तात्परस्य हलादे पित सार्वधातुकस्य पक्षे ईडुदाहार्य। लुङि तु 'अस्तिसिच' इति नित्य। भावादौ यङन्तवत्। गाधयति। गाधयाञ्चकार। गाधयिता। गाधयिष्यति। गाधयतु। अगाधयत्। गाधयेत्। आशिष्यनिडाद्यार्धधातुकत्वाण्णिलोपे—गाध्यात्। अजगाधत्। अत्रास्य ऋदित्त्वात् 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति णौ चङि ह्रस्वे निषिद्धेऽभ्यासस्यालघुपरत्वात्सन्वदित्त्वलघुदीर्घत्वे न भवत। गाधयते इत्याद्युदाहार्यम्, प्रतिष्ठायाम् 'अणावकर्मकात्' इति चित्तवत्कर्तृकत्वे परस्मैपदमेव। भावकर्मणोर्यक्चिणोर्विषये णिलोपे गाधतिवद् रूपम्। स्यादिषु तु ण्यन्ते कर्तवत्। चिण्वदिटि तु णिलोपे गाधितेत्यादि प्रकृतिवदेव। कर्मकर्तरि यक्चिणोर्निषेधात्सर्वेसु लकारेषु कर्तृवत्। गाधन —अनुदात्तेत इति युच्। गाधा—'गुरोश्च हल' इत्याकार। प्रतिष्ठाया स्पर्द्धिवत्। भावकर्त्रधिकरणेषु क्त उदाहार्य, इतरयोस्तु 'तयोरेव' नियमात्कर्मणि ॥ ४ ॥

६. बाधृ लोडने। लोडन प्रतिघात। गाधिवत्। बाहु —'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च' इति कुप्रत्यये धातोर्हकार —भद्रबाहुः चतुष्पाद्विशेष। 'बाह्वन्तात्संज्ञायाम्' इति स्त्रियामूङ् प्रत्यय। सुबाहुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यं सौबाहविः—'बाह्वादिभ्यश्च' इति षष्ठ्यर्न्तादपत्य इञ्।

"ओर्गुण"—उवर्णान्तस्य भस्याङ्गस्य तद्धिते गुण इति गुणेऽवादेश । यद्यपि बाह्वादिषु केवलो बाहुशब्द पठ्यते, 'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधे. प्रतिषेध' इति तदन्तविधिश्च प्रतिषिध्यते; तथापि केवलस्यापत्येनायोगात्तदन्तत्वलाभ, सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ताद् बाहोस्तु प्रत्ययो नेष्यते । यदाह—

'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता ।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु[1]' ॥ इति ।

'राजश्वशुराद्यत्' इत्यत्र भाष्यादौ चोक्त 'संज्ञाया श्वशुराद्यन्न' इति । उभाबाहु, उभयाबाहु प्रहरति । 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इतीच् समासान्त । तस्य च द्विदण्ड्यादिष्वेव पाठाल्लोप, प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वात् तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच' पाठात्तदन्तस्याव्ययीभावत्वविधानात् 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वे सुपो लुक् । उभयाबाहु इत्यत्र 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्रास्वरितत्वादेव वाग्रहणाननुवृत्ते-र्नित्यमयचि सिद्धे नित्यग्रहण योगभेदेन वृत्तौ नित्यमयजन्तस्य प्रयोगार्थमि-त्युभशब्दस्योभयादेश । अयमर्थ सर्वादिसूत्रे कैयटादौ स्फोरित. । तथा च तत्र वार्त्तिकमपि—'उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थ पाठ । अन्याभावो द्विवचनटाब्विषय-त्वाद् । उभयोन्यत्र' इति । उभाबाहु इत्यत्र तु द्विदण्ड्यादिपाठाद् उभयाभाव ॥५॥

७ नाधृ नाथृ याञ्चोपतापैश्वर्याशी षु । उपतापो रोग इति वृत्तौ । उपघात इति तरङ्गिण्याम् । आद्यो धान्त, अपरस्थान्त. । अस्य थान्तस्य धान्तकाण्डे पाठोऽ-र्थसाम्यात् । उभावपि दन्त्यादी । सर्वं गाधतिवत् । द्वितीयस्य तु विशेष । 'आशिषि नाथ' इत्याशिष्येवात्मनेपदम् । कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी च । सर्पिषो नाथते इत्यादि । 'षष्ठी शेष' इत्येवात्र षष्ठीसिद्धौ वचनमिदं सर्पिषो नाथनमित्यादौ समासनिवृत्त्यर्थम्, षष्ठी श्रूयत एव न लुप्यत इति । स लोपश्च समासे । उक्तञ्च—

'साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन' । प्रोक्ता प्रतिपद षष्ठी समासस्य निवृत्तये[2]' ॥

इति । न तर्हीदानीमिद सम्भवति सर्पिर्नाथनमिति । भवति यदा कृद्योग-लक्षणा षष्ठी । तथा च वार्तिकम्—'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते', 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति । न चैव सति समासनिषेधस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, यत शेषषष्ठ्या समासे 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अन्यस्यास्तु 'गतिकारकोपपदात्कृत्' गत्यादिभ्य परं कृदन्तमुत्तरपद प्रकृति-स्वरमित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम्, स च लिति प्रत्यये पूर्वमुदात्तत्वम् । अनाशिषि परस्मैपद द्रष्टव्यम् । नाथति । ननाथ । नाथिता । नाथिष्यति । नाथतु ।

---

१. यद्यपीयं कारिका 'बाह्वादिभ्यश्च' इति सूत्रभाष्यप्रदीपे हरिनाम्ना स्मृता, परं बहुशोऽन्विष्टापि साम्प्रतिके वाक्यपदीये नोपलब्धा । २. वा० तृ०, सा० १६९ का० ।

अनाथत् । नाथेत् । नाथ्यात् । अनाथीत् । अनाथिष्यत् । निनाथिषते इत्यादि । यङ्-लुक्यभ्रूषन्तत्वात् 'झषस्तथोर्धोऽध.' इति धत्वाभावे 'खरि च' इति चर्त्वे नानात्ति । नानात्त । नानात्थ इत्यादि विशेष । अत्र मैत्रेयाभरणकारावाद्य णोपदेशं पठन्तौ 'णो न' इति धात्वादित्वाण्णकारस्य नकार विधाय "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य णोपदेशनकारस्य समासासमासयो-र्णत्वविधानात् प्रणाधते इत्यादौ णत्व प्रयोजनमाहतु[1] । सर्वे नादयो णोपदेशा इत्यस्य पर्युदासे 'नृतिनन्दिनर्दिनक्किनटिनाधृनाथृनृवर्जम्' इत्यत्र चैनं न पेठतु । अत्र काश्यप.—'नाधतेर्णोपदेशत्वमयुक्तम्, गणकारवृत्तिकारादीनामनिष्टत्वाद्' इति । नृतिनन्दीत्यादिवाक्ये नाधृनृवर्जं नृत्यादीन् पठित्वैतान्सप्त वर्जयित्वेति वदन् [2]श्रीकरोऽप्यत्रैवानुकूल । तथा पर्युदासवाक्ये नर्दतिवर्जं सर्वानेतान् पठत. शाकटायनन्यासकृतोऽप्ययमेव पक्षोऽभिमत· । उभयोस्थान्तपाठस्तु धान्तप्रकरण-विरोधान्नाशक्य । इमौ याञ्चायामकथितेप्सिततमाभ्या द्विकर्मकौ—

'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरित कविना[3]' ॥

इत्यत्र भिक्षेरर्थपरत्वात् । उक्त च कैयटे—'दुह्यादीना चार्थोपलक्षणा-योपादानात् पर्यायप्रयोगेऽपि कर्मसंज्ञा भवति' इति । अर्थाश्रया चेयं संज्ञा न दुह्यादिवत्स्वरूपाश्रयेति भिक्षि प्रस्तुत्य वदतो हरदत्तस्यापि मतेऽत्र न विवाद । श्लोकार्थस्तु—उपयुज्यत इत्युपयोग, पय प्रभृति प्रधान कर्म, तस्य निमित्तं गवादि तच्च, यच्च ब्रुविशास्योर्गुणेन प्रधानकर्मणा धर्मादिना क्रियां प्रति साधन-त्वेन गुणत्वात् लब्धगुणव्यपदेशेन सचते सम्बन्धमुपैति माणवकादि, तदुभय कारकमपूर्वविधौ विशेषेणाविवक्षितत्वादपादानादिसंज्ञाभावे कविना क्रान्त-दर्शिना सूत्रकारेणाकथित कर्मोक्तमिति । याचिरिहानुनयार्थ. । याचनार्थस्य तु भिक्षिणैव सिद्धम् ।

अथान्येऽपि द्विकर्मकाः प्रसङ्गात् प्रदर्श्यन्ते । यदाह—

'नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थाना तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहण कर्त्तव्यमिति निश्चय[4]' ॥

गत्यर्थग्रहणं गत्यादिसूत्रोपात्तानामुपलक्षणम् ।

जयते. कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयते पचे । तारेर्ग्राहेस्तथा मोचेस्त्याजेर्दपेश्च संग्रह· ॥
कारिकायां चशब्देन सुधाकरमुखै कृत. । ग्राहेरिह ग्रहो नैव हरदत्तस्य सम्मत: ॥

यदसौ 'गतिबुद्धि' इत्यत्र "अथ कथम् 'अयाचितारं नहि देवदेवमद्रि सुता ग्राहयितुं शशाक[5]' इति ? स्वतन्त्रा कवय· । यद्वा सुता प्रति न किञ्चिदुद्राह-

---

१. धा०प्र०,पृ० ६ । २. 'श्रीधर'' इति तूचित पाठः । द्र०–सं० व्या० शा० इ०, पृ० ४३६ । ३. म० भा० १।४।५१ । ४. म० भा० १।४।५१ । ५. कु० स० १।५२ ।

विषयं ग्राहयितु बोधयितुं शशाकेत्येव व्याख्येयम्। तत्र बुद्धयर्थत्वात् द्विकर्मकत्वं सिद्धम्" इति समर्थयते, इय च निर्वाहणा दिक्, प्रतिग्रहणस्य ममेदमिति बुद्धिविशेषरूपत्वात् सुता ग्राहयितुं ममेयमिति बोधयितुं न शशाक इत्येव व्याख्यातुमुचितत्वात्। इदानी न किञ्चिदुद्वाहविषयमित्याद्यध्याहर्त्तव्यं भवति। तथा श्रीकराचार्यस्याप्यभिमतमुपादानार्थस्य द्विकर्मकत्वम्।

'अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तद्येनार्दिदद्दैत्यपुरं पिनाकी।
जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वोर्हसन्नभाङ्क्षीद्रघुनन्दनस्तत्[1]'॥

इति भट्टिश्लोक विवृण्वन्यदाह—"तद्धनुस्तं राम जनकोऽजिग्रहत् बोधितवान् अनेन धनुषा त्रिपुर दग्धमिति। ग्रहेश्च बुद्धयर्थत्वात् 'गतिबुद्धि' इत्यादिना रामस्य कर्मसंज्ञा, धनुषस्तु 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति, ग्रहिर्द्विकर्मक। उपादानार्थत्वे तु ग्रहिर्गत्यादिष्वेकोऽपि न भवतीति कथं तमिति" इति। अत एव—

'तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदा वर। पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत् पिता[2]'॥

इत्यत्र अर्थमग्राहयदित्यत्र बुद्धयर्थत्वाद् द्विकर्मकत्वमुक्त्वा पाणिमग्राहयदित्यत्र तेनेत्यध्याहारेण व्याख्यानात् प्रकृत्युपश्लेषेण बुद्धयुपादानयोर्ग्रहणम्। किञ्चास्य द्विकर्मकत्वे 'अथ प्रजानामधिप प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्[3]' इत्यत्र 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति प्रयोज्याया धेनोरभिधानेन भाव्यम्, ततश्च जायया गन्धमाल्ये या धेनुः प्रतिग्राहितेति विग्रहीतव्यम्। अत्र च प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिरित्युक्तत्वात्समासो न स्यात्, सत्यपि समासे समानाधिकरणोत्तरपदाभावात् 'स्त्रिया पुवत्' इति पुंवद्भावो न स्यात्। पक्षान्तरे तु गन्धमाल्ययोरेव कर्मत्वात्तयोरेव क्तेनाभिधानात् जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया धेन्वेत्यूढरथादिवत् तृतीयार्थे समास सिध्यतीति गतमद'। इषिशकी च द्विकर्मकावेव भाष्य उक्तौ। एव च 'अयाचितार नहि देवदेवम्' इत्यत्रापि देव शक्यपेक्षया कर्म, सुता प्रतिग्राहापेक्षयेति न सङ्कट किंचित्।

अथ द्विकर्मकसाधारणमिदं विचार्यते। किमेते लादय प्रधाने कर्मणि भवन्ति, अथाप्रधाने? न चानयोर्युगपदभिधानसम्भव भिन्नकर्तृत्वात्। अत्राह—

'प्रधानकर्मण्याख्येये लदीनाहुर्द्विकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीना ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण[4]'॥

इति। अभिधान इति शेष। अत्र द्विकर्मणामित्यनेन 'नीवह्योर्हरतेश्च' इति चशब्दसमुच्चिता कृषि नयत्यादयश्च त्रय उच्यन्ते, अन्येषा विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथा दुह्यादीनामित्यनेन कारिकोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितेष्वहेतुमण्ण्य-

---

१. भ० का० २।४२। २. रघु० १७।३। ३. रघु० २।१। ४. म० भा० १।४।५१ (वा०)।

न्ता दण्ड्यादयश्चोच्यन्ते। ण्यन्त इत्यनेन तु गत्यादिसूत्रोपात्ताश्चशब्दसमुच्चितास्तार्यादयश्च। अत्र बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकेषु प्राकृते वा कर्मणि प्रयोज्ये वा लादयः। यदाह—

'कथितेऽभिहिते त्वविधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधिः सपरे।
ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्पमतेर्वचनं स्मरत'[1]॥

अस्यार्थः—तत्र प्रथमः पादः प्रधानकर्मणि लादिभिरभिहिते गुणकर्मणि षष्ठीत्येकीयमतदूषणपर इति इहानुपयोगान्न व्याख्यायते। सपरे गत्यादिसूत्रोपात्तसहिते दुह्यादौ गुणकर्मणि लादयः। गुणकर्मेति पुरुषप्रवृत्तेः पयःप्रभृत्यर्थत्वात् दुह्यादावप्रधानं गवाद्युच्यते। ण्यन्ते तु शब्दतः प्रयोजकव्यापारस्य प्राधान्यं प्रयोज्यव्यापारस्य त्वप्राधान्यमिति तदाप्य धर्माद्युच्यते। ध्रुवयुक्तयोऽकर्मकाः, चेष्टितयुक्तयो गत्यर्थाः, एष्वगुणेऽप्रयोज्ये, तदेतदनल्पमतेर्मेधाविन आचार्यस्य वचनमिति। अत्र स्मरतेत्यनेनागमस्याविच्छेदं दर्शयति। एवं चात्रापि याचनस्य धनाद्यर्थत्वात्तस्यैव प्राधान्यादन्यद्राजादिकमप्रधानमिति तत्रैव लादयो भवन्तीति। नाथ्यते राजा धनं नाथ्यः नाथितः सुनाथ इत्यादि भवति। नाथिता धनस्य राज्ञ इत्यत्र च द्वितीयावत्कर्मणि षष्ठ्युभयत्र भवति। 'गुणकर्मण्युभयथा गोणिकापुत्रः' इति भाष्ये उक्तत्वाद् द्वितीयापि द्रष्टव्या—नाथिता धनस्य राजानमिति। भाष्ये नयतेरुदाहरणं प्रदर्शनमात्रम्। स्पष्टं चैतत् पदमञ्जर्यादिषु। नाथितव्यो राजा धनं देवदत्तेन इत्यत्र कर्तृकर्मणोः प्राप्ता कृद्योगलक्षणा षष्ठी 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इत्यत्र कृत्यानामिति योगं विभज्य उभयप्राप्तौ नेति चानुवर्त्त्य उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्यभावस्य भाष्ये प्रतिपादितत्वान्न भवति। स्पष्टं चैवत् कैयटादौ। यत्तु 'कृत्यानाम्' इत्यत्र 'उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठीप्रतिषेधः' इति वृत्तिमुपादाय 'प्रतिषेधोऽयं कर्त्तरि षष्ठ्या, कर्मणि षष्ठ्यास्तु प्रधानस्य कर्मणः कृत्येनाभिधानादन्यस्याप्राधान्यादप्रसङ्ग' इति न्यासेऽर्थसतत्वमुक्तम्। तद् द्वितीयावदप्रधाने षष्ठ्यनिवार्य्येति यत्किञ्चित्। 'कर्त्तरि वा' इति विधीयमानषष्ठीविकल्पः उभयप्राप्तिव्यतिरिक्तकृत्यविषयः—नाथितव्यः सर्पिर्देवदत्तेन देवदत्तस्येति वा॥ ६-७॥

८ दध धारणे। दान इति केचित्पठन्ति, 'दद दाने' इत्यत्र धारणे इति; तदयुक्तम्।

'तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिस्त्रीभिर्मधुरताभृतः। दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव'[2]॥
व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै। पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्त्वाम्॥
'दाददो दुद्ददुद्दादी दादादो दूददीददोः। दुद्दादं दददे दुद्दे ददादददोऽददः'[3]॥

इत्यादौ दधो धारणार्थत्वस्यान्यस्य दानार्थत्वस्य च व्यवस्थितत्वात्।

---

१. म०भा० १।४।५१ (वा०)। २. काव्यप्र० १०।५१२। ३. शिशु० १९।११४।

दधते । दधेते । दधन्ते । दधसे । दधे । दधावहे । दधामहे । दधमानः । देधे । देधाते । देधिरे । देधिषे । देधे । देधिवहे । "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" किति लिटि परत्रावस्थिते यस्यादेरादेशो नास्ति तस्यासहाययोर्हलोर्मध्यगतस्याकारस्यैकारोऽभ्यासस्य च लोप इत्येत्वाभ्यासलोपौ । लोपोऽयं शिदिति सर्वादेश । नन्वभ्यासादेर्दकारस्य जश्त्वेन प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति दत्वे कथमनादेशादित्वम् । न च पूर्वत्रासिद्धत्वम् , 'तृफलभजत्रपश्च' इति फलभजिग्रहणात् । असिद्धत्वे ह्यनादेशादित्वेनैवैत्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वान्न तत्कुर्यात् । एवं तर्हि 'न शशदद-वादिगुणानाम्' इति शसिददयोरेत्वाभ्यासलोपनिषेधाद्रूपाभेदे आदेशादित्वं नाश्रयिष्यते । तथा च वार्त्तिकम्—'प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्वाभाव इति चेच्छसिददिप्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेदे एत्वविज्ञानस्य' इति । दधिता । दधितासे । दधिताहे । दधिष्यते । दधिष्यमाण । दधताम् । दधस्व । दधै । अदधत । अदधेताम् । अदधन्त । अदधथा । अदधे । अदधावहि । दधेत । दधेयाताम् । दधेथाः । दधेय । आशिषि—दधिषीष्ट । अदधिष्ट । अदधिषाताम् । अदधिष्ठा । अदधिषि । अदधिष्यत इत्यादि । कर्मकर्त्रोर्यक्चिचण्विषये—दध्यते । दध्यताम् । अदध्यत । दध्येत । अदाधि । इत्यादि । अन्यत्र कर्तृवत् । दिदधिषते । दिदधिषाञ्चक्रे । दिदधिषिता । दिदधिषिष्यते । दिदधिषताम् । अदिदधिषत । दिदधिषेत । आशिषि—दिदधिषिषीष्ट । अदिदधिषिष्ट । अदिदधिषिष्यत इत्यादि । कर्मणि यक्चिचण्विषये दिदधिष्यते इत्यादि । अन्यत्र कर्तृवत् । कर्मकर्त्तरि तु यक्चिणोर्निषेधात्सर्वत्र कर्तृवत् । अतो लोप आर्द्धधातुके दादध्यते । दादधाञ्चक्रे । दादधिता । दादधिष्यते । दादध्यताम् । अदादध्यत । दादध्येत । आशिषि—दादधिषीष्ट । अदादधिष्ट । अदादधिष्यत । 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासदीर्घः । सर्वत्रार्धधातुके 'यस्य हल', 'अतो लोप' इति यलोपाल्लोपौ । कर्मकर्त्रोर्यङन्तेऽपि विशेषो नेति गाधतावेवोपपादितम् । दादद्धि । दादद्ध । दाधत्सि । दादध्मि । 'दधस्तथोश्च' इत्यत्र कृतद्विर्वचनस्य दधातेर्ग्रहणात् । तकारथकारादौ चकारात् सकारादौ ध्वे पदान्ते च बशो विधीयमानो भष्भावोऽस्य न भवतीति 'एकाचः' इति सादौ ध्वे पदान्ते च विधीयमानः सामान्य एव भवति । दादधाञ्चकार । दादधिता । दादधिष्यति । दादद्धु, दादद्धात् । दादद्धि । दादधानि । अदाधत्, अदाधद् । अदादद्धाम् । अदादधु । अदाधा, अदाधत्, अदाधद् । अदादद्ध । अदादधम् । अदादध्व । अत्र 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति तिप्सिपोर्लोपे पदान्तत्वात् 'एकाच' इति भष्भावे जश्त्वे वा चर्त्वम् । सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वं च । झशादौ 'झलां जश् झशि' इति धकारस्य दकारः । दादध्यात् । दादध्याताम् । आशिषि—दादध्यात् । दादध्यास्ताम् इत्यादि । अदादधीत् , अदादाधीत् । "अतो हलादेर्लघो" इति हलादेर्हलन्तस्य लघोरत स्थाने वा वृद्धिरिडादौ परस्मैपदपरे सिचि । एवम् अदादधिष्टाम् । अदादाधिष्टाम् इत्यादि । अदादधिष्यत् इत्यादि ।

सर्वत्र यङ्लुक परस्य हलादे पित सार्वधातुकस्य पक्ष ईडुदाहार्य'। कर्मणि यङन्तवदिति बाधतावेवोपपादितम्। दाघयति इत्यादि बाधयतिवत्। चङि तु 'णौ चङि' इति ह्रस्वत्वे सन्वदित्वदीर्घत्वे विशेष । अदीदघत् इत्यादि। दघन — 'अनुदात्तेत' इति युच्॥ ८॥

९. स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणम्, उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमन वेति तरङ्गिणी। उद्धरणमिति भोज । अत्र सकर्मक । 'इदितो नुम् धातो' इत्यन्तेदित्त्वान्नुमागम उपदेशिवद्वचनादुपदेशावस्थायाम्। स्कुन्दते। स्कुन्दसे। स्कुन्दे। चुस्कुन्दे। चुस्कुन्दिषे। चुस्कुन्दिवहे। 'शर्पूर्वा' इति खय शेष। "कुहोश्चु" अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्ग इत्यान्तर्यात् ककारस्य चकार। स्कुन्दिता। स्कुन्दिष्यते। स्कुन्दताम्। अस्कुन्दत। स्कुन्देत। आशिषि—स्कुन्दिषीष्ट। अस्कुन्दिष्ट। अस्कुन्दिष्यत। भावादिषु यक्चिणौ— स्कुन्द्यते। स्कुन्द्यताम्। अस्कुन्द्यत। स्कुन्द्येत। अस्कुन्दि इत्यादि। चुस्कुन्दिषते। चुस्कुन्दिषाञ्चक्रे। चुस्कुन्दिषिता। चुस्कुन्दिषिष्यते। चुस्कुन्दिषेताम्। अचुस्कुन्दिषत। चुस्कुन्दिषेत। आशिषि—चुस्कुन्दिषिषीष्ट। अचुस्कुन्दिषिष्ट। अचुस्कुन्दिषिष्यत। चोस्कुन्द्यते। चोस्कुन्दाञ्चक्रे। चोस्कुन्दिता। चोस्कुन्दिष्यते। चोस्कुन्द्यताम्। अचोस्कुन्द्यत। चोस्कुन्द्येत। चोस्कुन्दिषीष्ट। अचोस्कुन्दिष्ट। अचोस्कुन्दिष्यत। भावादौ न विशेष इति गाधतौ प्रतिपादितम्। चोस्कुन्दीति। चोस्कुन्ति। चोस्कुन्दाञ्चकारेत्यादि। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपयो —अचोस्कुन्। भावादौ यङन्तवदित्युक्तम्। स्कुन्दयति। स्कुन्दयते इत्यादि। स्कुन्दन—युच्। स्कुन्दा—उपदेशावस्थाया नुमो विधानाद् धातोर्गुरुमत्त्वाद् 'गुरोश्च हल' इति स्त्रियामकारो लघूपधगुणाभावश्च॥९॥

१०. श्विदि श्वैत्ये। अकर्मक । श्वेतस्य गुणस्यापि धातुना साध्यतया क्रमिकतया चाभिधानात् क्रियात्वम्। यदाह—

'श्वेतते श्वेत इत्येतत् श्वेतत्वेन प्रकाश्यते। आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्त्तते'[1]॥

इति। पूर्ववन्नुमागम —श्विन्दते। श्विन्दसे। शिश्विन्दे इत्यादि स्कुन्दिवत्॥१०॥

११ वदि अभिवादनस्तुत्यो। प्रणतिपूर्वमाशिषो वाचनमभिवादनम्। तथा च प्रयोग—'अभिवदति नाभिवादयतेऽप्याचार्यं श्वशुरं राजानम्' इति। वन्दते। ववन्दे। वन्दिता इत्यादि। पूर्ववन्नुमि कृतेऽकारस्यासहायहल्मध्यगतत्वाभावान्नैत्वाभ्यासलोपौ, 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधाद्वा। गुण इति तद्भावितोऽकार उच्यते। वन्दारु—'शॄवन्द्योरारु' इति तच्छीलादिकर्तृष्वारुप्रत्यय'। वन्दना—'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' इति स्त्रिया युच्। वन्दा वृक्षरुहा। बाहुलकात् स्त्रिया सञ्ज्ञायामकार। 'वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि' इति अमरः। वन्दीति स्तोतर्यावश्यकणिन्यन्त। हठहृतमहिलायां तु 'इन्' इति सर्वधातु-

---

१. वा० तृ०, क्रि० ३ का०।

विषयेऽन्नन्तात् 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीषि। अयं बशादिरपभ्रंश। यदाह राजानक[1] संदिग्धस्योदाहरणे—

'आलिङ्गितस्तत्रभवान्सम्पराये जयश्रिया। आशी परम्परा वन्द्या कर्णे कृत्वा कृपा कुरु[2]' ॥

अत्र वन्द्यामिति किं हठहृतमहिलायामुत नमस्यामिति सन्देह इति। वन्द्र—पूजक। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्' इति रक् प्रत्यय ॥११॥

१२ भदि कल्याणे सुखे च। अत्र कल्याण मङ्गल सुखमात्मगुण। भन्दते। बभन्दे। भन्दिता इत्यादि स्कुन्दिवत्। देवदत्ताय भद्र भूयाद्देवदत्तस्येति वा। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामाला' इति रक्यनुनासिकलोपे च भद्रशब्दो निपातित। तद्युक्तात् 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितै' इत्याशिषि गम्यमानाया चतुर्थीषष्ठ्यौ। अत्रायुष्यादयोऽर्थपरा। भद्राकरोति मुण्डयतीत्यर्थ। 'भद्राच्चेति वक्तव्यम्' इति परिवापणे मुण्डने कृञो योगे डाच् प्रत्यय। अस्य 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गतित्वात् पूर्व प्रयोग। अत एव निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोर्लुक् ॥१२॥

१३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। कान्तिगतिष्वित्येके। मोदो हर्ष। मदो गर्व। स्वप्न आलस्यम्। चन्द्रस्तु मदि जाड्ये इत्येव पपाठ। स्तुतिगतिभ्यामन्यत्राकर्मक। मन्दते। ममन्दे। मन्दिता इत्यादि पूर्ववत्। मन्दुरा—'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' इत्युरच्। मन्दिरम्—'इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहमुचिरुचिरुधिशुषिबन्धिभ्य किरच्' इति किरच्। मन्द्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्। मन्दार—'अगिमदिमन्दिभ्य आरन्' इत्यारन्। मन्दर—बाहुलकादर। यद्वा मन्दं रातीति मन्दर। अयमिदित्। मदी हर्षे ईदित् दिवादौ। मद हर्षग्लेपनयोर्घटादौ। मद तृप्तियोग इति चुरादौ ॥ १३ ॥

१४ स्पदि किञ्चिच्चलने। चलन कम्पनम्। अकर्मक। स्पन्दते। पस्पन्दे। स्पन्दिता इत्यादि पूर्ववत्। स्पन्दयति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति ण्यन्तात्परस्मैपदमेव। निगरणमभ्यवहार ॥ १४ ॥

१५. क्लिदि परिदेवने। परिदेवनं शोचनम्। सकर्मक। क्लिन्दते देवदत्तम्। चिक्लिन्दे। क्लिन्दिता इत्यादि पूर्ववत्। क्लेदा—क्लेदौषधिशशाङ्कयो.' इति यादवप्रकाश। 'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति' इति कनिनि गुणतुमभावयोर्निपातित। 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ'

---

१. मम्मट इति शेष। २. काव्यप्र० ७।१६४।

इति नान्तत्वादुपधाया दीर्घः । सम्बुद्धौ हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्पदत्वे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति प्राप्तो नलोपो 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषिध्यते, भसञ्ज्ञायामल्लोपे क्लेद्न इत्यादि । सप्तम्येकवचने 'विभाषा ङिश्योः' इत्यल्लोपस्य विकल्पनात् क्लेद्नि, क्लेदनि इत्यपि भवति । हलादौ पदत्वान्नलोपे क्लेदभ्याम् इत्यादि । नलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'सुपि च', 'अतो भिस ऐस्', 'बहुवचने झल्येत्' इत्येते विधयो न भवन्ति । स्कुन्द्यादय एतदन्ताः सप्त इदितः । अथ परस्मैपदादिष्वपि पठिष्यते । ऊदिदार्द्रीभावे दिवादौ ॥ १५ ॥

१६ मुद हर्षे । मोदते । मोदेते । मोदसे । मोदे । लघूपधत्वाद् गुणः । मुमुदे । मुमुदाते । मुमुदिषे । मुमुदिवहे । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वान्न गुणः । मोदिता । मोदिष्यते । मोदताम् । अमोदत । मोदेत । आशिषि—मोदिषीष्ट । अमोदिष्ट । अमोदिष्यत इत्यादि । भावे—मुद्यते । मुद्यताम् । अमुद्यत । मुद्येत । अमोदि । शेषं कर्तृवत् । मुमुदिषते, मुमोदिषते । "रलो व्युपधाद्धलादेः सश्च" रलन्ताद्धलादेरुकारेकारोपधात् परौ सेटौ क्त्वासनौ वा कितौ भवत इति कित्त्वपक्षे न गुणः । मुमुदिषाञ्चक्रे इत्याद्युदाहार्यम् । मोमुद्यते । मोमुदाञ्चक्रे । मोमुदिता इत्यादि । अत्रार्धधातुके यलोपाल्लोपयोर्लघूपधगुणो न भवति । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति धात्वेकदेशलोपनिमित्तार्धधातुकनिमित्तयोर्गुणवृद्ध्योर्निषेधाद् 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वा । मोमोत्ति, मोमुदीति । मोमुत्तः । मोमुदति । मोमोत्सि । मोमुदीसि । मोमोद्मि, मोमुदीमि । मोमुद्वः यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् 'न धातुलोप' इति निषेधो न भवति । ईटि तु 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधः । मोमोदाञ्चकार । मोमोदिता । मोमोदिष्यति । मोमोत्तु, मोमुत्तात्, मोमुदीतु । मोमुद्धि । हेरपित्त्वान्न गुणः । मोमुदानि । मोमुदाव । आट्यजादिपित्सार्वधातुकत्वात् 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधः । लङीडभावपक्षे तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वावसाने' इति पक्षे चर्त्वम् । सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वमपि । अमोमोत्, अमोमोद् । अमोमुत्ताम् । अमोमोत्, अमोमोद्, अमोमोः । अमोमुदम् । ईटि अमोमुदीत् । अमोमुदीः । मोमुद्यात् । आशिषि—मोमुद्यास्ताम् । यासुटो ङित्त्वकित्त्वाभ्यान्न गुणः । अमोमोदीत्—सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रत्ययलक्षणेन वा गुणः । अमोमोदिष्टाम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः 'नेटि' इति निषिध्यते । अमोमोदिष्यत् इत्यादि । मोदयति । मोदयाञ्चकार इत्यादि पूर्ववत् । लुङि अमूमुदत्—'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । मुदित्वा, मोदित्वा । उक्तः कित्त्वविकल्पः । मुदितमनेन, मोदितमनेन । 'निष्ठा' इति भूते यः क्तः स 'तयोरेव कृत्य' इत्युक्तनियमादकर्मकादस्माद् भावे । प्रमुदितमनेन, प्रमोदितमनेन । प्रमुदितः, प्रमोदितः । अत्रादिक्रियालक्षणस्य भूतत्वाश्रये 'निष्ठा' इति क्तः । स च 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति भावकर्त्रोर्द्वयोरपि भवति । प्रमुदितवान्, प्रमोदितवान् । 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति सेटो निष्ठाया पक्षे कित्त्वनिषेधाद् गुणः ।

'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वं कृतषत्वे सनि यदि भवति स्तौतिण्यन्तानामेवेति सूत्रार्थे । सास्वद्यते । सास्वदीति, सास्वत्ति । स्वादयति । स्वादयते । असिस्वदत् । शेष पूर्ववत् । ण्यन्तात्सनि 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् षत्वे प्राप्ते तदपवाद 'स स्विदिस्वदिसहीना च' इति सकारो विधीयत इति सिस्वादयिषति इति भवति । ये त्वमुं दन्त्यादि पठन्ति, तेषामिदं सत्ववचन कथमर्थवदिति त एव प्रष्टव्या । स्वर्दते । सस्वर्दे इत्यादि स्वदिवत् । अज्दन्त्येति षोपदेशलक्षण केवल-दन्त्यविषयमिति दन्त्योष्ठ्यपरोऽय न षोपदेश । अत एव दन्त्योष्ठ्यपरा स्विद्यादय स्वदीत्यादिना पुन पठ्यन्ते । स्वादु । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इत्युणप्रत्यय । स्वाद आस्वादन इत्यत्रैवाग्रे ॥ १८–१९ ॥

१९. उर्द माने क्रीडाया च । क्रीडायामकर्मक । चकारादास्वादने च । इह मान सुखमिति सम्मतायाम् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे । ऊर्दिता । ऊर्दिष्यते । ऊर्दताम् । और्दत । ऊर्देत । आशिषि—ऊर्दिषीष्ट । और्दिष्ट । और्दिष्यत । 'उपधाया च' इति धातोरुपधाभूतरेफात् पूर्वस्वादिको दीर्घ सर्वत्र । यथायोग भावकर्मकर्तृषु ऊर्द्यते इत्यादि । ऊर्दिदिषते । 'न न्द्रा सयोगादय' इति द्वितीयस्यैकाचो नद-राणा सयोगादीना द्विर्वचननिषेधाद्दकारादिर्द्विरुच्यते । ऊर्दयति । और्दिदत् ॥ २० ॥

२० कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । अत्र कैयटपुरुषकारमैत्रेयादिषु तृतीयो न पठ्यते । सम्मता-मोघविस्तर-चान्द्रेषु तु त्रयोऽपि पठ्यन्ते । गुदक्रीडा 'गुदविहार' इति चरके । मैत्रेयकाश्यपौ गुद इत्यपि पृथक् धातुरिति । अत्रैवकारो धातूना-मनेकार्थत्वे ज्ञापक इत्युक्तम् । स्फूर्जेर्दीर्घोपदेशात् उपधाया च' इति दीर्घ एषा न इति चन्द्र । मैत्रेय-सम्मता मोघविस्तरकारादयस्तु दीर्घत्वमिच्छन्ति । कूर्दते । चुकूर्दे । कूर्दिता । कूर्दिष्यते । कूर्दताम् । अकूर्दत । कूर्देत । आशिषि— कूर्दिषीष्ट । अकूर्दिष्ट । अकूर्दिष्यत । भावे—कूर्द्यते । इत्यादि । चुकूर्दिषते । चोकूर्द्यते । चोकूर्त्ति । चोकूर्दीति । चोकूर्त्तः । चोकूर्दाञ्चकार । चोकूर्दिता । इत्यादि । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्याब्भ्यादिलोपे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वविकल्प । अचोकूर्दीत्, अचोकूर्त्, अचोकूर्द् । सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वमपि—अचोकूः । चान्द्रेऽपि मते 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घस्य विद्यमानत्वादत्र न विशेष । कूर्दयति । अचुकूर्दत् । एवमितरयोरप्यु-दाहार्यम् । गुदे—गोदते । जुगुदे । गोदिता इत्यादि । जुगुदिषते, जुगोदिषते । गुदित्वा, गोदित्वा इत्यादि मुदिवन्नेयम् । गुदम्—इगुपधलक्षण क । गोद इति पचाद्य-जिति मैत्रेय ॥ २१–२४ ॥

२१ षूद क्षरणे । क्षरणं नि सारणम् । अत्रायमकर्मक । हिंसायामपि वर्त्तते, मधुसूदन इति । अत्रायं सकर्मक । ण्यन्तोऽय सस्कारेऽपि वर्त्तते । 'अग्निर्हव्यं शमिता सूदयाति' इति । हव्यं हवनार्हं पशोर्हृदयादि शमिता शामि-त्रोग्निः सूदयाति संस्करोतीति । क्षरणस्वादुकरणनाशनार्थत्वम् 'अहोरात्राणि मरुतो

विलिष्टं सूदयन्तु' इत्यत्राह भट्टभास्कर —'तथा हि अहोरात्राणि मरुतश्च तव-विलिष्ट विनाशित विश्लिष्ट वा सूदयन्तु क्षारयन्तु स्वादु कुर्वन्तु वा। यद्वा—यद्विलिष्टं यागायोग्य यद्विरूप विशसित तद्विनाशयन्तु' इति। क्षरणे तु 'तव विलिष्ट न्यून पूरयन्तु' इति पूरणार्थत्व दृश्यते। सूदते। सुषूदे। सूदिता। इत्यादि। भावादौ-सूद्यते इत्यादि। सुसूदिषते—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम्। सोसूद्यते। सोसूत्ति। सूदयति। सूदयते। असूषुदत्। 'णौ चङि' इति ह्रस्वत्वम्। सूदिता—'सूददीपदीक्षश्च' इत्यनुदात्तेल्लक्षणस्य युचो निषेधात् 'तृन्' इति सामान्यस्ताच्छीलिकस्तृन्। मधुसूदन। 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इति ल्यु। सूदयति क्षरति क्षारयति रसानिति च सूद प्रक्क पाचकश्च। 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क' इति इगुपधत्वात् कर्त्तरि क। अय चुरादावपि ॥ २५ ॥

२२. ह्राद अव्यक्ते शब्दे। अव्यक्तशब्दो वाद्यादिघोष। ह्रादते। जह्रादे। 'कुहोश्चु' इत्यभ्यासहकारस्यान्तरतम्यात् झकारश्चुत्वम्, तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्व जकार। ह्रादिता इत्यादि। भावे—ह्रादयते इत्यादि। अह्रादि। जिह्रादिषते। जाह्राद्यते। जाह्रादीति, जाह्रात्ति इत्यादि। ह्रादयति। ह्रादयते। अजिह्लदत्। 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' इति स्मरत्यादीनां चङ्परे णौ लघुनि धात्वक्षरे पर इत्वापवादादत्वविधानाज्ज्ञापकादित्वविधौ 'येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेऽपि' इत्येकेन व्यवहिते भवतीति नियमानाश्रयणादभ्यासस्येत्वम्। दीर्घस्तु न भवति सयोगपरत्वेनालघुत्वात्। ह्लद -पचाद्यचि पृषोदरादित्वात् ह्रस्व। माहिकह्लदो नाम वाहीकग्रामविशेष, तत्र भवादि माहिकह्लदीय —'कन्थापलदनगरग्रामह्लदोत्तरपदात्' इति शेषेऽर्थे छ। 'वाहिकग्रामेभ्यश्च' इति प्राप्तयो. ठञ्ञिठयोरपवाद। 'आयनेयीनीयिय फढखछघा प्रत्ययादीनाम्' इति प्रत्ययादीनां फादीना यथासख्यमायन्नादिविधानात् छस्येयादेश। छविधौ निपातनाद्वा ह्लदस्य ह्रस्व ॥ २६ ॥

२३. ह्रादी सुखे च। चकारादव्यक्तशब्दे च। ह्रादते इत्यादि ह्रादिवत्। विशेषस्त्वीदित्वात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीडभावो 'ह्रादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वश्च। तथा 'रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द' इति निष्ठातकारस्य पूर्वदकारस्य च नकार —आह्लन्न, आह्लन्नवान् ॥ २७ ॥

२४. स्वाद आस्वादने। स्वादते इत्यादि स्वदिवत्। अषोपदेशत्वाद् असिस्वदद् इत्यादौ न षत्वम्। स्वदिना समानार्थोऽप्ययमाकारोपधसाम्यादिह पठितः। अज्दन्त्येति षोपदेशलक्षणे दन्त्यग्रहणेन केवलो दन्त्यो गृह्यते, न तु दन्त्योष्ठ्योऽपीत्ययमषोपदेश स्वदिवत् ॥ २८ ॥

२५. पर्द कुत्सिते शब्दे। रेफवद्दान्तसयोगान्तेषूर्दादिष्वयं न पठितः, शब्दविशेषार्थेन ह्रादादिनापि साम्यात्। स्वादिस्त्वाकारवत्सयोगादित्वेन ह्राद्य-

तुरोधेन मध्ये पठित । इह कुत्सित शब्दो गुदरव । तदाह केशवस्वामी 'कौत्से कर्दति पर्दते गुदरवे' इति । पर्दते । पपर्दे । पर्दिता । पर्दिष्यते । पर्दताम् । अपर्दत । पर्देत । पर्दिषीष्ट । अपर्दिष्ट । भावे पर्द्यते इत्यादि । पिपर्दिषते । पापर्द्यते । पापर्द्येते । पापर्दीति, पापर्त्ति इत्यादि । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे वा चर्त्वम् । सिपि तु पक्षे 'दश्च' इति रुत्व चोदाहार्यम् । पृदाकु —'पर्देर्नित् सम्प्रसारणमल्लोपश्च' इति काकुप्रत्ययोऽल्लोप सम्प्रसारण च ॥ २९ ॥

२६ यती प्रयत्ने । यतते । यतेते । येते । येतिषे । एत्वाभ्यासलोपौ । यतिता । यतिष्यते । यतताम् । अयतत । यतेत । आशिषि यतिषीष्ट । अयतिष्ट । अयतिष्यत । भावे-यत्यते इत्यादि । यियतिषते । यायत्यते । यायतीति, यायत्ति इत्यादि । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वे वा चर्त्वम् । सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वमपि । यातयति । अयीयतत् । यत्यम्—'तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानम्' इति भावे यत् । आयत्त, आयत्तवान्—ईदित्त्वात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीडभाव । यत्न । 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति भावादौ नङ् । यति –'इन् सर्वधातुभ्य' इतीन् । यत निकारोपस्कारयोरिति चुरादौ ॥ ३० ॥

२७. युतृ जुतृ भासने । योतते । युयुते । योतिता इत्यादि । भावे—युत्यते । इत्यादि । युयुतिषते—युयोतिषते । 'रलो व्युपधात्' इति वा कित्त्वम् । योयुत्यते । योयुतीति । योयोत्ति इत्यादि । ईट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध । योतयति । अयुयोतत् । ऋदित्वात् 'नाग्लोपि' इत्युपधाह्रस्वनिषेध । युतित्वा, योतित्वा । सन्वदित्कित्त्वविकल्प । 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति निष्ठाया मुदिवत् कित्त्वविकल्प उदाहार्य । युतितमनेन, योतितमनेन इत्यादि ॥ जोतते इत्यादि युतिवत् ॥ ३१-३२ ॥

२८. विथृ वेथृ याचने । 'द्वितीयो दान्त । आद्यो धान्त' इति कौशिक । क्षीरस्वामिना त्वय पक्षो दूषित । वेथते । विविथे । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वान्न गुण । वेथिता । वेथिष्यते । वेथताम् । अवेथत । वेथेत । आशिषि—वेथिषीष्ट । अवेथिष्ट । अवेथिष्यत । विविथिषते, विवेथिषते । वेविथ्यते । वेविथीति—'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध । वेवेत्ति ॥ वेथयति । अविवेथत्—ऋदित्त्वात् 'नाग्लोपि' इत्युपधाह्रस्वनिषेध । द्वितीयस्य विशेष —विवेथे । वेथ्यते । विवेथिषते । वेवेथ्यते । वेवेथीति । वेवेत्त. । इत्यादावगुणविषय एकारश्रवणम् । अस्य ऋदित्करणमुपधाह्रस्वनिवृत्त्यर्थम् । इमौ द्विकर्मकौ । दुह्यादित्वादप्रधाने कर्मणि लादयः । षष्ठी तु द्वितीयावदुभयत्र । गुणकर्मणि तु विकल्पेन, अप्रधाने कृत्येनाभिहिते कर्तृकर्मणोर्नैव षष्ठी । सर्वमेतन्नाथतावुपपादित तत एवावगन्तव्यम् ॥ ३३-३४ ॥

२९ श्रथि शैथिल्ये । शैथिल्य विश्लिष्टताऽगाढता वा । इदित्त्व नुमर्थम् । अत एव किति नलोपाभाव । श्रन्थते । शश्रन्थे । श्रन्थिता । श्रन्थिष्यते । श्रन्थताम् ।

अश्रन्थत । श्रन्थेत । आशिषि—श्रन्थिषीष्ट । अश्रन्थिष्ट । अश्रन्थिष्यत । भावे—श्रन्थ्यते इत्यादि । शिश्रन्थिषते । शाश्रन्थ्यते । शाश्रन्थीति, शाश्रन्ति । 'खरि च' इति चर्त्वम् । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपे सयोगान्तलोपे च अशाश्रन् । श्रन्थयति । श्रन्थयते । अशश्रन्थत् । श्रन्था—'गुरोश्च हल' इत्यकार । 'ण्यासश्रन्थो युच्' इत्यत्र लाक्षणिकत्वान्नास्य ग्रह । प्रश्रथ । हिमश्रथ । 'अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथा' इति घञि नलोपवृद्ध्यभावयोर्निपातनम् । गणान्तरपठितस्य वा निपातनम् । श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति क्र्यादि । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भ इति च । इमावाधृषीयावपि । श्रथ प्रयत्न इति चुरादि । दौर्बल्ये कथादि । आधृषीयो मोक्षणे ॥ ३५ ॥

३० ग्रथि कौटिल्ये । कौटिल्य शाठ्य वक्रता वा । ग्रन्थते इत्यादि श्रन्थिवत् । अभ्यासकार्यविशेष । केचिदिमावनिदितौ सानुषङ्गौ पठन्त किति नलोपमिच्छन्ति । अत्र तरङ्गिणी 'इदित्त्वादनुनासिकलोपाभावात् श्रेथे ग्रेथे इत्युदाहरन् वृत्तिकारो भ्रान्त ' इति । अत्र 'वृत्तिकार' इति धातुवृत्तिकृदुच्यते । तथा सानुषङ्गपाठ. काशिकावृत्तिकारस्याऽप्यनभिमत । यत —'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनाम्' इति लिट कित्त्वविधौ श्रेथतुर्ग्रेथतुरिति परस्मैपदिनावेवोदाजहार । ग्रन्थ सन्दर्भ इति क्र्यादौ युजादौ च । ग्रन्थ बन्धन इति च युजादौ ॥ ३६ ॥

३१. कत्थ श्लाघायाम् । कत्थते । चकत्थे । कत्थिता । इत्यादि । कर्मणि—कत्थ्यते इत्यादि । चिकत्थिषते । चाकत्थ्यते । चाकत्थीति इत्यादि पूर्ववत् । विकत्थी—'वौ कषलसकत्थस्रम्भ' इति वावुपपदे तच्छीलादिषु घिनुण् । वासरूपेण युच्—विकत्थन. ॥ ३७ ॥

३२. एधादय उदात्ता अनुदात्तेत ।

अथ तवर्गीयान्ता परस्मैपदिन ।

३३. अत सातत्यगमने । सातत्यगमन सन्ततगमनम् । ग्राममतति । ग्रामायातति । अतसि । अतामि । अतत् । अतन् । अतन्ति । 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ' इति कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ । चेष्टायामिति वचनात् मनसातति ग्राममित्यत्र द्वितीयैव । अध्वन्यर्थग्रहणात् मार्गमततीत्यादावपि द्वितीयैव । आत । आततु. । आतिथ । आतिव । 'अत आदे.' इत्यभ्यासादेर्दीर्घो लिटि । अतिता । अतिष्यति । अततु । आतत् । आटि वृद्धि । अतेत् । आशिषि—अत्यात् । मा भवानतीत् । 'वदव्रजहलन्तस्य' इति वृद्धे 'नेटि' इति निषेध । आतिष्यत् । कर्मणि—अत्यते । आते । अतिता । अतिष्यते । अत्यताम् । आत्यत । अत्येत । आशिषि—अतिषीष्ट । आतिष्ट । आतिषाताम् । आतिषत । गत्यर्थाना कर्तृस्थक्रियत्वान्न कर्मकर्त्तास्ति । कर्मव्यतिहारे तङस्य नास्ति; 'न गतिहिंसार्थेभ्य ' इति निषेधात् । व्यत्यतति इत्यादि । अतितिषति । आतयति देवदत्त ग्रामम् । 'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अतितो ग्रामम् । अतितो ग्राम: । अतितं देवदत्तेन, इदमेषामतितम् । 'गत्यर्थाकर्मक'

इति 'क्तोऽधिकरणे च' इति योगद्वयेन कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्त'। अल्क आसन्न' 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्य कन्' इति कन्। आति गन्ता पक्षिविशेषश्च— 'अज्यतिभ्यां च' इतीण्प्रत्यय । पादाभ्यामततीति पदाति —'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इत्याज्यादिषूत्तरपदेषु पदादेश । शोभनमततीति स्वाति नक्षत्रम्। स्वाती—'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति वा ङीष्। स्वात्यां जातो माणवक स्वाति— अत्र 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति शैषिकोऽण्। यदा जातार्थे तदा तस्य 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्' इति लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। स्वाती इति ङीषन्तस्य ग्रहणादङीषन्तादणो लुङ् नास्ति, तेन 'न य्वाभ्या पदान्ताभ्या पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इति यथासख्यादिह वकारात्पूर्वमौकारे वृद्धिनिषेधे च सौवात इति भवति। वृद्धिनिषेधस्य प्रयोजनमन्यत्र। अस्तु वेहापि 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना स्त्रियां ङीपि 'यस्येति च' इत्याकारलोपे सौवाती भार्या यस्येति बहुव्रीहौ 'स्त्रिया पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु' इति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे" इति रक्तविकारादतिरिक्तार्थस्य च वृद्धिनिमित्ततद्धितान्तस्य पुवद्भावो नेति विधीयमानो निषेध इहाणो वृद्धिनिमित्तत्वाभावान्नेति पुवद्भावे सौवातभार्य्यं इति भवति। 'स्त्रिया पुवत्' इति सूत्रस्यार्थ —स्त्र्यर्थस्य शब्दस्य स्त्रिया वर्त्तमाने समानाधिकरणे पूरणीप्रियादिवर्जित उत्तरपदे पुस इव रूप भवति, स चेत् स्त्रीशब्दो भाषितपुंस्कादनूङ् भवतीति। पूरणीति पूरणप्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्गपञ्चम्यादिशब्द उच्यते। भाषित पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुस्क, इह तु शब्दस्तद्योगात्तथोक्त, ऊङोऽभावोऽनूङ्। भाषितपुस्कात्परोऽनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ्। निपातनात्पञ्चम्या अलुक्। अतिथि —'ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्य कत्निज्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथिन्नुल्यसासानुक' इत्यत्त्यादिभ्यो द्वादशभ्य कत्न्यादयो द्वादश प्रत्यया यथासख्यमित्यतेरिथिन्। अतिथौ साधुरातिथेय —'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति सप्तम्यन्तात्साध्वित्यर्थे ढञ्। ढस्य 'आयनेयीनियिय' इत्येयादेशः। अतिथय इदमातिथ्यम्—'अतिथेर्ञ्य' इति चतुर्थ्यन्तात्तादर्थ्ये ञ्य। अतस क्षौम प्रहरणं वायुश्च—'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच्' इत्यसच्। अतसी उमा, 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति स्त्रिया ङीप्। सातयतीति सातय —'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च' इति कर्त्तरि शे शपि गुणायौ। साति सौत्रो धातुरिति वृत्तौ। बोधिन्यासेऽपि 'साति' सुखे वर्त्तते सौत्र' इति। जिनेन्द्रहरदत्तौ 'सातिर्हेतुमण्ण्यन्त' इति। इदिद्बुन्धनार्थं उत्तरत्र भविष्यति॥ ३८॥

३४. चिती सज्ञाने। संज्ञान चैतन्यम्। चेतति। चिचेत। चिचिततु। चिचे-

तिथ। चिचित, चिचेत। चिचितिव। चिचितिम। चेतिता। चेतिष्यति। चेततु। अचेतत्। चेतेत्। आशिषि—चित्यात्। अचेतीत्। अचेतिष्यत्। भावे—चित्यते इत्यादि। चिचितिषति, चिचेतिषति। चितित्वा, चेतित्वा। 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। चेचित्यते। चेचितीति। 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध। चेचेत्ति। चेतयति देवदत्तम्। अचीचितत्। 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव। 'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्य कर्म। चित्त.। चित्तवान्—'श्वीदित' इति अनिट्त्वम्। चित—इगुपधलक्षण क। चेतन—बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट्। चित् चैतन्यम्—सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। चेत—'असुन्' इत्यसुन्। सुचेतीकरोति—'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च' इति कृभ्वस्तियोगे च्वि, सलोपश्च। 'अस्य च्वौ' इतीकारोऽकारस्य। अत्र मैत्रेय—'कण कश्च इति चिते कणप्रत्यये धातोरन्त्यस्य च ककारे चिक्कण इति। बहुलवचनाद्गुणाभाव प्रत्ययकस्येत्संज्ञाऽभावश्च' इति। हरदत्तस्तु चिनोते. क्विप्—चित्, कणतेरच्—कण, तकारस्य ककारश्चिक्कणादिपाठात्। केचित्तु चिक्कणादिषु तकारमेव पठन्ति। न्यासकारोऽप्येव निरुवाह। स्मरणार्थोऽप्ययम्, 'चेतन्ती सुमतीनाम्' इति दर्शनात्। 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मण शेषत्वे षष्ठी। अधीगर्था. स्मरणार्था.। तथा सन्धानार्थोऽपि। यदाह श्रीरामस्वामी[1]—'प्रायो विनाश चित्तं सन्धान विनष्टस्य सन्धान प्रायश्चित्तम्' इति। 'प्रायस्य चित्तिचित्तयो' इति पारस्करादिपाठात् सुट्। चिति स्मृत्यामिति चुरादौ। चित सञ्चेतन इति तत्रैवात्मनेपदी ॥ ३८ ॥

३५. च्युतिर् आसेचने। 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्', 'हलन्त्यम्' इतीकाररेफयोरित्त्वम्। सेचनमार्द्रीभावनम्। यदाह हरदत्त—'सिचि कर्मस्थक्रिय, आर्द्रीभावन ह्यत्र प्रधान तदर्थत्वात्कारकव्यापारस्य' इति। आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ वा। च्योतति। चुच्योत। चुच्योतिथ। चुच्युतिव। च्योतिता। च्योतिष्यति। च्योततु। अच्योतत्। च्योतेत्। आशिषि—च्युत्यात्। लुङि 'इरितो वा' इति च्ले परस्मैपदेष्वङादेशविधानात् ङित्त्वान्न गुण.—अच्युतत्। अच्युतताम् इत्यादि। अङभावे अच्योतीत् इत्यादि। कर्मादौ च्युत्यते इत्यादि। चुच्युतिषति, चुच्योतिषति। च्योतित्वा, च्युतित्वा। पूर्ववत् किंत्त्वविकल्प। चोच्युत्यते। चोच्युतीति, चोच्योत्ति। ईटि 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध। च्योतयति। अचुच्युतत्। निष्ठायाम् 'उदुपधाद्भावादिकर्मणो' इति किंत्त्वविकल्प उदाहार्य। च्युतितमनेन, च्योतितमनेन इत्यादि। कर्माविवक्षाया कर्मकर्त्तरि भावसम्भव' ॥ ४० ॥

३६. श्च्युतिर् क्षरणे। क्षरण स्रुति। श्च्योतति। चुश्च्योत इत्यादि च्युतिवत्। अभ्यासे खय. शेष.। सकारादिरयम्, निर्देश' श्चुत्वेन। सकारादित्वे

---

[1] श्रीधामस्वामी—ख. पुस्तके।

प्रयोजनं मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत्—क्विप्, अस्मात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठनीव कार्यविधानाट्टिलोपे मधुश्च्यायते क्विप्। तस्य लोपे प्रत्ययलक्षणेन 'णेरनिटि' इति णेश्च लोपे यकारान्ताद् अस्मात्कृदन्तात् प्रातिपदिकात्सौ तस्य हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वेन पदत्वे 'सयोगान्तस्य' इति यलोपे श्चुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'स्को' इति सलोपे 'चो. कु' इति चकारस्य पदान्तस्य कुत्वे तस्य जश्त्वे मधुगिति रूपसिद्धिरिति वृत्तिन्यासपदमञ्जरीसम्मताकारमैत्रेयादिभिरुक्तम्। यद्येवमटतीत्यट्, अट् श्च्योततीत्यत्रापि श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सकारपरत्वात् 'ङ सि धुट्' इति धुट् प्राप्नोति, नैतत्, 'श्चुत्व धुट्त्वे सिद्ध वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात्। अत एव वृत्तिकारादिविरोधात् तालव्योष्मादिवादिनौ स्वामिकाश्यपावुपेक्ष्यौ। यद्यपि तयो. 'अट् श्चोतति' इत्यत्र धुडभावः सिद्ध., मधुगित्यत्र 'सयोगान्तस्य' इति यकारवकारयोर्लोपे 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां ष' इति व्रश्चादीनां छकारशकारान्तानां च झलि पदान्ते च षत्वविधानात् शकारस्य षकारे 'झलां जश्' इति जश्त्वे मधुडिति स्यात्। अत्र श्चुतिरित्ययकारमपि पठन्ति। तथा च 'मधुश्चुत घृतमिव सुपूत', 'श्चोतन्ति ते वसो.' इत्यादौ भट्टभास्कर:। अत्र मैत्रेयोऽपि—श्चुतिरित्यप्येके पठन्ति, चुतिर् ह्रासन[1] इति च ॥ ४१ ॥

३७. मन्थ विलोडने[2]। विलोडनं क्षोभणम्। मन्थति। ममन्थ। ममन्थिथ। मन्थिता। मन्थिष्यति। मन्थतु। अमन्थत्। मन्थेत्। आशिषि—मथ्यात्। यासुट किंत्वान्नलोपः 'अनिदिता हल उपधाया क्ङिति' इति। अमन्थीत्। अमन्थिष्यत्। कर्मादौ मथ्यते इत्यादि। मिमन्थिषति। मामथ्यते। मामन्थीति, मामन्ति। लङस्तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च अमामन्। मन्थयति। अममन्थत्। मथित्वा, मन्थित्वा। नोपधात्परस्य 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इति थकारफकारान्तात्सेट. क्त्व कित्वविकल्पनात् पक्षे नलोपः। मन्थ.—'हलश्च' इति करणे घञ्। मन्थनी—'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युडन्तात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। मन्थान.—'सम्यानच्स्तुव.' इत्यानज्बाहुलकादस्मादपि। अत्राय धातुर्यद्यपि क्षीरस्वाम्यादिभिर्न पठ्यते, तथापि मैत्रेयचन्द्रदुर्गै पठितत्वात्, 'शमीगर्भादग्निं मन्थति', 'ततो यथा प्राशु मन्थति। यदि मथ्यमानो न जायेत' इत्यादिदर्शनाच्चास्त्येव। अयं द्विकर्मकः। दुह्यादित्वादप्रधाने कर्मणि लादय—अमृतमम्बुनिधिर्मथ्यत इति। द्वितीयावत् कृद्योगलक्षणा षष्ठ्युभयत्र कर्मणि 'गुणे तूभयथा गोणिकापुत्र' इति वचनाद् द्वितीयापि—अमृतस्याम्बुनिधेर्मन्थिता। अम्बुनिधिमिति च। अमृतं मन्थितव्योऽम्बुधिर्देवैरित्यत्र 'कृत्यानाम्' इति योगविभागेन कर्तृकर्मणोः

१. चुतिर् भासते—ख. पुस्तके। २. क्षीरस्वामी त्विदं सूत्रं न पठति।

षष्ठी निषिध्यते। नाथतौ सर्वमेतदुपपादितम्। अयं क्र्यादावपि। इह चाग्रे निरनुषङ्ग एवेदित्॥ ४२॥

३८ कुथि पुथि लुथि मथि[1] मान्थ हिंसासङ्क्लेशनयो। कुन्थति। चुकुन्थे इत्यादि। मन्थिवत्। विशेषस्त्विदित्वात् क्ङिति नलोपाभाव कुन्थ्यते इत्यादि। तथा हिंसार्थत्वात् 'न गतिहिंसा' इति कर्मव्यतिहारे हिंसायां तङ्निषेधश्च। एवं पुन्थति-लुन्थति-मन्थतयोऽपि। मान्थतिस्तु सर्वत्र मन्थतिवत्। अत्र च क्षीरस्वामी मन्थं सानुषङ्गमनिदित पठित्वा मथ्यत इति चोदाहृत्य 'मथीति दीर्घा मन्यन्ते' इत्याह। सम्मताया तु द्वावपि पठ्येते। खड्गोपकुन्थ शत्रुं मारयति, खड्गेनोपकुन्थमिति वा—'हिंसार्थाना च समानकर्मकाणाम्' अत्रानुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां हिंसार्थाना तृतीयान्त उपपदे वा णमुलिति णमुल्। 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्प। सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपेण क्त्वापीति वृत्तावुक्तम्। तेन खड्गेनोपकुन्थ्य इति 'समानकर्तृकयो पूर्वकाले' इति क्त्वापि भवति। एवं खड्गोपपुन्थमित्यप्युदाहार्यम्। कुन्थ सश्लेषण इति क्र्यादौ। कुथ पूतीभावे। पुथ हिंसायामिति दिवादौ। पुथ भाषार्थश्चुरादौ॥ ४३–४७॥

३९. षिध गत्याम्। केचिदुदितं पठन्ति[2]। यदाह काश्यप—"उकार 'उदितो वा' इति विशेषणार्थ" इति। तरङ्गिणी चायमुदिदिति, तद्वृत्तिविरोधादुपेक्ष्यम्। यदाह-'तत परं सिध्यतिरेव नेतर' इत्यनिट्कारिकायां सिध्यतिबुध्यत्यो श्यना निर्देशादन्यविकरणयोर्बुधिसिध्योरिड् भवत्येव—बोधिता। सेधिता। निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावाद् बुधितं सिधितमित्येव भवति' इति। उदित्त्वे हि 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पस्योक्तत्वाद् 'यस्य विभाषा' यस्य धातो क्वचिद्विभाषेडुक्तस्तस्य निष्ठायामिण्नेति प्रतिषेधेन भाव्यमिति कथमेव ब्रूयात्? तत्र न्यासपदमञ्जर्योरपि सिधेरुदित्त्वमनार्षमित्युक्तम्। अत एव क्षीरस्वामी सिद्धमित्युदाहृत्य निरनुबन्धपाठे तु सिधित इत्यपरितुष्यन्नुदाजहार[3]। अथोदाहरणानि—'धात्वादे ष स'। सेधति। सिषेध। सिषेधिथ। सिषिधिव। 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम्। सेधिता। सेधिष्यति। सेधतु। असेधत्। सेधेत्। आशिषि—सिध्यात्। असेधीत्। असेधिष्यत्। कर्मणि—सिध्यते इत्यादि। गत्यर्थत्वेन कर्तृस्थक्रियत्वाद् न कर्मकर्तास्ति। सिसेधिषति, सिसिधिषति। सेधित्वा, सिधित्वा। 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। 'स्तौतिण्योरेव षणि' इति नियमान्न षत्वम्। सेषिध्यते। कुटिल गच्छतीत्यर्थ। 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्। 'नित्यग्रहणं क्रियासमभिहारे यङो निवृत्तये' इति वृत्तौ प्रतिपादितम्। सेषिधीति, सेषेद्धि। 'झषस्तथो' इति धत्वे जश्त्वम्। सेधयति। असीषिधत्। 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ।

---

१. 'मन्थ' इति क्षीरस्वामी। २. क्षीरस्वामिप्रभृतय। ३. क्षी० त०, २३ पृ०।

'सिध्यतेरपारलौकिके' इति णत्वं श्यना निर्देशादस्य न भवति। प्रतिषेधति—"उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्" इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य सुनोत्यादिसकारस्य षत्वविधानात् 'सात्पदाद्योः' इति निषेधं बाधित्वा सिधिसकारस्य षत्वम्। 'सेधेतीति शपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थो दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च' इति हरदत्त। तेन प्रतिसेषिधीतीत्यत्र अभ्यासे न षत्वम्, परस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम्। अन्यस्त्वाह—'शपा निर्देशोऽयं सिध्यतेरेव निवृत्त्यर्थो न यङ्लुक., तेनेह षत्वं भवत्येव। एव हि 'सेधतेर्गतौ' इति निषेधे श्तिपा निर्देशोऽर्थवान्, अन्यथा यङ्लुकि षत्वस्यैवाप्रसङ्गात् किमनेन' इति। प्रत्येषेधत् इत्यादौ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वाभावेऽपि 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। प्राक्सितादिति उपसर्गात्सुनोतीत्यादय परिनिविभ्य सेवत्यन्ता उच्यन्ते। प्रतिषिषिधिषतीत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव' इति नियम बाधित्वा 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति अभ्यासात्परस्य षत्वम्, प्रकृतेस्तु 'उपसर्गात्' इति। इदं षत्वमषोपदेशार्थमवर्णान्ताभ्यासार्थं 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमबाधनार्थं चेत्युक्तम्। सूत्रार्थस्तु—स्थादिषु प्राक्सितीयेषु 'उपसर्गात्' इति अभ्यासेन व्यवहितस्य च भवतीति। अत्राभ्यासस्य 'उपसर्गात्' इत्येव सिद्धेऽभ्यासग्रहण योगभेदेन प्राक्सितीयेषु स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वम्, न त्वन्यत्रेति निषेधप्रतिपादनार्थम्। इद च 'उपसर्गाद्' इति षत्व 'सेधतेर्गतौ' इति निषेधात् प्रतिसेधति गा इत्यादौ गत्यर्थत्वे न भवति। सुषेध., दुष्षेध, निष्षेध—'सुषामादिषु च' इत्येषु षत्वम्। नन्वत्राद्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वादेव सिद्धम्, इतरयोरपि 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति किमेषा गणे पाठेन। अत्र वृत्ति—'सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वान्निर्दुश्शब्दयो. क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति पाठोऽयम् 'सेधतेर्गतौ' इति प्रतिषेधबाधनार्थ वेति। सिध्र साधुपर्याय। सिध्यतेर्वायम्। 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्। सिध्रको वृक्षविशेष.। सञ्ज्ञायां कन्। सिध्रकप्रचुरो वनविशेष, सिध्रकावणम्—'वनगिर्योः संज्ञाया कोटरकिंशुलकादीनाम्' इति कोटरादित्वाद्वन उत्तरपदे दीर्घ। 'वन पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्य' इति वननकारस्य णत्वम्। वनमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। इदं णत्वं संज्ञायामप्राप्तपरत्वे त्वसंज्ञायामपीति स्थितम्। सिध्मम्—बाहुलकान्मन्। सिध्यतेर्वा। सिध्मलः—'सिध्मादिभ्यश्च' इति प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्त्यर्थे लच्॥ ४८॥

४०. षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च। शास्त्र शासनमिति मैत्रेयशाकटायनौ। शिष्टावित्येव चन्द्र। शास्त्रं शास्त्रविषयं शासनम्। माङ्गल्यं मङ्गलक्रियेति क्षीरस्वामी। एव वर्धमानेऽपि। सेधति इत्यादि पूर्ववत्। विशेषस्तूदित्वाद्वलादावार्धधातुके 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इति इटो विकल्पनात्—सेद्धा। सेत्स्यति। असैत्सीद् इति लुङि 'वदव्रज' इति वृद्धिः। तथाऽऽशीर्लिङ्लुङोरात्मनेपदेषु—

"लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचावात्मनेपदेषु किताविति कित्त्वादगुणत्वे—व्यतिषित्सीष्ट। व्यत्यषिद्ध। व्यत्यषित्साताम् इत्यादि भवति। क्त्वासनोश्चेडभावे—सिध्वा। सिषित्सति इति। 'हलन्ताच्च' इति इक्समीपाद्धल परस्य झलादे सनः कित्त्वान्न गुण'। निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीण्निषेधात् सिद्धम् इति भवति। अत्र मैत्रेयसम्मताकारौ—" 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि'—क्रादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये लिटि सेडित्यनेन नियमेन पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डस्यारम्भात् तस्य तदाश्रयस्य नियमस्य च बलीयस्त्वमिति यावान् कश्चिदिडभाव प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वो बाध्यत इत्युदिल्लक्षणं विकल्प बाधित्वा लिटि क्रादिनियमान्नित्यमिडिति सिषेधिता" इत्याहतु। तथा च 'अचस्तास्वत्' इत्यत्र वृत्तिकार.—'नित्यग्रहणं किम्? विधोता, विधविता, विदुधविथ। तासौ विभाषितेटस्थलि नित्यमिडागमो भवति' इति। अत्र न्यासे 'स्वरत्यादिसूत्रेण धूञ इड्विकल्प, तस्य नित्यग्रहणाद्विभाषितेटस्थलि नित्यमिडागमो भवति' इति। हरदत्तस्तु 'नित्यमिडागमो भवति' इति वृत्तिमुपादाय 'यावान् कश्चिदिडभाव प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्व क्रादिसूत्रेण नियम्यत इत्यस्मिन्पक्ष इडभाव.। यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटीण्न भवतीति नियमात् प्रतिषेध एव सर्वो निवर्त्यते, 'स्वरति' इत्यादिसूत्रेण विकल्पो भवत्येवेति पक्षस्तदा विदुधोथ, विदुधविथेत्युभय भवति' इति। अस्यायमभिप्राय —अत्र वृञ्व्यतिरिक्ताना क्रादीनाम् "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" एकाज् यो धातुरुपदेशेऽनुदात्तस्तस्मात्परस्य वलादेरार्धधातुकस्येण्नेति प्रकृत्याश्रय. प्रतिषेधः सिद्ध., वृङ्वृञोस्तूगन्तत्वात् 'श्र्युक. किति' इति प्रत्ययाश्रय इति सिद्धे सत्यारभ्यमाणेनानेन नियमेन तुल्यजातीयानां क्रादिव्यतिरिक्ताना येषा प्रकृत्याश्रय. प्रत्ययाश्रयो वा निषेध प्राप्तस्तेषामेवेट् प्राप्यत इति पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनम् 'स्मृत्वा स्मृत' इत्यादौ परमपि स्वरत्यादिविकल्प बाधित्वा 'श्र्युक किति' इति निषेधप्रवृत्तिरिति च तेनोक्तम्। हरदत्तानुवादी रामदेवमिश्रोऽपि क्रादिसूत्रे 'अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रय प्रतिषेध, वृङ्वृञोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्यय नियम.' इति। वृत्तिग्रन्थोऽप्यत्रैवानुकूल.। अत्र मते—सिषेधिथ, सिषेद्ध, सिषिधिव, सिषिध्व इत्यादि भवति। एतदनन्तरं मृ मरण इत्याभरणे पठ्यते, तद् भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। यद्यय स्यात्कथं 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यत्र 'स च न मरति, न म्रियत इति प्राप्ते' इति ब्रूयात्? अयमनूदित्संराध्यर्थे दिवादौ॥ ४९॥

४१. खादृ भक्षणे। खादति। चखाद। चखादिथ। खादिता। खादिष्यति। खादतु। अखादत्। खादेत्। आशिषि—खाद्यात्। अखादीत्। कर्मादौ—खाद्यते इत्यादि। चिखादिषति। चाखाद्यते। चाखादीति, चाखात्ति। खादयति मोदकं देवदत्तेन 'गतिबुद्धि' इत्या-

दिना प्राप्तं प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् 'आदिखाद्यो प्रतिषेध' इति निषिध्यते । 'निगरण-चलन'इति नित्यं परस्मैपदम् । ऋदित्त्वादचखाददित्यत्रोपधाह्रस्वो न भवति । खादितो मोदकः, खादितमनेन, इदमेषा खादितम्–'क्तोऽधिकरणे च' इत्यादिना कर्मभावाधिकरणेषु क्त । खादक – 'निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्' इति ताच्छीलिको वुञ् । ण्वुलैव सिद्धे वुञ्विधान ज्ञापकार्थं 'तच्छीलादिषु वासरूपविधिना तृजादयो न भवन्ति' इति वृत्तौ ॥ ५० ॥

४२. खद स्थैर्ये हिंसायां च । चकाराद्भक्षणे च । स्थैर्येऽकर्मक । खदति । चखाद इत्यादि खादिवत् । लुङि अखादीत्, अखदीत्–'अतो हलादेर्लघो' इति वृद्धिविकल्पः । खादयति । अचीखदत् । स्थैर्येऽकर्मत्वात्प्रयोज्यं कर्म । खदिर.—'अजिरशिशिरशबिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा" इति किरजन्तो निपातितः । यवखदा–यवस्य सार । स्वभावात्स्त्रीविषयोऽयम् । यवखदी—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थ इनि ॥ ५१ ॥

४३. बद स्थैर्ये । ओष्ठ्यादि । बदति । बबाद इत्यादि खदिवत् । किति लिटि थलि च सेटि रूपाभेदे आदेशादित्वानाश्रयणादेत्वाभ्यासलोपयो.—बेदतु, बेदु., बेदिथ इत्यादि । बदरम्—बाहुलकादरन्प्रत्यय । बदरी—'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । अत्र पाठादेव वारन् प्रत्यय । अत्र मैत्रेय. सानुषङ्गं पठित्वा नलोपे कृते एत्वाभ्यासलोपयोर्बेदतुरित्याह, तदसत्, संयोगान्तत्वेन मन्थ्यादिवल्लिट कित्त्वाभावात् । बिदि अवयवे इत्यग्रे ॥ ५२ ॥

४४. गद व्यक्तायां वाचि । गदति । जगाद । गदिता इत्यादि खदिवत् । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थमिति न्यास-पदमञ्जरी-कैयटेषु । प्रणिगदति– 'नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च" इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्गदादिषु णत्वमिति णत्वम् । अड्व्यवायेऽपि इदमिष्यत इति प्रण्यगदत इत्यादावपि भवति । गादयति पुत्रं श्लोक देवदत्तः । 'गतिबुद्धि' इत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अत्र शब्दकर्मेति कर्मशब्देन साधनमुच्यते, न क्रिया । यदि हि स्यात्, 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मक' इति लघ्वसन्दिग्धं च ब्रूयात् । एव न्यासकैयटपदमञ्जर्यादिष्वपि स्थितम् । तेन शिष्येण धर्मं गादयति इत्यत्र प्रयोज्यस्य न कर्मत्वम् । अत्र 'नित्याकर्मकगत्यर्थाभ्यवहारार्थशब्दकर्मदृशोऽखाददिक्रन्दिशब्दायह्वेञ' इति शाकटायनसूत्रव्याख्यायाममोघायाम् "नित्याकर्मकेभ्यो गत्यर्थेभ्योऽभ्यवहारार्थेभ्य' शब्दनक्रियेभ्य. शब्दकर्मकेभ्यश्च दृशेश्च यो णिस्तस्य कर्ता कर्म भवति 'खाददिक्रन्दिशब्दायह्वेञ्' इत्येतान् वर्जयित्वा" इत्युक्तम् । तन्मते क्रन्द्यादित्रयव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु शब्दार्थेषु प्रयोज्यस्य कर्मत्वेन भाव्यम्, सूत्रे शब्दकर्मकेति कर्मग्रहणात् क्रन्द्यादिपर्युदासाच्च । तेनार्थद्वयस्य लाभः । गद्यम्—'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इति कर्मणि यत् ।

उपसृष्टात्तु ण्यत्—प्रगाद्यमिति। निगद—'नौ गदनदपठस्वनः' इति पक्षेऽप्। अन्यदा घञि—निगाद। अनुगदतीति आनुगादिक। 'अनुगादिनष्ठक्' इति स्वार्थे ठक्। अस्मादेव निपातनाण्णिनि। न त्वयं केवल प्रयोगार्हः, ठको नित्यत्वादिति न्यासपदमञ्जर्यादिषु। कर्मव्यतिहारे नास्य तङस्ति, 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' इति निषेधात्। हसादयो हसिप्रकारास्ते च शब्दनक्रिया। स्तनगदी देवशब्द इति चुरादौ॥ ५३॥

४५. रद विलेखने। विलेखन भेदनम्। रदति। रराद। रेदतु। रेदिथ इत्यादि पूर्ववत्। रदन—'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट॥ ५४॥

४६ णद अव्यक्ते शब्दे। 'णो न'। धात्वादेरिति शेष। प्रणदति। प्रणनाद। प्रणेदतु। प्रणेदिथ इत्यादि गदिवत्। 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परत्वेन नकारस्य णत्वम्। प्रणिनदति इत्यादौ 'नेर्गद' इति णत्वम्। इदमप्यड्व्यवायेऽपीति प्रण्यनदत् इत्यादावपि भवति। धातुनकारस्य निशब्देन व्यवधानादुपसर्गादिति णत्व न भवति। अशब्दकारकत्वेऽपि 'अणावकर्मक' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्व घट नादयतीति। नदी—पचादौ नदडिति पाठात् टित्त्वात् ङीप्। नद्या भव नादेयम्—'नद्यादिभ्यो ढक्' इति शैषिको ढक्, तस्यैयादेश। पञ्चाना नदीना समाहार पञ्चनदम्। 'नदीभिश्च' इति नदीवचनैः सह सख्याया अव्ययीभाव। अभिधानस्वभावादय समास समाहार इत्युक्तम्। 'अच्' इति योगविभागादच्समासान्त। उक्त च—

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच् प्रत्ययः स्मृत। गोदावर्याश्च नद्याश्च सख्याया उत्तरे यदि॥

इति। निनद—'नौ गदनद' इति पक्षे अप्। तदभावे घञ्—निनाद। इदित्समृद्ध्यर्थोऽग्रे। णद भाषार्थश्चुरादौ॥ ५५॥

४७. अर्द गतौ याचने च। याचने द्विकर्मक। नाथत्यादिवज्ज्ञादयो नेया। अर्दति। आनर्द। आनर्दतु। आनर्दिथ। आनर्दिव। आनर्दिम। 'अत आदे' इत्यभ्यासादेर्दीर्घे 'तस्मान्नुड् द्विहल' इति दीर्घभूतादभ्यासात्परस्य नुडागम। अर्दिता। अर्दिष्यति। अर्दतु। आर्दत्। अर्देत्। आशिषि—अर्द्यात्। मा भवानर्दीत्। 'नेटि' इति सिचि वृद्धेर्निषेध। कर्मादौ—अर्द्यते इत्यादि। गत्यर्थत्वे कर्तृस्थक्रियात्वान्न कर्मकर्त्तास्ति। 'क्तोऽधिकरणे च' इत्यादिना कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्त उदाहार्य। तथा 'गत्यर्थकर्मणि' इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ। कर्मव्यतिहारे 'न गतिहिंसा' इति तङ्निषेध, णौ 'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वं च। अर्दिदिषति। 'न न्द्रा' इति निषेधाद्रेफवर्जितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम्। समर्णः। न्यर्णः। व्यर्णः। अभ्यर्णः—'अर्देः सन्निविभ्यः'। 'अभेश्चाविदूर्ये' इति समादिपूर्वपदादर्दे परस्य निष्ठाया इण्निषेधे 'रदाभ्याम्' इति तकारदकारयोर्नत्वे पूर्वस्य 'रषाभ्याम्' इति णत्वे परस्य ष्टुत्वेन णकार। 'अभेश्चाविदूर्ये' इति निषेधादन्यत्र

भ्यादितो वृषल. शीतेन इति भवति। आविदूर्यं प्रत्यासत्ति । अस्मादेव निपातनाद् 'न नञ्पूर्वात्' इति निषेधं बाधित्वा भावे ष्यञ्। हिंसार्थोऽयं चुरादौ ॥ ५६ ॥

४८ नर्द गर्द शब्दे। दन्त्यादि, नृतिनन्दिनर्दीति पर्युदासात् नर्दति। ननर्द। नर्दिता इत्यादि नदिवत्। यङ्लुकि पर्दत्यादिवत्। गेहे नर्दी—'पात्रे समितादयश्च' इति पक्षे तत्पुरुष तत्रैव पाठात्सप्तम्या अलुक्। एवं गर्दति इत्यादि। गर्दभः—कृशृ-शलिकलिगर्दिभ्योऽभच्' इत्यभच्॥ ५७-५८ ॥

४९. तर्द हिंसायाम्। सकर्मक । तर्दतीत्यादि पूर्ववत्। 'न गतिहिंसा' इति तङ्निषेधात् कर्मव्यतिहारेऽपि परस्मैपदम्। दण्डोपतर्दं गा कालयति। दण्डेनोपतर्दमिति वा—'हिंसार्थानाम्' इति णमुल्। 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समास-विकल्प । वासरूपेण क्त्वाया दण्डेनोपतर्द्य इति ॥ ५९ ॥

५० कर्द कुत्सिते शब्दे। कुत्सितशब्द इह कौक्ष । यदाह केशवस्वामी—'कौक्षे कर्दति पर्दते गुदरवे' इति। कर्दति इत्यादि नर्दतिवत्। कर्दम —बाहु-लकादमच्॥ ६० ॥

५१ खर्द दन्दशूके। दन्दशूक इति दन्दशूककर्तृका क्रियाऽभिधीयते। साधन-प्रधानप्रयोगित्वख्यापनार्थं दन्दशूकग्रहणमिति सम्मतातरङ्गिण्यो.। दन्दशूको गर्हितदशनशील, इह तु तत्था क्रिया, दश इत्यनुक्तिस्ताच्छील्यादिप्रतिपत्त्य-र्थेति मैत्रेयेण प्रतिपादितम्। दन्तशूक इति केशवस्वामी दकारस्य स्थाने तकारमाह, तन्महान्तो न सहन्ते। यदाह 'दन्दशूको बिलेशय' इत्यत्र सुभूतिचन्द्र —'दंशेर्यङ-न्तान्नुक्यूकप्रत्ययेऽल्लोपयलोपयो.' इति। तथा 'इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ'[1] इति भट्टिश्लोकव्याख्याने "दन्दशूकान् हिंस्रान् दशे.'लुपसद'" इत्या-द्युक्त शङ्कराचार्येण। हिंस्रमात्रे प्रयुञ्जानो भट्टिकारो दन्दशूकशब्दस्य नैघण्टुक-प्रसिद्धिं नाद्रियते। खर्दतीत्यादि पूर्ववत्॥ ६१ ॥

५२ अति अदि बन्धने। अत्र धनपाल.—'तान्त द्रमिडाः पठन्ति, आर्यास्तु दान्तम्' इति। उभयमिति मैत्रेयस्वामिकाश्यपसम्मताकारादय.। अन्तति। आनन्त। आनन्ततुः। आनन्तिथ। आनन्तिव। अन्तिता इत्यादि। इदित्त्वान्नुमि द्विहल्त्वात् 'तस्मान्नुड् द्विहल.' इति लिटि नुडागम। अन्तितिषति। अनुस्वारपरसवर्णयो. पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'न न्द्राः' इति नकारवर्जं द्विरुच्यते। न च 'पूर्वत्रासिद्धीय-मद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वनिषेध, अस्य द्विर्वचननिषेधरूपत्वात्। उक्तं चैवं 'हयवरट्' इत्यत्र कैयटे। अन्तयति। आन्तितत्। एवम् अन्दति इत्यादि। अन्त—घञन्ता। उणादिवृत्तौ तु 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्' इति अमेस्तनि

---

१. भ० का० १।२६।

व्युत्पाद्यते। अन्ते भवम् अन्त्यम्—'दिगादिभ्यो यत्' इति सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत्। अन्तिमम्—अन्ताच्चेति वक्तव्यम्' इति शैषिको डिमच्—अन्तिक। 'अत इनिठनौ'—अदन्तादस्त्युपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे इनिठनाविति ठन्। 'ठस्येक'—आवसथस्यान्तिकम्—'दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्' इत्यन्तिकयुक्तात् षष्ठीपञ्चम्यौ। अन्तिकशब्दात्तु 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इत्यत्र पञ्चम्यनुवर्त्तते, चकारेण तृतीया समुच्चीयत इति द्वितीयापञ्चमीतृतीया स्यु। तथा 'सप्तम्यधिकरणे च' इति चशब्दाद् दूरान्तिकार्थसमुच्चयार्थात्सप्तमी चेति चतस्रो विभक्तय.—अन्तिकम्, अन्तिकात्, अन्तिकेन, अन्तिके इति। एताश्चतस्रो विभक्तयोऽसत्त्ववचनेभ्य प्रातिपदिकार्थे इति वृत्तौ। भाष्ये तु—

'दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेचनम्। दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरो'॥

इति सत्त्ववचनादधिकरणे पञ्चमी दृश्यते। कैयटे च—'आवसथस्य दूर इत्यर्थ' इति। अन्तिकादागत. 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन' स्तोकाद्यर्था कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ता क्तान्तेन वा समस्यन्त इति तत्पुरुष। पक्षे विभक्तेस्तु 'पञ्चम्या. स्तोकादिभ्य' इत्यलुक्। ऐकपद्यमैकस्वर्यञ्च विशेष.। नेदिष्ठ., नेदीयान्—'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति इष्ठन्नीयसुनोर्यथासङ्ख्यन्नेदसाधावादेशौ। अस्मादेव वचनात् 'अजादी गुणवचनादेव' इति बाध्यते। अन्दू. भूषाया शृङ्खले च। 'अन्दूदृम्भू' इत्यूकारप्रत्यये निपातितः। अन्दुको गजनिगल। सञ्ज्ञाया कनि 'केण' इति ह्रस्व॥ ६२-६३॥

५३. इदि परमैश्वर्ये। इन्दति। इन्दाञ्चकार। इन्दिता इत्यादि। लिटि 'इजादेश्च' इत्याम्। इन्द्र.—'ऋज्रेन्द्र' इति रन्नन्तो निपातित। इन्द्राणी—'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्' इति पुंयोगादाख्याया ङीषानुकौ। 'पुयोगादाख्या' नाम पुसो योगात्तच्छब्देन स्त्रियामभिधानम्। इन्द्रमात्मन इच्छति 'सुप आत्मन क्यच्' इति इषिकर्मण सुबन्तादात्मेच्छायां क्यचि अकारस्य 'अस्य च्वौ' इति वर्तमाने 'क्यचि च' इतीकारे इन्द्रीयति। अस्मात्सन्यतो लोपे 'न न्द्रा.' इत्यत्राजादेरिति वर्त्तते, स च कर्मधारय पञ्चम्यन्त इत्यादेरच. परेषा नदराणा द्विर्वचननिषेध इति व्यवहितत्वादिकारस्य द्विर्वचने इन्दिद्रीयिषतीति भवति। अग्नीन्द्रौ देवते अस्य आग्नेन्द्र हवि.—'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानङ्, "साऽस्य देवता" प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकादस्त्यर्थेऽणित्यणि 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्ताया उत्तरपदवृद्धेः 'नेन्द्रस्य परस्य' इति निषेध। इन्दिरा—बाहुलकात् किरच्॥ ६४॥

५४. बिदि अवयवे। अवयव इति अवयवक्रियोच्यते। बशादि। बिन्दति। बिबिन्द। बिन्दिता इत्यादि। बिन्दु.—बाहुलकादुप्रत्ययः। अत्र मैत्रेय. 'बिन्दुरिच्छु.' इति सूत्रे बशादिं पठन् बिन्दुशब्द व्युदपादयत्। वृत्तौ तु वेत्तेरेव तत्र

पाठः । अत्र सम्मताया 'भिदि अवयवे । भिन्दति । यद्यभिधानमस्ति भिन्दुरिति दृश्यते' इति ॥ ६५ ॥

५५ गडि वदनैकदेशे[1] । इह वदनैकदेशारम्भलक्षणा क्रिया वदनैकदेशशब्दे-नोच्यते । गण्डति । गण्डः—अच् । 'अत्यादय पञ्चैते न तिङ्विषयाः' इति काश्यपः । सम्मतायां तु बिदिभिदी एव प्रकृत्यैवमुक्तम् । अविगीतमन्ये सर्वेषा तिङमुदाहरन्ति ॥ ६६ ॥

५६. णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । निनिन्द । निनिन्दिथ । निनिन्दिव । निन्दिता इत्यादि । कर्मादौ निन्द्यते इत्यादि । प्रणिन्दति—'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । अत्र मैत्रेयाभरणसम्मताकारा. 'वा निसनिक्षनिन्दाम्' इति णत्वविकल्पमिच्छन्ति, तदयुक्तम्, यतस्तत्र 'कृत्यच' इत्यत कृतीति वर्त्तते, तच्च निन्दादिभिर्विशेष्य-माणमर्थात्परसप्तम्यन्तमिति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य निसादिनकारस्य कृति परे वा णत्वमिति सूत्रार्थ । तथा च शाकटायन —'निसनिक्षनिन्द. कृति वा' इति । एव हि प्रकरणमबाधितं भवति, णोपदेशश्च सार्थक । वृत्तौ च प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनमिति कृदन्तमेवोदाहारि । निन्दक —'निन्दहिंस' इति वुन् । णिद कुत्सा-सन्निकर्षयोरिति दिवादौ ॥ ६७ ॥

५७ टुनदि समृद्धौ । 'आदिर्ञिटुडव' इति त्रय एते धात्वादय समुदाया इत । प्रयोजनं नन्दथु इत्यत्र 'ट्वितोऽथुच्' इति भावादावथुच् । नन्दति । ननन्द । नन्दिता इत्यादि । भावे नन्द्यते इत्यादि । निनन्दिषति । नानन्द्यते । नानन्दीति, नानन्ति । नन्दयति । अननन्दत् । नन्दयतीति नन्दन.—'नन्दिग्रहि' इति ल्यु । अयं तवर्गीयोपदेश, नृतिनन्दीति णोपदेशलक्षणपर्युदासात् । न नन्दतीति ननान्दा । ननान्दारौ । 'नञि च नन्दे.' इति ऋन्प्रत्ययो वृद्धिश्च, 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपो निषेध । 'ष्णान्ता षट्' इति षकारनकारान्ता सङ्ख्या षडित्युच्यते । स्वस्रादिपाठादेव नञो नलोपाभाव । ननान्दुरपत्यं नानान्द्र.—'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' इत्यञ् । अनृषीत्यविभक्तिक भिन्न पदम्, तेन बिदादिभ्यो गोत्रापत्येऽञ् अत्रानृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्ये इति सूत्रार्थ ॥ ६८ ॥

५८. चदि आह्लादने दीप्तौ च । चन्दति । चचन्द । चन्दिता इत्यादि । चन्दन — करणे ल्युट् । चन्द्र.—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । चन्द्रकम्—सञ्ज्ञाया कन् । चन्द्रिका—टापि "प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप" इति इत्वमकारस्य, असुप इत्यापो विशेषणम्, स चेदाप् सुप. परो न भवतीति । चन्दिरः—'इषिमुषि' इत्यादिना किरच् ॥ ६९ ॥

५९. त्रदि चेष्टायाम् । त्रन्दति । तत्रन्द । त्रन्दिता इत्यादि ॥ ७० ॥

६०. कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च । आह्वाने सकर्मक. । कन्दति । चकन्द ।

---

१. क्षीरस्वामी तु नेदं सूत्रं पठति ।

कन्दिता इत्यादि । चिकन्दिषति । चाकन्द्यते । चाकन्दीति, चाकन्ति । कन्दयति पुत्रं देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र शब्दकर्मेति साधनकर्मणो ग्रहणात् प्रयोज्यस्य न कर्मत्वम् । शाकटायनमते त्वस्त्येव । सर्वमेतद्दन्तौ प्रतिपादित तत एवावगन्तव्यम् । क्रन्दति, क्लन्दति इत्यादि पूर्ववत् । सक्रन्दयतीति संक्रन्दन —नन्द्यादित्वाद् ल्यु' । आक्रन्दत्यस्मिन्निति आक्रन्दो देश । आक्रन्द्यते रक्षणार्थमाहूयते इति आक्रन्द शरणम् । कर्मण्यधिकरणे वा घञ् । आक्रन्द धावति आक्रन्दिकः । 'आक्रन्दाट्ठञ्च' इति ठञ्ठकौ । अनयो स्वरे विशेष । ठस्येक । कन्दर.—बाहुलकादर. । यद्वा—कन्द वैक्लव्य राति भीरूणामिति कन्दर । कन्दल —बाहुलकात्कलप्रत्यय । यद्वा—पूर्ववद्राते क । 'कपिलकादीना सञ्ज्ञाछन्दसो' इति लत्वम् । अथ वा—लातेरन्तर्भावितण्यर्थात्क । कन्दली—गौरादित्वाद् ङीष् । एते घटादयोऽपि । आद्यावेवेत्यपरे ॥ ७१-७३ ॥

६१ क्लिदि परिदेवने । क्लिन्दति इत्यादि । अस्यानुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठ परस्मैपदार्थ, स्वरितेत्स्वपाठ क्रियाफलस्य अकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपद कर्तृगामित्वे च परस्मैपद यथा स्यात् ॥ ७४ ॥

६२ शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । शुन्धिता इत्यादि । आशीर्लिङि कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति उपधालोपे शुध्यात् । तथा यक्यङोरपि—शुध्यते, शोशुध्यते इति । यङ्लुकि लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपे च प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणो न भवति, सयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । शुधित, शुधितवान्, शुधित्वा—'उदुपधात्' इति निष्ठाया कित्त्वविकल्पो न भवति 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति । अत्र कित्त्वसन्निपातनिमित्तमुदुपधत्वम्, यत इदं कित्त्वाश्रये नलोपे भवति । धान्तप्रकरणमपहाय सयोगान्तप्रकरणानुरोधेनायमिह निर्दिष्ट । अय शौचकर्मणि युजादौ । शुधि शौच इति दिवादौ अननुषङ्गोऽनिट् च ॥ ७५ ॥

६३. अतादय उदात्ता उदात्तेतो गता ।

प्रथमं माङ्गलिकमेधतिं पठित्वा तदनुरोधेन तवर्गीयान्तानात्मनेपदिनश्च परस्मैपदिनश्च पठित्वा मातृकापाठक्रमेण कवर्गीयान्तानाह—

६४. शीकृ सेचने । तालव्यादि । दन्त्यादिरिति धनपालकाश्यपौ, अत एव षोपदेशलक्षणे 'सृपिसृजिस्तृस्त्यासीकृसेकृसृवर्जम्' इति पेठतु. । पुरुषकारस्तु तन्न मृष्यति, यदाह–'सीकृ इत्यार्या इति धनपाल, तत्र चाद्य' पक्षः शीकर इति प्रयोगानुगुण । योऽपि षोपदेशलक्षणे सीकृपाठ' सोऽप्येवं प्रयुक्त' इति । शीकते । शिशीके । शीकिता । शीकिष्यते । शीकताम् । अशीकत । शीकेत । आशिषि—शीकिषीष्ट । अशीकिष्ट । अशीकिष्यत । कर्मणि—शीक्यते इत्यादि । शिशीकिषते । शेशीक्यते । शेशीकीति, शेशीक्ति । लङि अशेशीकीत्, अशेशीक् हल्ङ्यादिलोप । अशेशीक्

स्थातेत्यत्र 'स्को ' इति सलोपो न भवति, निमित्तनिमित्तनोर्भिन्नपदस्य सत्वात्। उक्तञ्चैव 'परेश्च घाङ्कयो ' इत्यत्र कैयटे–'पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणादेकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम्' इति। शीकयति। अशिशीकत्। शीका— 'गुरोश्च हल ' इत्यकार. । शीकायते—तत्करोतीत्यर्थे 'अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्लुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति क्यङ्। अयमपि पाठस्तालव्यादित्वे प्रमाणम्। अत्र क्यङ् 'तत्करोति' इति णिचोऽपवाद इत्येके, सोऽपीष्यत इति न्यासादौ। कान्तत्वादस्मात् क्विप् नोदाहर्त्तव्य । स्थित चैव 'परेश्च घाङ्कयो ' इत्यत्र भाष्यकैयटयो । तथा 'स्को. सयोगाद्यो ' इत्यत्र वृत्तितद्व्याख्यानेष्वपि। मर्षणार्थोऽय युजादौ ॥ ७६ ॥

६५ लोकृ दर्शने। लोकते। लोक । भाषार्थोऽय चुरादौ ॥ ७७ ॥

६६ श्लोकृ सङ्घाते। श्लोकते। सङ्घातो ग्रन्थ । स चेह ग्रन्थ्यमानव्यापार इति श्रातिवदकर्मक इति स्वाम्यादय । काश्यपादयस्तु ग्रन्थितृव्यापार इति मथ्नातिवत्सकर्मक इति। श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति। 'सत्यापपाशरूपवीणातूलसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्' इति णिच्॥ ७८ ॥

६७ द्रेकृ ध्रेकृ शब्दोत्साहयो । शब्दोत्साह इति केचित्। यदाह काश्यप — 'द्रेकते—शब्देनोत्साहं करोति' इति। उत्साहो वृद्धिरिति चन्द्र । औद्धत्यमिति स्वामी। द्रेकते। दिद्रेके। द्रकिता इत्यादि। द्रेकण —'रषाभ्याम्' इति ण । एवं ध्रेकते इत्यादि ॥ ७९–८० ॥

६८ रेकृ शङ्कायाम्। आङ्पूर्वं संशये। 'आरेक सशय प्राहु ' इति वचनात्। रेकते इत्यादि ॥ ८१ ॥

६९ सेकृ स्रेकृ स्रकि श्रकि श्लकि गत्यर्था. । अन्त्यौ तालव्यादी, अन्ये दन्त्यादय । सेकते। सिसेके। सेकिता ॥ स्रेकते। सिस्रेके। स्रेकिता ॥ स्रङ्कते। सस्रङ्के। स्रङ्किता॥ श्रङ्कते। शश्रङ्के। श्रङ्किता॥ श्लङ्कते। शश्लङ्के। श्लङ्किता इत्यादि। अत्र मैत्रेय तृतीयं श्रेकृ इति तालव्यादिमेकारोपधं पठति। अत्र कश्चित्सीकृ इति दन्त्यादिरपरोऽपि धातु' पठ्यते, तदनार्षम्, 'स्तृसृजिसृपिस्त्यासेकृसृवर्जम्' इति षोपदेशपर्युदासे भाष्यादिष्वपाठात्। अत्र क्षीरस्वामी—'अस्य दन्त्यादे स्थाने तालव्यादि पठित्वाऽर्थभेदात्पुन पाठ ' इत्युक्त्वा 'षेकृ इत्यन्ये विकल्पेन षोपदेकार्यार्थे पेठु ' इति ॥ ८२-८६ ॥

७०, शकि शङ्कायाम्। शङ्कते। शशङ्के। शङ्किता इत्यादि। शिशङ्किषते। शाशङ्क्यते। शाशङ्कीति, शाशङ्क्ति। लङि ईडभावे अशाशन्। शङ्कु—'खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु' इत्युप्रत्ययान्तो निपातित । शङ्कुला—बाहुलकादुलच्। शक्लृ शक्ताविति स्वादौ। शक विभाषितो मर्षण इति दिवादौ ॥ ८७ ॥

७१. अकि लक्षणे। अङ्कते। आनङ्के। अङ्किता इत्यादि। अञ्चिकिषते। अलु-

स्वारपरसवर्णयो पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'न न्द्राः' इति निषेधात् ककारादिर्द्वितीयैकाच् द्विरुच्यते। न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति असिद्धत्वनिषेध, 'न न्द्राः' इत्यस्य निषेधरूपत्वादित्यततौ स्थापितम्। आहुश्चात्र स्वामिकाश्यपादयोऽपि—"'न न्द्राः' इति निषेधात् कादेर्द्विर्वचनम्"। प्राङ्कनम्—'कृत्यच' इति णत्वस्य "इजादे सनुम"—हलन्ताद्धातो· सनुमो यदि भवति तर्हि इजादेरेवेति नियमादभाव। अङ्कुर—'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्' इत्युरच्। अकि कुटिलायां गतावित्यग्रे। अङ्क लक्षण इति चुरादौ॥ ८८॥

७२ वकि कौटिल्ये। वङ्कते। ववङ्के। वङ्किता इत्यादि। प्रवङ्कनम्। पूर्ववदणत्वम्। वङ्क्रि—'वङ्क्र्यादयश्च' इति क्रिन्नतो निपातित। अय गत्यर्थे पठिष्यते॥ ८९॥

७३. मकि मण्डने। मङ्कते इत्यादि। प्रमङ्कनम्। अकिवदणत्वम्। मङ्कन—'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति ताच्छील्यादौ युच्। कर्मकर्त्तरि 'भूषाकर्म' इति यक्चिणोर्निषेधाद् मङ्कते कन्या स्वयमेव, अमङ्किष्ट कन्या स्वयमेवेति शप्सिचौ भवत.। मङ्कि—'इन्' इतीन्॥ ९०॥

७४. कक लौल्ये। लौल्य गर्वश्चापल्य च। ककते। चकके। ककिता इत्यादि। काक—घञ् बाहुलकात्कर्तरि, कायतेर्वा आकनि। ककिरिदिद् गत्यर्थे पठिष्यते, तस्माद्वा घञ्॥ ९१॥

७५ कुक वृक आदाने। कोकते। चुकुके। कोकितेत्यादि। चूकुकिषते, चुकोकिषते। कुकित्वा, कोकित्वा। 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। कुकितमनेन, कोकितमनेन। प्रकुकित, प्रकोकित.। प्रकुकितवान्, प्रकोकितवान्। 'उदुपधात्' इति कित्त्वविकल्प। प्रकोकनम्, प्रकोकणम्। 'हलश्चेजुपधात्' हलादेरिजुपधात्परो य कृत् तत्स्थस्य नकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य वा ण इति णत्वविकल्प.। 'कृत्यच' इति नित्यापवाद। कोक.—'देवसेवमेषादय· पचादिषु द्रष्टव्या.' इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वादिगुपधात्कं बाधित्वाऽच्प्रत्ययः। कोकिल.—'सलिकल्यनिमहिवडिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्' इति इलच्। कोकिला—जातिलक्षणङीष बाधित्वाऽजादित्वट्टाप्॥ वृक—वर्कते। ववृके। वर्कितेत्यादि। विवर्किषते। वरीवृक्यते। 'रीगृदुपधस्य च' ऋत्वतोऽभ्यासस्य रीगिति रीगागम, वरीवृकाञ्चक्रे इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'न धातुलोप.' इति वा गुणाभावः। वर्वर्क्ति, वरिवर्क्ति, वरीवृक्ति। वर्वृकीति, वरिवृकीति, वरीवृकीति। 'रुग्रिकौ च लुकि' इति ऋत्वतोऽभ्यासस्य रुग्रिकौ चकाराद्रीक्च। ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यगुणत्वम्। एव वर्वृक्तं इत्यादि। वर्वकाञ्चकार इत्यादौ यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वात् 'न धातुलोप' इति गुणनिषेधाभाव.। अवर्वृकीत्। अवर्वर्क्। अवर्वर्ग्। अवर्वर्क् स्थाता इत्यत्र 'स्कोः' इति कलोपो भिन्नपदत्वान्नेति

शीकतावुक्तम् । लुङि सार्वधातुकाश्रये गुणे 'नाभ्यस्तस्य' इति निषिद्धेऽपि सिजाश्रयो भवत्येव प्रत्ययलक्षणेन—अवर्वर्कीत् । अवर्वर्किष्टाम् इत्यादि । हलन्तलक्षणा वृद्धि 'नेटि' इति निषिध्यते । वर्कर्यति । अवर्कर्यत् । अवीवृकत्—'उऋृत्' चङ्परे णावुपधाया ऋकारस्य वा ऋकार इत्यृकार आदेश इररारामपवाद । वृक.—इगुपधलक्षण क । मृगविशेष आयुधजीविसङ्घविशेषश्च । तत्र द्वितीयार्थाभिधायिनो 'वृकाट्टेण्यण्' इति स्वार्थे टेण्यणि वार्केण्य' । 'ञ्यादयस्तद्राजा' 'पूगाञ्ञ्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यारभ्यापादपरिसमाप्तेर्वक्ष्यमाणा' प्रत्ययास्तद्राजसंज्ञा इति टेण्यस्य तद्राजत्वे 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति लुकि बहुषु वृका. । तेनेवेति वचनाद्यदि बहुत्व तद्राजकृतमेवेत्यवगतेर्वार्केण्यमतिक्रान्ता अतिवार्केण्या इत्यादावर्थान्तरकृते बहुत्वे लुग् न भवति। तथा 'अस्त्रियाम्' इति वचनात् स्त्रिया टित्त्वात् ङीपि 'हलस्तद्धितस्य'—हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य लोपो भवतीति परत इति 'आदे. परस्य' इति यकारलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपे वार्केणी, वार्केण्यौ, वार्केण्य इति भवति । वर्कार —तरुण पशु । बाहुलकादरच् ॥९२-९३॥

७६. चक तृप्तौ प्रतिघाते चेति धनपालमैत्रेयादय । चक तृप्तावित्येव क्षीरस्वामिशाकटायनौ । चकते । चेके । चकिता इत्यादि । चकोर —'कटिचकिभ्यामोरच्' इत्योरच् । अय घटादावपि ॥ ९४ ॥

७७. ककि वकि[1] श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ रघि लघि गत्यर्था । कङ्कते । चकङ्के । कङ्किता इत्यादि । वङ्कते । ववङ्के । वङ्किता इत्यादि । प्रवङ्कनम् । 'कृत्यच' इति णत्वम् 'इजादे सनुम' इति नियमान्न भवति । कङ्कत.—बाहुलकादतच् । कङ्कत एव कङ्कतिका—संज्ञायां कनि टापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् ॥ श्वङ्कते। शश्वङ्के । श्वङ्किता ॥ त्रङ्कते । तत्रङ्के । त्रङ्किता ॥ ढौकते । डुढौके । ढौकिता ॥ त्रौकते । तुत्रौके । त्रौकिता ॥ ष्वष्कते । षष्वष्के । ष्वष्किता । 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्य' इति सत्वनिषेध । वस्कते । ववस्के । वस्किता ॥ मस्कते । ममस्के । मस्किता ॥ टेकते । टिटिके । टेकिता । लिटि 'असयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वान्न गुण' ॥ टीकते । टिटीके । टेकिता ॥ रङ्घते । ररङ्घे । रङ्घिता ॥ लङ्घते । ललङ्घे । लङ्घिता इत्यादि । ढौकतित्रौकत्योर्यङ्लुकोरभ्यासस्य ह्रस्वे गुण । न च ह्रस्वस्य 'दीर्घोऽकित' इत्यनेन बाध, 'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते' इति तत्राकित इत्यनेन ज्ञापितत्वात् । अस्ति च दीर्घस्य दीर्घत्वे प्रयोजनं ह्रस्वनिवृत्तिः । कृते तु ह्रस्वे तस्य दीर्घ ऊकारो न भवति, 'गुणो यङ्लुको.' इत्यस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । ढौकतित्रौकतिटेकतिटीकतीनामृदित्त्वाण्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वाभाव । अडुढौकत् । अतुत्रौकत् । अटिटेकत् । अटिटीकत् ।

---

१. क्षीरस्वामी तु न पठति ।

इति । लघु—'लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च' इत्युप्रत्ययनलोपौ । लघिमा—'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति भावकर्मणोरिमनिच् । 'टे' इतीष्ठेमेयस्सु लोप । वाग्रहणात् 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इति अणि पूर्वस्य भसञ्ज्ञायामोर्गुणे लाघवमिति, लघुपूर्वान्तादिति सूत्रार्थ । रघु—'बालमूललघ्वङ्गुलीना वा लो रत्वमापद्यते' इति पक्षे लकारस्य रेफ । श्वङ्कति सम्मतताया दन्त्यादि पठ्यते । अत्र दण्डके तिक्र तीक्र इति कचित्पठ्येते, तदपि तिक प्रतीक इति दर्शनाद् ग्राह्यमेव, इगुपधलक्षणकान्तौ । तिकस्यापत्यं तैकायनि —'तिकादिभ्य फिञ्' इति फिञ् । फस्यायनादेश । तैकायनयश्च कैतवायनयश्चेति तिककितवाः—'तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे' इति द्वन्द्वे बहुषु फिञो लुक् । लघि भोजननिवृत्तौ चेति स्वाम्यादय । लघि शोषण इत्यग्रे । भाषार्थोऽयं चुरादौ ॥ ६५–१०७ ॥

७८. अघि वघि मघि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा, गतौ गमनारम्भे चेति स्वामी । अङ्घते । आनङ्घे । अङ्घिता इत्यादि । अञ्जिघिषते । 'न न्द्रा' इति नवर्जं द्विरुच्यते । अभ्यासस्य चुत्वेन झकारे जश्त्वे जकार । अङ्घयति । आञ्जिघत् । वङ्घते । मङ्घते इत्यादि । प्राङ्घनमित्यादौ 'इजादे सनुम' इति नियमादणत्वम् ॥ १०८–११० ॥

७९. मघि कैतवे च ॥ १११ ॥

८०. राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये । राघते । रराघे । राघिता इत्यादि । रिराघिषते । राराघ्यते । राराघीति । रारागिघ । लङि अराराक् । राघयति । अरराघत् । ऋदित्त्वादुपधाह्रस्वनिषेध । एवमितरयोरपि । उल्लाघ । 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा' इति क्ते इडभावस्तलोपश्च निपात्यते । 'उल्लाघ' इति वचनाद् अनुपसृष्टादन्योपसृष्टाच्च लाघित, प्रलाघित इति भवति ॥ ११२-११४ ॥

८१ द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यक्रियेति कौशिक । कदर्थनमिति स्वामी । ध्राघृ इति तवर्गचतुर्थादिमपि केचित्पठन्ति[1] ॥ ११५ ॥

८२ श्लाघृ कत्थने । कत्थन श्लाघनम् । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं स्तुवँस्तां स्तुतिं तमेव बोधयितुमिच्छतीत्यर्थ । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान" श्लाघादीनां प्रयोगे ज्ञीप्स्यमानो ज्ञापयितुमिष्यमाण सम्प्रदानमिति देवदत्ताच्चतुर्थी, केचिदाहु —'आत्मान पर वा स्तुवन् ता स्तुतिमन्यं बोधयितुमिच्छतीत्यर्थ' इति । तथा च भट्टिः—'श्लाघमान परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसेश्वरः[2]' इति । देवदत्तं श्लाघत इति ज्ञीप्स्यमानत्वाविवक्षाया कर्मत्वम् ॥ ११६ ॥

८३. शीक्रादय उदात्ता अनुदात्तेतो गता ॥

---

१ द्र० क्षी० त०, ३० पृ० । २. भ० का० ८।७३ ।

अथ परस्मैपदिन आह—

८४ फक्क नीचैर्गतौ । इत शिष्यन्ता उदात्ता उदात्तेत । 'नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारो वा इति स्वामी । अधोगमनमिति केशवस्वामी । फक्कति । पफक्क । फक्किता । फक्किष्यति । फक्कतु । अफक्कत् । फक्केत् । आशिषि फक्यात् । अफक्कीत् । अफक्किष्यत् । कर्मादौ फक्क्यते इत्यादि । पिफक्किषति । पाफक्क्यते । पाफक्कीति । पाफक्ति । फक्कयति । अपफक्कत् ॥ ११७ ॥

८५ तक हसने । तकति । तताक । तेकतु । तकिता । अतकीत्, अताकीद् इत्यादि । 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि । व्यतितकति । 'प्रतिषेधे हसादीनाम्' इति तङ्निषेध । तक्यम्—'तकिशसि' इति यत् ॥ ११८ ॥

८६. तकि कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । ततङ्क । तङ्किता इत्यादि । यङ्लुकि लङि ईडभावे—अतातन् । अस्यानन्तर मैत्रेय शुक गताविति पठित्वा 'शोकति, शुशोक, शुशुकु' इत्युदाजहार, अस्मिन्हि सति 'शुकवल्कोल्का' इति शुभे कनि भलोपे शुकशब्दनिपातनमनर्थकं स्यात्, इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेनैव सिद्धत्वात् । तथा शुके रग्विधानेनापि शुक्रशब्दसिद्धे 'ऋज्रेन्द्र' इत्यादौ शुचेर्निपातनमनर्थकं स्यादित्यस्य पाठोऽनार्ष इव प्रतीयते ॥ ११९ ॥

८७. बुक्क भषणे । भषणमिह श्वरव । बुक्कति । बुबुक्क । बुक्किता इत्यादि । अयं चुरादावपि ॥ १२० ॥

८८ कख[1] हसने । कखति । चकाख । कखिता इत्यादि । अकखीत्, अकाखीत् । 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि ॥ १२१ ॥

८९ ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयो । ओखति । ओखाञ्चकार । ओखिता इत्यादि । ओचिखिषति । ओखयति । मा भवानोचिखत् । 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् खिशब्दस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् , ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व । इदमेव ऋदित्त्व ज्ञापकम् 'अन्तरङ्गादपि द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाह्रस्वत्व भवति' इत्यस्य । अस्य च प्रयोजनं मा भवानिदिधदिति सिद्धिरित्येधतावुक्तम् । प्रोखति—"एङि पररूपम्" अवर्णान्तादुपसर्गादेङि परे पूर्वपरयो पररूपमिति पररूपत्वम् । राखति । अरराखत् ॥ लाखति ॥ द्राखति ॥ ध्राखति इत्यादि ॥१२२-१२६॥

९० शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति । श्लाखति इत्यादि । शाखा—'गुरोश्च' इत्यकार । शाखेव शाख्यम्—'शाखादिभ्यो य' इति इवार्थे य । प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम्—'अव्ययीभावाच्च' इति भवार्थे ञ्य । शाखा अस्य सन्तीति शाखी—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति इनि । विशिष्टा शाखा विशाखा, सा प्रयोजनं प्रयोजिका यस्य वैशाखो मन्थ । 'विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयो' इति प्रयोजनेऽण्

१. 'खर्ख' इति क्षीरस्वामी ।

प्रत्यय' । विशाखेति नक्षत्रं तत्र जात, 'सन्धिवेलादृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इत्यण्। तस्य 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना लुकि 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि विशाखो माणवक ।। १२७-१२८।।

९१ उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख[1] इखि[2] ईखि वल्गि रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि श्रगि श्लगि इगि रिगि लिगि गत्यर्थाः। द्वितीयान्ता' पञ्चदश, तृतीयान्तास्त्रयोदश। ओखति। प्रोखति। 'एङि पररूपम्'। उवोख। ऊखतुः। उवोखिथ। उवोख। गुणविषये 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति अभ्यासस्येवर्णोवर्णयोरसवर्णेऽचि परत इयङुवङावित्युवङ्। लिटि पिद्वचनेषु गुण', गुरुमानयं धातुरिति तेषा स्थानिवत्त्वेन लिट्त्वाद् आम्प्राप्त. सन्निपातपरिभाषया निवर्त्तते। आमि हि गुणनिमित्तप्रत्ययस्य 'आम'' इति लुक् स्यात्। ऊखतुरित्यादौ सवर्णदीर्घस्यान्तवत्त्वेनाभ्यासशेषत्वाद् ह्रस्वो न भवति, अभ्यासमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गेऽस्मिन् पूर्वपराश्रयस्य बहिरङ्गस्य सवर्णदीर्घस्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वात्। ओखिता इत्यादि। लुङि 'नेटि' इति वृद्धेर्निषेधे लघूपधगुणेन मा भवानोखीदिति भवति। ओचिखिषति—लघूपधगुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम्। ओखयति। मा भवानुचिखत्। द्विर्वचनात् पूर्वमेवोपधाह्रस्वत्वमिति ज्ञापितम्। ओखित्वा—'न क्त्वा सेट्' इति अकित्त्वाद्गुण। भावादिकर्मणोर्निष्ठायाम्—'उदुपधात्' इति कित्त्वविकल्पनाद् उखितमनेन, ओखितमनेन इत्यादि नेयम्। उखो मुनि—इगुपधत्वात्क। उखेन प्रोक्त औखीय श्लोक—'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्' इति तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे छण्, णित्त्वाद् वृद्धि। यदा तु प्रोक्त छन्दो ब्राह्मण वा तदा 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति नियमाद् अध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयमेव। तेन 'तदधीते तद्वेद' इति औखीयशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अध्येतृवेदित्रोरण्, तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति प्रोक्तप्रत्ययाच्छणः परत्वेन लुकि औखीयो माणवक। औखीया ब्राह्मणीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेनाणन्तत्वाद् 'टिड्ढाणञ्' इति न ङीब् भवति, अत इत्यनुवर्त्याणोऽकारस्य च विशेषणविशेष्यत्वाश्रयणाद् वर्णाश्रयत्वाद् 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्। उखाया सस्कृतमुख्यम 'शूलोखाद्यत्' इति सप्तम्यन्तात्संस्कृतमित्यर्थे यत्। प्रोखणम्—'कृत्यच' इति णत्वम्।। उङ्खति। उङ्खाञ्चकार। उङ्खिता। उञ्चिखिषति। उङ्खयति। औञ्चिखत् इत्यादि। प्रोङ्खणम्—'इजादे सनुम' इति णत्वम्।। वखति। ववाख। वखिता इत्यादि। ववखतुरित्यादौ किति लिटि वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। लुङि अतो हलादेरिति वा वृद्धि। अवखीत्, अवाखीत् इति। एवपरेषामप्यनिदिताम्।। वङ्खयति। प्रवङ्खनम्—'इजादे.' इति नियमादणत्वम्।। मखति। ममाख। मखिता इत्यादि।। मङ्खति।। नखति।। नङ्खति। मूर्धन्यादेरुपदेश

१. मैत्रेयो न पठति। २ क्षीरस्वामी न पठति।

'उपसर्गात्' इति णत्वेन प्रणखति इत्याद्यपि यथा स्यादिति। रखति ॥ रङ्खति। प्ररङ्खणम्—'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। इजादेरिति नियम उपसर्गात् 'कृत्यच' इति प्राप्तस्यैव ॥ लखति। लङ्खति ॥ एखति। इयेख। एखिता इत्यादि ओखतिवत् ॥ इङ्खति। इङ्खाञ्चकार ॥ ईखति। ईखाञ्चकार। यद्यपि मैत्रेयेणादितस्त्रय इदित उखिवखिमखय, मूर्द्धन्यादिर्णखिरनिदित्, इखिश्च न पठ्यन्ते, तथापि तद्-रानेकव्याख्यातॄणां प्रामाण्यादस्माभि पठित। अत्र चन्द्र॰ त्रखिमपि पपाठ। सम्मतायां तु त्रख त्रखि शिखि इति त्रय पठ्यन्ते। द्रमिडास्तु रिखिमपि पठन्ति। एवमेकोनविंशति॰ खान्ता ॥ वल्गति। रङ्गति। रङ्गन्त्यस्मिन् प्रेक्षकाणां मनांसीति रङ्ग॰—'हलश्च' इति सञ्ज्ञायामधिकरणे घञ्। रञ्जेर्वाऽयं द्रष्टव्य। लङ्गति। विलगित—'अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम्' इति नलोप। उपतापादन्यत्र लङ्गितः॥ अङ्गति। अङ्गत्यत्रावयवीत्यङ्गम्—रङ्गवद् घञ्। नाङ्गत्यत्रेति अङ्गो जनपद—पूर्ववद् घञ्। अङ्गिरगतौ विपरीतलक्ष-णयात्र वर्तते, दर्श इत्यत्र दृशिवत्। न दृश्यतेऽस्मिन् चन्द्र इति हि दर्शशब्दो धूर्त्तस्वामिना व्युत्पादित। कल्याणान्यङ्गान्यस्या॰ सन्तीति अङ्गना—'अङ्गात् कल्याणे' इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो न। विशिष्टं विहीनं वाऽङ्ग-मस्येति व्यङ्ग, तस्यापत्यं व्याङ्गि॰—'अत इञ्' 'स्वागतादीनां च' इति वृद्धि-प्रतिषेधैजागमयोर्निषेध। एव स्वाङ्गिरित्यत्रापि। सर्वाङ्ग व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणः स्नायुस्तापो वा, 'तत्सर्वादे पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति' इति सर्वादे पथ्या-द्यन्ताद् द्वितीयान्ताद् व्याप्नोतीत्यर्थे ख। अग्नि॰—'अङ्गेर्न लोपश्च' इति निप्रत्ययो नलोपश्च। अग्निर्देवता अस्य, आग्नेयं हवि—'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्व-क्तव्य' इति ढक्प्रत्यय। सर्वत्रेति वचनादर्थान्तरेऽप्ययमेव। अग्नीषोमौ, अग्नी-वरुणौ—'ईदग्ने सोमवरुणयो' इति देवताद्वन्द्वलक्षणस्यानङोऽपवाद ईकार॰। अग्नीवरुणौ देवता अस्य आग्निवारुणम्—'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धि। 'इद्वृद्धौ' इति वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिकार ईत्वापवादः। अग्नायी—'वृषाकप्यग्नि-कुसितकुसिदानामुदात्त' इति पुंयोगे ङीष्युदात्त ऐकारे चान्तादेशे आयादेशः। अग्नायी देवता अस्य आग्नेयम्—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्' इति ढकि 'भस्याढे तद्धिते' इति 'पुंवद्भावपर्युदासे स्त्रीभ्यो ढको ग्रहणम्' इति कैयटादावुक्तत्वात्पुंवद्भाव। अग्निमिन्ध इति अग्निमिन्धः। 'आष्ट्राग्न्योरिन्धे मुम्व-क्तव्य' इति मुम्। अग्रम्—'रुद्रेन्द्राग्र' इति निपातनाद्रकि नलोपः। अग्रे भवम् अग्रिमम्—'अग्रपश्चाड्डिमच्' इति डिमच्। अङ्गारः—'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' इत्यारन्। अङ्गुलि॰—'ऋतन्यञ्जि' इत्यादिना उलिप्रत्यय। अङ्गुरिः—'बालमूल' इत्यादिना पक्षे र। पञ्चाङ्गुलय प्रमाणमस्य पञ्चाङ्गुल—"तद्धितार्थो-त्तरपदसमाहारे च" तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे परत॰ समाहारे चाभिधेये

दिक्संख्ये समानाधिकरणेन समं समस्येते इति प्रमाणे तद्धितार्थे विषयभूते समास । 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगु ' इति द्विगुत्वे 'द्विगुश्च' इति तत्पुरुषश्चायम्, तत्र 'प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच ' इति प्रमाणोपाधिकादस्मात्प्रमाणिनि मात्रच्, तस्य 'द्विगोर्लुङ् नित्यम्' इति लुकि 'तत्पुरुषस्याङ्गुले' सङ्ख्याऽव्ययादे ' इत्यचि 'यस्येति च' इतीकारलोप । अत्यङ्गुलम्—'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे' इति तत्पुरुष, अव्ययादित्वादच्। शोभनाङ्गुलि स्वङ्गुलि, अत्यङ्गुलि —"न पूजनात्" यान् शब्दानुपादाय समासान्तो विधीयते ते यदा पूजावचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो नेत्यत्राचोऽभाव । कुत्सिताङ्गुलि किमङ्गुलि—"किं क्षेपे" क्षेपे य किं शब्द स समानाधिकरणेन सुबन्तेन समर्थेन समस्यत इति तत्पुरुषः। 'किम क्षेपे' इति क्षेपवचनादस्मात्परस्य समासान्तनिषेधाद् अज्न भवति। नाङ्गुलि अनङ्गुलि —अत्र 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्तनिषेध । नञ परोत्तरपदान्तात्तत्पुरुषात्समासान्ता नेति सूत्रार्थ । पञ्चाङ्गुलिसदृशा अवयवा अस्य पञ्चाङ्गुल एरण्ड । धान्यादीनां विक्षेपदारुश्च पञ्चाङ्गुलमाहु[1]। अङ्गुलेर्दारुणि' इति बहुव्रीहौ षच्। अङ्गुलीयकम्–संज्ञाया कन्। 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः' इति सप्तम्यन्ताद्भवार्थे छ । अङ्गुलीयमेव अङ्गुलीयकम्—संज्ञाया कन् वङ्गतीति वङ्ग जनपद । अङ्गवद्व्युत्पत्ति । मङ्गतीति मङ्गलम्—मङ्गेरलच्' इत्यलच्। तङ्गति। त्रङ्गति। श्रङ्गति। श्लङ्गति। इङ्गति। रिङ्गति। लिङ्गति। लिगि चित्रीकरण इति चुरादौ च ॥ १२९-१५६॥

९२. त्वगि कम्पने च । त्वङ्गति ॥ १५७ ॥

९३ युगि जुगि वुगि वर्जने। युङ्गति। जुङ्गति। वुङ्गति इत्यादि[2] ॥१५८-१६०॥

९४. घघ हसने। घघति। जघाघ। घघिता इत्यादि ॥ १६१ ॥

९५. मघि मण्डने[3]। मङ्घति। मङ्घते कन्या स्वयमेव। अमङ्घिष्ट कन्या स्वयमेव। भूषाकर्मत्वान्न यक्चिणौ। मङ्घन —'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच्॥ १६२ ॥

९६. शिघि आघ्राणे। शिङ्घति। शिङ्घानको रोगविशेष.। 'लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यश्च' इत्यानक्प्रत्यय ॥ १६३ ॥

९७. फक्कादय उदात्ता उदात्तेत ॥

अथ क्रमप्राप्तॉश्चवर्गान्तानात्मनेपदिन आह—

९८. वर्चं दीप्तौ। ईजान्ता एतदादय उदात्ता अनुदात्तेत.। वर्चते। ववर्चे। वर्चिता। वर्चिष्यते। वर्चताम्। अवर्चत। वर्चेत। आशिषि—वर्चिषीष्ट। अवर्चिष्ट। अवर्चिष्यत। भावे—वर्च्यते इत्यादि। विवर्चिषते। वावर्च्यते। वावर्चीति, वावर्क्ति। अवावर्चीत्। अवावर्क्—'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोप.। अवावर्क्

---

१. पादुलकमाहुः–ख. पुस्तके। २. अत्र स्वामि-मैत्रेयौ 'वघि पालने' इत्यधिक सूत्रं पठतः, मैत्रेयस्तु 'लघि शोषणे' इत्यपि पठति। ३. क्षीरस्वामी नेदं सूत्रं पठति।

स्थातेत्यादौ कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को' इति क्लोपो न भवति। यद्वा तत्र निमित्त-निमित्तिनो' समानपदस्थत्व एव सलोप इतीह नैव प्रसङ्ग । वर्चयति। अववर्चत्। वर्च दीप्ति पुरीषञ्च—'असुन्' इत्यसुन्। वर्चस्कम् पुरीषम्—'संज्ञायां कन्'। 'सोऽपदादौ' इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, 'कुप्वो' इत्यस्यापवाद । ब्रह्मवर्चसम्। हस्तिवर्चसम्–'ब्रह्महस्तिभ्या वर्चस' इत्यच् समासान्त । पल्यवर्चसम्, राजवर्चसम्–'पल्यराजभ्याञ्च' इत्यच्। ब्रह्मवर्चसस्य निमित्त संयोग उत्पातो वा ब्रह्मवर्चस्यम् 'तस्य निमित्तप्रकरणे ब्रह्मवर्चसादुपसङ्ख्यानम्' इति यत्। वर्च्यम्—ण्यति 'चजो कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वं न भवति। 'न क्वादे' इत्यत्र 'काद्यजिव्रजियाचिरुच्यादीनां न प्रतिषेधो निष्ठायामनिट कुत्ववचनात्' इत्युक्तत्वात्। अस्यार्थ —चजो. कु घिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिट' इति सूत्रं कर्त्तव्यम्, तेन 'न क्वादे', 'अजिव्रज्योश्च' इति योगद्वयम्, 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इत्यत्र याचिरुच्यृचिग्रहण न कर्त्तव्यं भवतीति, तेषा सेट्त्वादित्यभिप्राय । अयमत्र विवेक—ये क्वादयोऽन्ये वा निष्ठायामनिटस्तेषा कुत्वम्, ये तु सेटस्तेषा नेति। एवञ्चात्र मते ग्लुचादीना कवर्गादित्वेऽपि निष्ठायामनिट्त्वात्कुत्वेन भाव्यम्। अत्र हरदत्त.—'यथोत्तर मुनीना प्रामाण्यम्' इति वार्त्तिककारानुसारेण कुत्वस्य भावाभावौ व्यवस्थाप्याविति। कथन्तर्हि शोक समुद्ग इति? यत शुच्युब्जी निष्ठाया सेटौ। अत्र भाष्यम्—'शुच्युब्ज्योर्घञि कुत्व वक्तव्यम्' इति। अत्र हरदत्त–'तच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्य घञ्येव यथा स्याद्, ण्यति माभूत् इति, तदेव वार्त्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यति' इति ॥ १६४ ॥

९९. षच सेचने। अयं सेवनार्थोऽपि। तथा च 'त्रय एना महिमान सचन्ते' इत्यत्र क्षुरभट्टभास्करीययो 'सचन्ते सेवन्ते' इति। निरुक्ते च 'सक्तु सचित इति सेव्यमानस्य' इति। अस्यैतौ वाचकावित्यर्थः। 'प्रनू महि त्वं वृषभस्य वोच यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते' इत्यत्र च सेवन्त इति। सचते। सेचे। सचिता। सचिष्यते। सचताम्। असचत। सचेत। आशिषि—सचिषीष्ट। असचिष्ट। असचिष्यत। 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम्। सासच्यते। सासचीति, सासक्ति। साचयति। असीषचत्। सक्तु—'सितनिगमिमसिसचि' इति तुन्, 'तितुत्र' इतीण्निषेध.। सक्तुल–'सिध्मादिभ्यः' इति मत्वर्थे लच्। सचिव—बाहुलकाद्वप्रत्यय इट् च। यद्वा–सचि सेवा, इन्प्रत्यय, तां वातीति सचिव, आतोऽनुपसर्गे क । यद्वा–'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति वप्रत्यय 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति मणिवराजीवादिवदस्मादपि । अय समवाये स्वरितेदग्रे ॥ १६५ ॥

१००. लोचृ दर्शने। लोचते। लुलोचे। लोचिता इत्यादि। लुलोचिषते। लोलोच्यते। लोलोचीति, लोलोक्ति। लोचयति। अलुलोचत्। ऋदित्वाण्णौ चङि ह्रस्वाभाव । भाषार्थोऽयं चुरादौ ॥ १६६ ॥

१०१ शच व्यक्तायां वाचि। शचते। शेचे। शचिता इत्यादि। शची—इन्नन्तात् 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीष्॥ १६७॥

१०२ श्वच श्वचि गतौ। श्वचते। शश्वचे। श्वचिता॥ श्वञ्चते। शश्वञ्चे। श्वञ्चिता इत्यादि। शच्यादयस्तालव्यादय॥ १६८–१६९॥

१०३. कच बन्धने। कचते। चकचे। कचिता इत्यादि। कचते यूनां मनांसि बध्नातीति कच.—पचाद्यच्। काच.—'हलश्च' इति संज्ञायां घञ्॥ १७०॥

१०४. कचि काचि[1] दीप्तिबन्धनयो.। कञ्चते। चकञ्चे। कञ्चिता। काञ्चते। चकाञ्चे। काञ्चिता इत्यादि। कञ्चुक.—बाहुलकादुकप्रत्यय। काञ्चनम्—अनुदात्तेत्त्वाद्युच्। काञ्चनस्य विकार काञ्चनम्—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति। रजतादित्वादञ् 'नित्य वृद्धशरादिभ्य' इति मयटोऽपवाद। काञ्चि., काञ्ची। इन्नन्तात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति वा ङीष्। काञ्चिकम्—सञ्ज्ञायां कन्। दीप्तौ चेति वक्तव्ये बन्धनग्रहण प्रपञ्चार्थम्॥ १७१–१७२॥

१०५. मच मुचि कल्कने। कल्कनं दम्भः शाठ्य चेति मैत्रेय.। दम्भ कत्थनं चेति स्वामी। मचते। मेचे। मचिता॥ मुञ्चते। मुमुञ्चे। मुञ्चिता इत्यादि। मुचेति चन्द्र। तन्मते मोचत इत्यादि। मुच्लृ मोक्षणे इति तुदादौ। मुच प्रमोचने इति चुरादौ॥ १७३–१७४॥

१०६. मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु। मञ्चते इत्यादि। मञ्च—पचाद्यच्। शाकटायनस्तु मुचि हित्वा द्वावेव धातू पपाठ—'मचि कल्कने, मच्लृ धारणोच्छ्रायपूजनेषु' इति। तेन चानुदात्तेत्स्थाने इदित् क्रियते तस्य च स्थाने लृदित्। धनपालस्तावत् शाकटायनानुसारी॥ १७५॥

१०७. पचि व्यक्तीकरणे। पञ्चते। पङ्क—'चजो कु घिण्ण्यतो.' इति कुत्वम्। वार्त्तिकमते न्यङ्क्वादिर्द्रष्टव्य.। तेन हि निष्ठायामनिट. कुत्वमुच्यते। पञ्चन्—बाहुलकात्कनिन्नित्यबहुवचनान्त। तत्र 'ष्णान्ता षट्' इति षट्सञ्ज्ञाविधानात् 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक्। पञ्चानामित्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यामो नुटि "नोपधाया" नान्तस्योपधाया नामि दीर्घ इति दीर्घे 'नलोप. प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोप। स्त्रियामपीदमेव रूपम्, 'न षट्स्वस्रादिभ्य.' इति टापो ङीषश्च निषेधात्। अस्ति च टाप प्रसङ्गो नकारे लुप्ते। पञ्चानामपत्यं पाञ्चिः—बाह्वादित्वादिञ्। "नस्तद्धिते" नान्तस्य भस्य तद्धिते टिलोप इति टिलोप। पङ्क्तिः—'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्' इति 'तदस्य परिमाणम्' इति विषये तिप्रत्ययो निपात्यते। पञ्च परिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत्। 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वा' इति डत्यन्तो निपातित। वाग्रहणात् "संख्याया

---

१. क्षीरस्वामी मैत्रेयश्च नेमं पठतः।

अतिशदन्ताया कन्' इति कनि पञ्चक । पचेति दुर्गः, तथा वर्धमानोऽपि। यदाह—'अनिड्विधौ पच्यादिसूत्रे डुपचष्पाके पच व्यक्तीकरणे' इति । सम्मताया तु वर्धमानवदुक्त्वा 'अन्यैस्त्वयमिदित् पठ्यते' इत्युक्तम् । 'तिङो गोत्रादीनि' इत्यत्र पचति गोत्रमित्युपादाय 'पच व्यक्तीकरणे' इति पठन् न्यासकारः परस्मैपदिन च मन्यते । डुपचष्पाके इत्यग्रे । पचि विस्तारवचने इति चुरादौ ।। १७६ ।।

१०८. ष्टुच प्रसादे । स्तोचते—'धात्वादे ष स'' । ष्टुत्वं निमित्ताभावान्न भवति । सत्वात्पूर्वं तु पूर्वत्रासिद्धत्वेन न भवति । तुष्टुचे—'शर्पूर्वा खय ' इति शेष । स्तोचिता इत्यादि । तुस्तुचिषते । तुस्तोचिषते । स्तुचित्वा, स्तोचित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्वविकल्प । 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात्सन्यषत्वम् । तोष्टुच्यते । तोष्टुचीति, तोष्टोक्ति । स्तोचयति । अतुष्टुचत् । स्तोक —घञ् । उदश्वित्स्तोकम्—अल्पमुदश्विदित्यर्थ । "पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जाति "—पोटादिभि समानाधिकरणैः जातिवाचि सुबन्तं समस्यते इति तत्पुरुष । अत्रैव निर्देशाद् वार्त्तिककारमते कुत्वम् । स हि 'चजो कु घिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिट' इति सूत्रं न्यास्थत् । स्तोकान्मुक्त , स्तोकेन मुक्तः—स्तोकत्वेन मुक्त इत्यर्थ । 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य' इति तृतीयापञ्चम्यौ । 'असत्त्ववचनस्य' इति वचनात् स्तोकेन विषेण हत इति सत्त्ववचनात्तृतीयैव । स्तोकान्मुक्त इत्यत्र 'स्तोकान्तिक' इत्यादिना समासेऽपि 'पञ्चम्या. स्तोकादिभ्य.' इत्यलुग्वचनात्तदेव रूपम् । सस्तोज इति वर्णविकाराभ्युपगमादिति मैत्रेय. ।। १७७ ।।

१०९. ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अय पाठो मैत्रेयस्य । ऊर्जनेष्विति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायना. । अर्जते—'उरण् रपर ' इति रपरो गुणः । आनृजे—अत्र ऋजशब्दस्य द्विर्वचने हलादिशेषे 'उरत्' इति ऋवर्णान्ताभ्यासत्वादकारो भवन् 'उरण्रपर:' इति रपर । पुनर्हलादिशेषे 'अत आदे ' इति दीर्घे 'तस्मान्नुड् द्विहल.' इति नुट् । ऋकारैकदेशस्यापि रेफस्य हल्त्वाश्रयणाद् द्विहल्त्वम् । तत्र हि द्विहल्ग्रहणं गौणस्येदृशस्य हल परिग्रहार्थम् । अन्यथा तस्मान्नुडित्येव ब्रूयात् । न चाटतुरित्यादावेकहल्यतिप्रसङ्ग., 'अश्नोतेश्च' इत्यनेन द्विहलो यदि भवत्यश्नोतेरेवेति नियमात् । अस्याश्नातिमात्रनिवृत्त्यर्थत्वे 'नाश्न ' इत्येव ब्रूयात् । 'ऐऔच्' इत्यत्र 'द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते' इति भाष्यम् । तत्र कैयटे—'अवर्णोपधस्य यदि भवति अश्नोतेरेव' इति नियमाश्रयेण द्विहल्ग्रहणं प्रत्याख्याय नुडुक्त' । अर्जिता । अर्जिष्यते । अर्जताम् । आर्जत । अर्जेत । आशिषि—अर्जिषीष्ट । आर्जिष्ट । आर्जिष्यत । अजादित्वादाडागम । अर्जिजिषते—सनीटि गुणे 'न न्द्रा ' इति रेफवर्जं द्विरुच्यते । अर्जयति । आर्जिजत् । प्राज्यते इत्यत्र कर्मादौ यकि "उपसर्गादृति

धातौ" अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेश इति आर्वृद्धि । आर्जित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वाद्गुण । ऋज्यम्—'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते' इति भावकर्मणो क्यप् ॥ १७८ ॥

११० ऋजि भृजी भर्जने। द्वितीय ईदित्। भर्जन पाकविशेष.। ऋञ्जते। प्राञ्जते—'उपसर्गादृति' इति वृद्धि.। ऋञ्जाञ्चक्रे आनृञ्जे इति सम्मततातरङ्गिण्यो, तदसत्, नुम्विधावुपदेशिवद्वचनात्। अत एव काश्यपमैत्रेयादय सर्वे आममेव उदाजह्रु । ऋञ्जिता । ऋञ्जिष्यते । ऋञ्जताम् । आञ्र्जत । ऋञ्जेत । ऋञ्जिषीष्ट । आञ्जिष्ट । आञ्जिष्यत—'आटश्च' इति वृद्धि.। ऋञ्जिजिषते । 'न न्द्राः' इति नवर्जं द्विरुच्यते । ऋञ्जयति । मा भवान ऋञ्जिजत् ॥ भर्जते । बभृजे । भर्जिता इत्यादि । बिभर्जिषते । बरीभृज्यते । रीगृदुपधस्य च' इति रीक्। बर्भृजीति, बरिभृजीति, बरीभृजीति; बर्भर्क्ति, बरिभर्क्ति, बरीभर्क्ति इत्यादि । 'रुग्रिकौ च लुकि' इति रुग्रिकौ। भर्जयति । अबीभृजत् । उभर्द्धा । अन्यदा—अबभजत्। भृक्त, भृक्तवान्—'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति अनिट्त्वम्। भर्ग.—घञि कुत्वम्। भ्रस्ज पाके इति तुदादौ ॥ १७९–१८० ॥

१११. एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ। एजते। प्रेजते—'एङि पररूपम्'। एजाञ्चक्रे। एजिता इत्यादि । एजिजिषते। एजयति। मा भवानेजिजत्—ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व; अन्यथैधत्यादिवद् द्विर्वचनात्पूर्वमेवोपधाह्रस्व स्यात्। अङ्गमेजयतीत्यङ्गमेजय । एव जन्मेजय —'एजे खश्' इति ण्यन्तादस्मात्कर्मण्युपपदे खश्। शित्त्वात्सार्वधातुकत्वाच्छपि गुणायादेशौ। अन्यथार्धधातुकत्वात् 'ण्यल्लोपौ' इत्यादिना गुणं बाधित्वा णिलोप स्यात्। खित्त्वात् 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति पूर्वपदस्य मुम्। वृत्तौ तु 'एजृ कम्पने' इति परस्मैपदिण्यन्तात् खशुक्त.। उदेजयतीति उदेजयः। 'अनुपसर्गाल्लिम्प' इत्यादिना उत्पूर्वात् ण्यन्तादस्माच्छप्रत्यये शपि गुणायौ। अनुपसर्गग्रहणमर्थादस्य विशेषणम्, अत्राप्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं च। तेन समुदेजय. इत्यादावपि णिलोप । भ्रेजते। बिभ्रेजे । भ्रेजिता इत्यादि। बिभ्रेजिषते। बेभ्रेज्यते। बेभ्रेजीति, बेभ्रेक्ति। भ्रेजयति। अबिभ्रेजत्। 'ह्रस्व' इति इकाराभ्यासस्य, पूर्ववहृदित्त्वान्नोपधाह्रस्व । भ्राजते इत्यादि भ्रेजिवत्। 'व्रश्चभ्रस्जसृज' इत्यादिना झलि पदान्ते च विधीयमान षत्वमस्य नास्ति, राजिसाहचर्यात्फणादिपठितस्यैव तत्र ग्रहणादिति मैत्रेयक्षीरस्वामिसम्मताकारादय । एवं च 'अवश्यपठितव्येन फणादिकेन भ्राजते इत्यादीनां सिद्धेरिह पाठोऽनार्ष इव' इति न्यासोक्त दुरुक्तम्। यद्वा—तत्रापीवशब्देन पूर्वोक्त एव पक्ष. सूच्यते। भ्राजयति। अबिभ्रजत्, अबिभ्राजत्। 'भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्' इति चङ्परे णौ उपधाह्रस्वविकल्प.। एवञ्चास्य ऋदित्त्वमनुदात्तेत्त्वमात्रफलम्। भ्राजिष्णु— 'भुवश्च' इति चकाराद्दिष्णुच्। विभ्राक्—'भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुव. क्विप्' इति ताच्छीलिके क्विप्। 'चोः कु' इति कुत्वम्। व्रश्चादिसूत्रे राजिसाहचर्यात्

फणादिकस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वान्न षत्वम्। यत्तु वृत्तौ क्विप्सूत्रे विभ्राडिति कृतषत्वस्यैवोदाहरणन्तद् द्व्यनुबन्धकत्वेऽपीह फणादिकमपि गृह्यत इति सूचयितुम्, न त्वस्यापि षत्वमस्तीति। अत्र रेजिरपि क्वचित्पठ्यते, तदनार्षमिव। यदाह भट्टभास्कर —"'रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्य' इत्यत्र राजतेश्छान्दसत्वम्"इति॥ १८३॥

११२. ईज गतिकुत्सनयोः। ईजते। ईजाञ्चक्रे। ईजिता इत्यादि। कर्मादौ ईज्यते इत्यादि। ईजिजिषते। ईजयति। मा भवानिजिजत्—द्विर्वचनात्पूर्वं 'णौ चङि' इति ह्रस्व इत्युक्तम्॥ १८४॥

११३. वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत॥

११४. शुच शोके। एतदादयो व्रजान्ता उदात्ता उदात्तेत। शोचति। शुशोच। शोचिता। शोचिष्यति। शोचतु। अशोचत्। शोचेत्। आशिषि—शुच्यात्। अशोचीत्। अशोचिष्यत्। कर्मणि–शुच्यते इत्यादि। शुशुचिषति, शुशोचिषति। शुचित्वा, शोचित्वा—क्त्त्वविकल्पः। शोशुच्यते। शोशुचीति, शोशोक्ति। शोचयति। अशूशुचत्। 'दीर्घो लघोः'। शोचनः—'जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः' इति तच्छीलादौ युच्। प्रशुचितः, प्रशोचितः—'उदुपधाद्' इति क्त्त्वविकल्पः। शूद्रः—'शुचेर्दश्च' इति रक्प्रत्ययो दकारादेश उपधादीर्घश्च। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' इत्यजादिपाठात् 'जातेरस्त्रीविषयाद्' इति ङीषं बाधित्वा स्त्रिया टापि शूद्रा। जातिवचनात्पुंयोगे शूद्री इति ङीष् भवति। अमहत्पूर्वेत्युक्तेर्महाशूद्रशब्दाज्जातिलक्षणो ङीषेव भवति महाशूद्रीति। महाशूद्रशब्दो ह्याभीरजातिवचनः। अयमेवामहत्पूर्वस्येति प्रतिषेधो ज्ञापकः स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधेः। शोकः—घञ्। वार्त्तिकमते 'तुन्दशोकयोः' इति निपातनात् कुत्वमेष्टव्यम्। ईशुचिर् पूतीभाव इति दिवादौ॥ १८५॥

११५. कुच शब्दे तारे। कोचति। चुकोच। कोचिता इत्यादि पूर्ववत्। कुचः—इगुपधात्कः। 'कुच गतौ' इति स्वामी[1]। अयं सम्पर्चनार्थे ज्वलादौ, पुनः पाठे प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते। सङ्कोचनार्थस्तुदादौ॥ १८६॥

११६. कुञ्च क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः। दन्त्योपधाविमौ। 'गतिकौटिल्याल्पीभावयोः, गतेः कौटिल्ये द्रव्याल्पत्वे च' इति क्षीरस्वामी। कुञ्चति। चुकुञ्च। कुञ्चिता इत्यादि। चुकुञ्चिषति। चोकुच्यते 'अनिदिताम्' इति नलोपः। चोकुञ्चीति—'न लुमताङ्गस्य' इति निषेधात् प्रत्ययलक्षणेन नलोपो न भवति। चोकुङ्क्ति इति कुत्वेन चकारे निवर्त्तिते 'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति ञकारे निवृत्तेऽनुस्वारस्य पुनः परसवर्णो ङकारः। अचोकुञ्चीत्। अचोकुन्—संयोगान्तलोपे सति पूर्ववन्निमित्ताभावात् ञकारेऽनुस्वारे च निवृत्ते नकारोऽवतिष्ठते। कुञ्चयति। अचुकुञ्चत्—चङपेक्षः 'अनिदिताम्' इति नलोपो णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाद्वा व्यवधानान्न भवति। कुचितः, कुचित-

1. क्षीरतरङ्गिण्यामत्र 'कुन्च गतौ' इत्युपलभ्यते, न तु 'कुच गतौ' इति ध्येयम्।

वान्—'अनिदिताम्' इति नलोप । कुञ्चित्वेत्यत्र तु 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वान्न-लोपो न भवति । निकुचितमनेन इत्यादौ भावादिकर्मणो 'उदुपधाद्' इति कित्त्व-विकल्पो न भवति, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति । तथा चास्या परिभाषाया प्रयोजनवार्त्तिकम्—'उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते' इति । इदमेवास्य नोपधत्वे मानम् । अत एवोदित्पाठिनौ चन्द्राभरणकारौ प्रत्युक्तौ, यतस्त-न्मते 'उदितो वा' इति क्त्वायामिटो विकल्पनान्निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधात्सेटो निष्ठाया एवाभाव । इदित्पाठोऽप्यनेनैव प्रत्युक्त, यत इदित्वान्न-लोपस्य नैव प्रसङ्ग । निकुचतिरित्यत्र 'तितुत्रथसिसुसरकसेषु च' इति तिप्रत्ययस्य विधीयमानमनिट्त्वं तितुत्रेष्वग्रहादीनामित्युक्तत्वान्न भवति । एव क्रुञ्चति । चुक्रुञ्च इत्यादि । क्रुङ्—'ऋत्विक्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च' इति क्विन्, तस्य सर्वापहारी लोप । पदत्वे चकारस्य सयोगान्तलोपे "क्विन्प्रत्ययस्य कु" क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्य पदस्य कवर्गादेश इति नकारस्य ङकार । सयोगा-न्तलोपात्पूर्वं प्रत्ययलक्षणेन 'अनिदिताम्' इति लोपो न भवति । ऋत्विगित्यादि-भिर्निपातनैः साहचर्याद् अन्यस्याप्यलाक्षणिकस्य कार्यस्य ज्ञापनात् । तदुक्तं वृत्तौ—'नलोप कस्मान्न भवति ? ऋत्विगित्यादिनिपातनै साहचर्यात्' इति । अत एव साहचर्यादुपपदाधिकारेऽपि केवलात् क्विन्प्रत्यय । क्रुञ्चा—अजादि-पाठाद्धलन्तादपि टाप् । क्रुञ्चैव क्रौञ्च —'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् प्रत्यय । क्रुञ्चास्मिन्नस्तीति क्रुञ्चकीयो देश –'क्रुञ्चा ह्रस्वत्व च' इति नडादिपाठात् चातुरर्थिक छप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन तुगागमो ह्रस्वत्व च । 'चो कु' इत्यत्र यदुक्त वामनेन—"क्रुञ्चेत्यत्र सडीति वचनाज्जकारस्य चकारे झलि परत कुत्व न भवति, 'युजि-क्रुञ्चाञ्च' इति निपातनाद्वा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफवर्जित. कुञ्च कौटिल्या-ल्पीभावयोरिति पठ्यते, नलोपो निकुचित इत्यत्र दृश्यते, युजिक्रुञ्चामिति तस्यैव रेफाधिको नलोपाभावश्च निपात्यते" इति, तत्क्रुञ्चेर्नोपधत्वेऽपि क्रुञ्चाशब्दे न दोष इत्येवम्परम्, न त्वयं धातुर्नास्ति सन्वा ञकारोपध इत्येवम्परम् । स्पष्ट चैव तत्र न्यासपदमञ्जर्योः । 'न क्त्वा सेट' इत्यत्र च द्वावपि धातू न्यासकृतोपात्तौ । तथा 'ऋत्विक्' इत्यादिसूत्रे जयादित्यश्च—'क्रुञ्च । नलोप कस्मान्न भवति ? निपातनै' साहचर्यात्' इति ॥ १८७–१८८ ॥

११७. लुञ्च अपनयने । लुञ्चतीत्यादि पूर्ववत् । लुचित्वा, लुञ्चित्वा–'वञ्चिलुञ्च्यृ-तश्च' इति सेट. क्त्व कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपः । केचिदमुमुदितं पठन्ति, तदनार्षम्, राजदन्तादिषु 'मृष्टलुञ्चितम्' इति पाठात् । उदित्त्वे हि क्त्वायाम् 'उदितो वा' इतीटो विकल्पनाद् निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इति प्रतिषेधाल्लु-ञ्चितमिति न स्यात् ॥ १८९ ॥

११८. अञ्चु गतिपूजनयो. । अञ्चति । आनञ्च । अञ्चिता इत्यादि । गतौ

व्यत्यञ्चतीत्यत्र 'न गतिहिंसा' इति तङ्निषेध । पूजायां तु 'नाञ्चे पूजायाम्' इति नलोपनिषेधाद् अञ्च्यते गुरु, अञ्च्यात् इत्यादि भवति । अञ्चित्वा, अङ्क्त्वा—'उदितो वा' इति इड्विकल्प । इटि 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वान्नलोपाभाव. । निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इतीट प्रतिषेधात् समक्नम् इति, 'अञ्चोऽनपादाने' इति निष्ठानत्वम् । अपादाने तु उदक्तमुदकं कूपात् इति । पूजायां तु क्त्वानिष्ठयो 'उदितो वा' इति विकल्प 'यस्य विभाषा' इति निषेधं च बाधित्वा 'अञ्चे पूजायाम्' इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा गुरून्, अञ्चिता अस्य गुरव —इत्यत्र 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्त्तमाने क्त । मतिरिच्छा, बुद्धिर्ज्ञानम् , पूजा सत्कार , 'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति 'न लोकाव्यय' इति निषेध बाधित्वा कर्त्तरि षष्ठी । अस्याश्च 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासो निषिध्यते । 'पूजितो य सुरासुरै' इत्यत्र वर्त्तमानक्तेन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन भूते क्तस्य बाधात् तृतीया चिन्त्या । यद्वा—तेनेत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति भूते क्तेन निर्देशाद् अय वर्त्तमानक्तेन न बाध्यत इति सामान्येन ज्ञापकाश्रयणेनाय प्रयोग समर्थनीय । तैलमुदच्यतेऽस्मिन्निति तैलोदङ्कश्चर्मभस्त्रिकादि । 'उदङ्कोऽनुदके' इति घञ्निपात्यते । उदके तु उदकोदञ्चनम्—ल्युट् । 'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति घस्तु न प्रत्युदाहृत, घघञो रूपे स्वरे वा विशेषाभावात् । घञ्यपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरमाद्युदात्तत्व बाधित्वा 'थाऽथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्' इति उत्तरपदमन्तोदात्तमेव । प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ्—'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विनि 'अनिदिताम्' इत्यादिना नलोपे सौ 'उगिदचा सर्वनामस्थाने' इति नुमि हल्ङ्याादिसयोगान्तलोपयो 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वं ङकार । प्रत्यञ्चौ इत्यादि । भसञ्ज्ञाया तु "अच" लुप्तनकारस्याञ्चतेरकारस्य लोपो भसञ्ज्ञायामित्यल्लोपे, "चौ" लुप्तनकाराकारेऽञ्चतौ परे पूर्वपदस्य दीर्घ इति दीर्घे प्रतीच इत्यादि । हलादौ जश्त्वे प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि । प्रत्यक्षु इत्यत्र 'खरि च' इति चर्त्वम् । नपुसके तु स्वमोर्लुकि प्रत्यक् । द्विवचनबहुवचनयो.—'नपुसकाच्च' इति शीभावे भत्वे पूर्ववदल्लोपदीर्घयो. प्रतीची, 'जश्शसो शि' इति तस्य सर्वनामस्थानत्वाद् 'नपुसकस्य झलच' इति नुमि प्रत्यञ्चि । शेष पूर्ववत् । स्त्रियाम् प्रतीची—'अञ्चतेश्चोपसख्यानम्' इति ङीपि भत्वे पूर्ववदल्लोपदीर्घत्वे । पूजाया तु सर्वत्र नकारस्य लोपनिषेधाच्छ्रवणम् । अत एव 'अच.', 'चौ' इति अल्लोपदीर्घत्वेऽपि न भवत —प्रत्यङ्, प्रत्यञ्चौ इत्यादि । पदत्वे सयोगान्तलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति कुत्वं ङकार । सप्तमीबहुवचने "ङ्णो कुक्टुक् शरि"—ङकारणकारयो पदान्तयोर्यथासख्य कुक्टुकौ शरि वेति कुकि 'चयो द्वितीया शरि पौष्करसादे' इति वा खकारे प्रत्यङ्ख्षु, प्रत्यङ्क्षु, प्रत्यङ्षु इति । त्रीणि रूपाणि । नपुसके शिभाव-शीभावावेव विशेष । उत्पूर्वत्वे 'उद ईत्' इति उद् परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरादे भसंज्ञायामीकारे उदीच इत्यादि । अन्यत्सर्वं

प्रत्यक्शब्दवत्। प्रतीच्यादिभ्यो 'दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ताति' इति दिगादिवृत्तिभ्य सप्तम्याद्यन्तेभ्य स्वार्थे वाऽस्तातिः। दिशि दृष्ट शब्द इह दिक्शब्द। 'अञ्चेर्लुक्' इत्यस्तातेर्लुक्। 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। प्रत्यग्वसति। प्रत्यगागत। प्रत्यग्रमणीयम् इत्यादि। प्रत्ययलक्षणेन तद्धितान्तत्वात् 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इति अव्ययत्वात्सुपो लुक्। अस्तातेरभावे प्रतीच्या वसति। प्रतीच्यामागत। प्रतीची रमणीया इत्यादि। प्रागेव पुरुष. प्राचीनः। प्रागेव कुल प्राचीनम्। प्राच्येव ब्राह्मणी प्राचीना—'विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्' इत्यञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकात्स्वार्थे वा ख। 'अदिक्स्त्रियाम्' इत्युक्तत्वाद् दिग्वृत्तेरप्यस्तात्युत्तरादव्ययादलिङ्गादस्त्रीवृत्तित्वात्खो भवति प्राचीन दिक् इति। यदा सप्तमीपञ्चम्योरर्थस्याभिहितत्वात् प्रातिदिकार्थत्वात् प्रथमैव—प्राचीन दिशि वसति, प्राचीन दिश आगत इति। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम्—'प्राचीनं ग्रामादाम्रा.' इति। प्राचि देश इत्यर्थ। खान्तोऽय स्वभावान्नपुसकलिङ्ग। प्राच्यम्। अपाच्यम्। उदीच्यम्। प्रतीच्यम्—'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति शैषिको यत्। सम्यङ्—'सम समि' इति अञ्चतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे सम सम्यादेश। तिर्यङ्—'तिरसस्तिर्यलोपे' इति 'अच' इति लोपाभावे तिर्यादेशे यण्, लोपे तु तिरश्च इत्यादि। सहाञ्चतीति सध्र्यङ्—'सहस्य सध्रि' इत्यञ्चतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे सध्र्यादेश। विष्वगञ्चतीति विष्वद्र्यङ्, देवानञ्चतीति देवद्र्यङ्—'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' टेरद्र्यादेशोऽञ्चतावप्रत्ययान्त उत्तरपदे। चकारात्सर्वनाम्नश्च सर्वद्र्यङ् इत्यादि। अदसोऽद्र्यादेशे मतभेद। 'अदसोऽसेर्दादु दो म.' इति असकारान्तस्यादसो दकारात्परस्य विधीयमानमुत्वमकाररेफयोरपि, तथा 'दो म' इति मत्वमपि द्वयोरपि दकारयोरिति अमुमुयङ् इति भवतीति केचित्। अदसो रेफादेशस्योकारस्य तदिकारापेक्षो यण् उत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्न भवति। शसादौ भत्वे 'अच.' इत्यल्लोपे 'चौ' इति अद्रेरिकारस्य दीर्घे पूर्ववदुकारस्य रेफादेशस्य यणभावे अमुमुईच. इत्यादि। अपरे तूत्वमत्वे अन्त्यसदेशयोरेव रेफदकारयोरिति अदमुयङ् इति रूप प्रतिपन्ना। अत्रापि पूर्ववदुकारस्य यणभाव. शसादावल्लोपादि च। अन्ये तु असेरिति पदम् 'अः से. सकारस्थानिकोऽकारो यस्य' इति व्याचक्षाणा अद्र्यादेशे त्यदाद्यत्वाभावान्नोत्वमत्वे इति अदद्र्यङ् इति रूपमाहु। तथा च श्लोकवार्त्तिकम्—

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्। केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

अञ्चु गतियाचनयोरित्यग्रे स्वरितेत्। विशेषणार्थोऽय चुरादौ ॥ १९० ॥

११६. वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु म्रुञ्चु[1] म्लुञ्चु[1] म्रुचु म्लुचु गत्यर्थाः। वञ्चति। ववञ्च। वञ्चिता इत्यादि। आशीर्लिङि यासुटः कित्वादनुनासिकलोपे वच्यात्। विवञ्चि-

१-१. क्षीरस्वामी न पठति, 'म्लुञ्चु' इति ख. पुस्तकेऽपि

षति। वनीवच्यते। 'नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्' इति यङ्लुकोरभ्यासस्य नीगागमः। वनीवञ्चीति, वनीवङ्क्ति। यङो लुका लुप्तत्वान्नलोपाभावः। वनीवक्त इत्यादौ तसादीनां ङित्त्वेन नलोपः। माणवकं वञ्चयते—विप्रलम्भते इत्यर्थः। 'गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने' इति ण्यन्ताभ्यामाभ्यामकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ्। प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम्। अतोऽन्यत्र वञ्चयति, वञ्चयते इत्युभयं भवति। वङ्क्त्वा, वञ्चित्वा, वचित्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्पः। 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति सेट क्त्वो वा कित्त्वविधानात्पक्षे नलोपः। वक्तः, वक्तवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः—गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः। 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वं 'वञ्चेर्गतौ' इति निषिध्यते। अन्यत्र वङ्क्यं काष्ठमिति कुत्वं भवति। कुटिलमित्यर्थः। वक्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्॥ चञ्चति इत्यादि पूर्ववत्। चञ्चत्। चञ्चन्नेव कश्चिद् विशेषः चञ्चत्कः—यश्च मण्यादिः स्वयमचञ्चन्नपि प्रभया चञ्चन्निव लक्ष्यते सोऽपि चञ्चत्कः। 'स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्' इत्यत्र चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानात् कन्। प्रकारश्च भेदः सादृश्यं च। अपरे 'चञ्चाबृहतोरुपसंख्यानम्' इति पठन्ति, तृणमयः पुरुषश्चञ्चा, तत्प्रकारश्चञ्चकः। 'केणः' इति ह्रस्वः॥ तञ्चति। तक्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्॥ त्वञ्चति॥ म्रुञ्चति॥ म्लुञ्चति॥ म्रोचति। म्लोचति। अम्रुचत्, अम्रोचीत्। अम्लुचत्। अम्लोचीत्। 'जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च' इति च्लेर्वाऽङ्। मुम्रुचिषति। मुम्रोचिषति। म्रुचित्वा। म्रोचित्वा। 'रलो व्युपधाद्' इति कित्त्वविकल्पः। भावादिकर्मणोः उदुपधादिति कित्त्वविकल्पनाद् म्रुचितमनेन, म्रोचितमनेन इत्यादि। एवं म्लुचेरपि। सर्वेषामुदित्वेन क्त्वायामिड्विकल्पनान्निष्ठायामनिट्त्वम्। वञ्चु प्रलम्भने इति चुरादौ। तञ्चू संकोचने इति रुधादौ॥ १९१-१९८॥

१२०. ग्रुचु ग्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे। ग्रोचति। जुग्रोच। ग्रोचिता इत्यादि। ग्लोचति इत्यादि ग्रुचिवत्। जॄस्तम्भुसूत्रे ग्रुचिमपि केचित्पठन्ति। कोजति। खोजति। इमावपि ग्रुचिवत्, अङभावो विशेषः प्रनिकोजति। प्रनिखोजति—'शेषे विभाषा' इति उपसर्गस्थान्निमितात्परस्य नेर्णत्वं तत्रैव सूत्रे 'कखादावषान्त उपदेशे' इति पर्युदासान्न भवति। शेषश्च गदादिव्यतिरिक्तो धातुः। ग्रोकः, ग्रोक्यम्—घञ्ण्यतोः 'चजोः कु घिण्ण्यतोः निष्ठायामनिट' इति वार्त्तिकसूत्रेण कुत्वम्॥१९९-२०२॥

१२१. ग्लुञ्चु षस्ज गतौ। ग्लुञ्चति। जुग्लुञ्च। ग्लुञ्चिता इत्यादि। लुङि 'जॄस्तम्भु' इत्यादिना वाऽङि नलोपे—अग्लुचत्, अग्लुञ्चीत्। अङ्विधौ ग्लुचिग्लुञ्च्योरेकतरोपादानेनापि अग्लुचद्, अग्लोचीद्, अग्लुञ्चीद् इति सिद्धौ उभयोपादानमर्थभेदादिति केचित्। अपरे तूभयोपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेर्नलोपो न भवतीति अग्लुञ्चत् इति चतुर्थमपि रूपमाहुः, इदमुद्ग्राह्यम्; अन्यतरोपादाने-

नापि रूपत्रयसिद्धेरन्यतरच्छक्यमकर्तुमिति प्रतिपादितत्वात्। अनेकार्थत्वाद् धातूनामत्र विषयेऽर्थभेदो न प्रयोजक इति तत्र कैयटे। ग्लुचित्वा, ग्लुक्त्वा ॥ सजति—'धात्वादे ष स' इति द्वितीयस्य सकारस्य जश्त्वेन शकारे तस्य 'झला जश् झशि' इति जश्त्वेन जकार। ससज्ज। सज्जिता इत्यादि। सिसज्जिषति, सिसज्जयिषति—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमादणावषत्वम्, हेतुमति च' इत्यत्र 'यदभिप्रायेषु सज्जन्ते' इति भाष्यप्रयोगादयमात्मनेपद्यपि। अतोऽस्यात्मनेपदित्वं दूषयन्तो वर्द्धमानक्षीरस्वाम्यादय एव दुष्टा। अत्र सश्चिमपि केचित्पठन्ति, 'तमजिह्वा असश्चत' इत्यादि च दृश्यते ॥ २०३-२०४ ॥

१२२. गुजि अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। जुगुञ्ज। गुञ्जिता इत्यादि। गुञ्जा 'गुरोश्च हल.' गुरुमतो हलन्ताद्धातोरकार इत्यकार। गुञ्जयते इदित्त्वान्नलोपाभाव। अत्र स्वामी 'अनिदिदित्येके' इति भूसूत्रे। सुधाकरस्तु अनिदित्पारायणेष्वपाठीत्, लक्ष्ये पुनरिदमविगीतमिति। शाकटायनस्तु द्वावपि पपाठ। गुञ्ज शब्दे इति तुदादौ ॥२०५॥

१२३. अर्च पूजायाम्। अर्चति। आनर्च। अर्चिता इत्यादि। अय युजादौ स्वरितेत् पठिष्यते। तत एवार्चतीति सिद्धे क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं इह पाठ॰। अयमात्मनेपदीति शाकटायन, प्रयोजन तु तन्मते क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेपि तङ्। 'य पूर्णादुदचति' 'अविरघ्नीमुदचन्त्वाप' इत्यादिदर्शनात् 'अच इत्येके' इत्याभरणोक्तं युक्तम् ॥ २०६ ॥

१२४ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। इहाऽव्यक्तशब्दोऽस्फुटशब्दोऽपशब्दश्च। उक्तं हि पस्पशायाम् 'तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द:' इति। 'न म्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा' इति कैयटे। म्लेच्छति। मिम्लेच्छ। म्लेच्छिता इत्यादि। "दीर्घात्" दीर्घाच्छकारे परतो दीर्घस्य तुगिति तुक्। "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्येति दीर्घस्येति लाभ। ननु 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति पञ्चमीनिर्देशे उत्तरस्य षष्ठी प्रकल्प्येत्युक्तत्वादिह चानवकाशया दीर्घादिति पञ्चम्या 'छे च' इत्यत्र सावकाशाया छ इति सप्तम्या एव षष्ठी प्रक्लृप्तिर्युक्ता, ततश्च तुक कित्त्वेन छकारात्परत्वे श्चुत्वचर्त्वयोर्म्लेच्चतीति द्विचकारक रूप स्यात्, नैष दोष, यत. 'विभाषा सेनासुराच्छाया' इति निर्देशाल्लिङ्गात् पञ्चम्या एव षष्ठी प्रकल्पयिष्यते। मिम्लेच्छिषति। मेम्लेच्छ्यते। मेम्लेच्छीति, मेम्लेष्टि। मेम्लेष्ट॰। मेम्लेच्छति इत्यादि। झलि 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वे ष्टुत्वम्। मेम्लेक्षि—'षढो क सि' इति कत्वे षत्वम्। मेम्लेश्मि। मेम्लेश्म इत्यत्र "च्छ्वो शूडनुनासिके च" इति च्छकारवकारयोर्यथासङ्ख्यं शकारोठावादेशौ भवतोऽनुनासिकादौ प्रत्यये झलादौ च क्ङितीति च्छकारस्य शकार। अय च 'क्रमश्च क्त्विच्छ्वो' इति निर्देशात्सतुकस्य। अन्त्यादेशस्तु न भवति, 'नानर्थकेऽलोन्त्यस्य विधि' इति; नञो ङित्करणाद्वा, अन्त्यादेशे विश्न

इत्यत्रानिगुपधत्वादेव गुणाप्रसङ्गात् किं ङित्त्वेन। अत एव ङित्त्वाच्छ्वोरिति निर्देश सतुकस्येत्यपि ज्ञायते, ये तूठ् विधौ क्ङितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां झलादिमात्रे शकारे कृते तस्यैव 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वं द्रष्टव्यम्। अत्र मते तत्र छग्रहणं व्यर्थं स्यात्। वृत्तिप्रदीपे तु वितुकस्य शादेश उक्त, तुगभावस्तु 'अकृतव्यूहा पाणिनीया' कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्तीति। म्लिष्टम्—'क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु' इति अविस्पष्टार्थे निपातित'। अपशब्दे तु म्लेच्छितमिति भवति, अस्य शपि पाठो म्लेच्छन्तीति 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यनुमर्थं, शे हि विकल्प' स्यात्, स्वरे च भेद। शपि शप पित्त्वाद् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति अनुदात्त, शस्तु प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्त'। एवमीदृशामन्येषामपि धातूना विकरणभेदे फलत्रयम्। अयं चुरादावपि ॥ २०७ ॥

१२५ लच्छ लाछि लक्षणे ॥ लच्छति। ललच्छ। लच्छिता इत्यादि। "छे च" ह्रस्वस्य छे परतस्तुगिति तुक्। अलच्छीत् इत्यत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकि अकारस्यालघुत्वाद् 'अतो हलादे' इति वा वृद्धिर्न भवति। तथा ललच्छ इत्यादौ 'अत उपधाया' इति वृद्धिरनुपधात्वान्न भवति॥ लाञ्छति इत्यादि पूर्ववत्, लालाञ्छ्यते इत्यादाविदित्त्वान्नलोपो न भवति। लाञ्छ—'क्विप्च' इति सोपपदनिरुपपदसाधारणेक्विपि तस्य लोपे 'च्छ्वो' इत्यत्र 'द्विचकारनिर्देश, एक सतुक अपर. केवल' इति न्यासपदमञ्जर्यादिषूक्तत्वात् लान् लाशौ, लाश इत्यादि भवति। च्छ्वोरिति निर्देशे पूर्वे वितुकसतुकयो समाहारद्वन्द्वे पश्चाद् वकारेणेतरेतरयोग इति द्विवचनयथासख्ययोरुपपत्ति। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' 'इति समासान्त सौत्रत्वान्न भवति। हरदत्तस्तु सतुकछकारवकारयो समाहारद्वन्द्वे पश्चाद्वितुक्केनेतरेतरयोग इति समासान्ताभावो द्विवचनोपपत्तिश्चेति। अत्र मते सतुकस्यापि च्छकारस्योठ् स्यादिति तदभावे यत्न कर्त्तव्य। एवं च यङ्लुक्यपि जश्त्वे लालाष्टि, लालाष्ट इत्यादि पूर्ववद्भवति। शूठ्वधौ क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिपक्षे लालाष्टीत्यादौ व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणे षत्वम्, तत्रापि पूर्ववत्केवलोऽपि छो गृह्यते ॥ २०८-२०९ ॥

१२६. वाछि[1] इच्छायाम्। वाञ्छतीत्यादि लाञ्छिवत् ॥ २१० ॥

१२७. आछि[2] आयामे। आञ्छति। आञ्छ। अत्र लिट्यभ्यासह्रस्वे 'अत आदे' इत्यत्र तपरकरण स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थमिति न्यासकारहरदत्तादिभि. प्रतिपादितत्वाद् दीर्घाभावाद् नुडभावे सवर्णदीर्घ। अन्ये तु तपरकरण मुखसुखार्थमिति आनाञ्छेत्युदाहरन्तीति मैत्रेय। आञ्छिता इत्यादि। आञ्छिच्छिषति। 'न न्द्रा.' इति नकारवर्जं द्वितीयैकाच् द्विरुच्यते। आञ्छयति। आञ्चिच्छत् ॥२११॥

---

१ 'वाञ्छि' इति ख. पुस्तके। २. 'आञ्छि' इति ख. पुस्तके।

१२८. ह्रीच्छ लज्जायाम् । ह्रीच्छति जिह्रीच्छ। ह्रीच्छिता इत्यादि म्लेच्छिवत् । ह्री लज्जायामिति जुहोत्यादौ ॥ २१२ ॥

१२९. हुर्छा कौटिल्ये । इह कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयस्य मतम् । हूर्छति । जुहूर्छ । हूर्छिता इत्यादि । 'उपधाया च' इतीको दीर्घः । जुहूर्छिषति । जोहूर्छीति, जोहोर्त्ति । जोहूर्त्तः । जोहोर्षि । जोहोर्षि । जोहोर्मि । जोहूर्वः । जोहूर्मः । "राल्लोपः" इति रेफात्परयोः च्छ्वोर्लोपः क्वौ झलादावनुनासिकादौ प्रत्यये । अत्र सतुक्कस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यत इति वृत्त्यादौ । हूः । हुरौ । हुरः—'राल्लोपः' तत्र पदत्वे च "र्वोरुपधाया दीर्घ" इति रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्योपधाया इको दीर्घ इति इको दीर्घः । हूर्णः, हूर्णवान्—'आदितश्च' इत्यनिट्त्वे निष्ठायाम् राल्लोपे 'रदाभ्याम्' इति नत्वे 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । भावादिकर्मणोस्तु 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति आदितो निष्ठाया पक्षे इड्विधानाद् हूर्णमनेन, हूर्छितमनेन इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥

१३०. मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति । हुर्छिवत् । विशेषस्त्वनिटो निष्ठायाम्, 'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इति नत्वनिषेधः—मूर्त्तः, मूर्त्तवान्, मूर्त्तमनेन इत्यादि । मूर्छाऽस्य सञ्जाता मूर्छितः—'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' तदिति प्रथमासमर्थात् सञ्जातोपाधिकादस्येत्यर्थे इतजितीतच् ॥ २१४ ॥

१३१. स्फुर्छा[1] विस्तृतौ । स्फूर्छति । पुस्फूर्छ इत्यादि पूर्ववत् । अभ्यासे खय शेषः ॥ २१५ ॥

१३२. युच्छ प्रमादे । युच्छति । युच्छति । युयुच्छ । युच्छितेत्यादि म्लेच्छादिवत् । अन्तरङ्गात्वात्तुकि अलघूपधत्वान्न गुणः । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्याङ्गस्य बलीयस्त्व यत्राङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तिः समानाश्रयत्वं च तत्रेति, इह वैपरीत्यान्न भवति ॥ २१६ ॥

१३३. उछि उञ्छे । 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवप्रकाशः । एवं विज्ञानेश्वरोऽपि । 'उञ्छति' सूत्रे 'उञ्छति' उच्चिनोतीत्यर्थ इति न्यासः । 'बदराण्युञ्छति बादरिकः, श्यामाकानुञ्छति श्यामाकिकः' इत्युदाहरतो वृत्तिकारस्यापि 'व्यापित्वेनोच्चय एवार्थः' इत्यभिप्रायो लक्ष्यते । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । उञ्छिता इत्यादि । इदित्त्वाद् उञ्छ्यते इत्यादौ नलोपो न भवति । उञ्चिच्छिषति 'न न्द्राः' इति छादेर्द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य चर्त्वे ह्रस्वे 'छे च' इति तुकि हलादिशेषो न भवति, अवयवभक्तत्वेनाभ्यासभक्तत्वाभावात् । न च स्वङ्गुलिर्देवदत्त इत्यादिवत् इहावयववायवस्य समुदायावयवत्वम् ; यतः 'छे च' इत्यत्रागमिनोऽभावादेव पूर्वसूत्राद् ह्रस्वस्येत्यनुवृत्तिसिद्धावपि चकारेण तदनु-

---

१. स्फूर्छा—क्षीरस्वामी ।

क्ष्यते । पूर्वसूत्रे ह्रस्वान्तस्येति स्थितम् । इह तु तथा मा भूदिति हि यत्न । उञ्छयति । मा भवानुञ्चिच्छत् । अय तुदादौ पठिष्यते । स पाठ उञ्छती इति शीनद्योर्नुम्विकल्पार्थोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इतीह पाठ किमर्थ इति चेत्, स्वरार्थ । उञ्छतीत्यत्र शपि 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति शप्तिपोरनुदात्तत्वेन "धातो"— धातोरन्त उदात्त इत्युकारस्योदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति शब-कारस्य स्वरितत्वे 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति तिबिकारस्य प्रचयत्वे त्रयोऽच क्रमेणोदात्तस्वरितप्रचया भवन्ति । शे तु 'आद्युदात्तश्च' इति प्रत्यया-दित्वेनाकारस्योदात्तत्वे, "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" यत्र पदे उदात्त स्वरितो वा विधीयते तत्र त वर्जयित्वाऽन्यदनुदात्तमिति धातोरप्यनुदात्तत्वे पूर्ववत्तिप स्वरि-तत्वेऽचोऽनुदात्तोदात्तस्वरिता भवन्ति । विपर्यय कस्मान्न भवति धातोरन्तोदा-त्तत्वे शस्यानुदात्तत्वमिति, यतोऽयं स्वरभेदो न स्यात्, नैतदस्ति, 'सति शिष्ट-स्वरो बलीयान्' इति यस्मिन्नसति य शिष्यते स बलीयानित्यर्थ । ननु 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यपि तत्र पठ्यते, नायं पर्युदासो धातुस्वरविषय, किन्तु लसार्व-धातुकस्वरविषय । 'लादेशस्य सार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो न बाधते' इति, अस्य च ज्ञापक तादृशमेव । तथा हि—'तास्यनुदा-त्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङो' इति तासे परस्य सार्वधातुकस्य सति शिष्टस्वरेणानुदात्तत्वेऽपि सिद्धे पुनर्विधानाज्ज्ञायते 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इति । तच्च लसार्वधातुकविषयम् ॥ २१७ ॥

१३४. उच्छी[1] विवासे । समाप्तिविवास इति तरङ्गिण्याम् । 'विपूर्वश्चायं प्रायः प्रयुज्यते' इति पुरुषकारे । व्युच्छति । व्युच्छाञ्चकार । व्युच्छिता इत्यादि । आम्विधा-वागमनिमित्ततापि गुरुमत्ता गृह्यते, अत एव 'अनृच्छ' इति प्रतिषेध । उचिच्छि-षति—अत्र द्विर्वचने तुकि तुकश्चुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् हलादिशेषेण तकारस्य शेषे प्राप्ते 'खर्पूर्वा खय इति वक्तव्यम्' 'शर्पूर्वा खय' इत्यत्र शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहण कर्त्तव्यमित्यर्थ । तेन खर्पूर्वा खय शिष्यन्ते अन्ये निवर्त्तन्त इति तकारस्य निवृत्तौ छकारस्य 'अभ्यासे चर्च' इति चर्त्वे रूपम् । अभ्यासचर्त्वस्य तुक्यसिद्धत्वादुकारस्य पुनस्तुग्न भवति, 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्' इति चर्त्वस्य सिद्धत्वात् । अत्र 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति अना-श्रित्योक्त 'खर्पूर्वा खय' इति । यदाहुर्हरदत्तादय—तदाश्रयणे हि श्चुत्वस्य द्विर्वचने सिद्धत्वाद्धलादिशेषेण छस्य निवृत्ताविष्टसिद्धे । व्युष्टः, व्युष्टवान्—'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीड्भाव । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम्—'व्युष्टादिभ्योऽण्' इति तत्र च दीयते कार्यमिति विषयेऽणप्रत्यय । 'न य्वाभ्याम्' इति ऐच्, वृद्धेर-भावश्च । अयमपि तुदादौ पठिष्यते । पूर्ववदुभयत्र प्रयोजनम् ॥ २१८ ॥

---

[1] 'उछि' इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । मन्ये सम्पादकस्तत्र भ्रान्तः ।

१३५ ध्रज ध्रजि धृज[1] धृजि[1] ध्वज[1] ध्वजि गतौ। ध्रजति। दध्राज। ध्रजिता इत्यादि। अध्रजीत्। अध्राजीत्—'अतो हलादे' इति वा वृद्धि। दिध्रजिषति। दाध्रज्यते। दाध्रजीति, दाध्रक्ति। 'चो कु' झलि पदान्ते च। 'खरि च' इति चर्त्वम्। ध्राजयति। अदिध्रजत्॥ ध्रञ्जति। दध्रञ्ज। ध्रञ्जिता इत्यादि। दिध्रञ्जिषति। दाध्रञ्ज्यते। दिध्रञ्जिषति। दाधृञ्ज्यते। दाध्रञ्जीति, दाध्रङ्क्ति। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्या-दिलोपे संयोगान्तलोपे च—अदध्रन्॥ धर्जति। दधर्ज। धर्जिता इत्यादि। दिधर्जिषति। दरीधृज्यते। 'रीगृदुपधस्य च' इति रीक्। दधृर्जीति, दरिधृजीति, दरीधृजीति, दर्धर्क्ति, दरिधर्क्ति, दरीधर्क्ति। 'रुग्रिकौ च लुकि' इति रुग्रिग्रीकः। 'नाभ्यस्तस्याचि' इति पक्षे न गुण। एव तसादौ दर्धर्क्त इत्याद्युदाहार्यम्। धर्जयति। अदधर्जत्, अदीधृजत्। उत्र्ह द्रा। धर्जित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वाद् गुणः। धृज्यम्—'ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृते' इति क्यप्। धर्ग—'चजो कु घिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिट' इति वार्त्तिकसूत्रेण कुत्वम्॥ धृञ्जति। दधृञ्ज। धृञ्जिता इत्यादि। दिधृञ्जिषति। दरीधृञ्ज्यते। पूर्ववद्रीक्। दाधृञ्जीति, दाधृङ्क्ति इत्यादि। धृजिवत्। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपसयोगान्तलोपयो अदाधृन्—संयोगान्त-लोपस्यासिद्धत्वादलघूपधत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न गुण। धृञ्जयति। अदधृञ्जत्॥ ध्वजति॥ ध्वञ्जति इत्यादि ध्रजधृजिवत्। तरङ्गिणीकाश्यपसम्मतासु आद्यौ व्रजव्रजी इति दन्त्योष्ठ्यादी पठ्येते। अन्यत्र सर्वत्र तवर्गीयादी एव॥ २१९–२२४॥

१३६. कूज अव्यक्ते शब्दे। कूजति। चुकूज। कूजिता। कूजिष्यति। चोकूज्यते। चोकूजीति, चोकूक्ति। कूजयति। अचूकुजत्। कूज, कूज्यम्—'न कादेः' इति निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाभाव॥ २२५॥

१३७. अर्ज षर्ज अर्जने। अर्जति। आनर्ज। अर्जिता इत्यादि। अर्जिजिषति। अर्जयति। आर्जिजत्। स्वर्ग—वार्त्तिककारमते न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम्। ऋजु—'अर्जिदृशि' इत्यादिना कुप्रत्यय, ऋजादेशश्च। अर्ज प्रयत्न इति चुरादौ॥ सर्जति। ससर्ज। सर्जिता। सिसर्जिषति—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम्। सासर्ज्यते। सासर्क्ति इत्यादि। सर्जयति। अससर्जत्। सिसर्जयिषति॥ २२६–२२७॥

१३८. गर्ज शब्दे। गर्जति इत्यादि॥ २२८॥

१३९. तर्ज भर्त्सने। तर्जति। ततर्ज इत्यादि। अयं चुरादावपि॥ २२९॥

१४०. कर्ज व्यथने॥ २३०॥

१४१. खर्ज पूजने[2] च। कर्जति। चकर्ज। कर्जिता॥ खर्जति इत्यादि। खर्जूर.—'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इत्यूर.॥ २३१॥

१४२. अज गतिक्षेपणयो.। अजति। विवाय। विव्यतु। विव्युः। विवयिथ, विवेथ। विव्यथु। विव्य। विवाय, विवय। विव्यिव। "अजेर्व्यघञपोः" घञपोरन्यस्मिन्नार्द्ध-

---

१. क्षीरस्वामी न पठति। २. 'मार्जने' इति मैत्रेय. क्षीरस्वामी च।

धातुके विषयभूते वीभाव इति वीभावे द्विर्वचने "एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" धातोरवयव संयोगो यस्मादिवर्णात्पूर्वो नास्ति तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्याजादौ यणिति यण् । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधाया च' इति दीर्घे 'अचः परस्मिन्' इति यण स्थानिवत्त्वात् 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति असिद्धत्वाद्वा न भवति । वृद्धिगुणयोर्विषये परत्वात्तौ भवत । 'णलुत्तमो वा' इति उत्तमे णित्त्वविकल्पनात्पक्षे गुण । वलादौ क्रादिनियमादिट् । वीभावो ह्यनुदात्तत्त्वाद् अनिट्, थलि तु "अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्" अजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यमनिट् तस्य तासाविव थलीण्निषेधे प्राप्ते "ऋतो भारद्वाजस्य"—योऽयं तासौ नित्यानिटस्थलीण्निषेध स भारद्वाजस्य मतेन ऋकारान्तस्यैवेति नियमा-दन्यत्रार्थाद्विकल्प इतीडागम पाक्षिक' । अजेरुदात्तत्वस्य इडर्थत्वात्तत्सामर्थ्या-द्वलादावार्द्धधातुकेऽयमादेशो विकल्पित इति पक्षे व्यादेशाभावात् आजिथ इत्यपि भवति । तथा वमयोरपि आजिव, आजिम इति । उक्तञ्च वृत्तौ—"'वलादावार्द्ध-धातुके विकल्प इष्यते' इति । अत्र केचिद्वमयोर्वलादित्वस्य क्रथादिनियमेनेट पर्यवसानान्न कदाचिदपि वलाद्यार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति न तत्रायमादेशविकल्प । थलि तु भवत्येव यतस्तत्रेड्विकल्प " इति । ननु विव्यतुरित्यादौ द्विर्वचना-त्पूर्वं परत्वादियङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वादुत्तर-खण्डे जग्मतुरित्यादिवदादेशरूपमेवावतिष्ठेतेति कुतो यण प्रसङ्ग ? उच्यते, द्विर्वचनार्थमियङि निवृत्ते पुनरयमिच्छतावश्यं प्रवर्त्तयितव्य, तत्र दशायाम् 'असिद्धवदत्र' इतीयङोऽसिद्धत्वादङ्गस्यानेकाचत्वादपवादत्वेन वा यणेव भविष्यतीति इट-किटेत्यत्रायमर्थं प्रपञ्चयिष्यते । अजिता, वेता । अजिष्यति, वेष्यति । अजतु । आजत् । आशिषि—वीयात् । वलाद्यार्द्धधातुकत्वान्नित्यं वीभाव' । आजीत्, अवैषीत् । आजिष्यत्, अवेष्यत् । अजिजिषति, विवीषति । 'इको झल्' इति सन' कित्त्वान्न गुण । 'आर्द्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात्प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तौ वीभावे हलादित्वाद्यङि वेवीयते नात्र यङ्लुगस्ति, यतो लुका यङार्द्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव प्रसङ्ग' । उक्तञ्चैवं 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र कैयटे—'न लुमता यस्मिन्निति चेत् हनिणिङादेशा न सिद्ध्यन्ति' इति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्ते 'लुङि च' इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रय-णेनादेशा सेत्स्यन्तीत्याशङ्क्य "लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रय-णेऽप्यसिद्धि " इति । वाययति, अवीवयत् कर्मादौ वीयते इत्यादि । स्यादिषु 'स्यसि-च्सीयुट्तासिषु वा चिण्वदिट्' इति वृद्ध्याययो. वायिष्यते । अवायिष्यत । अवायिष्यथ वायिषीष्ट । अवायिष्ट इत्यादि । चिण्वदिटोऽभावे—वेष्यते, अवेष्यत, अवेष्ट । वेषीष्ट, वेता इत्यादि । अत्र पक्षे वलाद्यार्धधातुकसद्भावात्पक्षे व्यादेशाभावे—अजिष्यते । आजिष्यत । अजिषाताम् । अजिषीष्ट । अजिता इत्यादि इति त्रैरूप्यम् । लिटि ध्वमि

चिण्वत्पक्षे वृद्धयायादेशयोः 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यो विकल्पेन। अन्यदा तु 'इण षीध्वम्' इति नित्यो ण्यादेशाभावश्चेति चातूरूप्यम्—वायिषीध्वम्, वायिषीढ्वम्, वेषीढ्वम्, अजिषी-वम् इति। लुङि तु 'धि च' इति सिचो लोपे चिण्वदिटि ण्यादेशस्य वृद्धयाययोर्मूर्द्धन्यस्य पूर्ववद्विकल्प। अचिण्वत्पक्षे तु नित्य। आदेशाभावे च सिज्लोपे इटाङ्गमिणन्तमिति नित्ये मूर्धन्ये—अवायिध्वम्, अवायिढ्वम्, अवेढ्वम्, आजिढ्वम् इति चातूरूप्यम्। येषां तु दर्शनम् 'इणष्षीध्वम्' इत्यत्रेण्ग्रहणेनेटो न ग्रहणमिति, तेषां मूर्द्धन्याभावात् लिङ्वदेव रूपाणि। कर्मकर्त्तरि तशब्दे 'अच कर्मकर्त्तरि' इति चिणो विकल्पनात्पक्षे सिचि चिण्वदिटि च अवायि, अवेष्ट, अवायिष्ट इति त्रैरूप्यम्। अन्यत् सर्वं कर्मवत्। सम्भवति च क्षेपणार्थस्य कर्मकर्त्ता। प्रवयणम्, प्राजनम्—'वा यौ' इति वीभावविकल्प', 'कृत्यच' इति वीभावे णत्वम्। समज पशूना सङ्ग इत्यर्थ, उदज तेषामेव प्रेरणम्। 'समुदोरज पशुषु' इत्यप्। धात्वर्थस्यापशुविषयत्वे समाज, उदाज इति घञेव। अघञपोरिति पर्युदासान्न वीभाव। 'अजिव्रज्योश्च' इति अकुत्वम्। समज्या—'सञ्ज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण' इति स्त्रियां भावादौ क्यप्। 'प्रतिषेधे क्यप उपसख्यानम्' इति वीभावनिषेध। प्रवेयम्—'आर्द्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव वीभावे 'अचो यत्', अन्यथा ण्यति वृद्धौ प्रवैयमिति स्यात्। वातमजा मृगा—खश्प्रकरणे 'वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य खश उपसख्यानम्' इति खश्। अस्य शित्वेन सार्वधातुकत्वान्न वीभाव। अजिरम्—'अजिरशिशिर' इति निपातित। वेणु—अजिवृरीभ्यो निद्' इति णु। वेणुकीयम्—'नडादीनां कुक्च' इति चातुरर्थिकश्छ कुगागमश्च। आजि—'अज्यतिभ्या च' इतीणि वृद्धि, 'पादस्य पदाज्यात्' इति निर्देशान्न वीभाव। अज, अजा—अजादिपाठाट्टाप्। अत एव वीभावाभाव। अजाना समूह आजिकम्—'गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्' इति वुञ्॥ २३२॥

१४३ तेज [1]पालने। तेजति। तितेज। तेजिता। तेज—'असुम् तिज' इति नित्यासुन्नन्त। क्षमार्थोऽग्रे। तिज निशान इति चुरादौ॥ २३३॥

१४४. खज मन्थे। खजति। चखाज। खजिता इत्यादि। अखजीत्, अखाजीत् 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि.। खजाको मन्थ—'खजेराक.' इत्याक। अत्र केचित् 'कज मदे' इत्यपि पठन्ति॥ २३४॥

१४५. खजि गतिवैकल्ये। खञ्जति। चखञ्ज। खञ्जिता इत्यादि। इदित्त्वान्नलोपाभाव॥ २३५॥

१४६. एजृ कम्पने। एजति। एजाञ्चकार। एजिता। एजिजिषति। एजयति।

1. अस्य सूत्रस्य स्थाने क्षीरस्वामी 'कज मदे' इति पठति।

मा भवानेजिजत्। ऋदित्वान्नोपधाह्रस्व । एजते इति दीप्तौ गत ॥ २३६ ॥

१४७ टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे। टुशब्दस्य 'आदिर्ञिटुडव' इतीत्त्वे लोप'। 'ट्वितोऽथुच्' इत्यथुचि स्फूर्जथुरिति। ओकार 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थं। स्फूर्णवान्—'आदितश्च' इत्यनिट्त्वम्। ननु निष्ठानत्वार्थादोदित्करणसामर्थ्यादेवा-निट्त्वं सिद्धम्। एवं तर्हि 'विभाषा भावादिकर्मणो' इति इड्विकल्पार्थमा-दित्वम्—स्फूर्णमनेन, स्फूर्जितमनेन इत्यादि। स्फूर्जति। पुस्फूर्ज। स्फूर्जिता। पुस्फूर्जि-षति। पोस्फूर्ज्यते। पोस्फूर्क्ति। अपोस्फूर्क्। स्फूर्जयति। अपुस्फूर्जत्। अस्य दीर्घोपदेशेन 'उपधाया च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनात् मुर्छति हुर्छति स्फुर्छति इत्यपि भव-तीति केचिदिति मैत्रेये प्रतिपादितम् ॥ २३७ ॥

१४८ क्षि क्षये। 'अनिट् स्वरान्त' इत्ययमनिट्। इह पाठस्तु उत्तरधातुसा-दृश्यादिति मैत्रेये प्रतिपादितम्। क्षयति। चिक्षाय। चिक्षियतु। चिक्षेथ, चिक्षयिथ। चिक्षियिव—क्रादिनियमादिट्। थलि 'अचस्तास्वत्' इति निषेधाद् भारद्वाजनिय-मात्त्व विकल्पित। अजादौ 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनेयङ्, 'एरनेकाच' इति यण् तु संयोगपूर्वत्वान्न भवति। क्षेता। क्षेष्यति। क्षयतु। अक्षयत्। क्षयेत्। आशिषि—क्षीयात् 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ। अक्षैषीत् सिचि वृद्धि। कर्मादौ—क्षीयते इत्यादि वीवत्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽय सकर्मक। 'न क्षीयत इत्यक्षरम्' इति भाष्ये दर्शनात्। चिक्षीषति–'अज्झनगमा सनि' इति झलादौ सनि दीर्घ। चेक्षीयते, चेक्षयीति 'सार्वधातुकार्धधातुयो' इति गुण। 'नाभ्यस्तस्य' इति निषेधो लघूपध-गुणस्य। क्षीण., क्षीणवान्, क्षीणमिदम—अस्य ध्रौव्यार्थत्वात् 'क्तोऽधिकरणे च' इति क्त। 'अधिकरणवाचिनश्च' इति तद्योगे कर्तरि षष्ठी, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति क्षियो दीर्घ, ण्यदर्थो भावकर्मणी, 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वम्। ण्यदर्थे तु क्षितमनेन, क्षितोऽयमनेन, क्षीणस्तपस्वी, क्षीणो जाल्म, क्षित इति वा। 'वाक्रोश-दैन्ययो' इति क्षियो निष्ठाया वा दीर्घ। पूर्ववद्दीर्घपक्षे नत्वम्। क्षेतुं शक्यः क्षय्य—'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनादयादेशो भवति। प्रक्षीय—'क्षिय' इति ल्यपि दीर्घ। क्षि निवासगत्योरिति तुदादौ। क्षीष हिंसायामिति क्र्यादौ। क्षिणु हिंसायामिति तनादौ ॥ २३८ ॥

१४९. क्षीज अव्यक्ते शब्दे। क्षीजति। चिक्षीज। क्षीजिता। चिक्षीजिषति। चेक्षीज्यते। चेक्षीक्ति। क्षीजयति। अचिक्षिजत् 'णौ चङि' इति ह्रस्व.। कूजिना सहाय न पठित, अप्रसिद्धत्वात् ॥ २३९ ॥

१५०. लज लजि भर्जने ॥ २४०-२४१ ॥

१५१. लाज लाजि भर्त्सने च। चकारो भिन्नक्रम.। एतावपि भर्जन इति मैत्रेय.। भर्त्सनग्रहणं भर्जनस्याप्युपलक्षणमिति पुरुषकारे। लजति। ललाज। लेजतु.। लजिता। अलजीत्.। अलाजीत् 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि। लिलजिषति। लाल-

ज्यते । लालक्ति । लाजयति । अलीलजत् ॥ लञ्जति । ललञ्ज । लञ्जिता । लिलञ्जिषति । लालञ्ज्यते इदित्त्वान्नलोपाभाव । लालङ्क्ति । लञ्जयति । अललञ्जत् ॥ एव लाजति । लाञ्जति इत्यादि । लाज । ओलजी ओलस्जी व्रीडने इति तुदादौ । लज प्रकाशने इति कथादौ । लजि इति पटपुटादिदण्डके भाषार्थ ॥ २४२-२४३ ॥

१५२. जज जजि युद्धे । जजति । लजिवत् । जङ्गलम्—बाहुलकात् कलप्रत्यय. कुत्वं च । कुरुजाङ्गलेषु भव कौरुजाङ्गलम्, कौरुजङ्गलम्–'तत्र भव' इत्यणि 'जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्' इति पूर्वपदस्य नित्या वृद्धि, उत्तरपदस्य तु वा ॥ २४४-२४५ ॥

१५३. तुज[1] हिंसायाम् । तोजति । तुतोज । तोजिता । तुतोजिषति, तुतुजिषति । तुजित्वा, तोजित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति कित्त्वविकल्प । तोतुज्यते । तोतोक्ति । तोजयति । अतूतुजत् । भावादिकर्मणो 'उदुपधाद्' इति कित्त्वविकल्पनात् तुजितमनेन, तोजितमनेन इत्यादि ॥ २४६ ॥

१५४. तुजि पालने च । तुञ्जति । तुतुञ्ज । तुञ्जिता । तुतुञ्जिषति । तोतुञ्ज्यते । तोतुङ्क्ति । अतोतुङ् । तुञ्जयति । अतुतुञ्जत् । तुङ्ग—वार्तिकमते न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । भाषार्थोऽयं युजादौ ॥ २४७ ॥

१५५. गज गजि गृज गृजि मुज[2] मुजि शब्दार्था. । गजति ॥ गञ्जति इत्यादि । लजलजिवत् । जगजतु इत्यादावादेशादित्वान्नेत्वाभ्यासलोपौ । गज —अच् । गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ गर्जति । जगर्ज । गर्जिता । जिगर्जिषति । जरीगृज्यते । जर्गृजीति इत्यादि पूर्ववत् । गर्जयति । अजगर्जत्, अजीगृजत्–'उऋत्' वा ॥ गृञ्जति । जगृञ्ज । गृञ्जिता । जिगृञ्जिषति । जरीगृञ्ज्यते—'रीगृत्वत' इति रीक् । जरिगृञ्जीति इत्यादि ॥ मोजति । मुञ्जति इत्यादि तुजिवत् । मृज मृजीति स्वामिचन्द्रौ ॥ २४८-२५३ ॥

१५६ गज मदने च । अय चुरादावपि शब्दार्थे । गर्ज शब्द इत्यग्रे ॥२५४॥

१५७. वज व्रज गतौ । वजति । ववाज । ववजतु. । वजिता इत्यादि । 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेध. । अवजीत्, अवाजीत् 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि. । वाज. । वाज्यम्—घञ्ण्यतौ, 'अजिव्रज्योश्च' इति चकारेण कुत्वनिषेध. ॥ व्रजति इत्यादि । लुङि 'वदव्रज' इति नित्या वृद्धि'—अव्राजीदिति । व्रज्या—'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप् । व्रज —'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च' इति अधिकरणे घान्तो निपातित' । परिव्राट्—'परौ व्रजे. ष पदान्ते' इति क्विपि षत्व दीर्घश्च । एतौ चुरादावपि ॥ २५५-२५६ ॥

१५८. शुचादय उदात्ता उदात्तेत: क्षिवर्जम् ।

---

१. 'तुज तुजि' इति स्वामिमैत्रेयौ । २. स्वामी 'मज' इति पठति ।

अथ क्रमेण प्रासानात्मनेपदिनष्टवर्गीयान्तानाह—

१५९ अट्ट अतिक्रमणहिंसयो । इत शाड्न्ता उदात्ता अनुदात्तेत । दोपधोऽयं स्मर्यते इति मैत्रेय. । तोपधोऽयमिति 'ष्टुना ष्टु' इत्यत्र न्यासवृत्तिप्रदीपकारादयः । स्वाम्यपि क्विपि अदिति तकारश्रवणार्थं तोपधत्वमुक्त्वा दोपधत्वमप्याह । मैत्रेयस्तु स्वमते दोपधत्वमुक्त्वा तोपधत्व मतान्तरमाह । 'अड्ड' इति डान्तपाठः प्रकरणविरोधादुपेक्ष्य । अट्टते । आनट्टे । अट्टताम् । आट्टत । अट्टेत । आशिषि—अट्टिषीष्ट । मा भवानट्टिष्ट । आट्टिष्यत । ष्टुत्व सर्वत्र । दोपधत्वे चर्त्वञ्च । अटिट्टिषते—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद् द्विटकारस्य सन्नन्तस्य द्विर्वचने हलादिशेषे रूपम् । यदापि प्राणिणिषतीत्यादौ णत्वे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात्सणत्वस्य द्विर्वचनेनैवेष्टसिद्धौ 'उभौ साभ्यासस्य' इति पुनर्णत्वविधानात् 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् तकारादेर्द्विर्वचनं तदापि 'खर्पूर्वा खय' इति टकारस्यैव शेषादिदमेव रूपम् । एवं च पुरुषकारादिषु अतिट्टिषते इति तकारस्य शेषेणोदाहरणप्रदर्शन चिन्त्यम् । दोपधत्वे तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्य द्विर्वचनविषयत्वात् 'न न्द्रा' इति द्विर्वचननिषेधे प्रवृत्त्यभावात् ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाद् दकारवर्जं द्विरुच्यते । दकारस्य पुनष्टुत्वे चर्त्वं च अट्टिटिषते इति भाव्यम् । अट्टयति । आटिट्टत् । दोपधत्वे तु आट्टिटत् । अट्टा-'गुरोश्च' इत्यकार । अट्टा करोति अट्टायते—'अटाट्या' इत्यादिना क्यङ् । अयमनादरे चुरादि ॥ २५७ ॥

१६० वेष्ट वेष्टने । वेष्टते । विवेष्टे । वेष्टिता । विवेष्टिषते । वेवेष्ट्यते । वेवेष्टीति, वेवेष्टि । वेवेष्ट. । लङि—अवेवेट् । वेष्टयति । अविवेष्टत्, अववेष्टत् । 'विभाषा वेष्टिचेष्ट्यो' इति चङ्परे णावभ्यासस्य पक्षेऽकार । कर्मादौ वेष्ट्यते इत्यादि ॥ २५८ ॥

१६१ चेष्ट चेष्टायाम् । वेष्टिवत् । अकर्मकस्त्वयम् ॥ २५९ ॥

१६२. गोष्ट लोष्ट सङ्घाते । गोष्टते । जुगोष्टे । गोष्टिता ॥ लोष्टते । लुलोष्टे । लोष्टिता इत्यादि वेष्टिवत् ॥ २६०–२६१ ॥

१६३ घट्ट चलने । घट्टते । जघट्टे । घट्टिता इत्यादि । अय चुरादावपि ॥ २६२ ॥

१६४ स्फुट विकसने[1] । स्फोटते । पुस्फुटे । स्फोटिता इत्यादि । पुस्फुटिषते, पुस्फोटिषते । स्फुटित्वा, स्फोटित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । पोस्फुट्यते । पोस्फुटीति, पोस्फोट्टि । अपोस्फोट् । स्फोटयति । अपुस्फुटत् । अय तुदादावपि । विशरणार्थोऽग्रे परस्मैपदिषु । भेदनार्थश्चुरादौ ॥ २६३ ॥

१६५. अठि गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । अण्ठिता । अण्टिठिषते । अण्ठयति । आण्टिठत् । 'न न्द्रा' इति नवर्जं द्विरुच्यते ॥ २६४ ॥

---

१. क्षीरस्वामी नेदं सूत्रं पठति ।

१६६ वठि एकचर्यायाम्। एकचर्या सहायगमनम्। वण्ठते। ववण्ठे। विवण्ठिषते। वावण्ठ्यते। वावण्ठीति, वावण्ठि। तिप ष्टुत्वे चर्त्वम्। लोटि हेर्धित्वे ष्टुत्वे जश्त्वे वावण्ढि। लङि—अवावन्। वण्ठयति। अववण्ठत्। अयमनिदित् स्थौल्यार्थः परस्मैपदिषु ॥ २६५ ॥

१६७ मठि कठि शोके। इह शोक आध्यानम्। मातुर्मण्ठते उत्कण्ठत इत्यर्थः। 'अधीगर्थ' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। मठ मदनिवासयोः, कठ कृच्छ्रजीवन इत्यग्रे परस्मैपदिष्वनिदितौ। कठि शोक इतीदित् चुरादौ ॥२६६—२६७॥

१६८. मुठि पालने। मुण्ठते इत्यादि ॥ २६८ ॥

१६९. हेठ विबाधायाम्। अमुं परस्मैपदिष्वपि केचित् पठन्ति। विबाधन शाठ्यम्। हेठते। जिहेठे। हेठिता इत्यादि। हेठयति। अजीहिठत्, अजिहेठत्। 'काण्यादीना वा' इति णौ चङ्युपधाया ह्रस्वविकल्प।

काणेराणेस्तथा आणेर्भाठे हेठेर्लुठेरपि। ण्यन्तस्य भाष्यकारेण काण्यादित्वं प्रदर्शितम् ॥
बोधिन्यासकृता लोठिर्लोपिर्वाणिश्च व्हायिना। सहिता. पूर्वमुक्ताश्च काण्यादौ परिकीर्त्तिता. ॥
दुर्गश्चाणिं च काण्यादिं मन्यते शाकटायन। लोठिं तदेवमेतेऽत्र धातवो द्वादश स्मृता: ॥२६९॥

१७०. एठ च। विपूर्वोऽयमिति स्वामिकाश्यपौ। मैत्रेयादयस्तु केवलमेवोदाजह्रु। एठते। एठाञ्चक्रे। एठिता। एटिठिषते। एठयति। मा भवानिटिठत्—द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाह्रस्व इत्युक्तम् ॥ २७० ॥

१७१. हिडि गत्यनादरयो.। हिण्डते। जिहिण्डे। हिण्डिता। जिहिण्डिषते। जेहिण्ड्यते। जेहिण्डि। अजेहिन्। अजिहिण्डत् ॥ २७१ ॥

१७२. हुडि सङ्घाते। हुण्डते। जुहुण्डे। हुण्डिता इत्यादि पूर्ववत्। अत्र काश्यप.—'आर्यास्तु न पठन्ति। द्रमिडास्तु त पठन्ति' इति। भाष्यादौ तु हुण्डेत्यविगीतमुदाह्रियते ॥ २७२ ॥

१७३. कुडि दाहे। कुण्डते इत्यादि। कुण्ड.। कुण्डम्—अच्। स्त्रियां कुण्डी। 'जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु' इति अमत्रे ङीष्। अन्यत्र कुण्डा। वैकल्यार्थोऽत्रैव पठिष्यते, रक्षणार्थश्चुरादौ ॥ २७३ ॥

१७४. वडि विभाजने[1] ॥ २७४ ॥

१७५. मडि च। अत्र स्वामी 'वडि विभाजने, मडि चेति पृथक् सूत्रणादर्थान्तरेऽपि'। नन्दी तु 'वडि विभाजने, मडि वेष्टन इति भङ्क्त्वा पठति' इति। वण्डते। ववण्डे। वण्डिता॥ मण्डते। ममण्डे। मण्डिता इत्यादि। मण्डूकः—'शलिमण्डिभ्यामूकण्' इत्यूकण्। कूपमण्डूक, उदपानमण्डूक, कच्छमण्डूक —'पात्रेसमिता-

---

१. 'वेष्टने' इति मैत्रेय:।

दयश्च' इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुष । क्षेपश्च 'कूपे मण्डूक इव' इत्यदृष्टविस्तारताद्यव-गमात् । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युज्विधौ भूषणार्थ एव वृत्तौ उदाहृत । तस्य 'अनुदात्तेत' इति युच सिद्धत्वान्न त्वस्य युज् नेति । मडि भूषाया-मित्यग्रे परस्पमैदिषु । णौ हर्षे च ॥ २७५ ॥

१७६ भडि परिभाषणे । परिहास इति देव.[1] । 'परितो भाषणं परिभाषणम्' इति स्वाम्यादय । य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणमिति निघण्टुः[2] । भण्डते इत्यादि । भण्डिलो दूत —'सलिकल्यनिमहिभडिभण्डि' इत्यादिना इलच् । कल्याणार्थश्चुरादौ ॥ २७६ ॥

१७७ पिडि सङ्घाते । पिण्डते इत्यादि । पिण्डिलो गणक —पूर्ववदिलच् । चुरादावप्ययम् ॥ २७७ ॥

१७८. मुडि मार्जने[3] । शुद्धिन्यग्भावौ मार्जनम् । मुण्डते इत्यादि । खण्डनार्थ' परस्मैपदिषु ॥ २७८ ॥

१७९ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते इत्यादि । तुण्ड.— 'इन्' इतीन्प्रत्ययो वृद्धनाभि, साऽस्यास्तीति तुण्डिल.—'तुण्डादिभ्य इलच' इत्यत्र 'स्वाङ्गाद् वृद्धौ' इति गणसूत्रेण स्वाङ्गाद्वृद्धौ वृत्तादस्मादिलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभ — तुण्डिवलिवटेर्भ ' इति मत्वर्थीयो भ । तुण्डिलो बहुभाषी । 'सलिकल्यनि' इत्यादिनेलच् । अयमनिदित्परस्मैपदिषु ॥ २७९ ॥

१८० हुडि वरणे । वरण स्वीकार । हरणमिति मैत्रेयः । हुण्डते । जुहुण्डे । हुण्डिता इत्यादि । स्फुडि विकसने इत्येके[4] पठन्ति ॥ २८० ॥

१८१. चडि कोपे । चण्डते इत्यादि । चण्डन —'क्रुधमण्ड' इति वा 'अनु-दात्तेत ' इति वा युच् । चण्डाल –'पतिचण्डिभ्यामालच्' इत्यालच् । चण्डालस्या-पत्यं चाण्डालकि —अत इञ् 'सुधातुरकङ् च' 'व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बा-नाम्' इत्यकङादेशोऽन्त्यस्य । चाण्डालीति शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि । 'तद्युक्तात्' इति सूत्रेऽण्प्रकरणे 'कुलालवरुडकर्मारव्यासवरुडनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्यु-पसंख्यानम्' इति उक्तत्वाच्छान्दस —चाण्डाल. । चण्डी इति 'कृदिकारादक्तिन.' इति ङीष् । अय चुरादौ च ॥ २८१ ॥

१८२ शडि रुजाया सङ्घाते च । तालव्योष्मादि' । शण्डते इत्यादि । शण्ड — असुरपुरोहित । शण्डिल. तीर्थमृषिश्च । 'सलिकल्यनि' इत्यादिनेलच् ॥ २८२ ॥

१८३. तडि ताडने । तण्डते इत्यादि । तण्ड.—अच् । वतण्ड —'वष्टिभागुरि-रल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्युपसर्गस्याल्लोप । वतण्डस्य गोत्रापत्य वातण्ड्य. । वातण्ड.—'गर्गादिभ्यो यञ्' 'शिवादिभ्योऽण्' इति यञणौ । यदा त्विदमपत्य-

---

१. मैत्रेयोऽपि । २. अ०को० १।६।१४ । ३. मज्जने-क्षीर० । ४. क्षीरस्वाम्यादय ।

माङ्गिरसं भवति तदा 'वतण्डाच्च' इति शिवाद्यणं बाधित्वा यञेव। अपत्ये तु स्त्रीलिङ्गे 'लुक् स्त्रियाम' इति लुक्। 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इति ङीन्—वतण्डी। अनाङ्गिरसे तु लुगभावात् वातण्ड्यायनी—'प्राचां ष्फ तद्धित' इति यञन्तात् ष्फ, फस्यायनादेश। षित्करणसामर्थ्यात् स्वार्थे ङीष्। ष्फप्रत्ययाभावे 'यञश्च' इति ङीषि 'यस्येति च' इत्यल्लोपे "आपत्यस्य च तद्धितेनाति"—आपत्ययकारस्यानाकारादौ भसंज्ञानिमित्ते तद्धित ईति च परे लोप इति लोपे वातण्डी। 'अनाति' इति वचनात् वातण्ड्यायनी इत्यत्र यलोपो न भवति। वितण्डा। तण्डुलम्—'लुठितनितडिभ्य उलच्' इत्युलच्॥ २८३॥

१८४ पडि गतौ। पण्डते। पण्डित। गोष्ठेपण्डित—'पात्रेसमितादयश्च' इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुष, तत्रैव पाठादलुक्। गोष्ठ एव पण्डितो न सदसीति क्षेपावगति। पण्ड—अच्। पणतेर्वा 'अमन्ताड्ड'। पण्डस्यापत्य पण्डार.—'आरगुदीचाम्' इत्यत्र रकापि गोधार इति सिद्धे आरग्वचनादन्यत्रापि भवतीति वृत्तावुक्तम्। नाशार्थश्चुरादौ॥ २८४॥

१८५. कडि मदे। कण्डते इत्यादि। भेदने चुरादि। अनिदिदिहैव। अदादौ च परस्मैपदी॥ २८५॥

१८६. खडि मन्थे। खुडि इत्यप्येके पठन्ति। खण्डते। खण्ड.—अच्। खडि भेदने चुरादि॥ २८६॥

१८७ हेडृ होडृ[1] अनादरे। हेडते। जिहेडे। हेडिता। जिहेडिषते। जेहेड्यते। जेहेड्टि। हेडयति। अजिहेडत्। ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व। एव होडते। जुहोडे इत्यादि। होडः—पचाद्यच्। होड इवाचरति होडते—'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा' इति क्विपि 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वे लादय। होडादीनामकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वयो' प्रतिज्ञानात् 'अनुदात्तङित' इति तङ्। तथा च भाष्यं सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विबित्युक्त्वा—'न तर्हीदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्त्तव्यम्। कर्त्तव्य च, आत्मनेपदार्थमनुबन्धानासङ्क्ष्यामि[2]' इति। क्विबभावे "कर्तु. क्यङ् सलोपश्च" इति उपमानात्कर्तु सुबन्तादाचारे क्यङिति क्यङ्। उपमानस्य कर्तृत्व सनिधानादाचरणक्रियापेक्षम्। सलोपश्चेति चशब्दस्यान्वाचयशिष्टार्थत्वाद्यत्रान्त्य सकार. सम्भवति तत्र लोपः, स च व्यवस्थितविभाषया—होडायते। अनुनासिकत्वप्रतिज्ञान क्विप्सन्नियोगेनैवेतत्सञ्ज्ञाया अभावात् 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ। हेडृ वेष्टने इति घटादौ। हेडृ गतावित्यग्रे परस्मैपदी॥ २८७–२८८॥

१८८ वाडृ आप्लाव्ये। वशादि। आप्लवनमाप्लव। वाडते। अववाडत् इत्यादि॥ २८९॥

---

१. क्षीरस्वामी न पठति। २. म० भा० ३।१।११।

१८९. द्राडृ ध्राडृ विशरणे। द्राडते। ध्राडते इत्यादि ॥ २९०-२९१ ॥

१९०. शाडृ श्लाघायाम्। शाडते इत्यादि। लडयोरैक्यात् शालते इति काश्यपः। अत एव मैत्रेये 'रूपशाली शाला' इत्युदाहृतम्। 'लस्य' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः शाला इति श्यतेर्लप्रत्यये व्युत्पादि। शालीन अधृष्ट—'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो' इति खञि निपातितः। गवा शाला गोशालम्, गोशाला—विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' इति सेनाद्यन्तस्य तत्पुरुषस्य वा नपुंसकत्वम्। गोशाले जातः गोशालः— 'तत्र जातः' इत्यण्, 'स्थानान्तगोशालखरशालाच्च' इति लुक्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया गोशालाशब्दादप्यणो लुग्भवति। एवं खरशालः। वत्सशालाया जातः वत्सशालः, वात्सशालो वा—'वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा' इति अणो वा लुक्। शालि—'इन्' इतीन्। शालीना भवनं क्षेत्रं शालेयम्—'व्रीहिशाल्योर्ढक्' इति ढक् ॥ २९२ ॥

१९१. अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत ॥

१९२. शौटृ गर्वे। इतो गड्यन्ता उदात्ता उदात्तेतः। शौटति। शुशौट। शौटिता। शौटिष्यति। शौटतु। अशौटत्। आशिषि—शौट्यात्। अशौटीत्। अशौटिष्यत्। शुशौटिषति। शोशौट्यते। शोशौट्टि। अभ्यासस्य ह्रस्वः। गुणः। शौटयति। अशुशौटत्—शौटीरः। 'कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' इतीरन् ॥२९३॥

१९३. यौटृ बन्धे। यौटति इत्यादि ॥ २९४ ॥

१९४. म्रेटृ म्रेडृ म्लेटृ उन्मादे। द्वितीयस्तृतीयान्तः। तथा च 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति दृश्यते। तत्र न्यासे 'आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यते' इति। टान्तमध्ये पाठस्तु तदर्थसाम्यान्नाथतिवत्। म्रेटति। म्रेडति। म्लेडति इत्यादि ॥ २९५-२९७ ॥

१९५. कटे वर्षावरणयोः। अयमनेदिदग्रे। कटति। चकाट। कटिता इत्यादि। अकटीत्। 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः 'ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्' इति एदित्वात् निषिध्यते। कटः—पचाद्यच्। कटी—'कटात्तु श्रोणिवचने' इति गौरादित्वात् ङीष्। निकटे वसति नैकटिकः—'निकटे वसति' इति सप्तम्यन्ताद्वसत्यर्थे ठक्। काटः लिङ्गं —'हलश्च' इत्यधिकरणे सञ्ज्ञायां घञ्। कटीरः जघनं कक्षुकक्ष 'कृशॄपॄ' इत्यादिना ईरन्। कटित्रं चर्म—अशित्रादिभ्य इतीत्रः। कटकम्—'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोः' इति कुन्। कटुः—बाहुलकादुप्रत्ययः। कट्वर—'छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरतीवरगह्वरकट्वरसयद्वराः' इति वरचि निपात्यते। 'चटे इत्येके' इति काश्यपः। चटति इत्यादि पूर्ववत्। चाटु—'दृसनिजनिचटिरहिभ्य ञुण्' इति ञुण्। चटु—बाहुलकादुकारः। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' ञुणि वृद्ध्यभावो वा। चटुल—बाहुलकादुलच्। चटकः—'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोः' इति कुन्। चटका—अजादिपाठाट्टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वाभावश्च। चटकाया अपत्यं चाटकैरः—'चटकाया ऐरक्' इत्यैरक्। 'चटकाच्च' इति वक्तव्यात् चटकस्यापत्यमपि

चाटकैर. । स्त्रियां त्वपत्ये 'स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः' इति ऐरको लुकि चटका इति भवति । भेदनार्थोऽयं चुरादौ ॥ २९८ ॥

१९६ अट पट गतौ । अटति । आट । अटिता । अटिष्यति । अटतु । आटत् । अटेत् । आशिषि—अट्यात् । मा भवानटीत् । 'नेटि' इति सिचि वृद्ध्यभाव. । अटिटिषति । अटाट्यते । 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यत्यर्थशूर्णोतीनामुपसंख्यानम्' इति यङि अजादित्वात् ट्यशब्दस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घ. । नन्वत्र यङेव कार्यी निमित्त च, एकस्य कार्यिनिमित्तत्वे च विरुद्धे, नैतत्, आकारभेदात् । अनभ्यासाकारेण कार्यी यङाकारेण निमित्तम्, तथा हि— देवदत्तशालाया ब्राह्मण आनीयतामित्युक्ते यदि देवदत्तोऽपि ब्राह्मणश्च शालास्थश्च भवति तदा सोऽप्यानीयते । यङ्लुकि 'सन्यङो' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् यङपेक्षया पूर्वस्य कार्याभावात् 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधाभावाद्यङन्तत्वाद् अटशब्दस्य द्विर्वचने हलादिशेषे 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घे सवर्णदीर्घे च तिप' ष्टुत्वे आट्टि इति भवति । ईट्पक्षे तु—आटीति । आट्ट । आटति । आट्सि । आट्ठ । आटाञ्चकार इत्यादि । आड्ढि इत्यत्र ढोधभावे ष्टुत्वे पूर्वस्य जश्त्व डकार । लङि हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोपे—आट् । अटतीति अटा । अचि टाप् । ता करोति अटायते 'अटाट्या' इत्यादिना क्यङ् । कुलस्य अटा कुलटा—शकन्ध्वादित्वात् 'कुलटाया वा' इति निर्देशाद्वा पररूपम् । कुलटाया अपत्यं कौलटिनेय, कौलटेय.— स्त्रीभ्यो ढकि 'कुलटाया वा' इति पक्षे इनङादेशोऽन्त्यस्य । यदाय कुलटाशब्द स्त्रीक्षुद्राया वर्तते, क्षुद्रा दु शीला अङ्गहीना वा, तदा 'क्षुद्राभ्यो वा' इति ढ्रकि कौलटेर इति भवति । तदभावे वाशब्देन ढकि कौलटेय इति । अटाट्या— 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' इति गमनमात्रे शप्रत्यये यकि द्विर्वचनहलादिशेषाभ्यासदीर्घेषु निपात्यते । पटति । पपाट । पेटतु । पेटिथ । पटिता । अपटीत्, अपाटीत् । 'अतो हलादे' इति वा वृद्धि । पिपटिषति । पापट्यते । पापटीति, पापट्टि इत्यादि । पाटयति । अपीपटत् । पाटूपट.—ण्यन्तात्पचाद्यचि 'पाटेर्णिलुक्चोक्चाभ्यासस्य' इति णिलुक्, द्विर्वचनमभ्यासस्योगागम उपधादीर्घश्च, ऊको दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् ह्रस्वस्याभाव । अस्यागमत्वसामर्थ्यान्न हलादिशेष, अन्यथादेशमेव विदध्यादुकारम् । 'अभ्यासस्यानचि' इति वा हलादिशेषह्रस्वयोरभाव, अभ्यासस्य यदुक्त तदचि नेति । 'णेरनिटि' इति सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणेन वृद्धेरभावार्थम् । पाट्यका सुराविशेष.—'पाट्यकालावदातसुरायाम्' इति स्थूलादिपाठात् ण्यन्तादस्मात्कन् । पटु —'कलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधताश्च' इत्युप्रत्यये यथासंख्यात्पटादेश । अत्र गुगेक आगम', अन्ये आदेशा । पटोर्भावकर्मणी पटिमा—'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इतीमनिच्, 'टेः' इति टिलोपः । तदभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणि पाटवम् ।

गोष्ठेपटु'—'पात्रेसमितादयश्च' इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुष । तत्रैव पाठादलुक् । गोष्ठ एव पटुर्न सदसीति क्षेपावगति । पटाका–'शालिपटिपतिभ्यो नित्'इत्याकिन्निच्च। पटलम्—'वृषादिभ्यश्चित्' इति कलप्रत्यय चिच्च। पटलिका—संज्ञाया कन् । पटीर —'कृशृ' इत्यादिनेरन् । पाटलम्—ण्यन्तात्कलप्रत्ययो बाहुलकात् । पाटली—'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । पाटल्या पुष्पाणि पाटलानि—'बिल्वादिभ्योऽण्' इति विकारावयवयोरण्, तस्य 'पुष्पफलमूलेषु बहुलम्' इति लुप् तत्रैव बहुलग्रहणान्न भवति । लुपि हि कौशीतक्या फलानीत्यादिवत् 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति युक्तवद्भाव स्यात् ॥ २९९–३०० ॥

१९७. रट परिभाषणे। रटति इत्यादि। परिराटी–'सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च' इति परिपूर्वादस्मात्ताच्छीलिको घिनुण् । परिराटक.—'निन्दहिंस' इत्यादिना वुन् ताच्छीलिक ॥ ३०१ ॥

१९८. लट बाल्ये। लटति इत्यादि । लट्वा—'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्य क्वन्' इति क्वन् । लाटयतीति लाट —ण्यन्तादच् । केवलाद्वासञ्ज्ञायां घञ् ॥ ३०२ ॥

१९९ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शटति इत्यादि । शाटक —घञन्तात्संज्ञायां कन् । शाटी—जातिलक्षणो ङीष् ॥ ३०३ ॥

२०० वट वेष्टने । वटति । ववाट । ववटतु । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपाभाव' । वटि.—'इन्' इतीन्प्रत्यय । वटिभ —'तुन्दवलिवटेर्भ' इति मत्वर्थे भः । वटक —सञ्ज्ञायां कन् । वटका अन्नमस्या पौणमास्या वटकिनी पौर्णमासी—'तदस्मिन्नन्न प्रायेण सञ्ज्ञायाम्' इत्यत्र 'वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य' इतीन् । घटादावयं परिभाषणार्थं । पट वट ग्रन्थे इति कथादौ । 'वट वेष्टने' इति क्षीरस्वामी । यस्तु तत्र विभाजनार्थं, त वटीति शाकटायनादय पठन्ति । वटी विभाजने इति इहैवाग्रे चुरादौ चानदन्तेषु ॥ ३०४ ॥

२०१ किट खिट त्रासे । केटति । चिकेट । केटिता । चिकिटिषति, चिकेटिषति । किटित्वा, केटित्वा इत्यादि । एव खेटति इत्यादि । खेट —'हलश्च' इति सञ्ज्ञायां घञ् । इह त्रासो भयोत्पादनम् । किटिर्गत्यर्थोऽग्रे भविष्यति । इहैके न पठन्ति । पठताम्मैत्रेयादीनामर्थभेदात्पुन. पाठ इत्यभिप्राय ॥ ३०५–३०६ ॥

२०२. शिट षिट अनादरे । आद्यस्तालव्यादि, अपरो मूर्द्धन्यादि' । शेटति । सेटति इत्यादि किटिवत् । सिसेटिषति, सिसिटिषति इत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । षोपदेशफल तु सेषिट्यते, असीषिटत् इत्यादौ ॥ ३०७–३०८ ॥

२०३. जट झट सङ्घाते । जटति । जजाट । जेटतुः । जटिता । जटा—अजन्तत्वाट्टाप् । निन्दिता जटा अस्य जटालो जटिल.—'जटाघटाकला. क्षेपे' इति

सिध्मादौ पिच्छादौ च पाठाल्लजिलचौ । 'जत्स्वपि' इति भाष्यकारप्रयोगाद् अनदन्तत्वेऽपीनि । झटति । जझाट । जझटतु । झटिता इत्यादि ॥ ३०९–३१० ॥

२०४ भट भृतौ । भटति । भटित्र शूलेन संस्कृत मासमिति निघण्टु । वेतनमित्युणादिवृत्तौ अशित्रादिभ्य ' इतीत्र । अथ घटादि परिभाषणार्थं ॥ ३११ ॥

२०५ तट उच्छ्राये । तटति । तटोऽस्या अस्तीति तटिनी—'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थे इनि । तटी—गौरादिपाठान् ङीष् । तड आघाते इति डकारान्तश्चुरादौ ॥ ३१२ ॥

२०६. खट काङ्क्षायाम् । खटति खट्वा–'अशू प्रुषि'इत्यादिना क्वन् । खट्वारूढो जाल्म —'खट्वा क्षेपे' इति क्षेपे गम्यमाने द्वितीयान्तस्य खट्वाशब्दस्य क्तान्तेन तत्पुरुष ॥ ३१३ ॥

२०७. णट नृतौ । अत्र पुरुषकारे 'णट नृत्ते नृत्तावित्यपि क्षीरस्वामी, इत्युभयथापि नर्तनमेवार्थ ' इति । अयं णोपदेश । 'नृतिनन्दि' इति णोपदेशपर्युदासवाक्ये नाटीति सवृद्धिकस्य ग्रहणादस्य घटादित्वान्मित्त्वात् नाटिरूपाभावादग्रहणम् । यदाह हरदत्त —"'जासिनिग्रहण' इत्यत्र 'नट नृत्तौ' इत्यस्य घटादिपठितस्याग्रहणम्, विकृतनिर्देशात्" इति । अत एव णोपदेशपर्युदासविवरणेऽपि न्यासपदमञ्जरीपुरुषकारादिभिरवस्यन्दनार्थस्य चौरादिकस्य ग्रहणं कृतम् । ननु क्षीरस्वामी घटादौ 'नट नृत्तौ' इति पठित्वा 'नटयति शाखा' इत्युदाहृत्य 'नृत्तौ नाटयति' इति वक्ष्यति, अवश्यं हरदत्तादिभिरप्युभयत्र पाठसामर्थ्यादस्य नाटयतीत्यङ्गीकार्यम्, तत्कथमुक्त विकृतनिर्देशादिति ? उच्यते, द्वयोर्ग्रहणे नटीत्येव निर्दिशेत्, न तु नाटीति विकृतम्, तत्सामर्थ्याद्यस्य नाटीत्येव रूप तस्यैव पर्युदासो विज्ञास्यते, न तु यस्य नटिरूप नाटिरूपं च । ननु योऽस्ति घटादिधातुर्नित्यं नटिरूपमापन्न· स एव विकृतनिर्देशेन व्यावर्त्येत, मैवम्, येऽन्यत्र पठिता घटादौ पठ्यन्ते, न ते पृथग् धातवः, किन्तु 'मित्त्वार्थमेव तेषामनुवादः' इति तत्र स्थितत्वात् । इह नृत्तिर्नर्त्तनम्, यत्कारिषु नटव्यपदेश·; न तु मार्गदेशीशब्दाभ्यां प्रसिद्धं नृत्तं नृत्यं च, यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेश । तत्र वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्, पदार्थाभिनयस्तु नृत्यम् । 'अभिनयशून्य' पुन' शास्त्रोक्ताङ्गभङ्ग स्वगात्रविक्षेपो नृत्त ' इति तद्विद । नैघण्टुकाना तु 'ताण्डवं नटन नाट्यं लास्य नृत्य च नर्त्तनम्' इति अभेदव्यवहारो निरूढलक्षणया नेय· । प्रणटति इत्यादि । नटी—गौरादित्वान्ङीष् ॥ ३१४ ॥

२०८ पिट शब्दसङ्घातयो· । पेटति । पिपेट । पेटिता इत्यादि । पिपिटिषति, पिपेटिषति । पिटित्वा, पेटित्वा । पेटयति । अपीपिटत् । पिटकम्—'कुन् शिल्पिसंज्ञयो·' इति कुन् । पिटाकः—'पिटाकादयश्च' इत्याकः ॥ ३१५ ॥

२०९. हट दीप्तौ । हटति । जहाट । हटिता । अहटीत्, अहाटीत इत्यादि ।

हाटकम्—'सञ्ज्ञायां च' इति ण्वुल् , बाहुलकादयस्त्रियामपि हाटशब्दात् कन्वा॥३१६॥

२१०. षट अवयवे । सटति । ससाट । सेटतु । सटिता । सिसटिषति—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । साटयति । असीषटत् । सटा—अजन्ताट्टाप् ॥ ३१७ ॥

२११ लुट विलोडने । 'एतदादय पाठत्यन्ताष्टवर्गतृतीयान्ता' इति कौशिककाश्यपनन्दिद्रमिडा , ते चास्मादनन्तरे पिटहटी च पेठु । लोटति । लुलोट । लोटिता । लुलुटिषति, लुलोटिषति । लुटित्वा, लोटित्वा । लोटयति । अलूलुटत्, अलुलोटत् । काण्यादित्वादुपधाह्रस्वविकल्प । भूसूत्रे सुधाकर—"'लुल विलोडने' इति लान्तोऽपि दृश्यते, 'लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम्' इति माघ[1] । डलयोरेकत्वस्मरणमिति वा प्रतिविधेयम्" इति । अथ दिवादावपि । भाषार्थश्चुरादौ । प्रतिघाते द्युतादौ इदित् । स्तेयार्थ परस्मैपदिषु । लुण्टेवि चुरादौ ॥ ३१८ ॥

२१२ चिट परप्रेष्ये । चेटति इत्यादि पूर्ववत् । काण्यादित्वाभावो विशेष । चेटी—इनन्तात् 'सर्वतोक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीष् ॥ ३१९ ॥

२१३ विट[2] शब्दे । वेटति इत्यादि । विट—इगुपधलक्षणः क । विटप—'विटपविष्टपविशिपोलपा' इति निपातित ॥ ३२० ॥

२१४ बिट[3] आक्रोशे । बशादि । बेटति इत्यादि । हिठेत्यत्र केचित्पठन्ति, हेठतीत्यादि ॥ ३२१ ॥

२१५. इट किट कटी गतौ । अत्र मैत्रेय—'कटीति ह्रस्वान्तं पठन्ति' इति चतुर्थं धातुमुक्त्वा मतान्तरेण दीर्घान्तं पठन् ई इति चतुर्थं धातुं दीर्घमुक्त्वा फलं च व्यपदेशिवद्भावेन गुरुमत्त्वेजादित्वाभ्यामयाञ्चकारेत्याम्सिद्धिमाह । क्षीरस्वामी तु 'त्रयो धातव , तृतीय ईदित्' इत्यङ्गीकृत्य कटित्वा, कट्ट , कट्टवानित्युदाहृत्य 'अन्ये कटीई इति धात्वन्तरं प्रश्लिष्टमाहु ' इति चोक्त्वा कण्टति, कण्टक , 'उदयति दिननाथो याति शीतांशुरस्तम्[4]' इति चोदाजहार । सम्मततारङ्गिण्योस्तु कटिइ इति चत्वारो धातवस्तृतीय इदिदिति व्याख्यायि । धनपालशाकटायनौ तु त्रीनेव धातूनाहतु । अयं पक्ष समर्थित पुरुषकारेण । यदाह इ ई इति ह्रस्वदीर्घौ धातू प्रस्तुत्य "अन्ये पुनरुभावपि न पठन्ति । व्यक्तं चैतत् धनपालशाकटायनवृत्त्यो । अपि च शौट्ट गर्वे इत्यादिकान् कॉश्चन धातून्पठित्वा अन्ते चोदात्ता इत्युच्यते, तच्चास्मिन्प्रकरणेऽयतेरपि पाठे सति तस्य 'अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यताम्' इत्यनुदात्तत्वात्प्राचुर्याभिप्रायेण कथञ्चिन्नेयं स्यात् , यथाह मैत्रेयरक्षित—'उदात्तत्वमयतिवर्जं भट्टग्रामन्यायेनोदात्ता इति सामान्योक्ति' इति । स चायं न्यायः सुनिश्चित एवायते पाठे शोभते । विप्रतिपन्ने पुनरुदात्तत्वोक्त्याऽस्यवशादपाठ-

---

१. शिशु० व० ३।७२ । २. 'पिट' इति क्षीरस्वामी, 'अर्थभेदाद् द्विः पाठः' इति चाह । ३. 'विट विड' इति मैत्रेयः । ४. शिशु० व० ११।६४ ।

एव ज्यायान् । उदयतीत्यादि चैवमसाध्वेवास्तु" इति । हरदत्तस्यापि प्रायोऽयमेव पक्षोऽभिमत । यदाह—" 'उपसर्गस्यायतौ' इत्यत्रायतिरनुदात्तेत्, कथ तर्हि 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ'[1] इति परस्मैपदम् किमनेन वन्यगजशौचेन ! यदि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारक्विपि लट्। केचित्तु इटक्टिकटीत्यत्र इकारमपि धातुं पठन्ति" इति । वृत्तिकारोऽपि प्रायेणात्रैवानुकूल । यदाह 'एतिस्तुशासु' इत्यत्र क्यपि 'इत्य' इत्युदाहृत्य—"कथमुपेयमिति ? इ इत्यस्यैतद्रूपम्" इति[2]। यदि हीमौ स्यातां प्राथम्यादनयोरेकमुपाददीत। अथोदाहरणानि—एटति । इयेट । ईटतु । इयेटिथ । पिद्वचनेषु 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणस्य स्थानिवत्त्वादिट्शब्दस्य द्विरुक्तौ हलादिशेषे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ् । नन्वेव गुणस्य स्थानिवत्त्वादवश्यं स पुन प्रवर्त्तयितव्य । तस्या च दशायां गुणादन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घेण भाव्यम् । न चास्ति 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति, यत इदमाङ्गवार्णयो समाननिमित्तत्वे प्रवर्त्तते । न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते, सत्यम्, इदानीमेवाग्रे परिहरिष्यते । एटिता इत्यादि । इटिटिषति । एटयति । मा भवानिटिटत् । णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाट्टिशब्दस्य द्विर्वचनम् । अत पूर्वमेवोपधाह्रस्व इत्युक्तम् ॥ केटति । चिकेट । केटिता । चिकेटिषति । किटित्वा, केटित्वा इत्यादि । किटि —'इगुपधात्' इतीन्, कित्त्वान्न गुण । कण्टति । चकण्ट । कण्टिता । इत्यादि । कण्टक —सञ्ज्ञायां कुन् । कण्टकितम्—तारकादित्वादितच् । अनिदिद्वादिनाम्—कटति इत्यादि । इ इति चतुर्थधातुवादिनाम्—अयति । इयाय । ईयतुः । ईयु । इययिथ, इयेथ । भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । इय । इयय । इयाय । इयिव । इयिम । पिद्वचनेषु गुणवृद्ध्यो 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद् इकारस्य द्विर्वचने 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । अन्यत्र पूर्ववदियङ् । स्थानिवद्भावाद् इशब्दस्य द्विरुक्तौ पुनरियङ प्रवर्त्तनाया त बाधित्वा 'एरनेकाच' इति प्राप्त यणमन्तरङ्गत्वाद्बाधित्वा सवर्णदीर्घे पुनरियङादेश. । यदापि सवर्णदीर्घस्य यणश्चेकार आश्रयो भवति स्थानिवत्त्वेनेति समानाश्रयणे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति दीर्घं बाधित्वा यण्प्रवर्त्तते, तदापीदमेव रूपम् । अत्र पक्षे इययिथेत्यत्रापि न दोष । यतस्तत्रापि समानस्थानित्वेनास्ति समानाश्रयणत्व दीर्घगुणयोः । एवमपि न सिद्ध्यति, यदत्र द्विर्वचनकालेऽपहृतो गुण. पुन प्रवर्त्तते । ततश्चानादिष्टादच पूर्वत्वेनाभ्यासो दृष्ट इति तस्य 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि कर्त्तव्ये गुणस्य स्थानिवत्त्वाद् असवर्ण इति प्रतिषेधः स्यात्, एवं तर्हि, अत एवासवर्णग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वं न भविष्यति । नन्वयमस्ति वचनस्यावकाशोऽर्त्तेर्लिटि द्विर्वचने 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासेत्वे इयर्त्ति,

1. शिशु० व० ४।२० । 2. 'ऐरेतद्रूपम्, नेण्' इति काशिकावृत्तिपाठः ।

इयृत इत्यादि, नैतत्; न ह्येकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, इयति प्रयोजने 'अभ्यासस्यात्तौं' इत्येव ब्रूयात्। उवोऽणादि तु न प्रयोजनम्, तस्य छान्दसत्वे 'तन्वादीना छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' इति सुवर्गादिवदुवङ सिद्धत्वात्। भाषायामामा भाव्यम्। एता। एष्यति–स्वरान्तत्वादनिट्त्वम्। अयतु। आयत्। अयेत्। आशिषि—ईयात्—'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ। ऐषीत्। मा भवानेषीत्। ऐष्यत्। कर्मणि—ईयते इत्यादि। स्यादौ चिण्वदिटि वृद्धौ आयिष्यते इत्यादि। ईषिषति—'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घ। 'इको झल्' इति सन कित्त्वान्न गुण। आययति। मा भवानयियत्। णौ चङि वृद्ध्यायायो' 'णौ चङि' इति ह्रस्वे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन यिशब्दस्य द्विर्वचनम्। इत, इतवान्। प्रेत्य—ल्यपि 'षत्व-तुकोरसिद्ध' इति एकादेशस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वनिबन्धनस्तुक्। किटेति मैत्रेयमतेन त्रासे गत। कटिश्चेदित् वर्षावरणयोः॥ ३२२-३२५॥

२१६ मडि भूषायाम्। मण्डति। ममण्ड। मण्डिता इत्यादि। मण्डते कन्या स्वयमेव। अमण्डिष्ट कन्या स्वयमेव—भूषाकर्मत्वाद्यक्चिणोर्निषेध। मिमण्डिषति। मामण्ड्यते। अमामन्। मण्डयति। अममण्डत्। मण्डन—'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच्। मण्ड इति विभागे गत॥ ३२६॥

२१७ कुडि वैकल्ये। कुण्डति इत्यादि। कुण्डते इति दाहे गतम्। अत्र स्वामी 'कुटीति कौशिकदुर्गौ' इति। शाकटायन पुन प्रकरणानुरोधेन डान्तमेवाध्यगीष्ट॥ ३२७॥

२१८. मुट[1] प्रमर्दने। मोटति। मुमोट। मोटिता। मुमुटिषति, मुमोटिषति। मुटित्वा, मोटित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। मुडेति धनपालः। 'पुडेति पकारादिर्डान्त' इति शाकटायन.। क्षीरस्वामी तु द्वावपीदितौ पपाठ। मैत्रेयस्त्वमु टान्तमेव पठित्वा मुडि खण्डने इति चाग्रे पठित्वा 'पुडि चेत्येके' इत्याह। मुट प्रमर्दनाक्षेपयोरिति तुदादौ। मुट सञ्चूर्णने इति चुरादौ॥३२८॥

२१९ चुडि[2] अल्पीभावे। चुण्डति इत्यादि। चुटेति दुर्ग। चुट छेदने इति तुदादौ। चुटचुटी द्वावपि चुरादौ॥ ३२९॥

२२० मुडि खण्डने। मुण्डति इत्यादि। मुण्ड। मुण्डं करोतीति मुण्डयति। 'मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्' इति करोत्यर्थे णिचि णाविष्ठवदिति टिलोप। यवनमुण्ड। काम्बोजमुण्ड—मयूरव्यंसकादित्वाद्विशेषणस्य परनिपात। अत्र मैत्रेय—'पुडि चेत्येके। पुण्डति। पुण्ड। पुण्ड्रम्। पुण्डरीकम्' इति। 'उकारवत्पवर्गादिप्रकरणादिहायं निर्दिश्यते, मडि भूषायामित्युकारवान्न भवतीति डकारान्तोऽप्यकारवत्त्वादादौ निर्दिष्ट.' इति मैत्रेय। अत्र 'शुठि खण्डनप्रम-

---

१. 'मुटि' ख. पुस्तके। 'मुट्टि' इति क्षीरस्वामी। २. 'चुटि' इति ख. पुस्तके मैत्रेये च।

ईनयो' इति क्वचिद्धातुकोशे पठ्यते। मैत्रेयादयस्तु न पठन्ति। तत्राद्यपाठ एव ज्यायान्यदिहैवाग्रे शुठि शोषणे इति भविष्यति। अस्मिन् हि सति तस्य रूपा- भेदाद् शोषणग्रहणमपीहैव कर्त्तव्य स्यात् ॥ ३३० ॥

२२१. रुटि लुटि स्तेये[1]। रुण्टति। लुण्टति इत्यादि। 'रुठिलुठीत्येके' इति क्षीरस्वामी। शाकटायनस्तृतीयान्तौ पपाठ। लोठतीति विलोडने गतम्। लुट प्रति- घाते इति द्युतादौ। रुष रोषणे इति चुरादौ। तत्र रुठेत्येके ॥ ३३१-३३२ ॥

२२२. स्फुटिर्विशरणे। अय पाठो मैत्रेयादीनाम्। स्फोटति। पुस्फोट। स्फोटिता। पुस्फुटिषति, पुस्फोटिषति। स्फुटित्वा, स्फोटित्वा इत्यादि। इकाररेफयो 'उपदेशेऽ- जनुनासिक इत्', 'हलन्त्यम्' इतीत्त्वम्, तेन लुङि 'इरितो वा' इति परस्मैपदे विधीयमानोऽङ्विकल्पो भवति—अस्फुटत्, अस्फोटीत् इति। 'इदितो नुम् धातो' इति नुम् अन्तेदितो विधानादस्य न भवति। स्फुटेति चन्द्र। अस्याङ् नास्ति। स्वामिकाश्यपौ तु स्फुटि स्फुट स्फटेति त्रीन् धातून् पठत। स्फुण्टति। स्फोटति। स्फटति इत्यादि। स्फटा—अच्, टाप्। स्फुट विकसने इत्यात्मनेपदिषु टान्त ॥३३३॥

२२३ पठ व्यक्तायां वाचि। पठति। पपाठ। पेठतु। पठिता। अपाठीत्। पाठयति श्लोक पुत्रम् इत्यादि ॥३३४॥

२२४ वठ स्थौल्ये। वठति। ववाठ। वठिता इत्यादि। वादित्वान्नैत्वाभ्यास- लोपौ। ववठतु। ववठु.। वठि एकचर्यायामात्मनेपदी गत ॥३३५॥

२२५. मठ कठ मदनिवासयो। अयं पाठो मैत्रेयस्य। अन्येषा[2] 'मठ मद- निवासयो, कठ कृच्छ्रजीवने' इति। मठति। कठति इत्यादि। कठ.-अच्। कठेन प्रोक्तं छन्द 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति वैशम्पायनान्तेवासित्वा- ण्णिनि। तस्य 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक्। 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति नियमात् 'तदधीते तद्वेद' इति अध्येतृवेदितृप्रत्ययान्त एव प्रयोगार्ह। तस्य चाण 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्। तदेव कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयमानोऽपि कठ। कठिनम्—औणादिक इनच्। वंशकठिने व्यवहरति वाशकठिनिक.—"कठिना- न्तप्रस्तारसस्थानेषु व्यवहरति" इति कठिनान्तादिभ्य सप्तम्यन्तेभ्यो व्यवहरती- त्यर्थे ठगिति ठक्। कठोरम्—'कठिचकिभ्यामोरच्' इत्योरच्। अनन्तरम् अठ गताविति क्वचित्पठ्यते[3]। मैत्रेयादयस्तु न पठन्ति ॥३३६-३३७ ॥

२२६ रठ परिभाषणे। रठतीत्यादि ॥३३८॥

२२७ हठ प्लुतिशठत्वयोः[4]। हठति। जहाठ इत्यादि। हठ बलात्कार इति चन्द्रदुर्गौ ॥३३९॥

---

१. 'वटि विभाजने' इत्यधिकं सूत्रं पठतः स्वामिमैत्रेयौ। २. क्षीरस्वाम्यादीनाम्। ३. क्षीरतरङ्गिण्याम्। ४. 'प्लुतिशङ्कुबन्धनयोः' इति स्वामिमैत्रेयौ।

२२८ रुठ लुठ उठ[1] उपघाते। रोठति। लोठति इत्यादि ।। अत्र मैत्रेय —'उठेत्यप्येके' इति। धनपालशाकटायनौ तु रुठलुठेत्येव पेठतु। क्षीरस्वामी तु उठि पठित्वा 'रुठ लुठ इत्यपि दौर्गा' इत्याह। श्रोठति। उवोठ। ऊठतु। श्रोठिता इत्यादि। एठतिवत्प्रक्रिया। लुठे काण्यादित्वात् अलूलुठत्। अलुलोठत् इति भवति। अयं श्लेषणे तुदादिः। लुठि आलस्ये प्रतिघाते च। रुठि लुठि गतावित्यग्रे इदितौ। लुठ श्लेषणे इति तुदादौ। 'असौ डान्त इत्येके' इति मैत्रेयः। तथा च स्वामी 'लुठतीति लक्ष्यदर्शनात् तुदादौ पाठ' इति। लुठ प्रतिघाते इति द्युतादौ ।।३४०–३४२।।

२२९. पिठ हिंसासक्लेशनयो। पेठति इत्यादि। पीठम्—घञ्। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ। पीठी—इन्नन्तात् 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीष् ।।३४३।।

२३० शठ कैतवे च। चकाराद्धिसासक्लेशनयोश्च। शठति इत्यादि। स्वाम्यादय पुनश्चकारं नैव पेठु। गत्यसस्कारयोरय चुरादौ। तत्रैव श्लाघायामात्मनेपदिषु, सम्यगवभाषणे कथादौ ।।३४४।।

२३१. शुठ गतिप्रतिघाते। प्रतिघात इत्येव धनपाल.। तथा च 'कुठि इत्युत्तरधातौ प्रतिहतिमात्रं प्रतीयते अतिशिष्यते इत्यर्थ' इति स एवाह। शोठति इत्यादि। शुठीति क्षीरस्वामी। शुठ आलस्ये इति चुरादौ। शुठि शोषणे इत्यत्रैवाग्रे ।।३४५।।

२३२ कुठि च। कुण्ठति इत्यादि। कुण्ठ ।।३४६।।

२३३ लुठि श्रालस्ये प्रतिघाते च। लुण्ठति इत्यादि। लोठतीत्युपघाते गतम् ।।३४७।।

२३४. शुठि शोषणे। शुण्ठति। शुण्ठ.। शुण्ठी। शोठतीति गतिप्रतिघाते गतः ।।३४८।।

२३५ रुठि लुठि गतौ। अर्थभेदात्पुन पाठो लुण्ठेरित्याहु। रुण्ठति। लुण्ठति इत्यादि ।।३४९–३५०।।

२३६ चुड्ड भावकरणे। भावकरणमभिप्रायसूचनम्। चुड्डति। चुचुड्ड। चुड्डिता इत्यादि। चुचुड्डिषति। चोचुड्यते। अचोचुत्। अयं दोपध इति सयोगान्तलोपे तकारस्य श्रवण भवति। चुड्डयति। अचुचुड्डत् ।।३५१।।

२३७. अड्ड अभियोगे। अयमपि दोपध इति क्विपि अत् इति भवति। अड्डति। आनड्ड। अड्डिता। अड्डिडिषति। 'न न्द्रा' इति दकारवर्जस्य द्विर्वचनम्। अड्डयति। आड्डिडत् ।।३५२।।

२३८ कड्ड कार्कश्ये। कड्डति इत्यादि। अस्यापि दोपधात्वाद्यङ्लुकि क्विपि च अचाकत्, कद् इति च भवति। कच्च तत् जलं च कज्जलम् ।।३५३।।

---

१. 'उठ' ख. पुस्तके नास्ति।

२३९. क्रीडृ विहारे। क्रीडति। चिक्रीड। क्रीडिता। चिक्रीडिषति। चेक्रीड्यते। चेक्रीट्टि। अचेक्रीट्। आक्रीडते—'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इति अन्वादिपूर्वाच्चकारादाङ्पूर्वात्तङ्, एवम् अनुक्रीडते इत्याद्युदाहार्यम्। समा साहचर्यादनोरुपसर्गस्य ग्रहणम्, तेन 'तृतीयार्थे' इति यदा अनो कर्मप्रवचनीयत्वं तदा तङ् न भवतीति माणवकमनुक्रीडति इति, माणवकेन सह क्रीडतीत्यर्थ। 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति माणवकाद् द्वितीया। सक्रीडन्ति शकटानीत्यत्र 'समोऽकूजन इति वक्तव्यम्' इति उक्तत्वान्न तङ्। कूजन्ति शकटानीति ह्यस्यार्थ। आक्रीडी–'सम्पृच' इत्यादिना घिनुण्। चिक्रीड —'कुव्यादीना के द्वे भवत' इति कप्रत्यये द्विर्वचनम्॥३५४॥

२४०. तुडृ तोडने। तोडन दारणं हिंसन चेत्युक्तम्। तोडति। तुतोड। तोडिता इत्यादि। तूडृ इति स्वामिशाकटायनौ। तुण्डते इत्यात्मनेपदी गत॥३५५॥

२४१. हूडृ हुडृ[1] होडृ[2] गतौ। हूडति। जुहूड। हूडिता। हूडयति। अजूहूडत्॥ होडति। जुहोड। होडिता। होडयति। अजुहोडत् इत्यादि। हुडृ हूडृ गताविति धनपालशाकटायनौ। होडते इत्यनादरे गत॥३५६–३५८॥

२४२. रौडृ[3] अनादरे। रौडति इत्यादि॥३५९॥

२४३. रोडृ लोडृ उन्मादे। रोडति। लोडति इत्यादि॥३६०–३६१॥

२४४. अड उद्यमने। अडति। अडो वृश्चिकलागूलम्, तेन तैक्ष्ण्य लक्ष्यते। विशिष्टोऽडस्तैक्ष्ण्यमस्य व्यड', तस्यापत्यं व्याडि.—'अत इञ्', 'स्वागतादीना च' इति वृद्धिप्रतिषेधैजागमयोर्निषेध'॥३६२॥

२४५. लड विलासे[4]। लडति इत्यादि। जिह्वोन्मथने घटादौ। अनन्तरम् 'लल ईप्सायाम्' इति कचित्पठ्यते तत् क्षीरस्वामिपुरुषकारादयो नानुमन्यन्ते, यत् 'रलयोर्डलयोश्चैकत्वसमरणात् ललयति ललना' इत्याहु। लड उपसेवायामिति चुरादौ॥३६३॥

२४६. कड मदे। कडति इत्यादि। क्षीरस्वामी तु कडीति पठित्वा 'कडेति दुर्गा' इत्याह। अयं तुदादौ च। उभयत्र पाठफल तत्रैव लक्ष्यते। कण्डते इति गत'॥३६४॥

२४७. गडि वदनैकदेशे। गण्डति इत्यादि। अत्र वक्तव्य अन्तत्यादिष्वमुं पठित्वोक्तम्[5]॥३६५॥

२४८ शौटादय उदात्ता उदात्तेत.।

तवर्गान्ता. केचनैधत्यादयो गता, केचन द्युतादौ वक्ष्यन्ते इति क्रमप्राप्तानात्मनेपद्दिन' पवर्गान्तानाह—

---

१. हुडृ ख. पुस्तके मैत्रेये च नास्ति। २. 'हौड' इति क्षीरस्वामी। ३. काडृ क. पुस्तके। ४. विकासे–इति मैत्रेय.। ५. पूर्वं ७९ पृष्ठेऽवलोकनीयम्।

२४६. तिपृ तेपृ ष्टिपृ ष्टेपृ क्षरणार्था. । एतदादय स्तोभत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत । 'तपि तिपि चापि' इत्यनिट्कारिकासु पाठात् तिपिरेकोऽनुदात्त, ऋदित्पवर्गान्तात्मनेपदित्वसाम्याच्चेह पाठ । क्षीरस्वामिना स्वयं सेडुदाहृत, तत्काश्यपवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिविरोधात् 'तपि तिपि' इति व्याघ्रभूतिवचनविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । तेपते । तितेपे । तितपिषे । तितपिवहे । क्रादिनियमादिट् । तेप्ता । तेप्स्यते । तेपताम् । अतेपत । तेपेत । आशिषि—तिप्सीष्ट । अतिप्त । अतिप्साताम् । झलि सिज्लोप "लिङ्सिचावात्मनेपदेषु" इति इक्समीपाद्धल परयोर्झलाद्योर्लिङ्सिचो कित्त्वान्न गुण. । आत्मनेपदेष्विति सिचि एव विशेषणम्, न लिङ, परत्वासम्भवात्, परस्मैपदेषु झलादित्वासम्भवाच्च । तितिप्सते । तितिप्सेते, 'हलन्ताच्च' इति इक्समीपाद्धलादे सन कित्त्वान्न गुण । तेतिप्यते । तेतिपीति, तेतेप्ति । तेपयति । अतितेपत् । ऋदित्त्वाण्णौ चङि ह्रस्वाभाव ॥ तेपते । तितेपे । तेपिता । तेपिष्यते । तेपताम् । अतेपत । तेपेत । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । तितेपिषते । तेतेप्यते । तेतेपीति, तेतेप्ति ॥ स्तेपते । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । अभ्यासे खय शेष । स्तेपिता इत्यादि तेपिवत् । तिस्तेपिषते, तिस्तिपिषते । स्तिपित्वा, स्तेपित्वा । 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । 'रलो व्युपधात्' इति वा कित्त्वम् । तेष्टिप्यते । तेष्टिपीति, तेष्टेप्ति । तेष्टिप्त । तिपिवत् ष्टेपि । अभ्यासे खयश्शेषो विशेष । 'दिपृ देपृ' इति च काश्यप. ॥ ३६६—३६९ ॥

२५०. तेपृ कम्पने च ॥ ३७० ॥

२५१. ग्लेपृ दैन्ये ॥ ग्लेपते इत्यादि ॥ ३७१ ॥

२५२ टुवेपृ कम्पने । वेपते । वेपथु.—'ट्वितोऽथुच्' इत्यथुच् । विपिनम्—'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' इतीनचि ह्रस्व. ॥ ३७२ ॥

२५३. केपृ गेपृ ग्लेपृ च । 'चकारात्कम्पने गतौ च, सूत्रविभागात्' इति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा 'कम्पन इत्यपेक्ष्यते' इत्याह । वेपतिना सहैषाम-पाठोऽप्रसिद्धत्वज्ञापनायेति तस्याभिप्राय । ग्लेपेरर्थभेदात्पुन पाठः । केपते इत्यादि । वेपादीना तेपतेश्चलनार्थत्वात् 'निगरणचलनार्थेभ्य' इति णौ परस्मैपदमेव । एषामनुदात्तेत्वात् 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' इति युचि वेपन इत्युदाहार्यम् ॥ ३७३-३७५ ॥

२५४. मेपृ रेपृ लेपृ गतौ । अय पाठ स्वामिन । मैत्रेयस्तु 'मेपृ लेपृ सेवने, रेपृ प्लेवृ गतौ' इत्याह । मेपते ॥ रेपते ॥ लेपते इत्यादि । कश्चित्पठ्यते—'हेपृ वेपृ' इति च ॥ ३७६-३७८ ॥

२५५. त्रपूष् लजायाम् । त्रपते । त्रेपे । 'तॄफलभजत्रपश्च' इति किति क्ङिति सेटि थलि एत्वाभ्यासलोपौ । त्रपेस्थल्नास्ति । त्रपिता, त्रप्ता । त्रपिष्यते, त्रप्स्यते । ऊदित्त्वादिड्विकल्प । त्रपताम् । अत्रपत । त्रपेत । आशिषि—त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । अत्रपि, अत्रप्त । झलि सिचो लोप । तित्रपिषते, तित्रप्सते । तात्रप्यते । तात्रपीति, तात्रप्ति ।

त्रपयति । अत्रितपत् । घटादित्वान्मित्त्वम् । त्रपित्वा, त्रप्त्वा । त्रप्तः, त्रप्तवान्—'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्निषेध । त्राप्यम्—'आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च' इति भावे ण्यत्, 'पोरदुपधात्' इति यतोऽपवाद । त्रपा—'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति स्त्रियामङ् । अपत्रपिष्णु—'अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्' इति तच्छीलादाविष्णुच् । त्रपु—'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्युप्रत्यय । त्रपुणो विकार. त्रापुषम्—'त्रपुजतुनोः षुक्' इति षुगागमोऽण्प्रत्ययश्च ॥ ३७९ ॥

२५६. कपि चलने । कम्पते । चकम्पे । कम्पिता इत्यादि । कम्पयति—'निगरणचलना' इति नित्य परस्मैपदम् । कम्प्र.—'नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र' इति ताच्छील्यादौ र । वासरूपविधिना 'अनुदात्तेत' इति वा 'चलनशब्दे' इति वा युचि कम्पन । ननु पदेरनुदात्तेत्त्वादेव युचि सिद्धे 'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना पुनर्युज्विधानेन ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नेति ज्ञापितम् । अन्यथा 'लषपतपद' इत्युक्त्वा अनुदात्तेल्लक्षणयुच समावेशे सिद्धे पुनस्तद्विधानमनर्थक स्यात्, नैतदस्ति, 'सूददीप' इति दीपे युज्निषेधादस्यानित्यत्वज्ञापनात् । नित्ये हि 'नमिकम्पि' इत्यादिना विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बाधस्य सिद्धत्वात् किं तन्निषेधेन । विकपित.—विकृतशरीर इत्यर्थ । 'लगिकम्प्योरुपतापशरीरयो.' इति नलोप । कपि—'कटिकम्प्योर्नलोपश्च' इतीन्प्रत्यये नलोप. । कपेर्भावकर्मणी कापेयम्—'कपिज्ञात्योर्ढक्' इति ढक् । वृषो धर्मस्तस्याकपि अकम्पिता वृषाकपि विष्णु रुद्रश्च । वृषाकपायी श्री गौरी च । 'वृषाकपि' इत्यादिना पुंयोगलक्षणे ङीषि अन्त्यस्यैकार । कपिल.—'कपेश्च' इतीलच्प्रत्यय, बाहुलकादत एव निर्देशाद्वा नलोप. । कबल., कम्बलः—बाहुलकात् कलप्रत्यय, पकारस्य बकार. पक्षे नलोपश्च । कम्बल्यमूर्णापलशतम्—कम्बलाय हितमिति विषये 'कम्बलाच्च सञ्ज्ञायाम्' इति यत् । द्वाभ्या कम्बल्याभ्या क्रीता शाटी द्विकम्बल्या—'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति तद्धितार्थे समासे 'द्विगुश्च' इति द्विगुत्वे 'प्राग्वतेष्ठञ्' इति प्राग्वतीये ष्वर्थेषु विहितस्य ठञ, 'अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसञ्ज्ञायाम्' इति लुक् । अत्र 'द्विगो.' इति प्राप्तस्य ङीप "अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि" इति निषेध. । अपरिमाणान्तात्परिमाणत्वेऽपि बिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोस्तद्धितलुकि सति ङीब्नेति सूत्रार्थ. । पाण्डुकम्बलेन परिवृतो रथ. पाण्डुकम्बली—"पाण्डुकम्बलादिनि" इति पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयान्तात् परिवृतो रथ इत्यर्थे इनि । येन यत्परिवृत तत्तस्यास्ति इति मत्वर्थीयेनिना सिद्धे इद वचन ठनो निवृत्त्यर्थम् ॥३८०॥

२५७. रबि लबि अबि शब्दे । रम्बते । ररम्बे । रम्बिता । रिरम्बिषते । रारम्ब्यते । रारम्बीति, रारम्सि । अरारन् । हे इति रम्बत इति हेरम्ब. ॥ लम्बते इत्यादि ॥ अम्बते । आनम्बे । अम्बिबिषते । अम्बयति । आम्बिबत् । त्रीण्यम्बकानि चक्षूंषि

अस्येति त्र्यम्बकः—त्रयाणां लोकानामम्ब पितेत्यागमविदः । 'द्यौर्भूमिरापस्तिस्रोऽम्बा अस्य' इति भारतम् । अम्ब शब्दः, त्रय शब्दा अकारोकारमकारा प्रतिपादका अस्य वेति भट्टभास्करः, स एव सृष्टिस्थितिसंहारविषयास्तिस्रो वा शक्तयोऽस्येति च । अम्बरीषम्—'भ्राष्ट्रमम्बरीषम्' इति निपात्यते । अम्बा । हे अम्ब—'अम्बार्थनद्यो' इति ह्रस्वः सम्बुद्धौ ॥ ३८१-३८३ ॥

२५८ लबि अवस्रंसने च । अलाबूः—'नञि लम्बेर्नलोपश्च' इति नञ्युपपदे ऊकारप्रत्ययो नलोपश्च णिद्वद्भावाद् वृद्धिश्च । ३८४ ॥

२५९. कबृ वर्णे । कबते । चकबे । कबिता । चिकबिषते । चाकब्यते । चाकब्ति । काबयति । अचकाबत् । कबरः—बाहुलकादरः । कबरी—'जानपद' इत्यादिना केशवेशे ङीष् । अन्यत्र कबरा । कर्बुरः—बाहुलकादुरप्रत्ययो रेफोपजनश्च ॥३८५॥

२६० क्लीबृ अधाष्टर्ये । क्लीबते । चिक्लीबे । क्लीबिता । क्लीबयति । अचिक्लीबत् । क्लीब इवाचरति क्लीबते—'आचारेऽवगल्भक्लीब' इति क्विप्, तत्सन्नियोगेन चैषामकारस्यानुदात्तताऽनुनासिकताप्रतिज्ञानादनुदात्तेत्त्वात्तङिति होडतौ प्रतिपादितम् । क्विबभावे 'उपमानादाचारे' इति क्यङि क्लीबायते ॥ ३८६ ॥

२६१ क्षीबृ[1] मदे । क्षीबते । चिक्षीबे । क्षीबिता । क्षीबयति । अचिक्षीबत् । क्षीब—'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब' इति निष्ठायामिडभावस्तलोपश्च, इच्छब्दलोपो वा निपात्यते ॥ ३८७ ॥

२६२ शीभृ कत्थने । शीभते । शिशीभे । शीभिता । शिशीभिषते । शेशीभ्यते । शेशीब्धि—'झषस्तथो' इति तकारस्य धकारे 'झलां जश् झशि' इति भकारस्य बकारः । शीभयति । अशिशीभत् । शीभरः—बाहुलकादरः ॥ ३८८ ॥

२६३. चीभृ च । चीभते इत्यादि ॥ ३८९ ॥

२६४. रेभृ शब्दे । रेभते । अरेभत इत्यादि । विरिब्धः—'क्षुब्धस्वान्त' इत्यादिना स्वरे निष्ठायामिडभावे उपधाह्रस्वत्वं च निपात्यते । अन्यत्र रेभितः । अभि रभी च क्वचित्पठ्येते[2] । अम्भते । रम्भते इत्यादि । अम्भः—असुन् । अम्भसोऽपत्यं आम्भिः । 'सम्भूयोऽम्भसो सलोपश्च' इति बाह्वादिपाठादिञि सलोपः ॥३९०॥

२६५. ष्टभि स्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । तस्तम्भे—खयः शेषः । स्तम्भिता । तिस्तम्भिषते । 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । षोपदेशफलं ण्यन्तात्सनि तिष्टम्भयिषति इति षत्वम् । उत्तम्भते । उत्तम्भिता । उत्तम्भितः—"उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इति उदः परयोरनयोः सकारस्थाने पूर्वस्य सवर्ण इति तकारः । 'स्तम्भे' इत्यादावुपसर्गात्परस्य षत्वविधौ 'स्तम्भुस्तुम्भु' इति प्रतिपदोक्तस्यैव स्तम्भेर्ग्रहणं न त्वस्य लाक्षणिकस्येति विस्तम्भते इत्यादौ न षत्वम् । 'उदः स्थास्तम्भोः' इत्यत्र तु नायं न्यायः;

१. 'क्षीव' इति मैत्रेयः । २. 'अभि रभि शब्दे—इति दुर्गः' इति क्षीरतरङ्गिण्याम् ।

यतस्स्तम्भुरूपमुभयोरपि लाक्षणिकम्। अत्र स्वामिमैत्रेयौ ष्टभेष्टकारमेकीयमतेनौ-पदेशिकमाहतु । तत्र ष्टम्भते विष्टम्भते इत्यादौ सर्वत्र ष्टुत्वेन षत्वे लिडादावभ्यासे टकारस्य शेषे तष्टम्भ इत्यादि भवति ॥ स्कम्भते। चस्कम्भे। स्कभिता। स्कम्भित — 'ग्रसितस्कभित' इति निपातन छन्दसि। 'वे स्कभ्नातेर्नित्यम्' इति षत्व आनिर्देशात् सौत्रस्यैव, नास्येति विस्कम्भते इति भवति। 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भु' इति सौत्राश्चत्वारो धातव., ते च 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्य. श्नुश्च'इति श्नाश्नुविकरणा इति नात्रोदाह्रियन्ते। स्तोभते इत्यग्रे स्तम्भार्थे ॥ ३९१-३९२ ॥

२६६ जभि जृभि गात्रविनामे। 'जभी इत्येके, जब्धम्' इति मैत्रेयः। अयमेव पाठ. प्रायेण वृत्तिकारस्य सम्मतः। यदाह–'रधिजभोरचि' इत्यत्र अञ्ग्रहणप्रत्युदाहरणे 'रब्धा, जब्धम्' इति, अनीदित्त्वे इटा भाव्यमिति कथमेवमुदाहरेत्। जम्भते। जजम्भे। जम्भिता। जम्भिष्यते। जम्भताम्। अजम्भत। जम्भेत। जम्भिषीष्ट। अजम्भिष्यत। जिजम्भिषते–'रधिजभोरचि' इति अजादौ प्रत्यये नुम्। जञ्जम्यते–'लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्' इति यङ्। भावो धात्वर्थस्तस्य गर्हा भावगर्हा। अय च यङ् पूर्वसूत्रान्नित्यग्रहणानुवृत्त्या तक्रकौण्डिन्यन्यायेन वा क्रियासमभिहारयङो बाधक इति भाष्यादौ स्थितम्। 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इति अभ्यासस्य यङि यङ्लुकि च नुगागम । इदं च नुग्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यत्रान्तग्रहणात्। तद्धि तदन्तविधिनाप्यनुनासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्य नुकि सिद्धे तदन्तस्य यत्कार्यं तद्यथा स्यादिति। न च नुकोऽन्यत्वे किञ्चित्कार्यमस्ति, अस्ति चानुस्वारस्य 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णविकल्प.। 'कर्तु क्यङ् सलोपश्च' इतिवदनुनासिकेत्यविभक्तिको निर्देश । तेन जञ्जम्यते इत्यत्रानुस्वारस्यापि पक्षे श्रवणं भवति। जञ्जभीति, जञ्जब्धि। जञ्जब्धः। जञ्जम्भति इत्यादि। 'रधिजभोरचि' इत्यत्र 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति अजादौ नुमागम'। जम्भयति। अजजम्भत्। जम्भो दन्तविशेषोऽभ्यवहार्यं च। शोभनो जम्भोऽस्यास्तीति सुजम्भा—'जम्भासुहरिततृणसोमेभ्य' इति स्वाद्यादेर्जम्भान्तात् बहुव्रीहेरनिचि 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति नान्तस्योपधाया दीर्घ.। पदत्वे 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोप भसञ्ज्ञायां 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोप—सुजम्भ्न इत्यादि। ङौ तु 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पित इति सुजम्भ्नि, सुजम्भनि इति भवत । सम्बुद्धौ 'न ङिसम्बुद्ध्यो.' इति नलोपनिषेध । नपुंसके तु 'वा नपुसकानाम्' इति पक्षे नलोप । अन्यत्र तु नित्य.। दीर्घस्तु न भवति, असर्वनामस्थानत्वात्। शौ सर्वनामस्थानपरत्वात् सुजम्भानि इति। 'विभाषा ङिश्यो' इति श्यामल्लोपविकल्पनात् सुजम्भ्नी, सुजम्भनी इति भवतः। स्त्रिया 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप 'अनो बहुव्रीहे" इति निषिद्धत्वात् पुंसीव रूपम्। यदा तु "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ता-

द्बहुव्रीहेश्च डाबिति डाप्, तदा डित्त्वाट्टिलोपे सुजम्भा, सुजम्भे इत्यादि। अत्र ङीप प्रतिषेधस्य डापः श्रवणस्य च वचनद्वयप्रामाण्यादेव सिद्धौ अन्यतरस्याङ्ग्रहणेन भिन्नेन योगेन ङीपोऽभ्यनुज्ञानात् सुजम्भ्नी इत्याद्यपि भवति। अत्र च योगे 'अनो बहुव्रीहे' इत्येवानुवर्त्तते, न तु 'मन' इति। तेन सीमादे प्रातिपदिकाद् ङीबभाव। सुजम्भ्नी इत्यादौ तु अन्नन्तबहुव्रीहित्वाद्भवत्येव। सुपर्वा सुशर्मा इत्यादौ तु 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति नियमान्न भवति। सिद्धे सत्यारभ्यमाणोऽयं नियमार्थं यदन्यतरस्या ङीब्विधान तदुपधालोपिन एव इति। अत्र ह्यल्लोपो 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति निषिध्यते। वमन्तात् संयोगात् भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये परेऽल्लोपो नेति सूत्रार्थ। 'जम्भासुहरिततृण' इत्यत्र जम्भेति भाविना समासान्तेन निर्देशात्समासार्थादुत्तरपदादकृते एव समासे समासान्ता इत्यय पक्षो ज्ञाप्यते। तेन द्विपुरीत्यादि सिद्ध्यति। यदि ह्यत्र 'ऋक्पूरब्धू' इत्यकार समासे कृते स्यात्, तदा समासस्याकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता न स्यात्। जृम्भते। जजृम्भे। जृम्भिता इत्यादि। यङ्यङ्लुको 'रीगृत्वत' इति वचनाद्रुग्रिग्रीको भवन्ति। जरीजृम्भ्यते। जरीजृम्भीति इत्यादि। जृम्भयति। अजजृम्भत्। जभि विनाशनार्थे चुरादौ। भाषार्थोऽयं परस्मैपदिष्वपि इति केचित् ॥३६३-३६४॥

२६७. शल्भ कत्थने। शल्भते। शशल्भे। शल्भिता इत्यादि ॥३६५॥

२६८. वल्भ भोजने। दन्त्योष्ठ्यादि। वल्भते। ववल्भे। णौ निगरणार्थत्वात् नित्यं परस्मैपदम्। वल्भयति ॥३६६॥

२६९. गल्भ धार्ष्ट्ये। गल्भते। प्रगल्भ। अवगल्भ इवाचरति अवगल्भते— 'आचारेऽवगल्भ' इति क्विप्, तत्सन्नियोगेनाकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानं प्रागेवोक्तमित्यनुदात्तेत्त्वात्तङ्। क्विपोऽभावे क्यङि अवगल्भायते। अवगल्भेति विशिष्टग्रहणादनुपसृष्टादन्योपसृष्टाच्चाचारक्विपि गल्भति, प्रगल्भति इति भवति ॥३६७॥

२७०. श्रम्भु प्रमादे। तालव्योष्मादि। एव काश्यप.। दन्त्यादिरिति चन्द्रः। स्वामी चैव पठित्वा मतान्तरेण स्रम्भिवति दन्त्यान्त्यत्वमप्याह। मैत्रेयस्य त्वयमेव पक्ष.। यदाह स —"सयोगान्तसाधर्म्येण सान्तोऽप्यत्र निर्दिश्यते। घुतादावप्ययं पठिष्यते। तस्यैव च ध्वसुसाहचर्यान्नीगित्याहु.। दत्वे पुनरसाहचर्यमिच्छन्ति" इति। दैवेऽप्येवमेवोक्तम्। तत्र तावदय पक्षो वृत्तितद्व्याख्याकृतामनभिमत इव प्रतीयते, यद्दत्वसूत्रे उभयोर्ग्रहणं नीक्सूत्रे नास्येति चाहु। सति ह्येवमवश्यं वक्तव्यम्। तथैव स्वामिचन्द्रयोरपि पाठोऽनभिमत इव। यत् 'वौ कषलसकत्थश्रम्भ' इत्यत्र 'श्रम्भु विश्वासे' इति वदन्नमुं नोपाददत वृत्तिकार., अग्रहणे कारण चाचष्ट। तथा व्याख्याकृतोऽपि न वृत्तिकारवचनमुपलक्षणमाचक्षत,

नाप्यग्रहणे कारणम् । श्रम्भते । शश्रम्भे । श्रम्भिता । श्रम्भित्वा, श्रब्ध्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प , 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वान्नलोपाभाव । श्रब्ध —'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् ।।३६८।।

२७१. ष्टुभु स्तम्भे । स्तोभते । तुष्टुभे । स्तोभिता इत्यादि । तुस्तुभिषते, तुस्तोभिषते । स्तुभित्वा, स्तोभित्वा—'रलो व्युपधात्' इति वा कित्त्वम् । उदित्त्वात्पक्षे क्त्वायामिडभावे स्तुब्ध्वा इति । 'निष्ठा' इति निष्ठाया 'यस्य विभाषा'इति स्तुब्धम् । सनि 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् , निष्टोभिता । निष्टोब्धा-'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति च षत्वम् । नितुस्तोभिषते इत्यत्राभ्यासेन व्यवायात् अस्थादित्वाच्च 'स्तौतिण्योरेव' इति नियम एवावतिष्ठते । अनुष्टुप्—पूर्ववत् षत्वम् । त्रिष्टुप्—'सुषामादिषु च' इति षत्वम् । अनुष्टुबेव आनुष्टुभम्, एव त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । 'छन्दस प्रत्ययविधाने नपुसके स्वार्थे उपसख्यानम्' इति स्वार्थे उत्सादिभ्य प्राग्दीव्यतीयोऽण् , स्वार्थेऽपि प्राग्दीव्यतीय ।।३६६।।

२७२ तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत तिपिवर्जम् ।

२७३. गुपू रक्षणे । एतदादय शुम्भान्ता उदात्तेत । 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय.' इत्यायप्रत्यय स्वार्थे 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति आर्द्धधातुके विषये विकल्पेनायमुत्पाद्यते । तस्मिन् लघूपधगुण । आयादय आयेयङ्णिङ्च । 'सनाद्यन्ता धातव ' इति धातुत्वे—गोपायति । गोपायाञ्चकार —'कास्प्रत्ययात्' इत्याम् । गोपायिता । गोपायिष्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशिषि गोपाय्यात् । अगोपायीत् । अगोपायिष्टाम् । अगोपायिष्यत् । जुगोपायिषति । गोपाययति । अजुगोपायत् । सर्वत्रार्द्धधातुके अतो लोप । अत एवाग्लोपित्वात् 'णौ चङि' इति ह्रस्वाभाव । गोपाय्यम्—'अचो यत्' । गोपायित । गोपायित्वा । गोपाया—'अप्रत्ययात्' इत्यकार. । आयाभावे—जुगोप । जुगुपतु । जुगोपिथ, जुगोप्थ । जुगुपिव, जुगुप्व । ऊदित्त्वादिड्विकल्प. । 'यावान् कश्चिदिडभाव प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्पनिबन्धनो वा सर्वे क्रादिसूत्रेण नियम्यते' इति मैत्रेय सेधतावाह, तन्मते नित्यमिटा भाव्यम् । 'क्रादिनियम प्रतिषेधविषय.' इति वादिना हरदत्तादीनां विकल्प एव । 'आयादीनामुत्पत्तिविकल्प 'इत्युक्तम् । निवृत्तिविकल्पे हि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात् गोपायाञ्चकार इति स्यात् । गोपिता, गोप्ता । गोपिष्यति, गोप्स्यति । गुप्यात्—'किदाशिषि' इति कित्त्वान्न गुण । अगौप्सीत्, अगोपीत् । अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् । जुगुप्सति, जुगुपिषति । गुप्त्वा, गुपित्वा, गोपित्वा—'रलो व्युपधात्' इति क्त्वासनोः कित्त्वविकल्पः । सनि अनिट्पक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वम् । जोगुप्यते—आयान्तस्यानेकाच्त्वात् न यङुदाहृत. । आयोत्पत्तिविकल्पस्य यङपि प्रयोजनम् । नात्र यङो लुगस्ति यत् 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इति आर्द्धधातुकव्यक्तेरभिव्यक्तावेवाय विकल्प उच्यते । लुकि हि तेन विषयत्वापहारान्नार्द्ध-

धातुकव्यक्तेरभिव्यक्तिरिति कथमायाभाव स्यात् ? उपपादितश्चायं प्रकारोऽज गतिक्षेपणयोरित्यत्र । गोपयति । अजूगुपत् । गुप्त —'यस्य विभाषा' इति नेट उत्पत्ति' । गुप्ति —'तितुत्र' इति नेट् । उत्पत्तिविकल्पस्य चेदं प्रयोजनम् , अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादकार एव स्यात् । गोप्यम्—ण्यत् । कुप्यम्—'राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्या.' इति क्यपि गुपेरादिकत्व निपात्यते । अय भाषार्थो रक्षणार्थश्चुरादौ । गुप गोपने इति इहैवाग्रे । गुप व्याकुलत्वे इति दिवादौ ।।४००।।

२७४. धूप सन्तापे । अस्यापि पूर्ववदायस्तदभावश्च । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपायिता इत्यादि । आयाभावे वलादौ सर्वत्र नित्यमिडस्य विशेष । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पस्याप्यत्र न प्रयोजनम् , अलघूपधत्वात् । आयाभावेऽपि नास्य क्तिनस्ति, गुरुमत्त्वात् । तेन धूपा इत्यकार एव भवति । भाषार्थोऽयं चुरादौ ।।४०१।।

२७५ जल्प जप व्यक्ताया वाचि ।

२७६. जप मानसे च[1] । जल्पति । जजल्प । जल्पिता इत्यादि । जल्पाक —'जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङ षाकन्' इति ताच्छील्यादौ षाकन् । षित्वात् स्त्रियां जल्पाकी । जल्पति पुत्र देवदत्त. । जल्पयति पुत्र देवदत्त यज्ञदत्त —'जल्पत्यादीनामुपसख्यानम्' इति प्रयोज्यस्याशब्दकारकत्वेऽपि कर्मत्वम् ।। जपति । जजाप । जेपतु. । जपिता । अजपीत्, अजापीत्—'अतो हलादे ' इति वा वृद्धि । जिजपिषति । जञ्जप्यते—'लुपसद' इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । 'जपजभ' इत्यादिनाभ्यासस्य नुक्यनुस्वारे परसवर्णविकल्पो जभिवत् । जञ्जपीति, जञ्जप्ति । जापयति । अजीजपत् । जप्यम्— 'पोरदुपधात्' इति यत् । कर्णेजप.—'स्तम्बकर्णयोरमिजपो.' इति यथासङ्ख्यम् , जपे कर्णे सुबन्ते उपपदेऽच् 'हस्तिसूचकयो 'इति वचनात् सूचकविषय । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । जञ्जपूक.—'यजजप' इति यङन्तात्तच्छीलादावूकप्रत्यये 'अतो लोपः' 'यस्य हल ' इति अल्लोपयलोपौ । जप — 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इति अप् । उपसृष्टात्तु घञ्—उपजाप । अनयोः कर्मव्यतिहारे न तङस्ति, 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' इत्युक्तत्वात् ।।४०२-४।।

२७७. चप सान्त्वने । चपति । चचाप । चेपतु । चपिता इत्यादि जपिवत् । 'चपो वृक्ष.' इति मैत्रेय. । वेणुविशेष इति दण्डनाथ. । तस्य विकार चाप — 'तालादिभ्योऽण्' इति विकारावयवयोरण् ।।४०५।।

२७८. षप समवाये । समवाय सम्बन्ध. सम्यगवबोधो वा । सपति इत्यादि जपिवत् । सिसपिषति । 'स्तौतिण्योरेव' इति अषत्वम् । सापयति । असीषपत् । सप्ति —'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम्' इति क्तिच् । सप्त —'सप्यशूभ्यां तुट् च' इति कनिन्प्रत्यय तुडागमश्च । पञ्चन्शब्दवत् षट्सञ्ज्ञा तत्कार्यं च । सप्तानामपत्यं साप्तिः—'बह्वादिभ्यश्च' इतीञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । अत्र शाकटायनः

क्षीरस्वामी च 'सचति चाह.' इत्युक्त्वा 'सचति सचिवः' इत्यप्याहतुः ॥४०६॥

२७९. रप लप व्यक्तायां वाचि । रपति । लपति इत्यादि जपिवत् । विलापयति पुत्रम् इत्यत्र जल्पत्यादित्वात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् । अलीलपत्, अललापत्—काण्यादित्वाद् उपधाह्रस्वविकल्प । राप्यम्, लाप्यम्—'आसुयुवपिरपिलपित्रपि' इति ण्यत्, यतोऽपवाद । अत एव जपतिना समानार्थत्वेऽपि पृथङ्निर्देश । रिपु.—'रपेरिच्चोपधाया' इति उप्रत्यय उपधाया इकार ॥४०७-४०८॥

२८०. चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । चुचुपिषति, चुचोपिषति । चुपित्वा, चोपित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । चोचुप्यते । चोचुपीति, चोचोप्ति । चोपयति । अचूचुपत् । चोपन —चलनार्थत्वाद् युच् । णौ नित्यं परस्मैपदम् । गले चोप्यते गलेचोपक —'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनाद् ण्यन्तादस्मात्कर्मणि ण्वुल् । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलवचनात्सप्तम्यन्तस्यापि समास । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनादलुक्, 'अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे' इति वा । 'उदुपधाद्भावादिकर्मणो' निष्ठाया वा कित्त्वे चुपितमनेन, चोपितमनेन इत्यादि । चुप्रम्—ऋजेन्द्रादौ रकि निपातित । 'स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं छिपिम्' इत्यनिट्कारिकापाठो द्वितीयादेरिति तत्र तौदादिकस्य 'छुप सस्पर्शने' इत्यस्यैव ग्रहणं न त्वस्य ॥ ४०९ ॥

२८१ तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ हिंसार्था. । तोपति इत्यादि चुपिवत् । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतु —सयोगान्तत्वाल्लिटो न कित्त्वम् । तुम्पिता । तुम्पिष्यति । तुम्पतु । अतुम्पत् । तुम्पेत् । आशिषि—तुप्यात् । 'किदाशिषि' इति कित्त्वात् अनिदितामिति नलोप. । अतुम्पीत् । अतुम्पिष्यत् । तुतुम्पिषति । तोतुम्प्यते । तोतुम्पीति, तोतुम्प्ति । तोतुम्. । तुम्पयति । अतुतुम्पत् । प्रस्तुम्पति गौ —'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्त्तरि' इति सुट् तुम्पते. । तुम्पताविति धातुनिर्देशो न तिङन्तानुकारणमिति प्रस्तुम्प., प्रस्तुम्पक इत्यादि च भवति । प्रतोतुम्पति इत्यादावत एव श्तिपा निर्देशान्न भवति ॥ त्रोपति ॥ त्रुम्पति ॥ तोफति ॥ तुम्फति इत्यादि तुपितुम्पिवत् । तत्रारेफसरेफयो सानुषङ्गयोर्द्वितीयान्तयो सेट् क्त्वो 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इति कित्त्वविकल्पनात् पक्षे नलोपे तुपित्वा, तुम्फित्वा । त्रुफित्वा, त्रुम्फित्वा इति भवति । अरेफाश्चत्वारस्तुदादावपि । आद्यस्तु चुरादावपि । तत्र त्वर्दनमर्थ ॥४१०-४१७॥

२८२. पर्प[1] रफ रफि अर्ब पर्ब लर्ब[2] बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब[3] शर्ब षर्ब चर्ब[4] गतौ । आद्य. प्रथमान्त । परौ द्वावपि द्वितीयान्तौ । एकादश परे तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधा । पर्पति । पपर्प । पर्पिता इत्यादि । पर्प्यतेऽनेनेति

१ 'वर्फ' इति स्वामी । २. स्वामिमैत्रेयौ न पठत: । ३. 'मर्ब घर्ब' इति स्वामी । ४. 'चर्ब सब नर्ब' इति क्षीरतरङ्गिणीपाठ. ।

पर्पः—येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स उच्यते । 'हलश्च' इति घञ् । पर्पेण चरति पर्पिकः—'पर्पादिभ्यष्ठन्' इति तृतीयान्ताच्चरत्यर्थे ष्ठन् । षित्वात् स्त्रिया पर्पिकी ॥ रफति ॥ रम्फति ॥ अर्बति । आनर्ब ॥ पर्बति ॥ लर्बति ॥ बर्बति ॥ मर्बति ॥ कर्बति ॥ खर्बति ॥ गर्बति ॥ शर्बति ॥ सर्बति । असिषर्बत् ॥ चर्बति । अर्बादयो नोपधा इति कौशिकः ॥४१८-४३१॥

२८३ कुबि छादने[1] । कुम्बति इत्यादि । कुम्बा—गुरुमत्त्वादकार । "चिन्ति-पूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इत्यङ्विधौ चौरादिकस्य ग्रहणम् ॥४३२॥

२८४ लुबि तुबि अर्दने[1] । लुम्बति । तुम्बति इत्यादि । तुम्बी अलाबू.—गौरादित्वान्ङीष् ॥४३३-४३४॥

२८५ चुबि वक्त्रसयोगे । चुम्बति इत्यादि । लुम्ब्यादस्त्रयश्चुरादौ ॥४३५॥

२८६. षृभु षृम्भु हिंसार्थौ[2] । अत्र मैत्रय एव पठित्वा 'षिभु षिम्भु इत्येके' इति ऋकारस्य स्थाने इकारमप्याह । तरङ्गिण्या तु ऋकारवन्तौ दन्त्यादी पठित्वा 'षोपदेशपर्युदासे सृग्रहणेनानर्थकस्यापि ग्रहणम्' इत्युक्तम् । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता इत्यादि । सिषर्भिषति । मैत्रेयपाठे 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । सरीसृभ्यते । सरीसृभीति, सरिसृभीति, सर्सृभीति । सरीसर्ब्धि, सरिसर्ब्धि, सर्सर्ब्धि । सर्भयति । अससर्भत् । असीसृभत् । 'उर्ऋद्वा' । सिषर्भयिषति । तरङ्गिणीमते तु षत्व न भवति । सर्भित्वा, सृब्ध्वा । ऊदित्त्वादिड्विकल्प । सृब्धम्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । सृभ्यम्—ऋदुपधत्वात् क्यप् । सृम्भति । ससृम्भ । ससृम्भतुः । सृभ्यात् । नलोप क्ङितो । इकारवत्पाठपक्षे–सेभति । सिम्भति इत्यादि ॥४३६-४३७॥

२८७. शुभ शुम्भ भाषणे हिंसाया च । द्वाविमौ देवमैत्रेयादय पठन्ति । स्वामी तु निरनुषङ्गं न पपाठ । इदमेव आत्रेयस्यापि मतम्, तुदादौ 'शोभत इति शपि' इति वचनात् । दुर्गस्तु भासने इत्यस्यार्थमाह । एव वनपालशाकटायनौ । गुप्तस्तु 'सावष्ट-म्भनिशुम्भसम्भ्रमनमद्भूगोलम्' इत्यादिदर्शनान्मूर्धन्यादित्वमाह । शोभति । शुम्भति इत्यादि । तोपतितुम्पतिवत् । शुभ —इगुपधलक्षण कः । शुभ्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । इमौ शोभार्थौ तुदादी । निरनुषङ्गस्त्वग्रे च दीप्तौ तङि ॥४३८-९॥

२८८. गुपादय उदात्ता उदात्तेत. ।

अथानुनासिकान्ता.—

२८९ घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । एतदादय कम्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेतः । घिण्णते । जिघिण्णे । घिण्णिता । घिण्णिष्यते । घिण्णताम् । अघिण्णत । घिण्णेत । आशिषि घिण्णिषीष्ट । अघिण्णिष्ट । अघिण्णिष्यत । जिघिण्णिषते । जेघिण्णयते । जेघिण्णीति । जेघिण्टि । लङि—अजेघिन् । घिण्णयति । अजीघिण्णत् । घिण्णितम् ।

---

1. सूत्रद्वयमिदं क्षीरस्वामी न पठति । २. 'ष्टृभु ष्टृम्भु हिंसार्थाः' इति ख. पुस्तके ।

सर्वत्र नुम ष्टुत्वम्। यङ्लुकि लङि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नकारान्तत्वम्। एवम् घृण्णते। घृण्णते। जघृण्णे इत्यादि। जरीघृण्यते। 'रीगृत्वत' इति रीक्। जरीघृण्णीति, जर्घृण्णीति इत्यादि। अजर्घृन् इत्यत्र सयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न गुण। 'पदान्तस्य' इति णत्व न॥ ४४०-४४२॥

२६० घुण घूर्ण भ्रमणे। घोणते। जुघुणे। घोणिता। जुघुणिषते, जुघोणिषते। घुणित्वा, घोणित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। जोघुण्यते। जोघुणीति, जोघुण्टि। जोघूण्ट इत्यादौ अनुनासिकान्तत्वात् 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घ उपधाया। झलीति क्ङितोर्विशेषणम्। घोणयति। अजूघुणत्। उदुपधत्वाद्भावादिकर्मणो, घुणितमनेनेत्यादि। घोणा—क्रोडादिनिपातनादचि टाप्। कल्याणघोणा—अत्र "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगपधात्" इति उपसर्जनसयोगोपधस्वाङ्गान्ताद्बहुव्रीहेर्वा ङीषिति प्राप्तस्य ङीष 'न क्रोडादिबह्वच' इति निषेध। अयं ङीष् क्रोडाद्यन्ताद्बह्वजन्ताच्च नेत्यर्थ। घूर्णते इत्यादि। यङ्लुकि लङि अजोघूर्ण्—'रात्सस्य' इति नियमात् सयोगान्तलोपाभाव। इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ॥ ४४३-४४४॥

२६१ पण व्यवहारे स्तुतौ च।

२६२. पन च। पृथङ्निर्देशात् स्तुतावित्यनेनैवाय सम्बध्यते। शतस्य पणते, शत पणते—'व्यवहृपणो समर्थयो' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। अन्यदा द्वितीयैव। समर्थयोरिति समानार्थयोरित्यर्थ, शकन्ध्वादित्वात् समशब्दाकारस्य पररूपम्। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयो। पेणे। पणिता। पणिष्यते। पणताम्। अपणत। पणेत। पणिषीष्ट। अपणिष्ट। अपणिष्यत। पिपणिषते। पम्पण्यते—'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक्। पम्पणीति। पम्पण्टि। पम्पाण्टः—'अनुनासिकस्य क्विझलो' इति दीर्घ। अपम्पण्। पाणयति। अपीपणत्। पण्यम्—'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' इति पणतिव्ये व्यवहर्तव्ये निपातित। अन्यत्र ण्यति पाण्यम्। मूलकपण, शाकपण—य संव्यवहाराय मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते स उच्यते। 'नित्य पण परिमाणे' इति परिमाणे गम्यमाने अप् प्रत्यय.। अन्यत्र घञि पाण। व्यावहारिकोऽप्युन्मानलक्षणपरिमाणयोगात् पण इत्युच्यते, स पणश्चेद्विवाद स्यादित्यादौ। इद दास्यामीति पणनस्य परिच्छेदनात् पणोक्ति। अध्यर्धपण्यम्। द्विपण्यम्—'पणपादमाषशताद्यत्' इति अध्यर्धपूर्वात् प्रातिपदिकात् पणाद्यन्ताद् द्विगोश्चार्हीयेष्वर्थेषु यत्। एत्यात्र आपणत इति आपणः—'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च' इत्यधिकरणे घान्तो निपातितः। पणितम्। क्विपि पाण्—'अनुनासिकस्य' इति दीर्घ। वणिक्—'पणेरिज्यादेश्च व' इति इजिप्रत्ययः पकारस्य च वकार। वणिजो भावो वणिज्या—'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः। यद्यप्ययं भावकर्माधिकारे, तथापि स्वभावाद्भाव एव स्त्रियां च।

वाणिज्यमिति—'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यणन्ताद् वाणिजशब्दात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' इति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञि कर्मणि चेति चकारेण भाव समुच्चीयते। विविधमत्र पणन्त इति विपणि—'इन्' इतीन्। पणसम् पण्यपर्याय –'अत्यमिचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपणिपनिमहिभ्योऽसच्' इत्यसच्। 'गुपूधूप' इत्यायो व्यवहारार्थस्य नेत्युक्तान्युदाहारणानि तद्विषयाणि। तथा च वृत्ति–'स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थ पणि. प्रत्ययमुत्पादयति' इति। एवं न्यासपदमञ्जर्यादिष्वपि। अत एव तरङ्गिण्यामपि—"न चोपलेभे वणिजा पणायान्[1]' इति प्रयुञ्जानो भट्टिर्भ्रान्त " इत्युक्तम्। पणायति राजानम्। पणायाञ्चकार। पणायिता इत्यादि। आर्द्धधातुकविवक्षायामायानुत्पत्तौ उक्तान्येवोदाहरणानि। अत्र गुपादिवदायोत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजन पेणे इत्यादिसिद्धि, पणाञ्चकारेत्यादिनिवृत्तिश्च। निवृत्तिविकल्पे हि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वादाम्स्यात्। एवमन्यान्यपि प्रयोजनानि गुपिवन्नेयानि। अत्र स्वामिकाश्यपसम्मताकारवासुदेवादयः पणायत इत्यायान्तादात्मनेपदमुदाहरन्ति, तदसत्, यदस्यानुदात्तेत्त्वं व्यवहारार्थस्यायाभावात्स्तुत्यर्थस्यार्द्धधातुक आयविकल्पनात् प्रकृतावेव चरितार्थम्। अवयवे चाचरितार्थं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकम्, यथा–जुगुप्सते इति। स्पष्टं चैव 'गुपूधूप' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यादिषु। अत्र क्षेमेन्द्रन्यासे पणते सार्वधातुकेऽप्यायविकल्प उक्त। तथा—सुधाकरकाश्यपतरङ्गिणीकाराश्च विच्छेस्तुदादिपाठाल्लिङ्गात् सार्वधातुकेऽपि विकल्पमाहु। नित्ये ह्याये विच्छायतीति शपापि सिद्ध्यतीति किं तत्र पाठेन? न चास्ति स्वरभेद, शे कृते प्रत्ययस्वरेण तस्योदात्तत्वे धातुर्वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्त। शपि तु तस्य पित्त्वेनानुदात्तत्वात् 'धातो-रन्त' इति धातुरन्तोदात्त.। तत्र 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्युभयथापि विकरणान्तस्योदात्तत्वात्। अनेनैवाभिप्रायेण 'च्छ्वो शूठ्' इत्यत्र न्यासे गां विच्छतीति गोविड्इत्युक्तम्, नैतत्साधु, विच्छायती विच्छायन्तीति 'आच्छीनद्यो' इति नुम्विकल्पस्य प्रयोजनस्य सम्भवात्। शपि तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यो नुम् स्यात्। 'गुपूधूपविच्छि' इत्यत्र कैयटपदमञ्जर्यादिष्वप्येवमेव स्थितम्। विच्छ गतावित्यत्रात्रेयमैत्रेयावप्येवमेवाहतु। तथा देवोऽपि'विच्छेराये शतुर्वा नु शे स्यादिति तुदादिता[2]" इति। अत्र पुरुषकारे[3]–तुदादौ विच्छि पठ्यते, न तु विच्छायतिरिति विच्छेरेवानन्तरेण शेन भाव्यम्। स चैवं भवन्नायविकल्पस्य कल्पक स्यादेव। अत्रैव 'आयादय आर्द्धधातुके वा' इत्यत्र न्यासान्तरम्, 'आयादय शपि नित्यम्' इति भाष्यं चानुकूलम्। 'नित्ये विच्छेराये शब्ग्रहणं शित उपलक्षणमिति कल्प्यं स्याद्' इति सुधाकराद्युक्तमेव समर्थितम्। नाय भाष्यस्यार्थ, तत्र हि पर-

१. भ० का० ३।२७। २. दै० ६७ का०। ३. दै० पु० ४१ पृ०।

सप्तमीत्वमाश्रित्य सूत्रं दूषयित्वा तत्परिहाराय 'सार्वधातुके नित्यम्' इत्यभिहिते तत्राप्यायेनानवकाशेन विकरणानां बाधदोषमुद्भाव्य तत्परिहारायैव यथा पुनरस्य सूत्रभेदेन परिहार । यदि पुन शपि नित्यमित्युच्येत तदा सिध्यतीत्युक्तम्। तेनापि न्यासेन सार्वधातुके नित्यमित्यनेन समानफलेन भाव्यम्। तच्च शब्ग्रहणस्य शित उपलक्षणत्व एव युज्यते, अतश्चोपलक्षणत्वमेवैष्टव्यम्, यत्तत्र यथान्यासमेवास्तु इति सूत्रमेव विषयसप्तम्याश्रयणेन सिद्धान्तितम्। अत एव च तत्र कैयटेन 'तौदादिकाद्विच्छे शेन भाव्य न तु शपा, एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिद शिति नित्यमिति न्यास कर्त्तव्य' इत्युक्तम्। यदप्युक्त पुरुषकारे "'तुदादिभ्य. श' इति हि शो विधीयते न तु विच्छाये, विच्छेरेव तुदादिषु पाठात्, तच्चैतद्विच्छे शविधानमाये नित्ये सति आयान्ताद्भवत्परिक्लिश्येत" इति, तदपि सूत्रस्वभावादाये नित्ये सति गुपादिष्वनुबन्धकरणवत् विच्छे पाठोऽपि समुदायार्थतया युज्यते इति न सङ्कटम्। तथा च हरदत्त —"विच्छिरस्य तुदादौ पठ्यते, तत्सामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शविकरणो भवति, न तु शप्, यथा—जुगुप्सते इत्यात्मनेपदम्। तेन विच्छायती, विच्छायन्तीति 'आच्छीनद्यो' इति नुम्विकल्पो भवति"इति।। पनायति इत्यादि पणिवत्। पनस —'अत्यमि'इत्यादिना असच् ।।४४५-४४६।।

२९३ भाम क्रोधे। भामते। बभामे। भामिता इत्यादि। बिभामिषते। बाभामीति, बाभान्ति। बाभान्मि। बाभान्व.। बाभान्म। 'नुगत'इति तपरकरणाद्यङ्लुकोरभ्यासस्य न नुगागम। 'म्वोश्च' इति मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति मकारवकारयो परत इति मकारस्य नकार। लङि अबाभान्–'मो नो धातो.' इति नकार, पदस्येति शेष। एवं क्विप्यपि भान्। भाम क्रोध, सोऽस्या अस्तीति भामिनी। देवदत्ताय भामते इत्यत्र 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रति कोप' इति कोपविषयत्वेन देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वम्। अमर्ष क्रोध। अपकारो द्रोह। अक्षमा ईर्ष्या। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया ।।४४७।।

२९४ क्षमूष् सहने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे, चक्षन्से। चक्षमिध्वे, चक्षन्ध्वे। चक्षमिवहे, चक्षण्वहे। चक्षमिमहे, चक्षण्महे। ऊदित्त्वात्सर्वत्र वलाद्यार्द्धधातुक इड्विकल्प। अनिट्पक्षे 'म्वोश्च' इति नत्वे 'रषाभ्याम्' णत्वम्। क्षमिष्यते, क्षंस्यते। क्षमताम्। अक्षमत। क्षमेत। आशिषि–क्षमिषीष्ट, क्षंसीष्ट। अक्षमिष्ट, अक्षंस्त। अक्षमिष्यत, अक्षंस्यत। कर्मादौ क्षम्यते। अक्षमि—'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे' इति चिणि ञ्णिति कृति च वृद्धिनिषेध। चिक्षमिषते, चिक्षंसते। चङ्क्षम्यते। चङ्क्षमीति, चङ्क्षन्ति। 'नुगत' इत्यभ्यासस्य नुक्। लुङि 'ह्म्यन्त' इति वृद्धिनिषेधात्—अचङ्क्षमीत्। क्षमयति। अचिक्षमत्। 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति अमन्तत्वाण्णौ मित्त्वे 'मितां ह्रस्व' इत्युपधाया ह्रस्व। क्षमित्वा, क्षान्त्वा। क्षान्तः—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। क्षामः—घञ्। क्षमकः—ण्वुल्।

अपराधक्षम । अपराधक्षमा—'ईक्षिक्षमिभ्यां च' इत्यणोऽपवादो ण, अणि हि ङीप्स्यात् । क्षमा—'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति पित्त्वात् स्त्रियामङ् । ण्यन्तस्यास्य 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति चिण्णमुल्परे णौ मितामुपधाया दीर्घविकल्पनात् अक्षमि, अक्षामि । क्षमक्षमम्, क्षामक्षामम् इति भवति । "आभीक्ष्ण्ये णमुल्च" अस्मिन् गम्यमाने समानकर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे च णमुलिति णमुल् । चकार क्त्वासमुच्चयार्थ । 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत' इति द्विर्वचनम् । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम् । स्यादिष्वपि दीर्घविकल्प चिण्वदिट्पक्षेऽपि भवति—क्षामिष्यते,क्षमिष्यते । अक्षामिषाताम्, अक्षमिषाताम् । क्षामिषीष्ट, क्षमिषीष्ट । क्षामिता, क्षमिता इत्यादि । चिण्वदिटोऽभावे क्षमयिष्यते । अक्षमिषाताम् । क्षमयिषीष्ट । क्षमयिता इति । लुङ्येकवचने चिण्परो णिरिति पक्षे दीर्घो भवति—अक्षमि, अक्षामि इति । यङ्लुगन्तादपि चिण्णमुलोश्चिण्वदिटि च अयं दीर्घविकल्पो द्रष्टव्य –अचङ्क्षामि, अचङ्क्षमि । चङ्क्षामचङ्क्षामम्, चङ्क्षमचङ्क्षमम् । चङ्क्षामिष्यते, चङ्क्षमिष्यते इत्यादि । अत्राप्यचिण्वत्पक्षे चङ्क्षमिष्यते इत्यादि । अत्र 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वविकल्पेनापि दीर्घे सिद्धे दीर्घग्रहण ण्यन्ताद्यङन्ताच्च णौ चिण्णमुल्परे दीर्घार्थम् । अक्रियमाणेऽस्मिन् णिलोपाल्लोपयो परनिमित्तयो पूर्वस्य ह्रस्वविकल्पे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वान्न चिण्णमुल्परे णौ मिदङ्गमनन्तरमित्यसौ न स्यात् । क्रियमाणे तु दीर्घविधि प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्व निषिध्यते । नन्वेवमपि दीर्घे कर्तव्ये ण्यल्लोपयो 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् व्यवधान दुर्वारम्, नैतत्, व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाभात् । तथा च वामन —'णौ हि णियङोर्लोप, चिण्णमुल्परे णावङ्गस्येति दीर्घत्वम्' इति । अयमपि दिवादौ ॥४४८॥

२९५ कमु कान्तौ । 'कमेर्णिङ्'इति स्वार्थे णिङ् । अयमार्द्धधातुके विकल्पेनोत्पद्यते । अत्राप्युत्पत्तिविकल्पस्य प्रयोजनं गुपिवद् द्रष्टव्यम् । कामयतेर्ङित्त्वात्तङ् कामयाञ्चक्रे । कामयिता । कामयिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । आशिषि—कामयिषीष्ट । अचीकमत—'णिग्रहणेष्वयमपि गृह्यते' इति 'णिश्रि' इति कर्तरि चङ् । 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ च' ति ह्रस्व । चिकामयिषते । कामयति—णिङन्ताण्णौ 'णेरनिटि' इति लोप । कामयिता । कामना—'ण्यासश्रन्थ' इति युच् । मासकामः, मासकामा—'शीलिकामिभिक्षिचरिभ्यो ण' इति अणोऽपवादो ण । अणि हि सति स्त्रियां ङीप्स्यात् । णिङभावे—चकमे । कमिता । कमिष्यते । कमिषीष्ट । अचकमत—'कमेरुपसंख्यानम्' इति कर्तरि चङ् । अकमिष्यत । चिकमिषते । चङ्क्म्यते । अत्र 'यङ्लुङ् न'इति गुपू रक्षणे इत्यत्र स्थापित तत एवावगन्तव्यम् । कामयति–'न कम्यमिचमाम्'इति मित्त्वनिषेधाद् वृद्धि । 'चिण्णमुलो'इति दीर्घविकल्पो मिद्विषय इत्यस्यामित्त्वात् चिण्णमुल्परेऽपि णौ नित्या वृद्धि –अकामि । कामङ्कामम् इति । तथा चिण्वदिट्यपि मित्त्वाभावात् कामिष्यत इत्याद्येव भवति, न तु कमिष्यत

इत्यादि। अचिण्वत्पक्षे तु गुणाययो कामयिष्यते इत्यादि। अस्योदित्त्वमणिङ्पक्षे क्त्वायामिड्विकल्पार्थम्, तेन कमित्वा, कान्त्वा इति। निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधात् कान्त इति। कामुक —'लषपत' इत्यादिना उकञ्। कामङ्कामम्— 'नोदात्तोपदेशस्य' इति च्विणि ञिति णिति च कृति वृद्धिनिषेधोऽस्य न भवति। तत्र 'अचनामिकमिवमीनाम्' इति पर्युदासात्। कामुकी मैथुनेच्छावती—'जानपद' इत्यादिना मैथुनेच्छायां ङीष्, अन्या कामुका। कम्र -'नमिकम्पि' इत्यादिना र। कमन इति वासरूपेणानुदात्तेल्लक्षणे युचि। कन्तु कामः-'अर्जिदृशि' इत्यादिनो- प्रत्ययस्तुगागमश्च। कन्तुकम्-'कुमारीक्रीडनकानि च' इति कुमारीक्रीडनकादस्मात् कन्। कंस —'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्य स' इति स। कसाय हित कसीयम्। 'तस्मै हितम्' इति विषये 'प्राक् क्रीताच्छ.' इति छ। तस्य विकार कास्यम्— 'कसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च' इति यथासंख्यादस्माद्विकारे यञि प्रातिपदिका- दित्यधिकारात्तत परस्य छस्य यतश्च लुक, यञञोस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति। कसेन क्रीतं कसिकम्—'कंसाट्टिठन्'इति टिठन् आर्हीयेष्वर्थेषु। टित्त्वात् स्त्रियां कसिकी ॥४४९॥

२१६. घिण्णादय उदात्ता अनुदात्तेत।

२१७. अण रण वण भण[1] मण कण क्वण व्रण भ्रण ध्वण[2] शब्दार्था। इत' ऋम्यन्ता उदात्ता उदात्तेत। अणति। आण। अणिता। अणिणिषति। आणयति। मा भवानणिणत्। अणु —स्वल्पो धान्यविशेषश्च। 'अणश्च' 'धान्ये नित्' इत्यु- प्रत्यय। अणूनां धान्यानां भवनं क्षेत्रम् अणव्यम्, आणवीनम्—'विभाषा तिल- माषोमाभङ्गाणुभ्य' इति षष्ठ्यन्ताद्भवने क्षेत्रे यत्। विभाषाग्रहणात् खञ्च। यति "ओर्गुण" उवर्णान्तस्य गुणो भवति भसञ्ज्ञानिमित्ते तद्धिते परे इति गुणे 'वान्तो यि' इत्यवादेश। अणुप्रकार अणुक —'स्थूलादिभ्य प्रकारवचने कन्' इत कन्। प्रकारो भेद सादृश्य च। अणुक सूक्ष्मदृक्। अणु निपुणे इति यावादि- पाठात् कन्। अण्डम्—'ञमन्ताड्ड' इति ड'। बाहुलकाड्डकारस्य नेत्त्वम्। आडु जलतरणि.—'अणो डश्च' इत्यूकारप्रत्ययो डश्चान्तादेश। रणति। रराण। रेणतु.। रणिता। अरणीत्, अराणीत्। 'अतो ह्लादे.' इति वा वृद्धि.। रिरणिषति। रंरण्यते। ररणीति, रंरण्टि। रराण्ट —'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्या- नुस्वार, 'अनुनासिकस्य क्विझलो. क्ङिति' इति दीर्घः। राणयति। अरीरणत्, अरराणत्। क्राण्यादित्वाद् ह्रस्वविकल्प.। रणयति इति गतौ घटादि.। रणन रणः शब्द.। रणन्त्यस्मिन्निति रणो यज्ञ. सग्रामश्च—'वशिरण्योरुपसंख्यानम्' इति अकर्त्तरि कारके अप् प्रत्यय। रणितम्। रण्डा -'ञमन्ताड्ड.'। रणरणको हृल्लेख.—

---

1. क्षीरस्वामी न पठति। 2 मैत्रेयो न पठति।

'घञर्थे कविधानम्' इति क । 'कृञादीना के द्वे भवत ' इति द्विर्वचनम्, संज्ञाया कन् । पृषोदरादित्वाद्धलादिशेषाभावोऽभ्यासस्याकारश्च । वणति । ववाण । ववणतु इत्यादि । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपाभाव । अयमपि काण्यादि । वाण शततन्तु वीणा—'हलश्च' इति सज्ञाया घञ् । वाणी—'इञ् वपादिभ्य ' इति इञन्तात् 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति ङीष् । अन्तर्वाण्यस्येति अन्तर्वाणि विपश्चित्—'निष्प्रवाणिश्च' इति चकारात् 'नद्यृतश्च' इति कपो निषेध । अवश्य वणतीति वाणिनी—आवश्यकणिन्यन्तान्ङीप् । वण्ड —पूर्ववड्ड । अल्पतनु पशु । भणति । बभाण । भणिता इत्यादि । अयमपि काण्यादि । भण्यते इति भाण —कर्मणि घञ् । भणिति —'तितुत्र' इतीण्निषेधे 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' इति वचनादिडागम । भण्ड । भडेर्वा भाण्डम्—'पुच्छभाण्ड' इति निर्देशा-द्दीर्घ । भामेर्वा डप्रत्यये । सम्भाण्डयते, भाण्डानि सिञ्चनोतीत्यर्थ । 'पुच्छ-भाण्डचीवराण्णिङ्' इति णिङ् । 'भाण्डात्समाचयने' इति च वृत्ति । ङित्त्वा-त्तङ् । समबभाण्डत—'णिश्रि' इति चङ् ॥ मणति । ममाण । मेणतु । मणिता । इत्यादि । मणितम् । मणि —इन्प्रत्यय । मणिप्रकारो मणिक —स्थूलादित्वात् कन् । मणिरेव मणिक —यावादित्वात्कन् । मणिक' अलञ्जर —सज्ञायां कन् । मण्ड' । मण्डतेर्वा ॥ कणति । चकाण । कणिता इत्यादि । अयमपि काण्यादि । कणयति इति गतौ घटादित्वात् । कण लेश सूक्ष्मतण्डुलश्च—गोचरादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् घ । कणिका—सज्ञायां कनि 'प्रत्यय-स्थात्' इतीत्वम् । कण्ठ —कणेष्ठ' । बाहुलकात् ठस्येकाभाव । अय निमील-नार्थश्चुरादौ ॥ क्वणति । चक्वाण । क्वणिता इत्यादि । क्वाण., क्वण. । निक्वाणः, निक्वण । कल्याणप्रक्वणा वीणा, कल्याणप्रक्वाणा इति वा—"क्वणो वीणाया च" इति अनुपसृष्टान्निपूर्वात् वीणाविषयाच्च क्वणेर्वाऽप्प्रत्यय । सोपसर्गार्थं वीणाग्रहणम् । कुणालो धान्य यज्ञोपकरण च—'पीयुकणिभ्यां कालन् ह्रस्व' सम्प्रसारणं च' इति कालन्प्रत्यय , यथासख्यातसम्प्रसारण च । कुणपम्—'क्वण सम्प्रसारण च' इति कपन्प्रत्यय सम्प्रसारणं च । कङ्कणीका प्रतिसर —'चङ्कणे कङ्कणश्च' इति यङ्लुगन्तादीकन्प्रत्यय कङ्कणादेशश्च ॥ व्रणति । वव्राण । व्रणिता इत्यादि । अय बशादि क्वचित्पठ्यते । दन्तोष्ठ्यादिरेव सर्वत्र । तथा च दैव—'व्रणेच्छब्दार्थ-विषये, व्रणयेद्गात्रचूर्णने'' इति । गात्रचूर्णनार्थोऽयं कथादि ॥ भ्रणति । बभ्राण । भ्रणिता ॥ ध्वणति । दध्वाण । ध्वणिता इत्यादि । ध्वणिरपि सम्मतायामत्र पठ्यते ॥

२९८. ओणृ अपनयने । ओणति । प्रोणति । ओणाञ्चकार । ओणिता । ओणि-णिषति । ओणयति । मा भवानौणिणत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः । इदमेव ऋदित्त्व द्विर्वचनात् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वे ज्ञापकमित्युक्तम् । अवावा—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'

१. दै० १३ का० ।

इति वनिपि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इति णकारस्याकारेऽवादेशे 'सर्वनामस्थाने' इत्युपधादीर्घे नलोप । स्त्रियाम् अवावरी—'वनो र च' इति वन्नन्तप्रातिपदिकत्वात् ङीब्रौ । "वनो न हश" हशन्ताद्यो वन् विहितस्तदन्तान् ङीब्रौ नेत्यय प्रतिषेध प्रायिकत्वादत्र नेति न्यासादौ ॥४६०॥

२९९ शोणृ वर्णगत्यो. । शोणति । शुशोण । शोणिता । शुशोणिषति । शोशोण्यते । शोशोण्टि । शोणयति । अशुशोणत् । शोणितम् । शोण । शोणी, शोणा । 'शोणात्प्राचाम्' इति वा ङीष् ॥४६१॥

३००. श्रोणृ सङ्घाते । श्रोणति इत्यादि । श्रोणि । इन्प्रत्यय. । श्रोणी । कृदिकारत्वाद्वा ङीष् । श्रोणा नक्षत्रम्—अजन्ताट्टाप् ॥४६२॥

३०१. श्लोणृ च । श्लोणति इत्यादि । शोणादय तालव्योष्मादय ॥४६३॥

३०२. प्रैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणृ इति कचित्पठ्यते । प्रैणति इत्यादि ॥४६४॥

३०३. ध्रण शब्दे[1] । उपदेशे नान्तोऽयमिति प्रागस्य निर्देशो न कृत । तस्य प्रयोजन यङ्लुकीति मैत्रेय । अतोऽस्य दण्डके पाठ प्रक्षिप्त । ध्रणति इत्यादि । 'रषाभ्याम्' इति णत्वम् । यङ्लुकि दन्ध्रन्ति, दन्ध्रान्त इत्यादौ णत्वस्य 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारेऽसिद्धत्वात् कृते तस्मिन्परसवर्ण, तस्यासिद्धत्वात् पुनर्णत्व न भवति । अभ्यासस्य 'नुगत' इति नुक् । अस्मादनन्तर कचित् कोशे[2] 'वण भण धण'इति त्रय पठ्यन्ते, तत्र भणिर्मैत्रेयानुसारेण दण्डके पठित । धणिरपि सम्मतायामिति तत्रैवोक्तम् । वणति । वण —'उद्धण ' इत्यच् ॥४६५॥

३०४. कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । कनति । चकान । कनिता इत्यादि । कन्या—कन्याया अपत्य कानीन —'कन्याया कनीन च' इति अण् कनीनादेशश्च । अत एव निर्देशाद्यत्, स्वरितान्तत्व तु 'तिल्यशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त ' इति, अन्यथा 'यतोऽनाव ' इति यदन्तस्य द्व्यचो विधीयमान आद्युदात्त स्यात् । कनकम्—'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयो ' इति कुन् ॥४६६॥

३०५ ष्टन वन[3] शब्दे । स्तनति । तस्तान । स्तनिता इत्यादि । तिस्तनिषति । तस्तन्यते । तस्तनीति । तस्तन्ति । ध्वनतिवत्प्रक्रिया । स्तानयति । अतिष्टनत् । अभिनिष्टान. विसर्जनीय'—'अभिनिस स्तन' शब्दसञ्ज्ञायाम्' इति षत्वम्, अन्यत्र अभिनिस्तनति मृदङ्ग । अत्र न्यासे सकारादिरयं पठितः । तदस्य षोपदेशपर्युदासवाक्ये उपादानान्निर्मूलम् । अत एव पुरुषकारे मूर्द्धन्यादिरेवायं दर्शित. । स्तान्यम्—ण्यत् । स्तनः—अच् । स्तन्यम्—'शरीरावयवाद्यत्' इति भवार्थे यत् । स्तनितम्—स्तनयतीति देवशब्दार्थस्य कथादिपठितस्य ॥ वनति । ववान । ववनतुः । वनिता । इत्यादि । वनितम् । वनित्वा । वतिः—क्तिनि 'तितुत्र' इतीण्निषेधात् 'अनुदा-

---

१. सूत्रमिद क्षीरस्वामी न पठति । २. तरङ्गिण्याम् । ३. 'स्तन ध्वन' इति क्षीरस्वामी ।

त्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' इत्यनुनासिकलोपे वति इति भवति। अनुदात्तोपदेशा यमिरमिनमिहनिगमिमन्यतय । प्रवत्य— 'वा ल्यपि' इत्यनुदात्तोपदेशादीना विधीयमानोऽयमनुनासिकलोपविकल्पो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् नान्तेषु नित्य , अन्यत्र विकल्प इतीह नित्य । वन्ति — क्तिच् 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेध । 'अनुदात्तोपदेशवनति' इति श्तिपा निर्देशात् ववान्त इत्यादावनुनासिकलोपो न भवति। वनोतिनिवृत्त्यर्थस्तु श्तिपा निर्देशो न भवति, तनोत्यादित्वेन तस्यानुनासिकलोपस्येष्टत्वात्। वनिष्ठु –अपान मासविशेषश्च। 'ऋतन्यञ्जिवनि'इत्यादिनेष्ठुच्। वनम्– अच्। वनाना समूहो वन्या—'पाशादिभ्यो य' इति समूहे य । तदन्तं स्वभावात् स्त्रीलिङ्गम्। वन्यम्—दिगादित्वाद्भवार्थे यत्। वानेयम्–'पूर्वनगरी' इति नद्यादित्वात् ढक् शैषिक । वनि , वनी–'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष् ॥४६७-४६८॥

३०६. ~~वन षण सम्भक्तौ~~। वनेरर्थभेदात्पुन पाठ इति मैत्रेय.। तथैवोदाहरणानि—सनति। ससान। सेनतु । सनिता इत्यादि। सायात्, सन्यात्—'किदाशिषि' इति कित्त्वाद् "ये विभाषा" जनसनखना यकारादौ क्ङित्यात्वं वेति तद्विकल्पः। एवं यग्यङोरपि। धातुपारायणे तु "'लोपो यि' इतिवद्वर्णमात्रे निर्देष्टव्ये य इत्यत्वतो निर्देशाद्यासुट्यात्व न" इत्युक्तम्। सिसनिषति, सिषासति— 'सनीवन्तर्द्धभ्रस्जिदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' इतीड्विकल्प , इडभावे 'जनसनखना सञ्झलो' इति झलादौ सनि क्ङिति च विधीयमानमात्व भवति। सासायते। ससन्यते—'ये विभाषा' इत्यात्वम्। इदं च क्ङित्येवेति ण्यति न भवति–सान्यम् इति। ससनोति, ससन्ति। ससात.। प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'जनसन' इत्यात्वे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घं परत्वाद् बाधित्वाऽत्रापि भवति। सातिः। सातः। सातवान्। आत्वसूत्रे च 'झलादिसन् जनखनोने सम्भवति इति सनोतेरेव विशेषणम्' इति वदता वृत्तिकारेण सनोते 'सनीवन्त' इति पक्ष इडागम', तदिह 'सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम्'इत्यभिधानादिड्विधावात्वे च तानादिकस्यैव ग्रहणमितीव प्रतीयते। अन्ये तु पुनरुभयत्रोभयोर्ग्रहणमाहु । एवं च वृत्तौ सनोतेरित्युपादानं 'तस्यानुनासिकलोपादात्व विप्रतिषेधेन इति वक्ष्यामि' इत्येवमर्थं मन्तव्यम्। सानु.—'दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्' इति ञुणप्रत्यय । वनु याचने, षणु दाने इतिं द्वयं तनादौ ॥४६९-४७०॥

३०७. श्रम गत्यादिषु। कनी दीप्तिगतीत्यत्र गते परयो शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन ग्रह । श्रमति। श्राम। श्रामतु। श्रमिता इत्यादि। श्रमिमिषति। श्रामयति इत्यत्र 'न कम्यमिचमाम्' इति मित्त्वनिषेधात् 'मिता ह्रस्व.' इति 'पोरदुपधात्' ह्रस्वाभावः। श्रम्यम्–'पोरद्'इति यत्। निष्ठाया 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्'इतीड्विकल्पनात् श्रमित., श्रान्त., श्रमितवान्, श्रान्तवान् इति भवति। इडभावे 'अनुनासिकस्य

क्विझलो' क्ङिति' इति दीर्घ । क्विपि पूर्ववत् दीर्घे 'मो नो धातो' इति नत्वे आन् इति भवति। नलोपस्तु न भवति, असिद्धत्वादिति प्रागेवोक्तम्। अम.—घञि 'नोदात्तोपदेश' इति वृद्धिनिषेध। अत एव चिण्यपि ण्यन्तात् 'न कम्यमि' इति मित्त्वनिषेधात् ण्यपेक्षया वृद्धौ मा भवान् आमि इति भवति। आमय इत्यम रोगे इति चौरादिकस्य। अमत्रम्—'अभिनक्षियजिबन्दिपतिभ्य' इत्यत्रन्। अमित्र —'अमेर्द्विषति चित्' इतीत्रप्रत्यय। आम्र –'अमितम्योर्दीर्घश्च' इति रप्रत्यये दीर्घ। आन्त्रम्—'अत्यमिचमिशसिभ्य त्रन्' इति त्रन् ॥४७१॥

३०८ द्रम हम्म मीमृ गतौ। द्रमति। दद्राम। द्रमिता इत्यादि। लुङि 'ह्म्यन्त' इति वृद्धिनिषेधात् अद्रमीत्। दिद्रमिषति। दन्द्रम्यते। दन्द्रमीति, दन्द्रन्ति। दन्द्रान्त इत्यादि। उत्तमे 'म्वोश्च' इति नत्वे णत्वम्—दन्द्रण्मि इत्यादि। अदन्द्रन् इत्यत्र तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे 'मो नो धातो' इति नत्वे 'पदान्तस्य' इति णत्वं न भवति। द्रमयति। अदिद्रमत्। अमन्तत्वान्मित्त्वम्। अद्रमि, अद्रामि। द्रमन्द्रमम्, द्रामन्द्रामम्—'चिण्णमुलो' दीर्घविकल्प। स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे दीर्घविकल्पे णिलोपे च द्रमिष्यते, द्रामिष्यते इत्यादि। शुद्धे पुनरिटि णेर्गुणायादेशयो द्रमयिष्यते इत्यादि। अण्यन्तात् चिणि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधात् अद्रमि इत्येव भवति। एव ञिति णिति कृति च द्रम, द्रमक इत्यादि। दन्द्रमण—'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना ताच्छील्यादौ यङन्तादस्माद्युचि अल्लोपयलोपौ। द्रमिड:—'ञमन्तात्ड' इति ड। 'नेड्वशि कृति' इति निषेधो बाहुलकान्न भवति॥ हम्मति। जहम्म। हम्मिता इत्यादि। जिहम्मिषति। जेहम्म्यते। जंहम्मीति। जंहन्ति। जंहन्त. इत्यादावनुपधात्वान्नोपधादीर्घ। लङि हल्ङ्यादिसयोगान्तलोपयो 'मो नो धातो' इति नत्वे अजहन्। हम्मयति। अजहम्मत्। हम्मित्वा। हम्मति. ज्ञानम्, गत्यर्थो बुद्ध्यर्थ, न हम्मति अहम्मति अज्ञानम्। यद्वा अहमिति मति'[1]। अहशब्दो मान्तोऽहङ्कारवचनोऽव्ययम्॥ मीमति। मिमीम। मिमीमतुः। मीमिता। इत्यादि। मिमीमिषति। मेमीम्यते। मेमीमीति, मेमीन्ति इत्यादि। लङि अमेमीत्। मीमयति। अमिमीमत्। मीमित्वा। मीमित.। अय 'शब्दे च' इति क्वचित्[1] पठ्यते ॥४७२-४७४॥

३०९. चमु छमु जमु झमु अदने। चमति। चचाम। चेमतु। चमिता इत्यादि। आङ्पूर्वत्वे तु 'ष्ठिवुक्लमुचमा शिति' इति दीर्घ। आचामति। आचामतु। आचामत्। आचामेत्। आचामयति। चिणि ञिति णिति कृति च 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधात्—अचमि। चम.। चमक इत्यादि। अत्रापि 'अनाचमे' इति वचनात् आचामि। आचाम, आचामक इति वृद्धिरेव। ननु वार्त्तिके 'अचमिकमिवमी-

---

१. क्षीरतरङ्गिण्याम्।

क्रंसीष्ट। प्रक्रंस्त। प्रक्रस्यत। 'अनुपसर्गाद्वा' इति पक्षे तङ्। अत्रापि शब्विषये वा श्यनि क्रम्यते इत्यादि। 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति वृत्त्यादिषु नित्यस्तङुदाहार्य। वृत्तिरप्रतिबन्ध। सर्ग उत्साह। तायनं स्फीतता। अयं वृत्त्यादिविषयस्तङ् 'उपपराभ्याम्' इति सिद्धे सत्यारम्भान्नियमादन्योपसृष्टान्न भवति। तेन संक्रामति इति परस्मैपदमेव। यदायमाङ्पूर्व उद्गमनार्थस्तदा 'आङ उद्गमने' इति वचनात् नित्यस्तङुदाहार्य —आक्रमते भानु. इत्यादि। अत्र 'ज्योतिरुद्गमने इति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात् आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् इत्यत्र न भवति। 'उद्गमने वर्तमानोऽयमकर्मक.' इति कैयटे उक्तम्[1]। पदमञ्जर्यां तु 'आक्रमति धूमो हर्म्यतलम्' इति वृत्तिमुपादाय 'उद्गमने क्रमिरकर्मक, तस्मादाक्रामति धूमो हर्म्यतलादिति पठितव्यम्' इत्युक्तम्[2]। यद्वा 'उद्गमनपूर्विकाया व्याप्तौ अत्र क्रमिर्द्रष्टव्य' इति द्वितीया समर्थिता। 'नभः समाक्रामति चन्द्रमा. इत्यत्र नोद्गमन विवक्षितम्, किं तर्हि, व्याप्तिरिति परस्मैपदम्' इति तत्रैवोक्तम्[2]। विक्रमते–सुष्ठु पदानि विक्षिपतीत्यर्थ। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रम' इति वृत्ति.। 'वे पादविहरणे' इति नित्यस्तङ्। अन्यत्र विक्रामत्यजिनसन्धिः इति। त्रुट्यतीत्यर्थ। प्रक्रमते भोक्तुम, उपक्रमते भोक्तुम—'प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम्' इति नित्यस्तङ्। समर्थौ समानार्थौ। तच्च समानार्थत्वमादिकर्मणि। अन्यत्र प्रक्रामति, उपक्रामति इति, आगच्छति उपगच्छतीति चार्थ। आत्मनेपदेषु वलाद्यार्धधातुकस्य 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इतीडभाव। स्नुक्रमोर्वलाद्यार्धधातुकस्येडागमो भवति आत्मनेपदनिमित्ताभावे, इत्यक्षरार्थ। तदर्थादनयोरुदात्तत्वादेवेट सिद्धावारम्भादात्मनेपदनिमित्तत्वे निषेधार्थं सूत्रं भवति। निमित्तग्रहणं कुर्वद्रूपताप्रतिपत्त्यर्थम्, न तु योग्यतापरमिति कर्मकर्तृविषयाद्भावकर्मविषयाच्चास्मात् कृत सत्यामपि योग्यतायामात्मनेपदाभावात् प्रक्रमिता, प्रक्रमितुम, प्रक्रमितव्यम इतीड् भवत्येव। न चार्थविशेषा उपसर्गविशेषाश्चात्मनेपदस्य निमित्त न क्रामतिरिति कथमस्यात्मनेपदनिमित्तत्वमिति मन्तव्यम्, यतस्तेषा विषयतया विशेषणत्वात् तद्विशिष्टो धातुरेव निमित्तम्। चिक्रसते चिक्रस्यते इत्यादौ 'पूर्ववत्सन' इत्यतिदेशात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेऽप्यात्मनेपदस्य निमित्तमिति तस्य क्रमिनिमित्तत्वादिडभावः। चिक्रस्यते इत्यादौ भावकर्मणोरपि परत्वात् 'पूर्ववत्सन' इत्येवात्मनेपदमिति प्रकृतेरेवात्मनेपदनिमित्तत्वमितीड्भावः सिद्ध। अस्ति च विप्रतिषेध, भावकर्मणोरित्यात्मनेपदक्रमिनिमित्तत्वाभावादिट् स्यात्, अनेन तु सति नेति। यदा तु सनन्ताण्णिच्, तदात्मनेपदस्य क्रमिनिमित्तत्वाभावात् चिक्रमिषयते इतीटा भाव्यम्। तथा चिक्रमिषते स्वयमेव इति कर्मकर्तर्यपि। अत्र हि कर्मपदनिर्देशनिमित्तमेवात्मनेपदम्, न तु क्रमिनिमि-

१. म० भा० प्र० १।३।४० (पा० सू०)। २. प० म० १।३।४०।

त्तम्। अत्र हरदत्तः—"सिद्धं तु स्नुक्रमोरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्निषेधात् 'क्रमेश्च'इति वार्त्तिककारवचनादिहाप्यात्मनेपदेन समानपदस्थत्वादिटा न भाव्यम्" इत्याह। भाष्यवार्त्तिकपूर्वापरपर्यालोचनाया समानपदस्थत्वे तात्पर्यं नेति प्रतीयते। यतस्तु वार्त्तिककार "आत्मनेपदे परे स्नुक्रमोर्नेडित्येव सूत्रार्थे आश्रीयमाणे निर्दिष्टपरिभाषया आनन्तर्ये एव भाव्यत्वात् प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र स्येन व्यवधानात् प्रक्रंसीष्ट इत्यत्र च सीयुट आत्मनेपदभक्तत्वात् प्रक्रंस्यते इत्यत्र व्यपवर्गाभावात् आत्मनेपदपरत्वाभावादिण्निषेधाप्रसङ्गाद् आत्मनेपदपरप्रतिषेधे तत्परसीयुडेकादेशेषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तत्वात्, तत्परिहारमात्राय सिद्धत्वात्मनेपदेन समानपदस्यस्येण्निषेधाद्" इत्याह। भाष्यकृता च 'यथान्यासमेवास्तु' इति सूत्रमेव स्थापितम्। न च तत्र समानपदस्थत्वावगति। तथा वृत्तावपि—'न चेत्स्नुक्रमी आत्मनेपदस्य निमित्तम्, निमित्तग्रहण सीयुडादेस्तत्परस्य च प्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तम्। गतमद'। प्रक्रान्तेत्यादावात्मनेपदाभावेऽपि 'क्रमेस्तु कर्त्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यप्यात्मनेपदे प्रकृतिप्रतिषेधो वक्तव्य.'इति इडभाव। अनुपसर्गात् क्रमे क्रन्ता क्रमिता इत्युभयमपि भवति। "अनुपसर्गाद्वा' इति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्तादित्येके। अन्ये त्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभाव विषयशब्द वर्णयन्त क्रमितेत्येव भवितव्यमित्याहु" इति पदमञ्जर्याम्। क्रमेरात्मनेपदे तासावनिट्त्वात् 'उपदेशेऽत्वत' इति थल इण्निषेधो नाशङ्क्य, यत परस्मैपदे तासौ सेट्त्वान्नित्यानिट्त्वाभाव। क्रान्त्वा क्रन्त्वा, क्रमित्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प। इडभावे 'क्रमश्च क्त्वि' इति वा दीर्घ। क्रान्तः—'यस्य विभाषा' इतीण्निषेध। क्रम—घञ्। 'नोदात्तोपदेश' इति वृद्धिनिषेध। क्रममधीते क्रमक—'क्रमादिभ्यो वुन्' इति 'तदधीते तद्वेद' इति विषये वुन्। चङ्क्रमण—'जुचङ्क्रम्य' इति युच्। न क्रामतीति नक्र—'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति ड। 'नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या' इति निपातनान्नञो नलोपाभाव.। क्रिमिः—'क्रमिगमिनमिस्थम्भामच इञ्च' इतीन्प्रत्यये अकारस्येकार। क्रमिण—'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य शनेलच' इति पामादिपाठान्मत्वर्थीयो न॥४७६॥

यज्ञनारायणार्येण[1] प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता। अस्या निःशेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगाः॥

३११ अणादय उदात्ता उदात्तेत.॥

३१२. अय वय पय[2] मय चय तय णय[3] गतौ। इत आरभ्य रेवत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत। अयते। अयाञ्चक्रे—'दयायासश्च' इत्याम्। अयिता। अयिष्यते। अयताम्। आयत। अयेत। आशिषि—अयिषीष्ट। आयिष्यत। अस्य लुङ्लिटोर्ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प उदाहार्य.। एवमन्येष्वपि यान्तेषु।

१ कोऽयं यज्ञनारायणार्य इति भूमिकायां विचारितम्।

२. 'यय' इति मैत्रेय.। ३. 'नय' इति क्षीरतरङ्गिण्याम्।

अयियिषते । आययति । मा भवानयियत् । आय, अय.—घञचौ । चलनार्थत्वेऽपि नास्य युजस्ति, 'न ये' इति यान्ताना तन्निषेधात् । तेन अयिता इति सामान्यस्तृन् भवति । प्लायते—'उपसर्गस्यायतौ' इति उपसर्गस्थस्य रेफस्यायतिपरत्वाल्लत्वम् । नन्वेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्रेफस्यायति परो न भवति, सत्यम्, 'येन नाव्यव धानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति एकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयिष्यते । न चास्ति 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इति, 'तस्य दोष सयोगादिलोपलत्व-णत्वेषु' इति तस्य सापवादत्वात् । एव च पल्ययते इत्यत्रापि लत्वं भवति । न चानन्तरो निर्दुरो रेफोऽवकाश इति वाच्यम्, तर्हि लाघवार्थं तावेवोपाददीत । येषान्तूपसर्गविशेषणमयतिग्रहणम् 'अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ' इति, तेषा नैवास्य चोद्यस्यावसर', किन्तु प्रत्यय इत्यत्रापि लत्व स्यात् । भवितव्यमेवेति तेषा-मेव केचित् । अपरे तु 'प्रतिपूर्वस्यायतेर्नैव प्रयोग' इति, तेषा प्रत्ययशब्द प्रति-पूर्वादिणोऽचि । प्रत्ययितशब्दोऽप्यस्मादेव तारकादित्वादितचि । निरयते, दुरयते इति प्रयोगस्सान्तयोर्द्रष्टव्य । नह्यत्र लत्वप्रसङ्ग, 'ससजुषो' इत्यस्यासिद्धत्वात् । वयते । वव्ये—वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ । वयिता इत्यादि पूर्ववत् । विवयिषते । वावय्यते । वावयीति, वावति । वावत । वावयति । वावयीषि, वावसि । वावथ. । वावथ । वावयीमि । वावामि । वावाव । वावाम । वलि यलोप । यञादौ तु कृते यलोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ । झौ यलोपात्पूर्वं नित्यत्वादद्भावे वल्पर-त्वाभावाद्यलोपाभाव । लोटि सेर्हिभावात् परत्वात्पूर्वं वलि लोपे तदनन्तर हिरादेश., तस्य च 'अतो हे' इति लुकि वावा इति भवति । पूर्वं तु हिभावे तमाश्रित्य वलि लोपे सन्निपातपरिभाषया हेर्लुड् न स्यात्, उत्तमे तु नित्य-त्वादाटि यलोपाप्रसङ्गात् वावयानि इत्यादि भवति । लङि तिप्सिपो परमपि हल्ङ्याब्भ्यादिलोपे यलोपो बाधते इति अवावत्, अवाव इति भवति । इद च 'व्योर्वलि लोप' इत्यनुवादपूर्वं विधेये निर्दिश्ये तस्य पूर्वनिर्देशेन विध्यन्तराद्-बलीयस्त्वज्ञापनादवगम्यते । यत्तु तत्र वृत्तावुक्तम्–'पूर्वनिर्देशस्य फलं वेरपृक्तलोपा-त्पूर्वं वलि लोप:' इति, तद्विध्यन्तरोपलक्षणम् । आहुश्चैव तत्र व्याख्यातार । यद्वा—प्रकृतिविशेषं प्रत्ययविशेषं चापेक्षमाणाद्धल्ङ्याब्भ्यादिलोपात् वर्णमात्रापेक्ष-त्वादन्तरङ्गो वलि लोप इति पूर्वमेवासावत्र प्रवर्त्तिष्यते । पयते । पेये । पयिता ॥ मयते । मेये । मयिता ॥ चयते । चेये । चयिता ॥ तयते । तेये । तयिता ॥ नयते । नेये नयिता इत्यादि । चयिवत् । नयतेर्णोपदेशत्वात् प्रणयते इति णत्वं भवति । अत्र षयीति मूर्द्धन्योष्मादिरपि क्वचित् कोशे पठ्यते, मैत्रेयादिभिस्तु न पठ्यते । वयादीनामपि अयिवत् 'न य' इति युञ्निषेधात् तच्छीलादौ तृनेव । 'णय रक्षणे च' इति मैत्रेय.[1] । तय णयेरत्येके । अयादीना झौ वलि लोपे तुकि अत, वत,

---

1. क्षीरस्वामी तु 'तय रक्षणे च' इति पठति ।

इत्यादि भवति। अतो लोपस्तु न भवति, आर्द्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य तद्विधानात् ॥४८०-४८६॥

३१३. दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। सर्पिषो दयते। सर्पिर्दयते 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। अशेषे तु द्वितीयैव। दयाञ्चक्रे। 'दयायासश्च' इत्याम्। दयिता इत्यादि। वयिवत्। दयालु –'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्' इति ताच्छीलिक आलुच्। दया। दयतिर्भिदादिषु द्रष्टव्य ॥४८७॥

३१४ रय गतौ। रयते इत्यादि वयिवत्। राय –घञ्। रय तु अचि[१] ॥४८८॥

३१५. ऊयी तन्तुसताने। ऊयते। ऊयाञ्चक्रे। 'इजादेश्च गुरुमत' इत्याम्। ऊयिता इत्यादि। ऊययति। मा भवानूनियत्। द्विर्वचनात्पूर्वमुपधाह्रस्वत्वमित्युक्तम्। ऊयित्वा, ऊत, ऊतवान्—ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट्त्वम्। ऊति —बाहुलकात् क्तिन्। "'ऊतियूति' इति निपातनमवते क्तिनि उदात्तार्थम्" इति वृत्तावुक्तम् ॥४८९॥

३१६ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च। पूयते। पुपूये। पूयिता इत्यादि। पुपूयिषते। पोपूय्यते। पोपूयीति, पोपोति। पोपूत –इत्यादि। वयतिवत्। तसादौ ङित्त्वान्न गुण। पूययति। अपूपुयत्। पूयित्वा। पूत, पूतवान्—ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट्त्वम्। पूति — 'गन्धस्येदुत्पूति' इत्यादिनिर्देशात् क्तिन्। पूय — पचाद्यच् ॥४९०॥

३१७ क्नूयी शब्दे उन्दने च। क्नूयते। चुक्नूये। क्नूयिता इत्यादि पूयतिवत्। क्नोपयति 'अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्याता पुङ् णौ' इति पुकि यलोपे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुण। अचुक्नुपत्—कृतेऽपि गुणे 'णौ चङि' इति ह्रस्व। क्नूयीति सानुबन्धकस्य निर्देशाद्यङ्लुकि चोक्नूयीति इति भवति। चेलक्नोप वृष्टो देव —'चेले क्नोपे' इति ण्यन्तादस्मात् कर्मणि चेल उपपदे वर्षप्रमाणे गम्यमाने णमुल्। यावता वर्षेण चेल क्लिद्यति तावद् वृष्ट इत्यर्थ। चेल इत्यर्थग्रहणमिति वस्त्रक्नोपम् इत्याद्यपि भवति। अस्यापीदित्त्वान्निष्ठायामनिट्त्वम् ॥४९१॥

३१८ क्ष्मायी विधूनने। क्ष्मायते। चक्ष्माये। क्ष्मायिता इत्यादि। चिक्ष्मायिषते। चाक्ष्माय्यते। चाक्ष्मायीति, चाक्ष्माति। तसादौ क्ङिति सार्वधातुके 'श्नाभ्यस्तयोरात' 'ई हल्यघो' इति लोप इत्वञ्च—चाक्ष्मीत इत्यादि। लोटि तातङ्पक्षे ङित्त्वात् चाक्ष्मीतात् इति भवति। हेरप्यपित्त्वात् ङित्त्वात् चाक्ष्मीहि। लङि नित्यत्वाद्यलोपात्पूर्वं 'सिजभ्यस्त' इति जुरभावो भवति। अचाक्ष्मायीत्। अचाक्ष्मीताम्। अचाक्ष्मायुः इत्यादि। क्ष्मापयति। अचिक्ष्मपत्। 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक्। अस्यापि सानुबन्धकस्य निर्देशात् यङ्लुकि चाक्ष्माययति इति। ईदित्त्वान्निष्ठायां क्ष्मातः, क्ष्मातवान् ॥४९२॥

३१९ स्फायी ओप्यायी वृद्धौ। स्फायते। पस्फाये—अभ्यासे 'शर्पूर्वाः खय'

---

१. 'रीङ' इति ख. पुस्तके।

इति खय' शेष । स्फायिता इत्यादि दमायिवत् । णौ 'स्फायो व:' इति यकारस्य वकारे स्फावयति। श्रपिस्फवत् इति भवति। स्फीत , स्फीतवान् 'स्फाय स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभाव । वत्वस्फीभावौ प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुक्यपि भवत इति। पास्फावयति । स्फीत , स्फीतवान् 'स्फाय स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभाव. । वत्वस्फीभावौ प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुक्यपि भवत इति पास्फावयति, स्फीत , स्फीतवान् इति भवति। स्फायत इति स्फा —क्विपि वलि लोप । अयं वेरपृक्तलोपात्पूर्वं भवतीति वयतौ प्रतिपादितम् । स्फाश्च तदण्ड च स्फाएडम् । एव स्फान्त्रम् । वृद्धाएडान्त्रे उच्यते। स्फार —'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ।। प्यायते । पिप्ये । पिप्याते। पिप्यिरे। पिप्यिषे। पिप्याथे। पिप्यिध्वे। पिप्यिवहे–परत्वात् 'लिड्यङोश्च' इति प्याय पीभावे पुन प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्विर्वचने 'एरनेकाच' इत्यजादौ यण्। प्यायिता इत्यादि पूर्ववत् । लुङि 'दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति कर्त्तरि तशब्दे वा चिणि अप्यायि, अप्यायिष्ट इति भवति। यङि लिड्वत्पीभावे पेपीयते इत्यादि। यङ्लुकि तु पाप्याति। पाप्यात इत्यादि पूर्ववत्। पीन, पीनवान्—'प्याय पी निष्ठायाम्' इति वा पीभाव । इय च व्यवस्थितविभाषेति अनुपसृष्टे तु नित्यम्। उपसृष्टे तु नैव, आप्यान प्रप्यानश्चन्द्रमा इति। आङ्पूर्वादन्धूधसोर्भवत्येव—आपीनमन्धु, आपीनमूध इति। 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। ईदित्व पीभावाभावे निष्ठाया इण्निवृत्त्यर्थम्। ओदितोऽनन्तराया निष्ठाया नत्वार्थमिदमोदित्त्वम्। कृते पीभावे स्वरान्तत्वात् 'अनिट्स्वरान्त' इत्यनिट्त्वे सावकाशमिति पीभावाभाव इण्निवृत्तेर्न ज्ञापक । स्फायेस्त्वीदित्त्वे स्फीभावस्य नित्यत्वात् स्वरान्तत्वादनिट्त्वे सिद्धे अनुदात्तेत्त्वमात्र फलम्। न च सत्यपीटि सवर्णदीर्घत्वेनेदमेव रूपमिति मन्तव्यम्, परत्वादियङ्प्रसङ्गात्।।४९३।।

३२० तायृ सन्तानपालनयो । सन्तान प्रबन्ध । तायते। तताये। तायिता इत्यादि पूर्ववत्। लुङि 'दीपजन' इत्यादिना कर्त्तरि तशब्दे वा चिणि–अतायि, अतायिष्ट इति भवति। ऋदित्त्वाण्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वाभावात् अततायत् । अनीदित्त्वान्निष्ठायाम्—तायित., तायितवान् ॥ ४९४ ॥

३२१. शल चलनसंवरणयो.। शलते। शेले । शलिता । शलिष्यते। शलताम् । अशलत । शलेत । आशिषि–शलिषीष्ट । अशलिष्ट । शाशल्यते । शाशलीति, शाशल्ति । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोप.—अशाशल्। शालयति । अशीशलत् । शलित्वा । शलित । शलभः—'कॄशॄशलिभ्योऽभच्' । शल्कम्–'इण्भिकापाशलि' इति कन्। शलाका—'शलिपतिपटिभ्यो नित्' इत्याक'। शालूक —'शलिमण्डिभ्यामूकण्' इत्यूकण्। शलंलम्—'कलतृपश्च' इत्यत्र प्रत्ययस्य पूर्वनिर्देशस्य धात्वन्तरादप्यय भवतीति सूचनार्थत्वात् कुण्डलादिवत् कल. प्रत्यय । शलली—पिप्पल्यादित्वात् ङीष्, जातिलक्षणो वा। शलालुः—गन्धद्रव्यविशेष., शलालु. पण्यं व्यवहार्यमस्य

शलालुक —'शलालुनोऽन्यतरस्याम्' इति प्रथमान्तादस्य पण्यमित्यर्थे ष्ठन्। षित्त्वात् स्त्रियां शलालुकी। अन्यतरस्याग्रहणात् 'प्राग्वहतेष्ठक्' इति ठकि 'किति च' इत्यादिवृद्धौ शालालुक । उभयोरपि ठशब्दयोरुगन्तात्परत्वात् 'इसुसुक्तान्तात्क' इति कादेश । अत एव 'शलालुन' इति निर्देशादालुप्रत्यय । शाला इति शालतावुक्तम्। अय गत्यर्थो ज्वलादौ परस्मैपदी ॥ ४६५ ॥

३२२. वल वल्ल[१] सवरणे[१] सञ्चरणे च[१]। वलते। ववले। वलिता इत्यादि शलिवत्। णौ घटादित्वाद् वलयति इति। वाल –'हलश्च' इति करणे घञ्। वार– 'वालमूल' इत्यादिना पक्षे र । वलि, वली—इन्नन्तात् 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्। वलिन–पामादित्वान्मत्वर्थे न। वलिभ –'तुन्दिवलिवटेर्भ' इति भ। अयमपि मत्वर्थीय । वलि –'वलेर्बलञ्चाहिरण्ये' इति इन्प्रत्यये वलादेश । वलभी—बाहुलकादभचि पिप्पल्यादिदर्शनात् ङीष्। वलय —'वलिमलितनिभ्य कयन्' इति कयन्। वल्गु —'वलेर्गुक्च' इति उप्रत्ययो गुगागमश्च । वलाक –'वलाकादयश्च' इत्याकन्नन्तो निपातित । वलाकाया अपत्य वालाकि —'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ्प्रत्यय.। अत्रैव पाठात् जातिलक्षणङीष बाधित्वा टाप्, अजादित्वाद्वा। वलाका अस्य सन्तीति वलाकी—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे इनिः। वलीक नीव्रम—'अलीकादयश्च' इतीकन्। वल्मीकम्—बाहुलकान्मुडागम ॥ वल्लते। ववल्ले। वल्लिता इत्यादि। यङ्लुकि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपे च अवावल्। वल्लभ—'रासिवल्लिभ्या च' इत्यभच्। वल्लरी—बाहुलकादरप्रत्यये पिप्पल्यादिदर्शनात् ङीष्। वल्लि., वल्ली इति कृदिकारत्वाद्वा ङीष्। वल्लूरं शुष्कमासम्—'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इति ऊर ॥ ४९६-४९७ ॥

३२३. मल मल्ल धारणे। मलते। मेले। मलिता॥ मल्लते इत्यादि पूर्ववत्। माला—'अकर्त्तरि च कारके'—इति कर्मणि घञ्। 'लस्य' इत्यत्र भाष्यकैयटयोर्माङोऽयं लप्रत्यय उक्त । माली—व्रीह्यादित्वादिनि । मालभारी—'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' इति यथासंख्यान्मालाया भारिण्युत्तरपदे ह्रस्वः। केचित्तु तत्र 'हारि' इति पठन्ति। माल्यम्—'ऋहलोर्ण्यत्'। मलय.—'वलिमलि' इति कयन्। शरीर धार्यते इति मलम्—अच्। मृजेर्वा व्युत्पादयिष्यते। मलिन, मलीमस —'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसा' इतीनजीमसजन्तौ मत्वर्थे निपातितौ। केन मल्यते इति कमलम्—'घञर्थे कविधानम्' इति क, 'कर्तृकरणे कृता' इति समास । कमेर्वा कलप्रत्यये व्युत्पादनीय । आमलकी—'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयोरपूर्वस्यापि' इति कुनि गौरादित्वान्ङीष्। मल्ल.—अच्प्रत्यय'। मल्लिका—'सञ्ज्ञायाम्' इति स्त्रिया ण्वुल्। मल्लक —क्वुन्। मलं मल्लते धारयतीति मलमल्लं कौपीनम् ॥ ४९८-४९९ ॥

---

१. क्षीरस्वामी न पठति।

३२४. भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । भलते । भल्लते । इत्यादि । भाल —'अकर्त्तरि च कारके' इति घञ् । भा दीप्तिं लातीति वा भाल । भल्लूक श्वापद — 'उलूकादयश्च' इति ऊकनन्तो निपातित । भल्लूकोऽप्युलूकादि । भल्यते हिंस्यतेऽनेनेति भल्ल —'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति घ , 'हलश्च' इति घञ् वा । भल्ली—'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । अयमाभण्डने चुरादि ॥ ५००-५०१ ॥

३२५ कल शब्दसङ्ख्यानयो । कलते इत्यादि । काल —'अकर्त्तरि च कारके' इति घञ् । काले भव काल्यम्—'दिगादिभ्यो यत्' इति सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । काल प्राप्तोऽस्य काल्य उत्सव —'कालाद्यत्' इति प्रथमान्तादस्य प्राप्तमित्यर्थे यत् । अनित्यो वर्ण कालेन रक्तो वा कालक —"कालाच्च" इति अनित्ये वर्णे रक्ते च वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् । काली—'जानपद' इत्यादिना वर्णे ङीष् । अन्यत्र काला, कालिका—सञ्ज्ञाया कनि 'केऽण' ह्रस्व । कलिलम्—'सलिकलि' इति इलच् । कलभ —'कृगॄशॄशलिकलि' इत्यभच् । कलि —'इन्' इतीन्प्रत्यय । कलिना दृष्ट साम कालेयम्—'कलेर्ढक्' इति तृतीयान्ताद् दृष्टं सामेत्यर्थे ढक्, 'आयनेयी' इत्यादिनैयादेश । 'सर्वत्राग्निकलिभ्या ढग्वक्तव्य' इत्युक्तत्वात् सर्वेष्वर्थेष्वयं ढग्भवति । कलिका—सञ्ज्ञाया कुन् प्रत्यय । कलि गृह्णाति कलयति—'मुण्डमिश्र' इत्यादिना गृह्णात्यर्थे णिचि णाविष्ठवदिति टिलोप । अत्र हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति णिसन्नियोगेनाकारविधानादग्लोपित्वाद् ह्रस्वाभावात् अचकलत् इति भवति। अत्र यद्यपीकारोऽप्यगेव, तथापि तस्य टेरिति लोपात्परत्वाद् वृद्धौ ऐकारे तस्य चायादेशात्पूर्वं परत्वाट्टिलोपेऽङ्गमग्लोपि न स्यात् । कृते त्वत्वे वृद्धौ कृतायामप्यग्लोप्येव । ननु च वृद्धावात्वे पुकि च तत्सहितस्य टिलोपेन भाव्यमित्यनग्लोपित्वात् कथमग्लोप ? नैष: दोष', तत्राग्लोपिग्रहणस्य समुदायार्थत्वात् । अन्यथा मालामाख्यत् अममालत् इत्यादौ केवलस्याप्यको लोपे 'अच परस्मिन्' इति तस्य स्थानिवत्वादभ्यासस्य चङ्परणिपरत्वाभावादेव सन्वद्भावो न भविष्यतीति किमग्लोपिग्रहणेन । न च मन्तव्यं सर्वत्राभ्यासस्य चङ्परणिपरत्वायोगाद्व्यवधानेन भाव्यमेवेत्यका प्राप्तेन स्थानिवद्भावेन व्यवधानेऽपि तदिति तत्रैव निषेधार्थमेतदस्त्विति । 'येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद्' इति न्यायेनावर्जनीयोत्तरव्यञ्जनव्यवधानस्यैवाश्रयण युक्तम् । अय क्षेपे चुरादि , गतिसङ्ख्यानयो कथादि ॥ ५०२ ॥

३२६ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते इत्यादि । कल्लोल—किशोरादित्वादोरप्रत्यय , कपिलकादित्वाल्लत्वम् । अशब्दे इति स्वामी । अशब्दस्तूष्णीम्भाव इति च ॥ ५०३ ॥

३२७ तेवृ देवृ देवने । तेवते । तितेवे । तेविता । तेविष्यते । तेवताम् । अतेवत । तेवेत । तेविषीष्ट । अतेविष्यत इत्यादि । तितेविषते । तेतेव्यते । तेवयति । अतितेवत्—

ऋदित्वान्नोपधाह्रस्व । वकारान्तानामूठ्भाविना भाषायां यङ्लुङ्नास्ति 'च्छ्वो. शूठ्' इत्यत्र क्डिद्ग्रहणानुवृत्त्यननुवृत्ती प्रस्तुत्य 'तत्र त्वेतावानेव विशेष.— अनुवर्त्तमाने क्डिद्ग्रहणे छ षत्व वक्तव्यम्' इति भाष्ये उक्तत्वात्। छ षत्वमित्यक्ङिति झलादौ षत्वार्थं 'व्रश्चभ्रस्ज'इत्यत्र छग्रहण कर्त्तव्यम्। क्ङिदधिकाराभावे तु झलादिमात्रे छ षत्व शकारान्तत्वादेव सिद्ध्यतीत्यर्थ । यदि च वकारान्तानामपि यङ्लुक् स्यात् , तत्रापि क्डिद्ग्रहणानुवृत्तौ ऊठा न भाव्यम्, अन्यदा तु भाव्यमिति विशेषस्य विद्यमानत्वाद् 'तत्र त्वेतावान् विशेष' इत्यादि भाष्यं कथ सङ्गच्छेत । स्पष्ट चैतत्तत्र कैयटे। देवते इत्यादि पूर्ववत्। आदेवक — 'देविक्रुशोश्चोपसर्गे'इति तच्छीलादौ वुन्। देवर –'अर्तिकमिचमिभ्रमिवाशिभ्यश्च' इत्यर । देवल –'कपिलकादीना सञ्ज्ञाच्छन्दसो' इति वा लत्वम्। यद्वा देवॉल्लाति आदत्ते इति देवल —अनयो क्विपि वलि लोपात्परत्वात् 'च्छ्वो शूठ्' इत्यूठ्यया-देशे द्यू , द्यू. इति भवति। एवमन्यत्रापि वकारान्तेषु। दिवीति प्रीणनार्थोऽग्रे परस्मैपदी, दिवु इति क्रीडार्थो दिवादि । परिपूजनार्थश्चुरादि ॥५०४–५०५॥

३२८ षेवृ गेवृ ग्लेवृ प्लेवृ म्लेवृ सेचने[1]। 'शेवृ खेवृ मेवृ इत्यप्येके'इति मैत्रेय । सेवते । सिषेवे । सेविता इत्यादि । सिसेविषते। 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम्। सेषेव्यते। सेवयति। असिषेवत्। एषाम् सर्वेषामृदित्त्वात् 'णौ चङि' इति न ह्रस्व । परिषेवयते— 'परिनिविभ्य सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति षत्वं 'सात्पदाद्यो.' इति निषेधापवाद । 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति वचनात् पर्यषेवत इत्यादावपि भवति। परिषिषेविषते इत्यत्र षणीति नियम 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यनेन बाध्यते। एवं निविभ्यामप्युदाहार्यम्। सेवित्वा। सेवित । क्विपि— स्यू.। अत्र मैत्रेयादयो दन्त्यादिमपि पठन्ति। तथा च 'परिनिविभ्य सेव' इत्यत्र न्यासेऽपि "षोपदेशस्य 'सात्पदाद्यो'इति निषेधे प्राप्ते परस्य त्वप्राप्ते एव'इति तदिदं षोपदेशलक्षणपर्युदासे स्त्यासेक्सृवर्जम्" इति स्त्यायतिवदनुपादानाद्भाष्य-कारस्यानभिमतत्वमिव प्रतीयते। अत एव 'परिनिविभ्य' इत्यत्र हरदत्त–'सेवेति भूवादिष्वनुदात्तेत्' इत्याह, न तु 'सेवति' इति। गेवते। ग्लेवते। प्लेवते। म्लेवते। शेवते। खेवते। मेवते। 'एवृ शेवृ क्लेवृ' इत्यपि क्वचित्पठ्यते ॥५०६-५१०॥

३२९ रेवृ प्लवगतौ[2]। प्लवगति प्लुतगति । रेवते इत्यादि। रेवा—अचि टाप्। रेवणः—अनुदात्तेत्त्वाद्वा चलनार्थत्वाद्वा युच्। अत्र मैत्रेय' 'प्लव' इति धात्वन्तरमाह, तच्चिन्त्यम्, यदि हि स्यात् आप्लवशब्दस्यास्मात् घञि सिद्धौ

१. '०ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने' इति ख० पुस्तके। 'एवृ शेवृ षेवृ सेवृ केवृ खेवृ ग्लेवृ पेवृ प्लेवृ मेवृ म्लेवृ सेवने' इति क्षीरस्वामी, मैत्रैयस्तु 'शेवृ षेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ म्लेवृ सेचने' इति पठति। २, 'रेवृ प्लेवृ गतौ' इति मैत्रेय.।

तदर्थं 'विभाषाङिरुप्लुवो' इति प्लुव पक्षे घञ्विधानमनर्थकं स्यात्। तथा प्लुङो णौ वृद्ध्यावादेशयोश्चङि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् प्लुशब्दस्य द्विरुक्तावपुप्लुवदिति नित्ये प्राप्ते पक्षे अपिप्लवदिति सिद्ध्यर्थं 'स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीना वा' इत्युकारस्येत्त्वविधानमनर्थकं स्यादिति। सति ह्यस्मिन्ननेनैवापिप्लवदिति भविष्यति। अत एव किलापरितुष्यन्मैत्रेयोऽपि 'प्लव इत्येके' इत्याह ॥५११॥

३३०. आयादय उदात्ता अनुदात्तेत ।

३३१ मव्य बन्धने। एतदादयोऽवस्यन्ता उदात्तेत। मव्यति। ममव्य। मव्यिता। मव्यिष्यति। मव्यतु। अमव्यत्। मव्येत्। आशिषि—मव्यात्। 'हलो यमा यमि लोप' इति वा यलोप। अमव्यीत्—'नेटि' इति न वृद्धि, 'ह्मयन्त' इति वा। मिमव्यिषति। मामव्यते। अत्र तृजादौ यदा 'हलो यमाम्' इति धातुयकारस्य लोप, तदार्धधातुकमाश्रित्याल्लोप, 'यस्य हल' इति यङोऽपि लोपे मामविता इत्यादि। यदा 'हलो यमाम्' इति न भवति तदा पूर्ववद्यङो लोपे मामव्यिता इत्यादि। मामव्यीति, मामति। ईडभावे 'लोपो व्योर्वलि' इति व्योर्लोप। मामौत.—यलोपे वकारस्याङ्गात्परत्वाद्वलिलोपमपवादत्वाद्बाधित्वोठि वृद्धि। मामव्यति—अद्भावो नित्यत्वाद्वलि लोप बाधते। मामव्यीषि, मामसि। व्योर्लोप। मामौथ। मामौथ। यलोपे ऊठि वृद्धि। मामव्यीमि, मामौमि—अनुनासिकत्वादूठि वृद्धि। मामौव —व्योर्लोप, 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ। मामौमः। मामव्यीतु, मामतु, मामतात्। मामौताम्। मामव्यतु। माम, मामतात्। मामौतम्। मामौत। मामव्यानि। मामव्याव। उत्वहित्वाभ्या परत्वात्पूर्वमेव व्योर्लोपे पश्चात् 'तुह्यो'इति तातङि तदाश्रय उठत्र नाशङ्कनीय, पूर्वमेव वकारस्य लुप्तत्वात्। हेस्तु 'अतोहे'इति लुक्। उत्तमे नित्यत्वादाटि न व्योर्लोप। अमामव्यीत्। अमामत्। अमामौताम्। अमामव्युः। अमाम। अमामव्यम्। अमामौव। अमामौम। तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाद्वलिलोप। झिमिपोर्जुस्भावाम्भावौ वलिलोप नित्यत्वात् बाधेते। वसि व्योर्लोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ। मसि यलोपेऽनुनासिकादित्वादूठि वृद्धि। मव्ययति। अममव्यत्। मव्यित्वा। मव्यितः। क्विपि—'लोपो व्योर्वलि' इति विधेयस्य लोपस्य पूर्वनिर्देशाद् वेरपृक्तलोपाद्वलोपस्य बलीयस्त्वस्य ज्ञापनादपृक्तलोपात् पूर्वं यकारस्य वलिलोपः, वकारस्य त्वपवादेनोठा बाधान्न भवतीति ऊठ्वृद्ध्यो उमौ। यथा तु भाष्य तथास्य न यङ्लुगस्ति, तच्च तेवतावुक्तमुपपादित च ॥५१२॥

अथापि शिष्यबोधाय प्रक्रियेयं प्रपञ्चिता। यज्ञनारायणार्येण बुद्ध्यन्ता भाष्यपारगा॥

३३२. सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः। सूर्क्ष्यति। सुसूर्क्ष्य। सूर्क्ष्यिता। सूर्क्ष्यिष्यति। सूर्क्ष्यतु। असूर्क्ष्यत्। सूर्क्ष्येत्। आशिषि—सूर्क्ष्यात्। असूर्क्ष्यीत्। असूर्क्ष्यिष्यत्। सुसूर्क्ष्यिषति–

'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम्। सोसूक्ष्यंते–'हलो यमाम्' इति पक्षे यलोप । अन्यदा तु यकारद्वयम्। सोसूक्ष्यीति, सोसूष्टि—बहूना समवाये द्वयोरपि संयोगसञ्ज्ञाया आश्रितत्वात् 'स्को' इति कलोप । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपे पदान्तसंयोगादित्वात् कलोपे जश्त्वचर्त्वयो —असोसूट्, असोसूड्–सर्वत्र यकारस्य वलि लोप । सूक्ष्यंयति । असुसूक्ष्यंत् । सूक्ष्यं आदरे इत्यग्रे ॥ ईक्ष्यंति । ईक्ष्यांञ्चकार । ईर्क्षियता । ईर्क्षियष्यति । ईक्ष्यंतु । ऐक्ष्यंत् । ईक्ष्यंत् । ईक्ष्यात् । ऐर्क्षीत् । ऐर्क्षियष्यत् । ईर्चिक्षियषति । 'न न्द्रा' इति रेफवर्जस्य द्विर्वचनहलादिशेषे चर्त्वम्। ईक्ष्यंयति । ऐर्चिक्ष्यत् ॥ ईर्ष्यंति । ईर्ष्याञ्चकार । ईर्ष्यिता इत्यादि। सनि 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इत्यत्र वृत्तौ "कस्य तृतीयस्य ? केचिदाहुर्व्यञ्जनस्य, अपरे पुनराहु 'तृतीयस्यैकाच'" इति। तत्र 'तृतीयस्य व्यञ्जनस्य' इति पक्षे यकारादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विवर्चने–ईर्ष्यियिषति । पक्षान्तरे तु तृतीयस्यैकाच सन एव द्विवर्चने—ईर्ष्यिषिषति इति भवति। ईर्ष्यंयति, ऐर्षिष्यत्। ईर्ष्या—'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय । एषामीर्ष्यार्थत्वात् 'क्रुधद्रुह' इति कोपविषयस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। देवदत्ताय सूक्ष्यंति इत्यादि। क्विपि—वलि लोपेऽपृक्तलोपे च पदान्तसयोगादित्वात् 'स्को.' इति कलोपे जश्त्वचर्त्वयो –सूट्। 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप। एवमीक्ष्यंतेरपि ईट्। ईर्ष्यतेरपीदमेव रूपम् ॥५१३–५१५॥

३३३ हय गतौ। भक्तिशब्दयोरपीति केचित्। हयति। जहाय। जहयिथ। हयिता। अहयीत्। 'ह्म्यन्त' इति न वृद्धि । जिहयिषति। जाहय्यते। जाहयीति, जाहति। जाहत । जाहयति—'अदादेशो वलि लोपान्नित्य' इत्युक्तम्। जाहसि। जाहामि—वलोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ । हाययति। अजीहयत्। हयित्वा। हयते क्वौ वलि लोपे तुकि हत् इति भवति। 'अतो लोपो न' इत्ययतावुक्तम्। हय । हयी बडवा—गौरादित्वान् ङीष् ॥५१६॥

३३४. शुच्य अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरण सुराया सन्धान वाऽभिषव ; यथा 'सोममभिषुणोत्यृजीषमभिषुणोति' इति। सुराप्रकरणे च–'सन्धान स्यादभिषव' इति। अभिषव स्नानमिति चन्द्र । शुच्यति। शुशुच्य। शुच्यिता। शुशुच्यिषति। शोशुच्यते। 'हलो यमाम्' इति यलोपपक्षेऽतो लोपे 'यस्य हल' इति चार्धधातुके यशब्दलोपे 'न धातुलोप' इति वाल्लोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा गुणाभावे–शोशुचिता। यमो लोपाभावे तु शोशुच्यिता। शोशुच्योति, शोशोक्ति–वलिलोपे लघूपधत्वाद्गुण । यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वाद् गुणस्यानार्द्धधातुकनिमित्तत्वाद्वा 'न धातुलोप' इति निषेधाभाव । शोशुक्त। शोशुच्यति। शोशुच्यीषि, शोशोक्षि। शोशुच्यीमि, शोशोच्मि। शोशुच्व । शोशोक्तु। शोशुग्धि—हेर्धित्वे 'चो कु' इति चकारस्य ककारे 'झलां जश्झशि' इति जश्त्वं गकार । अशोशुच्यु इत्यत्र वलिलोपान्नित्यत्वाज्जुसभाव। इगन्तविषयत्वाज्जुसि गुणो न भवति। अशोशुच्यम्—

नित्यत्वाद्वलि लोपात् पूर्वमम्भाव । शुच्ययति, अशुशुच्यत् । शुच्यित्वा । शुच्यित । शुक्ति इत्यत्र 'तितुत्र' इत्यनिट्त्वम् । 'चुच्य इत्यपि पठन्ति' इति मैत्रेय । चुच्यति इत्यादि ।।५१७।।

३३५. हर्य गतिकान्त्योः । हर्यति । जहर्य । हर्यिता । अहर्यीत् । 'नेटि' इति न वृद्धि । जिहर्यिषति । जाहर्य्यते । पूर्ववदार्धधातुके यमो यमि लोपे यल्लोपाल्लोपाभ्यां जाहर्ता । अन्यदा जाहर्यिता इत्यादि । जाहर्य्यीति, जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । जाहर्षि—"शरोऽचि" अचो रहाभ्या शरोऽचि न द्वित्वमिति षकारस्य द्वित्वाभाव । जाहर्मि । लोटि—जार्हहि । जाहर्य्याणि इत्यत्र नित्यत्वादाट् वलि लोप बाधते । अजाहर्यीत्—ईडभावे वलिलोपहल्ङ्याद्लिोपयोः अजाह । अजाहर्त्ताम् । अजाहर्युः । अजाहर्य्यम् । हर्य्ययति । अजहर्य्यत् । हर्य्यित्वा । हर्य्यित ।हर्य्या—स्त्रियामकार'। क्विपि वलि लोपे ह । हर्य्यतो यज्ञ —'भूदृशियजियच्यमिनमिहर्य्येभ्योऽतच्'इत्यतच् ।।५१८।।

३३६ अल[1] भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल । अलिता । मा भवानालीत् । "अतो ल्रान्तस्य"अकारसमीपरेफलकारान्ताद्धातो परस्मैपदपरे सेटि सिचि अतो वृद्धिः' इति वृद्धि । अलिलिषति । आलयति । आलिलत् । अलित्वा । अलित । अलकम्—'संज्ञायाम्'इति कुन् । अलका—टापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्व क्षिपकादित्वान्न भवति । आलि —इञ्वपादिभ्य ' इतीञ् । आली—कृदिकारत्वात् ङीष् । अलीकम्—'अलीकादयश्च'इति कीकन् । अत्र मैत्रेय —'अकारमनुनासिकस्वरितत्वमिच्छन्ति' इत्याह । तत्र अलते इत्यादि ।।५१९।।

३३७. ञिफला विशरणे । ञित्त्वं 'ञीत' क्त ' इति वर्त्तमानक्तार्थम् । फलति । पफाल । फेलतु —'तॄफलभजत्रपश्च' इति किति लिटि थलि च सेट्येत्वाभ्यासलोपौ । निरनुबन्धकपरिभाषाया प्रत्ययग्रहणविषयत्वादस्यापि तत्र ग्रहणम्, न केवलं फलनिष्पत्तावित्यस्यैव । अन्ये तु 'इयं परिभाषा सार्वत्रिकी'इति 'भजत्रपश्च' इति चग्रहणेन सानुबन्धकममुं समुच्चिन्वन्ति । उभयथा रूपे न विवादः । फलिता इत्यादि । अफालीत् इत्यत्र 'अतो ल्रान्तस्य'इति वृद्धि । पिफलिषति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति,पम्फुल्ति । पम्फुल्त । पम्फुल्मि—'चरफलोश्च'इति यङि यङ्लुकि अभ्यासस्य नुक् । अत्रापि पूर्ववत् सानुबन्धकस्यापि ग्रह' । 'उत्परस्यात ' इत्यभ्यासाच्चरफलयोरकारस्योत्वम् । तपरकरण लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थम् । फालयति । अपीफलत् । फलम्—अच् । फलित्वा । फुल्ल.—अस्याकर्मकत्वात्कर्तृभावाधिकरणे क्ते 'आदितश्च' इति निषेधे 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा ' इति निपातनान्निष्ठातकारस्य लत्वम् । अत एव निपातनादुत्वं च । यद्वा—लत्वस्यासिद्धत्वात्तकारादिप्रत्ययपरत्वात् 'क्ति च' इत्युत्वम् । 'आदितश्च' इति निषेधस्य 'विभाषा भावादिकर्मणोः' विकल्पनात् फलितम् इत्यपि भवति । अनुपसर्गादिति वचनादुपसृष्ट-

---

१. 'अलँ' इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । 'अलँ' इति मैत्रेयः ।

स्योत्वे लत्वाभावात् प्रफुल्तम् इति भवति। समुत्पूर्वत्वे तु 'उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसंख्यानम्' इति लत्वम्। 'क्तवतोरप्येतल्लत्वमिष्यते' इति वृत्ति, तेन फुल्लवान् इति भवति। फल्गु —'फलिपाटी' इत्यादिनोऽन्प्रत्यये गुगागम। क्विपि फलतीति फल्। फलिवाचरतीति 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' इति क्विपि फलो धातुत्वे—फलति। पफाल। फेलतु। फेलु। पम्फुल्यते इत्यादि प्रकृतिवत्। प्रत्ययान्तधातुत्वे आम् न भवति, 'कास्यनेकाच' इति उक्तत्वात्। निष्ठायां फलितम् इति नित्यमिडेव, आदित्त्वाभावात् ॥५२०॥

३३८. मील श्मील[1] स्मील क्ष्मील[2] निमेषणे। निमेषण सङ्कोच। द्वितीयस्तालव्यादि। तृतीयो दन्त्यादि। मीलति। मिमील। मीलिता इत्यादि। मिमीलिषति। मेमील्यते। मेमीलीति, मेमील्ति। मीलयति। अमीमिलत्, अमिमीलत्—'भ्राजभास' इत्यादिना णौ चङ्युपधाया ह्रस्वविकल्प॥ श्मीलति॥ स्मीलति॥ क्ष्मीलति इत्यादि। मिल श्लेषणे इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥५२१–२४॥

३३९ पील प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भो रोधनम्। पीलति। पिपील। पीलिता इत्यादि। पीला नाम काचित्—इगुपधलक्षणे कप्रत्यये टाप्। पीलाया अपत्य पैल—'पीलाया वा' इत्यण्। तदभावे द्व्यच 'इति ढक् पैलेय। अणन्ताद्यून्यपत्ये वा अतइञि तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुकि पैल पिता पैल पुत्र.। पीलु—'मृगय्वादिभ्यश्च' इति उप्रत्यय.। पीलो. पाक, पीलुकुण.—"तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्य कुणब्जाहचौ" इति षष्ठ्यन्तात्पील्वादे कर्णादेश्च यथासख्य पाकमूलयो कुणब्जाहचोर्विधानादस्मात् कुणप्, ककारस्य 'लशक्वतद्धिते' इति तद्धितत्वान्नेत्वम् ॥५२५॥

३४०. णील वर्णे। नीलति। प्रणीलति। निनील। नीलिता इत्यादि। नील—इगुपधलक्षण क। नीली ओषधिर्वडवा च। 'जानपद' इत्यत्र 'नीलादोषधौ' 'प्राणिनि च' इति ङीष्। अन्यत्र नीला शाटी। जानपदाभावे च 'संज्ञाया वा' इति वचनात्संज्ञाया नीली, नीला इत्युभयं भवति। नील्या रक्त वस्त्र नीलम्—'तेन रक्त रागात्' 'रज्यतेऽनेनेति राग, शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जेरर्थ' इति वृत्ति। रागवचनात्तृतीयान्ताद्रक्तार्थे यथाविहित प्रत्यय इत्यणि प्राप्ते 'नील्या अन्वक्तव्य' इत्यन्। णिल गहने इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥५२६॥

३४१. शील समाधौ। शीलति इत्यादि। शीलम्—इगुपधलक्षण क, घञ् वा। शीले समाधाने भवा प्रवृत्ति शैली—अणि ङीष्। शील उपधारणे इति चुरादौ। शिल उञ्छे इति ह्रस्वोपधस्तुदादौ ॥५२७॥

३४२. कील बन्धने। कीलति इत्यादि। कील—इगुपधलक्षण क, 'हलश्च' इति घञ् वा। कीलकम्—कन्। संज्ञायां कन्वा ॥५२८॥

---

१. मैत्रेयो न पठति। २. क्षीरतरङ्गिण्यां नास्ति।

३४३ कूल आवरणे । कूलति इत्यादि । कूलम्—पूर्ववत्क ॥५२९॥

३४४ शूल रुजायां सङ्घाते च । शूलति । शूलम् । शूलेषु संस्कृतं शूल्यम्—'शूलोखाद्यत्' इति सप्तम्यन्तात्संस्कृतमित्यर्थे यत् । शूले पचति शूलाकरोति—शूले प्रोय पचतीत्यर्थं । 'शूलात्पाके' इति कृञा योगे डाच् । 'डाचि बहुलं द्वे भवत' इति द्वित्वम् 'अव्यक्तानुकरणस्य डाजन्तस्य नेष्यते' इत्युक्तत्वान्न भवति । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति डाजन्तस्य निपातत्व गतित्व च । तत्र निपातत्वेऽव्ययत्वात्सोर्लुक् । गतित्वात् शूलाकृत्य इत्यत्र 'कुगतिप्रादय' इति समासे क्त्वो ल्यप् । अय शूलेनान्विच्छति आय शूलिक—'अय शूलदण्डाजिनाभ्या ठक्ठञौ' इति तृतीयान्तादस्मादन्विच्छतीत्यर्थे यथासख्यं ठक् । अय शूलशब्देन क्रूराचार उच्यते ॥५३०॥

३४५ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम्, तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम् । तूलति । तूलम् । तूलैरनुकुष्णाति अनुतूलयति—'सत्यापपाश' इत्यादिना णिचि टिलोप । णौ चङ्यग्लोपित्वात् अतुतूलत् ॥५३१॥

३४६ पूल सघाते । पूलति । पूल ॥५३२॥

३४७. मूल प्रतिष्ठायाम् । मूलति । मूलम् । मूले जातो मूलक 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन्' इति 'तत्र जात' इति विषये वुन् । नक्षत्राणोऽपवाद । उत्पाटनीय मूलमस्य इति मूल्यो मुद्ग—'मूलमस्याबर्हि' इत्यौपाधिकात्प्रथमान्तान्मूलादस्येत्यर्थे यत् । आबर्हीति बृहू उद्यमने इत्यस्माद्भावे घञा बर्हि, सोऽस्यास्तीतीनि । उद्यमनमिहोत्पाटनम्, ये सुपक्का मूलोत्पाटनमन्तरेण ग्रहीतु न शक्यन्ते इति ते एवमुच्यन्ते । मुद्गादिषु मध्यतो लूयमानेषु कोशा अपि लूयेरन्नित्यवश्यमेषा मूलमुत्पाटनीयम् । मूलेनानाम्य मूल्य लाभाख्य द्रव्यम्—'नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु' इति यथासंख्य मूलादानाम्ये यत्, आनाम्यमभिभवनीय शेषीक्रियमाणमित्यर्थ । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थ वणिग्भिर्विनियुक्त द्रव्यम्, तेन हि स्वस्मादतिरिक्त लाभाख्य शेषीक्रियते, आत्मन उपकारकं क्रियते, यत स्वय तेन सगुणम् । गुणो भाग, इदमेव मूलमस्य सभागीकरणम्, तत्प्रति मूलस्योपकारकत्व शेषत्वमानाम्यत्व च । मूलेन समो मूल्य॰ पट, उपादानसमानफल इत्यर्थ । अनेनैव सूत्रेण तृतीयान्तान्मूलात्समे यत् । न विद्यते मूलमस्या सा अमूला—'पाककर्ण' इत्यादिना प्राप्तं ङीषं बाधित्वा 'मूलान्नञ' इत्यजादिपाठाट्टाप् । शतमूली—'पाककर्ण' इत्यादिना ङीष् । अय रोहणार्थश्चुरादि ॥५३३॥

३४८ फल निष्पत्तौ । फलति इत्यादि त्रिफलावत् । फलितम् इति निष्ठायामिडेव । फलतीति फलम् । सम्फला—'पाककर्ण' इति ङीष बाधित्वा 'सम्भस्राजिनशणपिण्डेभ्य फलात्' इत्यजादिपाठाट्टाप् । भस्त्रफलादयोऽप्येवम्—'ङ्यापो॰

संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्व । अल्पं फल फलिका, ततोऽन्यत्फलम्, फल च तत्फलिका च फलाफलिका—'कृतापकृतादीनामुपसख्यानम्' इति कर्मधारय । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ पूर्वपदस्य । एकमेव फलमवस्थाभेदादल्पत्व-महत्त्वाभ्या युज्यते । त्रिफला—अजादिदर्शनाट्टाप् । फलिन —'फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्य' इति मत्वर्थे इनच् । फलकम्—संज्ञाया कन् । निष्पाद्यते कृषिरनेनेति फाल —'हलश्च' इति करणे घञ् ॥५३४॥

३४९. चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कार । चुल्लि । चुल्ली—इनन्तत्वाद्वा ङीष् ॥५३५॥

३५० फुल्ल विकसने । फुल्लति । फुल्ल —अच् । फुल्लित्वा । फुल्लित ॥५३६॥

३५१ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे[1] च[1] । चिल्लति । चिल्ल । 'तिल गतौ' इति दुर्ग-मैत्रयौ । तिल्लेत्यन्ये[2] । तेलति इत्यादि । तिल —इगुपधलक्षण क. । तिल स्नेहने इति तौदादिकाद्वा । तिलाना भवन क्षेत्र तिल्यम् तैलीनम्—'विभाषा तिल' इति यत्खञौ । तिलेभ्यो हित तिल्यम्—'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च' इति चतुर्थ्य-न्तात्तद्धितार्थे यत् । निष्फलस्तिल तिलपेज, तिलपिञ्ज —'तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ' इति तौ । तिलकम् —संज्ञाया कुन् । तिल स्नेहने इति चुरादौ च ॥५३७॥

३५२ वेलृ चेलृ केलृ खेलृ क्ष्वेलृ[3] वेल्ल[4] चलने । वेलति इत्यादि । वेला—'गुरोश्च' इत्यकार ॥ चेलति । चेल —पचादौ चेलडिति पाठात् अच्, टित्व स्त्रिया ङीबर्थम् । चिल वसने इत्यस्माद्वा चेलम् । प्रसङ्गादत्र किञ्चिदुच्यते—कुत्सिता ब्राह्मणी ब्राह्मणिचेली इति "कुत्सितानि कुत्सनै" कुत्साहेतुधर्मवचनै समानाधि-करणै समस्यन्त इति तत्पुरुष । 'घरूप' इत्यादिना ह्रस्व । 'चेलादयो वृत्तिविषये कुत्सनवचना 'इति भवतावुक्तम् । तत्र चेलमकुलीनेन तन्तुवायेनोत्पादित भवति, तत्सादृश्याद् ब्राह्मण्यादिषु वृत्त्या चेलशब्दस्य कुत्सनवचनत्वम् । स्त्रिचेली, स्त्रीचेली वा, वामोरुचेली, वामोरूचेली वा । "नद्या शेषस्यान्यतरस्याम्" इति ह्रस्वविकल्प । अङी च या नदी ङ्यन्तं च यदेकाच् स शेष, तस्य घादिषु वा ह्रस्व इति सूत्रार्थ । अत्रान्तरेणापि शेषग्रहण पूर्वसूत्रव्यतिरिक्तविषयत्वे सिद्धे तत्सामर्थ्यात्पूर्वश्रुतङ्यन्तानेकाजपेक्ष शेषत्व बोधयितुम् । तेन यदङ्यन्तमने-काच् ङ्यन्तमेकाच् तत्रैवाय विकल्प इति, यदभाषितपुस्कमामलक्यादि, यच्च समानायामाकृतौ अभाषितपुंस्क द्रोण्यादि पूर्वसूत्राविषयं तत्र न भवति । लक्ष्मीचेली, यवागूचेली इत्यादौ च ङ्यन्तनदीत्वेऽपि 'ङ्न्नद्या प्रतिषेध' इत्युक्त-त्वान्नाय विधिर्भवति । श्रीचेली इत्यादौ तु नदीग्रहणान्नास्य प्रसङ्गः । नापि पूर्व-

---

१-१. क्षीरस्वामी न पठति । २. क्षीरस्वामिप्रभृतय । ३. ख० पुस्तके नास्ति । ४. तरङ्गिण्यां नास्ति, 'वेल्ल चेल्ल' इति मैत्रेय ।

सूत्रस्य, ङ्यन्तानेकाच्त्वाभावात् । विदुषीचेली इत्यादौ "उगितश्च" उगित परा या नदी तस्या ह्रस्वविकल्प । विद्वच्छ्रेयसो पुंवद्भावोऽत्र पक्षे वक्तव्य" इति वृत्तावुक्तत्वात् विद्वच्चेली इत्यपि भवति ॥ केलति । केलिः । इन्प्रत्यये. केली । अप्रत्यय.-केला । केलयति—'कण्ड्वादिभ्यो यक्' इति स्वार्थे यकि सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वे लडादि ॥ खेलति । खेला । अयमपि कण्ड्वादि ॥ वेल्लति । वेल्लो विषम्—सञ्ज्ञायां घञ् । वेल्लयति । वेल्रादीनां पञ्चानामृदित्त्वाच्चङीति ह्रस्वाभावात् अविवेलत् इति भवति । वेल्लेस्त्वनुपधात्वान्न ह्रस्वप्रसङ्ग' ॥५३८–५४३॥

३५३ पेल्ल शेल्ल फेल्ल गतौ । पेलति । अपिपेलत् । पेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ शेलति । वशिशेलत् । अत्र क्वचित्खेल्ल,षेल्ल,सेल्ल इत्यपि त्रय पठ्यन्ते । तत्र खेलति मैत्रेयाद्यनुसारेणाग्रे पठिष्यते । सेलतेस्तु दन्त्यादे पाठ षोपदेशपर्युदासवाक्येऽनुपादानादनार्ष । मूर्द्धन्यादिस्तु सेलु· श्लेष्मातक इत्यादिदर्शनाद् ग्राह्य' ॥५४४–५४६॥

३५४ स्खल सचलने । स्खलति । चस्खाल । अस्खालीत् । णौ घटादित्वात् स्खलयति ॥५४७॥

३५५. खल सञ्चये । खलति । चखाल । अखालीत् । खलति पापानि संचिनोतीति खल –अच् । खल्यते सञ्चीयते धान्यादिकमिति खलम् । 'खनो घ च'इत्यत्र वृत्ति —'खल भग पद चेति वक्तव्यम्'इति । तत्र हरदत्त.—'घित्करणसामर्थ्यादन्येभ्योऽप्ययं भवति, नहि खन कश्चिदवयव कुत्वभागस्ति' । खलानां समूह खल्या—'खलगोरथात्' इति षष्ठ्यन्तात्समूहे यत् । खलिनी—'इनित्रकट्यचश्च' इति पूर्वत्रैव विषये इन्यादिविधानादिह यथासख्यादिनि । सर्व एते याद्य. स्वभावात् स्त्रीविषया. । खलाय हित खल्यम्—'खलयव' इति यत् । यस्मिन्काले खले यवा भवन्ति स कालो खलेयवम्, एव खलेबुसम्—'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभाव । तत्र ह्येव पठ्यते—'खलयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्ते, अन्यपदार्थे च वर्त्तन्ते' इति । तेनैतौ प्रथमान्तावेव । अव्ययीभावात् 'अव्ययीभावश्च' इति नपुसकत्वम् । खलन्ति सञ्चलन्ति केशा अस्मादिति खलतिः । अयं च भीमादिषु पाठात् 'भीमादयोऽपादाने'इत्यपादानविषय. । अत्रैव पाठादेवातिप्रत्यये धातूनामनेकार्थत्वात्सञ्चलने वृत्ति । यद्वा—पूर्वस्यैव धातोर्भीमादिषु पाठात् सलोप. । खलत इत्यप्यतचि निपातितः । शास्त्रम्, शाठ्यम्, शिरोमध्यं च ॥५४८॥

३५६ गल अदने । गलति । अगालीत् । गल.—'गोचरसञ्चर' इत्यादौ चकारेण पुंसि संज्ञायां घ. । गिरतेर्वा ॥५४९॥

३५७. षल गतौ । सलति । सालयति । असीषलत् । साल.—'अकर्त्तरि च कारके' इति सञ्ज्ञायां घञ् । सलिलम्—'सलिकलि' इत्यादिनेलच् ॥५५०॥

३५८. दल विशरणे[1] । दलति । णौ घटादित्वात् दलयति । दाडिमम्—दाल-शब्दाद् घञन्तात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यत्र विषये 'भावप्रत्ययान्तादिमज्वक्तव्य'इतीमच्। डलयोश्चाभेद.। कुं दृलतीति कुद्दालः—पृषोदरादि । अय घटादावपि ।।५५१।।

३५९. श्वल श्वल्ल आशुगमने । श्वलति । शश्वाल । अश्वालीत् । शिश्वलिषति । शाश्वल्यते । श्वालयति । अशिश्वलत् ॥ श्वल्लति । अश्वल्लीत्—अत्राङ्गान्त्यस्य लकारस्याकारसमीपत्वाभावात् 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिर्न भवति ।।५५२–५५३।।

३६० खोलृ खोरृ गतिप्रतिघाते । खोलति । चुखोल । खोलयति । अचुखोलत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व । खोड खञ्ज—पचाद्यच्, लडयोरभेद ॥ एव खोरति इत्यादि ।।५५४–५५५।।

३६१. धोरृ गतिचातुर्य्ये । धोरति । धोरिता । अदुधोरत् । धौरितकम्—अश्वाना गतिविशेष । निष्ठान्तात्सञ्ज्ञायां कन् ।।५५६।।

३६२. त्सर छद्मगतौ । त्सरति । तत्सार। तत्सरतु । त्सरिता । अत्सारीत्—'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धि । तित्सरिषति । तात्सर्यते । तात्सरीति, तात्सर्त्ति । तात्सर्षि । अतात्स । त्सरु—'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उ' इति उप्रत्यय । त्सरौ कुशल त्सरुक—'आकर्षादिभ्य कन्' इति सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन् ।। ५५७ ।।

३६३ क्मर हूर्छने[2] । क्मरति । चक्मार । क्मरिता । अक्मारीत् इत्यादि पूर्ववत् ।। ५५८ ।।

३६४. अभ्र वभ्र मभ्र चर गत्यर्था । चरतिर्भक्षणार्थोऽपि । अभ्रति । आनभ्र । अभ्रिता। मा भवानभ्रीत्–अङ्गान्त्यस्य रेफस्याकारसमीपत्वाभावात् 'अतो ल्रान्तस्य' इति न वृद्धि । अबिभ्रिषति । अभ्रयति । अबिभ्रत् । अभ्रयते—इत्यत्र रेफस्य हल.परत्वाद्यम्परत्वाच्च 'हलो यमाम्' इति पाक्षिको लोपो न भवति, तत्र यथासङ्ख्याश्रयणात् । तथा चोत्तरसूत्रे सवर्णग्रहणमर्थवत्। उक्त च वृत्त्यादौ सवर्णग्रहणस्य फल शिण्ढीत्यादौ यथासङ्ख्यनिरास । अभ्रम्–अच् । भूम्नो वा व्युत्पादयिष्यते । अभ्रि –इनन्त काष्ठकुद्दाल । अभ्रकम्–सञ्ज्ञाया कन् ।। वभ्रति । ववभ्र । वभ्रता। विवभ्रिषति। वावभ्रयते। उक्तो रेफे यलोपाभाव ।वावभ्र्ति–भकाररेफतकारा सयुज्यन्ते । 'अनचि च' इति भकारस्य पक्षे द्विर्वचने 'झला जश्झशि' इति पूर्वस्य जश्त्वेन बकारभकाररेफतकारा द्रष्टव्या । लङि–तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपे च 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वे च 'वावसाने'इति चर्त्वे अवावप्, अवावब् ॥ एवं मभ्रति इत्यादि ॥ चरति । चचार । चेरतु.। चेरु । चरिता । इत्यादि ।

---

१. 'विदारणे' इति मैत्रेयः। २. क्षीरस्वामी नेदं सूत्रं पठति ।

अचारीत् 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः। चिचरिषति। चञ्चूर्यते–'लुपसद्‌चर' इति भावगर्हायामेव यङ्। 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुकि 'उत्परस्यात' इत्युत्वे तस्य हल्परत्वे 'हलि च' इति दीर्घे चञ्चुरीति, चञ्चूर्ति। अत्र दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेन प्राप्तो लघूपधगुण 'उत्'इति तपरकरणसामर्थ्यान्न भवति। तपरत्व हि विकारनिवृत्त्यर्थम्। यद्येवं दीर्घोऽपि निवर्त्तेत इति न मन्तव्यम्, यतस्तपरत्वेन निवृत्तौ प्रसक्तायामपि दीर्घत्वमसिद्धम्। अचञ्चू—लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्याद्लोपे रेफस्य विसर्जनीय। यदायमुत्पूर्वं सकर्मकस्तदा 'उदश्चर सकर्मकात्' इति तङ्, गुरुवचनम् उच्चरते इति उत्क्रम्य गच्छन्तीत्यर्थ। तथा समुपसृष्टात् 'समस्तृतीयायुक्तात्'इति तङ्। अश्वेन सञ्चरते इति। सम इतीय षष्ठी। तेन व्यवहितेऽपि भवति —अश्वेन समुदाचरते इति। चर्य्यम्—'गदमदचर' इति भावकर्मणोर्यत्। अनुपसर्गे' इति वचनात्सोपसर्गे उपचार्यम् इति ण्यदेव। आचार्यो देश —'चरेराङि चागुरौ'इति यत्। गुरौ तु आचार्य इति ण्यदेव। आचार्य्यस्य स्त्री आचार्य्यानी–'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीषानुकौ। 'आचार्य्यादणत्व च' इति णत्वाभाव। चरतीति चर—चरडिति पचादिपाठादच्, टित्। स्त्रियाञ्चरी। चरस्य गोत्रापत्य चारायण—'नडादिभ्य फक्' इति षष्ठ्यान्ताद्गोत्रापत्ये फक्, फस्यायनादेश। चराचर—'चरिचालिपतिवदीना वा द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य' इति अचि पक्षे द्विर्वचनम्, अभ्यासस्यागागम। आगमसामर्थ्यान्न हलादिशेष, अन्यथादेशमेव कुर्यात्। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्व। कल्याणाचार। कल्याणाचारा—'शीलिकामि' इत्यादिना कर्म्मण्युपपदे ण। कुरुचर—'चरेष्ट' इत्यधिकरणे उपपदे टप्रत्यय। टित्त्वात् स्त्रिया कुरुचरी। भिक्षाचर—'भिक्षासेनादायेषु च' इति भिक्षादिषूपपदेषु टप्रत्यय। एव सेनाचर, आदायचर इति। अनधिकरणार्थमिदं सूत्रम्। चरिष्णु—'अलङ्कृञ्' इत्यादिना इष्णुच्। अतिचारी। उपचारी—'सम्पृच्' इत्यादिना ताच्छीलिको घिनुण्। ब्रह्म वेदस्तदर्थ व्रत चरतीति ब्रह्मचारी–'सुप्यजातौ' इति णिनि। समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी—'चरणे ब्रह्मचारिणि' इति इति चरणे गम्यमाने समानस्य सभाव। चरणशब्द शाखाध्यायिषु रूढ। सब्रह्मचारिण इमे साब्रह्मचारा—'नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम्' इति टिलोप। चर्य्यतेऽनेनेति चरित्रम्—'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र' इतीत्र करणे। प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थेऽणि चारित्रम्। गोचरो विषय, सञ्चरो मार्ग—'गोचरसञ्चर' इत्यधिकरणे घञ्प्रत्ययान्तौ निपात्येते। अत्र सञ्चरत्यनेनेति सञ्चर इति वृत्ति। तत्र सुधाकर—"'समस्तृतीयायुक्तात्' इति तङ भाव्यम्"इति। परिचर्या 'परिचर्या' इत्यादीना स्त्रियां भावे शे यक्। चरित तदिति चर्म—'मन्' इति मन्। अयं च 'उणादयो बहुलम्' 'भूतेऽपि दृश्यन्ते'इति भूते। चर्माण्यस्या सन्ति

चर्मण्वती नदी—'आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती' इति मतुपि नलोपाभावो णत्वं च सञ्ज्ञायां निपात्यते। चर्मी—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे इनि। 'नस्तद्धिते' इति टिलोप। चर्मिणोऽपत्य चार्मिकायणि—'वाकिनादीना कुक्च' इति फिञ्, कुक्चागम। कुकि नान्तत्वाभावेऽपि 'चर्मवर्मिणोर्नलोपश्च' इति वचनान्नलोप। सर्व चर्मणा कृत सर्वचर्मीण, सार्वचर्मीण—'सर्वचर्मण. कृत खखञौ' इति कृत इत्यर्थे तृतीयान्ताद् अस्मात् खखञौ, सर्वचर्मण इत्यसमर्थ समास, यत सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेन सम्बन्धो वृत्त्यादावुक्त। चर्मण कोश चार्म—'चर्मण कोश उपसख्यानम्' इति टिलोप.। अन्यत्र 'अन्' इति प्रकृतिभावात् चार्मण चक्षु। चारु—'दृसनिजनिचरि' इति ञुण्प्रत्यय। चरु—'भृमृशीतृचरि'इत्युप्रत्यय। अय हि भीमादित्वादपादाने चरन्त्यस्मादादायेति हि व्युत्पत्ति। चरक—क्वुन्, चरकेण प्रोक्तमपि चरकम्—'तेन प्रोक्तम्' इत्यण 'कठचरकाल्लुक्' इति लुक्, चरको नाम वैशम्पायन। उक्त च-'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च'इत्यत्र 'आलम्बिश्चरक प्राचां पलिङ्गिकमलावुभौ'इत्युपादाय 'चरको नाम वैशम्पायन' इति। तत्राभेदविवक्षयालम्ब्यादीनामिद विशेषणम्। चरकाय हित चारकीणम्। 'माणवचरकाभ्या खञ्' इति 'तस्मै हितम्' इति विषये खञ्। चर सञ्चयने इति चुरादौ ॥ ५५९-५६२ ॥

३६५ ष्ठिवु निरसने। 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीना प्रतिषेध' इति प्रतिषेध सत्वस्य। अस्य द्वितीयस्थकारष्ठकारो वेति वृत्ति। आचार्येण शिष्येभ्य उभयथा प्रतिपादनात् उभयमपि प्रमाणमिति व्याख्यातार.। ष्ठीवति—'ष्ठिवुक्लमुचमा शिति' इति दीर्घ। तिष्ठेव। तिष्ठिवतु। अभ्यासे खय शेष। ष्ठेविता। ष्ठेविष्यति। ष्ठीवतु। आशिषि ष्ठीव्यात् 'हलि च'इति दीर्घ। अष्ठेवीत्। तिष्ठेविषति, तुष्ठ्यूषति—'सनीवन्तर्ध' इति सन पक्षे इडागम, तदा च 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वे वलि लोप बाधित्वा 'च्छ्वो शूठ्' इति ऊठि यणादेशे द्विवचनम्। अत्र वर्णमात्राश्रयत्वेन चान्तरङ्गे यणि कर्त्तव्ये बाह्यप्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वेन बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्व न भवति, 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधात्। तेष्ठीव्यते। ष्ठेवयति। अतिष्ठिवत्। ऊड्भाविना वकारान्ताना यङलुङ्नास्तीति तेवतावुक्तम्। ठकारपक्षे सर्वत्राभ्यासे टकार उदाहार्य.। टिष्ठेव इत्यादि। ष्ठेवित्वा, ष्ठ्यूत्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प इति। 'न क्त्वा सेट्'इति कित्त्वनिषेधाद् गुण, अन्यदा तु कित्त्वादूठि यणादेश.। ष्ठ्यूत.। ष्ठ्यूति'—'यस्य विभाषा' 'तितुत्र' इत्यनिट्त्वम्। ष्ठीवनम्, ष्ठेवनम्—पृषोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ., तथा च चान्द्रसूत्रम्—'ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्च' इति। अय दिवादावपि ॥ ५६३ ॥

३६६ जि जये। अत्र मैत्रेय. 'उत्तरधातुसादृश्यानुरोधेनाजन्तोऽप्यत्र निर्दिश्यते' इति। इह जय उत्कर्षप्राप्तिरित्यकर्मकोऽयम्। यस्त्वन्येऽभिभवार्थ' स सकर्मक.। यदाह देव.—

जयतिर्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्योऽर्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः[1] ॥इति ।

जयति । जिगाय । जिग्यतु । जिगयिथ, जिगेथ । जिग्यिव 'सन्लिटोर्जे' इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः । अजन्तत्वादनिट्त्वे क्रादिनियमादिट् । थलि तु भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । अजादौ क्ङिति लिटि 'एरनेकाच' इति यण् । जेता । जेष्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् । जीयात्—'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ । अजैषीत् । जिगीषति । 'इको झल्' इति सन किच्वान्न गुण । "अज्झनगमां सनि" अजन्तानां हन्तेर्गमेश्च झलादौ सनि दीर्घ इति दीर्घ । पूर्ववदभ्यासात्परस्य 'सन्लिटो' इति कुत्वम् । जेजीयते । जेजयीति, जेजेति । जेजित । जेज्यति—अजादौ क्ङिति यण् । जापयति—'क्रीङ्जीना णौ' इत्यचः स्थाने आत्वे पुगागम । अजीजपत् । विजयते, पराजयते—'विपराभ्या जे' इति तङ् । अय प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तादपि—विजेजिते, पराजेजिते इति । यङ्लुगन्तात्सनि 'सन्लिटोर्जे' इति कुत्वं न भवति, तत्र प्रत्यासत्त्या सन्लिङ्निमित्तस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणात् । तथा च वृत्तिः—'सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यास' इति । 'विपराभ्याम्' इत्यत्रोपसर्गयोर्ग्रहणात् पराजयति सेना इत्यादौ तङ् न भवति । अस्याकर्मकत्वात्सर्वे कृतो न सन्तीति तन्त्रेणाभिभवार्थे प्रदर्शयिष्यन्ते ॥५६४॥

३६७. जीव प्राणधारणे । प्राणलक्षणस्य कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहणादकर्मकोऽयम् । जीवति । जिजीव । जीविता इत्यादि । जिजीविषति । जेजीव्यते । 'वकारान्तानामूठ्भाविना यङ्लुङ् नास्ति' इति तेवतावुक्तम् । जीवयति । अजिजीवत् । अजीजीवत्—'भ्राजभास' इत्यादिना णौ चङ्युपधाह्रस्वविकल्प । यावज्जीवम् । 'यावति विन्दजीवो' इति यावत्युपपदे णमुल् । जीविका—'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्य' इति ण्वुल् । जीवनस्य मूतो जीमूत —पृषोदरादिपाठाज्जीभावः । उणादौ तु 'जेर्मुट् चोदात्त' इति जयतौ व्युत्पादितः । जीवातुः—'जीवेरातु' इत्यातुप्रत्ययः । जैवातृकः—'जीवेरातृकन् वृद्धिश्च' इति आतृकनि वृद्धिः । जीवन्त—'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यो झच् षिद्दाशिषि' इति झच्, षिद्भावात् स्त्रियां ङीषि जीवन्ती । जीवन्तस्य गोत्रमपत्य वा जैवन्तायनः—'द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्' इति गोत्रापत्ये वा फक् । तदभावे इञि जैवन्तिः ॥५६५॥

३६८. पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पीवति । पिपीव । पीविता । पिपीविषति । पेपीव्यते । पीवयति । अपीपिवत् । एवं मीवति ॥ तीवति इत्यादि । प्रणीवति 'उपसर्गादसमासे' इति णत्वम् । पीवरः स्थूल । मीवर मानी । तीवरो निषाद । नीवरो वणिक् । 'छित्वर' इत्यादिना ष्वरचि वलि लोपे निपात्यन्ते । टित्वात् स्त्रियां ङीपि पीवरी इत्यादि । उणादिवृत्तौ तु पा पाने, तेवृ देवने, मार्ग मार्गणे, णीञ् प्रापणे

---

१. दै० १३-१४ का० ।

इत्येतेभ्य एते व्युत्पादिताः ॥५६६–५६९॥

३६६. क्षीवु[1] निरसने। क्षीवति इत्यादि। उदित्त्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः। क्षीवित्वा, क्ष्यूत्वा। इडभावे ऊठि यणादेशो निष्ठाया 'यस्य विभाषा' इतीण्निषेधात्—क्ष्यूतः। 'क्षेवु निरसने' इति चन्द्रः। क्षेवति इत्यादि ॥५७०॥

३७०. उर्वी तुर्वी थुर्वी[2] दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः। ऊर्वति। ऊर्वाञ्चकार। ऊर्विता। ऊर्विष्यति। ऊर्वतु। और्वत्। ऊर्वेत्। और्व्यात्। और्वीत्। ऊर्विविषति। ऊर्वयति। मा भवानूर्विवत्। रेफोपधत्वात् 'उपधायां च' इति सर्वत्र दीर्घः। ऊर्णः। ऊर्णवान्—ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट्त्वे झलादिप्रत्ययपरत्वात् 'राल्लोपः' इति वलोपे रेफस्य हल्परत्वाद् 'हलि च' इति दीर्घः। 'रषाभ्याम्' इति निष्ठानस्य णत्वम्। एवं क्विप्यपि 'राल्लोपः' इति वलोपे 'र्वोरुपधायाः' इति पदत्वे दीर्घः—ऊः उरौ उरः इत्यादि॥ तूर्वति। तुतूर्व। तूर्विता। तुतूर्विषति। तोतूर्व्यते—'हलो यमाम्' इति वकारस्य लोपो यथासङ्ख्यान्न भवति। तोतूर्वीति, तोतोर्त्ति। तोतूर्त्तः। तोतूर्वति इत्यादि। पिद्वचनेष्वनिट्पक्षे वकारस्य झल्परत्वेनानुनासिकादिप्रत्ययपरत्वेन च राल्लोपे लघूपधगुणः। 'हलि च' इति दीर्घत्वं तु गुणे पूर्वत्रासिद्धम्। ङित्त्वनेनैव दीर्घः। तोतूर्वति इत्यत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च राल्लोपात्पूर्वमद्भावे कृते झल्परत्वाभावान्न राल्लोपः। 'उपधायां च' इति रेफोपधत्वाद्दीर्घः। तोतूर्तः इत्यत्र वलिलोपे 'हलि च' इति दीर्घः। अझलादित्वादननुनासिकत्वाच्च राल्लोपस्य न प्रसङ्गः। तोतोर्तु, तोतूर्तात्। तोतूर्हि। तोतूर्वाणि। उत्तमे राल्लोपान्नित्यात्वादाडागमः। लङि—तिप्सिपोः परत्वाद्राल्लोपे हल्ङ्यादिलोपे अतोतो इति। अतोतूर्युः—इत्यत्र नित्यत्वाद् जुसि झल्परत्वाभावान्न राल्लोपः। तूर्वयति। अतुतूर्वत्। तूर्वित्वा। तूर्णः। तूर्णवान्—ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट्त्वम्। एवं थूर्वति॥ दूर्वति॥ धूर्वति इत्यादि। धूः, धुरौ—'भ्राजभासभाष' इत्यादिना क्विपि राल्लोपः। पदत्वे 'र्वोः' इति दीर्घः। धूर्षु इत्यत्र 'खरवसानयोः' इति विसर्जनीयः 'रो सुपि' 'रोरेव सुपि' इति नियमान्न भवति। धूर्पतिः—'अहरादीनां पत्यादिषु उपसङ्ख्यानम्' इति विसर्जनीयापवादः पक्षे रेफः। 'उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे' इति हरदत्तः। रेफाभावे विसर्जनीयो धूःपतिः। अत्र विसर्जनीयस्य 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति पवर्गपरत्वेन पक्ष उपध्मानीय उदाहार्यः। 'इणः षः' इति षत्वमपदादिकवर्गपवर्गपरविसर्जनीयविषयमितीह न भवति। धुर्यः, धौरेयः—'धुरो यड्ढकौ' इति द्वितीयान्ताद्वहतीत्यर्थे यड्ढकौ। धुर्यम् इत्यत्र यति 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भकुर्छुराम्' इति प्रतिषेधः। 'र्वोः' इति दीर्घस्तु 'यचि भम्' इति भत्वेन पदत्वस्य बाधान्न भवति। सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः—'खः सर्वधुरात्' इति खः। 'खः' इति योगविभागात् दक्षिण-

---

१. 'क्षिवु' इति मैत्रेयः। २. क्षीरस्वामी न पठति।

धुरीण , उत्तरधुरीण ' इति वृत्ति । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् धुरीण इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र 'ऋक्पूरब्धू:पथामानक्षे' इति ऋगाद्यन्ते समासे अकारस्य समासान्तस्य विधानात् 'परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ' इति परवल्लिङ्गतया सर्वधुराया इति निर्देष्टव्ये सर्वधुरादिति निर्देश शब्दरूपापेक्ष ' इति वृत्तावुक्तम् । "अनक्षे इति वचनादक्षस्य धू अक्षधू । दृढा धूरस्य दृढधू अक्ष इत्यादावकारो न भवति । सुधू ,अतिधू ,किधू ,अधू इत्यत्र 'न पूजनात्' 'किम क्षेपे' 'नञस्तत्पुरुषात्'इति समासान्ताभाव । पूजाया स्वती परिगणितौ। 'किम क्षेपे' इत्यत्र न्यासान्तरेणापि क्षेपग्रहण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'कि क्षेपे'इति विहितस्य क्षेपविषयस्यैव तत्पुरुषस्य लाभे तत्करणात्सा परिभाषा नेहास्तीति ज्ञापनात् कुत्सिता धूरस्य किधू शकट इत्यत्रापि समासान्तो न" इत्युक्त पदमञ्जर्याम्, तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमिति । अय चाकार समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे भवति। तेन द्विधुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाद् 'द्विगो 'इति ङी(प्सद्धि । एतच्च जम्भतावुपपादितम् । एकधुरा वहति एकधुरीण , एकधुर –'एकधुराल्लुक् च' इति लुक् खश्च पक्षे । धूर्तो हस्ती–'हसिमृग्रिण्वामि' इत्यादिना तन् । अक्षेषु धूर्त अक्षधूर्त –'सप्तमी शौण्डै ' इति सप्तम्यन्त शौण्डादिना समस्यते । ब्राह्मणधूर्त:-'पोटायुवति' इत्यादिना समास ।।५७१-५७५।।

३७१. गुर्वी उद्यमने ।

३७२ मुर्वी बन्धने। मूर्वति ।। मूर्वति । मुमूर्व इत्यादि । मूर्वा—'गुरोश्च' इत्यकारप्रत्यय । मौर्वी—'तस्य विकार ' इत्यणि ङीप् ।।५७६-५७७।।

३७३ पुर्व पर्व फर्व मर्व पूरणे । पूर्वति । 'उपाधाया च' इति दीर्घ । क्विपि राल्लोपे पूः । पिपर्त्तौ च व्युत्पादयिष्यते । पुरि भवादि पौरेयम्—'नद्यादिभ्यो ढक्' इति शैषिको ढक्। तत्र वृत्तौ 'पूर्वनगरीति पठित्वा केचित्पूर्वनगिरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्यय कुर्वन्ति, उभयमपि प्रमाणम्' इत्युक्तम् । द्विपुरी–'ऋक्पूरब्धू ' इत्यकार' समासान्त ,स चाकृत एव समास इति जम्भतावुक्तम् , तेनाकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वे ङीप् पूर्ववदत्रापि स्वतिकिनञ्भ्य परत्वे समासान्तो न भवति । पूर्व —अच् । "सर्वादीनि सर्वनामानि" असञ्ज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि सर्वनामसञ्ज्ञानीति सर्वनामत्वे 'सर्वनाम्न स्मै' इति ङे स्मैभाव – पूर्वस्मै । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे—इति ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ । 'आमि सर्वनाम्न: सुट्' इति पूर्वेषाम इत्याम सुडागम । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वे षत्वम् । जसि च 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम्' इति जस कार्य प्रति सर्वनामसञ्ज्ञाविकल्पनात् सर्वनामत्वे 'जस: शी' इति शीभावे—पूर्वे, पूर्वा । जस कार्य प्रतीत्युक्तत्वात् 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे" इत्यकचि सञ्ज्ञाया विकल्पाभावात् पूर्वके पूर्वका इति भवति । व्यवस्था नाम स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियम । मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय

इत्यत्र 'पूर्वसदृश' इति तृतीयासमासत्वे 'तृतीयासमासे' इति सर्वनामत्वाभाव । अत्र समासे इति प्रकृते पुन समासवचनाद्वाक्येऽपि नेयं सञ्ज्ञा। स्त्रिया तु 'सर्वनाम्न स्याड् ह्रस्वश्च' इति ङिद्वचनेषु स्याडागमे ह्रस्वत्वे पूर्वस्यै, पूर्वस्या, पूवस्याम् इति। शीभावाद्यनदन्तत्वान्न भवति। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु—"सद्य परुत्परार्यैषम परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्यु." इति ऐद्युस्प्रत्यये यस्येति लोपे निपात्यते। 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इति अव्ययश्चायम्। पुरो वसति। पुर आगत, पुरो रमणीयम्। 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्य पूर्वादिभ्योऽसिप्रत्यय स्वार्थे, तत्संनियोगेनैषां यथासख्य पुरादय आदेशा इत्यसिप्रत्यये पूर्वस्य पुरादेश। पुरस्ताद्वसति। पुरस्तादागत। पुरस्ताद्रमणीयम्— अस्ताति च' अस्तातौ परत पूर्वादिभ्य पूर्ववत् पुराद्यादेशा। पूर्वत, पूर्वत्र—किसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य' इत्यधिकृत्य 'पञ्चम्यास्तसिल्' 'सप्तम्यास्त्रल्' इति स्वार्थे तसिल्त्रलौ। पुरो भव पौरस्त्यम्—'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति शैषिकस्त्यक्। पुरस्कृत्य— "पुरोऽव्ययम्" इति क्रियायोगे गतित्वात् 'कुगतिप्रादय' इति समासे क्त्वो ल्यपि तुक्। 'नमस्पुरसोर्गत्यो' इति कुप्वो परतो विसर्जनीयस्य सत्वम्, गतिसंज्ञायामव्ययवचनात् पुर कृत्वा इत्यत्रानव्ययत्वेन गतित्वाभावात्सत्वसमासयोरभाव। पूर्वं कृतमनेन पूर्वी—'पूर्वादिनि' इति प्रथमान्तात्पूर्वशब्दादनेनेत्यर्थे इनि। पूर्वं कृतमनेनेति 'सुप्सुपा' इति समास.। कृतपूर्वी कटम् 'सपूर्वाच्च' इतीनि। सपूर्वाद्विद्यमानपूर्वादित्यर्थ। पूर्व पुरुष. पूर्वपुरुष –'पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च' इति समानाधिकरणविशेषणसमास। पूर्वं कायस्य पूर्वकाय "पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे" इति एकदेशिनाऽवयविना षष्ठ्यन्तेन पूर्वादीनि सामर्थ्यादवयववचनानि समस्यन्त इति तत्पुरुष। 'एकाधिकरणे' इत्युक्तत्वादवयविन्येकद्रव्ये सत्यय समास। तेन पूर्वः छात्राणामित्यत्र समासो न भवति। पूर्वापरम्। पूर्वापरे, पूर्वापरौ—'विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्' इति द्वन्द्वस्य विभाषयैकवद्भाव।'स नपुसकम्' इति विहितैकवद्भावो नपुसकलिङ्ग। पूर्वपूर्वं पुष्यन्ति पूर्वतर पुष्यन्तीत्यर्थ। 'पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत' इति द्वित्वम्। पर्वति। पपर्व। पर्विता। पिपर्विषति। पापर्व्यते। पापर्ति लङि तिप्सिपो अपाप.। क्विपि 'राल्लोप'–प, परौ पर। पर्वत –'भृमृदृशियजिपर्वि' इत्यादिनातच्। पर्वते भवो मनुष्य पर्वतीय.—'पर्वताच्च' इति शैषिक छ। भवादावमनुष्ये 'विभाषाऽमनुष्ये' इत्यणि पार्वतम् इत्यपि भवति। 'तस्य जन्यं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत्'[1] इति

---

१. रघु० ४।७७।

प्रयोगः 'तस्येदम्' इत्यणि द्रष्टव्य । पर्वतोऽभिजनोऽस्या पार्वती—'सिन्धुतक्ष-शिलादिभ्योऽणञौ'इति प्रथमान्तादभिजनोपाधिकादस्येत्यर्थे तक्षशिलादित्वादञि ङीप्, यत्र पूर्वैरुषित सोऽभिजन । एवं फर्वति ॥ मर्वति इत्यादि। पूर्व निकेतने इति चुरादौ। अत्र देव —'पूर्व्यतीति तु यत् स्वप्ने तत्कण्ड्वादिषु दर्शनात्' इत्याह[1] । गणपाठे पुन पूर्वशब्दो न दृश्यते, यस्त्वर्थनिर्देशसहिते गणे पठ्यते 'लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च'इति, सोऽनयोरर्थनिर्देश । अत एव शाकटा-यनायाममोघाया वृत्तावर्थनिर्देशमन्तरेण कण्ड्वादीनां पाठे पूर्वशब्दो न पठ्यते । स्पष्ट चैतत् पुरुषकारे ॥५७८-५८१ ॥

३७४ चर्व अदने । चर्वति इत्यादि । चर्वयति देवदत्तम्—'निगरणचलन' इति नित्यं परस्मैपदम् । 'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ ५८२ ॥

३७५. भर्व हिंसायाम् । भर्वति इत्यादि । अयमीदित्स्वपि क्वचित्पठ्यते ॥५८३॥

३७६ कर्व[2] खर्व गर्व दर्पे । कर्वति । खर्वति । गर्वति इत्यादि । कर्वीती-दित्स्वपि पठ्यते ॥५८४-५८५ ॥

३७७. अर्व शर्व षर्व[3] हिंसायाम् । अर्वति । आनर्व अर्विता । अर्विविषति ॥ शर्वति । शर्व —शृणोतेरौणादिके वप्रत्ययेऽपि । शर्वस्य स्त्री शर्वाणी —'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीषानुकौ॥ सिर्षविर्षति इत्यत्र 'स्तौतिण्योरेव'इत्यषत्वम् । षोपदेशफलं ण्यन्ता-त्सनि सिर्वयिषति इति। सर्व सर्त्तेर्वप्रत्यये वा। सर्वनामकार्यं पूर्वशब्दवत्। सर्वस्मि-न्काले सर्वदा—'सर्वैकान्य'इति काले वर्त्तमानात्स्वार्थे दाप्रत्यय , 'सर्वस्य सोऽन्यत-रस्याम्'इति पक्षे दकारे प्रत्यये सभाव । सर्वस्मै हितं सार्वम्। सर्वीयम्—सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ' इत्यत्र 'सर्वाण्णस्य वा वचनम्' इति उक्तत्वाच्चतुर्थ्यन्ताद्धितमित्यर्थे छाणौ। सर्वे देवा. सर्वदेवा —'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला. समानाधिकरणेन' इति कर्मधारय । सर्वेषां शुक्लतर सर्वशुक्ल—'गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च' इति तरबन्तस्य तरबन्तेन समासस्तरलोपश्च ॥ ५८६-५८८ ॥

३७८. इवि व्याप्तौ । इन्वति—इदित्त्वान्नुम् । नुम्विधावुपदेशिवद्वचनादिजा-दिगुरुमत्त्वात् इन्वाञ्चकार । इन्विता । इन्विष्यति । इन्वतु । ऐन्वत् । इन्व्यात् । ऐन्वीत् । इन्विविषति । इन्वयति । ऐन्विवत् । इन्वितः । इन्वका—तारकाविशेषः—सञ्ज्ञायां कुन्, क्षिपकादित्वात् 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वाभाव ॥ ५८९ ॥

३७९. पिवि मिवि णिवि सेचने[4] । अयं पाठो मैत्रेयस्य च । अन्ये तृतीयं मूर्ध-न्योष्ठ्यादि पठन्ति । 'सेवने' इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । पिन्विता । पिपिन्विषति । पेपिन्व्यते । पिन्वयति । अपिपिन्वत् ॥ एवं मिन्वति इत्यादि ॥५९०-५९२॥

---

१. दै० १६३ का० । २. तरङ्गिण्यां नास्ति । ३. तरङ्गिण्यां नास्ति । ४. 'स्रंसने'इति मैत्रेयः ।

३८०. हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्था । अत्र केचिदाद्यमिकारादि पठित्वा 'पुनः पाठोऽर्थभेदात्' इति, धातूनामनेकार्थत्वे तु न प्रयोजनमस्ति। तस्मात् मैत्रेयोक्त एव ह्विवीति पाठो ज्यायान्। हिन्वतित्यादि। जिहिन्व। हिन्विता इत्यादि पिन्वतिवत्। एवं दिन्वति इत्यादि। धिनोते 'धिन्विकृण्व्योर च' इति शब्विषये उप्रत्यय', अकारश्चान्तादेश । तस्यातो लोप, तस्य स्थानिवत्त्वात् उप्रत्ययमपेक्ष्य लघूपधगुणो न भवति, तस्य तु पित्सु गुण । धिनोति । धिनुत । धिन्वन्ति—अन्तादेशे यणादेश । धिनोषि। धिनुव, धिन्व, धिनुम, धिन्म—'लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो' असंयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तस्य वकारमकारादौ प्रत्यये वा लोप इति पक्षे उलोप । मिपि तु परत्वाद्गुणे उकारस्याभाव. । धिनोतु । धिनु—'उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात्' योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्व तदन्तात्प्रत्ययात् परस्य हेर्लुगिति लुक्। धिनवानि—नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाट्। अधिनोत्। अधिनुताम्। अधिनो। अधिनवम्। अधिन्व, अधिनुव। अधिनुम, अधिन्म। धिनुयात्। अन्यत्र लकारे पूर्ववत्। धिन्वयति इत्यादि। जिन्वति इत्यादि देवने गतम्॥ ५९३-५९६॥

३८१ रिवि रवि धवि[2] गत्यर्थी । रिण्वति॥ रण्वति॥ धन्वतीत्यादि। धन्वा—'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव' इति कनिन्। उणादिवृत्तौ धन्विः सौत्रो धातुरुच्यते। नान्तत्वादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घ । भसञ्ज्ञाया 'न संयोगाद्वमन्तात्' इति अल्लोपनिषेधात् धन्वन इति। स्त्रियाम् 'अनो बहुव्रीहे' इति ङीपो निषेधात् सुधन्वा, सुधन्वानौ इत्यादि। यदा तु 'डाबुभाभ्याम्' इति डाप् तदा सुधन्वा सुधन्वे इत्यादि। अत्रान्यतरस्यां ग्रहणात् यत् डापोऽभ्यनुज्ञानमुक्त तदुपधालोपिन एवेति जम्भतावुक्तम्॥५९७-५९९॥

३८२. कृवि हिंसाकरणयोश्च। चकाराद्गतौ। कृणोति—'धिन्वकृण्व्योर च' इति शब्विषये उकारप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेश । अल्लोपादि सर्वं धिन्विवत्। अयं स्वादौ च॥ ६००॥

३८३ मव बन्धने। मवति। ममाव। मेवतु। मविता, अमवीत्। अमावीत्—'अतो हलादे' इति वा वृद्धि। मिमविषति। मामव्यते। मामवीति, मामोति। मामूत.। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामाव। मामूम—"ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च" ज्वरादिनामुपधावकारयो क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये परे ऊडित्यूठादेशे पिति गुण। मामतीयत्र परत्वात् नित्यत्वात् अड्भावे झलादित्व पर्यवसन्नमिति ऊण्न भवति। मामाव इत्यत्र वलि लोपे 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ। 'ज्वरत्वर' इत्यत्र कश्चित् वृत्तिकोशे क्वौ झलादौ क्ङितीति पठ्यते, तत्र क्ङिद्ग्रहण सपातायातम्, अवतेस्तुन्योतुरिति दर्शनात्। तथा अनुनासिकादिग्रहणं चावश्यमत्रानुवर्त्यम्। अवतेर्मनिन्प्रत्यये तस्य च टिलोपे ओमिति दर्श-

---

१. क्षीरस्वामिप्रभृतयः। २. 'द्रवि धवि' इति क्षीरस्वामी।

नात् । तथा च 'न धातुलोप' इत्यत्र कैयटे 'आम्रेमाणम्' इति उपादाय छान्द-सत्वाद्वकारस्य ऊण् न भवतीत्युक्तम् । मामोतु । मामोतात् । मामोहि । मामवानि—नित्यत्वादाटि झलादित्व पर्यवसन्नमित्यूडभाव । लङि तिप्सिपोरूठि अमामोत्, अमामो· । मिपि नित्यत्वादम्भावे—अमामवम् । मावयति । अमीमवम् 'वकारान्तानामूड्भाविनां यङलुङ् न'इति यदुक्त तत् 'च्छ्वो ' इति ऊड्विषय द्रष्टव्यम् । क्विपि मू , मुवौ ॥६०१॥

३८४ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । आवतु । अविता । मा भवानवीत् । अविविषति । आवयति । मा भवानविवत् । क्विपि ऊ , उवौ, उव –'ज्वरत्वर'–इत्यादिनोठ् । ऊति —'ऊतियूति'इत्यादिना क्तिनि निपात्यते । 'स्त्रिया क्तिन्'इति सिद्धे निपातनमुदात्तार्थम् । अविष —'अविमह्योष्टिषच्' इति टिषच् । टित्त्वात् स्त्रियाम् अविषी । ऊन –'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक्'इति नकि कित्त्वादगुणत्वम् । ओम—'अवतेष्टिलोपश्च' इति मन्, तस्य च टिलोपे ऊठि गुण । ओतु —'सितनि' इत्यादिना तुनि ऊठि गुण । कृष्णोतु —'ओत्वोष्ठयो. समासे वा' इति वा पररूपम् । अन्यदा 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि' । अवि –इन्नितीन् । अविरेव अविक.—'अवे क ' इति स्वार्थे कप्रत्यय । अवनि –'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄजनिभ्योऽनि ' इत्यनि । अवनी–कृदिकारत्वात् ङीष् । अवी ऋतुमती–'अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्य ई 'इति ईप्रत्यय ।

३८५. मव्यादय उदात्ता. उदात्तेतो जयतिवर्जम् ।

३८६ धावु गतिशुद्ध्योः । उदात्त । स्वरितेत् । 'स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इति क्रियाफलस्य प्रधानस्य कर्तृगामित्वविवक्षाया तङ् । धावति । दधाव । दधावतु. । धाविता इत्यादि । तङ्पक्षे धावते इत्यादि । यदा क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वमुपपदेन प्रतीयते तदा 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति परस्मैपद भवति । स्वार्थं धावति इति । दिधाविषति,दिधाविषते । 'पूर्ववत्सन 'इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे तङ् । दाधाव्यते । धावयति । अदीधवत् । धावित्वा, धौत्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्प । इडभावे 'च्छ्वो शूठ्' इति ऊठि 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धि , निष्ठाया 'यस्य विभाषा' इति अनिट्त्वात्—धौत , धौतवान् । अत्र मैत्रेय —'कथ धावितो धावितवान्' इति उपक्रम्य कृतिचृतिनृतीनामीदित्त्व 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमाह । नित्यत्वे ह्येतेषाम् 'सेसिचि कृतचृतछृततृदनृत 'इति सकारादाविटो विकल्पनान्निष्ठायामनिट्त्वस्य सिद्धत्वात्किं तदर्थेनेदित्त्वेन॥६०२॥

अथ ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनः—

३८७. धुक्ष धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे । धुक्षिष्यते । धुक्षताम् ।

---

१. क्षीरस्वामी न पठति ।

धुक्षत । धुक्षेत । धुक्षिषीष्ट । अधुक्षिष्ट । दुधुक्षिषते । दोधुक्षीति, दोधुष्टि । अनिटि 'स्को' ति कलोप । तस्यासिद्धत्वान्न लघूपधगुण । दोधुक्षीषि, दोधुक्षि–अनिट्त्वे 'स्को' ति कलोपे 'षढो क सि' इति कत्वे सिप षत्वम् । दोधुष्टु । दोधुड्ढि—अत्र ाहि, तस्य धित्वे ष्टुत्वे च 'झला जश् झशि' इति दकार । दोधुक्षाणि । ङि—तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपे पदान्तसयोगत्वात्कलोपे 'झलां जशोऽन्ते' इति ाश्त्वस्य 'वावसाने' इति चर्त्वे अदोधुट्, अदोधुड् । धुक्षयति । अदुधुक्षत् । धुक्षा ॥ एव क्षते इत्यादि ॥ ६०४-६०५ ॥

३८८. वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे—द्विर्वचने उरदत्वे च हलादिशेष । क्षिता इत्यादि । विवृक्षिषते । वरीवृक्ष्यते—'रीगृत्वत' इति रीगागम. । वर्वृष्टि, रीवर्ष्टि, वरिवृष्टि इत्यादि । वृक्षयति । अववृक्षत् । वृक्ष । वृक्षा ॥६०६॥

३८९. शिक्ष विद्योपादाने । शिक्षते । शिशिक्षे इत्यादि धुक्षिवत् । अत्र रङ्गिणीकारादय ""शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इति वचन नियमार्थम्" इति व्याचक्षाणा जिज्ञासाया अन्यत्र परस्मैपदम् आहु, तदयुक्तम्, शके सनन्तस्य विध्यर्थ- सम्भवात्, न च विधिसम्भवे नियमो युज्यते । एवमेव समर्थितं न्यासकैयटपद- ञ्जर्यादिषु ॥६०७॥

३९०. भिक्ष याच्ञायामलाभे लाभे च[1] । भिक्षते इत्यादि पूर्ववत् । अय द्विकर्मक, त्र 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनाल्लकृत्यखलर्था अप्रधाने भवन्ति । पौरवो गा क्ष्यते । भिक्षितव्य । भिक्षित । सुभिक्ष इत्यादि । षष्ठी तु द्वितीयावदुभयत्र भवति । क्षिता गो पौरवस्य इति । 'अप्रधाने तूभयथा गोणिकापुत्र' इति भाष्ये क्तत्वात्पौरवमिति द्वितीयापि भवति । भिक्षितव्यो राजा धन देवदत्तेन इत्यत्र 'अन- भिहिते कर्मणि कर्त्तरि च 'कर्तृकर्मणो' इति षष्ठ्या 'उभयप्राप्तौ कृति प्रतिषेध.' त्युक्तत्वात् न प्रसङ्ग । सर्वमेतन्नाथतावुपपादित[2] तत एवावगन्तव्यम् । भिक्षु.— सनाशसभिक्ष उ' इति ताच्छीलिक उप्रत्यय । भिक्षाक —'जल्पभिक्ष' इति ाकन् । षित्त्वात् स्त्रियां भिक्षाकी ॥६०८॥

३९१. क्लेश अव्यक्तायां[3] वाचि । बाधन इति दुर्ग । अत्र स्वामी 'क्लेश व्यक्तायां वाचि च[4]' इति पठन्निमावपि पूर्वधातोरर्थावेवाह । चन्द्रदुर्गमैत्रेयसम्मता- ारदेवादयस्तु धात्वन्तरमेवाहु । क्लेशते । चिक्लेशे । चिक्लेशिषते । चेक्लेश्यते । चेक्लेष्टि । त्यादि । हौ तु चेक्लेड्ढि । व्रश्चादिना षत्वे धेष्ष्टुत्वे जश्त्वम् । क्लेशयति । चिक्लेशत् । क्लेश उपतापे इति दिवादौ ॥६०९॥

३९२. दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे । दक्षिता इत्यादि । दक्षिण —'द्रुदक्षि-

---

१ 'भिक्षायाम्' इति क. पुस्तके । २. पूर्वं ९९ पृष्ठेऽवलोकनीयम् । ३. 'व्यक्तायाम्' ति मैत्रेय । ४. 'क्लेशे च व्यक्ताया वाचि' इति मुद्रितक्षीरतरङ्गिणीपाठ. ।

भ्यामिनन्'इतीनन्। पूर्वशब्दवत् सर्वनामत्व तत्कार्यं च। स्त्रियां तु टापि दक्षिणा। दक्षिणामर्हतीत्यादि दक्षिणीय, दक्षिण्य—'कडङ्करदक्षिणाच्छ च' इति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे छयतौ। ग्रामस्य दक्षिणतो वसति। दक्षिणत आगत। दक्षिणतो रमणीयम्—'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्'इति सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् स्वार्थेऽतसुच्, 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति तद्युक्तात्षष्ठी। 'अतसर्थप्रत्ययेन' इति सप्तम्याद्यन्तात्स्वार्थे यो विहित स उच्यते। दक्षिणा ग्रामस्य–'उत्तराधर'इत्ययमातिरतसुज्विषये। पूर्ववत् ग्रामत षष्ठी। दक्षिणेन ग्रामम्। ग्रामस्येति वा–'एनबन्यतरस्याम्' इत्युत्तरादिभ्य एनप्। 'अपञ्चम्या' इति वचनादयं सप्तमीप्रथमान्तेभ्य उत्तराद्यर्थेऽवधिसापेक्ष इति अवधिमतस्तस्य सामर्थ्यादवध्यपेक्षमदूरत्वम्। अन्यतरस्यांग्रहणं यथाप्राप्तातसुजाद्यभ्यनुज्ञानार्थम्। इतरथा ह्ययमदूरे बाधक स्यात्। "एनपा द्वितीया"इति तद्युक्तात् द्वितीया षष्ठ्यपीष्यते इति षष्ठी च। दक्षिणा ग्रामात्–'दक्षिणादाच्' इत्याच् एनपो विषये, 'अन्यारादितरर्त्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इत्याजन्तयुक्तात्पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। आरादितरर्त्ते इति स्वरूपग्रहणम्। दिक्शब्दा दिशि दृष्टा पूर्वादय। अञ्चूत्तरपदा प्रागादय। आजाही प्रत्ययौ। दिक्शब्दत्वादेव सिद्धेऽञ्चूत्तरपदग्रहणमस्तात्यन्तार्थम्। तत्र हि 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठी विधीयते, एवमाजाह्योरपि। दक्षिणाहि ग्रामात्—'आहि च दूरे'इत्याहि। पूर्ववदवध्यपेक्ष दूरत्वम्। चकारादाजपि द्रष्टव्य। सर्वे एते 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति' इति अव्ययसञ्ज्ञकाः। दक्षिणा भव दाक्षिणात्य—'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति शैषिकस्त्यक्। दक्षिणाशब्द पश्चात्पुरोभ्या साहचर्यादिहाजन्तोऽव्ययो गृह्यते। अत एव सर्वनामत्वाभावात् 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुवद्भाव' इति पुवद्भावो न भवति ॥६१०॥

३६३ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते इत्यादि। 'अनुदात्तेतश्च' इति युच्। 'सूददीपदीक्षश्च'इति निषेधाद् दीक्षिता इति सामान्यस्तृन् ॥६११॥

३६४. ईक्ष दर्शने। ईक्षते। ईक्षाञ्चक्रे। ईक्षिता। ईक्षिष्यते। ईक्षताम्। ऐक्षत। ईक्षेत। ईक्षिषीष्ट। ऐक्षिष्ट। ईचिक्षिषते। ईक्षयति। ऐचिक्षत्। देवदत्तायेक्षते। नैमित्तिक पृष्ट सन् शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थ। "राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न"। अनयोस्तत्कारकं सम्प्रदानं यस्य विप्रश्न। यद्विषय पृच्छ्यत इत्यर्थ। स्वसम्बन्धिन शुभाशुभस्य विप्रश्नयोगित्वात्कारकमपि तथोच्यते। तदिह धातुरर्थात् शुभाशुभपर्यालोचनवृत्ति। अन्यत्र देवदत्तमीक्षते इति द्वितीयैव। सुख प्रतीक्षते सुखप्रतीक्ष, सुखप्रतीक्षा—'ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम्' इति कर्मण्युपपदे णप्रत्यय ॥६१२॥

३६५. ईष गतिहिंसादर्शनेषु। ईषते। ईषाञ्चक्रे। ईषता इत्यादि। 'तीषसहलुभरुषरिषः' इत्यत्र ह्रस्वादेर्ग्रहणात् ईषता इत्यादौ नेड्विकल्प। ईषा। मनस ईषा मनीषा—पृषोदरादि। ईष्व आचार्य। 'ईष्व इति वनन्तस्य निपातनमस्य' इति

मैत्रेयः । उणादिवृत्तौ तु 'इषु इच्छायाम्' इति तौदादिकस्य निपातनमुच्यते इष्व. इति ह्रस्वादि । तन्मतेऽयमिच्छार्थ । परस्मैपदिषु इष गताविति दिवादौ । अयमिच्छार्थ तुदादौ, आभीक्ष्ण्यार्थ क्र्यादौ ॥६१३॥

३९६. भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते । बभाषे । भाषिता । बिभाषिषते । बाभाष्यते । बाभाषीति, बाभाष्टि । भाषयति । अबभाषत्, अबीभषत्—'भ्राजभास' इत्युपधाह्रस्वविकल्प । भाषक —'निन्दहिंस' इत्यादिना वुञ् ताच्छीलिक ॥ ६१४ ॥

३९७. वर्ष[1] स्नेहने । दन्त्यौष्ठ्यादि । वर्षते । ववर्षे । वर्षिता । विवर्षिषते । वावर्ष्यते । वावर्ष्टि । लङि तिप्सिपो अवावट्, अवावड्—'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोप । वृषु सेचन इत्यग्रे परस्मैपदी । शक्त्यर्थश्चुरादौ ॥ ६१५ ॥

३९८ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इति मैत्रेय । अन्विच्छा अन्वेषणम् । गेषते । जिगेषे । गेषिता । जिगेषिषते । जेगेष्यते । जेगेष्टि । जेगेष्ट । गेषयति । अजिगेषत्—ऋदित्त्वान्नोपधाह्रत्व ॥६१६॥

३९९. एषृ[2] प्रयत्ने । एषते इत्यादि ॥६१७॥

४००. जेषृ णेषृ एषृ प्रेषृ[3] गतौ । जेषते ॥ नेषते । प्रणेषते ॥ एषते । एषाञ्चक्रे । एषिता । एषिष्यते । एषयति । मा भवानेषिषत् ॥ प्रेषते ॥६१८–६२१॥

४०१ रेषृ[4] हेषृ अव्यक्ते शब्दे । रेषते । अय स्वभावाद्वृकविषय । हेषते । अयमश्वविषय । ह्लेषृ इति सरेफश्चात्र द्रष्टव्य । यदाह केशवस्वामी—

'कौक्षे कर्दति पर्दते गुदरवे रेषेति वार्के भवेत्,
बुक्केति श्वरवे भषेति हयजे ह्लेषेति हेषेति च' ॥ इति ।

तथा 'हेषा ह्लेषा च नि स्वने[5]' इत्यमर ॥६२२–६२३॥

४०२. कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासाञ्चक्रे । 'कास्प्रत्ययाद्' इत्याम् । कासिता । कासिष्यते । कासताम् । अकासत । कासेत । कासिषीष्ट । अकासिष्ट । चिकासिषते । चाकास्यते । चाकास्ति । लोटि हेर्धिभावे 'धि च' इति सलोपे चाकाधि । न च 'धि च' इत्यत्र भाष्यकृता सिजित्यपेक्ष्यते । लङि—तिपि हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन तिप्परत्वात् "तिप्यनस्ते" इति अस्तिवर्जितस्य सान्तस्य पदस्य तिपि परे दकार इति दकारे तस्य चर्त्वे अचाकात् । सिपि तु "सिपि धातोरुर्वा" इति सान्तस्य अस्तिवर्जितस्य धातो पदस्य पक्षे रुत्वे अचाका इत्यपि भवति । कासयति । अचकासत् । ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्वः । कास —'हलश्च' इति संज्ञाया घञ् । कासर —औणादिक अर । कासारः—बाहुलकादार । कासू शक्ति । कासूतरी—'कासूगोणीभ्या ष्टरच्'

---

१. 'पर्ष' इति क्षीरस्वामी, 'पर्ष वर्ष' इति मैत्रेयश्च । २. 'येसृ' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च । इत पूर्वं 'प्रेसृ यत्ने' इत्यधिकं सूत्रं पठति मैत्रेयः । ३. 'ह्लेषृ' इति क्षीरस्वामी मैत्रेयश्च । ४. क्षीरस्वामी न पठति । ५ अ० को० २।८।४७ ।

इति अल्पत्वे द्योत्ये ष्टरच्। षित्त्वान्ङीष्। अस्मादेव निर्देशादूकारप्रत्ययः। कसतीति ज्वलादौ गत्यर्थे। कंस्त इति गतिशासनयोरादादिकस्य, तत्रान्येऽनिदित्पाठिन कस्त इत्याहु। अन्ये तु तालव्यान्तं पठन्त कष्ट इति।।६२४।।

४०३. भासृ दीप्तौ। भासते इत्यादि कासिवत्। भासयति। अबीभसत्, अबभासत्। 'भ्राजभास' इत्युपधाह्रस्वविकल्प। एव चास्य ऋदित्त्व तन्मात्रफलम्। अनुबन्धान्तराकरणं तु प्रकरणानुरोधात्। भास्वर —'स्थेशभास' इत्यादिना तच्छीलादौ वरच्। भा। भासौ। भास —'भ्राजभास' इति ताच्छीलिक कर्त्तरि क्विप्।।६२५।।

४०४. णासृ रासृ शब्दे। नासते। प्रणासते।। रासते इत्यादि कासिवत्। नासा—अकार। नासिका—सञ्ज्ञाया कनि 'केऽण' इति ह्रस्व। 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्त्वम्। नासाया भव तस्यै हित नास्यम्—'शरीरावयवाद्यत्'इति यत्। नासिकाशब्दात्तु यति 'नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु' इति नस्भावे नस्यम् इति। एव नस्त। नक्षुद्र इत्यादि। 'आद्यादिभ्य उपसख्यानम्' इति सार्वविभक्तिकस्तसि। 'अपादाने चाहीयरुहो' इति वा अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्स्वार्थे तसि हीयरुहो प्रयोगे नेति। नक्षुद्र इत्यत्र नासिकया क्षुद्र इति 'पूर्वसदृश' इत्यादिना समासस्तृतीयाया। तत्र हि ऊन इत्यर्थग्रहणम्। नासिक्यो वर्णः, नासिक्यं नगरम्— इत्यत्र यति 'वर्णनगरयोर्न' इति नस्भावप्रतिषेध.। वाध्रीव नासा यस्य वाध्रीणस अजविशेष —"अञ् नासिकाया सञ्ज्ञाया नस चास्थूलात्" इति नासिकान्ताद् बहुव्रीहे सञ्ज्ञायामच् समासान्त, नासिकायाश्च नसादेश। अस्थूलादिति वचनात् स्थूलनासिक इत्यत्राज्नस्भावौ न भवत। खुरणा.—'खुरखराभ्या नस् वक्तव्य' इति नस्भाव। 'आदेशान्तरकरण प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्'इति कैयटपदमञ्जर्यादौ। अत्र वृत्तौ 'अजपीष्यते' इति। तेन खुरणस, खरणस इत्यपि भवति। प्रगता नासिका अस्य प्रणस —"उपसर्गाच्च" उपसर्गपूर्वनासिकान्ताद् बहुव्रीहेरजित्यच्, नासिकायाश्च नस्भाव। 'उपसर्गाद्बहुलम्'इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नकारस्य णत्वम्। उभयत्रोपसर्गग्रहण प्राद्युपलक्षणार्थम्। विगता नासिका अस्य विग्र.—'वेर्ग्रो वक्तव्य.' इति ग्रादेशो नासिकाया। 'यद्यहं नाथ नायास्य विनसा हतबान्धवा'[1] इति भट्टिप्रयोगे विशेषविहितेन ग्रादेशेन भाव्यमिति महान्तो न सहन्ते। केचित्तु वार्त्तिकम् 'वे. ख्यो वक्तव्य' इति पठन्तो विख्य इति उदाहरन्ति। तुङ्गनासिका—'नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च' इति नासिकाद्यन्ताद्बहुव्रीहेर्वा ङीष्। रास· क्रीडाविशेष.। रासभः— 'रासिवल्लिभ्यां च' इति अभच्। रास्ना। 'रास्नासास्नास्थूणावीणा' इति नप्रत्यये

---

१. भ० का० ६

निपातित• ॥६२६-६२७॥

४०५ णस कौटिल्ये । नसते । प्रणसते । नेसे । नसिता इत्यादि । नासयति । अनीनसत् ॥६२८॥

४०६ भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे । भ्यसिता । भ्यसिष्यते । बाभ्यस्यते । बाभ्यस्ति । भ्यासयति । अबिभ्यसत् । बाभ्यधि इत्यत्र हेधिभावे 'धि च' इति सलोप• । तस्यासिद्धत्वात् 'अतो हे' इति लुक् न भवति । एवं नसेरपि नानधि इति भवति ॥६२९॥

४०७ आङ शसि इच्छायाम् । आङ शसीति पाठादयमाङ्पूर्व एव प्रयोक्तव्य । तथा च काश्यप —'अयमाङ्पूर्व एव प्रयोक्तव्य' इति । सम्मताया 'न च केवलो नाप्युपसर्गान्तरपूर्व' इति । आशसते । आशशसे । आशसिता । आशिशसिषते । आशशस्यते—इदित्त्वान्नुम् , नलोपाभावश्च । आशाशंस्ति । आशाशन्धि इत्यत्र 'धि च' इति सलोपेऽनुस्वारपरसवर्णौ । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च आशाशन् । आशसयति । आशशसत् । आशसु । 'सनाशसभिक्ष उ' इत्युप्रत्यय । आशसित । आशस्य —क्त्वो ल्यप् । 'दौर्गास्तु नोपधमनिदितं पठन्ति' इति स्वामी । तेषा नलोपाभावो विशेष । शसु स्तुतावित्यग्रे परस्मैपदिषु । आङ शासु इच्छायाम् । शासु अनुशिष्टाविति द्वयमदादौ ॥६३०॥

४०८ ग्रसु ग्लसु अदने । ग्रसते । जग्रसे । ग्रसिता इत्यादि पूर्ववत् । ग्रासयति पिण्डं देवदत्तम् । निगरणार्थत्वान्नित्य परस्मैपदम् , प्रयोज्यस्य कर्मत्वं च । ग्रसित्वा, ग्रस्त्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प । ग्रस्त•—'यस्य विभाषा' इति अनिट्त्वम् । ग्रस्यत इति ग्रास कवल । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्र -'अत्वसन्त'इति दीर्घ 'अधातो'इति प्रतिषेधान्न भवति । ग्रसिष्णुरिति हेलाराजीये लिङ्गनिर्देशे प्रयुज्यते । 'भुवश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् भ्राजिवन्निर्वाह्य । अत एव 'भुवश्च' इत्यत्र वृत्तौ चकाराद् भ्राजेश्च भाषायामिति चशब्द क्रियते ॥ एव ग्लसति इत्यादि ॥६३१-३२॥

४०९. ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहाञ्चक्रे । ईहिता । ईहिष्यते । ईहताम् । ऐहत । ईहेत । ईहिषीष्ट । ऐहिष्ट । ईजिहिषते । ईहयति । मा भवानीजिहत् । ईहा । ऐही । पर्यैही—आङ्पूर्वात्पर्याङ्पूर्वाच्चेनन्तात् शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् ॥६३३॥

४१० बहि महि वृद्धौ । बंहते । बबंहे । बंहिता । बंहिषीष्ट । बिबंहिषते । बाबंह्यते । इदित्त्वान्नुम् , नलोपाभावश्च । बाबण्ढि—झलि पदान्ते च 'हो ढ'इति ढकारस्य ढकार । 'झषस्तथोर्धोऽध' इति तकारस्य धकारे 'ष्टुना ष्टु' इति ष्टुत्वे 'ढो ढे लोप'इति पूर्वस्य लोप । अत्र ढत्वष्टुत्वे आश्रयात् सिद्धे । नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । बाबण्ढः । बाबंहति । बाभङ्क्षि—ढत्वे 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वो'इति बकारस्य भष्भावेन भकारे 'षढो• कस्सि' इति कत्वम् । बाबण्ढ• । बाबंह्मि । बाबंह्वः । लङि तिप्सिपोर्हो धातु पूर्व हल्ङ्यादिलोप इति झषन्तत्वाभा-

वान्न भष्भाव । बहयति । अबबहत् ॥ एवं महते इत्यादि । अयं भाषार्थश्चुरादाविति स्वामी । मह पूजायामिति इहैवाग्रे परस्मैपदिषु । महीयते इत्यादि 'महीङ्' इति कण्ड्वादिपाठात् ॥६३४-६३५॥

४११ अहि गतौ । अहते । आनहे । अंहिता । अञ्जिहिषते । 'कुहोश्चु' इति हकारस्य झकारे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वेन जकारे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । अहयति । आञ्जिहत् । अह —असुन् । चुरादौ भाषार्थ ॥६३६॥

४१२ गर्हं गल्ह कुत्सायाम् । गर्हते । जगर्हे । गर्हिता । जिगर्हिषते । जागर्ह्यते । जागर्हीति इत्यादि बर्हिवत् । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमात् सयोगान्तलोपाभावाद् हकारस्य ढकारे झषन्तत्वात्पदान्तविषयत्वाच्च भष्भावे अजाघर्ड् । अयमाधृषीयोऽपि ॥ गल्हत इत्यादि पूर्ववत् । यङ्लुकि तिप्सिपोर्लोपे सयोगान्तलोपे अजागल् ॥६३७-६३८॥

४१३. बर्ह[1] बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठ्यादी । बर्हते । बल्हते इत्यादि । बर्हते सर्वेष्ववयवेषु प्रधान भवतीति बर्हम् । बर्हिण—'फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्य' इतीनच् । बर्ही—मत्त्वर्थीय इनिः । इमौ भाषार्थौ चुरादी । बर्हिस्तु हिसायामपि तत्रैव, बृहि वृद्धाविति अत्रैवाग्रे परस्मैपदिषु ॥६३९-६४०॥

४१४. वर्हं वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । दन्त्यौष्ठ्यादी । वर्हते ॥ वल्हते । ववल्हे । वल्हिता इत्यादि । अत्र धनपालमैत्रेयौ परिभाषणादावोष्ठ्यादित्वम्, वृद्धौ दन्त्योष्ठ्यादित्व चाहतु । 'छादयत्यनेनेति वर्ह घञ्'इति वदन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुकूल । यथा वयं तथा स्वामी । यदाह—'बर्ह बल्ह प्राधान्ये, वुनि बर्हक ' इति । एव मुनिप्रबर्हा इति प्राधान्ये प्रयोग उपपद्यते । प्रवल्हिका इति च भाषार्थे । तदुक्तं पुरुषकारे—'प्रवल्हिका प्रहेलिका'इति, तच्चात्रैवानुकुलम् । भाषाविशेषत्वात् प्रवल्हा इति । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—'प्रवल्हिकाश्शंसति प्रवल्हिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवल्ह्याथैनानत्यायन्' । व्याकृत चैतत् गोविन्दस्वामिना 'प्रवल्ह्य अनृतं भाषित्वा' इति । यत्तूक्त शाकटायनेन 'आच्छाद्यतेऽनेनेति वर्ह घञ्' इति, नैतदोष्ठ्यादित्वे साधकम्, 'सर्वेष्ववयवेषु प्रधान भवति' इत्येव व्युत्पादितत्वात् । वृहू उद्यमने इति चुरादौ[2] ॥६४१-६४२॥

४१५. प्लिह गतौ । प्लेहते । पिप्लिहे । पिप्लिहिषते । प्लिहित्वा, प्लेहित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति कित्त्वविकल्प । प्लीहा—'श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्' इति कनिनन्तो निपातित । उणादिवृत्तौ तु प्लीहशब्दपूर्वाद्धन्तेष्टिलोपे व्युत्पादित । यथा वयं तथा मैत्रेयः । प्लीहानावित्यादौ "इन्हन्पूष" इति नियमो हन्शब्दस्यानर्थकत्वान्न

१. मैत्रेयो न पठति । २. 'वृहू उद्यमने इति तुदादौ' इति ख पुस्तके ।

इति माध्यादौ स्थितम् ॥६४३॥

४१६ वेहृ जेहृ बाहृ प्रयत्ने। आद्यो दन्त्यौष्ठ्यादि । अन्त्य केवलौष्ठ्यादि । उभावपि केवलौष्ठ्यादी इत्येके, दन्त्यौष्ठ्यादी इत्यन्ये । वेहते । जेहते । बाहते इत्यादि । ऋदित्त्वाण्णौ चङि ह्रस्वाभाव —अविवेहत् इत्यादि । वेहत् गर्भोपघातिनी गौ —'सश्चत्तृपद्वेहत्' इति अतिप्रत्यये निपात्यते । गोवेहत्—'पोटायुवतिस्तोक' इत्यादिना कर्मधारय । वाहा—अजन्तत्वाट्टाप् । बाढम्—'क्षुब्धस्वान्त' इत्यादिना निष्ठायामिडभावो भृशार्थे, अन्यत्र बाहितम् । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि, उक्तं च 'रेणुभिर्जेहमानम्' इत्यत्र क्षुरभट्टभास्करीययो ॥६४४-६४६॥

४१७. द्राहृ[1] निद्राक्षये । निक्षेपे इति केचित्[2] । द्राहते । यङ्लुकि 'दादेर्धातोर्घ' इति झलि पदान्ते चेति हस्य घकारे 'झषस्तथो' इति धत्वे जश्त्वे च दाद्राग्धि । दाद्राग्ध. इत्यादि । सिपि भष्भावेन दकारस्य धकारे 'खरि च' इति धकारस्य चर्त्वेन ककारे सिप सकारस्य षत्वे दाध्राक्षि । लङि हल्ङ्याद्दिना तिप्सिपोर्लोप., भष्भावजश्त्वचर्त्वेषु अदाध्राक् ॥६४७॥

४१८ काशृ दीप्तौ । काशते । चकाशे । काशिता । काशिष्यते । काशताम् । अकाशत। काशेत। काशिषीष्ट । अकाशिष्ट। अकाशिष्यत। चिकाशिषते । चाकाश्यते । चाकाष्टि । व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् चाकाक्षि । चाकाश्मि । चाकाश्व । चाकाश्मः । चाकाड्ढि इत्यत्र हेर्धिभावे व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वे जश्त्वम् । लङि अचाकाट् । काशयति । अचकाशत् । काश —अच् घञ् वा । नीकाश —'इक काशे' इति इगन्तस्योपसर्गस्य काश उत्तरपदे दीर्घ । काशि, काशी—अक्तिन्नत्वात् वा ङीष् । काशिषु भवा काशिका—'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ' इति शैषिकौ ठञ्ञिठौ । ठञि 'टिड्ढ' इति ङीप्—काशिकी । काष्ठम् । काष्ठा—'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्य क्थन्' इति क्थन् । आकारोपधप्रकरणादयमिह पठित । अय दिवादौ च । काशृ गतिशासनयोरित्यदादौ । अन्ये दन्त्यान्त्यमिदितं पठन्ति । अनिदितमपरे ॥६४८॥

४१९ ऊह वितर्के । वितर्क सम्भावनम् । ऊहते । ऊहाञ्चक्रे । ऊहिता । ऊहिष्यते । ऊहताम् । औहत । ऊहिषीष्ट । औहिष्ट । ऊजिहिषति । ऊहयति । औजिहत् । समूहति, समूहते—'उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम्'इति उपसृष्टादस्मात्परस्मैपद च । समुह्यात् इत्यत्र 'किदाशिषि' इति कित्त्वे 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते' इति यकारादौ क्ङिति ह्रस्व । एवं यक्यपि समुह्यते इति । यद्यपि 'उपसर्गादस्यत्यूहो' इति वार्त्तिकमकर्मकाधिकारे पठितम्, तथापि वृत्तिकैयटादौ सकर्मकाकर्मकसाधारणमुक्तम् । 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जन' इति प्रयोग आङ्पूर्वस्येति सुधाकर । एवं च सति औहति इति गुण पठितव्य । ओह्यते इत्यत्रान्तादिवद्भावेनोपसर्गात्परत्वेन

---

१. इत. पूर्वं 'माहृ माने' इत्यधिकं सूत्रं पठति मैत्रेय. । २. दुर्ग-क्षीरस्वामिप्रभृतय: ।

'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते' इति ह्रस्वो न भवति। 'उभयतआश्रयणे नान्तादिवत्' इति वचनात्। यद्वा—अत्राण इति वर्त्तते, स च सामर्थ्यात्पूर्वेण णकारेणेति ह्रस्वाप्रसङ्गः। एव च समौह्यत इत्यादावप्याटि वृद्धौ ह्रस्वो न भवति ॥६४६॥

४२०. गाहू विलोडने। गाहते। जगाहे। जघाक्षे। जगाढ्वे—'थास से' झलि 'हो ढ' इति ढत्वे भष्भावे कत्वम्। ध्वमि ढत्वभष्भावयो ष्टुत्वे ढलोप.। क्रादिनियमस्य प्रतिषिद्धविषयत्वादूदित्वादिट्पक्षे जगाहिषे इत्यादि। गाढा, गाहिता। घाक्ष्यते, गाहिष्यते। गाहताम्। अगाहत। गाहेत। गाहिषीष्ट। अगाढ। अघाक्षाताम्। अघाक्षत। अगाढा। अघाड्ढ्वम्। अघाक्षि। झला दौसिज्लोपे ढत्वषत्वष्टुत्वढलोपा। प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययपरत्वाद्भष्भावो नाशङ्क्य, सिज्लोपस्य प्रत्ययलक्षणे पूर्वत्रासिद्धत्वात्। अत एवासिद्धत्वात्सिज्लोपात्पूर्वं न भष्भाव। ध्वमि तु परत्वाद्भष्भाव.। इट्पक्षे अगाहिष्ट इत्यादि। जिघाक्षते, जिगाहिषते। जागाह्यते। जागाढि। गाहयति। अजीगहत्। गाढ्वा, गाहित्वा। गाढ, गाहित.। 'गाहट्' इति पचादौ पाठात् टित्वात् स्त्रियां गाही। गह्वरम्—'छित्वर'इत्यादिना ष्वरचि ह्रस्वे निपात्यते। उणादिवृत्तौ तु गाधतेर्निपातनमुक्तम्। गहन करोति गहनायते—'सत्रकष्टकक्ष'इत्यनेन द्वितीयान्ताद्गहनात कण्वचिकीर्षायां क्यङ्। कण्व पापम्। सत्रादयश्च वृत्तौ पापवचना इति हरदत्तादिभिरुक्तम्। अत्रैव वार्त्तिके निर्देशात् ल्युटि ह्रस्व। गहे भवं गहीयम्-'गहादिभ्यश्च' इति शैषिकोऽत्र छ। 'गह' इति निर्देशादचि ह्रस्व ॥६५०॥

४२१. गृहू[1] ग्रहणे। गर्हते। जगृहे। जगृहिषे, जघृक्षे। जगृहिध्वे, जघृढ्वे। गर्हिता, गर्ढा। गर्हिष्यते, घर्क्ष्यते। गर्हताम्। अगर्हत। गर्हिषीष्ट, घृक्षीष्ट—'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यनिट्पक्षे कित्त्वान्न गुण। अगर्हिष्ट, अघृक्षत। अगर्हिषाताम्। अगर्हिषत, अघृक्षत। अगर्हिष्ठा, अघृक्षथा.। अगर्हिढ्वम्, अगर्हिध्वम्, अघृक्षध्वम्। अगर्हिषि, अघृक्षि। अगर्हिष्वहि, अघृक्षावहि। अनिट्पक्षे—'शल इगुपधादनिट क्स.', 'क्सस्याचि' इत्यल्लोप। यञादौ 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घ। ढत्वादि तु पूर्ववत्। जिगर्हिषते, जिघृक्षते—इडभावे 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वम्। जरीगृह्यते—'रीगृत्वत' इति रीक्। जर्गृहीति, जर्गर्ढि। जगृढ—रुग्रिकोरप्युदाहार्यम्। गर्हित्वा, गृढ्वा। गृढम्। गृहम्—इगुपधलक्षण क। अत्र मैत्रेय.—"'गेहे क' इति गृह्णाते कविधानं तस्यापि गृहमिति यथा स्यात्" इति। अयं क्वचित्कोशे ग्रिह इदुपध पठ्यते, तदनार्ष, यदाह देव —

ण्यन्तस्य ग्रहणे गृहेर्ग्रहयते तत्राऽनदन्ताद् गृहे-
र्भूवादेः शपि गर्हते श्नि तु पदे गृह्णात्यगृह्णीत च[2] ॥ इति।

अत्र पुरुषकारे[3] 'गृहेरित्यनेनैव पूर्वस्माददन्तत्वमात्रं विशेष, गृहित्वं चाविशि-

१. 'ग्लहू' इति क्षीरस्वामी। २. दै० १६४ का०। ३. दै० ११२ पृ०।

ष्टम्'इति दर्शयता मन्दानां गृहपाठाशङ्का निरवकाशता नीता। 'ग्लहू'इति स्वामिकाश्यपसम्मताकारादय' पठन्ति, तदपि ग्राह्यम्। तथा च 'अक्षेषु ग्लह'इत्यत्र वृत्ति — 'ग्लहि प्रकृत्यन्तरम्'-इति। ग्लहते इत्यादि पूर्ववत्। ग्लहोऽक्षस्य—'अक्षेषु ग्लह' इत्यप्। अक्षादन्यत्र ग्लाह इति घञ्। एषां तु निपातन ग्रहेरेतदिति तेषामनक्षे ग्राह इति प्रत्युदाहार्यम्। लत्वाभावो विशेष ॥६५१॥

४२२. घुषि[1] कान्तिकरणे। घुषते। जुघुषे। घुषिता। जुघुषिषते। जोघुंष्यते। जोघुंष्टि। लोटि हेर्धिभावे ष्टुत्वजश्त्वानुस्वारपरसवर्णेषु जोघुण्ढि। लङि ति।प्सपोर्लोपे अजोघुन्। घषीत्यदुपध पेठतुश्चन्द्रकाश्यपौ। स्वामी घसेति दन्त्यान्तमदुपधपपाठ। यथा वय तथा देवमैत्रेयदुर्गा। षकारान्तोऽप्यय 'घुषिरविशब्दने' इत्युत्तर[2]धातुसाम्यादिह पठित ॥६५२॥

४२३. घुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत।

४२४ घुषिर् अविशब्दने[3]। इतोऽर्हत्यन्ता उदात्ता उदात्तेत। विशब्दन प्रतिज्ञानम्, तच्च शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनमिति न्यासे। 'अस्मादन्यस्मिन्नर्थे यथाप्रयोगमय धातुर्वर्त्तते' इति पुरुषकारे। सर्वत्र क्षीरस्वामिधनपालभागवृत्तिकारा घुषि शब्दार्थं पेठु.। चन्द्रदुर्गौ तु अविशब्दमपहाय 'शब्दे' इत्येव पेठतु'। 'घुषृ शब्दे' इति पठन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुकूल। तेन च इरित्स्थाने ऋदित् इति क्रियते। यदि शब्द इत्यर्थ स्यात्, तर्हि 'घुषिरविशब्दने' इति इट्प्रतिषेधेऽपि लघु घुषिरशब्द इत्येव वाच्य स्यात्। इति घुषिरविशब्दार्थं इति मैत्रेयादिपाठो ज्यायान्। घोषति। जुघोष। घोषिता। लुङि 'इरितो वा' इति परस्मैपदेषु च्लेरङादेशविकल्पनात्—अघुषत्, अघुषताम्, अघोषीत्, अघोषिष्टाम् इत्याद्युभय भवति। 'लुग्वा दुह' इत्यत्र न्यासे व्यत्यघुक्षतेति वृत्तौ प्रत्युदाहरणमुपादाय 'अनित्यमागमशासनम्'इत्यनिट्त्वमुक्त्वा 'शल इगुपधात्' इति क्स उक्त। हरदत्तादयस्तु 'प्रत्युदाहरण घुष्यते'इति मन्वाना इड्भावाय यत्न न कृतवन्त। घुष्यतिर्हि नित्यानिट्। जुघुषिषति, जुघोषिषति। घुषित्वा, घोषित्वा—'रलो व्युपधात्'इति कित्त्वविकल्प। जोघुष्यते। जोघोष्टि। लोटि हेर्धित्वष्टुत्वयो च जश्त्वे च षकारस्य जोघुड्ढि। लङि तिप्सिपो अजोघोट्। घोयषति। अजूघुषत्। घुष्टा रज्जु'—'घुषिरविशब्दने' इति निष्ठायामनिट्त्वम्। सम्पूर्वत्वे तु 'रुष्यमत्वरसघुषास्वनाम्' इति इटो विकल्पनात् सङ्घुष्टा रज्जु, सघुषिता रज्जु. इत्युभयं भवति। घुषिर्विशब्दने इति चुरादौ ॥ ६५३ ॥

४२५. अक्षू व्याप्तौ[4]। अक्षति। आनक्ष। आनष्ठ, आनक्षिथ। आनक्ष्व, आनक्षिव—

---

१. 'वसि' इति क्षीरस्वामी। २. 'इत्युदात्त' क पुस्तके। ३. 'शब्दार्थः'इति स्वामिमैत्रेयौ। ४. 'व्याप्तौ संघाते च' इति मैत्रेय।

ऊदित्त्वादिड्विकल्प । थल्यनिट्पक्षे 'स्को ' इति कलोपे ष्टुत्वम् । अक्षिता, अष्टा । अक्षिष्यति, अक्ष्यति—'षढो क सि' इति कत्वे आद्यस्य 'स्को ' इति लोप । अक्षतु । आक्षत् । अक्षेत् । अक्ष्यात् । मा भवानक्षीत् । मा भवानक्षिष्टाम्—'नेटि' इति न वृद्धि । अनिट्पक्षे 'वदव्रजहलन्तस्य' इति वृद्धौ मा भवानाक्षीत् । मा भवन्तावाष्टामित्यादि । ननु येन नाव्यवधानमिति न्यायेनैकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रयितुं युक्त न त्वनेकेनेति कलोपस्यासिद्धत्वादनेकेन व्यवधानात् कथ वृद्धि ? नैतत्, तत्र हल्ग्रहणं हल्समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तत्वात् । तथा हि—'वदव्रज्यो ' इति योगो विभज्यते । तत्र 'अत' इति अनुवर्त्तयिष्यते । तत 'अच ' इति द्वितीयो योग । तत्राङ्गेनाचो विशेषणात् अपाक्षीदित्यादावेकेन वर्णेन व्यवधाने वृद्धिसिद्धौ पुन क्रियमाण हल्समुदायप्रतिपत्त्यर्थं भवति । अस्य कर्तृवाचिसार्वधातुकपरत्वे 'अक्षोऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे श्नुर्भवति—अक्ष्णोति । अक्ष्णुत । अक्ष्णुवन्ति—अजादौ 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि इत्यत्र 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हिलुङ् न भवति, तत्रैवासयोगपूर्वादित्युक्तत्वात् । अक्ष्णवानि इत्यत्र आटि परत्वादुवङ बाधित्वा गुण । आक्ष्णोत् । अक्ष्णुयात् । अचिक्षिषति । अनिट्पक्षे 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्युक्तत्वात् अस्मात्परत्वात् 'स्को' इति कलोपे 'षढो ' इति कत्वे च सन ककारसहितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने हलादिशेषे 'सन्यत ' इतीत्वे अचिक्षति इति भवति । अक्षयति । चडि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् क्षिशब्दस्य द्विर्वचने आचिक्षत् । अक्षित्वा, अष्ट्वा । निष्ठायाम्—अष्ट । अक्षि —'इन्' इतीन्प्रत्यय । अक्ष्णा—'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त ' इति तृतीयाद्यजादावजन्तस्यानङादेशे 'अल्लोपोऽन ' इत्यल्लोप । ङौ 'विभाषा ङिश्यो ' इति विकल्पनात् अक्षणि, अक्ष्णि इत्युभय भवति । विशालमक्षि यस्य स विशालाक्ष —"बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति स्वाङ्गवाचिसक्थ्यन्ताद् बहुव्रीहे षच् । षित्वात् स्त्रियाम्—विशालाक्षी । स्वाङ्गादिति वचनात् स्थूलाक्षा वेणुयष्टि इत्यत्र 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यचि टाब् भवति । अदर्शनवाच्यक्षन्तात् समासमात्रादजिति सूत्रार्थ । इह च दर्शन चक्षुरिति गवाक्षम्, कबराक्षम् इत्यत्राचक्षुर्वचनस्याक्षिशब्दस्याज्भवति । यद्वा अत्र समुदायो दर्शनसाधनम् , न तु तदवयवोऽक्षिशब्द इति तस्य दर्शनयोगाभावाददर्शनादिति निषेधस्य नैव प्रसङ्ग । कबराक्षम् इति सच्छिद्र यदश्वाना मुखपिधान तदुच्यते । कथ स्थूलाक्षिरिक्षुरिति ? यदि दृश्यते, 'अनित्य समासान्त.' इति निर्वाह्य. । अयं समासान्त. स्वतिपूर्वस्यापि भवति । 'न पूजनात्' इत्यत्र 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरनिषेध ' इत्युक्तत्वात् ॥ ६५४ ॥

४२६ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । तक्षति । ततक्ष इत्यादि अक्षिवत् । 'तनूकरणे तक्ष.' इति पक्षे शब्विषये श्नौ तक्ष्णोति इत्यादि अक्ष्णोतिवत् । तक्षा—'कनिन्युवृषितक्षि' इति कनिन् । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्ण.—'शिवादिभ्योऽण्' इत्यण् ।

अत्र 'अन्' इति अन्नन्तस्याण्परत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इति षपूर्वो योऽन्शब्दो हनश्च तयोर्धृतराजन्शब्दस्य चाणि प्रत्ययेऽल्लोप इत्यल्लोप । "शिवाद्यणा 'सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च' इति ण्यस्य बाधो नेष्यते" इति वृत्तावुक्तत्वात् ताक्षण्य इत्यपि भवति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो 'ये चाभावकर्मणो' इति प्रकृतिभावान्न भवति । सेनान्त इति सेनाशब्दान्ता गृह्यन्ते । लक्षण इति स्वरूपग्रहणम् । कारिण इति शिल्पिन इति । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्ष. । कुट्या भव. कौट , स चासौ तक्षा च कौटतक्ष , स्वस्तन्त्रस्तक्षोच्यते, 'ग्रामकौटाभ्या च तक्ष्ण' इति टच् समासान्त । पञ्चाना तक्ष्णां समाहार. पञ्चतक्षम्, पचतक्षी–'तत्तन्नलोपश्च' इति नलोप । पक्षे स्त्रीत्व च, तदा 'द्विगो' इति ङीप् । अन्यदा 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । तक्ष त्वचने इत्यग्रेऽनूदित् ॥ ६५५-६५६ ॥

४२७. उक्ष सेचने । उक्षति । उक्षाञ्चकार । उक्षिता इत्यादि पूर्ववत् । 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्[1]' इति भट्टिप्रयोगमुपादाय सुधाकरादयः—'उक्ष्यत इत्युक्षा , कर्मणि घञ्, उक्षान् प्रचक्रु' इति पाठान्तर न्यास्थन् । उक्षा—'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनन्तो निपातित । उक्ष्णा समूह औक्षकम्—'गोत्रोक्ष' इत्यादिना वुञ् । उक्ष्ण इदम् औक्षम्—'औक्षमनपत्ये' इति निपातनाट्टिलोप । अपत्ये तु औक्ष्णः— 'षपूर्वहन्' इत्यल्लोप । जातोक्ष । महोक्ष । वृद्धोक्ष.—'अचतुर' इति कर्मधारयादच्टि टिलोपो निपात्यते ॥ ६५७ ॥

४२८. रक्ष पालने । रक्षति । ररक्ष । रक्षिता इत्यादि । निरक्षतीति निरक्षी— 'रक्षश्रुवसवपशान्नौ' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि । रक्षणम् । रक्ष्ण.–'यजयाच' इत्यादिना नङ् । रक्ष —असुन् । राक्षस.—'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् ॥ ६५८ ॥

४२९. णिक्ष चुम्बने । निक्षति । निनिक्ष । निक्षिता इत्यादि । प्रणिक्षणम्, प्रनिक्षणम् । 'वा निंसनिक्षनिन्दाम्' इति णत्वविकल्प । अयं विकल्प. कृत्येवेति निन्दतौ प्रतिपादितम् । तेन प्रणिक्षति इत्यादौ 'उपसर्गात्' इति णत्वं भवति ॥६५९॥

४३०. तृक्ष स्तृक्ष[2] णक्ष गतौ । तृक्षति । ततृक्ष । तृक्षिता इत्यादि । तितृक्षिषति । तरीक्ष्यते । 'रीगृत्वत' इति रीक् । तर्तृष्टि—'स्को' इति कलोपस्यासिद्धत्वाल्लघूपधत्वाभावान्न गुण । एवं रिग्रीको । तृक्षयति । अतितृक्षत् । तृक्षतीति तृक्ष: तस्यापत्य तार्क्ष्यः–'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ् ॥ स्तृक्षति । तस्तृक्ष इत्यादि पूर्ववत् । षोपदेशफल तरीष्टृक्ष्यते इत्यादौ ॥ नक्षति । प्रणक्षति । नक्षत्रम् —'अमितक्षि' इत्यत्रप्रत्यय. । 'न भ्राण्' इत्यत्र नञ्पूर्वात् क्षरते क्षीयतेर्वा नक्षत्रमिति निपातितम् ॥

४३१. वक्ष[3] रोषे । सङ्घाते इत्येके[3] । वक्षति । इत्यादि । वक्ष.-असुन् ॥६६३॥

---

१. भ० का० २।१० । २. 'ष्टृक्ष' इति मनेय. । ३-३. 'मक्ष रोषे, वक्ष सङ्घाते' इति क्षीरस्वामी ।

४३२. मृक्ष[1] सङ्घाते। मृक्षति इत्यादि। 'मक्ष इत्यप्येके' इति मैत्रेय। मक्षति। ममक्ष। मक्षिता इत्यादि। मक्षिका—'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो.' इति क्वुनि टापि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् ॥६६४॥

४३३ तक्ष[2] त्वचने। त्वचन सवरणमिति दुर्गकाश्यपमैत्रेया। 'त्वचो ग्रहणम्' इति स्वामी। तक्षति इत्यादि। अयमूदित्तनूकरणे गत। अत्र मैत्रेय 'पक्ष परिग्रहे इत्यप्येके' इति। पक्षति। पक्ष —घञ्। पक्षस्य मूल पक्षति —'पक्षात्ति' इति तिप्रत्यय। पक्षे भवं पक्ष्यम्—'दिगादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्यय। पक्षसी—छदिपर्याय, वत्सरार्द्धवचनश्च—असुन् प्रत्यय ॥६६५॥

४३४. सूर्क्ष[3] आदरे[3]। 'आदरानादरे' इति कश्चित्पठ्यते, तदसत्, 'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्त्तून्सूर्क्षेन्न नक्षत्रम्' इति दर्शनात् सोमेन यक्ष्यमाणो 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। उत्तरयो फल्गुन्योरग्निमादधीत' इत्यादि ऋतुनक्षत्राणि नाद्रियेत इति तत्रार्थ। तथा-'अवहेडनमसूर्क्षणम्' इति दृश्यते। सूर्क्षणमादर। ततोऽन्यद्-सूर्क्षणमनादर। सूर्क्षति। सुसूर्क्ष। सूर्क्षिता इत्यादि ॥६६६॥

४३५ काक्षि वाक्षि माक्षि[4] काङ्क्षायाम्। काङ्क्षति। चकाङ्क्ष। काङ्क्षिता इत्यादि। चिकाङ्क्षिषति। चाकाङ्क्ष्यते। चाकाङ्क्षीति, चाकाङ्क्षि, इत्यादि। काङ्क्षयति। अचकाङ्क्षत् ॥ एव वाङ्क्षति ॥ माङ्क्षति इत्यादि ॥६६७-६६६॥

४३६ द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि[5] घोरवासिते[6] च। द्राङ्क्षति। ध्राङ्क्षति। ध्वाङ्क्षति। द्राक्षा। ध्राक्षा। द्राक्षामान्। ध्वाक्षामान्-"मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य" मकारान्तात् मवर्णोपधात् अवर्णान्तात् अवर्णोपधाच्च परस्य मतुपो मकारस्य वकार इति प्राप्त वत्व 'यवादिभ्य. परस्य न' इति निषेधान्न भवति। द्राक्षाध्राक्षाशब्दयोरनुनासिकलोपोऽपि यवादिपाठादेव। ध्वाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्ष.। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्ष —'ध्वाङ्क्षेण क्षेपे' इति सप्तम्यन्त ध्वाङक्षवाचिना क्षेपे गम्यमाने नित्यं समस्यते इति तत्पुरुष.। क्षेपोऽत्रानवस्थादिनाऽवगम्यते ॥६७०-६७२॥

४३७. चूष पाने। चूषति। चुचूष। चूषिता इत्यादि। चुचूषिषति। चोचूष्यते। चोचूष्टि। चूषयति। अचूचुषत् ॥६७३॥

४३८ तूष तुष्टौ। तूषति इत्यादि पूर्ववत् ॥६७४॥

४३९ पूष वृद्धौ। पूषति इत्यादि। पूषी—दीपस्थापनार्थ कुड्ये आकल्पितो बिलविशेष। पचाद्यच्। गौरादित्वात् ङीष्। पूषा—'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना कनिनन्तो निपात्यते। पूषणौ—'इन्हन्पूषार्यम्णा शौ' इति उपधालक्षणस्य दीर्घस्य

---

१. 'म्रक्ष' इति मैत्रेय। २. 'त्वक्ष' इति क्षीरस्वामी। ३-३. 'सूर्क्ष्यँ अनादरे' इति क्षीरस्वामी, '०अनादरे' इति मैत्रेयः। ४. 'माक्षि द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि' इति क्षीरस्वामी। ५. क्षीरस्वामी न पठति। ६. 'घोरनिवाशिते' इति क्षीरस्वामी।

शावेव प्रत्यये नियमात् 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घो न भवति। सौ तु 'सौ च' इति विधानाद् भवति। अयमसम्बुद्धिविषय। अतिपूषाणि ज्योतींषि इत्यत्र शिपरत्वात् दीर्घ। अपत्यादावणि पौष्ण—'षपूर्वहन्' इत्यल्लोप। पुष पुष्टाविति इहैवाग्रे, दिवादौ, क्र्यादौ च। पुष धारणे इति चुरादौ ॥६७५॥

४४० मूष स्तेये। मूषति। मूषक—सञ्ज्ञाया क्वुन्। मूषिका—अजादिपाठात् जातिलक्षणङीप बाधित्वा टाप्। मुष स्तेये इति ह्रस्वोपध, क्र्यादौ॥ लूष रूष भूषायामिति सुधाकर। लूषति। रूषति। रूषित ॥६७६॥

४४१ शूष[1] प्रसवे। 'तालव्योष्मादिरिति पारायणिका[2]' इति स्वामी। दृश्यते च तैत्तिरीयके—'सक्षशूष' इति। केचित् दन्त्यादि पठन्ति, तदनार्षम्, षोपदेशलक्षणविरोधात्। शूषति इत्यादि ॥६७७॥

४४२. यूष हिंसायाम्। यूषति। यूषम मासरसविशेष ॥६७८॥

४४३. जूष च। जूषति। जुषी प्रीतिसेवनयोरिति तुदादौ, जुष परिभाषणे इति युजादौ ह्रस्वोपधौ ॥६७९॥

४४४ भूष अलङ्कारे। भूषति। भूषते कन्या स्वयमेव। अभूषिष्ट कन्या स्वयमेव—'भूषाकर्म'इति यक्चिणोर्निषेध। भूषाफलं शोभनाख्य कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्थक्रियात्व कैयटे इत्युक्तम्। 'अङ्कास्सूना परिभूषन्त्यश्वम्' इत्यत्र भट्टभास्कर—'सूना मांसविकर्षणसाधनान्यस्थ्यादीनि, अश्व परिभूषन्ति परितो भवन्ति' इति भवतेर्लोटि सिपि रूपमुक्त्वा "भूषयतेर्वा शप 'छन्दस्युभयथा' इत्यसार्वधातुकत्वाण्णिलोप" इत्याह। तदस्य धातोरनुस्मरणात्। न चाय नास्तीति शक्यते वक्तुम्, सर्वेषु व्याख्यानेष्वविवादेनोपादानात्। अय चुरादौ च ॥६८०॥

४४५. ऊष रुजायाम्। ऊषति। ऊषाञ्चकार। ऊषिषति। ऊषयति। मा भवानूषिषत्। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् षिशब्दस्य द्विर्वचनम्। ऊष—घञ्। ऊषरः—'ऊषशुषिमुष्कमधो र' मत्वर्थे र। उष दाह इति अग्रे ह्रस्वोपध ॥६८१॥

४४६. ईष उञ्छे। ईषति इत्यादि ऊषिवत्। ईषत इति गतौ गत ॥६८२॥

४४७ कष खष[3] शिष जष झष शष वष मष[4] रुष रिष हिंसार्था। तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी। सप्तमो दन्त्यौष्ठ्यादि। कषति। चकाष। कषिता इत्यादि। अकषीत्, अकाषीत्—'अतो हलादे' इति वा वृद्धि। सर्वङ्कष। 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष' इति खच्। 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति खिदन्ते उत्तरपदे पूर्वपदस्य मुम्। एवं कूलादिषूदाहार्यम्। विकाषी—'वौ कषलसकत्थस्रम्भ' इति तच्छीलादीषु घिनुण्। आकष। निकष—'गोचर'इत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थे-

---

१. 'षूष' इति स्वामिमैत्रेयौ। २. पाठोऽयं क्षीरतरङ्गिण्यामक्षरशो नोपलभ्यते। ३ स्वामिमैत्रेयौ न पठतः। ४. 'मष मुष' इति क्षीरस्वामी।

त्वात् अधिकरणे घ'। आकषेण चरति आकषिक —'आकषात् ष्ठल्' इति तृतीयान्तादस्मात् चरतीत्यर्थे ष्ठल्। षित्त्वात् आकिषिकी। आकषे कुशल' आकषक —'अकषादिभ्य कन्' इति सप्तम्यन्तात् कुशल इत्यर्थे कन्। निमूलकाष कषति, समूलकाषं कषति निमूलं समूल च कषतीत्यर्थे। 'निमूलसमूलयो कष' इति णमुल्। उपपदसमास। 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति यस्मात् णमुलो विधान तस्यैवानुप्रयोग'। कषादयश्च 'निमूलसमूलयो कष.' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्येतदन्तेषूपात्ता धातव। अत्रानुशब्दो नानन्तर्ये, अपि तु धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे, तेन व्यवहितपूर्वप्रयोगोऽपि द्रष्टव्य। तथा च वृत्तिः—धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगार्थं वचनम्' इति। तथा 'यथाविध्यनुप्रयोग' पूर्वस्मिन्' इत्यत्र हरदत्त —'अनुशब्दो धात्वर्थानुवादेन पश्चाद्भावे, न त्वानन्तर्ये। तेन पूर्वप्रयोगो व्यवहितप्रयोगोऽपि भवति'इति। न्यासे च "अथ पूर्वप्रयोगस्य व्यवहितप्रयोगस्य च निवृत्त्यर्थं कस्मान्न भवति यथा 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्येतत् , तन्न, एतयोरिष्टत्वात्"इति। पादौ कषितु शीलमस्य पत्काषी— 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छिल्ये' इति णिनि. 'हिमकाषिहतिषु च' इति हिमादावुत्तरपदे पाद पद्भाव। कष्टं व्याकरणम्। कृच्छ्रसाध्यमित्यर्थे। कष्टानि वनानि दुष्प्रवेशानीत्यर्थे। 'कृच्छ्रगहनयो कषः' इति निष्ठायामनिट्त्वम्। अन्यत्र कषितो देवदत्तः। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते—'कष्टाय क्रमणे' इति चतुर्थ्यन्तादनार्जवे क्यङ्, क्रमणमिहानार्जवम्। कष्टं चिकीर्षति कष्टायते— 'सत्रकक्षकष्ट' इत्यादिना द्वितीयान्तात्कण्वचिकीर्षाया क्यङ्। कक्षः—'वृतिवदि' इत्यादिना सप्रत्यय.। 'षढो. क सि' इति कत्वम् , 'तितुत्र' इति इण्निषेध'। कक्षायते–'सत्रकक्ष' इत्यादिना क्यङ्॥ खषति इत्यादि पूर्ववत्। खष्पः बलात्कार – 'खष्पशष्पबाष्पपर्परूपकूर्पशिल्पा' इति पप्रत्ययान्तो निपात्यते॥ शेषति। शिशेष। शिशेषिथ। शेष्टा। शेक्ष्यति। शेषतु। अशेषत्। शेषेत्। आशिषि—शिष्यात्। अशिक्षत्–'शल इगुपधाद्'इति क्स। अनिट्त्व च–'शिषि पिषि श्लिष्यतिपुष्यती त्विषिम्' इति व्याघ्रभूतिवचनात्। तदुक्तं पुरुषकारे—'शिषोऽसर्वोपयोगे यौ शेषयेच्छेषतीत्युभे। लुङ्यभावादङोऽशेषीत्'इति देवमुपादाय"अशेषीदित्ययुक्तं, शिषि पिषिमित्यनिट्कारिकाप्रामाण्याच्छिषिमात्रस्यानिट्त्वेन क्से सति अशिक्षदिति युक्तत्वात्"। तथा मैत्रेयोऽपि शेष्टेत्यनिटमुदाजहार। एवं च लिटि सेट्त्व क्रादिनियमेन द्रष्टव्यम्। एवं चास्य सेटां मध्ये पाठो यथा शिषिमात्रस्यानिट्त्वेन 'शल इगुपधाद्' इति षान्तसाम्यात् षान्तपरस्मैपदिसाम्याच्च द्रष्टव्य.। शिशिक्षति– 'हलन्ताच्च' इति सन. कित्त्वम्। शेशिष्यते। शेशेष्टि। शेषयति। अशीशिषत्।

---

१. दै० १७८-९ का०। २. दै० १०९ पृ०।

शिष्टा। शिष्ट। शिष्टवान्। शिष्प कलायोग—'खष्पशिष्प' इति पप्रत्ययान्तो निपातित ॥ जषति। जजाष। जेषतु। जेषिता इत्यादि कषिवत्। किति लिटि सेटि थलि चैत्वाभ्यासलोपौ ॥ एव झषति ॥ शषति इत्यादि। शष्प पूर्ववत्पः ॥ झष आदानसंवरणयोरित्यग्रे स्वरितेत्। वषति। ववाष। ववषतु। वषिता इत्यादि। वादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ ॥ मषति इत्यादि ॥ रोषति। रुरोष। रुरोषिथ। रोषिता, रोष्टा। रोषिष्यति इत्यादि। तकारादौ 'तीषसहलुभरुषरिष' इतीड्विकल्प। रुषित्वा। रोषित्वा, रुष्ट्वा—इट्पक्षे 'रलो व्युपधाद्' इति किच्वविकल्प। निष्ठायां 'रुष्यमत्वरसघुषास्वनाम्' इतीटो विकल्पनात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधो न भवति—रुष्ट, रुषित —'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्त। इट्पक्षे 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति किच्वविकल्पनात्पक्षे गुणे रोषितमनेन इत्यादि भवति। रुष रोषे इति दिवादौ चुरादौ च ॥ रेषति इत्यादि रोषतिवत्। निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीटो निषेधात् रिष्ट। रेषते इति शब्दे गत। अत्र दण्डके मुषिरपि क्वचित् धातुकोशे पठ्यते। स्तेयार्थोऽयं पूर्वत्रैव पठित इतीह पाठे नाभिनिवेष्टव्यम्। हिंसार्थत्व यदि दृश्यते, तदा धातूनामनेकार्थत्वाद्भविष्यति ॥६८३-६९२॥

४४८. भष भर्त्सने। इह भर्त्सनं श्वरव, यतस्तत्रैवायं प्रसिद्ध। भषति। भषकः—क्वुन् ॥ ६९३ ॥

४४९ उष दाहे। ओषति। ओषाञ्चकार। 'उषविद' इत्याम्विकल्प। उवोष। ऊषतुः। उवोषिथ। उवोष—पिद्वचनेषु गुणस्य स्थानिवत्त्वादुषशब्दस्य द्विर्वचने पुनर्गुणे 'अभ्यासस्य' इत्युवङ्। न चाभ्यासस्यानादिष्टादच पूर्वत्वेन गुणस्य स्थानिवत्त्वम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति प्रागेवोपपादितम्। ओषिता। ओषिष्यति। ओषतु। ओषत्। ओषेत्। उष्यात्। औषीत्। ओषिषति। ओषयति। मा भवानुषिषत् प्रत्युष्टम् इत्यत्र भट्टभास्कर.—"'ओदितश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाश्वस्तादिवदिट्प्रतिषेध" इति। ऊष्मा—मनिनि बाहुलकाद् दीर्घ। 'ऊष रुजायाम्' इत्यस्माद्वा। उष्ण—इण्सिञ्जिदीङुषि' इति नक्। ऊष्णिका यवागू—'ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्' इति कनि निपात्यते। ऊष्णं करोतीति उष्णकोऽलस.—'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' इति कन्। उष्ण न सहते उष्णालु—'शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने' इत्यालुच्। ओष्ठ—'उषिकुषिकाषिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन्। बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा—'नासिकोदरौष्ठ' इति वा ङीष्, 'ओत्वोष्ठयो समासे वा' इति पररूप वृद्धेरपवाद। अन्यदा वृद्धौ बिम्बौष्ठी, बिम्बौष्ठा। पार्योष्ठ्यम्—सप्तम्यर्थेऽव्ययीभाव। तस्माद्भवार्थे 'परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम्' इति ञ्य। उष्ट्र—'ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्, बाहुलकादगुणत्वम्। उष्ट्राणां समूह. औष्ट्रकम्—'गोत्रोक्षोष्ट्र' इति वुञ्। उष्ट्रस्य विकारावयवयोरपि औष्ट्रकम्—'उष्ट्राद्वुञ्' इति वुञ् ॥ ६९४ ॥

४५० जिषु विषु मिषु सेचने । जेषति । जिजेष । जेषिता । जिजषिषति, जिजेषिषति । जिषित्वा जेषित्वा—'रलो व्युपधात्' इति किस्त्वविकल्प । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिडभावे-जिष्ट्वा। जेजष्यते। जेजेष्टि। जेषयति । अजीजिषत्। जिष्टम् ।। वेषति । विवेष । विविषतु । विवेषिथ । विवषिव । 'शिषि पिषि शुष्यतिपुष्यती त्विषि श्लिषि विषि तुष्यतिदुष्यती द्विषिम्' इत्यनिट्कारिकापाठादस्यानिट्त्वेऽपि क्रादिनियमादत्रेट् । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत्–'शल इगुपधाद्' इति क्स । विविक्षति–'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वान्न गुण । उदित्त्वात्क्त्वायामिड्विकल्प –विषित्वा, विष्ट्वा । विष्टम् । वेषेण सम्पादी वेष्यो नट —'कर्मवेषाद्यत्' इति तृतीयान्तात्सम्पादिन्यर्थे यत्। सम्पत्ति शोभातिशय । वेषेणात्यन्तं शोभत इत्यर्थ । विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादौ। विष विप्रयोग इति च क्र्यादौ ।। मेषति इत्यादि जेषतिवत्। मेष ।मेषट् इति पचादिषु दर्शनादच्चि टित्त्वात्स्त्रिया मेषी । अय स्पर्द्धायां तुदादौ ।।६९५-६९७।।

४५१. पुष पुष्टौ । पोषति । पुपोष । पुपोषिथ । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् 'शिषि पिषि शुष्यतिपुष्यती'इति श्यना निर्देशादय सेट् । तथा पुषादीत्यङ्विधावपि दैवादिकस्य ग्रहणम्। सेट्कत्वात् क्सोऽपि न भवति। स्वपोष पोषति–'स्वे पुष' इति णमुल् । अत्र स्वशब्द पिन्निर्दिश्यते, तेन 'पित्पर्यायवचनस्य तद्विशेषार्थस्य च द्व्यर्थम्' इत्युक्तत्वात् स्वशब्दे तत्पर्यायवाचिनि विशेषवाचिनि चोपपदे प्रत्यय इति गोपोषं धनपोषम् इत्यादि च भवति। पुषित्वा, पोषित्वा। पुषितम्, पुष्टम् इति दैवादिकस्य,पोषितम् इति ण्यन्तस्य। पोषयतीति पोषयित्नु 'स्तनिहृषिगदिमदिपुषिभ्यो णेरित्नुच्' इति ण्यन्तादित्नुच् । 'अयामन्त' इति णेरयादेश । अय दिवादि क्र्यादिश्च। धारणार्थश्चुरादि । नन्वेक एव पुषि. विकरणभेदाय पुन पठ्यते, क्वचिच्चाय सेट् , अन्यत्र पाठादनिट् इत्यर्थादार्धधातुके विकल्पितेट्कत्वात् 'यस्य विभाषा' इतीटा निष्ठाया न भाव्यम् ? नैतत् , यस्य वाचनिक इड्विकल्पस्तस्यैव तत्राश्रयणात् ।। ६९८।।

४५२. श्रिषु श्लिषु प्रुषु प्लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता।। श्लेषति । शिश्लेष । शिश्लेषिथ । श्लेषिता । 'शिषि पिषि शुष्यतिशिष्यती त्विषि विपि श्लिषिम्'इत्यनिट्कारिकायां दैवादिकस्य श्लिषेर्ग्रहणम् , नास्येतीड्डुदाहृत'। उक्त च कैयटे–'श्लिष आलिङ्गन इति क्सविधावनिट इत्यनुवर्त्तनाद् दाहार्थस्य सेटो ग्रहणाभाव' इति। एव तत्र न्यासपदमञ्जर्योरपि। यस्त्वनिट्कारिकाव्याख्यानन्यासे द्वयोर्ग्रहणमिति पाठ , स स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्च प्रमादलिखित.। तथा च वर्द्धमानस्वामिसम्मताकारादयश्चामुं सेटमाहु । श्लेषतीति श्लेष –'श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च'इति कर्त्तरि ण । श्लेष्मा मनिन्। श्लेष्मल -मत्वर्थे लच्। श्लेष्मण पामादित्वान्न.। अयमपि मत्वर्थे । श्लेष्मण शमन कोपनं वा श्लैष्मिकम्—तस्य निमित्तप्रकरणे 'वातपित्तश्लेष्मभ्य शमनकोपनयोरुपसंख्यानम्' इति ठक्।

श्लक्ष्ण —'श्लिषेरच्चोपधायाः' इति क्नप्रत्ययः। उपधायाश्चाकारः। श्लिष्यतेर्वा श्लक्ष्णः। आचारश्लक्ष्णः—'पूर्वसदृश' इत्यादिना समासः। आलिङ्गने दिवादिः। श्लेषणे चुरादिः॥ प्रोषति॥ प्लोषति इत्यादि। प्लुष्यति इति दिवादिपाठात् सेट्। प्रुषिप्लुषी द्वौ स्नेहने क्र्यादौ॥ ६९९-७०२॥

४५३ पृषु वृषु मृषु सेचने।

४५४ मृषु सहने च। इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च[1]। अत्र काश्यपः—'मृषु हिंसासङ्क्लेशनदानेषु' इत्यादि पपाठ। पर्षति। पपर्ष। पर्षिता। पर्षिष्यति। पर्षतु। अपर्षत्। आशिषि—पृष्यात्। अपर्षीत्। पिपर्षिषते। परीपृष्यति। परीपृषीति, परीपर्ष्टि, पर्पर्क्षि। लोटि पर्पृड्ढि—इत्यत्र हेर्ङित्त्वान्न गुणः। पर्पृषाणि—'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति गुणनिषेधः। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपे—अपर्पट्। 'रात्सस्य' इति नियमात् न सयोगान्तलोपः। अपर्पृषीत्। पूर्ववद्गुणत्वम्। एवं रिप्रीकोरु-दाहार्यम्। पर्षयति। अपपर्षत्। अपीपृषत्। 'उर्ऋद्वा'। पर्षित्वा, पृष्ट्वा—उदित्त्वाद्विकल्पः। पृष्टम्, पृषितम्—'बाहुलकात्पृषे किच्च' इतीतच् अस्मादपीति। पृषतम्—'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' इत्यतच्। पृषत् बिन्दुर्मृगश्च—वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' इत्यतिप्रत्यये गुणाभावः। शतृवद्भावाद् 'उगितश्च' इति स्त्रियां ङीपि—पृषती। पार्ष्णि —'घृणिपृश्निपार्ष्णिभूर्णिचूर्णितूर्णि' इति निप्रत्यये निपात्यते। पार्ष्णील.—'सिध्मादिभ्यश्च'इत्यत्र 'पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च' इति पाठात् लचि दीर्घः। तत्रान्यतरस्याग्रहणस्यानुवर्त्तनात् मतुपि पार्ष्णिमान्॥ वर्षति। ववर्ष। वर्षतीति वर्षम्–'अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इत्यच्। 'वृषभो वर्षणात्' इति भाष्यकारप्रयोगात् ल्युडपि। वृष्टि —'तितुत्र' इति नेट्। वृषभ—'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच्। वृष —इगुपधलक्षणः कः। वृषाय हितं वृष्यम्—'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च' इति यत्। अत्राकारान्तस्य वृषशब्दस्य ग्रहणात् 'कनिन्युवृषि' इति कनिनन्ताद् वृषन्शब्दाद्यन्न भवति। 'प्राक्क्रीतीयश्छस्त्वन-भिधानान्न' इति भाष्यादौ स्थितत्वाद् वृष्णे हितमिति वाक्यमेव भवति। वृषमात्मन इच्छति वृषस्यति, मैथुनमिच्छति इत्यर्थः—'अश्वक्षीरवृषलवणाना-मात्मप्रीतौ क्यचि' इत्यसुक् 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति। अन्यत्र 'क्यचि च' इतीकारे वृषीयति। वृष्णि —'सृवृषिभ्यां कित्' इति निः। वृषण.—बाहुलकात् क्युन्। वर्षतं इति स्नेहने गतः॥ मर्षति। ममर्ष। मृषित्वा, मर्षित्वा—'तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य' इति सेट्क्त्वः कित्त्वविकल्पः। अनिट्पक्षे मृष्ट्वा। निष्ठायां मृष्टम्। 'मृष स्तितिक्षायाम्' इति कित्त्वमनिटो निष्ठायामेवेति दैवादिकस्य तत्र ग्रहणम्, स हि सेट्, मृषस्तितिक्षायामिति दिवादौ युजादौ च स्वरितेतौ॥ ७०३-७०५॥

---

1. 'मृषु हिंसासङ्क्लेशनयोः' इति क्षीरस्वामी पृथक् सूत्रं पठति।

४५५ घृषु सङ्घर्षे। घर्षति। सङ्घर्षणम्। घृष्टम् ॥७०६॥

४५६ हृषु अलीके। हर्षति। हृष्टानि लोमानि। हृषितानि लोमानि। हृष्टं लोमभिः, हृषितं लोमभिः—अत्रोदित्वान्नित्यमनिट्त्वे प्राप्ते 'हृषेर्लोमसु' इति लोमविषयालीकवाचित्वात्पक्षे इडागमः। यस्तु दिवादौ हृष तुष्टाविति पठ्यते, तस्य तु सेट्कत्वान्निष्ठायामनेन पक्षे इण्निषिध्यते इतीयमुभयत्र विभाषा। अत्र 'लोमान्यङ्गजानि केशाश्च' इति वृत्तावुक्तम्। लोमभ्योऽन्यत्र हृष्टम् इत्येव भवति। दैवादिकस्य तु हृषितम् इति। हृष्टो देवदत्तः, हृषितो देवदत्तः—विस्मित इत्यर्थः। हृष्टा दन्ताः, हृषिता दन्ताः—प्रतिहता इत्यर्थः। 'विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्' इति इड्विकल्पः। हर्षुलः—'हृषेरुलच्' इत्युलच्। हर्षयित्नुः—'स्तनिहृषि' इत्यादिना ण्यन्तादित्नुच् ॥७०७॥

४५७ तुस ह्रस ह्लस रस शब्दे। तोसति। तुतोस। तोसिता। तोसिष्यति। तोसतु। अतोसत्। तोसेत्। आशिषि—तुस्यात्। अतोसीत्। तुतुसिषति, तुतोसिषति। तुसित्वा, तोसित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति कित्त्वविकल्पः। तोतुस्यते। तोतोस्ति। तोतुधि—इत्यत्र सेर्हेर्धिभावे चकाधीतिवत् 'धि च' इति सलोपः। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सकारस्य दत्वे अतोतोत् इति भवति। सिपि तु—'सिपि धातोः' इति पक्षे रुत्वे अतोतोः इति भवति। तोसयति। अतूतुसत् ॥ ह्रसति। जह्रास। ह्रसिता इत्यादि। जिह्रसिषति। जाह्रस्यते। जाह्रस्ति इत्यादि तुसिवत्। ह्रासयति। अजिह्रसत्। ह्रस्वः—बाहुलकाद् 'ह्रस्वं लघु' इति निर्देशाद्वा वप्रत्ययः। ह्रसिष्ठः। ह्रसीयान्। ह्रसिमा—'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति इमनिच्। 'स्थूलदूर' इति इष्ठेमेयःसु यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इत्येतत्स्थूलादिविषयं यथासम्भवम्। अत्र यणादिलोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् 'टेः' इति लोपो न भवति। ह्रस्वं करोति ह्रसयति—'णाविष्ठवद्' इति यणादिलोपः। 'अङ्गवृत्तेः पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति वृद्ध्यभावः इति भाष्ये। अग्लोपित्वाच्चङि इत्त्वाभावात् अजह्रसत्। ह्लसति इत्यादि ह्रसिवत्। रसति इत्यादि। रस इति रस आस्वादनस्नेहनयोरिति चौरादिकस्य ण्यन्तस्य। रसयतीति हि तस्य व्युत्पत्तिः ॥७०८-११॥

४५८. लस श्लेषणक्रीडनयोः। लसति इत्यादि। विलासी—'वौ कषलस' इति तच्छीलादौ घिनुण्। न लसः अलसस्तस्य भावः आलस्यम्—'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः' इति नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणाद्युत्तरे भावप्रत्यया न भवन्तीति निषेधश्चतुरादिपर्युदासादिह नेति ष्यञ् भवति। एवं न रसः अरसः, आरस्यम् इति। अलसोऽप्यालस्यः—यतः चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् भवति। लस शिल्पयोगे इति चुरादौ ॥७१२॥

४५९. घस्लृ अदने। अयं न सार्वत्रिकः, 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति अदेर्घस्लादेशविकल्पविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। द्वैरूप्यं हि साध्यम्। ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि।

'घसिश्च सान्तेषु' इति इण्निषेधो वलाद्यार्धधातुके। यत्र प्रत्यये प्रतिपदोपादानम् 'सृघस्यद क्मरच्' इत्यादौ तद्वचनम्। घसति। घस्ता। घत्स्यति—'स स्यार्ध-धातुके' इति तत्वम्। घसतु। अघसत्। घसेत्। शबभावादाशिष्यस्याप्रयोग। अघसत्, लृदित्त्वादङ्। घस्ता। घत्स्यते देवदत्तेनान्नम् इत्यादौ शप्परस्मैपदाभावेऽपि वलादिनिमित्त प्रयोग। घस्मर—'सृघस्यद क्मरच्' इति तच्छीलादौ क्मरच्। घासि, भक्ष्यं तृणादि—'जनिघसिभ्यामिण्' इतीण्। 'घासि जघास' इति भट्टभास्कर "बहुल छन्दसि' इत्यदो घस्लादेश औणादिक" इत्याह, तदस्य घसेर-स्मरणात् ॥७१३॥

४६०. जर्ज[1] चर्च[1] झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु। जर्जति। चर्चति॥ झर्झति। झर्झरः—बाहुलकादर। 'चर्चझर्झयोस्तुदादौ पठिष्यमाणयोरिह पाठ स्वरार्थ' इति देवमैत्रेयपुरुषकारेषु। ऊष्मान्तेषु पाठोऽर्थानुरोधादिति च मैत्रेय। चर्च अध्ययने इति चुरादौ ॥७१४-७१६॥

४६१ पिसृ पेसृ गतौ। पेसति। पेसयति। अपिपेसत्। एकारोपधपाठ क्ङिदर्थ इति पिपेसतु। पेपेस्यत इत्यादि। पेस्वर—'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्। इह कचित्कोशे विसृ वेसृ पिश्टृ पेश्टृ इत्यपि पठ्यन्ते। आद्यौ दन्त्यौष्ठ्यादी दन्त्योष्मान्तौ, इतरौ ओष्ठ्यादी तालव्योष्मान्तौ, चत्वार एते मैत्रयादिषु न दृश्यन्ते। पिस अवयव इति तु चुरादौ ॥७१७-७१८॥

४६२ हसे[2] हसने। हसति। जहास। अहसीत्। 'ह्म्यन्तक्षण' इत्यादिना वृद्धि-निषेध। व्यतिहसन्ति। 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति तङ्निषेध। हस—'स्वनहसोर्वा' इत्यनुपसृष्टात् पक्षे अप्। तदभावे घञ्—हास। उपसृष्टात् तु नित्यं घञेव-प्रहास इति। हस्त—'हसिमृग्रिण्' इत्यादिना तन्। 'तितुत्र' इति इण्निषेध। हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती—'हस्ताज्जातौ' इति इनिप्रत्यय। हस्तिनां समूहो हास्तिकम्—'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति ठक्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोप। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया हस्तिनीशब्दादपि ठकि 'भस्याढेऽतद्धिते' इति पुवद्भावाद् हास्तिकम् इत्येव। हस्तिधेनुभ्यां तदन्तविधेरिष्टत्वात् वानहस्तिकम् इत्याद्यपि भवति। हस्ति प्रमाणमस्य हास्तिन पुरुष—'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' इति प्रथमान्तात् प्रमाणोपाधिकात् अस्येत्यर्थेऽण्प्रत्यय। चकाराद् द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचो भवन्ति—हस्तिद्वयसम्। हस्तिदघ्नम्। हस्तिमात्रम् इति। अणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप, 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावान्न भवति। हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम्—'तेन यथा कथा च हस्ताभ्यां णयतौ' इति तृतीयान्ताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थ-योर्यत्। हस्ते नक्षत्रे जातो हस्त—नक्षत्राण 'श्रविष्ठाफल्गुनी' इत्यादिना लुक्। हस्र मुखम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ॥७१९॥

१-१. 'चर्च झर्छ' इति क्षीरस्वामी। २. 'हस' इति ख. पुस्तके प्रामादिकः पाठः।

४६३. णिश समाधौ[1]। तालव्योष्मान्त। नेशति। प्रणेशति। निनेश। नेशिता। निनिशिषति, निनेशिषति। निशित्वा, नेशित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति कित्वविकल्प। नेनिश्यते। नेनेष्टि—व्रश्चादिना षत्वं ष्टुत्वम्। नेशयति। अनीनिशत्। अत्र मैत्रेयो निशाशब्दमस्मादाह। तस्याभिप्राय—क्विपि 'आप चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा' इति टाबिति। अन्ये तु नितरा शेरतेऽस्यामिति शेतेरधिकरणे डप्रत्यये व्युत्पादयन्ति। निशाया भव नैशिकम्–'निशाप्रदोषाभ्या च'इति शैषिक पक्षे ठञ्। तदभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि नैशम् ॥७२०॥

४६४ मिश मश शब्दे रोषकृते च। इमौ तालव्योष्मान्तौ। मेशति। मशति इत्यादि। मशक'—सज्ञाया क्वुन् ॥७२१-७२२॥

४६५ शव गतौ। दन्त्योष्ठ्यान्त। तालव्योष्मादिश्च। शवति। शवम्। क्विप्यूठि वृद्धौ—शौ. ॥७२३॥

४६६ शश प्लुतगतौ। तालव्योष्माद्यन्त। शशति। शश। शशन—'चलनशब्दार्थात्'इति युच्। अत्र कश गताविति क्वचित् पठ्यते,तत् 'प्रतिष्कशश्च कशे' इत्यत्र वृत्तौ कश गतिशासनयोरित्यादादिकस्योपादानादनार्षमिव प्रतीयते। तथा 'नाभ्यस्तस्य'इत्यत्र 'प्रकृत्यन्तराणा वा' इति भाष्यवृत्ती प्रस्तुत्य तद्व्याख्यातृभिरादादादिक एवोपादीयते ॥७२४॥

४६७ शसु हिंसायाम्। दन्त्योष्मान्त.। शसति। शशास। शशसतु—'न शस' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेध। शस्यतेनेनेति शस्त्रम्—'दाम्नीशस' इति करणे ष्ट्रन्। स्त्रिया षित्त्वात् शस्त्री। शस्यम्—'तकिशसि' इत्यादिना यत्। शास्यम् इति 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठात् स्वार्थे णौ यति। शसित्वा, शस्त्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प। शस्तो वृषलोऽविनीत इत्यर्थ। "धृषिशसी वैयात्ये"–धृषिशसी यदा वैयात्यविषयौ तदैवैताभ्या पराया निष्ठाया इडभाव इति नियमादन्यत्र विशसित इति भवति। विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम्—'ऋतोऽञ्' इति षष्ठ्यन्ताद्धर्म्यमित्यर्थेऽञ्प्रत्यय। तत्र 'विशसितुरिड्लोपश्च' इति वचनादिड्लोप। आङ शसि इतीच्छायां गत ॥७२५॥

४६८. शंसु स्तुतौ। अयं हिंसायामपीति दुर्ग। द्वाविमौ तालव्योष्मादी दन्त्यान्तौ। शंसति। शशंस इत्यादि। आशिषि किन्त्वात् 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपे शस्यात्। शिशंसिषति। शाशस्यते। ङित्त्वान्नलोप। शाशस्ति—यङो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावान्नलोपाभाव। शाशस्त इत्यादौ तसादीनां ङित्त्वान्नलोप.। शासधि इत्यत्र हेरपित्त्वात् ङित्त्वान्नलोपे 'धि च' इति सलोप। शसयति। अशशंसत्। शस्यम्–'शासिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्'इति क्यपि नलोप। क्यबभावे ण्यति

---

[1] इतः पूर्वं मैत्रेय. 'कस गतिशासनयोः' इति सूत्रं पठति।

शंस्यम् । शसित्वा, शस्त्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प । इटि 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वा-न्नलोपाभाव । शस्तम्—'यस्य विभाषा' इति नेट् । नॄन् शंसतीति नृशस—कर्मण्यण् । नरा एनं शसन्ति नरा अस्मिन्नासीना शसन्तीति वा नराशस—घञ् । अग्निर्देशविशेषो वा । वनस्पत्यादिषु पाठात्पूर्वपदस्य दीर्घ । ब्राह्मणानि शसतीति ब्राह्मणाच्छसी—रूढिरियमृत्विग्विशेषस्य । 'सुप्यजातौ' इति णिनि । 'ब्राह्मणाच्छसिन उपसख्यानम्' इत्यलुक् । अस्मादेव निर्देशात् द्वितीयार्थे पञ्चमी । अतिशयेन प्रशस्य श्रेष्ठ । श्रेयान् । ज्येष्ठ । ज्यायान्—'प्रशस्यस्य श्र' 'ज्य च' इत्यतिशायनिकयोरजाद्यो परयो श्रज्यावादेशौ भवत । आदेशयोरकारोच्चारणसामर्थ्या ट्टिलोपो न भवति । ज्यायान् इत्यत्र 'ज्यादादीयस' इति ज्यशब्दात्परस्य ईयसुन आदेराकार । श्रेयसोऽपत्य श्रायस—'देविकाशिशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्' इति वृद्धिनिमित्ततद्धितपरत्वात्परत्वादेकारस्य स्थाने आकारादेश । प्रशस्यमाचष्टे श्रापयति, ज्यापयति—'तत्करोति' इति णिचि 'णाविष्ठवद्' इति श्रज्यादेशयोर्वृद्धौ पुक् ॥७२६॥

४६९. चह परिकल्कने । परिकल्कन शाठ्यम् । चहति । चचाह । चेहतु । चहिता इत्यादि । अचहीत्—हान्तत्वान्न वृद्धि । चिचहिषति । चाचह्यते । चाचाढि—'हो ढ' 'झषस्तथोर्धो ध' 'ष्टुना ष्टु' 'ढो ढे लोप','ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घ' । अय चुरादौ मित्प्रकरणे, कथादौ च । मित्सु पान्त मैत्रेय पठिष्यति ॥७२७॥

४७०. मह पूजायाम्[1] । महति इत्यादि चहिवत् । मही—'मह' इति गौरादिपाठात् ङीष् । महिष—'अविमह्योष्टिषच्' । टित्त्वात् स्त्रिया महिषी । महिषा अस्मिन् सन्ती महिष्मान् देश —'महिषाच्चेति वक्तव्यम्' इति 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि' इति विषये ड्मतुप् । डित्त्वाट्टिलोप । महिष्या धर्म्यं माहिषम्—'अणमहिष्यादिभ्य ' इत्यण् 'तस्य धर्म्यम्' इति विषये । महान् । महान्तौ । महान्त —'वर्त्तमाने पृषन्महद्-बृहज्जगच्छतृवच्च' इत्यतिप्रत्यये निपातित । शतृवद्भावान्नुम् । 'सान्तमहत ' इत्यसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घ । उपधाया सयोगापेक्षमुपधात्वम् । सम्बुद्धौ तु सयोगान्तलोपे—हे महन् । शतृवद्भावादतिप्रत्ययस्य स्त्रियाम् 'उगितश्च' इति ङीपि—महती । महांश्चासौ पुरुषश्च महापुरुष —'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानै ' इति पूजावचनाः सदादय पूज्यमानवचनै समानाधिकरणै समस्यन्ते इति तत्पुरुषे 'आन्महत समानाधिकरणजातीययो ' इति समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीयरि च प्रत्यये महत आत्वमित्याकार । जातीयरि महाजातीयः—'प्रकारवचने जातीयर्' इति प्रकारो भेद सादृश्यं च, तत्र वर्त्तमानात्स्वार्थे जातीयरिति जातीयर् । कथं महाबाहुर्देवदत्त इति, यावता 'सन्महत्' इति प्रतिपदोक्ते समासे समाना-

---

१. क्षीरस्वामी नेदं सूत्रं पठति ।

धिकरणस्योत्तरपदस्य सम्भवस्तत्रैवात्वेन भाव्यम्? सत्यम्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'आन्महतो जातीयरि च' इत्येव ब्रूयात्। चशब्देनोत्तरपदमाक्षेप्स्यते, तच्च प्रतिपदोक्तमेव भविष्यति, एवं सिद्धे सति यदत्र समानाधिकरणग्रहणं तत्समानाधिकरणमात्र आत्वार्थं विज्ञास्यते। महत्या घासो महाघास—'महत आत्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानम्' 'पुवद्वचन च' इति पुवद्भाव आत्व च। एव महाकरो महाविशिष्ट इति। अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा—अत्र अमहत्या प्रकृतौ वर्त्तमानात् महच्छब्दात् कारणात्मना भूतस्य कार्यात्मना भावे द्योत्ये च्विर्विधीयते इति महच्छब्दस्य गौणार्थत्वान्मुख्ये च कार्यसम्प्रत्ययात् आत्वाभाव। महतो भाव. महिमा—पृथ्व्यादित्वादिमनिचि 'टे' इति टिलोप। महते इति वृद्धौ गत. ॥७२८॥

४७१. रह त्यागे। रहति इत्यादि महतिवत्। रह.। रहसी—असुन्प्रत्यय। विरहीकरोति—'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि' 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसा लोपश्च' इति च्विप्रत्यय, सलोपश्च। 'अस्य च्वौ' इति ईत्वम्। रहसि भव रहस्यम्—दिगादित्वाद्यत्। अनुरहसम्। अवरहसम्। तप्तरहसम्—'अन्ववतप्ताद्रहस' इति अन्वादिपूर्वाद्रह शब्दान्तात् समासमात्रादच् समासान्त। राहु—'हसनिरहिजनि' इत्यादिना ञुण्। रह त्यागे इति कथादौ, मित्प्रकरणे च चुरादौ ॥७२९॥

४७२. रहि गतौ। रहति। ररह। रंहिता इत्यादि। इदित्त्वेन रारंह्यते इत्यादौ नलोपो न भवति। रंह—असुन्॥७३०॥

४७३ दृह दृहि बृह बृहि वृद्धौ। दर्हति। ददर्ह। दर्हिता इत्यादि। दरीदृह्यते 'रीगृत्वत' इति रीक्। दर्दर्हीति। दर्दर्घि—'दादेर्धातोर्घ' इति झलि पदान्ते च हकारस्य घकार। 'झषस्तथो' इति धत्वम्। 'झला जश्झशि' इति घस्य जश्त्वेन गकार। दर्दर्क्षि इत्यत्र 'एकाचो बश' इति दकारस्य धकार। 'खरि च' इति घकारस्य चर्त्वे ककार'। लङि तिप्सिपोरपृक्तलोपे घत्वभष्भावजश्त्वचर्त्वेषु अदधर्क्। 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप'। चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् झषन्तत्वम्। दर्हयति। अददर्हत्। अदीदृहत्—'उर्ऋत्' । दर्हित्वा। दृहितम्॥ दृंहति। ददृंह। दृंहिता। दिदृंहिषति। दरीदृंह्यते 'रीगृत्वत:' इति रीक्। दर्दृंहीति। दर्दृन्धि। दर्दृन्ध.। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तसयोगान्तलोपे पदान्तत्वे झषन्तत्वाभावान्न भष्भाव इति अदर्दन्। दृहित्वा। दृहितम्। दृढ.—'दृढ. स्थूलबलयो' इति क्तस्यानिट्त्वं तकारस्य ढत्वं नकारहकारयोर्लोपश्च निपात्यते। दृहेरपीदं निपातन नलोपवर्जम्। तथा च वृत्ति'—'अथ दृहि. प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्याप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम्' इति। स्थूलबलाभ्यामन्यत्र दृहित:, दृंहित। नन्वत्र तकारस्य ढत्वं हकारलोपश्च किमर्थं निपात्यते, यावता हो ढे 'झषस्तथो:' इति धत्वे

ष्टुत्वढलोपयोः सिद्धं दृढ इति ? सत्यं सिद्धयति । इह हि—द्रढिमा । द्रढीयान् । द्रढिष्ठ । दृढमाचष्टे द्रढयति । 'र ऋतो हलादेर्लघो' इति 'णाविष्ठवत्' इति च इष्ठेमेयस्सु णौ च हलादेर्लघो ऋकारस्य विधीयमानो रभावो ढलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् सयोगपरत्वेन गुरुत्वाल्लघुत्वाभावान्न स्यात् । तथा परिद्रढय्येत्यत्र परिदृढमाचष्ट इति विगृह्य 'सोपसर्गाच्चेत्सग्रामयतेरेव' इति नियमाद् दृढशब्दाण्णौ टिलोपे क्त्वान्तेन समासे क्त्वो ल्यपि च कृते 'ल्यपि लघुपर्वात्' इति लघुपूर्वाद्वर्णात्परस्य णेर्ल्यपि परे विधीयमान अयादेशो न स्यात् । नन्वेवमपि टिलोपस्य 'असिद्धवद्' इत्यसिद्धत्वान्न लघुपूर्वाद्वर्णात्परो णिर्भवति, नैतत्, णौ टिलोपो णेर्ल्यप्ययादेश इति व्याश्रत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । न च 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव' इति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानम्, 'प्रबेभिदय्य गत' इत्यादीना भाष्ये उदाहरणात् । यद्वा—'लघुपूर्वाद्' इत्यनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्याक्षेपादत्र 'वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्' इति 'निपात एकाच' इत्येकग्रहणेन ज्ञापनात्स्थानिवद्भावेन व्यवधानेऽपि न दोष । यथा परिदृढस्यापत्यं पारिदृढि —'अत इञ्' । स्त्रियाम् 'इतो मनुष्यजाते' इति ङीष्—पारिदृढी कन्येत्यत्र "अणिञो" इति अनार्षे गोत्रे यावणिञौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयो स्त्रिया ष्यङिति ष्यङ् प्रसज्येत ॥ बर्हति । बृहति इत्यादि पूर्ववत् । दादित्वाभावान्न घत्वमिति झलि पदान्ते 'हो ढ' एव । परिवृढ —'प्रभौ परिवृढ' इति इडभावादि पूर्ववन्निपात्यते । अत्रापि हलोपादे पूर्ववत्प्रयोजनम् । प्रभोरन्यत्र परिबृहित, परिबृंहित' इति । अत्र सानुषङ्गावेव पाणिनीयौ । यदाह वृत्तिकार —'दृढपरिवृढनिपातन यदि दृहि प्रकृत्यन्तरमस्ति' इति । निरनुषङ्गौ भाष्यकारीयौ, दृश्यते हि-'दृढनिपातन किमर्थम्, न दृहेरिड् भवतीत्येवोच्येत, परिवृढनिपातनं किमर्थम्, परिपूर्वाद्वृहतेर्नेड्भवतीत्येवोच्येत' इति । तथा 'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यत्र दृहि प्रकृत्यन्तरमस्तीति ॥७३१-७३४॥

४७४. बृहि शब्दने । बृंहितं करिगर्जितम्[2] । बृहिर् इति चन्द्रगुप्तौ । तत्फलं च अवृहत् अवर्हीत् इति पक्षे अङ्सिद्धिरित्याह क्षीरस्वामी । बृह बृहि भाषार्थौ चुरादौ । वर्हत इति प्राधान्ये गतम् ॥७३५॥

४७५ तुहिर् दुहिर्[3] उहिर् अर्दने । तोहति । तुतोह । तोहिता । लुङि 'इरितो वा' इति पक्षे अङ् । अतुहत् । अतोहीत् । तुतुहिषति, तुतोहिषति । तुहित्वा, तोहित्वा-'रलो व्युपधाद्' इति कित्त्वम् । तुह्यते । तोतोढि । तोतूढ इत्यादि । तोहयति । अतूतुहत् । तुहिनम्-'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' इतीन् प्रत्यय, ह्रस्ववचन वेपत्यर्थम् ॥ दोहति इत्यादि तोहतिवत् । 'दिहिर्दुहिर्मिहतिरोहती' इत्यनिट्कारिकाया मैत्रेयादयो नास्य ग्रहण-

---

१. म० भा० ७।२।२१ (पा० सू०) । २. तु०—अ० को० २।८।१०७ ।
३. क्षीरस्वामी न पठति ।

मिच्छन्ति ॥ ओहति । उवोह । ऊहतु । ऊहु । ओहिता इत्यादि उषिवत्प्रक्रिया। लुङि पक्षे मा भवानुहत् ॥७३६-७३८॥

४७६. अर्ह पूजायाम् । हकारान्तप्रसङ्गादनिडपीह पठित । अर्हति । आनर्ह । अर्हिता । अर्जिर्हिषति । माभवानर्जिहत् । सुखार्ह । दु खार्ह —'अर्ह' इति कर्मण्युपपदेऽच् । अर्हन्—'अर्ह प्रशसायाम्' इति शता । प्रशसाया अन्यत्र वधमर्हति चोर । अर्हतो भाव आर्हन्त्यम्—'अर्हतो नुम् च' इति ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्नुमौ । अर्घः—'सञ्ज्ञायामघमेघनिदाघावदाघा' इति न्यङ्क्वादिपाठात् कुत्वम् । अर्घो विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता । अन्ये तु-मूल्यमिति, तथा अनर्घ इति प्रयुज्यते । अमूल्य इत्यर्थ । पूजाविधिरप्यर्घ , अर्घार्थमुदकम् अर्घ्यम्—'पादार्घाभ्या च' इति तादर्थ्ये यत् । अर्हतिराधृषीयोऽपि ॥७३९॥

४७७. धुषिरादय उदात्ता उदात्तेत ।

एवं तुहिरादीनूष्मान्तान् विकल्पिताङ परिसमाप्य आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन विकल्पिताङोऽन्यानप्याह—

४७८. द्युत दीप्तौ । एतदादय क्रृपूपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत । द्योतते । दिद्युते । दिद्युताते—'द्युतिस्वाप्यो सम्प्रसारणम्' इति हलादिशेष बाधित्वा सम्प्रसारणम् , अभ्यासस्येति शेष । द्योतिता । द्योतिष्यते । द्योतताम् । अद्योतत । द्योतेत । आशिषि द्योतिषीष्ट । अद्योतिष्ट, अद्युतत्—'द्युद्भ्यो लुङि' इति वा परस्मैपदम् । 'द्युद्भ्य' इति बहुवचननिर्देश आद्यर्थावगमार्थ । यदा परस्मैपदं तदा पुषादित्वादङ् । दिद्युतिषते, दिद्योतिषते । द्युतित्वा, द्योतित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति वा कित्त्वम् । देद्युत्यते—'द्युतिस्वाप्यो'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'गुणो यङ्लुको' इति गुण । देद्युतीति, देद्योति । द्योतयति । अदिद्युतत्—'द्युतिस्वाप्यो' इत्यभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं नाश्रीयते इति णिचा व्यवधानेऽप्यत्र सम्प्रसारणं भवति । अत एव तत्र वृत्तौ अदिद्युतदित्युदाहारि । तथा 'दाधर्ति' इति सूत्रे दविद्युतदित्यत्र 'द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावो विगागमश्चात्वं चास्य निपात्यते' इत्युक्तम् । आनन्तर्ये ह्याश्रीयमाणे यङो लुका लुप्तत्वादानन्तर्याभावान्न सम्प्रसारणस्य प्रसङ्ग इति किं तद्भाववचनेन । अत्र शिवदेव —'हेरचङि' इति अभ्यासादुत्तरस्य हिनोते कुत्वमुक्त्वा तस्याचङीति निषेधाल्लिङ्गात् 'प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्' इति सामान्येन परिभाषामाश्रित्य पर्यहार्षीत् । अत्राभ्यासस्य निमित्तप्रत्ययानन्तर्ये आश्रीयमाणे प्राजीहयदित्यत्र णिचा चङो व्यवधानात्कुत्वाप्रसङ्गेऽपि क्रियमाणोऽय निषेधो ण्यधिकस्य ग्रहणं ज्ञापयति । अस्या परिभाषाया सामान्यापेक्षत्वं वृत्तिकारस्यानभिमतम् । यदाह—'हेश्चङोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवति, तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति' इति । तथा च वार्त्तिके अपि—'हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्', 'ज्ञापकं त्वन्यत्र ण्यधिकस्य कुत्वज्ञापनार्थम्' इति । एवं च 'स्तम्बकर्णयोरमिजपो', 'अर्ह' इत्यादौ ण्यधि-

कस्य ग्रहणाभावाद् ण्यन्तादचोऽभावादणि सुखार्हो इत्यादि सिद्ध्यति । यदुक्त सीरदेवेन 'ण्यधिकपरिभाषाया अव्यापिनीत्वात् अर्हादावप्रवृत्ति' इति । सामान्यत्वमङ्गीकृत्य तदपि वृत्तिवार्त्तिकविरोधादेव प्रत्युक्तम् । अस्योदुपधत्वाद् 'उदुपधाद्भावादिकर्मणो' इति निष्ठाया कित्त्वविकल्प उदाहार्य —द्युतितमनेन, द्योतितमनेन इत्यादि । विद्युत्—'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप् । दिद्युत्—'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति कौ द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । ज्योति —'द्युतेरिसन्नादेश्च ज' इतीसन् , आदेश्च ज ॥७४०॥

४७९ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । श्वेतिता । अश्वितत्, अश्वेतिष्ट इत्यादि पूर्ववत् । श्वित्तम्-'आदितश्च'इति निष्ठायामनिट्त्वम् । भावादिकर्मणोस्तु 'विभाषा भावादिकर्मणो' इतीडप्युदाहार्य । श्वितितमनेन इत्यादि । श्वित्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् ॥७४१॥

४८० ञिमिदा स्नेहने । मेदते । मिमिदे । मेदिता । अमिदत्, अमेदिष्ट इत्यादि । 'मिदेर्गुण' इत्यत्र शिद्ग्रहणमनुवर्त्तते, तच्च कर्मधारय इति यस्मिन्विधिरितीत्सञ्ज्ञकशकारादौ सगुण इति एशि गुणाभाव । मिन्न —'ञीत' क्त', 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् । आदित्त्वादनिट्त्वम् । भावादिकर्मणोस्तु 'विभाषा भावादिकर्मणो' इतीट्पक्षे 'निष्ठाशीङ्' इति सेटो निष्ठाया अकित्त्वाद् गुणे मेदितमनेन इत्यादि । मेदुर —'भञ्जभासमिदो घुरच्'इति घुरच् । मित्रम्—'अमिचिमिदिशसिभ्य' त्रन्' इति त्रन् । अयं दिवादिश्चुरादिश्च । मिद्द मेद्द मेधाहिंसनयोरिति ह्विकादौ ॥७४२॥

४८१. ञिष्विदा स्नेहस्य मोचने च[1] । स्नेहनमोचनयोरिति कश्चित्पठ्यते । स्वेदते । सिष्विदे । स्वेदिता । अस्विदत्, अस्वेदिष्ट । सिस्विदिषते, सिस्वेदिषते—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । सेष्विद्यते । सेष्वेत्ति । स्वेदयति । असिस्विदत् । ण्यन्तात्सनि 'स. स्विदिस्वदिसहीना च'इति अभ्यासात्परस्य षत्वे—सिस्वेदयिषति इति । निष्ठायां मिदिवत् स्विन्नः इत्यादि । अत्र स्वामी 'ञिक्ष्विदा'इति क्ष्वकार पठित्वा 'ञिष्विदा इति नन्दी'इत्याह । तत्र क्ष्वेदते[2] । चिक्ष्विदे । अक्ष्विदत्, अक्ष्वेदिष्ट इत्यादि । क्ष्वेदतीत्यव्यक्ते शब्दे भविष्यति । क्ष्विद्यतीति स्नेहनमोचनयोर्दिवादौ । स्विद्यतीति च गात्रप्रस्रवणे ॥७४३॥

४८२ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते देवदत्ताय मोदकः—'रुच्यर्थाना प्रीयमाण' इति प्रीयमाणस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । रुरुचे । रोचिता । अरुचत्, अरोचिष्ट । रुरुचिषते, रुरोचिषते । रुचित्वा, रोचित्वा । 'भृशं रोचते इत्यर्थे यङ्नेष्यते' इति वृत्तिन्यासादौ । रोचयति । रोचयते—'अणावकर्मकात्' इति कर्त्रभिप्राये

---

१. 'गात्रप्रस्रवणे' इति क. पुस्तके । 'ञिस्विदा स्नेहनमोहनयोः' इति क्षीरस्वामी ।
२. धातुप्रदीपे ।

प्राप्त परस्मैपदं 'न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवस' इति निषिध्यते। रोचयतीति रोचन। रोचना—'नन्दिवासिदमिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्' इति नद्यादिपाठाल्ल्यु। रोचिष्णु—'अलकृञ्' इत्यादिनेष्णुच्। रुच्य—'राजसूयसूर्य' इत्यादिना कर्त्तरि क्यप् निपात्यते। रोक—घञ्। 'चजो कुघिण्ण्यतो' इति निष्ठायामनिट कुत्व वद्तो वार्त्तिककारस्य 'विभाषा श्यावारोकाभ्याम्' इति निपातनात् कुत्वम्। रोचि—'शुचिरुच्यो. सज्ञाम्' इति सि। रुक्मम्—'युजिरुचितिजा कुश्च' इति मक्प्रत्यय। चकारस्य ककार। रुचक मणि—'क्वुन् शिल्पिसञ्ज्ञयो' इति क्वुन् ॥७४४॥

४८३. घुट परिवर्त्तने। घोटते। जुघुटे। घोटिता। अघुटत्, अघोटिष्ट। घुटित्वा, घोटित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति वा कित्त्वम्। जोघुट्यते। जोघोट्टि। घोटयति। अजूघुटत्। घुटित। भावादिकर्मणो कित्त्वविकल्पे घुटितमनेन, घोटितमनेन इत्यादि। घोट.—अच्। घोटक—संज्ञाया कन्। घुटिका—सज्ञाया क्वुन्। अथ तुदादौ च ॥७४५॥

४८४. रुट[1] लुट लुठ प्रतीघाते। आद्यौ प्रथमान्तौ। अन्त्यो द्वितीयान्त। अय पाठो देवमैत्रेयादीनाम्। हरियोगिनस्तु आद्यावेव। 'धातो कर्मण' इत्यत्र कैयटे द्वाविमौ द्वितीयान्तौ पठितौ। क्षीरस्वामी त्वेव पठित्वा आह-"'रुट लुट' इत्येके। बाधृ लोडने इति लिङ्गाद्" इति। तथा लुठ दीप्तावित्यप्यसावाह। लुटि इति तु शाकटायन। सुधाकरस्तु 'भूवादिसूत्रे लुठतिर्द्वितीयान्तोऽपि, लुठितो लोठमान इति प्रयोगदर्शनात्' इत्याह। रोटते॥ लोटते॥ लोठते इत्यादि पूर्ववत्। लोटतीति लोडने गतम्। रुण्टति लुण्टतीति स्तेये। रोठति लोठति इत्युपघाते। लुण्ठति इत्यालस्यप्रतिघातयो'। रुण्ठति लुण्ठति इति द्वय गत्यर्थे ॥७४६-७४८॥

४८५. शुभ दीप्तौ। शोभते। शुशुभे। अशुभत्, अशोभिष्ट। शुशुभिषते, शुशोभिषते। शुभित्वा, शोभित्वा। शोशुभ्यते। शोशोब्धि। शोभयति। अशूशुभत्। हिसाभाषणयो शोभति, शुभति इति गतौ ॥७४९॥

४८६. क्षुभ सञ्चलने। सञ्चलनं प्रकृतिविपर्यासो मथनं च। क्षोभते। अक्षुभत्, अक्षोभिष्ट इत्यादि पूर्ववत्। क्षुब्धो मन्थ—'क्षुब्धस्वान्त' इति मन्थे निष्ठायामनिट्त्वं निपात्यते। अन्यत्र क्षुभित। अथ दिवादि' क्र्यादिश्च ॥७५०॥

४८७ णभ तुभ हिंसायाम्। प्रणभते। नेभे। नभिता। अनभत्, अनभिष्ट॥ तोभते। तुतुभे। तोभिता। अतुभत, अतोभिष्ट। णभिरयमभावेऽपि वर्त्तते। 'नभन्तामन्यके समे' इत्यत्र 'मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम्[2]। तथा नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु' इत्यत्र भाष्येषु 'अन्यकेषां शत्रूणा धन्वसु स्थिता ज्याका छिन्ना

---

१. अत्र स्वामी 'रुट दीप्तौ' इति पृथक् सूत्रं स्वीचकार। २. नि० ५।२३।

मा भवन्तु'इति । नभस·—समुद्र आकाशश्च । 'अत्यमि' इत्यादिना असुन्प्रत्यय । इमौ दिवादौ क्र्यादौ च ॥७५१-७५२॥

४८८. स्रसु ध्वसु भ्रसु प्रवस्रसने[1] ।

४८९ ध्वसु गतौ च । स्रसते । सस्रसे । स्रसिता । अस्रसत् । अस्रसिष्ट—अङि नलोप । सिस्रसिषते । सनीस्रसीति । सनीस्रसीति सनीस्रस्ति—'नीग्वञ्चुस्रसु'इत्यादिना नीक् । स्रंसित्वा, स्रस्त्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प । इटपक्षे कित्त्वाभावान्नलोपाभाव. । स्रस्तम् । उखाया· स्रसते इति उखास्रत्—'क्विप् च' इति क्विप् । 'वसुस्रसुध्वसु' इति पदान्तसकारस्य दकार । सनीस्र –यङ्लुगन्तात् क्वौ नलोप । दत्व तु सानुबन्धकनिर्देशान्न भवति । रुत्वविसर्जनीयौ । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घोऽधातोरिति निषेधान्न भवति । सनीस्रंस –अचि परे यङ्लुकि यङो लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाभावान्नलोपाभाव ॥ एव ध्वसते ॥ भ्रसते इत्यादि । अत्र तृतीयं मैत्रेयस्वामिबोधिन्याससम्मताकारादय तालव्योष्मान्त पठन्तो नीग्विधावपि तथैवानुवदन्ति । भ्रंशते इत्यादि । अत्र क्वचित् भ्रशिरपि पठ्यते । भ्रशु भ्रंशु अध पतने इति दिवादौ । देवमैत्रेयादिमते स्रसते इति प्रमादेऽपि गत ॥७५३-७५६॥

४९० स्रम्भु[2] विश्वासे । विस्रम्भते । सस्रम्भे । स्रम्भिता । अस्रभत्, अस्रम्भिष्ट । सिस्रम्भिषते । सास्रम्यते । सास्रम्भि । स्रम्भयति । असस्रम्भत् । स्रम्भित्वा, स्रब्ध्वा । स्रब्धम् । विस्रम्भी—'वौ कषलस' इति घिनुण् । श्रम्भते इति तालव्यादि काश्यपादिमते प्रमादे गत ॥७५७॥

४९१. वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते, वर्त्स्यति । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवृतत्, अवर्तिष्ट । अवर्तिष्यत, अवर्त्स्यत् । विवर्त्तिषते, विवृत्सति—'वृद्भ्य स्यसनो' वा परस्मैपदम् । 'वृद्भ्य' इति बहुवचननिर्देश आद्यर्थावगमार्थ इति वृतुवृधुसृधुस्यादिकृपीनामपि स्यसनोर्वा परस्मैपद द्रष्टव्यम् । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इति सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदपरस्य इडभावे झलादे सन 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वादगुणत्वम् । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इत्यत्र भाष्यवार्त्तिकयो —'सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्वचनात्' इत्युक्तत्वात् कृत्परेऽपि सादौ परस्मैपदलुकि चेट प्रतिषेधो भवति । विवृत्सिता । विवृत्सितुम् । विवृत्सितव्यम् । विवृत्स इति । सामान्येन वलादाविटि सिद्धे आरभ्यमाणमिदमात्मनेपदेन समानपदस्थस्येड्विधानमर्थादन्यनिवृत्त्यर्थम् । विवृत्सिषीयत इति आत्मनेपदेन समानपदस्थत्वेऽप्यन्तरङ्गप्रकृत्याश्रय. प्रतिषेधो भवति । न तु बहिरङ्ग आत्मनेपदाश्रयो विधि. । वरीवृत्यते । 'रीगृत्वत.' इति रीक् । वर्वर्ति

1. 'स्रसु भ्रन्सु ध्वन्सु अध पतने' इति मैत्रेय । 2. 'स्रुन्भु' इति तरङ्गिण्यां प्रामादिकः पाठः ।

इत्यादि नेयम् । वर्तयति । अववर्त्तत्, अवीवृतत्—उऋद्वा । वर्त्स्यन् वर्तिष्यमाणो वा वर्त्तिष्णु 'अलङ्कृञ्'–इत्यादिना इष्णुच् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति—'हस्ते वर्तिग्रहो' इति हस्तवाचिनि करणे उपपदे ण्यन्तादस्मात् ग्रहेश्च णमुल् । हस्त इत्यर्थग्रहणमिति पाणिवर्त्तम् इत्याद्यपि भवति । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग । वृत्त । अथ यदान्तर्भावितण्यर्थस्तदा सकर्मक , यथा 'तेन निर्वृत्तम्' इति, निर्वर्तितमिति ह्यत्रार्थ । यद्येव 'णेरध्ययने वृत्तम्'इति निष्ठायामिडभावनिपातन किमर्थम् ? यस्मादन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् वृत्तमध्ययनमिति भविष्यति । एव तर्हि ण्यन्तादप्यध्ययने वृत्तमित्येव यथा स्यात् , न तु वर्त्तितमित्येवमर्थं निपातनम् । अत्र वृत्तिकारोऽमु पक्षमुक्त्वा 'वर्त्तितो गुणो देवदत्तेन इति चेष्टम्'इत्याह । अत्र हरदत्त –'तेषां नार्थः सूत्रेण'इति । वृत्त तदिति वर्त्म–'उणादयो बहुलम्' 'भूतेऽपि दृश्यन्ते'इति मनिन् । वर्त्मनि रथमार्ग —'अदेर्मुट् च' 'वृत्तेश्च' इति मुडागमो निप्रत्ययश्च । 'अदिवृत्तिभ्यां मुट् च' इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात्पक्षे मुण्न भवति । वर्त्तनि इत्यपि भवति । वर्त्तनी—कृदिकारत्वात् ङीष् । अय भाषार्थश्चुरादौ ।।७५८।।

४६२. वृधु वृद्धौ । वर्धते इत्यादि पूर्ववत् । वर्धिष्णु —'अलङ्कृञ्' इत्यादिनेष्णुच् । वर्द्धन —नन्द्यादिपाठात् ल्यु । वृद्ध । अतिशयेन वृद्धो वर्षिष्ठ । वर्षीयान्–'प्रियस्थिर' इति इष्ठन्नीयसुनोर्यथासङ्ख्याद् वृद्धस्य वर्षादेश । ज्येष्ठ , ज्यायान्—'ज्य च' इति ज्यादेश । अकारोच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपो न भवतीति प्रागेवोक्तम् । वृद्धमाचष्टे वर्षयति, ज्यापयति—'णाविष्ठवत्'इति वर्षज्यादेशौ । वृद्धि —'तितुत्र'इति नेट् । वृद्ध्यर्थं द्रव्यमपि वृद्धि , तत्प्रयच्छति गर्ह्यमिति वार्धुषिक –'तत्प्रयच्छति गर्ह्यम्' इति द्वितीयान्ताद् गर्ह्योपाधिकात्प्रयच्छतीत्यर्थे ठगिति ठक् । वृद्धेर्वृधुषिभावश्च' इति वृद्धेर्वृधुषिभाव । 'वृधुषि प्रकृत्यन्तर वा'इति वृत्तिः । वृद्धेर्गर्ह्यत्वमशास्त्रीयत्वेन । अय भाषार्थश्चुरादौ ।।७५६।।

४६३. शृधु शब्दकुत्सायाम् । शर्धते इत्यादि पूर्ववत् । अयं प्रहसने चुरादि । वृतादयस्त्रय उदित ।।७६०।।

४६४. स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे, सस्यन्त्से । सस्यन्दिवहे, सस्यन्द्वहे—ऊदित्त्वात् 'स्वरतिसूति' इत्यादिना वलादावार्द्धधातुक इड्विकल्प । स्यन्दिता, स्यन्ता । स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते—'वृद्भ्य स्यसनो' इति यदा परस्मैपदं तदा स्यन्देरूदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपीड्विकल्प 'न वृद्भ्य' इति निषेधश्चतुर्ग्रहणसामर्थ्याद्बाधते इति स्यन्त्स्यति, अस्यन्त्स्यत् । सिस्यन्त्सति, इत्येव भवति । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट । अस्यन्दिष्ट, अस्यन्दिषाताम् । इडभावे झलि सिलोपे चर्त्वे अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् इत्यादि । 'द्युद्भ्यो लुङि'इति यदा परस्मैपद तदा 'पुषादिद्युतादि' इति अङि अनुनासिकलोपे–अस्यदत् । अस्यदताम् इत्यादि । अस्यन्दिष्यत, अस्यन्त्स्यत । सिष्यन्दिषते, सिस्यन्त्सते, सिस्यन्त्सति । अनुष्यन्दते जलम् ।

अनुष्यन्दत इति वा 'अनुविपर्यभिनिभ्य' इति वा षत्वम्। एव पर्यादिभ्य उदाहार्यम्। 'अप्राणिषु' इत्यस्य पर्युदासत्वात्प्राण्यप्राणिसमुदायोऽपि प्राणिव्यतिरिक्त इति मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि वा मूर्द्धन्यो भवति। स्यन्दित्वा, स्यन्त्वा—'क्त्वि स्कन्दिस्यन्दो' इत्यादिष्वपि नलोपो निषिध्यते। स्यन्न –निष्ठाया 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वान्नत्वम्। स्यद -घञि 'स्यदो जवे' इति निपातनान्नलोप., वृद्धयभावश्च। जवादन्यत्र स्यन्द । स्यन्दन —'अनुदात्तेतश्च' इति युच्। सिन्धु'–'स्यन्दे सम्प्रसारणं धश्च' इत्युप्रत्यय सम्प्रसारण धश्चान्तादेश। सिन्धौ जात सिन्धुक.। सैन्धव —'सिन्ध्वपकराभ्यां कन्', 'अणञौ च' इति कनणौ। सिन्धुरभिजनो यस्य सैन्धव —'सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ' इत्यण्। सिन्धौ भवादिरपि सैन्धव —'कच्छादिभ्यश्च' इति शैषिकोऽण्। यदा त्वय भवादिर्मनुष्य तत्स्थो वा तदा 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति वुञ् —सैन्धवको मनुष्य । सैन्धवकं हसितम् इति। लवणसिन्धौ भव लावणसैन्धवम्—'प्राग्दीव्यतोऽण्', 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धि ॥७६१॥

४६५. क्लृपू सामर्थ्ये। कल्पते। चक्लृपे। चक्लृपिषे, चकल्प्से इत्यादि स्यन्दिवत्। विशेषस्तु 'लुटि च क्लृप' इति लुटि स्यसनोरिति पक्षे परस्मैपद तदा 'तासि च क्लृप' इति तासौ सकारादावनिट्त्व च-कल्प्ता। कल्प्तासि इति। पूर्ववदिदमूदिल्लक्षणं विकल्पं बाधते। अत्र चात्मनेपदेन समानपदस्थस्येति स्थितमिति सन्नन्तात्कृति परस्मैपदलुकि च निषेधो भवति—चिक्लृप्सिता। चिक्लृप्से इत्यादि। 'हलन्ताच्च' इति सन किन्त्वान्न गुण। तथा यदा 'लिङ्सिचोरात्मनेपदे' इतीडभावस्तदा 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति किन्त्वान्न गुण —क्लृप्सीष्ट। अक्लृप्त। अक्लृप्साताम् इत्यादि। इट्पक्षे कल्पिषीष्ट, अकल्पिष्ट इत्यादि—'कृपो रो ल' इति रेफस्य लत्वम्। तत्र वर्णात्मकस्य रेफस्य वर्णात्मको लकार। यस्त्ववर्णात्मक ऋकारस्तस्यावर्णात्मक लृकार' तत्र स्थान्यादेशयो वर्णैकदेशयो. निर्देष्टुमशक्यत्वात् ऋकारस्य लृकार सम्पद्यते। चलीक्लृप्यते। चल्कल्प्ति, चलिकल्प्ति, चलीकल्प्ति इत्यादौ रुग्रिग्रीकामपि कृपो भक्तत्वेन तद्रेफत्वाल्लत्व भवति। तथा ह्युक्तम्—'अदसोद्रे पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत्' इति। द्युतादीनां यङ्लुगन्ताना लुङ्यङ् नास्ति,'पुषादिद्युतादि' इति गणनिर्देशात्। तेन अदेद्योतीत् इत्येव भवति। सिजपेक्षोऽत्र गुण, नाजादिपिदपेक्ष। तथा वृतादीना यङ्लुगन्तानां 'न वृद्भ्य' इति इण्निषेधोऽपि गणनिर्देशान्न भवति। वरीवर्तिष्यति इत्याद्येव भवति। कृपेस्तु गणनिर्देशाभावात् 'तासि च क्लृप' इति इण्निषेधो भवत्येव। चल्क्लृप्तासि इत्यादि ॥ ६२॥

४६६. द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेतः।

४६७. वृत्। वृत्त. सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः। वृतु वर्तने इत्यस्माद्धातोर्भूतेऽपि क्विप्।

गणप्रयुक्तकार्यभाजो द्युतादीन् वृतादींश्च परिसमाप्यान्यानपि गणप्रयुक्तकार्यभाज आह–

४९८. घट चेष्टायाम् । एतदादयस्त्वरत्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत षितश्च, तत्फलं घटा इत्यादौ 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ् । घटादय फणान्ता मित , तत्फल तत्र तत्र दर्शयिष्यते । घटते । जघटे । घटिता इत्यादि । जिघटिषते । जाघट्यते । जाघट्टि । घटयति । अजीघटत्—मित्त्वात् 'मिता ह्रस्व ' इति णावुपधाह्रस्व । यदा तु ण्यन्ताच्चिण्णमुलौ तदा 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति चिण्णमुल्परे णौ मितामुपधाया वा दीर्घशासनात्–अघाटि, अघटि । घाटघाटम्, घटघटम् इति भवति । अण्यन्ते तु वृद्धिरेव । ण्यन्तात्स्यादिषु चिण्वदिट्यपि वा दीर्घ—घाटिष्यते, घटिष्यते । अघाटिष्यत, अघटिष्यत । अघाटिषाताम्, अघटिषाताम् । घाटिषीष्ट, घटिषीष्ट । घाटिता, घटिता । चिण्वदिटोऽसिद्धत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोप । चिण्वदिडभावे गुणायादेशयो कृतयो घटयिष्यते इत्यादि । कर्मकर्त्तर्यप्येवम् । लुङ्येकवचने तु 'णिश्रि' इति यक्चिणोर्निषेधाच्चङि अजीघटत स्वयमेव इति भवति । 'अच कर्मकर्त्तरि' इति चिण्विकल्पस्य ण्यन्तो न विषय इति प्रागेवोक्तम्[1] । 'घटादयो मित ' इति गणनिर्देशेन विधीयमानत्वान्मित्त्वस्य यङ्लुक्यभावात् न ह्रस्वो नापि दीर्घविकल्प इति जाघाटयति । अजाघाटीत् इत्यादि भवति । घटी—अजन्तत्वात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीष् । घटना—'घटिवन्दिविदिभ्यश्च' इति युच् । घटिका—'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो ' इति क्वुन् । अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते, तेषामिहोपात्त एवार्थे मित्त्वम् , ये त्वपूर्वा पठ्यन्ते तेषामुपात्ते चानुपात्ते चार्थे मित्त्वम् । तदुक्त बोधिन्यासे–'केचिदिहैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिना अर्थान्तरेऽपि सानुबन्धत्वम् , यथा–विघटयति' इति । अपरे गणान्तराधीता इह पठ्यन्ते तेषामर्थेन नियम , यथा—स्मृ चिन्तायामन्यत्र पठितोऽत्र स्मृ आध्याने, आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकस्मरणम् , स्मरयति, अन्यत्र स्मारयति । अत्र तरङ्गिण्यामपीदमेवार्थतत्त्व स्थितम् । घटयति इति घट सङ्घात इति चौरादिकस्य, तस्य हि मित्त्व निषिध्यते । "नान्ये मितोऽहेतौ" इति ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता अहेतौ स्वार्थे णिचि मितो न न भवन्तीत्यर्थ । अत एव स्वार्थे णिचि मित्त्वनिषेधाच्चेष्टाया मित्त्वार्थं तस्याय-मनुवादो न भवति ॥७६३॥

४९९. व्यथ भयसञ्चलनयो । व्याघ्रात् व्यथते—"भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति बिभेत्यर्थाना त्रायत्यर्थाना च प्रयोगे भयहेतु कारकमपादानमिति व्याघ्रस्यापादानत्वात्पञ्चमी । व्यथते । विव्यथे—'व्यथो लिटि' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ,'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति पूर्वस्य यणो यकारस्य सम्प्रसारणपरत्वात्सम्प्रसारण न भवति । सम्प्रसारण इति च सम्प्रसारणभाविनीत्यर्थ । यद्वा–अस्मादेव

---

१. पूर्वं ३८ पृष्ठेऽवलोकनीयम् ।

वचनसामर्थ्यात्पूर्वं परस्य सम्प्रसारणं क्रियते पश्चादन्यस्य, अत्र च वेलायामस्ति सम्प्रसारणपरत्वम्। अथ वा 'व्यथो लिटि' इति सम्प्रसारणं हलादिशेषापवाद इति परस्यैव प्रसज्यते, न पूर्वस्येति न चोद्यावकाशः। व्यथिता इत्यादि। विव्यथिष्यते। वाव्यथ्यते। वाव्यथीति, वाव्यत्ति। व्यथयति। अविव्यथत्। घटिवच्चिण्णमुलोरुदाहार्यम्। न व्यथत इति अव्यथ्य:-'राजसूयसूर्य'इत्यादिना निपातितः। अव्यथी-'जिदृक्षि' इत्यादिना नञ्पूर्वात्ताच्छीलिक इनि। व्यथा—षित्त्वादङ्। विथुरः—'छिदिभिदि इत्यत्र व्यथेः सम्प्रसारणं चेति वचनात्कुरचि सम्प्रसारणम्। विधुर-'व्यथेः सम्प्रसारणं धः किच्च' इति वचनादुरचि सम्प्रसारणं थकारस्य धकारः। 'व्यथ दु:खचलनयोः' इति दुर्गः। 'भयचलनयोः' इति प्रकाशः। तवर्गचतुर्थान्तोऽयं दिवादौ ॥७६४॥

५००. प्रथ प्रख्याने। प्रथते। पप्रथे। प्रथिता। प्रथयति। अपप्रथत्। 'अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्' इति चङ्परे णावभ्यासस्यात्वमित्वापवादः। अप्रथि, अप्राथि इत्यादि घटिवत्। पृथिवी-'प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च' इति षिवन्, षित्त्वान् ङीष्। पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः—'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इति अञ्। पृथिव्या ईश्वरः पृथिव्यां विदित इति वा पार्थिवः—'तस्येश्वरः' 'तत्र विदित इति च' इत्यञ्, 'पृथिव्या ञाञौ' इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ञाञौ—पार्थिवम्। अनयोः स्त्रिया विशेषः—पार्थिवा, पार्थिवी। पृथु—'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इति कुप्रत्ययः सम्प्रसारणं च। सलोपवचनं भृज्जत्यर्थम्। पृथोर्भावः प्रथिमा—'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' इति इमनिच्। 'र ऋतो हलादेः' इति ऋकारस्य रशब्दः। इमनिजभावे 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणि पार्थिवम्। अत्र लघोः पूर्वत्वमिगपेक्षम्। तच्चेह द्वयोरचोरानन्तर्येणावस्थानासम्भवाद्धेकेन हला व्यवधानमाश्रीयते। 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष—पृथ्वी। गुणमुक्त्वा गुणिनि वर्तमानो गुणवचनः। अयं कथादावपि। अत्र केचित् 'पृथ' इति ऋकारोपधमपि पठन्ति। यदाह वर्द्धमानः—'पृथिकदिक्रन्दिदक्ष्यादीनां घटादौ पाठः चिण्णमुलोर्वृद्ध्यर्थः' इति। अत्र स्वामी प्रथेः सम्प्रसारणविधानमार्षं मन्यते। पुरुषकारेऽपि[1] "'यदप्रथयत् तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वम्' इति श्रौतस्य निर्वचनस्यानार्षपक्षे एवाञ्जस्यम्' अन्यथा यदपर्थयदित्येव ब्रूयात्" इति। पुनश्चोक्तम्—"सर्वथापि पृथेर्घटादिपाठे तत्फलं 'घटादयः षितः' इति षित्त्वादङि सति पृथेति रूपं द्रष्टव्यम्" इति। व्यथादिस्थान्तः, पृथ प्रक्षेपे इति चुरादौ ॥७६५॥

५०१. प्रस विस्तारे। प्रसते। पप्रसे। पिप्रसिषते। पाप्रस्यते। पाप्रस्ति। लङि तिपि 'तिप्यनस्तेः'इति दत्वे अपाप्रत् इति भवति। सिपि तु 'सिपि धातो रुर्वा'इति

---

१. दै० ७१ पृ०।

दुत्वरुत्वयो —अपाप्रत्, अपाप्र॰। प्रसयति । अपिप्रसत् । अप्रसि, अप्रासि इत्यादि । प्रसा ॥७६६॥

५०२ म्रद मदने । म्रदते । मम्रदे । म्रदिता । मिम्रदिषते । माम्रद्यते । माम्रदीति, माम्रत्ति । म्रदयति । अमम्रदत्—'अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रद' इत्यादिनाभ्यासस्यात्व मित्त्वापवाद । मृदु —'प्रथम्रदि' इत्यादिना कुप्रत्यय सम्प्रसारण च । नैतेन मृद्नातेरभावोऽनुमातव्य । तत्र सम्प्रसारणस्यान्यार्थं वक्तव्यत्वात्, सत्व एव हि मृद्नाते 'मृडमृद'इत्यादिनिर्देशोपपत्ति । मृदोरपत्य मार्देय –'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक् । 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इति उकारलोप । मृद्वी—गुणवचनत्वात् ङीष् । मृद्विका—कनि 'केऽण' इति ह्रस्व । म्रदिमा—पृथ्वादिभ्य इमनिचि 'र ऋत' इति र । तद्भावे मार्दवम् । स्वादुमृदुन इद सौवादुमृदवम्—'द्वारादीना च' इति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । मृद क्षोदे इति ऋकारोपध क्र्यादौ ॥७६७॥

५०३ स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणमिति स्वामी । स्खदते । चस्खदे । स्खदिता । स्खदयति । अचिस्खदत् । अस्खदि, अस्खादि । 'स्खदिरवपरिभ्या च' इति मित्सञ्ज्ञानिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् अवस्खादयति । परिस्खादयति इत्यत्र मित्त्व न भवति । 'अपावपरिभ्य' इति बोधिन्यासे पठ्यते, तन्मते—अपस्खादयति इत्यत्रापि मित्त्व न भवति ॥७६८॥

५०४ क्षजि गतिदानयो । क्षज इति कौशिक । क्षञ्जते । चक्षञ्जे । क्षञ्जिता । चिक्षञ्जिषते । चाक्षञ्ज्यते । चाक्षङ्क्ति—झलि 'चो कु'इति कुत्वेन गत्वे'खरि च'इति चर्त्वम् । नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । क्षञ्जयति । अचिक्षञ्जत् । अक्षञ्जि, अक्षाञ्जि । क्षञ्जक्षञ्जम् । क्षाञ्जक्षाञ्जम् । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि 'चिण्णमुलो' इति दीर्घविकल्पो भवतीति मैत्रेयसुधाकरादय । क्षञ्जा इति गुरुमत्त्वादङि सिद्ध्यति । एवमन्येषामपि संयोगान्तानां दत्यादीना मित्त्वसामर्थ्यात् दीर्घविकल्प ॥७६९॥

५०५. दक्ष गतिशासनयो । वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेदय पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोनुवाद । दक्षयति । अददक्षत् । अदाक्षि, अदक्षि इत्यादि ॥७७०॥

५०६. क्रप कृपाया गतौ । क्रपते । चक्रपे । क्रपिता । चिक्रपिषते । चाक्रप्यते । चाक्रप्ति । क्रपयति । अचिक्रपत् । अक्रपि, अक्रापि इत्यादि । अस्येह पाठो मित्त्वार्थं, न तु षित्त्वार्थं, यत 'क्रपे सम्प्रसारणं च' इति भिदादिपाठात् तत्फलमङ्, सिद्ध्यति कृपा इति । कृपाण –'युधिबुधिदृशिभ्य किच्च'इत्यानच् बाहुलकादस्मादपि । कृपण —बाहुलकादेव 'रञ्जे' क्युन्' इति क्युन् अस्मादपि । कृपीट — 'कॄतॄकृपिभ्य. कीटन्'इति कीटन् । अत्र '"कृपो रो ल'इति लत्वाभावार्थं कृपिस्थाने क्रपि पठितव्य" इति 'कृपो रो ल' इत्यत्र भाष्यादौ स्थितम् । कर्पूरम्–'खर्जपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इत्यत्रापि क्रपिग्रहणादूर । कृपाणादौ सर्वत्र बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । यद्वा—सर्वे एवैते कृपेरेव, 'लत्वाभावो बहुवचनात्' इति लत्वसूत्रे उक्तम् ॥७७१॥

५०७ कदि क्रदि क्लदि वैक्लव्ये। अत्र क्षीरस्वामी एव पठित्वाह—'वैकल्ये इति चन्द्र। कथ क्रद क्लद इति नन्दी इति। मैत्रेयस्तु—कदिक्रदी द्वाविदितौ पठित्वा क्रद क्लद इति द्वावनिदितावाह। तत्रेदितोरन्त्य सरेफ, आद्यो नीरेफ, अनिदितोस्त्वाद्य सरेफ, अपरो लकारवान्। वर्द्धमानोऽपि मैत्रेयवल्लकारवन्तमिदितं नात्र पठति। यदाह—'प्रथिकन्दिक्रन्दिदक्ष्यादीना घटादौ पाठ चिण्णमुलोर्वृद्ध्यर्थ' इति। अत्र कदिक्रदिक्लदीनामाह्वानरोदनयो परस्मैपदिषु गताना पुनरिहोपादान न केवलं मित्त्वार्थम्, किन्त्वात्मनेपदिषु पाठसामर्थ्यात्तदर्थमपि। कन्दते। चकन्दे। कन्दिता। चिकन्दिषते। चाकन्द्यते। चाकन्ति। कन्दयति। अचकन्दत्। अकान्दि, अकन्दि। कन्दकन्दम्, कान्दकान्दम् इत्यादि त्वजिवत्। मित्त्वसामर्थ्याद्-नुपधाया अपि दीर्घविकल्प॥ एव क्रन्दते॥ क्लन्दते इत्यादि। अनिदित्पाठे कदते। कदयति। अकदि, अकादि इत्यादि॥ एव क्रदते॥ क्लदते इत्यादि। कन्दनम्। कन्दल'—बाहुलकात्कल। कन्दली—गौरादित्वान्ङीष्॥७७२-७७४॥

५०८ ञित्वरा सम्भ्रमे। त्वरते। तत्वरे। त्वरिता। तित्वरिषते। तात्वर्यते। तातूर्ति। तातूर्तं। तात्वरति। तातूर्षि। तातूर्थ। तातूर्मि—'ज्वरत्वर' इत्युपधा-वकारयो कौ झलादावनुनासिकादौ च झलि क्ङिति ऊठ्। लोटि हेर-पित्त्वान्ङित्वादूठि—तातूर्हि। त्वरयति। अतत्वरत्—'अत् स्मृदृत्वर' इत्यभ्यासस्या-त्वम्। इत्वापवाद। अत्वरि, अत्वारि। त्वरत्वरम्, त्वारंत्वारम्। तूर्ण। त्वरित'—'रुष्यमत्वर' इति निष्ठायामिड्विकल्प। अस्यादित्त्वमात्मनेपदमात्रफलमिति मैत्रेयहरदत्तादय। अन्ये त्वादित्त्वं यङ्लुकीडभावार्थमाहु। न हि तत्र 'रुष्यम-त्वर' इतीड्विकल्प, 'एकाच' इति तत्रानुवर्त्तनादिति। तेषामयमभिप्राय—'आदितश्च' इत्यत्राव्यभिचारादेकाज्ग्रहण न सम्बध्यते। न चावयवेऽचरितार्थ-मादित्त्व यङ्लुगन्तार्थमपि स्यात्, तस्य धात्वन्तरत्वात्। त्वरतेस्त्वादित्त्वं नावयवे चरितार्थमिति सामर्थ्याद्यङ्लुगन्तार्थमिति, मैवम्, 'प्रयोजनकल्पनायामयमेव प्रकार' इति नियमाभावात्। यदादित्त्वसामर्थ्यादिड्विकल्पे नैकाजिति सम्बध्यते, तेन तत्र त्वरिग्रहण यङ्लुगर्थम्। प्रकृतौ त्वादित्त्वात्प्रतिषेध एवेति वक्तु शक्यते। एव हि आदित्त्व प्रकृत्यर्थमेव भवति। तस्मान्मैत्रेयाद्युक्तमेव ज्याय। तू। तूरौ। तूर—'ज्वरत्वर' इत्यूठ्॥७७५॥

५०९. घटादय षित।

५१०. उदात्ता अनुदात्तेत। षित्फलमुदाहृत।

एवमात्मनेपदिन समाप्य परस्मैपदिन आह—

५११. ज्वर रोगे। एतदादयः फणान्ता उदात्ता उदात्तेत'। ज्वरति। जज्वार। ज्वरिष्यति। ज्वरतु। अज्वरत्। ज्वरेत्। ज्वर्यात्। अज्वारीत्—'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः। जिज्वरिषति। जाज्वर्यते। जाजूर्ति। जाजूर्तः। ज्वरयति।

अजज्वरत् । 'अत्स्मृ' इत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् । अज्वरि, अज्वारि इत्यादि । ज्वरितः । जू । जूरौ । जूरः—'जरत्वर' इत्यूठ् । सञ्ज्वारी—'सम्पृच' इति घिनुण् । 'रुजार्थानाम्' इत्यत्र अज्वरेरिति वचनात् कर्मणि षष्ठी न भवति । चोर ज्वरयति रोग. ।।७७६।।

५१२ गड सेचने । गडति । जगाड । गडिता । जिगडिषति । जागड्यते । जागट्टि । गडयति । अजीगडत् । अगडि, अगाडि इत्यादि । गडु अस्यास्तीति गडुल –'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच् । अत्रैव वा पाठात् बाहुलकात् वा उप्रत्यय । गडुली—गौरादित्वात् ङीष् । कण्ठे गडुरस्य गडुकण्ठ –'सप्तम्या पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्य परवचनम्' इत्युक्तत्वात् सप्तम्यन्तस्य पूर्वप्रयोगो न भवति । अत्र वृत्ति 'कथं वहेगडुरिति ? प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येया' इति[1] । 'अमूर्द्धमस्तकात्' इति अलुक् । गण्डति इति वदनैकदेशे गतम् ।।७७७।।

५१३ हेड वेष्टने । 'हेडृ अनादरे' इति आत्मनेपदिषु गत , तस्य परस्मैपदिषु अनुवादसामर्थ्यात् परस्मैपदमपि भवति । अन्यथा 'घटादय' षित ' इत्यस्यानन्तर परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्य पूर्वमेवात्मनेपदिनमेवानुवदेत् । इहायमनृदित्पठ्यते, पूर्वस्तु ऋदिदिति धात्वन्तरत्व नाशङ्क्यम्, यत ऋदितोनुवादेऽपि मित्त्वात् ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्युत्सृष्टानुबन्धोऽयमनुवाद । हेडति । जिहेड । हेडिता । जिहेडिषति । हिडयति । अजीहिडत् । अत्र मिता ह्रस्वो भवन् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति नियमात् आन्तरतम्यादिकार एव ह्रस्वो भवति । अत एव ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् पुनर्गुणो न भवति । अहिडि अहीडि, इत्यादि । 'चिण्णमुलो ' इति दीर्घविकल्पे 'असिद्धवदत्र' इति ह्रस्वस्य नासिद्धत्वम्, व्याश्रयत्वात् । णिजाश्रयो ह्रस्व , चिण्णमुलपरण्याश्रयो दीर्घविकल्प । एवमाद्यर्थं हि तत्र दीर्घग्रहणम्, अन्यथा ह्रस्व एव विकल्प्येत । अनादरार्थस्य हेडयति ।।७७८।।

५१४ वट भट परिभाषणे । वट वेष्टने, भट भृताविति पठितयो· परिभाषणे मित्त्वार्थोऽयमनुवाद । वटयति । भटयति । अवटि, अवाटि । अभटि, अभाटि । अत्र पुरुषकारे 'वटेत्यप्याद्यो बहुषु कोशेषु दृश्यते' इति[2] ।।७७९-७८०।।

५१५ नट नृत्तौ । पूर्वत्र 'नृतिर्नाट्यम्' इत्युक्तत्वात् इह नृतिशब्देन ततोऽन्योऽर्थो नृत्तनृत्यलक्षण, चलनादिलक्षणश्चोच्यते । अत्र मैत्रेय'–'गतावित्येके, नतावित्यन्ये' इति । स्वामी च नट नताविति पठित्वा 'नटयति शाखाम्' इत्युदाहृत्य 'नृत्तौ नाटयति' इति । नटयति । अनटि, अनाटि इत्यादि । अयं णोपदेश इति प्रागुक्तम् ।।७८१।।

५१६ ष्टक प्रतिघाते । स्तकति । तस्ताक । स्तकिता । तिस्तकिषति । तास्तक्यते ।

---

१. काशि० २।२।३९ (पा० सू०) । २. दै० ६२ पृ० ।

तास्तक्ति । स्तकयति । अतिष्टकत् । अस्तकि, अस्ताकि इत्यादि । अत्र दन्त्यादिरपि क्वचित्पठ्यते, तत् षोपदेशलक्षणविरुद्धम् ॥७८२॥

५१७ चक तृप्तौ । चकति । चचाक । चकिता । अचकीत्, अचाकीत् । चकयति । अचीचकत् । अचकि, अचाकि इत्यादि । अस्यात्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपद हेडतिवत् । अत्र स्वामी–'अय तृप्तिप्रतिघातयोः पूर्वं पठित तृप्तिमात्रे' इत्यर्थपाठ व्यत्यास्थत । शाकटायनस्तु- उभयत्रोभयार्थत्वमाह । धनपालस्तु पुनर्यथास्वामि पठित्वा 'पूर्वं पठितस्यायमनुवाद' इति आत्मनेपदमुदाजहार । तन्मते परस्मैपदिष्वनुवादो व्यर्थं स्यात् ॥७८३॥

५१८ कखे हसने । कखति । चकाख । चकखतु । कखिता । अकखीत्—एदित्वात्सिचि वृद्ध्यभाव' । चिकखिषति । चाकख्यते । चाकक्ति । कखयति । अचीकखत् । अकखि, अकाखि इत्यादि ॥७८४॥

५१९ रगे शङ्कायाम् ।

५२०. लगे सङ्गे । रगति । लगति इत्यादि कखिवत् । लग्न'—'क्षुब्धस्वान्त' इति अनिट्त्वनत्वे निष्ठायां निपात्येते । अन्यत्र लगितम् । रङ्गतिलङ्गती गत्यर्थेषु गतौ ॥७८५-७८६॥

५२१ ह्लगे ह्वगे षगे[2] ष्ठगे[2] सवरणे। कचित्कोशे स्थगे इति दन्त्यादिरपि पठ्यते, तत् षोपदेशलक्षणविरुद्धम् । ह्लगति । जह्लाग । अह्लगीत् । जिह्लगिषति । जाह्लाग्यते । जाह्लक्ति । ह्लगयति । अजिह्लगत् । अह्लागि, अह्लगि ॥ एव ह्वगति इत्यादि ॥ सगति । ससाग । सेगतु । सेगु. । आदेशादित्वमनैमित्तिकम् , न तु लिण्निमित्तमिति एत्वाभ्यासलोपौ । असगीत् । सिसगिषति । सासग्यते । सासक्ति । सगयति । असीषगत् । असगि, असागि इति । स्थगति । तस्थाग । तस्थगतुः—अभ्यासे खय' शेष । स्थगिता । अस्थागीत् । तिस्थगिषति । तास्थग्यते तास्थक्ति । स्थगयति । अतिस्थगत् । अस्थगि, अस्थागि इत्यादि ॥७८७-७९०॥

५२२ कगे नोच्यते । अत्र मैत्रेय –'अस्यायमर्थ. इति नोच्यते । क्रियासामान्यमर्थ इत्यर्थ । इह शास्त्रे कगे नोच्यते इत्येके' । स्वामी तु 'अस्यायमर्थ इति नोच्यते, अनेकार्थत्वात् । नोच्यत इति योऽर्थस्तत्रार्थे कगिरित्येके' इत्युक्त्वा क्रियासामान्यमस्यार्थ' इत्याहान्ते । कगति इत्यादि । कखादयोऽष्टौ एदित. ॥७९१॥

५२३. अक अग कुटिलाया गतौ। अकति। आक। अकिता। मा भवानकीत् । अचिकिषति। अकयति। मा भवानचकत्। मा भवानाकि । मा भवानकि इत्यादि। अङ्कत इति लक्षणार्थे गतः ॥ अगति इत्यादि अकिवत् । अङ्कतीति गतौ गतम् ॥७९२-७९३॥

---

१. क्षीरतरङ्गिण्यादौ । २-२ 'ष्ठगे स्थगे' इति क्षीरस्वामी ।

५२४. कण रण गतौ । कणयति । अचीकणत् । अकणि इत्यादि । एव रणयति इत्यादि । 'काण्यादीना वा' इत्युपधाह्रस्वविकल्पो न शङ्क्य, ह्रस्वभाविन्या उपधाया एवाभावात् । कणति रणतीति शब्दार्थे गतौ । तयो काणयति । राणयति ।।७६४-७९५।।

५२५ चण शण[1] श्रण दाने च । चणिश्रण्योश्चौरादिकयोर्हेतुमण्णिचोऽभावात् स्वार्थे तु णौ 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति मित्त्वनिषेधान्न तयोरिमावनुवादाविति धात्वन्तरभूतावेतौ । चणति । चचाण । चेणतु । चणिता । अचणीत्, अचाणीत् । चिचणिषति । चञ्चण्यते । चञ्चण्टि । चञ्चाण्ट । चणयति । अचीचणत् । अचणि, अचाणि । इत्यादि । एव शणति । श्रणति इत्यादि । शण गतावित्यन्ये । अन्त्यौ तालव्यादी ।।७९८

५२६ श्रथ[2] क्रथ[2] क्लथ हिंसार्था । श्रथति । शश्राथ । श्रथिता । शिश्रथिषति । शाश्रथ्यते । शाश्रत्ति । श्रथयति । अशिश्रथत् । अश्रथि, अश्राथि ॥ एव क्रथति ॥ क्लथति । क्रथेस्तु 'जासिनिप्रहणनाटक्राथ' इत्यत्र क्राथेति निर्देशान्मित्त्वेऽपि वृद्धिरिति वृत्तितद्व्याख्यानेषु । तेन क्राथयति चोरस्येति भवति । मित्त्वफल तु अक्रथि, अक्राथि इत्यादौ 'चिण्णमुलो ' इति दीर्घविकल्प । तथा 'जासिनि' इत्यत्र हरदत्त.-''घटादिपाठस्तु 'घटादय षित 'इत्यातिदेशिकोऽङ्यथा स्यात्, 'चिण्णमुलो 'इति दीर्घविकल्पश्च यथा स्यात्'' इति । ननु 'घटादय षित ' इति मध्ये सूत्रणात्पूर्वेषामेव षित्त्वं न परेषामिति कथ षित्त्वमुक्तम् ? सत्यम्, अत एव किलापरितुष्यन् स्वयमेव दीर्घविकल्पप्रयोजनमाह । एवं च दीर्घविकल्पश्चेति 'च' शब्दो वार्थो व्याख्येय । अत्र न्यासे—''क्राथीति विकृतनिर्देशस्य प्रयोजन मित्वेऽपि वृद्धि '' । तत्रैव 'षष्ठी' इत्युक्त्वा ''चङन्ते वृद्ध्यभावाच्चोरमचिक्रथत्'' इत्युक्तम् । तत्र शेषाधिकारात्पुन समासनिवृत्तये पुन शेषे षष्ठीविधानमिति शेषविवक्षाया षष्ठी दुर्वारा, कर्मविवक्षायां तु द्वितीया स्वत सिद्धेति नेद प्रयोजनम् । 'क्रथ हिंसायामिति युजादौ स्वरितेत्[3]' इति देव । 'अयमात्मनेपदी' इति शाकटायन । 'जासिनि' इत्यत्र क्राथीति निपातनाद् वृद्धिरिति वदतां वृत्तिकारादीना नाय धातुरेवास्ति ।।७९९-८०१।।

५२७ चन च । हिंसायामिति शेष. । चनति । चनयति । अचनि, अचानि ।।८०२।।

५२८. वनु च नोच्यते । ''न केवल कगे यावद् वनु च नोच्यते'' इति स्वामी । 'नोच्यते' इति कगतौ व्याख्यातम् । उदित्करणसामर्थ्यादयमन्यो धातु, न तानादिकस्यायमनुवाद' । क्रियासामान्ये मित्त्वमात्रार्थे ह्यनुवादे तानादिक एवानुवाद्य, न पुन शब्दार्थ सम्भक्त्यर्थो वा । गतौ वनतिरिति कोऽयं नियम । तेन क्रियासामान्येऽपि वनति इत्यादि भवति । तथोदित्त्वाद् वान्त्वा, वनित्वा ।

---

१. क्षीरस्वामी न पठति । २-२. 'श्नथ क्नथ क्रथ' इति ख. पुस्तके । 'श्रथ श्लथ क्लथ' इति मैत्रेय; । ३. दै० १०० का० ।

वान्तम् इति। इद च मित्त्वं 'ग्लास्नावनुवमा च' इत्यनुपसृष्टाना विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्सोपसर्गार्थम्। प्रवनयति। प्रावीवनत्। प्रावनि, प्रावानि इत्यादि ॥८०३॥

५२९. ज्वल दीप्तौ। ज्वल दीप्ताविति पठिष्यते, तस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवाद। इदमपि मित्त्व सोपसर्गविषयम्। 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इत्यनुपसृष्टाना विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। प्रज्वलयति। प्राज्वालि, प्राज्वलि इत्यादि ॥८०४॥

५३० ह्वल ह्मल चलने। इमौ च सोपसर्गावेव नित्य मित्त्वं प्रयोजयत। ज्वलतिवदनुपसृष्टयोर्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ह्वलति। जह्वाल। ह्वलिता। अह्वालीत्—'अतो ल्रान्तस्य' इति नित्य वृद्धि। जिह्वलिषति। जाह्वल्यते। जाह्वल्ति। विह्वलयति। व्यह्वलि, व्यह्वालि इत्यादि। एव ह्मलति इत्यादि। किवँह्वलयति इत्यत्र 'यवलपरे यवला वा' इति यवलपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे यवलविधानात्सानुनासिको वकार उदाहार्य। किं ह्मलयति इत्यत्र "हे मपरे वा" इति मकारपरे हकारे परे मकारस्य पक्षे मकारविधानान्मकारोऽप्युदाहार्य ॥८०५-८०६॥

५३१ स्मृ आध्याने। 'स्मृ चिन्तायाम्' इत्यस्याध्याने मित्त्वार्थोऽयमनुवाद। आध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम्। मातु स्मरति। मातु स्मरयति। अस्मरि, अस्मारि। अनाध्याने—स्मारयति। 'अधीगर्थ' इति कर्मणि षष्ठी। अधीगर्था. स्मरणार्था इत्युक्तम् ॥८०७॥

५३२ दॄ भये। अत्र देवधनपालपूर्णचन्द्रा अमु धात्वन्तरमाहु। मैत्रेयस्तु दॄ विदारण इति क्र्यादि, तस्येह मित्त्वार्थं पाठ। दृणन्त प्रयुङ्क्ते दरयति। भयादन्यत्र दारयति। 'धात्वन्तराभ्युपगमे दरति' इत्येके इति। क्षीरस्वामी पुनर्दरतीत्युदाहृत्य 'क्रैयादिकस्यैव मित्त्वार्थमिहानुवाद इत्येके' इत्याह। अत्राभरणकारोऽमु ह्रस्वान्त धात्वन्तर पठित्वा 'अत्स्मृदृत्वर' इत्यत्रापि ह्रस्वान्त पठन् णौ चङि अददरत् इत्युदाजहार, तदसत्, तत्र दीर्घान्तपाठस्याविगीतत्वात्, दॄ विदारणे' इति व्याख्यातृभिरुपादानाच्च। कि च ह्रस्वान्ताभ्युपगमे 'शॄदॄप्रा ह्रस्वो वा' इति दृणातेर्विकल्पेन ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात्, यत ह्रस्वान्तादस्मात् लिटि विदद्रतुरिति यणादेशे सिध्यति, विददरतुरिति च दृणाते 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणे। न च विदारणे रूपद्वयार्थं ह्रस्वविकल्पन स्यादिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वेन अस्यापि विदारणे वृत्तिसम्भवात्। तथा च—शृणाते तत्र विशश्‍रतुरिति भविष्यति, विशश्रतुरिति श्रा पाके इत्यस्य। न चार्थभेद, धातूनामनेकार्थत्वादिति शॄग्रहणं प्रत्याख्याय ह्रस्वार्थमुक्तम् ॥८०८॥

५३३. नॄ नये। नरयति। अनरि, अनारि इत्यादि। अन्यत्र नारयति। मैत्रेयस्तु नामुमिच्छति, यदाह—'नॄ नय इत्यप्येके' इति ॥८०९॥

५३४. श्रा पाके। श्रै पाक इत्यग्रे कृतात्वस्य तस्य, श्रा इत्यादादिकस्य च

सामान्येनेदमनुकरणम्। लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति श्रायते', लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति श्राते'। अत्र च सर्वत्र पाको विक्लित्तिरिति कैयटकारादय। श्रपयति। अश्रपि, अश्रापि इत्यादि। विक्लेदयतीत्यर्थ। पाकादन्यत्र श्रापयति, स्वेदयतीत्यर्थ। धातूनामनेकार्थत्वात् स्वेदे वृत्ति. ॥८१०॥

५३५. मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा। एषु जानातिर्मिद्भवति। पशु संज्ञपयति। मारयतीत्यर्थः। विष्णुं विज्ञपयति, सन्तोषयतीत्यर्थ। प्रज्ञपयति रूप दर्शयतीत्यर्थ। कौमाराणां मतेनात्र सोपसर्गा. प्रदर्शिता। अन्यत्र ज्ञापयति बोधयतीत्यर्थ। नेह निशामनं ज्ञानमात्रम्, किन्तु चक्षु साधन ज्ञानम्। 'शम लक्ष आलोचने' इत्यस्य हीद रूपम्, आलोचनञ्च चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धम्। उक्तञ्चैव वृत्तिकारादिभि –'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च', 'पश्यार्थैश्चानालोचने' इत्यादौ। देवमैत्रेयपुरुषकारादिष्वपि निशामन चक्षुर्विज्ञानमिति स्थितम्। अत एव न्यासे 'श्लाघह्नुङ्स्था' इत्यत्र न्यासे 'ज्ञीप्स्यमान इति मारणादिषु पठितस्य घटादे हेतुमण्णिच.' इत्युक्त्वा 'अथ वा' इत्यपरितोषात् 'ज्ञप मिच्च इति चौरादिकस्य स्वार्थे णौ' इति प्रक्रियान्तरमुक्तम्। 'चौरादिकश्च ज्ञानज्ञापनयोर्वर्त्तते' इति तत्रैव वक्ष्यते। तेन ज्ञापने ज्ञपयति ज्ञापयतीति रूपद्वयं भवतीति। तथा च देव —

'जानातीति श्नि सिध्येज्ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादे-
श्चौ मित्त्वेऽपीदमेव ज्ञप मिदिति पद ज्ञापने मारणादौ।
तेनार्थात् ज्ञापनेऽर्थे ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यात्'' इति।

तथा मैत्रेयोऽपि इह—'अन्यत्र ज्ञापयति स्वामिनम्' इत्युदाहृत्य चुरादौ च 'ज्ञप मिच्च' इत्यत्र ज्ञपयतीति मितमुदाहृत्य 'ज्ञापने मारणादिषु चाभिधानमस्य' इत्याह। अत्र चन्द्र –'मारणतोषणनिशानेषु' इति। वर्द्धमानश्चैव पठित्वा 'निशातनं तीक्ष्णीकरणम्' इति चाभिधाय 'निशामने इति केचित् निशामनं दर्शनमित्याहुः'। स्वामिशाकटायनौ वर्द्धमानवदेव, तत्र प्रज्ञपयति शरमित्युदाहरणम्, तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थ.। अत्र मित्त्व बोधिन्यासकारो न सहते, यदाह–'प्राचीनास्तु निशानं नेच्छन्ति' इति। एव काश्यपसम्मताकारादयोऽपीति मैत्रेयाद्यङ्गीकृतो निशामनपाठ एव ज्यायान्। यत्तूक्तं 'श्लाघह्नुङ्' इत्यत्र 'ज्ञीप्स्यमानो '' बोधयितुमभिप्रेत.' इति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेन 'निशामनं ज्ञानमात्र न चक्षुर्विज्ञानमेव, यदाह बोधयितुमभिप्रेत' इति। कथ तर्हि प्रयुज्यते 'तज्ज्ञापयत्याचार्य, विज्ञापना भर्तृषु सिद्धमेति' इति? तस्मान्निशानेष्विति पाठ। शो तनूकरणे, ल्युट्। ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाण इति प्रयोग 'ज्ञप मिच्च' इति चुरादिणिजन्तस्येति नात्र ज्ञापयतिप्रयोग उपोद्बलं निशानमिति पाठाङ्गीकारस्य, यदस्माभिस्तत्सिद्धिरन्यथैवादौ साधिता। अपरे तु प्रतिपन्ना –'निशामन ज्ञानमात्रम्, ज्ञापयतिप्रयोगो ज्ञा नियोगे इति चौरादि-

१. दै० ८ का०।

कस्य, धातूनामनेकार्थत्वात्' इति। अनेकार्थताङ्गीकारे ज्ञान इव मारणतोषणयोरपि ज्ञापयतीति स्यात् ॥८११॥

५३६. कम्पने चलि.। चल कम्पन इति ज्वलादौ, तस्य मित्त्वार्थ एवानुवाद। चलयति शाखाम्। कम्पयतीत्यर्थ। अन्यत्र शील चालयति, अन्यथा करोतीत्यर्थ.। 'हरतीत्यर्थ' इति स्वामी। सूत्र चालयति। 'क्षिपतीत्यर्थ' इति सुधाकर. ॥८१२॥

५३७. छदिरूर्जने। ऊर्जन प्राणन बलनं वा। ऊर्ज बलप्राणनयोरिति हि धातु। छद अपवारणे इति यौजादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवाद। धातूनामनेकार्थत्वात् ऊर्जने वृत्ति। छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति। बलवन्त करोतीत्यर्थ। अन्यत्र छादयति—अपवारयन्त प्रयुङ्क्ते इत्यर्थ। यदा च छादयतीति स्वार्थे ण्यन्तस्तदा बलीभवति प्राणीभवति, अपवारयतीवेत्यर्थ। अत्र बलप्राणनयोरपि 'नान्ये मितोऽहेतौ' इत्यमित्त्वम्। अत्र स्वाम्यादय छदि संवरणे इति चौरादिक छदेरयनिदित पठन्त 'तस्यायमूर्जने मित्त्वार्थोऽनुवाद' इत्याहु, तदयुक्तम्, तस्यानिदित्पाठेऽपि नित्यण्यन्तत्वात् कर्तरि णिचोऽभावात् स्वार्थेऽपि णौ 'नान्ये मित' इति मित्व निषिद्धमेव। अत्र देव —छदि धात्वन्तर मन्यते। यदाह—

"यौ वा णावपवारणे छदत इत्येकं द्वितीय छदेद्,
अन्यच्छादयतिच्छदेदिति पुन स्यादूर्जनेऽर्थे मित"। इत्यादि[1]।

चौरादिकस्यैव स्मरत्यादिवत् अनेकार्थत्वाङ्गीकरणात् ऊर्जनेऽपि छदतीति सिद्धे धात्वन्तराऽङ्गीकरण परस्मैपदमेव यथा स्यादिति तन्मतम्। अनुवादे हि तस्य स्वरितेत्त्वाच्छदतीतिवत् छदते इत्यपि स्यात्। यद्यप्येतत्फलं भवति, अथापि 'अन्यत्र पठितानामिह पाठो मित्त्वमात्रफल इति घटतौ व्यवस्थापितत्वात् पृथग्धातुत्व न सुलभम्। किं चेह धातुनिर्देशार्थमिकारनिर्देशादवश्यमनुवादत्वमेष्टव्यम्, यत्फलमुक्तम्—'नित्य परस्मैपदमेव यथा स्यात्' इति, तच्छाकटायनमतेनैव प्रयोजनम्, यतः चौरादिकः परस्मैपद्येव ॥८१३॥

५३८ जिह्वोन्मथने लडि.। लड विलासे इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवाद। उन्मथनं क्षोभणम्। अत्र मैत्रेयस्य 'जिह्वया उन्मथने' इति मतम्, यदाह—'लडयति जिह्वाम्' इति। अयमेव पक्षो गुप्तस्यापि। पुरुषकारे[2]—तु 'जिह्वाया उन्मथने, लडयति जिह्वाम्' इत्युक्त भवति। अपरे[3] तु-जिह्वा चोन्मथनमिति समाहारद्वन्द्व व्याचक्षते, जिह्वाशब्देन तद्विषयो व्यापार उच्यते। तत्र चोन्मथने चेति लडयति शत्रुम्, लडयति दधि चेति भवति। धनपालस्त्वेव पठित्वा 'आर्याणा जिह्वोन्मथनयोरिति पाठ.' इति। स्वामी तु 'जिह्वोन्मथनयोर्लडि.' इति, मन्थनमेव मथनम्। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्। चल्यादीना त्रयाणामिकारो धातुनिर्देशार्थ. ॥८१४॥

---

१. दै० ११२ का०। २. दै० ६६ पृ०। ३. कौमारा इत्यर्थः। द्र०—दै० ६६ पृ०।

५३९ मदी हर्षग्लेपनयो॰। दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवाद । मदयति। हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थ । ग्लेपन दैन्यम्। अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थ । निमादयति अक्षरव्यञ्जनानि स्पष्टमुच्चारयतीत्यर्थ । तथा च प्रातिशाख्यम्—'उपलब्धिर्निमद' इति, अक्षरव्यञ्जनानामिति शेष ॥८१५॥

५४०. ध्वन शब्दे[1] । भाव्यय मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थ । तथा च प्रातिशाख्यम्–'अक्षरव्यञ्जनानामुपलब्धिर्ध्वनि.' इति । अत्र भोज॰–'दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्च' इति पपाठ। तत्र ध्वनिर्वर्द्धमानानुसारेण पठित, उदाहृतश्च। तथा रणिरपि। दल विदारणे, वल सवरणे, स्खल सञ्चलने, त्रपूष् लज्जायामिति गता । तेषा णौ दलयति, वलयति, स्खलयति, त्रपयति इति भवति। क्षपीति क्षै क्षय इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुकि निर्देश । तथा च सुधाकर —'क्षै क्षये णिचि पुकि मित्त्वे क्षपयति' इति ॥८१६॥

५४१. स्वन अवतसने। स्वनयति, अन्यत्र स्वानयति। अय शब्दार्थ पठिष्यते। अत्र मैत्रेयः—'ध्वन शब्दे। स्वन अवतसन इत्येके' इति ॥८१७॥

५४२. घटादयो मित॰। मित्सञ्ज्ञका इत्यर्थ ।

५४३. जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च। चशब्दान्मित इत्यपेक्ष्यते। जनी प्रादुर्भावे, जॄष् वयोहानौ, क्नसु ह्वरणदीप्त्यो —दिवादय । रञ्ज रागे—भूवादिश्च। अम् शब्दोऽन्ते येषा ते अमन्ता, यथासम्भव सर्वेषु विकरणेषु। ते च मित । जनयति। जरयति। जॄषिति षिन्निर्देशात् जॄणातेरमित्त्वात् जारयति इति बोधिन्यासादौ। मैत्रेयो जॄणाते स्थाने 'झॄ इत्येके' इति चतुर्थादि च वक्ष्यति। क्नसयति। रजयति मृगान् रमयतीत्यर्थ । 'रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसख्यानम्' इति नलोप । मृगादन्यत्र नलोपो न भवति—रञ्जयति पक्षिण॰। तथा रमणादन्यत्र न नलोप –रञ्जयति मृगान् तृणादिदानेन। नलोपाभावे मित्त्वफलम्—अरञ्जि, अराञ्जि इत्यादौ 'चिण्णमुलो' इति दीर्घविकल्प । अमन्ता खल्वपि—क्रमयति, गमयति इत्यादि। अत्र केचित्—'जनीजॄष्णसु' इति अककार सूत्र पठन्त षकारश्चोत्तरधातोरादि व्याचक्षाणा दैवादिकस्य निरसनार्थस्य स्नस्यते स्नसयति इति मित्त्वमाहु । तथा च दिवादौ आत्रेयमैत्रेयौ—'ष्णसु निरसन इत्येके मित्' इति ।

५४४. ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा[2]। ज्वलादीना वा मित्त्वं भवति। उपसर्गात् परेषा नायं विकल्प इत्यर्थ । क्वचित्तु पठ्यते–'ज्वलह्वलह्मलनमोऽनुपसर्गाद् वा' इति, तत्र न क्लेश.। मित इति सम्बन्ध । ज्वलादीना पूर्वत्र पाठात् प्राप्ति, नमेस्त्वमन्तत्वात्। ज्वलयति, ज्वालयति। ह्वलयति, ह्वालयति। ह्मलयति, ह्मालयति।

---

१. क्षीरस्वामी नेदं सूत्रं पठति। 'ध्वन स्वन शब्दे' इति मैत्रेयः। २ 'ह्मलचल' इति क्षीरस्वामी।

नमयति, नामयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वे—प्रज्वलयति इत्यादि । उन्नामयति इति प्रयोगो घञन्तात् 'तत्करोति' इति णौ । एवमन्येषामपीदृशा निर्वाहः । 'मिता ह्रस्व' इत्यत्र वृत्तौ "'वा चित्तविरागे' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च सक्रामयति इत्यादि सिद्धि" इति । यत्तु सुधाकरोक्तम् 'घञन्तादुत्क्रामशब्दात् 'तत्करोति'इति णिचि उत्क्रामयति इति, तदयुक्तम्, 'नोदात्तोपदेशस्य'इति वृद्धिनिषेधात् उत्क्रामशब्दस्यैवाभावात् ।

५४५. 'ग्लास्नावनुवमा च । 'अनुपसर्गाद्वा'इति वर्त्तते । पूर्ववद् व्याख्यानम् । अत्रापि पूर्ववत् क्वचित् 'ग्लास्नावनुवमश्च'इति प्रथमान्त पठ्यते । ग्लै हर्षक्षये । अत्र स्नेति 'ष्णै शौचवेष्टनयो' इति वक्ष्यमाणस्य 'ष्णा शौचे' इत्यादादिकस्य च ग्रहणम्, श्रा पाक इत्यत्रोक्तन्यायेन । 'वनु च नोच्यते' इति इह पठितो वनति अनन्तरस्य विधिरिति न्यायादनूद्यते, न तु तानादिको वनोति । टुवम उद्गिरणे, अमन्तश्चायम् । वन्वमो प्राप्ते, ग्लास्नोरप्राप्ते इत्युभयत्रविभाषेयम् । ग्लपयति, ग्लापयति । स्नपयति, स्नापयति । वनयति, वानयति । वमयति, वामयति । ग्लास्नोरुपसृष्टयोर्मित्त्वाभावात्—प्रग्लापयति, प्रस्नापयति इत्येव । वनुवमोस्तु—नियमितत्वात् प्रवनयति । प्रवमयतीत्येव ।

५४६ न कम्यमिचमाम् । कमु कान्तौ, अम गत्यादौ, चमु अदने—एषामन्तत्वात् मित्त्वे प्राप्ते निषिध्यते । कामयते । आमयति । आचामयति ।

५४७ शमोऽदर्शने । शम उपशमने दिवादि । अय च दर्शने न मिदमन्तोऽपि । निशामयति रूपम् । 'अत्युत्कृष्टमिद तीर्थं भारद्वाज निशामय' इति । 'शम लक्ष आलोचने' इति चौरादिक । अस्मात् कारिते णावर्थो न सङ्गच्छते । दर्शनादन्यत्र निशमयति वच । अत्र स्वामी—'नेत्यनपेक्ष्य अदर्शन इति पद दर्शनादन्यत्र मित्' इति व्याचष्ट । एवमप्यत्र न फलभेद ॥८१८॥

५४८ यमोऽपरिवेषणे । 'यम उपरमे' इत्यग्रे । अय परिवेषणादन्यत्र भोजनाया[1] अन्यत्रामन्तोऽपि न मित् । आयामयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थ । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । अत्र स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य 'परिवेषणादन्यत्र मित्'इति व्याचक्षते, तद्वृत्तिविरुद्धम् । तथा हि—'न पादमि'इत्यत्र आयामयति इत्युदाहृत्य 'यमोऽपरिवेषणे इति मित्सञ्ज्ञा प्रतिषिध्यते' इति । तत्र न्यासे च—"तत्र हि 'न कम्यमिचमाम्'इत्यतो नेति प्रतिषेधोऽनुवर्त्तते"इति । तथा मैत्रेयादयोऽपि 'न' इत्यनुवृत्त्यैव व्याचक्षते । नियमयतीति प्रयोगोऽबन्तात्[2] 'तत्करोति' इति णौ द्रष्टव्य ॥८१९॥

५४९. स्खदिरवपरिभ्या च । न मिदिति शेष । अवस्खादयति । परिस्खादयति ।

---

१. युजन्तोऽय भोजनाशब्द., तस्य च भोजनानुकूलव्यापार इत्यर्थ । २ 'यम समुपनिविषु च' (पा० सू० ६।३।६३) इत्यत्र ।

'अपावपरिभ्यः' इति बोधिन्यासे। अत्रापि स्वाम्यादयो नेत्यनपेक्ष्य 'स्खदे पूर्वं पाठात् सामान्येन प्राप्तं मित्त्वमुपसृष्टाद्यदि भवति अवाद्युपसृष्टादेव' इति व्याचक्षाणा प्रस्खादयतीत्यादौ मित्त्व नेच्छन्ति, इद वृत्तिकारादीनामनभिमतम्, यतस्तै सर्वत्र नेत्यपेक्ष्यते। एव हि निषेधानन्तर पाठ उपपद्यते, अन्यथा 'स्खद स्खदने' इत्यस्यानन्तरमेव अवपरिभ्यां चेति पठेत्। एवं हि द्वि स्खदिग्रहण न कर्त्तव्यं भवति ॥८२०॥

५५० फण गतौ। 'नेति निवृत्तम्, असम्भवात्' इति मैत्रेय। 'निषेधात्पूर्वम-पाठ फणादिकार्यानुरोधात्' इति च। फणति। पफाण। पफणतु, फेणतु। पफणिथ, फेणिथ। पफण, फेण। पफाण, पफण। पफणिव, फेणिव। पफणिम, फेणिम—'फणा च सप्तानाम्' इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्यासलोपविकल्प। फणिता इत्यादि। अफणीत्, अफाणीत्—'अतो हलादे' इति वृद्धिविकल्प। पिफणिषति। पम्फण्यते–अनुनासिकत्वान्नुक्। पम्फणीति, पम्फाण्टि। पम्फाण्ट—'अनुनासिकस्य क्विझलो क्ङिति' इति दीर्घ। पम्फाण्हि इत्यत्र हेर्झल परत्वाभावात् धिभावो न भवति। फणयति। अपीफणत्। 'अन्यत्र फाणयति तक्रम् निस्नेहयतीत्यर्थः'[1] इति स्वामिसम्मताकारौ। फाण्टम्—'क्षुब्धस्वान्त' इत्यादिना अनायासेऽनिट्त्वं निपात्यते। अत्रानायासशब्देनाल्पप्रयाससाध्य कषायविशेष उच्यते। तथा हि—औषधस्य पञ्च कल्पना—रस, कल्क, शृत, शीत, क्वाथ। शीतो नाम क्षुण्णमौषधमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासित यदुदक प्रात पीयते स, तदेवोष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिषुत्य पूत्वा पीयते स फाण्ट इति तद्विद ॥८२१॥

५५१. वृत्। समाप्तो घटादिवृत्त इत्यर्थ। 'अस्मात्पूर्वं वृदित्येके' इति मैत्रेय.।

५५२. ज्वरादय उदात्ता उदात्तेत.।
५५३ राजृ दीप्तौ।
५५४. उदात्त. स्वरितेत्।

राजति। रराज। रेजतु., रराजतु.। रेजिथ, रराजिथ। राजिता इत्यादि। तङि—राजते। रराजे। इत्यादि पूर्ववत्। रिराजिषति। रिराजिषते। राराज्यते। राराष्टि—वृश्चादिना षत्व झलि पदान्ते च। राजयति। अरराजत्—'नाग्लोपि' इत्यृदित्त्वादुपधाह्रस्वनिषेध। सम्यक् राजते इति सम्राट्—'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्। 'मो राजि सम क्वौ' इति समो मकारस्य मकार' क्विबन्तेऽस्मिन् परे मोऽनुस्वरापवाद। सम्राजोऽपत्यं साम्राज्य—'सम्राज क्षत्रिये' इति कुर्वादिपाठात् क्षत्रियवचनादस्मादपत्ये ण्य, अक्षत्रियादणि साम्राज.। राजत इति राट्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप्। राष्ट्रम्—'ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्।

---

1. एतादृशः पाठः क्षीरतरङ्गिण्यां नोपलभ्यते।

'तितुत्र' इतीण्नषेध । षित्वात् स्त्रियां राष्ट्री—स्वामिनीत्यर्थ । राष्ट्रियः—'राष्ट्रावार-पाराद् घखौ' इति भावादौ शैषिकश्छापवादो घ । राजा—'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । दन्ताना राजा राजदन्त —'राजदन्तादिषु परम्' इति षष्ठ्यन्तस्य परप्रयोग । राजन्य क्षत्रिय –'राजश्वशुराद्यत्' इति अपत्येऽर्थे यति व्युत्पत्ति, जातिवचनस्त्वयम् । तथा च तत्र वार्त्तिकम्—'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इति । जातिश्चेह क्षत्रियजातिरुच्यते । 'ये चाभावकर्मणो' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभाव । क्षत्रियजातेरन्यत्राणि राजन —'अन्' इति प्रकृतिभाव । राज्ञा समूहो राजकम्—'नस्तद्धिते' इति टिलोप । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोर-भ्रराज' इति वुञ् । एव राजन्यकम्–"आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" इति यकारस्य अनाति तद्धिते भसञ्ज्ञानिमित्ते विधीयमानो लोप 'प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्य-युवान' इति प्रकृतिभावान्न भवति । यद्वा–अय यकारो 'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इत्युक्तत्वान्नापत्य । राज्ञ इद राजकीयम्—'राज्ञ क च' इति छप्रत्यय शैषिक । कश्चान्तादेश । राज्ञ कर्म भावो वा राज्यम्—पत्यन्तपुरोहितादिषु 'राजाऽसे' इति पाठादसमासोऽयम् । यकारस्य भावकर्मविषयत्वात् प्रकृतिभावात् 'नस्त-द्धिते' इति टिलोप । समासे तु ष्यञ्—आधिराज्यम् । ब्राह्मणादिषु राजन्शब्द पठ्यते, स हि तदन्तात् ष्यञर्थ, केवलस्य यको विधानात् । इदमेव 'राजासे' इत्येतद्वचन ज्ञापकमत्र तदन्तत्वे । अत्रैके 'ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् राजन्शब्दा-न्तात् ष्यञि सिद्धे तत्र राजन्शब्दस्य पाठसामर्थ्यात् केवलात् ष्यञपि भवति' इत्याहु । तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्यम्—'राज्यम्, तस्य कर्मणि ष्यञ्' इति । अधिको राजा अधिराज —'कुगतिप्रादय' इति समास । 'राजाह सखिभ्यष्टच्' इति राजाद्यन्तात् तत्पुरुषाट्टचि टिलोप । अत्र 'लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति' इति 'द्वन्द्वे घि' इति च लघ्वक्षरत्वात् घ्यन्तत्वात् सखिशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये राजन्शब्दं पूर्वं निपात्य सवर्णदीर्घेण निर्देशात् यस्य राजन्शब्दस्य सवर्णदीर्घप्रसङ्ग-स्तस्यैव टजिति ज्ञापनाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अधिराज्ञी इत्यादौ टज्न भवति । अथ समासान्तसमासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे भवतीत्युक्तम्, तेन पञ्चराजी इत्यादौ अकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुत्वेन स्त्रिया ङीप् भवति । शोभनो राजा सुराजा, अतिराजा इत्यत्र 'न पूजनात्' इति समासान्तनिषेध । तत्र 'स्वती पूजायाम्' इति परिगणितम् । प्रतिराजा इत्यत्र तु 'प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे' इति प्रते परेषामश्वादीनामाद्युदात्तविधौ प्रतिराजा इति पाठात् समासान्ताभाव । किंराजा, अराजा इत्यत्र 'किम क्षेपे', 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्ताभाव । महाराजो देवता अस्य माहाराजिक —'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्' इति प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकात् अस्येत्यर्थे ठञ् । महाराजो भक्तिर्भजनीयो यस्य माहाराजिकः—'महाराजाट्ठञ्'

इति प्रथमान्तात् भक्त्युपाधिकाद् अस्येत्यर्थे ठञ्। शोभनो राजा यस्यास्ति स राजन्वान्—'राजन्वान् सौराज्ये' इति मतुपि नलोपाभावो निपात्यते ॥८२२॥

५५५ टुभ्राजृ[1] टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ।

५५६. उदात्ता अनुदात्तेत।

अत्र स्वामी आद्यावधिकृत्य 'टुरुभयस्येत्येके' इत्याह। 'त्रयोऽपि टूवित' इति मैत्रेय। वृत्तिकारोऽप्यत्रैवानूकूल। यदाह—'वा भ्राश' इत्यत्र 'टुभ्राशृ टुभ्लाशृ' इति। तथा 'फणा च सप्तानाम्' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यो त्रयोऽपि टूवित पठ्यन्ते। तस्मादयमेव पाठो बहूना सम्मत। भ्राजते पठितस्यापीह पाठ फणादित्वेन किति लिट्येत्वाभ्यासलोपविकल्पार्थ। टूवित्त्वं तु न फल भवति, तत्रापि टुशब्दस्यासङ्क्तु शक्यत्वात्। अनेनैव सिद्धे तस्य पाठो व्रश्चादिषत्वनिवृत्त्यर्थं इति तत्रैवोक्तम्। भ्राजते। बभ्राजे। भ्रेजे। भ्राजिता इत्यादि। बाभ्राष्टि। अबाभ्राट् इत्यादौ व्रश्चादिषत्वम्। भ्राजथु—'ट्वितोऽथुच्'। न भ्राजते इति नभ्राट्—'नभ्राण्नपात्' इति नञ प्रकृतिभाव। चङ्परे णौ 'भ्राज' इत्यादिना उपधाह्रस्वविकल्पनात् अबभ्रजत्, अबभ्राजत्। अस्यापि ऋदित्त्व पूर्ववत् अनुदात्तेत्त्व मात्रफलम्। भ्राष्ट्रम्—ष्ट्रन्। भ्राष्ट्रमिन्ध इति भ्राष्ट्रमिन्ध—कर्मण्यण्। 'भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे' इति मुम्॥ भ्राशते। बभ्राशे। भ्रेशे। भ्राशिता। भ्राशिष्यते। भ्राशताम्। अभ्राशत। भ्राशेत। आशिषि—भ्राशिषीष्ट। अभ्राशिष्ट। सार्वधातुके 'वा भ्राश' इत्यादिना पक्षे शपोऽपवादे श्यनि भ्राश्यते। भ्राश्यताम्। अभ्राश्यत। भ्राश्येत इति भवति। बिभ्राशिषते। बाभ्राष्टि। भ्राशयति। अबभ्राशत्—ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व॥ म्लाशति, सर्वं भ्राशतिवत्। भ्राशथु। म्लाशथु—टूवित्त्वादथुच्॥८२३-८२५॥

५५७ स्यमु स्वन ध्वन[2] शब्दे। स्यमादय क्षरत्यन्ता उदात्ता उदात्तेत। स्यमति। सस्याम। सस्यमतु, स्येमतु। सस्यमु, स्येमु। सस्यमिथ, स्येमिथ। इत्यादि। अस्यमीत् इत्यत्र 'अतो हलादे' इति वृद्धि 'ह्यचन्त' इति निषिध्यते। सिस्यमिषति। सेसिम्यते—'स्वपिस्यमिव्येञा यङि' इति सम्प्रसारणे द्विर्वचने अभ्यासस्य गुण। सस्यमीति, सस्यन्ति—यङो लुका लुप्त्वात् तत्परत्वाभावान्न सम्प्रसारणम्। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति अभ्यासस्य नुक्। सस्यान्त इत्यादौ 'अनुनासिकस्य क्विझलो' इति दीर्घ। संस्यन्मि—'मो नो धातो' 'म्वोश्च' इति नत्वम्। सस्याहि इत्यत्र पूर्वमनुनासिकस्य दीर्घे पश्चात् 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वार। असंस्यन् इत्यत्र पदान्तत्वात् 'मो नो धातो' इति न। स्यमयति। असिस्यमत्—अमन्तत्वान्मित्त्वम्—स्यमित्वा, स्यान्त्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प। अनिट्पक्षे 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घ। स्यान्त—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। स्यमन्तको

---

१. 'भ्राजृ' इति क्षीरस्वामी। २. 'स्तन ध्वन' इति क्षीरस्वामी।

मणि —बाहुलकाञ्ञ्चि सञ्ज्ञाया ग्न्। अयं चुरादौ वितर्कार्थे ॥ स्वनति। सस्वान। सस्वनतु, स्वेनतु। स्वनिता इत्यादि। अस्वनीत्, अस्वानीत्—'अतो हलादे' इति वा वृद्धि। सिस्वनिषति। सस्वन्यते। सस्वन्ति। सस्वान्त। स्वानयति। असिस्वनत्। शब्दे अघटादित्वान्न मित्त्वम्। विष्वणति। अवष्वणति—'वेश्च स्वन' इति षत्वम्। चकारेणावादित्यनुकृष्यते। विष्वणन सशब्दभोजनम्। तथा च वृत्तौ–'अभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयते यत्र स्वननमस्ति, सशब्द भुङ्क्ते इत्यर्थ' इति। पिनाकी तु 'भुञ्जान किञ्चिच्छब्द करोति' इति। काश्यपस्तु भोजनमेवार्थमाह। बोधिन्यासेऽपि पक्षत्रयमपि दर्शितम्। विषष्वाण। विषिष्वणिषति इत्यादौ 'स्थादिष्वभ्यासेन' इत्युभयत्र षत्वम्। तच्चाषोपदेशार्थमवर्णाभ्यासार्थं षणि प्रतिषेधार्थं चेत्युक्तम्। व्यष्वणत्—'प्राक्सितात्' इति षत्वम्। अवषष्वण्यत इत्यादौ 'नुम्विसर्जनीय' इति 'वेश्च स्वन' इति षत्वम्। उक्त च—'अयोगवाहानामट्सु णत्वम्','शर्षु झभावषत्वे'इति[1]। अयोगवाहाश्चानुस्वारविसर्जनीयोपध्मानीयजिह्वामूलीययमा उक्ता। षत्वे कृते सर्वत्र 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। विषष्वन्ति इत्यत्र णत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे परसवर्णो नकार। तस्य पुनर्णत्व न भवति, असिद्धत्वादेव। स्वन, स्वान—'स्वनहसोर्वा' इति वा अप्, तदभावे घञ्। उपसृष्टात्तु प्रस्वान इत्येव। निस्वान, निस्वन–'नौ गदनद' इत्यादिना घञपौ। स्वान्तम्—'क्षुब्धस्वान्त' इत्यादिना निष्ठायामनिट्त्व निपात्यते, मनोऽभिधान चेत्। अन्यत्र स्वनितो मृदङ्ग। आङ्पूर्वादस्मात् 'रुष्यमत्वरसंघुषा' इति निष्ठायामिड्विकल्प। इय चोभयत्रविभाषेति मनसि, अन्यत्र च आस्वानितम्, आस्वनितमिति॥ फणादयो गता॥ ध्वनति। दध्वान। ध्वनिता इत्यादि स्वनिवत्। ध्वान्तम्–'क्षुब्धस्वान्त'इति तस्य निष्ठायामनिट्त्वम्। अन्यत्र ध्वनितम्। ध्वनि। अय कथादिश्च। अत्र स्वनिध्वन्योर्मध्ये ष्टनेति क्वचित्[2] पठ्यते। ष्टन वन शब्दे इति पूर्वमेव गतत्वादयमनार्षः। केचित्पौनरुक्त्यपरिहाराय दन्त्यादि पठन्ति, सोऽप्यनार्ष, षोपदेशलक्षणविरोधात्। अत एव 'फणा च'इत्यत्र 'सप्तानामिति किम्' इत्युक्त्वा ध्वनि प्रत्युदाह्रियते, तथा च न्यासे—फणादीन् ध्वन्यन्तानष्ट पठित्वा 'वनिवर्जिता शेषा फणादय सप्त' इत्युक्तम्। पदमञ्जर्यां चैवमष्ट पठित्वा 'अन्त्यवर्जं फणादय' इत्युक्तम्॥८२६ ८२८॥

५५८ षम ष्टम वैक्लव्ये। समति। ससाम। सेमतु। सेमिथ। समिता। सिसमिषति। ससम्यते। ससमीति। सम्सन्ति। ससान्तः। समयति। असीषमत्॥ स्तमति। तस्ताम। तस्तमतु.। स्तमिता। तिस्तमिषति। तस्तम्यते। तस्तन्ति। स्वमयति। अतिष्टमत्। अत्र स्वाम्यादय. 'केचिदेतदन्ता घटादय' इति। बोधिन्यासे तु 'ध्वन्यन्ता.'

---

१. म० भा०, ९ शि० सू०। २. 'ष्टन इति चन्द्र.' इति क्षीरतरङ्गिण्यामुक्तम्।

इति। तत्र फणतौ मित्त्वे न विवाद । राजादीनां त्वनन्तराणां चतुर्णां णौ चङ्युधाह्रत्वनिषेधार्थादिदित्करणाल्लिङ्गान्न मित्त्वं भविष्यति। स्यमेरमन्तत्वात्स्वनिध्वन्योश्च पूर्वत्र पाठान्मित्त्वं सिद्धम्। सर्वैरपि शब्दार्थत्व एव मित्त्वं यथा स्यादिति पूर्वत्र पाठोऽङ्गीकृत। षमिष्टम्योरप्यमन्तत्वादेव मित्त्व सिद्धमिति आहोपुरुषिकामात्रमेवैतत्। ध्वन्यन्ता, ष्टम्यन्ता घटादय इति मतद्वयम्। यत्तु तैरुक्तम्–'षमिष्टम्योरमन्तयो पुन पाठेनामन्तलक्षणस्य मित्त्वस्यानित्यत्वज्ञापनादुत्क्रामयतीत्यादिसिद्धि' इति, तदस्माभि 'अमन्ताश्च' इति मित्त्वविधौ प्रकारान्तरेणोपपादितम्[1] ॥८२९-८३०॥

५५९. ज्वल दीप्तौ। ज्वलति। जज्वाल। जज्वलतु । ज्वलिता। अज्वालीत्—'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धि । जिज्वलिषति। जाज्वल्यते। जाज्वलीति, जाज्वल्ति। ज्वालयति, ज्वलयति, प्रज्वलयति–घटादिपाठान्नित्यं मित्त्व सोपसर्गत्वे, अन्यदा तु 'ज्वलह्वल' इति विकल्पेन। घटादिपाठादेव ज्वालयतीति सिद्धाविहास्य पाठ –'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' इति पाक्षिके णप्रत्यये ज्वाल इति यथा स्यादिति। ज्वलितीति इति शब्द आद्यर्थे। णाऽभावे पचाद्यचि ज्वल । ज्वलन —'जुचङ्क्रम्य'इति तच्छीलादौ युच् कर्त्तरि ॥८३१॥

५६०. चल कम्पने। चलति। चचाल। चेलतु । चेलु । चलिता इत्यादि पूर्ववत्। कम्पने घटादिपाठात् चलयति। अन्यत्र चालयति। चल, चाल –'ज्वलिति'इति णविकल्प। चलाचल,चल इत्यर्थ। 'चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक्चाभ्यासस्य'इति द्विर्वचनम्, अभ्यासस्यागागमश्च। चाचलि —'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य किकिनौ' इति तयोरन्यतर। 'अतो लोप', 'यस्य हल' इति अल्लोपयलोपौ। चलन —'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' इति युच्। चल विलसने इति तुदादौ, चल गताविति चुरादौ ॥८३२॥

५६१ जल घातने[2]। 'घातन तैक्ष्ण्यम्' इति स्वामी। जलति इत्यादि पूर्ववत्। जलः। जाल। लडयोरेकत्वस्मरणात् जडः। जडस्यापत्यं जाडार.—गोधाशब्दाद्रकापि गौधार इति सिद्धे 'आरगुदीचाम्' इत्यारग्वचनं 'जाडार, पाण्डार इति सिद्ध्यर्थम्'इति तत्र स्थितम्। जाड्यम्। जडिमा–'वर्णदृढादिभ्य ष्यञ्'इति ष्यञ्। दृढादित्वात् भावकर्मणो ष्यञिमनिचौ। जल अपवारणे इति चुरादौ ॥८३३॥

५६२. टल ट्वल वैक्लव्ये। टलति इत्यादि चलतिवत्॥ ट्वलति। टट्वाल। टट्वलतु। ट्वलिता। अट्वालीत् इत्यादि। ट्वाल, ट्वल ॥८३४-८३५॥

५६३ ष्ठल[3] स्थाने। स्थानं प्रतिष्ठा। स्थलति। तस्थाल। स्थलिता। अस्थालीत्

१. पूर्वं २००-१ पृष्ठयोरवलोकनीयम्। २ 'घात्ये' इति क्षीरस्वामी। 'घान्ये' इति मैत्रेयः। ३. 'स्थल' इति क. पुस्तके, क्षीरतरङ्गिण्याञ्च।

इत्यादि। तिस्थलिषति। 'स्तौतिण्योरेव' इति न षत्वम्। तास्थल्यते। तास्थल्ति। स्थालयति। अतिष्ठलत्। स्थालम्, स्थलम्। स्थली—'जानपद' इत्यत्राकृत्रिमायां भूमौ ङीष्। अन्यत्र—स्थला। स्थाली—गौरादित्वात् ङीष्। विष्ठलम्—'विकुशमिपरिभ्य स्थलम्' इति मूर्द्धन्य। एव कादिभ्य। कपिष्ठलो गोत्रम्—'कपिष्ठलो गोत्रे' इति मूर्द्धन्यो निपात्यते। अन्यत्र कपीना स्थल कपिस्थलम्॥८३६॥

५६४ हल विलेखने। विलेखन कर्षणम्। हलति। जहाल। हलिता। अहालीत् इत्यादि। हलम्। हालम्। हलि—इन्। हलि गृह्णाति हलयति। अजहलत्—'मुण्डमिश्र' इत्यादिना गृह्णातीत्यर्थे णिचि "हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्"इतीकारस्यात्वे वृद्धौ कृतायामकृतायां वा लोपेऽग्लोप्यङ्गमित्यभ्यासस्य सन्वदित्व न भवति। हलाना समूहो हल्या—'पाशादिभ्यो य' इति पाशादिपाठात् समूहे य। हलस्येद हालिकम्—'हलसीराट्ठक्' इति षष्ठ्यन्तात् इदमर्थे ठक्। हल वहति हालिक बलीवर्द—'हलसीराट्ठक्' इति द्वितीयान्ताद्वहतीत्यर्थे ठक्। हलस्य कर्ष हल्य—कर्ष कर्षण कृष्यमाण वा। 'मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु' इति षष्ठ्यन्तात् कर्षेऽर्थे यत्। द्विहल्या भू.—'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ' इति तदन्तविधि। न विद्यते हलिर्यस्य असौ अहल—'नञ्दु सुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्' इति पक्षेऽच् समासान्त। एव दु सुपूर्वपदादपि। अत्र हलिहलशब्दाभ्यां बहुव्रीहिणा रूपद्वये सिद्धे पक्षे समासान्तविधानम् 'शेषाद्विभाषा' इति हल्यन्तात् कन्मा भूदिति। यस्माद्बहुव्रीहे समासान्तो नोक्त स शेष। न चात्र हलिग्रहणमर्थभेदनिबन्धन मन्तव्यम्। महद्धल हलि, हलमात्रं त्वन्यदिति नायमर्थभेद किञ्चित्कर। यस्मादकारान्तेनापि समासो न दण्डवारित इति प्रकरणादिवशेनैवार्थविशेषावगति॥८३७॥

५६५. णल गन्धने। 'बन्धने' इति काश्यप। प्रणलति इत्यादि। नालः, नलः। नाली, प्रणाली—गौरादिर्ङीष्। डलयोरेकत्वस्मरणात् नड। 'अव्युत्पन्न प्रातिपदिकम्' इति हरदत्त। नडाना समूहो नड्या—'पाशादिभ्यो य' इति य। नडा अस्मिन् देशे सन्तीति नड्वल. नड्वान्—'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्', 'नडशादाड्ड्वलच्' इति चातुरर्थिको ड्मतुप् ड्वलच्च। नलिनम्—'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन् बाहुलकादस्मादपि। नलिनी—गौरादिषु दर्शनात् 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति वा ङीष्। यद्वा—नलशब्दात् 'पुष्करादिभ्यो देशे' इति मत्वर्थीय इनौ ङीपि द्रष्टव्य। नलं गन्धं ददातीति नलदं लामज्जकम्॥८३८॥

५६६ पल गतौ[1]। पलति इत्यादि। पलम्—उन्मानविशेष। पलल मांसम्—'कलत्रपश्च' इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशादन्येभ्यो भवति' इति कुण्डलादिवदस्मादपि

---

१. इतः पूर्वं मैत्रेय 'गल गरणे' इत्यधिकं सूत्रं पठति।

कलप्रत्यय । पलालम्—स्थावति' इत्यालच् बाहुलकादस्मादपि । महत् पलालं पलाली—पिप्पलादित्वात् ङीष् । पलाली यस्यास्तीति पलालिन —'शाकीपलालिदद्रुवां ह्रस्वत्व च' इति पामादिपाठान्नप्रत्ययो ह्रस्वत्व च । पाल रक्षणे इति चुरादौ ।।८३९।।

५६७ बल प्राणने धान्यावरोधे च । प्राणन जीवनम् । धान्यमवरुध्यते यत्र कुसूलादौ तद्धान्यावरोधनम्, तद्व्यापार इत्यर्थ । बलति इत्यादि । बाल । बलम्—करणस्य कर्तृत्वोपचाराद्च् । बाला—अजादिपाठात् 'वयसि प्रथमे' इति ङीषं बाधित्वा टाप् । बलवान् । बलूल —'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' इति सिध्मादिपाठाल्लच्प्रत्यय ऊङ् चागम । बल पुरुष —'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थेऽच् । बाहुबली । ऊरुबली—'बलाद्बाहूरुपूर्वपदात्' इति पुष्करादिपाठादिनिर्मत्वर्थे । सर्वबली—तत्रैव 'सर्वादेश्च' इति पठ्यते । बलि –'इन्' इतीन्प्रत्यय । बल्यर्थास्तण्डुला बालेया –''छदिरुपधिबलेर्ढञ्''इति छदिबलिभ्या विकृतवाचिभ्या विकृत्यर्थाया प्रकृतौ ठञिति ठञ् । उपधेस्तु स्वार्थेऽयं प्रत्यय । कुबेराय बलि कुबेरबलि —'चतुर्थी तदर्थार्थ' इति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थादिभिस्तत्पुरुष । तदर्थेत्यर्थग्रहणम्, तस्मा इद तदर्थम् । अन्यानि तु प्रातिपदिकानि । अथ चुरादौ मित् ।।८४०।।

५६८ पुल महत्त्वे । पोलति । पुपोल । पोलिता । पुपुलिषति । पुपोलिषति । पुलित्वा, पोलित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । पोपुल्यते । पोपुलीति । पोपोल्ति । पोलयति । अपूपुलत्—'उदुपधात्' इति भावादिकर्मणोर्निष्ठाया सेट कित्त्वविकल्पनात्—पुलितमनेन, पोलितमनेन इत्यादि । पोल । णाभावे इगुपधलक्षण क –पुल । पुलक'–संज्ञायां क्वुन् । पुलिनम्–बाहुलकादिननि गुणाभाव । पुलाक.—'बलाकादयश्च' इत्याकनन्तो निपातित । अथ चुरादावपि । तुदादावपीति क्षीरस्वामी ।।८४१।।

५६९. कुल संस्त्याने बन्धुषु च । 'सस्त्यान सङ्घात' इति स्वामी । क्वचित्तु[1] 'सन्ताने' इति पठ्यते । सन्तानो विजातीयैरविच्छिन्न प्रवाह । बन्धुशब्देन तद्व्यापार सम्बन्धोऽभिधीयते । कोलति इत्यादि पोलतिवत् । कुलस्यापत्य कुलीनः । कुल्यः । कौलेय । कुलशब्दो वृत्तौ तद्वति वर्तते । 'कुलात्ख', 'अपूर्वपदादन्यतरस्या यड्ढकञौ' इति खयड्ढकञ । अत एवापूर्वपदग्रहणात् खस्तदन्तादपि । ब्राह्मणकुलीन. । महाकुलशब्दात् 'महाकुलादञ्खञौ' इति अञ्खञौ । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्ते खश्चेति माहाकुल' । माहाकुलीन. । महाकुलीन. इति भवति । दुष्कुलशब्दात् 'दुष्कुलाड्ढक्' इति ढक्—दौष्कुलेय. । अत्रान्यतरस्यांग्रहणातु-

१. मैत्रेयरक्षितविरचिते धातुप्रदीपे ।

वृत्ते खे दुष्कुलीनः । कौलेयकः श्वा—'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु' इति यथासङ्ख्याच्छुन्यभिधेये कुलाड्ढकञ् । अमुष्य कुलस्य भावः आमुष्यकुलिका—मनोज्ञादिपाठाद् वुञ् । 'आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका इत्युपसङ्ख्यानम्' इति षष्ठ्या अलुक् । स्वभावात्स्त्रीलिङ्गः । कौलकम्—अयं मनोज्ञादिः । निष्कुलाकरोति पशुम् निष्कुष्णातीत्यर्थः । 'निष्कुलान्निष्कोषणे' इति कृञो योगे निष्कोषणार्थान्निष्कुलशब्दाद् डाच् । निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निस्सारणम् । नास्ति कुलमस्य नकुलः—'नभ्राण्नपात्'इति नञः प्रकृतिभावः । कुलकम्—श्लोकसङ्घातविशेषः । संज्ञायां वुन् । कुलशब्दात्कन्वा ॥८४२॥

५७०. शल हुल पत्लृ गतौ ।

५७१. हुल हिंसासवरणयोश्च । अत्र मैत्रेयः—'चकारोऽत्रान्वाचये, गतावस्य तावत्प्रयोगः । क्वचित्तु हिंसासंवरणयोश्च' इति । क्वचित्तु पठ्यते 'शल ह्वल ह्मल पत्लृ गतौ । हुल हिंसासवरणयोश्च' इति । अत्र पाठे चकाराद्गतौ चेति व्याख्येयम् । ह्वलतेर्ह्मलतेश्च घटादिपठितस्यापीह पाठो न विकल्पार्थः, घटादिपाठस्त्वर्थविशेषे मित्त्वार्थः इति बोद्धव्यम् । शलति । शशाल । शलिता इत्यादि । शालः । शाला । शल इति चलनसवरणयोर्गतः ॥ होलति इत्यादि पोलतिवत् ॥ पतति । पपात । पेततुः । पतिता । अपप्तत्—लृदित्त्वादङ् । 'पतः पुम्' इत्यङि परे पुमागमः । पिपतिषति । 'तनिपतिदरिद्रातीनामुपसङ्ख्यानम्' इति वा इडागमः । अनिट्पक्षे 'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्' इति सकारादौ सनि विधीयमाने इस्भावे 'सस्यार्धधातुके' इति सस्य तत्वे पिच्छब्दस्य द्विर्वचने 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य लोपः । 'अत्र' ग्रहणं 'सनिमीमा' इत्यादिचतुःसूत्रीविषये अभ्यासलोपार्थमिति स्थितम् । अभ्यासलोपोऽनर्थकत्वादन्त्यस्य न भवति, 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः' इति । अन्ये तु—'अत्र' ग्रहणं सर्वाभ्यासलोपार्थमाहुः । तत्र मतेऽभ्यासलोपस्य सनिमीमादिचतुःसूत्रीविषयत्वमधिकाराद् बोद्धव्यम् । पित्सति । पनीपत्यते, पनीपत्ति—'नीग्वञ्चु' इति अभ्यासस्य नीक् । प्रणिपतति—'नेर्गद' इति णत्वम् । अड्व्यवायेऽपीदमिष्यते—प्रण्यपप्तत् । पतापतः—'चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमक् चाभ्यासस्य' इति पक्षे द्विर्वचनमक् चाभ्यासस्य । उत्पतिष्णुः—'अलङ्कृञ्' इत्यादिना इष्णुच् । पतनः—'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना युच् । पातुकः—'लषपतपद' इत्यादिना उकञ् । पतत्यनेनेति पत्त्रम्—'दाम्नीशस्' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । सर्वपत्त्रं व्याप्नोतीति सर्वपत्त्रीणः सारथिः—'तत्सर्वादेः' इत्यादिना सर्वपत्त्रं व्याप्नोतीत्यर्थे खः । सपत्त्राकरोति–सपत्त्रं शरं मृगकाये प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति—सपत्त्रं शरमपरभागे निष्कामयतीत्यर्थः । 'सपत्त्र-

१. 'शलते' इति ख० पुस्तके ।

'पतेस्थ च' इतीन्प्रत्यय, तकारस्य च थकार। 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इति आकारादेशोऽन्त्यस्य सौ परे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति पथ्यादीनामिकारस्याकारे सवर्णदीर्घ। "थो न्थ" इति पथिमथोस्थस्य न्थादेश सर्वनामस्थाने। पन्थानौ—सर्वनामस्थाने दीर्घ। शसाद्यजादौ पथ इत्यादि। "भस्य टेर्लोप" भसंज्ञकानां पथ्यादीना टेर्लोप इति टिलोप। हलादौ नलोप—पथिभ्याम् इत्यादि। विपथम्। कापथम्—'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुष। 'का पथ्यक्षयो' इति पथ्यक्षयोरुत्तरपदयो कुशब्दस्य कादेश.। त्रयाणा पन्था त्रिपथम्—'ऋक्पूरब्धू' इति समासमात्रेऽकार समासान्त 'नस्तद्धिते' इति टिलोप। 'पथ. संख्याव्ययादे' इति नपुंसकत्वम्। इदञ्च परवल्लिङ्गतापवाद इति विपथो देश। विपथा नगरी इति बहुव्रीहौ न भवति। तथा पन्थानमतिक्रान्त अतिपथ इत्यादौ 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इत्यादिना तत्पुरुषेऽपि न भवति। अत्र हि 'द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेध' इति परवल्लिङ्गता प्रतिषिध्यते। 'पथ संख्याव्ययात् पर' इति यदमरसिंहेन[1] नपुंसकत्वमुक्त तदप्युत्तरपदार्थप्राधान्य एव। तथा च तत्र व्याख्यातार—"प्रधानलिङ्गापवादत्वात् क्लीबविधानप्रस्तावादिह न भवति—अपथा नगरी, उत्पथो देश इति। कथं तर्हि 'व्यध्वो दुरध्वो विपथ' कदध्वा कापथ समा' इति[2] विपथकापथयो पुंस्त्वमुक्तम्? तत्रैवं व्याख्येयम्—"अस्त्यन्योऽकारान्त पथिपर्याय पथशब्दोऽर्द्धर्चादिपाठादुभयलिङ्ग'। तेन समासात्पुंस्त्वम्" इति। 'विपथकापथौ पुन्नपुंसके' इति चाहुः सुभूतिचन्द्रादयः। पठितश्च काण्डशेषे अकारान्त पथशब्द—'पथ पन्थाश्च मार्ग' स्यात्'इति[3]। शाक्यमुनिस्तु सख्याव्ययाभ्या परस्य पथशब्दस्य पुंस्त्वमेवाह, तत् 'पथ' सख्याव्ययादे' इति वार्त्तिकविरोधात् तत्रत्यभाष्यकैयटवृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधात् अमरसिंहविरोधाच्च दु स्थम्। अत्र कृतसमासान्तस्य निर्देशात् 'न पूजनात्', 'किम क्षेपे', 'नञस्तत्पुरुषात्' इति यदा समासान्तो निषिध्यते तदा 'परवल्लिङ्गम्' इति पुंस्त्वमेव—सुपन्था, किंपन्था, अपन्था इति। 'न पूजनात्' इत्यत्र स्वत्यो' परिगणनात् सत्पथ इत्यादौ समासान्तो भवति। 'अव्ययीभावश्च' इत्यत्र सुपथम इति यदुदाहरणं तत्र सुशब्दस्य वैपुल्यमर्थो न पूजेति समासान्तलाभ'। अपथम् इत्यत्र 'नञस्तत्पुरुषात्' इति निषेधस्य 'पथो विभाषा' इति विकल्पनात् समासान्तः। 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। 'पथः संख्याव्ययादेः' इत्येव सिद्धे किं सूत्रेणेत्याशङ्कायां कैयटः—'पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोष.' इति। यत्तूक्तम्—'अस्त्यकारान्तः पथशब्द' इति, तत् 'पथो विभाषा' इति

१. अमरसिंहेन क्व नपुंसकत्वमुक्तमिति विद्वांस एव प्रमाणम्। सर्वत्र पुस्तकेषु पाठस्त्वेतादृगेवोपलभ्यते। २. अ० को० ३।१।१६। ३ 'वाट. पथश्च माथश्च' इति मुद्रितत्रिकाण्डकोश(२।१।१९)पाठ.।

इति सूत्रविरुद्धम्। सति हि तेन अपथम् इति सिद्ध्यति, नकारान्तेन च अपन्था इति, तत्कि सूत्रेण। पथि जात पन्थक—'पथ पन्थ च' इति सप्तम्यन्ताज्जातार्थे वुन्, पथश्च पन्थादेश। पथोऽनपेत पथ्यम्—'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति पञ्चम्यन्तादनपेतेऽर्थे यत्। पथि साधु पाथेयम्—'पथ्यतिथि' इति ढञ्। पन्थानं गच्छतीति पथिक। पथिकी—'पथ ष्कन्' इति द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे ष्कन्, षित्त्वात् स्त्रियां ङीष्। पन्थानं नित्य गच्छतीति विवक्षायाम् 'पन्थो ण नित्यम्' इति णप्रत्यये पान्थ। अत एव निर्देशात् णसन्नियोगेन पन्थादेश। शतपथमधीते वेद वा शतपथिक। एवं षष्टिपथिक.—'शतषष्टे पथ षिकन्' इति द्वितीयान्तात् अध्येतृवेदित्रो षिकन्। षित्त्वात् स्त्रिया शतपथिकी। पन्थान पन्थान प्रति प्रतिपथम्—'अव्ययं विभक्ति' इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभाव। पथोऽभिमुखमिति वा प्रतिपथम्—"लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" इति, लक्षणं चिह्नम्, तद्वाचिनाऽभिप्रती आभिमुख्ये गम्यमाने समस्येते, स चाव्ययीभाव-समास इति। प्रतिपथमेति प्रतिपथिक, प्रातिपथिको वा—'प्रतिपथमेति ठंश्च' इति द्वितीयान्तादेतीत्यर्थे ठञ्ठकौ। पन्थान प्रतिगत इति समासेनाभिधानान्नेमौ प्रत्ययाविति व्याख्यातार। सर्वपथ व्याप्नोति सर्वपथीन पथिक—'तत्सर्वादे' इति ख। उत्तरपथेनाहृतं गच्छति वा औत्तरपथिक—'उत्तरपथेनाहृतं च' इति तृतीयान्ताद्गच्छत्याहृत वेर्थे ठञ्। 'आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तार-पूर्वादुपसङ्ख्यानम्' इति वार्यादिपूर्वपदादपि ठञ् भवति वारिपथिकम् इत्यादि। आजिपथिक। शाङ्कुपथिक—'अजपथशङ्कुपथाभ्या च' इति 'तेनाहृतम्' इत्यत्रैव विषये ठञ्। स्थलपथेनाहृतं मधुक मारिच वा स्थालपथम्—'मधुकमरिचयोरण् स्थलादिभ्य' इत्यण्। देवपथ इव प्रतिकृति देवपथ—'इवे प्रतिकृतौ' इति इवार्थे सादृश्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात्कन्। तस्य च सदृशस्य प्रतिकृतित्वे सतीति सूत्रार्थ। तदेतदुक्त भवति—प्रतिकृतिरूपे सदृशे वर्त्तमानात् कन्निति। देवपथ इव कश्चिद् देवपथ—'सञ्ज्ञाया च' इतीवार्थे वर्त्तमानात् कन्। उभयत्र 'देवपथादि-भ्यश्च' इति कनो लुक्। परिपन्थशब्दस्तु परिपथपर्यायोऽव्युत्पन्न, उक्तं च 'परिपन्थं च तिष्ठति' इत्यत्र वृत्तौ समर्थविभक्तिप्रकरणे—'पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थं परिपथशब्दपर्याय परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति स विषयान्तरेऽपि प्रयोक्तव्य' इति। एवं 'पथ पन्थाश्च मार्गः स्याद्' इति काण्डशेषे पथिपर्यायो य पथशब्द उक्त स नास्तीति प्रतीयते। सति हि तस्मिन् परिपथशब्दवत् परिपन्थशब्दस्यापि सिद्धे किं ज्ञापकवर्णनेन। 'पन्थो ण नित्यम्' इत्यत्र प्रत्ययसन्नियोगेन पथ. पन्थादेशकथनं प्रकृत्यन्तराभाव एव घटते। अयं कथादावपि ॥ ८४३-८४६ ॥

५७२. कथे निष्पाके । कथति । चकाथ । कथिता । अकथीत् । काथ । कथयतीति घटादिपाठात् ॥८४७॥

५७३ पथे गतौ । पथति । पपाथ । पेथतु. । अपथीत् । पथ. । पाथ । पथि गताविति चुरादौ ॥८४८॥

५७४ मथे विलोडने । मथति । ममाथ । मेथतु । अमथीत् । माथ । मथ । क्थ्यादीना त्रयाणामेदित्त्वात् 'ह्मयन्त'इति सिचि न वृद्धि । दण्डमाथ धावति दाण्डमाथिक । माथ॰ । मन्था । दण्ड इव ऋजुरित्यर्थ । 'माथोत्तरपदपदव्यनुपद धावति' एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्यर्थे ठगिति ठक् ॥८४९॥

५७५. टुवम उद्गिरणे । उद्गिरगमन्तर्गतस्य मुखेन नि सारणम् । अत्र सुधाकर – 'उद्गिरणे' इति पठन् 'निपातनात् तत्र ऋत इत्' इत्याह । वमति । ववाम । ववमतु वादित्वान्नेत्वाभ्यासलोपौ । भागवृत्तौ त्वनयोर्विकल्पेन वेमतुरित्युदाहृतम्, तद्भाष्यादिषु चिरन्तनेषु कुत्रापि न दृष्टम् । वमिता । अवमीत्—'ह्मयन्त' इति न वृद्धि । विवमिषति । ववम्यते । ववन्ति । ववान्त । हेरपित्त्वात् ङित्त्वात् 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घेऽनुस्वारे ववाहि । अवंवन् । वमयति । वामयति—'ग्लास्नावनुवमामनुपसर्गाद्वा' इति मित्त्वविकल्प । वाम —'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधस्य 'अचिमिकमिवमीनाम्' इति निषेध । वान्त । वान्तवान्—'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् निष्ठायामनिट्त्वमिति वृत्तौ । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपीद 'प्रयोगबाहुल्यादुक्तम्' इति हरदत्त । तदेवं काश्यपादीनामुदित्पाठः प्रत्युक्त॰ । वमथु.—ट्वित्त्वादथुच् ॥८५०॥

५७६ भ्रमु चलने । भ्रमति । बभ्राम । बभ्रमतु, भ्रेमतु । बभ्रमु., भ्रेमु । बभ्रमिथ, भ्रेमिथ—'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इति किति लिटि थलि च सेटि वा एत्वाभ्यासलोपौ । भ्रमिता । भ्रमिष्यति । भ्रमतु । अभ्रमत् । भ्रमेत् । भ्रम्यात् । अभ्रमीत् । [1]शद्विषये 'वाभ्राश'इति पक्षे श्यनि–भ्रम्यति । भ्रम्यतु । अभ्रम्यत् । भ्रम्येत् । भ्राम्यति इति दिवादौ शमादिपठितस्यानवस्थानार्थस्य 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घ. । बिभ्रमिषति । बम्भ्रम्यते । अनुनासिकान्तत्वान्नुक्—बम्भ्रन्ति । बम्भ्रान्त । लोटि हौ बम्भ्राहि । लङि अबम्भ्रन्–'मो नो धातो' इति मकारस्य नकार । भ्रमयति–अमन्तत्वान्मित्त्वम् । घञि भ्रम —'नोदात्त.' इति वृद्धिनिषेध । प्रयोजनं तु भ्रमितुं न शक्त अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति अजन्तस्य कान्तस्य च नञ परस्योत्तरपदस्य तत्पुरुषे अशक्तौ गम्यमानाया विधीयमानस्यान्तोदात्तत्वस्याभाव । तेन "तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या" इति तत्पुरुषे तुल्यादिपूर्वपदस्य विधीयमान' प्रकृतिस्वरो भवति, स च निपातत्वादाद्युदात्त-

१ 'णेऽपि' इति ख पुस्तके ।

मेव। अचि तु 'अच्कौ' इत्यन्तोदात्तमेव। भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा। भ्रान्त —'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमम्'[1] इत्यत्र 'देशश्चाकर्मकाणाम्' इति देशस्य कर्मत्वम्। क्तेनाभिधान तु भवतावेवोपपादितम्। भ्रमण —चलनार्थत्वाद्युच्। भ्रम इति शमादिपठितस्य घिनुणि। भ्रमरः—'अर्त्तिकमिचमिभ्रमिदेविवासिभ्यश्च' इत्यरप्रत्यय। भ्रुमलः अक्षिरोग —'भ्रमिमस्योरुच्चोपधाया' इति कलप्रत्यय, उपधायाश्चोकार। भ्रू—'भ्रमेडू' इति डू। डित्त्वाट्टिलोप। भ्रुवौ। भ्रुव.—अजादौ 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्युवङ्। हे भ्रू इत्यत्र 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञानिषेधात् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व.' इति ह्रस्वाभाव। ङिद्वचनेषु 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीत्वविकल्प.। ङिद्वचनेषु इयङुवङ्स्थानेष्वीदन्तमूदन्तमिकारोकारान्तं च स्त्र्याख्यं वा नदी, स्त्रीशब्द वर्जयित्वेति सूत्रार्थः। तेन नदीसंज्ञायाम् 'आण्नद्या.' इत्याटि वृद्धावुवङि भ्रुवै इत्यादि। अन्यदा तु केवलमुवङि भ्रुवे इत्यादि। आमि—स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तयोरियङुवङ्स्थानयो 'वामि' इति नदीनिषेधविकल्पनात् भ्रूणाम्, भ्रुवाम् इति। भ्रूर्नाम काचित्तस्या अपत्यं भ्रौवेय— 'भ्रुवो वुक् च' इति ढक्, तत्सन्नियोगेन वुगागम'। लेखाभ्रेय.—'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यपत्ये ढक्। 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इति ढे परे कद्रूवर्जितस्योवर्णान्तस्याङ्गस्योकारस्य लोप इत्यूकारलोप। अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम्—'अचतुर' इत्यादिनाऽचि समासान्ते निपातित। भ्रूकुलम्। भ्रूभङ्ग इत्यादौ "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति इगन्तस्याङ्यन्तस्य उत्तरपदे विधीयमानो ह्रस्वस्तत्रानुवृत्तस्यान्यतरस्याग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्न भवति। भ्रूकुस, भ्रुकुस। भ्रूकुटि, भ्रुकुटिः इत्यत्र पक्षे ह्रस्वो भवति। अत्र भाष्ये—"अपर आह 'अकारो भ्रुकुंसादीनां वक्तव्यः' भ्रकुंस, भ्रकुटि." इति॥ ८५१॥

५७७. क्षर संचलने[2]। क्षरति। चक्षार। क्षरिता। अक्षारीत्—'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धि। चिक्षरिषति। चाक्षर्यते। चाक्षर्ति। चाक्षर्हि। अचाक्ष —हल्ङ्यादिलोप। क्षार। क्षरः। क्षरेज, क्षरज.—"विभाषा वर्षक्षरशरवरात्" इति जशब्दे उत्तरपदे विभाषा सप्तम्या अलुक्। अत्र 'क्षल सञ्चलने' इति क्वचित्पठ्यते। तदपि क्षरिवत्॥८५२॥

५७८. स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः।

५७९. षह मर्षणे।

५८०. उदात्तोऽनुदात्तेत्।

सहते। सेहे। सहिता, सोढा। 'तीषसहलुभ' इतीड्विकल्प। इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा। 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति ढलोपे अवर्णस्यौ-

१. भ० श० ३।६। २. इत ऊर्ध्वं क्षीरस्वामी 'क्षल सञ्चये च' इति पृथक् सूत्रं पठति।

कार। सिसहयिषते—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम्। सिसाहयिषति—इत्यत्र 'स्तौति' इति नियम बाधित्वा 'स स्वदिस्विदिसहीनाम्' इति सत्वं भवति। सासह्यते। सासोढि। सासोढ। पूर्ववद् ढत्वादि। सासक्षि—'षढो क सि' इति कत्वम्। लोटि हेर्धिभावे ढत्वष्टुत्वढलोपौत्वेषु सासोढि इति भवति। साहयति। असीषहत्। परिषहते। निषहते। विषहते—'परिनिविभ्यः' इति षत्वम्। इदं च 'सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि' इति अड्व्यवाये विकल्प इति पर्यषहत, पर्यसहत इति। 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इत्यत्र 'प्राक्सितात्' इत्यनुवर्त्तनात् परिषिसहिषते इत्यत्रोत्तरखण्डस्य षणि प्रतिषेध एव भवति। अत एव 'प्राक्सितात्' इत्यनुवर्त्तनात्तत्र 'अभ्यासस्य' इति योगभेदेन 'स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वम्' इति क्रियमाणो नियमोऽस्मिन्प्राक्सितीये नेति षत्वमभ्यासस्य भवत्येव। तथा च तत्र वृत्तौ—प्राक्सितीय सुनोत्यादिरेव प्रत्युदाहृत। आत्रेय स्तु सामान्येन नियममिच्छन् षत्वमाह। तत् 'स्तम्भुसिवुसहा चङि' इति अभ्यासस्य षत्वनिषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् वृत्त्यनाऽस्याश्च हेयम्। परिसोढा इत्यादौ सहे सोड्रूपत्वात् 'सोढ' इति षत्व निषिध्यते। परिषासोढि इत्यत्राभ्यासस्यासोड्रूपत्वान्नाय निषेध। पर्यसीषहत् इत्यादौ 'स्तम्भुसिवुसहा चङि' इति 'परिनिविभ्य' इति षत्व निषिध्यते। परस्य तु 'इण्को' इति भवत्येव। 'दाश्वान्साह्वान्' इत्यत्र वृत्तौ— साह्वान् इति निपातनमस्य' इत्युक्तम्। यदाह—'परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमनिट्त्व च निपात्यते' इति। कैयटे तु "'आधृषाद्वा' इति विभाषितणिच." इत्युक्तम्। एव पदमञ्जर्यामपि। अत्र मते तस्य सहे परस्मैपदित्वात्क्सुर्निपात्य। सह्यम्—'शकिसहोश्च' इति कर्मणि यत्। साहयतीति साहय—'अनुपसर्गाल्लिम्प' इत्यादिना शप्रत्यय। शपि गुणायौ। साह। सह—णाभावेऽच्। सर्वंसहा वसुमती—'संज्ञाया भृतृवृजि' इत्यादिना खच्, 'अरुर्द्विषत्' इति मुम्। सर्वं सहत इति सर्वंसह—'पूस्सर्वयो' इति यथासङ्ख्यादस्य सर्वशब्दे कर्मण्युपपदे खच्। सहिष्णु—'अलङ्कृञ्' इत्यादिनेष्णुच्। सहन—'अनुदात्तेत' इति युच्। सासहि—'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्य' किकिनौ' इति किकिनोरन्यतर। सहित्रम्—'अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्र' इति करणे इत्रप्रत्यय। षट्—'सहे षषु लुक् च' इति सहे षषादेश', कनिनश्च लुक्। 'ष्णान्ता' षट्' इति षट्सञ्ज्ञाया 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक्। षण्णाम् इत्यत्र 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति षट्सञ्ज्ञकत्वादामो नुट्। षण्णां पूरण षष्ठ—"तस्य पूरणे डट्" इति षष्ठ्यन्तात्पूरणे सङ्ख्यान्तरस्योत्पादकेऽर्थे डडिति डटि 'षट्कतिकतिपयचतुरा थुक्' थुगागमे ष्टुत्वम्। टित्वात् स्त्रिया षष्ठी। यदा तु पूरणो भागो भवति तदा 'षष्ठाष्टमाभ्या ञ च' इति स्वार्थे ञप्रत्यय.। चकाराद्ञ् च—षाष्ठ.। षष्ठः। यदा तु पूरणो भागो मानं भवति

तदा "मानपश्वङ्गयो' कन्लुकौ च" इति यथासङ्ख्यात् षष्ठस्य माने कन्, अष्टमस्य लुक्। स च 'षष्ठाष्टमाभ्या ञ च' इति विहितयोर्ञाञो । चकाराद् यथाप्राप्तौ व्याञौ। तेन षष्ठक मानं षाष्ठम्, षष्ठम इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति। 'पूरणगुण' इति पूरणार्थेन समासनिषेधात् 'तान्युञ्छषष्ठ' इत्यादिप्रयोगश्चिन्त्य.। षट् दन्ता अस्य षोडन्—'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दन्तान्तस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्यमाने दत्रादेश।उगित्त्वान्नुम्। षट् च दश च षोडश–'चार्थे द्वन्द्व 'इति द्वन्द्व। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्था, तत्रासामर्थ्यात् समुच्चयान्वाचययोर्न समास इति स्थितम्। षोढा—'संख्याया विधार्थे धा', 'अधिकरणविचाले च' इति धाप्रत्यय। तत्र 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च' इति षषोऽन्त्यस्य उत्वम्, उत्तरपदादे ष्टुत्वम्। 'धासु वा' इति वचनाद् उत्वष्टुत्वे धाप्रत्यये पक्षे न भवत इति षड्धा इत्यपि भवति। अत्र षकारस्य धाप्रत्यये 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्जश्त्व डकार। धकारस्य तु ष्टुत्वम् 'न पदान्तात्' इति निषेधान्न भवति। पदान्ताट्टवर्गात् परस्यानाम्वर्जितस्य स्तो ष्टुत्व नेति सूत्रार्थ ॥८५३॥

५८१. रम क्रीडायाम्।

५८२ अनुदात्तोऽनुदात्तेत्। रमते। रेमे। रेमिषे। रेमिध्वे—क्रादिनियमादिट्। रन्ता। रस्यते। रमताम्। अरमत। रमेत। रसीष्ट। अरस्त। रिरसते। ररम्यते। ररन्ति। ररन्त—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप। ररसि। रंरण्मि। ररण्म.—'म्वोश्च' इति नत्वे णत्वम्। ररहि इत्यत्र अनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हे.' इति लुङ् न भवति। अररन्—'मो नो धातो' इति नत्वम्। रमयति। अरीरमत्। विरमति। आरमति। परिरमति—'व्याङ्परिभ्यो रम.' इति परस्मैपदम्। उपरमति—'उपाच्च' इति परस्मैपदम्। इदं च सकर्मकविषयम्। अकर्मकत्वे उपरमति, उपरमते इति, 'विभाषाकर्मकात्' विकल्पस्योक्तत्वात्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं सकर्मक। विरराम। विरेमतु। विरेमिथ, विररन्थ। थलि—'उपदेशेऽत्वत' इति उपदेशेऽत्वतस्तासौ सतस्तत्र नित्यानिटस्थलीण्निषेधेऽपि इह भारद्वाजनियमादिट्पक्षे भवति। लुङि—'यमरमनमातां सक् च' इति परस्मैपदपरे सक्, सिचश्चेट्, 'इट ईटि' इति सिज्लोप—व्यरसीत्। व्यरसिष्टाम्। रम.। राम—'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' इति ण। मान्तत्वेऽप्यनुदात्तोपदेशत्वात् वृद्धिनिषेधाभाव। रमण.—नन्द्यादित्वात् ण्यन्ताल्ल्यु। स्तम्बेरम.—'स्तम्बकर्णयोरमिजपो' इति स्तम्ब उपपदेऽच् प्रत्यय। 'हस्तिसूचकयो.' इति वचनात् हस्तिविषयश्चायम्। 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक्। रन्त्वा—'न क्तिचि दीर्घश्च' इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेध.। 'अयमुदित्'इति केचित् क्त्वायामिड्विकल्पमुदाहरन्ति, तन्महान्तो न सहन्ते। रत्नम्–'रमेस्तश्च' इति नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः। रमतिः स्वर्गः—'रमेर्नित्'

इत्यतिप्रत्ययः। सुरत काम —'सौ रमे क्तः' इति क्त। सूरत कृपावान्—'रमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः' इति क्ते पूर्वपदस्य दीर्घः। रथ —'हनिकुषि' इत्यादिना कथन्। रथ्या। रथकट्या—'खलगोरथात्', 'इनित्रकट्यचश्च' इति यकट्यचौ 'तस्य समूहः' इति विषये। स्वभावात् स्त्रीलिङ्गता। रथस्येदं रथ्यम्—'रथाद्यत्' 'तस्येदम्' विषये यत्। अत्र वृत्तौ 'रथाङ्ग एवेष्यते' इति 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः' इत्युक्तत्वात् परमरथ्यम् इत्याद्यपि भवति। आश्वरथ— "पत्रपूर्वादञ्" इति वाहनवाचिपूर्वपदात् रथान्तात् अञ्। यतोऽपवादः। अयमपि रथाङ्ग एवेष्यते। रथं वहति रथ्यम्—'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गात्' इति द्वितीयान्तात् वहतीत्यर्थे यत्। रथाय हिता रथ्या—'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् चतुर्थ्यन्ताद्धितार्थे यत्। वामरथस्यापत्यं वामरथ्य —'कुर्वादिभ्यो ण्यः' इति ण्य, तत्र 'वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्' इति पठ्यते। तस्यायमर्थः —वामरथ्यशब्दस्य गर्गाद्यन्तर्गणस्य यञन्तस्य कण्वादेर्यत्कार्यं तद्भवति स्वरं वर्जयित्वेति, तेन 'यञञोश्च' इति गोत्रबहुत्वे विधीयमानो लुगस्यापि भवति—वामरथा इति। तथा 'यञश्च', 'प्राचां ष्फ तद्धितः' इति स्त्रिया विधीयमानो ङीष् ष्फश्चास्यापि भवतः—वामरथी। वामरथ्यायनी इति। ष्फस्य षित्त्वान्ङीष्। 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः। 'यस्येति च' इत्यल्लोपः। तथा यूनि 'यञिञोश्च' इति विधीयमानः ष्फगत्रापि भवति वामरथ्यायन इति। 'आपत्यस्य' इति यलोपस्तत्रैव 'अनाति' इति निषेधान्न भवति। तथा 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्' इति यञन्तात् सङ्घाङ्कलक्षणेषु विधीयमानोऽण् अस्मादपि भवति—वामरथानि सङ्घाङ्कलक्षणानीति। तत्र घोषग्रहणं चोदितम्, तेन वामरथो घोषः इत्यपि भवति। 'आपत्यस्य' इति यलोपः। तथा "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इति गोत्रापत्यवाचिभ्यो यञन्तेभ्यः कण्वादिभ्यो विधीयमानोऽण् अस्मादपि भवति—वामरथाः छात्रा इति। 'स्वरवर्जम्' इत्युक्तत्वात् 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न भवति, प्रत्ययस्वर एव भवति ॥८५४॥

५८३. षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। अयं शदिक्रुशी चानुदात्ता उदात्तेतः। सीदति—'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः' इति शिति प्रत्यये परे यथासङ्ख्यात् सदेः सीदादेशः। ससाद। सेदतुः। ससत्थ, सेदिथ—थलि भारद्वाजनियमादिट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। सेदिव। सेदिम—क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सत्ता। सत्स्यति। असीदत्। सीदेत्। सद्यात्। असदत्—लृदित्त्वादङ्। सिषत्सति। सासद्यते—भावगर्हायां 'लुपसद' इति यङ्। सासत्ति। लङि सिपि 'दश्च' इति वा रुत्वम्—असासत्, असासः। सादयति। असीषदत्। निषीदति—'सदिरप्रतेः' इति अप्रतेरिण्णन्तादुपसर्गात् परस्य षत्वम्। न्यषीदत्—'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। निषि-

षत्सति । न्यषीषदत् इत्यत्र 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इत्युभयत्र षत्वम् । यद्वा–अभ्यासस्य 'सदिरप्रतेः', 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । उत्तरस्य तु 'इण्को' इति । निषसाद इत्यत्र तु 'सदिष्वञ्जयो परस्य लिटि' इति उत्तरखण्डस्य षत्वनिषेध । निषेदतु इत्यादौ अभ्यासस्य लोपे सति अभ्यासात्परत्वाभावान्नायं निषेध । सेदिवान्—'भाषायां सदवसश्रुव' इति भूतसामान्ये वा लिट्, तस्य च कसु । अस्मादेव वचनात् भूतसामान्ये सदादिभ्यो लिडनुमीयते । इदं चानुमानं विकल्पेन । अस्य च लिटो नित्य कसुरिति न तिङा श्रवणम्, नापि लुङो धातुसामान्यविहितस्य सदादिविशेषविहितेनानेन बाध । न च सदादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिट 'अनद्यतने लङ्', 'परोक्षे लिट्' इति भूतविशेषविहिताभ्यां सदादिभ्योऽन्यत्र सावकाशाभ्यां बाध, तद्विधानेऽप्यस्यानुवर्त्तनादिति भाष्यादौ स्थितम् । क्रादिनियमादिट्, उगित्त्वान्नुम् । 'सान्तमहत' इति असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घे सो 'हल्ङ्याब्भ्य' इति लोप । सकारस्य संयोगान्तत्वाल्लोप । भसंज्ञाया वसो सप्रसारणे 'सप्रसारणाच्च' इति परस्य पूर्वत्वे आसेदुषः इत्यादि । सम्प्रसारणविषये नेडागम प्रवर्तते, पश्चात् निमित्तविघातो भविष्यतीति । हलादौ—'वसुस्रंसु' इत्यादिना दत्वे आसेदिवद्भ्याम् इति । परिषत्—'सत्सूद्विष' इति क्विप् । पर्षच्छब्दस्तु पृषोदरादित्वाद् परेरिकारलोपे । पर्षदा कृतं पारिषदकम्—'कुलालादिभ्यो वुञ्' इति तेन कृतमिति विषये वुञ् । परिषद इदं पारिषदम्—'पत्राध्वर्युपरिषदश्च' इति तस्येदमर्थेऽञ् । परिषद्वल—'रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच्' इति मत्वर्थे वलच् । परिषदं समवैति, तत्र साधुर्वा पारिषद्यः—'परिषदो ण्यः' इति योगाभ्या 'त समवैति', 'तत्र साधु' इति विषये ण्य । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् कृतेकारलोपस्याप्येते प्रत्यया भवन्ति । तथा च भाष्यम् 'एओङ्' इत्यत्र—'पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्' इति । तथा 'सम्प्रति पर्षद्वलोक्तम्' इति भारते वलच् दृश्यते । भट्टिकाव्ये 'पर्षद्वल'[1] इति वलच् । दिविषत्—पूर्ववत् क्विप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति अलुक् । सुषामादिपाठात् षत्वम् । बहुलग्रहणात् लुकि द्युषत्—'दिव उत्' इति पदत्वे उत्वम् । सदः । साद । निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषाद—'हलश्च' इति अधिकरणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घस्तत्रैव 'अमनुष्ये' इति प्रतिषेधान्न भवति । निषादस्यापत्यं नैषादकिः—'अत इञ्', 'सुधातुरकङ्' इत्यत्र 'व्यासवरुडनिषाद' इति अकङादेश । सद्रुः—'दाधेट्सिशदसदो रुः' इति तच्छीलादौ रु । निषद्या—'सञ्ज्ञायां समज' इत्यादिना स्त्रियामकर्त्तरि क्यप् । सद—असुन् । सत्रम्—'गुधृविपचिवचियमिसदिभ्यश्च' इति त्रप्रत्यय । पापं चिकीर्षति सत्रायते—'सत्रकक्ष'

1 'पर्षद्वलान् महाब्रह्मैराट नैकटिकाश्रमान् ।'—भ० का० ४।१२ ।

इत्यादिना कण्वचिकीर्षायां क्यङ् । कण्वं पापम् । 'सत्त्रादयो वृत्तिविषये पापार्थाः' इत्युक्तम् । निषद्वर कामकर्दमौ—'नौ सदे' इति वरच् । सद्म—मनिन् । सूकर-सद्मन इमे सौकरसद्माः—'नान्तस्य टिलोप' इत्यादिना अन्निति प्रकृतिभावापवादष्टिलोपः । सादि—'वसिवपिराजिध्रृषिसदिहनिवाशिवदिभ्य इञ्' इतीञ् प्रत्ययः । अयं तुदादावपि । उभयत्र पाठे प्रयोजनम् उञ्छतिवन्नेयम् । चुरादौ चायम् ॥८५५॥

५८४. शद्लृ शातने । अत्र मैत्रेय—'शद्लृ शातने विशीर्णतायां वर्त्तते, शातनं च विषयभावेन निर्दिश्यते, प्रसिद्धत्वात्' इति । शीयते—'पाघ्रा' इत्यादिना शीयादेशः । 'शदेः शितः' इति शिद्भाविनोऽस्मात्तङ् । शशाद । शेदतुः । शशत्थ, शेदिथ । शेदिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः । शत्ता । शत्स्यति । शीयताम् । अशीयत । शीयेत । आशिषि—शद्यात् । अशदत्—लृदित्त्वादङ् । शिशत्सति-शिद्भाव्येव शदिरात्मनेपदनिमित्तं न केवलः इति प्रकृतेरतङ्निमित्तत्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति न भवति । शाशद्यते । शाशत्ति । शातयति—'शदेरगतौ तः' इति णौ तत्वम् । गतौ तु गाः शादयति गोपालकः इति तत्वं न भवति । अयमेव गतौ तत्वप्रतिषेधो गत्यर्थत्वे प्रमाणम् । शादः । शदः । शाद्वलम्—'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच् चातुरर्थिकः, डित्त्वाट्टिलोपः । शद्रु—'दाधेट्सिशदसदो रुः' । शातयतीति शत्रुः—'तृशदिभ्यां त्रुन्' इति त्रुन् । बाहुलकात् णेर्लोपो वृद्ध्यभावश्चेति प्रत्ययलक्षणेन णिज्निमित्तं तत्वम् ॥८५६॥

५८५. क्रुश आह्वाने रोदने च ।

५८६ सदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः । तथा च व्याघ्रभूति—

अर्दि हृदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् सर्दि शर्दि स्विद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः ॥
दिशिं दृशिं दशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥

क्रोशति । चुक्रोश । चुक्रुशतुः । चुक्रोशिथ । चुक्रुशिव । चुक्रुशिम—क्रादिनियमादिट् । क्रोष्टा । क्रोक्ष्यति । क्रोशतु । अक्रोशत् । क्रोशेत् । आशिषि—क्रुश्यात् । अक्रुक्षत्—'शल इगुपधाद्' इति क्सः । चुक्रुक्षति—'हलन्ताच्च' इति कित्त्वम् । चोक्रुश्यते । चोक्रोष्टि । ह्रौ—चोक्रुड्ढि । घित्वषत्वष्टुत्वजश्त्वानि । लङि तिप्सिपोः—अचोक्रोट् । क्रोशयति । अचुक्रुशत् । आक्रोशकः—'देविक्रुशोश्चोपसर्गे' इति तच्छीलादौ वुञ् । हे क्रोष्टो—'सितनिगमि' इत्यादिना तुन् । अस्य 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने तृजन्तरूपातिदेशात्—क्रोष्टा, क्रोष्टारौ इत्यादि । शसि क्रोष्टून् । अन्यत्र 'विभाषा तृतीयादिष्वचि' इति तृज्वद्भावविकल्पनात्—क्रोष्ट्रा,

क्रोष्टुना इत्यादि। आमि—'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुटि अनजादित्वात् तृज्वद्भावाभावे 'नामि' इति दीर्घे क्रोष्टूनाम् इति भवति। क्रोष्ट्री—'स्त्रिया च' इति तृज्वद्भाव । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् आक्रुष्ट —वर्त्तमाने क्त । क्रोश. । क्रुश —णाभावे इगुपधत्वात्क ॥८५७॥

५८७. कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु[1] । एतदादय कसन्ता उदात्ता उदात्तेत । रुहिस्त्वनुदात्त । कोचति । 'कुच ।शब्दे तारे' इति पठितस्यापीह पाठ सम्पर्चनादावेव कोच इति ज्वालादिनिबन्धनो णो यथा स्यादिति ॥८५८॥

५८८ बुध अवगमने[1] । बोधति। बुबोध । बोधिता इत्यादि। बुबुधिषति, बुबोधिषति। बोधित्वा, बुधित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । 'रुधिस्सराधियुधिबन्धिसाधय क्रुधिक्षुधी शुद्ध्यतिबुध्यती व्यधि' इत्यत्र श्यना निर्देशात् दैवादिकस्य ग्रहणम्, नास्य, नापि 'बुधिर् बोधने' इति वक्ष्यमाणस्य। बोबुध्यते । बोबोद्धि—'झष स्तथो' इति धत्वे जश्त्वम्। बोभोत्सि—'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वो' इति भष्त्वे 'खरि च' इति चर्त्वम्। लोटि हेर्धिभावे जश्त्वे च—बोबुद्धि । बोबुधानि—'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध । लङि तिपि-अबोभोत् । पदत्वाद् भष्भावो जश्त्व च । सिपि तु 'दश्च' इति वा रुत्वे अबोभो इत्यपि भवति। बोधयति देवदत्त. । अबूबुधत्—'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदम्। यदायमणावचित्तवत्कर्तृकस्तदापि 'बुधयुध' इति परस्मैपदमेव। न च तत्र युधादिसाहचर्यात् बुध्यतेरेव ग्रहणमिति वाच्यम्, एव बुधिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, यतो बोधने बोधयते इति दुर्वारम्। न च बोधतिबुध्यत्योरर्थभेद । एवम्-'दीपजन' इति लुङि तशब्दे वा चिण्विधावपि श्यन्विकरणैरात्मनेपदिभिश्च साहचर्यात् बुध्यतिबोधत्योर्द्वयोर्ग्रहणमिति व्यत्यबोधि, व्यत्यबोधिष्ट इति द्वयमपि भवति। असत्यपि वाऽस्य ग्रहणे न विशेष, यतो दैवादिकेनैव व्यत्यबोधि, व्यत्यबोधिष्ट इति रूपद्वय दुर्वारम्। भावादिकर्मणो बुधितमनेन, बोधितमनेन इत्यादि ॥८५९॥

५८९. रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे[2] च[2] । अनुदात्त उदात्तेत्। रोहति। रुरोह। रुरोहिथ । रुरुहिव । क्रादिनियमादिट्। रोढा—गुणढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा । रोक्ष्यति—'षढो क सि' इति कत्वम्। रोहतु। अरोहत्। रोहेत्। आशिषि—रुह्यात्। अरुक्षत्—'शल इगुपधादनिट. क्स' । रुरुक्षति। रोरुह्यते। रोरोढि। रोरूढ —'ढ्रलोपे' इति दीर्घ । रोरोक्षि । लोटि सेर्हित्वे धित्वष्टुत्वलोपदीर्घेषु—रोरूढि । लङि—अरोरोट्। अरोरूढाम्। रोहयति। अरूरुहत्। रोपयति। अरूरुपत्। 'रुह. पोऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे हकारस्य पकार । आरूढो वृक्षम्। आरूढो वृक्ष.—'गत्यर्थाकर्मक' इत्या-

---

१-१. सूत्रद्वयमिदं क्षीरस्वामी 'रुह बीजजन्मनि' इत्येतदनन्तरं पठति ।

२-२ क्षीरस्वामी न पठति ।

दिना कर्तृकर्मणो' क्त । रोहिति —'हृसृरुहियुषिभ्य इति' इतीति । रोहित, लोहित —'रुहेरितश्च लो वा' इति इत । पक्षे रेफस्य लत्वम् । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायते, लोहितायति—'लोहितादिडाज्भ्य क्यष्' इति च्व्यर्थविषयाद्-च्व्यन्तात् भवत्यर्थे क्यष् । 'वा क्यष' इति पक्षे तङ् । लोहित एव लोहितको मणि — "लोहितान्मणौ' इति मणौ वर्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् । लोहितक मुखं कोपेन— 'वर्णे चानित्ये' इति अनित्यवर्णे वर्तमानाल्लोहितशब्दात् स्वार्थे कन् । स्त्रियाम्— 'लोहिताल्लिङ्गबाधन वा' इत्युक्तत्वात् 'वर्णादनुदात्तात्' इति पक्षे क्नो न ङीब्वि-धिरिति लोहितिका इति भवति । अन्यदा तु ङीम्नकारयोर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कनि ह्रस्वे च लोहिनिका इति । लोहितेन रक्तो लोहितक पट —'रक्ते' इति लाक्षादिना रक्तेऽर्थे वर्त्तमानात् लोहितशब्दात्स्वार्थे कन् । अत्रापि स्त्रियाम्—'लोहिताल्लिङ्ग-बाधन वा' इत्यस्यानुवर्तनात् लोहितिका पटी, लोहिनिका पटी इत्युभय भवति । रोहिषो मृगभेद —'रुहेर्वृद्धिश्च' इति टिषचि वृद्धि । स्त्रिया रौहिषी ॥८६०॥

५९०. कस गतौ । कसति । चकास । कसिता । अकसीत्, अकासीत् । चिकसि-षति । चनीकस्यते । चनीकसीति । चनीकधि इत्यत्र हेर्धित्वे 'धि च' इति सलोप । तस्यासिद्धत्वात् 'अतो हे' इति लुङ् न भवति । लङि तिपि 'तिप्यनस्ते' इति सकारस्य पदान्तत्वात् दत्वे अचनीकत् । 'सिपि धातोरुर्वा' इति रुत्वम् । 'नीग्वञ्चु' इत्यभ्यासस्य नीक् । कासयति । अचीकसत् । कस्वर —'स्थेशभास' इति वरच् । शब्दकुत्साया कसते इति गतम् ॥८६१॥

५९१. कुचादय उदात्ता उदात्तेत ।

५९२ रुहिस्त्वनुदात्त ।

५९३. वृत् । ज्वलादयो वृत्ता इत्यर्थ ।

अथोभयपदिन —

५९४. हिक्क अव्यक्ते शब्दे । एतदादयो गूहत्यन्ता उदात्ता स्वरितेत । हिक्कति । जिहिक्क । हिक्किता । हिक्किष्यति । हिक्कतु । अहिक्कत् । हिक्केत् । हिक्क्यात् । अहिक्कीत् । जिहिक्किषति । जेहिक्क्यते । जेहिक्ति । 'स्को' इति कलोपस्य असिद्धत्वात् अलघूपधत्वान्न गुण । हिक्कयति । अजिहिक्कत् । हिक्कते । जिहिक्के । हिक्कितासे । हिक्किष्यते । हिक्कताम् । अहिक्कत । हिक्केत । हिक्किषीष्ट । अहिक्किष्ट । जिहिक्किषते— 'पूर्ववत्सन' इति तङ् ॥८६२॥

५९५ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति इत्यादि । 'अञ्चु गतिपूजनयो' इत्य-त्रैवोदाहृतम् । अञ्चते । आनञ्चे । अञ्चितासे । अञ्चिचिषते । पूर्वत्र गतौ पाठः क्रिया-फलस्य कर्त्तृगामित्वे परस्मैपदार्थं । 'अचु इत्येके' इति मैत्रेयः । क्षीरस्वामी तु 'अञ्चु

गतौ, अञ्चि गतौ[1]' इति द्वौ धातू पपाठ। तत्र इदित्त्वप्रयोजनम् अञ्चित इत्यादौ नलोपाभावमाह। काश्यपमैत्रेयसम्मताकारास्त्वस्य इदित्त्व नानुमन्यन्ते। 'अञ्चू' इति पठन् शाकटायनोऽपि उदित्पक्ष एवानुकूल, तेन ह्युदित्स्थान एव ऊदित्पठ्यते ॥८६३॥

५९६. दुयाचृ याच्ञायाम्। याचति। ययाच। याचिता। याचते। ययाचे। यियाचिषते। यायाच्यते। यायाचीति, यायाक्ति। याचयति। अययाचत्—'नाग्लोपि' इति ह्रस्वनिषेध। न याचत इति अयाची। ग्रहादिषु 'याचृव्याहृव्रजवदवसा प्रतिषिद्धानाम्' इति पाठाण्णिनि। प्रतिषिद्धाना नञ्पूर्वाणामित्यर्थ। याचथु.—'ट्वितोऽथुच्'। केचित् ड्वितं पठन्ति, तदपि प्रमाणम्। तेन याचित्रम् इत्यपि भवति। याचितेन निर्वृत्तं याचितकम्—'अपमित्ययाचिताभ्या यक्कनौ' इति तृतीयान्वात् निर्वृत्तमित्यर्थे यथासख्यात् कन्। अपमित्यशब्दस्य अव्ययत्वात् न तृतीयास्ति। याच्ञा—'यजयाचयत' इत्यादिना नङ्, 'स्तो श्चुना' इति श्चुत्वम्। याच्यम्—'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इति ण्यति कुत्वनिषेध। 'निष्ठायामनिट्त्वे कुत्ववचनम्' इति वार्त्तिकमते कुत्वस्य नैव प्रसङ्ग ॥८६४॥

५९७ रेटृ परिभाषणे। रेटति। रिरेट। रेटिता। रिरेटिषते। रेरेट्यते। रेरेट्टि। रेटयति। अरिरेटत्। ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व। रेटते। रिरेटे। रेटिता इत्यादि। रेटित्वा। रेटित. ॥८६५॥

५९८. चते चदे[2] याचने च। चतति। चचात। चेततु। चतिता। अचतीत्—एदित्त्वान्न वृद्धि। चिचतिषति। चाचत्यते। चाचत्ति। चातयति। अचीचतत्। चतते। चेते। चिचतिषते इत्यादि। चतित्वा। चतित। चत्यम्—'तकिशसिचति' इति यत्। चतुर.—'मन्दिवाशि' इत्यादिनोरच्। न चतुर अचतुर., अविद्यमाना वा चतुरा यस्य, अचतुर', तस्य भाव आचातुर्यम्—ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्। 'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात्' इति निषेधोऽत्रैव अचतुरेति पर्युदासात् न भवति। चत्वार.—'चतेरुरन्' इत्युरन्। 'चतुरनडुहोरामुदात्त' इति सर्वनामस्थाने आमागम'। तदन्तविधेरत्रेष्टत्वात् प्रियचत्वा, प्रियचत्वारौ इत्यादावप्याम् भवति। हे प्रियचत्व —इत्यत्र तु 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यमागम। अय समास एव, केवलस्य नित्यबहुवचनान्तत्वात् सम्बुद्ध्यभावात्। आमि—'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि चतुर्णाम्। अत्रापि तदन्तविधिना परमचतुर्णाम् इत्यत्रापि नुट् भवति। 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशाद्यत्र सङ्ख्याया. प्राधान्यं तत्रैवायमिति प्रियचतुराम्

---

१ 'अचि गतौ' इति मुद्रित-क्षीरतङ्गिणीपाठ.। २. ख. पुस्तके मूले नोपलभ्यते। 'चदे च याचने' क्षीरस्वामी। यद्यपि सायणेन चदेधातुमधिकृत्य न किञ्चिदपि व्याख्यातमित्यनुचित एवात्रास्य पाठस्तथापि अन्यत्र पाणिनीयधातुपाठेषु सर्वत्रास्योपलम्भात्प्रामाणिकोऽयं पाठ इति मनसिकृत्यास्माभिरप्ययं स्वीकृतः। —सम्पादक.

इत्यादौ अप्रधाने नुण्न भवति। चतुर्षु इत्यत्र 'रो' सुपि' इति नियमान्न विसर्जनीय'। स्त्रियाम्—'त्रिचतुरो स्त्रियां तिसृचतसृ' इति विभक्तौ चतस्रादेशे 'अचि र ऋतः' इति अजादावृकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घापवादे च रेफे चतस्र इत्यादि। 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति स्वस्रादिपाठान् 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति निषिध्यते। चतसृणाम् इत्यत्र 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुट्। अजादिविभक्त्यभावान्न रेफादेश। नामि दीर्घो 'न तिसृचतसृ' इति प्रतिषेधान्न भवति। चतस्रादेशस्तदन्तेऽपि भवतीति परमचतस्र इत्यादि भवति। यत्र बहुव्रीह्यादिना समासस्यान्यलिङ्गत्वं तत्रापि चतुरर्थस्त्रीत्वाश्रयोऽयमादेशो भवति। प्रियाश्चतस्रो यस्य प्रियचतसा ब्राह्मण। प्रियचतस्रौ इत्यादि। सावानडादेश। अजादौ 'अचि र ऋत'। अयं परत्वात् पूर्वसवर्णत्वं बाधते, 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयो' इति गुणं पूर्वविप्रतिषेधेन। तेनाजादौ सर्वत्र रेफ एव भवति। अत्र 'नद्यृतश्च' इति कप् सन्निपातपरिभाषया न भवति। कपि हि प्रकृतिविभक्त्योरानन्तर्यं विहन्यते। प्रियाश्चत्वारोऽस्या प्रियचत्वा स्त्री। प्रियचत्वारौ—इत्यत्र अङ्गस्य स्त्रीत्वेऽपि चतुरर्थस्यास्त्रीत्वात् चतस्रादेशो न भवति। चतुर्णां पूरण चतुर्थ—'तस्य पूरणे डट्' इति डटि 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' इति थुगागम। तुर्यम्, तुरीयम्—'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च' इति पूरणार्थे छयतौ, आद्यक्षरलोपश्चेति चशब्दस्य लोप। तुरीय भिक्षाया तुरीयभिक्षा। चतुर्थं भिक्षाया चतुर्थभिक्षा—'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुरीयाण्यन्तरस्याम्" इति द्वितीयादीन्येकदेशवाचिना षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्यन्ते इति तत्पुरुष एकदेशिसमास। अन्यदा षष्ठीसमासे भिक्षातुरीयम्, भिक्षाचतुर्थम् इत्यपि भवति पूर्वनिपातभेद। चतुष्टयम्—"सङ्ख्याया अवयवे तयप्" इति अवयवे वर्त्तमानाया' सङ्ख्याया अवयविनि तयप्। 'खरवसानयो' इति रेफस्य विसर्जनीये 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति तस्य षत्वं ष्टुत्वं तकारस्य। जसि 'प्रथमचरमतय' इति वा सर्वनामत्वात् चतुष्टये, चतुष्टया। स्त्रियां 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्—चतुष्टयी। चतुर्भुङ्क्ते चतुरो वारान् भुङ्क्त इत्यर्थ। 'द्वित्रिचतुर्भ्य' सुच्' इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने सुच्। 'रात्सस्य' इति सकारलोपः। एककर्तृकाणां तुल्यजातीयाना क्रियाणा जन्मसङ्ख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनम्। स्वाद्युत्पत्ति। स्वरादिषु सुजिति पाठात् अव्ययत्वात् सुब्लुक्। चतु करोति, चतुष्करोति—"द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे" इति कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषा विसर्जनीयस्य कुप्वोर्वा षत्वम्। अन्यदा तु 'कुप्वो ≍क≍पौ च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ। चतुष्कपालम्। चतुष्पात्—"इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य" इकारोकारोपधस्य यो विसर्जनीयोऽप्रत्ययसम्बन्धी तस्य कुप्वो' षत्वमिति षत्वम्। अविद्यमानानि विशिष्टानि शोभमानानि चत्वारि यस्य स अचतुरः। विचतुरः। सुचतुर—'अचतुर' इत्यादिना बहु-

व्रीहौ अचि निपात्यन्ते। त्रयश्चत्वारो वार्थोऽन्यपदार्थ । त्रिचतुरा । वृत्तिस्वाभाव्यात् संदिग्धेष्वस्य वृत्ति । चतुर्णा समीपभूता उपचतुरा —"सङ्ख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसख्या संख्येये" अव्ययादीनि पूर्वपदानि सङ्ख्येयवाचीनि सङ्ख्यया समस्यन्त इति बहुव्रीहि । 'चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्' इत्यच् समासान्त । चात्वालम्–यत उत्तरवेद्यर्था पासवो ह्रियन्ते तदुच्यते । 'स्थाचतिमृजेरालज्वालञ्वालीयच ' इति यथासङ्ख्यात् वालञ् । चत्वरम्–'छित्वरचत्वर' इति ष्वरचि निपात्यते । उणादिवृत्तौ 'छद अपवारणे' इत्यस्य निपातनमुक्तम् । अथ द्वितीयादिश्च पठ्यते । छदति । छदते इत्यादि ॥८६६ ८६७॥

५९९. प्रोथृ पर्याप्तौ । प्रोथति । पुप्रोथ । प्रोथिता । प्रोथते इत्यादि । पुप्रोथिषति, पुप्रोथिषते । पोप्रोथ्यते । पोप्रोथीति, पोप्रोत्ति । प्रोथयति । अपुप्रोथत्–ऋदित्त्वान्नोपधाह्रस्व । 'प्रोथदश्वो न यवसे' इत्यत्र 'प्रोथति सूदति अश्व इवायमग्नि ' इति भट्टभास्कर । अयमेव " 'अपप्रोथ दुन्दुभे दुच्छुनान्' इत्यत्र 'प्रोथय मारय दुच्छुनान् दुरवलिप्तान्' उपसर्गान्तरविकार । प्रोथृ पर्याप्तिगतौ" इत्याह । क्षुरे तु 'अपप्रोथनं हुङ्करणम्' इति । प्रोथ —'हलश्च' इति करणे घञ् ॥८६८॥

६००. मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयो । अयं पाठो देवादीनाम् । मेदति । मिमेद । मेदिता । मेदिष्यति । मिमिदिषति, मिमेदिषति । मिदित्वा, मेदित्वा । मेमिद्यते । मेमिदीति, मेमेत्ति । मेदयति । अमिमेदत् । मेदते इत्यादि । द्वितीयस्य तु मिमेदतु इत्यादौ क्ङितोरेकारश्रवण विशेष । क्षीरस्वामी 'थान्तावेतौ' । भिदादिसूत्रे मेधाशब्द व्युत्पादयन् न्यासकारो धान्तावाह । भोजराजस्तु मेधि नानुमन्यते । यदाह—'अङ्विधौ रिखिलिखिसिधिमिधिगुधिभ्यो गुणश्च' इति । कौमाराश्चात्रैवानुकूला । मेदृत इति द्युतादौ स्नेहने गत ॥८६९-८७०॥

६०१. मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेध । मेधिता । मेधते इत्यादि । मेधा–भिदादित्वादङ् । गृहमेधो देवतास्य गृहमेध्यम् । गृहमेधीयम्—'द्यावापृथिवी' इत्यादिना छयतौ ॥८७१॥

६०२. णिदृ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयो । नेदति इत्यादि मिदृमेदृवत् । प्रणेदति—'उपसर्गात्' इति णत्वम् । निन्दतीति कुत्सायां गतम् ॥८७२-८७३॥

६०३. शृधु मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शशर्ध । शशृधतुः । शर्धिता । शर्धते । शशृधे इत्यादि । शिशर्धिषति । शरीशृध्यते । शरीशर्द्धि । 'झषस्तथो' इति धत्वे जश्त्वम् । लोटि हौ शरीशृद्धि । लङि तिपि अशरीशर्त्—'रात्सस्य' इति नियमात् न सयोगान्तलोप । सिपि तु जश्त्वे 'दश्च' इति वा रुत्वे 'रो रि' लोपो 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे अशरीशा इत्यपि भवति । एव रुग्रिकोरपि । शर्धयति । अशशर्धत्, अशीशृधत् । उत्शर्द्धा । शर्द्धित्वा, शृद्ध्वा । शृद्ध । एवं मर्धति इत्यादि । शृधेर्वृतादौ

पाठ शब्दकुत्सायां क्रियाफलस्य अकर्तृगामित्वेऽपि आत्मनेपदार्थं । तथा 'वृद्भ्य, स्यसनो' इति स्यसनोर्लुटि च क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं । तथा 'पुषादिद्युतादि' इत्यङर्थश्च । वृतादिश्च द्युताद्यन्तर्गण । तथा 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य' इति स्यसनो परस्मैपद इण्निषेधार्थश्च ।।८७३-८७५।।

६०४ बुधिर् बोधने । बोधति । बुबोध । बोधिता । अबुधत्, अबोधीत्—'इरितो वा' इत्यङ् विकल्पेन । बोधते । बुबुधे इत्यादि । क्षीरस्वामी तु बुधेत्यनिरितं पपाठ । बोधतीति ज्वलादि परस्मैपदी अवगमने गत । अस्य तशब्दे 'दीपजन' इति चिण् नेति अबोधिष्ट इत्येव भवति । तत्र दैवादिकैर्नित्यमात्मनेपदिभिरकर्मकैः साहचर्यात् तादृश एव बुधिर्गृह्यते । तथा 'बुधयुध' इत्यत्र युधनशजनैरकर्मकै साहचर्यान्नास्य ग्रह । स्पष्टं चैतदेवं तत्र वृत्तौ । तेन बोधयति, बोधयते इति भवति ।।८७६।।

६०५ उ बुन्दिर् निशामने । निशामन चक्षुर्विज्ञानम् । बुन्दति । बुबुन्दे । बुन्दिता । अबुन्दत् । अबुन्दीत् । बुबुन्दिषति । बोबुन्द्यते । बोबुन्ति । ह्रौ ङित्त्वादनुनासिकलोपे—बोबुद्धि । बुन्दते । बुबुन्दे इत्यादि । उदित्त्वात्क्त्वायामिड्विकल्पनात्—बुन्दित्वा, बुन्त्वा । निष्ठाया बुन्नम्—नलोपे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वम् । बुद्बुदम्—घञर्थे के नलोपे 'कृञादीनां के द्वे भवत' इति द्विर्वचनम् । पृषोदरादित्वान्न हलादिशेष ।।८७७।।

६०६. वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । 'वादित्रग्रहण नाम वादित्रस्य वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणम्' इति क्षीरस्वामी । वेणति । विवेण । वेणिता । विवेणिषति । वेवेण्यते । वेवेण्टि । वेणयति । अविवेणत् । वेणते । विवेणे इत्यादि । वेणि । वेणी—इन् । 'कृदिकारादक्तिन' इति ङीष्वा । 'उत माता महिषमन्ववेनत्' इत्यत्र भाष्यकारास्तवर्गपञ्चमान्तममु पेठु ।।८७८।।

६०७ खनु अवदारणे । खनति । चखान । चख्नतु.—'गमहन' इत्याजादौ क्ङित्युपधालोप । तस्य 'द्विवर्चनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वात् द्विर्वचनम् । खनिता । खनिष्यति । अखनत् । खनेत् । आशिषि—खन्यात्, खायात्—'जनसनखना सञ्झलो', 'ये विभाषा' इत्यात्वम् । धातुपारायणे तु—"लोपो यि' इतिवत् 'ये विभाषा' इति वर्णमात्रे निर्देष्टव्ये य इत्यत्वतो निर्देशाद् इदमात्वं यग्यङोरेव, न तु यासुटि' इत्युक्तम् । अखनीत्, अखानीत् । चिखनिषति । चङ्खन्यते, चाखायते । चङ्खन्ति । चङ्खात.—'अनुनासिकस्य' इति दीर्घं परत्वाद् बाधित्वा 'जनसनखनाम्' इत्यात्वं भवति । तत्र झल्ग्रहण सनोत्यर्थम्, तस्यैव झलादे सन सम्भवात् । तेन चिखनिषति इत्यत्रात्वाभाव । खानयति । अचीखनत् । खनते । चख्ने इत्यादि । खेयम्—'ई च खन' इति क्यपि तत्सन्नियोगेन ईकारेऽन्तादेशे आद्गुण । इ इ इति प्रश्लेषेणेकारद्वयं विधीयते । एकस्मिन्विधीयमाने 'ये विभाषा' इत्यात्वाभावपक्षे सावकाशोऽसौ परेणान्तरङ्गेण चात्वेन बाध्येत, यतो हि यकारादौ बुद्धिस्थ एव विधानादन्तरङ्ग-

मात्वम्, ईकारस्तु क्यप्सन्नियोगेन विधानाद् बहिरङ्ग । यदा तु—'ये विभाषा इति परसप्तमी, तदात्वमेव बहिरङ्गम्, ईत्व तु क्यप्सन्नियोगेनान्तरङ्गमिति नार्थ प्रश्लेषेणात्वबाधनार्थेन इकारान्तविधानेन । एव च सूत्रेऽपि ह्रस्व एव पठितव्यः नन्वेवमेकादेशस्य 'षत्वतुकोरसिद्ध' इत्यसिद्धत्वात् ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात् नैतत्, 'पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध' इत्येव तत्र व्यवस्थापनात् । खनक खनकी—'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन् । तत्र च 'नृतिखनिरञ्जिभ्य' इति परि गण्यते । परित खाता परिखा—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड । खायतेऽनेनेति खनित्रम्—'अर्ति' इत्यादिना करणे इत्र । खात्वा, खनित्वा—उदित्त्वादनिट्पक्षे झलादिकित्परत्वात् पूर्ववदात्वम् । निखाय, निखन्य—'ये विभाषा' इत्यात्वं वा खात —'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । खन्यतेऽनेन अत्रेति वा खन —'खनो घ च' इति करणाधिकरणयोर्घ । चकरात् घञ्—आखान । आख.—'डो वक्तव्य इति ड । आखर —'डरो वक्तव्य' इति डर । आखनिक —'इको वक्तव्य' इतीक आखनिकबक —'इकबको वक्तव्य' इति इकबक । आखादय खनित्रवचना परिखा भवेदस्मिन्नस्य वा पारिखेय स्थलम्—'परिखाया ढञ्' इति प्रथमान्तात् सम्भावनोपाधिकाद् अस्यास्मिन्नित्यर्थे ढञ् । आखनतीति आखु.—'आङ्परयो खनिशृभ्या डिच्च' इति डप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोप । मुखम्—'डित् खनेर्मुट् चोदात्त' इत्यच्प्रत्यये डित्त्वाट्टिलोप, धातोर्मुडागमश्च । मुखे भव मुख्यम्—'दिगादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्यय । इह पाठोऽशरीरावयवार्थं । शरीरावयवस्य तु 'शरीरावयवाद्यत्' इत्येव सिद्ध । मुखमिव मुख्या—'शाखादिभ्यो य' इति इवार्थे य. । मुखतो भव मुखतीयम्—'मुखपार्श्वतसोर्लोप' इति गहादिपाठा च्छप्रत्यये सलोपे 'यस्येति' इति लोप । परिमुख भवं पारिमुख्यम्—'अव्ययीभावाच्च' इति य । तत्र हि—'परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति वार्त्तिकम्, तेन परि मुखादेरेवाव्ययीभावदय प्रत्यय । परिमुख वर्त्तते पारिमुखिक. सेवक.—'परिमुख च' इति द्वितीयान्ताद् अस्माद्वर्त्तते इत्यस्मिन्नित्यर्थे ठक् । मुखस्य सदृश यथामुख प्रतिबिम्बम् । समं मुख सम्मुखम् । समशब्द सर्वपर्याय यथामुखं दर्शन' यथामुखीन आदर्शादि । एवं सम्मुखस्य दर्शन सम्मुखीन.—'दर्शने' इत्यधिकरणे ल्युट् । "यथामुखसम्मुखस्य दर्शन. ख" इति षष्ठ्यन्ताभ्यामाभ्य दर्शन इत्यर्थे ख । अत एव निर्देशात् सादृश्येऽपि यथामुखम् इत्यव्ययीभाव तथा समोऽन्त्यलोपश्च । 'अय च लोप प्रत्ययसन्नियोगेनेति केवलो न प्रयोगार्ह' इति व्याख्यातारः । 'यथामुखीन सीताया'[1] इति भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य । गौरमुख

---

१. भ० का० ५।४८ ।

नाम काचित्—'नखमुखात् संज्ञायाम्' इति स्वाङ्गलक्षणस्य ङीषो निषेधात् टाबेव। असंज्ञायां तु सुमुखी, सुमुखा। इत्युभयं भवति ॥८७६॥

६०८ चीवृ आदानसंवरणयो । चीवति। चिचीव। चीविता। चिचीविषति। चेचीव्यते। चीवयति। अचिचीवत्। चीवते। चिचीवे इत्यादि। ऊड्भावित्वान्नास्य यङ्लुगस्ति। अनृदिदित्येके। चीवरम्—'छित्वर' इत्यादिना वरचि वलोप। चिनोतेर्वा निपातनम्। सञ्चीवरयते भिक्षु चीवरमर्जयति परिधत्ते इति वार्थ। 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति णिङ्। तत्र चीवरादर्जने परिधाने' इति वृत्ति.। अयं चुरादौ च ॥८८०॥

६०९ चायृ पूजानिशामनयो । चायति। चचाय। चायिता। चिचायिषति। चेकीयते—'चाय की' इति यङ्यङ्लुको कीभाव'। दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थमिति स्थितम्। चेकयीति, चेकेति। चेकीत। चाययति। अचचायत्। चायते। चचाये इत्यादि। चायित्वा। अपचित—'अपचितश्च' इति निष्ठायामनिट्त्वं चिभावश्च पक्षे निपात्यते, अन्यदा—अपचायितम्। 'क्तिनि नित्यं चिभावो वक्तव्य'—अपचिति। चन अन्नम्—'चायतेर्ह्रस्वश्च' इत्यसुनि नुडागमो ह्रस्वश्च, वल्लिोप ॥८८१॥

६१० व्यय गतौ। व्ययति। वव्याय। व्ययिता। विव्ययिषति। वाव्ययते। वाव्ययीति, वाव्यति। व्याययति। अविव्ययत्। व्ययते। वव्यये इत्यादि। व्ययते इति वित्तत्यागे नित्यमात्मनेपदी। अयं चुरादावदन्त ॥८८२॥

६११. दाशृ दाने। दाशति। ददाश। दाशिता। दिदाशिषति। दादाश्यते। दादाष्टि। दाशयति। अददाशत्। दाशते। ददाशे इत्यादि। दाश्वान्—'दाश्वान्-साह्वान्' इति। कसावद्वित्वमनिट्त्व च निपात्यते। दाशतेऽस्मै इति दाश—'दाशगोघ्नौ संप्रदाने' इति अचि निपात्यते। पुरो दाश्यत इति पुरोडाश। तत्सहचरितमन्त्रोऽपि पुरोडाश। पुरोडाशस्य सस्कारक 'मखस्य शिरोऽसि' इत्यादि मन्त्र पौरोडाश। पुरोडाशस्य पौरोडाशस्य च व्याख्यानं तत्र भव वा पुरोडाशिकम्, पौरोडाशिकम्—'पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्' इति प्रत्येक सप्तमीषष्ठ्यन्ताभ्यामाभ्यां भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठन्। अत्रैव निर्देशात् दाशेर्दकारस्य डकार। अस्मादनन्तरं स्वामिकाश्यपावयति पठत, तदनार्ष प्रतीयते, यदाह 'उपसर्गस्यायतौ' इत्यत्र हरदत्त—'अयतिरनुदात्तेत्' इति ॥८८३॥

६१२. भेषृ[1] भये। क्वचित् गताविति पठ्यते। भेषति। बिभेष। भेषिता। बिभेषिषति। बेभेष्यते। बेभेष्टि। भेषयति। अबिभेषत्। भेषते। बिभेषे इत्यादि ॥८८४॥

---

१. 'भेषृ भ्रेषृ' क्षीरस्वामी। 'भ्लेषृ' इति क, पुस्तके।

६१३. भ्रेषृ गतौ । 'भेषृ इत्यपि' इति मैत्रेय । क्वचित्तु पठ्यते[1]—'चलने' इति । भ्रेषति इत्यादि पूर्ववत् । भ्रेष ॥८८५॥

६१४. असु गतिदीप्त्यादानेषु । असति । आस । असिता । असिसिषति । आसयति । आसिसत् । आसते । आसे इत्यादि । 'अष इत्येके' इति क्षीरस्वामिमैत्रेयौ । शाकटायनस्तूभावपि ॥८८६॥

६१५. स्पश बाधनस्पर्शनयो[2] । 'स्पाशनं ग्रन्थनम्' इति स्वामी । ग्रहणश्लेषणयोरयं चुरादौ । स्पशति । पस्पाश । स्पशिता । अस्पाशीत्, अस्पशीत् । पिस्पशिषति । पास्पश्यते । पास्पष्टि । पस्पशा —यङ्लुगन्तादचि टाप्, 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य.' इति नाभ्यासस्य दीर्घ । स्पाशयति । अपस्पशत्—'अत्स्मृदृत्वर' इत्यादिनाभ्यासस्यात्वम् । स्पशते । पस्पशे । अत्र स्वामी 'पष इत्येके इति, तेन पाषण्ड, पाषाण.' इत्याह । दुर्गशाकटानयोरप्ययमेव पक्ष, अनयो पाठे 'प्रतिस्पशो विसृज तूर्णितम', 'यतो व्रतानि पस्पशे' 'अपसर्पश्चरस्पश', 'शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा[3]' इत्यादिप्रयोगोऽनुगुण । पाषण्डपाषाणप्रयोगस्तु 'अनुपसर्गात्' इति कथादेर्भविष्यति । यद्वा—पष बन्धने इति युजादे । अस्ति चाय युजादौ । यद्वक्ष्यति चुरादौ 'पश बन्धने' इत्यत्र मैत्रेय —'पष बन्धने इति युजादावेके पठन्ति' इति । अत्र स्वामिकाश्यपादय –पाशादिदर्शनात् पशेति पठन्ति । पाशादयोऽपि चौरादिकेन बन्धनार्थेनापि सिद्धा । पशुशब्दस्तु पशेर्व्युत्पादयिष्यते । पसेति दन्त्यान्तस्सौत्रो धातु, तस्य पसति इत्यादि । पसेर्यङ्यङ्लुको. 'जपजभ' इत्यादिना अभ्यासस्य नुकि पपस्यते । पपसीति इत्यादि । पपस्यति—इति कण्ड्वादे । दु खायते इत्यर्थे ॥८८७॥

६१६. लष कान्तौ । कान्तिरिच्छा । लषति । ललाष । अलषीत्, अलाषीत् । लिलषिषति । लालष्यते । लालष्टि । लाषयति । अलीलषत् । लषते । लेषे इत्यादि । 'वा भ्राश' इत्यादिना शब्विषये वा श्यनि—लष्यति, लष्यते इत्यादि । लषण —'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना युच् । लाषुक —'लषपत' इत्यादिनोकञ् । विलाषी । अपलाषी—'अपे च लष' इति घिनुण् । चशब्दाद्द्वौ च । त्रयोऽपि ताच्छीलिका ॥८८८॥

६१७ चष भक्षणे । चषति इत्यादि लषतिवत् । चषकम् 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो:' इति क्वुन् । चाष—घञ् ॥८८९॥

६१८. छष हिंसायाम् । छषति इत्यादि पूर्ववत् । चच्छाष । चच्छषतु. इत्यादौ अभ्यासस्य जश्त्वम् । 'चर्त्वमेत्वतुको सिद्धं वक्तव्यम्' इत्यत्र यथासंख्याश्रयणात् एत्वाभ्यासलोपयोरपि चर्त्वस्य सिद्धत्वादादेशादित्वान्नैत्वाभ्यासलोपौ ॥८९०॥

---

१. 'चलने च' क्षीरस्वामी । २. ०स्पाशनयोः इति क्षीरस्वामी । ३. शिशु० २।११२ ।

६१९. क्षष आदानसंवरणयोः । क्षषति । क्षषते इत्यादि लषिवत् । अय हिंसार्थः परस्मैपदिषु गतः ॥८९१॥

६२०. म्लक्ष अदने । 'भ्रक्ष' इति क्षीरस्वामी । भक्ष' इति मैत्रेयः । तत्र 'गतिबुद्धि' इत्यत्र 'भक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधः' इति वार्त्तिकस्य भक्षयति पिण्डी देवदत्तः । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन इति ण्यन्ताद्धेतुमण्णौ प्रयोज्यस्य कर्मत्वाभावं दर्शयता भाष्यकृता भक्षतिरनभिहितः । सति हि 'अणि कर्त्ता स णौ' इत्यसामञ्जस्याद-स्मादेव हेतुमण्णावुदाहृतः स्यात् । तथा वृत्तितद्व्याख्यानेष्वपि 'भक्षेरहिंसार्थस्य' इत्यत्र चुरादिण्यन्तादेव भक्षेर्हेतुमण्णावुदाह्रियते । म्लक्षति । बम्लक्ष । म्लक्षिता । बिम्लक्षिषति । बाम्लक्ष्यते । बाम्लष्टि । 'स्कोः' इति कलोपः । लोटि हौ बाम्लड्ढि—धित्वष्टुत्वजश्त्वानि । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्याद्दिलोपे—अबाम्लट् । म्लक्षयति । अबम्लक्षत् । म्लक्षते । बम्लक्षे इत्यादि । योऽत्र 'प्लक्ष' इति केषाञ्चित् पाठः, सोऽपि प्रक्षरतीति प्लक्ष इति प्रपूर्वात् क्षरतेः प्लक्षशब्दस्य भाष्यकारेण व्युत्पादितत्वादनार्ष एव । तथा च श्रुतिरपि 'तस्य शिरश्छित्वा मेधं प्राक्षारयन्त्स प्रक्षोऽभवत्तत्प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् प्लक्षशाखा' इति । अत्र लत्वं कपिलकादित्वाद् द्रष्टव्यम् ॥८९२॥

६२१. दासृ दाने । दासति । ददास । दासिता । दासते इत्यादि दाशतिवत् ॥८९३॥

६२२. माहृ माने । माहति । ममाह । माहिता । माहते । ममाहे । मिमाहिषते । मामाह्यते । मामाढि—धित्वढत्वष्टुत्वढलोपाः । माहयति । अममाहत् ॥८९४॥

६२३. गुहू संवरणे । गूहति । जुगूह—'ऊदुपधाया गोहः' इति अजादौ प्रत्यये ऊकारः । स च 'गोहः' इति विकृतनिर्देशात् गुणविषय एव, तेन जुगुहतुः इत्यादौ न भवति । गूहिता । ऊदित्त्वादनिट्पक्षे धत्वढत्वष्टुत्वढलोपगुणेषु—गोढा । ढत्वादेरसिद्धत्वात्पूर्वमेव गुण इति ढलोपदीर्घाप्रसङ्गः । गूहिष्यति, घोक्ष्यति—ढत्वभष्भावयोः 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । गूहतु । अगूहत् । गूहेत् । आशिषि—गुह्यात् । अगुणविषयत्वादनजादित्वाच्च ऊत्वं न भवति । अगूहीत् । इडभावे 'शल इगुपधात्' इति क्सढत्वभष्भावेषु—अघुक्षत् । गूहते । जुगुहे । गूहिता, गोढा । गूहिष्यते, घोक्ष्यते । गूहताम् । अगूहत । गूहेत । आशिषि—गूहिषीष्ट । इडभावे 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुणः । अत एव गोहिरूपाप्रसङ्गात् अजादित्वाभावाच्च ऊत्वं न भवति—घुक्षीष्ट इति । अगूहिष्ट । इडभावे 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' इति दन्त्यादावात्मनेपदे पक्षे लुक्, धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घेषु अगूढ । अगूढाः । अत्र 'तौ' इति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणस्य दन्त्योष्ठ्यस्यापि परिग्रहार्थत्वात् अगुह्वहि इत्यत्रापि लुग्भवति । अलुक्पक्षे ढत्वभष्भावकत्वष्टुत्वेषु—

अघुक्षत् । अघुक्षाताम् इत्यादि । 'क्सस्याचि' इत्यजादावल्लोपः । कर्मण्येकवचने चिणि—अगूहि । अन्यत्र कर्तृवत् । सनि 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति इण्निषेधे 'हलन्ताच्च' इति किस्त्वढत्वादौ—जुघुक्षति । जोगुह्यते । जोगुहीति । 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधादूत्वाभाव । जोगढि—अनजादित्वादूत्वाभाव. । गूहयति । अजूगुहत् । 'ऊदिति तपरकरणाण्णौ चङ्युपधाह्रस्वत्व बाध्यते' इति केचिदाहु । एतद् भाष्यवार्तिकादौ न दृश्यते । अपरे तु ब्रुवते—"'निगूह्य गत' इत्यत्र 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशे कर्त्तव्ये 'असिद्धवदत्र' इत्यूत्वस्यासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम्" इति, नैतद्युक्तम्, व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात् । ल्यपि णेरयादेश, ऊत्व तु णावुपधाया । गुह्यम्—'शासिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्' इति क्यप् । तदभावे ण्यति गोह्यम् । काकेभ्यो गुह्यन्त इति काकगुहास्तिला —'मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति क । गूहन्तेऽत्रानयेति वा गुहा—'गिर्योषध्यो' इत्यङ् । गूढिः अन्यत्र । गूहित्वा, गूढ्वा । गूढ ॥८९५॥

६२४. हिक्कादय उदात्ता. स्वरितेतः ।

अथाजन्तानुभयपदिन आह—

६२५. श्रिञ् सेवायाम् ।

६२६. उदात्त । श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतु । शिश्रियु । शिश्रयिथ । शिश्राय, शिश्रय । शिश्रियिव । अचि क्नितीयङादेश । अन्यत्र वृद्धिगुणौ । अत्र 'असंयोगाल्लिट्' इति लिट किस्त्वात् 'श्र्युक किति' इति प्राप्तस्येटो निषेधस्य क्रादिनियमेन बाध । श्रयिता । श्रयिष्यति । श्रयतु । अश्रयत् । श्रयेत् । आशिषि श्रीयात्—'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ । अशिश्रियत्—'णिश्रि' इति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । श्रयते । शिश्रिये इत्यादि । शिश्रयिषति । शिश्रीषति—'सनीवन्तर्ध' इत्यादिना इड्विकल्प । अनिट्पक्षे 'अज्झन' इति दीर्घ । 'इको झल्' इति किस्त्वादगुणत्वम् । शेश्रीयते । शेश्रयीति, शेश्रेति । श्राययति । अशिश्रयत्—वृद्ध्यायौ । णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रीशब्दस्य द्विर्वचनम् । श्राय —'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति घञ् । उच्छ्राय.—'उदि श्रयतियौतिपूद्रुव' इति घञ् । कथ 'पतनान्ता समुच्छ्रया' इति ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वचनात् 'एरच्' । एव च 'उदि श्रयति' इति तिपा निर्देशात् यङ्लुगन्तात् उच्छ्रय इति अजेव । विश्रयी—'जिदृक्षिविश्रि' इति ताच्छीलिक इनि । श्रित्वा । श्रित.—'श्र्युक. किति' इति इण्निषेध । कष्टश्रित —'द्वितीयाश्रितातीत' इति समास । श्रेणि —'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नि' इति नि । श्रेणी—कृदिकारत्वात् ङीष् । अश्रेणयः श्रेणय कृता श्रेणीकृता —'श्रेण्यादय कृतादिभि' इति तत्पुरुष । 'श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्' इति तत्र वार्त्तिकम् । श्रीः—'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारण च' इति क्विब्दीर्घौ । इयङ्स्थानित्वात्, नदीत्वाभावात् हे श्रीः

इत्यत्र 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति न ह्रस्वः। ङिद्वचनेषु 'ङिति ह्रस्वश्च' इति पक्षे नदीत्वादाटि ङेश्चामि श्रियै। श्रियाः। श्रियाम् इत्यादि। अन्यदेयङि श्रिये। श्रियः। श्रियि। श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम् इत्यत्र भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य ह्रस्वमुम्भावश्च। श्मश्रु–'श्मनि श्रयते डुन्' इति श्मन्शब्दे उपपदे डुन्, टिलोपः। श्मश्रुणः—पामादित्वान्नः ॥८९६॥

६२७ भृञ् भरणे। एतदादयो नयत्यन्ता अनुदात्ता उभयपदिनः। भरति। बभार। बभ्रतुः। बभर्थ। बभृव—क्रादिनियमादिडभावः। पिति गुणः, वृद्धिः, अन्यत्राजादौ यण्। भर्ता। भरिष्यति– ऋद्धनोः स्ये' इतीट्। भरतु। अभरत्। भरेत्। आशिषि भ्रियात्—'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः। रीङि प्रकृते रिङ्ग्रहणात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति न दीर्घः। अभार्षीत्। भरते। बभ्रे। भर्तासि। भरिष्यते। भरताम्। अभरत। भरेत। आशिषि भृषीष्ट–'उश्च' इति आत्मनेपदविषययोर्झलादोर्लिङ्सिचोः कित्त्वान्न गुणः। अभृत—'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। सिजाश्रयो गुणः 'उश्च' इति कित्त्वान्न भवति। बिभरिषति–'सनीवन्त' इत्यादिना वेट्। इडभावे सनो झलादित्वात् 'इको झल्' इति कित्त्वे 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वरपरत्वयोः 'हलि च' इति दीर्घे बुभूर्षति। बेभ्रीयते—'रीङ् ऋतः' इति परत्वाद्रीङि कृते द्विर्वचनम् बर्भर्त्ति। लोटि हेर्ङित्त्वादगुणत्वे–बर्भृहि। लङि हल्ङ्यादिलोपः–अबर्भः। एवं रिग्रीकोरपि। 'सनीवन्त' इत्यत्र भरेति शपा निर्देशात् यङ्लुकि नेड्विकल्प इति बर्भरिषति इत्येव भवति। अत एव 'शपा निर्देशाद्, आचार्याः शब्विकरणं नेच्छन्ति' इति मतं प्रत्युक्तम्। तथा च वर्द्धमानसुधाकरशिवस्वाम्यादयो भरेति शपा निर्देशाद् 'भृञ् भरणे' इति भौवादिकस्य ग्रहणमिच्छन्ति। भारयति। अबीभरत्। भर्ता। भर्तुर्भावकर्मणी भात्रम्—उद्गात्रादित्वादञ्। ग्रामभर्ता—याजकादित्वात् समासः। चारं भरति इति चारभरः—चारभरेति पचादिपाठादच्। भृत्यः भरणीयः—'भृञोऽसञ्ज्ञायाम्' इति क्यपि तुक्। 'सम्पूर्वाद् विभाषा' इत्युक्तत्वात् ण्यदपि भवतीति सम्भृत्यः, सम्भार्यः इति क्यब्ण्यतौ भवतः। सञ्ज्ञायां तु ण्यदेव भवति – भार्या इति पाणिगृहीतीत्यर्थः। सम्भर्यम् गवामयनो हविर्विशेषः। भृत्या भरणविशेषः—'सञ्ज्ञायां समज' इत्यादिना स्त्रियां भावे क्यप्। 'कर्मणि भृतौ' इति निर्देशाद् भृतिः इति क्तिन्नपि भवति। आत्मम्भरिः—फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' इति इन्प्रत्ययान्तो निपातितः। चकारात् 'कुक्षिम्भरिश्च' इति वृत्तौ। अत एव चकारात् 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चकोराः' इत्यपि निर्ग्राह्यम्। विश्वम्भरा—'सञ्ज्ञायां भृतॄवृजि' इत्यादिना खचि मुमागमः। भारः—घञ्। वशभारं वहति वाशभारिकः—"तद्धरतिवहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः" वंशादिपूर्वपदाद् भारान्तात् प्रातिपदिकात्

द्वितीयासमर्थात् वहत्यादिष्वर्थेषु ठगिति ठक्। अपो भरतीति अभ्रम्—मूलविभुजादित्वात् क। अभ्रं करोति अभ्रायते—'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' इति द्वितीयान्तात् करणे क्यङ्। करणं क्रिया। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः। भरुः, भर्त्ता—'भृमृशि' इत्युप्रत्ययः। बभ्रुः—पिङ्गललोचनो नकुलश्च। 'कुर्भ्रश्च' इति कुप्रत्यये द्वित्वम्। भरत —'पृभृद्दशियजि' इत्यतच्। टूविदयं जुहोत्यादौ। ऋकारान्तो भर्त्सनादौ क्र्यादौ ॥८९७॥

६२८ हृञ् हरणे। हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च। यथा भारं हरति ग्रामम्। अंशं हरति, सुवर्णं हरति चौरः। पापं हरतीति। विहाराहारप्रहारादावर्थान्तराभिधानं तूपसर्गवशात्। तत्र यदा प्रापणमर्थस्तदा 'अकथितं च' इति द्विकर्मकोऽयम्। तत्रास्य लादयः प्रधानकर्मणि भवन्ति—ह्रियते भारो ग्रामम्। हर्त्तव्यः। हृतः। सुहर इति। कृद्योगलक्षणा षष्ठी द्वितीयावद् उभयत्र भवति—हर्त्ता भारस्य ग्रामस्य इति। 'उभयथा गोणिकापुत्रः' इति भाष्ये उक्तत्वात् गुणकर्मणि द्वितीयापि द्रष्टव्या—हर्त्ता भारस्य ग्रामम् इति। हर्त्तव्यो भारो ग्रामं देवदत्तेन इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति प्राप्ता षष्ठी 'कृत्यानां कर्त्तरि वा' इत्यत्र 'कृत्यानाम्' इति योगं विभज्य 'उभयप्राप्तौ न' इति चानुवर्त्य 'उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न' इति भाष्ये प्रतिपादनान्न भवति। स्पष्टं चैतत्तत्र कैयटादौ। हरति, हरते इत्यादि भरतिवत्। हारयति। अजीहरत् भारं देवदत्तं यज्ञदत्तः देवदत्तेन इति वा। 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुर्णौ वा कर्मत्वम्। इयं च विभाषा यदायं गत्यर्थोऽभ्यवहारार्थो वा तदा पूर्वेण नित्ये कर्मत्वे प्राप्ते, अन्यदा त्वप्राप्ते इत्युभयत्रविभाषा द्रष्टव्या। हारयति भारम् इत्यत्र प्रापणार्थत्वेऽप्यस्ति गतिप्रतीतिरिति गत्यर्थत्वेन प्राप्तिरुक्ता। स्पष्टं चैतत् 'हृक्रोः' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्योः। कैयटकारस्य त्वत्र गत्यर्थत्वमनभिमतमेव। यदाह 'न वेति विभाषा' इत्यत्र—'हृक्रोः' इत्यस्य उभयत्रविभाषोक्तौ प्रत्युदाहरणप्रदर्शने 'विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थः' इति। सम्प्रहरन्ते राजानः इत्यत्र हरतेर्हिंसार्थत्वेऽपि 'न गतिहिंसा' इति निषेधस्य 'हृवह्योरप्रतिषेधः' इति तङ्। अत्र हरदत्तः—"अर्थग्रहणसामर्थ्याद्ये शब्दान्तरनिरपेक्षा गतिहिंसनयोर्वर्त्तन्ते ते इह गृह्यन्ते, इत्युपसर्गवसेन हिंसार्थत्वात् 'हरतेरप्रतिषेधः' इत्याहुः" इति। एवं हि अभ्यवहारयति इत्यत्र 'निगरणचलनार्थेभ्यः' इति परस्मैपदनियमो न स्यात्। तथा 'इदमेषामभ्यवहृतम्' इत्यत्र 'क्तोऽधिकरणे च' इति क्तो न स्यात्। किं चार्थग्रहणमन्तरेणाऽपि न्यायत एवान्यानपेक्षया तदर्थाभिधायिना ग्रहणस्य सिद्धत्वादर्थग्रहणं यथाकथञ्चित्तदर्थाभिधायिनां ग्रहण एव प्रत्युत प्रमाणम्। एवं हि 'उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव' इति प्रकृतिग्रहणमप्यर्थवत्। तस्येदं हि प्रयोजनम्—यत्र णिनिप्रकृतिरेव शब्दार्थः तत्रैवायं स्वरो यथा स्यात्, यत्र तूपसर्गाद्यपेक्षया शब्दार्थत्वं गर्दभोच्चारीत्यादौ, तत्र मा भूदिति। यद्यर्थग्रहणमप्यन्यानपेक्षयोपात्तार्थाभिधा-

यिनां ग्रहणार्थं स्यात्, किं प्रकृतिग्रहणेन। तथा च तत्र वृत्तिरपि—'प्रकृतिग्रहणं किम्, प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति' इति। एवं तत्र न्यासपदमञ्जर्योरपि। तस्मादर्थग्रहणं यथाकथञ्चिदुपात्तार्थाभिधायिनो ग्रहण एव प्रमाणम्। अत एव 'न गतिहिंसा' इत्यत्र पदमञ्जर्याम् 'आहु' इति कर्त्रन्तरनिर्देशः। 'ततः सम्प्रहरिष्यन्तौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ' इत्यत्र युद्धाभिमुख्यमात्रमर्थः इति कर्मव्यतिहारस्याभावात् परस्मैपदम्। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते पितुरागतं प्रकारं सततं शीलयन्तीत्यर्थः। 'हरतेर्गतताच्छील्ये' इति तङ्। गतः प्रकारः। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। न्यासे तु गतीति पठ्यते। यदाह—"गतौ ताच्छील्यम्" इति। शतस्य व्यवहरति—शतं पणते, क्रीणाति विक्रीणीते इति वार्थः। 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' इति शेषे कर्मणि षष्ठी। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे समानार्थत्वमनयोः। अन्यत्र शलाका व्यवहरति इति द्वितीयैव, विक्षिपतीत्यर्थः। प्रतिहर्त्ता, तस्य भावकर्मणी प्रातिहर्त्रम्—उद्गात्रादित्वादञ्। अवहारः ग्राहः—'श्याद्व्यध' इत्यादिना णः। अंशहरः—'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इति कर्मण्युपपदेऽच्। अनुद्यमनमनुत्क्षेपणम्। उद्यमने तु भारहार इत्येव। कवचहरः—"वयसि च" इति कर्मोपपदात् हरतेरच् वयसि गम्यमाने। कालकृतशरीरावस्था यौवनादिर्वयः। उद्यमनार्थोऽयमारम्भः। 'यदुद्यमनं क्रियमाणं सम्भाव्यमानं वा वयो गमयति' इति वृत्तिः। पुष्पाहरः—'आङि ताच्छील्ये' इति कर्मोपपदात् आङुपसृष्टात् ताच्छील्येऽच् प्रत्ययः। दृतिहरिः पशुः। नाथहरिः पशुः—'हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ' इति दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः हृञः पशौ कर्त्तरि इन् प्रत्ययः। संह्रियन्तेऽनेनात्रेति वा संहारः—'अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च' इति करणाधिकरणयोर्घञ् निपात्यते। हरणं हारा—'हाराकाराबन्धने' इति भिदादिपाठादङ्, गुणो दीर्घत्वं च। आह्रियन्तेऽस्माद्रस इति आहारः—'अकर्त्तरि च कारके' इति घञ्। हरिः—इन्प्रत्ययः। प्राहिः कूपः—'प्रहरतेः कूपः' इति प्रोपसृष्टादस्मादिकारप्रत्ययः। तत्र डिदित्यनुवृत्तेः टिलोपः। हृदयम्—'वृञ्हृञ्भ्योष्षुक्दुकौ च' इति कयप्रत्ययो दुगागमः। हृदयस्य प्रियं हृद्यम्—'हृदयस्य प्रियम्' इति षष्ठ्यन्ताद्यत्। हृदयस्य बन्धनो हृद्यो मन्त्रः—'बन्धने चर्षौ' इति षष्ठ्यन्ताद्यत्। बध्यतेऽनेनेति बन्धनम्। ऋषिर्वेदः। हृदये भवं हार्दम्—'प्राग्दीव्यतोऽण्'। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। हृदयस्य लासो हृल्लासः—'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशः। तत्र वृत्तौ लेखेत्यणन्तस्य ग्रहणम्। घञि तु हृदयलेख इति। हृदयस्य शोको हृच्छोकः, हृदयशोकः। सुहृदयस्य[1] भावकर्मणी सौहृदयम्, सौहार्दम्—ब्राह्मणादिपाठात्ष्यञ्। एवं दौर्हृदयम्, दौहार्दम्। हृदयस्य[1] रोगः हृद्रोगः,

---

१ अयं पाठः क. पुस्तके व्यत्ययेन पठितः, अशुद्धश्च।

हृदयरोग'—'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इति हृदादेशविकल्प । ष्यञि हृद्भावपक्षे 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धि । सुहृत । दुर्हृत—'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो' इति बहुव्रीहौ हृदयस्य हृदादेश समासान्त । मित्रामित्राभ्यामन्यत्र सुहृदय, दुर्हृदय इति भवति । सुहृद सुहृदयस्य च भावकर्म्मणी सौहार्दम्—'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति अण् । 'हृद्भग' इत्युभयपदवृद्धि । 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादिना हृदयस्य हृद्भाव । हृदयस्य भावकर्मणी हार्दम्—युवादिषु 'हृदयासे' इति पाठात् अणि हृद्भाव । हृदयमस्यास्तीति हृदयालु —'हृदयाच्चालुजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थीय आलुच् । तदभावे इनिठनौ—हृदयी, हृदयिक इति । हरिण —'शास्त्याहश्रिभ्य इनच्' इतीनच् । हरिणी—'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीष् । हरेणु' गन्धद्रव्यविशेष —'कृहृभ्यामेणु' इति एणु प्रत्यय । हरित —'हश्याभ्यामितन्' इति इतन् । हरिणी ब्राह्मणी—'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' इति स्त्रिया वा ङीष् तकारस्य च नकार । अयमितनो नित्त्वादुदात्तादिस्तकारोपधश्च भवति । ङीबभावे टापि हरिता ब्राह्मणी । हरित्—'हृसृरुहियुषिभ्य इति' इति इतिप्रत्यय ॥८९८॥

६२६. धृञ् धारणे[1] । धरति इत्यादि भरतिवत् । 'धारेरुत्तमर्ण' इत्यत्र 'धृञ् अनवस्थाने' इति तौदादिकस्य ग्रहणमिति न्यासपदमञ्जर्यादिषु । "'इङ्धार्यो' इत्यत्राप्यस्य" इति न्यासे । 'अध्यायन्याय'इति निपातनमपि तस्येति वृत्तिकारेण दर्शितम् । धारयतीति धारय —'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द' इत्यादिना शे शपि गुणायौ । वसु धारयतीति वसुन्धरा—'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि' इति खचि 'खचि ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वत्वे मुमागम । धारा—'धारा प्रपतन' इति भिदादिपाठादङि गुणो दीर्घत्व च । 'द्रवद्रव्यनिपातनं धारा' इति न्यासे । खड्गधारादावुपमानात् प्रयोग । धर्म —'अर्त्तिस्तुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्' इति मन् । धर्मं चरति धार्मिक –'धर्मं चरति' इति द्वितीयान्तात् चरतीत्यर्थे ठक् । तत्र 'अधर्माच्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात् आधर्मिक अपि । धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् —'नौवयोधर्म' इति तृतीयान्तात् प्राप्येऽर्थे यत् । धर्मादनपेतमपि धर्म्यम्–'धर्मपथ्यर्थे' इति यत् । कल्याणो धर्मोऽस्येति कल्याणधर्मा—'धर्मादनिच् केवलात्' इति धर्मान्तात् बहुव्रीहेरनिच् । अत्र केवलादिति बहुव्रीह्याक्षिप्तस्य पूर्वपदस्य विशेषणम्, तेन पूर्वपदीभवत केवलादन्यनिरपेक्षात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति सूत्रार्थ । तेन परमस्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहावनिच् न भवति । तत्रान्यसापेक्ष एव स्वशब्द पूर्वपद भवति । 'सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्'इति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् । यदा स्वो धर्म. स्वधर्मः, परमः स्वधर्मोऽस्येति बहुव्रीहिस्तदा यद्यपि पूर्वपदं केवल

भवति, तथापि तत परो न धर्मशब्द इति समासान्ताभाव । 'निवृत्तिधर्मा हि स्थानी' इत्यत्र निवृत्तिशब्दो बहुव्रीहे पूर्वपद भवन्नान्यमपेक्षत इति केवला-दस्मात् परो धर्मशब्द इति अनिच् सम्भवति । एव 'साध्यसमानधर्मा धर्मी पक्ष' इत्याद्यपि निर्वाह्यम्—साध्येन समान साध्यसमान, साध्यसमान धर्मोऽस्येति । ब्राह्मणस्य धर्मो ब्राह्मणधर्म, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी—'धर्मशीलवर्णा-न्ताच्च' इति मत्वर्थीय इनि । सिद्धे सति वचन ठनो निवृत्त्यर्थम् । 'धृञ् अवध्वं-सने' इतीहैवाग्रे । 'धृञ् धारणे' इति चुरादौ क्षीरस्वामी, तद्भाष्यकारस्यानभिमतम्,' यदाह भिदादौ—'धारा प्रपतने, धृतिरन्या' इति । यद्ययं चुरादि स्यादस्मादेवाङि धाराशब्द व्युत्पाद्य धारणान्येति ब्रूयात् । एव हि दीर्घनिपातनक्लेशोऽपि न भवति । न चास्यास्त्यर्थभेद । तथा न्यासहरदत्तावपि न सहेते, यदाहतु –'दीर्घत्वं निपातनात्' इति । तथा 'अनुपसर्गाल्लिम्प' इत्यत्र न्यासे धृञ् हेतुमण्ण्यन्त उक्त' । पार्या-दयस्तूभयथा । यदाह —"पारस्तीरकर्मसमाप्तौ, चुरादिण्यन्त' । अथ वा—'पॄ पालनपूरणयोर्हेतुमण्ण्यन्त' इत्यादि । हरदत्तोऽपि "'धृञ् धारणे, 'धृङ् अनवस्थाने ण्यन्तौ । विद चेतनाख्याननिपातनेषु, चुरादि । ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्ण्यन्त" इति । यदि धरति चुरादिश्च स्यात्, इतरवच्चुरादिण्यन्तौ वेति ब्रूयाताम् । अत्र केचित्[1] 'कृञ् करणे' इति धातु पठन्ति, तदनार्षम्, यदाहतु-र्न्यासकारहरदत्तौ—"'क करत् करति' इत्यत्र व्यत्ययेन शप्" इति । किञ्च यद्ययं स्यात् अकरदित्येवमर्थं 'कृमृदृरुहिभ्य छन्दसि' इति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात्, अस्मात् लङि शपि अस्य रूपस्य सिद्धे । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट' इति लुङादीनामेकत्र विधानात् नास्त्यर्थभेद ॥८९९॥

६३०. णीञ् प्रापणे । इह प्रापण गमन भवति । प्रणयति । अन्तर्णयति । अन्त-शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वमुक्तम् । निनाय—वृद्ध्यायौ । 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावान्नीशब्दो द्विरुच्यते । निन्यतु—इयङ स्थानिवद्भावान्नीशब्दे द्विरुक्ते पुनरुत्तरखण्डस्येयङ् भवति । अस्या दशायामनेकाच्त्वात् 'एरनेकाच' इति यणा बाधादिति 'इटकिट' इत्यत्रोपपादितम्[2] । निनयिथ । निनेथ । निन्यथुः । निन्य । निनाय, निनय—गुणवृद्ध्योरयायौ । निन्यिव—क्रादिनियमादिट् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्प । नेता । नेष्यति । नयतु । अनयत् । नयेत् । नीयात् । अनैषीत् । निनीषति । नेनीयते । नेनयीति, नेनेति । नेनीत । नाययति । अनीनयत् । नाययति अजा यज्ञदत्तेन देवदत्त.—'नीवह्योः प्रतिषेध.' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वनिषेधः ।

---

१. क्षीरस्वामिप्रभृतय. । २. अत्रैव ११२ पृष्ठेऽवलोकनीयम् ।

अत्र हरदत्त —'यद्यपि नैतयोर्गतिरर्थ , तथापि गतिफलं प्रापणमर्थ इति फलतया गति प्रतीयते इति मत्वा प्रतिषेध 'इति । तथा च कैयटेऽनयोर्येद्गत्यर्थत्वमुक्त तत्फलतया प्रतीयमानगत्यपेक्षम् । नयते। निन्ये। निन्यिषे। निन्यिध्वे, निन्यिढ्वे । निन्यिवहे । नेतासे । नेष्यते । नयताम् । अनयत । नयेत । नेषीष्ट । अनेष्ट । "सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निञ" अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भ । सम्मानन पूजनम् । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । ज्ञान प्रमेयनिश्चय । भृतिर्वेतनम् । विगणनमृणादे प्रतिनिर्यातनम् । व्ययो धर्मादिप्रयोजनो विनियोग । तत्र सम्माननाचार्यकरणादयो धात्वर्थविशेषणानि, अन्ये तु धात्वर्था । ईदृशार्थान्नयतेस्तङ् स्यात् । नयते शास्त्रे । अर्थान्युक्तिभि स्थिरीकृत्य शिष्येभ्य प्रतिपादयतीत्यर्थ । इह पूजा शास्त्रार्थस्य युक्तिभि स्थिरीकरणम् । शिष्याणा चैवंविधा प्रतिपादना । पुत्रमुदानयते उत्क्षिपतीत्यर्थ । माणवकमुपनयते शास्त्रीयेन विधिनात्मसमीप प्रापयतीत्यर्थ । नयते शास्त्रे त प्रमेय निश्चिनोतीत्यर्थ । अत्रायमकर्मक , कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावात् । कर्मकरानुपनयते भृतिदानेनात्मन समीपे प्रापयतीत्यर्थ । ऋण विनयते निर्यातयतीत्यर्थ । शत विनयते धर्मादौ विनियुङ्क्त इत्यर्थ । "कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि 'नयत्यर्थस्य य कर्त्ता तत्स्थे शरीरैकदेशवर्जिते कर्मणि कारके सति नयतेस्तङ् स्यात् । "इह शरीर तदेकदेश ' इति वृत्तौ । मन्युं विनयते । कर्तृग्रहणाद् देवदत्तस्य मन्यु विनयति इत्यत्र न भवति । तथा शरीरग्रहणात् गडुं विनयतीत्यत्र न भवति । 'अयमकथितेप्सिततमाभ्या द्विकर्मक ' इत्युक्तम् । तत्र लादय प्रधाने कर्मणि भवन्ति, षष्ठी तूभयत्र अप्रधाने । पक्षे द्वितीयापि । 'उभयप्राप्तौ कृत्ये कर्तृकर्मणो षष्ठी न' इति । सर्वमेतद्धरतावुक्तमुदाहृत च, इहापि तथैवोदाहरण नेयम् । 'अकथित च' इत्यत्र न्यासे नीवहिहृरिजिदण्डीन्प्रस्तुत्य ग्रामादीनामप्यजादिवन् क्रियाजन्यफलभाक्त्वेऽपि तदविवक्षायामकथितत्वमुक्तम् । यदाह—'अकथितेष्वेषा ग्रहण यदा ग्रामादीनामीप्सिततमत्वमनीप्सिततमत्वं च न विवक्ष्यते, किन्तु कर्तुरीप्सिततमत्वमात्रमेव, तदर्थम्' इति । न्यासोद्द्योते च–'अजादीनां ग्रामादीनामीप्सिततमत्वमविशिष्टम्' इत्युक्तम् , तदयुक्तम् , तत्र नीवहिहृरीणा प्रापणमर्थ इति । तथा च 'न गतिहिंसा' इत्यत्र भाष्यम्—"देशान्तरप्रापणक्रिया वहति ' इति । तत्रैव कैयटे—'देशान्तरप्राप्त्युपसर्जनं प्रापणमस्य वाच्यम् , तत्र गतिर्नान्तरीयकत्वात्प्रतीयते, न त्वसौ धात्वर्थ ' इति । 'गतिबुद्धि' इत्यत्र नीवही प्रकृत्य पदमञ्जर्याम्—'एतयोर्गतिफलं प्रापणमर्थः' इति । तस्मादत्र गतेरधात्वर्थत्वादकर्तृव्यापारत्वात्तफलसंयोगाप्यमानत्वेऽपि ग्रामादीनां न कर्मतोपपत्ति । अजादीनां तु धात्वर्थकर्तृव्यापारप्रापणफलगतिद्वारेणाप्यमानत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । न चैवं वाच्यम्—'अजादिभि स्वव्यारे गतौ

कर्तृभिस्तत्संयोगद्वारेणाप्तुमिष्यमाणत्वादस्तीप्सितकर्मत्वम्' इति, यत 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यत्र कर्तृग्रहणं कर्मण स्वव्यापारद्वारेणाप्तुमिष्यमाणत्वमस्य कर्मत्वनिवृत्त्यर्थमिति स्थितम्। अत एव माषेष्वश्व बध्नातीत्यत्र बन्धनकर्मणाऽश्वेन स्वव्यापारेण भक्षणेनाप्तुमिष्यमाणानामपि माषाणा कर्मत्व न भवति। कथ तर्हि 'गत्यर्थलोटा' इत्यत्र भाष्यवृत्त्यो 'उह्यन्तां देवदत्तेन' इति वहिर्गत्यर्थ उदाहृत ? नैष दोष, तत्र गतिलोटीत्युच्यमानेऽपि अर्थाद् गत्यर्थलोटीति सिद्धेऽर्थग्रहणस्य प्रतीयमानगतीनामीदृशामपि सग्रहार्थत्वात्। यञ्च 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यत्र "हरते 'गतिबुद्धि' इति नित्ये प्राप्ते विकल्प." इति हरदत्तादिवचनम्, तत्र 'गतिबुद्धि" इत्यत्रार्थग्रहणस्य पूर्ववन्नयत्याद्यर्थपरिग्रहार्थत्वाद्युक्तमेव प्रतीयमानानां गतीनामपि तत्र ग्रहणम्। नैव नीवह्यो प्रतिषेध उपपद्यते। 'न गतिहिंसा' इत्यत्र त्वर्थग्रहणेन प्रतीयमानगतीना ग्रहण भाष्यकारस्य नेष्टम्, यत्तत्र 'हृवह्योरप्रतिषेध' इति वार्त्तिकस्थवहिग्रहण 'न वहिर्गत्यर्थ' इति प्रत्याचष्टे। विनीय कल्क। कल्कश्च पिष्टौषधे पक्वान्नतैलादीनामृजीषे पाके च वर्त्तते। 'विपूयविनीयजित्यामुञ्जकल्कहलिषु' इति विपूर्वादस्मात्कल्के क्यपि निपात्यते। आनाय्य.—गार्हपत्यादाहवनीयादानीतप्रणीतो दक्षिणाग्नि। तस्य हि योनिर्विकल्प्यते 'वैश्यकुलाद्वित्तवतो भ्राष्ट्राद् गार्हपत्याद्वा' इति 'आनाय्योऽनित्ये' इति आङ्पूर्वादस्मात् ण्यदायौ निपात्येते। अनित्यत्व चास्य नित्यमज्वलनात्। निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाद्घटादावन्ययोनौ च दक्षिणाग्नौ आनेय इति भवति। प्रणाय्य—अपूज्यो निष्कामो वा। "प्रणाय्योऽसम्मतौ" इति प्रपूर्वादस्माण्ण्यदायौ। सम्मति. पूजाभिलाषो वा, सा यस्य नास्तीत्यसावसम्मति। सम्मतौ तु यति प्रणेय। सान्नाय्यं हवि, तच्च दधिपयसी। 'पाय्यसान्नाय्य' इति हविषि ण्यदायौ। उपसर्गस्य दीर्घत्व च। नयतीति नाय—'दुन्योरनुपसर्गे' इति अनुपसृष्टादस्मात्कर्त्तरि ण। उपसृष्टात्तु उन्नय—पचाद्यच्। प्रणी.—'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्। ग्रामणी—इत्यत्र पूर्ववत् क्विपि 'अग्रग्रामाभ्या नयतेरुपसङ्ख्यानम्' इति णत्वम्। नाय—'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति घञ्। उपसृष्टात्तु—निर्णय। दुर्णय.। निर्नाय इत्येतत्तूपसर्गप्रतिरूपकात्परस्य निञो घञि। णत्व चानुपसर्गत्वादेव न भवति। कथ नय इति ? बाहुलकादच्। अवनाय। उन्नायः—'अवोदोर्नियः' इति घञ्। उन्नय पदार्थानाम् इति बाहुलकादचि। परिणाय—समन्ताच्छारिनयनम्[1]। "परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो" इति यथासङ्ख्यात्परावुपपदे द्यूते नियो घञ्। अक्षादिभिः क्रीडन द्यूतम्। भ्रेषश्चलनम्, अचलनमभ्रेष। अनपचार इति यावत्। आनायः—'जालमानाय' इति जाले घञि निपात्यते। नेमिः—'निञो

1. 'समन्तादक्षादिना यद् द्यूतम्' इति क. पुस्तके पाठः।

मि ' इति मि' । नेम —'अत्तिस्तु' इत्यादिना मन् । अस्य सर्वादित्वात् तत्कार्ये पूर्वशब्दवत् । नीथो यज्ञ —'हनिकुषि' इत्यादिना थन् । नेष्टा—'नयते षुक् च' इति तृनि गुणे धातो षुगागम । 'अप्तृन्' इत्यादिना 'ऋतो ङि' इत्यादिना च यथायोगं गुणदीर्घौ सर्वनामस्थाने ॥९००॥

६३१. भरत्यादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयपदिन ।

अथाजन्तानिट परस्मैपदिन आह—

६३२ धेट् पाने । एतदादयो जयत्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत्त । धयति । दधौ । दधतु । दधु । दधाथ । दधिथ । दधिव "आदेच उपदेशेऽशिति" इति एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्यात्वमिति सर्वत्राकारे 'आत औ णल' इति औत्वे वृद्धि । अन्यत्र क्ङित्यजादावार्द्धधातुके 'आतो लोप' इत्याल्लोप । इटि च तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद्धाशब्दस्य द्विर्वचनम् । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प' । धाता । धास्यति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशिषि धेयात्—'एर्लिङि' घुमास्थागापाजहातिसामाकारस्यैकार । "दाधा घ्वदाप्" इति दाण् दाने, देङ् रक्षणे, डुदाञ् दाने, दो अवखण्डने, धेट् पाने, डुधाञ् धारणादौ इत्येते घुसञ्ज्ञका, दैप् शोधने, दाप् लवने इत्येतौ वर्जयित्वा । प्रकृतिवदनुकरण भवतीत्यात्वेनैजन्तानुकरणमपि दाधारूपमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया नेह प्रसङ्ग । एवं हि अदाबिति सामान्यग्रहणार्थं दैप पित्त्वमर्थवद्भवति । अदधत् । अदधताम्—"विभाषा धेट्श्व्यो" इति कर्तृवाचिनि लुङि च्लेर्विभाषया चङि 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'चङि' इति धाशब्दस्य द्विर्वचनम् । चङभावे सिचि 'यमरमनमाताम्'इति सकि सिचश्चेटि अधासीत् । अधासिष्टाम् इत्यादि । यदा 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छास' इति घ्रादिभ्य परस्मैपदपरस्य सिचो लुक् तदा अधात् । अधाताम् । अधु इत्यादि । 'आत' इति 'झेर्जुस् सिज्लुगन्ताद्यदि भवति आत एव'इति नियमार्थमिद सूत्रमित्युक्तम् । यदा कर्मव्यतिहारे तङ् तदा व्यतिधयते व्यतिदधे इत्यादि । "आदेच उपदेशे"इत्यत्राशितीति कर्मधारये नञ्तत्पुरुष., श एव इत् शित्, न शित् अशित् इति । तेन 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इतीत्सञ्ज्ञकशकारादावय पर्युदास इति एशि आत्वमेव भवति । लुङि तु 'विभाषा धेट्श्व्यो' इति वा चङि—अदधत । अदधेताम् । अन्यदा "स्थाघ्वोरिच्च" इति आत्मनेपदपरस्य सिच कित्वे धातोश्चेत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति झलपरत्वेन सिचो लोपे व्यत्यधित । व्यत्यधिषाताम् । व्यत्यधिषत । सिच कित्त्वाद् गुणो न भवति । इत्त्वविधानं तु गुणविधानार्थमेव स्यात् । 'स्थाघ्वोरे.' इति एकारस्याविधानमपि ह्रस्वादिति सिचो लोपार्थं लघ्वर्थञ्च स्यात् । इद चेत्व न सिचीत्युच्यते, किं तर्हि ? इकारश्चान्तादेश सिच्च किद् भवति इत्येतावत् ।

तेनास्यासिद्धिनिमित्तत्वात् सन्निपातपरिभाषया सिज्लोपो न स्यादिति नाशङ्कनीयम्। कर्मणि लुङ्येकवचने—अधायि। 'आतो युक् चिण्कृतो' इति युक्। चिणि ञ्णिति णिति कृति परे आकारान्ताङ्गस्य युगित्यर्थः। द्विर्वचनादौ चिण्वदिट्पक्षे युकि अधायिषाताम् इत्यादि। अन्यदा अधिषाताम् इत्यादि। धित्सति—'सनिमीमा' इत्यादिना अच इसि 'स स्यार्द्धधातुके' इति तत्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति लोप। देधीयते—"घुमास्थागापाजहातिसां हलि" इति एषां हलादौ क्ङित्यार्द्धधातुके परे आकारस्येकार इतीकारे द्विर्वचनम्। दाधेति—ईटि 'आद्-गुण'। अन्यदा दाधाति। दाद्ध—"श्नाभ्यस्तयोरातः" अनयोराकारस्य क्ङिति सार्वधातुके लोप इति लोपे 'झषस्तथो' इति धत्वे जश्त्वम्। 'ई हल्यघो' इतीत्वमत्रैवाघोरिति निषेधान्न भवति। आकारलोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति स्थानिवद्भाव 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषिध्यते। अत एव हि 'अध' इति दधाति पर्युदस्यते। धयतेस्त्वयं पर्युदासोऽस्मात् झषन्तात्परयोरसभावान्न भवति। न च यङ्लुकि सम्भवात्तदर्थोऽय पर्युदास स्यादिति वाच्यम्, दधातौ चरितार्थत्वात्। तथा च तत्र वृत्ति—'दधाति वर्जयित्वा' इति। काश्यपवर्षसेनौ तु 'अध' इति पर्युदासमिच्छत.। दाधति—आल्लोप। दाधेषि, दाधासि। दाधेमि, दाधामि। दाध्व। लोटि हौ 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति अन्तस्यैकारोऽभ्यासलोपश्च। अत्र लोपस्य शित्त्वात्सर्वादेशत्वम्, तेन धेहि इति भवति। लङि—अदाधात्। अदाद्धाम्। अदाधु—सिजभ्यस्त' इति झेर्जुस् नित्यम्। परत्वात् 'लङ शाकटायनस्यैव' इति आकारान्तनिबन्धनो विकल्पो नाशङ्क्य, अस्मात्परत्वान्नित्यत्वाच्च 'श्नाभ्यस्तयोरात' इति पूर्वमेवाल्लोपे आकारन्तस्याभावात्। लिङि दाध्यात्—'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप। आशिषि–'एर्लिङि' इत्येत्वम् दाधेयात्। लुङि अदाधात्–'गातिस्था' इति नित्य सिचो लुक्। 'विभाषा घ्राधेट्' इति विकल्पस्तु सानुबन्धकनिर्देशान्न भवति। अत एव 'विभाषा धेट्श्व्यो' इति चङपि न भवति। धापयति, धापयते शिशुम्। आत्वे पुक्। 'पादिषु धेट उपसङ्ख्यानम्' इति 'निगरणचलन' इति परस्मैपद निषिध्यते। अदीधपत् इत्यत्राकाराश्रय पुक् तस्योपधात्वसम्पादनेन 'णौ चङि' इति ह्रस्वस्य निमित्तं न स्यादिति नाशङ्क्यम्; 'मारणतोपणनिशामनेषु ज्ञा' इति जानातेर्णौ पुकि ह्रस्वार्थात् मित्त्वविधानाल्लिङ्गात्। उद्धय। धयः—'पाघ्राध्माधेट्दृश श.' इति उपसृष्टादनुपसृष्टाच्च कर्त्तरि श.। स्तनन्धय। नासिकन्धय.—'नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो.' इति खशि मुमागम। नासिकाया 'खित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वश्च। धेटष्टित्त्वमवयवेऽचरितार्थत्वात् स्तनन्धयी इति समुदाये ङीबर्थम्। अत्र हरदत्त.—'स्तनन्धयीत्यत्रैव ङीबिष्यते नान्यत्रेत्याहु.' इति। 'इदं खश्प्रत्ययान्तोपलक्षणम्'

इत्येके। तथा च क्षीरस्वामी—'स्तनन्धयीत्यादौ ङीबर्थे'' इति। वर्द्धमानोऽपि ''शुनिन्धयी स्तनन्धयीति खश्प्रत्ययान्त एव ङीप्'' इति। नाडिन्धय । मुष्टिन्धय —'नाडिमुष्ट्योश्च' इति खश्। शुनिन्धय.—'खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति शुनीशब्द उपपदे खश्। घटिन्धय। खरिन्धय —खरी गर्दभी। वातन्धय —'खरीघटिवातेषु' इति वक्तव्यात् खश्। केचित्तु—खरीशब्द स्थाने खारीशब्द परिमाणवचनं पठन्ति। 'वातशब्दो भाष्ये न दृश्यते' इति हरदत्त.। धारुर्वत्सो मातरम्—'दाधेटसी' इति रु। 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्या निषेध। तत्र हि उकारोऽपि प्रश्लिष्यते— उ उक इति। धयन्ति तामिति धात्री स्तनपायिका—'ध कर्मणि ष्ट्रन्' इति ष्ट्रन्। कर्मणीतीहाभिधेयनिर्देश। षित्व ङीषर्थम्। धीत्वा—'घुमास्था' इतीत्वम्। प्रधाय—'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध। 'ईत्वमवकरादौ' इति भाष्ये स्थितमिति। क्विप्यपि–धा। सन्धि –'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्यय। धीयन्ते इति धाना —'धापॄवस्यज्यतिभ्यो न' इति न। धेनु'—'धेट इच्च' इति नुप्रत्यय, इकारश्च धातोरिति। ङिद्वचनेषु 'ङिति ह्रस्वश्च' इति पक्षे नदीसञ्ज्ञायामाट्—धेन्वा इति। धेन्वाम् इत्यत्र 'इदुद्भ्याम्' इति इकारोकाराभ्यां परस्य ङेरामादेश। घिसंज्ञापक्षे गुणादौ धेनवे, धेनो इति। धेनावित्यत्र 'अच्च घे' इति ङेरौत्वम्, घेश्चाकार। धेनूना समूहो धैनुकम्—'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति ठकि 'इसुसुक्तान्तात् क' इति कादेश। सामूहिकेषु तदन्तविधिरिष्यते, तेन गोधेनूना समूहो गौधेनुकम् इति भवति। 'जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्' इति वृद्धिनिमित्ते तद्धिते उत्तरपदस्य वा वृद्धि, पूर्वपदस्य तु नित्यम्। 'पोटायुवति' इत्यादिना समास। अधेनूना समूह आधेनवम्, आधैनवम् इत्यत्र 'धेनोरनञ' इति ठञ्निषेधात् प्राग्दीव्यतीय उत्सादिलक्षणोऽञ्। धेनुष्या—धेनुर्बन्धकीकृता, पीतदुग्धेति यस्या प्रसिद्धि। 'संज्ञायां धेनुष्या' इति यत् प्रत्यय षुगागमश्च निपात्यते। धेनुर्भविष्यतीति धेनुम्भव्या—'धेनोर्भव्ये मुम्' इति मुमागम॰ ॥९०१॥

९२२. ग्लै म्लै हर्षक्षये। हर्षक्षयो धातुक्षय। ग्लायति। जग्लौ। जग्लतु॰। जग्लाथ, जग्लिथ। जग्ल, जग्लौ। जग्लिव। जग्लिम। ग्लाता। ग्लास्यति। ग्लायतु। अग्लायत्। ग्लायेत्। आशिषि–ग्लायात्, ग्लेयात्–'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इति स्थोऽन्यस्य संयोगादेरार्द्धधातुके किति लिङि वा एत्वम्। अग्लासीत्—सगिटौ। जिग्लासति। जाग्लायते। जाग्लेति। जाग्लीत –'ई हल्यघो' इति क्ङिति सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य चाघोरभ्यस्तस्य चाकारस्य ईकारविधानादीत्वम्—लोटि हेरपित्त्वान्ङित्त्वादीत्वम्–जाग्लीहि। ग्लपयति, ग्लापयति। अजिग्लपत्। प्रग्लपयति। 'ग्लास्नावनुवमा च' इति अनुपसृष्टस्य वा मित्त्वमुक्तम्। सुग्लायतीति सुग्ल'—'आदेचः' इत्यात्वं

प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरनैमित्तिकमिति 'आतश्चोपसर्गे' इति उपसृष्टादाकारान्ताद् विहित को भवति। ग्लान —'सयोगादेरातो धातोर्यण्वत' इति निष्ठानत्वम्। ग्लास्नु —'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु'। सुग्लान भवता—'आतो युच्' इति ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु युच्। स्त्रिया ग्लानि —'ग्लाम्लाज्याहात्वरिभ्यो नि' इति नि। ग्लौ —'ग्लानुदिभ्या डौ' इति डौ, डित्त्वात् टिलोप। 'च्विरव्ययम्' 'अय च्व्यन्त एवाव्ययम्' इति नियमात् 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययत्वाभावात्। तेन ग्लावौ, ग्लाव. इत्यादि यथासम्भव नेयम्॥ एव म्लायति इत्यादि। 'म्लै गात्रविनामे' इति केचित्पठ्यते, गात्रविमान कान्तिहानि ॥९०२-९०३॥

६३४. द्यै न्यक्करणे। 'न्यङ्गविधाने' इति क्षीरस्वामी। 'न्यङ्ग कुत्सिताङ्गम्' इति च। द्यायति। दद्यौ इत्यादि ग्लायतिवत्॥९०४॥

६३५. द्रै स्वप्ने।

६३६ ध्रै तृप्तौ।

६३७ ध्यै चिन्तायाम्। द्रायति। ध्रायति। ध्यायति इत्यादि ग्लायतिवत्। निद्रालु —'स्पृहिगृहि' इत्यालुचि 'द्रा कुत्साया गतौ' इत्यादादिकस्य ग्रहणमिति वृत्तौ। निद्रा—'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। अनिद्रो निद्रावान् भवति निद्रायति, निद्रायते—'लोहितादिडाज्भ्य क्यष्' इति लोहितादेराकृतिगणत्वादस्मात् च्व्यर्थे भवत्यर्थे वा क्यष्। 'वा क्यष' इति पक्षे तङ्। 'निद्राशब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते' इति न्यासकैयटपदमञ्जर्यादिषु। निद्रातीति निद्र —'आतश्चोपसर्गे' इति कर्तरि क, अस्माद्वा क्यष्। उक्त चैतत् 'द्रा कुत्साया गतौ' इत्यत्र आत्रेयेण। निद्राणः—अकर्मकत्वात् कर्त्तरि निष्ठा, 'सयोगादे' इति निष्ठानत्वम्। निद्रित — इति तारकादेराकृतिगणत्वादितच्। सुष्ठु ध्यायतीति 'ध्यायते सम्प्रसारण च' इति क्विप्सम्प्रसारणयो 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घे—सुधी। सुधियौ इत्यादौ 'एरनेकाच' इति यण 'न भूसुधियो' इति निषेधात् 'अचिश्नु' इति इयङ्। ध्यात.—'संयोगादे' इति निष्ठानत्वम् 'न ध्याख्या' इति निषिध्यते। धीवा—'ध्याप्यो सम्प्रसारणं च' इति क्वनिपि सम्प्रसारणे परपूर्वत्वदीर्घत्वे। स्त्रियाम्—'वनोरच' इति ङीब्रेफयो —धीवरी ॥९०५-९०७॥

६३८. रै शब्दे। रायति। ररौ इत्यादि पूर्ववत्। कीति रायति इति कीर — 'सुपि स्थ.' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्। एवमीदृशा अन्येऽपि निर्वाह्या.। 'रा दाने' इत्यदादौ ॥९०८॥

६३९. स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः। एको दन्त्यादि। अपरो मूर्द्धन्यादि.। षोपदेशलक्षणपर्युदास एक एव गृह्यते, उभयोः पाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तत्रार्थयोर्यथासङ्ख्यं न भवति, पृथगनिर्देशात्। स्त्यायति। तस्त्यौ इत्यादि ग्लैवत्।

---

१. क्षीरतरङ्गिण्याम्।

षोपदेशस्यापि 'धात्वादेः षः सः' इति इदमेव रूपम्। प्रयोजनं तु तिष्ट्यासति, अतिष्ट्यपत् इत्यादावादेशसकारत्वात् षत्वम्। यत्तु मैत्रेयसम्मताकारकाश्यपादिभिरुक्तम्—'पुनः पाठफलं धात्वादेः षः सः इति सत्वाभावः' इति तत् 'अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः' इति लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्ष्यम्। पाठे षोपदेशानां प्रयोगे सादित्वादज्दन्त्यपरत्वं हि लक्षणम्, व्यापकेन च नाम लक्षणेन भवितव्यम्। प्रस्तीतः, प्रस्तीमः। प्रस्तीतवान्, प्रस्तीमवान्—'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति निष्ठायां सम्प्रसारणे परपूर्वत्वदीर्घत्वयोः 'प्रस्त्योऽन्यतरस्याम्' इति प्रोपसृष्टादस्मात्परायाः निष्ठायास्तकारस्य पक्षे मकारः। मकाराभावे 'संयोगादेः' इति निष्ठानत्वस्य 'स्त्यः' इति सम्प्रसारणे पूर्वत्रासिद्धत्वात् कृते च तस्मिन् यण्वत्त्वाकारान्तत्वयोरभावादप्रसङ्गः। 'प्रस्त्यः' इति लघुवक्तव्ये 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति वचनम् 'प्रशब्दो यस्माद्धातूपसर्गसमुदायात्पूर्वः' इत्याश्रयणार्थम्। तेन प्रसस्तीतः इत्यादावन्योपसर्गव्यवधानेऽपि सम्प्रसारणं भवति। मत्वं तु 'प्रस्त्यः' इति निर्देशाद्व्यवहिते न भवति। स्त्यानः, संस्त्यानः इत्यादौ प्रस्त्याभावान्न सम्प्रसारणम्, नापि मत्वम्। 'सम्प्रसारणविधौ षोपदेशोऽप्ययं स्त्यारूपो गृह्यते' इति वृत्त्यादौ, तेन तस्यापि निष्ठायामुक्तान्येवोदाहरणानि द्रष्टव्यानि। येऽस्य सत्वं नेच्छन्ति तेषां स्त्यारूपमापन्नयोर्द्वयोर्ग्रहः इति, वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधश्च। न चास्त्यस्य प्रकृतिवदनुकरणमिति स्त्यारूपत्वम्, यतस्त्यैप्रकृतावेव सत्वं नाभ्युपगम्यते। स्त्यायति संहन्यतेऽस्यां गर्भ इति स्त्री—सस्त्याने 'स्त्यायतेर्ड्रट्' इति ड्रटि डित्त्वाट्टिलोपे वलिलोपे च टित्त्वान्ङीप्। द्विवचनाद्यजादौ 'स्त्रियाः' इतीयङि—स्त्रियौ इत्यादि। अम्शसोस्तु 'वाम्शसोः' इति इयङ्विकल्पनात्—स्त्रीम्, स्त्रियम्। स्त्रियः, स्त्रीः इति प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि भवति। 'नेयङुवङ्' इत्यत्र 'अस्त्री' इतिनिषेधादियङ्स्थानत्वेऽपि नदीत्वात् स्त्रियै, स्त्रियाः। स्त्रियाम् इत्यत्र 'आण्नद्याः' इति ङिद्वचनस्याऽडागमो 'ङेराम्' ङेराम् भवति। तथा स्त्रीणाम् इत्यत्र 'ह्रस्वनद्यापो' इति नुड् भवति। तथा हे स्त्रि इत्यत्र 'अम्बार्थनद्योः' इति ह्रस्वो भवति। स्त्रियाः सम्बन्धि स्त्रैणम्—'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्' आभ्यां यथासङ्ख्यं प्राग्भवनीयार्थेषु तत्तदर्थानुकूलसमर्थविभक्तिभ्यां नञ्स्नञाविति नञ्। स्त्रीत्वम्। स्त्रीता—'आ च त्वात्' चकारेण त्वतलोरभ्यनुज्ञानात् त्वतलौ। 'स्त्रीवन्मा भूम' इति भाष्यकारप्रयोगाद्वतिस्साधुः। 'स्त्री पुंवच्च' इत्यादिनिर्देशस्य प्रयोगापेक्षत्वाद्वा। अत्र विषये 'बाधकान्येव निपातनानि' इति नञ्स्नञौ वतिना बाध्येते, 'यथा सर्वनाम' इत्यत्रणत्वम्। परस्त्रिया अपत्यं पारशवः—'परस्त्री परशु च' इति शिवादिपाठादपत्ये परशुभावश्च। पारस्त्रैणेयः—'कल्याण्यादीनामिनङ्' इति ढकीनङादेशोऽन्त्यस्य। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। कुस्त्रिया भावः कर्म वा कौस्त्रम्—युवादित्वादण्।

एवं सौत्रम् । दौत्रम् । श्रीतरा, श्रितरा—'नद्या शेषस्य' इति ह्रस्वो वा । सूत्रार्थश्चेलत्यादौ द्रष्टव्य । स्तूप उच्छ्राय —'स्त्य सम्प्रसारणमुष' इति पप्रत्यय, प्रसारणपूर्वत्वे तस्य चेकारस्य उकारो दीर्घश्च । 'ऊ च' इत्येव वक्तव्ये दीर्घविधान ह्रस्वस्यापि श्रवणार्थम्, तेन स्तुप- इत्यपि भवति ॥६०९ ६१०॥

६४० खै खदने । खदनं स्थैर्यं हिंसा च । खायति । चखौ । खाता इत्यादि ॥६११॥

६४१. क्षै जै षै क्षये । क्षायति । चक्षौ । क्षाता इत्यादि । क्षाम । क्षामवान्—'क्षायो म.' इति निष्ठातो म । णौ क्षपयति । अयं मिदिति घटादौ ध्वनतावुक्तम् ॥ एवं जायति, जजौ, जाता ॥ सायति । ससौ । साता । 'घुमास्था' इत्यत्र साग्रहणेन स्यतेर्ग्रहणं नास्येति आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्वाभावात् सायात् इति भवति । अत एव सायते, सासायते इत्यादौ 'घुमास्था' इति ईत्वं न भवति । तथा च तत्र न्यासे गामादाग्रहणेष्वविशेषमुक्त्वा 'षो अन्तकर्मणि' इत्ययमेवोपात्त । तथा च तन्त्रान्तरे—'स्थास्यति जहातिमाति' इति स्पष्ट 'षो अन्तकर्मणि' इत्ययमेव निर्दिश्यते । 'विभाषा घ्राधेट्-शाच्छास' इति सिचो लुग्विधावपि श्यन्विकरणाभ्या साहचर्यात्स्यतिरेव गृह्यते—इत्यस्मात्सिचि सकि च असासीत् इत्येव भवति । सिषासति—आदेशसकारत्वात् षत्वम् । सापयति । असीषपत्—'शाच्छासा' इति युग्विधावपि श्यन्विकरणाभ्या शाच्छासाभ्या साहचर्यात् स्यतिरेव गृह्यते इति अस्य पुगेव भवति । केचिदमु दन्त्यादि पठन्ति । तत् षोपदेशलक्षणविरोधादुपेक्ष्यम् ॥६१२ ६१४॥

६४२. कै गै शब्दे । इह शब्द शब्दविशेष । उक्तं चैव स्वामिना । कायति । चकौ । काता । काक-—'इणभीक' इति कन् । गायति । जगौ । गाता इत्यादि । 'घुमास्था' इत्यत्र 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति लाक्षणिकगारूपस्य गायतेरपि ग्रहणात् आशीर्लिङि एत्वे गेयात इति भवति । 'गातिस्था' इत्यत्र 'गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम्' इति वृत्तावुक्तत्वात् अस्मात्सिचो लुगभावात् अगासीत् इति भवति । गाथक । गायनः—'गस्थकन्' इति 'ण्युट् च' इति कर्त्तरि थकन्, ण्युट् च । ण्युटो णित्त्वात् 'आतो युक्' इति युक् । टित्त्वात् स्त्रियाम्—गायनी । वासरूपेण ण्वुल्तृचो —गायक, गाता इति भवति । उद्गाता, तस्य भावकर्मणी औद्गात्रम्—'उद्गात्रादिभ्योऽञ्' इति अञ् । साम गायतीति सामग —'गापोष्टक्' इति कर्मण्युपपदे टक् । टित्त्वात् स्त्रियाम्—सामगी । गीत्वा । गीतम्—'घुमास्था' इति ईत्वम् । प्रगीति —'स्थागापापचो भावे' इति स्त्रियां भावे क्तिन् । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं 'आतश्चोपसर्गे' इत्याङो बाधनार्थम् । गाथा पद्यविशेष.—'उषिकुषिगार्तिभ्य: थन्' इति थन् । अवगथः प्रातस्सवनं सोमो वा—'निशीथगोपीथावगथा ' इत्यवपूर्वादस्मात्थनि धातोर्ह्रस्वत्व च निपात्यते । उद्गीथः—'गश्चोदि' इति उदुपपदात्क्थन् । 'घुमास्था' इतीत्वम् ॥६१५-६१६॥

६४३. शै[1] श्रै[1] पाके । इह पाको विक्लित्ति । तथा च 'श्रृतं पाके' इत्यत्र वृत्त्यादावुक्तम् । शायति । शशौ । शाता ॥ श्रायति । शश्रौ । श्राता इत्यादि गायतिवत् । श्रपयति इति घटादित्वात्पाके मित्त्वम् । अन्यत्र श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थ । श्रृत क्षीरम्—'श्रृत पाके' इति क्ते श्रृभावो निपात्यते । अत्र पाको विक्लित्ति , तत्-फलको व्यापारश्च । तत्र तत्फलके व्यापारे णिचमन्तरेण वृत्तेरभावात् श्रपेरप्यय श्रृभाव इति श्रृत क्षीर देवदत्तेन इति भवति । तथा च तत्र वार्त्तिकम्—'श्राश्रप्यो श्रृभावो निपात्यते' इति । यस्तु श्रपेर्णिचि श्रपिशब्द , न तस्यायमादेश , 'पाक' इति वचनात् । अत्र पाचनार्थे पाकस्तु गुणभूत । अयं श्रृभावो व्यवस्थित-विभाषाविज्ञानात् क्षीरहविपोनित्य भवति । अन्यत्र तु न भवति—श्राणा यवागू , श्रपिता यवागू इति । 'सयोगादे ' इति निष्ठानत्वम् । श्राणास्मै नियमेन दीयते श्राणिक —'श्राणामांसौदनाट्टिठन्' इति नियमेन दीयमानोपाधिकार्थात्प्रथमान्ता-त्तदस्मै दीयते चतुर्थ्यर्थे टिठन् । टित्त्वात् स्त्रियाम्—श्राणिकी । श्राति इत्यादा-दिकस्य, श्रापयति इति चौरादिकस्य ।।९१७-९१८।।

६४४. पै श्रो वै शोषणे । पायति । 'पाघ्रा' इत्यत्र नास्य ग्रहणम् , पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ऐकारोपदेशसामर्थ्यात् शिति पारूपस्यैवाभावाच्च । पपौ । पाता । पास्यति । पायतु । अपायत् । पायेत् । आशिषि पायात्–'घुमास्था' इतीत्वम् , तद्विषय 'एर्लिङि' इत्येत्व चास्य न भवति, पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । अत एव 'गातिस्था' इति सिज्लुग्विधावपि अस्याग्रहणात् अपासीत् इति भवति । पिपासति । पापायते—'ई हल्यघो ' इत्यभ्यस्ताश्रयमीत्व क्ङित्सार्वधातुकविषयमितीह न भवति । पापाति, पापेति—ईटि गुण । पापीत —'ई हल्यघो ' इति क्ङित्सा र्वधातुकपरत्वादीत्वम् । पापति—'श्नाभ्यस्तयो ' इत्याल्लोप । लङि—अपापेत्, अपापात् । अपापाताम् इत्यादि । 'सिजभ्यस्त' इति नित्य जुस्भावे—अपापु । 'लङ शाकटायनस्यैव' इति विकल्पो नेति धयतावुक्तम् । आशीर्लिङि—आर्द्ध-धातुकत्वात् 'ई हल्यघो ' इतीत्वाभावात् पापायात् इति भवति । 'घुमास्था' इति ईत्वमस्य नेति प्रागेवोक्तम् । पाययति—'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति णौ युगागम । तत्र लाक्षणिकपारूपस्य ग्रहणमिति वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु । पीत्वा । पात[2] सर । पा इति पानार्थ इहाग्रे । रक्षणार्थोऽदादौ ॥ वायति । ववौ इत्यादि पायतिवत् । णौ—वापयति सर । आत्वे पुक् । 'वो विधूनने जुक्' इत्यत्र 'वा गतिगन्धनयो ' इत्यादादिकस्यैव ग्रहणम् , तस्यैव विधूनने वृत्तिसम्भवादिति व्याख्यातार । 'शाच्छासा' इति युक्तु तत्रैव 'वे' इति निर्देशात् 'वेञ् तन्तु-

---

१-१ श्रै स्रै इति ख पुस्तके, रूपाण्यपि तथैव बोध्यानि । 'स्रै श्रै' इति क्षीर-स्वामी । २. 'पान' इति क. पुस्तके, तच्च अधिकरणे ल्युट्त्वाद्बोध्य. ।

सन्ताने' इत्यग्रे पठिष्यमाणस्यैव, न त्वस्य प्रसजति। वात फलम्—ओदित्त्वान्नत्वम् ॥९१९-९२०॥

६४५ ष्टै वेष्टने। स्तायति। तस्तौ। स्ताता। स्तापयति। अतिष्टपत् इत्यादि। अयं च पाठो मैत्रेयस्य। भट्टभास्करोऽप्यत्रैवानुकूल, यदाह—"'स्तायूना पतये नम' इत्यत्र छद्मना वस्त्रादीनपहरन्ति ते स्तायव। 'ष्टै वेष्टने' इत्यस्माद्धातोरुल्कादुण्" इति। स्वाम्यादयस्तु बहव 'ष्णै वेष्टने' इति पठन्ति। तथा च निरुक्तम्—'उष्णीष स्नायते'[1] इति। व्याचख्युश्चैवम्—'उष्णीष शिरोवेष्टनम्। स्नायते शौचार्थस्य वेष्टनार्थस्य वा, उभयत्रापि सम्भवात्'[2] इति। अत एव व्याख्यानात् 'ष्णै शोभने' इत्यपि भूवादौ द्रष्टव्य। प्रयुज्यते च भारते—

पाञ्चाल्या पद्मपत्राक्ष्या. स्नायन्त्या. जघन घनम्।
या. स्त्रियो दृष्टवत्यस्ता: पुम्भाव मनसा ययु ॥

इति। क्रियानिघण्टौ च 'स्नाति स्नायत्याप्लवते' इति। दैव च—'स्नातीति शौचे स्न स्नापयेदिति चेच्छन्ति केचन'[3] इति ॥९२१॥

६४६ दैप् शोधने। पकारोऽदाबिति विशेषणार्थ। अयमेव लाक्षणिकानामपि घुसञ्ज्ञकाना ग्रहणे लिङ्गम्। दायति इत्यादि पायतिवत्। णिचि—दापयति। अदीदपत्। दाण् दाने, 'देङ् रक्षणे' इतीहैवाग्रे। 'दाप् लवने' इत्यदादौ। 'डुदाञ् दाने' इति जुहोत्यादौ। दो 'अवखण्डने' 'दीङ क्षये' इति च दिवादौ॥ ९२२॥

६४७ पा पाने। पिबति—'पाघ्रा' इत्यादिना पिबादेश। 'पिबेर्गुणप्रतिषेध' इति कात्यायन। वर्द्धमानस्तु—"'लोप पिबते' इति लिङ्गाद् गुणो न" इति। वृत्तौ तु 'अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्त' इति, अतो लघूपधत्वाभावान्न गुणप्रसङ्ग। पपौ। पाता। पास्यति। पिबतु। अपिबत्। पिबेत्। आशिषि—पेयात्—'एर्लिङि' इत्येत्वम्। अपात्—'गातिस्था' इति सिचो लुक्। पिपासति। पेपीयते—'घुमास्था' इत्यादिनेत्वे द्वित्वम्। पापेति। पापाति। पापीत—'ई हल्यघो' इतीत्वम्। पापति—'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप। पापिता—इत्यादाविटि 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप। लङि 'सिजभ्यस्त' इति नित्यं जुसि—अपापु। 'लङ शाकटायनस्यैव' इति विकल्पो नेति धयतावुक्तम्। लिङि—पापायात्। अनार्धधातुकत्वात् 'घुमास्था' इतीत्व न भवति। आशिषि आर्द्धधातुकत्वादीत्वापवादे 'एर्लिङि' इत्येत्वम्—पापेयात्। लुङि—'गातिस्था' इति सिचो लुकि अपापात्। अपापु—'आत' इति जुस्। पाययति। पाययते—'न पादमि' इति निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदस्य प्रतिषेध। 'शाच्छासा' इत्यादिना युक्। णेश्चङि

---

१. नि० ७।१२।६। २. स्कन्दस्वामिकृतव्याख्यानमिदम्। ३. दै० १२ का०।

'लोप. पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधाया आकारस्य लोप'। युक्ययमुपधा भवति। अल्लोपस्य 'णौ कृतं स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वात्पायूशब्दस्य द्विर्वचने 'ईच्चाभ्यासस्य' इतीकारे अपीप्यत् इति भवति। तत्र पिबतेरिति तिपा निर्देशाद् यङ्लुकि अपापयत् इति भवति। उत्पिब –'पाघ्राध्माधेट्दृशश्श' इति कर्तरि श-प्रत्यये पिबादेश। सुराप। शीधुप —'गापोष्टक्' इति कर्मण्युपपदे टक्। टित्त्वा-त्स्त्रिया सुरापी। अत्र 'पिबते सुराशीध्वो' इत्युपपदनियमादुपपदान्तरे 'आतोऽ-नुपसर्गे क' इति को भवति। विशेष स्त्रिया डीबभाव –क्षीरपा ब्राह्मणी इति। द्वाभ्या पिबतीति द्विप —'सुपि स्थ' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्तत्र च 'आत' इत्यनुवर्त्तनादाकारान्तादस्मात्सुप्युपपदे कप्रत्यय। एव कच्छपादय। प्रपिबन्त्य-स्यामिति प्रपा—'घञर्थे कविधाने स्थास्नापाव्यधियुध्यर्थम्' इत्यधिकरणे क। प्रपीति –'स्थागापापचो भावे'इति भावे क्तिन्। 'स्त्रिया क्तिन्'इत्येव सिद्धे वचनम् 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्बाधनार्थम्। पीत्वा—'घुमास्था' इतीत्वम्। प्रपाय—'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध। निपीय इति—पीङो रूपम्। पीत्वास्थिरक —'मयूरव्यंस-कादयश्च' इति तत्पुरुष। 'समासेऽनञ्पूर्वे' इति क्त्वो ल्यबादेशोऽत एव मयूरव्यंसकादिपाठान्न भवति। यद्वा—'अनञ्' इति नञ्सदृशमव्ययं परिगृह्यते, तेन नञोऽन्येनाव्ययेन क्तान्तस्य समासेऽय ल्यब्विधिरिति इह नैव प्रसजति। पीति पान, पीयतेऽनेनेति वा पानम्, क्षीरस्य पान क्षीरपानम्, क्षीरपाणम् इति वा– 'वा भावकरणयो' इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषये पाननका-रस्य णत्वविकल्प। क्षीर पान येषा ते क्षीरपाणा उशीनरा —इत्यत्र 'पान देशे' इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य भावकरणविषयपाननकारस्य देशेऽभिधेये नित्य णत्वम्। 'पय. पान भुजङ्गानाम्' इत्यत्र "कर्मणि च येन सस्पर्शात् कर्तु शरीरसुखम्" येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तु शरीरस्य सुख भवति तस्मिन्कर्म-ण्युपपदे धातोर्भावे ल्युडिति ल्युट्। एव चोपपदसमास सिद्ध। 'ल्युट् च इति ल्युटि तु 'षष्ठी' इति समासस्य 'कर्मणि च' इति निषेध स्यात्। समाना पीति-सपीति –विशेषणसमास.। 'समानस्य छन्दसि' इति समानस्येति योगविभागात्स-मानस्य सभाव.। कथ पीता गाव इति, यत प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्त्तरि निष्ठया न भाव्यम्? उच्यते, पान पीतमेषामस्तीत्यर्शआद्यजन्तोऽयं द्रष्टव्य। पायुः— 'कृवापाजि' इत्युण्। सोमपीथ' सोमपानम्—'पातृतुदिवचिविचिरिचिसिचिभ्य क्थन्' इति क्थन्। पेरु. आदित्य —'मापोरुरिच्च' इति रुप्रत्यय, इकारश्चान्ता-देश, तस्य च गुण.। पापम्—'पानीविषिभ्य प.' इति प। पाथ —'पाते-रसुन्' इत्यसुन्प्रत्यय थुगागमश्च। पय.—'पिबतेरीच्च' इत्यसुनि ईकारेऽन्तादेशे गुणायादेशौ। पय इवाचरति पयायते पयस्यते—'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङ्।

'ओजसोऽप्सरसो नित्य पयसस्तु विभाषया' इति पक्षे सलोप । 'न' क्ये' इति 'नान्तस्यैव क्ये पदसञ्ज्ञा' नियमात् 'ससजुषोरु' इति न भवति । पयसो विकार पयस्या—'गोपयसोर्यत्' इति यत् । पाक अर्भक —'इ०भीपाका' इति इति कन् । पात्रम्—ष्ट्रन् । षित्त्वात् स्त्रिया ङीष—पात्री । पञ्चाना पात्राणा समाहार पञ्चपात्रम्—'तद्धितार्थे' इति समाहारे द्विगु । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते' इति स्त्रीत्वम् 'पात्रादिभ्य प्रतिषेध' इति निषिध्यते । 'स नपुंसकम्' इति समाहारद्विगुद्वन्द्वनिबन्धन नपुंसकत्वमेव भवति । पात्रस्य वाप क्षेत्रं पात्रिकम् । उप्यतेऽस्मिन्निति वाप । 'पात्रात् ष्ठन्' इति षष्ठ्यन्ताद्वापेऽर्थे ष्ठन् । षित्त्वात् ङीषि—पात्रिकी क्षेत्रभक्तिरिति । पात्रं परिमाणविशेष, पात्रं सम्भवति अवहरति पचति वा पात्रीणा स्थाली—'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्' इति द्वितीयान्तात्सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ख । खाभावे, प्राग्वतीये ष्ठनि पात्रिकी । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणानतिरेक सम्भव । उपसहरणमभ्यवहार । विक्लेदन पाक । द्वे पात्रे सम्भवति अवहरति पचति वा द्विपात्रिकी, द्विपात्रीणा । 'द्विगोष्ठंश्च' इति आढकाचितपात्रान्तात् द्विगोर्द्वितीयान्तात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन्, चकारात् खश्च । अत्रान्यतरस्याग्रहणानुवृत्ते प्राग्वतीयष्ठञपि भवति । तस्य चार्हीयप्रत्ययत्वात् 'अध्यर्द्धपूर्वा' इति लुकि 'द्विगो' इति ङीपि द्विपात्री स्थाली इत्यपि भवति । ठन्खञोस्तु विधानसामर्थ्यान्न लुक् । पात्रमर्हति पात्रिय., पात्र्य—'पात्राद् घंश्च' इति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे घन्यतौ । इह पात्र भाजन परिमाण च । सर्वपात्रं व्याप्नोति सर्वपात्रीण सूप —'तत्सर्वादे' इति ख । पात्रे समित, पात्रेबहुल । 'पात्रेसमितादयश्च' इति क्षेपे सप्तमीतत्पुरुष । अत्रैव पाठादलुक् । अत्रावधारणेन क्षेप पात्र एव समितो न पुन कचित्कार्ये इति । अयस्पात्रम्—'अत कृकमिकस' इत्यादिना अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य पात्रे परत सत्वम् । अत्र करोतिर्धातु कमिश्च, अन्यानि प्रातिपदिकानि । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अयस्पात्री इत्यत्रापि भवति । पायतीति शोषणे गतम् ॥९२३॥

६४८. घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति—'पाघ्रा' इत्यादिना जिघ्रादेश शिति । जघ्रौ । जघ्रिथ । घ्राता इत्यादि । आशीर्लिङि घ्रायात्, घ्रेयात्—'वान्यस्य' इति एत्वविकल्प । लुङि अघ्रात्, अघ्रासीत्—'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो वा लुक् परस्मैपदे । आत्मनेपदे तु—अघ्रायि । 'अघ्रासाताम् सुमनसौ' इति नित्यं सिच श्रवणमेव । जिघ्रासति । जेघ्रीयते । 'ई घ्राध्मो' इति यङीत्वम् । जाघ्रेति, जाघ्राति । जाघ्रीतः—'ई हल्यघो' इतीत्वम् । घ्रापयति । अजिघ्रपत्, अजिघ्रिपत्—'जिघ्रतेर्वा' इति चङ्परे णावुपधाया वेत्वम् । श्तिपा निर्देशात यङ्लुकि अजाघ्रपत इत्येव । आजिघ्रतीति आजिघ्र.—'पाघ्रा' इत्यादिना उपसृष्टादस्माच्छे शपि जिघ्रादेश ।

व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः—'जिघ्रते सञ्ज्ञायाम्' इति क । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते' इति सुबुत्पत्ते प्रागेवात्र समास । तेन स्त्रिया 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति अदन्तलक्षणो ङीष्भवति व्याघ्री इति । सुबन्तेन तु समासे पूर्वमेव स्त्रिया टापि ततस्सुपि अदन्तत्वाभावात् ङीष् न स्यात् । व्याघ्रस्य विकारश्चर्म वैयाघ्रम्–''प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति प्राणिवाचिभ्यो रजतादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो यथायोग विकारावयवयोरर्थयोरञित्यञि' 'न य्वाभ्याम्' इति वृद्धिनिषेध , ऐजागमश्च । वैयाघ्रेण परिवृतो रथो वैयाघ्र —'द्वैपवैयाघ्रादञ्' इति द्वैपवैयाघ्रशब्दाभ्या तृतीयान्ताभ्या 'परिवृतो रथ.' इति विषयेऽञ् । प्राग्दीव्यतीयस्याणोऽपवादः । घ्राणम् । घ्रातम्—'नुदविद' इति निष्ठानत्वविकल्प ॥६२४॥

६४६ ध्मा शब्दाग्निसयोगयो । इहाग्निसयोगो मुखवायुनाऽग्निसयोग । धमति–'पाघ्रा' इत्यादिना धमादेश शिति । दध्मौ । ध्माता इत्यादि । लिङि—धमेत् । आशिषि ध्मायात्, ध्मेयात्—'वान्यस्य' इत्येत्वविकल्प । दिध्मासति । देध्मीयते—'ई घ्राध्मो' इति यङीत्वम् । दाध्मेति–'ई हल्यघो' इतीत्वम् । दाध्मति—'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप । ध्मापयति । अदिध्मपत् । उद्धम —'पाघ्राध्मा' इत्युपसृष्टाच्छे शपि धमादेश । नासिकन्धम —'नासिकास्तनयो' इति नासिकाया कर्मण्युपपदेऽस्मात् खश् । नाडिन्धम. । मुष्टिन्धम –'नाडीमुष्ट्योश्च'नाडीमुष्ट्यो कर्मणोरुपपदयो खश्प्रत्यय । अत्र ध्मन्तस्य मुष्टिशब्दस्यापूर्वनिपाताल्लक्षणव्यभिचारात् लिङ्गात् ध्माधेटोरुपपदयोश्च यथासङ्ख्यं न भवति । पाणयो ध्मायन्ते येषु पाणिन्धमा पन्थान —'उग्रपश्येरंमदपाणिन्धमाश्च' इति खशि निपात्यते । ध्मात्वा । ध्मातम् ॥६२५॥

६५०. ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति–'पाघ्रा' इति तिष्ठादेश शिति । तस्थौ । अधितष्ठौ—'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति षत्वम् । स्थाता । स्थास्यति । अधिष्ठाता। अधिष्ठास्यति—'उपसर्गात्' इत्यादिना षत्वम् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशिषि स्थेयात्–'एर्लिङि' इत्येत्वम् । 'वाऽन्यस्य' इति विकल्पस्तु न भवति, अन्यग्रहणेन घुमास्थादिपर्युदासात् । अस्थात्—'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अध्यष्ठात्—'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । तिष्ठासति । तेष्ठीयते—'घुमास्था' इतीत्वे द्वित्वम् । तास्थाति । तास्थीत.—'ईहल्यघो' इतीत्वम् । तास्थति—'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप । स्थापयति । अतिष्ठिपत्–'तिष्ठतेरित्' इति चङ्परे णौ उपधाया इत्वम् । श्तिपा निर्देशात् अतास्थपत् इत्यत्र न भवति । सन्तिष्ठते । सन्तस्थे । सस्थाता । संस्थास्यते । सन्तिष्ठताम् । समतिष्ठत । सन्तिष्ठेत । आशिषि सस्थासीष्ट—'समवप्रविभ्यस्थ' इति तङ् । लुङि—समस्थित । समस्थिषाताम् इत्यादि । 'स्थाघ्वोरिच्च' इति सिच. किन्त्व तिष्ठतेश्चेकार । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति झलि किति सिज्लुक् सन्निपातपरिभाषया

नेति धयतावुक्तम्। सिच किस्वात्प्रत्ययलक्षणेन गुणो न भवति। एवम् अवतिष्ठते प्रतिष्ठते इत्यादि। नित्यं शब्दम् आतिष्ठते—प्रतिजानातीत्यर्थः। 'आङ स्थ प्रतिज्ञाने' इति तङ्। अर्थस्वभावादयमाङ्पूर्वः। तिष्ठते कन्या छात्रेभ्य—स्थानेन स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः। प्रकाशनमर्थोऽनेकार्थत्वाद्धातूनामिति कश्चित्। 'श्लाघह्नुङ्' इत्यत्र पदमञ्जर्यां तु 'स्थानेन स्वाभिप्रायप्रकाशनमर्थः' इत्युक्तम्। 'श्लाघह्नुङ्' इति ज्ञीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वम्। धर्माध्यक्षे तिष्ठते। तत्त्वनिर्णयमपेक्षमाणस्तिष्ठतीत्यर्थः। 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति तङ्। प्रकाशनं स्वाभिप्रायाविष्करणम्। स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेय। रूढश्चायं विवादपदस्य निर्णेतरि। तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेय इत्यत्र प्रकरणादिना विवादपदनिर्णेतु प्रतीति, न तु शाब्दीत्यात्मनेपदाभावो हरदत्तेनोक्त। कुटुम्ब उत्तिष्ठते तदर्थं घटते इत्यर्थः। 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति तङ्। ऊर्ध्वकर्मणि—आसनात् उत्तिष्ठति। अत्र 'उद ईहायाम्' इत्युक्तत्वात् अनूर्ध्वकर्मण ईहया विशेषणाद् 'अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति' इत्यत्र ईहाभावात्तङ् न भवति। उत्पद्यत इति ह्यत्रार्थः। ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते, ऐन्द्र्या ऋचा गार्हपत्यमभिधत्ते इत्यर्थः। 'उपान्मन्त्रकरणे' इति तङ्। मन्त्र करण यस्यार्थस्य स मन्त्रकरण। तदर्थादुपोपसृष्टात् स्थस्तङिति सूत्रार्थः। आदित्यमुपतिष्ठते, पूजयतीत्यर्थः। गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते, संश्लिष्यते इत्यर्थः। राजकीयानुपतिष्ठते, मित्रीकरोतीत्यर्थः। अयं पन्था स्रुघ्नमुपतिष्ठते, प्राप्नोतीत्यर्थः। 'उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम्' इति तङ्। 'आज्ञा प्रतीषुर्विनयादुपास्थु'[1] इत्यत्र भट्टिश्लोके देवपूजादिभ्योऽन्योऽर्थ इति तङ् न कृत। अर्थी राजानमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति इति वा। लिप्सुरुपसर्पतीत्यर्थः। उपोपसृष्टोऽयमर्थान्तरवृत्त्या सकर्मक। 'वा लिप्सायाम्' इति तङ्विकल्प। यावद्भुक्तमुपतिष्ठते—वीप्सायामव्ययीभाव। भोजने भोजने सन्निधत्त इत्यर्थः। 'अकर्मकाच्च' इति उपोपसृष्टादस्मादकर्मकात्तङ्। तिष्ठतीति स्थायी—ग्रहादित्वाण्णिनि। समे तिष्ठतीति समस्थ—'सुपि स्थ' इत्यत्र सुपीति योगं विभज्य आकारान्ताना कर्त्तरि कविधानात्क प्रत्यय। अत्र 'स्थ' इति वचन तिष्ठतेरप्याकारान्तत्वात्पूर्वेणैव कस्य सिद्धत्वात् 'अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्ति' इति न्यायेन भावे कविधानार्थम्। तेनाखूनामुत्थानम् आखूत्थ। शलभोत्थ इति भवति। 'उद. स्थास्तम्भो पूर्वस्य' इति सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकार। श सुखम्, तत्र तिष्ठतीति शंस्थः—'स्थ क च' इति कप्रत्यय। चकारात् क्विपि—शंस्थाः। 'घुमास्था' इति ईत्व भाष्यकारप्रयोगान्न भवति। 'ईत्वमवकारादौ' इति तु न स्थितम्। ननु 'सुपि स्थः' इत्यत्र योगविभागात्क सिद्ध, 'क्विप्च' इति क्विबपि वासरूपेण,

---

[1] भ० का० ३।४३।

तत्र किं 'स्थः क च' इति सूत्रेण? उच्यते, 'शमि धातो संज्ञायाम्' इत्यत्र धात्वधिकारादेव धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं बाधकबाधनार्थमित्युक्तम्। तेन यथा शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला चेत्यत्र 'कृञो हेतुताच्छील्ये' इति ट बाधित्वाज् भवति, तथा कक्विपावपि बाधित्वात्राप्यच् स्यात्। कं तु परत्वादपि बाधेतेति, तन्मा भूदित्यारब्धव्यमेव 'स्थ क च' इति सूत्रम्। एवमपि किं क्विपो विधानेन, यतो वासरूपेणायमपि भविष्यति? नैतत्, अस्याविधाने यथा क अचं बाधते, तथाऽमुमपि बाधेत। स्थास्नु –'ग्लाजिस्थश्च' इति तच्छीलादौ क्स्नु, 'घुमास्था' इतीत्वम् 'स्था आ' इत्याकारप्रश्लेषेणाकारान्तस्य विधानान्नेति भाष्ये स्थितम्। अन्ये तु–"गिदयम्, तेनेत्वस्य न प्रसङ्ग। जिष्णु इत्यत्र गुणाभावस्तु 'न धातुलोप आर्द्धधातुके', 'क्ङिति च' इति सहितया सूत्रपाठात् कृतचर्त्वस्य गकारस्यापि तत्र निर्देशात्। तथा 'श्युक: किति' इत्यत्रापि चर्त्वेन गकारस्यापि निर्देशाद् भूष्णु इत्यत्रेडभाव" इत्याहु। उक्त च—

स्नोर्गित्वान्न स्थ इकार किन्ङितोरीत्वशासनात्।
गुणाभावस्त्रिषु स्मार्य. श्र्युकोऽनिट्त्व कगोरितो ॥ इति।

स्थायुक.—'लषपतपद' इत्यादिनोकञ्। स्थावर'—'स्थेशभास' इति वरच्। प्रस्थास्यते इति प्रस्थायी—'प्रे स्थ' इति णिनि। णित्त्वाद्युगागम। गम्यादिषु पाठात् 'भविष्यति गम्यादय.' इति भविष्यत्कालता। स्थित्वा। स्थितम्। उपस्थितो गुरु शिष्य। उपस्थितो गुरु शिष्येण 'गत्यर्थ' इत्यादिना कर्तृकर्मणो, क्त'। उपपूर्वोऽयं सकर्मक। 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इति 'घुमास्था' इतीत्वापवाद ईकार। प्रस्थाय इत्यत्र 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब् बाधते' इति ल्यप पूर्वमीत्वं न न प्रवर्त्तते। पश्चात्तु निमित्ताभावान्नास्य प्रसङ्ग'। प्रतिष्ठतेऽस्मिन्निति प्रस्थ— 'घञर्थे कविधानम्' इति क। माहकिप्रस्थो नाम उदीच्यग्राम, तत्र भवो माहकिप्रस्थ.—'प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्' इति प्रस्थोत्तरपदलक्षणोऽण् शैषिक:। 'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति अञोऽपवाद। अणञो स्वरे विशेष.। इन्द्रप्रस्थे भव. ऐन्द्रप्रस्थ—अनुदीच्यग्रामत्वात् प्राग्दीव्यतीयोऽण्। मालाप्रस्थे भव मालाप्रस्थक.—'प्रस्थपुरवहान्ताच्च' इति प्रस्थाद्यन्तादेशवाचिन शेषेऽर्थे वुञ्। छस्यापवाद। प्रतिष्ठत्यग्रे गच्छतीति प्रष्ठ—'आतश्चोपसर्गे' इति क'। 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति षत्वम्। अग्रगामिनोऽन्यत्र प्रस्थ। प्रस्थिति.— 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिन्। 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङोऽपवाद: 'द्यतिस्यति-मास्थामित्ति किति' इति इत्वम्। कथं तर्हि आस्था इति? 'व्यवस्थायामसंज्ञायाम्' इति निर्देशात् ज्ञापकादुत्सर्गोऽङपि भवति। आस्था शीलमस्य आस्थ—'छत्रादि-भ्यो ण.' इति शीलोपाधिकात्प्रथमान्ताच्छत्रादेरस्येत्यर्थे णप्रत्यय:। यद्यपि

छत्त्रादिषु स्थाशब्द पठ्यते, तथापि केवलस्याभावात् सोपसर्गादेव प्रत्यय । छत्त्रादिणान्तस्य कार्मशब्दस्य 'अन्' इति अण्निबन्धनप्रकृतिभावबाधनार्थात् 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति टिलोपनिपातनाल्लिङ्गात् 'छत्त्रादिभ्यो णेऽण्कार्यं भवति' इति ज्ञापनात् स्त्रिया ङीपि आस्थी इति भवति । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानीयम्—बाहुलकादधिकरणेऽनीयर् । उपस्थानीय इति 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तृकर्मणो । भीरूणां स्थान भीरुष्ठानम्—'भीरो स्थानम्' इति समासे षत्वम्, असमासे तु 'सात्पदाद्यो' इति निषेध एव भवति । प्राप्तिरत्वस्त्येव 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति । गो स्थाने जात. गोस्थान –'स्थानान्त' इत्यादिनाणो लुक् । स्थिरम्—'अजिरशिशिरशिथिरस्थिर' इति किरचि निपातित । स्थेष्ठ । स्थेयान्—'प्रियस्थिर' इत्यादिना वा इष्ठेमेयस्सु स्थादेशे 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे 'आद्गुण'। 'स्थिरशब्दस्य पृथ्वादिषु अपाठादिमनिच् नास्त्येव' इति वृत्तौ स्थितम् । तेन स्थेमशब्दश्चिन्त्य. । स्थिर करोति स्थापयति–'णाविष्ठवत्' इति इष्ठवद्भावाण्णौ स्थादेशे वृद्धिपुकौ । गविष्ठिर, युधिष्ठिर —'गवियुधिभ्या स्थिर' इति षत्वम् । 'हलदन्तात्सप्तम्या' इति अलुक् । अम्बेव तिष्ठतीति अम्बष्ठ.—'सुपि स्थ' इति क । उपपदसमासे वृत्तिस्वभावात् इवार्थोऽन्तर्भूत । न्यासे—'अम्बायां तिष्ठति'इति व्युदपादि । 'ङ्यापो संज्ञाछन्दसो'इति पूर्वपदस्य ह्रस्व । "अम्बाम्बगोभूमि' इति अम्बादिभ्य परस्य स्थ सकारस्य षत्वम् । एवम् आम्बष्ठादीन्युदाहार्याणि । तत्र रूढिषु यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्ति । सर्वत्र 'सुपि स्थ.' इति क । गोष्ठ इत्यत्र तु गाव: तिष्ठन्त्यस्मिन्निति प्रथमान्ते गोशब्दे उपपदे घञर्थे क' इत्यधिकरणे क । भूतपूर्वं गोष्ठम् गौष्ठीनम्—'गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे' इति भूतपूर्वत्वौपाधिकार्थात् गोष्ठात् स्वार्थे खञ् । गोष्ठी—इति गौरादित्वात् ङीषि । सव्येष्ठ.—इत्यत्र 'हलदन्त.त्' इत्यलुक् । एव परमेष्ठि-दिविष्ठयोरपि । यद्वा—अत्रैव सविभक्तिकनिर्देशसामर्थ्यात् अलुक् । अपष्ठ इति वृत्तिमुपादाय 'अपाष्ठ' इति क्वचित् पाठ' । तत्र "'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ" इति न्यासे उक्तम् । 'कुष्ठः इत्यत्र यदा कुशब्दो निपातस्तदा प्रथमान्तेऽस्मिन्नुपपदे विधि । अथानिपातस्तदा सप्तम्यन्त 'इति च न्यासे । सव्येष्ठा । सव्येष्ठी । सव्येष्टा सारथि । 'स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम्' इति षत्वम् । अत्र स्थाशब्दे विवदन्ते—"'सव्ये स्थश्छन्दसि' इति ऋन्नन्तस्य च 'नयतेर्डिच्च' इत्यत डिदित्यनुवर्तनाड्डित्वाट्टिलोपे 'ऋदुशनस्' इति अनङि सर्वनामस्थानदीर्घत्वम्" इति न्यासे । प्रदीपादौ तु "स्थाशब्द: क्विबन्त: 'ईत्वे वकारादौ प्रतिषेध 'इति घुमास्थादिनेत्व न भवति" इति । अनयोः क्विबन्तपक्षो न्याय्य, ऋन्नन्तत्वे स्था इत्येव स्थृशब्दस्यापि षत्वे सिद्धे तदुपादानमनर्थकं स्यात्, हर्म्येष्ठाः, रथेष्ठा इत्यादयश्च प्रयोगा नोपपद्येरन् । तत्र 'ईत्वे वकारप्रतिषेध.' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाद् अत्रैव स्थेत्यस्य निर्देशात् ईत्वाभाव इति वाच्यम् ।

परमेष्ठी इत्यत्र 'परमे स्थ' किच्च' इतीन्प्रत्ययः। कित्वादाकारलोपः। सुष्ठु, दुष्ठु—'अपदु सुषु स्थः' इति कुप्रत्ययः। "मृगय्वादित्वात् कुप्रत्ययः"। इति न्यासकारवचनादयं योग ऊहित प्रतीयते। 'सुषामादिषु च' इति षत्वम्। 'उपसर्गात्सुनोति' इत्येव सिद्धे सुषामादिष्वनयोः पाठोऽनुपसर्गार्थः। यदा सुशब्दः पूजार्थस्तदा 'सु पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् एकसंज्ञाधिकारात् अनुपसर्गः। दुस्तूपसर्गप्रतिरूपकः। सौष्ठवम्, दौष्ठवम्—युवादित्वात् भावकर्मणोरण्। अपष्ठु—अयमपि सुषामादिषु द्रष्टव्यः। स्थाणुः—'स्थाणुः' इति णुः। स्थविरः—'अजिरशिशिर' इत्यादिना किरच्चि अवादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते। स्थविरस्य भावकर्मणी स्थाविरम्—युवादित्वादण्। दधित्थः। कपित्थः—'सुपि स्थः' इति कः। पृषोदरादित्वात् सकारस्य दकारः। स्थाम बलम्—मनिन्। अश्वस्येव स्थामास्य अश्वत्थामा। अयमपि पृषोदरादिः। अश्वत्थाम्नोऽपत्यम् अश्वत्थामः—'स्थाम्नोऽकारः' इति 'दित्यदित्यादित्य' इत्यत्र पाठादकारप्रत्ययः। अत्र केवलस्य स्थाम्नोऽपत्येन सम्बन्धाभावात्तदन्तविज्ञानम्। स्थलम्—'स्थाचति' इत्यादिना लः। स्थाली—गौरादिपाठात् ॥९२६॥

६५१. म्ना अभ्यासे। आमनति—'पाघ्रा' इत्यादिना मनादेशः शिति। अन्यत्र ग्लैवत्। मम्नौ इत्यादि। आम्नायः—घञि युक्। आम्नातः। आम्नातमनेन। आम्नाती व्याकरणे—'इष्टादिभ्यश्च' इति प्रथमान्तादनेनेत्यर्थे इनिः। सप्तमीविधाने 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्' इति कर्मणि सप्तमी। नीचभावमभ्यस्यतीति निम्नम्—सुपीति योगविभागात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति वा कः। नेर्नीचभाववचनत्वेन मन्यत्यर्थस्याविशेषणान्न त प्रतीहोपसर्गत्वम्। दिने आम्नायत इति द्युम्नम्। द्युशब्दो दिनवचनः। दृश्यते च 'धारयेरनु द्यून्' इति। सुतरामाम्नायत इति सुम्नं सुखम्—घञर्थे कः ॥९२७॥

६५२. दाण् दाने। यच्छति—'पाघ्रा' इति यच्छादेशः शिति। अत्रैव दाणिति विशेषणार्थो णकारः। प्रणियच्छति—घुत्वात् 'नेर्गद' इति णत्वम्। ददौ। दाता। दास्यति। यच्छतु। अयच्छत्। यच्छेत्। आशिषि देयात्—घुत्वात् 'एर्लिङि' इति एकारः। अदात्—'गातिस्था' इति सिचो लुक्। प्रण्ययच्छत्। प्रण्यदात्—'अड्व्यवायेऽपि' इति नेर्गदादिषु णत्वमिति उक्तम्। दित्सति—'सनि मीमा' इति इस्भावः। 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासस्य लोपः। 'सस्यार्द्धधातुके' इति तत्वम्। देदीयते—'घुमास्था' इतीत्वे द्विर्वचनम्। दादेति, दादाति। दात्तः—'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपे चर्त्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धे' इति वा चर्त्वविधिं प्रतीति चालोपस्य न स्थानिवत्त्वम्। लोटि हौ 'घ्वसोरेद्धौ' इत्यन्त्यविकारे अभ्यासलोपे च देहि। दापयति। अदीदपत्। दास्या माला सम्प्रयच्छते कामुकः, स तां तस्यै ददातीत्यर्थः। "दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे" इति समुपसृ-

ष्टात्तृतीयायुक्तादस्मात्तङ्, सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे। उच्यते च चतुर्थ्यर्थे तृतीया 'अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे' इति। पूर्वसूत्रे 'सम' इति षष्ठ्यन्तमित्युक्तम्। तदेवात्रानुवर्तत इति प्रेण व्यवधानेऽपि तङ् भवति-दास्या माला सम्प्रयच्छते। सम्प्रादित। 'स्थाघ्वोरिच्च' इति सिच कित्त्वम् इत्व च। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपो झलि। 'दाण' इति सानुबन्धकनिर्देशाद्यङ्लुकि नाय तङ्विधिरिति दास्या माला सम्प्रददाति इति भवति। गां प्रयच्छतीति गोप्रद –'प्रे दाज्ञ' इति कर्मण्युपपदे प्रोपसृष्टादस्मादणोऽपवाद क। ननु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययेन प्रदशब्द कृत्वा गोशब्देन षष्ठीसमासे गोप्रद इति सिद्धम्, कि सूत्रेण? उच्यते, गां प्रयच्छतीति विवक्षायामपि गोप्रदाय इति स्यात्, यथा प्रादन्येनोपसृष्टाद् गोसम्प्रदाय इति, स मा भूदिति। गोद —'आतोऽनुपसर्गे' इति अनुपसृष्टत्वे क।

'तं रत्नदायं जितमृत्युलोका रात्रिञ्चरा. कान्तिसृतोऽन्वसर्पन्'[1]।

इति भट्टिप्रयोगोऽय 'दय दाने' इत्यस्यापि द्रष्टव्य। यद्वा—'श्याद्व्यधा' इत्याकारान्तलक्षणे णे दायशब्द व्युत्पाद्य तेन रत्नस्य दायो रत्नदाय इति षष्ठीसमासो विधेय। दारु —'दाधेट्सिशदसदो रु' इति रु। दानीयो ब्राह्मण — 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति सम्प्रदानेऽनीयर्। उपदीयत इति उपदा—'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्। देयम्—'अचो यत्' इति यति 'ईद्यति' इतीत्वे गुण। दत्त्वा। दत्त। दत्तवान्। दत्ति —'दो दद् घो' इति तकारादौ किति दद्भाव। प्रत्तम्— "अच उपसर्गात्त" इति अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य योऽच् तस्य तकारस्तादौ किति इत्याकारस्य तकारे 'खरि च' इति दकारस्य तकार। अत्र 'अच' इति द्विरावर्त्तते, तत्रैकेनोपसर्गो विशेष्यते, परेण स्थानी निर्दिश्यते इत्याकारस्य स्थानित्वलाभ। अन्यथा 'आदे परस्य' इति दकारस्यैव तकार स्यात्। अन्ये तु— "'उपसर्गात्त' इति द्विकारकोऽयमादेशो निर्दिश्यते" इति अनेकाल्त्वात्सर्वादेशं कुर्वन्ति, तेषाम् 'अपो भि' इत्यत्रैकस्तकारोऽनुवर्त्य, अन्यथा अद्भिरित्यादावपि देशत्व स्यात्। नीत्तम्। सूत्तम्—"दस्ति" दा इत्यस्य यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घ इति दीर्घ। चर्त्वस्याश्रयात्सिद्धत्वात्तकारादौ द्वित्वमुत्तरपदस्य। येषाम् "उपर्गात्त' इति द्वितकारक आदेशस्तेषामाश्रयात् सिद्धिरनपेक्ष्या।

'अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्त चादिकर्मणि। सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते'[2]॥

इति वचनादवदत्तादौ अच उपसर्गात्तो न भवति। अत्रैव वार्त्तिके चकारादवदत्तादीनामबाधः। अत्र 'आदिकर्मणि' इत्यर्थात्प्रदत्तविशेषणम्। अन्ये तु—"अव-

---

१ भ० का० १२।११। २. म० भा० ७।४।४६ (पा० सू०)।

दत्तादाववादय उपसर्गप्रतिरूपका निपाता न तूपसर्गा, इति तत्वस्य नास्ति प्रसङ्ग" इति आहु । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्त । 'मरुच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इति उपर्गसंज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेऽपि तत्व भवतीति व्याख्यातार । प्रदाय— न ल्यपि' इति 'घुमास्था' इतीत्वं निषिध्यते । ल्यप पूर्वम् 'अच उपसर्गात्त' इति तो न भवति, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते' इति । दानु —'दाभाभ्या नु' इति नुप्रत्यय । देष्णु दानशील –'गादाभ्यां च' इतीष्णु । दायतीति शोधने गतम् ॥९२८॥

६५३. ह्वृ कौटिल्ये । ह्वरति । जह्वार । जह्वरतु । जह्वर्थ । जह्वरिव—क्रादिनियमादिट् । थलि तु 'अचस्तास्वत्' इति निषिध्यते । 'ऋतश्च सयोगादेर्गुण' इति गुण । अयं च वृद्ध्या पूर्वविप्रतिषेधेन स्वविषये बाध्यते । ह्वर्ता । ह्वरिष्यति— 'ऋद्धनो स्ये' इति इट् । ह्वरतु । अह्वरत् । आशिषि ह्वर्यात्—"गुणोर्त्तिसंयोगाद्यो" इति अर्तेर्ऋकारान्तस्य सयोगादेर्यकि यकारादावार्द्धधातुके लिङि च गुण इति गुण । अह्वार्षीत् । अह्वार्ष्टम् । यकि—ह्वर्यते, लिङीव गुण । यदाशीर्लिङि लुङि चात्मनेपदं तदा 'लिङ्सिचोरात्मनेपदे' इत्यधिकृत्य 'ऋतश्च संयोगादे' इति पक्षे—इटि व्यतिह्वरिषीष्ट । व्यतिह्वरिषीयास्ताम् । व्यत्यह्वरिष्ट । व्यत्यह्वरिषाताम् इत्यादि । इडभावे–व्यतिह्वृषीष्ट । व्यत्यह्वृर्त इत्यादि । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति अधिकृत्य 'उश्च' इति कित्त्वविकल्पनात् न गुण । झलि सिज्लोप । जुहूर्षति— 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे च 'हलि च' इति दीर्घ । जाह्वर्यते—'गुणोऽर्त्तिसयोगाद्यो' इत्यधिकृत्य 'यङि च' इति गुण । जह्वर्त्ति । जह्वृत । इत्यादि । लोटि हेर्ङित्त्वात् जह्वृहि । उत्तमे जह्वराणि । लङि अजह्वर् । ह्वृतम ॥९२९॥

६५४. स्वृ शब्दोपतापयो । स्वरति । सस्वार । सस्वरतु । सस्वर्थ, सस्वरिथ । सस्वरिव, सस्वरिम–'स्वरतिसूति' इति वलादाविड्विकल्प । अत एव तासौ नित्यानिट्त्वाभावात् 'अचस्तास्वत्' इति निषेधो न भवति, नापि 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति निषेधः, यतोऽयम् 'अचस्तास्वत्', 'उपदेशेऽत्वत' इति निषेधावृकारान्तैकविषयाविति नियमयन्नर्थादनृकारान्तेषु पाक्षिकत्वमात्रफल । 'श्र्युक' किति' इति निषेधेन पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् परस्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्यापि बाधाद् वस्मसो क्रादिनियमेन नित्यमिडेवेति । न च मन्तव्यम्–'श्र्युक किति' इति निषेधस्य बाधकं क्रादिनियमं स्वरत्यादिविकल्प परत्वात् बाधेत' इति, अस्मिन् प्रसक्ते पुनर्बाधकस्य निषेधस्यापि प्रसङ्गात । अस्ति च लिङ्गं पुरस्तादारभ्यमाणेनापि प्रतिषेधेन स्वरत्यादिविकल्पस्य बाधने, यदयं स्वरतेः 'सनीवन्त' इत्यादिना विकल्पं शास्ति । इदं च 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति उगन्तानां सन्यारभ्यमाणेन

निषेधेन परस्यापि स्वरत्यादिविकल्पस्य बाधेनाऽर्थवत्। येषां तु दर्शनम्— 'यावान् कश्चनेडभाव प्रतिषेधनिबन्धनो वा विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वं क्रादि-सूत्रेण नियम्यते' इति, तेषामत्र थल्यपि नित्यमिटा भाव्यम्। स्वर्ता, स्वरिता। स्वरिष्यति—'ऋद्धनो स्ये' इति नित्यमिट् विप्रतिषेधेन। स्वरतु। अस्वरत्। स्वरेत्। आशिषि स्वर्यात्—'गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्यो' इति गुण। अस्वारीत्। अस्वारिष्टाम। अस्वार्षीत्। अस्वार्ष्टाम्। सिस्वरिषति। सुस्वूर्षति—'सनीवन्त' इत्यादिना इड्विकल्प। इडभावे 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वे रपरे 'हलि च' इति दीर्घ। सास्वर्यते—'गुणोऽर्त्तिसयोगाद्यो' 'यङि च' इति गुण। सस्वर्त्ति। सस्वृंत. इत्यादि। सस्वरिता इत्यादौ स्वरत्यादिविकल्पस्य न प्रसङ्ग, स्वरतीति श्तिपा निर्देशात्। स्वारयति। असिस्वरत्। सस्वरते—'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्ति-श्रुविदिभ्य' इति समुपसृष्टादकर्मकादस्मात्तङ्। ससस्वरे। ससस्वरिषे—किति लिटि स्वरत्यादिविकल्पो नेत्युक्तम्। तेन क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरितासे, सस्वर्त्तासि। संस्वरिष्यते—'ऋद्धनो स्ये' इति नित्यमिट्। सस्वरताम्। सस्वरेत। आशिषि— संस्वरिषीष्ट, सस्वृषीष्ट। लुङि—समस्वरिष्ट। समस्वृत। इडभावे ह्वरतिवत्। 'उश्च' इति कित्त्वादगुणत्व तङ्विधौ स्वरतीति तिपा निर्देशात संसस्वर्ति इत्यादौ न तङ्। स्वृत्वा। स्वृत—'श्युक किति' इति नित्यमिण्निषेध। स्वरु—यूपे छिद्यमाने प्रथमपतितशकल, वज्रश्च। 'शृस्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्यय ॥९३०॥

६५५. स्मृ चिन्तायाम्। मातु स्मरति इत्यादि ह्वरतिवत्। 'अधीगर्थ' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। सुस्मूर्षते—'ज्ञाश्रुस्मृ' इति तङ्। स्मरयति इत्याध्याने घटादि-पाठात्। अन्यत्र स्मारयति। असस्मरत्—'अत्स्मृदृत्वर' इत्यभ्यासस्याकार इत्वा-पवाद.। अयमनेकार्थत्वात् विस्मरणे चित्तादपक्रमणे च वर्त्तते। अनन्तरं 'द्वृ वरे' इति कचित्पठ्यते। द्वरति इत्यादि, ह्वरतिवत्। द्वर्यते सह्रियते इति द्वारम्। द्वारे नियुक्तो दौवारिक—'तत्र नियुक्त' इति ठकि 'द्वारादीनां च' इति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च। द्वारादिषु तदादिविज्ञानात् द्वारपालस्येदं दौवारपालम् इत्यत्रापि वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च भवति। द्वा. इति ण्यन्तात् क्विपि ॥९३१॥

६५६. सृ गतौ। सरति। ससार। सस्रतु। सस्रु। ससर्थ। सस्रव। अजादावबृद्धि-विषये यण्। क्रादिपाठादनिट्त्वम्। सर्त्ता। सरिष्यति—'ऋद्धनो. स्ये' इति इट्। असरत्। सरेत्। स्रियात्—'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेश.। असार्षीत्। असार्ष्टाम्। 'सर्तिशास्ति' इत्यङ्विधौ अविद्यमानशपा शासिना साहचर्यात् सर्त्यर्त्योरप्य-

---

१ क्षीरतरङ्गिण्यादौ।

विद्यमानशपोर्जौहोत्यादिकयोर्ग्रहणमिति नास्याडस्ति। सिसीर्षति—'अज्झन' इति दीर्घे 'सन्यत' इतीत्वे रपरे 'हलि च' इति दीर्घे द्विर्वचनम्। सेस्रीयते—'रीङ् ऋत' इति रीङ्। सर्सर्ति। सस्रृत इत्यादि। सारयति। असीसरत्। यदायं सरतिर्वेगितगमने वर्त्तते तदा पाघ्रादिना शित्प्रत्यये धावादेशे धावति इत्यादि। उपसर्या गर्भग्रहणे प्राप्तकाला 'उपसर्या काल्या प्रजने' इति यति निपात्यते। प्रजन गर्भग्रहणं तत्र प्राप्तकाला चेदित्यर्थ। अन्यत्र ण्यति उपसार्या। सूर्यं—'राजसूयसूर्य' इति क्यपि उत्वे निपात्यते, सुवतेर्वा रुडागमे। सूर्यशब्दात् प्रत्यया सुवतौ प्रदर्शयिष्यन्ते। साधु सरतीति सरक—'पॄसॄल्व समभिहारे वुन्' इति वुन्। समभिहारेणात्र साधुकारित्वमुच्यते। तथा च वार्त्तिकम्—'साधुकारिणि वुन्विधानम्' इति। पुर सरतीति पुरसर—'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः' इति ट। एवम् अग्रतस्सरः, अग्रेसर इति। 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक्। अत्र न्यासात्रेययो॰ 'अग्रे इत्येकारान्तत्व निपातनात्' इत्युक्तम्। 'अग्रस्सरति अग्रेण सरतीत्यादावपि एकारान्तत्वं फलम्' इति च। एवं हि 'सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा', 'आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते' इत्यादय प्रयोगाश्चिन्त्या स्यु। पूर्वं सरतीति पूर्वसर—"पूर्वे कर्त्तरि" इति कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सर्त्तेष्ट। कर्तुरन्यत्राणेव। पूर्वदेश सरतीति पूर्वसार इति। उदासारी। प्रत्यासारी—'उत्प्रतिभ्याम्ाङि सर्त्तेरुपसङ्ख्यानम्' इति णिनि। परिसारी—'सम्पृच' इत्यादिना घिनुण्। सरण—'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना युच्। सृमर—'सृघस्यद क्मरच्' इति क्मरच्। सृत्वर—'इण्नशजिसर्त्तिभ्य क्वरप्' इति क्वरप्। सृत्वरी—'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। सस्रि॰—'भाषाया धाञ्कृसृगमिजनिभ्य' इति किकिनोरन्यतर। लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनम्। सार—कालान्तरस्थायी। 'सृ स्थिरे' इति कर्त्तरि घञ्। स्थिरादन्यत्र सर्ता। भावादौ घञि—सार। अयमुत्कर्षे पुंल्लिङ्ग। न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्ग। अतिसारो व्याधि॰। विसारो मत्स्य। सारो बलम्—'व्याधिमत्स्यबलेषु' इति घञ्। अस्थिरार्थमिद वचनम्। अतीसार—'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घ। अतीसारोऽस्यास्तीति अतीसारकी—'वातातीसाराभ्यां कुक्च' इति मत्वर्थे इनि कुगागमश्च। प्रसार। आसार—भावे 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' इति घञ्। 'रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते[2]' इति माघे बाहुलकादप्। एव विसर इत्यपीत्यात्रेय॰। उपसरो गवाम्। स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते। 'प्रजने सर्त्ते' इत्यप्। परिसर॰। अवसर—'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति करणाधिकरणयोर्घः। परित॰ सरणं परिसर्या—'इच्छा' इत्यत्र 'परिचर्यापरिसर्यामृगया' इति भावे शे यकि गुणः। वैसारिणो मत्स्य—"विसारिणो मत्स्ये" इति विसारिन्शब्दान्मत्स्यवृत्ते॰

---

१. तुदादौ 'षू प्रेरणे' इति सूत्रव्याख्यावसर इत्यर्थ। २. शिशु॰ ५।३६।

स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । अस्मादेव 'विसारिणः' इति निर्देशादण्सन्नियोगेन णिनिः । "ग्रहादित्वाण्णिनिः" इत्यात्रेयः । एवं हि पृथक् प्रयोगार्हः स्यात् । ग्रहादिषु तु न दृश्यते च । प्रतिषिद्धश्चास्य न्यासपदमञ्जर्योः पृथक्प्रयोगः । पृथक्प्रयोगमसहमानेनैव न्यासकारेणापि 'ग्रहादित्वाण्णिनिः' इत्युक्त्वा 'अत एव निपातनाद्' इत्युक्तम् । निपातनं च प्रत्ययसन्नियोगेनैव । सृणीका लाला—'सर्त्तेर्नुट् च' इति ईकन्प्रत्ययः, नुडागमश्च । सार्थः—'सर्त्तेर्णिच्च' इति थन्प्रत्ययः, णित्त्वाद्वृद्धिः । सर्वः—'सर्वनिघृष्व' इत्यादिना वन् । अत्र वक्तव्यं सर्वः पर्वतावुक्तम् । सरयूः—'सर्त्तेरयूः' इत्ययूः । सरय्वां भवः सारवम्—'दाण्डिनायन' इत्यादिना अण्प्रत्ययेऽयूशब्दलोपो निपात्यते । सरणिः—'अर्तिसृधुसुहु' इत्यादिना अनिप्रत्ययः । सरित्—'हृसृरुहि' इत्यादिनेतिप्रत्ययः । सृणिः—'सृवृषिभ्यां किच्च' इति निप्रत्ययः । सरः—असुन् । सरसी—'वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगत्सरसां शतृवच्च' इति शतृवद्भावात् ङीप् । सारङ्गः—'सृवृडोर्वृद्धिश्च' इति अङ्गच्प्रत्यये वृद्धिः । अद्भ्यः सृताः इति अप्सराः—'अङ्गिरा अप्सराः' इत्यसुनि निपात्यन्ते । उणादिवृत्तौ तु 'अप' इति सौत्रो धातुः, अस्मात् परः सुन् प्रत्ययः इत्युक्तम् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्ववचनं प्रायिकम् । तदुक्तम्—'अप्सरःसुमनस्सिकतावर्षाणां बहुत्वं प्रायिकम्' इति । अप्सरा इव आचरति अप्सरायते—'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि सलोपः । तत्र विभाषाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषाश्रयत्वाद् इह नित्यं सलोपः । उक्तं च—'ओजसोऽप्सरसो नित्यं, पयसस्तु विभाषया' इति । सारथिः—'सर्तेर्गित्' इति अथिन्प्रत्यये णित्त्वात् वृद्धिः ॥९३२॥

६५७ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति—'पाघ्रा' इत्यादिना शिति ऋच्छादेशः । आर । आरतुः । आरिथ । आरिव—लिटीत्यधिकृत्य 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणः । तत्र हि—'ऋच्छत्यॄताम् इति सवर्णदीर्घेणार्त्तिॠकारान्ताश्च निर्दिश्यन्ते । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिः । तत्र गुणवृद्ध्योः 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वात् ऋशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे च 'अत आदेः' इति दीर्घे पुनरुत्तरखण्डस्य गुणवृद्ध्योः सवर्णदीर्घः । वलादौ च क्रादिनियमादिट् । थलि तु 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नियमं बाधित्वा 'इडत्यर्तिव्ययतीनाम्' इति इट् । अर्ता । अरिष्यति—'ऋद्धनो स्ये' इति इट् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । ऋच्छेत् । आशिषि अर्यात्—'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः । सर्वत्रार्तिग्रहणेषु भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति स्थितं व्याख्यानेषु । अत एव 'अर्ति' इति साधारणनिर्देशः कृतः । भौवादिकमात्रग्रहणे ऋच्छतीति वक्तव्यम्, जौहोत्यादिकस्य तु शपः श्लौ इयर्तीति । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यत्र 'श्लौ' इत्यधिकारात् भौवादिकस्य न

१. अत्रैव ग्रन्थे १९६-१९७ पृष्ठयोः ।

सम्भव । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ्विधावपि शासिना अविद्यमानशपा साहचर्यात् 'सर्त्यर्ती अप्यविद्यमानशपौ गृह्येते' इति ह्युक्तम्, तेनास्यों लुङि–आर्षीत्, आर्ष्टाम् इत्यादि भवति । अरिरिषति–'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इति इट् । अत्र 'ऋ' इति भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्द्वयोरपि ग्रहणम्, 'ऋच्छत्यृताम्' इतिवत् । अत्र द्विर्वचनात् पूर्वं गुणे रपरत्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'द्विर्वचनेऽचि' इति नात्र स्थानिवत्त्वम्, 'सन्यङो' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् । न च कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते । अत्र हरदत्त —'यत्र सप्तम्या निमित्त श्रुत तन्निमित्त न तु तद्भाविताामात्रम्' इति । अरार्यते—'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङि 'यङि च' इति गुणे 'न न्द्रा' इति निषेधस्य यकारपररेफस्य प्रतिषेध इति बाधात् रेफादेर्द्विर्वचने 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घ । अरर्यात । अर्रात—ऋशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे 'ऋतश्च' इति रुग्रीग्रिक । उत्तरखण्डस्य गुण । अत्र रीग्रिकोर्न रूपभेद, उभयत्रापि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङा भाव्यत्वात् । इट्पक्षे अररीति । अर्यरीति । तसादौ ङित्त्वादुत्तरखण्डस्य न गुण इति अर्ऋत, अरियृत इत्यादि । झौ ऋशब्दस्य द्विर्वचने अभ्यासकार्ये रुकि च 'अदभ्यस्तात्' इति झेरद्भावे परखण्डस्य यणि 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'ढ्लोपे' इति दीर्घे–आरति इति भवति । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति निषेधात् 'रो रि' इति लोपे 'अच परस्मिन्' इति न यण स्थानिवद्भाव । रिग्रीकोर्ऋकारमाश्रित्य इयङि पश्चादद्भावमाश्रित्य तस्य यणि अरियृति इति भवति । न च 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपप्रसङ्ग, 'अच परस्मिन्' इति यण स्थानिवत्त्वात् । न चास्ति यलोपं प्रति न स्थानिवदिति, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्' इति वचनात् । अरर्षि, अरर्यषि । अरर्मि, अरियर्मि । अर्ऋव, अर्यृव । अर्ऋम, अर्यृम । अरराञ्चकार, अरियराञ्चकार । अररिता, अरियरिता । अररिष्यति, अरियरिष्यति । अरतुं, अरियतुं । अर्ऋहि, अरयृहि ङित्वान्न गुण । अरराव, अरियराव–आटि पित्त्वाद् गुण । लङि—अभ्यासस्य रुकि परस्य गुणे तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्जनीये अङ्गस्याटि आट रिग्रीकोरियङि—आरिय. । आर्ऋताम्, आरियृताम् । बहुवचने 'जुसि च' इति गुणे—आररु, आरियरु । लिङि—अर्ऋयात्, अरियृयात् । आशिषि आरियात्—'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशे 'रो रि' इति लोपे ढ्लोपदीर्घ । रिग्रीकोरियङि परस्य रिङादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् यलोपाभावे अरियृतात् । यलोपविधि प्रति न स्थानिवदिति तु न भवति, तस्य लोपाजादेशविषयत्वात् । 'गुणोऽर्ति' इति गुण श्तिपानिर्देशात् न भवति । लुङि—आरारीत्, आरियारीत् इत्यादि । अर्पयति—'अर्त्तिह्री' इति पुक् । 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुण. । मा भवानृपिपत्—'उर्ऋत्' इति पक्षे ऋकारो गुणापवादः । णिलोपस्य

'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वात् पिशब्दस्य द्विर्वचनम्। ऋकाराभावपक्षे गुणे 'न न्द्राः' इति रेफस्य द्विर्वचननिषेधात् पिशब्दद्विर्वचने मा भवानर्पिपत् इति भवति। श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि पुगभावात् अरारयति इति भवति। रिग्रीक्पक्षे अरियारयति इति। उपार्च्छति—"उपसर्गादृति धातौ" इति अवर्णान्तादुपसर्गात् ऋकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोर्वृद्धिः। सा च ऋवर्णस्थानिका इति रपरत्वम्। अर्यः—'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति यति निपात्यते। स्वामिवैश्याभ्यामन्यत्र 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्—आर्यः। स्त्रियाम्-आर्या। आर्याणी—'आर्यक्षत्रियाभ्यां वा' इति ङीषानुकौ। पक्षे 'विना पुंयोगं स्वार्थ एवायं विधिः' इति वृत्तिः, तेन पुंयोगे नित्यं ङीष् भवति—आर्यी इति। अरित्रम्—'अर्त्तिलू' इति करणे इत्र। आरा—प्रतोदः। 'आरा शस्त्रम्' इति भिदादिपाठात् अङ् वृद्धिश्च। अन्यत्र आर्त्तिः—'उपसर्गात्' इति वृद्धिः। ऋणम्—'ऋणमाधमर्ण्ये' इति निष्ठानत्वं निपात्यते। अधमः ऋणे अधमर्णः। अत एव निर्देशात् सप्तम्यन्तेन समासः। अधममृणमस्येति बहुव्रीहिर्वा। निष्ठान्तस्य परनिपातः अत एव निर्देशात्। तस्य भाव आधमर्ण्यम्। इदं च कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थम्, तेन 'उत्तमर्णः इत्यपि भवति' इति वृत्तिः। 'धारेरुत्तमर्णः' इति निपातनात् वा। पूर्ववत् समासः। प्रगतं प्रवृद्धं वा ऋणं प्रार्णम्—'प्रादयो गत्याद्यर्थे प्रथमया' इति समासः। वत्सतरार्णम्। कम्बलार्णम्। वसनार्णम्—विशेषणसमासः। 'प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे' इति वृद्धिः। ऋणार्णम्—ऋणापाकरणार्थं यदुपादीयते तदुच्यते। षष्ठीसमासः। दशार्णो देशो नदी च। विशेषणसमासः यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यः। 'ऋणदशाभ्यां च' इति वृद्धिः। दशार्णमपहाय सर्वे बहुव्रीहयो वा। लिङ्गन्तु विशेषणायत्तं द्रष्टव्यम्। आधमर्ण्यादन्यत्र—ऋतः। सुखेन ऋतः सुखार्तः—'ऋते च तृतीयासमासे' इति वृद्धिः। अन्यत्र परमर्त्तः। आर्त्तः—इत्यत्राङ्युपपदे 'उपर्गादृति' इति वृद्धिः। आत्रेयस्तु—सौत्रादृते धातोरचि प्रज्ञाद्यणि व्युत्पादयति। अन्यथापि सिद्धे कोऽयं यत्न इति न जानीमः। अरुः—अर्तिपृवपियजितनिधनितृपिभ्यो नित्' इत्युसिप्रत्ययः। अरूकरोति-'अरुर्मनः' इति च्विप्रत्यये सलोपः। 'च्वौ च' इति दीर्घः। अर्शः—अर्तेर्गुणश्शुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययः, शुडागमश्च। अर्शोऽस्यास्तीति अर्शसः—'अर्शआदिभ्योऽच्' इति अच् मत्वर्थे। अर्मः—'अर्तिस्तु' इत्यादिना मनिन्। अररुः—असुरविशेषः। 'अर्त्तेररुः' इत्यरुः। अर्भः बालः—'अर्त्तिगृभ्यां भन्' इति भन्। अर्भकः—स्वार्थे कन्। अर्थः—'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' इति थन्। ऊर्मिः—'अर्त्तेरू च' इति मिन्प्रत्ययः उकारश्चान्तादेशः। अर्वा—'स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप्' इति वनिप्। अर्वन्तौ-अर्वणस्त्रसावनञः' इति असौ तृ इत्यादेशः। ऋदित्वात् 'उगिदचाम्' इति नुम्। अर्वती इत्यत्र ङीष् च भवति।

'अनञ' इति वचनात् मनर्त्राणो इत्यत्र नायमादेश । निऋथ साम—'अर्त्तेर्निरि' इति निरुपपदे थक् प्रत्यय । अरणि —'अर्त्तिसृधृधमि' इत्यादिना अनिप्रत्यय । अरुण -'अर्त्तेश्च' इति उनन्प्रत्यय । ऋतु -'अर्त्तेश्च तु' इति तुप्रत्यय । किदिति तत्रानुवृत्तेर्न गुण । ऋतु प्राप्तोऽस्य आर्त्तव पुष्पम्—'ऋतोरण्' इति 'तदस्य प्राप्तम्' इत्यस्मिन विषये अण्प्रत्यय । ऋतुर्देवता अस्य ऋतव्यम्–'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति 'सास्य देवता' इति विषये यत्, 'ओर्गुण' 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यवादेश । अरर क्वाटम्—'अर्त्तिकमि' इत्यादिना अरप्रत्यय । इरिणम ऊषरम्–'अर्त्ते क्रिदिनश्च' इतीन् प्रत्यय । कित्त्ववचनान्न गुण, धातोरिकारादेशश्च । अर्णा —अर्तेर्नुट् च' इत्यसुन्प्रत्यय, नुडागमश्च । अर्णव —'अर्णसो लोपश्च' इति मत्वर्थीये वप्रत्यये सलोप ॥६३३॥

६५८ गृ घृ सेचने । गरति । जगार । जग्रतु । जगर्थ । जग्रिव । गर्ता । गरिष्यति । गरतु । अगरत् । गरेत् । आशिषि ग्रियात्—'रिङ् शयग्' इति रिङ् । अगार्षीत् । जिगीर्षति—'अज्झन' इति दीर्घे ऋत इत्वे रपरे 'हलि च' इति दीर्घ । जेग्रीयते—'रीङ् ऋत' इति रीङ् । जर्गर्त्ति । गारयति । अजीगरत् । गर्त्त —'हसिमृग्रीण्वमि' इति तन् ॥ घरति । 'घृतम्, घृणा, घर्म, इत्येव विषय' इति 'तृज्वत्क्रोष्टु' इत्यत्रोक्तं भाष्ये । गॄ इति दीर्घान्तस्तुदादौ निगरणार्थ । क्र्यादौ शब्दार्थ । ज्ञानार्थश्चुरादौ । घृ क्षरणदीप्त्योरिति जुहोत्यादौ । घृ प्रस्रवणे इति चुरादौ ॥६३४-३५॥

६५९ ध्वृ हूर्च्छने । हूर्च्छन कौटिल्यम् । 'भ्रातृव्यमेव तदपध्वरति' इत्यादौ हिंसायामपि दृश्यते । ध्वरति इत्यादि स्मृवत् ॥९३६॥

६६०. स्रु गतौ । स्रवति । सुस्राव । सुस्रुवतु –उवङादेशोऽगुणवृद्धिविषये । सुस्रोथ । सुस्रुव । क्रादिषु पाठादनिट्त्वम् । थल्यपि पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याद् भारद्वाजनियम बाधित्वाऽयमेव निषेध प्रवर्त्तते । द्रवतावयमर्थं प्रपञ्चयिष्यते[1] । स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत् । आशिषि स्रूयात्—'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ । असुस्रुवत्—'णिश्रिद्रुस्रुभ्य कर्त्तरि चङ्' अत्र च लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् । सुस्रूषति—'इको झल्' इति सन कित्त्वान्न गुण. । 'अज्झन' इति दीर्घ । सोस्रूयते । सोस्रोति—'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति न भवति, 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्ते. । सोस्रुत । सोस्रुवति । स्रावयति—'बुधयुध' इत्यादिना नित्य परस्मैपदम् । असुस्रवत्, असिस्रवत्—'स्रवतिशृणोति' इत्यादिना अभ्यासोकारस्य वेत्त्वम् । आस्राव:, सस्राव.–'श्याद्व्यधा' इत्यादिना आङ्सम्भ्यामुपसृष्टाद् अस्माण्ण । प्रस्रावी—'प्रे लप' इत्यादिना घिनुण् । आत्रेयस्तु 'प्रे लपसृ' इति पाठं प्रतिपद्य सर्ते प्रसारी इत्युदाजहार । प्रस्राव:—'प्रे द्रुस्तुस्रुव' इति

१ अत्रैवाग्रे २६४ पृष्ठे ।

घञ् । स्रवत्यस्मात् घृतमिति स्रुव । स्रुक्—'स्रुव क', 'चिक्च' इति क्वचिकौ प्रत्ययौ । इकारककारावनुबन्धावितौ। एतौ भीमादित्वादपादाने। स्रोत –'स्रुरीभ्या तुट् च' इति असुन्तुडागमश्च । अत्र स्वामी–'श्रु गतौ'[1] इति तालव्यादिममुं पपाठ । 'श्रु श्रवणे' इत्येत तु दन्त्यादि न्यासकारादय । सर्वे विरुद्धमेव पठन्ति । स्रवणम्, स्रुति, श्रोत्रम्, श्रुति, श्रवणमित्यादौ च लोकप्रसिद्धोऽर्थो न सङ्गच्छत इति यत्किञ्चिदेतत् । अत्र मैत्रेय —सु इत्यरेफमपि धातुं पठित्वा सवतीत्युदाजहार । देवोऽपि अमुमेव पाठमाश्रित्याह—'गतौ तयोश्च सवतिर्द्विरुक्त्यैकस्य सो न ष.'[2] इति । अयमस्यार्थ –'सु गतौ षु प्रसवैश्वर्ययोश्च इति चकारेणैव गतावपि सवति सिध्यति, सु गतौ षु प्रसवैश्वर्ययोरिति सवतेर्द्वि पाठो गत्यर्थस्याषोपदेशत्वार्थ इति । तत् षोपदेशलक्षणस्याव्यापकत्वप्रसङ्गात् अयुक्तमिति पुरुषकारेण दूषितम् । अपरे[3] पुन 'शु' इति तालव्यादिमाद्य पठन्ति, तद्युक्तम्, यदुणादौ 'सुसिचिमीना दीर्घश्च' इति शवते क्रनि शूरशब्दो व्युत्पाद्यते । तथा शाकटायनेनापि 'श्रु द्रु स्रु गतौ' इति पठ्यते ॥९३७॥

६६१ षु प्रसवैश्वर्ययो । 'प्रसवोऽभ्यनुज्ञा' इति पुरुषकारे । सवति । सुषाव । सुषुवतु । सुषोथ । सुषविथ । सुषुविव । सुषुविम—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । गुणवृद्ध्योरविषये उवङ् । सोता इत्यादि पूर्ववत् । 'स्तुसुधूञ्भ्य परस्मैपदेषु' इति सिच इड्विधौ स्तौतिना लुग्विकरणेन साहचर्यान्न सूतेर्ग्रहणम्, नाप्यलुग्विकरणेन धूञा परेण साहचर्यात् सवतिसुनोत्योर्द्वयोरपि, किन्तु पूर्वपराभ्या ङिद्भ्या साहचर्यात् स्वादेर्ङितो ग्रहणमिति नास्येडागम । अत एव तत्र न्यासे—'सु इति षुञ् अभिषवे' इत्युक्तम् । तथात्रेयमैत्रेयावपि तमेव सेटमुदाहार्ष्टाम्, नेतरौ । न च निरनुबन्धकपरिभाषया इड्विधौ सवतेरेव ग्रहण युक्तमिति वाच्यम्, यतस्तदपेक्षया साहचर्यस्यैव प्राबल्यम् । तथा च 'सत्सूद्विष' इत्यत्र वृत्तौ—'सु इति द्विषा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहणम्' इति दर्शितम् । वर्द्धमानस्तु—'साहचर्यनिरनुबन्धकपरिभाषयोरनित्यतामाश्रित्य लुग्विकरणत्वात् सौतिमपहाय सुवतिसुनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणम्' इति द्वयोरपीटमाह । तन्मते–असावीत् इति भाव्यम् । अन्येषा तु असौषीत् इति । सुसूषति—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । सोषूयते । सोषोति–'उतो वृद्धि' 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेर्न भवति । कर्मणि—सूयते । असावि । असोषताम् इत्यादि । कर्मकर्त्तरि—'अचः कर्मकर्त्तरि' इति तशब्देऽपि पक्षे सिचो विधानात् असौष्ट इत्यपि भवति । स्यादिषु कर्मकर्त्तरि चिण्वत्पक्षे असाविष्यत इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । आसोव्यम्—'अचो यत्' इति यति गुणे 'वान्तो यि' इत्यवा-

---

१. क्षीरतङ्गिण्यां नैतादृशः पाठ उपलभ्यते । २. दै० २१ का० ।

३. क्षीरस्वामिप्रभृतय ।

देश.। 'आसुयुवपि' इति ण्यद्विधौ सुनोतेर्ग्रहणमिति वृत्तिकारहरदत्तादय । एवं 'सुयजोर्ङ्वनिप्' इत्यत्रापि। सुत्वा। सुतम ॥६३८॥

६६२ श्रु श्रवणे[1]। शृणोति। शृणुत.। शृण्वन्ति। शृणोषि। शृणोमि। शृणुव, शृण्व। शृणुम, शृण्म। 'श्रुव शृ च' इति श्नुविषये श्नुप्रत्यय, शृभावश्च धातो। श्नो शित्त्वान् सार्वधातुकत्वात् अपित्त्वात् ङित्त्वान्न गुण प्रकृते। स्वस्य तु भवत्यक्ङिति। शृण्वन्ति—इत्यत्रन्तादेशे "हुश्नुवो सार्वधातुके" इति यणादेश उवङोऽपवाद। सूत्रार्थस्तु—जुहोते श्नुप्रत्ययान्तस्य चानेकाचोऽङ्गस्यासयोगपूर्वो य उकार तस्याजादौ सार्वधातुके यणिति। श्नोरुकारस्य वस्मसो 'लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो' इति पक्षे लोप। शुश्राव। शुश्रुवतु। शुश्रुवुः। शुश्रोथ। शुश्रुव। शुश्रुम। पित्सु वृद्धिगुणयोरावावौ। अन्यत्राजादावुवङ्। क्रादिषु पाठात् स्रवतिवत् थल्यप्यनिट्। श्रोता। श्रोष्यति। शृणोतु। शृणु—'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक्। शृणवानि—आटि गुणावौ। अशृणोत्। अशृणुताम्। शृणुयात्। आशिषि श्रूयात्—'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ। अश्रौषीत्। शुश्रूषते—'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन' इति तङ्। प्रतिशुश्रूषति, आशुश्रूषति इत्यत्र 'प्रत्याङ्भ्या श्रुव' इति सन्निमित्तस्य तङो निषेध। इह प्रत्याङोरुपसर्गयोर्ग्रहणान् देवदत्त प्रतिशुश्रूषते, भाष्यादाशुश्रूषते इत्यत्र च तङेव भवति। अत्र हि—प्रत्याङौ कर्मप्रवचनीयौ, 'लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनव.' 'आङ् मर्यादावचने' इत्येकसञ्ज्ञाधिकारात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसञ्ज्ञा बाध्यते। लक्षण चिह्नम्। कञ्चित् प्रकार प्राप्त इत्थम्भूतस्तस्याख्यानमित्थम्भूताख्यानम्। भाग स्वीक्रियमाणोंऽश। उक्ता वीप्सा। विना तेनेति मर्यादा। सह तेनेत्यभिविधि। वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते। तत्र प्रतिशुश्रूषते इत्यस्य देवदत्त शुश्रूषाया लक्षणमित्यर्थ, देवदत्तसकाशे शुश्रूषत इति यावत्। एवं भाष्यादाशुश्रूषत इत्यस्य विनापि भाष्येण सह वा तेन शुश्रूषते इत्यर्थ। शोश्रूयते। शोश्रवीति, शोश्रोति—'उतो वृद्धि' 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवर्त्तनात् नेत्युक्तम्। श्रावयति। अशुश्रवत्। अशिश्रवत्—णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् श्रुशब्दस्य द्विर्वचनम्। 'स्रवतिशृणोति' इति पक्षे अभ्यासस्येत्वम्। सशृणुते। सशृण्वाते। सशृण्वते। सशृण्वे। सशृणुवहे, सशृण्वहे। सशुश्रुषे। सश्रोता। सश्रोष्यते। सशृणुताम्। समशृणुत। सशृण्वीत। आशिषि—सश्रोषीष्ट। समश्रोष्ट। झलि सिज्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् गुणे ह्रस्वाभावान्न सिज्लोपप्रसङ्ग। कर्मकर्तरि—स्रवतिवत्। शुश्रुवान्—'भाषायां

---

१. इदं सूत्रं क्षीरस्वामी नात्र पठति। पाठाभावे कारणार्थं क्षीरतरङ्गिण्या १४० पृष्ठस्था पञ्चमी टिप्पणी द्रष्टव्या।

सद्वसश्रुव' इति लिट क्वसु । अय च लिट् लुङ्लङ्लिड्विषय पाक्षिकश्च । क्वस्वादेशस्तु नित्य । तेनानेन लिटा मुक्ते यथायोग ते लुङ्लङ्लिटो भवन्तीति । सर्वं चैतत् सीदतावुपपादितम् । भसञ्ज्ञाया सम्प्रसारणे सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूवर्णत्वादुवङि—शुश्रुवुष इत्यादि । पदत्वे 'वसुस्रंसु' इत्यादिना दत्वे—शुश्रुवद्भ्याम् इत्यादि । देवदत्ताय गा प्रतिश्रृणोत्याश्रृणोति वा । याचित सन् तस्मै ददामीति प्रतिजानीत इत्यथे । "प्रत्याङ्भ्या श्रुव पूर्वस्य कर्त्ता" प्रत्याङ्भ्यामुपसृष्टस्य श्रृणोते प्रयोगे प्रतिश्रृणोत्याश्रृणोतिक्रियापेक्षया पूर्वस्या क्रियाया कर्त्ता सम्प्रदानमिति देवदत्तस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रत्याङ्भ्यामुपसृष्ट श्रृणोति प्रतिश्रवणार्थ इति अर्थात् पूर्वा क्रियेह याचनम् । निश्रावी—'रक्षश्रुवसवपशा नौ' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि । विश्राव —'वौ क्षुश्रुव' इति घञ् । श्रूयतेऽनया इति श्रुति –'श्रुयजिस्तुभ्य करणे' इति क्तिन् स्त्रियाम्, ल्युटोऽपवाद । अस्त्रियाम्–श्रूयते अनेनेति श्रवण श्रोत्रम् । यदा नक्षत्रवचनस्तदा श्रवणेन युक्ता रात्रिरिति विगृह्य 'नक्षत्रेण युक्त काल' इति विहितस्याण 'सञ्ज्ञाया श्रवणाश्वत्थाभ्याम्' इति लुपि श्रवणा रात्रिरिति भवति । अत्र लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति प्रकृत्यर्थलिङ्ग न भवति,'विभाषा फाल्गुनीश्रवणा' इति निर्देशात् । लुबिति लुप्सञ्ज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थ उच्यते । तत्र युक्तवद्व्यक्तिवचने भवत इति सूत्रार्थ । युक्त प्रकृत्यर्थ' प्रत्ययार्थेन सम्बद्ध इति कृत्वा । व्यक्तिर्लिङ्गम्, वचनमेकत्वादि । यदाऽयं श्रवणाशब्द पौर्णमासीवचनस्तदा 'श्रवणा पौर्णमासी अस्मिन्मासे' इति विगृह्य 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य ' इति अण्ठञौ कृतयो —श्रावण, श्रावणिक इति भवति । श्रव —असुन् । विश्रवसोऽपत्य वैश्रवण , रावणश्च । शिवादिषु 'विश्रवणरवणे' इति पाठात् अपत्येऽणि तत्सन्नियोगेन विश्रवणरवणावादेशौ । श्रोत्रम्—ष्ट्रन् । श्रोणि –'वहिश्रुश्रियुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति नित्प्रत्यय ॥९३९॥

६६३. ध्रु स्थैर्ये । ध्रवति । दुध्राव । दुध्रुवतु । दुध्रोथ, दुध्रविथ । दुध्रुविव क्रादिनियमादिट्, थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । शेष स्रवतिवत् । ध्रुव'—इति बाहुलकात्क, यद्वा 'ध्रुवमपाये' इति निर्देशात् साधु । अय तुदादौ गत्यर्थश्च । तस्माद्वा अचि ध्रुव । स हि कुटादि ॥९४०॥

६६४. दु द्रु गतौ । दवति । दुदाव । दुदुवतु । दुदोथ, दुदविथ । दुदुविव । दोता इत्यादि पूर्ववत् । लिटि क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प. । दव —पचाद्यच् । 'दुन्योरनुपसर्गे' इति णविधौ दुनोतिरेव वृत्तौ गृहीत । पदमञ्जर्या च 'नयतिना साहचर्यात् सानुबन्धकस्य दुनोतेरिह ग्रहणम्' इति । सन्दाव'–'समि युद्रुदुव' इति घञ् । दून —'ल्वादिभ्य ' इत्यत्र 'दुग्वोर्दीर्घश्च' इति वचनान्निष्ठानत्वं दीर्घत्वं च । दूतः—'दुतनिभ्या दीर्घश्च' इति तन्, दीर्घश्च । दूतस्य

भावकर्मणी दूत्यम्—'दूतवणिग्भ्यां चेष्यते' इति य । 'टु दु उपतापे' इति स्वादौ ॥ द्रवति । दुद्राव । दुद्रुवतु । दुद्रोथ । दुद्रुव । क्रादिपाठादनिट्त्वम् । ननु स्तुद्रुस्तुश्रुवां निषेधस्य थलोऽन्यत्र चरितार्थत्वात् थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प स्यात् । न चैव शक्यते वक्तुम्—'स्त्वादिव्यतिरिक्तानां ग्रहण नियमार्थम्, स्वादीनां तु भारद्वाजनियमप्राप्तस्यैवेटो निषेधार्थम्' इति. एव हि क्रादिनियमात् थलोऽन्यत्र नित्यमिट् स्यात् । एव तर्हि स्वादीना ग्रहण य क्रादिनियमात् इट् प्राप्तो यश्चापि भारद्वाजनियमात् तयोर्द्वयोर्निषेधार्थं भविष्यति । न च मन्तव्यम्—'येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तस्यैवेटो निषेधो युक्त' इति, 'पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भादुभयोर्निषेध' इति वृत्तावुक्तत्वात् । अथ वा—सर्वेषा नियमार्थत्वेऽपि न दोष, अनेन नियमेन य' क्रादिव्यतिरिक्ताना नित्यमिट् प्राप्त स 'अचस्तास्वत्' इति निषिध्यते । 'यत्र चाय निषेधस्तत्रैव भारद्वाजनियम' इत्यर्थादस्य नियमस्य क्राद्यष्टकव्यतिरिक्तविषयत्वलाभात् । द्रोता । द्रोष्यति इत्यादि पूर्ववत् । लुङि—'णिश्रिद्रुस्रुभ्य' इति चङि अदुद्रुवत् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङित्युक्तम् । दुद्रूषति । दोद्रूयते । दोद्रोति । द्रावयति । अदुद्रवत्, अदिद्रवत्—'श्रवतिशृणोतिद्रवति' इत्यभ्यासस्य वेत्वम् । बुधयुध' इत्यादिना नित्य परस्मैपदम् । सन्द्राव.—'समि युद्रुदुव' इति घञ् । उद्द्राव —'उदि श्रयति' इत्यादिना घञ् । प्रद्राव —'प्रे द्रुस्तुस्रुव' इति घञ् । हरिद्रु । मितद्रु । शतद्रु —डुप्रकरणे 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' इति डु. । हरिद्रुणा प्रोक्त छन्दोऽधीते हारिद्रविण.—'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति प्रोक्तार्थे णिनि । तदन्तात् 'छन्दोब्राह्मणानि' इति नियमादध्येतृवेदितृप्रत्ययान्तमेवेत्युत्पन्नस्याण. 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । कलाप्यन्तेवासिनश्च—

हरिद्रुरेषा प्रथमस्ततश्छगलितुम्बुरू । उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

इत्युक्ता । द्रविणम्—'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' इति इनन् । द्रोण परिमाणादि. । कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' इति नप्रत्यय । स्त्रिया गौरादिपाठात्—द्रोणी । द्रोणस्य गोत्रापत्य द्रौणायन । द्रौणि –'द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्' इति फक् । तदभावे 'अत इञ्' । द्रोणं पचतीति द्रौण, द्रौणिक.—'तत्पचतीति द्रोणादण् च' इति अण्ठनौ । द्विद्रोणेन धान्य क्रीणाति—तृतीयाविधाने 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीया ॥६४१-६४२॥

६६५. जि ज्रि[1] अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणम् । जयति । जिगाय इत्यादि तिङन्त 'जि जये' इतिवत् । पुन पाठे फलं तत्रैवोक्तम्[2] । अध्ययनात्पराजयते—

---

१. 'ज्रृ' इति क्षीरस्वामी । २. पूर्वं १९४ पृष्ठे ।

पराजिरत्र न्यूनीभावे वर्त्तते। अत्रायमकर्मक। अध्येतु ग्लायतीत्यर्थ। तत्र षष्ठ्यां प्राप्तायाम् "पराजेरसोढ" इति अध्ययनस्यापादानत्वात् पञ्चमी। परा-पूर्वस्य जयते प्रयोगे असोढ सोढुमशक्यो योऽर्थस्तत्कारकमपादानमिति सूत्रार्थ। धनञ्जय–'संज्ञायां भृतॄवृजि' इति खचि मुमागम पूर्वपदस्य। शत्रुजित्। प्रजित्—'सत्सूद्विष' इत्यादिनोपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि सुबन्ते उपपदे क्विप्। जिष्णु —'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु' इति ग्स्नु। जयी—'जिदृक्षि' इति इनिप्रत्यय। जित्वर.—'इण्नशजि' इति क्वरप्। त्रयोऽपि ताच्छीलिका। जैत्रम्—बाहुल्कात् त्रण् प्रत्यय ॥ जयति। जिगाय। जिग्यितु। जिग्यिथ, जिगेथ। जिग्यिव। जेता। जेष्यति। जयतु। अजयत्। जयेत्। आशिषि—जीयात्। अजैषीत्। जिगीषति—'इको झल्' इति सन किच्वान्न गुण। 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घ। जेजीयते। जेजेति। जाययति। अजीजयत्। 'जु' इति सौत्रो धातु। जवति इत्यादि। अथ गत्यर्थ। 'वेगवचने' इत्यपरे। जवन —'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना युच्। प्रजवशील प्रजवी–'प्रजोरिनि' इतीनिप्रत्यय। जू —'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप। तत्रैव 'जू' इति पाठात् क्विप्सन्नियोगेन दीर्घ। जव —अप्। जूति —'ऊतियूतिजूति' इति निपातनात् क्तिनि दीर्घ ॥६४३-६४४॥

६६६ घयत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेत[1]।

६६७. श्रयतिस्तूदात्त[1]।

६६८, तथा ञित उभयपदिन[1]।

६६९ ष्मिङ् ईषद्धसने। एतदादय आयत्यन्ता अनुदात्ता आत्मनेपदिनः। स्मयते। सिष्मिये। सिष्मियिषे। सिष्मियिढ्वे, सिष्मियिध्वे। सिष्मिये। सिष्मियिवहे—'अचि श्नुधातु' इत्यादिना इयङ्। स्मेता। स्मेष्यते। स्मयताम्। अस्मयत। स्मयेत। स्मेषीष्ट। अस्मेष्ट। सिष्मयिष्यते—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम्। 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इतीट्। सेष्मीयते। सेष्मेति। मुण्डो विस्मापयते। असिष्मपत्—'नित्य स्मयते.' इति हेत्वेककारके स्मयत्यर्थे आत्वम् तत्र पुक्, 'भीस्म्योर्हेतुभये' इति हेत्वेककारकार्थयोर्नित्य तङ्। तत्र भयग्रहणं चित्तविकारोपलक्षणम्, तेन 'बिभेतेर्हेतुभये, स्मयतेर्हेतुस्मये' इत्यर्थो भवति। यदा तु हेतुत एव स्मयो न भवति तदात्वं न, नापि तङ्नियम इति मुण्डो रूपेण विस्माययति इति भवति। स्मेरं मुखम्–'नमिकम्पि' इति र। स्मित्वा। स्मितम्। अयमनादरे चुरादि ॥६४५॥

६७० गुङ् अव्यक्ते शब्दे। गवते। जुगुवे। जुगुविषे। जुगुविवहे। गोता। गोष्यते। गवताम्। अगवत। गवेत। आशिषि—गोषीष्ट। अगोष्ट। अगोष्यत। जुगूषते—

---

१ क्षीरस्वामी तु नेदं सूत्रत्रयं पठति।

'अज्झन' इति दीर्घ । जोगूयते—'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ' इति दीर्घ. । जोगोति । गावयति । अजूगवत्—णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाद् गुशब्दस्य द्विर्वचनम् । गुत्वा । गुत —'दुग्वोदीर्घश्च' इत्यत्र निरनुबन्धस्य तौदादिकस्य 'गु पुरीषोत्सर्गे' इत्यस्य ग्रहणमिति नात्र निष्ठानत्वदीर्घत्वे भवत । गोत्रम्—'गुधृवीपचि' इत्यादिना त्रप्रत्यय । ब्राह्मणगोत्रा—'कुत्सितानि कुत्सनै' इति समास । 'वृत्तिविषये गोत्रशब्द कुत्सनवचने' इति चेलतावुक्तम्[1] । 'घरूप' इत्यादिना पूर्वपदस्य ह्रस्व । गवाक क्रमुकवचन —पिनाकादिपाठादाकप्रत्यय । गवल माहिषं शृङ्गम्—बाहुलकादलप्रत्यय । अनन्तर 'धृञ् धारणे' इति कचित् पठ्यते, वर्धमानोऽमु न सहते, यदाह–"केचित् 'धृञ् धारणे' इति पठन्ति, सोऽनार्ष, धरति, धरते इति प्रयोगदर्शनात्" । तत्साहसमात्रम् । उपादीयते च 'अनुपसर्गाल्लिम्प' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यो 'धृञ् धारणे' इति । दैवे च–"धारणार्थे तु धरते धरतीत्युभे" इति[2] । अस्माभिस्तु मैत्रेयाद्यनुसारेण ञित्प्रकरणे हरतेरनन्तर पठित्वाऽयमुदाहृत ॥६४६॥

६७१ गाङ् गतौ । गाते । त्रिष्वपि वचनेषु समान रूपम् । गा आ आतामिति स्थिते अत्रान्तरङ्गत्वाद्धातुशपोरेकादेशे सवर्णदीर्घे ङिदवयव आकारोऽत परो न भवतीति 'आतो ङित' इतीयादेशो न भवति । न च सवर्णदीर्घस्यादिवद्भावेनात' परत्वमकारस्य, 'अन्तादिवद्भावो वर्णाश्रये न' इति स्थितत्वात् । न च मन्तव्यम्—'वार्णादाङ्ग बलीय' इति सवर्णदीर्घात् प्रागेव इयादेश स्याद्' इति, यदयमङ्गात् परस्येत्यङ्गस्य न भवति । बहुवचने झस्य 'आत्मनेपदेष्वनत' इति अद्भाव । अत्रापि 'अनत' इति पर्युदास आदिवद्भावेन न भवति, वर्णाश्रयत्वात् । गासे । गाथे । गाध्वे । गै । गावहे । गामहे । इटि टेरत्वे वृद्धि । धातुशपोरेकादेशस्यादिवद्भावात् 'अतो गुणे' इति पररूप वर्णाश्रयत्वादेव न भवति । 'आतो लोप इटि च' इत्यत्र आर्द्धधातुकस्यागमस्येटो ग्रहणात् नाल्लोपप्रसङ्ग । जगे । जगाते । जगिषे । जगिध्वे । जगे । जगिवहे—'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप । गाता । गास्यते—'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इत्यत्र गाङिति इङादेशग्रहणात् अस्मात् परस्याञ्णित प्रत्ययस्य ङित्त्वाभावात् न 'घुमास्थागा' इतीत्वम् । गाताम् । गास्व । गै । गावहै । अगात । अगाताम् । अगात–झस्याद्भाव । अगाथा. । अगे—'आद्गुण' । अगावहि । गेत । गेयाताम् । गेथा. । गेय–'लिङ सलोप', आद्गुण', यलोप । आशिषि—गासीष्ट । अगास्त । अगासाताम् । अगासत । अगास्था' । अगासि । जिगासते । जेगीयते–'घुमास्थागा' इतीत्वम् ।

---

१. पूर्वं १४१ पृष्ठे । २. दै० २८ का० ।

गापयति। अजीगपत्। 'गापोष्टक्' इत्यत्र न्यासपदमञ्जर्यो 'अयं धातुरादादिकः' इति स्थितम्। शपि पाठे चास्य प्रयोजनं नास्ति। अस्माभिस्तु 'क्वापि पठितव्य' इति मैत्रेयाद्यनुसारेणेह पठितः। गायतीति गतः शब्दे ॥६४७॥

६७२ कुङ् घुङ् उङ् ङुङ्[1] शब्दे। कवते। चुकुवे॥ घवते। जुघुवे इत्यादि गवतिवत्। कोकूयते इत्यत्र 'न कवतेर्यङि' इति अभ्यासस्य चुत्वनिषेधः। 'यङि' इति वचनात् तल्लुकि–चोकोति इति चुत्वं भवति। 'अयमव्यक्तशब्दे' इति न्यासे। तथा देवश्च—'अव्यक्तशब्दे कवते' इति[2]। अयमार्त्तशब्दे तुदादौ। शब्दमात्रेऽदादौ॥ अवते। अवेते। अवन्ते। अवसे। अवे। ऊवे। ऊवाते। ऊविषे। ऊवे। ऊविवहे–अत्रोवङि तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वात् उशब्दस्य द्विर्वचने वार्णादन्तरङ्गादपि सवर्णदीर्घात्पूर्वं बहिरङ्गेऽप्युवङि 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति कृते पश्चात् सवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते। अवताम्। आवत। अवेत। आशिषि—ओषीष्ट। माभवानोष्ट। ऊषिषते–'इको झल्' इति सनः कित्त्वान्न गुणः। 'अज्झन्'इति दीर्घः। सन्यङो' इति षष्ठ्यन्तत्वात् षशब्दस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम्। आवयति। मा भवानविवत्–वृद्ध्यावौ। चङि णेर्लोपे 'णौ चङि' इति ह्रस्वे 'चङि' इति द्विर्वचने णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद् द्वितीयस्यैकाचो विशब्दस्य द्विर्वचनम्॥ ङवते। ङुङुवे इत्यादि गवतिवत् ॥९४८-९५१॥

६७३. च्युङ्[3] ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ। च्यवते। चुच्युवे। चुच्युविषे। चुच्युविध्वे। चुच्युवे—'अचि श्नुधातु' इति उवङ्। च्योता। च्योष्यते। च्यवताम्। अच्यवत। च्यवेत। च्योषीष्ट। अचोष्ट। चुच्यूषते—'इको झल्' इति कित्त्वे 'अज्झन्' इति दीर्घः। चोच्यूयते। चोच्योति। च्यावयति। अचुच्यवत्, अचिच्यवत्—'स्रवतिशृणोति' इत्यादिना अभ्यासस्य वेत्वम्। च्यवनः—चलनार्थत्वात् युच्। च्योत्रम्—बाहुलकात्त्रण्॥ ज्यवते इत्यादि च्यवतिवत्। अत्र नन्दी 'जु' इत्यकारं पठति, तत् 'जु इति सौत्रो धातुः' इति वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिष्वभिधानादनार्षमिव प्रतीयते॥ प्रवते। पुप्रुवे॥ प्लवते। पुप्लुवे इत्यादि गवतिवत्। अत्र मैत्रेयः—'क्लुङ् इत्येके'। क्लवते, चुक्लुवे इत्यादि। क्लब इति विक्लव इति च बवयोरभेदाद् द्रष्टव्यम्। 'क्रुङ्' इति क्वचित्पठ्यते ॥९५२-९५५॥

६७४. रुङ् गतिरेषणयोः। रवते। रुरुवे इत्यादि गवतिवत्। रावयति। अरीरवत्—'ओः पुयण्जि' इति यण्परत्वादभ्यासस्येत्वे दीर्घः। 'रु शब्दे' इत्यदादौ। अस्यैव निरनुबन्धकस्य 'उपसर्गे रुवः', 'विभाषा डिरुप्लुवोः' इत्यत्र ग्रहणं वृत्त्यादौ कृतम् ॥९५६॥

---

१. क्षीरस्वामी न पठति। २ दै० २३ का०। ३ 'च्युङ् छ्युङ्' इति क्षीरस्वामी।

६७५ धृङ् अवध्वंसने। धरते। दध्रे इत्यादि धृञ्वत् ॥९५७॥

६७६ मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदान विनिमय। प्रत्यर्पणमित्यपरे। अपमयते। प्रणिमयते—'नेर्गद' इति णत्वम्। तत्र 'माङ्मेङोर्ग्रहणम्' इति वृत्ति। 'मेङ आत्वाभावेऽपि णत्वम्' इति हरदत्त। ममे। ममिषे—'आतो लोप' इत्याल्लोप। मातासे। मास्यते। मयताम्। अमयत। मयेत। मासीष्ट। प्रण्यमास्त—'अड्व्यवायेऽपि' इति णत्वमिष्यते। मित्सते—'सनि मीमा' इतीस्। अभ्यासस्य लोप। 'स स्यार्द्ध-धातुके' इति तत्वम्। मेमीयते—'घुमास्था' इतीत्वम्। मामाति। मामीत —'ई हल्यघो' इतीत्वं हलादौ क्ङिति। अजादौ तु 'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप। मापयति। अमीमपत्। मितम्—'द्यतिस्यतिमा' इतीत्वम्। अपमित्य याचते, अपमाय याचते—'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध। 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति पक्षे इकार। 'उदीचा माङो व्यतीहारे' इति व्यतीहारार्थादस्मात् क्त्वा। अपूर्व-कालार्थं वचनम्। याचित्वा ह्यसावपमयते। अत्र 'उदीचाम्' ग्रहणात् यथा-प्राप्तमपि भवति—याचित्वा अपमयते इति, अन्यथा येननाप्राप्तिन्यायेन अपूर्वकाल-क्त्वया पूर्वकालक्त्वो बाध स्यात्। अपमित्य निवृत्तम् आपमित्यकम्—'अप-मित्ययाचिताभ्या कक्कनौ' इति निर्वृत्ते यथासङ्ख्यादस्मात् कक्। धान्यमाय — 'ह्वावामश्च' इति कर्मण्युपपदेऽणि युक्। अत्र वृत्तौ 'माङ् माने' इत्युपादाय “'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति मेङोऽप्युपलक्षणम्” इति हरदत्त. ॥९५८॥

६७७ देङ् रक्षणे। दयते। दिग्ये। दिग्याते। दिग्यिषे। दिग्ये—'दयतेर्दिगि लिटि' इति दिग्यादेशे 'एरनेकाच' इति यण्। 'दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाध-नमिष्यते' इति वृत्ति.। दाता इत्यादि। अदित। अदिथा —'स्थाघ्वोरिच्च' इति सिच कित्त्व मित्त्व च। प्रदाय—'घुमास्था' इतीत्वं 'न ल्यपि' इति निषिध्यते। शेष मयतिवत् ॥९५९॥

६७८. श्यैङ् गतौ। श्यायते। शश्ये। शश्याते। शश्यिषे। श्याता। श्यास्यते। श्यायताम्। अश्यायत। श्यायेत। आशिषि—श्यासीष्ट। अश्यास्त। शिश्यासते। शाश्यायते। शाश्याति। श्याययति। अशिश्ययत्। अवश्याय। प्रतिश्याय.—'श्याद्व्यधा' इति ण'। श्यैङोऽवस्यतेश्चाकारान्तत्वादेव णे सिद्धे प्रतिपदोपादन सोपसर्गार्थ-मिति स्थितम्। शीन मेद, शीतो वायु—'द्रवमूर्त्तिस्पर्शयो श्य' इति द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शगुणे च वर्त्तमानस्य श्यायतेर्निष्ठायां परत संप्रसारणे 'हल' इति दीर्घ। तत्रास्पर्शे 'श्योऽस्पर्शे' इति निष्ठानत्वम्। द्रवमूर्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्र श्यानो वृश्चिक इति सम्प्रसारण न भवति। निष्ठानत्वं 'सयोगादेरात' इत्येव सिद्धम्। प्रतिशीनः-'प्रतेश्च' इति श्यैङ प्रते' परस्य निष्ठायां सम्प्रसारणम्। 'श्योऽस्पर्शे' इत्यत्र स्पर्शग्रहणेन गुणो निषिध्यते, न तु रोग इत्यत्रापि निष्ठानत्वं भवति।

अभिशीन । अभिश्यान । अवशीन, अवश्यान —'विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य' इति श्यैङो निष्ठायां वा सम्प्रसारणम्। अत्राऽभ्यवाऽभ्यामिति वक्तव्ये पूर्वग्रहण व्यवहितेऽपि यथा स्यादिति। तेन अभिसशीन, अवसशीन इत्याद्यपि भवति। मूर्तिस्पर्शयो परत्वादियमेव विभाषा भवति। सर्वत्र सम्प्रसारणपक्षे स्पर्शादन्यत्र 'श्योऽस्पर्शे' इति निष्ठानत्वम्। अन्यत्र 'सयोगादेरात' इति ॥६६०॥

६७९. प्यैङ् वृद्धौ। प्यायते। पप्ये इत्यादि श्यैवत् ॥६६१॥

६८०. त्रैङ् पालने। चौरात् त्रायते—'भीत्रार्थाना भयहेतु' इति भयहेतोश्चौरस्यापादानत्वम्। तत्रे इत्यादि पूर्ववत्। त्राणम्, त्रात -'नुदविद' इत्यादिना निष्ठानत्वं वा। इदं च व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव त्रात इत्यादौ न भवति ॥६६२॥

६८१ स्मिङप्रभृतय एतदन्ता अनुदात्ता आत्मनेभाषा ।

६८२. पूङ् पवने। एतदादयो डयत्यन्ता उदात्ता आत्मनेपदिन । पवते। पुपुवे। पविता। पविष्यते। पवताम्। अपवत। पवेत। पविषीष्ट। अपविष्ट। पिपविषते—'सनि ग्रहगुहोश्च' इति चकारेणोगन्ताना समुच्चयात् निषेधे प्राप्ते तदपवाद. 'स्मिपूङ्' इति इट्। 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणावादेशयो स्थानिवत्त्वात्पूशब्दस्य द्विर्वचने 'ओ पुयण्जि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। पोपूयते। पोपोति। पावयति। अपीपवत्। पूत्वा, पवित्वा। पूतवान्, पवितवान्। पूतम्, पवितम्—'पूङश्च' इति क्त्वानिष्ठयोर्वेडागम। 'पूङ क्त्वा च' इति सेटो क्त्वानिष्ठयोर्नित्यमकित्त्वम्। 'पूङ्' इति सानुबन्धकनिर्देशात् यङ्लुकि निष्ठाया कित्त्वमेव—पोपुवित। पोपुवितवान् इति। क्त्वायां तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात् पोपवित्वा इति भवति। पवमान — 'पूङ्यजो शानन्' इति शानन्प्रत्यय । पोत्रम् हलस्य सूकरस्य वा मुखम्—'हलसूकरयो पुव' इति करणे ष्ट्रन्। तच्चेत् करण हलसूकरयोरवयवो भवति। 'तितुत्र' इतीण्निषेध । पवित्र दर्भ —'पुव सञ्ज्ञायाम्' इति करणे इत्र । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् ऋषिर्मन्त्रश्च। पवत इति पवित्रम्, अग्न्यादि । 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयो' इति ऋषौ करणे देवतायां कर्त्तरि पवतेरित्र । यदायमित्र कर्त्तरि तदा नपुसकलिङ्ग एवोदाहृत.। पूङ् क्र्यादौ, तस्यापि ष्ट्रनित्रयोर्विधौ सामान्येन ग्रहणमित्युक्तानि रूपाणि तस्यापि ॥६६३॥

६८३ मूङ् बन्धने। मवते इत्यादि पवतिवत्। मुमूषते। मूत्वा। मूत.—इत्यत्र 'श्र्युक किति' 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति इण्निषेध ॥६६४॥

६८४ डीङ् विहायसा गतौ। 'विहायसा गतौ' इति क्वचित्पठ्यते। तदाकाशगमने इति पठद्भ्या चन्द्रधनपालाभ्यां प्रत्युक्तम्। 'व्योमोरोभ्यां गमने डयते महते च' इति पठन् केशवस्वाम्यत्रैवानुकूल। अयमेव पाठो मैत्रेयादीनामपि। डयते। डिड्ये। डिड्यिषे—'एरनेकाच.' इति यण्। डयिता। डयिष्यते। डयताम्। अडयत।

डयेत । डयिषीष्ट । अडयिष्ट । डिडयिषते । डेडीयते । डेडेति । डाययति । अडीडयत् । डयित्वा । 'निष्ठा शीङ्' इत्यत्र 'निष्ठा'इति योगविभागात् डयितम् इत्यपि भवतीति पारायणे । डीन शब्दो दैवादिकस्य ॥९६५॥

९८५ पूडादयस्त्रय एते उदात्ता आत्मनेपदिन ।

९८६. तॄ प्लवनतरणयो ।

९८७ उदात्त परस्मैभाष । तरति। ततार। तेरतु । तेरु. । तेरिथ । तेरथु । तेर । ततार । तेरिव। तेरिम–'ऋच्छत्यॄताम्'इति गुण , वृद्धया तु स्वविषये पूर्वविप्रतिषेधेनायं बाध्यते। 'तॄफलभजत्रपश्च'इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ । तरिता, तरीता । तरिष्यति, तरीष्यति–"वॄतो वा" इति इटो वा दीर्घ । वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परस्येटो वा दीर्घ इति सूत्रार्थ । अत्र 'अलिटि'इत्यनुवृत्तेर्न लिटि दीर्घ । अतरत् । तरेत् । आशिषि तीर्यात्—'ऋत इद्धातो' इति इत्वरपरत्वयो 'हलि च' इति दीर्घ । 'इत्वोत्वाभ्या गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन' इत्युक्तत्वात् न तयोर्विषये इत्वम् । अतारीत् । अतारिष्टाम् । अतारी । अतारिष्टम् । अतारिष्ट–'वॄत' इतीटो दीर्घ 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति बाध्यते । तितीर्षति, तितरिषति, तितरीषति—'वॄतो वा' इत्यधिकृत्य 'इट् सनि वा' इति इटो विकल्पनात् 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति निषेधोऽत्र न भवति। इडभावे 'इको झल्' इति सन कित्वादगुणत्वे 'ऋत' इति इत्वरपरत्वयो 'हलि च' इति दीर्घ । इट्पक्षे 'वॄत' इति दीर्घविकल्प । तेतीर्यते । तातर्त्ति—अभ्यासस्योरदत्वे हलादिशेषे 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घ । 'रुग्रिकौ च' इति रुग्रिग्रीको न भवन्ति, 'ऋतश्च' इति तपरकरणेन ऋकारान्तस्याभ्यासे तद्विधानात् । तातीर्तं । तातिरति । तातर्षि । तातर्मि । तातीर्वं —अगुणविषये इत्वरपरत्वे, हलपरत्वे तु दीर्घश्च । लोटि—तातर्तु । तातर्तात् । तातीर्तम् । तातिरतु। तातीर्हि। तातराणि। हितातडी ङित्त्वादगुण , इतीत्वादि। लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे–अतात । अतातीर्ताम् । अतातरु —अत्र 'जुसि च' इति गुणेन परत्वादित्वं बाध्यते । तातीर्यात् । तातीर्याताम्। आशिषि सलोपाभावो विशेष — तातीर्यास्ताम् इत्यादि । तारयति । अतीतरत् । व्यतितरते । व्यतितेरे । व्यतितरिता, व्यतितरीता । व्यतितरिष्यते, व्यतितरीष्यते । व्यतितरताम् । व्यत्यतरत । व्यतितरेत । व्यतितरिषीष्ट, व्यतितीर्षीष्ट—'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति ऋत इटो विकल्पनात् पक्षे इट् । तस्य च दीर्घत्वम् 'न लिङि' इति निषेधान्न भवति । इडभावे 'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वादगुणत्वे इत्वादि । लुङ्यपि पूर्ववत् सिच इडभावे कित्त्वेत्वयो व्यत्यतीर्ष्ट इति । इट्पक्षे दीर्घविकल्पे व्यत्यतरिष्ट, व्यत्यतरीष्ट इत्यादि । अय च दीर्घविकल्प. प्रकृतस्येट इति चिण्वदिटो न भवति । तेन तारिता, तरिता, तरीता । तारिष्यते, तरिष्यते, तरीष्यते इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लिङि तु शुद्धोऽपीट् पाक्षिक , तस्य च न दीर्घ इति तारिषीष्ट, तरीषीष्ट, तरीषीष्ट इति

त्रीणि रूपाणि । लुङि त्वेकवचने अतारि । अन्यत्र चिण्वदिटि अतारिषाताम् । शुद्धे पुनरिटि दीर्घविकल्पनात्, अतरिषाताम्, अतरीषाताम् । अथ चेट् 'लिङ्सिचो-रात्मनेपदेषु' इति पक्षे न भवति तदा 'उश्च' इति कित्त्वेत्वादौ अतीर्षाताम् इत्य-पीति चातूरूप्य भवति । ध्वमि तु चिण्वदिटि शुद्धेटश्च दीर्घादीर्घयो 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पनात् अतारिध्वम्, अतारिढ्वम्, अतरिध्वम्, अतरिढ्वम्, अतरीध्वम्, अतरीढ्वम् इति षड् रूपाणि । इडभावे तु नित्ये मूर्द्धन्ये अतीढ्वंमिति आहृत्य सप्त रूपाणि । रथन्तर साम—'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि' इति-खच । अवतार—'अवे तृस्त्रोर्घञ्' इति करणाधिकरणयोर्घञ् । तीर्त्वा । तीर्णं । तीर्णवान्—'श्युक किति' इतीण्निषेध. । निष्ठायामित्वरपरत्वदीर्घत्वेषु 'रदाभ्याम्' इति नत्वम् । तीर्णि—'ऋकारल्वादिभ्य क्तिन् निष्ठावद् भवति' इति नत्वम् । तरुण—'कॄवृतॄदारिभ्य उनन्' इति उनन् प्रत्यय । कवयस्तु तरुणिमा इतीमनिचं प्रयुञ्जते । नास्य लक्षणमस्ति । तरुणी—'वयसि प्रथमे' इति ङीप् । तलुनी सुरा—'कपिल-कादीनां सञ्ज्ञाछन्दसोर्वा रो लत्वमापद्यते' इति लत्वम्, 'नञ्स्नञ्ीकक्ख्युंस्तरुणतलुना-नामुपसङ्ख्यानम्' इति ङीप् । नञ्स्नञ्ीक प्रत्यया, इतरे प्रातिपदिके । तरु—'भृमृशि' इत्यादिनोप्रत्यय । तालु—'त्रो रश्च ल' इति ञुण्प्रत्यये रेफस्य च लत्वम् । तीर्थम्—'पातॄतुदि' इत्यादिना क्थे ऋन इत्वादि । तर्ष उत्साह सूर्योऽभिलाषश्च—'पातॄवदि' इत्यादिना स । तरणि—'अर्त्तिसृ' इत्यादिना अनिप्रत्यय ॥९६६॥

९८८. गुप गोपने ।

९८९. तिज निशाने[1] ।

९९०. मान पूजायाम् ।

९९१. बध बन्धने ।

गुप गोपनकुत्सनयोरिति मैत्रेय । एते च गुपादय. 'गुप्तिज्किद्भ्य सन्' 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति नित्यसन्नन्ता । तथा च भाष्यम्—'नैतेभ्य' प्राक् सन आत्मनेपदम्, नापि परस्मैपद पश्याम' इति । तथा च 'पूर्वव-त्सन' इत्यत्र वार्त्तिकम्—पूर्वस्यात्मनेपददर्शनात् । सनन्तादात्मनेपदमिति चेत् गुपादिष्वप्रसिद्धि' इति । 'अयं च सन् गुपेर्निन्दायाम् तिजे क्षमायाम्, बन्धेर्वैरू-प्ये' इति वृत्तावुक्तत्वात् अत्रापठितेष्वर्थेषु न च सन् अस्ति, न चैषां केवलानां पठितेष्वर्थेषु प्रयोग, पूर्वोक्तभाष्यवार्त्तिकविरोधात् । किञ्च भाष्येऽनुबन्धकरण-सामर्थ्यात् 'अवयवेऽकृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति' इति सन्नन्तादात्म-

---

१. 'क्षमायाञ्च' इत्यधिकं पठति क्षीरस्वामी ।

नेपदसमर्थनं च विरुध्येत। तथा निन्दादेरन्यत्र केवलानां गुपादीनां प्रयोगे तत्रैवानुबन्धासञ्जनस्यात्मनेपदार्थत्वेन चरितार्थत्वात् कथ सामर्थ्यं कथ वा कृतत्वम्। एव च 'गोपते, तेजते' इति स्वाम्युक्त केवलान् तिङ प्रयोग प्रत्युक्त। अत्र नन्दिमैत्रेयौ 'नह्येतेभ्य' इत्यादिना भाष्येण तिङामभाव प्रतीयते, इति निन्दादेरन्यत्र कृतमुदाजह्रतु। हरदत्तस्त्वेतन्नानुमन्यते, यदाह—'पूर्ववत्सन' इत्यत्र—"कथं तर्हि जुगुप्सादे समुदायस्यानुदात्तेत्त्वमत आह—अवयव इति। अवयवे ह्यचरितार्थं लिङ्ग सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषक भवति। यद्येव गोपयति तेजयति इत्यादावपि प्रसङ्ग। अथ यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तत्र कृतं लिङ्ग तस्य विशेषक भवति, णिजन्तं च व्यभिचरति, विनापि तेन जुगुप्सते इति गुपे. प्रयोगादित्युच्येत। यद्येवम्, सन्नन्तादपि न स्यात्, विनापि तेन गोपयतीति गुपे प्रयोगात्। वक्तव्यो वा विशेष। अयमुच्यते—गुप गोपने इत्यस्य सन्निधौ ग्रहणम्, तस्माच्च नित्य सन्नेव भवति नापर प्रत्यय। गोपयतीत्यादिकस्तु प्रयोगो 'गुप रक्षणे' इत्यस्य, स चान्य एव। अवश्यं चैतदेव विज्ञेयम्—अन्य एव सन्प्रकृतिस्तस्माच्च सनेव भवतीति, अन्यथा निन्दाया अन्यत्र यथा णिज्भवति तथा लडादिरपि स्यात्। एवं तिजिप्रभृतयोऽपि क्षमाद्यर्थे यत्र सन्निष्यते तत्रानुदात्तेतो नित्यसन्नन्ताश्च। क्षमादिभ्योऽन्यत्र तु यत्र णिजिष्यते तत्राननुबन्धका एव चुरादौ पठितव्या" इति। अत्रैव मते 'अवयवेऽकृत लिङ्गम्' इति भाष्योपपत्तिः। यदि हि कृत स्युस्तर्हि अनुदात्तेत्त्व युजर्थं स्याद् इति कथमकृतार्थत्वोक्ति। अथोदाहरणानि—जुगुप्सते। जुगुप्साञ्चक्रे। जुगुप्सिता। जुगुप्सिष्यते। जुगुप्सताम्। अजुगुप्सत। जुगुप्सेत। जुगुप्सिषीष्ट। अजुगुप्सिष्ट—अत्रास्य सनो धातुसशब्देनाविधानादार्धधातुकत्वान्नेड्गुणौ॥ एव तितिक्षते इत्यादि। मीमासते इत्यादौ–'मान्बन्ध' इत्यभ्यासस्य दीर्घ.। अय च 'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान्विधीन् बाधन्ते' इति अभ्यासस्य हलादिशेषह्रस्वादिषु कृतेष्वेव॥ एव बीभत्सते इत्यादावपि। अत्र 'एकाचो बश'इति बकारस्य भकार.। धकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वं तकार। गोपायतीति रक्षणे गतम्॥९६७-९७०॥

९९२. गुपादयश्चत्वार एतेऽनुदात्तेत॰।

९९३. रभ राभस्ये। राभस्यमुपक्रम। एतदादयो ह्रदत्यन्ता अनुदात्ता अनुदात्तेत। आरभते। आरेभे। आरेभिषे। आरेभिवहे। क्रादिनियमादिट्। एत्वाभ्यासलोपौ। आरब्ध—'झषस्तथो' इति धत्वे 'झला जश् झशि' इति जश्त्वं भकारस्य बकार। आरप्स्यते—'खरि च' इति चर्त्वम्। आरभताम्। आरभत। आशिषि-आरप्सीष्ट। आरब्ध–सिज्लोपधत्वजश्त्वे। आरिप्सते–'सनि मीमा' इत्यादिना अच इस्। 'स्को' इति सलोप.। 'अत्र लोप' इत्यभ्यासलोप–आरारम्यते। आरारम्भीति, आरारब्धि। ईट्पक्षे 'रभेरशब्लिटो' शब्लिड्भ्यामन्यत्राजादौ

नुम्विधानान्नुमि अनुस्वारपरसवर्णौ। आरारब्ध । आरारभति—अत्राद्भावेऽजादित्वात् कृतस्य नुम 'अनिदिताम्' इति नलोप । आरारम्भाणि। आरारम्भाव। आरारम्भाम। आट्यजादित्वान्नुम्, पित्त्वान्नलोपाभाव । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे जश्त्वचर्त्वयो'—आरारप्। आरम्भयति। आररम्भत्। अत्र परामपि वृद्धि नित्यत्वान्नुम् बाधते। आरम्भ । आरम्भणम्—अजादित्वान्नुम्। रम्भा—पचाद्यचि टाप्। रभम—'अत्यवि' इत्यादिनाऽसच्। बाहुलकान्नुमभाव। राभस्ये इति निपातनाद् वा ॥६७१॥

६६४. डुलभष् प्राप्तौ। लभते इत्यादि सर्वं रभतिवत्। अस्यापि शब्लिड्वर्जिते अजादौ 'लभेश्च' इति नुम्। आलम्म्या गौ —'आङो यि' इति आङ्पूर्वाल्लभेर्यकारादौ नुम्। अत्र यीत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते पूर्वं नुमि अदुपधत्वाभावात् 'पोरदुपधात्' इति यन्नेति ण्यद् भवति। ण्यद्यतोश्च स्वरे विशेष । ण्यति 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदन्तोत्तरपदप्रकृतिस्वर 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वं भवति। यति तु उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन 'यतोऽनाव:' इति यदन्तं द्व्यच्कमाद्युदात्त स्यात्। अत्र च विषयसप्तमीत्वम् 'इदितो नुम् धातो' इत्यत धातोरित्यनुवृत्त्या भाष्ये प्रतिपादितम्। उपलम्म्या विद्या—'उपात् प्रशंसायाम्' इति लभेर्यकारादौ विषये नुम्। अत्र धात्वर्थस्य प्राप्ते प्रशंसापादनद्वारेण वा प्राप्यमाणद्वारेण वा प्रशंसाया अन्यत्र नुमभावात् 'पोरदुपधात्' इति यति 'उपलभ्यमस्मात् वृषलान्न किञ्चिद्' इति भवति। अत्रापि ण्यद्यतो: स्वरे विशेष । ईषत्प्रलम्भ । सुप्रलम्भ —'उपसर्गात्खल्घञो' इति नुम्। 'लभेश्च' इति सिद्धे वचनमिद नियमार्थम् 'खल्घञोरजाद्योर्यदि भवति उपसर्गात् परस्यैव' इति। तेन ईषल्लभ, लाभ इत्यत्र नुम् न भवति। सुलभ', दुर्लभ, सुलाभः, दुर्लाभ इत्यत्र तु उपसर्गात्परत्वेऽपि 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्' इति नुम्निषेध । अत्र केवलशब्दश्शब्दोपात्ताभ्यां सुदुर्भ्यामन्यस्य सजातीयोपसर्गस्याभावमाह। तेन सुदुर्भ्यामन्योपसर्गरहितस्य लभे खल्घञोर्नुम्न भवतीति सूत्रार्थं। उपसर्गान्तरयोगे तु अतिसुलम्भ इति नुम् भवत्येव। सुदुर्लभम्, अतिसुलभम्, सुदुर्लभ., अतिदुर्लभ —इनि प्रयोगास्तु 'सु पूजायाम्', 'अतिरतिक्रमणे च' इति स्वत्यो कर्मप्रवचनीयत्वे द्रष्टव्या। अतिक्रमण फलप्राप्तावपि क्रियानुपरति। उक्तेषु सर्वेषूदाहरणेषु खल्घञोर्न बाध, विषयभेदात् कर्मणि खल्, भावे तु घञ् इति। यद्वा—सुरत्र क्षेपे, यथा—'सुषिक्त कि तवात्र' इति। दुर्निन्दायां यथा—'दुर्ब्राह्मण' इति। तेन कृच्छ्राकृच्छ्रार्थत्वाभावात् खलभाव । अलाभि, अलम्भि। लाभंलाभं, लम्भंलम्भम्—'विभाषा चिण्णमुलो' इति लभेर्नुम्विकल्प । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सोपसर्गस्य नित्यं नुम् भवति—प्रालम्भि, प्रलम्भप्रलम्भम् इति। लाभेन निर्वृत्त लब्धिमम—'ड्वित क्त्रि' 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप्। षित्त्वादङ—

लभा । लब्धि —'क्तिन्नाबादिभ्य' इति क्तिन् ॥९७२॥

९९५ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्वजते—'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति अनुनासिकलोप । सस्वजे, सस्वञ्जे । सस्वजिषे, सस्वञ्जिषे—'इन्धिभवतिभ्याञ्च' इत्यत्र 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना वेति वक्तव्यम्' इति लिट क्त्वविकल्पनात् पक्षेऽनुनासिकलोप । तथा च 'सदिस्वञ्ज्यो.' इत्यत्र वृत्तितद्व्याख्यानेषु स्वञ्जे सयोगान्तादपि लिटो विभाषा कित्त्वमिच्छन्तीति । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजताम् । अस्वजत । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्त । सिस्वङ्क्षते—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । सास्वज्यते । सास्वजीति, सास्वङ्क्ति । सास्वक्त । सास्वजति । लोटि ह्रौ सास्वग्धि । लङि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे सयोगान्तलोपे च-असास्वन् । स्वञ्जयति । असस्वञ्जत् । प्रतिष्वजते—'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । प्रत्यष्वङ्क्त—'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । परिष्वजते । निष्वजते । विष्वजते—'परिनिविभ्य' इत्यादिना षत्वम् । 'उपसर्गात्सुनोति'इत्यादिनैव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योरुपादानम् 'सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि' इति परिनिविभ्य परत्वे अड्व्यवाये सिवादित्वादनयो षत्वविकल्पो यथा स्यादिति । तेन पर्यष्वजत, पर्यस्वजत इत्याद्युभय भवति । प्रतिषस्वजे, प्रतिषस्वञ्जे इत्यादौ 'स्थादिष्वभ्यासेन' इत्यभ्यासात्परस्य प्राप्त षत्व 'सदिष्वञ्ज्यो परस्य लिटि' इति निवार्यते ॥९७३॥

९९६ हद पुरीषोत्सर्गे । हदते । जहदे । जहदिषे । हत्ता । हत्स्यते । हदताम् । अहदत । हदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ॥ जिहत्सते । जाहद्यते । जाहदीति, जाहत्ति । हादयति । अजीहदत् । हत्वा । हन्न —'रदाभ्याम्' इति नत्वम् ॥९७४॥

९९७. रभादयश्चत्वारोऽनुदात्ता अनुदात्तेत । नन्दी तु हदि विभाषानुदात्तेतमाह ।

९९८. ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे ।

९९९ अयमुदात्त उदात्तेत् । क्ष्वेदति । चिक्ष्वेद । चिक्ष्वेदिथ । चिक्ष्विदिव । तासौ नित्यानिटो भारद्वाजनियम इत्युक्तम् । क्ष्वेदिता । क्ष्वेदिष्यति । क्ष्वेदतु । अक्ष्वेदत् । क्ष्वेदेत् । क्ष्विद्यात् । अक्ष्वेदीत् । चिक्ष्विदिषति, चिक्ष्वेदिषति—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । चेक्ष्विद्यते । चेक्ष्वेत्ति । क्ष्वेदयति । अचिक्ष्विदत् । क्ष्विदित्वा, क्ष्वेदित्वा । क्ष्विण्ण —'ञीत क्त' इति वर्त्तमाने क्त, 'आदितश्च' इति इडभाव । 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वम् । क्ष्विण्णमनेन, क्ष्वेदितमनेन । प्रक्ष्विण्ण, प्रक्ष्वेदित.—'विभाषा भावादिकर्मणो' इतीड्विकल्प । 'निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृष' इति सेटो निष्ठाया अकित्त्वात् गुण । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयो' इति दिवादौ ॥९७५॥

१०००. स्कन्दिर् गतिशोषणयो[1] । इतो मिद्यान्ता उदात्तेतोऽनुदात्ताः । स्कन्दति ।

१. 'शोषणे' इति क्षीरस्वामी ।

चस्कन्द । चस्कन्दिथ, चस्कन्थ । चस्कन्दिव । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाज-नियमाद् विकल्प । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । स्कद्यात्—'किदाशिषि' इति कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोप । अस्कदत् । अस्कदताम्—'इरितो वा' इति वाङि नलोप । अङोऽभावे—अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सु । 'वदव्रज' इति वृद्धि । झलादौ—'झलो झलि' इति सिज्लोप । चिस्कन्त्सति । चनी-स्कद्यते—'नीग्वञ्चु' इत्यादिना नीक् । चनीस्कन्दीति, चनीस्कन्ति । चनीस्कत्त । चनीस्क-दति । स्कन्दयति । अचस्कन्दत् । गेहावस्कन्दमास्ते—'विशिपति' इत्यादिना णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वाद्वा समास । तेनैवोक्तत्वात् 'नित्यवीप्सयो' इति न द्विर्वचनम् । असमासे वीप्सायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम् । नित्यत्वे क्रियावचनस्येति गेहगेह-मवस्कन्दम्, गेहमवस्कन्दमवस्कन्दम् इति । 'क्रियाभेदे क्त्वापीष्यते' इत्युक्तत्वात् गेहगेहमवस्कन्द्य इत्याद्यपि भवति । विष्कन्ता, विस्कन्ता—'वे स्कन्देरनिष्ठायाम्' इति वा षत्वम् । 'अनिष्ठायाम्' इति पर्युदासे नञिवयुक्तन्यायेन कृत्येवायं विकल्प । तथा वृत्तिकारेणापि पर्युदासो व्याख्यात, कृतश्चोदाहृता । निष्ठायाम्—विस्कन्न —'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वम् । परिष्कन्ता, परिस्कन्ता—'परेश्च' इति वा षत्वम् । 'पृथग्योगकरणात् अनिष्ठायामिति नानुवर्त्तते' इति वृत्ति, तेन परिष्कण्ण परिस्कन्न इति भवति । अत एव पर्युदासाभावात् नञिवयुक्तन्यायो नास्तीति तिङ्यपि भवत्येव विकल्प —परिष्कन्दति, परिस्कन्दति इति । परिस्कन्द —'परिस्कन्द प्राच्यभरतेषु' इत्यषत्वम्, अस्य प्रयोगस्य प्राच्यभरतविषयत्वे । स्कन्त्वा । प्रस्कन्द्य—'क्त्वि स्कन्दिस्यन्दो' इति नलोपाभाव । उत्कन्दो नाम रोग —'उद. स्थास्तम्भो' इत्यत्र 'रोगे चेति वक्तव्यम्' इति वचनात् स्कन्दे सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारो भवति ॥९७६॥

७००. यभ विपरीतमैथुने । 'विपरीत इति विपरीतानुष्ठित इत्यर्थ' इति मैत्रेय । पुरुषकारे तु 'यभ विपरीतो मैथुने इति विपरीत इति यभेरर्थ'[1] इति । क्वचित्पठ्यते 'यभ मैथुने' इति । यभति । ययाभ । येभतु । येभिथ, ययब्ध । येभिव—क्रादिनियमा-न्नित्यमिट् । थलि भारद्वाजनियमाद् विकल्प । यब्धा । यप्स्यति । यभतु । अयभत् । यभेत् । यभ्यात् । अयाप्सीत् । अयाब्धाम् । यियप्सति । यायभ्यते । यायब्धि । याभयति । अयीयभत् । यब्ध्वा । यब्धम् । यभ्यम्—'पोरदुपधात्' इति यत् । 'जभेत्येके' इति मैत्रेय. । 'जभ च' इति धनपालकाश्यपौ । 'जप जभ' इति शाकटायन । तत्र जभे पाठो न्यासपदमञ्जरीकृतोरनभिमत । सति ह्यस्मिन् 'लुपसदचरजपजभ-दहदशभञ्जपशा च', 'रधिभजोरचि' इत्यादौ जभजृभीतिवदमुमप्युपाददीयाताम् । किञ्च इह जभे पाठेऽनेनाप्यनिटा भाव्यत्वात्, 'रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभि-

---

१, दै०, पृ० ९१ ।

स्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतर ' इति व्याघ्रभूतिवचनेनापि विरोध स्यात्। तृतीयश्च यभिरेव, तत्र वृत्तौ यब्धा' इत्युदाहरणात्। जम्भत इति गात्रविनामे गत ॥६७७॥

७०१ णम प्रह्वत्वे शब्दे[1]। नमति। ननाम। नेमतु। नेमिथ, ननन्थ। नन्ता। नंस्यति। नमतु। अनमत्। नमेत्। नम्यात्। अनंसीत्। अनसिष्टाम्—'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ परस्मैपदे। निनसति। ननस्यते। ननमीति, नंनन्ति। ननन्त। ननमति। नन्नन्व, नन्नन्म—'म्वोश्च' इति मकारस्य नत्वम्। लङि अननन्। अनन्नताम्–'मो नो धातो' इति पदान्ते नत्वम्। नमयति, नामयति—'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति मित्त्वविकल्प। सोपसर्गात्तु अमन्तत्वान्नित्य मित्त्वम्—प्रणमयति। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम्। अनीनमत्। नमते दण्ड स्वयमेव। अनंस्त दण्ड· स्वयमेव—'न दुहस्नुनमाम्' इति यक्चिणोर्निषेध। नम्र·—'नमिकम्पि' इति र। नेमि·—'भापाया धाव्क्सृगमिजनिनमिभ्य·' इति क्किनोरन्यतर। तस्य लिड्वद्भावादेत्वाभ्यासलोपौ। नतम्—'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप। प्रणत्य, प्रणम्य—'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपविकल्पः। नॄन् नमयतीति नृनमो नाम कश्चित्—'क्षुभ्नादिषु च' इति पाठाण्णत्वाभाव। नम·—असुन्। नमस्यति देवान्। पूजयतीत्यर्थ —'नमोवरिवश्चित्रङ' इति क्यच्। 'नमस पूजायाम्' इति तत्र वृत्ति·। नमस्कृत्य, नमस्कृत्वा—'साक्षात्प्रभृतीनि च' इति कृञो योगे पक्षे गतिसञ्ज्ञा, गतित्वे 'कुगतिप्रादय' इति समास। 'नमस्पुरसोर्गत्यो' इति विसर्जनीयस्य सत्व च। नमो देवेभ्य –'नमस्स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च' इति नमोयुक्ताच्चतुर्थी। नाकु वल्मीक —'फलपाटिनमि' इत्यादिना उप्रत्ययो नाकादेशश्च। नप्ता—'नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना तृनि मकारस्य पकारो निपात्यते। नप्तारौ इत्यादौ असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने 'अप्तृन्' इत्यादिना उपधादीर्घ ॥६७८॥

७०२ गम्लृ सृप्लृ गतौ। गच्छति—'इषुगमियमा छ' इति इत्सञ्ज्ञकशकारादौ शपि छ। 'छे च' इति तुक्। जगाम। जग्मतु। जगन्थ, जगमिथ। जग्मिव। जग्मिम—क्रादिनियमादिट्। थलि भारद्वाजनियमाद् विकल्प। ङितोरजाद्यो' 'गमहन' इत्युपधालोपे तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम्। गन्ता। गमिष्यति–'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इति सकारादेरिट्। गच्छतु। अगच्छत्। गच्छेत्। आशिषि–गम्यात्। अगमत्—लृदित्वाद् अङ्। 'गमहन' इत्यत्रानङिति पर्युदासात् नोपधालोप। जिगमिषति। जिगमिष त्वम्—इत्यत्र हेर्लुका लुप्तत्वात् परस्मैपदाभावे भाष्यवार्त्तिकयो 'सिद्ध तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येट प्रतिषेधात्' इति न्यासान्तरेण आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमे सकारादेरिण्निषेधात् इड् भवति। एवं जिगमिषिता इत्यादौ कृत्यपीट् भवति। इदं च भाष्य वार्त्तिकं च

---

१. क्षीरस्वामी न पठति।

आत्मनेपदेऽपीण्निषेधे सिद्ध एवारभ्यमाणमर्थादन्यत्रेट बोधयति। अत एव भाष्यवार्त्तिकविरोधात् 'गमेरिट्' इत्यत्र परस्मैपदग्रहण गम्युपलक्षणार्थम्। परस्मैपदेषु यो गमिर्निर्दिष्ट इति पदशेषका[1]रदर्शनमुपेक्ष्यम्। वृत्तावय पक्ष प्रतिक्षेपार्थमेव उपक्षिप्त। यदाह तत्र हरदत्त –'न पुनरय पक्ष स्थापितो भाष्यवार्त्तिकविरोधाद्' इति। क पुनरत्र फलभेद ? उच्यते, सम्पूर्वस्याकर्मकस्य गमे 'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदित्वात् परस्मैपदेष्वदर्शनात् सजिगमिषिता इत्यादौ इण्न स्यात्। तथा जिगमिषाञ्चक्रे इत्यत्र भावकर्मविषयस्य गमे परस्मैपदेष्वदर्शनात् इण्न स्यात्। अथ मतम्–'परस्मैपदेषु दृष्ट एव गमि उपसर्गादिवशेनाऽऽत्मनेपदेऽपीति इड्भविष्यति' इति, तर्ह्यस्य गमे सर्वत्रेट् स्यात्, 'गस्यते स विशेष' इति भाष्यप्रयोगश्च विरुद्ध्यते। कथ तर्ह्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्निषेधे जिगमिषितेवाचरति जिगमिषितीयते इति हरदत्तादय ? बहिरङ्गस्य आत्मनेपदस्य प्रतिषेधाभाव इति। अय च प्रकारोऽस्माभि क्रमतावुपपादित[2]। जङ्गम्यते—'नित्य कौटिल्ये गतौ' इति गतिवचनत्वात् कौटिल्ये एव यङ्। 'नुगत' इत्यभ्यासस्य नुक्यनुस्वारपरसवर्णौ। जङ्गमीति, जङ्गन्ति। जङ्गत —'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप। जङ्गमति—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'गहमन' इत्युपधालोप। जङ्गन्मि। जङ्गन्व.—'म्वोश्च' इति नत्वम्। जङ्गहि इत्यत्रानुनासिकलोपे तस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् 'अतो हे' इति लुग् न भवति। अत्र सुधाकर —"अनुदात्तोपदेशा यम्यादय इति यम्यादेर्गणत्वेन निर्देशात् 'निर्दिष्ट यद्गणेन च' इत्यनुनासिकलोपाभावमुक्त्वा यदा धातुपाठ एव गणस्तदा भवितव्यमेव लोपेन" इत्याह 'हन्तेर्ज' इत्यत्र जङ्गहीत्युदाहरणे। न्यासकारोऽपि व्याख्यातृनिर्देशेन गणिनिर्देशनानुमन्यते। अत एव न्यासकारसुधाकरविरोधात् 'श्तिपा शपा' इत्यत्र 'यत्रोपदेशग्रहणम्' इति य क्वचित्पाठ स उपेक्ष्य। अजङ्गन्—'मो नो धातो' इति नत्वम्। गमयति। अजीगमत् ग्राम देवदत्त यज्ञदत्त, ग्रामायेति वा—'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्, अत्र 'गत्यर्थकर्मणि' इति ग्रामाद् द्वितीयाचतुर्थ्यौ। ग्रामश्चात्र गमेरेव कर्म, यतो ग्रामकर्मिकाया गतौ प्रेष्यते ग्राम गच्छेति, प्रयोज्यस्तु ण्यन्तस्य कर्म, न गमेरिति न तत्र चतुर्थी भवति। अत्र कर्मणि लादयो 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इत्यभिधानात् प्रयोज्ये भवन्ति। गम्यते ग्राम देवदत्त, गमयितव्य इत्यादि, अत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी 'गत्यर्थकर्मणि' इत्यत्र चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणात् बाध्यते। यद्वा—'कृत्यानाम्' इत्यत्र योगविभागेन 'उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी न' इत्युक्तत्वात् कर्तृवत् कर्मण्यपि षष्ठ्या नैव प्रसङ्ग। ग्राम गन्ता गमयिता इत्यादौ तु पुनर्द्वितीयाग्रहणादेव षष्ठ्या बाध। अत्र 'अनध्वनि' इति पर्युदासात् अध्ववचनेभ्यो यथायोग द्वितीयाषष्ठ्यावेव भवत —अध्वान गच्छति, पन्थान

1. 'पुरुषकार०' क. पुस्तके। 2. प्रकारोऽय पूर्वं १३६–१३७पृष्ठयोरवलोकनीयः।

गच्छति, अध्वनो गन्ता, पथो गन्ता इति। अत्र च 'अनध्वनि'इति प्रतिषेध 'आस्थितप्रतिषेधश्चाय विज्ञेय' इति वृत्तावुक्तत्वात् आस्थितविषय। आस्थित प्रथममेव स्वीकृत। तेन यदोत्पथेन पन्थानं गच्छति तदा ग्रामादिवत् द्वितीया-चतुर्थ्यौ द्वे अप्युदाहार्ये, द्वितीयया षष्ठ्या बाधोऽपि। चेष्टाग्रहण मनसा पाटलिपुत्रं गच्छति इत्यादौ चतुर्थीनिवृत्त्यर्थम्। आगमयते माणवक, कालं हरति न त्वरते इत्यर्थ। 'आगमे क्षमायामात्मनेपद वक्तव्यम्' इति ण्यन्तात्तङ्। क्षमा उपेक्षा, कालहरणमिति वृत्ति। ण्यन्त एवायमत्रार्थे च वर्त्तते इति तस्यैवोदाहरणम्। सङ्गच्छते—'समो गम्यृच्छि' इत्यकर्मकात् सङ्गमे तङ्। सञ्जग्मे। सञ्जग्माते—'गमहन' इत्युपधालोप। सङ्गन्ता। सङ्गस्यते। सङ्गच्छताम्। समगच्छत। सङ्गच्छेत। आशिषि—सङ्गसीष्ट, सङ्गसीष्ट। लुङि—समगत, समगस्त। समगसाताम्—'वा गम' इति झलाद्योर्लिङ्सिचोरात्मनेपदविषययोर्वा कित्त्वे तदाश्रय 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप। झलि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिज्लोप। न चास्मात् पूर्वम् 'अतो लोप' इत्यल्लोपस्य प्रसङ्ग, आर्द्धधातुकोपदेशेऽनकारान्तत्वात् 'असिद्धवदत्र' इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाद्वा, सर्वत्र गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थत्वात् सकारादेरिडभाव। सञ्जिगसते—'अज्झन' इति दीर्घो न भवति, अत्र आदेशस्य गमेर्ग्रहणात्। यत्तु-तरङ्गिण्या दीर्घप्रदर्शनम्, तद् 'गमेर्दीर्घे इङ्ग्रहणम्, अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घत्वप्रसङ्गः' इति वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। गम्यम्—'पोरदुपधात्' इति यत्। सुतङ्गमो नाम कश्चित्—'गमश्च' इति सुप्युपपदे संज्ञायां खच्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति पूर्वपदस्य मुम्। सुतङ्गमेन निर्वृत्त सौतङ्गमि—'वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाऽश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्य' इति यथासङ्ख्यात् सुतङ्गमादेश्चातुरर्थिक इञ्। अन्तग—'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड' इति अन्तादिषु कर्मसूपपदेषु गमेर्ड। डित्त्वसामर्थ्यादभत्वेऽपि टिलोप। एवम्—अत्यन्तग इत्युदाहार्यम्। सर्वत्रग। पन्नग—'सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम्' इति ड। उरसा गच्छतीति उरग—'उरसो लोपश्च' इति डप्रत्यय, उरस सलोपश्च। सुखेन गच्छन्त्यस्मिन्निति सुग। दुर्ग—सुदुरोरधिकरणे' इति ड। अत्र न्यासे—वासरूपविधिना पक्षे ल्युडप्युक्त, तदयुक्तम्, 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधे प्रतिषेध' इत्युक्तत्वात्। अधिकरणादन्यत्र सुगम इति खलेव भवति। निर्गच्छन्त्यत्रेति निर्गो देश—'निसो देशे' इति ड। देशादन्यत्र निर्गमनम् इति ल्युड् भवति। ग्रामग—'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति ड। मित गच्छतीति मितङ्गमो हस्ती—'खच्प्रकरणे गमे सुप्युपसङ्ख्यानम्' इति खच्। विहङ्गम—'विहायसो विह च' इति खचि विहायसश्च विहादेशो मुमागम। विहङ्ग—'खश्च डिद्वा वक्तव्य' इति खचो वा डित्त्वाट्टिलोपः। विहग—

'डे च विहायसो विहादेश' इति विहादेश । अस्मादेवानुवादात् 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वा ड । गामुक —'लषपत' इत्यादिना उकञ् । गत्वर —'गत्वरश्च' इति करपि अनुनासिकलोपो निपात्यते । गत्वरी—'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । जग्मि —'भाषायां धाञ्कृसृगमि' इति किकिनोरन्यतरस्मिन् उपधालोप, लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम् । जगत्—'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति द्विर्वचनम् । 'गम कौ' इत्यनुनासिकलोप । स्त्रियाम्—'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगत्सरसा शतृवच्च' इति शतृवद्भावान्ङीष् । उत्सादिषु जगतीति पाठाद्वा । जगत्या अपत्यादि जागतम्—'उत्सादिभ्योऽञ्' इति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्यय । जगत इदं जागतम् इत्यत्र 'अचामादेरचो वृद्ध्या उपधालक्षणा वृद्धिर्बाध्यते' इति वृत्ति.। जगत्येव जागत छन्द —'छन्दस प्रत्ययविधाने नपुसके स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्' इत्यञ् । अध्वगत् । कलिङ्गगत्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि अनुनासिकलोप । अग्रे गच्छतीति अग्रेगू —'ऊङ् च गमादीनाम्' इति कौ अनुनासिकलोपे अकारस्योकार । अयं च धातोरूकार इति अग्रेग्वौ इत्यादावुवङादेशे प्राप्ते 'ओ सुपि' इति यण् । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । गमी —'गमेरिन्' इति 'भविष्यति गम्यादय' इति भविष्यदर्थोऽयम् । आगामी—'आङि च णित्' इति इनि, णित्त्वात् वृद्धि । अयमपि गम्यादिपाठाद् भविष्यत्काल । अयं बाहुलकात् केवलादपीति गामी इत्यपि भवति । ग्रामगमी ग्रामगामी—'श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति द्वितीयातत्पुरुष । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो' इति कृद्योगलक्षण षष्ठीं बाधित्वा एतयोर्योगे द्वितीया । गम —'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति भावेऽकर्त्तरि च कारके अप्रत्यय । एकाह्नेन गम्यत इति एकाहगम.—'अश्वस्यैकाहगम' इति निपातनादप् । अन्यथाऽत्र 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्य' इति परिमाणस्य गम्यमानत्वाद् घञ् स्यात् । अत्र च सर्वग्रहणमजपोर्बाधनार्थमित्युक्तम् । निगम —'गोचर' इत्यादिना करणाधिकरणयोर्घ । गत्वा—'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुनासिकलोप । आगम्य, आगत्य—'वा ल्यपि' इति अनुनासिकलोपविकल्प । गतम्—'क्तोऽधिकरणे च' इति कर्त्तृकर्मभावाधिकरणेषु क्त । ग्रामगत.—'द्वितीयाश्रित' इति तत्पुरुष । गत च तत्प्रत्यागतञ्च गतप्रत्यागतम्—'कृतापकृतादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति तत्पुरुष । गतमेव तत्काल भूय प्रत्यागमनेन गतप्रत्यागतमुच्यते । गन्तु –'सितनिगमि' इत्यादिना तुन् । गान्त्रम् चर्म–'अस्जिगमिनमिहनिविष्यशा वृद्धिश्च' इति ष्ट्रनि वृद्धि । गन्त्री—कम्बलिवाह्य शकटम् । बाहुलकात् वृद्ध्यभाव । तृन्तृचावित्यादिना सञ्ज्ञाया तृन्तृचोरन्तरो वा । कम्बल सास्ना तद्योगान्मत्वर्थीयेनिना कम्बलिनो बलीवर्दा उच्यन्ते । तथा च रभस —'प्रवारेऽप्युत्तरासङ्गे सास्नायामपि कम्बल' इति । गात्रम्—'गमेरा च' इति त्रनि मकारस्याकार । सुगात्री । सुगात्रा—'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इत्यत्र

'अङ्गगात्रकण्ठेभ्य.' इति पक्षे ङीष्। गौः—'गमेर्डो' इति डोप्रत्यये डित्त्वात् टिलोप। 'गोतो णित्' इति सर्वनामस्थानस्य णित्त्वाद् वृद्धि। अम्शसोस्तु 'औतोऽम्शसो' इति पूर्वपरयोराकारे गाम्। गा इति—'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यत्र तच्छब्देन प्रथमयो पूर्वसवर्णदीर्घस्य परामर्शनादिह नत्व न भवति। ङसिङसोस्तु 'ङसिङसोश्च' इति ङसोरेङश्च पूर्वरूपे गो इति। गवा गमूहो गव्या। गोत्रा—'खलगोरथात्' इति य, 'इनित्रकट्यचश्च' इति यथासख्यात्त्र। स्वभावात् स्त्रीलिङ्गौ। यकारादौ प्रत्यये 'वान्तो यि' इत्यवादेश। गोत्रोऽस्यास्तीति गौत्रिक—'एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्' इति मत्वर्थे ठञ्। गोमी—'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसा' इति मत्वर्थे मिनिप्रत्यये निपात्यते। गोविकारोऽवयवो वा गव्यम्—'गोपयसोर्यत्' इति षष्ठ्यन्तात् विकारावयवयोर्यत्। गो पुरीष गोमयम्—'गोश्च पुरीषे, इति मयट्। गवे हित गव्यम्—'उगवादिभ्यो यत्' इति प्राक्क्रीतीयो यत्। गोनिमित्त संयोग उत्पातो वा गव्य.—प्राणिनां शुभस्य अशुभस्य वा सूचको महाभूतविकार उत्पात। "गोद्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणाश्वादेर्यत्" इति यत्। गोशब्दात्सङ्ख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद् द्व्यचश्च 'तस्य निमित्त सयोग उत्पातो वा' इति विषये यदिति सूत्रार्थ। गोरिदं गव्यम्—'सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद्वक्तव्य' इति प्राग्दीव्यतीये चार्थे यत्। एव च तत्र तत्रार्थे सूत्रेण यद्विधान प्रपञ्चार्थं भवति। दाराश्च गावश्च दारगवम्—द्वन्द्वात् 'अचतुर' इत्यादावचि निपातितम्। अनुगवं शकटम्—गौर्यथा आयतस्तथायतमित्यर्थ। 'अनुगवमायामे' इति अनुगुशब्दादचि निपात्यते। इह 'आयाम' इति अर्शआद्यजन्त, तद्वति वर्त्तते। अनुगुशब्दश्चाय 'यस्य चायाम' इति अव्ययीभाव, अनुर्यस्यायामवाची तेनान्यस्यायामवतो लक्षणभूतेन समस्यते इति सूत्रार्थ। इह च गोरायाम शकटायामस्य लक्षणं भवति। आगवीन.—गवा भृतो य आ तस्य प्रत्यर्पणात् कर्म करोति स एवमुच्यते। 'आगवीन' इति आगुशब्दात् कर्मकारिणि खप्रत्यये निपात्यते। आगुशब्दश्च 'आङ्मर्यादाभिविध्यो' इतीहाङो मर्यादावचनस्य पञ्चम्यन्तेन गोशब्देन गोप्रत्यर्पणे वर्त्तमानेनाव्ययीभावे पञ्चमी च 'आङ् मर्यादावचने' इति आङ कर्मप्रवचनीयत्वे तद्युक्तात् 'पञ्चम्यपाङ्परिभि' इति विधीयते। गो पश्चात् अनुगु—'अव्यय विभक्ति' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभाव। अनुग्वल पर्याप्त गन्तुं शीलमस्य अनुगवीनो गोपालक.—'अनुग्वलङ्गामी' इति क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तादलङ्गामीत्यर्थे ख। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय य स काल तिष्ठद्गु, वहन्ति आगच्छन्ति गावो दोहनाय यस्मिन् स काल वहद्गु, अयन्ति यस्मिन्काले गोदोहनाय स काल अयद्गु इति, आयन्ति यस्मिन् काले दोहनाय स काल. आयतीगवम्—'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इति अव्ययीभावे

निपात्यन्ते । परमगव —'सन्महत्परम' इति तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । टित्वात्स्त्रियाम्–परमगवी । अतद्धितलुकीति वचनात् पञ्चभिर्गोभि क्रीत पञ्चगु. पट इत्यत्र टच् न भवति । अत्र हि 'आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिणाट्ठक्' इति गोपुच्छादिव्यतिरिक्तात् प्रातिपदिकात् यथायथ समर्थविभक्तियुक्तात् आर्हीयेष्वर्थेषु विहितस्य ठक 'अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' इति लुक्क्रियते । द्विगुत्वं च 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति समासे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगु ' इति द्विगो , 'द्विगुश्च' इति तत्पुरुषत्वाद् अस्ति टच प्रसङ्ग । पञ्चगवधन इत्यत्र पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ 'तद्धितार्थोत्तरपद' इति पूर्वयो समासे सङ्ख्यापूर्वत्वेन द्विगुत्वात् तत्पुरुषत्वे टच् । पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगवम्–'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासे पूर्ववद् द्विगुतत्पुरुषयो टच् । अत्र समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे 'समासान्ता ' इति अकारान्तोत्तरपदद्विगुत्वात् 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगु' स्त्रियामिष्यते' इति प्राप्तस्य स्त्रीत्वस्य 'पात्रादिभ्य प्रतिषेध ' इति निषेध । चित्रा गावो यस्य चित्रगु —'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति उपसर्जनगोशब्दान्तप्रातिपदिकत्वाद् ह्रस्व । अत्र 'गो पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् न 'गोत ' इति णित्त्वम् । ननु अतत्कालव्यावृत्त्यर्थाद् 'गोत ' इति तपरकरणादेव न भविष्यति, अस्त्वत्र परिहार , चित्रगो चित्रगव इत्यत्र तु 'सम्बुद्धौ च' 'जसि च' इति गुणेऽविकृत गोरूपमिति स्याण्णित्त्वम् । नन्वेवमत्राप्यनेन निषेधेन स्थानिवत्त्वकृतमेव णित्त्व निवार्यताम् , न तु स्वाश्रयमपीति गोरूपस्याव्याहतत्वात् तदाश्रय णित्त्व स्यादेव, नैष दोष , यदस्य गोरूपस्य लाक्षणिकत्वाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तदपि न भविष्यति । वृत्तौ तु " 'गोत ' इति षष्ठ्यन्तमाश्रित्य 'गोशब्दार्थसम्बन्धि सर्वनामस्थान णिद्" इति व्याख्यातम् , अत्र मते न कुत्रापि णित्त्वप्रसङ्ग । यदत्र सर्वनामस्थान तदन्यपदार्थस्य सम्बन्धिनो गोशब्दार्थस्य, तपरकरण त्वोकारान्तोपलक्षणार्थम्, वर्णनिर्देशेषु प्रसिद्धत्वात् । तेन द्योशब्दस्यापि णित्कार्यं भवति । 'अपरे तु—ओत इति पठन्ति' इति चोक्त वृत्तौ । गोऽग्रम् गोअग्रम्–'सर्वत्र विभाषा गो·' इति छन्दसि भाषाया चाति परे वा प्रकृतिभाव । अन्यदा 'एङ पदान्तादति' इति पूर्वत्वम् । गवाग्रम्—'अवङ् स्फोटायनस्य' इति अवङादेश । अय च व्यवस्थितविभाषात्वाद् गवाक्षम् इत्यत्र नित्य । चित्रग्वग्रम् इत्यत्र 'गो पूर्व' इति स्थानिवत्त्वनिषेधान्न प्रकृतिभावादि । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम्—अत्र 'गवाश्वप्रभृतीनि च' इति समाहार एव द्वन्द्व । अय च नियतो 'गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तम्' इति वृत्तावुक्तत्वात् अवङ्भाव इति । 'विभाषा वृक्ष' इत्यादिना पशुद्वन्द्वं विभाषैव, तेन गोश्वम्, गोश्वा इत्यादि । गङ्गा—'गन् गम्यद्यो ' इति गन् प्रत्यय । गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय —'शुभ्रादिभ्यश्च' इत्यत्र चकारेणाकृतिगणत्वद्योतनाड्ढक् । तिकादिपाठादपत्येऽपि फिञि गाङ्गायनिः

इत्यपि भवति ॥ सर्पति । ससर्प । ससृपतु । ससर्पिथ । ससृपिव—क्रादिनियमादिट् । स्रप्ता, सर्प्ता । स्रप्स्यति, सर्प्स्यति—'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति झलादावकिति प्रत्यये पक्षे मित्त्वादन्त्यादच परेऽमागमे यणादेश । अन्यदा गुण । सर्पतु । असर्पत् । सर्पेत् । आशिषि—सृप्यात् । असृपत् । असृपताम्—लृदित्वादङ् । सिसृप्सति—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वान्न गुण , नाप्यमागम । सरीसृप्यते—'रीगृत्वत' इति रीक् । सरीसृपीति, सरीसर्प्ति, सरीस्रप्ति—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'अनुदात्त' इति अमागम । सरीसृप —पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङो लुकि 'न धातुलोप' इति लघूपधगुणाभाव । यङ्लुगन्तात् इगुपधलक्षण को वा । सर्पयति । असससर्पत् , असीसृपत्—'उर्ऋत्' वा । सृप्य —'ऋदुपधाच्च' इति क्यप् । सर्प —पचादित्वादच् । स्रप्ता । सृप्त । पीठेन स्रप्तु शीलमस्येति पीठसर्पी—णिनि 'सुप्यजातौ' इति । पीठसर्पिण इमे पैठसर्पा —'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभाव बाधित्वा 'नान्तस्य टिलोपे पीठसर्पि' इत्यादिना टिलोप । सर्पि —'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इस्' इतीस्प्रत्यय । प्रियसर्पिष्क —उर प्रभृतित्वान्नित्य कप् । 'इण ष' इति अपदाद्यो कुप्वोर्विसर्जनीयस्य षत्वम् । सृप्र —'ऋज्रेन्द्र' इत्यादिना रक् ॥९७९-९८०॥

७०३. यम उपरमे । अत्र मैत्रेय—'उदित्त्वमस्य केचिदिच्छन्ति' इति । यच्छति—'इषुगमियमाम्' इति छ शिति । ययाम । येमतु । ययन्थ, येमिथ । यन्ता । यस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशिषि—यम्यात् । अयंसीत्—'यमरम' इति सगिटौ । यियंसति । यंयम्यते । यंयन्ति । यंयन्त । यमयति । अयीयमत् भोजयतीत्यर्थ । अमन्तत्वात् मित्त्वम् । अस्य च 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादन्यत्र मित्त्वनिषेधात् आयामयते, आयामयति इति भवति—'न पादमि' इत्यत्रायामग्रहणेन 'अणावकर्मकात्' इति कर्त्रभिप्रायप्राप्तस्य परस्मैपदस्य निषेध इति यथायोगमत्रात्मनेपदपरस्मैपदे भवत । आयच्छते—दीर्घो भवति, व्याप्रियते इति वार्थ । आयच्छते स्वरूपाणि द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थ । 'आङो यमहन' इति 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' इति अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्चाङ्पूर्वादस्मात्तङ् । इह स्वमङ्ग स्वाङ्गं न तु 'अद्रवन्मूर्त्तिमद्' इत्यादिना लक्षित पारिभाषिकमिति देवदत्तस्य पाणिमायच्छति इत्यत्र न भवति । उपयच्छते कन्याम्, परिणयतीत्यर्थ । 'उपाद्यम स्वकरणे' इति तङ् । अत्र भाष्यम्—"इह कस्मान्न भवति स्वं शाटकान्तमुपयच्छति ? अथ यदा स्व करोति तदा भवितव्यमेव" । अत्र वृत्तिकारशिवस्वामिभ्यामिद भाष्योक्तमस्वस्य स्वत्वेन करण प्रसिद्धिवशात्पाणिग्रहणविशेष उपसहृतम् । कैयटे तु 'निष्पादनलक्षणोऽत्र करोत्यर्थो गृह्यते' इति । सामान्येनापि स्वकरणे पाणिग्रहणविशिष्टं स्वकरण शिवस्वामिजयादित्यावूचतु , प्रसिद्धत्वात् उपायस्त नतीरित्यादिप्रयोगस्तु साधर्म्यात् । भाष्यकारस्तु स्वकरणमात्रे विशिष्टे स्थित इत्युक्तम् । भट्टिकाव्ये च 'शास्त्राण्युपायंस्त जित्वराणि' इति[1] सामान्येन

१. 'उपायंस्त महास्त्राणि' इति भ० का० (१५।२१) पाठः ।

प्रयुज्यते। सयच्छते व्रीहीन्, उपयच्छते भारम्, आयच्छते वस्त्रम्—'समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इति समादिभ्यो यमेस्तङ्। यदा तु कर्त्रभिप्रायत्वमुपपदेन प्रतीयते तदा 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति स्वान् व्रीहीन् सयच्छति इत्यपि। इहाङो-ऽग्रहणमस्वाङ्गकर्मकार्थम्। स्वाङ्गकर्मकात् 'आङो यमहन' इत्येव सिद्धम्। 'अग्रन्थे' इति वचनात् उद्यच्छति चिकित्सा वैद्य इति अत्र परस्मैपदमेव। विचि-कित्सामधिगन्तुमुद्यम करोतीत्यर्थ। यदाय यमिर्गन्धने वर्तते, गन्धन सूचनं परेण प्रच्छाद्यमानस्य आविष्करणम्, तदा 'यमो गन्धने' इत्यात्मनेपदम्। पर-स्मैपदस्य सिच कित्त्वादनुनासिकलोप —उदायत। उदायसाताम् इत्यादि। झलि सिज्लोप। उपयमनार्थत्वे तु 'विभाषोपयमने' इति तङ्। तङ्परस्य यमे सिच-कित्त्वविकल्पनात् उपायत कन्याम्, उपायस्त कन्याम् इत्युभयं भवति। उपयमन-मिह दारकर्म। यम्यम्—'गदमद' इत्यादिना यत्। उपसृष्टात्तु ण्यति—विनियाम्यम् इति। 'त्वया नियम्या' इति प्रयोग नियमशब्दात् 'तत्करोति' इति णौ यति द्रष्टव्य। धातोर्णौ 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधाद् वृद्ध्या भाव्यम्। वाचयम — 'वाचि यमो व्रते' इति खच्। वाचयमपुरन्दरौ च' इति निपातनादलुक्। सयम, सयाम —'यमस्समुपनिविषु च' पक्षेऽच्, तदभावे घञ्। एव समुपनि-विभ्योऽप्युदाहार्यम्। सयत्—सम्पदादित्वात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वा क्विपि 'गम क्वौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति उक्तत्वात् अनुनासिक-लोपे तुक्। यच्छतीति यम —अच्। याम्यम्—प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु 'यमाच्चेति वक्तव्यम्' इति ण्य। यमुना—'अर्जियमिशीङ्भ्यश्च' इति उनन् प्रत्यय। यन्त्रम्—'गुधृवि' इत्यादिना त्र प्रत्यय ॥९८१॥

७०४ तप सन्तापे। तपति। तताप। तेपिथ, ततप्थ। तप्ता। तप्स्यति। तपतु। अतपत्। तपेत्। तप्यात्। अताप्सीत्। अताप्ताम्— झलो झलि' इति सिज्लोप। तितप्सति। तातप्यते। तातप्ति। तापयति। अतीतपत्। चोर सन्तापयति इत्यत्र— 'रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे' इति कर्मणि षष्ठी न भवति, तत्र 'अज्वरिसन्ता-प्योः' इति निषेधात्। उत्तपते, वितपते—'उद्विभ्या तप' इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्म-काच्च तङ्। अकर्मकत्वं भासनार्थत्वेन। यदाऽयमस्वाङ्गकर्मकस्तदा उत्तपति सुवर्णम् इत्येव भवति। तप्यते तपस्तापस। अतप्त तपस्तापस —'तपस्तप कर्मकस्यैव' इति तप कर्मकस्य तपे कर्तु कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे। अत्र तपेरर्जनमर्थ इति तापसस्तत्र कर्ता। यत्रासौ कर्म उपवासादीनि तपासि तापसं सन्तपन्ति इति, तत्र तपि-र्दुःखानुभवार्थ इति कर्मणस्तापसस्य व्यापारो दुःखजननमिति क्रियाभेदाद्द्व्यर्थ-मेतत्। एवकार सूत्रे सर्ववाक्याना सावधारणार्थत्वादर्थप्राप्तस्यैवावधारणस्या-नुवादक। अत्र 'तपोऽनुतापे च' इति चकारेण कर्मकर्त्तरि चिणो निषेधात्सिच्। अत्रानुतापग्रहणस्याकर्मकर्त्रर्थत्वाद् अन्ववातप्त पापेन कर्मणा इत्यत्रापि चिण्न भवति,

अनुतापादन्यत्र उदतापि सुवर्णं सुवर्णकारेण इति भवितव्यमेव चिणा। तप्यम्–'पोर-दुपधात्' इति यत्। ललाटन्तप आदित्य —'असूर्यललाटयोर्दृशितपो' इति यथासङ्ख्यात् ललाटे कर्मण्युपपदे तपे खशि मुम्। शत्रुं तप —'सञ्ज्ञाया भृतॄ-वृजि' इत्यादिना खचि पूर्वपदस्य मुमागम । द्विषन्तप । परन्तप –'द्विषत्परयोस्तापे' इति खचि णिलोपे 'खचि ह्रस्व' इति ह्रस्व । द्विषतस्तकारस्य मुमि सयोगान्त-लोप । अत्र 'द्विषत्परयो' इति द्वितकारनिर्देशात्तकारान्त एव द्विषच्छब्द उपपदेऽय प्रत्यय , न तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विषतीशब्द उपपद इति तत्र कर्मण्यणि द्विषतीताप इति भवति। तथा तापेरिति ण्यन्तस्य ग्रहणात्केवलादप्यणेव भवति। असञ्ज्ञाया द्विषत्ताप इति। सञ्ज्ञाया तु 'सञ्ज्ञाया भृतॄवृजि' इत्यादिना खजुक्त । तप —असुन्। तश्चरति तपस्यति—"कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो" इति रोमन्थतपोभ्या कर्मभ्या यथासङ्ख्य वर्त्तिचरोरर्थयो क्यङिति क्यङ्। 'कर्मण' इति प्रत्येकसम्बन्धापेक्षमेकत्वम्। 'तपस परस्मैपद च' इति परस्मैपदम्। तपस्या—क्यङन्तत्वात् 'अ प्रत्ययात्' इति स्त्रियामकार । तप शीलमस्य तापस-—'छत्त्रादिभ्यो ण' इति ण । अत्र 'णेऽण्कृत कार्यं भवति' इति प्रागेवो-क्तम्, तेन तापसी इत्यत्र ङीप् भवति। तपस्वी –' तप सहस्राभ्या विनीनी' इति मत्वर्थे विनि । अत्रैवार्थे 'अण्च' इत्यणि तापस । तपस्वी इत्यत्र 'तसौ मत्वर्थे' तकारान्त च मत्वर्थे प्रत्यये भमिति भसञ्ज्ञयाऽऽकडारीययाऽनवकाशया 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसञ्ज्ञाया बाधात् 'ससजुषोरु' इति रुत्व न भवति। ताप —घञ्। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिको रोग —'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य' इति चतुर्थ्यन्तात्सन्तापशब्दात्प्रभवत्यर्थे ठञ्। निष्टपति। निष्टप्तम्—'निसस्तपतावनासेवने' इति षत्वम्। आसेवन पौनःपुन्यम्, ततोऽन्यदनासेव-नम्। अयमैश्वर्ये दिवादौ। दाहे चुरादौ॥६८२॥

७०५. त्यज हानौ। त्यजति। तत्याज। तत्यजतु । तत्यजिथ, तत्यक्थ। तत्यजिव। त्यक्ता। त्यक्ष्यति। त्यजतु। अत्यजत्। त्यजेत्। त्यज्यात्। अत्याक्षीत्। अत्याक्ताम्। तित्यतिक्षति। तात्यज्यते। तात्यक्ति। त्याजयति। अतित्यजत्। त्यागशील त्यागी—सम्पृचादित्वात् घिनुण्। 'चजो कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वम्। त्याज्यम्—इत्यत्र 'ण्यत्प्रतिषेधे त्यजेरुपसङ्ख्यानम्' इति कुत्वाभाव । त्यद्—'त्यजियजितनिभ्यो डित्' इत्यदि प्रत्यये डित्त्वाट्टिलोप । स्य —'त्यदादीनाम' इति त्यदाद्य-र्थविभक्तिनिमित्तनिबन्धनेऽन्त्यस्यात्वे पररूपे च त्यदादीनामित्यधिकारे 'तदो स सावनन्त्ययो' इति तकारस्य सकार । त्यौ, त्ये—इत्यादौ सर्वनामकार्यं पूर्व-वत्। 'अत्वादिस्त्यदादिप्राधान्येऽपीष्यते' इति परमस्य इत्यादि भवति। अप्रा-धान्ये तु अतित्यद् इत्यादि। त्यस्येद त्यदीयम्—'त्यदादीनि च' इति वृद्धत्वात् 'वृद्धाच्छ' इति छ । त्यस्यापत्य त्यादायनिः—'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इति

सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच्' इति षचा समासान्ततेन भाव्यम्—प्रियसक्थ इति। स्वमङ्ग चेह स्वाङ्ग न तु पारिभाषिकम्। उत्तरसक्थम्, मृगसक्थम्, पूर्वसक्थम्—'उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्न' इति तत्पुरुषे टच् समासान्त। अत्र चकारेणोपमानादित्यनुवृत्तौ फलकमिव सक्थि फलकसक्थमित्यत्रापि भवति। अस्मादेव ज्ञापकात् असामान्यवचनेनापि सक्थिशब्देन उपमानस्य समास। न विद्यते सक्थि यस्य असक्थि, असक्थ। 'नञ्दुस्सुभ्यो हलि सक्थ्योरन्यतरस्याम्' इति पक्षेऽच् समासान्त.। एव सुदुरोरुदाहार्यम्। एव सुसक्थ। गौर्या सक्थीव सक्थि यस्य गौरिषक्थ—'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो' इति षच्। यदा गौर्या सक्थीति षष्ठीसमासस्तदा 'अच् प्रत्यन्वव' इत्यत्र अजिति योगविभागादजुभयत्र। सुषामादिषु 'गौरिसक्थ सञ्ज्ञायाम्' इति पाठात् षत्व पूर्वपदस्य ह्रस्वत्व च॥९८४॥

७०७. दृशिर् प्रेक्षणे। पश्यति—'पाघ्रा' इत्यादिना पश्यादेश इत्सञ्ज्ञकशकारादौ अचि। ददर्श। ददृशतु। ददर्शिथ, दद्रष्ठ। ददृशिव। 'विभाषा सृजिदृशो' इति थलि इडभावपक्षे 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इति अकिति झलादौ अमागमविधानात् अमि यणि 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वं ष्टुत्वं च। द्रष्टा। द्रक्ष्यति—षत्वम्, 'षढो क सि' इति कत्वम्। पश्यतु। अपश्यत्। पश्येत्। आशिषि—दृश्यात्। अदर्शत्। अदर्शताम्—'इरितो वा' इत्यङि 'ऋदृशोऽङि गुण' इति गुण। अङभावे 'न दृश' इति क्सनिषेधात् सिच्यमि यणादेशे हलन्तलक्षणाया वृद्धौ—अद्राक्षीत्। दिदृक्षते—'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन' इति सनन्तात्तङ्। 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वात् न गुण, नाप्यमागम। दरीदृश्यते-रीक्। दरीष्टि। दरिद्रष्ट। दर्द्रष्टि। दर्द्रष्ट। लोटि हेर्धित्वेऽमागमे षत्वष्टुत्वजश्त्वेषु—दर्द्रड्ढि। दर्दृशानि—आटि 'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेधः। लङि तिप्सिपो—अदर्द्रक्। 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इत्यत्र 'क्विन कु' इति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं यस्मात् क्विनस्ति तस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वार्थमिति षत्वं बाधित्वा शकारस्यान्तरतम्यात्कुत्वेन खकारे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वे ककार। दर्शयति रूपतर्कं कार्षापणम्। अदीदृशत्। अददर्शत्—'उऋत्' वा। 'दृशे सर्वत्र' इति प्रयोज्यस्य रूपतर्कस्य कर्मत्वम्, यदाय दृशिश्चक्षु साधने ज्ञानविशेषे वर्त्तते तदेदमुपसङ्ख्यानम्। यदा तु ज्ञानमात्रवचनस्तदा बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धम्। तत्र बुद्ध्यर्था ज्ञानसामान्यवचना न तु विशेषवचना इति स्थितम्। यदा तु ण्यन्तादात्मनेपदं तदा 'अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानम्' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वविकल्पनात् दर्शयते रूपतर्केण कार्षापणम्, रूपतर्कम् इत्युभयं भवति। पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा भृत्यैरिति वा। सपश्यते—'दृशेश्चेति वक्तव्यम्' इति संपूर्वात् अकर्मकात् दृशेस्तङ्। संददृशे। सद्रष्टा। सद्रक्ष्यते। सपश्यताम्। समपश्यत। सपश्येत। आशिषि—सदृक्षीष्ट। समदृक्षत। समदृक्षाताम्—लिङ्सिचो. कित्त्वात् न गुण., नाप्यमागम। झलि सिज्लोपे प्रत्ययलक्षणेन 'षढो' क सि' इति कत्व न

भवति, सिज्लोपस्य प्रत्ययलक्षणेऽसिद्धत्वादिति तत्रतत्रोक्तम्। कर्मणि—दृश्यते। अदर्शि इत्यादि। स्यादिषु पक्षे चिण्वदिडपीति दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते। अदर्शिषाताम्, अदृक्षाताम्। दर्शिषीष्ट, द्रक्षीष्ट। दर्षिता, द्रष्टा इत्युभय भवति। दृश्यम्—'ऋदुपधाच्च' इति क्यप्। उत्पश्य—'पाघ्राध्माधेट्दृश श' इति उपसृष्टात् कर्त्तरि शे पश्यादेश। दर्शनंपश्य—अत्र 'पश्यार्थै' इति निपातनात् भावे श। 'अदर्शनम्' इत्यादिनिर्देशात् ल्युडपि भवति। असूर्यंपश्या राजदारा। गुप्तिपर चैतत्। एव नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शन सूर्यमपि न पश्यन्ति इति। 'असूर्यललाटयो' इति खश्। अत एवासूर्येति निर्देशात् दृशिना नञ्सम्बन्धेन असमर्थत्वेऽपि समास। उग्रपश्य—'उग्रपश्य' इत्यादिना क्रियाविशेषणे कर्मण्युग्रशब्दे उपपदे खशि निपात्यते। तादृश, तादृक्—'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च' त्यदादिषु कर्मसूपपदेषु आलोचनात् चक्षुर्विज्ञानाद् अन्यत्र वर्त्तमानाद् दृशे कञ् प्रत्यय। चकारात् किन्। कञ कित्वात् न गुण। तादृशी—'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्। तादृक्ष—'क्सश्च वक्तव्य' इति क्सश्च। 'आ सर्वनाम्न' इति दृग्दृशवतुषु परत सर्वनाम्नोऽन्त्यस्याकार। 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' इति चाकार। सदृक्। सदृश। सदृक्ष—'दृग्दृशवतुषु' इति समानस्य सभावे 'दृक्षे चेति वक्तव्यम्' इति दृशे च सभाव। अत एव दृगादिषु सभाववचनात् 'समानान्ययोश्च' इतिवक्तव्याद्वा कञ्किन्क्सा समानान्ययोरपि उपपदयोर्भवन्तीति। सदृशी इत्यत्र पूर्ववन्ङीप् भवति। परलोकदृश्वा—'दृशे क्वनिप्' इति कर्मण्युपपदे भूते क्वनिप्। स्त्रियां 'वनो र च' इति ङीब्रेफयो—परलोकदृश्वरी। सुदर्शन दुर्दर्शन—'भाषाया शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वक्तव्य' इति खलोऽपवादो युच्। कन्यादर्शं वरयति या या कन्या पश्यति ता ता वरयतीत्यर्थ—'कर्मणि दृशिविदो साकल्ये' इति कर्मण्युपपदेऽस्मात् साकल्ये गम्ये णमुल्। पशु—'अर्जिदृशि' इत्युप्रत्यय, पशादेशश्च। यदायमसत्त्ववचनस्तदा चादित्वान्निपातत्वम्, यथा—'लोध नयन्ति पशु मन्यमाना' इति, पशु सम्यगिति ह्यत्रार्थ। दर्शन—'भृदृशि' इत्यादिनाऽनच्। दृक्—सपदादित्वात् क्विप्। 'क्तिनपीष्यते' इति क्तिनि दृष्टि ॥९८५॥

७०८. दश दशने। दशन दंष्ट्राव्यापार। 'अत एव निर्देशादनुनासिकलोप' इति स्वामी। दशति—'दंशसञ्ज' इति अनुनासिकलोप शपि। ददंश। ददंशतु। ददंशिथ, ददंष्ठ। ददंशिव। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दशतु। अदशत्। दशेत्। दश्यात्—'किदाशिषि' इति यासुट कित्त्वादनुनासिकलोप। अदाङ्क्षीत्। अदाष्टाम्—'वदव्रज' इति वृद्धि। दिदङ्क्षति। दन्दश्यते—'लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम्' इति यङ् भावगर्हायाम्। 'जपजभदहदश' इत्यभ्यासस्य नुक्। दन्दंशीति, दन्दष्टि। दन्दष्ट—यङ्विधौ नुग्विधौ च 'दश' इति कृतनलोपस्य

निर्देशात् यङ्लुकि अक्ङिदत्यपि नलोपो नुक् च भवति। दशयति। अददशत्। दन्दशूक —'यजजपदशां यङ' इति यङन्तादूकप्रत्यये 'अतो लोप', 'यस्य हल' इत्यल्लोपयलोपौ। दष्ट्रा—'दाम्नी' इत्यादिना ष्ट्रन्। अजादिषु दर्शनात् टाप्। अत्रैव पाठात् नलोपाभावश्च। ष्ट्रनि 'दश' इति नलोपनिर्देशस्तु करणे ल्युडर्थ — दशन इति। दंष्ट्री—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थीय इनि। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेन उपदंशम् इति वा—'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति णमुल्। 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्प। वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति। मूलकेनोपदश्य इति। उक्त च—'सर्वत्रैवात्र प्रकरणे क्रियाभेदे सति वासरूपविधिना क्त्वाऽपि भवति' इति। ननु मूलकोपदंशमित्यत्र मूलकस्य भुजिनैवान्वयो नोपदंशिना। न ह्यत्र मूलकेन करणेनान्य उपदश्य भुङ्क्त इत्यर्थ, तेन तृतीयान्तस्योपदंशिना सामर्थ्याभावात् उपपदत्वं नेति कथ प्रत्यय, वचन च दशनोपदंश भुङ्क्तइत्यत्र सावकाशम्? उच्यते, यद्यत्रैव स्यात् 'करणे' इत्येव ब्रूयात्, 'तृतीयायाम्' इति वचनात्तु सर्वत्रापि भविष्यति। तद्धि तृतीयान्तस्योपदंशिना आर्थेऽप्यन्वये यथा स्यादिति। अस्ति चात्रार्थोऽन्वय, कर्मापेक्षस्योपदशे सन्निहितेन मूलकेन सम्बन्धात्॥९८६॥

७०१. कृष विलेखने। विलेखनमिह कर्षणम्। तथा च पुरुषकारे 'कर्षतिस्त्वाकर्षणे प्रसिद्ध'[1] इति। द्विकर्मकोऽयम्—कर्षति शाखा ग्रामम्। चकर्ष। चकृषतु। चकर्षिथ। चकृषिव। क्रष्टा, कर्ष्टा—'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमागमविकल्प। कर्क्ष्यति, क्रक्ष्यति। कर्षतु। अकर्षत्। कर्षेत्। कृष्यात्। अकृक्षत्। अकृक्षताम्—'शल इगुपधाद्' इति क्स। यदा 'स्पृशमृशकृषतृपदृपा सिज्वा' इति सिच् तदा पूर्ववदमागमविकल्पे हलन्तलक्षणाया वृद्धौ अकार्क्षीत्। अकार्ष्टाम्। अक्राक्षीत्। अक्राष्टाम् इत्यादि। चिकृक्षति—'हलन्ताच्च' इति सन किस्त्वान्न गुण, नाप्यमागम। चरीकृष्यते। चरिकृषीति, चरिकर्ष्टि, चरिक्रष्टि। चरीकृष्ट, चरिक्रष्ट इत्यादि। लोटि हेर्धित्वे ष्टुत्वजश्त्वयोरमागमपक्षे चरिक्रड्ढि। अन्यदा चरिकृड्ढि। लङि तिप्सिपो हल्ङ्याब्भ्यादिलोपे च अचरीकर्ट्। 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप। अमागमपक्षे अचरीक्रट्। एवं वचनान्तरेषु सर्वेषु लकारेषु रुग्रीकोश्च उदाहार्यम्। कर्षयति शाखा ग्राम देवदत्त यज्ञदत्त। अचीकृषत्, अचकर्षत्—'उर्ऋद्वा'। अत्र कृषे प्रापणार्थत्वेऽपि अस्ति फलतया गतिप्रतीतिरिति गत्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्। अत्रैवाणि ग्रहणमुपसर्जनीभूतयापि गत्या तदर्थत्वे लिङ्गम्, अन्यथा ण्यन्तस्य गमनार्थ इति किं णिग्रहणेन। अत एव तत्र नीवह्यो प्रतिषेध कृत। कर्मणि लादयो नयत्यादिवन्नेया:।

---

१. दै० १०९ पृ०।

कृष्यम्—'ऋदुपधाच्च' इति क्यप्। कर्षतीति कृष —इगुपधलक्षण क । पाण्यु-पकर्षं पय पिबति—पाणिना उपकृष्य, पाणावुपकृष्य वा पय पिबतीत्यर्थ । 'सप्तम्या चोपपीडरुधकर्ष' इति सप्तम्यन्ते चशब्दात् तृतीयान्ते च उपपदे उप-पूर्वाद् अस्मात् णमुल्। तृतीयाप्रभृतित्वात् समासविकल्पनात् पाणावुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् इत्यपि भवति। क्रियाभेदे वासरूपेण क्त्वापि भवतीति प्रागेवोक्तम्। अत्र णमुल्विवावुपसर्गग्रहण पीडेरेव विशेषणमिति भागवृत्तौ। भट्टिकार-रस्त्वतन्त्रं मन्यते, यदाह–'धनुररिभिरसह्यमुष्टिपीड दधाने'[1] इति। इदं तावत्साहस-मात्र यदाचार्येण प्रयुक्तस्यातन्त्रत्वाङ्गीकरणम्, यदपि पीडिनैव सम्बन्धकथनं तदपि न न्याय्यम्, बह्वच्कस्यास्य पूर्वनिपातायोगात्। अत एव वृत्तिन्यासपदमञ्जर्या-दिषु सर्वैरुपस्य सम्बन्धोऽङ्गीकृत । कर्ष्टा शाखाम, क्रष्टा शाखाम्–अत्र तृनि 'ञ्नित्या-देर्नित्यम्' इति प्रकृतेराद्युदात्तत्वेऽप्युपदेशावस्थाया कृषेरनुदात्तत्वाद् अमागम-विधौ चोपदेशग्रहणानुवर्तनात् पक्षेऽमागमो भवत्येव। अय तुदादावपि ॥९८७॥

७१० दह भस्मीकरणे। दहति। ददाह। देहतु। देहिथ, ददग्ध—थलि भारद्वाज-नियमादिड्विकल्प । तत्रानिट्पक्षे 'दादेर्धातोर्घ', 'झषस्तथोर्धोऽध', 'झला जश् झशि' इति घत्वधत्वजश्त्वानि। दग्धा। धक्ष्यति—हकारस्य घत्वे, 'एकाच' इति भष्भावेन दकारस्य धकारे, घकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्। दहतु। अदहत्। दहेत्। दह्यात्। अधाक्षीत्–घत्वादि पूर्ववत्। अदाग्धाम्—झलि सिज्लोप । दिधक्षति। दन्दह्यते–'लुपसद' इत्यादिना यङ्। 'जपजभ' इति नुक्–दन्दग्धि। दाहयति। अदीद-हत्। परिदाही–'सम्पृच' इत्यादिना घिनुण्। निदाघ। अवदाघ। पर्यायौ। 'संज्ञाया मेघनिदाघावदाघार्घा' इति न्यङ्क्वादिपाठात् कुत्वम्। दहनम् ॥९८८॥

७११. मिह सेचने। मेहति। मिमेह। मिमेहिथ। मिमिहिव—क्रादिनियमा-दिट्। मेढा–ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपगुणा। मेक्ष्यति–ढत्वकत्वे। मेहतु। अमेहत्। मेहेत्। मिह्यात्। अमिक्षत्—'शल इगुपधाद्' इति क्स। मिमिक्षति—'हलन्ताच्च' इति सन किस्त्वान्न गुण। मेमिह्यते। मेमेढि। मेमीढ—'ढ्रलोपे' इति दीर्घ। मेहयति। अमी-मिहत्। मेढ्रम्–'दाम्नी' इत्यादिना ष्ट्रन्। मेघ -अचि 'सज्ञाया मेघ' इति न्यङ्क्वा-दिषु पाठात् कुत्वम्। मीढ्वान्—'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति क्सावद्वित्वानि-ट्त्वोपधादीर्घत्वढत्वानि निपात्यन्ते। मिहिर –'इषिमदि' इत्यादिना किरच्॥९८९॥

७१२ स्कन्द्यादय एतदन्ता अनुदात्ता उदात्तेत[2]

७१३ कित निवासे रोगापनयने च।

७१४. अयमुदात्तेत्। गुपिवदयमपि नित्यसन्नन्त। चिकित्सति—'गुप्तिज्'

---

१. भ० का० १।२६। २. सूत्रमिद क्षीरस्वामिना 'कित निवासे' इत्यस्यानन्तरं पठितम्।

इति सन्। अस्य सनोऽनार्द्धधातुकत्वान्नेट प्रसङ्ग, नापि गुणस्य। अत्र वृत्तौ—'व्याधिप्रतीकारे सन्' इति यदुक्त तदुपलक्षणम्, यत स्वयमेव 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्य' इत्यत्र निग्रहापनयननाशनाद्यर्थान् वक्ष्यति। तथा च 'य एव विद्वान्विचिकित्सति' इत्यादौ सशयेऽपि प्रयुज्यते। निघण्टुरपि—'विचिकित्सा तु संशय' इति[1]। चिकित्सिषति—इच्छासनन्तादेव सन्प्रतिषेध। केतयतीति चौरादिकस्य। अत्राभरणकारो गुपादिसूत्रे 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्यनुक्रम्य "'गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम्' इति भाष्ये वार्तिके चोक्तत्वात् किति परस्मैपदिषु पठितोऽपि आत्मनेपदी। न च गुपादिष्विति बहुवचनं वक्ष्यमाणमर्थापेक्षमिति वक्तुं युक्तम्, यतस्तु खलु तत्र गुप्तिज्किदित्यनुक्रम्य गुपादिष्वित्युक्तम्" इत्याह। कैयटे तु 'क्रमदर्शनाय किति पठितो न त्वयमनुदात्तेत्' इति। हरदत्तोऽपि-'गुपादिष्विति बहुवचनं मान्बधसूत्राभिप्रायं कितिस्तु परस्मैपदी' इत्याह। इन्दुरपि 'गुप्तिजावनुदात्तेत्तौ न किति, तस्य चिकित्सतीत्येव प्रयोग' इति। एवं स्वामिकाश्यपादयोऽपि। एव बहुभिर्महाग्रन्थैर्विरोधात्परस्मैपदिषु पाठाच्चाभरणायुक्त यत्किञ्चित्॥९९०॥

७१५ दान अवखण्डने।

७१६ शान तेजने।

७१७ इमावपि नित्यसनन्तौ स्वरितेतौ। दीदासति। दीदासते॥ शीशासति। शीशासते—'मान्बध' इत्यादिना सनीत्वे च कृतेऽभ्यासस्य दीर्घ। सन्नयं नार्द्धधातुक इति नेट्प्रसङ्ग इत्युक्तम्। 'दानेरार्जवे, शानेर्निशाने' इति वृत्तावर्थविशेषेऽय सनुक्त। दानयति। शानयतीत्यादि चौरादिकस्य॥९९१-९९२॥

७१८. डुपचष्[2] पाके। इतो वहत्यन्ता अनुदात्ता स्वरितेत। पचति। पपाच। पेचतु। पपक्थ, पेचिथ। पक्ता। पक्ष्यति। पचतु। अपचत्। पचेत्। पच्यात्। अपाक्षीत्॥ पचते। पेचे। पक्ता। पक्ष्यते। पचताम्। अपचत। पचेत। पक्षीष्ट। अपक्त। अपक्षाताम्—झलि सिज्लोप। स्वामिदासौ पचत इत्यत्र दासधर्मस्य स्वामिन्यारोपात् परस्मैपदम्। 'पचते इत्यत्र स्वामिधर्मस्य दासे समारोपात्तङ्' इति कैयटादौ। पिपक्षति, पिपक्षते, पापच्यते। पापक्ति। पापक्त। कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते इति कृष्टपच्या—राजसूयादौ क्यपि निपात्यते। 'कर्मकर्त्तरि निपातनम्' इति वृत्ति। पच—अच्। श्वानं पचतीति श्वपच—पचादिपाठसामर्थ्यात्कर्मोपपदादप्यच्। उक्तञ्च—

अज्विधि. सर्वधातुभ्य पठ्यन्ते च पचादय। अण्बाधनार्थमेव स्यात् सिध्यन्ति श्वपचादय.॥

इति। श्वपाक। मासपाक.। पिण्डपाक। कपोतपाक:—अत्र न्यङ्क्वादिपाठात्

---

१ अ० को० १।५।३। २ 'डुपचँष्' इति क्षीरतरङ्गिण्यां प्रामादिक. पाठ। स्वाम्यनुरोधेन 'डुपचँष्' इति स्यात्।

कर्मण्यणि कुत्वम् । दूरेपाक । फलेपाक –न्यङ्क्वादिपाठादच्चि वृद्धिकुत्वे । 'तत्पुरुषे कृति' इत्यलुक् । 'न्यङ्क्वादिपाठादेव चेमौ कर्मकर्त्तरि' इति वृत्तौ । क्षणेपाक इति इति केचित्पठन्ति । दूरेपाका फलेपाका इति टाबन्तावन्ये । उकारान्तावपरे—दूरेपाकु फलेपाकुरिति । उप्रत्ययो निपातनादिति वृत्तौ । प्रस्थपच । मितपच । नखपच — 'परिमाणे पच' 'मितनखे च' इति परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे मितनखयोश्च खच् । उत्पचिष्णु –'अलङ्कृञ्' इत्यादिनेष्णुच् । पचेलिमा माषा –'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' इति केलिमर् । 'अयं कर्मकर्त्तरि' इति वृत्ति । रेफ 'उपोत्तमं रिति' स्वरे विशेषणार्थ । पक्त्रिमम्—'ड्वितः क्त्रि' इति क्त्रिप्रत्यये 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप् । पाकेन निर्वृत्त पाकिमम्—'भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्य' इति इमप् । पक्ति —'स्थागापापच' इति क्तिन् । षित्वादङि –पचा । पक्व, पक्ववान्—'पचो व' इति निष्ठातकारस्य वकार । तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाज्झल्परत्वात् 'चो कु' इति कुत्वम् । प्रपक्वानि फलानीत्यत्र 'कुमति च' इति कवर्गवत्युत्तरपदे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य प्राप्तं णत्वम् 'युवादीना प्रतिषेध' इति न भवति । पाक । पचनम् । मासस्य पाको मास्पाक, मासपाक । एव मासस्य पचनं मास्पचनम्, मासपचनम् । 'मांसस्य पचि युड्घञोः' इति पक्षेऽन्तलोप. । पचन –'भृशि' इत्यादिना युच् । 'अयं द्विकर्मक' इति नाथतावुक्तम्, तेन तण्डुलानोदन पचतीति भवति । अत्र कैयटकार.—'अत्र विक्लेदनोपसर्जननिवर्तनार्थो धातुरिति तण्डुलाना विक्लेदनापेक्ष कर्मत्वम् । ओदनस्य तु प्रधानभूतनिवर्त्तनापेक्षम्' इति तण्डुलानोदन पचतीति प्रयोग प्रकृतिविकारभावविवक्षायाम् । तण्डुलैरोदन पचतीति साधकतमत्वविवक्षायाम् । उदुम्बर फलं पच्यते—'दुहिपच्योर्बहुल सकर्मकयो' इति कर्तु कर्मवद्भाव । अत्र कैयट — 'वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम्' । अन्ये त्वाहु —"पचिरत्र विषये द्विकर्मक । वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासम्भवात् वृक्षोऽकथित कर्म । तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदाऽयं कर्मवद्भाव । एवंविधे विषये कर्मवद्भाव इष्यते, न पुनरोदन पचतीत्यादौ" इति । व्यक्तीकरणे पञ्चते इत्यादि गतम् ॥९९३॥

७१९ षच समवाये । केचिदमुं न पठन्ति । ते 'ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते' इति भाष्यप्रयोग 'ऋदूदरेण सख्या सचेय' इत्यादिप्रयोगं च षच सेचने इत्यस्यानुदात्तेतो धातूनामनेकार्थत्वात्समवायार्थस्य सम्बध्यमानकर्तृके व्यापारे वर्त्तमानस्य समर्थयन्ते । अन्ये तु 'षप समवाये, रप लप व्यक्तायां वाचि' इति परस्मैपदिषु गतस्य पकारान्तस्य स्थानेऽमुं पठन्ति । यदाह 'अकथित च' इत्यत्र हरदत्त. 'सचते सम्बध्यते' इति वृत्तिमुपादाय—"षच समवाये स्वरितेत् । केचित्तु परस्मैपदिभि. सह धातुमेनं पठन्ति । 'षच समवाये, रपलप व्यक्तायां

वाचि' इति ते आहु । षच सेचने इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्धातूनां समवाये वृत्तिरिति'' इति । पुरुषकारे तु हरदत्तोक्तमनुक्रम्य–'सचते इति भाष्यानौचित्यात्परस्मैपदिषु पाठोऽयुक्त' इत्युक्तम् । एव 'षच सेचने इत्यस्यानुदात्तेतोऽनेकार्थत्वाद्धातूना समवाये वृत्ति' इति हरदत्तोक्त प्रौढिवादमात्रम् । न्यासे तु—सचते इत्यस्य 'षच समवाये' इत्येव धातुरुक्त, एवञ्च षपेत्येव परस्मैपदिषु पाठ । पान्तकाण्ड चैवमनुसृत भवति । एवमेव मैत्रेयरक्षितादय । शाकटायनक्षीरस्वामिनौ तु सम्र, सम्निरित्युदाहृत्य 'सचेति केचित्पठन्ति' इत्याहतु । 'सचति सचिव इत्यप्याह' इत्युक्तम् । एव च न्यासकारादीना बहूनामभिमतत्वादय धातुरस्माभि पठित । अय च 'पचि वचिम्' इत्यादौ व्याघ्रभूतिकारिकाया चकारान्तानामनिटा परिगणनात्सेट् । अनिटा मध्ये पाठस्तु स्वरितेत्त्वसाम्यात् । सचति । ससाच । सेचतु । सेचिथ । सेचिव । सचिता । सचिष्यति । सचतु । असचत् । सचेत् । आशिषि—सच्यात् । असचीत्, असाचीत्-'अतो हलादे' इति वा वृद्धि । सिसचिषति-'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । सासच्यते । सासक्ति । साचयति । असीषचत् । सिषाचयिषतीत्यत्र णे सनि षत्वम् । सचते इत्यादि सेचनार्थवत् ॥९९४॥

७२०. भज सेवायाम् । भजति । बभाज । भेजतु । भेजिथ, बभक्थ । भेजिव—'तॄफलभजत्रपश्च' इति किति लिटि सेटि थलि च परत्वादेत्वाभ्यासलोपौ । भक्ता । भक्ष्यति । भजतु । अभजत् । भजेत् । भज्यात् । अभाक्षीत् । बिभक्षति । बाभज्यते । बाभक्ति । भाजयति । अबीभजत् ॥ भजते । भेजे । भक्तासे । भक्ष्यते । भजताम् । अभजत । भजेत् । भक्षीष्ट । अभक्त । अभक्षाताम् । बिभक्षते । विभक्तव्य । विभज्य —'द्विवचनविभज्योपपदे' इति निपातनाद्यत् । जन्मभाक्—'भजो ण्वि' इति कर्मोपपदादस्माण्ण्वि । भागी—सम्पृचादित्वाद्धिनुण् । भाग —'खनो घ च' इति चशब्दात् घञ् कुत्वम् । सुभगस्य भावकर्मणी सौभाग्यम्—ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्, 'हृद्भग' इत्युभयपदवृद्धि । एव दौर्भाग्यम् अपि । सुभगाया अपत्य सौभागिनेय.—'कल्याण्यादीनामिनङ्' इति ढकीनङादेशोऽन्त्यस्य, पूर्ववदुभयपदवृद्धि । एव दौर्भागिनेय । भाग —घञ् । भागोऽस्मिन् वृद्धिरायो लाभ' शुल्क उपदा वा दीयते । भाग्य शतम्, भागिक शतम्—'भागाद्यच्च' इति दीयमानवृद्ध्यायादीनामन्यतमोपाधिकात्प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत्, चकाराट्ठञ्च । भाग एव भागधेयम्—'भागरूपनामभ्यो धेय' इति स्वार्थे धेय । भ्राता—'नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना तृनि भ्रादेशो निपात्यते । भ्रातरौ इत्यादौ सर्वनामस्थाने 'अप्तृन्' इति दीर्घो न भवति, तृन्नन्तत्वादेव नप्त्रादीनां दीर्घे सिद्धे तेषां पुनर्ग्रहणादौणादिकानां सञ्ज्ञाशब्दानामेषामेवेति नियमार्थत्वात् । 'भ्रातृपुत्रौ' इत्यत्र तु भाष्ये 'बिभर्तीति भ्राता' इति व्युदपादि । भ्रातुरपत्य भ्रातृव्य. । भ्रात्रीय.—'भ्रातुर्व्यच्च' इति व्यच्छौ । भ्रातृव्य सपत्न —'व्यन्सपत्ने' इति व्यन् । सौभ्रात्रम् । दौर्भ्रात्रम्—युवा-

दिपाठाद्भावकर्मणोरण्। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ—'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' इति भ्रातु शेष। कल्याणी भक्तिरस्य कल्याणीभक्ति —प्रियादिषु भक्तिशब्दस्य पाठात् 'स्त्रिया पुवत्' इति पुवद्भावो न भवति। दृढभक्ति इत्येतत् कुक्कुटाण्डादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धम्। प्रतिपादित चैतद् भाष्यादौ। 'भञ्जो आमर्दने' इति रुधादौ। 'भज विश्राणने', 'भाज पृथक्कर्मणि' इति द्वयं चुरादौ। तथात्रैव भजति भाषार्थो दण्डके ॥९९५॥

७२१. रञ्ज रागे। रजति–'रञ्जेश्च' इति शप्यनुनासिकलोप। ररञ्ज। ररञ्जतु। ररङ्क्थ, ररञ्जिथ। ररञ्जिव–क्रादिनियमादिट्। थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प। रङ्क्ता। रङ्क्ष्यति। रजतु। अरजत्। रजेत्। आशिषि रज्यात्—'किदाशिषि' इति कित्त्वादनुनासिकलोप। अराङ्क्षीत्। अराङ्क्ताम्। अराङ्क्षु॥ रजते। ररञ्जे। ररञ्जिषे। रङ्क्तासे। रङ्क्ष्यते। रजताम्। अरजत। रजेत। रङ्क्षीष्ट। अरङ्क्त। अरङ्क्षाताम्। रिरङ्क्षति, रिरङ्क्षते। राररज्यते। रारङ्क्ति। रारक्त –तसो ङित्त्वादनुनासिकलोप। रजयति मृगान्, रमयतीत्यर्थ। अरीरजत्—'रञ्जेर्णौ मृगरमणे' इति नलोप। 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद् ह्रस्व। मृगादन्यत्र–रञ्जयति पक्षिणः। तथा रमणादन्यत्रापि रञ्जयति मृगान्, तृणादिदानेन वशीकरोतीत्यर्थ। कर्मकर्त्तरि–'कुषिरञ्जो प्राचा श्यन्परस्मैपद च' इति पक्षे श्यन्परस्मैपदयो–रज्यति वस्त्र स्वयमेव। रज्यतु। अरज्यत्। रज्येत् इति भवति। अन्यदा यगात्मनेपदयो रज्यते इत्यादि। श्यनो ङित्त्वाद्यक कित्त्वाच्च नलोप.। श्यन्विधानं रज्यन्तीत्यत्र 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यनुमर्थम्। एते च श्यन्परस्मैपदे प्राचाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद्यग्विषये। तथा च वार्त्तिकम्—'कुषिरञ्जो श्यन्विधाने लसार्वधातुकवचनमवचने हि लिङ्लिटो प्रतिषेध स्यादिविषये च' इति। अत्र लिङाशीर्विषय, स हि सार्वधातुकप्रतियोगी। तेन रङ्क्षीष्ट वस्त्र स्वयमेव। ररञ्जे। रङ्क्तासे। रङ्क्ष्यते। अरञ्जि। अरङ्क्षाताम् इत्यत्र श्यन्परस्मैपदे न भवत। रजक —'शिल्पिनि ष्वुन्', 'रजकरजनरजस्सूपसङ्ख्यानम्' इति नलोप। 'रजकस्य वस्त्र ददाति' इति भाष्ये प्रयोगादिति न्यासे। 'ष्वुन्यकिडत्यपि रञ्जेमित्त्वविधानाल्लिङ्गान्नलोप' इति तरङ्गिणीपदमञ्जर्यो। इदं प्रौढिवादमात्रम्, यतो मित्त्व 'रञ्जेर्णौ' इति नलोपे 'रजयति मृगान्' इत्यत्र ह्रस्वार्थं स्यात्। तथा नलोपाभावेऽपि अरञ्जि, अराञ्जि, रञ्जरञ्जम्, राञ्जराञ्जम् इत्यत्र 'चिण्णमुलो.' इति दीर्घविकल्पार्थं स्यात्। 'दशसञ्जस्वञ्जां शपि' इत्यत्र भाष्ये तु 'रजकरजनरज सूपसङ्ख्यानम्' इति नलोप चोदयित्वा 'कित एवैते त्वौणादिका' इति परिहृतम्। अत्र कैयटे—"रजक इति 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो' इति क्वुन्प्रत्यय। रजकी इति तु 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीषि। अपुयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्राय। रजनमित्यत्र 'रञ्जे क्युन्' इति क्युन्प्रत्यय, स च बाहुलकात् टिद् द्रष्टव्य। तेन रजनीति ङीप्

भवति। रज इत्यत्र 'भूरञ्जिभ्यां कित्' इत्यसुन्प्रत्यय. किद्भवति'' इत्युक्तम्। एवमेव तत्र पदमञ्जर्यामपि। रागी—सम्पृचादित्वात् घिनुण्। अत्रैव रजेति निर्देशान्नलोप'। रजन राग, रज्यतेऽनेनेति वा—'घञि च भावकरणयो' इति नलोप। अन्यत्र स्वयमेव रज्यन्ति प्रेक्षकाना मनासि यत्रेति रङ्ग.—'हलश्च' इति घञ्। विरागमर्हति वैरङ्गिक —'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति तदर्हतीति विषये ठक्। अत्र 'विरागो विरङ्ग च' इति पाठाद्विरङ्गादेश। रज—असुनुक्त। विरजीकरोति—'अरुर्मन' इत्यादिना च्विसलोपौ। 'अस्य च्वौ' इत्यकारस्येकार। सरजसम्—'अव्यय विभक्ति' इत्यादिना साकल्येऽव्ययीभाव, अव्ययीभावे चाकाले' इति सहस्य स, 'अचतुर' इत्यादिपाठादच्। 'अयमव्ययीभावे' इति वृत्त्यादौ। तेनान्यत्र सरजस्क पङ्कजमित्येव भवति। यस्तु बहुव्रीहौ 'सरजसम्' इति[1] भारविप्रयोग, स वामनालङ्कारे दूषित —'न सरजसमित्यनव्ययीभावे' इति[2]। रजोऽस्यास्तीति रजस्वला—'रज कृष्यासुति' इत्यादिना मत्वर्थे वलच्। 'तसौ मत्वर्थे' इति भसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधनात्सकारस्य न रुत्वम्। रजतम्—'पृषिरञ्जिभ्या कित्' इत्यतच्। रजतस्य विकारो राजतम्—'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽञ्प्रत्यय। अत्र 'अनुदात्तादे' इत्येवाञि सिद्धे पुनरञ्विधान 'मयड्वैतयो' इति विकारमयटो बाधनार्थम्। अय दिवादावपि ॥६६६॥

७२२. शप आक्रोशे। इहाक्रोशो विरुद्धानुध्यानम्। शपति। शशाप। शेपतु। शशप्थ, शेपिथ। शेपिव—क्रादिनियमादिट्। थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प। शप्ता। शप्स्यति। शपतु। अशपत्। शपेत्। शप्यात्। अशाप्सीत्। अशाप्ताम्॥ शपते। शेपे। शप्तासे। शप्स्यते। शपताम्। अशपत। शपेत। शप्सीष्ट। अशप्त। अशप्साताम्। शिशप्सति। शाशप्यते। शाशप्ति। शापयति। अशीशपत्। देवदत्ताय शपते, देवदत्त शपथेन किञ्चित्प्रत्याययतीत्यर्थ —'शप उपालम्भने' इति अकर्त्रभिप्राये तङ्, 'श्लाघह्नुङ्' इत्यादिना ज्ञीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। 'वाचा शरीरस्य स्पर्शनमुपलम्भनम्' इति वृत्ति। अत्र हरदत्त —' त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मयाकृतमित्येतद्रूप शपथविशेष'' इति। भागवृत्तिकारस्तु—'उपलम्भन प्रकाशनम्। देवदत्ताय शपते, किञ्चित्प्रकाशयतीत्यर्थ। वाचा शरीरस्य स्पर्शनमित्यद. कस्यचित्काव्यम्' इति। कैयटे च-'उपलम्भन प्रकाशनम्' इति। शाकटायनस्तु-'उपलम्भन प्रकाशनम्, देवदत्ताय शपते एवम्भूतोऽसाविति देवदत्तमाचष्ट इत्यर्थ। अथ वा-स्वाभिप्रायस्य परत्राविष्करणमुपलम्भनं शपथ। देवदत्ताय शपते वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शनेन देवदत्ते स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थ' इति। चन्द्रभोजकौमारास्तु 'प्रोषितस्य देवदत्तस्य

---

१. 'सरजसमपहाय केतकीनाम्' इति किरा० १०।२६। २. वामनकृतका० सू० ५।२।६३।

भावाभावयोरुपलब्धव्ययो किञ्चिदासेवनमुपलम्भनम्, देवदत्ताय शपत इति 'प्रोषितस्य देवदत्तस्य भावाभावायोरुपलब्धव्ययो किञ्चिदासेवते इत्यर्थ.। भोजीयास्तु[1] । शप शपथ इति, शीङ शपथ इति वा—'शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथ' इत्यथ प्रत्यय । शबल—'शपेर्बश्च' इति कलप्रत्यये बकारश्चान्तादेश । शब्द—'शाशपिभ्या ददनौ' इति दन्, 'शब्दवैर' इति निपातनात् बत्वम् । शब्दं करोति शब्दायते—'शब्दवैर' इति क्यङ् । शब्द करोति शाब्दिक.—'शब्ददर्दुरं करोति' इति द्वितीयान्तात्करोतीत्यर्थे ठक् । माशब्द इत्याह माशब्दिक—'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति ठक् । एव नैत्यशब्दिक इत्यादि । अथ दिवादावपि ॥६९७॥

७२३ त्विष[2] दीप्तौ । त्वेषति । तित्वेष । तित्विषतु । तित्वेषिथ । तित्विषिव—क्रादिनियमादिट् । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यति । त्वेषतु । अत्वेषत् । आशिषि—त्विष्यात् । अत्विक्षत् । अत्विक्षाताम्—'शल इगुपधादनिट' इति क्स ॥ त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टासे । त्वेक्ष्यते । त्वेषताम् । अत्वेषत । त्वेषेत । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत । अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त-'क्सस्याचि' इत्यल्लोप । तित्विक्षति, तित्विक्षते । तेत्विक्ष्यते । तेत्वेष्टि । तेत्विष्ट. । त्वेषयति । अतित्विषत् । त्वष्टा-'त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया' इति तृनि उपधाया अत्वम् । त्वष्टारौ—'ऋतोऽङि' इति गुणे 'अप्तृन्' इत्यादिना दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने तृन्नन्तत्वादेव सिद्धे नप्त्रादीना ग्रहणमव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थं सञ्ज्ञाशब्दानामेषामेव' इति वृत्तौ । त्वष्टुरिदं त्वाष्ट्रम्—'अचामादेरचो वृद्धिरन्त्यलक्षणा वृद्धि बाधते' इति वृत्तौ । त्विट्—सम्पदादित्वात् क्विप् । 'अवपूर्वोऽयं दाननिरसनयो' इति मैत्रेयादय ॥९९८॥

७२४ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । इयाज । ईजतु । इयजिथ, इयष्ठ । ईजिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । इडभावे झलपरत्वात् 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वम् । किति 'वचिस्वपियजादीना किति' इति सम्प्रसारणे पुन प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम्, अकिति 'लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति सिद्धे पुनस्तत्करण विध्यत्यादौ परमपि हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारण यथा स्यादिति । यष्टा । यक्ष्यति । यजतु । अयजत् । यजेत् । आशिषि कित्त्वात्सम्प्रसारणे—इज्यात् । अयाक्षीत् । अयाष्टाम् । यजते । ईजे । यष्टासे । यक्ष्यते । यजताम् । अयजत । यजेत । यक्षीष्ट । अयष्ट । अयक्षाताम् । यियक्षति । यियक्षते । यायज्यते । यायष्टि । याजयति । अयीयजत् ॥ इज्यते—यकि सम्प्रसारणम् । ऐज्यत इत्यत्र

---

१ अत्र ख पुस्तके 'भोजीयास्तु'—इति पठित्वा टिप्पण्याम् 'अत्र ग्रन्थो गलित इव भाति' इत्युल्लिखितम्, वयमप्येतदेवानुमिनुम । २ 'त्विषा' इति क्षीरतरङ्गिणीपाठश्चिन्त्यः ।

लमङ्गं चापेक्षमाणादडागमादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लादेश । कृते च लादेशे नित्यत्वादट: पूर्वं यक्। अत्र यगटोरुभयोरपि कृताकृतप्रसङ्गित्वाविशेषेऽप्यडागमो यकि कृते तदन्तस्याङ्गस्य, अकृते तु केवलस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या नित्य । कृते च यकि नित्यत्वात्सम्प्रसारणे पश्चादजादित्वादाडागम । नन्वत्राट प्राप्तिराटा बाध्यते, न तु संप्रसारणेनैवेति 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं व्याहन्यते न तदनित्यम्' इति अट् कथमनित्य ? अत्र हरदत्त —" यस्य च लक्षणान्तरेण' इति न्यायोऽनित्यत्वादिह नाश्रीयते" इति, यद्वा—"'सम्प्रसारण सम्प्रसारणाश्रय च बलवत्' इति अट पूर्वमेव सम्प्रसारण भविष्यति", अथ वा—'परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्याट् पश्चाद्भविष्यति" इत्यडागमो नैवात्र प्रसजति। याज्यम्—ण्यति 'यजयाच'इति कुत्वनिषेध । याग —घञि 'चजो कुघिण्ण्यतो' इति कुत्वम्। सोमेनेष्टवान् सोमयाजी—'करणे यज' इति करणवाचिन्युपपदे भूते णिनि । यज्वा–सुयजोर्ङ्वनिप्' इति भूते ङ्वनिप्। यजमान –'पूङ्यजो शानन्' इति शानन्। शानचि चैवम्। यजमानस्य भावकर्मणी याजमानम्–युवादित्वादण्। यायजूक.—'यजजपदशा यङ' इति यङन्तादूक प्रत्यय, अल्लोपयलोपौ च। इष्टि.—'श्रुयजीषिस्तुभ्य करणे' इति क्तिन्। इज्या—'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप्। यज्ञ —'यजयाच' इति नङ्प्रत्यये श्चुत्वम्। यज्ञविद्यामधीते वेद वा याज्ञविद्यिक.-'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' इति उक्थादिषु पाठाट्ठक्। याज्ञिकाना धर्म आम्नायो वा याज्ञिक्यम्—'छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य.' इति षष्ठ्यन्ताद्धर्माम्नाययोर्ञ्य । यज्ञमर्हतीति यज्ञियो यजमान —'यज्ञर्त्विग्भ्या घखञौ' इति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे घ । यज्ञकर्मार्हति यज्ञिय ऋत्विक्—'यज्ञर्त्विग्भ्या तत्कर्मार्हतीति चोपसङ्ख्यानम्' इति घ । ऋत्विक्—ऋतौ यजति, ऋतु यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विनि निपातित'। नवयज्ञोऽस्मिन्वर्तते नावयज्ञिक —'तदस्मिन्वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति ठक्। एवं पाकयज्ञिक । इष्टमनेन इष्टी—'इष्टादि•यश्च' इति प्रथमान्तात्तृतीयार्थे इनि । यजु —'अर्तिपूवपि' इत्यादिनोसिप्रत्यय । ऋग्यजुषम्—'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपात्यते। यद —'त्यजियजितनिभ्यो डित्' इत्यदिप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोप । त्यच्छब्दवत्सर्वनामकार्यं त्यदादिकार्यं च। यस्मिन्काले यदा—'सर्वैकान्य' इत्यादिना दाप्रत्यय । 'प्राग्दिशो विभक्ति' इति विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम्। यस्मिन्काले यर्हि—'अनद्यतने र्हिल्' इति र्हिल्। पूर्ववद्विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वम्। यत्परिमाणमस्य यावान्—'यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप्' इति परिमाणोपाधिकात्प्रथमान्ताद्यदादेरस्येत्यर्थे षष्ठ्यर्थे वतुप्। अर्थादिह षष्ठ्यर्थ परिमाणी। 'आ सर्वनाम्न.' इति दृग्दृशवतुषु परेष्वित्याकार । सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घ, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्'... हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ। 'उगितश्च' इति

ङीपि—यावती। 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' इति सङ्ख्यात्वात् यावतां पूरण इति विगृह्य 'तस्य पूरणे डट्' इति षष्ठ्यन्तात्सङ्ख्याशब्दात्पूरणे डटि कृते 'वतोरिथुक्' इति इथुगागम —यावतिथ । यतरो भवतो देवदत्त स आगच्छतु—'कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्' इति द्वयोर्मध्ये जातिक्रियासञ्ज्ञाभिरेकस्य निर्धारणे पृथक्करणे गम्यमाने स्वार्थे डतरच् । महाविभाषयास्य विकल्पनाद् यो भवतोरित्यपि भवति। यतमो भवता ब्राह्मण स आगच्छतु—"वा बहूना जातिपरिप्रश्ने डतमच्" जातिश्च परिप्रश्नश्च जातिपरिप्रश्नं समाहारद्वन्द्व, तद्विषयेभ्य कियत्तद्भ्यो बहूनामेकस्य निर्द्धारणे वा डतमजिति डतमच्। अत्र जातिग्रहणं सर्वैरभिसम्बध्यते। परिप्रश्नग्रहण तु यत्तदोरसम्भवात्किम एव। वाग्रहणमकजर्थम्। यको भवता ब्राह्मण इति वाक्य तु महाविभाषया भविष्यति । डतरडतमेति सर्वादौ पाठादेतदन्तयोस्सर्वनामकार्यं पूर्ववत्। नपुसकाभ्यामनुपसर्जनाभ्यां डतरडतमान्ताभ्या परयो स्वमोरमादेशापवादे 'अदड्डतरादिभ्य पञ्चभ्य' इत्यदडादेशे डित्त्वाट्टिलोपे च यतरत्, यतमत् इति भवति। यद्ययं डिन्न स्यात्सोरदादेशे कृते 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं बाधित्वा 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' इति दीर्घ स्यात्। अमोऽदादेशे तु स्थानिवद्भावेन 'अमि पूर्व' भविष्यतीति न दोष । एवं तर्हि पूर्वसूत्रादमनुवर्त्त्य सोरप्यम कृत्वा 'अदड्डतरादिभ्य' इति पञ्चम्या षष्ठीं प्रकल्प्य द्वयोरमो स्थानेऽदादेश कार्य, कि डकारेण? किञ्चैवेमकारेणापि नार्थ, दकार एव तु विधेय, स च 'आदे परस्य' इत्यमोऽकारस्य भविष्यति, मकारस्य च सयोगान्तलोपे यतरत् यतमदितीष्टं सेत्स्यति ? सत्यं सिध्यति, हे यतरदित्यादौ हे कुण्डेत्यादिवत् 'एङ्ह्रस्वात्' इति सम्बुद्धिसम्बन्धिनो हलो विधीयमानो लोप स्यात्तस्मादय डित्त्ववानकारवांश्च कर्त्तव्य । यका—'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वं 'न यासयो' इति निषिध्यते। यथा, य प्रकार —'प्रकारवचने थाल्' इति थाल्प्रत्यय । यथायथम्—यो य आत्मा यद्यदात्मीयमिति वाक्यार्थ । 'यथास्वे यथायथम्' इति यथाशब्दस्य द्विर्वचन नपुसकत्व चोक्तेऽर्थे निपात्यते। आयथातथ्यम्, अयाथातथ्यम्, आयथापुर्यम्, अयाथापुर्यम्—यथातथायथापुरयो शब्दयोरव्ययीभावे नञा समासे ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञि 'यथातथयथापुरयो. पर्यायेण' इति पूर्वोत्तरपदयो पर्यायेण वृद्धि । भाष्ये तु—अयथातथाभाव अयथापुराभाव इति विगृह्यते। तत्र 'सुप्सुपा' इति समासो द्रष्टव्य ॥९९९॥

७२५. डुवप् बीजसन्ताने। वपति। उवाप। उवप्थ, उवपिथ। उवपिव इत्यादि यजिवत्। प्रणिवपति—'नेर्गद' इति णत्वम्। प्रण्यवपत्—'अड्व्यवायेऽपीष्यते' इति णत्वम्। प्रवपाणि—'आनि लोट्' इति उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोट्सम्बन्धिन आनेर्नकारस्य णत्वम्। वाप्यम—'आसुयुवपि' इति ण्यत्। निवापी—'रक्षश्रुवपीनाम्'इति ग्रहादिपाठाण्णिनि। उप्त्रिमम्—'ड्वित क्त्रि.' सम्प्रसारणम्,

'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप्। वापि पृथिवी—'इञ् स्वपिवपिभ्य' इति इञ्। वापी—'कृदिकारादक्तिन' इति ङीष्। वप्र —'वृधिवपिभ्यां रन्' इति रन् प्रत्यय । बीजसन्तान क्षेत्रे बीजविकिरणम्। अथ गर्भाधानेऽपि दृश्यते, यथा—'म व त्तेत्रे परबीजान्यवाप्सु'। छेदनेऽपि दृश्यते 'केशान्वपति' इति ॥१०००॥

७२६. वह प्रापणे। वहति। उवाह। ऊहतु। उवहिथ, उवोढ। ऊहिव—क्रादिनियमादिट्। थलि भारद्वाजनियमादिडभावपक्षे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वे उवोढ इति भवति। एवमन्यत्रापि तवर्गादौ ढत्वादि। यजिवत्सम्प्रसारणम्। वोढा। वक्ष्यति—'षढो क सि' इति कत्वे षत्वम्। वहतु। अवहत्। वहेत्। आशिषि कित्त्वात्सम्प्रसारणे—उह्यात्। अवाक्षीत्। अवोढाम्। अवाक्षु—अत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमेव हलन्तलक्षणाया वृद्धौ पश्चाड्ढत्वादीति। अवोढामित्यत्राकारस्य 'सहिवहो' इत्योत्वे पुनर्वृद्धि प्रागेव कृतत्वान्न भवति॥ वहते। ऊहे। ऊहिषे। वोढा। वक्ष्यते। वहताम्। अवहत। वहेत। वक्षीष्ट। अवोढ। अवक्षाताम्। अवक्षत। अवोढा। अवोढम्। अवक्षि। प्रवहति—'प्राद्वह' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदम्। केचित् 'परेर्मृष' इत्यत्र वहिमनुवर्त्त्य परिपूर्वादपि नित्य परस्मैपदमेवाहु परिवहति इति। प्रणिवहति—'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम्। इदमड्व्यवायेऽपीति प्रण्यवहत् इत्यत्रापि भवति। प्रवहाणि—'आनि लोट्' इति णत्वम्। कर्मणि—उह्यते। औह्यत—अत्र यजिवल्लादेशे यकि सम्प्रसारणे आडागम। विवक्षति। विवक्षते। वावाह्यते। वावोढि। वावोढ। वावहति इत्यादि। वाहयति भार देवदत्तेन, अवीवहत्—अत्र प्रयोज्यस्य 'नीवह्यो प्रतिषेध' इति कर्मत्वनिषेध। गत्यादिसूत्रे तु फलतया प्रतीयमानगतयोऽपि गत्यर्थत्वेन गृह्यन्ते इत्ययं प्रतिषेध। अयं च 'वहेरनियन्तृकर्तृकस्य' इति वचनान्नियन्तृकर्तृकस्य न भवतीति वाहयति यवान्बलीवर्दान् इत्यत्र प्रयोज्य कर्मैव। नियन्ता सारथि। वहत्यनेनेति वह्य शकटादि—'वह्य करणम्' इति यति निपात्यते। अन्यत्र ण्यति—वाह्यम्। कूलमुद्वह—'उदि कूले रुजिवहो' इत्युत्पूर्वाद्वहे कूलशब्द उपपदे खश्। वहत्यनेनेति वह—'गोचर' इत्यादिना करणे घ। पुरुषवाह वहति—पुरुषप्रेष्यो भूत्वा वहतीत्यर्थ। 'कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहो' इति यथासङ्ख्यात् कर्तृवाचिनि पुरुष उपपदे णमुल्। कषादित्वात्तस्यैव धातोरनुप्रयोग। ऊढ। ऊढि—निष्ठाक्तिनो सम्प्रसारणे ढत्वादि। कल्पनाया अपोढ कल्पनापोढ—'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पश' इत्यनेन पञ्चमीसमास। प्रौढ, प्रौढि—'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या' इति वृद्धि। प्रवाहण—ण्यन्तात् नन्द्यादिपाठाल्ल्यु। 'कृत्यच', 'णेर्विभाषा' इति णत्वम्, 'पूर्वपदात् संज्ञायाम्' इति वा। प्रवाहणस्यापत्यम् प्रावाहणेय, प्रवाहणेय—'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढकि 'प्रवाहणस्य ढे' इति पूर्वपदस्य वा वृद्धि। उत्तरपदस्य तु

नित्या। स्वत एवोत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वेऽपि पुनर्वृद्धिविधानं पूर्वपदवृद्ध्यभावपक्षेऽपि प्रवाहणेयीभार्यं इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावनिषेधो यथा स्यादिति 'स्त्रिया पुंवत्' इति पुंवत्त्व रक्तविकारव्यतिरिक्तार्थे वृद्धिनिमित्ततद्धितान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य नेति सूत्रार्थ। ननु प्रवाहणेयीशब्दस्य गोत्राभिधायित्वाद् 'गोत्र च चरणै सह' इति जातित्वात् 'जातेश्च' इति पुवद्भावनिषेधस्य सिद्धत्वात्कि तदर्थेन वृद्धिविधानेन ? एव तर्हि 'जातेश्च' इत्यस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यते। तेन हस्तिनीना समूहो हास्तिकमित्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इति ठकि 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुवद्भावो भवति। प्रवाहणेयस्यापत्य प्रावाहणेय—"तत्प्रत्ययस्य" इति ढान्तस्य प्रवाहणेयशब्दस्य ञिति णिति किति वा तद्धिते परत पूर्वपदस्य वा वृद्धि, उत्तरपदस्य तु नित्या। अत्र बाह्यतद्धितनिमित्ता नित्या वृद्धि पक्षे बाध्यते। इक्षुवाहणम्—उपरि निपतितेक्षुक वाहनमित्यर्थ। इक्षुशब्द आहितेष्विक्षुषु वर्त्तते। "वाहनमाहितात्" इति णत्वम्। वाहने यदारोपित तदाहितमित्युच्यते, तादृक्पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य वाहनशब्दस्थनकारस्य णकार इति सूत्रार्थ। आहितादन्यत्र दाक्षिवाहनम्। वह्नि—'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्यय। नित्त्वादाद्युदात्त। वधू—'वहेर्धश्च' इति ऊकारप्रत्ययो धश्चान्तादेश। वध्वा भावकर्मणी वाधवम्–उद्गात्रादित्वादण्। अनड्वान्–'अनसि वहे' इति क्विप्, 'डश्चानस' इति उणादिसूत्रेण अनस्युपपदे वहे क्विप्। अनसोऽन्त्यस्य डकारश्च सम्प्रसारणपूर्वत्वे सौ 'सावनडुह' इति नुम्। अय च आदित्यधिकारेणावर्णान्ताद् विधानात् 'चतुरनडुहो' इत्यामं न बाधते, अन्यथा सर्वनामस्थानमात्रे सावकाशमाम सौ विशेषविहिते नुम् बाधेत। हकारस्य सयोगान्तलोप। 'वसुस्रसु' इत्यादिना दत्वं पूर्वत्रासिद्धत्वात् न भवति। हे अनड्वन् इत्यत्र आम बाधित्वा 'अम् सम्बुद्धौ' इति अमागम। अनेनापि नुमो न बाध, आदित्यधिकारादेव। अनडुद्भ्यामित्यादौ पदत्वे 'वसुस्रसु' इत्यादिना दत्वम्। अनडुही, अनड्वाही—गौरादिपाठात् ङीष्यपि पक्षे आमागम। प्रियोऽनड्वान् यस्य प्रियानडुत्क—उर प्रभृतिषु 'अनड्वान्' इति पाठात् कप्। अस्मिन् स्वादौ पदत्वात् दत्वम्, चर्त्वम्। अत्रैकवचनान्तस्य तस्य पाठाद् वचनान्तरेण विग्रहे 'शेषाद्विभाषा' इति कपो विकल्पनात् प्रियानड्वान् इत्यपि भवति। 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य' इत्युक्तत्वादत्रापि नुमादि भवति। धेनुश्च अनड्वांश्च धेन्वनडुहम्–'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातित।१००१।

७२७. पचादयोऽनुदात्ता स्वरितेत।

७२८. सचतिस्तूदात्त।

७२९. वस निवासे।

७३० अनुदात्त उदात्तेत्। वसति। ग्राममुपवसति, ग्रामे वसतीत्यर्थ—'उपा-

न्वध्याङ्वस ' इति उपाद्युपसृष्टस्य वसेराधारस्य कर्मत्वात् द्वितीया। एवं ग्राममनुवसति इत्यादि। ग्रामे उपवसति, अशननिवृत्तिं करोतीत्यर्थः। अत्र 'वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधः' इति कर्मत्वनिषेधः। अत्र अशिशब्देन अशननिवृत्तिरुच्यते, यद्वार्थशब्दो निवृत्तिवचनः, यथा-'श्लेष्मणोऽर्थे कटुकमौषधम् प्रयुञ्जीत' इति, तेनाशननिवृत्ते सम्बन्धिनो वसेरित्यर्थो भवति। उवास। ऊषतुः। उवसिथ, उवस्थ। ऊषिव-यजिवत् सम्प्रसारणमिट् च। वस्ता। वत्स्यति—'स स्यार्द्धधातुके' इति सकारे तत्वम्। वसतु। अवसत्। वसेत्। उष्यात्। अवात्सीत्। अवात्ताम्। अवात्सुः। तकारादौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'सस्यार्द्धधातुके' इति तत्वे कृते पश्चात् सलोपः। क्व भवानुषितः? अहमत्रावात्सम्-'वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जागरणसन्ततौ' इति लुङ्। यदि कश्चित् केनचित् रात्रिशेषे तुर्ये यामे पृष्टो यामत्रयवासं प्रतिवक्ति तदा लुङित्यर्थः। यामत्रयस्याद्यतनत्वाल्लङि प्राप्ते वचनम्। भूतसामान्यविवक्षयैव लुङि सिद्धे वचनमिदं लङ्निवृत्त्यर्थम्। 'जागरणसन्ततौ' इति वचनात् सुप्त्वा प्रतिबुद्धस्य प्रतिवचने नायं नियमः। विवत्सति। वावस्यते। वावस्ति। लङि 'तिप्यनस्ते' इति सकारस्य पदान्तत्वाद्दत्वे-अवावत्। सिपि तु 'सिपि धातो रुर्वा' इति रुत्वञ्चेति अवावः इत्यपि भवति। वासयति। अवीवसत्। अत्र 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदस्य 'न पादमि' इत्यादिना निषेधाद् वासयते इत्यपि भवति। उषिवान्-'भाषाया सदवस'इति भूतसामान्ये लिटो नित्यं क्वसुः। अस्मादेवादेशविधानाद् भूतसामान्ये पक्षे लिडनुमीयते। परस्तादनुवृत्तेर्लङ्, लिड्विषयेऽप्ययं लिडिति सीदतावुपपादितम्। वास्तव्यः—'वसेस्तव्यत्कर्त्तरि णिच्च' इति वक्तव्यात् णिद्वद्भावाद् वृद्धिः। अमा सह वसतः सूर्याचन्द्रमसावत्रेति अमावस्या—'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति ण्यति पक्षे वृद्ध्यभावो निपात्यते, अन्यदा वृद्धिः-अमावास्या। अमावास्यायां जातम् अमावास्यकम्, अमावास्यम्—'अमावास्याया वा' 'अ च' इति सप्तम्यन्ताज्जातार्थे वुनकारौ। 'च' ग्रहणात् 'सन्धिवेला' इत्यादिना शैषिकेऽणि आमावस्यमिति भवति। एकदेशविकृतमिति न्यायेन त्रय एते प्रत्यया अमावस्याशब्दादपि भवन्ति—अमावास्यकम्। अमावास्यम्। आमावास्यम् इति। आवासी-'याचृव्याहृसव्याहृव्रजवदवसा प्रतिषिद्धानाम्' इति ग्रहादिपाठाण्णिनिः। प्रतिषिद्धानां नञ्पूर्वाणामित्यर्थः। प्रवासी –'प्रे लप' इत्यादिना घिनुण्। अनुषितो गुरुं शिष्यः, अनुषितो गुरुः शिष्येण—'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणोः क्तः। अत्र वसिग्रहणं सकर्मकार्थम्। अकर्मकत्वे तु 'क्तोऽधिकरणे च' इति कर्तृभावाधिकरणेषु क्तो भवति। उषितः। उषितमनेन। इदमेषामुषितम् इति। उषित्वा। उषितः। उषितवान्—'वसतिक्षुधोरिट्' इति क्त्वानिष्ठयोरिट्। 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधं बाधित्वा 'मृडमृद' इत्यादिना सेटः क्त्वः कित्त्वविधानात् सम्प्रसारणम्। उपवस्त्रात्प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम्-'उपवस्त्र्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तदस्य प्राप्त-

मिति विषयेऽण्प्रत्यय । प्रवासाय प्रभवति प्रावासिक । एवम् औपवासिक-'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य' इति चतुर्थ्यन्तात्प्रभवत्यर्थे ठञ् । वत्सर. । संवत्सर. । परिवत्सर -'वसेश्च','सम्परिपूर्वाच्च' इति सम्परिपूर्वात्सरप्रत्यय । चकारादनुवत्सरादय । सवत्सरे जातं फल पर्व वा सावत्सरम्-सन्धिवेलादिषु 'संवत्सरात्फलपर्वणो' इति पाठाच्छैषिकोऽण्प्रत्यय' । कालाट्ठञोऽपवाद । सवत्सरे देयमृणं सावत्सरिकम् । सावत्सरकम्—'संवत्सराग्रहायणीभ्या ठञ्च' इति सप्तम्यन्ताद् देये ऋणे ठञ्वुञौ । अत्र संवत्सराग्रहायणीभ्या चेत्युच्यमानेऽप्यनुवृत्त्या ठञ् भविष्यति, तद्विकल्पनात् कालाट्ठञपि । एवं सिद्धे ठञेति प्रतिपदमनयोर्विधानं यदा देयमृणं फल भवति तदा 'संवत्सरात् फलपर्वणो' इति प्राप्तस्याणो बाधनार्थम् । द्विसवत्सरीण । द्विसावत्सरिक —'रात्र्यह संवत्सराच्च' इति रात्र्याद्यन्तात् द्विगो 'तेन निर्वृत्तम्', तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इति विषये खप्रत्ययष्ठञ्च । ठञि 'सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च' इति उत्तरपदवृद्धि । अधीष्ट सत्कृत्य व्यापारित । भृतो वेतनेन क्रीत । भूतभाविनौ प्रसिद्धौ । अनुसवत्सरं दीयते कार्यं वा आनुसावत्सरिकम्—'तत्र च दीयते कार्यं भववत्' इत्यतिदेशेन कार्यदीयमानयोर्भवलक्षण. कालाट्ठञ् । 'अनुशतिकादीना च' इति उभयपदवृद्धि । आवसथ —'उपसर्गे वसे' इत्यथ । आवसथे वसति आवसथिक —'आवसथात् ष्ठल्' इति ष्ठल् । षित्वात् स्त्रियाम्—आवसथिकी । आवसति —'वहिवस्यर्तिभ्य कित्' इत्यतिप्रत्यय' । वसतौ साधु वासतेयम्—'पथ्यतिथिवसति' इति ढञ् । वस्न मूल्यम्—'धापॄवस्यज्यतिभ्यो न' इति न । वस्न हरत्यावहति वा वस्निक —'वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ' इति द्वितीयान्ताद्वस्नाद्धरत्यादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यात् कन् । वस्नेन जीवति वस्निक —'वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्' इति तृतीयान्तात् जीवत्यर्थे ठन् । वसन्त — 'तॄभूवहिवसि' इति झच् । वसन्तसहचरितोऽपि ग्रन्थो वसन्त, तमधीते वेद वा वासन्तिक —'वसन्तादिभ्यष्ठक्' इति द्वितीयान्ताद् अध्येतृवेदित्रोष्ठक् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्य कुन्दलता —'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इति सप्तम्यन्ताच्छैषिकोऽण् । एव साधुपच्यमानयोरपि । वसन्ते उप्त वासन्तम्, वासन्तकम्—'ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्' इति तत्रोप्तमित्येतस्मिन्विषये वुञणौ । वस्ति — 'वसेस्ति' इति ति । वस्तिरिव वास्तेयम्—'वस्तेर्ढञ्' इतीवार्थे ढञ् । वस्तौ भवमपि वास्तेयम्—'दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ्' इति सप्तम्यन्ताद् भवार्थे ढञ् । वस्तु—'वसेस्तुन्' इति तुन् । वास्तु—'अगारे णिच्च' इति तुनोर्णित्त्वाद् वृद्धिः । वस्त्रम्—ष्ट्रन् । वस्त्र समाच्छादयति सवस्त्रयति—'मुण्डमिश्र' इत्यादिना णिच् । 'वस्त्रात्समाच्छादने' इति वृत्ति. । वासि.—'वसिवपियजिराजिव्रजिध्वजिवदिवजिसदिहनिवाशिवारिभ्य इञ्' इतीञ्प्रत्यय । वसु—'शॄस्वृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्यय. । वसुमत्तमो वसिष्ठ । वसुमत्तरो वसीयान्—मतुबन्तादिष्ठनी-

सुनो 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति वर्त्तमाने 'टे' इति टिलोप । अस्मादेव लुग्विधानाद् गुणवचनादपि मत्वन्तादिष्ठन्नीयसुनावनुमीयेते । वासिष्ठ । वासिष्ठौ । वसिष्ठा —'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यपत्यार्थेऽण् । तस्य 'अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' इति बहुषु लुक् । श्वो वसीय श्वोवसीयसम्—'श्वसो वसीय श्रेयस' इति समासान्तोऽच् । आच्छादनेऽयमदादि । स्तम्भने दिवादिरुदित् । स्नेहनादौ कथादिश्चुरादिश्च । वास उपसेवायाम् , निवास आच्छादने इति च कथादि ॥१००२॥

७३१ वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते । उवाय । ऊयतु । ऊयु । उवयिथ । ऊयथु । ऊय । उवाय, उवय । ऊयिव । ऊयिम–'वेञो वयि' इति लिटि वा वयादेश । तस्य किति 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीना ङिति च' इति सम्प्रसारणम् । चकारात् किदनुकृष्यते । अकिति तु 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । सर्वत्र यकारस्य 'लिटि वयो य' इति निषेधान्न सम्प्रसारणम् । सर्वत्र क्रादिनियमादिट् । थलि 'अचस्तास्वत्' इति निषेधो न भवति, वयेस्तासावसत्त्वात् । अत एव भारद्वाजविकल्पोऽपि न भवति । किति लिटि 'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' इति पक्षे यकारस्य वकारे–ऊवतु, ऊवु इत्यादि । वयादेशस्य स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङि —ऊये । ऊयाते । ऊयिषे । ऊयिढ्वे, ऊयिध्वे । ऊयिवहे । ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प । अत्रापि वकारादेशपक्षे—ऊवे । ऊवाते इत्यादि । वयादेशाभावपक्षे 'आदेच' इत्यात्वे ववौ । ववतु. । ववाथ, वविथ । ववथु । वव । ववौ । वविव । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । 'आत औ णल' इति णल औत्वम् । अन्यत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप । 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति च प्राप्त सम्प्रसारण 'वेञ' इति लिटि निषिद्ध्यते । तङि– ववे । ववाते इत्यादि । वाता । वास्यति, वास्यते । वयतु, वयताम् । अवयत्, अवयत । वयेत्, वयेत । आशिषि—ऊयात् । वासीष्ट—यासुटि 'किदाशिषि' इति कित्त्वे सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ । अवासीत्, अवासिष्टाम् । अवास्त, अवासाताम् इत्यादि । परस्मैपदे 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ । विवासति, विवासते । वावायते । वावाति, वावेति । वावीत —'ई हल्यघो' इतीत्वम् । वावति—'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप । लोटि ह्यावीत्वे—वावीहि । वाययति । अवीवयत्—'शाच्छा' इति युक् । प्रवाय—'न ल्यपि' इति वेञ' सम्प्रसारणनिषेध' । तन्तुवाय॰—'ह्वावामश्च' इति कर्मण्युपपदेऽण् 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यस्यापवाद । उत्वा । उतम्-सम्प्रसारणपरपूर्वत्वे । निष्प्रवाणि —नव वास: प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाण्यो यस्मादिति

बहुव्रीहौ 'निष्प्रवाणिश्च' इति निपातनात्कबभाव । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्व ॥१००३॥

७३२. व्येञ् सवरणे । व्ययति । व्ययते । विव्याय । विव्यतु । विव्यु । विव्ययिथ । विव्याय 'न व्यो लिटि' इत्यात्त्वनिषेध । णिति वृद्धावायादेशे तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद् व्येशब्दस्य द्विर्वचने 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे परपूर्वत्वम्। सम्प्रसारण चोभयेषांग्रहणाद्धलादिशेषं बाधित्वा भवति। 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारण न भवति। किति 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे द्विर्वचने 'एरनेकाच' इति यण्। थलि 'इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम्' इतीट् नित्यम्। अन्यत्र क्रादिनियमादिट्। विव्ये । विव्याते । विव्यिषे । विव्यिध्वे, विव्यिढ्वे । विव्यिवहे । सर्वत्र 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च द्वित्वम् । व्याता । व्यास्यति, व्यास्यते । व्ययतु, व्ययताम् । अव्ययत्, अव्ययत । व्ययेत्, व्ययेत । आशिषि–वीयात्, व्यासीष्ट—यासुट कित्त्वात्सम्प्रसारणपरपूर्वत्वयो 'हल' इति दीर्घ । अव्यासीत् । अव्यास्ताम्—परस्मैपदे सगिटौ । विव्यासति, विव्यासते । वेवीयते—"स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घे च द्विर्वचनम्। वाव्येति, वाव्याति । वाव्यीत । वाव्यति—क्ङितो 'श्नाभ्यस्तयो' इत्याकारलोप । हलादौ—'ई हल्यघो' इतीत्वम्। व्याययति—'शाच्छास' इत्यादिना युक्। संव्याय—'व्यश्च' इति ल्यपि सम्प्रसारणनिषेध । परिपूर्वत्वे तु "विभाषा परे' इति सम्प्रसारणविकल्पनात् परिवीय, परिव्याय इत्युभय भवति। नीवि.—'नौव्यो यलोप पूर्वपदस्य च दीर्घ' इति इकारप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपयलोपयो पूर्वपददीर्घ । नीवी—'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्॥१००४॥

७३३. ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च । ह्वयति । ह्वयते । जुहाव । जुहुवतु । जुहुविथ, जुहोथ । अत्र 'अभ्यस्तस्य च' इत्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञ प्रागेव द्विर्वचनात्सम्प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चाद् द्विर्वचनम्। पूर्वं तु द्विर्वचने 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणं न स्यात्। व्यवधानान्नाय निषेध स्यादिति न वाच्यम्, तत्र समानाङ्गग्रहणस्य चोदितत्वात्। तत्र णलि वृद्ध्यवादेशयो स्थानिवत्त्वाद्धुशब्दस्य द्विर्वचनम्। अत्र पूर्वं परपूर्वत्वाभावे 'आत औ णल' इति औत्व स्यात्। जुहुवतुरित्यादौ 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङादेश । तत्रापि सम्प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमवश्यमेवेष्टव्यम्। अन्यथा 'आतो लोप' इत्याल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचने 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाद्व्यवधानादुवङ् न स्यात्। थलि गुण, भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे गुणेऽवादेश । जुहुवे । जुहुवाते । जुहुविषे । जुहुविध्वे, जुहुविढ्वे । ह्वाता, ह्वातासे । ह्वास्यति, ह्वास्यते । ह्वयतु, ह्वयताम् । अह्वयत्, अह्वयत । ह्वयेत्, ह्वयेत ।

आशिषि हूयात्, ह्वासीष्ट—यासुटि कित्त्वात्सम्प्रसारणे 'हल' इति दीर्घ । अह्वत् । अह्वताम्—'लिपिसिचिह्वश्च' इति परस्मैपदे सिजपवादोऽङ् । आत्मनेपदे तु—'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यङो विकल्पनात्—अह्वत । अह्वेताम् । अह्वन्त । अह्वास्त । अह्वासाताम् । अह्वासत इत्युभय भवति । अङि सर्वत्र 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप । इदमङ्विकल्पन कर्त्तरीति, कर्मणि—अह्वायि । अह्वासाताम् इत्यादौ चिण्सिचावेव भवत । चिण्वदिटि—अह्वायिषातामित्यादि । एवं स्य-सिच्सीयुट्तासिष्वपि ह्वायिष्यते । ह्वायिषीष्ट । ह्वायिता इत्यादि द्रष्टव्यम् । कर्मकर्त्तरि तु—तशब्दे 'अच कर्मकर्त्तरि' इति चिणो विकल्पनात्तदभावे 'आत्मनेपदेष्वन्य-तरस्याम्' इति पक्षेऽङ् । तदभावे सिच् । तस्य च पक्षे चिण्वदिटि—अह्वायि, अह्वत, अह्वास्त, अह्वायिष्ट इति चातूरूप्यम्भवति । निह्वयते । सह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते । आह्वयते-'निसमुपविभ्यो ह्व', 'स्पर्द्धायामाङ' इत्यत्र कर्त्रभिप्राये तङ् । अत्र 'स्पर्द्धा धात्वर्थस्य शब्दनस्य हेतुतया विषय' इति वृत्त्यादौ स्थितम् । स्पर्द्धमान आह्वानं करोतीत्यर्थ । अत्र च 'ह्व' इति न प्रयोगस्थस्याकारान्तस्या-नुकरणम्, किन्तु धातोरेवैजन्तस्य, आत्वन्तु लक्षणवशादिति निह्वयते इत्यादौ तङ् भवति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्निह्वास्यते इत्यादिष्वपि । जुहूषति, जुहूषते—'अभ्यस्तस्य च' इति प्रसारणे परपूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घे धातोरिग-न्तत्वात् 'इको झल्' इति सन कित्त्वाद् गुणो न भवति । जोहूयते । जोहोति । जोहूत । जोहुवति—'हुश्नुवो सार्वधातुके' इति यणत्र हुरूपस्य लाक्षणिकत्वा-दनर्थकत्वाच्च न भवति । ह्वाययति । जुहावयिषति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । अत्र 'ह्व सम्प्रसारणम्' इति सन्परे चङ्परे णौ च प्रसारणे परपूर्वत्वे वृद्ध्यावादे-शयो. 'णौ कृतं स्थानिवत्'इति स्थानिवत्त्वाद्धुशब्दस्य हौशब्दस्य वा द्विर्वचनम् । चङ्युपधाया ह्रस्व । इद च सम्प्रसारणम् 'सम्प्रसारण तदाश्रय च कार्यंबलवत्' इति वा 'णौ च सश्चङो' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वाद्वा 'आतो युक्' इति युक प्राक् प्रवर्त्तते । कृते चान्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वमिति युग्न भवति । नन्वत्र 'अभ्यस्तस्य च' इति अभ्यस्तकारणस्य ह्वयते सम्प्रसारणविधानात्सिद्धमेव तदिति कि 'ह्व सम्प्रसारणम्' इत्यनेनेति? ज्ञापनार्थम्—'अभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन व्यवधाने यदि भवति णावेव' इति । तेन ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयिषति, ह्वायकीयते सन् जिह्वायकीयिषतीत्यादौ सम्प्रसारण न भवति । एवञ्च सन्परे चङ्परे णौ 'अभ्य-स्तस्य च' इत्येव सम्प्रसारणम् । तच्चाभ्यस्तीभविष्यत इति जुहावयिषति, अजूहवत् इत्यत्रापि णिजुत्पत्ते प्रागेव प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे च नैव युक्त प्रसङ्ग । आह्व.—'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यत्र भाष्ये 'सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्य' इति डप्रत्यये टिलोपमुक्त्वा "'आतोऽनुपसर्गे क 'इति कप्रत्यये वा परत्वादाल्लोपे सम्प्र-सारणे यणि आह्व इति सिद्धम्'' इत्युक्तम् । उवङ् तु आल्लोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाद्व्यवधानान्न भवति । निहव । अभिहव. । उपहव. । विहव. । आहव॰

हवनम् ह्व —ह्वःसम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु', 'आङि युद्धे', 'भावेऽनुपसर्गस्य' इत्यप्प्रत्यये प्रसारणम्। आहाव –'निपानमाहाव ' इत्यपि प्रसारणे वृद्धौ निपात्यते। निपानमुपकूप जलाशय । यत्र गाव पानार्थमाहूयन्ते। आह्वा—'आतश्चोपसर्गे' इति क्रियामङ्याल्लोप । आहूति सहूति इति बाहुलकात् क्तिन् ॥१००५॥

७३४ वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषा ।

७३५ वद व्यक्तायां वाचि । वदति । उवाद । ऊदतु । ऊदु । उवदिथ । ऊद । उवाद, उवद । ऊदिव । यजादित्वात्किति सम्प्रसारणम्। पिति 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य। वदिता। वदिष्यति। वदतु। अवदत्। वदेत्। आशिषि—उद्यात्। अवादीत्—'वदव्रज' इति वृद्धि । विवदिषति। वावद्यते। वावदीति, वावत्ति। वादयति। अवीवदत्। वादयते। अवीवदत। वदे कर्माविवक्षायाम् 'अणावकर्मकात्' इति प्राप्त परस्मैपदम् 'न पादमि' इत्यादिना निषिध्यते। अभिवदति गुरु देवदत्त । अभिवादयते गुरु देवदत्त देवदत्तेन वा—'अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसङ्ख्यानम्' इति पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्। परस्मैपदे तु कर्तृत्वात्तृतीयैव। वदते व्याकरणे यज्ञनारायणार्य, भासमानस्तत्र सूत्रार्थं वक्तीत्यर्थ । कमकरानुपवदते, उपसान्त्वयतीत्यर्थ । वदते यज्ञनारायणार्यं जानाति वदितुमित्यर्थ । गेहे वदते, तद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थ । गेहे विवदन्ते, विमतिपतिता विचित्रं भाषन्ते इत्यर्थ । कुलभार्यामुपवदते, उपच्छन्दयतीत्यर्थ । 'भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद ' इति तङ्। भासन दीप्ति, उपसम्भाषणमुपसान्त्वनम्, ज्ञान सम्यगवबोध । यत्न उत्साह, विमतिर्नानामति । उपमन्त्रण रहस्युपच्छन्दनम्। एषु उपसान्त्वनमुपच्छन्दन च धातोरर्थतया विशेषणम्, अन्यद् धात्वर्थस्य। सप्रवदन्ते राजान, सम्भूयोच्चारयन्तीत्यर्थ —'व्यक्तवाचा समुच्चारणे' इति तङ्। व्यक्तवाचो मनुष्य । समुच्चारण सम्भूयोच्चारणम्। अर्थस्वभावादुपसर्गयोग । अव्यक्तवाक्षु पर्यायोच्चारणे च परस्मैपदमेव—सप्रवदन्ति कुक्कुटा । ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति इति। अनुवदते कठ कलापकस्य। अनु सादृश्ये, यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थ —'अनोरकर्मकात्' इति अनुवदतेस्तङ्। अत्र 'अनु सादृश्ये' इति सादृश्यप्रतिपादनपरत्वादकर्मकत्वम्। अयमपि योगो व्यक्तवाग्विषये एव इति अनुवदति वीणा गायकस्येत्यत्र न तङ्। अकर्मकादित्युक्ते पूर्वोक्तमनुवदतीत्यत्र च न भवति। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा मौहूर्त्तिका, युगपद्विरुद्धं भाषन्ते इत्यर्थ —'विभाषा विप्रलापे' इति तङ्विकल्प । विप्रलापो विरुद्धभाषणम्। 'व्यक्तवाचा समुच्चारणे' इति प्राप्ते इय विभाषेत्यव्यक्तवाक्कर्तृके विरुद्धभाषणे तङ् न भवति—विप्रवदन्ति शकुनय इति। तथा व्यक्त वाक्कर्तृके विरुद्धाभाषणे क्रमिकेऽपि न तङ्—मौहूर्त्तिका क्रमेण विप्रवदन्तीति। धनकामो न्यायमपवदते, धनार्थी न्याय नाद्रियते इत्यर्थः। 'अपाद्वद' इति कर्त्रभिप्राये तङ्। अवद्य पापम्—'अवद्यपण्य' इत्यादिना यति

गर्ह्ये निपात्यते। ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मणो वदनमित्यर्थ —'वद सुपि क्यप् च' इत्यनुप सर्गे सुप्युपपदे क्यपि प्रसारणम्। चकाराद्यति—ब्रह्मवद्यम्। अनुपसर्गादुपसृष्टाच्च ण्यति वाद्यम्, प्रवाद्यम् इति। मृषोद्यम्—'राजसूय' इत्यादिना भावकर्मणो क्यपि निपात्यते। अवादी—ग्रहादिषु 'याचिव्याहृ' इत्यादिसूत्रेण नञ्पूर्वाण्णिनि। वद, वदावद—पचाद्यचि 'चरिचलिपतिवदीनाम्' इत्यादिना द्विर्वचनमभ्यासस्य त्वागागम। प्रियवद। वशवद—'प्रियवशे वद खच्' इति खच्। परिवादी—सम्पृचादित्वाद् घिनुण्। प्रवादी—'प्रे लप' इत्यादिना घिनुण्। परिवादक—'निन्दहिंस' इत्यादिना ण्यन्ताद् वुञ्। वावदूकस्यापत्य वावदूक्य—'कुर्वादिभ्यो ण्य' इति ण्य। कुर्वादिपाठादेव यङन्ताद्वदेरूकप्रत्यय। प्रवावदूकादय प्रयोगाश्चिन्त्या। उदित्वा—'मृडमृद' इत्यादिना सेट क्त्व कित्त्वात्प्रसारणम्। अच्छोद्य—'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति अच्छशब्दस्य गतित्वात् समासे ल्यपि प्रसारणम्। वादि—'वासिवपि' इत्यादिना इञ्प्रत्यय। वत्स—'वृतृवदि' इत्यादिना सप्रत्यय। वत्सल कामवान्—'वत्सासाभ्या कामबले' इति लच्प्रत्ययो मत्वर्थीय। कामबलशब्दावत्राद्यजन्तौ तद्वति वर्तेते। वत्सासशब्दौ वृत्तौ कामबलार्थौ। वत्सतर—प्रथमवयोऽतिक्रान्त इत्यर्थ। 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे' इति प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वोपाधिकार्थादस्माद्वत्साद स्वार्थे ष्टरच्। वत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त प्रथमवय सम्बन्ध। षित्त्वान् ङीष् स्त्रियाम्—वत्सतरी। वत्साना समूहो वात्सकम्—'गोत्रोक्ष' इत्यादिना वुञ्। वादित्रम्—'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ' इति ण्यन्तादित्र। अण्यन्ताद्वाहुलकाद् वृद्धि। वदान्य—'वदेरान्य' इत्यान्यप्रत्यय। अयमाधृषीयश्च ॥१००६॥

७३६. टु ओ श्वि गतिवृद्ध्यो।

७३७ अथ वदतिश्च परस्मैभाषावुदात्तेतौ। श्वयति। शुशाव। शुशुवतु। शुशुवु। शुशविथ। शुशुवथु। शुशुव। शुशाव, शुशुव। शुशुविव। शुशुविम—'विभाषा श्वे' इति लिड्यङो सम्प्रसारणविकल्प। अत्र 'सम्प्रसारण सम्प्रसारणाश्रयकार्यं च बलीय' इति वा, 'लिड्यङोश्च' इति विषयसप्तमीत्वाद्वा पिद्वचनेषु गुणवृद्धिभ्यामन्यत्र यङश्च पूर्वं सम्प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् पररूपत्वे च यथायोग वृद्धिगुणयोरावबादेशौ। कित्सु तूवङादेश। 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाच्छुशब्दस्य द्विर्वचनम्। प्रसारणाभावपक्षे—शिश्वाय। शिश्वियतु। शिश्वियु। शिश्वयिथ। शिश्वियथु। शिश्विय। शिश्वाय, शिश्वय। शिश्वयिव। शिश्वयिम। यथायोगं वृद्धिगुणयोरायऔ। क्ङितोयङ् पूर्ववत्। स्थानिवत्त्वाच्छ्विशब्दस्य द्विर्वचनम्। पिति 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारण 'श्वयतेलिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध' इति वचनान्न भवति। श्वयिता। श्वयिष्यति। श्वयतु। अश्वयत्। श्वयेत्। आशिषि शूयात्—कित्त्वात् 'वचिस्वपियजादीनाम्'

इत्यग्निना प्रसारणे 'हल' इति दीर्घः। अश्वत्—'जॄस्तम्भु' इत्यङ् वा, तत्र परे 'श्वयतेर' इतीकारस्याकारे अतो लोप पररूपं च। अङोऽभावे 'विभाषा धेट्श्व्योः' इति पक्षे चङि द्विर्वचने इयङि—अशिश्वियत। अशिश्वियताम्। अशिश्वियन्। अशिश्विय। अशिश्वियम्। अशिश्विय। अशिश्वियात्र। चङङोरभावे सिचि अश्वयीत्। अश्वयिष्ट इत्यादि। 'ह्म्यन्तक्षण' इति वृद्धिनिषेध। शिश्वियिषति। शेश्वीयते। शोशूयते—यङि 'लिड्यङो' इति वा सम्प्रसारणम्। शेश्वयीति, शेश्वेति। शेश्वित। शेश्वियति। लुङि प्रकृतिग्रहणन्यायेनाङ्चङो अशेश्वियत् इत्यादि। अङि 'श्वयतेर' इत्यत्र श्तिपा निर्देशान्न भवति इति तदेव रूपम्। यङ्लुकि 'लिड्यङो' इति च सम्प्रसारणं लुका विषयापहारान्न भवति। सिच्पक्षे अशेश्वयीत्। श्वाययति। अशिश्वयत्, अशूशवत्। शिश्वाययिषति, शुशावयिषति—अत्र 'विभाषा श्वे' 'णौ सश्चङो' इति सन्परे चङ्परे णौ भाविनि पक्षे सम्प्रसारणे अन्तरङ्गत्वात् परपूर्वत्वे वृद्ध्यायौ। तयो स्थानिवत्त्वात् शुशब्दस्य शौशब्दस्य वा द्विर्वचनम्। श्वयथु—'ट्वितोऽथुच्'। शून। शूनवान्—श्वादितो निष्ठायाम्' इत्यनिट्त्वम्। अत्र पदमञ्जर्यादौ—'ओदितश्च' इति ओदितोऽनन्तरस्य निष्ठानकारस्य नत्वविधानादेवेडभावस्य सिद्धे श्वयतिग्रहण शक्यमकर्तुम्' इति। उदकेन श्वयत इति उदश्वित्—'क्विप् च' इति क्विप्। 'उदश्वित' इति निर्देशान् प्रसारणाभाव। 'उदकस्योद सञ्ज्ञायाम्' इति उदकस्योदभाव। उदश्विति सस्कृतम् औदश्वित्कम् —'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति सप्तम्यन्तात् सस्कृतमित्यर्थे ठक्। ठस्य 'इसुसुक्तान्तात्क' इति कादेश। ठगभावे प्राग्दीव्यतीयेऽणि औदश्वितम्। श्वा—'श्वन्नुक्षन्' इति निपात्यते। शुन पश्येत्यादौ 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति तद्धितवर्जिते भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये प्रसारणे परपूर्वत्वम्। 'अतद्धित' इति वचनात् 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इति विकारावयवयो प्राणिलक्षणेऽञि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे 'द्वारादीना च' इत्यैजागमे च शौव मासमिति भवति। शौवः सङ्कोच—अत्र प्राग्दीव्यतीयेऽणि 'शुन सङ्कोचे उपसङ्ख्यानम्' इति 'अन्' इति प्रकृतिभाव बाधित्वा टिलोप। सङ्कोचादन्यत्र शौवनम्। शुने हित शून्यम्—शुन सम्प्रसारण वा च दीर्घत्वम्' इति गवादिपाठाद्यति प्रसारणे वा दीर्घे। अत्र नस्तद्धिते' इति टिलोप कस्मान्न भवति? न च प्रसारणस्य सामर्थ्यादिति वाच्यम्, यत कृते परपूर्वत्वे टिलोपार्थमेव तत् स्याद्, अन्यथा 'ये चाभावकर्मणो' इति प्रकृतिभाव स्यात्, दीर्घविधानसामर्थ्यान्न भविष्यति। अस्तु अत्रैवम्, अदीर्घपक्षे कस्मान्न भवति? तदुच्यते, द्वौ चकारौ क्रियेते—वा च दीर्घत्व चेति। तत्रान्त्य सन्नियोगार्थ, आद्यो भिन्नक्रम. सम्प्रसारणमित्यनेन सम्बध्यते—प्रसारण चेति। तत्रान्यस्य समुच्चयितव्यस्याभावात् पुनरपि प्रसारणं समुच्चीयते, तच्चावस्थापनार्थं सट्टिलोप बाधिष्यते। शुनी—गौरादिपाठान् ङीष। शुन इव शेपमस्य

शुन शेपः । एव शुन पुच्छ । शुनोलाङ्गूल —'शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुन उपसङ्ख्यानम्' इति अलुक्। अकारान्तोऽप्यस्ति शेपशब्दो न केवल सकारान्त इति कैयटपदमञ्जर्यादिषु । शुनो दन्त श्वादन्त —'शुनो दन्त॰ष्ट्रावर्णवराहपुच्छपदेषु' इति पूर्वपदस्य दीर्घ । एवं दष्ट्रादिषूदाहार्यम् । श्वादंष्ट्र्यापत्य श्वादंष्ट्र श्वभस्त्रस्यापत्य श्वाभस्त्रि — * अत्र 'श्वादेरिञि' इति द्वारादिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधश्च निषिध्यते । अयमेव निषेधो द्वारादौ तदादिविधिज्ञापक । श्वन्शब्दोऽपि तत्र पठ्यते, 'श्वादेरिञि' इत्यत्र वार्त्तिके 'इकारादिग्रहण च गणिकाद्यर्थम्' इति श्वगणेन चरति श्वागणिक —'श्वगणाट्ठञ् च' इति चरत्यर्थे तृतीयान्ताट्ठक्ठञौ । आदिशब्देन श्वायूथिक इत्यादिगृह्यते । अत्र च 'प्राग्वते' इति ठक् इञाद्यन्ताद्यदान्यस्तद्धित उत्पद्यते तदापि 'श्वादेरिञि' इति प्रतिषेधो भवत्येव । तथाच तत्र वृत्ति — 'तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते' इति । तेन श्वाभस्त्रेरिदमिति विगृह्य 'इञश्च' इत्यणि कृते ऐजागमवृद्धिनिषेधयोरभावात् श्वाभस्त्रम् इति भवति । यदा पुनरिकारादेरन्यस्तद्धितो भवति तदा श्वदंष्ट्राया भवो मणि शौवादंष्ट्र इति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च भवति । श्वापदे भव शौवापद, श्वापद —'पदान्तस्यान्यतरस्याम्' इति श्वादे पदशब्दान्तस्य द्वारादिलक्षण ऐजागमो वृद्धिप्रतिषेधश्च पक्षे निषिध्यते । शुन समीपम् उपशुनम्—'अव्यय विभक्तिसमीप' इत्यव्ययीभावेऽचतुरादिषु निपातनादच्, टिलोपाभाव, सम्प्रसारण च । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्व —अयमप्यचतुरादिषु निपातित । श्वानमतिक्रान्त अतिश्व —'अते शुन' इति टच् अतेरितिवचनात् निश्वा लोष्ट इत्यादौ न भवति । श्वेव पाषाण पाषाणश्व 'उपमित व्याघ्रादिभि' इति समास । "उपमानादप्राणिषु" उपमानवाची य श्वन्शब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तृजिति टचि 'नस्तद्धिते' इति टिलोप । अत्र श्वशब्द सादृश्यात्पाषाणवृत्तिरित्यप्राणवचन । 'अप्राणिषु' इति वचनात् श्वेव वानर वानरश्वा इत्यादौ टज् न भवति । मातरि सर्वस्य परिच्छेत्तर्याकाशे वर्द्धते इति मातरिश्वा वायु —'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना मातरि पूर्वपदे श्वयते कनिन इकारलोपो लुक्च निपात्यते, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति चालुक्सिद्धि ॥१००७॥

७३८ वृत् । यजादयो वृत्ता इत्यर्थ । भूवादिस्त्वशिष्यते इति व्याख्यातार । तेन चुलुम्पति इत्येवमादीनामाप्तप्रयोगसिद्धाना सग्रह सिद्धो भवति ।

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा
मायणपुत्रेण माधवसहोदरेण सायणेन विरचिताया
माधवीयाया धातुवृत्तौ शब्विकरणा भ्वादयः ।

* शुभं भूयात् *

---

*इत आरभ्य प्रकरणसमाप्ति यावत् ख पुस्तके पाठो भ्रष्ट ।

२. अदादिगणः

१ अद भक्षणे । अत्ति । अत्त । अदन्ति । अत्सि । अत्थ । अत्थ । अद्मि । अद्व । अद्म —'अदिप्रभृतिभ्य शप ' इति शपो लुक् । 'खरि च' इति चर्त्वम् । जघास । जक्षतु । जक्षु । जघसिथ । जक्षथु । जक्ष । जघास, जघस । जक्षिव । जक्षिम— 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदे पक्षे घस्लादेश । णिति वृद्धि । उत्तमे तु णिद्विकल्प । अपित्सु 'असयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वे 'गमहन' इत्युपधालोप, तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनम् । 'शासिवसिघसीना च' इति सकारस्य इण्को परत्वे षत्वम्, अत्रोपधालोपस्य पूर्वस्मादपि विधाविति न स्थानिवत्त्वम्, षत्वविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वा न भवति । घकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वात्ककार । अत्राप्युपधालोपस्य न स्थानिवत्त्वम्, 'न पदान्त' इत्यादिना वा, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येव वा तन्निषेधात् । 'अचस्तास्वत्' इति थलीण्निषेधस्तासौ सत इत्युक्तम्, तेन घस्लादेशस्य तासावसत्त्वान्नात्र स निषेध । अत एव तद्विषयो भारद्वाजनियमोऽपि न भवति । अथवा-स्थानिवद्भावात् 'इडत्त्यर्ति' इति नित्यमिड् भविष्यति । नन्वस्ति प्रकृत्यन्तर घसिस्तासौ सन्नित्यानिट् च तस्मात्थलि जघस्थेति दुवारम् मैवम्, प्रकृत्यन्तरस्य घसेर्यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैव प्रयोगो न सर्वत्रेति तत्रैव धातावुपपादितत्वात् । अतो नास्ति लिटि प्रयोग । घस्लादेशाभावे—आद । आदतु । आदु । आदिथ । आदिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियम 'इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्' इति बाध्यते । 'अत आदे.'इत्यभ्यासादेर्दीर्घ । अत्ता । अत्तासि । अत्तास्मि । अत्स्यति । अत्स्यसि । अत्स्यामि । अत्तु, अत्तात् । अद्धि । अदानि । आदत् । आद । आदम्— 'अद सर्वेषाम्' इत्यदोऽङ्ग्ङ्गात्परस्य सार्वधातुकापृक्तस्याडागम । अद्यात् । अद्या । अद्याम् । आशिषि—अद्यात् । अन्यत्र तु सलोपाभावो विशेष —अद्यास्ताम् इत्यादि । अघसत् । अघसताम् । अघसन् । अघस । अघसतम् । अघसत । अघसम् । अघसाव । अघसाम—'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्लादेशे लृदित्त्वादङ् । जिघत्सति— घस्लादेशे 'सस्यार्द्धधातुके' इति तत्वम् । आदयतेऽन्न देवदत्तेनादयति इति वा । आदिदत । आदिदत्—णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्दिशब्दस्य द्विर्वचनम् । 'निगरणचलन' इति कर्त्रभिप्राये प्राप्तस्य परस्मैपदस्य 'अदे प्रतिषेध ' इति निषेध. । 'आदिखाद्यो प्रतिषेध ' इति प्रयोज्यस्य कर्तु कर्मत्वनिषेध । व्यत्यत्ते । व्यत्यदाते । व्यत्यदते—'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इति तङ् । 'आत्मनेपदेष्वनत.' इति झस्यादादेश., अनकारान्तादङ्ग्ङ्गात्परत्वात् । 'व्यत्यदन्ति वृका मेषाम्' इति हिंसाया

द्रष्टव्यम् । तत्र हि 'न गतिर्हिंसा' इति तङ् निषिध्यते । व्यातिजघे । व्यत्यादे । व्यत्यत्ता । व्यत्यत्स्यते । व्यत्यत्ताम् । व्यत्यात्त । व्यत्यदीत । आशिषि—व्यत्यत्सीष्ट । व्यत्यघत्त । व्यत्यात्त—'सस्यार्द्धधातुके' इति तत्वे 'झलो झलि' इति सिचो लोप । कर्मणि—अद्यते इत्यादि । अदती—शत्रन्तात् 'उगितश्च' इति डीप् । नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च नुम पूर्वं शपो लुगिति 'शप्श्यनो' इति नुमत्र न भवति । न च प्रत्ययलक्षणमस्ति, तत्रादित्यधिकाराद्वर्णाश्रयत्वाद्वर्णाश्रये च तन्निषेधात् । जग्ध । प्रजग्ध्य–'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' इति जग्ध्यादेश । पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी—'राजदन्तादिषु परम्' इति निष्ठान्तस्य परनिपात । 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इत्यस्वाङ्गवाचिपूर्वपदात् क्तान्तादन्तोदात्ताद् बहुव्रीहेर्वा ङीष् । 'वा हतजग्धपरेषु' इति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वम् । अन्न लब्धा आन्न —'अन्नाण्ण' इति द्वितीयान्ताद् लब्धेत्यर्थे णप्रत्यय । अत एवान्नादिति निर्देशात्सज्ञाया न जग्ध्यादेश । सर्वप्रकारमन्न भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षु —'अनुपदसर्वान्नायानय बद्धाभक्षयतिनेयेषु' इनि द्वितीयान्तादस्माद्यथासख्याद् भक्षयतीत्यर्थे ख । काकादनी। गवादनी—ल्युटि गौरादित्वात् ङीष् । प्रात्तीति प्रघस – अच्, 'अच्युपसङ्ख्यानम्' इति घस्लादेश । सस्यमत्तीति सस्याद्—'अदोऽनन्ने' इत्यन्नादन्यस्मिन्कर्मण्युपपदे विट् । अन्ने तूपपदे कर्मणि —अन्नाद । सस्याद् इति वासरूपेणाणि । क्रव्यात्—'क्रव्ये च' इति विट् । 'अदोऽनन्ने' इत्येव सिद्धे पुनर्विधान वासरूपबाधनार्थमिति भाष्याद्रो स्थितम् । क्रव्यादशब्दस्तु 'कृत्तविकृत्तपक्कमासशब्दे उपपदेऽणि पृषोदरादित्वादुपपदस्य क्रव्यभाव' इति वृत्त्यादा । 'व्याघ्र गुहाशये क्रूरे क्रव्यादे सनिशाचरे' इत्याममासभक्ष्ये व्याघ्रादौ भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य । 'राक्षस' काणप क्रव्यात् क्रव्याद [२]' इत्यादौ कृत्तविकृत्तपक्कमासस्यापि भक्षणं सम्भवतीति क्रव्यादव्यवहार । पुत्रादिनी —'सुप्यजातौ' इति णिनि । अत्र पुत्रतकारस्य प्राप्तम् 'अनचि च' इति द्वित्व 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इत्यादिनीशब्दे उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने नेति निषिध्यते । 'तत्परे च' इतिवचनात्पुत्रपुत्रादिनीत्यत्रापि द्वित्वं न भवति । अद्मर —'सृघस्यद क्मरच्' इति क्मरच् । घास —'अकर्तरि च कारके' इति घञि 'घञपोश्च' इत्यदेर्घस्लादेश. । महत्या घासो महाघास —'महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानम्' इति पुवद्भाव आत्वञ्च । विघस —'उपसर्गेऽद' इत्यप् । नौ तूपपदे 'नौ ण च' इत्यब्णौ भवत । न्याद । निघस —'घञपोश्च' इत्यपि घस्लादेश । अन्धोऽन्नम् 'अदेर्नुम् धश्च' इत्यसुनि नुमागम, दकारस्य धकार । अत्त्री, अत्ता–राक्षसादिरुच्यते । अत्रि, ऋषि –'अदेस्त्रिनि च' इति त्रिनिप्रत्यय, चकारात्तिप् च । त्रिनेरिकारो नकारपरित्राणार्थं । अत्त्रेरपत्यम् आत्त्रेय –'इतश्चा-

१ भ० का० ६।५३ ।

२ अ० को० १।१।५९ ।

निय' इति ढक्। अस्य बहुत्वे 'अत्रिभृगुकुत्स' इति लुकि अत्रय —इति भवति। अद्यते फलमूलादिकमत्रेति अद्रि —'अदिसधिभूशुषिभ्य क्रिन्' इति क्रिन् प्रत्यय'। अध्वा—'अदेर्ध च' इति क्वनिप्। दकारस्य च धकार। अध्वानमलङ्गच्छतीति अध्वन्य, अध्वनीन —'अध्वनो यत्खौ' इति द्वितीयान्तादलङ्गामीत्यर्थे यत्खौ। यति 'ये चाभावकर्मणो' इति, खे तु 'आत्माध्वानौ खे' इति प्रकृतिभाव। विहीनोऽध्वा व्यध्व। एव दुरध्व —'उपसर्गादध्वन' इत्यच् समासान्त। उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम्। प्राध्व शब्दो मान्तोऽव्ययमानुकूल्य वर्तते ॥ १ ॥

२ हन हिंसागत्यो। हन्ति। हत। घ्नन्ति। हन्सि। हथ। हथ। हन्मि। हन्व। हन्म —झलादौ क्ङित्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोप.। झावन्तरङ्गत्वादन्तादेशेऽजादित्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति ङिति णिति प्रत्यये नकारे च परे कुत्वविधानात्सोष्मणो घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हकारस्य तादृशो घकार। अत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्त्वं नकारे परत कुत्वविधानसामर्थ्यान्न भवति। सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे वचनसामर्थ्यादीदृश व्यवधानमाश्रयिष्यते। जघान। जघ्नतु। जघनिथ, जघन्थ। जघ्नथु। जघान, जघन। जघ्निव—क्रादिनियमादिट्। थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प। अचि यत्रोपधालोपस्तत्र 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनम्। जघ्निवान्, जघन्वान्—'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति क्वसोरिड्विकल्प। इटि 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्ते' इति कुत्वम्। अनिटि तु 'अभ्यासाच्च' इत्यभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वम्। चान्द्रास्तु भाषायामस्य प्रयोगमिच्छन्ति। हन्ता। हनिष्यति—'ऋद्धनो स्ये' इतीट्। हन्तु, हतात्। हताम्। घ्नन्तु। जहि, हतात्। हतम्। हनानि—तातङि तस्य ङित्त्वादनुनासिकलोप। हौ 'हन्तेर्ज' इति जादेश। अस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'अतो हे' इति लुङ् न भवति। हतात्त्वमित्यत्र जादेशात्परत्वात्तातङि तस्य स्थानिवद्भावेन हित्वात्पुनर्जादेश सकृद्गतिपरिभाषया न भवति। अहन्। अहताम्। अघ्नन्। अहन्। अहतम्। अहत। अहनम्। अहन्व—हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोप। हन्यात्। हन्याताम्। हन्यु। हन्याम्। हन्याव। आशिषि—वध्यात्। वध्यास्ताम्। वध्या। वध्यास्तम्। वध्यासम्—'हनो वध लिङि' 'आर्द्धधातुके' इति वधादशे 'ण्यल्लोप' इत्यादिना 'अकृत्सार्वधातुकयो.' इति दीर्घमतो लोपो बाधते। अवधीत्। अवधिष्टाम्। अवधिषु। अवधी। अवधिषम्। अवधिष्ट—'लुङि च' इति वधादेश.। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति, वधादेशस्यानेकाच्त्वादुदात्तत्वनिपातनादनुदात्तत्वाभावाद्वा सिचो वलादिलक्षण इड् भवति। यङ्लुगन्तस्यापि हन्तेर्लिङ्लुङो. प्रकृतिग्रहणन्यायेन वधादेशो वध्यात्। अवधीत् इत्येव रूपम्। अत्रादेशस्य स्थानिवत्त्वेन यङन्तत्वाद् द्विर्वचनं

स्यादिति न वाच्यम्, एव हि प्रकृतिगत साभ्यासत्वमप्यतिदिश्येत, ततश्च 'अनभ्यासस्य' इति निषेध स्यात् ।

आहते । आघ्नाते । आघ्नते । आहसे । आघ्नाथे । आहध्वे । आघ्ने । आहन्वहे आहन्महे—पूर्ववज्झलादावनुनासिकलोप । अजादौ तूपधालोप । 'आङो यमहन' इत्यकर्मकात् 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इति तङ् । आजघ्ने । आजघ्नाते । आजघ्निरे । आहन्ताले । आहनिष्यते । आहताम् । आघ्नाताम् । आहन्व । आहनै—आटि पित्वान्नोपधालोप । आहत । आघ्नाताम् । आहथा । आघ्नि । आहन्वहि । आघ्नीत । आघ्नीयाताम् । आघ्नीथा । आघ्नीय—लिङस्सलोप । आशिषि—आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम्—'हनो वध लिङि' इति वधादेशे इडागम । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिष्ठा । आवधिषिढ्वम् । आवधिषि - 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति पक्षे वधादेश । अन्यदा—आहत । आहसाताम् । आहसत । आहथा । आहध्वम् । आहसि । आहन्वहि—अत्र 'हन सिच्' इति झलादेरात्मनेपदपरस्य 'सिच ' कित्वादनुनासिकलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति झलि सिचो लोप । 'आङो यमहन ' इति तङ् अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्चेत्युक्तम् । अथ कथम् 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्ष ' इति ? अत्र केचिदाज इति पद छित्त्वा घ्न इति भावे क्विपि चतुर्थ्येकवचनान्तमुक्त्वा 'घ्ने हन्तुमाज आ जगामेत्यर्थ ' इति समर्थयन्ते, तदयुक्तम्, 'अजेर्व्यघञपो ' इति लिट्यार्द्धधातुके वीभावेन भाव्यत्वात् । अन्ये तु—'विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्व वक्ष आस्फालितवानित्यर्थ ' इति । मल्लो ह्युत्साहाविष्करणाय स्व वक्ष आस्फालयतीति । मागवृत्तौ तु नैवाय साधुरिति 'आयोध ' इति पाठान्तरमुक्तम् । एव च 'आहध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगोऽपि चिन्त्य । तथा 'मदर्थेऽरीन् निजघ्निथ' इति च । अत्र सिप पित्त्वात् 'असयोगाल्लिट् कित्' इत्यत्र चापिदित्यधिकारात् कित्त्वाभावादुपधालोपोऽपि दुर्लभ । अपिदधिकारश्च 'इन्धिभवतिभ्या च' इत्यत्र भवतिग्रहणाज्ज्ञायते । तथाच तत्र वार्त्तिकम्—'इन्धे सयोगार्थं वचनं भवते पिदर्थम्' इति । 'आङो यमहन ' इति तङ् प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तादपि भवतीति आजङ्घते । आजङ्घाञ्चक्रे इत्यादि भवति । अत्रापि लिङ्लुङोर्वधादेशे प्रकृतिवदेव रूपम्—आवधिषीष्ट । आवधिष्ट इति । लुङि वधादेशाभावे आजङ्घनिष्ट इत्यादि–'हन सिच्' इत्यत्र झलीत्यधिकारादिडादेरकित्त्वादुपधालोपाभाव । जिघासति–'अज्झनगम' इति दीर्घ । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । जङ्घन्यते—'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । इद चानुस्वारोपलक्षणार्थं पदान्तवदिति च प्रागेवोक्तम् । तेन 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णो विकल्पेनोदाहार्य । यङि 'हन्तेर्हिंसाया घ्नीभावो वक्तव्य ' इति घ्नीभावविधानाद् हिंसाया जेघ्नीयते इति भवति । जङ्घनीति, जङ्घन्ति । जङ्घत । जङ्घ्नति । अत्र सुधाकर–"के पुनरनुदात्तोपदेशा ? यम्यादय इति

व्याख्यातृभिर्गणत्वेन निर्देशान्निर्दिष्टं यद्गणेन चेति यङ्लुकि अनुनासिकलोपाभावा-दनुनासिकस्येति दीर्घे—जङ्घान्त '' इत्युक्त्वा ''न क्वचिदाचार्येणानुदात्तोपदेशाना गणेन निर्देश कृत इति भवितव्यमेवानुनासिकलोपेन'' इत्याह। 'हन्तेर्ज' इत्यत्र न्यासे च—'हन्तेरिति तिपा निर्देशाद् यङ्लुकि जभावाभावाज्जङ्घहि इति भवति'इति कृतानुनासिकलोप प्रत्युदाहृत ।अत्र 'असिद्धवदत्र' इत्यनुनासिकलो-पस्यासिद्धत्वाद्धिलुङ् न भवति। अन्यस्त्व—'न्यासे प्रत्युदाहरण जङ्घनीहि' इति पठन् 'भाषाया हेरपित्त्वादीडभावाच्छान्दसमुदाहरणम्' इत्याह। घातयति। अजीघतत्—'हनस्तो चिण्णलो' इति हन्तेर्ञिति णिति प्रत्यये चिण्णल्वर्जिते परे नकारस्य तकार । प्रकृतिग्रहणन्यायेन यङ्लुगन्तेऽपि तत्वे—जङ्घातयति।

कर्मणि—हन्यते। जघ्ने। हन्ता, घानिता। हनिष्यते, घानिष्यते। हन्यताम्। अहन्यत। हन्येत। आशिषि—घानिषीष्ट, वधिषीष्ट। अवधि, अघानि। अवधिषाताम्, अहसाताम्, अघानिषातामित्यादि। स्यादिषु चिण्वद्भावपक्षे वृद्धिकुत्वे। नन्ववधी त्यत्र चिणि वधभावो दृश्यते इति चिण्वद्भावेन स कस्मान्नातिदिश्यते? उच्यते, नात्र चिणि दृष्टमात्रमतिदिश्यते, किन्त्वाङ्ग चिणि दृष्टमिति वधादेशो न भवति। लिङ्लुङो कर्तृवद्वधादेशतद्विकल्पौ। लिङि चिण्वत्पक्षे वधादेशो न भवति, यत श्चिण्वदिट् परत्वेन पूर्वं वधादेश बाधते, कृते च सकृद्गतिपरिभाषया न भवति। ननु द्वितीयाध्याये 'आर्द्धधातुके' इति विषयसप्तमी, तेन प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वध-भावेन भाव्यम्, चिण्वद्भावस्तु भावकर्मविषयेषु स्यादिषु परतो विधीयत इति कथमन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेध ? नैष दोष, यत्रार्द्धधातुकसामान्य निमित्तत्वे-नोपादीयते 'अस्तेर्भू' इत्यादौ तत्रैव विषयसप्तम्याश्रयणात्, न पुनर्यत्र विशेष उपादीयते 'हनो वध लिङि'इत्यादौ तत्रापीति। उक्त चैवं चिण्वत्सूत्रे व्याख्या-तृभि। वार्त्तिक च 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन' इति। कैयटे तु विषयसप्तम्याश्रयणेनापि परिहार उक्त[1]। यथा—'''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र वक्ष्यति भाष्यकार। 'वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते, आर्धधातुकीया सामान्येन भवन्ति' इत्येव ब्रुवता लिङीति विषयसप्तम्येवा भ्युपगता, ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधभाव प्राप्नोति। प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वा-च्चिण्वद्भावो भवति'' इति। कर्मकर्त्तरि—आहते माणवक स्वयमेव, आव-धिष्ट माणवक स्वयमवेत्यत्र 'यक्चिणो प्रतिषेध.' इत्यादिना यक्चिणोर्निषेधात् शप्सिचौ भवत। अत्र हरदत्तेन—''आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्था. सकर्मका भवन्ति त आत्मनेपदाकर्मका आहन्ति माणवक-मिति, तदा सकर्मकत्वादनुदाहरणमिति केचित्। अन्ये त्वात्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षकत्वात्कर्माविवक्षायामात्मनेपदस्य निमित्तत्वात्सकर्मकेऽप्यविरुद्ध-

1. म भा प्र. ६।४।६२ (पा० सू०)।

मुदाहरणमित्याहु । इदमत्राविगीनमुदाहरणम्—'वे शब्दकर्मण', 'अकर्मकाच्च' विकुर्वते सैन्धवा, वल्गन्तीत्यर्थ, तान्यदाऽन्यो वल्गयति तदा तेषा कर्मत्वम्, पुन सौकार्यातिशयाय कर्तृत्वविवक्षाया विकुर्वते सैन्धवा स्वयमेव वल्गन्ति[२]" इत्युक्तम् । चोरस्य निप्रहन्ति, चोरस्य निहन्ति, चोरस्य प्रहन्ति, चोरस्य प्रणिहन्ति–अत्र 'नेर्गद' इति णत्वम्, 'जासिनिप्रहण' इति कर्मणि शेषषष्ठी । तत्र निप्रग्रहण सघातविगृहीतविपर्यस्तार्थमित्युक्तम् । प्रहण्मि । प्रहन्व, प्रहण्व । प्रहन्म, प्रहण्म अत्र 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यात्पूर्वस्य हन्तिनकारस्य विधीयमान णत्वं प्रहण्यते, प्रहणानि इत्यादाविव नित्यप्राप्त 'वमोर्वा' इति इकार-वकारयो परयोर्विकल्प्यते । प्राघानि इत्यत्र 'अत्पूर्वस्य' इति तपरकरणाण्णत्वस्य न प्रसङ्ग । प्राहन् इत्यत्र तु 'पदान्तस्य' इति निषेध । प्रहन्ति इत्यत्रानुस्वारे कर्त्तव्ये णत्व 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति न भवति । कृते तु परसवर्ण तस्यासिद्धत्वात्पुनर्णत्व न भवति । 'अन्त शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसङ्ख्यानम्' इत्युपसर्गसज्ञोपसङ्ख्याना-त्तत्पूर्वस्यापि सर्वमिद णत्व द्रष्टव्यम्, अन्तर्णिहन्ति इत्यादि । एव च 'अन्तरदेशे' इति हनो नकारस्य णत्ववचनमर्थाद्देशे णत्वनिषेधार्थ भवति, अन्तर्हननो नाम वाहीकेषु देशविशेष । अन्यत्र अन्तर्हणनम् इति णत्व भवति, मध्ये हनन-मित्यर्थ । सर्वमिद णत्वं श्तिपानिर्देशाद्यङ्लुकि न भवति, प्रनिजङ्घति इत्यादि । 'जासिनिप्रहण' इति षष्ठी तु भवत्येव—चोरस्य प्रनिजङ्घतीत्यादि । अन्तर्हत्य, मध्ये हत्वेत्यर्थ —'अन्तरपरिग्रहे' इत्यन्तरो गतित्वात् 'कुगतिप्रादय' इति तत्पुरुषे ल्यपि 'वा ल्यपि' इत्यनुनासिकलोपे तुक् । वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वात् 'मान्तेषु विकल्पितोऽनुनासिकलोपोऽन्यत्र नित्य' इत्युक्तम् । परिग्रहे त्वगतित्वात् अन्तर्हत्वा मूषिका श्येनो गत इति भवति, परिगृह्येत्यर्थ । अत्र न्यासोद्द्योते–'अन्तश्शब्दो धातो परिग्रहे वृत्ति करोति' इति । एव चान्तररि परिग्रहस्यैव द्योतक इत्युक्त भवति । कणेहत्य पय पिबति, मनोहत्य पय पिबति—'कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते' इति कणेमन शब्दयोर्गतित्वे समासादि पूर्ववत् । अत्र 'कणेशब्द सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनश्शब्दोऽपि साहचर्यादभिलाषवृत्तिरेव' इति न्यासपदमञ्जर्यो । हन्तिरत्रावधीकरणाङ्गे निवृत्तौ वर्त्तते, सा च सन्निधानात्कणे-मनश्शब्दार्थयो । तौ च निवर्त्यमानतयाऽवधी इति तयो प्रतिघातो विषयतया विशेषणम् । तदयमर्थ.—'अभिलाषनिवृत्तिपर्यन्तं पय पिबति' इति । उक्तञ्च न्यासोद्द्योते—'प्रतीघाते हन्तिरवधिकरणाङ्गे निवृत्तौ वर्त्तते, अभिलाषनिवृत्तिम-वधीकृत्य पय पिबति' इति । हरदत्तोऽपि—'अतिशयेन अभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पय. पिबतीत्यर्थ.' इति । एवं चात्राभिलाषनिवृत्तेरवधीकरणस्य पय.पानात्पूर्वं-

---

२. प. म ३।१।८९ (पा० सू०) ।

वात्क्त्वोपपत्ति । श्रद्धाप्रतीघातादन्यत्र कणे हत्वा, मनो हत्वा। कणशब्द सूक्ष्मे तण्डुलावयवे वर्त्तते, मन शब्दस्तु चेतसि। योगद्वयमिदमर्थस्वभावाद्धन्तिविषयम्। वध्य—'हनो वध च'' इति कर्मणि यत्, तत्सनियोगेन वधादेश्च । घात्य इति ण्यति । ब्रह्महत्या—'हनस्त च' इत्यनुपसर्गे सुप्युपपदे क्यपि तत्संनियोगेन नकारस्य तकार । सोपसर्गादनुपपदाच्च नाय विधिरिति घात, सङ्घात इति घञ् भवति। तयोरेवेति भावलक्षणो ण्यदत्रानभिधानान्न भवतीति आत्रेय । असिहत्याया भवमासिहात्यम्—'अनुशतिकादीना च' इत्युभयपदवृद्धि । अत्र केचिद् अश्वहत्येति पठन्ति। ततो विमुक्तादित्वादश्वहत्याशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति आश्वहात्य इति भवति। 'हत्याशत पानसहस्रम्' इत्यादावनुपपदे क्यबार्ष । घनाघन—'हन्तेर्घत्वं च' इत्यचि द्विर्वचनमभ्यासस्यागागमो हकारस्य घकार, परस्य 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्। आको दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न हलादिशेष, यदि स्यादकमेव विदध्यात्, सवर्णदीर्घेणाकारो भविष्यति। पररूप त्वग्विधानसामर्थ्यान्न भविष्यति। शत्रुह, शत्रु वध्यादित्यर्थ—'आशिषि हन' इत्याशिषि गम्यमानाया कर्मण्युपपदे डप्रत्यय । डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोप । दार्वा हन्तीति दार्वाघाट—'दारावाहनो ण्यन्तस्य च ट सञ्ज्ञायाम्' इत्याङ्पूर्वाद्धन्ते कर्त्तर्यण्, नकारस्य च टकार । चार्वा हन्तीति चार्वाघाट, चार्वाघातो वा—'चारौ वा' इति चारौ कर्मण्युपपदेऽण्प्रत्यये नकारस्य वा टकार । तदभावे 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति तत्वम्। क्रियाविशेषणत्वाच्चारो कर्मत्वम्। वर्णान्सहन्तीति वर्णसङ्घाट, वर्णसङ्घातो वा—'कर्मणि समि च' इति कर्मणि समि चोपपदेऽणि वा अन्त्यस्य च टकार । क्लेशापह, तमोऽपह—'अपे क्लेशतमसो' इति क्लेशतमसो कर्मणोरुपपदयोरपपूर्वाद्धन्तेर्ड, 'स्रगिय यदि जीवितापहा[1]' इति प्रयोगस्तु 'क्विप् च' इति सार्वकालिके क्विपि। 'ऋन्नेभ्य' इति ङीब् न भवति, बह्वादिषु ङीष्विकल्पार्थं हन्निति पठात्। यदि हि ङीषभावे ङीप्स्याद्, गौरादिष्वेव हन्निति पठित्वा नित्य ङीषमेव विदध्यात्। अथवा तदपि न कुर्यात्, ङीपैव सिद्धत्वात्। नात्र ङीष्ङीपो रूपे विशेषोऽस्ति। नापि स्वरे, जीवितापहशब्दस्य 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वेऽन्तोदात्तस्य डोप 'अल्लोपोऽन.' इत्युदात्तलोपनिमित्तस्य 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप' इत्युदात्तत्वात्। तस्माद्बह्वादिषु हन्निति ङीष्विकल्पसामर्थ्यात्तदभावे ङीब् न भवति। ज्वरापहादिवत् 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डो वा। कुमारघाती, शीर्षघाती—'कुमारशीर्षयोर्णिनि' इत्यनयो. कर्मणोरुपपदयोर्हन्ते कर्त्तरि णिनि । अस्मादेव निर्देशात्प्रत्ययसनियोगेन शिरस. शीर्षभाव । जायाघ्नो ब्राह्मण, जायाहननहेतुलक्षणयुक्त इत्यर्थ । एव पतिघ्नी वृषली। 'लक्षणे जायापत्योष्टक्' इत्यनयो. कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्हनन-

१. रघु० ८।४६ ।

लक्षणवति कर्त्तरि टक्। लक्षणमात्रे उत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात्तद्वानिह लक्षणशब्दे-नोच्यते। कित्त्वात् 'गमहन्' इत्युपधालोप, टित्त्वान्ङीप्। जायाघ्न तिलकालक। पतिघ्नी पाणिरेखा। श्लेष्मघ्न मधु—'अमनुष्यकर्तृके च' इति कर्मण्युपपद-मनुष्यादन्यकर्तृके हन्त्यर्थे टक्। मनुष्ये त्वणेव—आखुघात शूद्र इति। कृतघ्नो ब्रह्मघ्न, गोघ्नो ब्राह्मण इत्यादिषु 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलवचनाट्टक्। मूलविभुजादित्वात्क इत्येके। अनयो स्त्रिया विशेषो ङीप्टाब्भ्याम्। चोरघाती हस्तीत्यत्रामनुष्ये कर्तर्यप्यस्मादेव बहुलवचनादण् भवति। हस्तिघ्नो भट, हस्ति-हनने शक्त इत्यर्थ। एवं कवाटघ्न चोर—'शक्तौ हस्तिकवाटयो' इत्येतयो कर्मणोरुपपदयोश्शक्तौ गम्यमानया हन्तेष्टक्। अशक्तौ विषेण हस्तिन हन्ति हस्तिघात इत्यण् भवति। पाणिघ, ताडघ शिल्पिविशेषौ—'पाणिघताडघौ शिल्पिनि' इति पाणिताडयो कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टकि टिलोपघत्वे च निपात्येते। शिल्पिनोऽन्यत्र पाणिघात। सूत्रद्वयमिद मनुष्यकर्तृकार्थम्। राजान हन्तीति र जघस्तीक्ष्ण उच्यते। 'राजघ उपसङ्ख्यानम्' इति पूर्ववन्निपात्यते। पितृव्य हतवान् पितृव्यघाती—कर्मणि हन' इति कर्मण्युपपदे कुत्सिते कर्त्तरि भूते णिनि। अकुत्सिते चौरघात इत्यणेव। ब्रह्माण हतवान् ब्रह्महा। एव भ्रूणहा, वृत्रहा—'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति हन्तेर्ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते क्विप्। 'क्विप्च' इति सामान्येन क्विपि सिद्धे नियमार्थं सूत्रम्। चतुर्विधश्चात्र नियम—धातूपपदप्रत्ययकालविषय., तेन हिमहा इत्यादौ 'क्विप् च' इति क्विप् सार्वकालिक। 'सौ च' इति दीर्घ। ब्रह्महणौ इत्यादिषु "इन्हन्पूषार्यम्णा शौ' इति शावेव प्रत्यय उपधालक्षणमात्रो दीर्घो नान्यत्रेति नियमात्सर्वनामस्थाने दीर्घो न भवति, नापि क्विपमाश्रित्य 'अनु-नासिकस्य क्विझलो' इति। ननु सर्वनामस्थानदीर्घनिषेधसामर्थ्यादेव क्विबाश्रयो-ऽपि दीर्घो न भविष्यति, सत्यम्, इह वृत्रहणी इति सप्तम्येकवचने वृत्रहणी ब्राह्मण-कुले इति नपुंसकद्विवचनयोश्च 'अल्लोपोऽन' इत्यन्नन्तस्य भस्य विधीयमाने लोपे 'विभाषा ङिश्यो' इति विकल्पिते क्विपमाश्रित्य 'अनुनासिकस्य क्वौ' इति दीर्घ. स्यात्। अय दीर्घनियम उपधालक्षणस्यैव नान्यस्येति वृत्रहेवाचरति वृत्रहायते इत्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घो भवति। वृत्रहणौ इत्यादौ "एकाजुत्तरपदे ण" इति णत्वम्। एकाजुत्तरपद यस्य तत्र समासे उत्तरपदप्रातिपदिकान्तनुम्विभक्ति-स्थनकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नित्यं ण इति सूत्रार्थ.। भसञ्ज्ञायामल्लोप उत्तरपदमनच्कम्, स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेत्येकाजुत्तरपदत्वाभावादिति 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति विकल्पो भवति वृत्रघ्न, वृत्रघ्ण इति। अत्राधिकृत्य पूर्वपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तेनाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादुत्तरपदप्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च स्थितस्य नकारस्य पूर्वपदस्था-न्निमित्तादुत्तरस्य वा ण इति सूत्रार्थ.। तेन गर्गाणा भगिनी गर्गभगिनी इत्यत्र-

यदुत्तरपदं भगिनीशब्दो न तत्प्रातिपदिकं नापि नान्तम्, यन्नान्त भगिन्निति प्रातिपदिकं न तदुत्तरपदमिति णत्व न भवति। गर्गभगिणीशब्दस्तु गर्गाणा भगो गर्गभग सोऽस्यास्तीतीनि प्रत्यये 'रषाभ्याम्' इति णत्वे। नन्वस्य 'पूर्वपदात्संज्ञाया मग ' इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरे यदि भवति सञ्ज्ञायामेवेति नियमात् कुत प्रसङ्ग ? नैष दोष , यतोऽत्र पूर्वपदग्रहणेन सम्बन्धिन उत्तरपदस्याक्षेपात्तत्स्थस्यैवाय नियम इति। अत्र च नकारो नोत्तरपदस्थ , किन्तु समासप्रातिपदिकाद्विहितेनि-प्रत्ययस्थ। एव च मातृभोगीण इत्यादौ भोगोत्तरपदलक्षणे खे नित्य णत्व भवति। माषानभीक्ष्ण वपति माषवापिणी, माषवापिनी इत्यत्र 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति सुप्युपपदे आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने णिनौ 'गतिकारकोपपदाना कृद्भि सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते ' इति कृदन्तावस्थायामेव समासे पश्चात्ततो ङीबिति णिनेर्नकार उत्तर पदप्रातिपदिकान्तस्थ इति णत्वविकल्प । अभ्याघाती—'सम्पृच' इत्यादिना विनुण्। घातुक —'लषपत' इत्यादिनोकञ्। विघ्न —'घञर्थे कविधानम्' इति क । वध —'हनश्च वध ' इत्यनुपसृष्टाद्धनो भावेऽप्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन वधादे-शश्च। 'हनश्च' इति चकारो भिन्नक्रमोऽनुवृत्तस्यापोऽनन्तर इति घञपि भवति घात इति। भावादन्यत्रोपसृष्टात् भावे च घञेव-हन्यत इति घात , आहन्यते आहननमिति वा आघात । ननु वधि प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्मात्सिद्ध घञि 'जनिवध्योश्च' इति ञिति णिति कृति यदुक्त तन्नेति वृद्धिनिषेधाद्वध इति भविष्यति, हन्तेश्च घात इति, किं 'हनश्च वध' इत्यनेन। उक्त च 'जनिवध्यो ' इत्यत्र वृत्तौ—'वधि प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽप्यस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते' इति, तथा च हरदत्तोऽपि 'वध हिंसायामिति, भूवादौ पाठात्' इति ? सत्यम्, एव वध इति रूपं सिद्ध्यति, स्वरस्तु भिद्यते । अय ह्यादेशोऽकारान्तोदात्त, तत्रापमाश्रित्यातो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वादन्तोदात्तो वधशब्द , घञि त्वाद्युदात । एवं च कर्मण्युपसर्गेऽपि हनो वधादेशाभावस्य प्रयोजनमन्तोदात्तवधशब्दनिवृत्ति-र्भवति, प्रकृत्यन्तरेणाद्युदात्तो भवत्येव। अभ्रघन , अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थं — 'मूर्त्तौ घन ' इति हनोऽप्प्रत्ययेऽपि घनादेश । मूर्त्तिरिह काठिन्यम्, घन दधीत्यादौ धर्मशब्देन धर्मी भण्यते। अन्तर्घनो वाहीकेषु देशविशेष –'अन्तर्घनो देशे' इत्यन्त - पूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो निपात्यते। केचिद् अन्तघण इति णकारं पठन्ति तदपि ग्राह्यमेव' इति वृत्तितद्व्याख्यानेषु। देशादन्यत्र अन्तर्घात । प्रघण , प्रघाण —'अगारै-कदेशे प्रघण प्रघाणश्च' इति प्रपूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो वा वृद्धिश्च निपात्यते। अत्रागारैकदेशशब्दो निपातनस्य रूढ्यर्थत्वाद्बाह्ये द्वारप्रकोष्ठके वर्त्तते। प्रघाण इत्यत्र णत्वमपि निपातनात्, 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति तु तपरकरणान्न प्राप्नोति। अगारैकदेशादन्यत्र प्रघात । उद्घन –'उद्घनोऽत्याधानम्' इति निपात्यते। उदुपरि यस्य निधायान्यत्काष्ठं तक्ष्यते तदिहात्याधानम्। अपघन पाणि पादश्च—

'अपघनोऽङ्गम्' इत्यपपूर्वस्य हनोऽपि घनादेशो निपात्यते। अयो हन्यते येन स अयोघन। विहन्यते येन स विघन, समीकरणसाधनम्। द्रुर्हन्यते येन स द्रुघन — 'करणेऽयोविद्रुषु' इत्ययोविद्रुषूपपदेषु हनोऽपि घनादेश। अत्र वृत्तौ "द्रुघण इति केचिदुदाहरन्ति तत्र कथ णत्वम् ? अरीहणादिपाठात् 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति वा भवति"। अन्यत्रायोघात इत्यादि। स्तम्बघ्न, स्तम्बघन दात्रादि –'स्तम्बे क च' इति स्तम्बशब्दे उपपदे करणे हन क प्रत्यय, चकारादप्, तत्सन्नियोगेन घनादेशश्च। अत्र स्त्रिया विप्रतिषेधेन क्तिन् प्राप्नोति, त बाधित्वा 'करणाधिकरणयो.' इति ल्युड् भवति। अत्र भाष्यम्—"अथ यथा इषीकया स्तम्बो हन्यते कथ तत्र भवितव्यम् ? केचिदाहु —स्तम्बघ्नेति भवितव्यम्। अपरे आहु —स्तम्बहेतिरिति, 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इति निपातनादिति। अपरे आहु —स्तम्बहननीति भवितव्यम्, वक्ष्यत्येतत् 'अजब्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति। अत्र कैयटे—"स्तम्बघ्नेति कप्रत्यये रूपम्, तस्य सर्वापवादत्वादिति भाव। स्तम्बहेतिरिति, निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भाव" इति। अत्र हरदत्त—"कागो प्रतिपदविधानस्य सर्वापवादत्वात् 'कृत्यलुटो बहुलम्' इति बाहुलकाद्वेति स्त्रिया स्तम्बघ्ना, स्तम्बहनेति भवत" इति। परिघ —'परौ घ' इति परावुपपदे करणे हनोऽप्प्रत्ययो घश्चादेश। 'परेश्च घाङ्कयो' इति परे रेफस्य वा लत्वे–पलिघ। 'प्रतिघ इति बाहुलकाद्' इति आत्रेय। उपघ्न प्रत्यासन्न —'उपघ्न आश्रये' इत्युपपूर्वाद् घनोऽप्युपधालोपो निपात्यते। इहाश्रयशब्द प्रत्यासन्नवचन। सङ्घ प्राणिसमुदाय, उद्घ प्रशस्त.—'सङ्घोद्घौ गणप्रशसयो' इति समुद्भ्या हनोऽपि टिलोपो घत्व च गणेऽभिधेये, प्रशसाया च गम्यमानायाम्। हनो गत्यर्थत्वाद्गत्यर्था बुद्ध्यर्था इत्युक्तम्, 'उद्धन्यते उत्कर्षेण ज्ञायते' इति व्युत्पत्त्या प्रशसावगति। इह गणशब्देन 'प्राणिना गण' उच्यते। सङ्घशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात्तेनान्यत्र समूहे सङ्घात इति भवति। ब्राह्मणसङ्घात इत्यादौ प्राणिविषयत्व पदान्तरकृत न तु स्वाभाविकमित्यदोष। आत्रेयस्तु 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिपाठाद् णावेव सङ्घातशब्दमाह। सङ्घस्य पूरण सङ्घतिथ —'तस्य पूरणे' इति डटि 'बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्' इति तिथुगागम। निघ समारोहपरिणाह। आरोह उच्छ्राय, परिणाहो विस्तार —'निघो निमित्तम्' इत्यपि निपात्यते। निमित्तं समन्तान्मितम्, आरोहपरिणाहाभ्या तुल्यत्वेन ज्ञातमिति व्युत्पत्ति, पूर्ववद्धनो ज्ञानार्थत्वम्।

हेति —'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिनि नलोप एत्व च निपात्यते। 'हिनोतेर्वा' गुणे एतन्निपातनम्। केचिदनुशतिकादिष्वस्यहेतिरिति पठन्ति, तत 'प्रयोजनम्' इति ठकि आस्यहैतिक इति भवति। अत्रैव पाठाद्वाक्यादपि प्रत्यय.। समूलघात हन्ति—"समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह" इति समूलादिषु कर्मसूपपदेषु यथासङ्ख्यं

हनादिभ्यो णमुल्प्रत्ययो भवति, कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग । पाणिघात वेर्दिं हन्ति, पाणिना हन्तीत्यर्थ —'करणे हन' इति णमुल्, पूर्ववदनुप्रयोग । अहिं सार्थोऽयमारम्भ । हिंसा प्राण्युपघात [1] । अत्रापि 'हिंसार्थानाम्' इति णमुल बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेनानेनैव णमुलिष्यते । अन्यथा असिघात हन्तीत्यादौ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समासविकल्प स्यात् । कथ तर्हि हिंसार्थानामित्यत्र वृत्तौ 'दण्डोपघात गा कालयति, दण्डेनोपघातमिति च' इत्युदाहृतम् ? उच्यते, 'हिंसार्थाना च' इति चकारेण पुनर्विधानार्थेन पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्तस्य 'करणे हन' इति णमुलो बाधात् । एव च पूर्वविप्रतिषेधवचनं तस्यैवानुप्रयोगे नित्यसमासार्थं भवति । गौर्यस्मै दातुं हन्यते स गोघ्न अतिथि —'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इत्यच्युपधालोपो निपात्यते । 'केचित्तु टकि निपातयन्ति, तन्मते स्त्रिया गोघ्नी' इति आत्रेय । जङ्घा - यङलुगन्तात्पचाद्यचि 'नासिकोदरौष्ठ' इति निपातनाट्टिलोप इत्यात्रेय । कण्ठपृष्ठग्रीवेत्यत्र न्यासे तु—यङलुगन्तादेवाचि टिलोपमुक्त्वा 'हन्तेर्जङ्घ च' इत्यचि जङ्घादेशो व्युत्पादित । 'जङ्घाभ्या स्वाहा' इत्यादावाद्युदात्तत्व व्यत्ययेन । अत एवाद्युदात्तत्वदर्शनात् घञि निपातनमस्त्विति न वाच्यम्, 'कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घ च' इति बहुव्रीहौ संज्ञाया जङ्घाशब्दस्योत्तरपदाद्युदात्तत्ववचनात् । घञि ह्युत्तरपदप्रकृतिस्वरमेव विदध्यात् । विस्तीर्णजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घी— 'नासिकोदरौष्ठ' इत्यादिना वा ङीप् । वधमर्हति वध्य —'दण्डादिभ्य' इति यत् । अत्र केचित् 'य' इत्यतकारान्तं पठन्ति । तत् 'अचो यत्' इत्यत्र 'हनो वा वध च तद्धितो वा' इति वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । तदिदानी किमर्थम् ? 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासे असिवध्य इति यथा स्यादिति । दण्डादियता तु न सिध्यति, तत्र केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च । अय तर्हि किमर्थं ? न वध्य अवध्य इत्यत्र 'ययतोश्चातदर्थे' इति नञ परस्यातदर्थयत्तद्धितान्तस्योत्तरपदस्य विधीयमानमाद्युदात्तत्व यथा स्यादिति । कृदन्तेन तु समासे 'तत्पुरुषे तुल्य' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्व स्यात् । पुत्त्रहत —'वा हतजग्धपरेषु' इति पुत्रतकारस्य वा द्वित्वम् । कुमारिहता—'कुत्सितानि कुत्सनै' इति कर्मधारये 'घरूप' इत्यादिना ह्रस्व । कुमार्या हतेत्यत्र तु वैयधिकरण्यान्न ह्रस्व , तेन कुमारीहता इति भवति । स्त्रीहता, स्त्रिहता । ब्रह्मबन्धूहता, ब्रह्मबन्धुहता— 'नद्याश्शेषस्य' इति वा ह्रस्व । लक्ष्मीहता इत्यत्र तु 'कृन्नद्या प्रतिषेध' इति प्रतिषेधान्न ह्रस्व । विदुषीहता, विदुषिहता । श्रेयसीहता, श्रेयसिहता—'उगितश्च' इति वा ह्रस्व । विद्वच्छ्रेयसो पुंवद्भावश्च वृत्तावुक्त—विद्वद्धता, श्रेयोहता— इति । आत्रेये तु 'महच्छब्दस्य पुवद्भाव उच्यते महद्धता' इति । पादाभ्या हन्यते

1. यद्यपि सर्वेष्वेव पुस्तकेषु 'हिसाया तु प्राण्युपघात' इत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि काशिकाद्याकरग्रन्थविरुद्धत्वा प्रकरणासङ्गतत्वाच्च स उपेक्ष्य ।

इति पद्धति --'हिमकाषिहतिषु च' इति पादस्य पद्भाव । पद्धति --बाह्वादित्वाद्वा ङीष् । वार्त्रघ्न --'तस्येदम्' इत्यादिनाऽणि 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोप । धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् 'हनस्त ' इति तत्वं न भवति । भ्रौणहत्यम्--'दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि' इति नकारस्य तत्व ष्यञि निपात्यते । हथो विषण्ण --'हनिकुषि' इत्यादिना क्थनि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप । हिमम्- 'हन्तेर्हि च' इति मकि हिभाव । हिम न सहते हिमेलु --'हिमाच्चेलुर्वक्तव्य ' इति 'तन्न सहते' इति विषये चेलु । महद्धिम हिमानी--'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीषानुकौ । तत्र 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे' इति पठ्यते । हेमन्त --'हन्तेर्मुट् हि च' इति झच्प्रत्यये मुडागम, धातोर्हिभावे गुण, झस्य चान्तादेश । हेमन्ते भव हैमन्तिकम्--'हेमन्ताच्च' इति शैषिकष्ठञ् । यद्यप्यत्र सूत्रे छन्दोग्रहणमनुवर्त्तित वृत्तौ, तथाप्युत्तरसूत्रे सर्वत्र ग्रहणादयं भाषाविषयोऽपीति वृत्तावेवोक्तम् । हैमनम्--'सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणि तलोप । अत्र चकारेण ऋत्वणोऽभ्यनुज्ञानाद् हैमन्तमित्यपि भवति । तलोपोऽत्र न भवति, सर्वत्राणिति विधीयमानाण्सन्नियोगशिष्टत्वात्तस्य । हनु --'शृस्पृस्निहि' इत्यादिना उप्रत्यय । परिहनु भव पारिहनव्यम्--अव्ययीभावाच्च' इति भवार्थे ञ्य । तत्र 'परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति परिमुखादिरेवाव्ययीभाव परिगण्यते । हनुल --'सिध्मादिभ्यश्च' इति मत्वर्थे लच् । हनूमान् - 'शरादीनाञ्च' इति सञ्ज्ञाया मतौ दीर्घ । अत्रैव पाठान्मतुप 'सञ्ज्ञायाम्' इति वत्व यवादेराकृतिगणत्वान्न भवति । हस --'वृतृवदि' इत्यादिना स । आगत्य हन्तीति अहि --'आङि श्रिहन्तिभ्या ह्रस्वश्च' इतीण्प्रत्यय, स च डित् । डित्त्वाट्टिलोप, आङो ह्रस्व । अहौ भवम् आहेयम्-'दृतिकुक्षि' इत्यादिना ढञ् । अहीवती--शरादित्वाद्दीर्घ । 'संज्ञायाम्' इति वत्वम् । उपहत्नु -'कृहनिभ्या क्त्नु ' इति क्त्नु, कित्त्वादनुनासिकलोप । अनेहा, अनेहसौ--'नञि हन एह च' इति नञ्युपपदे असुन्, एहादेशश्च हन । 'नलोपो नञ ' इति उत्तरपदे नञो नलोपे 'तस्मान्नुडचि' इति लुप्तनकारान्नञ परस्याजादेरुत्तरपदस्य नुडागम । 'ऋदुशन ' इत्यादिनाऽनङादेश, सावसम्बुद्धौ 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घ । सम्बुद्धौ तु हे अनेह । जघनम्--'हन्तेश्शरीरावयवे द्वे च' इति द्वित्वम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । जघने भव तस्मै हित वा जघन्यम्--'दिगादिभ्यो यत्', 'शरीरावयवाच्च' इति योगाभ्या यत् । शरीरावयवत्वादेव यति सिद्धे, दिगादावस्य पाठोऽशरीरावयवार्थ । प्लीहा--'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना कनिनन्तो निपातित । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति व्युत्पत्तिकार्याभावात् 'इन्हन्पूषा' इति नियमाभावात्सर्वत्र सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति --प्लीहा । प्लीहानौ इत्यादि ॥ २ ॥

३ अदिहनी अनुदात्तावुदात्तेतौ[1] ।

४ द्विष अप्रीतौ । लिह्यन्ता अनुदात्ता स्वरितेत । द्वेष्टि । द्विष्ट । द्विषन्ति । द्वेक्षि । द्विष्ठ । द्विष्ठ । द्वेष्मि । द्विष्व । द्विष्म ॥ द्विष्टे । द्विषाते । द्विषते । द्विक्षे । द्विड्ढ्वे । द्विषे । द्विष्वहे—ष्टुत्वं तवर्गादौ । सकारादौ ष्टुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् 'षढो क सि' इति कत्वे षत्वम् । दिद्वेष । दिद्विषतु । दिद्वेषिथ । दिद्विष । दिद्वेष । दिद्विषिव । दिद्विषे । दिद्विषिषे । दिद्विषिवहे । क्रादिनियमादिट् । द्वेष्टा, द्वेष्टासे । द्वेक्ष्यति, द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु, द्विष्टात् । द्विष्टाम् । द्विषन्तु । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषाव । द्विष्टाम् । द्विक्ष्व । द्विड्ढ्वम् । द्वेषै—'द्विषश्च' इति लङि विधीयमानो जुस्भावो 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशान्न भवति, 'लङ शाकटायनस्यैव' इत्यत्र लङ्ग्रहण मुख्यलङ्ग्रहणार्थमिति स्थितत्वात् । हौ हेर्धित्वे ष्टुत्वे च षकारस्य जश्त्वेन डकार । उत्तम आटि पित्त्वादङित्त्वाद्गुण । अद्वेट् । अद्विष्टाम् । अद्विषु । अद्विषन् । अद्वेट् । अद्वेषम् । अद्विष्व ॥ अद्विष्ट । अद्विषाताम् । अद्विषत । अद्विष्ठा । अद्विषि—तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे गुणे जश्त्वचर्त्वे । 'द्विषश्च' इति झेर्वा जुस्भाव. । द्विष्यात् । द्विष्याताम् । द्विष्या । द्विष्याम् ॥ द्विषीत । द्विषीया । द्विषीय । द्विषीवहि—अपित्सार्वधातुकत्वान्न गुण । आशिषि सलोपाभावो विशेष. । द्विक्षीष्ट – गुणाभावो 'लिङसिचौ' इति कित्त्वात् । अद्विक्षत् । अद्विक्षताम् । अद्विक्षन्, अद्विक्षु. । अद्विक्षम् । अद्विक्षाव ॥ अद्विक्षत । अद्विक्षाताम् । अद्विक्षन्त । अद्विक्षथा । अद्विक्षि । अद्विक्षावहि—'शल इगुपधादनिट' इति क्स, अचि 'क्सस्याचि' इत्यल्लोप । दिद्विक्षति, दिद्विक्षते—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वान्न गुण । देद्विष्यते । देद्विषीति, देद्वेष्टि—ईटि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति गुणाभाव । लङि 'सिजभ्यस्त' इति नित्यं झेर्जुस्भावे परत्वात् प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'द्विषश्च' इति विकल्पे अदेद्विषु, अदेद्विषन् इत्युभयं भवति । यङ्लुगन्तस्य सेट्त्वाल्लुङि क्साभावाद् अदेद्वेषीदिति सिजेव । तथा क्त्वासनोरपि सेट्त्वे 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पनाद् देद्वेषिषति, देद्विषिषति, देद्वेषित्वा, देद्विषित्वा—इति भवति । द्वेषयति । अदिद्विषत् । कर्मणि—द्विष्यते इत्यादि । विप्रद्विट्, प्रद्विट्—'सत्सूद्विष' इति सोपपदात्सोपसर्गाच्च क्विप् । द्विट्शब्दस्तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ताच्छीलिके क्विपि । द्वेषी—सम्पृचादिना घिनुण् । शत्रु द्विषन्, शत्रोर्वा द्विषन्—'द्विषोऽमित्र' इति शता । अयमलादेश । 'द्विष. शतुर्वा' इति कर्मणि षष्ठीविकल्प । द्वेषण इति बाहुलकात्कर्तरि ल्युडिति आत्रेय । द्विष्ट्वा । द्विष्ट, द्विष्टवान् ॥ २ ॥

५ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्ध । दुहन्ति । धोक्षि । दुग्ध । दुग्ध । दोह्मि । दुह्व । दुह्म ॥ दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । धुग्ध्वे । दुहे । दुह्वहे—झलि पदान्ते च 'दादे'

---

१ 'अनुदात्तावनुदात्तेतौ' इति मुद्रितक्षीरतरङ्गिणीपाठश्चिन्त्य' ।

इति हकारस्य घकार, 'झषस्तथो' इति तकारथकारयोर्धकार., 'झला जश् झशि' इति घकारस्य गकार। सकारादौ ध्वे पदान्ते च 'एकाचो बशो भष्' इति भष्भावेन दकारस्य धकार। तत्र सकारादौ 'इण्को' इति षत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम्। दुहन्ति, दुहते इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा प्रागेवान्तादादेशयो र्झल्परत्वाभावान्न घत्वप्रसङ्ग। दुदोह। दुदुहतु। दुदोहिथ। दुदुहथु। दुदुह, दुदोह। दुदुहिव॥ दुदुहे। दुदुहिषे। दुदुहिढ्वे, दुदुहिध्वे। दुदुहिवहे—क्रादिनियमादिट्। ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्प। दोग्धा, दोग्धासे। धोक्ष्यति, धोक्ष्यते। दोग्धु, दुग्धात्। दुग्धाम्। दुग्धि। दोहानि। दोहाव॥ दुग्धाम्। दुहाताम्। धुक्ष्व। धुग्ध्वम्। दोहै—हेरपित्वान्न गुण। आटि तु पित्वाद्गुण। अधोक्, अधोग्। अदुग्धाम्। अदुहन्। अधोक्। अदुग्धम्। अदुग्ध। अदोहम्। अदुह्व॥ अदुग्ध। अदुहाताम। अदुग्ध। अदुग्ध्वम्। अदुहि। अदुह्वहि—तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वात् 'दादे' इति हकारस्य घकार, 'एकाचो बश' इति दकारस्य धकार, जश्त्वचर्त्वे, प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुण। दुह्यात्। दुह्याताम्। दुह्यु॥ दुहीत। दुहीथा। दुहीय—अपित्सार्वधातुकत्वान्न गुण। आशिषि सलोपाभावो विशेष—दुह्यात्। दुह्यास्ताम्। धुक्षीष्ट इत्यादि। तङि 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुण। घत्वभष्भावौ। धुक्षीध्वम् इत्यत्र 'इण. षीध्वम्' इति मूर्द्धन्यो न भवति, घत्वे षित्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्षीध्वमोऽभावात्। कृते तु घत्वादौ षीध्वमिण परो न भवति। अधुक्षत्। अधुक्षताम्। अधुक्षन्। अधुक्ष। अधुक्षम्। अधुक्षाव॥ अधुक्षत। अधुक्षाताम्। अधुक्षन्त। अधुक्षथा। अधुक्षि। अधुक्षावहि—'शल इगुपधादनिट क्स' 'क्सस्याचि' इत्यल्लोप। अत्र केचित्—क्सस्य भाविनीमनकारान्ततामाश्रित्य झस्याद्भावे 'क्सस्याचि' इत्यल्लोपेऽधुक्षत इतीच्छन्ति, तदसत्, तत्राचीत्यस्य परसप्तमीत्वात्। तत्र दन्त्यादौ तङि 'लुग्वा दुहदिह' इत्यादिना क्सस्य वा लुकि अदुग्ध, अदुग्धा, अदुह्वहि इति भवति। अत्रात्मनेपदे ताविति वक्तव्ये दन्त्यग्रहणाद्दन्त्यौष्ठ्योऽपि वकारो दन्त्यग्रहणेन गृह्यते। दुधुक्षति, दुधुक्षते दोदुह्यते। दोदुहीति, दोदोग्धि इत्यादि द्विषिवत्। दोहयति। अदूदुहत्। अयं द्विकर्मक, गा दोग्धि पय इति। तत्र पुरुषप्रवृत्ते पयोऽर्थत्वात्पय प्रधान कर्म, अन्यदप्रधानम्। तत्र 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् कर्मणि लादयोऽप्रधाने भवन्ति— दुह्यते गौ पयो देवदत्तेन, अदोहि गौ, दोग्धव्या, सुदोहा, दुग्धा इति— कृद्योगलक्षणा षष्ठी द्वितीयावदुभयोरपि कर्मणोर्भवति दोग्धा गो पयस इति। 'उभयथापि गोणिकापुत्र.' इति भाष्ये उक्तत्वादप्रधाने द्वितीयापि भवति—दोग्धा गा पयस इति। दोग्धव्या गौ पयो देवदत्तेनेत्यत्रानभिहिते कर्मणि कर्त्तरि च 'कर्तृकर्मणो' इति षष्ठी न भवति, उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठीनिषेधस्योक्तत्वात्। अप्रधाने द्वितीयापि भवति। उपपादितं चैतन्नाथतौ। कर्मकर्तरि—'न दुहस्नुनमाम्' इति

७. लिह आस्वादने । लेढि । लीढ । लिहन्ति । लेक्षि । लीढ । लेह्मि ॥ लीढे । लिहाते । लिहते । लिक्ष । लिहाथे । लीढ्वे । लिहे । लिह्वहे—झलि 'हो ढ.' 'झषस्तथो' इति तथोर्धत्वे 'ष्टुना ष्टु' इति ष्टुत्वे तस्य चाश्रयासिद्धत्वाड् ढो-ढेलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घ' इति दीर्घ । सकारादौ 'षढो' इति कत्वम् । तिपि ढत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्पूर्वमेव गुणे ढत्वादि । लिहन्ति, लिहते इत्यत्राप्यसिद्ध-त्वादिना पूर्वमेवान्तादादेशयोर्झल्परत्वाभावाड् ढत्वं न भवति । लिलेह । लिलि-हतु । लिलिहु । लिलेहिथ । लिलिहिव । लिलेहिम ॥ लिलिहे । लिलेहिषे । लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे । लिलिहिवहे—क्रादिनियमादिट् । लेढा, लेढासे । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते । लेढु, लीढात् । लीढाम् । लिहन्तु । लीढि । लेहानि । लीढाम् । लिहा-ताम् । लिक्ष्व । लीढ्वम् । लेहै—हौ धित्वे ष्टुत्वादि । अलेट् । अलीढाम् । अलिहन् । अलेट् । अलीढम् । अलीढ । अलेहम् । अलिह्व ॥ अलीढ । अलिहाताम् । अलिहत । अलीढा । अलीढ्वम् । अलिहि । अलिह्वहि । लिह्यात् । लिह्या । लिह्याम् ॥ लिहीत । लिहीथा । लिहीय—अत्र अपित्सार्वधातुकत्वान्न गुण । आशिषि—लिह्यात् । लिह्यास्ताम् । लिक्षीष्ट—इत्यादि । 'लिङ्सिचौ' इति तङि कित्त्वान्न गुण । लिक्षीध्वमित्यत्र ढत्वे षत्वस्यासिद्धत्वान्न षीध्वमस्ति । कृते च ढत्वे कत्वषत्वयोश्च नेण पर षीध्वमिति नास्ति मूर्द्धन्यप्रसङ्ग । अलिक्षत् । अलिक्षताम् । अलिक्षन् । अलिक्ष । अलिक्षम् । अलिक्षाव । अलिक्षत । अलिक्षाताम् । अलिक्षथा । अलिक्षि । 'लुग्वा दुह' इत्यादिना दुहिवत् क्सस्य वा लुकि—अलीढ । अलीढा । अलीढ्वम् । अलिह्वहि—इत्यपि भवति । लिलिक्षति, लिलिक्षते । लेलिह्यते । लेलिहीति, लेलेढि । लेलिहान —इति चानशि । लेहयति । अलीलिहत् । लेह — श्याद्व्यध' इतीगुपधलक्षणस्य कस्यापवादो ण' । वहलिह । अभ्रलिह —'वहाभ्रे लिह.' इति वहाभ्रयो कर्मणोरुपपदयो खश् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य" इति पूर्वपदस्य मुम्, खश शित्त्वेनापित्सार्वधातुकत्वेन ङित्वात् न गुण । शपस्तु लुका लुप्तत्वान्न तदपेक्षोऽपि । अत्र आत्रेय —"गणकार्यस्यानित्यत्वात् 'सृक्कण्यौ-लिहति जिह्वया कदाचित्' इति 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति गुणाभावोऽपि । एवं वैद्यके अलिहदित्यादय" इति । श्वलिड्ढौकते इत्यत्र हो ढे पदान्तरनिरपेक्षत्वे-नान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वमिति ढलोपो न भवति । लिक्षा—बाहुलकात् क्स । यूकालि-क्षम्—'क्षुद्रजन्तव' इति नित्य समाहारद्वन्द्वे नपुसकत्वम् ॥ ६ ॥

८ द्विषादयोऽनुदात्ता स्वरितेत ।

अथात्मनेपदिन —

९. चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ।

१०. उदात्तोऽनुदात्तेत् । अयं दर्शनकर्मा च, यथा-'विश्वारूपाभिचष्टे शचीभि.' इति । प्रायेणायमाङ्पूर्व. । आचष्टे-'स्को.' इति कलोप. । आचक्षाते । आचक्षते ।

आचक्षे। कलोपे 'षढो क सि' इति कत्वम्। आचड्ढ्वे—कलोपष्टुत्वयोर्जश्त्वं षो ढ'। चचक्षे। चचक्षाते। चचक्षिरे। चचक्षिषे। चचक्षिध्वे। चचक्षे। चचक्षिवहे॥ चख्ये। चख्याते। चख्यिरे। चख्यिषे। चख्यिध्वे। चख्ये। चख्यिवहे। चख्यिमहे—'वा लिटि' इति ख्याञादेशो वा। उभयत्र क्रादिनियमादिट्। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो-ऽजादौ क्ङिति इटि च। ध्वम्याल्लोपे इणन्तादङ्गात्पर इति 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यविकल्पाभाव. परस्तादुपपादयिष्यते। ख्याञो ञित्त्वात्पक्षे परस्मैपदमपि भवति। चख्यौ—'आत औ णल'। चख्यतु। चख्यु। चख्यिथ, चख्याथ। चख्यथु। चख्य। चख्यौ। चख्यिव—थलि 'अचस्तास्वत्', 'ऋतो भारद्वाजस्य' इतीड्विकल्प। 'क्शादिरप्ययमादेश इष्यते' इति वृत्तो, तेन चक्शे। चक्शाते। चक्शिषे। चक्शिध्वे। चक्शे। चक्शिवहे। चक्शौ। चक्शतु। चक्शु। चक्शिथ, चक्शाथ। चक्श। चक्शौ। चक्शिव इति च भवति। भाष्ये तु ख्याञ्क्शाञावुक्त्वो-भयो सग्राहकमादेशान्तरमुक्तम्, यथा—'ख्शादिर्वा। अथवा ख्शादिर्भविष्यति ? चर्त्वेन। अथ ख्यादि कथम् ? असिद्धे शस्य यवचन विभाषा' इति। 'असिद्धे शस्य' इत्यस्य कैयट—"'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्य यत्वं विभाषा वक्तव्यम्'' इति। हरदत्तोऽप्येवम्। सुधाकरस्तु "वाशब्दोपजीवनाय 'यरो-ऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यस्यानन्तरम्" इति। अस्याश्च कल्पनाया प्रयोज-नानि सुप्रख्यस्य भाव सौप्रख्यमित्यत्र "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्' इति योपधल-क्षणे वुञि, यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेनायोपधत्वाद् वुञभावात् 'गुणवचनब्राह्मणा दिभ्य कर्मणि च' इति ष्यञ्। तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशस्सौप्रख्यस्तत्र भव सौप्रख्यीय इत्यत्र 'धन्वयोपधाद्वुञ्' इति वुञ् न भवति, यत्वस्यासिद्धत्वात्तद-भावे वृद्धाच्छ। पुंस ख्यान पुंख्यानमित्यत्र च सयोगान्तत्वेन सलोपे 'सम्पुंकाना सो वक्तव्य' इत्यम्परे खयि मकारस्य विधीयमान सकारो यत्वस्यासिद्धत्वादम्प-रत्वाभावान्न भवति। चख्यिध्वे–इत्यत्र ध्वमि इट्याल्लोपे 'इण षीध्वम्' 'विभाषेट' इति मूर्द्धन्यो यत्वस्यासिद्धत्वाद् न भवति। 'नम ख्यात्रे' इत्यत्रापि यत्वस्य 'शपरे खरि विसर्जनीय इति विसर्जनीये कर्त्तव्येऽसिद्धत्वादस्ति शर्परतेति विसर्जनीय, अन्यथा 'कुप्वो ≍क≍पौ च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ द्वौ स्याताम्। किं च—ख्यातमित्यत्र 'संयोगादेरातो धातो.' इति निष्ठानत्वे कर्त्तव्ये यत्वस्या-सिद्धत्वान्नत्वाभाव। तथा पर्याख्यानमित्यत्र 'कृत्यच' इति नत्वे यत्वस्यासिद्ध-त्वादनटा शकारेण व्यवधानाद् णत्वाभाव। ननु ख्यातम् इत्यत्र 'न ध्याख्या' इति नत्वप्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्कथमिदं भाष्ये प्रयोजनमुक्तम् ? अत्र कैयट—'न ध्याख्या' इति तु प्रतिषेध 'ख्या प्रकथने' इत्यस्यैव, प्रतिपदोक्तत्वाद्, अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते' इति। ननु 'नम' ख्यात्रे' इत्यत्र जिह्वामूली-यस्याभाव कथं प्रयोजनमुक्तम् ? यस्मात्स दुर्वार। तथाहि—'ख्या प्रकथने'

इत्यस्मादपि तृचि ख्यातृशब्दस्य सद्भावात्तत्स्थस्य यकारस्यानादेशत्वादसिद्धत्वाभावात् न शर्परत्वमिति 'शर्परे खरि विसर्जनीय' इत्यस्याप्रसङ्गात् 'कुप्वो' इति प्राप्तस्य पाक्षिकस्य जिह्वामूलीयस्य बाधकाभावात्, नैष दोष, ख्यातिरप्यार्द्धधातुके क्शादि, 'असिद्धे शस्य यवचन विभाषा' इत्येतदपि तस्यापि साधारणमिति। अत्र च प्रमाण 'सस्थानत्वं नम ख्यात्रे' इत्यत्र मस्थानत्व न भवतीति भाष्यवार्त्तिकयो सस्थानाभावस्य प्रयोजनत्वेन कथनम्। सस्थानमिति जिह्वामूलीयस्य सज्ञा। तथा चाह पदमञ्जर्यां हरदत्त –"ख्या प्रकथने इति वक्ष्यते, सोऽपि क्शादि। असिद्धे शस्य यवचन विभाषा' इत्यपि तस्यापि साधारण द्रष्टव्यम्" इति। आत्रेयोऽपि 'सर्वत्रार्द्धधातुके चक्षे इति वास्य रूपम्' इति। एव च चक्षिङिव ख्यातिरिपि निष्ठाया क्शादि। शकारस्य च 'असिद्धे शस्य यवचन विभाषा' इति वा यत्वम्, तच्च 'सयोगादेरात' इति निष्ठानत्वेऽसिद्धमिति यत्वस्याभावान्नत्वस्य नैव प्रसङ्ग इति 'न ध्याख्या' इति प्रतिषेध ख्यात्यर्थोऽपि न कर्त्तव्यो भवति। अत्रेद विचार्यते—चक्शावित्यादौ यत्वाभावे चर्त्वे 'खयो द्वितीया शरि पौष्करसादे' इति खकारो भवति, वा न वेति? नेत्याह, अस्मिन्कर्त्तव्ये चर्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्वितीयभाविन खयोऽभावात्। 'खयो द्वितीया' इत्येतत् 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इत्यत्र हि पठ्यते। न चैव भ्रमितव्य 'क्शादिरप्ययमादेश इष्यते' इति वृत्तौ ककारादिरयमादेश उच्यत इति द्वितीयभाविन खय सम्भवादस्ति 'खयो द्वितीया' इत्यस्य प्राप्तिरिति, यतो वृत्तिकारनिर्देशो भाविचर्त्वापेक्ष। अन्यथा-"अथ वा क्शादिर्भविष्यति। केनेदानी क्शादिर्भविष्यति? चर्त्वेन" इत्यादि भाष्यविरोधप्रसङ्ग। ख्याता, ख्यातासे, ख्याताहे। क्शाता, क्शातासे, क्शाताहे। ख्याता, ख्यातासि, ख्यातास्मि। क्शाता, क्शातासि, ख्शातास्मि–'चक्षिङ ख्याञ्' इत्यार्द्धधातुके ख्याञादेश, लिड्वत् क्शादित्वमनुसन्धेयम्। ख्यास्यते। ख्यास्यसे। ख्यास्ये। ख्यास्यति इत्यादि क्शादिपक्ष उदाहार्यम्। चष्टाम्। चक्षाताम्। चक्षताम्। चक्ष्व। चक्षाथाम्। चड्ढ्वम् कलोपादि लड्वत्। चक्षै। अचष्ट। अचक्षाताम्। अचक्षत। अचष्ठा। अचड्ढ्वम्। अचक्षि। अचक्ष्वहि। चक्षीत। चक्षीयाताम्। चक्षीरन्। चक्षीथा। चक्षीयाथाम्। चक्षीध्वम्। चक्षीय। आशिषि–ख्यासीष्ट। ख्यासीयास्ताम्। ख्यासीष्ठा। ख्यासीध्वम्। ख्यासीय। ख्येयात्। ख्येयास्ताम्। ख्येयासु। ख्येया। ख्येयास्तम्। ख्येयासम्–'एर्लिङि', 'वान्यस्य सयोगादे.' इति वा लिङ्यार्द्धधातुके एत्वम्। एत्वाभावे–ख्यायात्। ख्यायास्ताम्। ख्याया.। ख्यायासम्। क्शासीष्ट। क्शायात्, क्शेयात्–इत्यादि चोदाहार्यम्। अख्यत। अख्येताम्। अख्यन्त। अख्यथा। अख्यध्वम्। अख्ये। अख्यावहि॥ अख्यत्। अख्यताम्। अख्यन्। अख्य। अख्यम्। अख्याव—'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरडादेश.। 'ख्या इति प्रकथनार्थस्य चादेशस्य च ग्रहणम्' इति वृत्ति.। 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपोऽङि। अख्येतामित्यादौ

'आतो ङित' इनीयादेश । यञादौ 'अतो दीर्घ'। अङ्विधौ ख्यातीति कृतयत्वाया विकृतेर्निर्देशादकृतयत्वाया प्रकृतेरग्रह इति यदा क्शादित्व तदा सिजेव। अक्शास्त । अक्शासाताम् । अक्शासत । अक्शास्था । अक्शासि । अक्शास्वहि । अक्शासीत् । अक्शासिष्टाम् । अक्शासिषु. । अक्शासीः । अक्शासिषम्—'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ। ननु "'निसमुपविभ्यो ह्व' इति कृतात्वस्यानुकरणेन विधीयमानस्तङ् निह्वास्यते इत्यादावाकारान्ते एव स्यान्न तु प्रकृतेरेदन्तस्य ह्वे इत्यस्येति निह्वयते इत्यादि सिद्ध्यर्थं विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णात्येव । कथ विज्ञायते ? यदयं 'न व्यो लिटि' इत्यात्वभूतस्य वेञो निर्देशेनात्वप्रतिषेधं शास्ति ततो ज्ञायते" इत्युक्त न्यासे, तद्वदिहापि विकृत्या प्रकृतेर्ग्रहणादङ् स्यात्, मैवम्, न तत्र विकृत्या प्रकृतिग्रहणात्तङ्, किन्तु एजन्तैव प्रकृतिरनुक्रियते इति। अनुकरणस्यात्व तु लक्षणवशात् । 'न व्यो लिटि' इत्यत्राप्यनुकार्यमेजन्तमेव लक्षणवशादनुकरणमात्वभूतमिति न विकृत्या प्रकृतिग्रहणस्येद ज्ञापकम् । सर्वमेतत्प्रपञ्चितह्वयतौ । अख्यास्यत । अख्यास्यत् । अक्शास्यत । अक्शास्यत् । कर्मणि—ख्यायते । क्शायते इत्यादि । स्यादिषु वा चिण्वदिटि ख्यायिष्यते । अख्यायिष्यत् । ख्यायिषीष्ट । ख्यायिता इत्यादि । इडभावे—ख्यास्यते । अख्यास्यत । ख्यासीष्ट । ख्याता इत्यादि । क्शादिरप्युदाहार्य । एवं कर्मकर्त्तर्यपि। लुङि तु तशब्दे कर्मणि नित्यश्चिण्, कर्मकर्त्तरि तु 'अच कर्मकर्त्तरि' इति पाक्षिक । तदभावे द्विवचनादौ च 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ् । अख्यायि । अख्यत । अख्येताम् इत्यादि । क्शादित्वे त्वङ् नास्तीत्युक्तम् । तेन अक्शायि इति चिणि तदभावे सिचि चिण्वदिटो भावाभावाभ्याम् अक्शायिष्ट, अक्शास्त, अक्शायिषाताम्, अक्शासाताम् इत्यादि। तदेवं क्शादिपक्षे तशब्दे त्रैरूप्यम् । सनि—चिख्यासते, चिख्यासति । चिक्शासति, चिक्शासते । चाख्यायते, चाक्शायते । यङ्लुकि 'न लुमता' इत्यत्र लुमता लुप्तप्रत्ययनिमित्ते आङ्गे चानाङ्गे च कार्ये प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्यङ्परत्वाभावान्न ख्याञादेश । नन्वार्धधातुक इति विषयसप्तमीति प्रागेव तदुपपत्ते ख्याञादेशेन भाव्यम्, मैवम्, लुका तद्विषयत्वमेवापह्रियते । तथा च 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र कैयटे—"न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनि णिडादेशा न सिद्ध्यन्तीति भाष्यवार्त्तिकयोरुक्ते 'लुङि च' इत्यादौ विषयसप्तम्याश्रयणेनादेशा सेत्स्यन्ति" इत्याशङ्क्य "लुका लुङो विषयापहारात् विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धि" इत्युक्तम्। एव चाङ्विधौ ख्यातीति श्तिपानिर्देश प्रकथनार्थस्य यङ्लुक्यङ्निवृत्त्यर्थो भवति । यदुक्त वर्द्धमानेन—'ख्यातीति श्तिपा निर्देशाद् यङ्लुकि अचाख्यासीत्' इति, तदपि प्रकथनार्थपरं व्याख्येयम् । ख्यापयति, क्शापयति । अचिख्यपत्, अचिक्शपत् । आख्येयम् , आक्शेयम्—'आर्द्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्ते ख्याञादेश इति अजन्तलक्षणो यद्भवति । 'ईद्यति' इतीत्वे गुण. । सचक्ष्य

वर्ज्जनीय इत्यर्थ –'वर्जने प्रतिषेध ' इति ख्यात्रभावे हलन्तलक्षणो ण्यत् । शोभनं प्रचष्टे सुप्रख्य —उपसृष्टादकर्मोपपदाच्च 'आतश्चोपसर्गे' इति क । उपसृष्टात् कर्मोपपदात्तु कर्मण्यणि युकि गोप्रख्याय इति। गा संचष्टे गोसख्य इत्यत्र तु 'समि ख्य ' इति कर्मणि समि चोपपदेऽणोऽपवाद क । तथा स्त्रियमाचष्टे स्त्र्याख्य इत्यत्र 'मूलविभुजादिभ्य ' इति कोऽपि भवति। तथानुपसृष्टात् कर्मोपपदात् 'आतोऽनुपसर्गे क ' इति के गोख्य । अनुपसृष्टादनुपपदात्तु 'श्याद्व्यध' इत्याकारान्तलक्षणे णे युकि ख्याय इति। गोख्यायो व्रजति, गोसख्यायो व्रजति, प्रियाख्येयो व्रजति इत्यत्र "अण्कर्मणि च" इति कमणि क्रियाया क्रियार्थाया चोपपदे विधीयमानोऽण् 'आतोऽनुपसर्गे क ', 'समि ख्य ', 'मूलविभुजादिभ्य उपसख्यानम्' इति च विधीयमान क परत्वाद् बाधते। तथाच वृत्ति —"कर्मणि सामान्यविहितोऽपि वामरूपविधेरभावाद् ण्वुला बाधित पुनरण् विधीयत, सोपपदत्वाद् ण्वुल बाधते, परत्वाच्च कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव" इति। वासरूपाभावश्च 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिप्रतिषेध ' इति।

ईषदाख्यानम्—'आतो युच्' इति युच् ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु उपपदेषु। आख्या—"आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । सर्वेष्वेषु कृत्सु क्तादिरप्युदाहार्यं । अत्रेकारे विप्रतिपद्यन्ते—"अयमनुदात्त , प्रयोजनं विचक्षण इत्यत्र 'अनुदात्तेतश्च' इति युच्" इति कैयटपदमञ्जरीकारादय ।अत्र 'असनयोश्च प्रतिषेध ' इति ख्यात्रभाव । 'इदितो नुम्' इति नुमिह न भवति, अन्तग्रहणानुवृत्तेरन्तेदित एव तद्विधानात् । अयं चासनयोश्चेति ख्याञ्प्रतिषेध सञ्ज्ञायाम् । यदाह भाष्यकार — 'बहुलं तणीति वक्तव्यम्, अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्, किमिद तणीति ? संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम्' इति, तेनासंज्ञाया भावादौ ल्युटि आख्यानमिति भवति । अत्रानुदात्तेत्वादेव तङि सिद्धे ङकारोऽन्तेदित्त्वविघातायेति केचित् । एव हि चक्ष इत्यकारमेवानुदात्त मितमासजेत् । तस्मादन्तेदित्त्वाभावार्थं सन् 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' इति ज्ञापनार्थोऽयं ङकार । तेन 'तालै शिञ्जद्वलयसुभगै [1],' 'तृष्णे जृम्भसि', 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया ' इत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते। ननु शिङ्क्ते इति शिञ्ज , जृम्भते इति जृम्भ , तद्वदाचरतीति क्वौ शतरि सिपि च शिञ्जन्, जृम्भसीति सिद्ध्यत । तथा प्रार्थनं प्रार्थ , तत्करोति णौ प्रार्थयतीति, तत् किमनेन ज्ञाप नेन ? सत्यम्, शब्दा सिद्ध्यन्ति, अर्थास्तु सहृदयहृदयङ्गमा न भवन्ति। अत्र आत्रेय –'ङित्करणमेकानुबन्धस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति, नेहाप्यार्जव पश्याम । यस्मादवश्यं युजर्थमनुदात्तेत्त्वं कर्त्तव्यम्, तेनैव च तङि सिद्धे पुन स्तदर्थं क्रियमाणो ङकारोऽनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तस्य तङोऽनित्यत्वज्ञापनायैव भवति। तथा "गणकृतमात्मनेपदमनित्यम्' इति ज्ञापनार्थम्" इति तरङ्गिणीग्रन्थोऽप्येतेनैव

१ उत्तरमेघ० १६ श्लो० ।

प्रत्युक्त । सम्मनाकारस्तु 'इकार उच्चारणार्थं' इति। तन्मते विचक्षण इत्यत्र युज्न स्यात्। ल्युट्येव ख्याञभावोऽस्त्विति न शक्यते वक्तुम्, 'सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा' इत्यन्तोदात्तावेक्षणात्, ल्युटि हि मध्योदात्तेन भाव्यम्। न चान्नवधक-गात्रविचक्षणेति निर्देशो युचमपि कल्पयेत्, यस्मादयमार्द्धधातुके ख्याञभाव मात्रपर इति ल्युट्येव ख्याञभावेऽपि चरितार्थं । 'अन्नवधक' इत्यत्र 'विचक्षण इति ल्युटि' इति वदन् न्यासकारोऽपि स्वरविरोधेनैव प्रत्युक्त । नृचक्षा राक्षस — 'असुन्, इत्यसुन्प्रत्यय । 'असनयोश्च' इति ख्याञभाव । चक्षु —'चक्षे शिच्च इत्युस्प्रत्यय । तस्य शित्त्वात्सार्वधातुकत्वात् ख्याञभाव । अचक्षु चक्षु करोति चक्षुकरोत—'अरुर्मन' इत्यादिना च्वौ सलोपे 'च्वौ च' इति दीर्घ ॥ ७ ॥

शब्दतन्त्रस्यातन्त्रेण प्रक्रियेय प्रपञ्चिता। तस्या नि शेषतस्सन्तु बोद्धारो भाष्यपारगा ॥

१। ईर गतौ कम्पने च। इत पृचिपर्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत । ईर्ते। ईराते। ईरते। ईर्षे। ईराथे। ईरे। ईराञ्चक्रे—'इजादेश्च गुरुमत' इत्याम्। अत्र केचित् 'इन्धिभवतिभ्या च' इति इन्धे परस्य लिट कित्त्वविधानाज्ज्ञापकादाम पाक्षिकत्व ज्ञापयन्त 'रथचरणादिभिरीरिरेथ वीरा' इति प्रयोग समर्थयन्ते। न च 'समीधे दस्यु हन्तमम्' इत्यादौ मन्त्रत्वादामो निषेधे श्रूयमाणस्य लिट कित्त्वार्थं सूत्र स्यात्, यस्मादत्र 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वात् 'सार्व-धातुकमपित्' इति ङित्त्वेनैव कित्कार्यम् 'अनिदिताम्' इत्युपधालोप सिद्ध्यति, तस्माज् ज्ञापकमेवेति ? सत्यम्, एव शक्यते कल्पयितुम्, भाष्यकारवार्त्तिककार-योस्तु नेष्टम्, यत्सूत्रमेवैतत्प्रत्याचख्यतु —'इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिट किद्वचनानर्थक्यम्' इति। ईरिता। ईरितासे। ईरिताहे। ईरिष्यते। ईरिष्यसे। ईरिष्ये। ईर्त्ताम्। ईर्ष्व। ईर्ध्वम्। ईरै। ऐर्त। ऐराताम्। ऐरत। ऐर्था। ऐरि। ऐर्वहि। ईरीत। ईरीयाताम्। ईरीथा। ईरीय। आशिषि—ईरिषीष्ट। ईरिषीष्ठा। ईरिषीध्वम्, ईरिषीढ्वम्—'विभाषेट.'। ऐरिष्ट। ऐरिषाताम्। ऐरिष्ठा। ऐरिध्वम्, ऐरिढ्वम्—'धि च' इति सलोपे 'विभाषेट'। ऐरिषि। ऐरिष्वहि। कर्मणि – ईर्यते इत्यादि। ईरिरिषते। ईरयति। मा भवानीरिरत्। समीरण — 'अनुदात्तेत' इति युच्। 'ण्यन्तान्नन्द्यादित्वेन ल्यु' इत्यात्रेय । निम्नमीर्ते इति नीरम्—नि शब्दोऽयं वृत्तौ निम्नवचन । तस्मिन्नुपपदे 'कर्मण्यण्' इत्यण्। 'इगुपधलक्षण क' इत्यात्रेय ।'अकारादनुपपदात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' इत्युक्त त्वात्तच्चिन्त्यम्। स्वेनाभिप्रायेणेरितुं शीलमस्येति स्वैरी–ताच्छील्ये णिनि । ईरण-मीर., स्वेनाभिप्रायेणेरोऽस्मिन्निति स्वैरम्—स्वभावादयं क्रियाविशेषणं नपुंसक-लिङ्गश्च। उभयत्र 'स्वादीरेरिणोर्वृद्धिर्वक्तव्या' इति वृद्धि । ईर्मं व्रणम्–बाहुल-कान्म., दक्षिणमीर्ममस्य दक्षिणेर्मा मृग —व्याधेन दक्षिणे पार्श्वे वृणित इत्यर्थ । ईर्मशब्दो वृत्तौ धर्मिणि वर्त्तते। 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' इत्यनिजन्तो बहुव्रीहौ

निपात्यते। अन्यत्र लुब्धयोगाद् दक्षिणेर्मं शकटमिति भवति। 'ईर क्षेपे' इत्याधृषीय ॥ ८॥

१२ ईड स्तुतौ। इट्टे—ष्टुत्वचर्त्वे। ईडाते। ईडिषे। ईडिध्वे। ईडे। ईड्वहे—'ईडजनोर्ध्वे च' अत्र 'ईश' इति वर्त्तते, 'से' इति च, इशीडिजना सेध्वेशब्दयो सार्वधातुकयो इतीट्। ईडाञ्चक्रे। ईडिता, ईडिताले। ईडिताहे। ईडिष्यते। ईट्टाम्। ईडाताम्। ईडिष्व। ईडिध्वम्। ईडै—"सवाभ्या वामौ' इति वामयो कृतयोरप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सेध्वेशब्दावेवेतीट्। ऐट्ट। ऐडाताम्। ऐट्ठा। ऐढ्वम्—विकृतिग्रहणे प्रकृतिग्रहणाभावान्नेट्। ऐडि। ऐड्वहि। ईडीत। ईडीथा। ईडिध्वम्। ईडीय। आशिषि—ईडिषीष्ट। ईडिषीष्ठा। ईडिषीध्वम्। ईडिषीय। ऐडिष्ट। ऐडिध्वम्। ऐडिषि। कर्मणि—ईड्यते इत्यादि। ईडिडिषते। ईडयति। मा भवानीडिडत्। इडा—'गुरोश्च हल' इत्यकार, 'इडाया वा' इति निर्द्देशाद् ह्रस्व.। ईड्य स्तुत्य—ण्यत्। 'ईडवन्दवृशंसदुहा ण्यत' इत्याद्युदात्तत्वम्। इडेन्य—औणादिक एन्यप्रत्ययो बाहुलकात्। अय चुरादौ च ॥ ९॥

१३ ईश ऐश्वर्ये। धनस्येष्टे। ईशिषे। ईशिध्वे—व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्व झलि पदान्ते च। 'अधीगर्थदयेशा कर्मणि' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। अशेषत्वविवक्षाया धनमीष्टे। ईशाञ्चक्रे इत्यादि पूर्ववत्। ईशान—लट शानच्, ताच्छीलिकश्चानश्वा। वाचामीशो वागीश—'इगुपधलक्षण क' इति क। ननु कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठ्या सिद्धाया पुनस्तद्विधान समासनिवृत्त्यर्थमिति कथमधीगर्थषष्ठ्या समास? सत्यम्, नायमधीगर्थषष्ठ्या समास, किन्तु 'कर्तृकर्मणो कृति' इत्यशेषषष्ठ्या। तदुक्तम्—'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति। ईश्वर—'स्थेशभाश' इति वरच्। 'नेड्वशि कृति' इतीडभाव। ईश्वरा—टाप्। ईश्वरी—इत्यौणादिके वरटि टित्त्वान्ङीबित्यात्रेयादय। धनष्वीश्वर, धनानामीश्वर—'स्वामीश्वर' इति षष्ठीसप्तम्यौ शेषे। कथ धनेश्वर इति, यावता 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्युक्तम्? सत्यम्, नात्र चकारेण षष्ठी पुनर्विधीयते, किन्त्वनया सप्तम्या मा बाधीत्यभ्यनुज्ञायते। यद्वा—पूर्ववत् 'कर्तृकर्मणो कृति' इति षष्ठ्या समास। त्रैरूप्य चेह साध्यम्। न ईश्वर अनीश्वर, न विद्यते वा ईश्वरो यस्य सोऽनीश्वर, तस्य भावोऽनैश्वर्यम्, आनैश्वर्यम्—ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। 'नञ शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ' इत्यादिनोत्तरपदस्य नित्यं वृद्धि, पूर्वपदस्य तु वा। तत्पुरुषादपि 'न नञ्पूर्वात्' इति निषेधं बाधित्वा ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। बहुव्रीहे सामान्येनैव सिद्धत्वात्तत्पुरुषार्थ. स पाठ ॥ १०॥

१४. आस उपवेशने। आस्ते—अत्र 'अनचि च' इति द्वित्वपक्षे द्वौ सकारौ, अन्यदा त्वेक। न च द्वित्वे 'स्को' इति सलोपप्रसङ्ग, द्वित्वस्यास्मिन्नसिद्धत्वात्। आस्स्से—इत्यत्र द्वित्वपक्षे त्रय. सकारा.। न च 'झरो झरि' इति

लोपाद् द्वावेवेति मन्तव्यम्, तस्यापि विकल्पितत्वात्। आध्वे—'धि च' इति सलोपे धकारस्य द्वित्वे जश्त्वम्। आसे। आसाञ्चक्रे—'दयायासश्च' इत्याम्। आसिता, आसितासे। आसिताहे। आसिष्यते। आस्ताम्। आस्व। आध्वम्। आसै। आस्त। आसाताम्। आस्था। आध्वम्। आसि। आस्वहि। आसीत। आसीथा। आसीय। आशिषि—आसिषीष्ट। आसीषीष्ठा। आसीषीय। आसिष्ट। आसिषाताम्। आसिष्ठा। आसिढ्ढ्वम्—'धि च' इति सिचो लोपे 'इण षीध्वम्' इति मूर्द्धन्य। आशिषि तु इट प्रत्ययभक्तत्वेनाङ्गस्यानिटत्वात् आसिषीध्वम् इत्येव। सनि आसिसिषते। आसयति। मा भवानासिसत्। ग्राममध्यास्ते—'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति आधारस्य कर्मत्वम्। मासमास्ते मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थ। सकर्मकव्यापनरूपधात्वर्थाङ्ग आसने धातोर्वृत्त्या व्यापनापेक्षं मासस्य कर्मत्वम्। एवञ्चास्य मासादिना सकर्मकत्वेऽपि तत्रतत्राकर्मकग्रहणेषु कालभावाध्वगन्तव्यदेशव्यतिरिक्तेन कर्मणा अकर्मकाणा ग्रहणमिति आसयति मासं देवदत्तमिति प्रयोज्यस्य 'गतिबुद्धि' इति कर्मत्व भवति। तथा 'अणावकर्मकात्' इति नित्य परस्मैपद च। एवं 'ल कर्मणि च' इत्यादिना विधीयमाना लादयोऽप्यस्य वस्तुतो मासादिना सकर्मकत्वादकर्मत्वादकर्मकग्रहणेन ग्रहणाच्च भावकर्मणोरुभयोरपि भवन्ति—आस्यते मास देवदत्तेन, आस्यते मासो देवदत्तेन, आसितव्य मासम्, आसितव्यो मास। स्वास मासम्, स्वासो मास इति—तव्यखलो 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्या निषेध। अयं च प्रकार 'अकथित च' 'कालाध्वनो' इत्यादौ भाष्यकैयटपदमञ्जर्यादिषु सहस्रश स्फोरित। अस्माभिरपि भवतौ प्रपञ्चित। ननु कटे आस्ते इत्यादौ मासादिवत् व्याप्त्यपेक्षया कटादेरपि कर्मत्वेन भाव्यम्? अत्र कैयट—'नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटे आस्ते इत्यादौ त्वासनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्त्तत इत्यतिप्रसङ्गो नोद्भावनीय' इति। आसीन—'ईदास' इति आसे परस्यानस्यादेरीकार। आसना—'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच्। आस्या—वासरूपविधिना ण्यत्। अस्त्रियामिति निषेध उभयोरपि स्त्र्यधिकारविहितत्वे एवेति। बाहुलकात् क्तिन्नपि भवति उपास्ति इति। उपासितो गुरु शिष्य, उपासितो गुरु शिष्येण वा—'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणो क्त, उपसर्गवशात् कालादिव्यतिरिक्तेनापि सकर्मकत्वात्। कैलास—केलि प्रयोजनमस्य कैल, 'चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इत्यण्, आस्यतेऽस्मिन्निति आस—'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ्, कैलश्चासावासश्चेति 'विशेषण विशेष्येण' इति संज्ञात्वाल्लोहितशाल्यादिवत् समासो नित्यम्॥ ११॥

१५ आङश्शासु इच्छायाम्। आशास्ते। आशासाते। आशास्से। आशाध्वे। आशासे—'शास इदङ्हलो' इत्यङि हलादौ क्ङिति च विधीयमानमुपधाया ईत्वमस्य न भवति, संयोगस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वाद् अङ्सम्बन्धिन एव शासेस्तत्र

ग्रहणाद्, अस्य च नास्त्यङ्सम्बन्ध, 'सर्तिशास्ति' इत्यत्र सर्त्यर्तिभ्या परस्मैपदिभ्या साहचर्यात्तादृश एव परस्मैपदिन शासेर्ग्रहणमिति । आशशासे । आशशासाते । आशशासिरे । आशशासिषे । आशशासिध्वे । आशशासे । आशशासिवहे । आसिवदन्ये लकारा. । आशशासिषते । आशाशास्यते । आशाशासीति, आशाशास्ति । आशासयति । आशी —'आङश्शास कौ' इतीत्वम्, सकारस्य रुत्वे 'र्वोरुपधाया ' इति दीर्घ । 'क्षियाशी ' इति निर्देशाद्वेत्वम् । आशिषौ इत्यादौ 'शासिवसिघसि' इत्यादिना षत्वम् । तत्र हि न केवल शासनार्थस्य ग्रहणं किंत्वस्यापि । तथा च 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति निर्दिश्यते । आशिषा—'आप चैव हलन्तानाम्' इत्यात्रेय । अन्या आशी अन्यदाशी —"अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु" षष्ठीतृतीयाव्यतिरिक्तविभक्त्यन्तस्यान्यशब्दस्याशीरादिषूत्तरपदेषु छे च प्रत्यये दुगिति दुगागम । षष्ठीतृतीयान्तत्वे तु अन्याशी । अत्र 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य' इति निषेध कारकच्छव्यतिरिक्तविषय । उक्तं च—

'दुगागमोऽविशेषेण कर्तव्य कारकच्छयो । षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥'

इति । आशिषं करोति आशिषयतीत्यत्र सोपसर्गात् संग्रामयतेरेवेति नियमात् शीशब्दादेव णिजुत्पत्तौ 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाण्णाविष्ठवदिति टिलोपो न भवति । अत्रात्रेयमैत्रेयस्वामिकाश्यपा अमुमुदितं पठित्वा "नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्यत्रास्यापि सामान्येन ग्रहणात् आशशासदित्युपधाह्रस्वनिषेधो भवति" इति । आत्रेयमैत्रेयौ तु प्रयोजनान्तरं चाहतु —"'क्त्वापि छन्दसि' इति ल्यपोऽपवादे क्त्वादेशे आशास्त्वा, आशासित्वेतीड्विकल्प । निष्ठाया 'यस्य विभाषा' इति निषेधादिड् न भवति आशास्त, आशास्तवान् इति भवति" इति । वर्द्धमानसमताकारहरदत्तगर्गादयस्त्वनुदित पठित्वा "'नाग्लोपि' इत्यत्रोदितोऽनुशासनार्थस्यैव ग्रहणादस्य ह्रस्वनिषेधाभावाद् आशिशसदिति ह्रस्वेन भाव्यम्" इत्याहु. । वर्द्धमानादिमते निष्ठायामाशासित इति च भवितव्यम् । अत्र हरदत्तेन—

'शक्य शासिग्रहोऽकर्तुमृदिदेष पठिष्यते । ऋशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥'

इत्यनुशासनार्थस्य शासेर्मतान्तरसिद्धमृदित्पाठमाश्रित्य ऋदित्त्वादेवोपधाह्रस्वनिषेधसिद्धे. शासिग्रहणं न कर्तव्यमित्यभिधानात् तन्मतेऽप्यस्य शासेरुदित्त्वमनभिप्रेत प्रतीयते । उदित्त्वे शास्वित्युकारानुबन्धकरणमेतदर्थं स्यादिति कथ प्रत्याख्यायेत ! एवमृदित्त्ववादिना शासिग्रहणे निरर्थके यन्मतान्तरेण फलमुक्तं हरदत्तेनैव—

'वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् आसिं निरनुबन्धकम् ।
पठन्त प्रतिषेधोऽस्य यङ्लुक्यपि भवेदिति ॥'

तदयुक्तम्, प्रकृतौ निरर्थकत्वे विकृत्यर्थं शासिग्रहणं स्यात्, इह त्वाशासेर्मुक्तानुबन्धकस्यानुवादत्वेन प्रकृत्यर्थत्वं शक्यते वक्तुम्। "प्रायेणायमाङ्पूर्व इति 'नमो वाक प्रशास्महे'[1] इति भवभूतिप्रयोगोपपत्तिः" इत्यात्रेयः। 'एतिस्तुशास्वृ' इत्यत्रोदितो निर्देशान्नास्मात् क्यप प्रसङ्ग इति आशास्यम् इति ण्यदेव। येषामस्याप्युदित्त्वेन तत्र ग्रह इष्टस्तेषामप्याशास्यमित्येव रूपम्, यस्मात् 'शास इदङ्हलोः' इतीत्वमस्य नास्तीति प्रागेवोक्तम्। आशाः—'गुरोश्च हलः' इत्यकारः। आशसते इतीच्छायाम्। शसतीति स्तुतौ। शसतीति हिंसाया शपि। शास्तीत्यनुशासनेऽग्रे ॥ १२ ॥

१६ वस आच्छादने। निवासे वसतीति गतं शपि। वस्ते। वस्से। वध्वे। वसे। ववसे। ववसिषे। ववसिवहे—'न शसददवादि' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेधः। वसिता इत्याद्यासिवदुदाहार्यम्। विवसिषते। वावस्यते। वावसीति, वावस्ति। वासयति वस्त्रं देवदत्तेन, वासयते इति वा। यदा तु व्यापारान्तरनिवृत्तिपराया चोदनायामविवक्षितकर्मकोऽयमकर्मकस्तदा 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव। 'गतिबुद्धि' इत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं देवदत्तं वासयति इति। 'न पादमि' इत्यत्र लुग्विकरणत्वान्नास्य ग्रह इत्युक्तम्। अत एव 'प्रे लपसृद्रुमथवदवसः' इत्यादावपि नास्य ग्रह। वसित्वा। वसितम्—इत्यत्र 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणस्य नात्र प्रसङ्ग, अस्यायजादित्वात्। वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति वसनम्—करणे ल्युट्। यद्वा—वस्ते आच्छादयतीत्यनुदात्तेत इति कर्त्तरि युच्। वस्त्रम्—ष्ट्रन्। वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति—'मुण्डमिश्र' इत्यादिना णिच्। 'वस्त्रात्समाच्छादने' इति वृत्तिः। वासः, वाससी—'वसेर्णिच्च' इत्यसुनि णित्वात् वृद्धिः। कृत्तिर्वासोऽस्येति कृत्तिवासाः—'अत्वसन्तस्य' इत्यत्वन्तस्यासम्बुद्धौ सौ दीर्घः। अकारान्तस्तु कृत्तिं वस्त इति कर्मण्यणि। चर्मवः इत्यादि प्रयोगश्चर्म वस्त इति 'क्विप् च' इति क्विपि 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इति अधातोरिति निषेधात् 'अत्वसन्तस्य' इति न दीर्घः। अयमेवाधातोरिति निषेधः 'क्विबन्ता धातुत्वं न जहति' इत्यस्य मूलम्। वसा शरीरान्तर्गतस्नेहद्रव्यम्—पचाद्यचि टाप्। तद्धि तद्व्याप्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

१७ कसि गतिशासनयोः। कस्ते। कसाते। कसते। कस्से। कन्ध्वे—'धि च' इति सलोपः। अत्र 'अयोगवाहानामट्सु णत्वमविशेषेण सयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवत्प्रतिषेधाः[2]' इति यत्र यत्र प्रयोजनं तत्र तत्रायोगवाहानामुपदेशस्य चोदितत्वादनुस्वारस्याच्त्वाश्रयेण दकारस्य 'अनचि च' इति वा द्विर्वचने

---

१ उत्तररा० १।१।

२. म० भा० (५ शि० सू०)

पूर्वस्य जश्त्वेऽनुस्वारस्य च परसवर्णे नकारदकारधकारवकारा संयुज्यन्ते। द्विर्वचनाभावे तु दकारस्याभावादन्ये त्रय । ननु द्वित्वपक्षेऽपि 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोपात्त्रयाणामेव सयोग स्यात्, मैवम्, अस्य विभाषितत्वात्। एव कस्त इत्यादावपि सकारस्य झल्परत्वे पक्षे द्विर्वचन द्रष्टव्यम् । न च 'स्को' इति सलोपस्य विद्यमानत्वाद् द्विर्वचनमकृतसममिति मन्तव्यम्, अस्मिन् द्विर्वचनस्यासिद्धत्वात्, कस्वहि इत्यादौ झल्परत्वाभावाच्च न सलोपप्रसङ्ग । नापि 'झरो झरि' इति सलोपेन वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम्, तस्य विकल्पितत्वात् । एवमुदाहरणेषु द्वौ सकारावेको वा। मध्यमैकवचने द्वित्वे त्रय सकारा । अद्वित्वे 'झरो झरि' इति यदा लोपस्तदैक । अन्यदा तु द्वौ। चकसे । चकसिषे । चकसिवहे । कसिता। कसिष्यते । कस्ताम् । कस्त्र, कन्ध्वम् । कसै । अकस्त । अकस्था । अकसि। कसीत। कसीथा । कसीय । आशिषि—कसिषीष्ट । अकसिष्ट । अकसिष्ठा । अकसिषि । चिकसिषते । चाकस्यते । चाकस्ति, चाकसीति । लङि अटि तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे अचाकन् । कसयति । अचकसत्—सवत्रेदित्त्वान्नुम् । अत एव चाकस्यते इत्यादौ लोपाभाव । अय पाठो मैत्रेयादीनाम् । अन्ये तु व्याख्यान्तरेऽमु तालव्यान्तमनिदितं मन्यन्ते । तथा च 'प्रतिष्कशश्च कशे.' इत्यत्र वृत्ति—'कश गतिशासनयो ' इति । भूवादिसूत्रे सुधाकरश्च—"पारायणिकैरयमिदित्त्वन्त्यान्त्य उदाहारि । अन्यैस्तु 'प्रतिष्कशश्च कशे'' इति दर्शनात्तालव्यान्त समाम्नायि" इति । 'घृतस्य धारा अभिचाकशीमि' इत्यत्र भट्टभास्करश्च कशेर्गतिकर्मणो यङ्लुकि रूपम्' इति । तथा 'नाभ्यस्तस्य' इत्यत्र च वृत्तौ पस्पशाते, चाकशीति, वावसीति' इत्युदाहृत्य 'छान्दसं ह्रस्वत्व द्रष्टव्यम्, पस्पशाते इत्यभ्यासह्रस्वत्व च, प्रकृत्यन्तराणा वा स्पशिवशिकशीनामेतानि रूपाणि' इत्युक्तम् । अत्र हरदत्तादय —'स्पाशिर्वार्त्तिककारवचनादपठितोऽपि धातुरस्ति, काशृ दीप्तौ वाशृ शब्दे' इत्याद्युक्त्वा प्रकृत्यन्तराणामिति विवृण्वाना आहु 'कश गतिशासनयो' इति। कैयटे च—'स्पशिवशिकशय प्रकृत्यन्तराणि' इति भाष्यमुपादाय 'स्पश बाधनस्पर्शनयो कश गतिशासनयोरिति केचित्पठन्ति। अन्ये तु कस गतिशासनयोरिति तन्मते कसि. सौत्रो धातुर्द्रष्टव्य ' इत्युक्तम् । अत्र धातौ क्षीरस्वामी 'कसेत्येके' इति दन्त्यान्तमनिदितमपि पपाठ । प्रदेशान्तरे चाह—'कशि गतिशासनयोरितीकारान्त शकारान्तश्च पठ्यते' इति । कष्टे—'व्रश्च' इत्यादिना षत्व ष्टुत्वम् । कशाते । कक्षे—षत्वकत्वे । कड्ढ्वे—षत्वे धकारस्य ष्टुत्वे षकारस्य जश्त्वं डकार. । कशे । कश्वहे । चकशे । चकशिषे । चकशिवहे । कशिता । कशिष्यते । कष्टाम् । कक्ष्व । कशै । अकष्ट । अकष्ठा । कशीत । कशीथा । कशीय । आशिषि—कशिषीष्ट । अकशिष्ट । अकशिष्ठा । अकशिषि । चिकशिषते । चाकश्यते । चाकशीति, चाकष्टि । काशयति । अचीकशत् । कशा—पचाद्यचि टाप् । कशामर्हतीति कश्यम्

अश्वाना मध्यम्–दण्डादित्वाद्यत्। प्रतिष्कश वार्त्तापुरुष सहाय. पुरोयायीति वा—'प्रतिष्कशश्च कशे' इति प्रतिपूर्वस्य कशेरचि सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते। 'प्रतिष्कश.' इत्येतावत्येव सूत्रयितव्ये 'कशे.' इति वचन प्रते कशिसम्बन्धित्वे निपातनं यथा स्यादिति। तेन कशा प्रति गत प्रतिकशोऽश्व इत्यत्र न भवति, अत्र हि प्रतिर्गमिसम्बन्धी। अनिदित्सान्तपक्षे कस्ते इत्यादि द्रष्टव्यम्॥ १४॥

१८ णिसि चुम्बने। इदिद्दन्त्यान्त.। निंस्ते—इत्यादि कसिवत्। अत्रात्रेयादय 'प्रणिंस्ते प्रनिंस्ते' इत्युदाहृत्य 'वा निंस' इति णत्वविकल्पमाहु। अस्माभिस्तु 'तत्कृति पर' इति निन्दतावुपपादितम्। आभरणकारस्तु तालव्यान्त पठित्वा 'वा निंश' इति सूत्रमपि स्वपाठानुगुण पपाठ, तत्तु 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इत्यत्र वृत्तिन्यासपदमञ्जर्याद्यपर्यालोचनविजृम्भितम्। तत्र हि 'नुमादिभि प्रत्येक व्यवाये षत्वमिष्यते' तेन निंस्से, निंस्वेत्यत्र न भवति' इत्युक्तम्। अस्य तालव्यान्तत्वे व्रश्चादिषत्वे 'षढो' इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन षत्व दुर्वारमिति कथ प्रत्युदाह्रियेत?॥ १५॥

१९ णिजि शुद्धौ। निङ्क्ते—कुत्वे चर्त्वम्। निञ्जाते। निञ्जते। निङ्क्ते—कुत्वषत्वचर्त्वानुस्वारपरसवर्णा। निनिञ्जे। निनिञ्जिषे। निञ्जिता। निञ्जिष्यते। निङ्क्ताम्। अनिङ्क्त। निञ्जीत। आशिषि–निञ्जिषीष्ठ। अनिञ्जिष्ट। निनिञ्जिषते। नेनिञ्ज्यते—इदित्त्वान्नुम् सर्वत्र। अत एव क्ङिति नलोपाभाव। नेनिञ्जीति, नेनिङ्क्ति। निञ्जयति। अनिनिञ्जत्।

'पचि वचि विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्, निजि सिचि मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन्।'

इत्यत्र निरनुषङ्गपाठाद् णिजिर् शौचपोषणयोरिति जौहोत्यादिकस्यैव ग्रह। अयं सेडुदाहृत॥ १६॥

२० शिजि अव्यक्ते शब्दे। शिङ्क्ते इत्यादि पूर्ववत्। 'ताले शिञ्जद्' इत्यात्मनेपदानित्यत्वज्ञापनादिति चक्षावुक्तम्। शिञ्जा–पचाद्यचि टाप्। 'गुरोश्च हल.' इत्यकारो वा। शिञ्जिनी–आवश्यकणिन्यन्तान् ङीप्॥ १७॥

२१. पिजि वर्णे[1]। 'सम्पर्चने' इति शाकटायन। 'उभयत्र' इति सम्मता। 'अवयवे' इति काश्यप। 'अथ शिञ्जिश्च द्वावव्यक्ते शब्दे' इति काश्यप। पिङ्क्ते इत्यादि पूर्ववत्। पिङ्ग—घञ्। पिञ्जर, पिङ्गल–बाहुलकादरालौ। पुरुषपिङ्गल, पिङ्गलपुरुष–'कडारा कर्मधारये' इति विशेषणस्य वा परनिपात, कडारादिपाठादेव जकारस्य गकार। पिङ्गली पिङ्गलिका–गौरादिपाठान् ङीष्। पिङ्गलिमा, पैङ्गल्यम्–'वर्णदृढादिभ्य. ष्यञ् च' इतीमनिच्ष्यञौ। पिञ्जूल शूल सङ्घातश्च—'खर्जपिञ्जादिभ्य. ऊरोलचौ' इत्यूलच्। 'पृजीत्येके, पृङ्क्ते' इति मैत्रेय। एवमात्रेयश्च। पिजि भाषार्थ। तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेष्विति चुरादौ॥ १८॥

१ सूत्रमिद क्षीरस्वाम्यनभिमतम्।

२२. वृजी वर्जने[1]। दन्त्योष्ठ्यादि. । इदिदिति आत्रेयादयो दौर्गाश्च । वृक्ते । वृजाते । वृञ्चे । वृगध्वे । ववृजे । ववृजिषे । ववृजिवहे । वर्जिता । वर्जिष्यते । वृक्ताम् । वृक्ष्व । वर्जै । वर्जावहै–आटि गुण । अवृक्त । अवृक्था । अवृजि । वृजीत । वृजीथा । वृजीय । आशिषि वर्जिषीष्ट–अत्र 'लिङ्सिचौ' इत्यत्र झलीत्यनुवर्त्तनान्न कित्त्वम् । अवर्जिष्ट । अवर्जिष्ठा । अवजिषि । विवर्जिषते । वरीवृज्यते–रीगभ्यासस्य । वर्वक्ति–रुगागम । रीग्रिकोरप्युदाहार्यम् । वर्जयति । अवीवृजत्, अववर्जत्–'उर्ऋत्' इत्यृकारो वा गुणापवाद । वर्जित्वा । वृक्तम्–निष्ठायाम् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्यनिट्त्वम् । वृज्य –'ऋदुपधाच्च' इति क्यप् । वृजयो जनपदा —'इगुपधात्किच्च' इतीन् प्रत्यय, कित्त्वान्न गुण । वृजिषु भवो वृजिक –'मद्रवृज्यो कन्' इति शैषिक । वर्ग –घञि कुत्वम् । वर्गे भवो वर्ग्य –दिगादित्वाद्यत् । कवर्गीय – 'वर्गान्ताच्च' इति भवार्थे छ । वासुदेववर्गे भवो वासुदेववर्ग्य, वासुदेववर्गीण – 'अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम्' इति यत्खौ । अन्यतरस्या ग्रहणाच्छ च—वासुदेववर्गीय इति । वृजिन पापम्–'वृजे. किच्च' इतीनच् प्रत्यय. । कित्त्वान्न गुण । वृजनम्–'कृपृवृजिमन्दिनीधाञ्भ्य क्युन्' इति क्युन्यनादेश । अय रुधादौ युजादौ च । अयमिदिदिति मैत्रेय । तथा चाधीयते—'चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति । तथा च शाबरभाष्ये प्रवृञ्जनमिति प्रयुज्यते । तथा च स्वामी–'वृज इति दौर्गा, तेषा वृक्ते, वर्जिता' इति । शाकटायनस्यापीदित्वमेवेष्टम्, यदाह–'पिजु वृजु पृचै सम्पर्चने' इति । तेन ह्युदिदिदित्स्थाने क्रियते, एदिदीदित्स्थाने । तन्मते पूर्वोऽयं वक्ष्यमाणास्त्रयश्च सम्पर्चनार्था । वृञ्जाते । वृञ्जते । वृङ्क्षे । वृञ्जे । ववृञ्जे । वृञ्जिता । वृञ्जिष्यते । वृङ्क्ताम् । अवृङ्क्त । वृञ्जीत । आशिषि–वृञ्जिषीष्ट । अवृञ्जिष्ट । विवृञ्जिषते । वरीवृञ्ज्यते । वरीवृङ्क्ति । वृञ्जयति । अववृञ्जत् ॥ १९ ॥

२३. पृची सम्पर्चने[2]। ओष्ठ्यादिरीदित् । पृक्ते इत्यादि वृजीवत् । 'उदित्' इति दुर्गकाश्यपनन्दिधनपालादय । 'इदित्तृतीयान्त' इति कौशिक । 'ईदित्' इत्यपरे । तत्र वृत्तौ 'सम्पृचादिसूत्रे–'पृची सम्पर्क' इति रुधादिर्गृह्यते, न त्वदादि' इत्यभिधानात् प्रथमान्त ईदिदेव युक्त । उणादिवृत्तौ पर्जन्यशब्दव्युत्पादने 'अर्जे पर्ज वा' इत्यन्यप्रत्यये पर्जादेशविधानाच्चायुक्तस्तृतीयान्तपाठ । 'पिजु वृजु पृचै सम्पर्चने' इति पठन् शाकटायनोऽप्यत्रैवानुकूल, तेन ह्युदिदिदित्स्थाने क्रियते । ईदित्स्थाने चैदिदित्युक्तम् । अयं रुधादौ च । युज पृच संयमने इति चुरादौ ॥२०॥

२४ इरादय उदात्ता अनुदात्तेत ।

२५ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुवाते । सुवते । सूषे । सूध्वे । सुवे । सूवहे । सूमहे–अजादावुवङ् । सुषुवे । सुषुवाते । सुषुविषे । सुषुविढ्वे, सुषुविध्वे 'विभाषेट' । सुषुविवहे—'आदेशप्रत्यययो' इतीण. परस्य सस्य षत्वम् ।

---

1. सूत्रमिद क्षीरस्वाम्यनभिमतम् । २. 'सम्पर्के' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च ।

श्र्युक किति निषेधोऽत्र स्वरत्यादिविकल्पनात् ।
पूर्वं निषेधकाण्डस्य प्रारम्भाद्बलवत्तर ।
तथापि क्रादिसूत्रेण बाध्यते तत्र वृग्रहात् ॥

तेन इण् नित्य । एतच्च स्वरतावेवोपपादितम् । सोता, सविता । सोष्यते, सविष्यते—स्वरत्यादिनेड्विकल्प । सूताम् । सुवाताम् । सूष्व । सुवै - आटि पित्त्वादङित्त्वेऽपि 'भूसुवोस्तिङि' इति निषेधान्न गुण । असूत । असुवाताम् । असूथा । असूध्वम् । असुवि । असूवहि । सुवीत । सुवीयाताम् । सुवीथा । सुवीय । आशिषि—सविषीष्ट । सविषीयास्ताम् । सविषीरन् । सविषीष्ठा । सविषीढ्वम्, सविषीध्वम् । सविषीय । सोषीष्ट । सोषीयास्ताम् । सोषीरन् । सोषीष्ठा । सोषीढ्वम् । सोषीय—आर्धधातुकत्वात्स्वरत्यादिनेड्विकल्प । अत एव "भूसुवोस्तिङि" इति गुणनिषेधोऽपि न भवति। स हि सार्वधातुकविषय । 'इण षीध्वम्' इति नित्यो मूर्द्धन्योऽनिट्पक्षे, इट्पक्षे तु गुणावादेशयोर्मूर्धन्यविकल्प । एव लुङ्यपि । असविष्ट । असविषाताम् । असविष्ठा । असविध्वम्, असविढ्वम् । असविषि । असविष्वहि । असोष्ट । असोषाताम् । असोष्ठा । असोढ्वम् । असोषि । सुसूषते—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति चशब्देनोकोऽनुकर्षणादिण्निषेध । 'श्र्युक किति' इतिवददोऽपि स्वरत्यादिविकल्प बाधते । उक्त च न्यासे—"'श्र्युक किति' 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति पूर्वं विधेरिट्प्रतिषेधसामर्थ्याद् बलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्य" इति । सोषूयते । सोषुवीति, सोषूति—'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेध । सावयति । असूषवत्—णौ कृतस्य स्थानिवद्भावात्सूशब्दस्य द्विर्वचनम् । कर्मणि—सूयते । असावि इत्यादि । स्यादिषु तु वा चिण्वद्भावादिटि—साविष्यते इत्यादि । अन्यदा कर्तृवदिड्विकल्पे द्वैरूप्यम्, तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लिङोर्ध्वमि तु शुद्ध इटि वा चिण्वदिट्यपि 'विभाषेट' इति मूर्धन्यविकल्पनात्पञ्च रूपाण्युदाहार्याणि । एवं कर्मकर्तर्यपि । लुङ्येकवचने तु 'अच कर्मकर्तरि' इति चिण्सिचौ द्वौ भवत । सिचश्च वा चिण्वदिट् । तदभावे शुद्धेड्विकल्पश्चेति चातूरूप्यम्—असावि, असविष्ट, असाविष्ट, असोष्ट इति । गोषु प्रसूत, गवा प्रसूत –'स्वामीश्वर' इत्यादिना शेषे षष्ठीसप्तम्यौ भवत । तत्र षष्ठी सप्तम्या मा बाधीति पक्षे केवलमभ्यनुज्ञायते, न पुनर्विधीयते इति प्रतिपदविधानाभावाद् गोप्रसूत इति समासोऽपि भवति । ईशावयमर्थं प्रपञ्चित । पुत्रसू, प्रसू –'सत्सूद्विष' इत्यादिना कर्मण्युपसर्गे चोपपदे क्विप् । तत्र यद्यपि सुपीति चानुवर्त्तते तथापि तस्याकर्मकैरेव सम्बन्ध इति गृहे सूत इत्यत्र क्विब् न भवति । अयं च क्विब्विधिर्द्विषा साहचर्यात् लुग्विकरणत्वेऽप्यस्यैव भवति, न तु 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इति दैवादिकस्य, नापि 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य । सूत्वा—'श्र्युकः किति' इतीण्निषेध. । सूत, सूतवान्—

इत्यत्रानेन वा 'यस्य विभाषा' इति वा इडभाव । सूतका, सूतिका–स्वार्थे क. । 'केऽण.' इति टापो ह्रस्व । 'वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणाम्' इत्यत इत्वविकल्प । प्रसव –'ऋदोरप्' घञोऽपवाद । सुषूति. । विषूति । निष्षूति । दुष्षूति.–'सुविनिर्दुर्भ्य सुपिसूतिसमा' इति स्वादिभ्य. परस्य सुप्यादे सकारस्य षत्वम् । 'सुपि' इति कृतसम्प्रसारणस्य स्वपेर्निर्देश । इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणमिति सुसूत इत्यत्र 'सात्पदाद्यो.' इति षत्वनिषेध एव भवति। सूरि –'षूङ क्रि'' इति क्रि । स्त्रीविवक्षाया 'कृदिकाराद्वा डीष्' इत्यात्रेय । सूर —'सुसूधागृधिभ्य.' इति क्रन् सूनु –'सुव. कित्' इति नुप्रत्यय , कित्वान्न गुण. । अलुगविकरणाद्वा व्युत्पाद्य । पुमान्–अस्माद्धातोर्डुमसुन्प्रत्यय , सकारस्य च षकार । डकारष्टिलोपार्थ । अकार उच्चारणार्थं, अन्त्य उकार उगित्कार्यार्थं, नकार स्वरार्थ । 'पुसोऽसुङ्' इति सर्वनामस्थानेऽसुङादेशो ङित्त्वादन्त्यस्य। उकार उच्चारणार्थ । प्रत्ययस्योगित्त्वात्सर्वनामस्थाने नुम् सिद्ध । 'सान्तमहत. संयोगस्य' इति सयोगात्पूर्वस्यासम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने दीर्घ. । सम्बुद्धौ तु असुङि नुमि सयोगान्तलोपे हे पुमन्निति । पुमासौ इत्यादौ 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वार । अजादावसर्वनामस्थाने पुस इत्यादि । हलादौ तु पूर्वस्य पदत्वात्सयोगान्तलोपे मोऽनुस्वारे, तस्य च 'वा पदान्तस्य' इति ययि वा परसवर्णे पुभ्याम् , पुम्भ्याम् इत्यादि । पुसु इत्यत्र 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति षत्वं न भवति, नुमो योऽनुस्वारस्तस्यैव नुम्ग्रहणेन तत्र ग्रहणात् । अयमसुङादेशोऽङ्गाधिकारविहितत्वात्तदन्तस्यापि भवतीति परमपुमानित्यादावपि भवति। बहव पुमासो यस्यामिति बहुव्रीहौ बहुपुसी इत्यत्र अन्तर्वर्त्तिन सर्वनामस्थानस्य लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाभावान्न सर्वनामस्थानपरत्वमित्यसुङ् न भवति। डुमसुन्प्रत्ययस्योगित्त्वात् ङीप्। उर प्रभृतिषु पुमानित्येकवचनान्तपाठात्तेनैव समासे नित्य कप् । अन्यत्र 'शेषाद्विभाषा' इति विकल्प इतीह कबभाव । यदा कप् तदा प्रातिपदिकस्य कबन्तत्वेनोगिदन्तत्वाभावाट्टाब् भवति—बहुपुस्का इति। अत्र सकारस्य सयोगान्तलोपे मकारस्य 'सम्पुंकाना स' इति 'पुम खय्यम्परे' इति रुत्वापवाद सकार । 'अत्रानुनासिक. पूर्वस्य तु वा' इत्युकारस्य वाऽनुनासिकादेश. । नन्वत्रग्रहणस्य रुणा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थत्वात्कथमत्रानुनासिक ? नैष दोष , रुप्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वादत्रग्रहणस्य । यदा नानुनासिकस्तदा "अनुनासिकात्परोऽनुस्वार" इत्युकारात्परोऽनुस्वार । अत्रान्यशब्दस्याध्याहारेणानुनासिकादन्यो यो वर्णस्तत परोऽनुस्वार इति सूत्रार्थ । एव नपुसकेऽप्यन्तर्वर्तिन सर्वनामस्थानस्य लुप्तत्वादसुङ् न भवति, बहुपुम् नगरमिति। सकारस्य सयोगान्तलोप । बहुपुसी इत्यत्रान्तर्वर्तिनी लुप्ता विभक्तिमाश्रित्य प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वेन पदत्वात्सकारस्य सयोगान्तलोपो नाशङ्क्य, 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इत्युत्तर-

खण्डस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वनिषेधात्। यद्वात्र भसञ्ज्ञया पदसंज्ञाबाधान्नैव सलोपप्रसङ्ग । बहुपुमासी इत्यत्र शे सर्वनामस्थानत्वेनासुङ्। तृतीयादिषु पुल्लिङ्गवत्। पौस्नम्—अपत्यादौ 'स्त्रीपुंसाभ्याम्' इति स्नञ्। पुंस्त्वम्, पुंस्ता—नञ्स्नञौ त्वतलोर्न बाधकाविति स्त्यायनावुक्तम् । पुंवदिति निपातनाद्वति । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ—अचतुरादौ इतरेतरयोगे द्वन्द्वेऽजन्तो निपातित । तत्पुरुषे तु स्त्रिया पुमान् स्त्रीपुमानित्येव। न स्त्रीपुंसौ नपुंसक 'न भ्राड्' इत्यादौ निपातनान्नञ प्रकृतिभाव स्त्रीपुंसशब्दस्य च पुंसकादेश ॥ २१ ॥

२६ शीङ् स्वप्ने। शेते। शयाते। शेरते। शेषे। शेध्वे। शेवहे—'शीङ सार्वधातुके' इति गुण, 'शीङो रुट्' इति झादेशस्याच्छब्दस्य रुट्। अस्य परत्वादिगन्तत्वमविहितमिति 'शीङ सार्वधातुके' इति गुण सिद्ध । शिश्ये। शिश्याते। शिश्यिषे। शिश्यिढ्वे, शिश्यिध्वे। शिश्ये। शिश्यिवहे–'एरनेकाच ' इति यणादेश.। अत्र यद्वक्तव्य तद् 'ई गतौ' इत्यत्रोक्तम्[1]। ध्वमि 'विभाषेट' । शयिता। शयिष्यते। शेताम्। शयाताम्। शेरताम्। शेष्व। शेध्वम्। शयै। शयावहै। अशेत। अशयाताम्। अशेरत। अशेथा। अशयि। अशेवहि। शयीत। शयीथा। शयीय। आशिषि—शयिषीष्ट। शयिषीष्ठा। शयिषीढ्वम्, शयिषीध्वम्। शयिषीय। अशयिष्ट। अशयिष्ठा। अशयिध्वम्, अशयिढ्वम्। अशयिषि। शिशयिषते। शाशय्यते—'अयङ्यि क्ङिति' इति शीङो यकारादौ क्ङित्ययङ्, स च ङित्वादन्त्यस्य। परत्वादस्मिन् कृते द्वित्वम्। शेशयीति, शेशेति। शेशीत । शेश्यति—'शीङ' इति सानुबन्धकनिर्देशान्न गुणो नापि रुट्, व्यतिशेश्यते इति। णिद्वचने तु 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो' इति गुण । शेशीयते भवता इत्यत्र भावे लकारे यकि 'शीङ' इति सानुबन्धकनिर्देशादयङ् न भवति। शाययति देवदत्तम्। अशीशयत्—'अणावकर्मकात्' इति चित्तवत्कर्तृकत्वे नित्य परस्मैपदम्। अन्यदा तूभयम्। अकर्मकत्वात्प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्। ग्रामोऽधिशय्यते-'अधिशीङ्स्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मत्वात्कर्मणि चलादयो भवन्ति। यकारादित्वादयङादेश.। भावे—शय्यते देवदत्तेन। कालभावाध्वगन्तव्यदेशेषु कर्मस्वासिवद्भावे कर्मणि च लादयो भवन्ति। शय्यते मास देवदत्तेन, शय्यते मासो देवदत्तेन इत्यादि। अस्योपादान भवताऽनुगन्तव्यम्। स्यादिषु चिण्वदिटि शायिष्यते इत्याद्युदाहार्यम्। तदभावे कर्तृवदेव रूपम्। कर्मकर्त्तर्यप्येवम्। लुङ्येकवचने 'अच कर्मकर्त्तरि' इति चिण्सिचौ। सिच. पक्षे चिण्वदिट् चेति त्रैरूप्यम्—अत्यशायि, अत्यशयिष्ट, अत्यशायिष्ट इति। विशयी देशविशेष—'विशयी देशे' इति ग्रहादिपाठाण्णिनि, वृद्ध्यभावश्च। खे शय खशय—'अधिकरणे शेते.' इत्यच्। "शयवासवासिष्वकालात्" इत्यकालवाचिन. पूर्वपदात्सप्तम्या वाऽलुक्, कालवाचित्वे तु पूर्वाह्णशय.—इति लुगेव। पार्श्वा-

---

१. भ्वादिगणे 'इट किट कटी गतौ' इत्यत्रेति भाव ।

भ्या शेते इति पार्श्वशय । उरसा शेते उरःशय —'पार्श्वादिषूपसंख्यानम्' इत्यम् । उत्तानश्शेते उत्तानशय । एवमूर्ध्वशय.—'उत्तानादिषु कर्तृषु' इत्यच् । दिग्धेन सह शेते इति दिग्धसहशय —'दिग्धसहपूर्वाच्च' इत्यच् । दिग्धसहशब्दस्य मयूरव्यंसकादित्वादस्मादेव निर्देशाद्वा तत्पुरुष । तेन शयशब्दस्योपपदसमास । सप्तमीनिर्देशाभावेऽप्युपपदाधिकारे विधानात्सुपीत्यनुवर्तनाद्वा उपपदत्व दिग्धसह शब्दस्याविरुद्धम् । न्यासेऽप्युक्तम् 'उपपदसमास ' इति । गिरिश —'गिरौ डश्छन्दसि' इति डे टिलोप । 'संज्ञाशब्दत्वाद्भाषायामप्यय प्रयुज्यते तुराषाडिति च' इत्यात्रेय । हरदत्तस्तु—'लोमादिलक्षणेन शप्रत्ययेन भाषायामपि भवति गिरिश ' इति । भाष्येऽप्येतद्वचनं प्रत्याख्यात 'तद्धितो वा' इति । शयालु —'आलुचि शीङो ग्रहणम्' इत्यालुच् । शयित —'मतिबुद्धि' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्त । अतिशयितो गुरु शिष्य, अतिशयितो गुरु शिष्येण—'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तृकर्मणो. क्त । उपसर्गवाशात्सकर्मकोऽयम् । तदर्थ एव हि पाठ. । सेटो निष्ठायाम् 'निष्ठाशीङ्' इति कित्त्वनिषेधाद् गुण । सानुबन्धकनिर्देशाद्यङ्लुकि कित्त्वमेवेति शेश्यित इति 'एरनेकाच ' इति यणेव भवति । तव विशायस्तवोपशाय --शयनं तव प्राप्तावसरमित्यर्थ, 'व्युपयो शेते पर्याये' इति घञ् । पर्यायादन्यत्र उपशय इत्यच् । पूर्वसूत्रादनुपात्यये इत्यनुवृत्त्यैव पर्यायत्वे सिद्धे पुन पर्यायग्रहणात् 'अभिविधौ भावे इनुण्' इतीनुण परमपि बाधित्वाऽभिविधावपि घञेव भवति उपशायो वर्तते इति । अभिविधिरभिव्याप्ति, पर्यायशयन सार्वत्रिकमित्यर्थ । शेरतेऽस्मिन्नङ्गुलय इति शय —'पुंसि संज्ञायाम्' इति घ. । शय्या—'संज्ञाया समजनिषद' इत्यादिनाऽधिकरणे स्त्रिया क्यप् । शयनीयम् बाहुलकादधिकरणेऽनीयर् । सुखशयनं पृच्छति सौखशायनिक —'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य ' इति ठक् । अतिशये भव आतिशायिक —अध्यात्मादित्वाट्ठञ्, अनुशतिकादित्वादुभयोरुदाहरणयोरुभयपदवृद्धि । 'व्याप्तमातिशयिकेन रसेन'[१] इति माघप्रयोगश्चिन्त्य । अतिशायनम्—ल्युट्, 'अतिशायने' इति निपातनाद्दीर्घ । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इत्यतिशयनमित्यपि भवति । संशयमापन्न. सांशयिकोऽर्थ.—'संशयमापन ' इति ठञ् । अत्र यद्यपि कर्मवत् कर्तुरपि संशयापन्नत्वमस्ति, तथापि संशयादिति पञ्चम्या निर्देष्टव्ये प्रकरणसिद्धाया अपि द्वितीयाया सशय मिति शब्देन पुनरुपादान कर्मणोऽत्र प्राधान्यख्यापनार्थमिति तत्रैवाय प्रत्यय । 'पूज्यः प्रतीक्ष्य सांशयिक संशयापन्नमानस[२]' इति वदन्निघण्टुकारस्तु सूत्र साधारणं मन्यते । एतदात्रेयन्यासकारपदमञ्जरीकारादयो न सहन्ते । शोभन शयोऽस्या. सुशयिका—कपि ह्रस्वे 'प्रत्ययस्थात्कात्' इतीत्वम् । 'उदीचामात स्थाने' इति निषेधस्तु न भवति, 'यकपूर्वत्वे धात्वन्तयो. प्रतिषेध ' इति । शयु

१. शिशु० १०।२३ । २ अ० को० ३।१।५ ।

अजगर —'भृमृशी' इत्युप्रत्य.। शयानक स एव—'आनकन् शीङ्भिय' इत्यान-कन्।शेवा लिङ्गाकृति –'शेवायह्वा' इति वन्नन्तो निपात्यते। शेव सुखम्–'इण्शी-ङ्भ्या वन्' इति वन्। शीधु, शीलम्, शैवालम्, शैवल —'शीङो धुग्लग्वाल ञ्वलञ.' इति धुग्लग्वालञ्वलञ प्रत्यया। अपरे–'शीङ स्थुक्' इति पठन्त प्रत्यय द्वितीयादि मन्यन्ते। 'शीङो धुक्' इत्येव सूत्रम्। अन्ये तूहिना सह पठ्यन्ते। यदाहुरात्रेयादय.—'बाहुलकाद्वालञ्वलञौ' इति। शीलशब्द शीलतेर्वा। शेवलम् इति—बाहुलकाद्वलन्। शेप, शेपमी—'वृञ्शीङ्भ्या रूपस्वाङ्गयो पुट् च' इत्य सुन् पुडागमश्च यथासख्य रूपे स्वाङ्गे च। अकारान्तस्तु शेपशब्द पप्रत्यये। उक्त च कैयटपदमञ्जर्यो —'अकारान्तोऽपि शेपशब्दोऽस्ति' इति। तथा च वार्तिक मपि पठ्यते–'शुन शेपपुच्छलाङ्गूलेषु' इति। शिखा—'शीङो निद्ध्रस्वश्च' इति खप्रत्ययो निद्ध्रस्वश्च धातो। शिखावलो मयूर —'दन्तशिखात्संज्ञायाम्' इति मत्वर्थीयो वलच्। शिखी—'व्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनि। शिखावल नगरम्—'शिखाया वलच्' इति चातुरर्थिको वलच्। शिनि क्षत्रियविशेष —'निप्रत्यये ह्रस्व' इति 'कार्तकौजप' इत्यत्र न्यासे व्युत्पादितम्॥ २२॥

२७ आत्मनेपदिनावुदात्तौ।

२८ यु मिश्रणे[1]। एतदादयस्तौत्यन्ता उदात्ता उदात्तेत। यौति। युत। युवन्ति। यौषि। यौमि –'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति हलादौ पिति सार्वधातुके वृद्धि। अजादो क्ङित्युवङ्। युयाव। युयुवतु। युयविथ। युयुवथु। युयुव। युयाव, युयव। युयुविव—'श्र्युक किति' इतीण्णिषेध क्रादिनियमेन बाध्यते इत्युक्तम्। यविता। यविता। यविष्यति। यौतु, युतात्। युताम्। युवन्तु। युहि—हेरपित्त्वान्न गुणो नापि वृद्धि। यवानि। यवाव—आटि पित्त्वेऽप्यहलादित्वान्न वृद्धि। अयौत्। अयुताम्। अयुवन्। अयौ। अयवम्। युयात्। युयाताम्। युयु। युया। युयातम्। युयात। युयाम्। युयाव—पिद्वचनेषु यासुटो ङित्त्वेन 'पिच्च ङिन्न भवति' इति पित्त्वाभावान्न वृद्धिर्नापि गुण। आशिषि—यूयात्। यूयास्ताम्—'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ। अयावीत्। अयाविष्टाम्। अयावी। अयाविषम्—सिचि वृद्धि। यियविषति—'सनीवन्तर्ध' इत्यादिना सनो वेडागम। गुणावादेशौ। अनयो 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वाद्युशब्दो द्विरुच्यते। 'ओ पुयण्जि' इतीत्वम्। इडभावे युयूषति—'इको झल्' इति सन' कित्त्वान्न गुण। 'अज्झन' इति दीर्घः। योयूयते। योयवीति, योयोति—'उतो वृद्धि' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यनुवृत्तेर्न वृद्धि। यावयति। अयीयवत्—णौ कृतस्य स्थानिव-त्त्वाद्युशब्दस्य द्विर्वचने 'ओ पुयण्जि' इतीत्वे 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ।

---

१ 'मिश्रणेऽमिश्रणे च' इत्यपि क्वचित्पठ्यते। तच्च सायणसम्मतम्।

कर्मणि—यूयते। यूयताम्। अयूयत। यूयेत—यकि 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ। स्यादिषु चिण्वदिट्पक्षे याविष्यते। अयाविषाताम्। याविषीष्ट। याविता। अन्यदा यविष्यते। अयविषाताम्। यविषीष्ट। यविता—इत्यादि। लुङ्लिङोर्ध्वमि मूर्द्धन्यविकल्पाच्चातूरूप्यम्। लुङ्येकवचने 'अच कर्मकर्त्तरि' इति पक्षे सिच्, तस्य च 'वा चिण्वदिट्' इति अयावि, अयाविष्ट, अयविष्ट—इति त्रैरूप्यम्। याव्यम्—'आ सुयुवपि' इत्यादिना ण्यत्। वृद्धौ 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यावादेश। यव्यम्—इति युनातेर्यति। 'सानुबन्धकत्वादिह नाय गृह्यते' इति न्यासे। योत्रम्—'दाम्नी' इत्यादिना ष्ट्रन्। सयाव—'समि युद्रुदुव' इति घञ्। समोऽन्यत्र प्रयव—'ऋदोरप्'। उद्याव—'उदि श्रयतियौति' इति घञ्। यौतीति निर्देशाद् युनाते उद्यव इति। उद्यावो भक्ष्यविशेष—'अध्यायन्यायोद्याव' इति सञ्ज्ञाया करणाधिकरणयोर्घञि निपात्यते। यूति—'ऊतियूति' इति क्तिनि दीर्घत्वमन्तोदात्तत्व च निपात्यते। प्रहयुति इत्येतत्तु युनाते। 'यूतिरिति निपातन यौतेरेव' इति वृत्तिन्यासयो। यौत्यत्र रसादिकमिति यव—'पुंसि सञ्ज्ञायाम्' इति घ। यवन—नन्द्यादित्वाल्ल्यु। दुष्टो यवो यवानी। यवनाना लिपि यवनानी—'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीषानुकौ। तत्र 'यवाद्दोषे' 'यवनाल्लिप्याम्' इत्युक्तम्। 'यवनीमुखपद्मानाम्[1]' इति प्रयोग पुयोगलक्षणे ङीषि। यवाना भवनं क्षेत्रं यव्यम्, यवक्यम्—'यवयवकषष्टिकाद्यत्' इति यत्। यव एव यवक। यवस्य विकारो याव, स एव यावक—'यावादिभ्य कन्' इति कन्। रञ्जनद्रव्ये यावकमिति सञ्ज्ञाया ण्वुलि। यवमान्—'मादुपधायाश्च' इति वत्वमयवादिभ्य इति निषेधान्न भवति। युत्वा। युत—'श्र्युक किति' इतीण्निषेध। युतमित्यत्र 'यस्य विभाषा' इति वा नेट्। यूप—'कुयुभ्या च' इति पप्रत्ययो दीर्घश्च। यूका—'अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च' इति कनि दीर्घ.। यवसम्—'ऋतन्यञ्जि' इत्यादिना सप्रत्यय। यवास—'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ। युवा—'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन्। भसञ्ज्ञाया 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणे यून—इत्यादि। 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणनिषेध पूर्वस्य। यूनो भावकर्मणी यौवनम्, यौनिका—'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्', 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च' इत्यणवुञौ। स्वभावाद् वुञ् स्त्रियाम्। 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणम् 'अतद्धिते' इति निषेधान्न भवति। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपोऽपि न भवति। 'अन्' 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान' इति चाण्वुञो प्रकृतिभावात्। यविष्ठ, यवीयान्—'स्थूलदूर' इत्यादिनेष्ठेयसुनोयणादिपरलोपे पूर्वस्य च गुण। कनिष्ठ, कनीयान्—'युवाल्पयो कनन्यतरस्याम्' इति वा कनादेशो 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभाव। यवयति। कनयति—णाविष्ठवदिति यणादिलोपगुणौ, 'युवाल्पयो.' इति कनादेशश्च पक्षे। भाष्यकारप्रयोगाद्

1 रघु० ४।६१।

वृद्धयभाव । स्त्रियाम् 'यूनस्ति' इति तिप्रत्यये युवति । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' इति वा ङीषि युवती इति । युवती पश्येत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'श्वयुव' इति सम्प्रसारणं न भवति, 'श्वादीना प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तत्वात्। तिप्रत्यये यून पदत्वान्नलोप । युवतीना समूहो यौवनम्—'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यण् । युवत्या भावकर्मणी यौवनम्, यौवनिका—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'हायनान्त' इत्यण्, मनोज्ञादित्वाद् वुञ् च। 'भस्याढे तद्धिते' इति पुवद्भाव सर्वत्र । 'भिक्षादिषु युवतिशब्दस्य पाठसामर्थ्यात्पुवद्भावो न' इति वृत्तौ। सामर्थ्यं च—यदि स्यात्पुवद्भाव 'भस्याढे तद्धिते पुंवद्भाव' 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति प्रत्यये भाविनि पूर्वमेव पुवद्भावविधानाद्युवशब्दस्य च कनिनन्तत्वेनाद्युदात्तत्वात् 'तस्य समूह' इत्येवाणि सिद्धे पुन पाठोऽनर्थक । पुंवद्भावे तु युवतिशब्दस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् 'अनुदात्तादे' इत्यञो बाधनार्थं पाठो युज्यते। यथा तु वार्त्तिक तथा पुंवद्भाव इष्यते। यदाह—'भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्य पुवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इति। युवखलति, युवाखलति, युवति खलति—'युवाखलतिपलितवलिनजरतीभि' इति विशेषणसमास । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दस्य ग्रहणम्। तस्य 'पुवत्कर्मधारय' इति पुंवत्त्वम्। एव युवपलिता इत्यादि। जरतीशब्देन स्त्रीलिङ्गेन युवशब्दस्य सामानाधिकरण्यानौचित्याद्युवतिशब्दस्य समास । युवजरन्नित्येतत्तु जरद्भिरिति पाठादिति व्याख्यातार । स्त्रीलिङ्गपाठस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया ज्ञापनार्थ । इभयुवति—'पोटायुवति' इत्यादिना विशेषणसमास । आर्ययुवा। आर्ययुवानो—इत्यत्र 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वम् 'युवादीना प्रतिषेध' इति प्रतिषिध्यते। आर्ययून इत्यादौ च 'एकाजुत्तरपदे' इति 'प्रातिपदिकान्त' इति च णत्वं 'युवादीना प्रतिषेध' इत्येव निषिध्यते। अयममिश्रणार्थोऽपि। तथा च दृश्यते—'अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानाम्' इति । 'युञ् बन्धने' इति क्र्यादौ, 'यु जुगुप्सायाम्' इत्याकुस्मीय ॥ २३ ॥

२९ रु शब्दे। रौति इत्यादि यौतिवत्। विशेषस्तु 'तुरुस्तुशम्यम सार्वधातुके' इति हलादौ सार्वधातुके पक्षे ईडागम शब्विषये रवीति। रुवीत—इत्यादि। अशब्विषये तु विकरणेन सार्वधातुकस्य व्यवधानादीटोऽप्रसङ्ग । रुरूषति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यनिट्त्वम्। रोरूयते। रोरवीति, रोरोति। रोरुवीत, रोरुत—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'तुरुस्तु' इतीड्विकल्प । रवण—'चलनशब्दार्थात्' इति युच्। सराव—'उपसर्गे रुव' इति घञ्। 'प्राणा उपरवा' इति प्रयोग पुंसि सञ्ज्ञाया घे द्रष्टव्य । 'उपसर्गे' इति वचनादनुपसृष्टादपि रव । 'बाहुलकाद् घञपि' इत्यात्रेय, राव इति । आराव, आरव—'विभाषाऽङि रुप्लुवो' इति पक्षे घञ्। तदभावेऽप्। रवि—'अच इ' इतीप्रत्यय । 'तुरस्तुशम्यम' इत्यत्र वृत्तौ

'तुरिति सौत्रो धातु.' इति । अत्र न्यासे 'वृद्ध्यर्थ इत्येके । हिंसार्थ इत्यपरे, यस्य च लुग्विकरणत्वं स्मर्यते' इति । वर्द्धमानश्च 'तु वृद्धिहिंसयोरदादौ स्मर्यते' इति । हरदत्तस्तु वृद्ध्यर्थत्वमभिधाय 'गत्यर्थ इत्येके, हिंसार्थ इत्यपरे' इति । त्रिष्वपीति बोधिन्यासे । "उत्तवीति इति 'बहुल छन्दसि' इति शपो लुक्" इति पदमञ्जर्यां यद् दृश्यते तद्दुर्विन्यस्तकाकुपदजनितभ्रान्तिभिर्लेखकैरिहापि शम्यमोर्वक्ष्यमाण लिखितमिति बोद्धव्यम्, न तु तत्प्रामाण्यादय न्याय्यविकरण इति । न्याय्यविक रणत्वे हि न्यासादिविरोधप्रसङ्ग स्यात् । किं च —'शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि कृते हलादिसार्वधातुकमनन्तर संभवति' इति वृत्तिविरोध स्यात् । तौति इत्यादि रौतिवदुदाहार्यम् । 'उता च रुस्नुवौ क्षुव तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुव.' इति सेट्प्रकरणेऽस्यापाठादनिट्त्वम् । तोता । तोष्यति—इत्यादि । थलि क्रादिनियमा-दिड्विकल्प —तुतोथ, तुतविथ इति । तुतावयिषात । अतूतवत्—इत्यत्राभ्यासस्य पुयण्जपरत्वाभावादित्व न भवति । आपिशलास्तु—'तुरस्तुशम्यम. सार्वधातुके छन्दसि' इति पठन्त सर्वत्रेद छान्दसमाहु । रवते इति गतिरेषणयो शपि ॥२४॥

३० णु स्तुतौ । नौति इत्यादि यौतिवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् इत्यत्र पुयण्जपरत्वाभावादभ्यासस्य नेत्वम् । नुनूषति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यनिट्त्वे 'इको झल्' इति सन कित्त्वे 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घ । प्रणौति—'उपसर्गा दसमासेऽपि' इति णत्वम् । प्रणुनाव इत्यादौ 'उभौ साभ्यासस्य' इति साभ्या सस्यानितेर्णत्वविधानाज्ज्ञापकात्तत पूर्वमेव द्विर्वचनमिति परस्य णत्व न भवति, व्यवधानात् । न च णत्वस्य द्विर्वचने पूर्वत्रासिद्धत्वेन न भविष्यतीति वाच्यम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्युक्तत्वादित्यात्रेय । हरदत्तस्तु—"'उभौ साभ्यासस्य' इत्यनेन 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्व ज्ञाप्यते" इति णत्वस्या-सिद्धत्वाद् नुशब्दस्य द्विर्वचने परस्य व्यवधानादणत्वमाह । आनुते सृगाल 'आङि नुपृच्छ्योरुपसङ्ख्यानम्' इति तङ् । आङ्पूर्वोऽयं स्वभावादुत्कण्ठापूर्वके शब्दने वर्तते । तदुक्त न्यासे—'अय धातुरुत्कण्ठापूर्वके शब्दने आङुत्तर प्रवर्त्तते' इति । कैयटपदमञ्जर्योरप्युदाहरणस्य सोत्कण्ठ शब्द करोतीत्यर्थ उक्त । आनुवाते । आनुवते । आनुषे । आनुवे । आनुवहे । आनुनुवे । आनुनुविषे । आनुनुविध्वे, आनु-नुविढ्वे । आनुनुवहे । आनविता । आनविष्यते । आनुताम् । आनुष्व । आनवै । आनुत । आनुथा । आनुवि । आनुवीत । आनुवीथा । आनुवीय । आशिषि आन-विषीष्ट । आनविष्ट । आनविष्ठा । आनविषि । आनुनूषते । यङ्लुक्यप्ययन्तङ् भवति—आनोनुत इति । दीर्घान्तोऽय तुदादौ ॥ २५ ॥

३१ टुक्षु शब्दे । क्षौति । चुक्षाव । क्षविता इत्यादि यौतिवत् । विक्षाव —'वौ क्षुश्रुव ' इति घञ् । क्षवथु —'ट्वितोऽथुच्' । क्षुमा अतसी—'अर्त्तिस्तु' इत्या-दिना मन् । बाहुलकान्न गुण । क्षुरम्—'ऋज्र' इत्यादिना रन् ॥ २६ ॥

३२ क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । चुक्ष्णाव । चुक्ष्णुवतु । चुक्ष्णुवु । क्ष्णविता इत्यादि यौतिवत् । **सक्ष्णुते शस्त्रम् । सचुक्ष्णुवे । सक्ष्णविता । सक्ष्णविष्यते । सक्ष्णुताम् । समक्ष्णुत । सक्ष्णुवीत । सक्ष्णुविषीष्ट । समक्ष्णविष्ट । सचुक्ष्णूषते—'सम** क्ष्णुव.' इति तङ् ॥ २७ ॥

३३ ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नविष्यति । स्नौतु । अस्नौत् । स्नुयात् । स्नूयात् । अस्नावीत् । सुस्नूषति—'स्तौतिण्योरेव' इति न षत्वम् । **सोष्णूयते । सोष्णवीति, सोष्णोति । स्नावयति । असुष्णुवत् । कर्मणि—स्नूयते । सुष्णुवे । सुष्णुषे । सुष्णुध्वे । सुष्णुवहे । स्नोता । स्नोष्यते । स्नूयताम् । अस्नूयत । स्नूयेत । आशिषि—स्नोषीष्ट । अस्नावि । अस्नोषाताम्** इत्यादि । 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इत्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्य स्नुक्रमिभ्या परस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येण्निषेव । प्रस्नवितेवाचरति प्रस्नवित्रीयते इत्यत्रात्मनेपदेन समानपदस्यत्वेऽपि निषेधात्प्रागेवान्तरङ्गत्वादिडागम प्रवर्त्तत इति पदमञ्जर्यादौ व्यवस्थापितम् । अस्माभिरपि क्रमतावेवं प्रतिपादितम् । स्यादिषु पक्षे चिण्वदिटि स्नाविष्यते इत्याद्युदाहार्यम् । कर्मकर्त्तरि तु 'न दुहस्नुनमा यक्चिणौ' इति यक्चिणौ न भवत । **प्रस्नुते गौ स्वयमेव । प्रस्नुता गौ स्वयमेव । प्रास्नुत गौ स्वयमेव । प्रस्नुवीत गौ स्वयमेव । प्रास्नोष्ट गौ स्वयमेव** इति । ननु कर्मवदित्यतिदेशेन प्राप्ते 'चिण्भावकर्मणो' इति चिणि 'न दुहस्नुनमाम्' इति प्रतिषिद्धेऽपि 'अच कर्मकर्त्तरि' इति वैकल्पिकश्चिण् पक्षे कस्मान्न भविष्यति, न चैव सति स्नुग्रहणमनर्थक स्यादिति वाच्यम्, तस्य यङ्निषेधार्थत्वेनाप्युपपत्ते ? नेष दोष, कर्मवदित्यतिदेशेन नित्य प्राप्तस्य चिण स विकल्प, अस्य तु 'न दुहस्नुनमाम्' इति चिणोऽतिदेश एव निषिध्यते । तथा च वृत्ति—'प्राप्तविभाषेयम्' इति । न चोभयत्रविभाषाश्रयणेन चिण प्रसङ्ग, आश्रीयमाणेऽप्युभयत्रविभाषात्वे यत परत्वात् 'न दुहस्नुनमाम्' इति प्रतिषेध एव भविष्यति । अत्रात्रेय—'न दुहस्नुनमाम्' इति चिण्वद्भावस्यापि निषेध ' इत्याह । सूत्रे वृत्तौ च यक्चिणोरेव निषेध इति तस्याभिप्रायो मृग्य । स्नुषा—'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्य क्स ' इति क्स ॥२८॥

३४. युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत [1] ।

३५ तोतिस्त्वनुदात्त [1] ।

३६ ऊर्णुञ् आच्छादने ।

३७. उदात्त उभयतोभाष । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुषे । ऊर्णुवहे । ऊर्णुनुवे । ऊर्णुनुविध्वे, ऊर्णुनुविढ्वे । ऊर्णुनुविवहे—'असंयोगाल्लिट्' इति लिट कित्त्वान्न गुण । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नुशब्दस्य द्विर्वचनम् । रेफस्य तु 'न न्द्रा' इति न भवति। नोपधोऽयम्। णत्वं तु साहितिकम्, तच्च द्विर्वचने सिद्धमिति कृते द्विर्वचने

१–१ सूत्रद्वयमिदं क्षीरस्वामी न पठति, मैत्रेयश्च द्वितीयं सूत्रम् ।

पूर्वस्य णत्वम्, परस्य तु व्यवधानान्न भवति। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतत् 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गान्न प्रवर्त्तते इति नौतावुक्तम्। 'सूचिसूत्रि' इत्यत्र हरदत्तेनाप्ययमर्थ स्फोरित । 'ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम्' इत्याम्प्रतिषेध । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णुविष्यते, ऊर्णविष्यते—'विभाषोर्णो' इतीडादे प्रत्ययस्य पक्षे ङित्त्वान्न गुण । ऊर्णुताम् । ऊर्णुष्व । ऊर्णवै—आटि गुणावौ । और्णुत । और्णुथा । और्णुवि । और्णुवहि । ऊर्णुवीत । ऊर्णुवीयाताम् । ऊर्णुवीथा । ऊर्णुवीय । ऊर्णुविवहि । आशिषि—ऊर्णुविषीष्ट, ऊर्णुविषीढ्वम्, ऊर्णुविषीध्वम् । ऊर्णुविषीय—ङित्त्वपक्षे उवङ् । अन्यदा तु गुण ऊर्णविषीष्ट इत्यादि । और्णविष्ट । और्णविष्ठा । और्णविषि । ङित्त्वपक्षे उवङ् उदाहार्य—और्णुविष्ट इत्यादि । ऊर्णौति, ऊर्णोति । ऊर्णुत । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णौषि, ऊर्णोषि । ऊर्णौमि, ऊर्णोमि—'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति हलादौ पिति सार्वधातुके पक्षे वृद्धि ,अन्यदा गुण । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतु । ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ । ऊर्णुनुविव, ऊर्णुनविव—'विभाषोर्णो' इति ङित्त्वविकल्पनात् पक्षे उवङ् । अन्यदा गुण । अन्यत्र 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति नित्य कित्त्वादुवङेव । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णुविष्यति, ऊर्णविष्यति । ऊर्णौतु, ऊर्णोतु । और्णोत् । और्णुताम् । और्णो । और्णवम्—'ऊर्णोते' इत्यधिकृत्य 'गुणोऽपृक्ते' इति वृद्ध्यपवादो गुण । ऊर्णुयात् । ऊर्णुया । ऊर्णुयाम्—'ङिच्च पिन्न भवति' इति पित्वाभावान्न वृद्धि , नापि गुण । आशिषि ऊर्णूयात् इत्यादि । और्णावीत् । और्णावी । और्णाविषम्—'ऊर्णोतेर्विभाषा' इतीडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धि । अन्यदा गुणोऽङित्त्वपक्षे, ङित्त्वपक्षे तूवङ् । और्णवीत्, और्णुवीत् इत्यादि । ऊर्णुनूषति, ऊर्णुनविषति, ऊर्णुनुविषति—'सनीवन्त' इतीडभावपक्षे 'इको झल्' इति कित्त्वम्, इटि तु पूर्ववद्वा ङित्त्वम् । ऊर्णोनूयते—'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङ् । ऊर्णोनौति—'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धि । 'नाभ्यस्तस्य' इति निषेधोऽभ्यस्तस्येहानङ्गत्वान्न भवति । 'ऊर्णोतेविभाषा' इति वृद्धिविकल्पस्तु श्तिपानिर्देशान्नाशङ्क्य । अत एव 'गुणोऽपृक्ते' इति गुण श्चापृक्ते । ऊर्णोनुवन्तीत्यत्र 'अदभ्यस्तात्' इत्यद्भावो न भवति, अभ्यस्तस्यानङ्गत्वात् । पारार्यणिकास्त्वङ्गस्येत्यनाश्रित्याद्भावमिच्छन्ति । अङ्गाधिकार. कथं बाध्येतेति तच्चिन्त्यम् । लुङि ऊर्णोतेरिरति श्तिपा निर्देशाद् वृद्धिविकल्पो नेति नित्या सिचिवृद्धिर्भवति—और्णोनावीत् इत्यादि । 'विभाषोर्णो' इति ङित्त्वपक्षे उवङ्—और्णोनुवीत् इत्यादि । ऊर्णावयति । और्णुनुवत्—अत्र 'णौ कृतं स्थानिवत्' इति नुशब्दस्य द्विर्वचने उपधाह्रस्वत्वे 'दीर्घो लघो' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति, 'चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास' इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । अत्र त्वङ्गावयवस्याभ्यासो न त्वङ्गस्य । ऊर्णुत्वा—'श्र्युक. किति' इत्यनिट्त्वम् । अत्र यद्यप्येकाच इत्यनुवर्त्तते, तथापि न दोष , अस्य नुवद्भावात् । उक्तं च—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धि प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेड्डुपग्रहात् ॥

इति । ऊरु.—'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' इत्युप्रत्यये नुशब्दलोप । उरु—'महति ह्रस्वश्च' इति ह्रस्वश्च धातो । रम्भेवोरू यस्या सा रम्भोरू—'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्यय । सहितोरू । शफोरू । लक्षणोरू । वामोरू—'सहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूर्वन्ताद्बहुव्रीहेरूङ् प्रत्यय । शफशब्द सहितपर्याय । सहितोरू—हितेन सहित सहितम् । सहोरू, सहशब्दस्सहितवचन—'सहितसहाभ्या च' इत्यूङ् । अतिशयेनोरु वरिष्ठ । वरीयान् । उरोर्भावकर्मणी वरिमा—पृथ्वादित्वादिमनिच् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेश । उरुमाचष्टे वारयति—अत्र 'णाविष्ठवत्' इति वरादेशे वृद्धि । टिलोपस्तु 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न भवति । ऊर्णा—'ऊर्णोतेर्ड' इति डप्रत्यय । ऊर्णायु—'ऊर्णाया युस्' इति मत्वर्थो युस् । सित्त्वात् 'सिति च' इति पदत्वाद्भत्वाभावात् 'यस्य' इति लोपो न भवति। ऊर्णा नाभौ यस्य स ऊर्णनाभ—'अच्प्रत्यन्वव' इत्यत्राजिति योगविभागात्समासान्त । 'ङ्यापो सञ्ज्ञाछन्दसो' इति ह्रस्व ॥ २९ ॥

३८ द्यु अभिगमने ।

३९ अनुदात्त उदात्तेत् । द्यौति । दुद्याव । दुद्युवतु । दुद्यविथ, दुद्योथ । दुद्युव । दुद्याव । दुद्यव, दुद्युविव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । द्योता । द्योष्यति । द्यौतु, द्युतात् । द्युहि । द्यवानि । अद्यौत् । अद्युताम् । अद्यौ । अद्यवम् । द्युयात् । द्युयाताम् । द्युया । द्युयाम् । आशिषि—द्यूयात् इत्यादि । अद्यौषीत्। अद्यौष्टाम् । अद्यौषी । अद्यौषम् । दुद्यूषति । दोद्यूयते । दोद्योति, दोद्यवीति । द्यावयति । अदुद्यवत्। द्युत्वा । द्युत—'केचिदस्य सेट्त्वमिच्छन्ति' इति धातुपारायणे। तत् 'उता च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुव' इत्युकारान्तसेट्परिगणने पाठाभावादिच्छामात्रम् ॥ ३० ॥

४०. षु प्रसवैश्वर्ययो ।

४१ अनुदात्त उदात्तेत् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । 'ॐमिति ब्रह्मा प्रसौति' । सुषाव । सोता इत्यादि द्युवत् । असौषीत्—इत्यत्र 'स्तुसुधूञ्भ्य.' इतीड्विकल्पो न भवति, यतस्तत्रोभयतो ञितो. स्तुञ्धूञो. साहचर्यात् ञित सुनोतेरेव ग्रहणम्, न पुनरस्याञितो लुग्विकरणस्यापि । सुषवी प्रसवशीला—पचाद्यचि सुषामादित्वात्षत्वम् । गौरादित्वान्ङीष् । धात्वन्तराद्वा ॥ ३१ ॥

४२ कु शब्दे ।

४३ अयमप्यनुदात्त उदात्तेत् । कौति । चुकाव । चुकविथ, चुकोथ । चुकुविव । कोता—इत्यादि पूर्ववत् । चोकूयते । चोकोति, चोकवीति इत्यत्र 'न कवतेर्यङि' इत्यभ्यासस्य कुत्वनिषेध शपा निर्देशान्न भवति । कवि—'अच इ' इतीप्रत्यय. । कवे कर्म काव्यम्—ब्राह्मणादिषु दर्शनात्ष्यञ् । अव्यक्ते शब्दे कवते इति गतं शपि । अयमनिट् चेति रौतरनन्तरं नोक्त ॥ ३२ ॥

४४. ष्टुञ् स्तुतौ ।

४५ अनुदात्त उभयतोभाष । स्तुते । स्तुवाते । स्तुवते । स्तुषे । स्तुध्वे । स्तुवे । स्तुवहे । तुष्टुवे । तुष्टुवाते । तुष्टुविरे । तुष्टुषे । तुष्टुध्वे । तुष्टुवहे—अभ्यासे खय शेष । क्रादिषु पाठादिडभाव. । स्तोता । स्तोष्यते । स्तुताम् । स्तुवाताम् । स्तुष्व । स्तुध्वम् । स्तवै । अस्तुत । अस्तुवाताम् । अस्तुथा । अस्तुवि । स्तुवीत । स्तुवीयाताम् । स्तुवीथा । स्तुवीय । आशिषि—स्तोषीष्ट इत्यादि । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् । अस्तोष्ठा । अस्तोढ्वम् । अस्तोषि । हलादौ सार्वधातुके शब्विषये यदा 'तुरुस्तुशम्यम ' इतीट् तदा–स्तुवीते । स्तुवीषे । स्तुवीध्वे । स्तुवीवहे । स्तुवीताम् । स्तुवीष्व । स्तुवीध्वम् । अस्तुवात । अस्तुवीथा । अस्तुवाध्वम् । अस्तुवीवहि इति । लिडि सलोपेऽहलादित्वान्नेट्प्रसङ्ग । अन्यत्र सार्वधातुके विकरणेन व्यवधानान्नै वास्तीट प्राप्ति । स्तोति, स्तुवीति । स्तुत , स्तुवोत । स्तौषि, स्तवीषि । स्तौमि, स्तवीमि । स्तुव , स्तुवीव —तिप्सिपोरीट्पक्षे गुण । अन्यदा वृद्धि । अन्यत्रेटि सर्वत्रोवङ् । तुष्टाव । तुष्टोथ । तुष्टुव—थलि भारद्वाजनियम बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् क्रादिप्रतिषेध एव भवति । स्तोता । स्तोष्यति । स्तौतु, स्तवीतु, स्तुवीतात् । स्तुताम्, स्तुवीताम् । स्तुवन्तु । स्तुहि, स्तुवीहि—हेरपित्त्वात् ङित्त्वान्न गुण., नापि वृद्धि । स्तवानि । अस्तोत्, अस्तवीत् । अस्तुताम्, अस्तवीताम् । अस्तुवन् । अस्तौ , अस्तवी । अस्तवम् । अस्तुव, अस्तुवीव । स्तुयात् , स्तुवीयात् । स्तुयाताम्, स्तुवीयाताम् । स्तुयु , स्तवीयु । स्तुया , स्तुवीया । स्तुयातम्, स्तुवीयातम् । स्तुयाम्, स्तुवीयाम्—अत्र यासुटि पिद्वचनेषु 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धि 'ङिच्च पिन्न' इति पित्त्वनिषेधान्न भवति । आशिषि—स्तूयात् इत्यादि । अस्तावीत् । अस्तावीष्टाम् । अस्तावी । अस्ताविषम्—'स्तुसुधूञ्भ्य परस्मैपदेषु' इतीटि सिचि वृद्धि. । अभिष्टौति । अभ्यष्टौत्—'उपसर्गात्सुनोति' इति 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति च षत्वम् । पर्यस्तौत् , पर्यष्टौत्—'सिवादीना वाड्व्यवायेऽपि' इति परिनिविभ्य. परस्याड्व्यवाये वा षत्वम् । अग्निष्टुत्—'क्विप् च' इत्यग्नावुपपदे क्विप् । अग्निष्टोम । ज्योतिष्टोम । आयुष्टोम —'अर्तिस्तु' इत्यादिना मन्प्रत्ययान्तस्तोमशब्द । एते यज्ञविशेषा । 'अग्ने स्तुत्स्तोमसोमा ', 'ज्योतिरायुष स्तोम ' इति षत्वम् । परिस्तोम —इत्यत्र 'उपसर्गात्' इत्यादिना षत्वम् 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति न भवति । स्तुत्य —'एतिस्तु' इत्यादिना क्यप् । क्यबिति वर्त्तमाने पुन क्यब्ग्रहणात् अवश्यस्तुत्य इत्यत्राप्यावश्यके ण्यत बाधित्वा क्यबेव । मयूरव्यंसकादित्वात्समास' । 'लुम्पेदवश्यम कृत्ये' इत्यवश्यमो मलोप । प्रावस्तुत्—'भ्राजभास' इत्यादिना ताच्छीलिक क्विप् । आयतस्तू'—'क्विब् वचि' इत्यादिना क्विब्दीर्घौ । स्तोत्रम्—'दाम्नी' इत्यादिना ष्ट्रन् । प्रस्ताव.—'प्रे द्रुस्तुस्रुव.' इति घञ् । यज्ञकर्मणि छन्दोगा यत्र

देशे समेत्य स्तुवन्ति स सस्ताव —'यज्ञे समि स्तुव' इति घञ् । अन्यत्र सस्तव । स्तूयतेऽनयेति स्तुति —'श्रुयजीषिस्तुभ्य करणे' इति क्तिन् । स्तवमर्हति स्तव्य – 'दण्डादेराकृतिगणत्वाद्यत्' इत्यात्रेय । सस्तवान —'सम्यानच् स्तुव' इत्यानच् । अयं बहुलवचनात्केवलादपि भवति, निच्च भवति । 'मृडा जरित्रे रुद्रस्तवान' इति ॥ ३३ ॥

४६ ब्रूञ् व्यक्ताया वाचि ।

४७ अनुदात्त उभयतोभाष । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूषे । ब्रुवे । ब्रूवावहे । ऊचे । ऊचाते । ऊचिषे । ऊचिध्वे । ऊचे । ऊचिवहे—'ब्रुवो वचि.' इत्यार्द्धधातुकविषये वच्यादेश. । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् । वक्ता । वक्तासे । वक्ताहे । वक्ष्यते- 'पचि वचिम्' इति व्याघ्रभूतिवचनादनिट्त्वम् । ब्रूताम् । ब्रुवाताम् । ब्रूध्वम् । ब्रवै । ब्रवावहै । अब्रूत । अब्रूथा । अब्रुवि । ब्रुवीत । ब्रुवीयाताम् । ब्रुवीथा । ब्रुवीय । ब्रुवीवहि— आशिषि वक्षीष्ट । वक्षीष्ठा । वक्षीय—आर्द्धधातुकत्वाद्वच्यादेश । अवोचत । अवोचेताम् । अवोचन्त । अवोचथा । अवोचि । अवोचावहि—'अस्यतिवक्ति' इतिच्लेरङ् कर्त्तरि । 'वच उम्' इत्युमागमो मित्त्वादन्त्यादच पर । 'आद्गुण' । अवक्ष्यत । सर्वेष्वेषु वचिग्रहणेष्वादेशस्यापि ग्रहणमुक्तं वृत्त्यादौ । ब्रवीति । ब्रूत । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथ । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूव —'ब्रुव ईट्' इति हलादौ पितीडागम । आह । आहतु । आहु । आत्थ । आहथु —'ब्रुव पञ्चानामादित आहो ब्रुव.' इति ब्रुवो लट परस्मैपदानामादित पञ्च णलादयो हि यथासंख्यं वा भवन्ति, धातोश्चाहादेश । अकार उच्चारणार्थं । थलि 'आहस्थ' इति हकारस्य थकारे 'खरि च' इति चर्त्वम् । आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावेन ब्रुव ईड् न भवति, 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेध' इति प्रतिषेधात् । उवाच । ऊचतु । ऊचु । उवचिथ, उवक्थ । ऊच । उवाच, उवच । ऊचिव—पिति 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अन्यत्र तु 'वचिस्वपि' इति । तच्च परत्वाद् द्विर्वचनात्पूर्वमेव भवति । वलादौ क्रादिनियमादिट् । थलि 'उपदेशेऽत्वत.' इतीण्निषेधो न भवति । तत्रोपदेशग्रहणस्य 'धातूपदेशेऽत्वत' इति व्याख्यानात् । अय चादेशोत्तरकाल धातु, नोपदेशे । वक्ता । वक्ष्यति । ब्रवीतु, ब्रूतात् । ब्रूताम् । ब्रूहि । ब्रूतम् । ब्रवाणि— हि-तातङोर्ङित्त्वात् 'ङिच्च पिन्नभवति' इत्यपित्त्वादीण् न भवति । अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रवी । अब्रवम् । ब्रूयात् । ब्रूयाताम् । ब्रूया । ब्रूयाम् । ब्रूयाव—पिद्वचनेषु यासुटि ङित्त्वात्पित्त्वाभावादीडागमाभाव । आशिषि–उच्यात् । उच्यास्ताम् इत्यादि । 'किदाशिषि' इति कित्त्वात्सम्प्रसारणम् । अवोचत् । अवोचताम् । अवोच । अवोचम्—अङ्युमागम 'वच उम्' इति । कर्मणि—उच्यते । अवाचि इत्यादि । कर्मकर्त्तरि 'यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञाम्' इति यक्चिणो. प्रतिषेधाच्छब्लुको भवत. । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव इति ।

विवक्षति, विवक्षते। वावच्यते। यङ्लुक्ययं न वच्यादेश, यङ आर्द्धधातुकस्य लुका विषयत्वापहारात्। अस्य चोपपादनं चष्टौ कृतम्।

अनूचान —'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति भूते लिट कर्त्तरि कानचि निपात्यते। अनेनैव निपातनेन भूते वा लिडनुमीयते। तस्य च नित्यं कानजिति न तिडा श्रवणप्रसङ्ग। विकल्पेनानुमानाच्चेणादिधातुविशेषविषयेणानेन लिटा धातुसामान्यविहितस्य लुडो न बाध। 'अनद्यतने लङ्' परोक्षे लिट्' इत्यत्राप्यस्य योगस्यानुवर्त्तनादिणादौ भूतसामान्ये सावकाशस्यास्य लिटो भूतविशेषविषयाभ्या पराभ्या लङ्लिड्भ्या न बाध इति भाष्यादौ स्थितम्। प्रवचनीयो ब्राह्मण। प्रवचनीय अनुवाक —'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तृकर्मणोरनीयर्। गुणमुक्तवान् गुणवचन —'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् कर्तरि। वाच्यम्—'आर्द्धधातुके' इति विषयसप्तमीत्वात्प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वच्यादेशे हलन्तलक्षणो ण्यद् भवति। 'चजो. कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वस्य 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इति निषेध.। शब्दसज्ञाया तु कुत्वमेव—वाक्यम् इति। प्रकर्षेणोच्यते इति प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेष.। तत्र शब्दसंज्ञात्वेऽपि 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इति कुत्वं निषिध्यते। तत्र प्रवचिग्रहण शब्दसज्ञार्थम्। अपरे पुनराहु.—"प्रपूर्वो वचिरशब्दसज्ञायामेव वर्त्तते। प्रवाच्य इति ग्रन्थविशेषप्रतीतिस्तु प्रकरणादिनेत्यत्राप्यशब्दसज्ञायामित्येव कुत्वनिषेधस्य सिद्धत्वात्प्रवचिग्रहणं नियमार्थम्—'अशब्दसंज्ञायामिति निषेध सोपसर्गत्वे प्रपूर्वस्यैव' इति। उपसर्गान्तरयोगे विवाक्यमिति कुत्वं भवति" इति। एतच्च भाष्ये दूषितम्—'यत इदं कुत्वमहर्विशेष एवेष्यते, अन्यत्र त्वविवाच्यमित्येव भवितव्यम्' इति। अहर्विशेषश्च द्वादशाहे अभितोरात्रे मध्ये दशरात्रस्तस्य दशममह। तथा चाश्वलायन.—'नास्मिन्नहनि केनचित्कस्यचिद्वाच्यमविवाक्यमित्याचक्षते' इति। अहर्विशेषे कुत्वं तु पृषोदरादित्वात्, न्यङ्क्वादित्वाद्वा द्रष्टव्यम्। वाक्—'क्विब्वचिप्रच्छि' इत्यादिना क्वावसम्प्रसारणं दीर्घत्वं च। वाचा—'आपं चैव हलन्तानाम्' इति टाप्। वागस्यास्तीति वाग्मी—'वाचो ग्मिनि' इति ग्मिनि.। पदत्वात्कुत्वे जश्त्वम्। कुत्सिता वागस्यास्तीति वाचाल, वाचाट —'आलजाटचौ बहुभाषिणि' इत्यालजाटचौ। बहुभाषिग्रहणं कुत्सितोपलक्षणार्थम्। सन्दिश्यमाना सन्दिश्यमानस्य वा वाक् वाचिकम्—'वाचो व्याहृतार्थायाम्' इति व्याहृतार्थत्वोपाधिकाद्वाच स्वार्थे ठक्। वाचिकञ्च पूर्वमेव दूतम्प्रति स्वामिनोक्तार्थमिति व्याहृतार्थं भवति। अपर आह—लेख्यादिनाऽवधारितेऽर्थे प्रवर्त्तमाना वाग्वाचिकमिति। तथा च माघे 'निर्द्धारितेऽर्थे लेख्येन खलूक्त्वा खलु वाचिकम्[1]' इति। 'स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति वाचिकशब्दस्य नपुंसकत्वम्।

---

[1] शिशु० २।७०। 'लेखेन' इति तत्रस्थ. पाठ.।

वाचोयुक्ति.—'वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु' इति षष्ठ्या अलुक् । ब्राह्मणिब्रुवा—'कुत्सितानि कुत्सनै' इति कर्मधारय । 'चेलादयो वृत्तिविषये कुत्सन वचना.' इति प्रागेवोक्तम् । 'घरूप' इति ह्रस्व । अत्रैव सूत्रे ब्रुवेतिनिर्देशात्पचाद्यचि । विदुषीब्रुवा, विदुषिब्रुवा । श्रेयसिब्रुवा, श्रेयसीब्रुवा—'उगितश्च' इति ह्रस्वविकल्प । अनयो पुंवद्भावोऽपीष्यते—विद्वद्ब्रुवा । श्रेयोब्रुवा इति । उक्त्वा । उक्तम् । पौनरुक्तम् । नैरुक्तम्—'अणृगयनादिभ्य' इति भवव्याख्यानयोरण् । पौनरुक्तमधीते वेद वा पौनरुक्तिक —'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' इति ठक् । अयं द्विकर्मक , तत्राप्रधाने लादय उक्ता । अप्रधान्य च विवक्षाधीनमिति माणवको धर्ममुच्यते, धर्मो माणकमुच्यते इत्युभयोरपि कर्मणो पर्यायेण लादयो भवन्ति । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी द्वितीयावद्युगपदुभयत्रापि भवति—माणवकस्य धर्मस्य वक्ता इति । तत्र यस्याप्राधान्यस्य विवक्षा तत्र पक्षे द्वितीयापीष्यते । इह वक्तव्यो माणवको धर्मं देवदत्तेनेत्यादावेकस्मिन्कर्मणि कृत्येनाभिहितेऽन्यस्मिन्कर्मणि कर्त्तरि च 'कर्तृकर्मणो कृति' इति षष्ठी न भवति, 'उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्या प्रतिषेध' इत्यस्य नाथत्यादौ प्रागेवोपपादितत्वात् ॥ ३४ ॥

४८ इण् गतौ । एतदादयो वच्यन्ता परस्मैपदिनोऽनुदात्ता । इङ् त्वात्मनेपदी । 'इणो गा लुङि' इत्यादौ विशेषणार्थो णकार. । एति । इत । यन्ति । एषि । एमि । इव —'इणो यण्' इत्यजादौ किति यणादेश । उपैति—'एत्येधत्यूठ्सु' इत्येजादावेतौ वृद्धि । एवं च 'ऐति स्म राम पथि जामदग्न्य [1]' इति भट्टिप्रयोगवद् 'न पुनरेति गत चतुरं वय' इत्यत्राप्यैतीति वृद्धिरेव पठनीया । 'स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यति' इति, 'हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यत [2]' इत्यादयस्तु प्रयोगा भौवादिकस्यायतीत्यस्येङि पररूपे द्रष्टव्या । आ इत =एत । उपेत इत्यत्र गुणस्यादिवद्भावेन प्राप्तामेत्येधतीति वृद्धिमन्तवद्भावेन प्राप्तम् 'ओमाङोश्च' इति पररूपं परत्वाद् बाधते । इयाय । ईयतु । ईयु । इययिथ, इयेथ । ईय । इयाय, इयय । ईयिव—किति परत्वाद् द्विर्वचनात्पूर्वम् 'इणो यण्' । अकिति तूभाभ्या परत्वाद् गुणवृद्ध्योरयायौ । एषा स्थानिवद्भावाद्यथायोगमेदैतोरिशब्दस्य वा द्विर्वचने किति 'दीर्घ इण किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घ । तत्सामर्थ्यादुत्तरखण्डस्य पुन प्रवर्त्तमानाद्यणोऽन्तरङ्गत्वान्न सवर्णदीर्घ , नाप्यभ्यासह्रस्व । अन्यत्रैचोऽभ्यासह्रस्वत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । यकारस्य विधानसामर्थ्यान्न हलादिशेष. । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । एता । एष्यति । एतु, इतात् । इताम् । यन्तु । इहि । अयानि—'अवैहि मा किङ्करम् [3]' इत्यत्रानेजादित्वादेते 'एत्येधति' इत्यस्याप्रसङ्गादवृद्धिरवद्या । न चाङ्प्रश्लेषेणैजादित्वाद्

१. भ० का० २।५० । २. शिशु० १।२६ । ३. रघु० २।३५ ।

वृद्धि , यतस्तामन्तवद्भावेन 'ओमाङोश्च' इति पररूप बाधते इत्युक्तम् । ऐत् । ऐताम्—'आटश्च' इत्यान्तरतम्यादैकारो वृद्धि । आयन्—अत्रान्तरङ्गत्वाज्ञादेशोऽन्तिभावेऽच्परत्वात् 'इणो यण्' इत्यस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात्पश्चादजादित्वेनाडागम । ऐहि । आयम्—अत्रापि परत्वाद् गुणायादेशयोराव्याकारो वृद्धि । इयात् । इयाताम् । इया । इयाम् । इयाव । आशिषि—ईयात् । ईयास्ताम् – अकृत्सार्वधातुकयो ' इति दीर्घ । समियात् , समियास्ताम् इत्यादौ 'एतेर्लिङि' इत्युपसर्गात्परस्यैतेरार्द्धधातुके लिङि ह्रस्वत्वम् । अभीयात् , प्रेयात् इत्यादावेकादेशस्य ह्रस्वो न भवति, व्यपवर्गाभावात् उपसर्गात्परस्येतिदीर्घस्याभावात् । अन्तादिवद्भावश्च नास्ति, उभयाश्रितत्वात् । आ ईयात् = एयात् । समेयात् इत्यत्रादिवद्भावादेकारस्यैतेर्दीर्घत्वे सम उपसर्गात्परत्वेऽप्यण इति तत्रानुवर्त्तनान्न ह्रस्व । अण्चेह सामर्थ्यात्पूर्व । समीयात् इत्यादिप्रयोगस्तु ई गताविति भौवादिकस्य । अगात् । अगाताम् । अगु । अगा । अगाम् । अगाव—'इणो गा लुङि' इति गादेश । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'आत ' इति झेर्जुस् । 'उस्यपदान्ताद्' इति पररूपत्वम् । अत्रात्रेय —'''न माङ्योगे' इत्यत्र ङित्तु माङुपात्तस्तेनाङित्यपि माशब्दे सार्वकालिको लुङनुमीयत इति 'मा वालिपथमन्वगा ' इति, 'मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगम शाश्वती समा' इत्यादावडागम उपपन्न '' इत्याह, तदयुक्तम्, 'माङि लुङ्' इति सार्वकालिकलुङो विधावपि ङितो ग्रहणादङितस्तस्याभावात् । तथा च तत्र वृत्ति –'मा भवतु मा भविष्यतीत्यङितो माशब्दस्य प्रयोग ' इति । किं च 'न माङ्योगे' इति सानुबन्धकनिर्देशो भूतसामान्ये लुङि लङ्लृङोश्च माशब्दयोगेऽडागमार्थं स्यादिति नैवापूर्वस्य लुङ कल्पक स्यात् । 'अथ वा न धर्ममसुबोधसमयमवगात बालिशा '[1] इति माघप्रयोगो 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इत्यवशब्दान्तलोपे द्रष्टव्य ।

कर्मणि—ईयते । अगायि इत्यादि । स्यादिषु वा चिण्वद्भावे—आयिष्यते । आयिषाताम् । आयिषीष्ट । आयिता । अन्यदा—एष्यते । अगासाताम् । एषीष्ट । एता । लुङि चिण्वत्पक्षे चिण्वदिटा परेण बाधाद् न गादेश । 'सकृद्गतपरिभाषया च न पुन प्रवर्तते' इति केचित् । आत्रेयादयस्तु 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन' इति वार्त्तिके तद्व्याख्याने भाष्यादौ च वधभावमेवाधिकृत्य विप्रतिषेधकथनाद्गादेशमाहु । अगायिषाताम् इत्यादि । स्यादिषु चिण्वद्भावेन चिणि दृष्टो गादेशो न भवति, चिणि दृष्टस्याङ्गाधिकारविहितस्यैव सोऽतिदेश इति । गादेशश्च केवलं चिणि दृष्ट , न त्वङ्गाधिकारविहित । जिगमिषति—'सनि च' इत्यबोधनार्थस्य गम्यादेश. । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत्रास्यापि ग्रह इति सन

1. शिशु० १५।१९ । 'अवयात' इति मल्लिनाथसम्मत. पाठ. ।

सकारादिप्रत्ययत्वादिडागम । 'अयं चेडागम आत्मनेपदेन समानपदस्य नेष्यते । अन्यत्र सर्वत्रेष्यते' इति गच्छतावुक्तम् । तेन कृत्यामि परस्मैपदलुकि च भवति । जिगमिषिता । जिगमिषाञ्चकार । जिगमिष त्वम् इति । भावकर्मणोर्लिट्यामि चात्मनेपदाभावादिडेव—जिगमिषाम्बभूवे । जिगमिषाञ्चक्रे देवदत्तेनेति । यत्तु पदशेषकारदर्शन 'गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम्, तेन परस्मैपदेषु दृष्टस्य गमेर भावादात्मनेपदे गमिष्यते इतीड्भवति' इति, तदपि गच्छतावेव दूषितमितीटात्र न भवितव्यम् । तथा च 'अज्झनगमा सनि' इत्यत्र कैयटपदमञ्जर्यो "गमेरिडादेशस्य ग्रहणम्' इति वार्तिके इङ्ग्रहणमिणिकोरप्युपलक्षणम्। तेनेणि गादेशस्यापि भावकर्मणोरात्मनेपदे इडभावे जिगास्यत इति दीर्घो भवत्येव" इति । अन्ये तु—तत्रेड्ग्रहण नोपलक्षणमिति दीर्घत्वं नेच्छन्ति, जिगस्यते इति। यदायं गमिरादेशोऽकर्मक सपूर्वश्च सजिगमिषति वत्सो मात्रेति तदा 'पूर्ववत्सन ' इत्यतिदेशेन 'समो गम्यृच्छि' इत्यात्मनेपदं स्यादिति न मन्तव्यम्, यत प्रकृतौ दृष्टस्य सनन्तेऽतिदेश , इह च सनमन्तरेण नैवास्य प्रयोग । जुगुप्सत इत्यादौ तु सनमन्तरेण प्रकृतेरप्रयोगे 'अवयवे कृत लिङ्ग सामर्थ्यात्समुदायस्य विशेषकम्' इत्यात्मनेपदमिति प्रागेवोक्तम् । गमयति—'णौ गमिरबोधने' इति गमिरादेश । अमन्तत्वान्मित्त्वे 'मिता ह्रस्व ' इति ह्रस्व , बोधने तु नायमादेश इति प्रत्याययति, प्रतीषिषति इति भवत । अजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाच सनो द्विर्वचने अभ्यासस्येत्वे उभयोरपि सकारयोरिण उत्तरत्वेन षत्वम् । प्रतीषिषन्ता इत्यत्र सन्शपोरकारयोरेकादेशस्यान्तवद्भावेन पूर्ववत्त्वेन ग्रहणेऽपि 'अदभ्यस्तात्' इति नादादेश , अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य तद्विधानात् । अत्र हि इकारादि समुदायोऽङ्गमिकारवर्जं नाभ्यस्तम् ।

उपेयिवान्—'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति लुङ्लङ्लिड्विषयस्य पाक्षिकस्य लिटो नित्य क्वसुरिट् च निपात्यते । अत्र हि क्रादिनियमात्प्राप्तादिट पूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनमिति हरदत्तादय. । कृतेऽपीटि द्विर्वचनं प्राप्नोत्यकृतेऽपीति नित्यत्वम् । द्विर्वचने तु नेट प्राप्ति , 'वस्वेकाजात्' इति कृतद्विर्वचनानामेकाचामेव क्रादिनियमादिट् क्वसाविति नियमात्, अस्य च द्विर्वचनोत्तरकालमनेकाच्त्वात् । न च सवर्णदीर्घेणैकाच्त्व शङ्क्यम् , यत इ इ वस इति स्थिते सवर्णदीर्घात्परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च 'दीर्घ इण किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घेण भाव्यम्। तद्विधान सामर्थ्याच्च पुन सवर्णदीर्घो नैव प्रसजतीति । अनेन च निपातनेन क्रादिनियमात्प्राप्तौ 'वस्वेकाजात्' इति नियमादप्राप्त इट् प्रतिप्रसूयत इति । उपेयुष इत्यादा भसज्ञाया 'वसो सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणे वलाद्यभावादिण् न भवति । 'उपोपसर्गग्रहणमतन्त्रम्, तेन ईयिवान् समीयिवानित्याद्यपि भवति' इति वृत्तिकारादयः । पारायणिकास्तूपसर्गग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तस्यान्यस्योपसर्गस्य निवृत्तिरित्याहु । इत्य । उपेत्य.—'एतिस्तु' इत्यादिना क्यपि तुक्। उपेत्य इत्यत्र 'षत्वतुकोर-

सिद्ध ' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद् ह्रस्वाश्रयस्तुग् भवति । उपेयम् इति प्रयोगो भौवादिकस्य दैवादिकस्य वाऽचो यत्प्रत्ययेन। न अभ्याशोऽनभ्याश , स गन्तव्यो यस्य स अनभ्याशमित्य —'इत्ये चानभ्याशस्य' इति मुम्। अत्येतीति अत्याय — श्याद्व्यध' इत्यादिना ण । अत्ययी–'जिदृक्षिविश्रि' इत्यादिनेनि । इत्वर –'इण्-नशि' इति करप्। स्त्रिया 'टिड्ढाणञ्' इति डीप्—इत्वरी । न्याय —'परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयो ' इति घञ् । अभ्रेष पदार्थानामनपचार, यथाप्राप्तकरणम् । पर्याय —'परावनुपात्यय इण ' इति घञ् । अनुपात्यय क्रमप्राप्तस्यानतिपात परिपाटी, अन्यत्र कालपर्याय —'एरच्' । इत्या—'सञ्ज्ञाया समज' इत्यादिना स्त्रिया क्यप् । इति –'बाहुलकात् क्तिन्' इत्यात्रेय । अयनम्, अन्तरयणम्—'अन्तरदेशे' इत्यधिकृत्य 'अयनं च' इति णत्वम्, अन्तर उपसर्गत्वात् 'कृत्यच.' इति णत्वे सिद्धे वचनमिदं देशप्रतिषेधार्थम् । नीयतेऽनेनेति न्याय —'अध्यायन्याय' इति घञ् निपात्यते । 'पुंसि सञ्ज्ञाया' घापवाद । न्यायादनपेत न्याय्यम्—'धर्मपथ्यर्थ-न्यायादनपेते' इति यत् । न्याये भवमपि न्याय्यम्—दिगादित्वाद्यत् । न्याये भव तस्य व्याख्यानं वा नैयायम्—ऋगयनादिपाठादणि 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागम । न्यायमधीते वेत्ति वा नैयायिक —उक्थादित्वाट्ठक् । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागम । आत्ययिक, औपयिक —अत्ययोपायशब्दाभ्या 'विनयादिभ्यश्च' इति स्वार्थे ठक् । उपायशब्दस्य तु 'उपायाद्ध्रस्वत्व च' इति ह्रस्वत्वमपि । 'औपयिकशब्द स्वाभावादौचित्ये वर्तते, यथाकथञ्चिदिय व्युत्पत्ति ' इत्यात्रेय । 'शिवमौपयिक गरीयसीम्[1]' इत्युपायमात्रेऽपि प्रयोगो दृश्यते । प्रातरित्वा—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिप् । स्त्रिया प्रातरित्वरी—'वनो र च' इति ङीब्रेफौ । कान्तारमतीत कान्तारातीत —'द्वितीया श्रित' इति तत्पुरुष । दु खादपेत दु खापेत –'अपेतापोढ' इति पञ्चमीतत्पुरुष । एव—'इण्शीभ्या वन्' इति वन्प्रत्यय । चादित्वादसत्त्व-वचनत्वान्निपातोऽव्ययम् । क्वेव मोक्ष्यसे—एवशब्दोऽसम्भावने, न क्वापि भोक्ष्यस इत्यर्थं । 'एवे चानियोगे पररूप वक्तव्यम्' इति पररूपम् । नियोगोऽवधारणम्, अनियोगस्ततोऽन्य । समिथोऽग्नि सङ्ग्रामश्च–'समीण ' इति थक् । आयु, आयुषी–'एतेर्णिच्च' इत्युसिप्रत्यय, णित्त्वाद् वृद्धि । पुरुषायुषम्, द्व्यायुषम्, त्र्यायुषम्—'अचतुर' इत्यादिना आद्यस्य षष्ठीतत्पुरुषे, इतरयो. समाहारद्वन्द्वेऽच् निपात्यते । तेन समासान्तरे न भवति । पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । द्वयोरायु., त्रयाणा-मायु, द्व्यायुस्त्र्यायुरिति । आग —'इण आगोऽपराधे' इत्यसुन्यागादेशोऽपराधे । एतश चन्द्रादि, एतशा ब्राह्मण —'इणस्तशन्तशसुनौ' इति तशन्तशसुनौ । इभ —'इण. कित्' इति मन्प्रत्यय. । कित्त्वान्न गुण । इभमर्हति इभ्य —दण्डादित्वाद्यत् ।

---

1 किराता० २।३५ ।

एक —'इण्भी' इत्यादिना कन्। सङ्ख्यायामेवकवचनान्त। मुख्यादौ त्वभि-धेयवचन, अयं सर्वनामा। तत्कार्याणि जसि विभाषा वर्जयित्वा पूर्वशब्दवदिहाप्युन्नेयानि। त्यच्छब्दवत्त्यदादिकार्याणि च। 'भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय' इत्यत्र तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् उत्तरपदस्य च तत्सङ्ख्यावाचित्वेन एकवचनान्तत्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमिति 'सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया इतिवदेकवचनेन भाव्यम्। अथैकशब्दस्य 'द्व्येकयो' इत्यादिवत् वृत्तौ भावप्रधानत्वाद् न विद्यते एकत्वमेषामिति बहुव्रीहिणा 'उद्यतैर्निभृतमेकमनेकै.' इतिवद्बहुवचनोपपत्ति ? सिद्ध्यति बहुवचनम्, 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधात्सर्वनामकार्यं शीभावो न सिद्ध्यति। अथ वा एव समर्थनीय —एकशब्दोऽसहायवचन, अनेके ससहाया इत्यर्थ। तथा च योगपातञ्जले—'एक चित्तमनेकेषाम्' इति प्रयुज्यते। ऐक्यम्—ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्। एकतर, एकतम —सर्वनामनी, 'एकाच्च प्राचाम्' इति द्वयोर्बहूना च एकस्य निर्धारणे क्रमेण डतरज्डतमचौ विकल्पेन। नपुसके स्वमो 'अद्ड्डतरादिभ्य पञ्चभ्य' इत्यदडादेशे अमोऽपवादे, डित्त्वाट्टिलोपे एकतमत् इति भवति। 'एकतर-शब्दात्त्वदडादेशो नेष्यते' इति भाष्ये उक्तम्। एकाकी, एकक, एक —'एकादाकिनिच्चासहाये' इत्यसहायार्थादेकशब्दात् स्वार्थे कनाकिनिचौ। आकिनिचश्च पक्षे लुक्। सकृद्भुङ्क्ते—'एकस्य सकृच्च' इति क्रियागणने सकृदादेश, सुच्प्रत्ययश्च। चकारस्स्वरार्थ। उकार उच्चारणार्थ.। सकारस्य संयोगान्तलोप.। स्वरादित्वाद्व्ययत्वात्सुपो लुक्। एकधा भुङ्क्ते—"सङ्ख्याया विधार्थे धा" इति धाप्रत्यय। विधा प्रकार, सामान्यस्य भेदको विशेष। अनिर्धारितसङ्ख्यस्य भोजनादे एकत्वादिलक्षणे प्रकारे वर्त्तमानादेकादेश्शब्दात्स्वार्थे धेति सूत्रार्थ। अनेकमेकधा करोति—'अधिकरणविचाले च' इति धा स्वार्थे। अधिकरण द्रव्यम्, तस्य सङ्ख्यान्तरापादनमधिकरणविचाल, स चैकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्यैकीकरणम्। ऐकध्य भुङ्क्ते करोति वा—'एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्' इति ध्यमुञादेश.। एकशो ददाति, एकैकमेकैस्मै वा ददातीत्यर्थ —"सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" इति शस्। अत्रैकवचनग्रहणं नियतपरिमाणाना प्रस्थादीना ग्रहणार्थम्। कारक-रूपार्थाभिधायिन सङ्ख्यैकवचनाद् वीप्साया गम्यमानाया वा शसिति सूत्रार्थ.। कारकग्रहणाद् एकैकस्य स्वमिति विवक्षाया शस् न भवति। 'नित्यवीप्सयो.' इति द्विर्वचनं शसि न भवति, 'वीप्साया शसैवोक्तत्वाद्' इति 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्र भाष्यादौ स्थितम्। ऐकश्यम्—शसन्ताद् ब्राह्मणादित्वाद् ष्यञ्। 'अव्ययाना भमात्रे' इति टिलोप.। 'एकैकश. पितृसंयुक्तानि' इत्यत्र शस. प्रायश इत्यादिवद् अत्यन्तस्वार्थिकत्वाद् वीप्साया अनभिधानाद् द्विर्वचनम्। तथा च 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्र भाष्यम्—'यत्र च तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्, तद्यथा एकैकशो ददाति' इति। इदमेव भाष्यमत्यन्तस्य स्वार्थिकस्य शसो मूलम्। यत्र

द्विर्वचनं तत्र 'एकम्बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक्। एकान्नविंशति—एकेन न विंशतिरिति 'तृतीया' इति योगविभागात्समास । 'एकादिश्चैकस्य चादुक्' इत्येकशब्दात्परस्य नञ प्रकृतिभाव, एकस्य चादुगागम । एकस्या भाव एकत्वम्, एकस्या क्षीरम् एकक्षीरम्—'एकतद्धिते' इति तद्धिते उत्तरपदे च परे ह्रस्व स्त्रीप्रत्ययस्य । 'लिङ्गविशिष्टग्रहण एकशब्दस्य ह्रस्वत्वं प्रयोजयति' इति वृत्ति । एकैक भोजयति—'नित्यवीप्सयो' इति द्विर्वचने 'एक बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुकि चित्रगुरित्यादिवत् पुनस्समासात्सुबुत्पत्ति. । न 'बहुव्रीहौ' इति सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधोऽस्य न भवति, तत्र बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहण मुख्यबहुव्रीहिपरिग्रहार्थमित्युक्तत्वात् । अय चातिदेशिको गौणो बहुव्रीहि । बहुव्रीहिवद्भावाद् 'एकैकामाहुतिं जुहोति' इत्यत्र 'स्त्रिया पुवद्' इत्युत्तरपदनिबन्धन पुवद्भावो भवति। ननु सत्यसति वा पुंवद्भावे को विशेष, यस्मादुभयथापि वृद्धिर्भविष्यति ? सत्यम्, अवग्रहे त्वस्ति विशेष । एकदा—'सर्वैक' इति दाप्रत्यय । एकपुरुष —'पूर्वकाल' इति समास । पञ्चाम्रा, पूर्वेषुकामशमी इत्यादौ 'विशेषण विशेष्येण' इति समासे सिद्धे 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति पुनर्विधानात् सञ्ज्ञया अन्यत्र दिक्सङ्ख्ययो विशेषणसमासाभावाद् एकशब्दस्य समासवचनम्। अत एव एकवीर इत्यत्र 'पूर्वकाल' इत्यस्मात्परत्वात् 'पूर्वापरप्रथम' इत्यनेन समासेन भाव्यम्, ततश्च वीरशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात्पूर्वनिपात स्यादिति चोद्यमपि निराकृतम् । तस्य त्ववकाशो वीरपुरुषादि । एतत्—'एतेस्तुट् च' इत्यदिप्रत्ययस्तुडागमश्च । एष करोतीति 'त्यदादीनाम' इति विभक्तावत्वे 'तदोस्सस्सौ' इति सौ तकारस्य सत्वे तस्य च षत्वे सो 'एतत्तदोस्सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' इति लोप । अकोरिति वचनाद् एषक करोतीति साकच्के सुलोपो न भवति। 'अनञ्' इति वचनाद् अनेष करोतीत्यत्रापि न सुलोप । अत्र 'अनञ्समासे' इति प्रतिषेधादेव तदन्तस्यापि ग्रह इति परमैष करोतीत्यत्रापि सुलोप.। त्यदाद्यत्वे 'तदोस्सस्सावनन्त्ययो' इति सत्वे च, त्यदादिप्राधान्ये तदन्तेऽपीष्यते, यदा त्वप्रधान्य तदा न भवत.—अत्येतद्देवदत्त इति। नपुसके सोर्लुका लुप्तत्वादपि न भवत । अमो लुका लुप्तत्वादपि नात्वम् । एषा इत्यादौ विभक्तिनैरन्तर्येण भवदप्यत्वम् 'भस्त्रैषा' इत्यादिनिर्देशात्तद्विघातस्य टापो निमित्त भवति। एषका, एषिका—अकच्पक्षे 'भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि' इति कात्पूर्वस्याकारस्य 'प्रत्ययस्थाद्' इति प्राप्तमित्वं पक्षे निषिध्यते। यद्यप्यत्र 'नञ्पूर्वाणाम्' इत्यपिशब्देन केवलानामन्यपूर्वाणा चायं निषेध उक्त, तथाप्येषाद्वे समस्ते न प्रयोजयत, यतस्समासार्थाया विभक्तौ न त्यदाद्यत्वम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति। तेन समासाद्विभक्त्यावत्वे टापा भाव्यम्। स चान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात्पर इति 'प्रत्ययस्थात्' इती-

त्वस्य 'असुप' इति निषेधादप्रसङ्गात् किं तन्निषेधेन । शेष त्यदादिकार्यं त्यच्छब्दवत् ।

एतत्परिणाममस्य एतावान्—'यत्तदेतेभ्य परिमाणे इति परिमाणिनि वतुप् । 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम् । 'अत्वसन्तस्य इत्यमम्बुद्धौ सावुपधादीर्घत्वे नुमि हल्ङ्यादिसयोगान्तलोपौ । अत , अत्र— एतदोश्' इति प्राग्दिशीयेऽशादेश । अत्र 'एतद' इति योगविभाग , तत्र एतेतौ रथो इत्यनुवृत्त्या रेफथकाराद्यो प्रत्ययो यथासङ्ख्यमेत इत इत्येतावादेशा भवत —एतर्हि, इत्थम् इति । तत्र र्हिल् 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति सिद्ध , थादिस्तूपसङ्ख्येय । अत्र भुङ्क्ष्व. अथोऽत्राधीष्व इत्यादो अन्वादेशेऽपि 'एतदोश्' इति सामान्येनेवाशादेशे सिद्धे 'एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ' इति वचन त्रतसोरनुदात्तत्वार्थम् । एनम् , एनौ, एनान् , एनेन, एनयो.—'द्वियीयाटौस्वेन' इतीदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनादेश । नपुसकैकवचने त्वेनदितीष्यते । एत वर्ण —'हसिमृग्रिण्वामि' इति तन्प्रत्यय. । एनी—'वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न' इत्यनुदात्तान्ततोपधवर्णवाचित्वात् स्त्रिया ङीप्, तकारस्य च न । इन —'इण्सि' इत्यादिना नक् । दूरम्– 'दुरीणो लोपश्च' इति दुर्युपपदे रक्, इणश्च लोपे, 'रोरि' इति लोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घ । दविष्ठ , दवीयान्, दवयति—'स्थूलदूर' इत्यादिना णाविष्ठवदिति च यणादिपरस्य लोपो गुणश्च । 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति प्रयोगस्तु चिन्त्य ॥ ३५ ॥

४९ इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्व । अधीते । अधीयाते । अधीयते । अधीषे, अधीये । अधीवहे—क्ङित्यजादावियङ् । 'रामादधीतसदेश[1]' इति भट्टिप्रयोगे पञ्चमी चिन्त्या, 'आख्यातोपयोगे' इत्याख्यातु प्रतिपादयितुरपादानत्वं यस्मादुपयोग एव । उपयोगश्च नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम्, तच्च उपाध्यायादधीते इत्यादावेव सम्भवति । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिषे । अधिजगे । अधिजगिवहे—'गाङ् लिटि' इति गाङादेश । क्रादिनियमादिट् । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप । तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । गाशब्दस्य तु न स्थानिवत्त्वम्, 'गाङ् लिटि' इति द्विलकारकनिर्देशाल्लावस्थायामेव तद्विधानात्, द्विर्वचननिमित्तान्निमित्तत्वाभावात् । अध्येता । अध्येष्यते । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीष्व । अध्ययै । अध्ययावहै – आटि गुणाययोरुपसर्गस्य यणादेश. । पूर्वं धातोरुपसर्गेण योगेऽपि गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वेन सवर्णदीर्घो न भवति, 'वार्णादाङ्ग बलीय इति गुणस्य बलीयस्त्वात् । अथ वा—'प्रत्यय.', 'णेरध्ययने वृत्तम्' इत्यादिनिर्देशान्न भविष्यति । अध्यैत । अध्यैयाताम् । अध्यैयत—झस्यादादेश. । अध्यैथा. । अध्यैयि । अध्यैवहि—अजादौ परत्वादियङि

---

१ भ० का० ८।७२ ।

पश्चादाटि वृद्धौ उपसर्गस्य यणादेश । ज्ञापितं च 'घुमास्था' इत्यत्र हल्ग्रहणेन विप्रतिषेधे प्राप्ते 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वं नेति। अधीयीत। अधीयाताम्। अधीयीथा । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अधीयीवहि – धातोरियङ्युपसर्गेण सवर्णदीर्घ । आशिषि—अध्येषीष्ट। अध्येषीयास्ताम्। अध्येषीष्ठा । अध्येषीढ्वम्—इण परत्वान्मूर्धन्य । अध्येषीय—धातोर्गुण, उपसर्गस्य यण्। अध्यगीष्ट। अध्यगीषाताम्। अध्यगीष्ठा । अध्यगीढ्वम्। अध्यगीषि—'विभाषा लुङ्लृङो.' इति पक्षे गाङादेश । 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इत्यञ्णित प्रत्ययस्य ङित्त्वातिदेशाद् 'घुमास्था' इतीत्वम्। गाङभावे—अध्यैष्ट । अध्यैषाताम्। अध्यैष्ठा । अध्यैढ्वम्। अध्यैषि। अध्यैष्वहि–आटि वृद्धौ उपसर्गस्य यणादेश । अध्यगीष्यत। अध्यगीष्येताम्। अध्यगीष्यन्त। अध्यगीष्यथा । अध्यगीष्यध्वम्। अध्यगीष्ये। अध्यगीष्यावहि—पूर्ववद्गाङ्विकल्प । गाङभावे—अध्यैष्यत इत्यादय । अधिजिगांसते—'इङश्च' इति सनि गमिरादेश । 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घ । 'पूर्ववत्सन ' इति तङ्। नायमादिष्टो गमि सन प्रकृति पृथगात्मनेपदी दृष्ट इति कथ 'पूर्ववद्' इत्यतिदेशेन तङिति न भ्रमितव्यम्, यस्मात्प्रत्ययविशेषोपादाने 'आर्धधातुके' इतीय परसप्तमीत्युक्तम्, तेनेङ सनि परे पश्चाद्गमिरादेश इतीङेव सन प्रकृति । स च पृथगात्मनेपदी दृष्ट.। स एव तङ्निमित्तमिति तङ्सिद्धे । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इतीण्निषेध । अयं च निषेध आत्मनेपदेन समानपदस्थस्येति कृति चेड्भवत्येव —अधिजिगमिषाञ्चक्रे, अधिजिगमिषिता, अधिजिगमिषा इति। अध्यापयति —'क्रीङ्जीना णौ' इत्यात्वे पुक्। 'बुधयुध' इत्यादिना क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम्। अध्यजीगपत्—'णौ च सश्चङो ' इति सन्परे चङ्परे णौ गाङादेशविकल्प । पुकि णौ चङि ह्रस्वे द्वित्वेऽभ्यासस्य सन्वदित्वे 'दीर्घो लघो ' इति दीर्घ । आदेशाभावे, अध्यापिपत् - पूर्ववदात्वतुकोश्चङि ह्रस्वे णिलोपे 'द्विर्वचनेऽचि' इति तस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति पिशब्दस्य द्विर्वचनम्। एव सन्परेऽपि अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति—सनस्सेट्त्वात् न णिलोप इति गुणायौ। अध्याप्य इत्यत्र 'विभाषाऽऽप ' इत्याप परस्य णेर्ल्यपि विधीयमानोऽयादेशो न भवति। अस्याऽऽब्रूपस्य लाक्षणिकत्वात्। अधात्थ –सवर्णदीर्घस्य षत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्वनिबन्धनस्तुक्। अधीतमनेन अधीती व्याकरणे, व्याकरणमधीतवानित्यर्थं—'इष्टादिभ्यश्च' इति प्रथमासमर्थाद् अनेनेति कर्त्रर्थ इनि । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसङ्ख्यानम्' इति कर्मणि सप्तमी। रात्रिरधीता, अहरधीतमित्यत्र 'कालाध्वनो कर्मवद्भावार्थमिति काले कर्मणि निष्ठा' इति 'कालाध्वनो.' इत्यत्र भाष्यम्। अधीयन् पारायणम्, अक्लेशेनाधीयान इत्यर्थ —'इङ्धार्यो शत्रकृच्छ्रिणि' इति कर्तरि शता। 'न लोकाव्यय' इत्यत्र 'तृन्' इति प्रत्याहारग्रहणात् कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति।

उगित्वात् स्त्रियाम् अधीयती। अधीयान इत्यत्र लट्स्थानिकस्य शानचोऽकृच्छ्र विषयेणानेन शत्रा भिन्नविषयत्वान्न बाध। अध्याय —'इडश्च' इत्यकर्तरि कारके भावे च घञ्। उपेत्यास्मादधीयत इति उपाध्याय, पूर्ववद्धञ्। उपाध्याया, उपाध्यायी—अत्र स्त्रिया क्तिनाऽस्य घञो न बाध, 'अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यान तदन्ताच्च वा ङीष्' इति वचनात्। पुयोगङीपि तु 'उपाध्यायमातुलाभ्या वा' इति पक्षे आनुगपि भवति—उपाध्यायी, उपाध्यायानी इति। अधीयते अत्रेति अध्याय -पुसि सञ्ज्ञाया घम्बाधित्वा 'अध्यायन्याय' इति घञ् निपात्यते। सौवाध्यायिक —'प्रयोजनम्' इति ठक्। 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच्, वृद्ध्यभावश्च। केचिदत्र ऐजागमार्थं द्वारादौ स्वाध्यायशब्द पठन्ति, तदनर्थकम्, यद्यत्र शोभनोऽध्याय स्वाध्याय इति व्युत्पत्तिस्तदा 'न य्वाभ्याम्' इत्यैच् सिद्ध, अथ स्वशब्देन समास, तदापि द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठात् तदादेरपि तत्र ग्रहणात् सौवग्रामिकादिवदैचस्सिद्धि.। कठश्चासावध्यापकश्च कठाध्यापक – पोटायुवति' इत्यादिना समास।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गाना च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्र च चरणैस्सह॥

इति चरणस्य जातित्वम्। चरणशब्दश्च शाखाध्यायिषु रूढ। ब्राह्मणस्याध्यापको ब्राह्मणाध्यापक –ण्यन्ताद् ण्वुल्, याजकादित्वाद् अकेनापि षष्ठीसमास। 'एतिस्तु' इति क्यब्विधौ नित्यमधिपूर्वत्वादस्यैतिग्रहणेन न ग्रह। तथा च भाष्ये 'अध्येय व्याकरणम्' इति यदन्तो निर्दिश्यते॥ ३६॥

५० इक् स्मरणे। अयमप्यधिपूर्व। मातुरध्येति, मातरमध्येति—'अधीगर्थ' इति कर्मणश्शेषत्वेन षष्ठी। धातो ककारोऽत्रैवेगिति विशेषणार्थ। अधीत, अधीयन्ति—इत्यादि सर्वमिण्वत्। 'इण्वदिक' इति वचनाद् 'इणो यण्' 'इणो गा लुङि' इत्यस्यापि भवति। आत्रेयस्तु यणमुक्त्वा "केचित्तु 'इणो गा लुङि' इत्यतिदेशकार्यार्थमेव 'इण्वदिक' इत्यतिदेशमिच्छन्ति, तन्मते इयङि अधीयन्ति" इति पक्षान्तरमप्याह। 'इणो यण्' इत्यत्र न्यासे च पक्षद्वय दर्शितम्—"णकारोच्चारणं इङिकोर्निवृत्त्यर्थम्। ये तु 'इण्वदिक' इति सामान्येनातिदेशमिच्छन्ति तेषामिङ एव निवृत्त्यर्थम्। इकस्तु भवितव्यमेव यणा" इति। मैत्रेयस्तु इयङमेवोदाहृत्य—'केचित्तु यणादेशमिच्छन्ति' इत्याह। हरदत्तस्तु इयङादेश न सहते, 'इण्वदिक' इत्युपादाय यदाह—"यद्यस्यैवाय प्रकरणस्य शेष स्यात्, 'इणिकोर्गालुङि' इति सूत्रन्यास कर्तव्य इत्येवावक्ष्यत्। यतश्च खलु पृथगिण्वदिक इत्याह, ततो मन्यामहे सर्वशास्त्रस्य शेषोऽयम्" इति। एवं च 'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति[1] भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य। 'णौ गमिरबोधने' 'सनि च' इत्यबोधने

[1] भ० का० ३।१८।

विधीयमानो गम्यादेशोऽस्यापि भवति, यतस्तत्र बोधनशब्देनानुभवरूपं ज्ञानं गृह्यते, न च स्मृतिरनुभव । अत एव वृत्तौ अधिगमयति, अधिजिगमिषति इति गम्यादेश उदाहृत ॥ ३७ ॥

५१ वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । जनो जन्म, प्रजनो जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् । वेति । वीत । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीव —अजादावगुणवृद्धिविषये इयङ् । विवाय । विव्यतु । विव्यु. । विवयिथ, विवेथ । विव्यथु । विव्य । विवाय, विवय पिद्वचनेषु वृद्धिगुणायया स्थानिवत्त्वे वीशब्दस्य द्विर्वचनम् । आययोरेव वा स्थानिवत्त्वे वैशब्दस्य वेशब्दस्य वा । अपिद्वचनेषु इयङ स्थानिवत्त्वात् विशब्दस्य द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य प्रवर्तमानमियङं बाधित्वाऽनेकाच्त्वाद् यणादेश । 'कटि गतौ' इत्यत्रायमर्थ प्रपञ्चित । वेता । वेष्यति । वेतु । वीताम् वियन्तु । वीहि—हेरपित्त्वात् ङित्त्वान्न गुण । वयानि । वयाव—इयङं बाधित्वा परत्वाद् गुण । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अवे । अवयम् । अवीव—"अडागमात्प्रागपि वर्तमानं प्रकृत्यानेकाच्त्वमाश्रित्य अजादौ किति 'एरनेकाच' इति यणादेश" इत्यात्रेय । अन्ये तु परत्वादियङमेवाहु.। 'असिद्धवदत्र' इति 'असिद्धत्व विप्रतिषेधविषये न' इति 'घुमास्था' इत्यत्र हल्ग्रहणेन ज्ञापितम् । वीयात् । वीयताम् । वीयु । आशिषि वीयात् । वीयास्ताम् । अवैषीत् । अवैष्टाम् । अवैषी । अवैषम् । विवीषति—'इको झल्' इति कित्त्वान्न गुण । वेवीयते । वेवेति, वेवयीति । वेवीत । वेव्यति । णिचि वाययति । अवीवयत् । प्रजनार्थत्वे तु 'प्रजने वीयते' इति णौ विभाषया आत्वे पुकि, पुरोवातो गा प्रवापयति इति, पुरोवातो गर्भं ग्राहयतीत्यर्थ । कर्मणि वीयते इत्यादि । वीत्वा । वीत । वेत्रम्—'गुधृवी' इत्यादिना त्रप्रत्यय । वेत्रकीयम्—'नडादीना कुक्च' इति चातुरर्थिकश्छ., कुगागमश्च । अत्र प्रश्लिष्टनिर्देशाद् 'ई' इत्यपि धातुमाहु । एति । ईत । इयन्ति । ईयात् । ईयाताम् । ऐषि इत्यादि सिद्धयर्थम् ॥ ३८ ॥

५२ या प्रापणे । प्रापणमिह गति । याति । प्रणियाति—'नेर्गद' इति णत्वम् । यात । यान्ति । यासि । यामि । ययौ । ययतु । ययु' । ययाथ, ययिथ । यय । ययौ । ययिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । याता । यास्यति । यातु, यातात् । याताम् । यान्तु । याहि । यानि —'लङश्शाकटायनस्यैव' इत्याकारान्ताल्लङ शाकटायनमतेन विधीयमानो जुस्भावो लोटो लङ्वद्भावेन न भवति, तत्रानुवर्तमानेन ङित इत्यनेनैव आकारान्तात्परस्य लङोऽन्यस्य झेरसम्भवाद् लङ्विषयत्वे सिद्धे पुनर्लङ्ग्रहणस्य मुख्यलङ्ग्रहणार्थत्वात् । अयात् । अयाताम् । अयु । अयान् । अया । अयाम्—'लङश्शाकटायनस्यैव' इति वा झेर्जुस्भाव । यायात् । यायाताम् इत्यादि । 'यायुरित्यस्यानभिधानादप्रयोग इति केचिद्' इत्यात्रेय.। आशिषि यायात् । यायास्ताम् । यायासु.। अयासीत्। अयासीः।

अयासिषम्—'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ। यान्ती, याती—शत्रन्तात् शीनद्यो परयो 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्विकल्प । यियासति। 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्—यायेति, यायाति। यायीत । यायति—हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'ई हल्यघो' इतीत्वम्। अजादौ 'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप । यापयति। अयीयपत्। यायावर —'यश्च यङ' इति यङन्ताद्यातेर्वरच्। अत्र चकार पुनर्वरज्विधानार्थं इत्यकौटिल्येऽपि यङनुमीयते। एव हि पुनर्विधानमुपपद्यते। अत्र वरच्यतो लोपे यलोपे च 'अच परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् 'न पदान्त' इत्यादिना निषिध्यत इति 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो न भवति। शुभ यातीति शुभया --क्विप्। शुभयौ—'नादिचि' 'दीर्घाज्जसि च' इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाद् 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि । शुभया । शसादौ भसञ्ज्ञायाम् 'आतो धातो' इत्याल्लोपे शुभय इत्यादि। नपुसके तु ह्रस्वत्वे शुभयम् इत्यादि। चतुर्थ्येकवचने तु 'ङेर्य' इति यकारे 'सुपि च' इति दीर्घे तस्य च धात्वाकारत्वाद् 'आतो धातो' इत्याल्लोपे 'हलो यमाम्' इति पूर्वयकारस्य वा लोपे शुभये इति भवति। न चाल्लोपस्य स्थानवित्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धीयत्वात्, यलोपविधित्वाद्वा। यदा तु 'हलो यमाम्' इति लोपो न भवति, तदा द्वियकारक उच्चार्यं । शुभयिका—कप्रत्यये 'केऽण' इति ह्रस्वे 'प्रत्ययस्थाद्' इतीत्वम्। 'उदीचामातस्स्थाने यक्पूर्वाया' इति यकारककारपूर्वस्याकारस्थानिकस्याकारस्य विधीयमान पाक्षिक इत्त्वनिषेधोऽत्र न भवति। 'यक्पूर्वाया' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन स्त्रीप्रत्ययस्यातस्तत्र ग्रहणात्। ययाति — क्तिनि बाहुलकाद् द्विर्वचनमित्यात्रेय । 'ई हल्यघो' इतीत्वमपि बहुलवचनादेव नेति तदभिप्राय । यङ्लुगन्ताद्वा क्तिचि। 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य.' इति 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्, 'ई हल्यघो' इत्यभ्यस्तेत्त्व च न भवति। यात्रा—'हुयामाश्रुवसिभसिभ्यस्त्रन्' इति त्रन् स्वभावात्स्त्रीविषय । 'ष्ट्रन्' इति ष्ट्रनैव सिद्धे त्रन्विधान ङीब्निवृत्त्यर्थम्। ययु —'यो द्वे च' इत्युप्रत्ययो द्वित्व च। किद्वद्भावादाल्लोप। मृगयु व्याध, देवयु धार्मिक, केवलयु मानी, ग्रहयु ग्रहपति, मित्रयु मित्रवत्सल ऋषिश्च, मन्त्रयु मन्त्री, अध्वर्युं ऋत्विग्विशेष —'मृगय्वादयश्च' इति मृगादिषूपपदेषु कुप्रत्यये निपात्यन्ते। अध्वरशब्दस्य अन्तलोपश्च। अध्वर्योर्भावकर्मणि आध्वर्यवम्—उद्गात्रादित्वादञ् । यातु, रक्षपर्याय—तुनि पारायणे व्युत्पादित । याम —'अर्तिस्तु' इत्यादिना मन्॥ ३९॥

५३. वा गतिगन्धनयो । वाति इत्यादि यातिवत्। वाजयति – 'वो विधूनने जुक्' इति णौ जुक्। विधूनन कम्पनम्, अन्यत्र पुगेव—वापयति इति। निर्वाण —'निर्वाणोऽवाते' इति धात्वर्थस्य अवाताधिकरणत्वे निष्ठानत्व निपात्यते। वाते तु—निर्वातो वात, निर्वात वातेन इति नत्वं न भवति। आद्युदात्तो वातशब्दो 'हसिमृगृण्वामि' इति तनि द्रष्टव्य । वाताना समूहो वात्या—'पाशादिभ्यो य.' इति य ।

वातूल —'वातात्समूहे च' इत्यूलच् । चशब्दादयं 'न सहते' इत्यर्थेऽपि । वातवान्, वातूल –सिध्मादिषु 'वातदन्तबलललाटानामूङ् च' इति पाठाल्लचि ऊङ् चागम । 'यस्य इति लोप । वातरोगी वातकी—'वातातिसाराभ्या कुक्च' इति मत्वर्थे इनि कुगागमश्च । वातस्य शमन कोपन वा वातिकम्—'तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेषमभ्यश्शमनकोपनयोरुपसङ्ख्यानम्' इति ठक् । वायु — 'कृवापाजि' इत्युणि युगागम । वायुर्देवताऽस्य वायव्यम्–'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत् । ओर्गुणे 'वान्तो यि' इत्यवादेश । "'ह्वावामश्च' इत्यत्र अकर्मकत्वात् अस्याग्रह" इति न्यासे, तत्पाशादौ 'वाता वान्ति दिशो दश' इति भाष्ये सकर्मकस्य दर्शनादयुक्तम् । तथा च भट्टभास्करोऽपि 'असम्मृष्टो जायसे मातृवो' इत्यत्र 'मातृवो मातापितृभाव वान्त्यो' इति सकर्मकत्वमाह । एवं च 'ह्वावामश्च' इत्यत्र "ह्वयतिना सानुबन्धकेन साहचर्याद् अकर्मकत्वाच्च 'वा गतिगन्धनयो', 'मा माने' इत्येतयोरग्रहणम्" इति हरदत्तेन अकर्मकत्वस्य हेतो कथन मात्यभिप्राय द्रष्टव्यम् । शोषणे वायति । तन्तुसन्ताने वयतीति शपि गतम् ॥४०॥

५४ भा दीप्तौ । भाति इत्यादि यातिवत् । व्यतिभाते—त्रिष्वपि वचनेषु समान रूपम् । झस्यादादेश । व्यतिभासे । व्यतिभै—इट एत्वे वृद्धि । केचित्तु 'आतो लोप इटि च' इत्यत्रास्यापीटो ग्रहणमिति आल्लोपमिच्छन्ति, तन्न, तत्रार्धधातुकाधिकारादागमस्येवेटो ग्रहणमिति स्थिते । आगमश्च इडार्धधातुकभक्तत्वादाधधातुक । भम्—'डोऽन्यत्रापि दृश्यते'[1] इति ड । भा —सम्पदादित्वात्[2] क्विप् । भसञ्ज्ञायाम् 'आतो धातो' इत्याल्लोपे भ इत्यादि । 'करकमले पुनरुक्तरक्तभाभि' इति प्रयोग सान्तस्य भाश्शब्दस्य रुत्वे 'भोभगो' इति यत्वे 'हलि सर्वेषाम्' इति लोपे द्रष्टव्य. । प्रतिभा, प्रभा—'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् स्त्रिया भावे । प्रतिभैव प्रातिभम्—प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । निभ तुल्य — 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्तरि क । प्रभानम्, प्रभापनम्—'न भाभूपूकमिगमि' इत्यादिना 'ण्यन्ताना च भादीनामुपसङ्ख्यानम्' इति च णत्वनिषेध । अयं च निषेध 'कृत्यच' इति प्राप्तस्येति लोटि प्रभाणि, प्रभावयाणि इत्यत्र 'आनि लोट्' इति णत्वं भवत्येव । भानु —'दाभाभ्या नु' इति नु ॥ ४१ ॥

५५ ष्णा शौचे । स्नाति । सस्नौ । सस्नाथ, सस्निथ । सस्निव । स्नाता । स्नास्यति । स्नातु । स्नाहि । स्नानि । अस्नात् । अस्नाताम् । अस्नु । अस्ना । स्नायात् । स्नायाताम् । आशिषि—स्नायात्, स्नेयात्—'वाऽन्यस्य सयोगादे.' इत्येत्वविकल्प । अस्नासीत् । सास्नायते । सास्नाति । स्नापयति, स्नपयति,

---

१ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम्' इति भाष्य(३।२।१०१)सम्मत्येद व्याख्यानम् । २ मुद्रितपुस्तकेषु 'सम्पृचात्' इति पाठः, स चिन्त्य. ।

प्रस्नापयति—'ग्लास्नावनुवमा च' इत्यनुपसृष्टस्य वा मित्त्वम् । प्रतिष्णातम्—'सूत्रं प्रतिष्णातम्' इति सूत्रे षत्वम् । सूत्रादन्यत्र प्रतिस्नात । निष्णात, नदीष्ण—'सुपि स्थ' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्क, 'निनदीभ्या स्नाते कौशले' इति षत्वम् । कौशलादन्यत्र निस्नात, नदीस्नात । सुस्नात पृच्छति सास्नातिक—'पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति ठक् । प्रस्न—'घञर्थे कविधानम्' इति क । स्नानीय चूर्णम्—बाहुलकात्करणेऽनीयर् । स्नात्वाकालिक—मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुष । 'समासेऽनञ्पूर्वे' इति क्त्वो ल्यब्न भवति । 'अनञ्' इत्यस्य पर्युदासत्वाद् नञ्सदृशेनाव्ययेन क्त्वान्तस्य समासे स विधिरिति । मयूरव्यंसकादिषु पाठादेव वात्र ल्यपो नैव प्रसङ्ग । ब्रह्मगस्नापक—ण्यन्ताण्ण्वुल् । याजकादित्वात् षष्ठीसमास । स्नायतीति भौवादिकस्य ।। ४२ ।।

५६ श्रा पाके । इह पाको विक्लित्तिरिति कैयटादा । श्राति इत्यादि स्नातिवत् । पाके घटादिपाठात् श्रपयति । अन्यत्र श्रापयति स्वेदयतीत्यर्थ । श्रृत क्षीर हविर्वा—ण्यन्तस्य चाण्यन्तस्य च क्ते 'श्रृत पाके' इति श्रृभावो निपातित । क्षीरहविषोरन्यत्र श्राणा यवागू, श्रपिता यवागूरिति—सयोगादेरात' इति निष्ठानत्वम् । 'अण्यन्तत्व पाके' इति वचनाद् यदा स्वेदनवचनो वा, ण्यन्ताण्णिचि पाचनवचनो वा, तदापि न श्रृभाव । सर्वमेतत् 'श्रै पाके' इत्यत्र प्रपञ्चितम् ।। ४३ ।।

५७ द्रा कुत्सायां[1] गतौ । 'कुत्सितगति पलायनं स्वापश्च' इति स्वामी । तत्र प्रायो निपूर्वोऽय स्वापवचन । द्राति । निद्राति । प्रणिद्राति इत्यादि यातिवत् । निद्रालु, तन्द्रालु—'स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्रा' इति निपूर्वात्तत्पूर्वाच्चालुच् । अस्मादेव निर्देशात्तदो दकारस्य च नकार । निद्र—'आतश्चोपसर्गे' इति क । निद्रा—स्त्रियाम् 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । तन्द्रा—'घञर्थे कविधानम्' इति कप्रत्यये टाप् । तन्द्रि—'अच इ' इतीप्रत्यय, बाहुलकात्कित्त्वादाल्लोप । तन्द्री—'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष् । सर्वत्रात्र तदो दकारस्य नकार. 'निद्रातन्द्रा' इति निपातनस्य सामान्यापेक्षत्वाद् द्रष्टव्य । द्राण, द्राणवान्—'संयोगादेरात' इति निष्ठानत्वम् । निद्रित—इति निद्राशब्दात् तारकादित्वादितचि । द्रायतीति स्वप्ने शपि ।। ४४ ।।

५८ प्सा भक्षणे । प्साति । प्रणिप्साति इत्यादि स्नातिवत् । द्रवणेन प्सानीयो द्रप्स—घञर्थे क । पृषोदरादित्वाद् द्रादेश । विश्वप्सा—'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना कनिन् ।। ४५ ।।

५९ पा रक्षणे । पाति इत्यादि यातिवत् । पायते । अपासीत्—ईत्वे सिचो लुकि च लुग्विकरणत्वान्नास्य ग्रह । पालयति—'पातेर्लुग्वक्तव्य.' इति णिचि

1. 'कुत्सितायाम्' इति क्षीरस्वामी ।

लुगागम । गोपालक —'नित्यं क्रीडाजीविकयो ' इति अकेन समास । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका—'गोपालिकादीना प्रतिषेध ' इति पुंयोगलक्षणस्य डीषोऽभाव । न पातीति नपात्—नप्तेत्यर्थ । 'नभ्राण्णपाद्' इति निपातनाद् नञ प्रकृतिभाव क्विपि तुक्च । 'शत्रन्त ' इति वृत्ति । तत्र हरदत्त —"'अपान्नपातम्' इत्यादावनपुंसके नुमदर्शनाद् 'उभे वनस्पत्यादिषु' इत्यत्र 'पाते क्विपि पात्' इत्यभिधानाच्च अपपाठोऽयम्" इति । तनूनपाद्—अग्नि, इन्धनं विना तनून्न पातीति व्युत्पत्ति । अपोनप्त्रियम्, अपान्नप्त्रियम्, अपोनप्त्रीयम्, अपान्नप्त्रीयम्—'अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्या घ ', 'छ च' इत्यपोनपादपान्नपाच्छब्दाभ्या घच्छौ । 'सास्य देवता' इत्यस्मिन्विषये प्रत्ययसन्नियोगेन अपोनप्त्रपा नप्तृभावश्च । उभे अपि देवतानामनी । पात —'पातेर्डति ', 'पतिस्समास एव' इति घिसज्ञानियमात् पत्या इत्यत्र 'आङो नास्त्रियाम्' इति नादेशो न भवति । पत्ये इत्यादौ ङिद्वचने 'घेर्ङिति' इति गुणश्च न भवति । पत्यु– ङसिङसोरकारस्य 'ख्यत्यात्परस्य' इत्युकारे यणादेश । 'ख्यत्य' इति खिशब्दखीशब्दयो. कृतयणोर्निर्देश । तथा पत्यौ इत्यत्र 'अच्च घे ' इत्यत्व न भवति । ङेरौकारस्तु 'औत्' इति भवति । समासे तु घिसज्ञाया वनस्पतिना इत्यादौ नाभावादीनि घिकार्याणि भवन्ति । 'पारस्करप्रभृतीनि च' इति सुट् । बृहस्पति —'तद्बृहतो. करपत्योश्चोरदेवतयो सुट् तलोपश्च' इति सुट्तलोपौ । वाचस्पति, दिवस्पति —एतावपि पारस्करप्रभृती । बृहस्पतेरपत्यादि बार्हस्पत्यम्—'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्य ' इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्य । वनस्पतीना समूहो वानस्पत्य — इत्यत्र 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्' इत्यचित्तलक्षणं प्राग्दीव्यतीयं परमपि ठकं 'ण्यादयोऽर्थविशेषणलक्षणादपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन' इति बाधित्वा ण्य एव भवति, अर्थविशेषलक्षणादित्यभिधानाद् । उष्ट्रपतिर्नाम पत्रम् औष्ट्रपतम्—इत्यत्र 'तस्येदम्' इत्यर्थसामान्ये विधीयमानम् 'पत्राध्वर्युपरिषदश्च' इत्यञ् परत्वाण्ण्यं बाधते । पत्रं वाहनमुच्यते । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम्—'अश्वपत्यादिभ्यश्च' इति ण्यापवादोऽण् प्राग्दीव्यतीय । एव धनपत्यादयो गणपठिता उदाहार्या । वास्तोष्पतिर्देवतास्य वास्तोष्पत्यम्, वास्तोष्पतीयम्—'द्यावापृथिवीशुनासीर' इत्यादिना यच्छौ । अत्रैव निपातनात् षष्ठ्या अलुक्षत्वे । गृहपतिना संयुक्तोऽग्नि गार्हपत्य —'गृहपतिना सयुक्ते ञ्य.' इति संज्ञाया ञ्य । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्ति. । गृहपते. भाव कर्म वा गार्हपत्यम्—'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति यक् । अधिपतिगणपत्योस्तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिपत्यम् । गाणपत्यम्—यक्ष्यञोस्स्वरे विशेष । स्वपतौ साधु स्वापतेयम्—'पत्यतिथि' इत्यादिना ढञ् । कौमुदगन्ध्याया पति कौमुदगन्धीपति —'ष्यङस्सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च 'हल ' इति दीर्घः । दुहितु. पति दुहितृपति —'विभाषा स्वसृपत्यो.' इति विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन'

पूर्वपदस्य षष्ठ्या विभाषा अलुक्। अहर्पति —'अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम्' इति रेफस्य वा रेफो विसर्जनीयापवाद । विसर्जनीयपक्षे 'कुप्वो ' इति पक्षे उपध्मानीयोऽपि। 'उभयत्राप्यादिशब्द प्रकारे' इति हरदत्त । जाया च पतिश्च जायापति, दम्पती, जम्पती—राजदन्तादित्वाद् घ्यन्तस्यापि परनिपात । जायाशब्दस्य वा दम्भावजम्भावौ च भवत.। वासवदत्ताया सखे दमेव[1]' इति केवलस्य स्त्रीवचनस्य दंशब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्य । ब्रह्मा च प्रजापतिश्च ब्रह्मप्रजापती—'न दधिपयआदीनि' इति समाहारद्वन्द्वनिषेधात् इतरेतर एव द्वन्द्व । पत्नी—'पत्युर्नो यज्ञसयोगे' इति ङीप्, ईकारस्य च नकार । यज्ञसयोगादन्यत्र पतिरिय ब्राह्मणी ग्रामस्य इति वृषलस्य पत्नी इत्याद्यौपचारिक प्रयोग । वृद्धपति, वृद्धपत्नी—तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा। 'विभाषा सपूर्वस्य' इति विद्यमानपूर्वपदस्य पत्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य वा ङीब्नकारौ। अत्रानुवर्तमानमुपसर्जनग्रहण पत्यन्तप्रातिपदिकविशेषणमिति बहुव्रीहावपि ङीब्नकारो भवत । समान पतिरस्या सपत्नी—'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नित्य ङीब्नकारौ। अस्मादेव निर्देशात्समानस्य सभाव । आदिशब्देन गणपठितैकादिपूर्वपदादपि। सपत्न्या अपत्यं सापत्न्य —'शिवादिभ्योऽण्' इत्यण्। सपत्न्या भाव कर्म वा सापत्न्यम्—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'पत्यन्त' इति यक्। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावस्तु न भवति, सपत्नीशब्दस्याभाषितपुंस्कत्वात्। सपत्नीव सपत्न —'व्यन् सपत्ने' इत्यनुवादादिवार्थेऽकार । पतिवत्नी—'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति जीवपत्या ङीब् नुगागमश्च, तत्सन्नियोगेन मतुपो वत्व च। अन्यत्र पतिमान्, पतिमती इति। पिता। पितरौ—'नप्तृनेष्टृ' इत्यादिना तृचि इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते। 'अप्तृन्' इति सर्वनामस्थानदीर्घोऽस्य न भवति, तृन्नन्ताना नप्त्रादीना पुनरुपादानस्य सज्ञाशब्दानामौणादिकानामेषामेवेति नियमार्थत्वात्। सौ 'ऋदुशनस्' इत्यनङि नान्तत्वात् 'सर्वनामस्थाने' इति दीर्घ.। माता च पिता च पितरौ—'पिता मात्रा' इति पितुर्वा शेष । अन्यथा मातापितरौ—'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इति विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनो द्वन्द्वपूर्वपदस्य आनङादेश । 'अयमनृकारान्ते पुत्रशब्देऽपि भवति' इति वृत्ति, पितापुत्रौ—इति। 'मातरपितरावुदीचाम्' इत्यनङ्निपातनात् मातरपितरौ इत्यपि भवति। पितरो देवताऽस्य पित्र्यम्—'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्। 'रीङृत ' इति ऋदन्तस्याङ्गस्य कृत्सार्वधातुकादन्यस्मिन् यकारादौ च्वौ च रीङ्, 'यस्येति च' इतीकारलोप । पितृव्य, पितामह —'पितृव्यमातुलमातामहपितामहा ' इति पितृभ्रातरि व्यन्प्रत्यय, पितु. पितरि मातरि च डामहच् प्रत्यय । 'मातरि षिच्च' इति वा, गौरादिपाठाद्वा

---

१. वासवदत्तायामन्विष्टमपीदमुद्धरणमस्माभिर्नोपलब्धमिति विद्वांस एव प्रमाणम्।

डीष् पितामही । पितुरागतं पित्र्यम्, पैतृकम्—'पितुर्यच्च' इति 'तत आगतः' इति विषये यट्ठञौ । 'इसुसुक्तान्तात्कः' इत्युगन्तत्वात् ठस्य कादेशः ॥ ४६ ॥

६० रा दाने । राति इत्यादि । राति मित्रम्—सञ्ज्ञायां क्विप् । रा रायौ—'रातेर्डैः' इति डैः । 'च्विरव्ययम्' इति नियमाद् 'कृन्मेजन्तः' इति नाव्ययत्वम् । 'रायो हलि' इति हलादौ विभक्तावात्वम् । अजादौ विभक्तावायादेशः । इदमात्वं तदन्तेऽपीष्यते सुरा, अतिरा इति । अतिरि ब्राह्मणकुलमित्यत्र सोर्लुका लुप्तत्वाद् हलादिविभक्तिपरत्वाभावान्नात्वम् । अन्यत्र तु भवत्येव अतिराभ्याम् इत्यादि । 'सम्बुद्धौ च' इति गुणस्तु विकल्पेन भवतीति त्रपतावुपपादितम् । अजादौ 'इकोऽचि' इति नुम् अतिरिणा इत्यादि । तृतीयादावजादौ 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्' इति पक्षे पुंवद्भावाद् नुमभावो नाशङ्क्यः, इगन्तस्याङ्गस्य भाषितपुंस्कत्वाभावाद् पुंवद्भावस्य नैव प्रसङ्ग इति । आमि तु 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति नुट्यात्वे च अतिराणाम् इति भवति । राका—'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन्' इति कन् । रात्रि—'राशदिभ्यां त्रिप्' इति त्रिप् । रात्री—कृदिकारत्वान् ङीष् । 'रात्रेश्चाजसौ' इति सञ्ज्ञाछन्दसोर्ङीब्विधानमाद्युदात्तार्थम् । अहोरात्रः, अहोरात्रौ—द्वन्द्वौ । 'अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम्' इति रुः । सर्वरात्रः—'पूर्वकालैक' इति समासः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः—'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इति तत्पुरुषः । सङ्ख्यातरात्रः, पुण्यरात्रः – विशेषणसमासौ । अतिरात्रः—प्रादिसमासः । द्विरात्रः—द्विगुः । 'अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यहरादेरव्ययात् सङ्ख्यायाश्च परस्य रात्रिशब्दस्याच्समासान्तस्तत्पुरुषे । अहर्ग्रहणं तु द्वन्द्वार्थम् । 'कतिपयरात्रम्' इति मुरारिप्रयोगे कतिपयशब्दस्यासङ्ख्यात्वात् समासान्तश्चिन्त्यः । उक्तं हि 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' इत्यत्र वृत्तावस्यासङ्ख्यात्वम् । 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इति कृतसमासान्तस्य रात्रशब्दस्य पुंस्त्वम् । इदं पुंस्त्वमसङ्ख्यादेरिति अमरसिंहः, यथाह–'रात्रादेः प्रागसङ्ख्यकाद्[1]' इति । वृत्तिकारशाक्यमुनिप्रभृतयस्तु पुंस्त्वमेवाहुः । रात्र्यामटति रात्रिमटः—'रात्रेः कृति विभाषा' इति वा मुमागमः । रात्रिदिवम्—अचतुरादिनाचि मान्तत्वं निपात्यते । द्वैरात्रिकः, द्विरात्रीणः—'रात्र्यहस्संवत्सराच्च' इति अधीष्टादिषु ठञ्खौ । रायतीति शपि ॥ ४७ ॥

६१. ला आदाने । लाति इत्यादि । विलालयति, विलापयति घृतम्—'लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने' इति पक्षे लुगागमः । स्नेहविपातनादन्यत्र पुगेव । कृपामादत्ते इति कृपालुः—'मितद्र्वादित्वाड्डुः' इत्यात्रेयः । व्यालः—

1. 'रात्रान्ताः प्रागसङ्ख्यकाः' इत्यमरकोशसम्मतः पाठः ।

'आतश्चोपसर्गे' इति क । बहूनर्थान् लातीति बहुलम्--'आतोऽनुपसर्गे क' इति क । बाहुलकम् -मनोज्ञादित्वाद् भावकर्मणोर्वुञ् । अनिशयेन बहुलो बंहिष्ठ, बंहीयान् । बहुलस्य भावकर्मणी बंहिमा--पृथ्वादिमनिच् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना इष्ठेमेयस्सु बहुलस्य बंह्यादेश । बहुलमाचष्टे बंहयति--'णाविष्ठवद्' इति बंह्यादेश । 'रातिलाती द्वावपि दानार्थौ' इति चान्द्रा ॥ ४८ ॥

६२ दाप लवने । दाति इत्यादि पूर्ववत् । पकारो घुमञ्ज्ञायामदाबिति निषेधार्थं । तेन प्रणिदाति, प्रनिदाति इत्यत्र 'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्पो भवति। तथा दायते, अदासीत्, व्यत्यदास्त, दातम्, डिदासति इत्यादौ यथासङ्ख्यम् 'घुमास्था' इतीत्वम्, 'गातिस्था' इति सिचो लुक्, 'स्थाघ्वोरिच्च' इति प्रकृतेरित्वं सिचश्च कित्त्वम्, 'दोदद्घो' इति दद्भाव 'मनिमीमा' इतीम्भावो न भवति । दात्रम् -'दाम्नी' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । रक्षणे दयते, शोधने दायतीति शपि गतम् ॥ ४९ ॥

६३ ख्या प्रकथने । ख्याति इत्यादि यातिवत् । लुङि 'अस्यतिवक्ति' इत्यङि अख्यद् इति भवति । तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि अङभावात् सिचि अचाख्यासीद् इति भवति । अस्यापि चक्षिङादेशवत् क्शादित्व द्रष्टव्यम् । इदमार्धधातुकविषयमिति आत्रेयादय । अन्ये तु सामान्येन मन्यन्ते । सखा--'समाने ख्यस्य चोदात्त' इति समानशब्दे उपपदे इन् प्रत्यय, समानस्य सभाव, उदात्तश्च । चशब्दाद्धातोर्यलोप, प्रत्ययस्य डित्त्वं च । 'अनङ् सौ' इत्यसम्बुद्धौ सौ अनङादेशो डित्त्वादन्त्यस्य । सम्बुद्धौ तु 'ह्रस्वस्य गुण' इति गुण । अन्यत्र सर्वनामस्थाने 'सख्युरसम्बुद्धौ' इति णिद्वद्भावाद् वृद्धावायादेश —सखायौ इत्यादि । सखीन् इत्यादि पतिशब्दवत् । घिसञ्ज्ञा 'असखि' इति पर्युदासान्न भवति । स्त्रिया सखी—'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति निपातनात् ङीष् । सख्या इत्यत्र 'ख्यत्यात्परस्य' इत्युत्वात्परत्वाद् नित्यत्वाच्च ङसिङसो 'आण्नद्या' इत्याटि कृतेऽकारस्य खीशब्दानन्तरत्वाभावाद् उत्व न भवति । परमसख —'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति टच् । बहुव्रीहौ तु बहुसखा, बहुसखायौ इति । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो' इति टज् न भवति, अनङ्णिद्वद्भावौ 'अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति सख्यन्तस्यापि भवत । 'असखि' इति पर्युदास केवलस्यैवेति तदन्तस्य घिसञ्ज्ञाया बहुसखिनेत्यादौ नाभावादि भवति । सुसखा, अतिसखा, किंसखा, असखा—इत्यत्र 'न पूजनात्', 'किम क्षेपे', 'नञस्तत्पुरुषात्' इति समासान्ताभाव । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखीशब्दान्तादस्मिन् समासान्ते कृते चाकृते च न विशेष., यत. कृतेऽपि 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावे टित्त्वान्ङीपि परमसखी इत्येव रूपम् । सख्युर्भावकर्मणी सख्यम्—'सख्युर्य.' इति य.। लिङ्गविशिष्टात्प्रत्ययेऽपीदमेव

रूपम्, यत पूर्ववत्पुंवद्भावेन भाव्यम्। 'सम्पूर्वस्य सख्यु प्रयोगो न' इति 'समिख्य' इत्यत्र न्यासादावुक्तम् ॥ ५० ॥

६४ प्रा पूरणे। प्राति इत्यादि। प्राण, प्राणवान्—'संयोगादेरात' इति निष्ठानत्वम्। प्राय —'श्याद्व्यध' इति ण ॥ ५१ ॥

६५ मा माने। मानमिहान्तभाव। अत्रायमकर्मक। ऊक्त च 'ह्वावामश्च' इत्यत्रेन्दुहरदत्तन्यासकारादिभि —'अकर्मकत्वादस्याग्रहणम्' इति। तेन हि 'आतोऽनुपसर्गे क' इति क बाधित्वा कर्मण्युपपदेऽण्विधीयते। सुखमुपमाति, अग्निमनुमाति, गृह निर्माति, यवान् प्रमाति, तण्डुलान् परिमाति इत्यादौ सकर्मकत्वमुपसर्गवशेनार्थान्तरवृत्त्या। न चैव सकर्मकादस्मादणर्थम् 'ह्वावामश्च' इत्यत्र ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, यतस्तत्र 'आतोऽनुपसर्गे क' इत्यस्यापवादस्याप्रसङ्गात् सामान्य कर्मण्यण् सिद्ध। माति इत्यादि यातिवत्। मीयते। मेमीयते—'घुमास्था' इतीत्वम्। मित्सति—'सनिमीमा' इतीस्भावे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य लोप। 'सस्यार्धधातुके' इति तत्वम्। मितम्—'द्यतिस्यतिमा' इतीत्वम्। सर्वेष्वेषु माग्रहणेषु मामेङ्माङ्ग्रहणम्, 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति वचनात्। 'नेर्गद' इत्यादिसूत्रे तु नास्य ग्रहणम्, तथा च तत्र वृत्ति—'मा इति माङ्मेङोर्ग्रहणम्' इति। उक्त चैतत्सर्वम् इन्दुसीरदेवन्यासकारहरदत्तादिभिरपि। तेन प्रनिमाति, प्रणिमाति इत्यत्र 'शेषे विभाषा कखादावषान्त उपदेशे' इति णत्वविकल्पो भवति। 'चान्द्रास्तु णत्वविधावपि त्रयाणा ग्रहणमिच्छन्ति' इति वर्धमान., स्वामिकाश्यपौ तु 'माग्रहणेष्वलुग्विकरणस्य णत्ववर्ज्यम्' इति, उभयमिदं वृत्त्यादिमहाग्रन्थविरोधादुपेक्ष्यम्। मातीति माय —'श्याद्व्यध' इति णे युक्। माया—स्त्रिया टाप्। मायावी—'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति मत्वर्थे विनि। मायी, मायिक —व्रीह्यादित्वादिनिठनौ। प्रमातीति प्रम —'आतश्चोपसर्गे' इति क। प्रमा – 'आतश्चोपसर्गे' इति स्त्रियामङ्। प्रमिति इति बाहुलकात् क्तिन्। मयते इति प्रणिदाने शपि गतम् ॥ ५२ ॥

६६ वच परिभाषणे। अत्र पुरुषकारे "'अस्यतिवक्ति' इत्यत्र वृत्तौ परिभाषणे पठ्यते, तथापि परैरनधिकार्थत्वाद् भाषणमेवार्थ [1]" इति एतच्च क्वचिद्वृत्तावेवं पाठदर्शनादुक्तम्। वक्ति। वक्त:। वक्षि। वक्थ। वक्थ। वच्मि। वच्व। वच्म.—'वचन्तीत्यस्याप्रयोगोऽनभिधानात्' इति स्वामिसम्मताकारौ। तथा च भोज —'न वचन्ति प्रयुञ्जते' इति। आत्रेयस्तु एकवचनान्युदाहृत्य 'अन्यत्रानभिधानमित्येके। झिमात्र एवानभिधानमिति केचित्' इति। उवाच। ऊचतु.। ऊचु। उवक्थ, उवचिथ। ऊच। उवाच, उवच। ऊचिव—थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पः।

१, दै० ४६ पृ०।

उक्ता । वक्ष्यति । वक्तु, वक्तात् । वक्ताम् । वचन्तु । वग्धि—हेर्धित्वे कुत्वजश्त्वे । वचानि । अवक्, अवग् । अवक्ताम् । अवचन् । अवक् । अवचम् । वच्यात् । वच्यातात् । वच्यु । वच्या । वच्याम् । वच्याव । आशिषि—उच्यात् । उच्यास्ताम्—कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन्—'अस्यतिवक्ति' इत्यङि 'वच उम्' इत्युम् । उक्थम्—यज्ञायज्ञियात्पर साम—'पातृतुदिवचि' इति थक् । उक्थमधीते वेद वा औक्थिकः—'ऋतूक्थादि' इति ठक् । 'अयं च प्रत्ययो न सामवचनादिष्यते, किन्तु तल्लक्षण औक्थिक्यनाम्नि वर्तमानात्' इति वृत्त्यादौ स्थितम् । वक्त्रम्—'गुधृवीपचिवचि' इति त्र । इन्दुवक्त्रो नाम देश ऐन्दुवक्त्रक —'कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात्' इति शैषिको वुञ् । शेषमपि ब्रूञादेशवत् । पारायणिकैरयं धातुर्नापाठीत्येतावतानार्षता नाशङ्क्या, 'अस्यतिवक्ति' इत्यत्र वृत्त्यादौ—'वच परिभाषणे, ब्रूञादेशो वा, इत्युक्तत्वात् । तथा वच्यादिसूत्रे न्यासपदमञ्जर्योश्च अस्यास्तित्व स्पष्टम् । किञ्चान्तिपरस्यास्य प्रयोग प्रतिषेधन्तो भोजात्रेयादयोऽप्यत्रैवानुकूला । अयमाधृषीयश्च ॥ ५३ ॥

६७ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैपदिन ।

६८ इङ् त्वात्मनेपदी ।

६९ विद ज्ञाने । एतदादयो रुदिपर्यन्ता उदात्ता उदात्तेत । वेत्ति । वित्त । विदन्ति । वेत्सि । वित्थ । वित्थ । वेद्मि । विद्व । विद्म । वेद । विदतु । विदु । वेत्थ । विदथु । विद । वेद । विद्व । विद्म—'विदो लटो वा' इति लट परस्मैपदाना पक्षे णलादय । विवेद । विविदतु । विवेदिथ । विवेद । विविदिव । विदाञ्चकार—'उषविद' इत्याम्प्रत्ययो वा । विदेत्यकारस्य विवक्षितत्वान्न लघूपधगुण । वेदिता । वेदिष्यति । वेत्तु, वित्तात् । वित्ताम् । विद्धि । वेदानि । विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुर्वन्तु । विदाङ्कुरु । विदाङ्करवाणि—'विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्' इति लोट्याम्यगुणत्वम्, लोटो लुक्, लोट्परकरोतेरनुप्रयोगश्च पक्षे निपात्यते । 'कुर्वन्तु' इति बहुवचनमितिकरणान्न विवक्ष्यते । अवेत् । अवित्ताम् । अविदु. । अवेत्, अवे । अवित्तम् । अवेदम् । अविद्व—हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोप । सिपि 'दश्च' इति दकारस्य वा रुत्वम् । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस् । विद्यात् । विद्याताम् । विद्यु । विद्या । विद्याम् । आशिषि—विद्यात् । विद्यास्ताम् इत्यादि । अवेदीत् । अवेदिष्टाम् । अवेदी. । अवेदिषम्—'नेटि' इति हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्निषेध । सवित्ते । सविदाते । सविदते, सविद्रते । सवित्से । सविदे—'समो गम्यृच्छि' इत्यकर्मकात्तङ् । 'वेत्तेर्विभाषा' इति झादेशस्यातो वा रुडागम. । सविविदे । सविविदिषे । सविविदे । सविविदिवहे । सविदाञ्चक्रे । सवेदिता । सवेदितासे । संवेदिष्यते । सवित्ताम् । सविदाताम् । सविदताम्, सविद्रताम् । सवित्स्व । सवेदै ।

समवित्त । समविदाताम् । समविदत, समविद्रत । समवित्था । समविदि । सविदीत । सविदीयाताम् । आशिषि--सवेदिषीष्ट । सवेदिषीयास्ताम्—लघूपधगुण । 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वमझलादित्वान्न भवति । समवेदिष्ट । समवेदिषाताम्—पूर्ववदकित्त्वम् । विविदिषति, विदित्वा—'रुदविद' इति क्त्वासनो कित्त्वम् । वेविद्यते । वेवेत्ति, वेविदीति । सवेवित्ते । सवेविदाते । सवेविदते—'समो गम्यृच्छि' इति तङ् । प्रकृतिग्रहणेन रुट् तु न भवति, वेत्तेरिति तिपा निर्देशात् । वेदयति । अवीविदत् । विदन्, विद्वान्—'विदेश्शतुर्वसु' इति शतुर्वा वसुरादेश । संयोगान्तलोपे 'वसुस्रंसु' इति दत्व नकारस्य न भवति, तत्र 'स' इत्यनुवर्तनादित्युक्तम् । विदन्नेव वैदन —'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽण् । विद्वांसोऽस्या सन्तीति विदुष्मती परिषत्—'तसौ मत्वर्थे' इति मतुपोऽपि मत्वर्थत्वात्तस्मिन् परे सान्तत्वेन भत्वात् वसोस्सम्प्रसारणपरपूर्वत्वयो षत्वम् । 'विद्वांसमाचष्टे इति णौ 'णाविष्ठवत्' इति टिलोपे विद्वयति' इति दौर्गा, तदयुक्तम्, इष्ठवद्भावादेव भत्वे नित्यत्वात्पूर्वं प्रसारणे पश्चाट्टिलोपे विदयति इति भाव्यमिति । टिलोपस्तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य । विदित । वेदयतीति वेदय –'अनुपसर्गाल्लिप' इत्यादिना ण्यन्ताच्छप्रत्यये शपि गुणायौ । शास्त्रवित्, प्रवित्—'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । विदुर –'विदिभिदिच्छिदे कुरच्' इति कर्तरि कुरच् । वेदनशीलो विन्दु --'विन्दुरिच्छु' इत्युप्रत्यये नुमि निपात्यते । वेद —'हलश्च' इति घञ् । वैदिक —अध्यात्मादित्वात् शैषिकष्ठञ् । वेदमाचष्टे वेदापयति—'अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्य' इत्यापुक् । आयुर्वेदमधीते वेद वा आयुर्वैदिक —उक्थादित्वात् ठक् । सर्वे वेदा सर्ववेदा —'पूर्वकालैक' इति समास, तान् अधीते वेद वा स सर्ववेद —प्राग्दीव्यतीयस्याण 'सर्वसादेर्द्विगोश्च' इत्युक्थादिपाठाल्लुक् । अत्र द्विगुग्रहण तद्धितार्थमित्यस्यैव स्मरणार्थमिति हरदत्तादय । सर्ववेद एव सार्ववेद्य --'सर्ववेदादिभ्यस्स्वार्थे उपसङ्ख्यानम्' इति स्वार्थे ष्यङ् । चतुरो वेदानधीते वेद वा चतुर्वेद —तद्धितार्थे द्विगौ प्राग्दीव्यतीयस्याण 'द्विगोर्लुक्' इति लुक् । चतुर्वेद एव चातुर्वैद्य 'चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च' इति ष्यञुभयपदवृद्धि । वित्ति —'मन्त्रे वृष' इत्यादिना स्त्रिया क्तिन् । विद्या—'सञ्ज्ञाया समज' इति क्यप् । चतस्रो विद्या. चातुर्वैद्यम्—'चतुर्वर्णादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति स्वार्थे ष्यञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि । स्वार्थस्यापि तद्धितार्थत्वात् 'तद्धितार्थं' इति द्विगु । विद्यामधीते वेद वा वैद्य –'प्राग्दीव्यतीयोऽण्' । वायसविद्यामधीते वेद वा वायसविद्यिक —'विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तात्' इति उक्थादिपाठाट्ठक् । यदायं विद्यान्तस्सर्वसादिर्द्विगुर्वा तदा 'सर्वसादेर्द्विगोश्च ल.' इति प्रत्ययस्य लुकि सर्वविद्य इत्यादि भवति । अत्र हरदत्त –'चतुर्विद्यशब्दस्य ब्राह्मणादिपाठात्स्वार्थे ष्यञ्, मतान्तरेणापि चातुर्वैद्य' इति । उक्थादौ 'विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मसंसर्गत्रिपूर्वा' इतिपाठादङ्गादिपूर्व-

पदात् प्राग्दीव्यतीयोऽणेव–अङ्गविद्य इत्यादि। त्रैविद्य इत्यत्र त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या इति 'शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति तत्पुरुषत्वेन अद्विगुत्वादणो लुग् न भवति। यदा तु द्विगुस्तदा त्रिविद्य इत्येव। विदा—भिदादित्वादङ्। वेदना–'घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च' इति युच्। ब्राह्मणवेदं भोजयति, य यं ब्राह्मणं वेद तं तं भोजयतीत्यर्थः–'कर्मणि दृशिविदो' इति णमुल्। न वेत्तीति नवेदा–विदेरसुन्। 'नभ्राण्णपात्' इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः। तत्र 'नवेदा' इत्येकवचनान्तपाठाद् द्विवचनान्तपरे न प्रकृतिभाव इत्यात्रेयादयः। अथ सत्ताया दिवादौ। विचारणे रुधादौ। चेतनाख्याननिवासेषु चुरादौ। विद्लृ लाभे तुदादौ ॥ ५४ ॥

७० अस भुवि। अस्ति। स्तः। सन्ति। असि। स्थः। स्थ। अस्मि। स्वः। स्मः—'श्नसोरल्लोपः' क्ङिति सार्वधातुके इत्यपिद्वचनेषु अल्लोपः। 'तासस्त्योः' इति सलोपः सकारादौ। विदामास। आसतुः। आसुः। आसिथ। आसथुः। आस। आसिव—'अस्तेर्भूः' 'आर्धधातुके' इति भूभावोऽनुप्रयोगे नेत्युक्तम्। अन्यत्र भूभावे—बभूव इत्यादि भवतिवत्। चान्द्रे 'अनुप्रयोगादन्यत्रापि क्वचिद्भूभावो नेष्यते' इति 'प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः' इत्यादि समाहितम्। अत्र युक्तिर्न दृश्यते। धातुप्रदीपे तु 'असतेरास' इत्युक्तम्। विस्तरे तु 'आसेति बभूवार्थे, आहेत्युवाचार्थे' इति विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन समाहितम्। भविता। भविष्यति। अस्तु, स्तात्। स्ताम्। सन्तु। एधि, स्तात्। स्तम्। स्त। असानि। असाव—ह्वावल्लोपे 'घ्वसोरेद्धौ' इति सकारस्यैत्वम्। तस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावः। तातङ्पक्षे एत्वं न भवति, परेण तेन बाधात्। कृते तु तातङि स्थानिवत्त्वेनापि न भवति, 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन' इति। आसीत्। आस्ताम्। आसन्। आसीः। आस्व—'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीडागमः। श्नसोरल्लोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाडागमो द्विवचनादौ। स्यात्। स्याताम्। स्युः। स्याः। स्याम्। स्याव—पिद्वचनेष्वपि यासुटो ङित्त्वादल्लोपः। आशिषि भूयाद् इत्यादि। अभूत्—'गातिस्था' इति सिचो लुक्। 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् अस्त्याश्रय ईण्ण भवति। प्रत्ययलक्षणेन सिजाश्रयो न भवति, अत एव स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्यात्। यद्वा 'अस्तिसिचः' इत्यस्य विद्यमानसिच इत्यर्थस्य भवतौ प्रतिपादितत्वात् नैव सिजाश्रयस्येट प्रसङ्गः। सिचिवृद्धिर्लुका लुप्तत्वान्न भवति। अभूवन्—'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुक्। 'आतः' इति नियमात् जुस्भावो न भवति। अभूः—'भूसुवोस्तिङि' इति पिति गुणनिषेधः। शेषं भवतिवद् आर्धधातुके नेयम्। '"श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इति घञ् अस्य लुग्विकरणत्वान्न भवति। तेन अपादाने भव इति 'ऋदोरप्'" इति रक्षितः। विषन्ति। प्रादुष्षन्ति। विष्यात्। प्रादुष्ष्यात् "उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः" आभ्यां परस्यास्तिसकारस्य

यकारपरस्याच्परस्य च ष इति षत्वम्। व्यतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते। व्यतिसे। व्यतिषाथे। व्यतिध्वे। व्यतिहे। व्यतिस्वहे। व्यतिस्त इत्यतोऽन्यत्र 'उपसर्गप्रादुर्भ्याम्' इति षत्वं द्रष्टव्यम्। व्यतिसे इत्यत्र श्नसोरल्लोपे 'तासस्त्योः' सलोपे प्रत्ययसकारस्यानस्तिसकारत्वात् पदादित्वाच्च षत्वाभावः। व्यतिध्वे इत्यत्र पूर्ववदल्लोपे, 'धि च' इति सलोपः। एवं च सेध्वेशब्दयोः प्रत्ययमात्रमेवावशिष्यते। लोटि व्यत्यसै इत्यत्र नित्यत्वात् 'एत ऐ' इत्यैकारादेशे 'हः एति' इत्येव निमित्ताभावान्न भवति। अस्ति क्षीरं यस्यास्सा अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी। नास्ति बाधको येषां ते नास्तिबाधकाः—'सुबधिकारे अस्तिक्षीरादिवचनम्' इति बहुव्रीहिः। नास्तिबाधका इत्यत्र उत्तरपदपरत्वाभावात् 'नलोपो नञः' इति न भवति। उत्तरपदशब्दश्च समासचरमावयवे रूढः। परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य आस्तिकः, परलोको नास्तीति मतिर्यस्य नास्तिकः—'अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः' इति मत्युपाधिकार्थेऽभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्। वचनसामर्थ्यात्तिङन्ताद्वाक्याच्चायं प्रत्ययो भवति। निपातौ वास्तिनास्ती। अत एव अस्तिमान् इत्याद्यपि भवति॥ ५५॥

७१ मृजू[1] शुद्धौ। ऊदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्। अस्यानुदात्तत्वमनार्षम्। उक्तं च 'सृजिं मृजिं विद्ध्यनिट्स्वरान्' इति कारिकायां वृत्तौ—'मृजेरूदित्त्वादिटो विकल्पेन भाव्यम्। अमागमश्च न दृश्यते। तदिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम्। केचित्त्वस्य स्थाने विजिं पठन्ति' इति। मार्ष्टि। मृष्टः। मृजन्ति, मार्जन्ति। मार्क्षि। मार्ज्मि। मृज्व—व्रश्चादिना षत्वे तवर्गस्य ष्टुत्वम्। सकारे तु 'षढोः कस्सि' इति कत्वे सकारस्य षत्वम्। क्ङितोऽन्यत्र 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यचो वृद्धिः। अजादौ क्ङिति 'मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिः' इतीष्ट्या वा वृद्धिः। सङ्क्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः। अत्र हरदत्तः—"अचीत्युच्यमानेऽपि 'यस्मिन् विधिस्तदादौ' इत्यजादाविति सिद्धे आदिग्रहणं मुख्याजादिपरिग्रहार्थम्। तेन व्यपदेशिवद्भावेनाजादौ यूयं ममृज, त्वया ममार्ज इत्यादौ न भवति" इति। आत्रेयस्तु—'अत्रापि भवति' इति। तस्यादिग्रहणं 'यस्मिन्विधिः' इति सिद्धस्यैवानुवाद इति मतम्। यदाह—'मृजेति भिदादिपाठादङ्। गणपाठादेव वृद्ध्यभावश्च' इति। तथा च 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये—"मृजेर्वृद्धिरचः, ततः 'अचि क्ङिति', अजादौ क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति, परिमृजन्ति, परिमार्जन्ति। किमर्थमिदम्? नियमार्थम्, अजादावेव क्ङिति नान्यत्र। क्व मा भूद्? मृष्टः, मृष्टवानिति। ततो 'वा' वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति" इति। ममार्ज। ममार्जतुः, ममृजतुः। ममार्जुः, ममृजुः। ममार्जिथ, ममार्ष्ठ। ममार्जिव, ममृजिव, ममृज्व—ऊदित्वादिड्विकल्पः। पूर्ववदजादौ वृद्धिविकल्पः। मार्जिता, मार्ष्टा। मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति—अनुदात्तोपदेशत्वस्यानार्षत्वाद्

1. 'मृजूष्' इति क्षीरस्वामी।

अमागमो नेत्युक्तम्। मार्ष्टु मृष्टात्। मृष्टाम्। मृजन्तु। मृड्ढि। मार्जानि। मार्जाव। मार्जाम—'आडुत्तमस्य पिच्च' इति पित्वात्मद्रूक्मत्वाभावात् नत्या वृद्धि। अमार्ट्, अमृष्टाम्। अमृजन्, अमार्जन्। अमार्ट्। अमार्जम्। अमृज्व—तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे षत्वजश्त्वचर्त्वपु च 'रात्सस्य' इति नियमात् न सयोगान्तलोप। मृज्यात्। मृज्याताम्। मृज्या। मृज्याम्—'मृजेर्वृद्धिर्गुणविषये' इति सा न भवति। आशिषि मृज्यात्। मृज्यास्ताम् इत्यादि। अमार्जीत्– इट ईटि' इति सिचो लोप। अमार्जिष्टाम्। अमार्जिपु। अमार्जी। अमार्जिषम्। अनिट्पक्षे—अमार्क्षीत्। अमार्ष्टाम्। अमार्द्। अमार्क्षी। अमार्क्षम्—झलादा 'झलो झलि' इति सिज्लोप। अन्यत्र प्रकृते पूर्ववत् पत्वकत्वयो 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम्। एवं व्यतिमृष्टे, व्यतिमृजाते, व्यतिमृजते इत्यादावात्मनेपदेऽपि यथायोग वृद्धिस्तदभावश्च ऊह्य। मिमृक्षति, मिमार्जिषति। मरीमृज्यते। मरीमार्जीति, मरीमार्ष्टि। एव रुग्रीकोरपि। मार्जयति। अमीमृजत्, अममार्जत्—'उर्ऋत्'। मार्जित्वा, मृष्ट्वा—इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधान्नित्य वृद्धि.। मृष्ट। मृष्टवान्—'यस्य विभाषा' इतीण्निषेध। सिक्तसम्मृष्टम्—राजदन्तादित्वात्पूर्वकालस्य परनिपात। मृज्य—'मृजेर्विभाषा' इति वा क्यप्। तदभावे ण्यति कुत्वे वृद्धौ च मार्ग्य। तुन्दपरिमृज—'तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो' इत्यलसे क॰। अन्यत्र तुन्दपरिमार्ग—कर्मण्यण्। मृजा—भिदादिपाठादङ् वृद्ध्यभावश्च। मार्ष्टिशब्दश्चुरादौ वक्ष्यते। अपामार्ग—'हलश्च' इति सज्ञाया घञि 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्युपसर्गस्य दीर्घ। कसपरिमृड् इत्यादौ क्विबन्तस्य सुबपेक्षया मृजेर्वृद्धिर्न भवति, 'धातोस्स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति। कंसपरिमृजमिच्छतीति विगृह्य "सुप आत्मन क्यच्" इषिकर्मण एषितुरेवात्मसम्बन्धिन सुबन्तादिच्छाया वा क्यजिति क्यचि सनाद्यन्तत्वेन धातो कसपरिमृज्यशब्दात्तृचि 'क्यस्य विभाषा' इत्यार्धधातुके परत विधीयमाने क्यस्यादेर्लोपे 'अतो लोप' इत्यल्लोपे कसपरिमृजिता इत्यत्र मृजेर्वृद्धिर्न भवति, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'क्यस्य विभाषा' इति समुदायलोपेऽपि 'न धातुलोप इति वृद्ध्यभाव। मार्जार – 'कञ्जिमृजिभ्या चित्' इत्यारप्रत्यय। मार्जालीय सोमपात्रप्रक्षालनप्रदेश—'स्थाचतिमृजे' इत्यादिनालीयर्प्रत्यय। अयं शौचालङ्कारयोर्युजादि। 'मार्ज शब्दार्थे' इति चुरादौ ॥५६॥

७२ रुदिर् अश्रुविमोचने। रोदिति। रुदित। रुदन्ति। रोदिषि। रुदिथ। रोदिमि। रुदिव—'रुदादिभ्यस्सार्वधातुके' इति वलादाविट्। एतदादय. पञ्च रुदादय। रुरोद। रुरुदतु। रुरोदिथ। रुरुद, रुरोद। रुरुदिव। रोदिता। रोदिष्यति। रोदितु, रुदितात्। रुदिताम्। रुदन्तु। रुदिहि। रोदानि—हौ परत्वादिटि सकृद्गतपरिभाषया धिभावो न भवति। यद्वा—तत्र हल्ग्रहणानुवृत्तेरिटि कृते नैव धिभाव-

प्रसङ्ग । अरोदीत्, अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदी, अरोद । अरोदम् । अरुदिव—'रुदश्च पञ्चभ्य ', 'अड्गार्ग्यगालवयो.' इति हलादे पितस्सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य पर्यायेणेडडागमौ। रुद्यात् । रुद्याताम् । रुद्यु । रुद्या । रुद्याम्—अत्र रुदादि प्रकृति प्रत्ययविशेष चापेक्षमाणाभ्यामिडड्भ्या लिङ्मात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव यासुटि अपृक्तस्याभावान्न तौ। स्वामो तु 'ईडटौ पूर्वप्रतिषेधेन बाधित्वा यासुट्' इति । आशिषि रुद्यात्। रुद्यास्ताम्। अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अरुद । अरुदम् । अरुदाव—'इरितो वा' इत्यङ् । तदभावे सिच्—अरोदीत् । अरोदिष्टाम् । इत्यादि । रुरुदिषति । रुदित्वा—'रुदविद' इति क्त्वासनो कित्वम् । रोरुद्यते । रोरुदीति, रोरोत्ति । रोरुत्त —'रुदादिभ्यस्सार्वधातुके' इतीडागमो गणनिर्देशान्न भवति । तथा लङि अरोरोत्, अरोरो इति इडडागमावपि गणनिर्देशान्न भवत. । अरोरुदीत्, अरोरुदी इति 'यङो वा' इति पाक्षिके ईटि द्रष्टव्यौ । 'रुदविद' इति कित्व यङ्लुगन्तादपि भवतीति रोरुदिषति, रोरुदित्वा इति भवत. । रोदयति । अरूरुदत् । रोदसी—'असुन्' इत्यसुन्प्रत्यय । पुष्पवदादिवत् नित्य द्विवचनान्त । रोदयतीति रुद्र —'रोदेर्णिलुक्च' इति रकि णिलुक् । रुद्राणी—'इन्द्रवरुण' इति पुयोगे ङीषानुकौ। शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम्, शतरुद्रीयम्—'शतरुद्राद्घश्च' इति घच्छौ। विधानसामर्थ्यादनयो 'द्विगोर्लुक्' इति लुग्न भवति । यदि हि स्याद्, अण एवास्तु लुक् ॥ ५७ ॥

७३. विदादय उदात्ता उदात्तेत ।

७४. ञिष्वप् शये ।

७५ उदात्तेदनुदात्त । स्वपिति । स्वपित । स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वपिमि । स्वपिव —'रुदादिभ्य' इतीट् । सुप्यते—भावे यकि 'वचस्वपि' इति संप्रसारणम् । सुषुप्यते—'सुविनिर्दुर्भ्यस्सुपिसूतिसमा ' इति कृतसम्प्रसारणस्य सुपेष्षत्वम् । एवं व्यादेरप्युदाहार्यम् । सुष्वाप । सुषुपतु । सुषुपु. । सुष्वप्थ, सुष्वपिथ । सुषुपथु" । सुषुप । सुष्वाप, सुष्वप । सुषुपिव—किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् । अन्यत्र द्विर्वचने लिटि 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अत्र ह्युभयेषा ग्रहणस्य प्रयोजन हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणमित्युक्तम् । सर्वत्र क्रादि-नियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । अभ्यासात्परस्य आदेशसकारत्वात् षत्वम् । विसुष्वाप इत्यादावकिद्वचनेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं हलादिशेषे पश्चात्सुपिरूपस्याभावात् 'सुविनिर्दुर्भ्य ' इति न षत्वम् । किति तु परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च पश्चाद् द्विर्वचनमिति विषुषुपतु इत्यादि भवति । न च द्विर्वचने षत्वस्यासिद्धत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति तन्निषेधात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु । स्वपिहि । स्वपानि । अस्वपीत्, अस्वपत् । अस्वपिताम् । अस्वपी., अस्वप: । अस्वपम्, अस्वपिव—रुदादित्वात्

पूर्ववदिडटौ । स्वप्यात् । स्वप्यातम् । आशिषि सुप्यात् । सुप्यास्ताम्—'किदाशिषि' इति कित्वात्सम्प्रसारणम् । अस्वाप्सीत् । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सु । अस्वाप्सीः । अस्वाप्सम्—'वदव्रज' इति वृद्धि । सुषुप्सति—'रुदविद' इत्यादिना कित्त्वे सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् । सोषुप्यते—'स्वपिस्यमिव्येञा यङि' इति प्रसारणे द्विर्वचनम् । विषुषुप्सति । विषोषुप्यते इत्यादौ लिटीव सम्प्रसारणषत्वयो द्विर्वचने 'हलादिश्शेष' इति 'सुविनिर्दुर्भ्य' इति षत्व भवति। सास्वपीति। सास्वप्ति इत्यादौ यङ्लुकि इडाद्यभावो रुदिवत् । 'स्वपिस्यमि' इति सम्प्रसारणं यङो लुका लुप्तत्वाद् न भवति । स्वापयति । असूषुपत्—अत्र 'स्वापेश्चङि' इति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे लघूपधगुणे णौ चङ्युपधाया ह्रस्वत्वे द्विर्वचने 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ । "स्वापशब्दाद् घञन्ताण्णौ चङ्यपि स्वापशब्दस्याविशिष्टत्वात् 'स्वापे' इति सम्प्रसारणे असूषुपत् इति भवति" इत्यात्रेय । णावल्लोपेन अग्लोपित्वात् 'दीर्घो लघो' इति दीर्घो न भवति । सुष्वापयिष्यति—णो सनि 'द्युतिस्वाप्योस्सम्प्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य प्रसारणम् । 'स्तौतिण्योरेव' इत्युत्तरस्य षत्वम् । सुषुष्वापयिषति इत्यत्राकिल्लिङ्वत् हलादिशेषेणाभ्यासस्य सुपिरूपत्वाभावात् 'सुविनिर्दुर्भ्य.' इति न षत्वम् । सुष्वापकीषति इत्यत्र स्वापेर्ण्वुल् स्वापक, तमिच्छतीति 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यचि 'क्यचि च' इतीत्वे स्वापकीयशब्दात्सनि द्विर्वचने स्वापेरभ्यासस्यापि 'द्युतिस्वाप्यो' इति प्रसारणं न भवति । तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्य एवेष्टत्वात्। स्वप्नक्, स्वप्नजौ—'स्वपितृषोर्नजिङ्' इति ताच्छीलिक कर्तरि नजिङ् । सुप्तो देवदत्त, सुप्त देवदत्तस्य—'ञीत क्त' इति कर्तृभावयोर्वर्तमाने क्त । 'क्तस्य च वर्तमाने' इत्यनभिहिते कर्तरि षष्ठी । यत्तु वृत्तौ—'मतिबुद्धि' इत्यत्र 'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सुप्त' इत्युक्तम्, तत् ताच्छीलिकेन नजिङा बाधो मा विज्ञायीति । स्वप्न—'स्वपो नन्' इति भावे नन् । अनुदात्तोऽप्यय रुदादिकार्यानुरोधादुदात्तमध्ये पठित ॥ ५८ ॥

७६ श्वस प्राणने । इत प्रभृति शास्यन्ता उदात्ता उदात्तेत । श्वसिति । श्वसित. । श्वसन्ति । श्वसिषि । श्वसिमि—'रुदादिभ्य' इतीडागम । शश्वास । शश्वसत । शश्वसिथ । शश्वस, शश्वास । शश्वसिव । श्वसिता । श्वसिष्यति । श्वसितु । श्वसिहि । श्वसानि । अश्वसीत्, अश्वसत् । अश्वसिताम् । अश्वसी, अश्वस. । अश्वसम् । अश्वसिव—'रुदश्च पञ्चभ्य', 'अड्गार्ग्य' इतीडटावपृक्तस्य । श्वसेत् । श्वसेताम् । श्वसेयु । श्वसे । श्वसेयम्—अत्र गणकार्यस्यानित्यत्वज्ञापनात् शपो लुग् न भवति । अनित्यत्वं च क्षमूषो घटादिपाठात् 'घटादयष्षित' इत्येव षित्वे सिद्धे पुनष्षित्करणात् ज्ञायते । एवं च 'न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्', 'न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य'[1] 'आश्वसेयुर्निशाचरा.' 'प्रत्ययादाश्वसन्त्य'[2]

१. शार्ङ्ग० प० १३०१ श्लो० । २. पूर्वमेघ० ८ श्लो० ।

इत्यादय प्रयोगा उपपद्यन्ते। आश्वस्यात् इत्यादपि भवति। आशिषि—श्वस्यात् श्वस्यास्ताम् इत्यादि। अश्वसत्। अश्वसिष्टाम्। अश्वसी। अश्वसिषम्—'ह्म्यन्तक्षण-श्वस' इति 'अतो हलादे' इति वृद्धिनिषेध। शिश्वसिषति। शाश्वस्यते। शाश्वसीति इत्यादि रुदिवत्। श्वासयति। अशिश्वसत्। श्वसन—नन्द्यादित्वाल्ल्यु। श्वास—'श्याद्व्यध' इत्यादिना ण कर्तरि। आश्वस्त—'निष्ठायामिट नेच्छन्ति काशकृत्स्ना' इति स्वामिकाश्यपौ। 'आदितश्च' इत्यत्र वृत्तिकारश्च 'चकार-स्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् अनिट्त्वम्' इति। आत्रेयमैत्रेयौ तु आश्वसित इतीट चाहतु ॥ ५९ ॥

७७ अन च। अनिति। अनित। अनन्ति। अनिषि। अनिमि। प्राणिति—'अनिते.' इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य अनितेर्नकारस्य णत्वम्। अत्र केचित्—'अन्त' इति वक्ष्यमाणमत्राप्यपकृष्य सम्बद्ध्य समीपवचनत्व चाश्रित्य 'उपसर्गस्थ-निमित्तसमीपभूतस्य अनितिनकारस्य णत्वम्' इति सूत्रार्थं वर्णयन्तो 'येन नाव्यव-धानम्' इति न्यायेन प्राणितीत्यादावेव णत्वमिच्छन्ति, न तु पर्यनिति इत्यनेक-वर्णव्यवधाने। प्राण। प्राणतु। प्राणिथ। प्राणिव। प्राणिता। प्राणिष्यति। प्राणितु, प्राणितात्। प्राणत्। प्राण्यात्। आशिषि—प्राण्यात्। प्राण्यास्ताम्। प्राणीत्। प्राणिष्टाम्। प्राणी—इडीडडागमा पूर्ववत्। प्राणिणिषति। प्राणयति। प्राणिणत्—'उभौ साभ्यासस्य' इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याभ्याससहितस्यानि-तेर्नकारयोर्णत्वमित्युभयत्र णत्वम्। एतच्च सूत्र 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यना-श्रित्योक्तम्। आश्रिते हि परत्वाण्णत्वे पश्चाद् द्विर्वचनं स्यादिति किं सूत्रेण। प्राण—'हलश्च' इति करणे घञ्। प्रा। प्राणौ। प्राण। प्राणम्। प्राणौ। प्राभ्याम्—क्रौ पदसंज्ञाया नलोप। हे प्राण् इत्यत्र 'न ङिसम्बुद्ध्यो' इति नलोपे निषिद्धे तस्य 'पदान्तस्य' इति णत्वनिषेध बाधित्वा 'अन्त' इति णत्वम्। उपसर्गस्था-न्निमित्तात्परस्य अनितेरन्तो नकारो णकारमापद्यते इति सूत्रार्थ ॥ ६० ॥

७८ जक्ष भक्षहसनयो। जक्षिति। जक्षित। जक्षति। जक्षिषि। जक्षिमि—'जक्षित्यादयष्षट्', इतिरिदमर्थे, जक्षिरिदमादयश्चान्ये षड् धातवोऽभ्यस्ता इत्य-भ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरद्भाव। जजक्ष। जजक्षिथ। जजक्षिव। जक्षिता। जक्षिष्यति। जक्षितु। जक्षिताम्। जक्षतु। जक्षिहि। जक्षाणि। अजक्षीत्। अजक्षत्। अजक्षिताम्। अजक्षु—'सिजभ्यस्त' इति झेर्जुस्। जक्ष्यात्। जक्ष्या-स्ताम्। अत्रापि चान्द्रा शपो लुकमनिच्छन्तो जक्षेदित्याहु। आशिषि—जक्ष्यात्। जक्ष्यास्ताम्। अजक्षीत्। अजक्षिष्टाम्। अजक्षी। अजक्षिषम्—रुदिवदिडादय। जिजक्षिषति। जाजक्ष्यते। जाजक्षीति, जाजष्टि—'स्को' इति कलोप.। जक्षयति। अजिजक्षत्। जक्षत्, जक्षतौ—'उगिदचाम्' इति नुम् 'नाभ्यस्ताच्छतु' इति निषिध्यते। जक्षति कुलानि, जक्षन्ति कुलानि इत्यत्र जश्शसो परयो. 'वा नपुंसकस्य'

इति नुम् । अत्रात्रेय —'केचिद्रामायणे यक्षशब्दस्य भक्षणार्थत्वेन व्युत्पादनादन्तस्थादिमाहु, तच्चिन्त्यम्' इत्युक्तवान्। रामायणोक्तिस्तु यक्ष पूजायामित्यस्य,ने कार्थत्वाश्रयेण निर्वाह्या ॥ ६१ ॥

७८ रुदादय पञ्च गता ।

७९ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृत । जाग्रति । जागर्षि । जागर्मि । जागृव । जागराञ्चकार—'उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्' इति पक्षे आम्प्रत्यय । आमभावे—जजागर । जजागरतु । जजागरु । जजागरिथ । जजागरथु । जजागर । जजागार, जजागर । जजागरिव—'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये वृद्धिनिषेधविषये च गुण । 'अविचिण्णल्ङित्सु' इत्यस्य पर्युदासत्वात् उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' इति गुणो भवत्येव । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति 'जाग्र' इति प्राप्तस्य गुणस्यैवायं निषेध इत्यदोष । एवं च लङ्यपि अजागरु इति 'जुसि च' इति गुणो भवति । लङादीना तसादेरपित्सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वात् तत्र च पर्युदासात् 'जाग्र' इति गुणो न भवति । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तु, जागरितात् । जागृताम् । जाग्रतु । जागृहि । जागराणि । अजाग, । अजागृताम् । अजागरु । अजाग । अजागरम् । अजागृव—तिप्सिपोर्गुणपरत्वयो हल्ङ्यादिलोप । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयु । जागृया । जागृयाम् । जागृयाव । आशिषि—जागर्यात् । जागर्यास्ताम् इत्यादि । किंत्वाद् गुण । अय पूर्वविप्रतिषेधेन रिङ बाधते । एवं जागर्यते इत्यादौ यद्यपि रिङं बाधित्वा गुणो भवति । तथा च कातन्त्रसूत्राणि—'जागर्ते कारिते[1]' । 'यणाशिषोर्ये[2]' । परोक्षायामगुणे[3]' इति । कारितो हेतुमिण्णच्, यणिति यगुच्यते, आशीरित्याशीर्लिङ्, अनयोर्यकारादौ परोक्षा लिट् । तत्रापिद्वचने गुण इत्यर्थ । अजागरीत् । अजागरिष्टाम् । अजागरिषु । अजागरी । अजागरिषम्—'ह्म्यन्तक्षण' इत्यादिना सिचि वृद्धेर्निषेध । जिजागरिषति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्णिषेधस्तत्र 'एकाच' इत्यनुवर्तनादिह न भवति । जागरयति—अत्र गुणे कृते 'अत उपधाया' इति वृद्धि 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति न भवति । यद्वा गुणविधानसामर्थ्यादेव न भविष्यति । एव चिण्णलो प्रतिषेधोऽर्थवान् । अन्यथा अजागारि, जजागार इत्यत्र गुणे कृते पुनर्वृद्धिर्भविष्यतीति किं गुणनिषेधेन । णौ चङि अजजागरत्—'सन्वल्लघुनि' इतीत्वं येननाव्यवधानन्यायेन एकवर्णेन व्यवधान एव भवति, न पुनरनेकेनेति इह न भवति । यत्तु 'अत्स्मृदृत्वर' इतीत्वापवादेनात्ववचनेनानेकव्यवधानेऽपीत्व भवतीति ज्ञापन तत् 'तुल्यजातीयस्य ज्ञापनम्' इति नीत्या सयुक्तविषयमेवेति अचिक्षणत्

१ का० सू० ३।६।१२ । २ का० सू० ३।६।१३ । ३ का० सू० ३।६।१४ । मा० धा० २८

इत्यादावेव प्रवर्तते। यत्तु कातन्त्रे मतान्तरणोक्तम्—'इत्वदीर्घयो' अजीजागरत् इति भवति' इति, तदप्येव प्रत्युक्तम्। वृत्तिकारात्रेयवर्धमानादिभिरप्येतद् दूषितम्। जागरूक—'जागरूक' इत्यूकप्रत्यय। आत्रेयस्तु 'जागरूक' इति सूत्रं पठित्वा निपातमाह। जागरित। जागरितवान्। जागरित्वा—'श्र्युक किति' इत्यत्र 'एकाच' इत्यनुवृत्तेरिण्णिषेधो न भवति। जागर--घञ्। जागर्या, जागरा—'जागर्तेरकारो वा' इति भावे पक्षे शप्रत्यये यकि गुण। अन्यथा त्वकारे गुण। जागृवि--'जॄशॄस्तॄजागृभ्य क्किन्' इति क्विन्प्रत्यय.। 'जाग्र' इति गुण. अवीति पर्युदासान्न भवति। 'जाग्रोऽवि' इत्यत्र वृत्तौ—"केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तेन क्वसावपि वकारादौ गुणो न भवति—'जागृवाँ सो अनुग्मन्'" इत्युक्तम्। आत्रेयस्तु 'तथा च सति शसि जजागरुष इति स्यात्' इति वृत्त्युक्तमिद मतं दूषयित्वा "'असंयोगाल्लिट् कित्' इति क्वसो कित्त्वे सिद्धे पुनस्तत्करणात् प्रतिषेधविषयारब्धस्यापि गुणस्य निषेध इति जजाग्रुष इति भवितव्यम्" इत्याह। कैयटेऽपि क्वसौ भाषाविषयत्ववादिना कित्त्वसामर्थ्यादगुणत्वमुक्तम्। अत्र वर्धमान.—'क्वसावगुणत्वमेवाहु. जजागृवानिति' इत्याह। 'जाग्रोऽवि' इतीकारस्योच्चारणार्थत्वेऽपि क्वौ वकारलोपे वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणनिषेधात् वकारादेरभावादवीति पर्युदासाभावात् 'जाग्र' इति गुणे जागरिति भवतीत्येके। अन्ये तु—'वर्णस्य प्राधान्याश्रयणेऽ्य प्रत्ययलक्षणाभावो न तु गुणाभाव इति, यथा अतृणेट् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानेमागम' प्रत्ययलक्षणेन भवति, तथाऽत्राप्यवीति पर्युदासेन भवितव्यमिति अगुणत्वे तुकि जागृदिति भवति' इत्याहु ॥ ६२ ॥

८० दरिद्रा दुर्गतौ। दरिद्राति। दरिद्रित। दरिद्रति। दरिद्रासि। दरिद्रिथ। दरिद्रामि। दरिद्रिव—'इद्दरिद्रस्य' इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके इत्वम्। अजादौ तु 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याल्लोप। दरिद्राञ्चकार--'कास्यनेकाच इति वक्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम्' इत्याम्प्रत्यय। अत्र काश्यप--'आमो विकल्पमुक्त्वा 'ददरिद्रौ, ददरिद्रवान्' इत्युदाजहार। एवं तरङ्गिणीकारोऽपि। अत्र मूल पारायणिकेनोक्तम्--'आत औ णल' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादोकारवचनेनापि पपावित्यादिसिद्धौ औकारवचन 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्य' इत्याल्लोपे ददरिद्रावित्याद्यर्थमेवार्थवत्' इति। 'वस्वेकाच्' इत्यत्र वृत्तिकारेण "दरिद्रातेस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहण चुलुम्पाद्यर्थम्' इत्यामा भवितव्यं दरिद्राञ्चकार इति। अथाप्याम्न क्रियते, तथापि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपस्सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारलोपे कृते इडागमस्य निमित्तं विहितमिति नेडागमो भवति, ददरिद्रवान् इति भवितव्यम्" इत्यभ्युपगम्यवादेनामभाव उक्त।

अभ्युपगमस्य मूलम् 'आत औ णल' इत्यौकारवचनमाह हरदत्त । आत्रेयस्तु-'आम्नित्य.' इत्युक्त्वा 'वृत्तिकारोक्तमभ्युपगम्यवाद' इत्याह। दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति। दरिद्रातु, दरिद्रितात्। दरिद्रिताम्। दरिद्रिहि । दरिद्राणि । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रु —'सिजभ्यस्त' इति जुसि 'श्नाभ्यास्तयोरात' इत्याकारलोप । 'लङश्शाकटायनस्यैव' इति जुस्विकल्पो ज्ञावस्थायामेव । 'ई हल्यघो' इतीत्व च यथा न भवति तथा जहातौ वक्ष्यते । अदरिद्रा । अदरिद्राम् । दरिद्रियात् । दरिद्रियाताम् । आशिषि—दरिद्र्यात् । दरिद्र्यास्ताम्—आर्धधातुकत्वादातो लोप । अदरिद्रीत् । अदरिद्रिष्टाम् । अदरिद्रिषु । अदरिद्री । अदरिद्रिषम् । 'अद्यतन्या वा' इति 'दरिद्रातेरार्धधातुके' इत्याल्लोपस्य विकल्पनात्तदभावे सगिटो अदरिद्रासीत् इत्यादि । चिणि अदरिद्रि । आलोपाभावे युकि अदरिद्रायि । दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति— 'तनिपतिदरिद्राणाम्' इति इड्विकल्प । इडभावे-

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥

इत्युक्तत्वादाल्लोपाभाव । दरिद्रायक —ण्वुल् । दरिद्राण —ल्युट् । निष्ठाया दरिद्रित इति । 'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेधस्तु कृतिप्रभृतीनामीदित्त्वेन तस्यानित्यत्वज्ञापनान्न भवति । दरिद्रातीति दरिद्र --पचाद्यच् । 'श्याद्व्यध' इत्याकारान्तलक्षणस्तु णो न भवति, 'दरिद्रातेरार्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराल्लोपात् । दद्रू –'दरिद्रातेर्यालोपश्च' इतीकाराकारयोर्लोप, ऊकारप्रत्ययश्च । 'या' इति इकाराकारयोर्निर्देश । दद्रुण --पामादिषु 'दद्र्वां ह्रस्वत्वं च' इति पाठान्नप्रत्ययो ह्रस्वत्वं च ॥ ६३ ॥

८१ चकासृ दीप्तौ । चकास्ति । चकास्त । चकासति । चकास्सि । चकास्मि । चकास्व । चकासाञ्चकार--'कास्यनेकाच' इत्याम् । चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु । चकास्ताम् । चकासतु । चकाधि--'धि च' इति सलोप । केचित्तु 'धि च' इति सिचो लोपमिच्छन्त चकाद्धि इति सकारस्य दत्वमुदाहरन्ति, तत् 'यथा तु भाष्यम् तथा चकाधीत्येव भवितव्यम्' इति वदता वृत्तिकारेणैव प्रत्युक्तम् । अचकात्—'तिप्यनस्ते' इति सकारस्य दत्वम् । अचकास्ताम् । अचकासु — 'सिजभ्यस्त' इति जुस् । अचकात् , अचका —'सिपि धातो रुर्वा' इति रुत्वदत्वे । अचकासम् । चकास्यात् । चकास्याताम् । आशिषि—चकास्यात् । चकास्यास्ताम् । अचकासीत् । अचकासिष्टाम् । अचकासी । चिचकासिषति । चकासयति । अचीचकासत्–ऋदित्त्वात् 'णौ चङि' इति न ह्रस्व ॥ ६४ ॥

८२. शासु अनुशिष्टौ । अनुशिष्टिर्विविच्य ज्ञापनम् । अयं द्विकर्मक —माणवकं धर्मं शास्ति इति । कर्मणि लादिकार्यं सर्वं ब्रवीतिवन्नेयम् । शास्ति । शिष्ट । शासति । शास्सि । शिष्ठ. । शिष्ठ । शास्मि । शिष्व. । शिष्म.—'शास इदङ्हलो.' इत्यङि

हलादौ क्ङिति चेत्त्वम्। 'शासिवसि' इतीण परत्वे षत्वे ष्टुत्वं तवर्गस्य। शशास। शशासतु। शशासिथ। शशास। शशासिव। शासिता। शासिष्यति। शास्तु, शिष्टात्। शिष्टाम्। शासतु। शाधि। शिष्टाम्। शिष्ट। शासानि। शासाव—हौ 'शा हौ' इति शाभावे, तस्य च 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धि' इति धित्वम्। अशात्। अशिष्टाम्। अशासु। अशा., अशात्। अशिष्टम्। अशासम्। अशिष्व—तिप्सिपो पूर्ववत् दत्वरुत्वे। शिष्यात्। शिष्याताम्। आशिषि—शिष्यात्। शिष्यास्ताम्। अशिषत्। अशिषताम्। अशिषन्। अशिष। अशिषम्। अशिषाव—'सर्तिशास्ति' इत्यङ्। अत्र 'चकारेण परस्मैपदानुकर्षणमुत्तरार्थम्। अयं तु योगविभागसामर्थ्यादात्मनेपदेऽपि भवति' इति वृत्तितद्व्याख्यानेष्वभिधानाद् व्यत्यशिषत, व्यत्यशिषाताम् इत्यङेव भवति। कर्मणि तशब्दपरत्वात् 'चिण्भावकर्मणो' इति चिण् भवति अशासि इति। शिसासिषति। शेशिष्यते—परत्वाद् द्वित्वे कृते द्विर्वचनम्। शाशासीति, शाशास्ति। शाशिष्ट—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'शास'' इत्त्वम्। 'सर्तिशास्ति' इति तिपा निर्देशात् अशाशासीत् इत्यत्राङ् न भवति। शासयति। अशशासत्—'नाग्लोपि शासु' इत्युपधाह्रस्वनिषेध.। शिष्य—'एतिस्तुशासु' इति क्यप्। शास्यस्तु शसु हिंसायामिति भौवादिकस्य 'हन्त्यर्थाश्च इति चुरादिपाठात्स्वार्थे णिचि' इत्युक्तमात्रेयेण। शास्तेर्हेतुमण्णावपि शक्यते व्युत्पादयितुम्। दुश्शासन.—'भाषाया शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वक्तव्य' इति खलर्थे युच्। आशी—'क्विपो लोपे प्रत्ययलक्षणेन हलादिकित्परत्वादित्त्वे पदत्वेन सकारस्य रुत्वे 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घ.। न चास्ति 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति, यत्र वर्णस्य प्राधान्येनाश्रयणं तत्र तदित्युक्तत्वात्। शिष्ट्वा, शासित्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्प। शिष्ट—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। शिष्टि—'तितुत्र' इतीण्णिषेध। शास्तिशब्दस्तु अस्माद्वा हिंसार्थाद्वा णिचि क्तिनि व्युत्पाद्य। बाहुलकाद् युचा न बाध। तथा च 'अच. परस्मिन्' इत्यत्र भाष्यम्—'पाचयते. पाक्ति, याजयतेर्याष्टि.' इति। 'औणादिक'' इति मैत्रेय। 'हिंसार्थस्य औणादिक.' इत्यात्रेय। शास्ता—बुद्ध। प्रशास्ता—ऋत्विग्विशेष.—'तृन्तृचौ शसिक्षदादिभ्यस्संज्ञाया चानिटौ' इति तृच्यनिट्त्वम्। 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ प्रशास्तृशब्दस्य उपधाया दीर्घ। अत्र 'प्रोपसर्गस्यातन्त्रत्वात् शास्तुरप्ययं दीर्घो भवति' इत्यात्रेय। प्रशास्तुर्भावकर्मणी प्राशास्त्रम्—उद्गात्रादित्वादञ्॥ ६५॥

८३ श्वसादय. उदात्ता उदात्तेत।

८४ दीधीङ् दीप्तिदेवनयो। दीधीते। दीध्याते। दीध्यते। दीधीषे। दीधीध्वे। दीध्ये। दीधीवहे—अजादौ 'एनरेकाच.' इति यण्। 'यीवर्णयोर्दीधीवेव्यो.' इति यकारादाविकारादौ च विधीयमान ईकारलोप इटि न भवति। 'नित्यत्वेन टेरेत्वे

इवर्णाभावात्। दीध्याञ्चक्रे—'दीधीवेवीटाम्' इति गुणे निषिद्धे यणादेश'। दीधिता। दीधिष्यते—इटि 'यीवर्णयो' इतीकारलोप। दीधीताम्। दीधीष्व। दीध्यै। दीध्यावहै—आटि वाऽगुणत्वम्। अदीधोत। अदीध्याताम्। अदीधीथा। अदीधि—'यीवर्णयो' इति लोप। दीधीत, दीधीयाताम्—लिङस्सलोपे 'यीवर्णयो' इति लोप। आशिषि—दीधीषीष्ट। अदीधिष्ट। अदीधिष्ठा। अदीधिषि। दिदीधिषते। दीधयति—'दीधीवेव्यो' इति वृद्धिनिषेधे, 'यीवर्णयो' इति लोपे शपि णेर्गुणायौ। दीधिति—संज्ञाया क्तिचि 'तितुत्र' इतीण्णिषेधो न भवति, 'अग्रहादीनाम्' इति तत्रोक्तत्वात्॥ ६६॥

८५ वेवीङ् वेतिना तुल्ये। 'वी गति'इत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थ। पूर्ववदुदाहरणादीनि। 'सेटावात्मनेभाषौ इमौ छान्दसौ' इति भाष्यवार्त्तिकयो स्थितम्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि। अस्माभिस्तु कालापमतानुसारेण उदाहरणप्रदर्शनं कृतम्॥ ६७॥

८६ जक्षित्यादयो गता[1]।

८७ षस षस्ति स्वप्ने। अयं पाठो मैत्रेयात्रेयादीनाम्। अत्र केचित्—'षस्तीति न पृथग्धातु, किन्तु षसेरेव श्तिपा निर्देशोऽर्थभेदात्पुन कृत' इति। स्वामी तु 'षस षसने' इत्याद्यमेव पपाठ। षसनं च स्वप्न। सस्ति। सस्त। ससन्ति। सस्सि। सस्मि। ससास। सेसतु। सेसु। सेसिथ। सेस। ससास, ससस। सेसिव—एत्वाभ्यासलोपौ। ससिता। ससिष्यति। सस्तु। सधि—'धि च' इति सलोप। 'अतो हे' इति स्थानिवद्भावेन हेर्लोपो न भवति, सलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्। ससानि। असत्। असस्ताम्। अस, असत्। 'तिप्यनस्ते.' इति दत्वम्। सिपि तु 'सिपि धातोरुर्वा' इति रुत्वं च। हल्ङ्याादिलोप उभयत्र। सस्यात्। सस्याताम्। आशिषि सलोपाभावो विशेष। असासीत्, अससीत्—'अतो हलादे' इति वा वृद्धि'। सिससिषति। सासस्यते। सासस्ति। सासयति। असीषसत्। सस्यम्—'माच्छाससिसूभ्यो य.' इति य। सस्यको मणि.—'सस्येन परिजात' इति कन्। 'अत्र सस्यशब्दो गुणवाची' इति हरदत्त। गुणै. परिगतो जात आकारशुद्ध इत्यर्थ। सास्ना गवा कण्ठकम्बल—'रास्नासास्नास्थूणावीणा' इति निपात्यते। सस्ति। सस्त। सस्तान्त "'स्को' इति सलोपोऽत्र न भवति, बहूना समवाये द्वयोस्संयोगसंज्ञाभावात्" इति आत्रेयमैत्रेयौ। छान्दसत्वान्नेहास्माभिरयमर्थ. प्रपञ्च्यते। तथा च 'जक्षित्यादयष्षट्' इत्यत्र हरदत्त.—'षसषस्ती छान्दसौ, वशिरपि। तस्यापि भाषाया न प्रयोगस्साधु, भाष्यवार्त्तिककारौ चेत्प्रमाणम्' इति। तथा च भाष्यमपि 'षसिवशी छान्दसौ' इति। अत्र कैयट—"षसिवशी' इति, 'षस षस्ति

---

१. मैत्रेयस्तु अत्र 'इत्यात्मनेभाषौ। वृत्' इति सूत्रद्वय पठति।

स्वप्ने' इति ये न पठन्ति केवलं 'षस स्वप्ने' 'वश कान्तौ' इति, तन्मतेनैतदुक्तम्। अन्ये त्वाहु —'षस्तीति धातुपाठ इव श्तिपा निर्देश कृत । अर्थभेदात्तु द्वि पठित । अन्ये तु षस स्वप्न इति न पठन्ति'' इति। अत्र सुधाकर –''षस षसने' 'वश कान्तौ' छान्दसौ 'जक्षित्यादयष्षट्' इत्यत्र भाष्यादेतावधृतौ। 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इति दुर्लभ. प्रयोग '' इति ॥ ६८–६९ ॥

८८ वश कान्तौ। वष्टि। उष्ट । उशन्ति। वक्षि। उष्ठ । उष्ठ। वश्मि। उश्व —व्रश्चादिना झलि पदान्ते च षत्वम्। ग्रहिज्यादिना क्ङितो' प्रसारणम्। उवाश। ऊशतु । उवशिथ । उवशिव—क्ङिति ग्रहिज्यादिना कृते प्रसारणे द्विर्वचनम्। अन्यत्र तु कृते द्विर्वचने 'लिट्यभ्यासस्य' इति प्रसारणम्। वशिता। वशिष्यति। वष्टु, उष्टात्। उष्टाम्। उड्ढि। वशानि—हेर्धित्वष्टुत्वजश्त्वानि। अवट्। औष्टाम्। औशन्। अवट्। औष्टम्। औष्ट। अवशम्। औश्व— क्ङिति प्रसारणे अडागम । अन्यत्र तु हल्ङ्यादिना तिस्योर्लोप । उश्यात्। उश्याताम्। आशिषि– उश्यास्ताम्। अवशीत्, अवाशीत्—'अतो हलादे.' इति वा वृद्धि । विवशिषति। वावश्यते—'न वश ' इति यङि प्रसारणनिषेध । वावष्टि। वावष्ट —इत्यादौ श्तिपानिर्देशात् ग्रहिज्यादिना प्रसारणं न भवति । वाशयति। अवीवशत्। वशित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम्। वशा करिण्यादि —पचाद्यचि टाप्। गोवशा—'पोटायुवति' इत्यादिना समास । वन्ध्या गौरित्यर्थ । वश.—'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम्' इति भावेऽप्। वश गतो वश्य.—'वशं गत ' इति द्वितीयान्तात् 'गत ' इत्यर्थे यत्। उशिक्—अग्न्यादि –-'वश किच्च' इतीजिप्रत्यय । कित्त्वात्प्रसारणम्। उशिगेव औशिज —प्रज्ञादि'। उशीरम्—'वशे कित्' इतीरन्नौणादिक । उशना–-'वशे कनसि ' इति कनसि 'ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसा च' इत्यसम्बुद्धौ सावनडादेश । सम्बुद्धावपि पक्षे अनङिष्यते, 'न ङिसम्बुद्ध्यो.' इति नलोपनिषेधस्य पाक्षिकत्वं च, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति–ऊशन , उशनन्, उशन इति। तथा च श्लोकवार्त्तिकम्—

'सम्बोधने तूशनस त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तम्' ॥ ७० ॥

८९ षसादय उदात्ता उदात्तेत ।

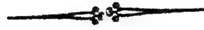
९०. चर्करीत च। यङ्लुगन्तमप्यादादिकं परस्मैपदि चेत्यर्थ.। तत्रोदाहरणेषु तथैवोदाहृतम्।

९१. ह्नुङ् अपनयने। देवदत्ताय निह्नुते। निह्नुवाते। निह्नुवते। निह्नुषे। निह्नुवे—अजादावुवङ् । 'श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान.' इति ज्ञीप्स्यमानस्य सम्प्रदानत्वम्। निजुह्नुवे, निजुह्नुवाते। निजुह्नुविषे। निजुह्नुविध्वे। निजुह्नुविढ्वे–उवङि 'विभाषेट ' इति मूर्धन्यविकल्प.। निह्नोता। निह्नोष्यते। निह्नुताम्।

निह्नुष्व । निह्नवै—आटि गुण । न्यह्नुत । न्यह्नुताम् । न्यह्नुया । न्यह्नुहि । न्यह्नुवहि । निह्नुवीत, निह्नुवीयाताम् । आशिषि निह्नोषीष्ट—आर्धधातुकत्वेनाङित्वाद्गुण । न्यह्नोष्ट । न्यह्नोष्ठा । न्यह्नोध्वम् । न्यह्नोषि । निजुह्नूषते—'इको झल्' इति कित्त्वे 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घ । निजोह्नूयते । निजोह्नवीति, निजोह्नोति । निह्नावयति । न्यजुह्नवत् ॥ ७१ ॥

९२ अनुदात्त आत्मनेभाष[1] ।

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण श्रीसायणार्येण विरचिताया माधवीयाया धातुवृत्तौ अदादय सम्पूर्णा ॥

---

१ मैत्रेयस्तु 'वृत्' इति सूत्रमपि पठति ।

३. जुहोत्यादिगणः

१ हु दानादनयो । दानादानयोरित्यन्ये । आत्रेयस्तु 'हु दाने' इति पठित्वा, 'आदानेऽप्येके' इति । एतदादयो ह्रीपर्यन्ता अनुदात्ता परस्मैपदिन. । इह दानं चोदित आधारे त्यक्तहवि प्रक्षेप इति हविषोऽपि जीवत्यादौ प्राणादिवद्धात्वर्थेऽन्त-र्भावात् अकर्मकत्वमेके मन्यन्ते । वयं तु 'धात्वर्थ प्रक्षेपमात्रम्, स च स्वभावा-च्चोदिताधारहविषि नियमेनापेक्षते' इति । तथा च 'तृतीया च होश्छन्दसि' इत्यत्र भाष्ये 'जुहोति. प्रक्षेपे वर्तते' इत्युक्तम् । एवं च यवागू जुहोतीत्यादयस्सकर्मका प्रयोगा उपपद्यन्ते । उक्तं चात्रैव भाष्ये 'कथ द्वितीया सिद्धा, कर्मणीत्येव' इति । एव च 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति कर्मणि तृतीयाविधानमप्युपपद्यते । जुहोति । जुहुत । जुह्वति । जुहोषि । जुहोमि—'जुहोत्यादिभ्यश्श्लु' इति शप श्लौ, 'श्लौ' इति धातोर्द्विर्वचने 'कुहोश्चु' इत्यभ्यासस्य चुरव झकार । तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वं जकार । पिति गुण. । 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्याद्भावे 'हुश्नुवोस्सार्वधातुके' इत्यजादौ क्ङिति सार्वधातुके विधीयमानो यण् भवति । जुहाव । जुहुवतु । जुहविथ, जुहोथ । जुहुवथु । जुहुव । जुहाव, जुहव । जुहुविव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प. । अजादौ क्ङित्युवङ् । अन्यत्र गुणवृद्धी । जुहवाञ्चकार—'भीह्रीभृहुवा श्लुवच्च' इति पक्षे आम्प्रत्यय, श्लुवद्भावाद् द्विर्वचनं च । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुताम् । जुह्वतु । जुहुधि—'हुझल्भ्यो हेर्धि' इति धित्वम् । जुहवानि—आटि पित्त्वाद्गुण । अजुहोत् । अजुहुताम् । अजुहवु –'हुश्नुवो.' इति यणं परत्वाद्बाधित्वा 'जुसि च' इति गुण । अजुहो । अजुहुतम् । अजुहवम् । जुहुयात् । जुहुयाताम् । जुहुयु । आशिषि—हूयात् । हूयास्ताम्—'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घ. । अहौषीत् । अहौष्टाम् । अहौषु । अहौषी । अहौष्टम् । अहौषम् । अहौष्व—सिचि वृद्धि । जुहूषति—'इको झल्' इति कित्त्वात् 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घ । जोहूयते । जोहोति—अत्र विस्तरे 'हुश्नुवो.' इति सूत्रं 'जुहोतेस्सार्वधातुके' इति पठित्वा 'श्तिपा निर्देशात् जोहुवति इत्यत्र यण् न' इत्युक्तम्, तन्मुनित्रयेणानादृतम् । हावयति । अजूहवत् । जुह्वत् ब्राह्मण —'नाभ्यस्ताच्छतु.' इति नुम्निषेध. । जुह्वति ब्राह्मणकुलानि, जुह्वन्ति वा ब्राह्मणकुलानीत्यत्र 'वा नपुंसकस्य' इति जश्शसोर्नु-म्विकल्प । जौह्वत कृष्णमृग'—'जुह्वत्कृष्णमृग' इति प्रज्ञादिपाठादण् । होता । होतारौ—'तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य' इति तृन्, औणादिको वा । 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घ । होतुर्भावकर्मणी हौत्रम्—उद्गात्रादित्वात्

यवादित्वाच्च अञणौ। क्षीरहोता—याजकादित्वात्समासः। हाव्यम्-'ओरावश्यके' इति ण्यत्। जुहू—'जुहोतेर्दीर्घश्च' इति क्विपि दीर्घो द्वित्वं च। जुह्वौ इत्यादौ 'ओः सुपि' इति यण्। होमः—'अर्तिस्तु' इत्यादिना मन्। होत्रम्—ष्ट्रन्। हवि-'अर्तिशुचि' इत्यादिना इसि। हविषि हितं हविष्यम्—'उगवादिभ्यः' इति यत्। होत्रा, ऋत्विजां वाचकः—'हुयामा' इति त्रन्। 'स्वभावतोऽयं ऋत्विक्ष्वपि स्त्रीलिङ्गः' इति 'होत्राभ्यश्छः' इत्यत्र हरदत्तः। 'अयं प्रीणनार्थोऽपि' इति भाष्यम्। तथा च 'अग्निषु हूयमानेषु' इति प्रयोगो दृश्यते। तर्प्यमाणेष्विति ह्यत्रार्थः॥ १॥

२. ञि भी भये। चोराद्बिभेति। बिभितः, बिभीतः। बिभ्यति। बिभेषि। बिभीथः, बिभिथः। बिभीथ, बिभिथ। बिभेमि। बिभीवः, बिभिवः—'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति भयहेतोः कारकस्य अपादानत्वम्। 'भियोऽन्यतरस्याम्' इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके वा इकारः। व्यतिबिभीते इत्यादावात्मनेपदेऽप्ययमित्वविकल्प उदाहार्यः। व्यतिबिभ्यते इत्यत्र 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यद्भावे परिहृत्यापवाद विषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते' इति न्यायेन द्विर्वचनोत्तरकालमनेकाच्त्वात् 'एरनेकाचः' इत्यपवादस्य यणो भावित्वात् पूर्वमियङ् न प्रवर्तते। यद्वा-अन्तरङ्गत्वात् 'श्लौ' इति द्विर्वचने पश्चादद्भाव इति नैव इयङः प्रसङ्गः। बिभाय। बिभ्यतुः। बिभयिथ, बिभेथ। बिभ्यिव-क्रादिनियमादिट्। थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्पः। बिभयाञ्चकार-'भीह्री' इत्यादिना पक्षे आम्प्रत्ययः श्लुवद्भावश्च। भेता। भेष्यति। बिभेतु, बिभीतात्। बिभीताम्। बिभ्यतु। बिभीहि, बिभिहि, बिभितात्। बिभीतम्। बिभयानि। हेरपित्त्वात् ङित्त्वात् पक्षे इत्वम्। एवं तातङ्यन्येषु ङित्सु चोक्तम्। उत्तमे आटि गुणायौ। अबिभेत्। अबिभीताम्। अबिभयुः—यणं बाधित्वा परत्वात् जुसि गुणः। अबिभेः। अबिभीतम्, अबिभितम्। अबिभयम्। अबिभीव, अबिभिव। बिभीयात्। बिभीयाताम्, बिभियाताम्। बिभीयाः। बिभीयाम्—पिद्वचनेष्वपि यासुटो ङित्त्वादित्वे बिभियात् इत्याद्युदाहर्यम्। आशिषि—भीयात्। भीयास्ताम् इत्यादि। आर्धधातुकत्वान्नात्रेत्वपक्षः। अभैषीत्। अभैष्टाम्। अभैषीः। अभैषम्—सिचि वृद्धिः। बिभीषति—'इको झल्' इति सनः कित्त्वात् न गुणः। बेभीयते। बेभेति। बेभीतः, बेभितः—प्रकृतिग्रहणन्यायेन 'भियोऽन्यतरस्याम्' इति वेत्वम्। भापयते, अबीभपत। भीषयते, अभीषयत, अबीभषत मुण्डः—'बिभेतेर्हेतुभये' इति णावात्वे पुक्। अन्यदा 'भियो हेतुभये षुक्'। अत्र हि ई इतीकारप्रश्लेषणेन ईकारान्तस्य षुको विधानात् आत्वपक्षे स न भवति। 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्युभयत्र तङ्। हेतुभयार्थः स्मयतावुक्तः। अहेतुभये तु कुञ्चिकयैनं भाययति, अबीभयद् इति वृद्धाचार्यौ। बिभ्यत्। भीषणः—नन्द्यादित्वात् ण्यन्ताल्ल्युः। भीतः—'ञीतः क्तः' इति वर्तमाने क्तः। भयम्—अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानम्, नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' इति क्तल्युटौ बाधित्वा अजेव भवति। पारायणे तु वासरूपेण क्तो दर्शितः, तदसत्;

क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिप्रतिषेधात् । भी, भियौ—सम्पदादित्वात्क्विप् । क्विन्नपीष्यते—भीति । वृकेभ्यो भय वृकभयम्—'पञ्चमी भयेन' इति तत्पुरुष । 'भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्' इति भीतादिभिरपि समासो नेय । भीरु, भीलुक—'भिय क्रुक्लुकनौ' इति क्रुक्लुकनौ । भीरुक—'क्रुकन्नपि वक्तव्यम्' इति क्रुकन् । भीम, भीष्म—'भियषुक्च' इति मक्प्रत्यये पक्षे षुगागम । 'भीमादयोऽपादाने' इत्यपादानेऽयं प्रत्यय । भयानक—आनकन् । 'शीङ्भिय' इत्यानकन् । अयमपि भीमादि । भेक—'इण्भी' इति कन् ॥ २ ॥

३ ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति इत्यादि बिभेतिवत् । जिह्रियति इत्यादावजादौ संयोगपूर्वत्वाद्यणभावात् इयङ् विशेष । ह्रेपयति–'अर्तिह्री' इत्यादिना पुगागम । 'पुगन्त' इति गुण । अजिह्रिपत् । ह्री—सम्पदादित्वात्क्विप् । ह्रीत, ह्रीण, ह्रीतवान्, ह्रीणवान्–'नुदविद' इत्यादिना वा निष्ठानत्वे णत्वम् । ह्रीक, ह्लीक—'ह्रिय कन्रश्च लो वा' इति कनि रेफस्य वा लत्वम् । हृणीयते रुष्यतीत्यर्थ । 'हृणीङ्' इति कण्ड्वादिपाठात् स्वार्थे यक् ॥ ३ ॥

४ जुहोत्यादयोऽनुदात्ता परस्मैपदिन. ।

५ पॄ पालनपूरणयो ।

६ उदात्त परस्मैभाष । पिपर्ति । पिपूर्त । पिपुरति । पिपर्षि । पिपर्मि—'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति श्लावभ्यासस्येत्वम् । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरमॄकारस्यादिवृद्धिगुणविषये, हलादौ 'हलि च' इति दीर्घ । गुणवृद्धयोर्विषयेषु तु विप्रतिषेधेन ते भवत । पपार । पप्रतु । पप्रु । पपरिथ । पप्रथु । पप्र । पपार, पपर । पप्रिव—'ॠच्छत्यॄताम्' इति किति लिटि गुणापवादे 'शॄदॄप्रा ह्रस्वो वा' इति वा ह्रस्वे यणादेश । अन्यदा गुणे पपरतु । पपरु । पपरिथ । पपर । पपरिव इति । परिता, परीता । परिष्यति, परीष्यति—'वॄतो वा' इत्यलिटीटो वा दीर्घ । पिपर्तु, पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु । पिपूर्हि—हेरपित्त्वान् ङित्वान्न गुण । पिपराणि । पिपराव - आटि गुण । अपिप । अपिपूर्ताम् । अपिपरु—अत्रोत्वात्परत्वात् 'जुसि च' इति गुण । अपिप । अपिपूर्तम् । अपिपरम् । अपिपूर्व—गुणे हल्ङ्याादिना तिस्योर्लोप । पिपूर्यात् । पिपूर्याताम् । पिपूर्या । पिपूर्याम् । आशिषि पूर्यात्, पूर्यास्ताम्—यासुट कित्त्वादगुणाभाव । उत्वम् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । अपारी । अपारिषम्—सिचि वृद्धि । 'वॄतो वा' इतीटो दीर्घस्य 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेध । पिपूर्षति—'इट् सनि वा' इति पक्षे इडागम । इडभावे 'इको झल्' इति सन. कित्त्वे उत्वम् । इटि तु तस्य पूर्ववद्दीर्घविकल्पे प्रकृतेश्च गुणे पिपरिषति, पिपरीषति इति । पोपूर्यते । पापर्ति, पापरीति । पापूर्त इत्यादि । अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषयो. 'दीर्घोऽकित ' इति दीर्घ. । रुग्रिग्रीकामभावस्तरतिवत् । पिपुरत्, पिपुरतौ—शता वारयति । अपीपरत् । निपूर्त, निपूर्तवान्—'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इति

निष्ठानत्वनिषेध । पूर्त्ता—'श्युक किति' इत्यनिट्त्वम्। पू, पुरौ, पुर –'भ्राजभास्' इति क्विप्। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्। 'र्वो' इत्यादिना उपधादीर्घ । अत्र वक्तव्यं पूर्वत्राप्युक्तम्। पुरुष –'पुर कुषन्' इति कुषन्। पौरुषेय वधो विकारसमूह कृतो ग्रन्थादिर्वा—'सर्वपुरुषाभ्या णढञौ' इति ढञ्। तथा च तत्र वात्तिकम्—'पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु' इति कृते तृतीया समर्थविभक्ति, अन्यत्र तु षष्ठी। पुरुष प्रमाणमस्य पौरुषम्। पुरुषद्वयसम्। पुरुषदघ्नम्। पुरुषमात्रम्—'पुरुषहस्तिभ्यामण्च' इत्यण्, द्वयसजादयश्च चशब्दात्। द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या द्विपुरुषा, द्विपुरुषा—अत्र प्रमाणे विहितस्य द्वयसजादे 'प्रमाणे ल' 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक्। 'तद्धितार्थं' इति द्विगु 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति प्रमाणवाचिपुरुषशब्दान्तात् द्विगोस्तद्धितलुकि पक्षे ङीब्निषेधात् टाप्। राजपुरुषस्य भावकर्मणी राजपौरुष्यम्—राजपुरुषात् ष्यञ्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि । पुरुषान् गच्छति पुरुषेषु वसति वा पुरुषत्रा—'देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्ताच्च स्वार्थे त्राप्रत्यय । पुरु—'पॄभीधीव्यधिगृधिधृषिद्दषिभ्यश्च' इति कुप्रत्यय.। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्। पुरुत्रा—पूर्ववत् त्राप्रत्यय । पूर्णम्—'धापॄवशि' इत्यादिना नप्रत्यय । पुरीष.—'शॄपॄभ्या किच्च' इति षन्प्रत्यय । पर्व ग्रन्थि—'स्नामदि' इत्यादिना वनिन्। परु., परुषी—'अर्तिपॄवपि' इत्यादिना उसि । परुष.—'नहिकलिहनिपॄवस्यर्तिभ्य उषच्' इत्युषच्। 'ह्रस्वान्तोऽयं धातु' इति वर्धमानकाश्यपाभरणपुरुषकारा.। स्वामी तु 'दीर्घान्तं पठित्वा 'ह्रस्वान्त केचित्' इति। आत्रेयमैत्रेयौ तु ह्रस्वान्तं पठित्वा 'दीर्घान्तकमेके' इति । अत्रोदाहरणानि—पिपर्ति । पिपृत । पिप्रति। पिपर्षि। पिपर्मि। पपार। पप्रतु । पपर्थ—'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नेट्। पिप्रिव—क्रादिनिमादिट्। पर्त्ता। परिष्यति—'ऋद्धनो. स्ये' इतीट्। पिपर्तु। पिपृहि। पिपराणि। अपिप । अपिपृताम्। अपिपरु—जुसि गुण.। अपिप । अपिपरम्। अपिपृव। पिप्रियात् । पिप्रियाताम् । आशिषि प्रियात्, प्रियास्ताम्—'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेश । अपार्षीत्। अपार्ष्टाम् इत्यादि। वृत्तिकारस्य तु दीर्घान्त एवेष्ट । यदाह 'शॄदॄप्रा ह्रस्वो वा' इत्यत्र-'केचिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते। श्रा पाके, द्रा कुत्साया गतौ, प्रा पूरणे इत्येषामनेकार्था धातव इति शॄदॄप्रामर्थे वर्तमानाना विशश्रतुरित्यादीनि रूपाणि साधयन्ति। तथा सति विशुश्रुवान् इति क्वसावेतद्रूपं न स्यात्' इति। यदि ह्रस्वान्तस्स्यात्प्रतिना प्रत्याख्यान पिपूवानिति प्रयोजनकथनं चानुपपन्नं स्यात्। तथा वृत्तिन्यासपदमञ्जरीप्रदीपकारादयोऽपि। किञ्च अपाणिनीयश्च ह्रस्वान्त । यदि हि स्यात्, किं ह्रस्वविकल्पेन। यत्क्र्यादिकाद् दीर्घान्तरूपाणि अस्माच्च ह्रस्वान्तरूपाणि भविष्यन्ति। एवं च 'तं पिपृतं रोदसी' 'पाहि माग्ने पिपृहि' इत्यादयश्छान्दसा द्रष्टव्या.। अदन्तमृदन्तमिति सेडप्ययं

दीर्घान्त' परस्मैपद्यनुरोधेन पठित । अयं क्र्यादावपि । 'पृ गतौ' इति स्वामी । 'पृञ् व्यायामे' तुदादौ । पृ 'पूरणे' इति चुरादौ ॥ ४ ॥

७. डुभृञ् धारणपोषणयो ।

८ अनुदात्त उभयतोभाष । बिभति । बिभृत । बिभ्रति । बिभर्षि । बिभर्मि—'भृञामित्' इति श्लावभ्यासस्येत्त्वम् । बभार । बभ्रतु' । बभ्रु । बभर्थ—क्रादिनियमादनिट्त्वम् । बभृव । बिभराञ्चकार—'भीह्रीभृहुवाम्' इत्याम्प्रत्यय , श्लुवद्भावाद् द्विर्वचनमित्त्वं च । भर्ता । भरिष्यति । बिभर्तु, बिभृतात् । बिभृताम् । बिभ्रतु । बिभृहि । बिभराणि । अबिभ । अबिभृताम् । अबिभरु.—'जुसि च' इति गुण' । अबिभ । अबिभृतम् । अबिभरम् । बिभृयात् । बिभृयाताम् । आशिषि—भ्रियात् । भ्रियास्ताम् । भ्रियासु । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अ-ार्षी । अभार्षम् । अभार्ष्व । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभृषे । बिभृध्वे । बिभ्रे । िभृवहे । बिभराञ्चक्रे । भर्ता । भरिष्यते । बिभृताम् । बिभृष्व । बिभरै । अबिभृत । अबिभ्राताम् । अबिभ्रत । अबिभृथा । अबिभ्रि । अबिभृवहि । बिभ्रीत । बिभ्रीयाताम् । बिभ्रीया । बिभ्रीय । बिभ्रिवहि । आशिषि भृषीष्ट । भृषीयास्ताम्—'उश्च' इत्यात्मनेपदे लिङ्सिचोर्झलाद्यो. कित्त्वादगुणत्वम् । अभृत । अभृषाताम् । अभृथा । अभृढ्वम् । अभृषि—'ह्रस्वादङ्गात्' इति झलि सिचो लोप । बिभ्रत् । बिभ्राण । बुभूर्षति, बुभूर्षते—इको झल्' इति सन कित्त्वात् 'अज्झन' इति दीर्घ, 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वम् । 'सनीवन्त' इतीड्विकल्पोऽस्य न भवति, तत्र भरेति शपा निर्देशात् । भृत्रिमम्–ड्वित क्त्रि ', 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' । द्रमिडास्तु ट्वितं पठित्वा 'ट्वितोऽथुच्' इति अथुचमुदाहरन्ति—भरथु इति । शेष भरतिवत् ॥ ५ ॥

९. माङ् माने शब्दे च ।

१०. अनुदात्त आत्मनेपदी । मिमीते । मिमाते । मिमते । मिमीषे । मिमाथे । मिमीध्वे । मिमे । मिमीवहे—भृञादित्वाच्छ्लावभ्यासस्येत्त्वम् । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'ई हल्यघो ' इतीत्वमभ्यस्तस्य । अजादौ तु 'श्नाभ्यस्तयो ' इत्याल्लोप । प्रणिमिमीते—'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । ममे । ममाते । ममिरे । ममिषे । ममाथे । ममिध्वे । ममे । ममिवहे—क्रादिनियमादिट् । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोप । माता । मास्यते । मिमीताम् । मिमाताम् । मिमताम् । मिमीष्व । मिमै । अमिमीत । अमिमाताम् । अमिमत । अमिमीथा । अमिमाथाम् । अमिमीध्वम् । अमिमि । अमिमीवहि । मिमीत । मिमीयाताम् । मिमीथा. । मिमीय । आशिषि—मासीष्ट । मासीयास्ताम् । अमास्त । अमासाताम् । अमासत । अमास्था । अमाध्वम् । अमासि । अमास्वहि । मित्सते—'सनिमीमा' इत्यच इस् । 'सस्यार्धधातुके' इति तत्वम् । 'अत्र लोप ' इत्यभ्यासलोप । मेमीयते—'घुमास्था' इतीत्वे द्विर्वचनेऽभ्यासस्य गुण. । मामाति, मामेति । मामीत' । मामंति । मार्म्यति ।

अमीमपत् । मित्वा । मित । मितवान् । मिति —'द्यतिस्यतिमा' इतीत्वम् । प्रमाय—'न ल्यपि' इति 'घुमास्था' इतीत्वस्य निषेध । मेयम्—'अचो यत्', 'ईद्यति' इतीत्वे गुण. । मीयतेऽनेनेति पाय्यम्—'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना मानेऽभिधेये ण्यदादिपत्वं च निपात्यते । 'आतो युक् इति युक् । मिमीते इति माय —'श्याद्व्यध' इत्यादिना णे युक् । माया—टाप् । मायी, मायिक, मायावी—मातौ मत्वर्थे व्युत्पादितम् । धान्यमाय —'ह्वावामश्च' इति कर्मण्यण्, कस्यापवाद । प्रमिमीत इति प्रम —'आतश्चोपसर्गे' इति क । प्रमा--स्त्रियाम् 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । प्रमिति —बाहुलकात् क्तिन् । वातप्रमी वातमृग -- वातप्रमी ' इति वातोपपदात् प्रपूर्वादस्मादीकारप्रत्यये आल्लोपे च निपात्यते । अजादौ यणादेशे वातप्रम्यौ इत्यादि । सप्तम्येकवचने तु यण परत्वात्सवर्णदीर्घे वातप्रमी इति भवति । अन्ये तु 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि 'घुमास्था' इतीत्वे व्युत्पादयन्ति । 'ईत्वमवकारादौ' इति च भाष्ये न स्थितम् । तन्मते अजादौ 'एरनेकाच ' इति यण् । तत्र त्वयं विशेष , सप्तम्येकवचने यण् परत्वात्सवर्णदीर्घं बाधत इति वातप्रम्योति भवति । उणादिवृत्तौ तु मिनोतेरीकारप्रत्यये व्युत्पाद्यते । मेरु —'मापोरुरी च' इति रुप्रत्यये ईकारे चान्तादेशे गुण ॥ ६ ॥

११ ओ हाङ् गतौ ।

१२. अनुदात्त आत्मनेभाष । जिहीते । जिहाते । जिहते । जिहीषे । जिहीध्वे । जिहे । जिहिवहे । जहे । हाता । हास्यते । जिहीताम् । जिहाताम् । अजिहीत । अजिहाताम् । अजिहत । जिहीत । जिहीयाताम् । आशिषि—**हासीष्ट । हासीयास्ताम् । अहास्त । अहासाताम्** इत्यादि माङ्वत् । **जिहासते ।** जाहायते—'घुमास्था' इतीत्वे जहातीति निर्देशादस्याग्रह । अत एव 'जहातेश्च क्त्वि ' इति हिभावोऽपि नेति हात्वा इति भवति । हापयति । अजीहपत् । हान , हानवान्—'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । जिहीते भावानिति हायन संवत्सर.—'हश्च व्रीहिकालयो.' इति ण्युट् । एको हायनोऽस्या एकहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी—'दामहायनान्ताच्च' इति सङ्ख्यादेर्दामहायनान्ताच्च बहुव्रीहे स्त्रिया ङीप्, 'त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य' इति णत्वम् । असंज्ञात्वाद् न 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्' इति णत्वप्राप्ति । एते च ङीब्णत्वे वयस्येव स्मर्येते, तेनेह न भवत —एकहायना शाला, त्रिहायना, चतुर्हायना इति । हानि.—'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो नि ' इति निप्रत्यय । भृञादयस्त्रयो गता ॥ ७ ॥

१३. ओ हाक् त्यागे ।

१४. अनुदात्त परस्मैपदी । ककारो 'हश्च व्रीहि' इत्यत्र पूर्वस्यास्य च सामान्य ग्रहणार्थ. । अन्यथा एकानुबन्धकत्वाद् अस्यैव ग्रहस्स्यात् । **जहाति । जहित , जहीत । जहति । जहासि । जहिथ , जहीथ । जहामि । जहिव , जहीव । जहिम , जहीम:**—'जहातेश्च' इति हलादौ क्ङिति सार्वधातुके इत्वमीत्वं च । अजादौ

'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप । जहौ । जहतु । जहु । जहाथ, जहिथ । जह । जहौ । जहिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । 'आत औ णल' 'आतो लोप इटि च' । हाता । हास्यति । जहातु, जहितात् । जहिताम्, जहीताम् । जहतु । जहिहि, जहीहि, जहाहि । जहानि । जहाव—पूर्ववदित्वमीत्व च । अजादावाल्लोपश्च । हौ 'आ च हौ' इत्यात्व च । अजहात् । अजहिताम्, अजहीताम् । अजहु । अजहा । अजहाद्—'सिजभ्यस्त' इति नित्यं झेर्जुस् । 'लङश्शाकटायनस्य' इत्याकारान्तलक्षणो जुस्विकल्पस्तु न भवति, परत्वात् 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याल्लोपे अकारान्तत्वस्यैवाभावात्, 'ई हल्यघो' इतीत्वं तु जुस्भावे कृते हलादित्व पर्यवपत्स्यत इति न भवति । एवमदरिद्रुरित्यत्रापि । जह्यात् । जह्याताम् । जह्यु । जह्या । जह्याम् । जह्याव—'लोपो यि' इति यकारादौ सार्वधातुके जहातेराल्लोप । आशिषि हेयात्, हेयास्ताम्—'एर्लिङि' इत्येकार 'घुमास्था' इतीत्वापवाद । अहासीत् । अहासिष्टाम् । अहासी । अहासिष्टम् । अहासिषम्—सगिटौ । अजहास्यत् । जेहीयते—परत्वात् 'घुमास्था' इतीत्वे द्विर्वचनम् । जाहीति, जाहेति । जाहीत—'ई हल्यघो' इति नित्यमीत्वम् । 'जहातेश्च' इति श्तिपा निर्देशाद् इत्वं तु न भवति । अत एव 'आ च हौ' इत्यात्वम्, ईत्वम्, 'लोपो यि' इत्यालोपश्च न भवन्ति । तेन 'ई हल्यघो' इतीत्वे जाहीहि, जाहीयात् इति भवत । आशीर्लिङस्तु आर्धधातुकत्वादपि 'जहातेश्च' इतीत्वमीत्वं च न भवति । अत एव 'ई हल्यघो' इति नित्यमीत्वम् 'लोपो यि' इत्याल्लोपश्च न भवति । 'घुमास्था' इतीत्वम्, 'एर्लिङि' इत्येत्वं च श्तिपा निर्देशान्न भवति, तेन जाहायात् इति भवति । अत्र धातो कित्त्वमाश्रित्य 'दीर्घोऽकित' इत्यभ्यासस्य दीर्घनिषेधो न भवति, तत्राकित इत्यनेनाभ्यासस्य विशेषणात् । स्पष्ट चैतद् वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु । हापयति । अजीहपत् । हित्वा—'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभाव । हीन, हीनवान्—ओदित्वान्निष्ठानत्वम् । विहाय—'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध । जहात्युदकमिति कृत्वा हायना व्रीहय—'हश्च व्रीहिकालयो.' इति ण्युट् । हानि—'ग्लाम्ला' इत्यादिना क्तिया पूर्ववन्नि । शर्धञ्जहा माषा., शर्धोऽपानशब्द—'वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति खशि, शपि, श्लौ, द्विर्वचने 'श्नाभ्यस्तयो इत्यालोप, उपपदस्य मुमागम । पूर्वापहाणा, अपरापहाणा पूर्वानपराश्च जहातीत्यर्थं—अजादिपाठाट्टाप्, कर्तरि ल्युट्, णत्वं च । 'सम्प्रहाणेत्यपि क्वचित्पठन्ति' इति आत्रेय । जहक कालपुरुषस्त्यागी च—'जहातेर्द्वे च' इति क्वुनि द्वित्वम् । अहरत्र—'नञि जहाते' इति कनिन्याकारलोपः । अहन्नित्यधिकृत्य 'रोऽसुपि' इति नकारस्य रेफादेश । अत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न सुप्परत्वम् । अहोभ्याम् इत्यादौ 'अहन्' इत्यह' पदस्य रुत्वे तस्य 'हशि च' इत्युत्वम् । रुत्वस्य 'असुपि' इति

निषेधात्, 'अहन्' इत्येतदर्थात्सुप्परविषय भवति। ननु रत्वरुत्वयो पूर्वत्रासिद्धत्वाद् नलोपस्स्यात्, न चानयोरनवकाशत्वम्, कृतेऽपि नलोपे एकदेशविकृतन्यायेन अवशिष्टस्यावकाशत्वात्, किञ्च हे अह इत्यत्र 'वा नपुंसकानाम्' इति नलोपाभावपक्षे रत्व सावकाशम्, तथा रुत्वमपि हे दीर्घाहो निदाघेत्यत्र, अत्र हि पुंल्लिङ्गत्वाद्धल्ङ्याादिना सोर्लोपे प्रत्ययलक्षणेन अस्ति सुप्परत्वम्, न ङिसम्बुद्धयो ' इति नलोपश्च निषिध्यते ? सत्यम्, 'रुविधौ षष्ठ्या निदिष्टव्ये प्रथमान्तस्य निर्देशाद् अहन्नित्यावर्तते, तत्रैकेन नलोपाभावार्थं तदेव रूपमन्वाख्यायते, अपरेण तु रु ' इति वृत्तौ समाधिरुक्त । अह्ना समूह क्रतु अह्नीन —अत्राहश्शब्दोऽहर्मित कर्मवचन, 'अह्न ख क्रतौ' इति ख । 'अह्नष्टखोरेव' इति टिलोप । अक्रतौ आह्न इति सामान्योऽणेव । द्वाभ्यामहोभ्या निर्वृत्त द्व्यह्नीन, द्वैयह्निक —'रात्र्यह सवत्सराच्च' इति द्विगोर्वा ख, अन्यदा प्राग्दीव्यतीयष्ठञ् । 'अह्नष्टखोरेव' इति नियमाट्टिलोपाभावे 'अल्लोपोऽन ' इत्यल्लोप । अहपति —'अहरादीना पत्यादिषु' इति रेफस्य वा रेफ । अन्यदा विसर्जनीयोपध्मानीयौ । अह्नो रूपम् अहोरूपम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रम् । अहोरथन्तरम् — 'अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम्' इति रेफापवादो रु । 'हशि च' इत्युत्वम् । 'इदं च समासे चासमासे च' इति न्यासकृत । एव हि रात्रीतीकारान्तपाठोऽर्थवान् । तेन 'गतमहोरूपं पश्य रात्रिरागता रथन्तर गाय' इति वाक्येऽपि रुर्भवति । परमाह —'सन्महत्' इति समास । 'राजाह ' इति टचि टिलोप ॥ द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्न —'तद्धितार्थ' इति द्विगु, 'कालात्' इति विहितस्य ठञ 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । द्वे अह्नी जातस्य द्व्यह्नजात —'काला परिमाणिना' इति समास । स च त्रिपदस्यापीष्यते । तथा च 'तद्धितार्थ' इत्यत्र वार्त्तिकम्—'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोस्समासवचनम्' इति । द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थ । त्रयाणा समासे हि 'तद्धितार्थ' इत्युत्तरपदे पूर्वयोस्समासे 'सङ्ख्यापूर्व' इति द्विगुत्वे 'द्विगुश्च' इति तत्पुरुषो भवति । अह्नो निर्गत निरह —प्रादिसमास । अह्न पूर्वभाग पूर्वाह्न-'पूर्वापर' इत्येकदेशिसमास. । सङ्ख्याताह्न —विशेषणसमास, 'अह्नोऽह्न एतेभ्य ' इति टचि परभूतेऽह्नोऽह्नादेश । 'एतेभ्य ' इति सङ्ख्याव्ययाहरादिसूत्रोपात्ता परामृश्यन्ते । तत्राहश्शब्दात्परोऽहश्शब्दो न सम्भवति । एकपुण्याभ्या त्वह्न 'उत्तमैकाभ्याम्' इत्यह्नादेशनिषेधाद् एकाह पुण्याहम् इति टजेव । उत्तमशब्दोऽहरादिसूत्रोपात्तान्त्यवचन' । तत्र 'पुण्यशब्दे एवोच्चार्ये उत्तमशब्दोच्चारणमुपोत्तमस्यापि ग्रहणार्थमिति सङ्ख्यातशब्दात्परस्य अहश्शब्दस्याह्नादेशो न इति केचिद्वर्णयन्ति' इति वृत्तावुक्तम् । द्वयोरह्नोस्समाहारो द्व्यह इत्यत्र 'न सङ्ख्यादेस्समाहारे' इत्यह्नादेशाभाव. । एवं च द्व्यहो जातस्येति व्युत्पत्त्या द्व्यहजात इत्यपि भवति । 'अयमह्नादेशष्टचि परभूत ' इति वृत्तावुक्तत्वात् यत्र बहुव्रीह्यादौ स नास्ति तत्राह्ना-

देशोऽपि नास्ति सङ्ख्यातमहोऽस्य सङ्ख्याताह पुरुष इति। कथं सायाह्न इति, यत पूर्वादिषु सायशब्दस्यापाठाद् एकदेशिसमास एव नास्ति? नैष दोष, 'सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्यान्यतरस्यां ङौ' इत्येभ्य परस्याह्नस्य सप्तम्येकवचनेऽह्नादेशविकल्पविधानात् सर्वेणैकदेशेनाह्न समासविज्ञानात्। एवं च मध्याह्न इत्यपि भवति। 'इदं च ज्ञापनं रात्रेरप्युपलक्षणम्' इति व्याख्यातार। 'अह्नोऽदन्तात्' इत्यकारान्तपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परत्वेऽह्नो नकारस्य णत्वम्। अह्नान्ता 'रात्राह्नाहा पुंसि' इति पुंल्लिङ्गा। पुण्याहम्, सुदिनाहम् इत्यत्र तु 'पुण्यसुदिनाभ्यामह्न' इति नपुंसकत्वम्। सुदिनशब्द प्रशस्तवचन। प्राह्ण, अह्न प्रगतत्वम्—'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावत्वादव्ययत्वं नपुसकत्व च। अत्रैव पाठादह्नादेशोऽपि। दीर्घमहो यस्या शरदि दीर्घाह्नी शरत्—'बह्वादिभ्यश्च' इति ङीष्। युवादित्वात् 'प्रातिपदिकान्त' इति णत्वनिषेध। यद्यपि बह्वादिष्वहन्निति पठ्यते, तथापि केवलस्य स्त्रीत्वायोगात्तदन्तस्य ग्रहणम्। ङीषभावे 'अनो बहुव्रीहे' 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाब्ङीपौ तत्प्रतिषेधश्च भवति—दीर्घाह्ना, दीर्घाह्नी, दीर्घाहा इति। ङीष्ङीपोस्स्वरे विशेष। सार्थाद्धीन —'अपादाने चाहीयरुहो' इति तसिनिषेध। हीयेति विकृतिनिर्देशो जहातेर्निवृत्त्यर्थं, न तु हीयतिरूपस्य विवक्षणार्थं। 'मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा' इत्यत्र तु 'हीयमानपापयोगाच्च' इति हीयमानेन पापेन च युक्तादकर्तृतृतीयान्ताद्वा तसिविधानात्तसि। अत्र विवक्षितार्थाद्धीयमानेन मन्त्रेण स्वरवर्णौ हेतुतया युज्येते। कैयटे तु पस्पशायाम्—'आद्यादित्वात्तसि' इति। सार्थाद्धीयते देवदत्त, हीन इत्यादौ लकारादौ विवदन्ते—तत्र 'अपादाने चाहीयरुहो' इत्यत्र न्यासे 'देवदत्तस्य कर्तुरीप्सिततमत्वाभावेऽपि कर्मसंज्ञाया कर्तृग्रहणस्य स्वातन्त्र्योपलक्षणार्थत्वाद् हानक्रियाया स्वतन्त्रस्य अपादानस्येप्सिततमत्वात् कर्मणि लकारादय' इति प्रपञ्चेन समर्थितम्। सम्प्रदानसूत्रे कैयटेऽप्येवमुक्तम्। इन्दुरपि 'स्वयमेव हीयत इति प्रतीते कर्मकर्तरि लकारोऽस्तु' इत्याशङ्क्य 'जहाते कर्तृस्थक्रियत्वात् कर्मण्येव लकार' इति। हरदत्तस्तु न्यासमतमुक्त्वा—'यद्येवम्, माषेष्वश्वं बध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो यद्भक्षणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया कर्मसंज्ञा प्राप्नोति, तस्मात्कर्मकर्तर्यत्र लकार' इति। उपपादितं च 'इह जहातिरपगमनार्थं, सा च क्षुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमे तत्समर्थाचरणम्। यदा तु क्षुधादिना स्वयमेवोपगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वम्' इति। 'पुन कुत इत्यपेक्षाया पश्चात्स्वार्थे सम्बन्ध.' इति चोक्तम्॥८॥

१५ डुदाञ् दाने।

१६ उभयतोभाषोऽनुदात्त। प्रणिददाति। दत्त। ददति। ददासि। दत्थ। दत्थ। ददामि। दद्व.—'श्नाभ्यस्तयो' इत्याल्लोप। क्ङिति सार्वधातुके 'ई हल्यघो' इत्यभ्यस्ताकारस्य विधीयमानमीत्व तत्रैव 'अघो' इति प्रतिषेधान्न प्रसजति।

'नेर्गद' इति णत्वम् । ददौ । ददतु । ददु । ददाथ, ददिथ । दद । ददौ । ददिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भाद्वाजनियमाद्विकल्प । 'आत औ णल.', 'आतो लोप इटि च' । दाता । दास्यति । ददातु दत्तात् । दत्ताम् । ददतु । देहि । ददानि । दत्तात् त्वम् इत्यत्र 'घ्वसोरेद्धौ' इत्यस्मात्परत्वात् तातङि पुनर्न तस्य प्रवृत्ति सकृद्गतिपरिभाषया । अददात् । अदत्ताम् । अददु —'सिजभ्यस्त' इति नित्यं जुस् । अददा । अददाम् । अदद्व । दद्यात् । दद्याताम् । दद्या । दद्याम् । दद्याव । आशिषि—देयात । देयास्ताम्—घुत्वाद् 'एर्लिङि' इत्येत्वम् । अदात् । अदाताम् । अदु.—'आत' इति झेर्जुसि पररूपम् । अदा । अदाम् । अदाव—'गातिस्था' इति सिचो लुक् । दत्ते । ददाते । ददते । दत्से । दध्वे । ददे । दद्वहे । ददे । ददाते । ददिषे । दाता । दास्यते । दत्ताम् । ददाताम् । दत्स्व । दध्वम् । ददै । ददावहै । अदत्त । अददाताम् । अददत । अदत्था । अददि । अदद्वहि । ददीत । ददीयाताम् । ददीथा । ददीय । आशिषि दासीष्ट—आधधातुकत्वेऽपि अकित्त्वा-देत्वं न भवति । 'श्नाभ्यस्तयो.' इत्याल्लोपस्तु अनभ्यस्तत्वादपि न भवति । अदित । अदिषाताम् । अदिथा. । अदिषि —'स्थाघ्वोरिच्च' इत्यात्मनेपदपरस्य सिच कित्त्व धातोश्चेत्वम् । झलि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिज्लोप । सन्नि-पातपरिभाषाभाव प्रागेवोक्त । आदत्ते--'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्य-कर्त्रभिप्रायेऽपि तङ् । 'आङ' इति निर्देशाद् अङितो वाक्यस्मरणविस्मयात् परस्य न तङ् इति केचित् । 'अनास्यविहरणे' इति पर्युदास 'स्वाङ्ग-कर्मकाच्च' इति वक्तव्यात्स्वाङ्गकर्मकविषय इति व्याददते पिपीलिका पतङ्गस्य मुखम्—इत्यत्रापि तङेव । स्वाङ्गकर्मकत्वे तु—स्वमुख व्याददाति, व्यादत्ते इत्यु-भयमपि यथायोग भवति । सुधाकरस्तु '''आङो द ' इति योगविभागादनास्यविह-रणे इत्यनेन व्यवहितापि प्राप्ति पराणुद्यते । एवमेव चान्द्रा प्रतिपेदिरे'' इति ङित्त्वनिमित्तमपि तङमत्र नेच्छति । आत्रेयस्तु 'कर्त्रभिप्राये तङेव' इति । अयं च योगविभागो भाष्ये न दृश्यते । किञ्च '''आङो दोऽनास्य' इत्येवास्ये धातो-र्वृत्त्यसम्भवात् तत्समवायिन्या विहरणक्रियाया वर्तमानात्तङ्निषेधे सिद्धे पुनर्वि हरणग्रहण विपादिका व्याददातीत्यादावास्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधार्थं'' इति भाष्ये उक्तम् । तत्रैव कैयटपदमञ्जर्यो 'आस्य इत्युच्यमाने तत्समवायि क्रियामात्रं लभ्यते न विहरणमेवेति स्वयं मुखमादत्ते इत्यत्रापि ग्रहणस्य मुखसमवायित्वात् प्रतिषेधस्स्यात्' इति दोषमुद्भाव्य '''अनास्य' इत्यास्यपर्युदासत्वाद् ग्रहणस्य च ग्राह्यग्रहीतृविषयत्वादनास्यक्रियत्वान्न दोष '' इति परिहृतम् । प्रसज्यप्रतिषेधे ह्यास्यसमवायित्वाश्रयेण प्रतिषेधेन भाव्यत्वाद् दोष एव स्यादिति भाष्यकृतोऽप्यय-मनभिमत. प्रतीयते । किञ्च स्वं मुखमादत्त इति तङ् न स्यादिति दोषापादानम-प्ययुक्तं स्यात् । दित्सति, दित्सते—'सनि मीमा' इतीस्भावे 'अत्र लोप.' इत्यभ्यास-

लोप । 'सस्यार्धधातुके' इति तत्वम् । देदीयते–ईत्वे द्विर्वचनम् । दादेति, दादाति । दत्त —क्ङिति 'श्नाभ्यस्तयो ' इत्याल्लोप । दापयति । अदीदपत् । दद –'ददाति-दधात्योर्विभाषा' इति कर्तरि शे शप' श्लु । शाभावे 'श्याद्व्यध' इति णे युकि दाय । 'तदर्हम्' इति निर्देशात् क्वचित्कृद्योगे द्वितीया भवतीति 'दायैरामोद-मुत्तमम्'[1] इति भट्टिप्रयोग निर्वहन्ति । दीयत इति दाय —घञ् । तमादत्त इति दायाद —मूलविभुजादित्वात् क । गवा दायाद, गोषु दायाद —'स्वामीश्वर' इति षष्ठीसप्तम्यौ । दायादेनादीयमान दायाद्यम्—ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तत्र हि कर्मग्रहणेन साधनकर्मापि गृह्यते । आदि –'उपसर्गे घो कि ' इति कि । आदौ भवम् आदिमम्—आदेश्च इत्युपसङ्ख्यानाद् मप्रत्यय । आद्य —दिगादित्वाद्यत् । आदित –'आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति सार्वविभक्तिकस्तसि । दत्रिमम्—'ड्वित क्त्रि ' 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' अन्येषु साधारणेषु कृत्सु दाण इव रूप नेयम् । तथा घुसंज्ञाकार्यमपि । दाण् दाने, देङ् रक्षणे, दैप् शोधने—त्रयं भूवादौ, दाप् लवने इत्यदादौ ॥ ९ ॥

१७ डुधाञ् धारणपोषणयो ।

१८ अनुदात्त उभयपदी । दानेऽप्येके । दधाति । धत्त । दधति । दधासि । धत्थ । दधामि । दध्व –'श्नाभ्यस्तयो ' इत्याल्लोपे 'दधस्तथोश्च' इति तकार-थकारसकारेषु ध्वे च परेषु बशस्स्थाने भष्विधानाद् दकारस्य धकार । अत एव भष्भाववचनसामर्थ्याद् आल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । परस्य 'खरि च' इति चर्त्वम् । अत्रापि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति वा, 'चर्त्वविधिं प्रति' इति इति वाल्लोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । 'सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्'[2] इत्यत्र 'प्रतिषेधे हसादीनाम्' इति कर्मव्यतीहारनिमित्त तङ् नेति केचित्, तदयुक्तम्, तत्रादिशब्देन शब्दनक्रियाणामेव ग्रहणात् । इह तु सम्पदो विनिमयो न धात्व-र्थस्येति तस्य व्यतीहाराभावात्तङो नैव प्रसङ्ग. । दधातु, धत्तात् । धत्ताम् । धेहि । दधानि । अदधात् । अधत्ताम् । अदधु । अदधा । अदधाम् । अदध्व । दध्यात् । दध्या । दध्याम् । आशिषि—धेयात् । धेयास्ताम्—'एर्लिङि' इत्येत्वम् । अधात् । अधा । अधाम्—'गातिस्था' इति सिचो लुक् । धत्ते । दधाते । दधते । धत्से । धद्ध्वे । दधे । दध्वहे । दधे । दधाते । दधिषे । दधे । धाता । धास्यते । धत्ताम् । धत्स्व । दध्वम् । एकदेशविकृतत्वादयमपि ध्वशब्द. । दधै । दधावहै । अधत्त । अधत्था । अदधि । अदध्वहि । दधीत । आशिषि–धासीष्ट । अधित । अधिषाताम् । अधिषत । अधिथा । अधिषि—'स्थाघ्वोरिच्च' इति सिच. कित्त्वमित्वं च । धित्सति, धित्सते । देधीयते । दाधेति, दाधाति । धात्त —ददातिवत्प्रक्रिया ।

१, भ० का० ६।७९ । 'धायै ' इति तत्र मुद्रित पाठ । २. रघु० १।२६ ।

धापयते, धापयति । प्रणिदधाति—'नेर्गद' इति णत्वम् । धीय्यत इति धाय्या—'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना ण्यति सामिधेन्या निपात्यते । अन्यत्र यतीत्वे धेयम् । प्रध.—'आतश्चोपसर्गे' इति क । दधातीति दध—'ददातिदधात्योर्विभाषा' इति शे शप् । अन्यदा 'श्याद्व्यध' इति ण—धाय । हित्वा । हित । हितवान् । हित्रिमम्—'ड्वित क्त्रि', 'क्त्रेर्मम्नित्यम्', 'दधातेर्हि' इति तकारादौ किति ह्यादेश । प्रधाय इत्यत्र 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति पूर्वमेव ल्यपि पश्चात्तादिकितोऽभावाद् न हिरादेश । 'न ल्यपि' इतीत्व निषिध्यते । दधातेरिति तिपा निर्देशाद् दाधीत्वेत्यत्र ह्यादेशो न भवति । यद्वा—तकारादिकित्परत्वाभावान्नैव हे प्रसङ्ग । किं किं दधातीति किष्किन्धा—'आतोऽनुपसर्गे क' इति क, पारस्करादित्वात्सुट् किमो मलोपष्षत्व च । धीयते धार्यते शिरसि इति धात्री, आमलकी—'ध कर्मणि ष्ट्रन्' । षित्त्वान्ङीष् । भूतधात्री—इत्यत्र भूतानि धत्ते इत्यौणादिक कर्तरि ष्ट्रन् । उपधि । अन्तर्धि—'उपसर्गे घो कि' इति कि । अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसञ्ज्ञोक्ता । उपधिरेव औपधेयम्—'छदिरुपधिबलेर्ढञ्' इति स्वार्थे ढञ् । सुषन्धि, दुष्षन्धि—सुषामादित्वात् षत्वमिति धयतावेवावोचाम । विधि—बाहुलकात्कर्तरि कि । उदक धीयतेऽस्मिन्निति उदधि—'कर्मण्यधिकरणे च' इति कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे कि । 'पेषवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदभाव । असञ्ज्ञार्थमिद वचनम् । सञ्ज्ञाया तु 'उदकस्योदस्सञ्ज्ञायाम्' इत्येव सिद्धम् । शिरो धत्त इति शिरोधि, ग्रीवा—बाहुलकात्कर्तरि कि । एव 'विधाता विश्वसृड्विधि'[1] इत्यादावपि । यद्वा शिरोधिशब्दे शिरो धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययेऽस्तु व्युत्पत्ति । अन्तर्धा, श्रद्धा—अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसञ्ज्ञोक्ता । श्रच्छब्दस्यापि 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इति । श्रद्धालु—'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आलुच् । दधि—'भाषाया धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्य' इति किकिनोरन्यतरस्मिन् लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनम् । धीवा—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्वनिपि 'घुमास्था' इतीत्वम् । धीवरी—'वनो र च' इति ङीब्रेफौ । बहवो धीवानोऽस्या बहुधीवरी, बहुधीवा । बहुधीवे, बहुधीवानौ—'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति पक्षे ङीब्रेफौ डाप्च । 'अनो बहुव्रीहे' इति निषेधाद् ङीपोऽभावश्च । धीवर—'छित्वरछत्वर' इत्यादिना ष्वरचि निपात्यते । धातु—'सितनिगमि' इत्यादिना तुन् । धाना—'धापॄवस्यज्यतिभ्यो न' इति न । धाम—मनिन् । कर्कन्धू—'अन्दूदृन्भूकर्कन्धूर्दिधिषू' इति निपातनात् कर्कशब्दे उपपदे कूप्रत्यय., अल्लोप., उपपदस्य मुमागमश्च । दिधिषू.—पूर्वेण सूत्रेणैव निपातनात्कूप्रत्यय आकार-

---

१ अ० को० १।१।१७ ।

स्येकारो द्विर्वचनं षुगागमश्च । निधानम्—'कृवृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्य ' इति क्युन् । 'अयं बाहुलकात्केवलादपि' इति धनम्–इत्यपि भवति । धनायति—धनं गृध्यतीत्यर्थ.—'अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु' इति क्यचि धनशब्दस्य यथासङ्ख्यादूर्ध्व आकार । सर्वधनमस्यास्तीति सर्वधनी—'कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्सर्वधनाद्यर्थ ' इतीनि 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय ' इत्यस्यापवाद । अपिदधाति, पिदधाति—'वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो ' इति पक्षेऽल्लोप । धयति इति पाने शपि । अत्रानुक्त साधारण तत्र द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

१९. णिजिर्[1] शौचपोषणयो । एतदादयो विष्लृपर्यन्तास्त्रयोऽनुदात्तास्स्वरितेत. । नेनेक्ति । नेनिक्त । नेनिजति । नेनेक्षि । नेनेज्मि । नेनिज्व—'निजा त्रयाणा गुण. श्लौ' इत्यभ्यासस्य गुण. । झलि पदान्ते च 'चो. कु ' इति कुत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । निनेज । निनिजतु । निनेजिथ । निनिज । निनिजिव—क्रादिनियमादिट् । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु, नेनिक्तात् । नेनिक्ताम् । नेनिग्धि—हेरपित्त्वान्ङित्त्वान्न गुण' । नेनिजानि—'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध' । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजु । अनेनेक् । अनेनिजम्—अन्तरङ्गत्वान्मिपोऽमि 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति गुणनिषेध । नेनिज्यात् । नेनिज्याताम् । नेनिज्या । नेनिज्याम् । आशिषि—निज्यात् । अनिजत् । अनिजताम् । अनिजन् । अनिज—'इरितो वा' इति च्लेर्वाङ् परस्मैपदे । अन्यदा—अनैक्षीत् । अनैक्ताम् । अनैक्षु. । अनैक्षी. । अनैक्षम् । अनैक्ष्व—'वदव्रज' इति वृद्धि । झलि सिज्लोप । नेनिक्ते । नेनिजाते । नेनिजते । नेनिक्षे । नेनिजे, नेनिज्वहे । निनिजे, निनिजिवहे । नेक्ता । नेक्ष्यते । नेनिक्ताम् । नेनिक्ष्व । नेनिजै । अनेनिक्त । अनेनिक्था । अनेनिजि । नेनिजीत । नेनिजीयाताम् । आशिषि—निक्षीष्ट । अनिक्त । अनिक्षाताम्—'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति लिङ्सिचो कित्त्वान्न गुण । निनिक्षति, निनिक्षते—'हलन्ताच्च' इति सन. कित्त्वम् । नेनिज्यते । नेनिजीति, नेनेक्ति । नेजयति । अनीनिजत् । निक्त्वा । निक्त । निक्तवान् । निज—इगुपधलक्षण क । निर्णेजक–ण्वुल् । प्रणेनेक्ति—'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गात् कृते द्विर्वचने प्रवर्तते ॥ ११ ॥

२०. विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति इत्यादि निजिवत् । 'विज इट्' इति इडादे प्रत्ययस्य ङित्त्वे 'ओ विजी' इत्यस्यैव ग्रहणम्, नास्य, यदसौ 'सृजि विजि विद्धयनिट्स्वरान्' इत्यनिट् । अत्र च कारिकाया इरित्त्वसामर्थ्यात् स न गृह्यते । अनयैव कारिकया विचिरिति स्वामिन प्रथमान्तस्य पाठ प्रत्युक्त । निजिविजी द्वौ रुधादौ च । ओ विजी भयचलनयो. इति तुदादौ ॥ १२ ॥

---

[1] 'निजिर्' इति धातुप्रदीपे मुद्रित पाठ ।

२१ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि । वेविष्ट —इत्यादि निजिवत् । 'ष्टुना ष्टु.' । वेक्ष्यति—'षढो कस्सि' वेविड्ढि—ष्टुत्वे जश्त्व डकार । अवेवेट्—'झला जशोऽन्ते' इति जश्त्वे चर्त्वम् । अविषत् इत्यादावतङि लृदित्त्वान्नित्यमङ् । तङि तु 'शल इगुपधादनिट क्स', अजादौ 'क्सस्याचि' इत्यल्लोप —अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त इत्यादि । विष्यन्ते व्याप्यन्तेऽनेन प्रेक्षकाणा मनासीति वेष —'हलश्च' इति सज्ञाया घञ् । वेषेण सम्पादी वेष्यो नट , वेष्या, वेश्या—'कर्मवेषाद्यत्' इति सम्पादिनि यत् । सम्पत्ति शोभातिशय । परिवेष परिधि —वेषवद्घञ् । वेवेष्टीति विषम्—इगुपधलक्षण क । विषमर्हतीति विष्य —दण्डादित्वाद्यत् । विष्णु —'विषे किच्च' इति णुप्रत्यय ॥ १३ ॥

२२ वृत् । वृत्ता निजादय । अत्र वृत्करण प्रपञ्चार्थम्, त्रयाणामित्येव तत्फलस्य सिद्धत्वात् ।

२३ निजादयस्त्रयस्वरितेतोऽनुदात्ता । 'विषिरुदिदित्येके' इति स्वामी । धनपालोऽपि—'आर्याणामुदित् , द्रमिडाना लृदित्' इति । एवमेव पुषादिसूत्रे सुधाकरोऽपि ॥

२४ घृ[1] क्षरणदीप्त्यो । गणान्ते 'छन्दसि इति वक्ष्यते । तदेतदादीना सर्वेषा शेष । यदाह न्यासकार —'ये निजादिभ्य परे पठ्यन्ते ते सर्वे छान्दसा , तथा हि तान्पठित्वा छन्दसीत्युक्तम्' इति । स्वामिकाश्यपाभ्यामपि छान्दसत्वमेवोक्तम् । "अर्त्तेश्छान्दसत्वादियर्तीत्यादौ 'बहुल छन्दसि' इतीत्वे सिद्धे पुन 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति इत्वविधानं भाषायामप्यस्य प्रयोगोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्" इति वदता भाष्यकारेणाप्ययमर्थ स्फोरित । अत एव भाष्यविरोधात् कातन्त्रोक्तमेषा भाषाविषयत्वमुपेक्ष्यम् । अत एव [2]पुरुषकारेऽपि "'घृप्रभृतयोऽपि छान्दसा इति केचिद्' इति मैत्रेयग्रन्थमुपादाय "'केचिच्छब्दो भाष्यानुसारिण' इत्येव व्याख्येय." इत्युक्तम् । जिघर्ति । 'जिघर्म्यग्नि मनसा घृतेन' इत्यादि भृञ्वत् । 'बहुलं छन्दसि' इतीत्वम् । घरतीति सेचने शपि ॥ १४ ॥

२५ हृ प्रसह्यकरणे । 'अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमान्' इत्यादि । हरतीति शपि ॥ १५ ॥

२६ ऋ सृ गतौ[3] । इयर्ति । इयृत । इयृति । इयर्षि । इयर्मि । इयृव —'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति श्लावभ्यासस्येत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि पिति गुण. । अन्यत्राजादौ यणादेश । आर । आरतु । आरिथ । आरिव—णिति वृद्धि , अन्यत्र 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुण. । उभयो स्थानिवत्त्वाद् ऋशब्दस्य द्विर्वचनोर-

१. 'गृ घृ' इति मैत्रेय । २. दै० पृ० ३६ ।

३. इतोऽग्रे क्षीरस्वामी 'कि ज्ञाने' इति सूत्रं पठति ।

दत्वहलादिशेषेषु 'अत आदे' इत्यभ्यासस्य दीर्घे सवर्णदीर्घ.। थलि 'इडत्यर्ति-व्ययतीनाम्' इति भारद्वाजनियम बाधित्वा नित्यमिट्। इयर्तु, इयृतात्। इयृताम्। इयृतु। इयृहि, इयृतात्। इयराणि। ऐय। एयृताम्। ऐयरु। ऐय। ऐयरम्। ऐयृव—पूर्ववदभ्यासस्येत्वेयडोराटि वृद्धि। हल्ड्यादिना तिस्योर्लोप। जुसि गुण। इयृयात्। इयृयाताम्। इयृयु। इयृया.। इयृयाम्। आशिषि अर्यात्। अर्यास्ताम्— 'गुणोर्तिसंयोगाद्यो' इति गुण। आरत्। आरताम्। आर। आरम्। आराव—'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ्। 'ऋदृशोऽङि' इति गुण। समियृते। समियृाते। समियृषे। समियृध्वे। समियृे। समारे। समारिषे। समारिवहे। समर्ता। समरिष्यते। समियृताम्। समियृाताम्। समियृष्व। समियरै—आटि गुण। समैयृत। समैयृा-ताम्। समैयृथा। समैयृि। समैयृवहि। समियृीत, समियृीयाताम्। समियृीथा। समियृीय। आशिषि-समृषीष्ट। समृषीयास्ताम्। समारत। समारेताम्। समारन्त। समारथा। समारे। समारावहि—'सर्तिशास्ति' इत्यत्र परस्मैपदानुवृत्तिरुत्तरार्थे-त्यात्मनेपदेऽपि वृत्तावङुक्त। तथा च भट्टि—'समारन्त ममाभीष्टा[1]' इति। 'समो गम्यृच्छि' इत्यादिनाऽकर्मकात्सर्वत्र तङ्। यस्त्वत्र भाष्ये 'मासमृत, मास-मृषाताम्' इति सिच प्रयोग, स भौवादिकस्य। अङ्विधौ तस्य ग्रहणं नेति तत्रैवोक्तम्। इयृति इत्यादौ 'अच परस्मिन्' इति यण स्थानिवत्त्वान्न वलि लोप। 'यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्येतत्तु लोपाजादेशविषयम्। शेषं भौवादि-कवत्॥ ससर्तीत्यादि यथादर्शनं छन्दसि। ऋच्छति सरतीति शपि॥ १६–१७॥

२७ घृप्रभृतय उदात्तेतोऽनुदात्ता।

२८ भस भर्त्सनदीप्त्यो। 'कपिर्बभस्ति तेजनम्'। बब्ध[2]—'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपे 'झषस्तथोर्धोऽध.'। 'झला जश् झशि' इति जश्त्वम्। बप्सति—उपधालोपे 'खरि च' इति चर्त्वम्। 'न पदान्त' इत्यादिना जश्त्वचर्त्वयोरुपधा-लोपस्य न स्थानिवत्त्वम्। अन्यदपि यथादर्शनम्। भस्म—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषायामपि मनिन्। भस्त्रा—'हुयामा' इत्यादिना स्त्रन्। स्वभावात् स्त्रियाम्। भस्त्रिका, भस्त्रका। अभस्त्रिका, अभस्त्रका। परमभस्त्रिका, परमभस्त्रका—'भस्त्रैषा' इत्यादिना केवलस्य नञ्पूर्वस्य अन्यपूर्वस्य चास्य ककारात्पूर्वस्यात्स्थानिकस्या-कारस्य वेत्वम्। भस्त्रया हरति भस्त्रिक, भस्त्रिकी—'भस्त्रादिभ्यष्ठन्' इति हरत्यर्थे ष्ठन्। षित्त्वाडीष् स्त्रियाम्। न बभस्तीति नभ—'क्विप्' इत्यात्रेय.॥ १८॥

२९ कि ज्ञाने[3]।

---

१ भ० का० ८।१६।

२. 'बभस्त' इति मैत्रेयप्रयोगस्तु धातोश्छान्दसत्वाच्चिन्त्य एव।

३. एतत्स्थाने क्षीरस्वामी 'कित ज्ञाने' इति सूत्रं पठति। मैत्रेयश्च 'कि कित ज्ञाने' इति।

३०. अनुदात्त । चिकेति । चिकित । चिक्यति इत्यादि । 'एरनेकाच' इति यण् ॥ १९ ॥

३१ तुर त्वरणे । तुतोर्ति । तुतूत । तुतुरति इत्यादि । तसि 'हलि च' इति दीर्घ । तुर —इगुपधात्क ॥ २० ॥

३२ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्ट इत्यादि ॥ २१ ॥

३३ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्त । दधनति इत्यादि ॥ २२ ॥

३४ जन जनने । जजन्ति इत्यादि ॥ २३ ॥

३५ क्यादय उदात्ता उदात्तेत ।

३६ गा स्तुतौ[1] ।

३७ अनुदात्त उदात्तेत । देवान् जिगाति । जिगीत । जिगति इत्यादि । हलादौ क्ङिति सार्वधातुके 'ई हल्यघो' इनीत्वम् । अजादौ तु 'स्नाभ्यस्नयो' इत्याल्लोप । गायति, गाते इति द्वय शपि । इह 'छन्दसि' इति पठ्यते । तच्च घृप्रभृतीना शेष इति प्रागेवोक्तम् ॥ २४ ॥

३८ वृत् । जुहोत्यादयो वृत्ता इत्यर्थ ।

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमहामन्त्रिणा[2]

मायणसुतेन माधवसहोदरेण[2] सायणाचार्येण विरचिताया

माधवीयाया धातुवृत्तौ जुहोत्यादय ॥

१ सायणेनानुपदमव व्याख्यात 'छन्दसि' इति पद क्षीरस्वामिना अत्र सूत्रे एव निवेशितम् । एव च तस्याय सूत्रपाठ —'गा स्तुतौ च छन्दसि' इति ।

२–२. क, ख पुस्तकयोर्नास्ति ।

४. दिवादिगणः

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु[1]। एतदादयो दीङ्पर्यन्ता उदात्ता उदात्तेत। क्षिपिस्त्वनिट्। अक्षैर्दीव्यति। अक्षान् दीव्यति। दीव्यत। दीव्यन्ति। दीव्यामि—'दिवादिभ्यश्श्यन्' इति श्यन् शपोऽपवाद.। 'हलि च' इतीको दीर्घ। दिव. कर्म च' इति दिवस्साधकतमस्य करणस्य सत कर्मसंज्ञाविधानाद् अक्षशब्दात् तृतीयाद्वितीये पर्यायेण भवत। संज्ञासमावेशस्य प्रयोजन मनसा दीव्यति, मनसादेवो नाम कश्चित् इत्यत्र मनस कर्मत्वात्तस्मिन्नुपपदे अण्प्रत्यय, करणत्वात्तृतीया च। अत्र तृतीयाया. 'मनस संज्ञायाम्' इत्यलुक्। तथा अक्षैर्देवयते देवदत्तेनेत्यत्र सज्ञासमावेशेन करणानामेवाक्षाणां कर्मत्वाद् 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदनियमो न भवति। किञ्च 'गतिबुद्धि' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वमपि न भवति। दिदेव। दिदिवतु.। दिदिवु.। दिदिविथ। दिदिविव। दिदिविम। देविता। देविष्यति। दीव्यतु। दीव्यताम्। दीव्य। दीव्यानि—'अतो हे.' इति हेर्लुक्। अदीव्यत्। अदीव्यताम्। अदीव्य:। अदीव्यम्। दीव्येत्। दीव्येताम्। दीव्येयु। दीव्ये। दीव्येयम्—यासुटि 'अतो येय.'। आद्गुण। यलोपो वलि। आशिषि—दीव्यात्। दीव्यास्ताम्। अदेवीत्। अदेविष्टाम्। अदेवी। अदेविषम्—'नेटि' इति न वृद्धि। दीव्यन्। दीव्यन्ती कुले, दीव्यन्ती ब्राह्मणी—'नपुंसकाच्च' इत्यौङश्शीभाव। ङीप्। उभयत्र 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति शीनद्यो परतो नित्य नुम्। दिदेविषति—'सनीवन्त' इति वेट्। अन्यदा 'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वे 'च्छ्वोश्शूठ्' इत्यूठि यणादेशे—दुद्यूषति। देदीव्यते—'ऊठ्भाविना वकारान्ताना यङ्लुग् नास्ति' इति भूवादौ प्रतिपादितम्। देवयति। अदीदिवत्। देव, देवी—पचादिषु देवडिति पाठाद् इगुपधलक्षण कं बाधित्वाऽचि टित्वान्ङीप्। देवस्यापत्यादि दैव्यम्, दैवम्—'दित्यदित्यादित्युत्तर' इत्यत्र 'देवस्य यञञौ' इति प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु यञञौ। देवस्येदं देवकीयम्—'गहादिभ्यश्च' इत्यत्र 'देवस्य चेति वक्तव्यम्' इति कुगागमश्छप्रत्ययश्च शैषिक। 'नूनमस्य दैवानुग्रह.' इति भाष्यप्रयोगादणपि भवति। देव एव देवता—'देवात्तल्' इति स्वार्थे तल्। स्वभावात्स्त्रीत्वम्। देवतैव दैवतम्—प्रज्ञादित्वाद् अण्। 'स्वार्थिका' प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पुंनपुंसकत्वम्। पितृदेवतायै इदं पितृदेवत्यम्—

१, १ क्षीरतरङ्गिण्यां नास्ति।

'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' इति यत् । दैविकम्-अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । आधिदैविकम्-पूर्ववट्ठञ् । 'अनुशतिकादीनां च' इत्युभयपदवृद्धि । देवेषु वसति देवान् गच्छति देवत्रा—'देवमनुष्य' इत्यादिना त्राप्रत्यय । देविका—देवीशब्दात्संज्ञायां कनि 'केऽण ' इति ह्रस्व । देविकाया भव दाविकम् । देविकाकूले भवाश्शालय दाविकाकूला । पूर्वदेविका नाम प्राचा ग्राम, तत्र भव पूर्वदाविक —'देविका-शिंशपा' इत्यादिना देविकाया अचामादेरच आकार । अय चाकार आद्योरुदाहरणयो 'तद्धितेष्वचामादे ' इति वृद्धिप्रसङ्गे । इतरस्य तु 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गे । सुदेविकाया भवं सौदेविकम् इत्यत्र देविकाया अनङ्गादित्वात् समुदायस्याप्राग्ग्रामवाचित्वाच्च नास्ति देविकाया वृद्धे प्राप्तिरिति वृद्धिप्रसङ्गे विधीयमानोऽयमाकारोऽपि नैव प्रसजति । यस्तु ण्वुलन्त क्रियाशब्दो देविकाशब्द, न तस्येह ग्रह, रूढ्या योगस्यापहारात् । तेन तत्र देविकमिति वृद्धिरेव भवति । अत्र आत्रेय —'देवको नाम क्षत्रिय, सञ्ज्ञायां ण्वुल् । तस्यापत्य दैवकि —अत इञि आदिवृद्धि । 'इतो मनुष्यजाते ' इति ङीष्, दैवकीनन्दन शौरि । अवृद्धिस्त्वयमसाधु ' इति । आदेवक —'देविक्रुशो ' इति ण्यन्तात् ताच्छील्यादौ वुञि । देवित्वा, द्यूत्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्प. । इटि 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वाद्गुण, अन्यदा 'च्छ्वोश्शूठ्' इत्यूठि यणादेश । न च वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तर्भूताश्रयत्वेन वाऽन्तरङ्गे यणि बाह्यप्रकृतिप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्योठ 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वम्, 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति ' इति निषेधात् । अचोरानन्तर्यं यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा विधावाश्रीयते न तत्र 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषा प्रवर्तत इत्यर्थ । आद्यून —'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठानत्वम् । विजिगीषायां तु द्यूतम्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम्—'निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्य ' इति ठक् । शतस्य दीव्यति–'दिवस्तदर्थस्य' इति कर्मणि षष्ठी । तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते । तदर्थत्वं च द्यूते क्रयविक्रययोश्च । शतस्य प्रतिदीव्यति, शत प्रतिदीव्यति—'विभाषोपसर्गे' इति पूर्वेण नित्य प्राप्ताया षष्ठ्या तद्विकल्प । किकीति दीव्यतीति किकीदिवि चाष, दीर्घद्वितीय । तथा च निघण्टु —'अथ चाष किकीदिवि.[1]' इति । 'कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि ' इति किकीशब्दे उपपदे किनि निपात्यते । रत्नकोशानुसारिणस्तु दीर्घतृतीयं पठन्ति । तैत्तिरीयकेऽपि दृश्यते 'श्येनेन किकिदीविना', 'छगलं कल्माषं किकिदीविम्' इति दीर्घतृतीयान्त एव । द्यौ —'दिवेर्डिवि ' इति न्यासे ऊहितसूत्रेण व्युत्पादितम्, 'दिव औत्' इति सौ औत्, यणादेश । द्युभ्याम् इत्यादौ 'दिव उत्' इति दिव पदस्योत्वम् । शूड्विधौ क्विड्ग्रहणाननुवृत्तिवादिन 'परोऽप्यूठ् इहार्हविमलद्यु इत्यत्र सावकाशेनाप्युत्वेन

---

१. अ० को० २।५।१६ ।

मा० धा० ३१

तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यते' इति परिहरन्ति । दिव्ग्रहणे च धातोस्सानुबन्धकत्वेन न ग्रह इति अक्षद्यू, अक्षद्युभ्यामित्यत्र क्विबन्ते औत्वोत्वयोर्नैव प्रसङ्ग । दिव्यम्—'द्युप्राक्' इति यत् शैषिक , 'न भकुर्छुराम्' इति दीर्घनिषेध । द्यावा भूमी—'दिवो द्यावा' इत्युत्तरपदे द्यावादेश. । द्यावापृथिव्यौ, दिवस्पृथिव्यौ—'दिवसश्च पृथिव्याम्' इत्युत्तरपदे दिवस्भावो द्यावादेशश्च। द्यावापृथिव्यौ देवता अस्य द्यावापृथिव्यम्, द्यावापृथिवीयम्—'द्यावापृथिवीशुनाशीर' इत्यादिना यच्छौ। ण्यन्ताद्देवयते क्वौ णिलोपे 'क्वौ लुप्त न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्व-निषेधाद् ऊठ्ययादेशे दयू इति भवति। दय्वौ इत्यादौ 'ओस्सुपि' इति यणादेश. । द्यौरोको येषा ते दिवौकस । अत्र विवदन्ते । 'दिव उत्' इत्यत्र रक्षित –'उत्त्वे कृते शब्दपरविप्रतिषेधात्तस्य यणि दिवोकस इत्यवृद्धि' इति। चान्द्रास्तु पूर्ववद्यणि ओकारस्य पृषोदरादित्वाद्वृद्धिमाहु । अन्ये तु–"दीव्यन्त्यस्मिन्निति दिवम् 'घञर्थे कविधानम्' इति क, तत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि" इति। अस्य वृद्धिविषय एव प्रयोग इति केचित्। अपरे तु—सर्वत्रेति। तथा च आत्रेयसुभूतिचन्द्राभ्या प्रयोगो दर्शित —'मरुत्वता वृत्रवधे यथादिवम्' इति। त्रिदशा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिव —पृषोदरादित्वाद् दशशब्दस्य लोप, पूर्ववत्क । यद्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरास्त्रयो दीव्यन्त्यत्रेति व्युत्पत्ति । देवते इति देवने शपि गतम् ॥ १ ॥

२ षिवु तन्तुसन्ताने। परिषीव्यति। निषीव्यति। विषीव्यति—'परिनिविभ्य' इत्यादिना षत्वम्, "सातपदाद्यो' इति निषेधापवाद । परिषिषेव—इत्यादौ 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यत्राभ्यासस्येति योगविभागेन "स्थादीनामेवा-भ्यासस्य 'उपसर्गात्' इत्यादिना षत्वम्" इति क्रियमाणो नियमस्तत्र प्राक्सितादि त्यनुवर्तनाद् इहाप्राक्सितीयेनेत्यभ्यासस्य षत्वं भवत्येव। परस्यापि 'इण्को' 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम्। उपपादितं चैतदेव सहतौ। स्थादिसूत्रार्थं सेधतौ व्यक्तमुक्त । अत्र आत्रेय 'अभ्यासस्य षत्वं न' इत्याह, तत्सहतावेव दूषितम्। सेविता। सेविष्यति। सीव्यतु। पर्यषीव्यत्, पर्यसीव्यत्—'सिवादीना वाड्व्य-वायेऽपि' इति वा षत्वम्। एवं निविभ्यामपि। सीव्येत्। सीव्येताम्। आशिषि–सीव्यात्। पर्यषेवीत्, पर्यसेवीत्। पर्यषेविष्यत्, पर्यसेविष्यत्—पूर्ववत् षत्ववि-कल्प । परिषिसेविषति, परिषिस्यूषति—'सनीवन्त' इतीड्विकल्प, इडभावे 'हलन्ताच्च' इति सन. कित्त्वादूठ्। पूर्ववत् 'स्थादिषु' इति नियमाभावादभ्यासस्य षत्वम्। एव निविभ्याम् परस्य तु न भवति, 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात्। सेष.व्यत। सेवयति। पर्यसीषिवत् इत्यादौ 'स्तम्भुसिवुसहा चङि' इत्यभ्यासस्य 'परिनिविभ्य' इति प्राप्तस्य षत्वस्य निषेध । स्यूत्वा, सेवित्वा—उदित्त्वादिड्-विकल्प। स्यूत —'यस्य विभाषा'। स्यूति —'तितुत्र' इतीण्णिषेध । सेवनम्, सीवनम्—पृषोदरादित्वाद्वा दीर्घ । तथा च चान्द्रा.—'ष्ठिवुसिवोदीर्घश्च' इति।

प्रसीव्यन्ति तमिति प्रसेवक —'अकर्तरि च कारके' इति घञन्तात्सञ्ज्ञाया कन्। वीणाप्रान्ते वक्रं काष्ठमुच्यते। 'हलश्च' इति वा घञन्तात्कन् द्रष्टव्य । सून —'सिवेष्टेरू च' इति नप्रत्यये टेरूकार । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न गुण । स्योन-शब्दस्तु बाहुलकान्नप्रत्यये ऊठि यणि गुणे। सूत्रम्—'सिविमुच्योष्टेरू च' इति ष्ट्रन्, टेरुकारश्च। टित्वात् स्त्रिया सूत्री। अभ्यासार्थं तन्तु ॥ २॥

२ स्रिवु गतिशोषणयो । स्रीव्यति इत्यादि दीव्यतिवत् । सिस्रेविषति, सुस्रूषति—इवन्तत्वादिड्विकल्प । इडभावे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वे 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारोपधयोरूठि द्विर्वचनम् । सेस्रीव्यते । सेस्रोति । सेस्रूत । सेस्रिवति। सेस्रोषि। सेस्रोमि। सेस्रूव । सेस्रूम --झलादावनुनासिकादौ क्वौ च उपधावकारयो 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ्। स्रेवित्वा, स्रूत्वा - उदित्त्वादिड्विकल्प । स्रूत -'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। स्रूति —'तितुत्र' इत्यनिट्त्वम्। स्रू, स्रुवौ—क्वौ पूर्ववदूठ्, अजादावुवङ्। 'ओस्सुपि' इति यण् संयोगपूर्वत्वान्न भवति ॥ ३॥

४ ष्ठिवु निरसन। ष्ठीव्यति इत्यादि सीव्यतिवत्। तिष्ठेव इत्यादौ अभ्यासे खयश्शेष । अत्र वक्तव्यं भूवादौ ष्ठेवतावुक्तम्। 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनाम्' इति ष सकारनिषेध । अमु धातुम् आत्रेयादय[1] पठन्ति, अन्ये[1] तु न पठन्ति। यदाह 'धात्वादेष्षस्स' इत्यत्र न्यासकार -'ष्ठिवु दिवादिष्वपि केचिदधीयते' इति ॥ ४॥

५ ष्णुसु अदने[2]। आदाने इत्येके। अदर्शने इत्यपरे। 'धात्वादेष्षस्स' स्नुस्यति। सुष्णोस। सुष्णुसतु । सुष्णोसिथ। सुष्णुस, सुष्णोस। सुष्णुसिव-'आदेशप्रत्यययो' इत्यभ्यासात्परस्य षत्वे ष्टुत्वम्, 'रषाभ्याम्' इति णत्वं वा। स्नोसिता। स्नोसिष्यति। स्नुस्यतु। अस्नुस्यत्। अस्नुस्य । स्नुस्येत्। आशिषि–स्नुस्यात्। अस्नौषीत्। अस्नौसिष्टाम् । अस्नौषी —'नेटि' इति सिचि वृद्धेरभाव । सुस्नुसिषति, सुस्नोसिषति। स्नुसित्वा, स्नोसित्वा—'रलो व्युपधात्' इति वा कित्त्वम्। 'स्तौतिण्यो.' इत्यभ्यासात्परस्य न षत्वम्। सोष्णुस्यते। सोष्णुसीति, सोष्णोस्ति। सोष्णुस्त । स्नोसयति। असुष्णुसत्। स्नुषा—इगुपधलक्षणे के टाप्, सुषुमादित्वाद् षत्वम् । 'औणादिक.' इत्यात्रेय । 'ष्णुस निरसने' इत्येके। 'मिच्च' इत्यात्रेयमैत्रेयौ उदुपधं चाहतु । स्वामिकाश्यपौ तु अदुपधममुमेव पठित्वा 'ष्णुस अदर्शने इति द्रमिडा' इत्युकारोपध पक्षान्तरमाहतु । तत्र मित्त्व 'जनीजॄष्क्नसु' इति पाठाश्रयेण। स्नस्यति। सस्नास इत्यादि। षोपदेशस्य प्रयोजन णौ स्नसयति। असिष्णसत्। सिष्णसयिषति इति ॥ ५॥

६ क्सु ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्। क्सस्यति। चक्सास। क्ससिता। क्ससिष्यति। क्सस्यतु। अक्सस्यत्। क्सस्येत्। आशिषि क्सस्यात्–अक्ससीत्, अक्सासीत्—'अतो

---

१. क्षीरस्वामिन्यासकारप्रभृतय । २. 'ष्णसु निरसने' इति क्षीरस्वामी।

ह्लादे ' इति वा वृद्धि. । चक्रसिषति । चाक्रस्यते । चाक्रस्ति । क्रसयति । अचिक्रसत—'जनीजॄष्क्रसु' इति मित्त्वम् । क्रसित्वा, क्रस्त्वा—उदितो वा' इतीड्विकल्प । क्रस्त —'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेध । चक्रस –घञर्थे क । कृञादीना के द्वे भवत.' इति द्वित्वम् ॥ ६ ॥

७ व्युष दाहे । दन्त्योष्ठ्यादि मूर्धन्यान्तश्च । तथा च वैद्यके त्रिकटुकपर्याये व्योषशब्द पठ्यते । अयमग्रे पुषादौ विभागे पठिष्यते, तत्फल तत्रैवाड्सिद्धि । क्वचिद्[1] उभयत्र विभागार्थो दन्त्यान्त ओष्ठ्यादिश्च पठ्यते । तत्र पुन पाठे फलमेकत्रैवार्थे रूपद्वयसिद्धि । व्युष्यति । वुव्योष । वुव्योषिथ । वुव्युषिव । व्योषिता । व्योषिष्यति । व्युष्यतु । अव्युषत् । व्युष्येत । आशिषि—व्युष्यात् । अव्योषीत्, अव्योषिष्टाम् । वुव्युषिषति, वुव्योषिषति । व्युषित्वा, व्योषित्वा—पूर्ववत्कित्त्वविकल्प । वोव्युष्यते । व्योव्युषीति, वोव्योष्टि । व्योषयति । अवुव्युषत् । व्युषित ॥ ७ ॥

८ प्लुष च[2] । प्लुष्यति इत्यादि पूर्ववत् । अयं पुषादावपि पठ्यते । 'फलमङोऽपि[3] सिद्धि.[3]' इति स्वामी ॥ ८ ॥

९ नृती गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । ननृततु । ननर्तिथ । ननृतिव । नर्तिता । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति 'सेऽसिचि' इति सिज्वर्ज्यस्य सकारादेरिड्विकल्प । नृत्यतु । अनृत्यत् । नृत्येत् । आशिषि नृत्यात् । अनर्तीत् । अनर्तिष्टाम् । निनर्तिषति, निनृत्सति–हलन्ताच्च' इत्यनिटि कित्त्वम् । नरीनृत्यते—क्षुभ्नादिषु 'नृत्यतेर्यङि' इति पाठाण्णत्वनिषेध । नर्नर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्ति इत्यादि—रुग्रीग्रीक. । नर्तयति, नर्तयते । अनीनृतत्, अननर्तत्—'ऊर्ऋद्वा' । अस्य चलनार्थत्वाद् अणावकर्मकत्वाच्च 'निगरणचलने' इत्यादिना योगद्वयेन कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत् परस्मैपद प्राप्तं तत् 'न पादमि' इत्यादिना निषिध्यते । नृत्यम्—'ऋदुपधात्' इति क्यप् । नर्तक, नर्तकी—'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन्, तत्र नृतिखनिरञ्जिभ्य. परिगणनम् । नृत्त, नृत्तवान्—"ईदित्करणम् 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन धावित इत्यादि सिद्ध्यति" इति आत्रेयमैत्रेयौ । स्वामिकाश्यपौ तु 'अवयवेऽचरितार्थत्वाद् यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थम्' इति । अत्र 'यस्य विभाषा' नास्ति, 'सेऽसिचि' इत्यत्र एकाच इत्यनुवृत्तेरिड्विकल्पस्यैवाभावादिति तयोरभिप्राय । नृतू –दीर्घाकृति —'नृतिशृध्यो कू' इतिकूप्रत्यय ॥ ९ ॥

१० त्रसी उद्वेगे । त्रस्यति, त्रसति—'वा भ्राश' इति श्यन्विषये पक्षे शप् । तत्रास । तत्रसतु, त्रेसतु । तत्रसिथ, त्रेसिथ 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इति किति लिटि थलि च सेटि एत्वाभ्यासलोपविकल्प । त्रसिता । त्रसिष्यति । त्रस्यतु, त्रसतु । अत्रस्यत्, अत्रसत् । त्रस्येत्, त्रसेत् । आशिषि त्रस्यात् । अत्रासीत्, अत्रसीत् । तित्र-

१ क्षीरतरङ्गिण्यादौ । २ 'दाहे' इति क्षीरस्वामी ।

३–३. पाठोऽयं क्षीरतरङ्गिण्या नोपलभ्यते ।

सिषति । तात्रस्यते । तात्रस्ति, तात्रसीति । त्रासयति । अतित्रसत् । त्रस्नु –'त्रसिगृधि' इत्यादिना क्नु । त्रस्त, त्रस्तवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । तरङ्गापत्रस्त —'अपेतापोढ' इति पञ्चमीसमास । त्रास —घञ् । रत्नदोपो भय च । त्रस धारणे चुरादौ ॥ १० ॥

११ कुथ पूतीभावे । पूतीभावो दुर्गन्ध । कुथ्यति । चुकोथ, चुकोथिथ । कोथिता । कोथिष्यति । कुथ्यतु । अकुथ्यत् । कुथ्येत् । आशिषि—कुथ्यात् । अकोथीत् । चुकुथिषति चुकोथिषति—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । अयं क्त्वाया न, 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यत्र नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । तेन 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वात् कोथित्वा इति भवति । तत्र हि नोपधग्रहणस्य एवमादिरनोपध प्रत्युदाहरणम् । यद्यत्र 'रल ' इति विकल्प स्यात्किं नोपधग्रहणेन ! न च ऋफ ऋफि हिंसायामित्यनोपध फान्तऋफति , प्रत्युदाहरणम् अर्फित्वा इति, अत्र हि 'न क्त्वा सेट्' इति नित्य कित्त्वनिषेध नेतदस्ति, त्रैशब्द्यं हि नस्साध्यम्—अर्फित्वा, ऋफित्वा, ऋम्फित्वा इति, तच्च असत्यपि नोपधग्रहणे सामान्येन विकल्पप्रवृत्तावपि भविष्यति । चोकुथ्यते । चोकोत्ति । कोथयति । अचूकुथत् । कुथ.—इगुपधलक्षण क । कुथितमनेन प्रकुथित —'उदुपधात्' इति कित्त्वविकल्पोऽत्र न भवति, तत्र अन्यतरस्याग्रहणस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् शब्विकरणानामेव ग्रह इति । तथा च भाष्य 'उदुपधाच्छप ' इति । कुन्थतीति हिंसाया शपि गतम् ॥११॥

१२ पुथ हिंसायाम् । पुथ्यति इत्यादि कुथ्यतिवत् । पुन्थतीति शपि गतम् ॥ १२ ॥

१३ गुध परिवेष्टने । अयं चतुर्थान्त गुध्यति इत्यादि । गुधित्वा—'मृडमृद' इत्यादिना सेट क्त्व कित्त्वम् । गोधा–भिदादिपाठाद् अङि गुण । गोधिका–संज्ञाया कनि 'केऽण'' इति ह्रस्वे 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् । गोधाया अपत्य गौधेर.—'गोधाया ढ्रक्' इति ढ्रक् । गोधार —'आरगुदीचाम्' इत्यारक् । 'उदीचाम्' ग्रहणात् पक्षे 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकि गौधेय । गोधूम —'गुधेरूम' इत्यूम. । रोषेऽयं क्र्यादि ॥ १३ ॥

१४ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति । क्षिप्यतु । अक्षिप्यत् । क्षिप्येत । आशिषि—क्षिप्यात् । अक्षैप्सीत् । अक्षैप्साम् । चिक्षिप्सते । चेक्षिप्यते । चेक्षेप्ति । क्षेपयति । अचिक्षिपत् । क्षिप्त्वा । क्षिप्त । क्षिप —इगुपधलक्षण क । क्षिपका–अज्ञातादौ क. । 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वस्य 'क्षिपिकादीना चोपसङ्ख्यानम्' इति निषेध । क्षिप्नु —'त्रसिगृधिधृषि' इत्यादिना क्नु । परिक्षेपी—सम्पृचादिना घिनुण् । परिक्षेपकः—'निन्दहिंस' इत्यादिना वुञ् । क्षिपा—भिदादिपाठादङ् । क्षिप्रम्—'ऋजेन्द्र' इत्यादिना रक् । क्षेपिष्ठ., क्षेपीयान् । क्षिपयति—'स्थूलदूर' इत्यादिना 'णाविष्ठवत्' इति यणादेर्लोप', पूर्वस्य च गुण' । सम्पृचादिसूत्रे

वृत्तिकारेण 'क्षिपिर्दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते' इत्युक्तत्वात्। 'द्वाविमावम्भसि क्षिप्य गले बध्वा महाशिलाम्' इति, 'सक्षिप्य संरम्भमसद्विपक्षम्[1]' इति भारते भट्टिकाव्ये च दर्शनात्, पारायणिके क्षिपेरिह पाठोऽयुक्त इति भूसूत्रे सुधाकरेण प्रतिपादितम्। कृतस्तौदादिकस्यापि समाना । 'स्वरेण नीचेन शपि छुपिं क्षपिम्' इति पाठाद-यमनिट्। 'अय चुरादावदन्त' इत्यात्रेय ॥ १४॥

१५ पुष्प विकसने। पुष्प्यति । पुपुष्प। पुपुष्पिथ। पुपुष्पिव। पुष्पिता। पुष्पिष्यति। पुष्प्यतु। अपुष्प्यत्। पुष्प्येत्। पुष्प्यात्। अपुष्पीत्। पुपुष्पिषति। पोपुष्प्यते। पोपुष्पि। पुष्पयति। अपुपुष्पत्। पुष्पम्—अच्। पुष्पकम्-संज्ञाया कन्। शणपुष्पी—'पाककर्णपर्णपुष्प' इत्यादिना ङीष्। सत्पुष्पा, प्राक्पुष्पा, प्रत्यक्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा—'सदक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्य पुष्पात्' इत्यजादिपाठात् पुष्पोत्तरपदलक्षण ङीष बाधित्वा टाप्। अगिति किन्नन्तोऽञ्चती-त्युच्यते। पुष्पित्वा। पुष्पित —'निष्ठा', तारकादित्वादितज्वा ॥ १५॥

१६ तिम स्तिम ष्टीम आर्द्रीभावे । तिम्यति । तितेम । तेमिता । तेमिष्यति । तिम्यतु । अतिम्यत् । तिम्येत् । आशिषि—तिम्यात् । अतेमीत् । तितेमिषति । तितिमिषति । तेतिम्यते । तेतेम्ति । तेमयति । अतीतिमत् ॥ स्तिम्यति । तिष्टेम इत्यादि । अभ्यासे खयश्शेष ॥ स्तीम्यति इत्यादि । 'अत्र केचिद्[2] असयोगादि 'तीम' इति दीर्घान्त चतुर्थमपि धातु पठन्ति' इत्यात्रेय । तिमि.–'इगुपधात् किच्च' इतीन्प्रत्यय । तिमिरम्—'इषिमदि' इत्यादिना किरच् ॥ १६–१८॥

१७ व्रीड चोदने। 'चोदनं लज्जा' इति स्वामी। 'लज्जायमप्यधीयते' इति मैत्रेय । आत्रेयस्तु 'व्रीड चोदने लज्जायाम्' इति। व्रीड्यति। विव्रीड। विव्रीडिथ। विव्रीड। विव्रीडिव। व्रीडिता। व्रीडिष्यति। व्रीड्यतु। अव्रीड्यत्। व्रीड्येत्। व्रीड्यात्। अव्रीडीत्। विव्रीडिषति। वेव्रीड्यते। वेव्रीष्टि। व्रीडयति। अविव्रीडत्। व्रीडित्वा। व्रीडित । व्रीड —घञ्। व्रीडा—'गुरोश्च' इत्यकार.॥ १९॥

१८ इष गतौ। 'इष्यति—इषुगमियमाम्' इत्यत्र 'क्सस्याचि' इत्यतोऽचीत्यनु-वर्तते, 'ष्ठिवुक्लमु' इत्यत शितीति च। तत्र शितोऽचो विशेषणादित्संज्ञकशकारा-दावचि छत्वविधिरितीह न भवति। ये तु तौदादिकमुदित पठित्वा छत्वविधावपि तथा पठन्ति तेषा न कश्चित्क्लेश । इयेष। ईषतु । इयेषिथ। ईषिव—पित्सु गुणे द्विर्वचनम्। 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्। अन्यत्र सवर्णदीर्घ.। एषिता। एषि-ष्यति—गुणे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धि बाधित्वा 'एङि पररूपम्'। इष्यतु। इष्य। इष्याणि। ऐष्यत्। इष्येत्। आशिषि इष्यात्। ऐषीत्। इषिषिषति। एषयति। मा भवानिषिषत्—'ओणेर्ऋदित्करणाद् द्विर्वचनात्पूर्वं ह्रस्व.' इत्युक्तम्। एषित्वा।

१. भ० का० २।५२। २. क्षीरस्वामिप्रभृतय ।

इषित –'तीषसह' इति तादौ विधीयमान इड्विकल्प । 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध.' इत्युक्तत्वादिह न भवति । प्रैष , प्रैष्य —घञ्ण्यतौ । 'प्रादूहोढोढ्यैषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या' इति एङि पररूपापवादो वृद्धि । अन्वेषणा—'इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्य ' इति युच् । पर्येषणा, परीष्टि —'परेर्वा' इति युच्क्तिचौ । एषणी—एषण करणे' इति गौरादिपाठान्ङीष् । इषीका—'इषे किच्च' इतीकन्प्रत्यय । इष्टका—'इष्यशिभ्या तकन्' इति तकन् । किदित्यनुवर्तनान्न गुण । इषीकतूलम्, इष्टकचितम्—इष्टकेषीका' इति चिततूलयोरुत्तरपदयोर्ह्रस्व । अत एवेष्टकेति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थात्' इति इत्व न भवति। तदन्तविधिना पक्वेष्टकचितम् इत्यपि भवति । 'अय चुरादावपि' इति स्वामी । इष इच्छाया तुदादि. । इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादि ।।२०।।

१९ षुह चक्यर्थे[1] । 'चक्यर्थस्तृप्ति ' इति स्वामिधनपालशाकटायना । आत्रेयमैत्रेयदुर्गा 'षह षुह' इति द्वौ धातू पेठु । सहेरिह पाठो न्यासकारहरदत्तरामदेवादीनामप्यनभिमत , यत्तत्र तत्र सहिग्रहणे भौवादिकमेवाहु , नामुम् । न चास्याग्रहणे कारणम् । 'दाश्वान्साह्वान्' इत्यत्र "साह्वानिति 'षह मर्षणे' इत्यस्मात्परस्मैपद निपात्यते" इति वृत्तिमुपादाय "षह मर्षणे इत्यात्मनेपदित्वात् चौरादिकस्य तु 'आधृषाद्वा' इति णिजभावपक्षे दीर्घत्वमद्वित्वमनिट्त्व च निपात्यत इत्यन्ये" इति वदता हरदत्तेनेह सहेरपाठ स्फोरित । 'साह्वानिति निपातनं आधृषीयाद्विभाषितणिच ' इति वदन् कैयटकारोऽप्यत्रैवानुकूल । सहि पठता सह्यतीत्याद्युदाहार्यम् । षत्वादि सहतिवन्नेयम् । अत्र परिषह्यतीत्याद्युदाहृत्य 'परिनिविभ्य ' इति षत्वमिति वदता आत्रेयेण यदुक्तम्—"'यत्तु तत्र षह मर्षणे इत्यस्य ग्रहण न्यासे प्रतिपादितं नैतस्यापि' इति तदनागममिति नादरणीयम्" इति अस्यैव धातोरभावाद् न तस्याय दोष । स्वव्याघातक चात्रेयवचनम्, यद्वक्ष्यति—"'तीषसह' इतीड्विकल्प सहेति शबन्तस्य सूत्रे निर्देशात् नास्य" इति । तच्च यस्मात् षत्वविधावपि तुल्यम् । सुह्यति । सुषोह । सोहिता । सोहिष्यति । सुह्यतु । असुह्यत् । सुह्येत्, सुह्यात्—लिङौ । असोहीत् । सुसुहिषति, सुसोहिषति । सुहित्वा । सोसुह्यते । सोषुहीति, सोषोढि । सोहयति । असूषुहत् । फलाना सुहित —'पूरणगुण' इति षष्ठीसमासनिषेध ।। २१ ।।

सेट्परस्मैपदप्रसङ्गात् अजन्तावपि तादृशावाह—

२० जॄष् झॄष् वयोहानौ । जीर्यति । जीर्यत —ॠत इद्धातो ' इतीत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ । जजार । जजरतु । जजरु । जजरिथ । जजरथु । जजार, जजर । जजरिव—'ॠच्छत्यॄताम्' इति किति गुण. । अकिति तु यथायोग पूर्वविप्रतिषेधेन

1 'शक्यर्थे' इति तरङ्गिणीपाठोऽयुक्त । 'शक्यार्थे' इति धातुप्रदीपे ।

गुणवृद्धी। अस्तु बा तत्रापि 'ऋच्छति' इति गुण । कृते तस्मिन् वृद्धिस्तु 'अत उपधाया' इति भविष्यति। गुणे तु तेन वा सत्यनेन वापि न विशेष । 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपपक्षे जेरतु । जेरु । जेरिथ। जेरथु । जेर। जेरिव। जरिता, जरीता। जरिष्यति, जरीष्यति—'वॄतो वा' इत्यलिटो वा दीर्घ.। जीर्यतु। अजीर्यत्। जीर्येत्, जीर्यात्–लिङौ। अजारीत्। अजारिष्टाम्—'वॄत' इत्यस्य 'सिचि परस्मैपदेषु' इति निषेध । अजरत्। अजरताम्—जॄस्तम्भु' इति पक्षे च्लेर्वाऽङ्। 'ऋदृशोऽङि' इति गुण । जिजीर्षति, जिजरिषति, जिजरीषति—'इट् सनि वा' इति वेट्। तस्य 'वॄत' इति वा दीर्घ । अनिटि सन कित्वादित्वदीर्घयोर्द्विर्वचनम्, अन्यथा यङि जेजीर्यते इति न स्यात्। जरयति। अजाजरत्—'जानजॄष्' इति मित्वाद् ह्रस्व.। जीर्यन्। जीर्यन्ती–'शप्श्यनो' इति नित्य नुम्। जरन्, जरती—इत्येतत् 'जीर्यतेरतृन्' इति जीर्यतेरतृनि। जरद्गव—'पूर्वकाल' इति समास । 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्। युवजरती—'युवाखलति' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टग्रहणाद् युवतिशब्देन समासे पुंवद्भाव.। अजर्यम्–'अजर्यं सङ्गतम्' इति कर्तरि सङ्गते यत् निपात्यते, असङ्गते तु अजरिता कम्बल । जरा—षित्वादङि 'ऋदृश' इति गुण । जरे, जरसौ—'जराया जरसन्यतरस्याम्' इत्यादौ सुपि वा जरसादेश । जरामतिक्रान्तं ब्राह्मणकुलं अतिक्रान्तै कुलैरिति विगृह्य 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समस्य नपुंसकह्रस्वत्वे सोरम्भावे भिसश्चैसि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणास्याजादित्वमाश्रित्य जरसादेशे अतिजरसम्, अतिजरसैरिति भाव्यम्। तथा टाङस्योरपि जरसादेशात्पूर्वमिनादादेशयो पश्चाज्जरसादेशे अतिजरसिना, अतिजरसात् इति केचित्। तेषामतिजरस ब्राह्मणकुल पश्येत्यत्र अमो लुक बाधित्वाऽम्भावे प्राप्ते, तत परत्वाज्जरसादेशे तदाश्रयस्य लुको न प्रवृत्ति, सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वादिति वाच्यम्। गोनदीयस्तु 'सर्वत्र परिभाषाप्रवृत्तेस्सो रमि भिसश्चैसि टाङस्योरिनादादेशयोश्च जरसादेशाभावाद् अतिजरम्, अतिजरै अतिजरेण, अतिजराद्' इत्याह। अतिजरांसि इत्यत्र जश्शसोश्शीभावे नुम. परत्वाज्जरसादेशे पश्चाज्झलन्तादेशाश्रयो नुम्, अन्यथाऽङ्गभक्तो नुम् तदवयवस्य जरशब्दस्य विभक्तेश्च आनन्तर्यं व्यवदध्यात्। अनुजीर्णो वृषली देवदत्त, अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन—'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना कर्तृकर्मणो. क्त। 'श्र्युक किति' इति यस्य विभाषा' इति वाऽनिट्त्वम्। जरयतीति जार—'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' इति कर्तरि घञि णिलुक्। यद्यत्र णेर्घञि 'णेरनिटि' इति लोपस्स्यात्, तर्हि तस्य स्थानिवत्त्वाद् अनुपधात्वादकारस्य घञाश्रया वृद्धिर्न स्यात्। मित्त्वाण्णिजपेक्षायास्तु वृद्धेर्ह्रस्व स्यात्। लुकि तु लुका लुप्तत्वात् 'लुका लुप्तं न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेध.। अयमषित् क्र्यादौ युजादौ चेति मैत्रेयादय । अत्र आत्रेय किञ्चिदाह-'जॄव्रश्च्यो क्त्व.' इतीड्विधौ सानुबन्धकत्वादस्याग्रहणात् 'श्र्युक. किति' इति

निषेधे जीर्त्वा इति भवितव्यमिति स्वयमेव सानुबन्धकत्वेऽपि 'जॄस्तम्भु' इत्यडि ग्रहण चाह। एवंनियमे कारणं स प्रष्टव्य । योऽसौ निरनुबन्धकस्स वृत्तितद्व्याख्यानकृतामनभिमत । यदि हि स्याद् अडादिविधौ निरनुबन्धकमेवोपाददीरन्, अग्रहणे कारण वा ब्रूयु । किञ्च 'दारजारौ कर्तरि णिलुक्च' इति णिलुग्वचनं चानर्थकं स्यात्, यत षित्त्वेनामितोऽस्माण्णौ कर्तरि घञि णेश्च लोपे प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। तथा च क्र्यादौ मैत्रेयो वक्ष्यति जॄणाति पठित्वा 'धॄ इत्येके' इति[1]। जरन्त —'जॄविशिभ्या झच्' इति झच्। 'झोऽन्त'॥ झीर्यति इत्यादि जीर्यतिवत्। च्लेरङेत्वाभ्यासलोपमित्त्वाद्यस्य न भवति। झर, निर्झर –अप्। झर्झर औणादिक इति आत्रेय । वाद्यविशेष । झर्झरवादन शिल्पमस्य झार्झर, झार्झरिक 'मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम्' इत्यण्ठकौ।॥ २२-२३ ॥

२१ दिवादय परस्मैभाषा उदात्ता क्षिपिवर्जम्[2]।

२२ षूङ् प्राणिप्रसवे। सूयते। सूयेते। सूयसे। सूये। सूयावहे। सुषुवे। सुषुविवहे। सोता, सविता। सोष्यते, सविष्यते–''स्वरतिसूतिसूयति' इति वलादाविड्विकल्प । लिट्यमुं विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'श्र्युक किति' इति प्रतिषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सूयताम्। सूयेताम्। सूयस्व। सूयै। असूयत। असूयेताम्। असूयथा । असूये। असूयावहि। सूयेत। सूयेयाताम्। सूयेथा । सूयेय। सूयेवहि। आशिषि—सोषीष्ट, सविषीष्ट। सोषीयास्ताम्, सविषीयास्ताम्। असोष्ट। असोषाताम्। असोष्ठा । असोषि। असविष्ट इत्यादि पूर्ववदिड्विकल्प । सुसूषते—'सनि ग्रहगुहोश्च' इति निषेधे कित्त्वादगुणत्वम्। अयमपि निषेध पुरस्तादारम्भात् स्वरत्यादिविकल्पं बाधते। 'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम्। सूत्वा । सून, सूनवान्—'स्वादय ओदित' इत्योदित्त्वाद् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्। अयमसूयार्थोऽपि। तेन देवदत्ताय सूयते इति 'क्रुधद्रुह' इति चतुर्थी भवतीत्यात्रेय । अत्र प्राणिग्रहणमतन्त्रम्। तेन प्रसूनास्तरव इति भवति। अन्ये तु 'सर्वे भावास्सचेतना' इत्यत्र प्राणित्वमाहु । तथा च 'प्रसून कुसुमं सुमम्[3]' इत्यत्र सुभूतिचन्द्र —'षूङ् प्राणिप्रसवे। क्षपणकमतेन वृक्षस्यापि प्राणित्वम्' इति। अनुक्तं सूतिवत्॥ २४॥

२३ दूङ् परितापे। परिताप खेद.। दूयते इत्यादि सूयतिवत्। इट् त्वस्य नित्य.॥ २५॥

२४ आत्मनेभाषावुदात्तौ।

२५ दीङ् क्षये। एतदादयोऽनुदात्ता आत्मनेपदिन प्रीङ्पर्यन्ता.। दीङ् तु सेट्। दीयते। दिदीये। दिदीयाते। दिदीयिरे। दिदीयिषे। दिदीयिढ्वे। दिदीये। दिदी-

१. धातुप्रदीपेऽय पाठो मूले नोपलभ्यते। २. सूत्रमिद क्षीरस्वामी 'जॄष्' इत्यत पूर्वमेव पठति। ३. अ० को०।२।४।१७।

यिवहे। क्रादिनियमादिट्। 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यजादावार्धधातुके क्ङिति युडागम। स च 'एरनेकाच' इति यणि कर्तव्ये 'असिद्धवदत्र' इति नासिद्ध, 'वुग्युटावुवङ्यणो सिद्धौ वक्तव्यौ' इत्युक्तत्वादत्र ध्वमि 'विभाषेट' इति मूर्धन्यविकल्पो न भवति। कृते युटि प्रत्ययभक्तेनानेन इणन्तादङ्गात्परत्वमिटो विहितमिति 'इणष्षीध्वम्' इति नित्यमेव भवतीत्येके। अपरे तु—अङ्गादिति नानुवर्तते इति युट एव यण परत्वान्मूर्धन्यविकल्पमाहु। उक्तं चैतत्पक्षद्वय वृत्तौ। दाता। दास्यते—'मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च' इति एज्विषये ल्यपि च आत्वम्। दीयताम्। दीयेताम्। दीयस्व। दीयै। अदीयत। अदीयेताम्। अदीयिथा। अदीये। दीयेत। दीयेथा। दीयेय। आशिषि—दासीष्ट इत्यादि। एज्विषयत्वादात्वम्। अदास्त। अदासाताम्। आदास्था। अदासि—अत्रात्वे कृते दारूपत्वेऽपि 'दीङ. प्रतिषेध' स्थाघ्वोरित्वे' इति इत्वकित्त्वयोर्घुसञ्ज्ञा निषिध्यते। अत एव विषयविशेषे घुत्वनिषेधादन्यत्र[1] कृतात्वस्य घुसंज्ञाया प्रणिदाता इत्यादि भवतीत्येके। अन्ये तु—'यावतामुपदेशस्थानामनुकरण दाधारूपं भवति, तेषामेव घुत्वम्। दोदेङ्धेटामप्यनुकरणवशेन दारूपमेव। दीङस्तु नेति नैवैतस्य क्वापि घुसंज्ञाप्रसङ्ग' इति। उक्तमिदं पक्षद्वयं कैयटपदमञ्जर्यादिष्वपि। उपदिदीषते—'इको झल्' इति सन कित्त्वादेज्विषयत्वाभावान्नात्वम्। कातन्त्रे—दिदासते इत्यात्वमुक्तम्। अत्र शाकटायन आत्वप्रकरणे 'अम्यवगुरो वा दीङस्सनि' इत्यात्वविकल्पमाह। अमिति णमुलुच्यते। स्वामी तु 'उपदिदीषते, उपदिदासते इत्यपीष्यते' इति। काश्यपस्तु 'आत्वपक्षे दिदासते इत्येके' इत्युक्त्वा 'संग्रहे इत्वव्यतिरिक्तस्य घुकार्यस्योक्तत्वाद् इस्भावे उपदित्सते' इत्याह। इदमात्वं सूत्रवार्तिकभाष्येषु न दृश्यते। देदीयते। देदेति। देदीत। देद्यति। दापयति—एज्विषयत्वाभावादात्वे पुक्। दीत्वा। दीन, दीनवान्—'स्वादय. ओदित' इति निष्ठानत्वम्। उपदाय—'मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च' इत्यात्वम्॥ २६॥

२६. डीङ् विहायसा[2] गतौ। डीयते। डिड्ये। डिड्यिषे—'एरनेकाच.' इति यण्। डयिता। डयिष्यते। डीयताम्। अडीयत। डीयेत, डयिषीष्ट—लिङौ। अडयिष्ट[3]। डिडयिषते। डेडयते। डेडेति। डाययति। अडीडयत्। डयित्वा। डीन, डीनवान्—स्वादिषु पाठसामर्थ्यादनिट्त्व निष्ठायाम्। इटि हि व्यवधानात् 'ओदितश्च' इति नत्वस्याप्रसङ्ग। डयितशब्दस्तु भौवादिकस्य। तत्र "'निष्ठाशीङ्' इत्यत्र 'निष्ठा' इति योगविभागादकित्वम्'" इति सीरदेवादय॥ २७॥

७ धीङ आदाने[4]। धीयते। दिध्ये। धेता। धेष्यते। धीयताम्। अधीयत।

---

१ 'घुत्वनिषेधा ' इति ख पुस्तके। २ क्षीरस्वामी न पठति।

३ अडैष्ट' इति ख. पुस्तके पाठश्चिन्त्य एव, धातोस्सेट्कत्वात्।

४ 'आधारे' इति क्षीरस्वामी। 'अनादरे' इति मैत्रेय.।

धीयेत । धेषीष्ट । अधेष्ट । दिधीषते । धीत्वा । धीन , धीनवान् । न धीन अधीन । यस्तु 'अस्मास्वधीनं किमु निस्पृहाणाम्[1]' इत्यादावधीनशब्द , सोऽव्युत्पन्न परतन्त्रवचन । यथाह कैयट —'वाक्यं वक्तर्यधीनं हि' इत्युपादाय—'अध्युत्तरपदात्खविधानाद् अव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्द.' इति ।। २८ ।।

२८ मीङ् हिंसायाम् । अत्र हिंसाशब्देन हिंसाफलं प्राणविश्लेषोऽभिधीयते । मीयते इत्यादि धीङ्वत् । मिमीषते इत्यत्र 'सनिमीमा' इति नेस्भाव । तत्र 'मीनातिमिनोत्योर्द्वयोर्ग्रहणम्' इति हि वृत्तिकार. । काश्यपस्त्वामिवर्धमानास्तु 'लाक्षणिकमीरूपस्य मिनोतेरग्रहणशङ्कापनोदनपरा वृत्ति , न त्वस्याग्रहणपरा' इति मित्सते इतीच्छन्ति । एषाम् 'इको झल्' इत्यत्र 'मीनातिमिनोत्यो' इति भाष्यमप्युपलक्षण व्याख्येयम् । मीनातीति क्र्यादौ । डुमिञिति ह्रस्वान्तस्स्वादौ । मी गताविति चुरादौ ।। २९ ।।

२९ रीङ् स्रवणे[2] । रीयते । रीये । रीयिषे—'एरनेकाच ' इति यण 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरगे' इत्यसिद्धत्वात् 'उपधाया च' इति दीर्घो न भवति। रेता । रेष्यते । रीयताम् । अरीयत । रीयेत, रेषीष्ट—लिङौ । अरेष्ट । रिरीषते । रेरीयते । रेरेति । रेपयति । अरीरिपत्—'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् । रीण , रीणवान् । रीति । रेत —'स्रुरीभ्या तुट् च' इत्यसुनि तुडागम । अत्रात्रेय —'अर्थनिर्देशे शृणोतेरयं प्रयोग इति केचित्। तथा च रीणशब्द कर्णपर्याय कथित । भट्टिकाव्ये च वृन्दयमके 'नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदान्नारीणाऽमलसलिला हिरण्यवाप्य[3]' इत्यत्र अरीणम् अस्रुतम् अमलं सलिलमिति स्रवणे[2] व्युत्पादितम् । री गतिरेषणयोरिति क्र्यादौ।। ३० ।।

३० लीङ् श्लेषणे । लीयते । लिल्ये । लिल्यिषे । लाता, लेता । लास्यते, लेष्यते । लीयताम् । लीयस्व । लीयै । अलीयत । लीयेत । आशिषि—लासीष्ट, लेषीष्ट । अलास्त, अलेष्ट—'विभाषा लीयते.' इति विभाषाऽऽत्वमेज्विषये । ल्यपि त्वय विकल्पो न भवति, तस्य कित्वेनानेज्विषयत्वात् । लिलीषते—'इको झल्' इति कित्त्वान्न गुणात्वविकल्पौ । लेलीयते । लेलेति—'लीयते.' इति श्तिपा निर्देशाद् आत्वविकल्पो न भवति । विलालयति घृतम्, विलापयति, विलीनयति, विलाययति वा—पूर्ववदात्वविकल्प. । तत्रात्वपक्षे 'लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्या स्नेहविपातने' इति वा लुगागम । तदभावे पुक् । तत्र हि 'ला' इति लाक्षणिकमपि गृह्यते । अनात्वे तु नुक् । तदभावे वृद्धयायौ । एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वस्य नुड् न भवति, ली ई इति ईकारप्रश्लेषेण ईकारान्तस्य तद्विधानात् । स्नेहविपातनादन्यत्र नुग्लुकौ न भवत इत्यात्वे पुक्, अन्यदा वृद्धायौ विलापयति,

१. किरा० ३।९ । २. 'श्रवणे' इति सर्वत्र पुस्तकेषु मुद्रितः पाठ. ।
३. भ० का० १०।१२ ।

विलाययति इति । स्यादिषु चिण्वदिटि आत्वपक्षे णेर्लोपे विलालिष्यते, विलापिष्यते इत्यादि । अनात्वे विलीनिष्यते, विलायिष्यते इत्यादीति । शुद्धेऽपि तु विलालयिष्यते, विलापयिष्यते, विलीनयिष्यते, विलाययिष्यते इत्यादि । तदेवमष्ट रूपाणि। लुङ्येकवचने तु 'चिण्भावकर्मणो' इति चिण्यात्वे नुकि तदभावे च वृद्धौ अलालि, अलापि, अलीनि, अलायि इति चातूरूप्यम् । द्विवचनादौ सिचि पूर्ववदष्ट रूपाणि। कर्मकर्तरि 'णिश्रन्थिग्रन्थि' इति चिणो निषेधाच्चङि द्विर्वचनादावात्वपक्षे अलीललत, अलीलपत । अन्यदा अलीलनत, अलीलयत इति चातूरूप्यम् । एवं द्विवचनादावपि । जटाभिरालापयते, आलाययत इति वा, पूजामधिगच्छतीत्यर्थं । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते न्यक्करोति इत्यर्थ । 'लिय सम्माननशालिनीकरणयोश्च' इत्यनयोश्चकारात् प्रलम्भने चाकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ् । तत्र सम्मानन पूजनम्, तच्च धात्वर्थस्य कर्मतया विषय । तस्य चात्मनेपदसहितेन धातुनोपात्तत्वात् अस्मिन्विषयेऽकर्मकोऽयं पुत्रीयतिवदित्याहु । 'शालिनीकरण न्यक्करणम् । प्रलम्भनं मिथ्याफलाख्यानम्' इत्युक्तम् । 'विभाषा लीयते' इत्यात्वं व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सम्मानने विकल्पितम्, अन्यत्र नित्यम् । विलाय, विलीय—'विभाषा लीयते' इति वाऽऽत्वम् । विलय.—अच् । ईषद्विलय —खल् । 'निमिमील्या खलचोरात्वप्रतिषेध' इति वा व्यवस्थितविभाषात्वेन वाऽऽत्वाभाव । लीन । ली श्लेषणे इति क्र्यादौ । ली द्रवीकरणे इति चुरादौ ।। ३१ ।।

३१ व्रीङ् वृणोत्यर्थे । दन्त्योष्ठ्यादि । व्रीयते । विव्रीये—संयोगपूर्वत्वाद्यण् न भवति । व्रेता इत्यादि रीवत् ।। ३२ ।।

३२. स्वादय ओदित । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य एतदन्ता ओदित. । तत्फलम् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । व्री वरणे इति क्र्यादौ ।

३३ पीङ् पाने । पीयते । पीप्ये इत्यादि रीवत् । पाययति—'निगरण' इति नित्य परस्मैपदम् । पाययते इति पिबते , 'न पादमि' इति परस्मैपदनिषेधात्तङ् । पीत्वा । पीत । पीतवान् । आपीय । आपाय इति पिबते. ।। ३३ ।।

३४ माङ् माने । अयं कैश्चिदेव पठ्यते । यदाह स्वामी–'माङ् माने' इति दुर्ग ' इति । तथा 'घुमास्था' आदिसूत्रे न्यासेऽपि "'मा' इति कस्येदं ग्रहणम्, किं मेङ् प्रणिदान इति भौवादिकस्य, उत माङ् माने इति जौहोत्यादिकस्य, आहोस्विद् मा माने इत्यादादिकस्य ? 'गामादाग्रहणेष्वविशेष' इति त्रयाणामपि ग्रहणम्'' इति । तथा 'द्यतिस्यति' इत्यत्र 'सनिमीमा' इत्यत्राप्युक्तानामेव त्रयाणा ग्रहणमित्युच्यते । पठतामीकारान्तमध्ये पाठ. पवर्गीयाद्यात्मनेपदप्रसङ्गात् । मायते । ममे । माता । मास्यते । मायताम् । अमायत । मायेत, मासीष्ट—लिङौ । अमास्त इत्यादि । अन्यस्मिन् मातिवत् ।। ३४ ।।

३५. ईङ् गतौ । ईयते । अयाञ्चक्रे—व्यपदेशिवद्भावाद् इजादित्वगुरुमत्त्वयोराम् । एता । एष्यते । ईयताम् । ऐयत । ईयेत, ऐषीष्ट—लिङौ । ऐष्ट । ईषिषते । आययति । आयियत । प्रज, प्रताय—ल्यप् । उपेयम्—'अचो यत्' । क्यब्विधावेतीति निर्देशान्नास्य ग्रह । अयते इति शपि । एति, अध्येति, अधीयते इति लुकि ॥ ३५ ॥

३६ प्रीङ् प्रीतौ । अकर्मक । प्रीयते । पिप्रिय इत्यादि व्रीवत् । प्राययति—'धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्[1]' इति नुग्विधौ ञित उपादानादस्य स न भवतीति धातुवृत्तिकार । हरदत्तस्तु 'श्नान्तानुकरणे दैवादिकस्य न भवति' इति । 'दैवादिकस्य ग्रहणेन च चौरादिकेऽप्युपलक्षयितव्य[2]' इति पुरुषकारे । कौमारास्तु व्यक्तमेव 'धूञ् प्रीणात्यो' इति पठन्ति । प्रिय —'इगुपधज्ञाप्रीकिर क' इति आत्रेय । वृत्तौ तु प्रीणातीति प्रिय इति क्रैयादिक एव उदाह्रियते । प्रेष्ठ, प्रेयान्, प्रेमा—'प्रियस्थिर' इत्यादिना प्रादेश । प्रियमाचष्टे प्रापयति—'णाविष्ठवत्' इति प्रादेशे वृद्धिपुकौ । प्रीञ् तर्पणे इति क्र्यादौ चुरादौ च ॥ ३६ ॥

३७. दीङादय आत्मनेपदिनो दीङ्वर्जमनुदात्ता । स तु 'श्विडीङिवर्णेषु' इति वचनात्सेट् ।

अथ अजन्तानिट्प्रकरणात्तादश परस्मैपदिन पठति—

३८ शो तनूकरणे । एतदादयो द्यतिपर्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत । श्यति । श्यत । श्यन्ति । श्यसि । श्यामि—'ओतश्श्यनि' इत्योकारलोप । शशौ । शशतु । शशाथ, शशिथ । शश । शशिव–आत्वे द्विर्वचनम् । 'आत औ णल' । क्रादिनियमादिट् । भारद्वाजनियमात्थलीड्विकल्प । इडादावजादावार्धधातुके च क्ङिति 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोप । शाता । शास्यति । श्यतु, श्यतात् । श्यताम् । श्यन्तु । श्यानि । अश्यत् । अश्य । अश्यम् । श्येत् । श्येताम् । श्ये । श्येयम् । आशिषि शायात् । शायास्ताम् । अशात् । अशाताम् । अशु । अशा.—'विभाषा घ्राधेट्शाच्छास' इति सिच. परस्मैपदे परे वा लुक् । 'आत' इति झेर्जुस् । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपम् । लुगभावे अशासीत, अशासिष्टाम् इत्यादि । 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ । शिशासति । शाशायते । शाशेति । शाययति आत्वे 'शाच्छासा' इति युक् । शात्वा, शीत्वा । निशातम्, निशितम्—'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति तादौ किति वेत्वम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्व्रते नित्यमित्वम् । तथा च वार्त्तिकम्—'श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्' इति—सशितव्रत । शाक.—बाहुलकादौणादिक कन् । महच्छाक नानाजातीयं शाकसमाहारो वा । शाकी—गौरादित्वान्ङीष् । शाकिन —'शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वत्व च' इति मत्वर्थे

---

१ म० भा० ७।३।३७ ।　२ द० २६ पृ० ।

नप्रत्ययो ह्रस्वत्वं च । अतएव वा निर्देशान्डीप् । शादम्—'शाशपिभ्यां ददनौ' इति दन् । शाद्वलम्–'नडशादाड्ड्वलच्' इति वलच्चातुरर्थिक । डित्वाट्टिलोप. ।।३७।।

३९ छो छेदने । छ्यति । चच्छौ । चच्छतु —इत्यादि सर्वं श्यतिवत् । अत्र 'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते' इति 'दीर्घात्' इत्यन्तरङ्गेणापि तुकाऽभ्यासह्रस्वबाधात् कृते तस्मिन् 'छे च' इति तुक् । पूर्वं तु तुक्यभ्यासस्यानजन्तत्वाद् ह्रस्वो न स्यात् । 'अभ्यासविकारेषु' इति परिभाषायाम् 'अपवादग्रहणमुत्सर्गग्रहणञ्च बाधकमात्रस्य बाध्यमात्रस्य चोपलक्षणम्, न तु सामान्यविशेषैकमात्रपरम्' इत्युक्तम् । चिच्छासति इत्यत्र यथा 'अभ्यासविकारेषु' इत्यनेन 'दीर्घात्' इति तुक् ह्रस्वत्वं न बाधते, तथा 'छे च' इति तुगपि 'सन्यत ' इति इत्वं न बाधते इति परत्वात्कृते तस्मिन्तुक् । चाच्छायते इत्यत्रापि पूर्ववद्दीर्घलक्षणात्तुक पूर्वं ह्रस्वत्वे ह्रस्वलक्षणोऽपि तुगित्ववद्दीर्घत्वं न बाधते इति दीर्घे कृते 'दीर्घात्' इति तुक् । छाया—'माच्छाससिसूभ्यो य ' इति य । इक्षूणा छाया इक्षुच्छायम् – 'छाया बाहुल्ये' इति छायान्तस्य तत्पुरुषस्य अनञ्कर्मधारयस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । नञ्कर्मधारये तु अच्छाया, परमच्छाया इति । इह बाहुल्यं पूर्वपदार्थधर्मं , तच्च छायाहेतुभूतानामिक्ष्वादीनामनेकत्वम् । अन्यथा 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' इति नपुंसकत्वविकल्प —इक्षो छाया इक्षुच्छायम्, इक्षुच्छाया इति ।। ३८ ।।

४० षो अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ इत्यादि सर्वं श्यतिवत् । अभिष्यति, अभिष्यता, अभ्यषत्, अभ्यषासीत्--'उपसर्गात्सुनोति' इति 'प्राक्सितात्' इति च षत्वम्। अभिससौ इत्यत्र 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति नियमाद् अभ्यासस्य न षत्वम् । अभिसिषासति इत्यत्र पूर्ववदभ्यासस्य न षत्वम्। उत्तरस्य तु 'इण्को ' इति षत्वम्। प्रणिष्यति, प्रण्यष्यद्—'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । तच्च अड्व्यवायेऽपीष्यते । सेषीयते 'घुमास्था' इतीत्व हलादौ क्ङित्यार्धधातुके । आशीर्लिङ्यात्वे 'एर्लिङि' इत्येत्वे सेयात् इति । अवसाय—'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध । सित्वा, सित —'द्यतिस्यति' इतीत्वम् । 'परिनिविभ्य.' इत्यत्र सित इत्यस्यापि ग्रहणम्, तच्च नियमार्थम् । तेन पर्यादिभ्योऽन्यत्र सितशब्दस्य षत्वाभावात् प्रतिसितम् इत्यत्र न षत्वमित्येके । अन्ये तु—''सयसाहचर्याद् अलाक्षणिकत्वादिविधिसम्भवे नियमायोगाद् विधिवैषम्यप्रसङ्गाच्च सिनोतेरेव सितशब्दस्य ग्रहणमित्यस्य 'उपसर्गात्' इति षत्व सर्वत्र भवत्येव'' इत्याहु. । अवस्यतीति अवसाय –'श्याद्व्यध' इत्यादिना णे युक् । साय --घञ् । साये भव. सायतन.—'सायञ्चिरम्' इत्यादिना ट्युट्युलोरन्यतर प्रत्यय., तुडागम , मान्तत्वं च सायशब्दस्य । वस्तुतो मान्तोऽव्ययं सायशब्द., तस्याव्ययत्वादेव प्रत्ययस्सिद्ध. । साति.—'ऊतियूति' इत्यादौ निपातनात् क्तिनीत्वाभाव. ॥ ३९ ॥

४१ दो अवखण्डने । द्यति । ददौ—इत्यादि श्यतिवत् । प्रणिद्यति—घुत्वात् 'नेर्गद' इत्यादिना णत्वम् । देयात्—'एर्लिङि' इत्येत्वम् । अदात्—'गातिस्था' इत्यादिना नित्य सिचो लुक् । देदीयते—'घुमास्था' इतीत्वम् । दित्सति—'सनि मीमा' इत्यादिना इस् । अभ्यासलोप । 'सस्सि' इति तत्वम् । दापयति—पुक् । दित्वा, दित –'द्यतिस्यति' इतीत्वम् । अवदाय–'न ल्यपि' इतीत्वनिषेध । इत्वस्य तु नैव प्रसङ्ग, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति पूर्वमेव ल्यप्प्रवृत्ते , तादिकितोऽभावात् । अवदत्तम् इत्यादौ इत्वात्परत्वात् 'अच उप-सर्गात्त.' इत्येतद्भवति । अन्यदपीह घुकार्यं ददातिवज्ज्ञेयम् ।। ४० ।।

४२. श्यतिप्रभृतयोऽनुदात्ता परस्मैभाषा ।

अथ हलन्तानात्मनेपदिन सेट परामृशति—

४३ जनी प्रादुर्भावे । इत प्रभृति वाश्यन्ता उदात्ता अनुदात्तेत । प्रादुर्भाव उत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । अत्रायमकर्मक । यदा त्वन्तर्भावितण्यर्थं उत्पादना-यामभिव्यञ्जनाया वा वर्तते तदा सकर्मक । दृश्यते दाशतये–'अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम्' तथा 'अच कर्तृयकि' इत्यत्र भाष्यमपि 'जायते स्वयमेव' इति। अत्र ह्यन्त-र्भावितण्यर्थत्वेन कर्मस्थभावकत्वात् कर्मकर्तृत्वम् । तथाऽनुपूर्वोऽय यदाऽऽत्म-जन्मपूर्वके प्रापणे वर्तते तदापि सकर्मक –'असौ कुमारस्तमजोऽनुजात.[1]' इति। जननेन त प्राप्त इत्यर्थ । शृङ्गाच्छरो जायते—'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेश इत्संज्ञक-शकारादौ प्रत्यये । 'जनिकर्तु प्रकृति ' इति जायमानस्य कारण शृङ्गम् अपा-दानम् । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिषे । जज्ञिवहे – 'गमहन' इत्युपधालोप. । तस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनम्। 'स्तो श्चुना' इति श्चुत्वम्। जनिता। जनिष्यते। जाय-ताम् । जायस्व । जायै । अजायत। जायेत, जनिषीष्ट—लिङौ । अजनि । अजनिष्ट । अजनिषाताम्—'दीपजन' इति कर्तरि तशब्दे च्लेर्वा चिण् । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेध । अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात् कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद् नित्यश्चिण्—अजनि स्वयमेव इति । जिजनिषते—'जनसनखना सञ्झलो ' इत्यात्वं सन इटि झलादित्वाभावान्न भवति । झलादिश्च सन् सनोतेरेव सम्भवतीति तदर्थमेव सन्ग्रहणम् । जाजायते, जञ्जन्यते—'ये विभाषा' इति जनादीना वा यकारादौ क्ङित्यात्वम् । जञ्जनीति, जञ्जन्ति । जनयति—'बुधयुधनशजन' इति कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदम् । 'जनिजॄष्' इति मित्त्वाद्ध्रस्वत्वम् । ण्यन्तात्कर्मणि 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति वा ह्रस्वत्वे अजनि, अजानि–इति । जन्यो घट., जन्य घटेन—'तकिशसिचतियतिजनीनाम्' इति यत् । स च 'भव्यगेय' इत्यादिना कर्तृभावयो । 'ये विभाषा' इति नात्वम्, अकित्वात् ।

---

१. रघु० ६।७६ ।

जन —पचाद्यच् । घञ्यपि 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधात्—जन । जनाना समूहो जनता—'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' इति तल् । जनस्य जल्पो जन्य — 'मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु' इति जल्पे यत्प्रत्यय । जनेषु साधु, जनं जनं प्रति वा प्रतिजनम्—सप्तम्यर्थे वीप्सायां वाऽव्ययीभाव । प्रातिजनीन —'प्रतिजनादिभ्य खञ्' इति 'तत्र साधु' इति विषये खञ् । विश्वजनाय हितं विश्वजनीनम्—'आत्मन्विश्वजन' इति ख । पञ्चजनीनम्—'पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम्' इति ख । सार्वजनिक, सर्वजनीन —'सर्वजनाट्ठञ्च' इति ठञ्खौ । त्रय एते कर्मधारयादेवेष्यन्ते । षष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहौ च 'तस्मै हितम्' इति छो भवति—विश्वजनीय, पञ्चजनीय, सवजनीय इति । महाजनाय हितं माहाजनिकम्—'महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्य' इति ठञ् । अयं तत्पुरुषादेवेष्यते । बहुव्रीहौ तु छो भवति—महाजनीय इति । पञ्चजनेषु भवं पाञ्चजन्यम्—'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च' इति ञ्य । प्रावृषिज —'सप्तम्यां जनेर्ड' इति ड । 'प्रावृट्छरत्कालदिवां जे' इति सप्तम्या अलुक् । एवं शरदिज —इत्यादि । वर्षेज, वर्षज । क्षरेज, क्षरज । शरेज', शरज । वरेज, वरज —'विभाषा वर्षक्षरशरवरात्' इति जे परे सप्तम्या वा अलुक् । बुद्धेर्जातो बुद्धिज —'पञ्चम्यामजातौ' इति ड । अनुज, प्रजा— 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति ड । अप्रजा, दुष्प्रजा, सुप्रजा —''नित्यमसिच्प्रजामेधयो' इति नञ्दुस्सुभ्य परस्य प्रजाशब्दस्यासिच् प्रत्ययो बहुव्रीहौ । स्त्रियमनुजात स्त्र्यनुज —'अनौ कर्मणि' इति ड । आत्मनो जननेनाग्रजा स्त्रियमवरत्वेन प्राप्त इत्यर्थं । अपरे तु—'अनुना रुधिराक्षिप्यते, तदपेक्ष स्त्रिया कर्मत्वमिति स्त्रियमनुरुध्य जात इत्यर्थं' इति विवृण्वते । न जायत इति अज —द्विर्जायत इति द्विज —द्वितीयजननम् उपनयनम् ब्राह्मणजो धर्म, क्षत्रियजं युद्धम् । अभिजा केशा'—'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड । बीजम्—पूर्ववत् ड । बीजाकरोति बीजेन सह कर्षतीत्यर्थ. । 'बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते' इति हरदत्त । 'कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ' इति कृञो योगे कृषावभिधेयाया द्वितीयादिभ्यो डाच् । 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति निपात 'गतिश्च' इत्यव्ययत्वं पूर्वप्रयोगश्च । बीजादिति निर्देशात् दीर्घो बत्वं चोपसर्गस्य । प्रजनिष्णु —'अलंकृञ्' इत्यादिना इष्णुच् । अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजाता माणविका माणवकेन—'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तृकर्मणो क्त । जज्ञि —'भाषाया धाञ्' इत्यादिना किकिनोरन्यतर' । लिड्वद्भावाद् द्वित्वं च । जनु —'जनेरुसि.' इत्युसिप्रत्यय । पुसानुज । जनुषान्ध —'पुसानुजो जनुषान्ध उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीयाया अलुक् । 'तृतीया' इति योगविभागात्समास । पुंसा जन्मना च हेतुनाऽनुजोऽन्धश्चेत्यर्थं । जन्म—मनिन् । जन्मी—व्रीह्यादित्वादिनि. । जन्तु.—'कमिमनि' इत्यादिना तुप्रत्यय । जानु —'दृसनि' इत्यादिना

ज्ञुण् । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधो बाध्यते । प्रगता जानु प्रज्ञु, सङ्गता जानु सज्ञु.—'प्रसंभ्या जानुनोर्ज्ञुः' इति ज्ञु समासान्तो बहुव्रीहौ । ऊर्ध्वज्ञु , ऊर्ध्वजानु'—'ऊर्ध्वाद्विभाषा' इति ज्ञुविकल्प । उपजानु—समीपेऽव्ययीभाव । तत्र भवम् औपजानुकम्—'उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्' इति ठक्, 'इसुसुक्तान्तात्क' इति कादेश. । जाया—'जनेर्यक्' इति यक् । 'ये विभाषा इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वाद् नित्यमात्वम् । युवजानि —'जायाया निङ्' इति बहुव्रीहौ निङादेशोऽन्त्यस्य समासान्त । 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोप । जनि — 'जनिघसिभ्यामिण्' इतीण् । कृदिकारत्वान् ङीपि जनी, ता वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्या —'सञ्ज्ञाया जन्या' इति द्वितीयान्तात् जनीशब्दाद् वहतीत्यर्थे यत्प्रत्यय सञ्ज्ञायाम् ।। ४१ ।।

४४ दीपी[1] दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते । दीप्यताम् । अदीप्यत । दीप्येत, दीपिषीष्ट—लिङौ । अदीपि, अदीपिष्ट—'दीपजन' इति ते कर्तरि चिण्विकल्प । दिदीपिषते । देदीप्यते । देदीप्ति । दीपयति । अदीदिपत्, अदिदीपत् – 'भ्राजभास' इत्यादिना णौ चङि ह्रस्वविकल्प । दीप.—इगुपधलक्षण क । दीपिता—'सूददीपदीक्षश्च' इति अनुदात्तेल्लक्षणे युच्प्रत्यये प्रतिषिद्धे, ताच्छीलिकस्तृन् । दीप्र - 'नमिकम्पि' इत्यादिना र । दीप्ति —'क्तिन्नाबादिभ्य इति क्तिन् । तितुत्र' इतीण्निषेध । दीप्त , दीप्तवान्—ईदित्वादनिट्त्वम् ।। ४२ ।।

४५ पूरी आप्यायने । पूर्यते इत्यादि दीपिवत् । अपूपुरत्—'णौ चङि' इति ह्रस्व.। पूर —इगुपधलक्षण क । ऊर्ध्वपूर पूर्यते—'ऊर्ध्वे शुषिपूरो ' इति कर्तृवाचिन्यूर्ध्वे उपपदे णमुल्। क्षादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग । ऊर्ध्वस्सन् पूर्यत इत्यर्थ । पूर्ण , पूर्णवान् । पूर्ति – आबादित्वात् क्तिन् । पूर्णि इत्यौणादिक' । पूर्णि मिमीत इति पूर्णिमा—=मूलविभुजादित्वात् क. । चर्मपूर स्तृणोति, उदरपूर भुङ्क्ते—'चर्मोदरयो पूरे ' इत्यनयो कर्मणोरुपपदयो णमुल्प्रत्यय । पूरयतेर्धातुसम्बन्धे विधानाद् धात्वन्तरस्य प्रयोग' । गोष्पदपूर वृष्टो देव, गोष्पदप्र वा—'वर्षमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति कर्मण्युपपदे वर्षस्य इयत्ताया गम्यमानाया पूरयतेर्णमुल् ऊकारलोपश्चास्य विकल्पेन। पूर्ण —'वा दान्तशान्तपूर्ण' इति क्ते णिलुगिडभावौ पक्षे निपात्येते । अन्यदा 'निष्ठाया सेटि' इति णिलोपे—पूरित । पूरयतीति पूरण —बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । पूरु —बहुलवचनादुप्रत्यय.।। ४३ ।।

४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयो[2] । तूर्यते । तुतूरे । तूरिता । तूरिष्यते । तूर्यताम् । अतूर्यत । तूर्येत । तूरिषीष्ट । अतूरिष्ट । तुतूरिषते । तोतूर्यते । तोतूर्ति । तूरयति । अतूतुरत् । तूर्ण । तूर्णवान् । तूर्ति । तूर्णि —औणादिक. । तूर्यम्—ण्यत् ।। ४४ ।।

---

१. 'दीपि' इति क्षीरतरङ्गिणीपाठ । २. 'त्वरणहिंसयो ' इति मैत्रेय ।

४७ धूरी गूरी[1] हिंसागत्यो ।

४८ घूरी जूरी हिंसावयोहान्यो ।

४९ शूरी हिंसास्तम्भनयो ।

५० चूरी दाहे । धूर्यते । दुधूरे ॥ गूर्यते । जुगूरे ॥ घूयते । जुघूरे ॥ जूर्यते । जुजूरे ॥ शूर्यते । शुशूरे ॥ चूर्यते । चुचूरे ॥ गूरी उद्यमे इत्याकुस्मीय । गुरी इति लघूपधस्तुदादौ । जन्यादय ईदित्वान्निष्ठायामनिट. ॥ ४५–५० ॥

५१ तप ऐश्वर्ये[2] वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तङ्श्यनौ उत्पादयतीत्यर्थ । अन्यदा न्याय्यविकरण परस्मैपदी च—तपति इति । केचिदिह वाग्रहणं वक्ष्यमाणस्य 'वृतु वरणे' इत्यस्य आद्याशमिच्छन्ति 'वावृतु वरणे' इति । तथा च भट्टि'—'ततो वावृत्यमाना सा रामशाला न्यविक्षत[3]' इति । 'तपिं तिपिम्' इत्यनिट्कारिकान्यासे तु 'तप सन्तापे, तप ऐश्वर्ये वा' इत्येवं पठतोऽस्यापि वा शब्द. तप्यतेश्शेषोऽभिमत । तप्यते । तेपे । तेपिषे इत्यादि । क्रादिनियमादिट् । तप्ता । तप्स्यते । तप्यताम् । अतप्यत । तप्येत, तप्सीष्ट—लिङौ । अतप्त । अतप्साताम्—'झलो झलि' इति सिज्लोप । तितप्सते । तातप्यते । तातप्ति । तापयति । अतीतपत् । तप्त्वा । तप्त । तपन – युच् । नन्द्यादिर्वा । केचिदाद्यन्तव्यत्यासेन 'पत' इति पठन्ति, तथा च स्वामी–'पतेति द्रमिडा.' इति । निरुक्तेऽपि 'इरज्यति पत्यते क्षयति राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माण[4]' इति । तथा पारशुद्रेऽपि—'द्युतद्यामा नियुत पत्यमान ' । अस्माकं तु उभयमपि प्रमाणम्, आचार्येणोभयथा शिष्याणा प्रतिपादनात् । तपति इति शपि गतं सन्तापे ॥ ५१ ॥

५२ वृतु वरणे । वृत्यते । ववृते । वर्तिता । वर्तिष्यते । वृत्यताम् । अवृत्यत । वृत्येत, वर्तिषीष्ट–लिङौ । अवर्तिष्ट । अवर्तिषाताम् । विवर्तिषते । वरीवृत्यते । वर्वृतीति इत्यादि । वर्तयति । अवीवृतत्, अववर्तत्—'उर्ऋत्' इति पक्षे ऋकार । वृत्त्वा, वर्तित्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्प । वृत्त—'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेध । वृत्यम्—'ऋदुपधात्' इति क्यप् । 'अलकृञ्' इतीष्णुचि वृधुना साहचर्याद् वर्तमानार्थस्य भौवादिकस्य ग्रह ॥ ५२ ॥

५३ क्लिश उपतापे । क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते । क्लिश्यताम् । अक्लिश्यत । क्लिश्येत, क्लेशिषीष्ट—लिङौ । अक्लिष्ट । चिक्लिशिषते, चिक्लेशिषते–'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । चेक्लिश्यते । चेक्लेष्टि । क्लेशयति । अचिक्लिशत् । क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा, क्लिष्ट, क्लिशित –'क्लिश क्त्वानिष्ठयो '

---

१ क्षीरस्वामी न पठति ।

२ 'वा' इति तरङ्गिण्यां 'वृतु वरणे' इति अग्रिमेण सूत्रेण सह पठित. ।

३ भ० का० ४।२८ । ४ नि० ३।११।६ ।

इतीड्विकल्प । 'रलो व्युपधात्' इति सेट क्त्व' कित्त्वविकल्पो न भवति, 'मृडमृद' इति नित्यं कित्त्वविधानात् । क्लिशू विबाधने इति क्र्यादौ ॥ ५३ ॥

५४ काश्ट दीप्तौ । काश्यते । चकाशे । काशिता । काशिष्यते । काश्यताम् । अकाश्यत । काश्येत इत्यादि । शेषं भौवादिकवत् ॥ ५४ ॥

५५ वाश्ट शब्दे । वाश्यते । ववाशे । वाशिता । वाशिष्यते । वाश्यताम् । अवाश्यत । वाश्येत, वाशिषीष्ट । अवाशिष्ट । विवाशिषते । वावाश्यते । वावाष्टि । वाशयति । अववाशत्—ऋदित्वाण्णौ चङि ह्रस्वाभाव । वाश्र पुरुष —'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । वाशिरा—'मन्दिवाशि' इत्यादिना किरच्[१] ॥ ५५ ॥

५६ जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत । तपिरेकोऽनिट्, 'तपि तिपिम्' इत्यनिट्कारिकापाठात् ।

स्वरितेतौ सेटावाह

५७ मृष तितिक्षायाम् । तितिक्षा क्षमा । मृष्यते । ममृषे । ममृषिषे । मर्षिता । मर्षिष्यते । मृष्यताम् । अमृष्यत । मृष्येत । मर्षिषीष्ट । अमर्षिष्ट । अमर्षिष्यत । मृष्यति । ममर्ष । मर्षिता । मर्षिष्यति । मृष्यतु । अमृष्यत् । मृष्येत् । मृष्यात् । अमर्षत् । अमर्षिष्यत् । परिमृष्यति—'परेर्मृष' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । मिमर्षिषते, मिमर्षिषति । मरीमृषीति, मर्मृषीति, मर्मर्ष्टि, मरीमर्ष्टि । मर्षयति । अममर्षत्, अमीमृषत्—'उर्ऋद्वा' । मर्षित, मर्षितवान्—'मृषस्तितिक्षायाम्' इति सेटो निष्ठाया अकित्त्वम् । तितिक्षाया अन्यत्र—अपमृषित वाक्यमाह, अविस्पष्टमित्यर्थ. । दुर्मर्षण.—'भाषाया शासियुधि' इत्यादिना युच् खलोऽपवाद । अयमाधृषीयोऽपि ॥ ५६ ॥

५८ ई शुचिर् पूतीभावे । शुच्यते । शुशुचे । शोचिता । शोचिष्यते । शुच्यताम् । अशुच्यत । शुच्येत, शोचिषीष्ट—लिडौ । अशोचिष्ट । शुच्यति इत्यादि पूर्ववत् । इरित्त्वाल्लुङ्यङ्विकल्पात्—अशुचत्, अशोचीत् इति । शुशुचिषते, शुशोचिषते । शुशुचिषति, शुशोचिषति । शोशुच्यते । शोशोक्ति । शोचयति । अशूशुचत् । शुचित्वा—'रलो व्युपधात्' इति क्त्वासनो' कित्त्वविकल्प. । शुक्तम्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । रसान्तर गतमित्यर्थं. । शुक्ति —'तितुत्र' इतीण्णिषेध. । शुक्तिका—संज्ञाया कन् ॥ ५७ ॥

५९ उदात्तौ स्वरितेतौ । शोके शोचतीति शपि गतम् ।

अथानिटस्स्वरितेत आह—

६० णह बन्धने । प्रणह्यते—'उपसर्गात्' इत्यादिना णत्वम् । पिनह्यते, अपिनह्यते—'वष्टि भागुरि' इत्यल्लोप । नेहे । नद्धा—'नहो धः' इति झलि पदान्ते

---

१ उणादौ तु 'मन्दिवाशि' इत्यादिसूत्रे उरजेव पठ्यते । वृत्त्यादावपि मन्दुरा, वाशुरा इत्याद्येवोदाह्रियते ।

च हकारस्य धत्वम् । 'झषस्तथोर्धोऽध' इति धत्वे जश्त्वम् । नत्स्यते—धत्वे तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम् । नह्यताम् । अनह्यत । नह्येत, नत्सीष्ट—लिङौ । अनद्ध— 'झलो झलि' इति सिज्लोप । अनत्साताम् इत्यादि । नह्यति । ननाह । नेहतु । ननद्ध, नेहिथ—थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । नेहिव—क्रादिनियमादिट् । नद्धा । नत्स्यति । नह्यतु । अनह्यत् । नह्येत् । अनात्सीत्—'वदव्रज' इति नित्या वृद्धि । निनत्सते, निनत्सति । नानह्यते । नानद्धि । नाहयति । अनीनहत् । नध्री—'दाम्नी' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । षित्वात् ङीष् । उपानत्, पादुका शिश्नविशेषश्च—क्विपि धत्वे 'झला जशोऽन्ते' इति जश्त्वे 'वावसाने' इति चर्त्वविकल्प । 'नहिवृद्धि' इत्यादिना क्विबन्ते नह्यतौ पूर्वपदस्य दीर्घ । प्राणत्—पूर्ववत् क्वौ दीर्घ । औपानह्यो मुञ्ज —'ऋषभोपानहोर्ञ्य' इति विकृतिवाचिनस्तदर्थाया प्रकृतौ विवक्षिताया ञ्यप्रत्यय । चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते 'चर्मणोऽञ्' इत्यञं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन ञ्य एव भवति—औपानह्य चर्म इति । नाभि —'नहेर्भ च' इतीञ्प्रत्यय, हस्य च भ । नाभये हित नाभ्य तैलम्—'शरीरावयवाद्यत्' इति यत् । एव नाभौ भवमपि । यस्तु रथावयववाची नाभिशब्दस्तस्य 'उगवादिभ्य' इत्यत्र 'नाभि नभं च' इति पाठाद्यति नभभावे नभ्य अक्ष, नभ्यम् अञ्जनम् इति भवति । पद्मनाभ—'अच्' इति योगविभागात्समासान्तोऽच् ॥ ५८ ॥

६ रन्ज रागे । रज्यते, रज्यति इत्यादि । 'अनिदिताम्' इति नलोप । ररञ्ज, रङ्क्ता इत्यादि सर्वं भौवादिकवत् । श्यनेको विशेष ॥ ५९ ॥

६२ शप आक्रोशे । अयमपि भौवादिकवत् । श्यस्तङौ विशेषौ । शप्यते, शप्यति इत्यादि ॥ ६० ॥

६३ नहादयस्त्रयोऽनुदात्ता स्वरितेत ।

अथात्मनेपदिनोऽनिट परामृशति—

६४ पद गतौ । लिश्यन्ता अनुदात्ता अनुदात्तेत । पद्यते । पदे । पेदिषे । पत्ता । पत्स्यते । पद्यताम् । अपद्यत । पद्येत, पत्सीष्ट—लिङौ । अपादि । अपत्साताम्— 'चिण् ते पद' इति कर्तरि ते चिण् । पित्सते—'सनिमीमा' इत्यादिना अच इसि 'स्को' इति सलोपे दकारस्य चर्त्वम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' । पनीपद्यते । पनीपत्ति—'नीग्वञ्चु' इत्यादिना नीक् । पादयति । अपीपदत् । उत्पदिष्णु—'अलंकृञ्' इत्यादिना उत्पूर्वादिष्णुच् । केचित्तु 'उत्पत' इति पतति पठन्ति । पदन — 'जुचङ्क्रम्य' इत्यादिना युच् । पादुक—'लषपत' इत्यादिना उकञ् । पद्यत इति पाद—'पदरुज' इति कर्तरि घञ् । पादाभ्या चरति पदिक—'पर्पादिभ्यष्ठन्' इत्यत्र 'पाद पच्च' इति पाठात् ष्ठनि पद्भाव । पदिकी—षित्त्वात्स्त्रिया ङीष् । पादार्थमुदक पाद्यम्—'पादार्घाभ्या च' इति यत् । पादाय हितम्, तत्र भवं वा

पद्यम्—'शरीरावयवाद्यत्' 'शरीरावयवाच्च' इति योगाभ्या यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पादस्य पद्भाव । द्वाभ्या पादाभ्या क्रीत द्विपाद्यम्—'पणपादमाषशताद्यत्' इति पणाद्यन्ताद् द्विगो प्राग्वतीयेष्वर्थेषु यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' इत्यत्र शरीरावयववाचिनो ग्रहणान्नेह पद्भाव । पच्छ —'सङ्ख्यैकवचनात्' इति वीप्सायां शस् । 'ऋचश्शे' इति ऋक्सम्बन्धिन पादशब्दस्य पद्भाव । द्वौद्वौ पादौ लभते द्विपदिका लभते—'पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च' इति पादशतयोरन्यतरस्या सङ्ख्यादेस्समासाद् वीप्साया वुन्, अन्तस्य च लोप । 'यस्य' इति लोपेनैव सिद्धेऽन्तलोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात् 'पाद पत्' इति भसञ्ज्ञानिमित्त पद्भावस्सिद्ध्यति । 'यस्य' इति लोपे हि तस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् पाच्छब्दान्तमङ्ग भसञ्ज्ञ न स्यात् । 'प्रकृत्युपाधिरपि वीप्सा तद्धितेन द्योत्यते' इति 'तद्धितार्थ' इति समास । अत एव 'नित्यवीप्सयो' इति द्विर्वचन न भवति । द्वौ पादौ दण्डयति ददाति वा द्विपदिका दण्डयति ददाति—'दण्डव्यवसर्गयोश्च' इति वुन् । व्यवसर्गो दानम् । अवीप्सार्थोऽयमारम्भ । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्, श्येनपात्—'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य' इति हस्त्यादिव्यतिरिक्तोपमानपूर्वपदस्य पादान्तस्यान्तस्य लोप समासान्त । व्याघ्रपदोऽपत्य वैयाघ्रपद्य—गर्गादित्वाद्यञ् पूर्ववत्पद्भाव । स च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तु तदन्तस्य । 'न य्वाभ्याम्' इत्यैजागमो वृद्धिनिषेधश्च । कुम्भपदी, घृतपदी—"कुम्भपदीषु च" इति पादान्त्यलोपस्समासान्त । कुम्भपद्यादिषु साध्येषु पादान्त्यलोप इत्यक्षरार्थं । अत्र बहुवचननिर्देश आद्यर्थावगतये। आद्यर्थसङ्गृहीताश्च गणपाठे एव द्रष्टव्या. । 'कुम्भादिभ्य पादस्य लोप' इति वक्तव्ये समुदायपाठो विषयनियमार्थं । तत्र ये उपमानपूर्वा कुम्भपद्यादय, ये च शतपद्यादय सङ्ख्यापूर्वास्तेषा यथाक्रम 'पादस्य लोप' 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति सिद्धे लोपे पुन. पाठात् स्त्रिया नित्यं ङीबेव भवति, न तु व्याघ्रपात्, व्याघ्रपदी, द्विपात्, द्विपदी इत्यादिवत् 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति पाच्छब्दान्तस्य विधीयमानो ङीब्विकल्प । ये त्वनुपमानसङ्ख्यापूर्वा. घृतपद्यादयस्तेषामपि स्त्रीत्वविशिष्टाना पाठात् स्त्रियामेव पद्भाव, नित्यश्च ङीप् । अष्टापदीशब्दस्यात्र पाठात् 'अष्टनस्सञ्ज्ञायाम्' इति वा पूर्वपदस्य दीर्घ. । अत्र सुधाकर—"'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्त्यलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीपि सुपदीशब्दे सिद्धे कुम्भपदीषु पाठ स्त्रिया सङ्ख्योपमानपूर्वपदस्य नित्यं ङीबर्थ. । तेन 'द्विपाद्द्विरदनासोरू'[1] इति भट्टिप्रयोगश्चिन्त्य." इत्याह । द्विपात्, द्विपदी । सुपात्—'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति पादान्त्यलोपस्समासान्त. । 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीपि भत्वे पद्भाव. । स्त्रिया ङीबेव सुपाच्छब्दस्ये-

१, भ० का० ४।१७ । 'सुपाद्' इति जयमङ्गलानुसारी पाठ. ।

तीदानीमेवोक्तम् । द्विपदा ऋक्—'टाबृचि' पादान्तस्य ऋच्यभिधेयाया टापि पद्भाव पूर्ववत् । पदाजि, पदाति., पदग, पदोपहत —'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पादशब्दाद् आज्यादिषूत्तरपदेषु पदादेश । पद्धिमम्, पत्काषी, पद्धति —'हिमकाषिहतिषु च' इति हिमादिषूत्तरपदेषु पद्भाव । चकारान्निष्के च –पन्निष्क । पादघोष, पद्घोष । पादमिश्र, पन्मिश्र । पादशब्द, पच्छब्द —'वा घोषमिश्रशब्देषु' इति वा पद्भाव । सम्पत्—सम्पदादित्वात्क्विप् । क्तिन्नपीष्यते, सम्पत्ति इति । पदम्—'खनो घ च' इति चकारात्करणादौ घ । पदान्यधीते वेद वा पदक —'क्रमादिभ्यो वुन्' इति वुन् । पद्या पासव —'पदमस्मिन्दृश्यम्' इति प्रथमान्ताद् दृश्यत्वोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यत् । 'पद्यत्यतदर्थे' इति पद्भाव । पूर्वपदिक —'इकन् बहुलं पदोत्तरपदात्' इत्यध्येतृवेदित्रोरिकन् । अनुपदं धावति आनुपदिक —'माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति' इति द्वितीयासमर्थाट्ठक् । पूर्वपद गृह्णातीति पौर्वपदिक —'पदोत्तरपद गृह्णाति' इति पदोत्तरपदाट्ठक् । आप्रपद प्राप्नोतीति आप्रपदीन पट.—'आप्रपदं प्राप्नोति' इति द्वितीयान्तात्ख । शरीरेणासम्बद्धस्यापि पटादे प्रमाणमाख्यायते पादस्याग्रं प्रपदम् । अत एव निर्देशात्समास, पूर्वनिपातश्च । आप्रपदात्—'आङ्मर्यादाभिविध्यो' इत्यव्ययीभाव । अनुपदीना उपानत्—'अनुपदसर्वान्न' इति बद्धेत्यर्थे ख । "यस्य चायाम" इत्यव्ययीभावसमास । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेनानुस्समस्यते इति सूत्रार्थं । इह च पदायाम उपानदायामस्य लक्षणम् । सप्तभि पदैरेवाप्यते साप्तपदीन सख्यम् 'साप्तपदीनं सख्यम्' इति निपात्यते । अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम्—अनुपद्यन्वेष्टा' इतीन्नन्तो निपात्यते । अनो पश्चादर्थेऽव्ययीभाव । गवामिति पदापेक्षया षष्ठी । नित्यसापेक्षत्वात्समास । एण्या इव पादावस्य, अजस्येव पादावस्य, प्रोष्ठो गौ., तस्येव पादावस्य एणीपद, अजपद., प्रोष्ठपद —'सुप्रात' इत्यादिनाच्प्रत्यय पद्भावश्च निपात्यते । 'एणीपदाजपदयो. पद्भाव' इति निपातनफलं वदतो हरदत्तस्य प्रोष्ठपदेति पाठो नाभिमत. प्रतीयते । पूर्वे प्रोष्ठपदे, पूर्वा प्रोष्ठपदा —'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे' इति नक्षत्रे वर्तमानयोर्द्वित्वे वा बहुवचनम् । प्रोष्ठपदाभिर्युक्त काल प्रोष्ठपद — प्रोष्ठपदाशब्दस्तत्सहचरिते चन्द्रमसि वर्तते । तत्र 'नक्षत्रेण युक्त काल' इत्यणि तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप् । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इति कालस्य स्त्रीत्वबहुत्वे, तासु जात प्रोष्ठपाद —'सन्धिवेला' इत्यादिनाऽण् । 'जे प्रोष्ठपदानाम्' इति जातार्थे वृद्धिनिमित्ते तद्धिते परत उत्तरपदस्य वृद्धि । गेहानुप्रपादमास्ते, गेहगेहमनुप्रपादमास्ते, गेहमनुप्रपादमनुप्रपादमास्ते—'विशिपतिपदि' इत्यादिना णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्प । समासे 'नित्यवीप्सयो.' इति द्विर्वचन न भवति, तयोस्तेनैवोक्तत्वात् । आभीक्ष्ण्ये क्त्वापीष्यते-गेहमनुप्रपद्यानु-

प्रपद्यास्ते इति । सूत्रार्थो भूवादावुपपादित । सम्पादी—णिनि । साम्पाद्यम्—ब्राह्मणादित्वाद्भावकर्मणो ष्यञ् । जीविकामापन्न जीविकापन्न. । आपन्नो जीविकाम् आपन्नजीविक —'द्वितीया श्रित' इति 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति च तत्पुरुष । 'प्राप्तापन्ने च' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽपन्नाशब्दस्य समासेऽपि आपन्नजीविक इत्येव । तत्र हि 'प्राप्तापन्ने अ च' इत्यकार प्रश्लिष्यते, स चान्त्यादेश । सौत्रत्वाच्च न प्रकृतिभाव । सम्पद्यत इति सम्पद्य —'अभूततद्भावे' इति सूत्रे निपातनात् श । ततश्श्यन् । पादू —'णित्कसिपद्यर्त ' इत्यूकारप्रत्यये णित्त्वाद् वृद्धि । पादुका—सञ्ज्ञाया कनि 'केऽण ' इति ह्रस्व । पद्मम्—'अतिस्तु' इत्यादिना मन् । पद्मिनी—'पुष्करादिभ्यो देशे' इति मत्वर्थीय इनि । पद्मवती, पद्मा– 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थेऽच्, टाप् । अयं कथादावपि ॥ ६१ ॥

६५ खिद दैन्ये[1] । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । खेत्स्यते । खिद्यताम् । अखिद्यत । खिद्येत, खित्सीष्ट । अखित्त—'लिङ्सिचौ' इति लिङ्सिचो कित्त्वान्न गुण । चिखित्सते—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वम् । चेखिद्यते । खेदयति । अचीखिदत् । खित्त्वा । खिन्न । खिदिरम्[2]—'इषिमदि' इत्यादिना किरच्[2] । 'खिद्यते इति कर्मकर्तरीति वामन[3]' इति स्वामिसुधाकरौ । तस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वेन रौधादिकस्य सकर्मकस्य खिन्दतीति परिघातार्थस्य स्वत सकर्मकस्य वा कर्मकर्तरीद रूपमित्यभिप्राय । एवं वदतोऽस्य श्यनि पाठो नाभिमत प्रतीयते । धातुपाठकोशेषु व्याख्यानेषु च अविगीत पठ्यते । अय रुधादावपि । परिघाते तुदादि ॥ ६२ ॥

६६ विद सत्तायाम् । विद्यते इत्यादि खिदिवत् । वेत्तीति ज्ञाने गतम् ॥६३॥

६७ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते—'एकाच ' इति बशो भष् । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुध्येत, भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध । अभुत्साताम्—'दीपजन' इति कर्तरि तशब्दे वा चिण् । 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वम् । बुभुत्सते । बोबुध्यते । बोबोद्धि । बोधयति पद्मम् —'बुधयुध' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । "अत्र बुधादीना चतुर्णाम् 'अणावकर्मकात्' इत्येव सिद्धे, वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम्" इति वृत्तौ । 'तत्त्वं बुध्यते' इति धर्मकीर्त्तिप्रयोगे[4] सकर्मकत्वमन्तर्भावितण्यर्थत्वेन नेयम् । 'क्रमादमु नारद इत्यबोधि स[5]' इति माघे सकर्मकत्वं वृत्तिकारादीनामनभिमतमेव । यद्वा—अयमर्थभेदेन सकर्मकोऽकर्मकश्च । बुद्ध्वा । बुद्ध । बुबुधान —"मुचिबुधिभ्या सन्वच्च" इत्यानचि सन्वद्भावाद्

---

१ सूत्रमिद क्षीरस्वामी न पठति । २—२ 'खिद्रम्—इषिमदीत्यादिना रक्' इति ख पुस्तके पाठ । वस्तुतस्तु स्फायितञ्चीत्यादिना साध्यम् । ३ 'क्षीयते इति कर्मकर्तरि', 'खिद्यत इति च'—काव्याल० ५।२।४-५ । ४. धर्मकीर्त्तिरय 'रूपावतार'-कर्ता एव, न त्वन्य । ५. शिशु० १।३ ।

द्वित्वम् । बोद्धुमिच्छुरित्यर्थ । सन्वद्भावाद् "हलन्ताच्च" इति कित्वादगुणत्वम् । बुधान आचार्यादि —'युजिबुधिदृशे किच्च' इत्यानच् । बोधयतीति ज्वलादौ । बोधति, बोधते इति हिक्कादौ ।। ६४ ।।

६८ युध सम्प्रहारे । युध्यते इत्यादि बुधिवत् । ते तु अयुद्ध इति सिजेव । राजयुध्वा, राजान योधितवानित्यर्थ । 'राजनि युधि कृञ' इति राजनि कर्मण्युपपदे भूते क्वनिप् । इहान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वम् । सहयुध्वा – 'सहे च' इति भूते क्वनिप् । राजयुध्वा ब्राह्मणी, सहयुध्वा ब्राह्मणी—'वनो न हश' इति डीब्रेफयोर्निषेध । योध , यौध --प्रज्ञादिपाठात्स्वार्थे वाऽण् । अत एव पाठादिगुपधलक्षण क बाधित्वाऽच् । आदाय युध्यतेऽनेनेति आयुधम्—'घञर्थे कविधानम्' इति क । आयुधेन जीवति आयुधीय , आयुधिक —'आयुधाच्छ च' इति जीवतीत्यर्थे ठक्छौ । युयुधा॰ —बाहुलकादानचि द्वित्वम् । युध्म आहवो योद्धा च—'इषियुधि' इत्यादिना मक् । दुर्योधन , सुयोधन —'भाषाया शासियुधि' इति खलर्थे युच् । युध्यतीति युद्धमिच्छतीति क्यचि ।। ६५ ।।

६९ अनो रुध कामे । रुधेरनूपसृष्टस्य कामे वृत्तस्य दिवादित्वमात्मनेपदित्वं च । अनुरुध्यते इत्यादि पूर्ववत् । रुणद्धि इत्यावरणे रुधादौ ।। ६६ ।।

७० अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । अणिष्यते । अण्यताम् । आण्यत । अण्येत । अणिषीष्ट । आणिष्ट । अणिणिषते । आणयति । मा भवानणिणत् ।

"यमिर्रमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनि ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठ प्रतिषेधवाचिनाम्" ।।

इति व्याघ्रभूतिवचनादय सेट् । [1]केचिदनिटा मध्ये पाठस्य प्रयोजनादर्शनाद् अमुं धातुं नाधीयते । शाकटायनस्तु 'अन' इत्याह । एव च तवर्गीयान्तं काण्डमप्यनुसृतं भवतीति । अणतीति शब्दे शपि । अनितीति प्राणने लुकि ।।६७।।

७१ मन ज्ञाने । न त्वा तृणाय मन्ये, न त्वा तृण मन्ये—'मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा प्राणिषु' इति कर्मणि वा चतुर्थी । इह चानुवाद्ये कर्मणि व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् चतुर्थी न भवति । 'अप्राणिषु' इत्यपास्य 'अनावादिषु' इति वार्त्तिकं पठितम् । तेन न त्वा नाव मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् , न त्वामन्न मन्ये यावन्न भुक्त श्राद्धम् इत्यत्राप्राणित्वेऽपि द्वितीयैव भवति । तथा प्राणित्वेऽपि न त्वा श्वान मन्ये, न त्वा शुने मन्ये इत्यत्र उभय भवति । मेने । मन्ता । मस्यते । मन्यताम् । अमन्यत । मन्येत । मसीष्ट । अमस्त । अमसाताम् । एहि मन्ये ओदन भोक्ष्यसे, इति नहि भोक्ष्यसे भुक्तस्सोऽतिथिभि –अत्र "प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च" इति प्रहासे परिहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातावुत्तमविषये मध्यम , मन्यतेश्च मध्यमविषये उत्तम । 'एकवच्च' इति वचनात् द्विबह्वोरप्येकवचनमेव । दर्शनीय-

---

१ क्षीरस्वामिप्रभृतय । २. मैत्रेयोऽपीति शेष ।

मानी भार्याया —'मन' इति कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनि । भार्याया इति कर्मणि षष्ठी। तत्सापेक्षस्यापि दर्शनीयशब्दस्य गमकत्वात्समास । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति क्यङन्ते मानिन्शब्दे चोत्तरपदे पुंवद्भाव । पण्डितमात्मान मन्यते देवदत्त पण्डितमानी, पण्डितम्मन्य:—'आत्ममाने खश्च' इति कर्मण्युपपदे आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेर्णिनि खश्च। आत्मनो मान आत्ममान , कर्मणि षष्ठ्यास्समास । आत्मा च स्व , स च सन्निधानान्मन्तैव, तस्य चात्मस्वरूपेण कर्तृत्वम् । पण्डितत्वादिस्वरूपेण कर्मत्वमिति न विरोध । खशश्शित्त्वात् श्यन्, खित्त्वान्मुम् । मन्या पश्चाद्ग्रीवाशिरा—'संज्ञाया समजनिषद' इत्यादिना क्यप् । अन्यत्र क्तिनि मति –'मन्त्रे वृष' इति क्तिनो वचनमुदात्तमात्रार्थम्, न तु भाषाया तन्निवृत्त्यर्थम् । वैमत्यम् , विमतिमा । साम्मत्यम्, सम्मतिमा—दृढादिषु 'वेर्यातलाभमतिमनश्शारदाना समो मतिमनसो ' इति पाठात् ष्यञिमनिचौ । 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यणपि भवति—वैमतम् , साम्मतम् इति । त्वतलौ तु सर्वत्रैवेष्येते इत्युदाहार्यौ । राज्ञा मत —'मतिबुद्धि' इति वर्तमाने क्त । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । मतस्य करणं मत्यम्, तच्च भाव साधनं वा—'मतजनहलात्' इति यत् । मन - असुन् । मन एव मानसम्—प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण् । असुमनास्सुमना भवति सुमनायते इत्यादौ भृशादित्वात् क्यङ्सलोपौ । तत्र हि सूद्दुरभिभ्य. परो मन शब्द पठ्यते । वैमनस्यम् । विमनसिमा । साम्मनस्यम् । सम्मनसिमा—'वेर्यातलाभमतिमनश्शारदाना समो मतिमनसो ' इति ष्यञिमनिचौ । त्वतलौ चोदाहार्यौ । विमनीकरोति—'अरुर्मनश्चक्षु ' इत्यादिना च्वि सलोपश्च । मनसादेवो नाम कश्चित्—'मनसस्संज्ञायाम्' इत्युत्तरपदे तृतीयाया अलुक् । 'दिव' कर्म च' इति करणत्वात्तृतीया । संज्ञासमावेशेन कर्मत्वमपीति दीव्यते कर्मण्यणभवतीति दीव्यतावुक्तम् । मनसाज्ञायी—'आज्ञायिनि च' इत्यलुक् । लुकि तु मनआज्ञायी इति स्यात् । वाङ्मनसम्—'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वेऽजन्तो निपातित । मधु – 'फलिपाटिनमि' इत्यादिना उप्रत्ययो धकारश्चान्त्यादेश' । मधुर —'उषसुषि' इत्यादिना मत्वर्थे र । इह मधुशब्दो रसनाग्राह्ये माधुर्याख्ये रसे वर्तते । तेन मधुर मध्वित्यपि भवति । इह च न भवति, मध्वस्मिन् घटेऽस्ति मधुरो घट इति । इद च 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इति विवक्षानियमार्थस्य इतिशब्दस्यानुवर्तनाल्लभ्यते । मनु —'शॄस्वृष्णिहि' इत्यादिना उप्रत्यय । मनोस्स्त्री मनायी, मनावी, मनु — 'मनोरौ वा' इति ङीप्यैकार औकारो वान्तादेश । मनुष्य., मानुष —'मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति अञ्यतौ षुक्चागम. । जाताविति वचनाद् इह अपत्यग्रहण व्युत्पत्तिमात्रार्थम् । तेन मानुषा इत्यत्र 'यञञोश्च' इत्यपत्यस्याञो विधीयमानो बहुषु लुग्न भवति । मानुषी—गौरादित्वान्ङीष् । 'हलस्तद्धितस्य' इति ईति परतस्तद्धितयकारस्य लोप. । मानुष्यकम्—'गोत्रोक्ष' इत्यादिना समूहे वुञ् ।

अपत्ये त्वणि मानवा इति । मनुष्या अप्यपत्यत्वारोपेण मानवा इत्युच्यन्ते । यदा मानवस्य कुत्सादि विवक्ष्यते तदा—

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिक स्मृत । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्ध्यति माणव[1] ॥

इति नकारस्य णत्वम् । अण्तु सामान्येनैव सिद्ध । माणव एव माणवक—सञ्ज्ञाया कन् । माणव्यम्—'ब्राह्मणमाणव' इति समूहे यत् । माणवीनम्—'माणवचरक' इति हितार्थे खञ् । माणव्यम्—ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । मुनि —'मनेरुच्चोपधाया' इतीन्प्रत्यय , उपधायाश्चोकार । मौनम्—'इगन्ताच्च' इति भावेऽण् । मनु अवबोधने इति तनादौ ॥ ६८ ॥

७२ युज समाधौ । समाधिश्चित्तनिरोध , तेनायमकर्मक । 'युज्यते एतत्' इति प्रयोगस्तु युनक्ते कर्मणि यकि तङि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् इत्येतदपि 'सृजियुज्योश्श्यस्तु' इति सकर्मकस्य कर्तुं कर्मवद्भावश्यनोर्विधानाद्युज्यते । युज्यतिसृज्यत्योरकर्मकत्वे एव वार्त्तिकं चोपपद्यते । युज्यते इत्यादि पूर्ववत् । प्रयुक्—'सत्सूद्विष' इत्यादिना सोपपदात्क्विप् । युजमापन्ना महर्षय इत्यत्र निरुपपदत्वेऽपि सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । 'युजेरसमासे' इति सर्वनामस्थाने नुमस्य न भवति, इकारवतो रौधादिकस्यैव तत्र निर्देशात् । योगी—सम्पृचादिना घिनुण् । 'युग्यं च पत्त्रे' इति निपातनं नास्य, अर्थस्वभावात् । 'दाम्नीशसयुयुज' इति ष्ट्रन्विधावपि नास्य ग्रह , अनभिधानात् ॥ ६९ ॥

७३ सृज विसर्गे । अयमकर्मक । प्रयुज्यते च 'वृन्तश्लथं हरति पुष्पमनोकहाना संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नै[2]' इति । कर्मणि प्रयोगे तु प्रक्रमभङ्गस्स्यात् । 'स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुस्सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य[2]' इति च न सङ्गच्छते । पाणिभ्या सृज्यते पाणिसर्ग्या इत्यादयस्तु सृजते कर्मणि । सृज्यते माऽऽमिति कर्तरि । सृज्यते । ससृजे । ससृजिषे—क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'विभाषा सृजिदृशो' इति विकल्पोऽस्य न भवति, थलोऽभावात् । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । सृज्यताम् । असृज्यत । सृज्येत, सृक्षीष्ट—लिङौ । असृष्ट । असृक्षाताम् । सिसृक्षते—झलादौ व्रश्चादिना षत्वे 'षढो कस्सि' इति कत्वम् । अकिति झलादौ 'सृजिदृशो' इत्यादिना अमागम । 'हलन्ताच्च' इति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सनो लिङ्सिचोश्च कित्त्वान् नामागम., नापि गुण । सरीसृज्यते । सरीसर्ष्टि । सर्जयति । असीसृजत् , अससर्जत्—'उर्ऋद्वा' ॥ ७० ॥

७४ लिश अल्पीभावे[3] । लिश्यते । लिलिशे । लेष्टा । लेक्ष्यते—व्रश्चादिना षत्वे कत्वम् । लिश्यताम् । अलिश्यत । लिश्येत । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षा-

---

१ काशि० ४।१।१६१ । (पा० सू०) २. रघु० ५।६९ ।

३. मैत्रेयस्तु 'खिद दैन्ये' इति सूत्रानन्तरमेवेद सूत्र पठति ।

ताम्—'शल इगुपधात्' इति क्स । 'क्सस्याचि' इत्यकारलोप । लिलिक्षते । लेलिश्यते । लेलेष्टि । लेशयति । अलीलिशत् । लिक्षा—बाहुलकात् क्सप्रत्यय । अयं गत्यर्थस्तुदादौ ॥ ७१ ॥

७५ पदाद्योऽनुदात्ता अनुदात्तेत. अण्यतिवर्जम् ।

अथानिट परस्मैपदिन आह—

७६. राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रम । अस्मादकर्मकादेव श्यन् । वृद्धिग्रहण तु उदाहरणप्रदर्शनार्थम्, यथा वृद्धावकर्मक इति । एवकारश्च एवमर्थात् सिद्धाया सकर्मकक्रियाव्यावृत्तेरनुवादमात्रम्[1] । काश्यपस्तु यथाश्रुतमेवान्वय वदन् 'अर्थावधारणार्थेनैवकारेण अन्यत्रार्थनिर्देशेष्वनियमो ज्ञाप्यते' इति तत् 'कर्मवत्' सूत्रभाष्ये राध्यत्योदनस्स्वयमेवेत्यवृद्धौ श्यनो दर्शनादुपेक्ष्यम् । अत्र हि सिद्ध्यतीत्यर्थं । तथा 'राधीक्ष्यो' इत्यत्र वृत्तौ देवदत्ताय राध्यतीति दैवपर्यालोचने श्यनोऽदर्शनाच्च, अत्र दैवस्य जीवत्यादौ प्राणादिवद्धात्वर्थेऽन्तर्भावादकर्मकत्वम् । एवं हि माघप्रयोगश्चोपपद्यते—

'न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्त क्षमेत क[2]' ॥

इत्यत्र हि द्रोहोऽर्थं । रराध । रराधतु —'राधो हिंसायाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ सौवादिकस्य, यतो हिंसार्थस्य सकर्मत्वाद् दैवादिकत्वमेव न भवति । राद्धा । रात्स्यति । राध्यतु । अराध्यत् । राध्येद्, राध्यात्—लिङौ । अरात्सीत् । अराद्धाम् । अरात्सु । रिरात्सति । राराध्यते । राधयति । अरीरधत्—अय स्वादिश्चुरादिश्च ॥ ७२ ॥

७७ व्यध ताडने । विध्यति—'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । तच्च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति पूर्वस्य न भवति । विव्याध । विव्यधतु । विव्यद्ध, विव्यधिथ । विव्यधथु । विव्यध । विव्याध । विव्यधिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । पिद्वचनेषु 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य हलादिशेषं बाधित्वा सम्प्रसारणम् । अन्यत्र 'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारणे पश्चाद् द्विर्वचनम् । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्यतु । अविध्यत् । विध्येत् । विध्यात्—'किदाशिषि' इति कित्त्वात्प्रसारणम् । अव्यात्सीत् । अव्याद्धाम् । विव्यत्सति—हलादिशेषे इत्वम् । वेविध्यते । वाव्यद्धि । व्याधयति । अविव्यधत् । व्याध —'श्याद्व्यध' इति ण' । व्यध —'व्यधजपो' इत्यप् । मृगावित्—'क्विप् च' इति क्विप् । 'नहिवृत्ति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ. । विधु —'पृभिदिव्यधि' इति कुप्रत्यय. ॥ ७३ ॥

---

१. तु०—दै० पृ० ८२ । २ शिशु० २।२० ।

७८ पुष पुष्टौ। पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ--क्रादिनियमान्नित्यमिट्। भारद्वाजनियमस्तु उपदेशेऽजन्तानामत्वता चेतीह न भवति। पोष्टा। पोक्ष्यति। पुष्यतु। अपुष्यत्। पुष्येत्, पुष्यात्—लिङौ। अपुषत्--'पुषादि' इत्यादिनाङ् परस्मैपदे। तङि तु--व्यत्यपुक्षत इति क्सो भवति। कर्मणि तु-अपोषि। अपुक्षाताम्। अपुक्षन्त--इति चिण्क्सौ भवत । पुपुक्षति। पोपुक्ष्यते। पोपोष्टि। पोषयति। अपूपुषत्। पुष्यन्त्यस्मिन्नारब्धानि कार्याणीति पुष्य —'पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे' इति क्यप् निपात्यते। पुष्येण युक्त पौष —'नक्षत्रेण युक्त काल'' इत्यण्। पौषमह --'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' इति यलोप । स्वपोष पुष्यतीत्यादि पोषतिवन्नेयम्। 'स्वे पुष.' इति णमुल्। पुषति, पोषति—इति द्वयं शपि। पुष्णातीति क्र्यादौ। पोषयतीति चुरादौ॥ ७४॥

७९. शुष शोषणे। शुष्यति इत्यादि पुषिवत्। शुष्क, शुष्कवान्—'शुष क' इति निष्ठातस्य ककार । शुष्कैव शुष्किका, शुष्का जङ्घाऽस्या शुष्कजङ्घा--कत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् 'उदीचामातस्स्थाने' इति ककारपूर्वत्वेन वैकल्पिक इत्वनिषेध., 'न कोपधाया' इति पुंवद्भावनिषेधश्च न भवति। आतपशुष्क —'आतपशुष्कपकबन्धैश्च' इति सप्तमीसमास । ऊर्ध्वंशोष शुष्यति—'ऊर्ध्वे शुषिपूरो' इत्यूर्ध्वे कर्तरि णमुल्। कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग ॥ ७५॥

८० तुष प्रीतौ। प्रीतिस्तृप्ति । तुष्यति। इत्यादि॥ ७६॥

८१ दुष वैकृत्ये। वैकृत्य विकृति । दुष्यति इत्यादि। दोषणम्, दूषणम्—इति णौ 'दोषो णौ' इत्यूत्वमुपधाया । दूषयति चित्त दोषयति वा--'वा चित्तविरागे' इत्यूकारविकल्प उपधाया । विरागश्चित्तस्याप्रीतता। दोषी--सम्पृचादिना घिनुण्। दूषीका--'कषिदूषीभ्यामीकन्' इतीकन्॥ ७७॥

८२ श्लिष आलिङ्गने। श्लिष्यति। शिश्लेष। श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति। श्लिष्यतु। अश्लिष्यत्। श्लिष्येत्, श्लिष्यात्—लिङौ । अश्लिक्षत् कन्या देवदत्त —'श्लिष आलिङ्गने' इति अङपवाद. क्स । आलिङ्गनं परिष्वङ्ग.। अन्यत्र पुषादित्वादङ्—समश्लिषज्जतु काष्ठम् इति। अथात्मनेपदेषु कथ भवितव्यम्, समाश्लेषि कन्या देवदत्तेन, समाश्लिक्षाताम्, समाश्लिक्षन्त इति ? 'शल इगुपधात्' इति क्सो भविष्यति। एकवचने तु परत्वाच्चिण्। यद्येवमनालिङ्गनेऽपि क्स प्राप्नोति, इष्यते च सिच् समश्लिक्षत जतूनि काष्ठैरिति। एवं तर्हि 'श्लिष. क्स' इति योगविभाग'। अय च पुरस्तापवादन्यायेन अडं बाधते, न चिणम्। तत. 'आलिङ्गने' इति द्वितीय.। नियमार्थमिद वचनम्। अनेन च योगविभागसामर्थ्यात् 'श्लिष' इति वा 'शल. इगुपधात्' इति वा क्सस्य या प्राप्ति सा सर्वा नियम्यते आलिङ्गन एवेति। तेन अनालिङ्गने परस्मैपदात्मनेपदयो. यथायोगमङ्सिचावेव भवत.। श्लेष्मा—मनिन्। श्लेषति इति शपि॥ ७८॥

८३. शक विभाषितो मर्षणे। अय मर्षणे दिवादि । 'विभाषित' इत्युभयपदी तन्त्रान्तरप्रसिद्ध्योच्यते। क्षीरस्वामी तु 'सहनेऽर्थे शकिधातुर्विभाषित, विकल्पित, पक्षे दिवादि पक्षे स्वादिरित्यर्थ । शक्यते, शक्नोति' इति। शाकटायनश्चामुमेव विभाषितार्थमङ्गीकृत्य अस्य चोभयत्र पाठमात्रादेव सिद्धत्वाद्वैयर्थ्यमेव नून मत्वा 'शक मर्षणे' इत्येव पपाठ। अतस्स्वाम्युक्तमनेनैव प्रत्युक्तम्। शाकटायनोक्तमपि विभाषितपदस्य मैत्रेयादिभिस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धार्थस्याभिधानात् सार्थकत्वाद्यत्किञ्चित्। तथा स्वामिशाकटायनपक्षावुक्त्वोक्त च पुरुषकारे—'तच्चैतदुभयमपि बहुसम्मते यथोक्तेऽर्थे सम्भवत्ययुक्तमेव[1]' इति । शक्यति। शशाक। शेकतु। शशक्थ, शेकिथ—भारद्वाजनियमादिड्विकल्प । शक्ता। शक्ष्यति । शक्यतु। अशक्यत्। शक्येत्, शक्यात्—लिङौ। अशकत्। शक्यते। शेके—इत्यादि तङ्युदाहार्यम्। शिक्षति, शिक्षते—'सनिमीमा' इत्यादिनाऽच इस्, अभ्यासलोप। 'स्को' इति सलोप । शाशक्ति। शाकयति। अशीशकत्। शक्त्वा, शक्त। शक्तो घट कतुम्, शकितो घट कर्तुम्—'सौनागा कर्मणि निष्ठाया शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन' इति वृत्ति ॥७९॥

८४ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे। गात्रप्रक्षरण घर्मस्रुति । ञिष्विदेति मैत्रेयादय । तथा 'निष्ठाशीङ्' इत्यत्र न्यासेऽप्ययं ञिदेवोदाहृत । अस्य ञित्त्व हरदत्तस्यानभिमतम्, यदाह—'निष्ठा शीङ्' इत्यत्र '"ञिष्विदास्नेहनमोचनयो' इति ञितो ग्रहणम्, न तु ष्विदा गात्रप्रक्षरणे इति दैवादिकस्य, ञिद्भिस्साहचर्यात्, अस्य चाञित्त्वात्" इति। इदमेवानुसृत्य 'ञित्व तस्यापपाठ[2]' इति पुरुषकारेऽप्युक्तम्। तथा च अनिट्कारिकावृत्तौ 'स्विद्यतीति श्यना निर्देशो ञिष्विदेत्यस्य निवृत्त्यर्थ' इति। यद्ययमपि ञित्स्यात्, अनेन किं व्यावर्त्तितं स्यात्। यद्येवं 'निष्ठा शीङ्' इत्यत्र 'ञिता ग्रह' इति हरदत्तोक्तिरस्यानिट्त्वादेवाग्रहणसिद्धेरयुक्तेति चेत्, न, भावादिकर्मणो. प्रस्वेदितमित्यादौ सेट्त्वसम्भवात्। स्विद्यति। सिष्वेद। सिष्वेदिथ। सिष्वेदिव—क्रादिनियमादिट्। स्वेत्ता। स्वेत्स्यति। स्विद्यतु। अस्विद्यत्। स्विद्येत्, स्विद्यात्—लिङौ। अस्विदत्। सिष्वित्सति। सेष्विद्यते। सेष्वित्ति। स्वेदयति। असिष्विदत्। सिस्वेदयिषति—'स. स्विदि' इत्यादिनाऽभ्यासेण परस्य सकारस्य 'स्तौतिण्योरेव'- इति नियमापवादस्सकार.। स्विन्न। 'ञिष्विदा स्नेहनमोचनयो' इति द्यौतादिकाद् 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदे अस्विदत् इति सिद्धावपि पुषादावस्य पाठोऽर्थभेदात्॥ ८०॥

८५ क्रुध कोपे। देवदत्ताय क्रुध्यति—'क्रुधद्रुह' इति कोपविषये सम्प्रदानत्वम्। तस्यैव 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो. कर्म' इति कर्मत्वे देवदत्तमभिक्रुध्यति इति।

---

१ दै० पृ० ५२। २ दै० पृ० ७६।

चुक्रोध । चुक्रोधिथ । चुक्रुधिव । क्रोद्धा इत्यादि । क्रोधन —'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च' इति युच् ॥ ८१ ॥

८६ क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा इत्यादि । क्षुत्--सम्पदादित्वात्क्विप् । क्षुधित —इति 'तदस्य सञ्जातम्' इतीतचि ॥ ८२ ॥

८७ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा इत्यादि । शुन्धतीति शपि ॥ ८३ ॥

८८ षिधु सराद्धौ । केचिदूदित पठन्ति, तदसत्, अनुदात्तोपदेशवैयर्थ्यात् । सिध्यति । सिषेध । सेद्धा । सेत्स्यति । सिध्यतु । असिध्यत् । सिध्येत्, सिध्यात्--लिङौ । असिधत् । सिषित्सति । सेषिध्यते । सेषेद्धि । अत्र साधयति—'सिध्यतेरपारलौकिके' इति परलोकप्रयोजनव्यतिरिक्तार्थवृत्ते सिद्धे णावेच स्थाने आत्वम् । पारलौकिके तु तपस्सेधयति तापसम् । अत्र सिद्धि परलोकार्थे ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसस्सिध्यति ज्ञानविशेषमासादयति, त तप प्रयुङ्क्ते, स च ज्ञानविशेष उत्पन्न परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमुपसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । अत्र साधयति, ब्राह्मणेभ्यो दास्यामि इत्यत्र तु षिधेर्निष्पत्तिरर्थ, तस्या प्रयोजनमन्नम्, तस्य यद्दान तत्पारलौकिकम्, न पुनर्निष्पत्तिरेवेति साक्षात्परलोकप्रयोजने सिद्ध्यर्थे चरितार्थत्वाद् निषेधस्येह न प्रवृत्ति । सिद्ध, साङ्काश्यसिद्ध —'सिद्धशुष्क' इति सप्तमीसमास । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुको 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च' इतीन्नन्ते सिद्धशब्दे बध्नातो च निषेध । सिधित्वा, सेधित्वा, सिद्ध्वा--उदित्त्वादिड्विकल्प., इटि 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प. ॥ ८४ ॥

८९. राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेत. ।

अत पर विभाषेट परस्मैपदिनो रधादीनष्टाह—

९० रध हिंसासराद्ध्यो । संराद्धि. पाक । रध्यति । ररन्ध । ररन्धतु । ररन्धु । ररन्धिथ, ररन्ध । ररन्धथु । ररन्ध । रेन्ध्व, ररन्धिव । रेन्ध्म, ररन्धिम—'रधादिभ्यश्च' इतीड्विकल्पो वलाद्यार्धधातुके । तत्रानिटि थलि 'झषस्तथो'' इति थकारस्य धकारे पूर्वस्य जश्त्वे दकार । वस्मसोरेत्वाभ्यासलोपौ । इडादौ लिट्यन्यस्मिंश्चाजादौ 'रधिजभोरचि' इति नुम् । ररन्धिव, ररन्धिम---इत्यत्र रध् व रध् म इति स्थिते 'असयोगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वात्पूर्वं परत्वादिट्, तत्रापि कित्त्वान्नित्यत्वान्नुमि सतीदानी 'संयोगान्तत्वेन वस्मसो कित्त्वाभावात् 'अनिदिताम्' इति नलोपाभाव । हरदत्तस्तु इट परत्वमाश्रित्य 'नेट्यलिटि' इत्यत्राह—"इटि सत्यजादित्वाद् नुमा भवितव्यम्, प्रागेव कित्त्व प्राप्नोति । न चालिटीत्यस्य वैयर्थ्यम्, थल्यर्थवत्त्वात् । एवं तर्हि धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम्भवति, अचीत्येषा विषयसप्तमी" इत्याह । रधिता, रद्धा—अनिट्पक्षे थलीव

धत्वजश्त्वे 'नेट्यलिटि रधे' इति लिड्वर्जितेडादौ नुमो निषेध । रधिष्यति, रत्स्यति । रध्यतु । अरध्यत् । रध्येत्, रध्यात्—लिङौ । अरधत्—अङि 'रधिजभो' इति नुमि 'अनिदिताम्' इति नलोप । रिरधिषति, रिरत्सति । रारन्धीति, राराद्धि । रन्धयति—नित्यत्वात्पूर्वंवन्नुमि सति अनुपधात्वान्न वृद्धि । अररन्धत् 'अनिदिताम्' इति नलोपो णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् चङो व्यवधानान्न भवति । रन्धनम्, रन्धक —'रधिजभोरचि' इति नुम् । क्वसौ तु द्विर्वचनैत्वाभ्यासलोपेषु 'वस्वेकाजात्' इतीटि नुमि, तस्य सयोगान्तत्वेन 'असयोगाल्लिट कित्' इत्यातिदेशिककित्त्वाभावेऽप्यौपदेशिककित्त्वाश्रयणे नलोपे रेधिवान् इति ॥ ८५ ॥

९१ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतु । नेशिथ ननष्ठ । नेशतु । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म—एत्वाभ्यासलोपौ, पूर्ववदिड्विकल्प । अनिट्पक्षे 'मस्जिनशोर्झलि' इति थलि, नुमि । एवमन्यस्मिन्नपि झलादौ । नशिता, नष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत्, नश्यात्—लिङौ । अनशत् । अनश । अनशम् । 'अत एकहल्' इत्यत्र भाष्यम्—

'नशिमन्योरलिट्येत्व छन्दस्यमिपचोरपि । अनेश मेनकेत्येतद् व्येमान लिङ्गि पेचिरन् ॥'

इति । अत्र कैयट —'अनेशमिति मिपोऽम्भाव । पुषादित्वादङादेश । 'छन्दसि' इति पूर्वेणापि सम्बन्धाद् भाषायामेत्वाभाव । एवं तु मेनकेत्यपि भाषाया न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति" इति । हरदत्तोऽपि—"'अलिटि' इति पादपूरणार्थोऽनुवाद । अनेशन्निति झेरन्तादेश । 'अनेशन्नस्येषव' । अनेशमिति तु प्रायेण पाठ । तत्र मिपोऽम्भाव । 'छन्दसि' इति वचनाद् मेनकेति च भाषाया न प्राप्नोति । यदीष्यते 'पृषोदरादिषु द्रष्टव्यम्'" इति । वृत्तौ तु—"'नशिमन्योरलिट्येत्व वक्तव्यम्' अनेशत् मेनकाम् । अनेशन् इति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् । मेनका इति 'मनेराशिषि च' इति वुन् । क्षिपकादिषु प्रक्षेपाद् इत्वं न क्रियते । 'छन्दस्यमिपचोरलिट्येत्वं वक्तव्यम्'" इति वाक्यभेदेन छन्दोग्रहणमपि पचिशेषतया व्याख्यातम् । दुर्गोऽपि सामान्येन 'नश एत्' इत्यङि परत एत्वमाह । प्रणश्यति—'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । प्रनष्टा इत्यादौ 'नशेष्षान्तस्य' इति णत्वनिषेध । अत्रान्तग्रहणस्य भूतपूर्वषान्तत्वाश्रयणार्थत्वात् प्रनङ्क्ष्यति इत्यादावपि न णत्वम् । निनशिषति, निनङ्क्षति । नानश्यते । नानंष्टि । नाशयति । अनीनशत्—'बुधयुधनश' इति नित्यं परस्मैपदम् । नश्वर, नश्वरी—'इण्नश्जि' इति क्वरप् । स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । प्रणश्यतीति प्रनट्, प्रनक्—'नशेर्वा' इति पदान्तस्य वा कुत्वम् । 'नशेष्षान्तस्य' इति णत्वनिषेध । भूतपूर्वगत्या षान्तत्वम् । सा चान्तग्रहणात् तत्राश्रिता । नष्ट—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वे 'मस्जिनशो' इति नुम् । 'अनिदिताम्' इति नलोप. । दु.खेन नाशयितव्यो दूणाश —'ईषत्' इत्यादिना खल् । दुरो 'दाश-

नाशदभध्येषु' इति पृषोदरादिपाठाद् दुर उत्वम्, उत्तरपदादेष्टुत्वं च। नशुक, रेणुश्चन्द्रमाश्च—'पचिनश्योर्नुकन्कनुमौ च' इति नुकन्प्रत्ययो नुमागमश्च ॥ ८६ ॥

९२ तृप प्रीणने[1]। इह प्रीणन तृप्तिस्तर्पणं च। दृश्यते चोभयथा—'तृप्यन्तु भवन्त', 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्'। पितॄनताप्सीत्सममस्त बन्धून्[2]' इति। तृप्यति। ततर्प। ततृपतु। ततर्पिथ, ततर्थ, तत्रप्थ। ततृपथु। ततृप। ततर्प। ततृपिव—'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इति थल्यनिट्पक्षेऽमागमविकल्प। कृते च तस्मिन् यणादेश। तर्पिता, तर्प्ता, त्रप्ता। तर्पिष्यति, तर्प्स्यति, त्रप्स्यति। तृप्यतु। अतृप्यत्। तृप्येत्, तृप्यात्—लिङौ। अतृपत्। अतृपताम्—पुषादित्वादङ्। 'स्पृशमृशकृषतृपदृपा च्ले सिज्वा वक्तव्य' इति सिच्पक्षे अतर्पीत्, अतर्पिष्टाम् इति। 'नेटि' इति वृद्धिनिषेध। अनिट्पक्षे त्वमागमे अत्राप्सीत्। अन्यदा अताप्र्सीत्। उभयत्र 'वदव्रज' इति वृद्धि। तितर्पिषति, तितृप्सति—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वात् नामागम, नापि गुण। तरीतृप्यते। तरीतृपीति, तरीतर्प्ति इत्यादि। रुग्रिकोरपि नेयम्। तर्पयति। अततर्पत्, अतीतृपत्—उर्ऋद्वा। तर्पित्वा, तृप्त्वा। फलाना तृप्त—'पूरणगुणसुहितार्थ' इति षष्ठीसमासनिषेध। सुहितार्थास्तृप्त्यर्था। तृप्र पुरोडाश—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्। त्रपिष्ठ, त्रपीयान्। तृप्रमाचष्टे त्रापयति—'प्रियस्थिर' इत्यादिना 'णाविष्ठवत्' इति च त्रपादेश.। 'पृथ्वादिष्वपाठाद् इमनिजस्य नास्ति' इति वृत्तावुक्तम्। तृपला लता—'कल तृपश्च' इति कलप्रत्यय। अमु स्वादावपि मैत्रेयात्रेयादय पठन्ति। तद् वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिकृतामनभिमतम्। तत्तत्रैवोपपादयिष्यते। अयं युजादौ तुदादौ च। तत्र तुदादौ द्वितीयान्त इत्येके ॥ ८७ ॥

९३. दृप हर्षणमोहनयो[3]। 'मोहन गर्व' इति स्वामी। हर्षविमोचनयोरित्येके। दृप्यति इत्यादिना पूर्ववत्। दर्पण—नन्द्यादि। अयमुत्क्लेशो तुदादि.। तृपिदृप्योरनुदात्तेत्त्वममर्थम्। इट् तु रधादित्वाद्विकल्पित इति न तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ ८८ ॥

९४ द्रुह जिघांसायाम्। देवदत्ताय द्रुह्यति—'क्रुधद्रुह' इति दोषविषयस्सम्प्रदानम्। देवदत्तमभिद्रुह्यति—'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयो कर्म' इत्युपसृष्टत्वे कर्मत्वम्। दुद्रोह। दुद्रुहतु। दुद्रोहिथ—अनिट्पक्षे 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा घत्वे 'झषस्तथो' इति झलि पदान्ते च हकारस्य वा घत्वे 'झषस्तथो' इति थकारस्य धत्वे 'झला जश् झशि' इति घकारस्य गत्वे—दुद्रोग्ध। घत्वाभावे 'हो ढ' इति ढत्वे धकारस्य धत्वष्टुत्वयो. ढो ढे लोपे, ढलोपदीर्घात्परत्वाद् गुणे—दुद्रोढ। दुद्रुहथु। दुद्रुहिव, दुद्रुह्व। द्रोहिता, द्रोग्धा—

---

1 'प्रीतौ' इति क्षीरस्वामी। 2 भ० का० १।२।

3 'हर्षणमोचनयो' इति मैत्रेय।

घत्वादि पूर्ववत् । द्रोढा—ढत्वादि । द्रोहिष्यति, ध्रोक्ष्यति—कृते घत्वे सकारपरत्वेन 'एकाच' इति भष्भावे 'खरि च' इति चर्त्वे ककार । ढत्वपक्षेऽपि कृते ढत्वे भष्भावे च 'षढो कस्सि' इति कत्वम्, इदमेव रूपम् । द्रुह्यतु । अद्रुह्यत् । द्रुह्येत् । द्रुह्यात् । अद्रुहत् । दुद्रोहिषति, दुद्रुहिषति—रलो व्युपधात्' इति कित्त्व-विकल्प । अनिटि दुध्रुक्षति—घत्वढत्वयोर्भष्भावादि पूर्ववत् । दोद्रुह्यते । दोद्रोग्धि, दोध्रोढि, दोध्रोग्धि । द्रोहयति । अदुद्रुहत् । द्रोही—सम्पृचादिना घिनुण् । द्रुहित्वा, द्रोहित्वा, द्रुग्ध्वा, द्रुढ्वा । द्रुग्ध, द्रूढ, द्रूढवान्—घत्वादि पूर्ववत् । ढत्वे धत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा । मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट—'सत्सूद्विषद्रुह' इति क्विपि पदान्तत्वे 'वा द्रुह' इति वा घत्वम् । अन्यदा ढत्वम् । भष्भावाद्युभयत्रापि भवति ॥ ८९ ॥

९५ मुह वैचित्त्ये । वैचित्यमविवेक । मुह्यति । मुमोह । मुमुहतु । मुमुहिथ, मुमोग्ध, मुमोढ । मुमुहिव, मुमुह्व । मोहिता, मोग्धा, मोढा । मोहिष्यति, मोक्ष्यति । मुह्यतु । अमुह्यत् । मुह्येत् । मुह्यात् । अमुहत् । मुमुहिषति, मुमोहिषति, मुमुक्षति । मोमुह्यते । मोमोग्धि, मोमोढि । मोहयति—चित्तवत्कर्तृकत्वे 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदमेव । परिपूर्वत्वे तु 'न पादमि' इत्यादिना निषेधात् 'णिचश्च' इत्यादिना उभय भवति—परिमोहयति, परिमोहयते इति । परिमोही—सम्पृचादिना घिनुण् । मुहित्वा, मोहित्वा, मुग्ध्वा, मूढ्वा । मुग्ध, मूढ । ऊन्मुक्, ऊन्मुट्—द्रुहिवत्प्रक्रिया । भष्भावस्तु बश्भावान्न भवति । मूर्ख—'मुहे. खो मूर्च' इति खप्रत्ययो मूरादेशश्च ॥ ९० ॥

९६ ष्णुह उद्गिरणे । स्नुह्यति । सुष्णोह । सुष्णुहतु । सुष्णोहिथ, सुष्णोग्ध, सुष्णोढ । सुष्णुहिव, सुष्णुह्व । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोहिष्यति, स्नोक्ष्यति । स्नुह्यतु । अस्नुह्यत् । स्नुह्येत्, स्नुह्यात्—लिङौ । अस्नुहत् । सुस्नुहिषति, सुस्नोहिषति—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । सुस्नुक्षति । सोष्णुह्यते । सोष्णोग्धि, सोष्णोढि । स्नोहयति । असुष्णुहत् । स्नोहित्वा, स्नुहित्वा, स्नुग्ध्वा, स्नूढ्वा । स्नुग्ध, स्नूढ—सर्वत्राभ्यासात्परस्य 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वे ष्टुत्वेन 'रषाभ्याम्' इति वा णत्वम् ॥ ९१ ॥

९७ ष्णिह प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । सिष्णेहिथ, सिष्णेग्ध, सिष्णेढ । सिष्णिहिव, सिष्णिह्व । स्नेहिता, स्नेग्धा, स्नेढा । स्नेहिष्यति, स्नेक्ष्यति । स्निह्यतु । अस्निह्यत् । स्निह्येत् । स्निह्यात् । अस्निहत् । सिस्निहिषति, सिस्नेहिषति, सिस्निक्षति । सेष्णिह्यते । सेष्णेग्धि, सेस्नेढि । स्नेहयति । असिष्णिहत् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, स्निग्ध्वा, स्निढ्वा । स्निग्ध, स्नीढ । उष्णिक्—'ऋत्विक्' इत्यादिना उत्पूर्वात् स्निह्यते. क्विन् । उदोऽन्तलोप, तस्य च षत्वं निपात्यते । 'क्विन्प्रत्ययस्य' इति हकारस्य घत्वे जश्त्वे चर्त्वम् । उष्णिहा—अजादिपाठात् टाप् ॥ ९२ ॥

९८ वृत् । विभाषेट परस्मैपदिनो रधादयो वृत्ता इत्यर्थं । अत्र वृत्करणं रधादिपरिसमाप्त्यर्थम्, पुषादयस्त्वागणान्तात् । यदुक्तं तरङ्गिण्या रधादीन् परिसमाप्य—'एतदन्तः पुषादिरित्येके । अतोऽग्रे शमादि ' इति, तद्भाष्यवार्त्तिक-विरोधादुपेक्ष्यम् । तथा हि—'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र 'अस्यतिग्रहण-मात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति न पुन परस्मैपदार्थमपि स्यात् ? पुषादित्वात्, पुषादिपाठात्परस्मैपदेषु अङ् भविष्यति' इति । अत्र कैयट'—'पुषादय आगणान्तात्, अन्तरा तु वृत्करणं रधादिपरिसमाप्त्यर्थम् न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह—अस्यतिग्रह-णम्'' इति । पुषादिसूत्रे न्यासपदमञ्जर्योरप्येवमुक्तम् । अत्र 'वा द्रुहादीनाम्' इति लाघवेन घत्वे विधातव्ये प्रतिपदपाठो यङ्लुगर्थं । गणनिर्देशे हि 'निर्दिष्ट यद्गणेन च' इति वचनाद् घत्वं न स्यात् ।

अथ पुषादीनेव नित्येट परस्मैपदिन आह—

९९ शमु उपशमने । शाम्यति । शशाम । शेमतु: । शेमिथ । शेमिव । शमिता । शमिष्यति । शाम्यतु । अशाम्यत । शाम्येत् । आशिषि—शम्यात् । अशमत्—'शमामष्टाना दीर्घश्श्यनि' इति दीर्घः । शिशमिषति । शशम्यते । शशमीति, शशन्ति । शशान्त । निशमयति वच —अमन्तत्वान्मित्त्वम् । अशामि, अशमि—'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति णेश्चिणि पक्षे दीर्घ । निशामयति रूपम्—'शमोऽदर्शने' इति दर्शने मित्त्वनिषेध । शमी—'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' इति घिनुण् । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य' इति वृद्धिनिषेध । शमयतीति शमन —बाहुलकात्कर्तरि ल्यु । शमित्वा, शान्त्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्प । शान्त.-'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेध । प्रशाम्यतीति प्रशान्—'अनुनासिकस्य क्विझलो. क्ङिति' इति क्विपि दीर्घ । 'मो नो धातो.' इति नकार पदान्ते । स्वरादित्वा-दस्याव्ययत्वम् । शान्ति.—'तितुत्र' इतीण्णिषेध. । शान्त —ण्यन्तात् 'वा दान्तशान्त' इति णिलुगनिट्त्वं च पक्षे निपात्यते । अन्यदा शमित —'निष्ठायाम्' इति णिलोप' । शमलम्—'शकिशम्योर्नित्' इति कलप्रत्यय । शम्ब —'शमेर्बन्' इति बन्प्रत्यय । शम्बाकरोति—'कृञो द्वितीयतृतीयशम्ब' इति डाच् । अनुलोम-कृष्ट प्रतिलोम कृषतीत्यर्थ. । 'शम्बशब्दस्यात्र प्रातिलोम्ये वृत्ति, कृञश्च कर्षणे' इति हरदत्त । शम्बु —'शमेर्बुन्' इति बुन् प्रत्यय । शाम्बव्यम्—गर्गादित्वाद्यञ् । शमी—शमशब्दात्पिप्पल्यादित्वान्ङीष् । शम्या विकारोऽवयवो वा शामीलम्—'शम्याष्ट्लञ्' । टित्वात् स्त्रिया शामीली ॥ ९३ ॥

१०० तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति इत्यादि शमिवत् । ताम्बूलम्, ताम्बूरम्—''तमे-र्बुक्च' इत्यूरीलचौ प्रत्ययौ । णिद्वद्भावाद् वृद्धि, बुगागमश्च । ताम्रम्—'अमि-तमयोर्दीर्घश्च' इति रकि दीर्घ. । तमसा नदी—'अत्यमिचमितमि' इत्यसच् ।

क्षाम्यतु । अक्षाम्यत् । क्षाम्येत् । क्षम्यात् । अक्षमत् । चिक्षमिषति, चिक्षंसति । चक्षम्यते । चङ्क्षन्ति । क्षमयति । अचिक्षमत् । क्षमी । क्षन्त्वा, क्षमित्वा—ऊदित्त्वादिड्विकल्पो वलादौ । क्षान्त , क्षान्ति —'यस्य विभाषा' 'तितुत्र' इति वेण्णिषेध । क्षमा इति षितो भौवादिकस्य । अमुमपि केचित् षितं पठन्ति, तदसत् । तथा च स्वामी— 'केचिदत्रापि क्षमूषिति षितं पठन्ति, तदसत् । क्षमू सहने इति सभ्या' इति । वर्धमानोऽपि—क्षमेर्दैवादिकस्याननुबन्धस्य क्षान्ति स्यादेव' इति । 'अषित क्षाम्यते क्षान्ति क्षमूष. क्षमते क्षमा[1]' इति दैवपुरुषकारयोरपि ॥ ९८ ॥

१०५ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति, क्लामति । चक्लाम । क्लामिता इत्यादि । 'वा भ्राश' इत्यादिना श्यन्विकल्प. । शपि 'ष्ठिवुक्लमु' इत्येव श्यन्यपि दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थं ॥ ९९ ॥

१०६ मदी हर्षे । माद्यति इत्यादि । धर्मात्प्रमाद्यति—'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्' इति धर्मोपादानम् । मदयति—'मदी हर्षग्लेपनयो' इति घटादिपाठान्मित्त्वम् । अन्यत्र मादयति । माद्यत्यनेन मन इति मद्यम्—'गदमद' इत्यनुपसर्गे यत् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणेऽपि भवति । मदयतीति मदन — नन्द्यादित्वाण्ण्यन्ताल्ल्युस्संज्ञायाम् । इरा जलम्, तेन माद्यतीति इरम्मद — 'उग्रम्पश्येरम्मद' इति खशि श्यनभावो निपात्यते । उन्मदिष्णु —'अलङ्कृञ्' इत्यादिना इष्णुच् । उन्मादी— शमादित्वाद्घिनुण् । मद —'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप् । "'व्यधजपोरनुपसर्गे' इत्यत्रैव मदिग्रहणेऽपि कर्तव्ये पृथक्सूत्रारम्भाद् उन्माद इति घञपि" इति न्यास । प्रमद , सम्मद —'प्रमदसम्मदौ हर्षे' इत्यम्निपात्यते । मदित्वा । मत्त., मत्तवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । 'न ध्याख्या' इत्यादिना नत्वनिषेध । मदिरा—'इषिमदि' इत्यादिना किरच् । मन्दते, मदति इति स्तुत्यादौ शपि । मद तृप्तियोगे इति चुरादावाधृषीय· ॥ १०० ॥

१०७ वृत्[2] । शमादयोऽष्टौ वृत्ता. ।

१०८ असु क्षेपणे । अस्यति । आस । आसिथ । असिता । असिष्यति । अस्यतु । आस्यत् । अस्येत् । अस्यात् । आस्थत् । आस्थताम्—'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य' इति कर्तरि लुङ्यङि 'अस्यतेस्थुक्' इति थुगागम । पुषादित्वादङि सिद्धेऽस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थम् । तच्च कर्मकर्तरि 'उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्' इति शुद्धेऽपि कर्तरि सोपसर्गत्वे पक्षे तङो विधानादस्ति । निरस्यते । निरासे । निरासिषे । निरसिता । निरसिष्यते । निरस्यताम् । निरास्यत । निरस्येत । निरसिषीष्ट । निरास्थत ।

---

१. दै० १४६ का०, पृ० ९१ ।

२ सूत्रमिद सर्वेष्वेवास्य ग्रन्थस्य सस्करणेषु न दृश्यते । अस्माभिस्त्वन्येषा पाणिनीयधातुकोशाना प्रामाण्यादिह निवेशित. । —स०

निरास्थताम्—'अस्यति' इत्यङ् । इदमेव कर्मकर्तर्यपि रूपम् । कर्मणि चिण्सिचावेव—निरासि, निरासिषाताम् । असिसिषति । निरसिसिषते, निरसिसिषति—'पूर्ववत्सन' इति वा तङ् । आसयति । आसिसत् । समस्यम्, सन्यस्यम् । समस्या—'ऋहलोर्ण्यत्' "'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति वृद्धयभाव" इत्यात्रेय । प्रास्यन्त्येतमिति प्रास —"'अकर्तरि च कारके' इति घञ्" इति वृत्तौ । आत्रेयस्तु 'हलश्च' इति करणे घञमाह । प्रासनम्—करणे ल्युट् । द्वयहात्यास गा पय पाययति, द्वयहमत्यासम् इति वा—'अस्यतितृषो क्रियान्तरे कालेषु' इति काले कर्मण्युपपदे क्रियान्तरे क्रियाया व्यवधायकेऽर्थे वर्तमानयोरस्यतितृषोर्णमुल् । अद्य पाययित्वा द्वयहमत्यस्य पाययतीत्यर्थ । अत्यसनक्रियया पानक्रिया व्यवधीयते । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्प । असित्वा, अस्त्वा – उदित्त्वादिड्विकल्प । अस्त, अस्तवान्—'यस्य विभाषा' इतीण्णिषेध । अस्तमनेन, आसितमनेन, 'सौनागा कर्मणि निष्ठाया शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन, अस्यतेर्भावे' इति 'विभाषा भावादिकर्मणो' इत्यत्र वृत्तौ । अस्तगत्य—'अस्त च' इति क्रियायोगे गतित्वाद् अस्तशब्दस्य समास' । 'अत एव निर्देशादस्तशब्दस्य मान्तत्वम्' इत्यात्रेय । 'अव्युत्पन्नोऽव्यय' इति वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादौ । तरङ्गात्यस्त '–द्वितीया श्रित' इति समास । असुर —'असेरुरन्' इत्युरन् । प्रज्ञादित्वाद्–आसुर । स्वसा —'सुञ्यस्यतेर्ऋन्' इति सावुपपदे ऋन्, अनङादि । 'न षट्स्वस्रादिभ्य.' इति 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपो निषेध । स्वसुरपत्य स्वस्रीय 'स्वसुश्छ' इति छ । पितृष्वसुरपत्य पैतृष्वस्रीय, पैतृष्वसेय – 'पितृष्वसुश्छण्', ढकि तु 'ढकि लोप' इत्यन्तलोप । अत एव अनुवादाड्ढक् । मातृष्वस्रीय, मातृष्वसेय —'मातृष्वसुश्च' इति छण्, ढकि लोप । 'मातृपितृभ्या स्वसा' इति षत्वम् । मातुस्स्वसा, मातुष्ष्वसा—'विभाषा स्वसृपत्यो' इति पक्षेऽलुक् । 'मातु.पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्' इत्यलुकि षत्वविकल्प, स्वसृस कारस्य विसर्जनीयस्य सत्वे ष्टुत्वेन षत्वम् । एवं पितुस्स्वसा, पितुष्ष्वसा इति । असु —'शृस्वृ' इत्यादिना उप्रत्यय । अत्र केचित् 'नेर्गद' इत्यादौ तन्त्रेणाकारप्रश्लेषेण अयमपि निर्दिष्ट इति प्रण्यस्यतीत्यादौ णत्वमिच्छन्ति । अस्ति इति लुकि । असते, असति इति शपि ॥ १०१ ॥

१०९ यसु प्रयत्ने । यस्यति, यसति । ययास । येसतु । यसिता । यसिष्यति । यस्यतु, यसतु । अयस्यत्, अयसत् । यस्यत्, यस्यात्—लिङौ । अयसत्—'यसोरनुपसर्गात्' इति श्यनो विकल्पनात्तदभावे शपि । उपसृष्टात्तु प्रयस्यति इति श्यनेव । सम्पूर्वत्वे तु 'संयसश्च' इति विकल्प' । संयस्यति, संयसति इत्यादि । यियसिषति । यायस्यते । यायस्ति । आयासयति, आयासयते—'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदस्य 'न पादमि' इत्यादिना निषेध । आयासी—सम्पृचादिना घिनुण् । यस्त्वा, यसित्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प । यस्त., यस्तवान् ॥ १०२ ॥

११० जसु मोक्षणे । जस्यति इत्यादि यस्यतिवत् । अजस्रम्—'नमिकम्पिस्म्यजस' इति नञ्पूर्वाज्जसेरप्रत्ययः । स्वभावादयं क्रियासातत्ये । 'जासिनिप्रहण' इति कर्मणि षष्ठीविधौ हिंसार्थग्रहणात् अस्य बद्धान् जासयति इति द्वितीयैव । जसि रक्षणे, जसु हिंसायाम्, जसु ताडने--इति त्रयं चुरादौ ।। १०३ ।।

१११ तसु उपक्षये[1] ।

११२ दसु च । तस्यति ॥ दस्यति इत्यादि । दासित । दस्त —'वा दान्त' इत्यादि पक्षे णिलुगिडभावश्च । दस्रौ—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । पुष्पवन्तपदादिवदयं नित्य द्विवचनान्त. । दाने दासति, दासते इति शपि गतम् ।।१०४-१०५।।

११३ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतु —'न शसददवादि' इत्येत्वाभ्यासलोपनिषेध । वसिता इत्यादि । 'अय दन्तोष्ठ्यादि ' इत्यात्रेयादयः । तथैव दैवपुरुषकारयो —'वस्यति स्तम्भने वस्ते च्छादने वसयेद् वसेत्[2]' इति । अपरे बकारादिमाहु । 'घसिश्च सान्तेषु वसि प्रसारणी' इत्यनिट्कारिकाव्याख्याने वृत्तौ प्रसारणीतिवचनात् वस आच्छादने इत्यस्येड्भवतीति वस्तेरेव प्रत्युदाहरणात् वृत्तिकृतोऽपि बशादित्वमभिमतं प्रतीयते । एवं हि बस्तशब्दोऽपि सिद्धयति। शमादय एतदन्ता उदित., क्षाम्यतिमाद्यती वर्जयित्वा ।। १०६ ।।

११४ ब्युष[3] विभागे । अय दाहे पूर्वं पठितः, उदाहृतश्च, इह तु विभागेऽव्युषदित्यडर्थं पाठ । केचिदमुमोष्ठ्यादि दन्त्यान्तमिच्छन्ति ब्युसेति । अपरे त्वयकारं बुसेति ।। १०७ ।।

११५. प्लुष दाहे । प्लुष्यति इत्यादि । इह पाठः अप्लुषद् इत्यडर्थ. । पूर्वत्र पाठस्तु अप्लोषीद् इति सिजर्थं ।। १०८ ॥

११६. बिस प्रेरणे । ओष्ठ्यादि । बिस्यति इत्यादि । बिसम्--इगुपधलक्षण क. । बिस्त.—बाहुलकादौणादिस्तन् अगुणत्व च। 'तितुत्र' इतीण्णिषेध । द्वाभ्या बिस्ताभ्या क्रीता द्विबिस्ता, द्वैबिस्तीकी--'बिस्ताच्च' 'बहुपूर्वाच्च वक्तव्यम्' इति द्वित्रिबहुपूर्वाद्बिस्तान्ताद् द्विगो' परस्यार्हीयस्य ठञो विभाषा लुक् । 'द्विगो ' इति ङीप 'अपरिमाणबिस्त' इति निषेध. । अत एव बिस्तेतिनिर्देशाद्वा निष्ठायामनिट्त्वम् । लुगभावे तु 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धि । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । एवं त्रिबहुपूर्वादपि द्रष्टव्यम् ।। १०९ ।।

११७. कुस श्लेषणे । कुस्यति इत्यादि । कुसितायी--'वृषाकप्यग्नि' इत्यादिना क्तप्रत्ययान्तत्वात् ङीबुदात्त , ऐकारोऽन्तादेश । दुर्गस्तालव्यान्त पपाठ, कुशशब्दस्य दर्शनात् । स तु भौवादिकादपि सिद्ध ।। ११० ।।

११८. बुस उत्सर्गे । बुस्यति इत्यादि । बुसम्–इगुपधलक्षण. क । यस्मिन्काले बुसं खले वर्तते स काल खलेबुसम्--'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावसमास. ।

---

१ प्रक्षेपे इति मैत्रेयः । २ दै० १८७ का० । ३ 'प्युस' इति क्षीरस्वामी ।

'अयं प्रथमान्त एव, विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यते' इति वृत्तौ। बुस्तम्–पूर्ववत्तडीडभाव, अर्धर्चादिषु पाठाद्वा निष्ठायामनिट्त्वम् ॥ १११ ॥

११९ मुस खण्डने। मुस्यति इत्यादि। दन्त्यान्त इति सर्वे। आत्रेयस्तु "कातन्त्रे मूर्धन्यान्तोऽयम्। तथा च 'राघवस्यामुष कान्ताम्'[1] इति भट्टिकाव्ये प्रयोगश्च" इति पाठान्तरमप्याह। मुसलम् इति, 'अस्मादेव औणादिक कलप्रत्यय' इति वदतो आत्रेयमैत्रेययोरन्येषामप्यमु सान्त पठता 'भ्रमिमस्योरुच्चोपधाया' इति मसेर्मुसलव्युत्पत्तिरनार्षा' इति मतम्। मुसली गृहगोधिका-गौरादि.। मुसलेन वधमर्हति मुसल्य —दण्डादित्वाद्यत्। मुस्ता—बाहुलकादौणादिके तनि 'तितुत्र' इतीण्णिषेध। मुस्तकम्—संज्ञायाम् कन्। अर्धर्चादि ॥ ११२ ॥

१२० मसी परिमाणे[2]। मस्यति। ममास। मेसतु। मसिता। मसिष्यति। मस्यतु। अमस्यत्। मस्येत्। मस्यात्। अमसत्। मिमसिषति। मामस्यते। मामस्ति। मासयति। अमीमसत्। मस्त, मस्तवान्—ईदित्वादनिट्त्वम्। मस्तकम्—'संज्ञाया कन्'। मस्तु—'सितनि' इति तुन्। 'तितुत्र' इतीण्णिषेध। अस्यादयो मसिपर्यन्ता दन्त्यान्ता। अत्र कश्चित् आद्यन्तव्यत्यासेन समि इति पाठ ॥ ११३ ॥

१२१ लुट विलोडने। लुट्यति। अलुटत् इत्यादि। भूवादिपाठात् अलोटीत् इति सिजप्यस्ति। प्रतिघाते तु द्युतादिपाठादङप्यस्ति–अलुटत्, अलोटिष्ट इति। लोट्यतीति कण्ड्वादियगन्त ॥ ११४ ॥

१२२ उच समवाये। उच्यति। उवोच। ऊचतु। उवोचिथ—पिद्वचनेषु परत्वाद् गुणे, पश्चाद् द्विर्वचने 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ्। यद्यपि द्विर्वचने गुणस्य स्थानिवत्त्वम्, तथाप्युत्तरखण्डस्य 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति सवर्णदीर्घात्पूर्वं गुणेऽभ्यासस्योवङ्। ओचिता। ओचिष्यति। उच्यतु। औच्यत्। उच्येत्, उच्यात्–लिङौ। मा भवानुचिचत्। ओचिचिषति इत्यादावपि द्विर्वचनात्पूर्वं गुण। अत्र च ज्ञापकम् 'रलो व्युपधात्' इत्यत्र हलादिग्रहणेन अजादेर्गुणार्थं कित्त्वपर्युदास.। यदि च पूर्वं द्विर्वचनं स्याद् अकित्वेऽप्यनुपधात्वाद् गुणो न भविष्यतीति किं तेन। ओचित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम्। उचित, औचित्यम्—ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। औचित्ती—ष्यञन्तात् षित्त्वान्ङीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोप। नियमेनोच्यतीति न्योक शकुन्त —इगुपधलक्षण क.। नियमेनास्मिन् शकुन्ता समवयन्तीति न्योको वृक्ष.—घञर्थे क। ओक —अच्। 'ओक उच के' इति निपातनात्कुत्वम्, गुणश्च। ओक:, ओकसी गृहम्—असुनि बाहुलकात्कुत्वम्। उल्बम्—'उल्बादयश्च' इति बप्रत्यय.। चकारस्य च लकारो गुणाभावश्च निपात्यते ॥ ११५ ॥

---

१. भ०का० १५।१६। २ 'परिणामे' इति क्षीरस्वामी, भट्टोजिदीक्षितश्च।

१२३. भृशु भ्रशु अध पतने । भृश्यति । बभर्श । बभृशतु । बभृशु । बभर्शिथ । बभृश । बभृशिव । भर्शिता । भर्शिष्यति । भृश्यतु । अभृशत् । भृश्येत् । भृश्यात् । अभृशत् । बिभर्शिषति । बरीभृश्यते । बरीभर्ष्टि इत्यादि । भर्शयति । अबीभृशत्, अबभर्शत्—'उर्ऋद्वा' । भृशम्—इगुपधलक्षण क । अभृशो भृशो भवति भृशायते—'भृशादिभ्यो भुवि' इति क्यङ् । भ्राश्यम्, भ्रशिमा—दृढादित्वात् ष्यञिमनिचौ । भ्रशिष्ठ, भ्रशीयान्—'र ऋतो हलादे' इतीष्ठेमेयस्सु ऋकारस्य रशब्द. । भ्रशयति—'णाविष्ठवत्' इति रत्वम् । भर्शित्वा, भ्रष्ट्वा—उदित्वादिड्विकल्प. । भृष्ट । भृष्टवान् ॥ भ्रश्यति – 'अनिदिताम्' इति नलोप । बभ्रश । बभ्रशतु । बिभ्रशिव । भ्रशिष्यति । भ्रश्यतु । अभ्रश्यत् । भ्रश्येत् । भ्रश्यात् । अभ्रशत् । बिभ्रशिषति । बाभ्रश्यते । येऽपि भ्रंशि भूवादावपि तालव्योष्मान्तं पठित्वा, नीक्सूत्रेऽपि तथा पठन्ति, तेऽपि ध्वसत्यादिसाहचर्याद्भौवादिकस्यैव नीकं कुर्वन्ति, न त्वस्य । येषा तु भूवादौ नीक्सूत्रे च दन्त्यान्तपाठ, तेषामप्यस्य नीको नैव प्रसङ्ग. । बाभ्रष्टि । भ्रशयति । भ्रशित्वा, भ्रष्ट्वा, भ्रष्ट – व्रश्चादिना षत्वेऽनिट्त्वम्, सर्वत्र क्ङित्यनुनासिकलोप ॥ ११६–११७ ॥

१२४ वृश वरणे । वृश्यति इत्यादि भृश्यतिवत् । अनुदित्त्वं विशेष. । वृशिष्ठ, वृशीयान् । वृशयति इत्यत्र 'र ऋत' इति रत्वं न भवति ।

'पृथु मृदु भृश चैव कृश च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढ चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥'

इति परिगणनात् ॥ ११८ ॥

१२५ कृश तनूकरणे । कृश्यति इत्यादि भृशिवत् । अस्याप्यनुदित्त्वं विशेष । कृश —'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा' इति निष्ठाया निपातित । सोपसर्गत्वे तु प्रकृशित, परिकृशित —प्रादिसमास । क्रशिमा । क्रशिष्ठ । क्रशीयान् । क्रशयति—भृशिवद् रत्वं इमनिच्च । कृशित्वा, कर्शित्वा —'तृषिमृषिकृशे काश्यपस्य' इति वा कित्त्वम् । कृशानु —'ऋतन्यञ्जि' इत्यादिना नुक् ॥ ११९ ॥

१२६ ञि तृष[1] पिपासायाम् । तृष्यति इत्यादि । तृषित्वा, तर्षित्वा—'तृषिमृषि' इत्यादिना वा कित्त्वम् । तृष्णक्—'स्वपितृषोर्नजिङ्' इति नजिङ् । द्व्यहतर्षं गा पाययति, द्व्यह तर्षमिति वा । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पाययतीत्यर्थ । 'अस्यतितृषो' इति णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासविकल्प । तृट्, तृष्णा—'तृषिशुषिरसिभ्य कित्' इति नप्रत्यय. । ञित्वं वर्तमाने क्तार्थम् । तृषितमस्य सञ्जातं तृषित —अर्शआदि ॥ १२० ॥

१२७ हृष तुष्टौ । हृष्यति इत्यादि । श्यनडौ वर्जयित्वा भौवादिकवत् । 'अयमुदिदिति नन्दी' इति स्वामी, तद् वृत्त्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् । यदाह 'हृषेर्लोमसु' इत्यत्र–'हृषु अलीके' इत्ययं निष्ठायामनिट्, हृष तुष्टावित्यय सेट्, अनयोरु-

१. 'ञितृषा' इति मैत्रेय ।

भयोरिदं ग्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम्' इति। अत्रैव न्यासे—"हृषु अलीके इत्यय मनिडिति 'उदितो वा' इति क्त्वाप्रत्यय इड्विकल्पविधानात् 'यस्य विभाषा इति निष्ठायामनिट्, हृष तुष्टावित्यय सेट्" इति। वर्धमानोऽप्येवमाह॥ १२१॥

१२८ रुष रोषे। देवदत्ताय रुष्यति—'क्रुधद्रुह' इति कोपविषयस्सम्प्रदानम्। रुरोष। रुरोषिथ। रुरुषिव। रोष्टा, रोषिता। रोषिष्यति। रुष्यतु। अरुष्यत्। रुष्येत्। रुष्यात्। अरुषत्। रुरुषिषति, रुरोषिषति। रुषित्वा, रोषित्वा, रुष्ट्वा—'रलो व्युपधात्' इति सेट क्त्वासनो कित्त्वविकल्प। 'तीषसह' इति तादाविड्विकल्प। रुषित, रुष्ट—'रुष्यमत्वर' इति निष्ठायामिड्विकल्प। भावादिकर्मणोर्निष्ठा यास्सेट 'उदुपधात्' इति कित्त्वविकल्पो भौवादिकानामेवेति प्रागेवोक्तत्वादस्य न भवति। इह केचित् 'रिष हिंसाया च' इति पठन्ति। 'न रिष्यति न व्यथते' इत्यादयश्च प्रयोगा दृश्यन्ते। आत्रेयमैत्रेयादयस्तु न पेठु॥ १२२॥

१२९ डिप क्षेपे। डिप्यति। डिडेप। डिडेपिथ। डिडिपिव। डेपिता। डेपिष्यति। डिप्यतु। अडिप्यत्। डिप्येत्। डिप्यात्। अडिपत्। डिडेपिषति, डिडिपिषति। डिपित्वा, डेपित्वा। डेडिप्यते। डेडेप्ति। डेपयति। अडीडिपत्। अय तुदादौ। चुरादौ तु सङ्घाते च। इह कचित्[1] 'स्तूप समुच्छ्राये' इति पठ्यते, तदनार्षम्, 'स्त्य प्रसारणमुच्च' इति स्त्यायते पप्रत्यये यकारस्य उकारे सम्प्रसारणे दीर्घ स्तूपशब्दव्युत्पादनात्। अत एव आत्रेयमैत्रेयादयोऽपि न पठन्ति॥ १२३॥

१३० कुप क्रोधे। कुप्यति इत्यादि रुष्यतिवत्। इट् तु सर्वत्र नित्य। देवदत्ताय कुप्यति—'क्रुधद्रुह' इति कोपविषयस्य सम्प्रदानत्वम्। कुप्रम् अरण्यम्—'ऋजेन्द्र[2]' इत्यादौ निपातित। अय भाषार्थश्चुरादौ॥ १२४॥

१३१ गुप व्याकुलत्वे। गुप्यति इत्यादि। गोपायति। जुगुप्सते इति शपि। गोपायतीति चुरादौ॥ १२५॥

१३२ युप रुप लुप विमोहने। युप्यति। रुप्यति। लुप्यति। अनिट्कारिकाया तौदादिकेन लिपिना साहचर्यात्तौदादिकस्य 'लुप्लृ छेदने' इत्यस्यैव ग्रहणादय सेडेव॥ १२६-१२८॥

१३३ लुभ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। लुभ्यति। लुलोभ। लुलोभिथ। लोभिता, लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्यतु। अलुभ्यत्। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत्। लुलुभिषति, लुलोभिषति। लोलुभ्यते। लोलोब्धि। लोभयति। अलूलुभत्। लुभित्वा, लोभित्वा, लुब्ध्वा। लुब्ध—तादौ 'तीषसह' इतीड्विकल्प। सेटो क्त्वासनो. 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया नेट्। 'लुभो विमोहने' इति क्त्वानिष्ठयोर्नित्यं सेट्त्वं विमोहनार्थस्य तौदादिकस्यैव। 'भूवादेरवृत्कृतत्वाल्लोभते इति भवति' इति आत्रेय॥ १२९॥

१ क्षीरतरङ्गिण्यादौ। २ सूत्रे तु 'कुब्र' इति शब्दो लभ्यते।

१३४ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्यति । चुक्षोभ । क्षोभिता इत्यादि । श्यन्भाविभका-रान्तानुरोधादस्येह पाठ । अङ् तु द्युतादित्वादपि सिद्ध । न च अक्षोभीदिति सिज्निवृत्त्यर्थमुपपद्यते, क्रैयादिकेनावश्य तस्य रूपस्य भावित्वात् ॥ १३० ॥

१३ णम तुभ हिंसायाम् । नभ्यति । प्रणभ्यति । ननाम । नेमतु । नेमिथ । नेभिव । नभिता ॥ तुभ्यति । तुतोभ । अनयोरपीह पाठ. क्षुभेरिव । इमावपि द्युतादौ क्र्यादौ च पठ्येते ॥ १३१-१३२ ॥

१३६ क्लिदू आर्द्रीभावे[1] । क्लिद्यति । चिक्लेद । चिक्लेदिथ, चिक्लेत्थ । चिक्लि-दिव, चिक्लिद्व । क्लेदिता, क्लेत्ता । क्लेदिष्यति, क्लेत्स्यति । क्लिद्यतु । अक्लिद्यत् । क्लिद्येत् । क्लिद्यात् । अक्लिदत् । चिक्लिदिषति, चिक्लित्सति । क्लेदित्वा, क्लिदित्वा । क्लिन्न. । चेक्लिद्यते । चेक्लेत्ति । क्लेदयति । अचिक्लिदत् । चिक्लिदम्—इगुपध-लक्षणे के 'कृञादीना के द्वे भवत ' इति के द्वित्वम् । क्लेदा, क्लेदानौ—'क्लेदौषधि-शशाङ्कयो.[2]' इति निघण्टु । 'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनि निपात्यत इति भूवादा-वुक्तम् । ऊदित्त्वाद्वलादाविड्विकल्प ॥ १३३ ॥

१३७ ञिमिदा स्नेहने । मेद्यति । मिमेद । मेदिथ । मेदिता । मेदिष्यति । मेद्यतु । अमेद्यत् । मेद्येत् । मिद्यात् । अमिदत्—'मिदेर्गुण ' इति श्यनि गुण. । मिमिदिषति, मिमेदिषति । मिदित्वा, मेदित्वा । मिन्न. । मिन्नवान्—'आदितश्च' इतीण्णिषेध । 'ञीत. क्त ' इति वर्तमाने क्त । मिन्नमस्य, मेदितमस्य, प्रमिन्न, प्रमेदित —"विभाषा भावादिकर्मणो." इतीड्विकल्पे "निष्ठाशीङ्" इत्यादिना सेटो निष्ठाया कित्त्वनिषेध । "द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्ट इति सिद्धे पुषादिपाठ अमेदीत् इति निवृत्त्यर्थं । एव तर्हि द्युतादौ पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम्, अनेन अमिदित् इति भविष्यति, द्युतादेरन्यत्रात्मनेपदिषु पाठादमेदिष्टेति च । 'निष्ठाशीङ्' इत्यत्र च हरदत्त —"'ञिष्विदा स्नेहमोचनयो ' इति दैवादिकस्य ग्रहणम्, न तु 'ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे' इति भौवादिकस्य, मिदिना साहचर्यात्" इति । एवं वदतोऽस्य मिदेर्भूवादौ पाठो नास्तीति प्रतीयते । धातुपाठव्याख्यानेषूभयत्राविगीतं पठ्यते ॥ १३४ ॥

१३८ ञि क्ष्विदा स्नेहनमोचनयो.[3] । क्ष्विदति । चिक्ष्वेद । क्ष्वेदिता इत्यादि मिदिवत् । क्ष्वेदति इत्यव्यक्तशब्दे शपि ॥ १३५ ॥

१३९ ऋधु वृद्धौ । ऋध्यति । आनर्ध । आनृधतु । आनर्धिथ । आनृधिव—'अत आदे ' इत्यभ्यासादेर्दीर्घं । 'तस्मान्नुड् द्विहल.' इति नुडागम. । किद्वचनेषु गुणाभावेऽपि ऋकारस्वरश्रुत्याश्रयणेन द्विहल्त्वम् । अर्धिता । अर्धिष्यति । ऋध्यतु । आर्ध्यत् । ऋध्येत् । ऋध्यात् । मा भवानृधत् । अर्दिधिषति, ईर्त्सति—'सनीवन्त'

१. 'आर्द्रभावे' इति तरङ्गिणीपाठ. । २. अनुपलब्धमूलमिदम् ।
३. '०मोहनयो ' इति क्षीरस्वामी ।

इतीड्विकल्प । तत्रेटि गुणेऽजादित्वात् 'नन्द्रा' इति रेफवर्जितस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अनिटि तु 'आप्ज्ञपृधाम्' इतीत्वे रपरत्वे 'अत्र लोप ' इत्यभ्यासलोप । 'खरि च' इति चर्त्वं धकारस्य । अर्धयति । आर्दिधत्—णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धिशब्दस्य द्विर्वचनम् । ऋद्ध्वा, अर्धित्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प । 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम् । ऋद्ध । ऋध्यम् –'ऋदुपधात्' इति क्यप् । अय स्वादौ च ॥ १३६ ॥

१४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गृध्यति । जगर्ध । जगृधतु. । जगर्धिथ । जगृधिव । गर्धिता । गर्धिष्यति । गृध्यतु । अगृध्यत् । गृध्येत् । गृध्यात् । अगृधत् । जिगर्धिषति । जरीगृध्यते । जर्गधि इत्यादि । माणवक गर्धयते, वञ्चयतीत्यर्थ —'गृधिवञ्च्यो. प्रलम्भने' इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ् । अन्यत्र श्वान गर्धयति गर्धयते इति वा, गर्धमस्योत्पादयतीत्यर्थ । गृध्नु —'त्रसिगृधि' इति क्नु । गर्धन —'जुचङ्क्रम्य' इति युच् । गर्धित्वा, गृद्ध्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प. । गृद्ध । गृध्र 'सुसूधाञ्गृधिभ्य क्रन्' इति क्रन् ॥ १३७ ॥

१४१ वृत् । दिवादय पुषादयश्च वृत्ता इति आत्रेयमैत्रेयादय । अन्ये तु 'पुषादेस्समाप्त्यर्थं वृत्करणम् । दिवादयस्त्वपरिसमाप्ता ' इत्याहु । तेन क्षीयते, मृग्यते इत्यादिसिद्धिरिति ॥

१४२. शमादय उदात्ता उदात्तेत ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा
मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण[1] विरचितायां
माधवीयायां धातुवृत्तौ दिवादयस्सम्पूर्णा. ।

१, 'सायणार्येण' इति ख. पुस्तके पाठ ।

५. स्वादिगणः

१ षुञ् अभिषवे। प्राग्वृञ एतदादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषा । अभिषव स्नपनपीडनस्नानसुरासन्धानादि । तत्र स्नानेऽयमकर्मक. । सुनोति । सुनुत. । सुन्वन्ति । सुनोषि । सुनोमि । सुन्व , सुनुव —'स्वादिभ्य श्नु ' । शपोऽपवाद । 'हुश्नुवोस्सार्वधातुके' इत्यजादावगुणविषये श्नोरुकारस्य यण् । 'लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो ' इति वकारमकारादावसंयोगपूर्वत्वात्पक्षे उकारलोप । सुनोमि इत्यत्र परत्वाद्गुणे उकाराभावान्नायं लोप । अभिषुणोति-'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । सुषाव । सुषुवतु । सुषोथ, सुषविथ । सुषुवथु. । सुषुव । सुषाव, सुषव । सुषुविव । क्रादिनियमादिट् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्प । उवङ् अगुणवृद्धिविषये । अभिसुषाव—'स्थादिष्वभ्यासेन' इति नियमादभ्यासस्य न षत्वम् । प्रकृतेस्तु 'आदेशप्रत्यययो ' इति षत्वम् । सोता । सोष्यति । अभिसोष्यति इत्यत्र 'सुनोते स्यसनो.' इति 'उपसर्गात्' इति षत्वं निषिध्यते । सुनोतु । सुनुतात्—तातङो ङित्वान्न गुण । सुनुताम् । सुन्वन्तु । सुनु—'उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात्' इति हेर्लुक् । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । सुनवानि-आटि पित्वादङित्वात् यणं बाधित्वा परत्वाद् गुण । असुनोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनो । असुनवम् । असुन्व, असुनुव — पूर्ववदुकारलोप. । पक्षे अभ्यषुणोत्-'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । सुनुयात् । सुनुयाताम् । सुनुयु —'जुसि च' इति गुण. 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्वाश्रयं प्रतिषेध येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधते, न तु यासुटो ङित्वाश्रयमपीति नात्र गुण । सुनुया । सुनुयाम् । आशिषि-सूयात् । सूयास्ताम्-'अकृत्सार्वधातुकयो.' इति दीर्घ । असावीत् । असाविष्टाम् । असावी । असाविषम्—'स्तुसुधूञ्' इति परस्मैपदेषु सिच इट् । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुन्वे । सुन्वहे, सुनुवहे—पूर्ववद्यणुकारलोपौ । सुषुवे । सुषुविषे । सुषुविढ्वे, सुषुविध्वे-'विभाषेट.' । सुषुवे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सोता । सोष्यते । सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्व । सुनवै । सुनवावहै । असुनुत । असुन्वाताम् । असुन्वत । असुनुथा । असुन्वि । असुन्वहि, असुनुवहि । सुन्वीत । सुन्वीयाताम् । आशिषि— सोषीष्ट । सोषीयास्ताम् । सोषीढ्वम्—'इण षीध्वम्' इति मूर्धन्य । असोष्ट । असोषाताम् । असोष्ठा । असोषि । सुसूषति, सुसूषते-'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । अभिसुसूषति इत्यत्र 'उपसर्गात्' इत्यभ्यासस्य षत्वं स्थादिनियमेन बाध्यते । एवं तर्हि 'सुनोते. स्यसनो.' इति सनि षत्वनिषेधस्य किमुदाहरणम् ? इद सुसूषतेरप्रत्यये अतो लोपे सुसू इति । अत्र हि सन षत्वस्यासिद्धत्वात्

सस्य रुत्वे विसर्जनीये कृतषत्वस्य सनोऽभावात् 'स्तौतिण्योरेव' इति न प्रवर्त्तते। एकदेशविकृतन्यायेनास्ति सन्परत्वमिति 'सुनोते स्यसनो' इति निषेधस्तु प्रवर्त्तते। सोषूयते। सोषवीति, सोषोति। सोषुत—'उपसर्गात्' इति षत्वम्। 'सुनोते स्यसनो' इति निषेधस्तु श्तिपा निर्देशान्न प्रवर्त्तते। अभिसोषोति। अभिसोषविष्यति। सोषवी इति यङ्लुगन्तात्सनीटि गुणावादेशयोरभावविप्रत्यये अतोलोपे पूर्ववत् षत्वस्यासिद्धत्वाद् सत्वाद्रुत्वे 'र्वोरुपधाया दीर्घ' इति दीर्घ। सावयति। असूषुवत्। सुषावयिषति–ण्यन्तात्सनि 'स्तौतिण्यो' इति षत्वम्। सुन्वन्, सुन्वान – 'लट शतृशानचौ'। राजसूय –कर्मण्यधिकरणे वा 'राजसूय' इति क्यपि निपात्यते। आसाव्यम्—'आसुयुवपि' इति ण्यति वृद्धौ 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यावादेश.। सोम सुतवान् सोमसुत्—'सोमे सुञ' इति भूते क्विप्। सुत्वा। सुत्वानौ–'सुयजोर्ङ्वनिप्' इति भूते ङ्वनिप्। स्त्रियाम् सुत्वरी–'वनो र च' इति ङीब्रेफौ। सुन्वन्, सुन्वन्तौ–'सुञो यज्ञसयोगे' इति शता। अयमलडादेश। यजमान उच्यते। सुत्या—'सज्ञाया समज' इत्यादिना स्त्रिया क्यप्। आसुतीवलो यज्वा, शौण्डिकश्च–क्तिन्नन्तात् 'रज.कृष्यासुति' इति मत्वर्थीये वलचि 'वले' इति दीर्घ। सुरा—'सुसूधागृधिभ्य क्रन्' इति क्रन्। सुरकोऽहिविशेष – स्थूलादिषु 'सुराया अहौ' इति पाठात्कनि 'केऽण' इति ह्रस्व ॥ ' ॥

२ षिञ् बन्धने। सिनोति। सिनोषि। सिनोमि। सिन्व, सिनुव। सिषाय। सिष्यतु। सिषयिथ, सिषेथ। सिषाय, सिषय। सिष्यिव–अत्रागुणवृद्धिविषये अजादौ 'एरनेकाच' इति यण्। सेता। सेष्यति। सिनोतु। सिनु। सिनवानि। असिनोत्। सिनुयात्। आशिषि–सीयात्। असैषीत्। असैष्टाम्। सिनुते। सिनुषे। सिन्वे। सिन्वहे, सिनुवहे। सिष्ये। सिष्यिषे। सिष्यिवहे। सेता। सेष्यते। सिनुताम्। सिनुष्व। सिनवै। असिनुत। असिनुथा। असिन्वि। असिन्वहि, असिनुवहि। सिन्वीत। सेषीष्ट। असेष्ट। असेषाताम्। सिसीषति, सिसीषते। सेषीयते। सेषयीति, सेषेति। साययति। असीषयत्। सित.। सितवान्। सिनो ग्रास स्वयमेव—'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति वक्तव्येन निष्ठानत्वम्। 'यदा बध्यमान पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो दध्यादिवशेन कर्त्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मण कर्तृत्वविवक्षायामयं प्रयोग.' इति न्यासपदमञ्जर्यादौ। 'अनेकार्थत्वाद्धातोर्भक्षणमर्थ.' इति आत्रेय। केशेषु प्रसित. केशैरिति वा, 'प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च' इति तृतीयासप्तम्यौ। सय.—अच्। परिषित, परिषय —'परिनिविभ्य' इत्यादिना सितसयशब्दयो षत्वम्। एवं निविभ्यामपि। सेरु—'दाधेट्सि' इति रु। सेत्रम्—'दाम्नी' इत्यादिना ष्ट्रन्। सितो वर्ण —'अञ्जिघृसिभ्य क्त' इति संज्ञाया क्त। सितिमा, सैत्यम्—'वर्णदृढादिभ्य. ष्यञ्च' इति ष्यञिमनिचौ भावकर्मणो। सिता—शर्करा। न सिता असिता—इत्यत्र 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीब्नकारयो. 'असितपलितयोः

प्रतिषेध.' इति निषेध । 'छन्दसि क्रमेके' 'भाषायामपीष्यते' इति असिक्नी इति क्नादेशङीपावपि पक्षे भवत । सेतु —'सितनिगमि' इति तुन् । सीरो लाङ्गलम्— 'शुषिचिमिञ्रा दीर्घश्च' इति क्रनि दीर्घ । सीरस्येदं तद्वहतीति वा सैरिक — 'हलसीराट्ठक्' इति तस्येद विषये तद्वहति विषये च ठक् । अयं क्र्यादावपि सिनाति सिनीते इति ॥ २ ॥

३ शिञ् निशाने । तालव्यादिरयम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । शिनोति । शिनुते । शिशाय । शिश्ये । शेता । शेष्यति इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

४. डुमिञ् प्रक्षेपणे । मिनोति । मिनुते । ममौ । मिम्यतु । मिम्यु । ममाथ, ममिथ । मिम्यथु । मिम्य । ममौ । मिम्यिव । मिम्यिम—'मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च' इत्येज्विषये ल्यपि च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वम्, तस्य चानैमित्तकत्वान्न 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वम् । थलीट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप । मिम्ये । मिम्यिषे । मिम्ये । मिम्यिवहे । माता । मास्यति । मास्यते । मिनोतु । मिनु । मिनवानि । मिनुताम् । मिनुष्व । मिनवै । अमिनोत् । अमिनुतम् । मिनुयात् । मिन्वीत । आशिषि–मीयात् । मासीष्ट—यासुटि कित्त्वान्नात्वम् । 'अकृत्सार्वधातुकयो.' इति दीर्घ. । अमासीत् । अमासिष्टाम्—आत्वे 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ परस्मैपदे । अन्यत्र अमास्त । अमासाताम् । मित्सति, मित्सते—'इको झल्' इति सन. कित्त्वात् 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घे 'सनिमीमा' इतीस्भावे 'सस्यार्द्धधातुके' इति सस्य तत्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोप । मेमीयते । मेमेति—'मिनोति' इति श्तिपा निर्देशान्नात्वम् । मापयति । अमीमपत्—आत्वे पुक् । प्रमाप्य—'ल्यपि च' इत्यात्वम् । प्रमय., ईषत्प्रमय , दुष्प्रमय — 'निमिमीलिया खलचो प्रतिषेध ' इत्यात्वप्रतिषेध । मित्रिमम्—'ड्वित क्त्रि.' । 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' । मीर —'शुषिचिमिञ्रा दीर्घश्च' इति क्रन्दीर्घौ । मयते इति शपि । प्रणिदाने । माति इति लुकि माने । मिमीते इति च श्लौ माने शब्दे च । मीयते इति श्यनि ॥ ४ ॥

५. चिञ् चयने । चिनोति । चिनुते । चिकाय । चिक्यतु । चिकेथ । चिकयिथ, चिक्यिव—'विभाषा चे.' इति सन्लिटो परयोरभ्यासात्परस्य वा कुत्वम् । अन्यदा चिचाय—इत्यादि । चिक्ये । चिच्ये—इत्यादि । चेता । चेष्यति । चेष्यते । चिनोतु । चिनुताम् । अचिनोत् । अचिनुत । चिनुयात् । चिन्वीत । आशिषि—चीयात् । चेषीष्ट । अचैषीत् । अचेष्ट । चिचीषति, चिकीषति । लिटि च कुत्वविकल्प । चेचेति । चाययति, चापयति—'चिस्फुरोर्णौ' इत्यात्वपक्षे पुक् । प्रणिचिनोति—'नेर्गदनद' इति णत्वम् । निकाय्य—'पाय्यसान्नाय्य' इत्यादिना निवासे ण्यदायादेशावादिकुत्वं च निपात्यते । संचाय्य क्रतु., परिचाय्य अग्नि., उपचाय्यश्च—'क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ', 'अग्नौ परिचाय्योपचाय्य-

समूह्या ' इति ण्यदायादेशयोर्निपात्यते। निवासादिभ्योऽन्यत्र यति निचेयम् इत्यादि। चित्य अग्नि' । अग्निचित्या वर्त्तते—'चित्याग्निचित्ये च' इति कर्मणि भावे च यथाक्रमं निपात्येते। तत्राद्यस्य यति तुक्, अन्यस्य ये तुक्। तेनान्तोदात्तत्वं भवति। अयं स्वभावात्स्त्रीलिङ्ग । अग्निचित्—'अग्नौ चे ' इति कर्मण्युपपदे भूते क्विप्। श्येनश्चीयते श्येनचित्—श्येनशब्दस्तत्सदृशेष्टकाचये उपचारेण वर्त्तते। 'कर्मण्याग्नाख्यायाम्' इति कर्मण्युपपदे तस्मिन्नेवार्थेऽन्याख्याया त्रैकालिक क्विप्। आख्याग्रहण रूढ्यर्थम्। श्येनाग्न्यर्थं इष्टकाचय. श्येनचिच्छब्देनोच्यते। निश्चय—'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति निश्चेरप्। अचोपवाद । एकस्तन्डुलनिश्चाय —इत्यत्र 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्य ' इति घञ्। कथम् 'एकोऽपि तव निश्चय.' इति ? 'पदसंस्कारेण' इति भागवृत्ति । पुष्पप्रचाय—'हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञ्। हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते । अन्यत्र वृक्षशिखरे फलप्रचय करोतीति अजेव। 'अस्तेय' इति वचनाच्चौर्ये प्रत्यासत्तावप्येरजेव—पुष्पप्रचय. चौर्येण इति। निचीयन्तेऽस्मिन्निति निकाय ग्रामगृहादि । आचीयन्तेऽस्मिन्निष्टका इति आकाय अग्नि । चीयन्तेऽस्मिन्नस्थ्यादीनीति काय शरीरम्। गोमयानामेकत्र राशीकरणं गोमयनिकाय —'निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च क' इति घञादिकत्वं च । निवसन्त्यस्मिन्निति निवास । चीयतेऽसौ चिति । शरीरम् पाण्यादिसमुदाय । उपसमाधानं राशीकरणम्। असौ धात्वर्थं , अन्यानि प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूतानि । काष्ठनिचय इत्यत्र च बहुत्वमात्रं विवक्षितं नोपसमाधानमित्यजेव भवति। भिक्षुनिकाय—सङ्घे चानौत्तराधर्ये' इति घञ्, आदिकत्व च। प्राणिना समूह सङ्घ , स च द्वेधा भवति—एकधर्मसमावेशेन, औत्तराधर्येण च, तत्रानौत्तराधर्ये इति पर्युदासादितरो गृह्यत इत्यौत्तराधर्येऽजेव—सूकरनिचय इति। संघस्य प्राणिसमुदायलक्षणत्वात् प्रमाणाप्रमाणमसमुच्चय इत्यत्राप्यजेव। चिति –क्तिन्। द्विचितीक —'शेषाद्विभाषा' इति कप्, 'चिते कपि' इति पूर्वपदस्य दीर्घ.। आचित सम्भवत्यवहरति पचति वा आचितीन । आचितिक—'आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्' इति खठञौ । द्व्याचितिक, द्व्याचित , द्व्याचितीन —'द्विगोष्ठश्च' इति सम्भवत्यादिषु ठन्, चकारात् ख.। षकारो ङीषर्थं । अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्त्या च 'अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगो.' इत्यस्य लुक् 'द्विगो ' इति ङीप 'अपरिमाणबिस्त' इति निषेध। ठन्खयोर्विधानसामर्थ्यान्न लुक्। 'शाकटो भार आचित '[1]। चित्र –औणादिक. क्त्र । चित्रीयते—'नमोवरिवश्चित्रङ क्यच्' इति क्यच्। 'चित्रङ् आश्चर्ये' इति वृत्ति । ङित्त्वात्तङ् ॥ ५ ॥

६. स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुत । स्तृण्वन्ति। स्तृणोषि। स्तृणोमि। स्तृण्व', स्तृणुव.। स्तृणुते। स्तृणुषे। स्तृण्वे। तस्तार । तस्तरतु.। तस्तरु:।

१, अ० को० २।९।८७।

तस्तर्थ । तस्तर, तस्तार । तस्तरिव । तस्तरे । तस्तराते । तस्तरिषे । तस्तरिढ्वे । तस्तरिध्वे । तस्तरे । तस्तरिवहे—क्रादिनियमादिट् । थलि 'अचस्तास्वत्' इति निषेध ऋकारान्तत्वान्नित्य । 'ऋतश्च सयोगादेर्गुणः' इति लिटि गुण. । वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेव । कृते वा गुणे 'अत उपधाया' इति वृद्धि. । स्तर्ता । स्तरिष्यति, स्तरिष्यते—'ऋद्धनो स्ये' इतीट् । स्तृणोतु । स्तृणु । स्तृणवानि । स्तृणुताम् । स्तृणुष्व । स्तृणवै । अस्तृणोत् । अस्तृणुत । स्तृणुयात् । स्तृण्वीत । स्तर्यात्—संयोगाद्यृकारान्तधातुत्वात् 'गुणोर्तिसयोगाद्यो' इति शयकोर्यकारादावसार्वधातुके लिङि गुण । शस्त्वस्य न सम्भवति । स्तृषीष्ट, स्तरिषीष्ट—'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यधिकृत्य 'ऋतश्च सयोगादे' इतीड्विकल्प । तत्रेडभावे 'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वान्न गुणः । अस्तार्षीत् । अस्तार्ष्टाम् । अस्तृत । अस्तृषाताम् । अस्तरिष्ट । अस्तरिषाताम्—लिङ्वत्तडीड्विकल्प , झलादावगुणत्वं च । तिस्तीर्षति—'इको झल्' इति सन. कित्त्वात् 'अज्झन' इति दीर्घ । 'ऋत इद्धातो' इतीत्वे रपरत्वे 'हलि च' इतीक उपधाया दीर्घ. । तास्तर्यते—'यङि च' इति सयोगाद्यृकारान्तत्वेन गुण । तास्तर्ति । तास्तरीति—रिग्रीकोरप्युदाहार्यम् । स्तृस्तृस्त्यासेकसृवर्जम्' इत्यषोपदेशत्वादनादेशत्वान्न षत्वम् । स्तारयति । अतिस्तरत्—'अत्स्मृदृत्वर' इत्यत्र दीर्घान्तपाठान्नास्याद्भाव. । स्तृत्वा । स्तृत । दीर्घान्त. क्र्यादि. ॥ ६ ॥

७. कृञ् हिंसायाम्[1] । कृणोति । कृणुते । चकार । चक्रतु । चकर्थ । चक्र । चकार, चकर । चकृवे—क्रादिसूत्रे कृग्रहणेनायमपि गृह्यते इतीण्निषेध. । चक्रे । चक्राते । चकृषे । चकृढ्वे । चक्रे । चकृवहे—अगुणवृद्धिविषये अजादौ यणादेश । कर्ता । करिष्यति, करिष्यते । कृणोतु । कृणुताम् । अकृणोत् । अकृणुत । कृणुयात् । कृण्वीत । आशिषि क्रियात् 'रीङ् ऋत' 'रिङ् शयग्' इति रिङादेश. । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकार्ष्टाम् । अकृत । अकृषाताम्—आत्मनेपदे लिङ्सिचो 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण. । चिकीर्षति—स्तृञ्वत्सन कित्त्वे दीर्घत्वरपरत्वदीर्घा । चेक्रीयते—'अकृत्सार्वधातुकयो'' इति वर्तमाने 'च्वौ च', 'रीङ् ऋत' इति रीङ् । चर्कर्ति इत्यादि । कारयति । अचीकरत् । सर्वत्र कृग्रहणेषु कृञ्ग्रहणेषु च करोतिरेव वृत्तिकारादिभिरङ्गीकृत इत्यय नोदाह्रियते, क्रादिसूत्रे तु कृग्रहणेनास्यापि ग्रहोऽङ्गीकृत आत्रेयादिभि । "'कारा बन्धने' इति भिदादौ पठ्यते । तत्रास्मादङ्" इति आत्रेयः । न्यासकारस्तु करोते ॥ ७ ॥

८. वृञ् वरणे । उदात्त । वृणोति । वृणुते । ववार । वव्रतु । ववरिथ । वव्र । ववार, ववर । ववृव । वव्रे । ववृषे । ववृढ्वे । ववृवहे—क्रादिपाठादनिट्त्वम् ।

---

1. इतोऽग्रे क्षीरस्वामी 'अनुदात्ता' इति सूत्र पठति ।

थलि तु 'बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे' इति निगमे इडभावस्य निपातना-द्भाषायामिडागम.। वरिता, वरीता। वरिष्यति, वरीष्यति। वरिष्यते, वरीष्यते—'वृतो वा' इत्यलिटीटो वा दीर्घ। वृणोतु। वृणुताम्। अवृणोत्। अवृणुत। वृणुयात्। वृण्वीत। आशिषि व्रियात्—'रिङ् शयग्' इति रिङादेश.। रीङि प्रकृते रिङ्विधानसामर्थ्यात् 'अकृत्सार्वधातुकयो.' इति दीर्घाभाव। वृषीष्ट, वरीष्ट—'वृत.' इत्यधिकारे 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वा इडागमः। 'वृत' इति दीर्घस्य 'न लिङि' इति निषेध। इडभावे 'उश्च' इति लिङ्सिचो. कित्त्वान्न गुण। अवारीत्। अवारिष्टाम्—'वृतो वा' इति दीर्घस्य 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेध। अवृत। अवृषाताम्। अवरिष्ट। अवरिषाताम्। अवरीष्ट। अवरीषा-ताम्—'लिङ्सिचो' इतीट्पक्षे 'वृत' इति वा दीर्घ। ध्वम्यनिट्पक्षे नित्यो मूर्द्धन्य। इटि तु विकल्पेन दीर्घश्च वेति पञ्च रूपाणि—अवृढ्वम्, अवरिढ्वम्, अवरीढ्वम्, अवरिध्वम्, अवरीध्वम् इति। कर्तृवत् कर्मणि। ते तु चिण्विशेष.—अवारि इति। कर्मकर्तरि तु 'अच कर्मकर्तरि' इति चिणो विकल्पनात्सिजपि, तत्र च कर्तृवद्वा इट्, तस्य चेटो दीर्घविकल्प। पक्षे चिण्वदिट्, प्रकृतस्येटो दीर्घ-विधानादस्य न दीर्घ इति अवारि, अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवारिष्ट इति पञ्च रूपाणि। द्विवचनादौ चिण्वर्ज्यं चातूरूप्यम्। ध्वमि तु कर्तृवत्पञ्च रूपाणि। चिण्व-दिटि च मूर्द्धन्यविकल्पेन अवारिढ्वम्, अवारिध्वम् इति द्वे इति सप्त रूपाणि। वुवूर्षति, विवरिषति, विवरीषति—'वृत.' इति 'इट् सनि वा' इति वा इट्, तस्य च वा दीर्घ। अनिट्पक्षे 'इको झल्' इति सन कित्त्वे 'अज्झन' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वे रपरे सति 'हलि च' इति इक उपधाया दीर्घ। वेव्रीयते—'रीङ् ऋत' इति रीङ्। वर्वर्ति इत्यादि। वारयति यवेभ्यो गा:। अवीवरत्—'वारणार्थानामीप्सित' इत्याप्तुमिष्यमाणस्यापादानत्वम्। प्रवृत्तिविघातो वार-णम्। कण्टकै परिवारयति वृक्षम्। परिवारयन्ते कण्टका वृक्ष स्वयमेव। 'करणेन तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद् बहुलम्' इति ण्यन्ते करणस्यात्र कर्मवद्भाव। यक्-चिणौ तु 'णिश्रन्थि' इति निषेधान्न भवत। वृत्य—'एतिस्तु' इत्यादिना क्यप्। वार्या ऋत्विज इति क्रैयादिकस्य ण्यति। क्यब्विधौ हि वृञो ग्रहणमिष्यते। पतिंवरा—'संज्ञाया भृतॄवृजि' इति खच्। 'खित्यनव्ययस्य' 'अरुर्द्विषद्' इति मुमागम। नीवार—'नौ वृ धान्ये' इति घञ्। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घ। अधान्ये निवर—'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् 'स्त्रियामपि बाहुलकात्क्तिनं बाधित्वाऽप्यमेव भवति' इति हरदत्त। तेन निवरा कन्येति भवति। 'लिङ्गकारिका-यामबन्तस्य पुंस्त्वशासनं प्रायिकम्' इति न्यास। खच्प्रभृतयोऽमी त्रय: प्रत्यया. क्रैयादिकस्यापीति तस्यापि समानं रूपम्। प्रावार:, प्रवर उत्तरासङ्ग—"वृणोतेराच्छा-दने' इति प्रोपसृष्टाद् घञपौ, घञि 'उपसर्गस्य' इति दीर्घ। आच्छादनादन्यत्राबेव।

'अन्यत्रापि बाहुलकात् क्तिन्विषयेऽवेव भवति' इति हरदत्त.—प्रवरा गौरिति। 'अवद्यपण्य' इत्यादौ वर्यति निपातन क्रैयादिकस्येति स्थितमिति इह नोदाहृतम्। वर्मा—मनिन्। वर्मी—व्रीह्यादि। वर्मिणोऽपत्यं वार्मिकायणि—वाकिनादिषु 'चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च' इति पाठात्फिञ्, कुगागमो नलोपश्च। वर्मणा सनह्यति सवर्मयति—'सत्यापपाश' इत्यादिना णिच्। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादयं सनह्य तीत्यर्थे। अपहारवर्मणोरपत्यम् आपहारवर्मण—'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मण' इति प्रकृतिभावनिषेधस्तत्रैवावर्मण इति पर्युदासान्न भवतीति 'अन्' इति प्रकृतिभाव एव भवति। वरूथो रथगुप्ति—'जॄवृञ्भ्यामूथन्' इत्यूथन्। वर्षम्—'वृतॄवदिहनि-कषिभ्य स.' इति स। वर्ण.—"[1]'ऋजेन्द्र' इति[1] सूत्रे वर्णशब्दस्य पाठोऽनार्ष, 'कॄवृजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित्' इति नप्रत्ययेन सिद्धत्वात्" इति उज्ज्वलदत्त। 'खुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्लशुक्रतीव्रवत्रे रामाला' इति[1] रन्प्रत्यये तद्रेफस्य णत्व निपात्यते। वर्णी ब्रह्मचारी—'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इति मत्वर्थीय इनि। ब्राह्मणवर्णी—'धर्मशीलवर्णान्ताच्च' इति मत्वर्थीय इनि। इन्विधानं ठनादिनिवृत्त्यर्थम्। वरुण—'कॄवृदारिभ्य उनन्' इत्युनन्। वरुणानी—'इन्द्रवरुण' इति ङीषानुकौ पुंयोगे। मित्रावरुणौ देवते अस्य मैत्रावरुण—'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् पूर्वपदस्य। 'सास्य देवता' इत्यण्। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदवृद्धि 'दीर्घाच्च वरुणस्य' इति निषिध्यते। वरुणदत्तो नाम कश्चित्, अनुकम्पितोऽसौ वरुणिक, वरुणिय। वरुणिल, वरुणदत्तक.—'बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा' 'घनिलचौ च' इत्यनुकम्पाया ठच् घनिलचौ वा विधीयन्ते। 'शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीना तृतीयात्' इति ठजादौ प्रत्यये तृतीयादच ऊर्ध्वं लुप्यते वर्ण इति लोप। वर्णु नद—'अजिवृरीभ्यो नित्' इति नुप्रत्ययो नित्। वरत्रा—वृञश्चित्' इति अत्रन्। वृङ् सम्भक्ताविति क्र्यादौ। तथा दीर्घान्तो ञिदञिच्च वरणार्थ। तत्र 'वृञ् आवरणे' इति चुरादौ॥८॥

९ धुञ्[2] कम्पने। अनुदात्त.। धुनोति। धुनुते। दुधाव। दुधोथ, दुधविथ। दुधुवे। दुधुविषे। धोतासि, धोतासे। धोष्यति, धोष्यते। धुनोतु, धुनुताम्। अधुनोत्, अधुनुत। धुनुयात्, धुन्वीत। आशिषि—धूयात्, धोषीष्ट। अधौषीत्, अधोष्ट। दूधूषति, दुधूषते। दोधूयते। दोधोति। धावयति। अदूधवत्। धुत्वा। धुत। धुतवान्। धुनि.—बाहुलकान्निप्रत्ययो नित् किच्च। तथा च भोजोऽसूसूत्रत्—'घृसृधुवृषिपृच्छिज्वरित्वरिभ्यः कित्' इति। अत्र स्वामी तु ह्रस्वान्तममु पठित्वा प्रयोगवशाद्दीर्घान्तमप्याह। शिवस्वामिकाश्यपौ तु दीर्घान्तमाहतु.। 'उभयमपीति चान्द्रा' इति सुधाकर.। दीर्घान्तस्य तेनैव प्रयोगो दर्शित'—

१–१ अयं पाठ ख. पुस्तके टिप्पण्या 'मुद्रितकोशेऽधिक' इति कृत्वा धृत।

२ 'धूञ्' इति क्षीरस्वामी। अत्र विषये क्षीरतरङ्गिण्या २२ पृष्ठे सप्तमी टिप्पणी द्रष्टव्या।

'ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विधूतशिवशिरःश्रेणिकुञ्जेषु' इति । तत्र दीर्घान्तपाठ स्वरत्यादिसूत्रेणेड्विकल्प । कित्सनोस्तु पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याद् धूत्वा, धूत्न, दुधूषति इत्यादौ 'श्र्युक किति' 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्णिषेधो भवति। लिटि त्वमु प्रतिषेध बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्। न च क्रादि-नियमस्य स्वरत्यादिविकल्प परत्वाद्बाधक इति मन्तव्यम्, तस्य 'श्र्युक किति' इत्यनेन पुनरपि बाधप्रसङ्गात्। धूनोति। धूनुते। दुधुवे इत्यादि ह्रस्वान्तवत्। धोता, धविता। धोष्यति, धविष्यति। धोष्यते, धविष्यते। धूनोतु, धूनुताम्। अधूनोत्। धूनुयात्, धून्वीत। धूयात्। धोषीष्ट, धविषीष्ट। अधावीत्। अधाविष्टाम्। अधविष्ट, अधोष्ट–'स्तुसुधूञ्भ्य' इति परस्मैपदे सिचो नित्यमिट्। अन्यत्र सर्वत्र स्वरत्यादिनेड्विकल्प । धूनयति—'धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्' इति णौ नुक्। दीर्घान्त क्र्यादौ युजादौ च। 'धू विधूनने' इत्यञित् तुदादौ ॥ ९ ॥

१० स्वादय उभयतोभाषा वृन्वर्जमनुदात्ता[1] । तस्यानुदात्तमध्ये पाठ ऋकारान्तोभयतोभाषानुरोधेन ।

उभयतोभाषानिट्प्रकरणाद्धुञमुक्त्वा तदनुरोधेनोकारान्तमनिट परस्मैपदिनमाह—

११ टु दु उपतापे। दुनोति इत्यादि धुनोतिवत्। दाव —'दुन्योरनुपसर्गे' इति कर्त्तरि ण । दव इति भौवादिकादचि । तस्य नात्र ग्रह इति तत्रैवोक्तम्। 'समि युद्रुदुव' इति घञ्विधौ द्रुसाहचर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च दवतेरेव ग्रह इत्यस्याबेव—सन्दव इति। दवथु—'ट्वितोऽथुच्' । दुत्वा। दुत. । दुतवान्। ल्वादौ 'दुग्वो-दीर्घश्च' इत्यत्र यदुक्तं न्यासे 'टु दु उपतापे' इति, तदसत्, यदाह हरदत्त —"'दु द्रु गतावित्यस्य दोर्ग्रहणम्, न तु टु दु उपतापे इत्यस्य, सानुबन्धकत्वात्। तथा च माघ —'मृदुतया दुतया[2]' इति" ॥ १० ॥

१२ हि गतौ वृद्धौ च। प्रहिणोति—'हिनुमीना' इति उपसर्गस्थान्निमित्तादु-त्तरस्य हिनुनकारस्याड्व्यवायेऽपि णत्वम्, तच्च प्रहिणु इत्यादौ हिनुशब्दे सावका-शमपि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विकृतेऽपीह भवति। जिघाय। जिघ्यतु । जिघ्यु । जिघयिथ, जिघेथ। जिघ्य। जिघ्यिव—'कुहोश्चु' इत्यभ्यासस्य चुत्व झकार, तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जकार । परस्य 'हेरचङि' इति कुत्वं घकारः। हेता। हेष्यति। प्रहिणोतु। प्राहिणोत। प्रहिणुयात्। हीयात। अहैषीत्। जिघीषति। जेघीयते। जेघेति। हाययति। अजीहयत्—'अचङि' इति वचनान्न कुत्वम्। इदमेव 'अचङि' इति वचनं चङोऽन्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापकम्। तेन प्रजिघाययिषति इत्यत्रापि कुत्वं भवति। सहितम्, संहितम्—'समो वा हिततयो' इति मलोप-विकल्प.। 'ष्यञि समो नित्यं मलोपस्येष्यमाणत्वात् साहित्यम् इत्येव भवति' इति

१ क्षीरस्वामी नेद सूत्र पठति, मैत्रेयस्त्वस्य फलितार्थमात्रमेव।

आत्रेय । देवदत्ताय हितं भूयाद्, देवदत्तस्य इति वा—'चतुर्थी चाशिष्यायुष्य' इत्यादिना षष्ठीचतुर्थ्यौ । 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित' इति समासविधौ कैयटे "चतुर्थी चाशिषि' इति हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति, समासादाशिषोऽनवगमादिति केचिदाहु " इति । अरोचकिने हितम् अरोचकिहितम्—'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी, 'चतुर्थी तदर्थे' इति पक्षे समास । सुधाकरस्तु 'चान्द्रानुसारेण अनाशिष्यपि षष्ठीचतुर्थ्यौ द्वे भवत ' इत्याह । तद् वृत्तिकारस्य नेष्टम्, यदाह 'हित भक्षा' इत्यत्र—'ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यम्, तत्र कथ षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो विधीयते, एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति' इति। भाष्यमपि—'हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देश कर्तव्य, इतरथा ह्यनिर्देशो भवति, हितशब्दयोगे चतुर्थी विधीयते, सा प्राप्नोति । तर्हि चतुर्थीनिर्देश कर्तव्य ? न कर्तव्य, एवं वक्ष्यामि—हितं भक्षास्तदस्मै, ततो दीयते नियुक्तम्, तदस्मै इति' इति। कैयटोऽपि-'इतरथा हीति, यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्या सम्बन्धायोगादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थोऽनिर्दिष्ट स्यादित्यर्थ ' इति । संहितोरू.—'संहितशफलक्षणवामादेश्च' इत्यूरूत्तरपदात्संहिताद्यादेरूङ्प्रत्यय. स्त्रियाम् । सहितोरू —'सहितसहाभ्याञ्चेति वक्तव्यम्' इत्यूङ् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे वचनमिद हितेन सह वर्तते सहितमिति सहितशब्दव्युत्पत्तावूङर्थम् । प्रागप्येतत्सर्वमुक्तम्[1] । हय –पचाद्यच् । हयी—गौरादित्वान्ङीष् । हेति —'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिनि निपात्यते। हेतु –'कमिमनि' इत्यादिना तु । अन्नेन हेतुना वसति, अन्नाय हेतवे, अन्नाद्धेतो', अन्नस्य हेतो, अन्ने हेतौ इति वा—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनम्' इति सर्वा विभक्तय । 'प्रायग्रहणादसर्वनाम्न. प्रथमाद्वितीये न स्त । सर्वनाम्नस्तु सर्वा ' इति 'अइउण्' इत्यत्र कैयटे स्थितम् ॥ ११ ॥

१३ पॄ प्रीतौ । पृणोति । पपार । पप्रतु । पपर्थ । पप्र । पप्रिव । पर्ता । परिष्यति । पृणोतु । अपृणोत् । पृणुयात् । प्रियात् । अपार्षीत् । पुपूर्षति । पेप्रीयते । पारयति । अपीपरत् । प्रियते इति श्यनि गतम् । पिपर्ति इति श्लौ ॥ १२ ॥

१४ स्पॄ प्रीतिपालनयो[2] । 'प्रीतिर्बलम्, पालनं जीवनम्' इति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । पस्पर्थ—खय शेष । 'ऋतश्च संयोगादे ' इति किति लिटि गुण. । स्पर्ता इत्यादि ।

स्मॄ इत्येके । स्मृणोति इत्यादि । 'अत्स्मृदृत्वर' इत्यत्र वृत्तौ 'स्मृ चिन्तायामित्युपपादनादस्येत्त्वमेव न भवति, असिस्मरत्' इति । 'स्पृणोतिस्मृणोती इमौ छान्दसौ' इति पारायणे। 'इमौ पृणोतिश्च त्रयश्छान्दसा ' इति स्वामिकाश्यपौ ॥१३॥

१५ आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुत । आप्नुवन्ति । आप्नोषि । आप्नोमि ।

---

१. पूर्वं ३४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २. 'प्रीतिबलनयो.' इति क्षीरस्वामी ।

आप्नुव —'लोपश्चास्य' इत्युकारलोप संयोगपूर्वत्वान्न भवति। 'हुश्नुवो सार्वधातुके' इति यणप्यसयोगपूर्वस्येत्यजादौ 'अचि श्नुधातु' इत्युवङ्। आप। आपतु। आपिथ। आपिव—क्रादिनियमादिट्। 'उपदेशेऽत्वत' इत्यत्र 'अत्वत' इति तपरकरणान्न थलीण्निषेध। यत्राय निषेधस्तत्र भारद्वाजनियम इति विकल्पोऽपि न भवति। आप्ता। आप्स्यति। आप्नुहि–'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक् संयोगपूर्वत्वान्न भवति। आप्नवानि। आप्नोत्। आप्नुयात्। आशिषि—आप्यात्। आपत्—लृदित्वात् च्लेरङ्। ईप्सति—'आप्ज्ञपृधामीत्' इतीत्वम्, अभ्यासलोप। आपयति। मा भवानपिपत्— कृते णौ चङि ह्रस्वत्वे पश्चाद् द्वितीयस्यैकाच. पिशब्दस्य द्विर्वचनम्। प्रापय्य, प्राप्य—ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि 'विभाषाप' इति पक्षे णेरयादेश, अन्यदा लोप। आप्यम्—ण्यत्। 'पोरदुपधात्' इत्यत्र तपरकरणान्न यत्। आप्ति —'क्तिन्नाबादिभ्य' इति क्तिन्। जीविका प्राप्त प्राप्तजीविक., जीविकाप्राप्त इति वा—'द्वितीया श्रित' इत्यादिना 'प्राप्तापन्ने च द्वितीयया' इति च समास। 'प्राप्तापन्ने च' इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासेऽपि प्राप्तजीविक इति। तत्र ह्यकार प्रश्लिष्यते–'प्राप्तापन्ने अ च' इति, अश्वान्तादेश। सौत्रत्वान्न प्रकृतिभाव। एतत्पद्यतावप्युक्तम्। आप –'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' इति क्वौ, ह्रस्व.। 'अप्तृन्' इत्यादिना सर्वनामस्थाने दीर्घ। अद्भि –'अपो भि' इति भकारादौ तकारे जश्त्वम्। 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति दीर्घत्वतत्वे तदन्तेऽपि भवत.–स्वाप, स्वाद्भि इति। द्विधा गता, परितो गता, अन्तर्गता आपो यस्मिन् द्वीपम्, परीपम्, अन्तरीपम्—'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इत्यादेरीकारादेश.। 'ऋक्पूरब्धू' इत्यकार समासान्त.। ईत्वमनवर्णान्तादित्युक्तत्वात्प्रापम् इत्यादौ न। समापम् नाम देवयजनमित्यत्र 'समाप ईत्वप्रतिषेध' इतीत्वाभाव। अत एव निर्देशात् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा दीर्घ। 'अव्ययं विभक्तिसमीप' इति निर्देशात् समीपम् इत्यपि भवति। यद्वा समापशब्द समा आपो यस्मिन्निति समशब्देन व्युत्पाद्य। अनूपम्–''ऊदनोर्देशे' इत्यप आदेरूकार., अदेशे अन्वीपम्। समुद्रे यद् द्वीपं तत्र भवादि द्वैप्यम्—'द्वीपादनुसमुद्रं यञ्' इति शैषिको यञ्। अनुसमुद्रम् इति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभाव। 'यञञोश्च' इत्यत्रापत्ययञो ग्रहणादस्य बहुषु लुगभावाद् द्वैप्या इति भवति। अनुसमुद्रमित्युक्तत्वादन्यत्रापि द्वैप इति भवति। द्वैपायनो व्यास –नडादित्वात्फक्। द्वीपशब्देन द्वीपस्थो मुनिरुच्यते। अनन्तरापत्येऽप्यस्मिन् गोत्रत्वमारोपात्। 'त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम्'[1] इत्यत्राप्यशब्दो मयडर्थे दृश्यते। तथाऽपा कारणेष्वाप्या. परमाणव इति अत्र प्रत्ययो न दृश्यते। तथा च स्वामी 'आप्यं तु लक्ष्यात्' इति। परिपूर्वोऽयं रक्षणेऽपि। तथा च भवभूति —'पर्याप्नोतु सुकृतं महाभाग.' इति। अयं युजादौ च॥ १४॥

---

१. अ० को० १।९।५।

१६ शक्लृ शक्तौ । शक्नोति । शक्नुवन्ति । शक्नोतु । शक्नुहि । अशक्नोत् । शक्नुयात् । शेषं शक्यतिवत् । लुङि लृदित्त्वादङ् अशकत इति । विद्यासु शिक्षते–'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' इति तङ्, विद्याविषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । शक्तो घट कर्तुम्, शकित इति वा । 'सौनागा कर्मणि निष्ठाया शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन' इतीड्विकल्प । 'विभाषा भावादिकर्मणो' इत्यत्र हरदत्त –'यद्यपि शकि केवलोऽकर्मकस्तथापि तुमुनन्तवाच्यक्रियाविषयत्वे सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयोऽपि दृश्यन्ते। अयं योग शक्योऽवक्तुमिति' इति। शक्यम्–'शकिसहोश्च' इति यत् । शकलम्—'शकिशम्योर्निदित्' इति कलप्रत्यय । शक्र —'स्फायितञ्चि' इति र । शक्लः प्रियवद —'मृशक्यबिभ्य क्लु' इत्यूहित क्लु. ।। १५ ।।

१७ राध साध संसिद्धौ । राध्नोति । राध्नुवन्ति । राध्नुव । राध्नोतु । राध्नुहि । अराध्नोत् । राध्नुयात् । शेषं राध्यतिवत् । हिंसार्थत्वे तु 'राधो हिंसायाम्' इति किति लिटि थलि च सेट्येत्वाभ्यासलोपौ । अपरेधतुः । अपरेधु । अपरेधिथ इत्यादि । तथा सन्यपि 'राधो हिंसाया सन्यच इस्वक्तव्य' इति अच इस्भावेऽभ्यासलोपे 'स्को' इति सलोपे च प्रतिरित्सति इति।। साध्नोति । ससाध । ससाधतु । ससाधिथ । ससाधिव । क्रादिनियमादिड्विकल्पो न भवति, तस्य त्वजन्तविषयत्वात् । साद्धा। सात्स्यति । साध्नोतु । असाध्नोत् । साध्नुयात् । साध्यात् । असात्सीत् । असाद्धाम् । सिषात्सति–-'आदेशप्रत्यययो.' इति षत्वम् । सासाध्यते । सासाद्धि । साधयति । असीषधत्—कालापास्त्वषोपदेशं पठन्ति, तत् षोपदेशलक्षणविरुद्धम् । साधन —ण्यन्तान्नन्द्यादित्वात् ल्यु । साधु.—'कृवापाजि' इत्युण् । मातरि साधु —'साध्वसाधुप्रयोगे सप्तमी वक्तव्या' इति सप्तमी । अनर्चार्थमिदं वार्त्तिकम् । अर्चाया तु 'साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्' इत्येव सिद्धम् । तदस्मादत्र अर्चाग्रहण निपुणार्थं सम्पद्यते । 'साधुर्भृत्यो राज्ञ. इत्यत्र भृत्यापेक्षया षष्ठी, न साध्वपेक्षयेति वाक्यार्थज्ञा आहु' इति कैयटादौ प्रतिपादितम् । अप्रतेरिति वचनात् साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र न भवति । 'अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकम्, तत्रादिग्रहणेन 'लक्षणेत्थम्भूत' इत्यत्र प्रतिना सहोपात्तयो पर्यन्वोर्ग्रहः ।।१६–१७।।

१८ दुनोतिप्रभृतयोऽनुदत्ताः परस्मैपदिन [1] ।

अथ सेट आह—

१९. अशू व्याप्तौ सङ्घाते[2] च[2] । अश्नुते । अश्नुवाते । अश्नुवते । अश्नुषे । अश्नुध्वे । अश्नुवे । अश्नुवहे–'शात्' इति तवर्गस्य श्चुत्वनिषेध. । आनशे । आन-

---

१ 'एते दुप्रभृतय' परस्मैपदिनोऽनुदात्ता स्वादय वृञ्धुञ्वर्जम्' इति मैत्रेय ।

२–२. क्षीरस्वामी न पठति ।

शाते । आनशिषे । आनक्षे । आनशिध्वे, आनड्ढ्वे । आनशिवहे, आनश्वहे । आनशिमहे, आनश्महे—ऊदित्त्वादिड्विकल्प । झलि व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढो क. सि', 'ष्टुना ष्टु.' इति कत्वषत्वे यथायोगम् । 'अत आदे ' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वे तत परस्य 'अश्नोतेश्च' इति नुडागम । अष्टा, अशिता । अक्ष्यते, अशिष्यते । अश्नुताम् । अश्नुष्व । अश्नवै । आश्नुत । आश्नुथा । आश्नुवि । अश्नुवीत । अश्नुवीथा । अश्नुवीय । आशिषि—अशिषीष्ट । अक्षीष्ट । आशिष्ट, आष्ट । आशिषाताम् । आक्षाताम्—'झलो झलि' इति सिज्लोपे षत्वष्टुत्वे । अन्यत्र षत्वे कत्वम् । आशिशिषते—'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' इति नित्यमिट् । आशाश्यते—'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङ् । तत्र ह्यश्नोतेरश्नातेश्च ग्रहणमुक्त पदमञ्जर्यादौ । एवं पारायणादौ आत्रेयमैत्रेयादावपि । यङ्लुकि आष्टि इत्यादि । अटतिवत् प्रक्रिया । अष्ट्वा, अशित्वा । अष्ट, अष्टवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । रशना—'अशे रश च' इति युचि रशादेश । आशु व्रीहिविशेष.—'कृवापाजि' इत्यादिना उण्प्रत्यय. । शीघ्रपर्यायस्त्वयमव्ययम् । श्वशुर.—'शावशेराप्तौ' इति शुशब्दे उपपदे उरन् प्रत्यय । आशुपर्याय शुशब्द । श्वशुर्य—'राजश्वशुराद्यत्' इति अपत्ये यत् । श्वश्रू—'श्वशुरस्यौकाराकारयोर्लोपश्च' इत्युकाराकारयोर्लोप ऊङ्प्रत्ययश्च । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ— 'श्वशुर श्वश्र्वा' इति पक्षे श्वशुरस्य शेष । अक्षरम् - 'अशे' सरन्' इति सरन् प्रत्यय । अष्टन्—'सप्यशूभ्या तुट् च' इति कनिन्, तस्य तुडागमश्च । अष्टौ । अष्टाभि । अष्टाभ्य । अष्टानाम् । अष्टासु । 'अष्टन आ विभक्तौ' इति पक्षे आकार । 'अष्टाभ्य औश्' इति जश्शसोरौभाव । अत्र लघ्वर्थम् 'अष्टन ' इति वक्तव्ये 'अष्टाभ्य ' इति निर्देशादष्टन आत्वपक्षे एवौश्भाव । अयमेव निर्देश आत्वविकल्पे लिङ्गम्, तेनात्वाभावे जश्शसो 'षड्भ्यो लुक्' इति लुकि अष्ट इति भवति । 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इति वचनात् परमाष्टौ इत्यादावप्यौत्त्व भवति । अत्रापि पूर्ववदात्वपक्षे एवौत्त्वम्, तेनानात्वे परमाष्ट इति भवति । आत्वमप्याङ्गिकमिति तत्रापि पूर्ववत्तदन्तविधिर्द्रष्टव्य । अष्टावक्र—'अष्टन सञ्ज्ञायाम्' इत्युत्तरपदे दीर्घ । अष्टाभिर्गोभिर्युक्त शकटम् अष्टागवम्—'गवि च युक्ते, भाषायामष्टनो दीर्घ ' इति दीर्घ । अष्टाविंशति - 'अष्टन संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्यो ' इत्यशीतिवर्जिते सख्यायामुत्तरपदे दीर्घ. । 'बहुव्रीहौ' इति वचनाद् अष्टनवा इत्यत्र न भवति । 'प्राक् शताद्' इति वचनाद् अष्टशतमित्यादावपि न भवति। अष्टमो भाग आष्टम , अष्टम —'षष्ठाष्टमाभ्या ञ च' इति भागे विवक्षिते ञप्रत्ययश्चकारादंश्च । अश्व —'अशुवृषि' इति क्वन् । अश्वाना समूह अश्वीयम्–'केशाश्वाभ्या यञ्छावन्यतरस्याम्' इति छ । अन्यतरस्याग्रहणात्पक्षेऽण्–आश्वम् अश्वस्य निमित्तं सयोग उत्पातो वा आश्विक.–'आर्हाद्' इति ठक् । 'गोद्व्यच.' इति द्व्यच्लक्षणो यत्तत्रैव संख्यापरिमाणाश्वादीनां पर्युदासान्न

भवति । अश्वेनैकाह्नेन गम्यते आश्वीन'—'अश्वस्यैकाहागम ' इति खञ् । अश्वस्यापत्यम् आश्वायन --'अश्वादिभ्य फञ्' इति फञ् । गवाश्वम्—'गवाश्वप्रभृतीनि च' इति नित्यमेकवद्भाव, पूर्वपदस्यावङ् च । अश्वस्यति बडवा—मैथुनमिच्छतीत्यर्थं । क्यचि परत 'अश्वक्षीर' इत्यसुक् । अत्र हि 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' इति पठ्यते । अन्यत्र अश्वीयति । अश्वतर —गर्दभादश्वायामुत्पन्न उच्यते । यस्य वेसर इति नाम । 'वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे' इति ष्टरच् । अश्वशब्दार्थस्य व्यक्तेस्तनुत्वं प्रवृत्तिनिमित्तजातिद्वारकम् । प्रवृत्तिनिमित्त चेहाश्वादन्यस्मिंस्तत्सदृशे जात्यन्तरयोगिनि आरोप्यत इति गौणत्वेन तनुत्वम् । ष्टरच. षित्त्वात्स्त्रियाम् अश्वतरी । अक्ष —'अशेर्देवने' इति सप्रत्यय. । अक्षपरि, अक्षेण न तथा पतित यथा जय इत्यर्थ —'अक्षशलाकासंख्या परिणा' इति तृतीयान्तस्याव्ययीभाव । कितवव्यवहारे चाय समास इष्यते । अक्षि । अक्षिणी—'अशेर्निद्' इति क्सिप्रत्यय । अयमक्षतौ च व्युत्पादित । वक्तव्य चात्र तत्रैवोक्तम् ॥ १८ ॥

२० ष्टिघ आस्कन्दने । कवर्गचतुर्थान्त' । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता । स्तेघिष्यते । स्तिघ्नुताम् । अस्तिघ्नुत । स्तिघ्नुवीत । आशिषि—स्तेघिषीष्ट । अस्तेघिष्ट । तिस्तिघिषते, तिस्तेघिषते । स्तिघित्वा, स्तेघित्वा—'रलो व्युपधाद्' इति कित्त्वविकल्प. । तेष्टिघ्यते । तेष्टेग्धि । स्तेघयति । अतिष्टिघत् । खय शेष' । स्तिघित । स्तिघितवान् ॥ १९ ॥

२१. अशिस्तिघौ[1] उदात्तावनुदात्तेतौ ।

२२. तिक तिग च[2] । चकारादास्कन्दने इत्यनुकृष्यते । तिक्नोति । तितेक । तितेकिथ । तितिकिव । तेकिता । तेकिष्यति । तिक्नोतु । अतिक्नोत् । तिक्नुयात् । आशिषि–तिक्यात् । अतेकीत् । तितिकिषति, तितेकिषति । तेतिक्यते । तेतिकीति, तेतेक्ति । तेकयति । अतीतिकत् । तिक —इगुपधलक्षण क. । तैकायनि — 'तिकादिभ्य फिञ्' इत्यपत्ये फिञ् । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवा.—'तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे' इति बहुषु लुक् ॥ तिग्नोति इत्यादि तिक्नोतिवत् ॥ २०–२१ ॥

षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । ससाघ । सेघतु: । सेघिथ । सेघिव । सघिता । सघिष्यति । सघ्नोतु । असघ्नोत् । सघ्नुयात् । आशिषि—सघ्यात् । असघीत् , असाघीत्—'अतो हलादे ' इति वा वृद्धि । सिसघिषति—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । सासघ्यते । सासघीति, सासग्धि । साघयति । असीषघत् ॥ २२ ॥

२३. ञि धृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । दधृषतु । दधर्षिथ । दधृषिव । धर्षिता । धर्षिष्यति । धृष्णोतु । अधृष्णोत् । धृष्णुयात् । आशिषि–धृष्यात् । अधर्षीत् ।

---

१. क पुस्तके नास्ति । २. 'गतौ च' इत्यपि क्वचित् पाठ' ।

दिधर्षिषति । दरीधृष्यते । दरीधृषीति, दरिधृष्टि, दर्धर्ष्टि—इत्यादि । धर्षयति । अदीधृषत्, अदधर्षत्—उर्ऋद्वा । धृष्य—'ऋदुपधात्' इति क्यप् । दधृक् । दधृषौ—'ऋत्विक्' इत्यादौ निपातनात् क्विनि द्वित्वम् । पदान्ते च कुत्वम् । धृष्णु—'त्रसिगृधि' इत्यादिना धृषे क्नु । धृष्णक् । धृष्णजौ—धृषेश्चेति वक्तव्यम्' इति नजिङ् । दुर्धर्षण.—'भाषाया शासियुधिधृषिमृषिभ्यो युच्' इति युच् । धर्षित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्वाद् गुण । धृष्टो वृषल—'धृषिशसी वैयात्ये' इत्यनिट्त्वम् । 'आदितश्च' इत्यनिट्त्वे सिद्धे वचनमिद नियमार्थम्, तेन वैयात्यादन्यत्र धर्षित इतीड् भवति । भावादिकर्मणोर्न वैयात्ये धृषिरस्तीति तत्र नित्यनिषेधार्थं न भवति । वैयात्यादन्यत्र भावादिकर्मणोर्विकल्प एव भवति । धृष्टम्, धर्षितम् । प्रधृष्ट., प्रधर्षित इति । तत्रेट्पक्षे 'निष्ठा शीङ्' इत्यादिना कित्त्वाभावाद् गुण । ञित्त्वं वर्तमाने क्तार्थम् । धृष प्रसहने इति युजादौ ॥ २३ ॥

२४. दन्भु दम्भे[1] । दम्भो लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठानम् । दभ्नोति—'अनिदिताम्' इति नलोप । ददम्भ । देभतु. । देभु । ददम्भिथ । देभिव—'श्रन्थिग्रन्थिदन्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम्' इति अपितो लिट कित्त्वादनुनासिकलोपे 'दम्भेश्चेति वक्तव्यम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । 'अत एकहल्मध्ये' इति तु न सिध्यति, 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । 'इद च कित्त्वं श्रन्थ्यादीनामपिदर्थं पिदर्थं च' इति सुधाकर । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु 'अपिदर्थम्' इति । न्यासकारस्याप्ययमेव पक्ष । यदाह–'श्रन्थिग्रन्थिप्रभृतीना संयोगान्तानामपितो लिट कित्त्वम्' इति । अपिद्वचनानामेवोदाहरणाद् वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षोऽभिमत प्रतीयते । हरदत्तस्तु 'किमिदं पिदर्थमपिदर्थं वा' इति सन्दिह्य 'अर्थसतत्त्वं देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति' इत्याह । केचित् श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीना वेति पठन्त कित्त्वं विकल्पयन्ति । तन्मते, ददम्भतुरित्याद्यपि भवति । दम्भिता । दम्भिष्यति । दभ्नोतु । अदभ्नोत् । दभ्नुयात् । दभ्यात् । अदम्भीत् । दिदम्भिषति—'सनीवन्त' इतीड्विकल्प' । इडभावे—धिप्सति । धीप्सति—'दन्भ इच्च' इत्यकारस्य इकार ईकारश्च । 'हलन्ताच्च' इति सन. कित्त्वादनुनासिकलोप । अत्र हल्शब्देन जातिराश्रीयते । 'एकाच.' इति भष्भावेन दकारस्य धकार., 'खरि च' इति चर्त्वं भकारस्य पकार' । 'अत्र लोप.' इत्यभ्यासलोप. । अत्रेक्समीपाद्धल. परः सन् भवति । हल्जातेराश्रयणात् जाते. समीपत्वं सन. पूर्वत्व च व्यक्तिद्वारेण । तथा च वार्त्तिकम्—'दन्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्' इति । दादभ्यते । दादम्भि । दम्भयति । अददम्भत् । दम्भित्वा, दब्ध्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प. । दब्ध, दब्धवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । दब्धि—'तितुत्र' इतीण्णिषेध । दभिरिति सौत्रो धातु.।

---

१. 'दम्भने' इति क पुस्तके ।

तस्मात् 'आसुयुवपि' इत्यादौ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् 'पोरदुपधाद्' इति यतोऽपवादे ण्यति दाभ्य ॥ २४ ॥

२५ ऋधु वृद्धौ । ऋध्नोति । ऋध्नोतु । आर्ध्नोत् । ऋध्नुयात् । शेषमृध्यतिवत् । अयमकर्मक सकर्मकश्च । अत्र 'तृप प्रीणने' इति[1] आत्रेयादय पठन्त. तृप्नोति इत्याद्युदाहरन्ति । अमुं न्यासकारादयो नेच्छन्ति । यदाहु —'क्षुभ्नादिषु तृप्नोतीति व्यत्ययेन श्नु ' इति। 'तृप्यतिदृप्यती सृपिम्' इत्यनिट्कारिकासु श्यना निर्देशव्यावर्त्यत्वेन 'तुदादिषु यौ तृपिदृपी, तावुदात्तौ' इति वृत्तिकारेणाभिधानात् सोऽप्यमु नेच्छतीति प्रतीयते । पुरुषकारेऽप्येव प्रतिपादितम्[2] ॥ २५ ॥

२६ छन्दसि । आ गणान्तात् छन्दसीत्यर्थ । अन्यस्तु 'छन्दस्यह व्याप्तौ' इति पठित्वा छन्दोग्रहणमह्नोतिविशेषणं मन्यते, तत् शाकटायनमैत्रेयादयो न सहन्ते ।

२७. अह व्याप्तौ । अह्नोति इत्यादि ॥ २६ ॥

२८ दघ घातने पालने[3] च[3] । दघ्नोति इत्यादि। 'धाराधरा एव धराधराणा निदाघदाघौघविघातदक्षा ' इति । "अत्र 'दघ घातने' इति स्वादि., ततो निदघ्यतेऽनेनेति कृत्वा निदाघशब्द साधु इति पारायणिका" इति सुधाकर, तदपाणिनीयम्, 'संज्ञायामर्घमेघनिदाघावदाघा ' इति न्यङ्क्वादौ पठित्वा दहतेर्घञि व्युत्पादनात् । तथा च तत्र वृत्ति —'अपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहे ' इति ॥२७॥

२९ चमु भक्षणे । चम्नोति इत्यादि ॥ २८ ॥

३० रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ[4] हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति इत्यादि । 'अयं भाषयामपि' इति आत्रेयमैत्रेयादय । प्रयुज्यते च—'इमा हृदि व्यायतपातमक्षिणोत्' 'न तद्यश शस्त्रभृता क्षिणोति[5]' 'पञ्चबाण. क्षिणोति' इति । शाकटायनादयस्तु छान्दसत्वमेवाहु । केचित्तु 'ऋक्षि' इत्येकमजादि च मन्यन्ते । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । केचित्तु दुडमपि पठन्ति दुनुते इति । यदाह दुर्ग — 'तिक तिग षिघ रि क्षि चिरि जिरि दाश् दृ दुड् हिंसायाम्, छान्दसाश्चामी परस्मैभाषा[6] उदात्ता ' इति[6] ॥ २९–३४ ॥

३१ वृत् । स्वादयो वृत्ता इत्यर्थ. ॥

इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमहाराजमहामन्त्रिणा
मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण[7] विरचितायां
माधवीयायां धातुवृत्तौ स्वादय सम्पूर्णा ॥

---

१. मैत्रेयोऽपि पठति । २ दै० पृ० ८२ । ३–३. क्षीरस्वामि मैत्रेयौ पठत ।
४ 'द्रु' इति ख० पुस्तके । ५ रघु० २।४० । ६–६. ख. पुस्तके नास्ति ।
७. ख पुस्तके नास्ति ।

६. तुदादिगणः

१ तुद व्यथने । तुदति । तुदत । तुदन्ति । तुदसि । तुदथ । तुदथ । तुदामि । तुदाव । तुदाम —'तुदादिभ्यः श' इति शब्विषये श । तुदती, तुदन्ती स्त्री, तुदती कुले, तुदन्ती कुले—'आच्छीनद्योर्नुम्' इति शत्रन्तस्य शीनद्योर्नुम्विकल्पः। तुदते । तुदेते । तुदन्ते । तुदसे । तुदेथे । तुदध्वे । तुदे । तुदावहे । तुदामहे । तुतोद । तुतुदतु । तुतोदिथ । तुतुद, तुतोद । तुतुदिव । तुतुदे । तुतुदाते । तुतुदिरे । तुतुदाथे । तुतुदिध्वे । तुतुदे । तुतुदिवहे—क्रादिनियमादिट् । तोत्ता । तोत्स्यति । तोत्स्यते । तुदतु, तुदतात् । तुदताम् । तुदन्तु । तुद, तुदतात् । तुदतम् । तुदत । तुदानि । तुदाव । तुदताम् । तुदेताम् । तुदन्ताम् । तुदस्व । तुदेथाम् । तुदध्वम् । तुदै । तुदावहै । अतुदत् । अतुद' । अतुदम् । अतुदत । अतुदथा । अतुदे । तुदेत् । तुदेताम् । तुदेयु' । तुदे । तुदेयम् । तुदेत । तुदेयाताम् । तुदेरन् । तुदेथाः । तुदेय । तुदेवहि । आशिषि—तुद्यात् । तुद्यास्ताम् । तुत्सीष्ट । तुत्सीयास्ताम्—'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण. । अतौत्सीत् । अतौत्ताम् । अतौत्सी । अतौत्सम्—'वदव्रज' इति वृद्धि । 'झलो झलि' इति सिचो लोप । अतुत्त । अतुत्साताम्, तुतुत्सति, तुतुत्सते—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वम् । तोतुद्यते । तोतुदीति—'नाभ्यस्तस्य' इति गुणनिषेध । तोतोत्ति—लघूपधगुण. । तोदयति । अतूतुदत् । तिलन्तुद —'वातशुनी' इत्यादिना खश् । विधुन्तुद । अरुन्तुद —'विध्वरुषोस्तुद' इति खश् । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम् । 'संयोगान्तस्य' इत्यरुष. सकारस्य लोप. । तोत्त्रम्—'दाम्नी' इत्यादिना करणे ष्ट्रन् । प्रतोद —'हलश्च' इति संज्ञाया करणे घञ् । तुत्त्वा । तुन्न', तुन्नवान्—'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वम् । तुत्थम्—'पातृतुदिवचिसिचिभ्यस्थक्' इति थक् ॥ १ ॥

२. णुद[1] प्रेरणे । प्रणुदते । प्रणुदति इत्यादि तुदिवत् । 'उपर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । नुत्वा । नुत्त, नुन्न' । नुत्तवान्, नुन्नवान्—'नुदविद' इति नत्वविकल्प. । काकुर्जिह्वा सास्मिन्नुद्यते इति काकुद तालु—'घञर्थे कविधानम्' इति क. । पृषोदरादित्वान्नुशब्दलोप., पररूपं च । शोकापनुद —'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदो.' इत्यनयो. कर्मणोरुपपदयो. परिमृजापनुदो. कप्रत्ययः कर्मण्यणोऽपवाद. । अयं च शोकमपनुद्य सुखस्याहर्त्तरि, 'आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' इति वचनात् । यस्तु दु खमेकमपनुदति[2] सुखं नाहरति तत्रापि शोकापनोद इति भवति । 'अयं परस्मैपदिष्वपि पठ्यते, तेनायं भाषायां परस्मैपद्येव' इति वर्द्धमानः ।

---

१. 'नुद' इति धातुप्रदीपे मुद्रितः पाठ । २. 'शोकमप०' ख पुस्तके पाठ ।

स्वामी अपि तथा परस्मपदिष्वेवामुं पपाठ, उभयम् आत्रेयमैत्रेयाद्यनेकव्याख्यान-विरुद्धम्, यदाहु –'उभयपदिषु पठितस्यास्य पुन परस्मैपदिषु पाठ कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थं ' इति ॥ २ ॥

३ दिश अतिसर्जने[1] । दिशति । दिशते । दिदेश । दिदेशिथ । दिदिशिव । दिदिशे । दिदिशिरे । दिदिशिषे । दिदिशिवहे । देष्टा । देक्ष्यति । देक्ष्यते—'व्रश्च'इत्यादिना षत्वे 'षढो कस्सि' इति कत्वम् । दिशतु । दिशताम् । अदिशत् । अदिशत । दिशेत् । दिशेत । आशिषि—दिश्यात् । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षताम् । अदिक्षन् । अदिक्ष. । अदिक्षम् । अदिक्षत । अदिक्षाताम् । अदिक्षथा । अदिक्षि । अदिक्षावहि—'शल इगुधात्' इति क्स., 'क्सस्याचि' इत्यल्लोप । दिदिक्षति, दिदिक्षते—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वम् । देदिश्यते । देदिशीति, देदेष्टि । देशयति । अदीदिशत् । दिक् । दिशौ । दिश —'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विनि 'क्विन्प्रत्ययस्य कु.' इति कुत्वं द्वितीय , पदान्ते तस्य जश्त्व गकार , 'वावसाने' इति चर्त्वं ककार । न च कुत्वस्य जश्त्वे पूर्वत्रासिद्धम्, 'दिगादिभ्यो यत्' इति निर्देशात् । नापि कुत्वं व्रश्चादिना षत्वेऽसिद्धम्, षत्वापवादत्वात्तस्य । प्रतिदिशम्–वीप्सायामव्ययीभाव । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य ' इति टच् समासान्त' । दिशा—'आपं चापि हलन्तानाम्' इति भागुरिवचनाद् टाप् । दिशि भवं दिश्यम्—'दिगादिभ्यो यत्' इति यत् । नामादेश युध्यते—'नाम्न्यादिशिग्रहो'' इति द्वितीयान्ते नाम्न्युपपदे आदिशेर्धातुसम्बन्धे णमुल् । वाक्यं समासो वास्तु । 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति समासो विकल्प्यते । नामादिश्य युध्यते इति क्त्वापि भवति । उक्तं हि—'तृतीयाप्रभृतीनि' इत्यत्र वृत्तौ—'सर्वत्रैवास्मिन् णमुल्प्रकरणे क्रियाभेदे सति वा-सरूपविधिना क्त्वापि' इति । दिष्टम्—क्त. । दैष्टिक.—'अस्तिनास्तिदिष्टं मति'' इत्यस्त्यादिभ्यो मत्युपाधिकेभ्योऽस्येत्यर्थे ठक् । 'प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिरस्ति स दैष्टिक.' इति वृत्ति । एतच्चाभिधानस्वभावाल्लब्धम् । दिष्टि.—संज्ञायां क्तिच् । दिशति तमिति देश —'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ् । प्रादेश —'हलश्च' इति संज्ञाया करणे घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घ. । प्रादेशिनी—णिनिः ॥ ३ ॥

४. भ्रस्ज पाके । भृज्जति । भृज्जसि । भृज्जामि । भृज्जते । भृज्जसे । भृज्जे—शस्य 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारणे पररूपत्वम् 'झला जश् झशि' इति सकारस्य दकारस्तस्य श्चुत्वं जकार. । न च श्चुत्वे दत्वमसिद्धम्; भृज्जतीनामिति निर्देशादिति व्याख्यातार. । यद्वा–जश्त्वस्यासिद्धत्वात्सकारस्यैव श्चुत्वे शकारस्तस्य 'झला जश् झशि' इति जश्त्वेन

---

१. 'अतिसर्जन त्याग ' इति क्षीरस्वामी ।

जकारेऽपि रूप सेत्स्यति । बभर्ज । बभर्जतु । बभर्जुः । बभर्जिथ, बभर्ष्ठ । बभर्जथु । बभर्जिव । बभर्ज । बभर्जाते । बभर्जिरे । बभर्जिषे—इत्यादि । क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प. । 'भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' इत्यार्द्धधातुके रेफोपधयोर्निवृत्ति । रमागमश्च विकल्पेन । आगमेऽकार उच्चारणार्थं । अन्यदा बभ्रज्ज । बभ्रज्जतु । बभ्रज्जु । बभ्रज्जिथ, बभ्रष्ठ । बभ्रज्जथु । बभ्रज्ज । बभ्रज्जिव । बभ्रज्जे । बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे । बभ्रज्जिषे—इत्यादि । भ्रष्टा, भर्ष्टा—रमभावे 'स्कोः' इति सकारस्य लोप । 'व्रश्च' इत्यादिनोभयत्र जकारस्य षत्वे ष्टुत्वम् । भर्क्ष्यति, भर्क्ष्यते । भ्रक्ष्यति, भ्रक्ष्यते—रमभावे 'स्को' इतिसलोप. । सर्वत्र व्रश्चादिषत्वे 'षढो क सि' इति कत्वम् । भृज्जतु । भृज्जताम् । अभृज्जत् । अभृज्जत । भृज्जेत् । भृज्जेताम् । भृज्जेयु । भृज्जेत । भृज्जेयाताम् । भृज्जेरन्—आशिषि भृज्ज्यात् । भृज्ज्यास्ताम्—यासुट. कित्वात्सम्प्रसारणम् । रमागमश्चानेन पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । भर्क्षीष्ट । भर्क्षीयास्ताम् । भ्रक्षीष्ट । भ्रक्षीयास्ताम्—इत्यादि । रमागमतदभावयो सलोपादि पूर्ववत् । अभार्क्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्क्षु अभार्क्षी । अभार्ष्टम् । अभार्ष्ट । अभार्क्षम् । अभ्राक्षीत् । अभ्राष्टाम् । अभ्राक्षु इत्यादि—'वदव्रज' इति वृद्धि' । झलि सिचो लोपे सकारस्याभावात् 'षढो. क सि' इति न भवति । अभर्ष्ट । अभर्क्षाताम् । अभर्क्षा । अभर्क्षाताम् । अभर्ड्ढ्वम् । अभर्क्षि । अभर्क्ष्वहि । अभ्रष्ट, अभ्रक्षाताम्—इत्यादि पूर्ववत् । यथायोगं सलोपषत्वकत्वानि । यत्र न सिचो लोपस्तत्र कात्परत्वात् 'आदेशप्रत्यययो.' इति षत्वम् । बिभर्क्षति, बिभर्जिषति । बिभ्रक्षति, बिभ्रज्जिषति—'सनीवन्त' इत्यादिनेड्विकल्प । तङ्यपि बिभ्रक्षते—इत्यादि चातूरूप्यम् । बरीभृज्ज्यते—आशीर्लिङ्वदत्रापि रोपधलोपात् पूर्वविप्रतिषेधेन सम्प्रसारणमेव भवति । अभ्यासस्योरदत्वे 'रीगृत्वत.' इति रीक् । 'भ्रस्जो रोपधयो' इति लोपोऽभ्यासस्य न भवति, तत्रोपदेशग्रहणानुवृत्ते' । बाभृष्टि इत्यादि । अत्र यङो लुप्तत्वात्तिपा निर्देशाद्वा न सम्प्रसारणम् । अत एव लुका लुप्तत्वादार्धधातुकपरत्वाभावाद् रोपधयोर्लोपोऽपि न भवति । भर्ज्जयति । अबभर्ज्जत् । भ्रज्जयति । अबभ्रज्जत् । भर्ग्यं. । भृज्ज्य'—ण्यति रोपधलोपे 'चजो. कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वम् । लोपाभावे तु जश्त्वात्पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति 'चजो' इति कुत्वेन जकारस्य गकारे पश्चात् सकारस्य जश्त्वे दकार. । भर्ग., भ्रद्ग.—घञ्, पूर्ववत् प्रक्रिया । भर्गस्यापत्यं भार्गायण —'भर्गात्त्रैगर्ते' इति फञ् । त्रैगर्तादन्यत्र 'अत इञ्' इतीञि भार्गि । भृष्ट, भृष्टवान् । भृगु'—'प्रथिम्रदिभ्रस्जा सम्प्रसारणं सलोपश्च' इत्युप्रत्यय सम्प्रसारणसलोपौ च । 'न्यङ्कादीनाञ्च' इति कुत्वम् । भृगोरपत्यं भार्गव —'ऋष्यन्धकवृष्णि' इत्यण् । बहुत्वे भृगव.—'अत्रिभृगु' इत्यादिनाऽणो लुक् । भ्राष्ट्रम्—'भ्रस्जिगमि' इत्यादिना ष्ट्रन् वृद्धिश्च । भर्जते इति शपि ॥ ४ ॥

५ क्षिप प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति—'अभिप्रत्यतिभ्य क्षिप' इति क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदम् । इदञ्च शुद्धे कर्तरीति कर्मकर्तरि तङ् भवति—अभिक्षिप्यते इति । चिक्षेप । चिक्षेपिथ । चिक्षिपिव । चिक्षिपे । चिक्षिपिषे । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति । क्षेप्स्यते । क्षिपतु । क्षिपताम् । अक्षिपत् । अक्षिपत । क्षिपेत् । क्षिपेत । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । अक्षैप्सीत् । अक्षैप्ताम् । अक्षिप्त । अक्षिप्साताम्—'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुण । चिक्षिप्सति । चिक्षिप्सते—'हलन्ताच्च' इति सन कित्वम् । चेक्षिप्यते । चेक्षेपीति, चेक्षेप्ति । क्षेपयति । अचिक्षिपत् । कृत क्षिप्यतिवन्नेया ॥ ५ ॥

६ कृष विलेखने । कृषति । कृषते । चकर्ष । चकर्षतु । चकृषिथ । चकर्ष । चकृषिव । चकृषे । चकृषाते । चकृषिषे—इत्यादि । क्रष्टा, कर्ष्टा । क्रक्ष्यति, कर्क्ष्यति । क्रक्ष्यते, कर्क्ष्यते—झल्यकिति 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इति पाक्षिके अमागमे यणादेश । कृषतु । कृषताम् । अकृषत् । अकृषत । कृषेत् । कृषेताम् । कृषेत । कृषेयाताम् । आशिषि—कृष्यात् । कृक्षीष्ट—'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्नामागम, नापि गुण । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त—'क्सस्याचि' इत्यल्लोप । अजादौ 'शल इगुपधात्' इति क्स । अकार्क्षीत् । अकार्ष्टाम् । अक्राक्षीत् । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत—'स्पृशमृषकृष' इति पक्षे सिच् । झलि तस्य लोप । 'वदव्रज' इति परस्मैपदे वृद्धि. । पूर्ववदमागमविकल्प । आत्मनेपदे तु 'लिङ्सिचौ' इति कित्वान्नामागम । अत एव न गुण. । चिकृक्षति—'हलन्ताच्च' इति सन कित्वान्नामागम., नापि गुण । चरीकृष्यते । चरीकर्ष्टि, चरीक्रष्टि इत्यादि । कर्षयति । अचकर्षत् । अचीकृषत्—उत्र्ह्वा । कृषि –'इक् कृष्यादिभ्य.' इतीक् । कृषीवल —'रज कृष्यासुति' इति मत्वर्थे वलच् । 'वले' इति दीर्घ. । सङ्कर्षण.—नन्द्यादित्वात् ल्यु । कृषक —'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो' इति कुन् । 'सप्तम्या चोपपीड' इत्यत्र 'कर्ष इति कर्षेरिदं ग्रहणं न कृषे.' इति वृत्ति । आत्रेयस्तु 'व्याख्यानमात्रमेतत्, विशेषाभावात्' इति । हरदत्तस्तु विशेषमाह, यदाह—'यद्यप्युभयोरपि विलेखने पाठ, तथापि तौदादिकस्य क्षेत्रविषये विलेखने वृत्ति । तेन क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्य इति तौदादिकात् क्त्वाप्रत्यय एव भवति, न ण्वुल्' इति । न्यासकरोऽपि 'कर्ष इति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणम्' इत्याह ॥ ६ ॥

७ तुदादयोऽनुदात्ता' स्वरितत. ।

अथ [illegible]ऋत्लेट परस्मैपदिनमाह—

८. ऋषी गतौ । ऋषति । प्रार्षति–'उपसर्गादृति' इति वृद्धि । आनर्ष । आनृषतु । आनृषु. । आनर्षिथ । आनृषिव—अभ्यासस्योरदत्वे हलादि. शेषे 'अत आदे.' इति दीर्घ. । 'तस्मान्नुड् द्विहल:' इति नुट् । अर्षिता । अर्षिष्यति । ऋषतु । आर्षत्—

'आटश्च' इति वृद्धि । ऋषेत् । ऋष्यात् । मा भवानर्षीत्—'नेटि' इति न वृद्धि.। अर्षिषिषति—परत्वाद् गुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् 'न न्द्रा' इति रेफस्य न भवति । आर्षयति । आर्षिषत् । अर्षित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम् । ऋष्ट । ऋष्टवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । ऋषभ —'ऋषिवृषिभ्या किद्' इत्यभच् प्रत्यय । आर्षभ्यो वत्स —'ऋषभोपानहोर्ञ्य.' इति विकृतिवाचिन ऋषभशब्दाद्विकृत्यर्थाया प्रकृतौ ञ्य । अत्र ऋषभावस्था विकृति, वत्सावस्था प्रकृति.। ऋषभतर भारवहने मन्दशक्तिरनड्वान्—'वत्सोक्ष' इत्यादिना ष्टरच् । अत्र तनुत्वेन भारवहनाशक्तिरुच्यते । ऋक्ष —'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्य कित्' इति क्स ॥ ७ ॥

९ उदात्त उदात्तेत् ।

षान्तसेडीदित्प्रसङ्गात्तादृशमात्मनेपदिनमाह—

१०. जुषी प्रीतिसेवनयो । जुषते । जुजुषे । जुजुषिषे । जोषिता । जोषिष्यते । जुषताम् । अजुषत । जुषेत । जोषिषीष्ट । अजोषिष्ट । अजोषिषाताम् । जुजुषिषते, जुजोषिषते । जुषित्वा, जोषित्वा —'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । जोजुष्यते । जोजोष्टि । जोषयति । अजूजुषत् । जुष्य —'एतिस्तु' इत्यादिना क्यप् । जुष्ट । जुष्टवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । सजू । सजुषौ । सजुष —सम्पदादित्वात् क्विप् । क्विबन्तस्य सहशब्देन बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सभाव । 'ससजुषोरु' इति पदान्ते रुत्वे 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घ । विद्यमानप्रीतिरित्यर्थ । यस्तु सहार्थे रूढ सजू शब्दस्तस्य 'सजू सहार्थे' इत्यूर्यादिपाठाद्गतित्वनिपातत्वयो 'कुगतिप्रादय' इति समासे ल्यपि सजू कृत्य इति भवति । 'सजूरित्येकवचनान्तस्य पाठात् द्विवचनबहुवचनान्तयोर्न गतित्वं नापि निपातत्वम्' इति आत्रेय । द्विवचनबहुवचनान्तयो. सहार्थे वृत्त्यभावादेव गतित्वं निपातत्व च न भविष्यतीति यत्किञ्चिदेतत् । रूढत्वादेव अमोघान्यासे 'सजू कृत्य सहकृत्येत्यर्थ' इत्युक्त्वा 'जुषतेर्ज्वरतेर्वा क्विपि समानस्य सभाव.' इति व्युत्पत्तेरनियमो दर्शित । जोषम् इति स्वरादिपाठाद् घञि मान्तत्वम्, स्वभावात्क्रियाविषय ॥ ८ ॥

११ ओ विजी भयचलनयो । प्रायेणायमुत्पूर्व । उद्विजते । उद्विविजे । उद्विविजिषे । उद्विजिता । उद्विजिष्यते—'विज इट्' इति इडादेरञ्णित. प्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुण । उद्विजताम् । उदविजत । उद्विजेत । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट । उद्विविजिषते । उद्विजित्वा—क्त्वासनो 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वस्य पाक्षिकत्वेऽप्यस्य 'विज इट्' इति ङित्त्वमिति न गुण । उद्वेविज्यते । उद्वेविजीति, उद्वेवेक्ति । उद्वेजयति । उदवीविजत् । उद्विग्न । उद्विग्नवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । चोः कुत्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । वेगितम् इति घञन्ताद् वेगशब्दादितचि । उद्वेजितम् इति ण्यन्तस्य निष्ठायामिटि । वेवेक्ति, वेविक्ते इति जुहोत्यादौ पृथग्भावे ॥ ९ ॥

१२ ओ लजी ओ लस्जी व्रीडे[1] । लजते । लेजे । लेजिषे । लजिता । लजिष्यते । लजताम् । अलजत । लजेत, लजिषीष्ट—लिङौ । अलजिष्ट । लिलजिषते । लालज्यते । लालजीति, लालक्ति । लाजयति । अलीलजत् । लजित्वा । लग्न । लग्नवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । 'अयं तवर्गपञ्चमादि ' इति चान्द्रा । तन्मतेन नग्ननग्निकाशब्दव्युत्पत्तौ तवर्गादिरयं स्वामिना पठित, न तु स्वमतेन, यदाह—'ओनजी ओनस्जी व्रीडे इति चान्द्रा ' इति । आत्रेयमैत्रेयस्वामिसम्मताकार शाकटायनादय सर्वे यणादिमेवाहु । 'नग्नशब्दस्तु पृषोदरादित्वाद्वयत्ययेन' इति मैत्रेय ॥ लज्जते । ललज्जे । लज्जिता । लज्जिष्यते । लज्जताम् । अलज्जत । लज्जेत । लज्जिषीष्ट । अलज्जिष्ट । अलज्जिषाताम् । अलज्जिषत । लिलज्जिषते । लालज्ज्यते । जश्त्वश्चुत्वे । लालज्जीति । लालक्ति—'स्को ' इति सलोप । लज्जयति । अललज्जत् । लज्जित्वा । लग्न । लग्नवान्—निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्को ' इति सलोप. । लज्जा—'गुरोश्च हल ' इत्यकार । लज्जित इतीतचि । शप्यनयोरपाठ स्वरार्थं—शपि हि 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तं स्यात्, शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं भवति । लजति, लाजति, लञ्जति, लाञ्जति—इति चत्वार शपि भर्त्सने ॥ १०-११ ॥

१३ जुषादय उदात्ता अनुदात्तेत [2] ।

ओदिदुदात्तसोपधप्रम्झात्ताद्दश परस्मैपदिनमाह—

१४ ओ व्रश्चू छेदने । वृश्चति—'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे 'स्तोः श्चुना श्चु ' इति सकारस्य शकार । वव्रश्च । वव्रश्चतु । वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ । वव्रश्चिव—संयोगान्तत्वेन लिट कित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारण न भवति । अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणम् । तच्च तत्रोभयेषाग्रहणसामर्थ्यात् हलादिशेषात्पूर्वं प्रवर्त्तमान सम्प्रसारणं 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति पूर्वस्य निषेधाद्रेफस्य भवति । कृते तु तस्मिन्नुरदत्वे हलादिशेष' । न चेदानी न सम्प्रसारणपरत्वमिति वकारस्य सम्प्रसारणप्रसङ्ग., उरदत्त्वस्याङ्गत्वादङ्गाक्षिप्तप्रत्ययेन परनिमित्तत्वात् 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणपरत्वात् । ऊदित्त्वात्सर्वत्रेड्विकल्प. । क्रादिनियम प्रतिषिद्धविषय इति थल्यपि विकल्प एव भवति । तत्रेडभावे झल्परत्वात् 'स्को.' इति सलोपे व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वम् । व्रष्टा, व्रश्चिता । व्रक्ष्यति । व्रश्चिष्यति—अनिटि सलोपषत्वयो 'षढोः क सि' इति कत्वम् । वृश्चतु । अवृश्चत् । वृश्चेत् । आशिषि—वृश्च्यात् । अव्रश्चीत् । अव्रश्चिष्टाम् । अव्रश्चिषुः । अव्रश्चीः । अव्रश्चिष्टम् । अव्रश्चिष्ट । अव्रश्चिषम्—'नेटि' इति न वृद्धिः । अनिटि तु अव्राक्षीत्—पूर्ववत्सलोपषत्वयो. कुत्वम् । अव्रा-

१. 'व्रीडायाम्' इति क. पुस्तके । २. 'उदात्तेत ' इति ख. पुस्तके अष्ट. पाठ ।

ष्टाम्—'झलो झलि' इति सिचो लोपे प्रत्ययलक्षणेन 'षढो क. सि' इति न भवति, तस्य वर्णाश्रयत्वाद्, वर्णाश्रये च प्रत्ययलक्षणाभावात्। विव्रश्चिषति, विव्रक्षति। वरीवृश्च्यते—'रीगृत्वत' इति रीक्। वाव्रष्टि। वाव्रष्ट—व्रश्चतीति श्तिपा निर्देशाद् डिद्वचनेषु न सम्प्रसारणम्। व्रश्चयति। अववृश्चत्। व्रश्चित्वा—'जॄव्रश्च्यो. क्त्वि' इति नित्यमिट्। 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वान्न सम्प्रसारणम्। वृक्ण, वृक्णवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम्। तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् झल्परत्वेन 'स्को' इति सलोप। 'चो कु' इति कुत्वं च। 'निष्ठादेश षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वक्तव्य' इति व्रश्चादिषत्वे निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् झलपरत्वाभावान्न षत्वम्। व्रस्क्य, व्रस्क—ण्यद्घञौ। 'चजो कु घिण्यतो' इति कुत्वम्। अझलपरत्वात्सलोपो न भवति। वव्रश्च इत्यादौ वकारस्योपदेशसामर्थ्याद्रेफे वलि परतो लोपो न भवति। न च वृश्चतीत्यादौ सम्प्रसारणे वल्परत्वाभावाच्छ्रवणमुपदेशस्य प्रयोजनम्, तत्रापि सम्प्रसारणस्य क्ङित्प्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादस्ति वलिलोपप्रसङ्ग इति। वृक्ष—'स्नुवृश्चिकृत्यृषिभ्य कित्' इति सप्रत्यये षत्वे कुत्वम्, 'स्को' इति सलोपश्च ॥ १२॥

१५ व्यच व्याजीकरणे[1]। विचति–'ग्रहिज्या' इत्यादिना किति सम्प्रसारणम्। विव्याच। विविचतु। विव्यचिथ। विविचथु। विविच। विव्याच, विव्यच। विविचिव—अपितो लिट कित्त्वात्सम्प्रसारणे द्विर्वचनम्। पिति तु 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य। 'व्यचे कुटादित्वमनसि' इत्यञ्णित्प्रत्यये विधीयमानं ङित्त्वम्, 'अनसि' इति पर्युदासेन तत्सदृशे कृतीति हरदत्तादय। तेन थल्युत्तमे णलि च णित्त्वाभावपक्षे नास्ति ङित्त्वं नापि कित्त्वम्, पिल्लिट्त्वादिति न प्रसारणम्। अन्ये तु–प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयन्ते, तेनात्रापि ङित्त्वमस्तीति सम्प्रसारणं मन्यन्ते। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे प्रमाण मृग्यम्, वाक्यभेदप्रसङ्गात्। व्यचिता। व्यचिष्यति। विचतु। अविचत्। विचेत्। आशिषि—विच्यात्। अव्याचीत्। अव्याचिष्टाम्। अव्यचीत्। अव्यचिष्टाम्–'अतो हलादे' इति वा वृद्धि। विव्यचिषति—तासिस्यसिचा सनश्चाकृत्त्वान्न ङित्त्वमिति न सम्प्रसारणम्। प्रसज्यप्रतिषेधवादिनामत्रापि ङित्त्वात्सम्प्रसाणेन भाव्यम्। वेविच्यते। वाव्यचीति, वाव्यक्ति—श्तिपा निर्देशान्न सम्प्रसारणम्। व्याचयति। अविव्यचत्। विचित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वेऽपि क्त्व कृत्त्वाद्व्यचे कुटादित्वमिति ङित्त्वेन सम्प्रसारण गुणाभावश्च। विचित। उरुव्यचा—'गतिकारकपूर्वस्यापि' इत्यसुन्। 'अनसि' इति पर्युदासान्न ङित्त्वम् ॥ १३ ॥

१६ उछि उञ्छे।

1. क्षीरस्वामी 'व्यच सम्भवे। व्यज व्याजीकरणे' इति सूत्रद्वय पठति।

१७ उछी विवासे। उञ्छति। उच्छति इत्यादि भूवादौ व्याख्यातौ ॥१४-१५॥

१८ ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु[1]। ऋच्छति—'छे च' इति तुक्। तुकि यद्वक्तव्यं तत्सर्वं भूवादावृच्छतौ द्रष्टव्यम्। आनर्च्छ। आनर्च्छतु। आनर्च्छुः। आनर्च्छिथ। आनर्च्छिव—'ऋच्छत्यृताम्' इति लिटि गुणः, 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इत्यत्र 'द्विहल्ग्रहणमनेकहल्उपलक्षणमिति नुडागमः' इति हरदत्तादयः। ऋच्छिता। ऋच्छिष्यति। ऋच्छतु। आर्च्छत्। ऋच्छेत्। आशिषि–ऋच्छ्यात्। मा भवानृच्छीत्। आर्च्छिष्टाम्। आर्च्छिषम्। ऋचिच्छिषति—अभ्यासे खयः शेषः। ऋच्छयति। मा भवानृचिच्छत्—'समो गम्यृच्छि' इति सम्पूर्वादकर्मकात्तङ्। समृच्छते। समानर्च्छे। समृच्छिता। समृच्छिष्यते। समृच्छताम्। समार्च्छत। समृच्छेत। आशिषि—समृच्छिषीष्ट। समार्च्छिष्ट। ऋच्छित्वा। ऋच्छितः। ऋच्छितवान्। ऋच्छाञ्चकार इति प्रयोगः 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययान्तादृच्छशब्दात्कर्मणि द्वितीयायाम्, न त्वामि, यतः 'अनृच्छः' इत्याम्निषिध्यते ॥ १६ ॥

१९ मिछ उत्क्लेशे। उत्क्लेशः पीडा। मिच्छति। मिमिच्छ। मिमिच्छतुः। मिच्छिता। मिच्छिष्यति। मिच्छतु। अमिच्छत्। मिच्छेत्। आशिषि—मिच्छ्यात्। अमिच्छीत्—अन्तरङ्गत्वापूर्वं तुगिति न लघूपधगुणः। वृद्धिस्तु 'नेटि' इति निषिध्यते। मिमिच्छिषति, मेमिच्छ्यते। मेमिच्छीति, मेमेष्टि। मिच्छयति। अमिमिच्छत् ॥ १७ ॥

२० जर्ज चर्च[2] झर्झ परिभाषणसन्तर्जनयोः[3]। जर्जति। जजर्ज ॥ चर्चति। चर्चिका—सञ्ज्ञायां क्वुन्, ण्वुल्वा ॥ झर्झति। जझर्झ। जर्जरः, झर्झरः—बाहुलकाद् अरन्नन्तौ। 'आद्यन्तावपि चान्तौ' इत्येके[4]। चर्चतिझर्झत्योः शपि पाठः स्वरार्थः इत्युक्तम् ॥ १८–२० ॥

२१ त्वच संवरणे। त्वचति। तत्वाच। त्वचिता। त्वचिष्यति। त्वचतु। अत्वचत्। त्वचेत्। त्वच्यात्। अत्वाचीत्, अत्वचीत्—'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः। तित्वचिषति। तात्वच्यते। तात्वचीति, तात्वक्ति। त्वाचयति। अतित्वचत्। त्वचः—पचाद्यच्। त्वचं गृह्णाति त्वचयति—'सत्यापपाश' इत्यादिना णिच्। अत्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः। अतत्वचत् इत्यत्राग्लोपित्वादभ्यासस्येत्त्वं न। त्वक्—'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्विप्। वाक्त्वचम्—'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति टच् ॥ २१ ॥

२२ ऋच स्तुतौ। ऋचति इत्यादि ऋच्छतिवत्। अर्च्यम्—ण्यति 'यजयाचरुचप्रवचर्चश्च' इति कुत्वनिषेधः। अत एव कुत्वनिषेधाज्ज्ञापकादृदुपध-

१ 'गतिप्रलयेन्द्रिय०' ख पुस्तके पाठः। 'इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः' इति क्षीरस्वामी।
२, 'चर्छ' इति स्वामी। ३, परिभाषणे' इति स्वामी। ४, मैत्रेयादयः।

घलक्षण क्यन्न भवति। ऋक्—पूर्ववत्क्विप्। ऋचो व्याख्यानम् आर्चिकम्—'द्वयजृद्ब्राह्मण' इत्यादिना भवव्याख्यानयोष्ठक्। ऋचोऽर्धम् अर्धर्चम्—'अर्धं नपुंसकम्' इत्येकदेशिनार्धशब्दस्य षष्ठीसमास.। 'ऋक्पूरब्धू' इत्यादिनाऽकार समासान्त। 'अर्धर्चा पुंसि च' इति पुंनपुसकयोरयम्। अनृचो माणवको ज्ञेय। 'बह्वृचश्चरणाख्यायाम्' इति विशेषे अकारप्रत्ययस्य स्मरणाद् अनृक्क साम, बह्वृक्क सूक्तम्—इत्यादौ शेषलक्षण कबेव भवति। ऋक् च साम च ऋक्सामे—'अचतुर' इत्यादिना द्वन्द्वेऽच् समासान्त। 'नस्तद्धिते' इति साम्नष्टिलोप ॥२१॥

२३ उब्ज आर्जवे। अयमुपध्मानीयोपध इति केचित्। तथा च 'हृयवरट्' इत्यत्र वार्त्तिकम्—'अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे' इति। अत्र भाष्यम्—'शर्षु चोपदेश. कर्तव्य। किं प्रयोजनम्? जश्भावषत्वे। उब्जिरयमुपध्मानीयोपध. पठ्यते, तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता, उब्जित्वा, उब्जितुम्, उब्जितव्यम् इत्येतद्रूपं यथा स्यात्' इति। 'शर्षु जश्भाव' इत्यस्यायमभिप्राय —शर्षु उपदेशात् झल्त्वाज्जश्त्वमिति। पुनश्च भाष्यम्–'यद्युपध्मानीयोपध पठ्यते, जश्त्वे उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति' इति। जश्त्वस्यासिद्धत्वादुपध्मानीयादेर्द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वेनोपध्मानीयस्य बत्वे उबिब्जिषतीति स्यादिति भाव। तथा च कैयटे अपि–"द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वमसिद्धम्, अथापि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति सिद्धं सर्वथोबिब्जिषति" इति। किं च अभ्युद्ग समुद्ग इति च न सिध्यत। यद्यपि गमेरुपसर्गाड्डेऽपि सिद्धयतस्तथाप्यस्माद्घञि कृते उपध्मानीयस्य च जश्त्वे अभ्युब्ज समुब्ज इत्यपि स्याताम्, तदर्थम् 'उपध्मानीयस्य च' इति वार्त्तिकेन कवर्गे परत उपध्मानीयस्य सकारो विधेय स्यात्। तस्मिन् हि जश्त्वेन दत्व भविष्यति। तस्मादयं दोपध. पठितव्य। उक्तं च भाष्ये "यद्ययं दोपध, का रूपसिद्धि.? उब्जित्वा उब्जितुम्, उब्जितव्यम् इति। असिद्धे भ उब्जे। इदमस्ति 'स्तो. श्चुना श्चु' इति, ततो वक्ष्यामि 'भ उब्जे', उब्जे श्चुना सन्निपाते भो भवति" इति। ततश्च 'न न्द्रा.' इति निषेधे भत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारवर्जस्य द्विर्वचने पश्चाद्बत्वे उब्जिजिषतीतीष्टसिद्धि.। न चास्ति 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति, 'नन्द्रा' इत्यस्य द्विर्वचननिषेधरूपत्वात्। न चास्त्यभ्युद्ग समुद्ग इत्यत्र भत्वस्य प्रसङ्ग., तस्य कुत्वे पूर्वत्रासिद्धत्वात्, कृते चास्मिन् चवर्गयोगाभावात्। अपरे तु बकारोपधं पठन्त. 'नन्द्रा.' इत्यत्र बकारस्यापि प्रतिषेधमुपसङ्ख्क्षते, तेषामभ्युद्ग इत्यादौ दत्वमपि वक्तव्यम्। उब्जति। उब्जाञ्चकार। उब्जिता। उब्जिष्यति। उब्जतु। औब्जत्। उब्जेत्। आशिषि—उब्ज्यात्। औब्जीत्। उब्जयति। मा भवानुब्जिजत्। न्युब्जिता शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्जो रोगविशेष.—'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो.' इति घञि कुत्वाभावो निपात्यते। ओज.—'उब्जेर्बलोपश्च' इत्यसुनि बलोपो गुणश्च निपात्यते। ओजायते—'कर्त्तु. क्यङ् सलोपश्च' इति

क्यङ्सलोपौ । अत्रानुवृत्तस्य वाग्रहणस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्नित्योऽत्र सलोप । ओजसाकृतम्—'ओजस्सहोम्भस्तमस तृतीयाया ' इत्यलुक् ॥ २३ ॥

२४ उद्झ उत्सर्गे । अयमपि दोपध । जश्त्व तु लाक्षणिकम् । उज्झति इत्यादि पूर्ववत् । उद्ध्यो नद —'भिद्योद्ध्यौ नदे' इति कर्तरि क्यपि झकारस्य दकारो निपात्यते ॥ २४ ॥

२५ लुभ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लुलोभ । लोभिता, लोब्धा—'तीषसह' इतीड्विकल्प. । लोभिष्यति । लुभतु । अलुभत् । लुभेत् । लुभ्यात् । अलोभीत् । लुलुभिषति, लुलोभिषति । लुभित्वा, लोभित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प । लोलुभ्यते । लोलोब्धि । लोभयति । अलूलुभत् । विलुभिता केशा —'लुभो विमोहन' इति क्त्वानिष्ठयोनित्यमिट् । गार्ध्ये तु लुभ्यति इति गतम् ॥ २५ ॥

२६ रिफ कत्थन[1]युद्धनिन्दा[2]हिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ इत्यादि लुभिवत् । क्त्वाया 'रलो व्युपधात्' इति न कित्त्वविकल्प' । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यत्र नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि स्यात्किं नोपधग्रहणेन ! न च ऋफ ऋम्फ हिंसायामित्यृकारोपधो व्यावर्त्य, त्रैशब्द्यं हि न साध्यम्—रिफित्वा, रिम्फित्वा, अर्फित्वा—इति, एतच्च सत्यसति नोपधग्रहणे भवत्येव । सति तावन्नोपधस्य 'न क्त्वा सेड्' इति प्रतिषेधे सति अर्फित्वा इति भवति । नोपधस्य त्वस्मिन् विकल्पे रिफित्वा रिम्फित्वा इति । असत्यपि नोपधस्य ग्रहणे, सर्वत्रास्मिन्विकल्पे प्रवृत्तेऽपीदमेव रूपत्रय भवति। 'रिह इति द्रमिडा ' इति स्वामी । अनिट्कारिकासु वामनश्च—'रिहिलुही धातुषु न पठ्येते, कैश्चिदभ्युपगम्येते' इति । अत्र न्यासे 'कैश्चिदित्यापिशलिप्रभृतिभि ' इति । तस्मात्तावपि स्त एव । प्रयुज्यते च 'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति' इति ॥ २६ ॥

२७ तृप तृन्फ तृप्तौ । 'आद्य प्रथमान्त ' इति वामन । यदाह—'तृप्यतिदृप्यती सृपिम्' इत्यनिट्कारिकाया श्यना निर्देशस्य व्यावर्त्यं दर्शयन् 'तुदादिषु यौ तृपिदृपी द्वावुदात्तौ' इति । आत्रेयमैत्रेयादयस्तु द्वितीयान्तं पठित्वा 'प्रथमान्तं वामन पठति' इत्याहु । तृपति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति । तृपतु । अतृपत् । तृपेत् । तृप्यात् । अतर्पीत्—'स्पृशमृशकृष' इति सिचो विकल्पनमङपवाद इति पौषादिकस्यैव । तितर्पिषति । तरीतृप्यते । तर्तर्प्ति । तर्पयति । अतीतृपत्, अततर्पत्—उर्ऋद्वा । तर्पित्वा । तृपित । तृप्त्वा । तृप्त —इति तृप्यते. ॥ तृम्फति—शस्य ङित्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'शे तृम्फादीनाम्' इति नुमागम । 'येऽत्र सानुषङ्गा. पठ्यन्ते ते तृफादय ' इति वृत्ति । प्रकारवाच्यादिशब्द । 'प्रकारश्च

---

१. 'ऋह' इति क्षीरस्वामी । २. क्षीरस्वामी न पठति ।

सादृश्यम्, तच्च नकारानुषक्ततया' इति हरदत्त । ततृम्फ । तृम्फिता । तृम्फिष्यति । तृम्फतु । अतृम्फत् । तृम्फेत् । आशिषि तृफ्यात्—यासुट कित्त्वान्नस्य लोप. । अतृम्फीत् । तितृम्फिषति । तरीतृफ्यते—'रीगृत्वत' इति रीक् । तरीतृम्फति । तृम्फयति । अततृम्फत् । तृफित्वा, तृम्फित्वा । तृफित —क्त्वाया 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इति कित्त्वविकल्पनात्पक्षे नलोप ।। २७–२८ ।।

२८. तुप तुन्प तुफ तुन्फ हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति—इत्यादि पूर्ववत् । एषा भूवादौ पाठः स्वरार्थं इति तत्रैवोक्तम् ।। २९–३२ ।।

२९ दृफ दृन्फ उत्क्लेशे । 'प्रथम प्रथमान्त' इति वामन । तत्तृप्यतावुपपादितम् । अन्ये-'द्वितीयान्त' इति । दृफति । दृम्फति—इत्यादि ।। ३३–३४ ।।

३० ऋफ ऋन्फ हिंसायाम्[1] । ऋफति । आनर्फ । आनृफतु ।। ऋम्फति । ऋम्फाञ्चकार । अर्पिफिषति—सनि गुणे 'न न्द्रा' इति रेफवर्जितस्य द्विर्वचनम् । ऋम्पिफिषति—इत्यत्राप्यनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वान्नकारवर्जितस्य द्विर्वचनम् । अर्फित्वा, ऋम्फित्वा—इत्यादि पूर्ववत् ।। ३५–३६ ।।

३१ गुफ गुन्फ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ—इत्यादि ।।३७–३८।।

३२ उभ उन्भ पूरणे । उभति । उवोभ । ऊभतु.—'अभ्यासस्यासवर्णे' इति गुणविषये उवङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घ । उम्भति । उम्भाञ्चकार इत्यादि । उभौ—इगुपधात्क. । नित्यं द्विवचनान्त । सर्वादित्वात्सर्वनामत्वम् । तत्कार्याणि 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इत्यादीनि यथासम्भवं नेयानि । उभाववयवावस्य उभयो मणि—'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति तयपि तस्य 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्ययजादेश उदात्त. । उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि । उभाहस्ति, उभयाहस्ति । उभापाणि, उभयापाणि । उभाबाहु, उभयाबाहु—'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति बहुव्रीहाविच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । उभाबाहु, उभयाबाहु—इत्यत्रैव निर्देशादिचो लोप । 'प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वादव्ययीभावत्वादव्ययत्वम्' इति न्यासे । "द्विदण्ड्यादिगणपाठादेवैषा साधुत्वे सिद्धे 'द्विदण्ड्यादिभ्यश्च' इति सूत्रमिजन्तत्वविज्ञानार्थमिति, तस्य च प्रयोजनमव्ययीभावसंज्ञा" इति हरदत्तादय. । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इजिति पठ्यते, एते च समुदायनिपातनात्तदर्थविशेषे एवावतिष्ठन्ते, तथा च वृत्ति —द्विदण्डि प्रहरति, द्विमुसलि प्रहरति । एवमुभाञ्जलीत्यादीनामपि प्रहारोऽन्यपदार्थ । केनोभ्यते इति कुम्भ —कर्मणि घञ् । अयस्कुम्भ —'अत कृकमिकसकुम्भ' इति विसर्जनीयस्य स । अत एव 'कुम्भ' इति निर्देशात्कशब्दाकारस्य लोपः, पररूपं वा । कुम्भी—गौरादित्वात् 'जातेरस्त्री' इति ङीष् । अयस्कुम्भी—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्वम् । कुम्भीव नासिकाऽस्य कुम्भीनस —'अञ् नासिकाया. संज्ञायाम्' इत्यादिना नासिकाया नसादेशोऽच् प्रत्ययश्च ।। ३९–४० ।।

---

१. सूत्रमिद क्षीरस्वामी 'तृप...' (२७ सू०) इत्यत पूर्वमेव पठति ।

३३ शुभ शुन्भ शोभार्थे । शुभति । शुम्भति—इत्यादि ।। ४१-४२ ॥

३४ दभी ग्रन्थे। दभति इत्यादि। ईदित्वान्निष्ठायामनिट्त्वम्—दब्ध। अयमनिदित् चुरादौ ॥ ४३ ॥

३५. चृती हिंसाग्रन्थनयो । चृतति । चचर्त । चचृततु । चचर्तिथ । चर्तिता । चर्तिष्यति, चर्त्स्यति । चृततु । अचृतत् । चृतेत् । चृत्यात् । अचर्तीत् । चरीचृत्यते । चरीचर्ति । चरीचृत । चर्तयति । अचीचृतत्, अचचर्तत्—उर्त्रृद्वा । चृत । चृतवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वे सिद्धेऽस्येदित्त्वेन तस्यानित्यत्वज्ञापनाद्भावित इति सिद्ध इति मैत्रेय । स्वामिकाश्यपौ तु 'इदित्त्व चरीचृत्त चरीचृत्तवान् इति यङ्लुगन्तान्निष्ठायामनिट्त्वार्थम्' इति ॥ ४४ ॥

३६ विध विधाने । विधति । विवेध । वेधिता । वेधिष्यति । विधतु । अविधत् । विधेत् । विध्यात् । अवेधीत् । विविधिषति, विवेधिषति । विधित्वा, वेधित्वा । वेविध्यते । वेवेद्धि । वेधयति । अवीविधत्—'रलो व्युपधात्' इति क्त्वासनो. कित्त्वविकल्प । विधिशब्दमस्मान्मैत्रेय आह । समर्थसूत्रे भाष्यम्—'विधिरिति कोऽय शब्द ? विपूर्वाद्धाञ कर्मसाधन इकारे' इति । अत्र कैयटे—'विध विधाने इत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थं विपूर्वाद्धाञ' इत्युक्तम् । स्वरे चानयोर्भेद., इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात्, किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्, तस्यैव प्रयोगार्थमेवमुक्तमिति ॥ ४५ ॥

३७ जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्तमेके[1] पठन्ति । दृश्यते च—वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति' इति । जुडति । जुजोड । जोडिता । जोडिष्यति । जुडतु । अजुडत् । जुडेत् । जुड्यात् । अजोडीत् । जुजुडिषति, जुजोडिषति । जोडित्वा, जुडित्वा । जोजुड्यते । जोजुडीति, जोजोड्टि । जोडयति । अजूजुडत् । जुडितः । अयं बन्धने ङित्त्वार्थं कुटादौ पठिष्यते । प्रेरणे चुरादौ ॥ ४६ ॥

३८ मृड सुखने । मृडति । ममर्ड । मर्डिता । मर्डिष्यति । मृडतु । अमृडत् । मृडेत् । मृड्यात् । अमर्डीत् । मिमर्डिषति । मरीमृड्यते । मरीमर्ड्टि । मर्डयति । अमीमृडत्, अममर्डत्—उर्त्रृद्वा । मृडित्वा । मृडित.—'मृडमृध' इति क्त्वाया. कित्त्वम् । मृड —इगुपधलक्षण क । मृडानी—'इन्द्रवरुण' इति ङीषानुकौ । मृडीक सुखम्—मृडे. कीकन् । अय क्र्यादौ च ॥ ४७ ॥

३९. पृड च । पृडति इत्यादि मृडवत् ॥ ४८ ॥

४०. पृण प्रीणने । पृणति । पपर्ण इत्यादि । लोकम्पृण —मूलविभुजादित्वात्क । 'लोकस्य पृणे' इति मुम् ।

वृण इति दन्त्योष्ठ्यादिरप्यत्र पठितव्य. । तथा च भाष्यम्—'धात्वन्तरं पृणिवृणी' इति । 'धात्वन्तरम्' इति 'तौदादिकावित्यर्थ' इति कैयटे ॥ ४९ ॥

१. क्षीरस्वामिप्रभृतयः ।

४१ मृण हिंसायाम् । मृणति । ममर्ण । मर्णिता इत्यादि । मृणालम्—बाहुलकादालच्, गुणाभावश्च ॥ ५० ॥

४२ तुण कौटिल्ये । तुणति । तुतोण । तोणिता इत्यादि । तूण पूरणे इति दीर्घोपध आकुस्मीय ॥ ५१ ॥

४३ पुण कर्मणि शुभे[1] । पुणति इत्यादि । निपुण —इगुपधलक्षण क । पितरि निपुण –'साधुनिपुणाभ्याम्' इति तद्युक्तात्सप्तमी । अप्रतीत्यपनीय 'अप्रत्यादियोग इति वक्तव्यम्' इत्युक्तम् । प्रत्यादयश्च प्रतिपर्यनव इति पाणिनिनोक्ता [2]। तेन तैर्योगे द्वितीयैव—पितर प्रति निपुण इत्यादि । आचारनिपुण —'पूर्वसदृश' इत्यादिना तृतीयासमास । नैपुण्यम्—ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । षित्त्वात् ङीप् । नैपुणी—'हलस्तद्धितस्य' इति यलोप. । नैपुणम्—युवादित्वादण् । अनिपुण — तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । तस्येदम् आनैपुणम्, अनैपुणम्—'नञ. शुचि' इत्यादिना-पूर्वपदस्य वा वृद्धि , उत्तरपदस्य तु नित्या ॥ ५२ ॥

४४ मुण प्रतिज्ञाने ।

४५ कुण शब्दोपकरणयो । मुणति ॥ कुणति इत्यादि । कोण वीणादिवादनम्-'हलश्च' इति घञ् । आमन्त्रणे अयं कथादि दीर्घोपध । संकोचने आकुस्मीय ॥ ५३–५४ ॥

४६ शुन गतौ । शुनति इत्यादि । शुनक —औणादिक क्वुन् ॥ ५५ ॥

४७. द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । द्रुणति । द्रुण खर्जूर –इगुपधलक्षण. क । द्रुणी कच्छपी—गौरादित्वान् ङीष् । द्रोण'—पचाद्यच् । द्रोणी—पूर्ववन्ङीष् । द्रोणस्य गोत्रमपत्यं द्रौणि , द्रौणायन —'द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्' इति फगिञौ । द्रोणं पचतीति द्रौणी, द्रौणिकी—'तत्पचतीति च द्रोणादञ् च' इत्यञ्ठञौ । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति—'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति तृतीया । 'अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति' इति कैयटे । द्वयोर्द्रोणयो. समाहारो द्विद्रोणम्—पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभाव ॥ ५६ ॥

४८. घुण घूर्ण भ्रमणे । घुणति ॥ घूर्णति इत्यादि । घोणते । घूर्णते इति शपि ॥ ५७–५८ ॥

४९. षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । सुषुरतु —'आदेशप्रत्यययो.' इति प्रकृते षत्वम् । सोरिता । सोरिष्यति । सुरतु । असुरत् । सुरेत् । सूर्यात्—'हलि च' इति दीर्घ । असोरीत् । सुसुरिषति—'स्तौतिण्योरेव' इत्यषत्वम् । सोषूर्यते । सोषोर्त्ति । सोरयति । असूषुरत् । सुरन्तीति सुरा —इगुपधलक्षण क ॥ ५९ ॥

५० कुर शब्दे । कुरति इत्यादि । कूर्यात् इत्यत्र 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भकुर्छुराम्' इति न निषेध., करोतेस्तत्र ग्रहणमिति व्याख्यातृभिरभिधानात् ॥ ६० ॥

---

१. 'शब्दे च' इति क्षीरस्वामी । २. 'लक्षणेत्थम्' (१।४।९०) इति सूत्रे इति शेष ।

५१ खुर च्छेदने[1]। 'खण्डने च' इति मैत्रेय । खुरति। खुर –इगुपधलक्षण क. । कल्याणखुरा—'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति ङीष 'न क्रोडादिबह्वच' इति निषेध'। खुरण —'खुरखराभ्या नस्वक्तव्य' इति नासिकाया नस्भाव. । 'अञ् नासिकाया. संज्ञायाम्' इत्येव सिद्धे वार्त्तिकमचो निवृत्त्यर्थम्। पक्षेऽच् प्रत्ययोऽपीष्यते' इति वृत्ति । तेन खुरणस इत्यपि भवति ॥ ६१ ॥

५२ मुर परिवेष्टने। मुरति । मुर —पूर्ववत्क । मुरी—गौरादित्वान्ङीष् ॥६२॥

५३ क्षुर विलेखने[2]। क्षुरति । क्षुरम्—पूर्ववत्क ॥ ६३ ॥

५४ घुर भीमार्थशब्दयो । घुरति । घोर —पचाद्यच् । 'अकर्तरि च कारके' इति घञ् वा । घुर्घुर —पूर्ववत्क. । 'कृञादीना के द्वे भवत' इति द्वित्वम् । पृषोदरादित्वान्न हलादि' शेष. ॥ ६४ ॥

५५ पुर अग्रगमने । पुरति । पुरम्–पूर्ववत्क' । पुरी–गौरादित्वान् ङीष् ॥६५॥

५६. वृहू उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिरयम् । तथा हि 'मूलमस्यावर्हि' 'सक्थ्या वृहत्', 'मा मे बलं विवृह' इति प्रयुज्यते । अन्ये तु बकारादि पठन्ति । वृहति । ववर्ह । ववृहतु । ववर्हिथ । ववर्ढ—ऊदित्वादिड्विकल्प. । झलि–'हो ढ', 'झषस्तथोर्धोऽध', 'ष्टुना ष्टु.', 'ढो ढे लोप.' । वर्हिता, वर्ढा । वर्हिष्यति, वर्क्ष्यति—'षढो कस्सि' इति षत्वम् । वृहतु । अवृहत् । वृह्यात् । अवर्हीत् । अवर्हिष्टाम् । अनिट्पक्षे 'शल इगुपधाद्' इति क्स —अवृक्षत् । अवृक्षताम् । विवर्हिषति, विवृक्षति—'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुण । वरीवृह्यते । वरीवृहीति, वरीवर्ढि इत्यादि । वर्हयति । अवीवृहत्, अववर्हत्—उऋद्वा । वर्हित्वा, वृढ्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वमिटि । वृढ । वृढवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट् । 'ढ्रलोपे' इति दीर्घ पूर्वाण इत्यत्र न भवति । बर्हति बृहति इति वृद्धौ शपि । वर्हते इति तत्रैव प्राधान्ये । तत्र एते ओष्ठ्यादय ॥ ६६ ॥

५७ तृहू स्तृहू[3] तृन्हू हिंसार्था[4] । तृहति । ततर्ह ॥ स्तृहति । तस्तर्ह–'शर्पूर्वा खय' । तर्हिता, तर्ढा । स्तर्हिता, स्तर्ढा इत्यादि वृहतिवत् । तरीष्टृह्यते । तरीष्टर्ढि—'आदेशप्रत्यययो' इति प्रकृते. षत्वम् । तिस्तर्हिषति, तिस्तृक्षति इत्यत्र तु 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । तृंहति–शस्य ङित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोप । ततृह । ततृहतु । ततृहिथ, ततृण्ढ—धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे परसवर्णो णकार' । तृंहिता, तृण्ढा । तृंहिष्यति, तृङ्क्ष्यति । तृंहतु । अतृंहत् । तृंहेत् । तृह्यात्—यासुट कित्त्वान्नलोप. । अतृंहीत् ।

---

१ 'क्षुर खुर विलेखने' इति क्षीरस्वामी ।
२ क्षीरस्वामी सूत्रमिदं न पठति ।
३. 'स्तृहू स्तृन्हू' इति क्षीरस्वामी ।
४ 'हिंसायाम्' इति क्षीरस्वामी ।

६३ चल विलसने[1] । चलति इत्यादि । चलयति इति कम्पने घटादित्वात् । ज्वलादिपठितस्यापीह पाठे प्रयोजनमुञ्छतीत्यादिवत्स्वर । तत्र पाठ कर्त्तरि णविकल्पार्थ —चल , चाल इति । आत्रेयस्तु तिलादित्रयमिह न पठति ॥ ७५ ॥

६४ इल स्वप्नक्षेपणयो । इलति । इयेल । ईलतु । गुणविषये 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । एलिता । एलिष्यति । इलतु । ऐलत् । इलेत् । इल्यात् । ऐलीत् । ऐलिष्टाम् । ऐलिष्यत् । एलिलिषति—गुणे कृते द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । इला पृथिवी—इगुपधलक्षण क , टाप् । इल प्रेरणे चुरादौ ॥ ७६ ॥

६५ विल सवरणे । दन्त्योष्ठ्यादि । विलति । आविलम् । वेलति इति वेले शपि गतम् । कल विल क्षेपे इति चुरादौ ॥ ७७ ॥

६६ बिल भेदने । बिलति । बिलम्—क । बेलति इति शपि । 'अयं चुरादौ च' च' इति आत्रेय. । मैत्रेयस्त्वत्रैव पपाठ, नान्यत्र । ओष्ठ्यादिरयम् ॥७८॥

६७ णिल गहने । प्रणिलति—'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । निनेल । नेलिता इत्यादि ॥ ७९ ॥

६८ हिल भावकरणे[2] । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । हिलति । जिहेल इत्यादि ॥ ८० ॥

६९ शिल षिल उञ्छे । आद्यस्तालव्यादि , इतरो मूर्धन्यादि' । शिलति ॥ सिलति । सिषेल—'आदेशप्रत्यययो.' इति प्रकृते षत्वम् । सेलति इति 'शपि' इति आत्रेय. ॥ ८१ ॥

७० मिल श्लेषणे[3] । मिलति इत्यादि । मिल इति स्वरितेदग्रे भविष्यति । तस्येह पाठे प्रयोजनं कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदम् ॥ ८२ ॥

७१ लिख अक्षरविन्यासे । लिखति । लिलेख । लेखिता । लेखिष्यति । लिखतु । अलिखत् । लिखेत् । आशिषि—लिख्यात् । अलेखीत् । लिलिखिषति, लिलेखिषति । लिखित्वा, लेखित्वा । लिखित , लिखितवान् । लेखन । लेखनी—टित्त्वान् ङीष् । रेखा, लेखा—भिदादिपाठादङि गुणे लकारस्य वा रेफादेश । हृल्लेख —कर्मण्यण्, 'हृदयस्य हृल्लेख' इति हृद्भाव. । 'लेख' इत्यणन्तस्य ग्रहणाद्घञन्ते लेखे उत्तरपदे हृदयस्य हृद्भावे सिद्धे पुनर्लेखोपादानम् 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न व्याप्रियते' इति ज्ञापनार्थम्, न तु घञन्तस्यापि ग्रहणार्थमिति प्रागप्युक्तम् । दन्तलेखक —'नित्यं क्रीडाजीविकयो ' इति समास । अत्र केचित्—'गाङ् कुटादिभ्य'' इत्यत्र कुटस्यादि , कुटआदिर्येषामित्येकदेशवृत्त्या बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्द्वयोरप्याश्रयणात् 'लिखितुं विश्वसृजोऽपि शक्तिहानि.', 'स्वयमेव

---

1 विकसने' इति मैत्रेय: । २. 'हावकरणे' इति क्षीरस्वामिमैत्रेयौ ।
३. क्षीरस्वामी दुर्गमतेनेद सूत्र पठति ।

लिखिष्यते' इति समर्थयन्ते, तेषा लेखिता इत्यादौ सर्वत्राञ्णित्प्रत्यये गुणाभावात् लिखिता इत्यादि स्यात् । तच्च 'रलो व्युपधात्' 'ईश्वरेतोसुन्' इत्यत्र वृत्तौ लेखित्वा, लिखित्वा, लिलेखिषति, लिलिखिषति, विलेखितुम् इति दर्शनाद् 'आलेखने' इति निर्देशाच्च नार्हम् । हरदत्तश्च तत्पुरुषपक्षस्य दूषणत्वेन क्त्वासनोर्गुणदर्शनम् 'आलेखने' इति निर्देशं चाह । वर्द्धमानोऽपि 'आलेखने इति निर्देशात्तत्पुरुषपक्षो दुष्ट' इत्याह । अत एव वृत्त्यादिविरोधात् 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति लिखिता इत्यादौ सर्वत्र कैश्चिद्गुणाभावस्य कथनमयुक्तम् । किञ्च लिखितुम्, 'स्वयमेव लिखिष्यते' इति द्वावेव प्रयोगौ प्रस्तुत्य "यच्चवश्यमुपपादनीय 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति, गुणो न भविष्यति" इति हरदत्तेनाभिधानाच्च । अत्र आत्रेय — "'अर्थवेदसत्यानामापुग्' इति दीर्घोच्चारणादन्यत्रापि भवतीति केचिद्" इति । तेन लिखमाचष्टे लिखापयति इति भवति ॥ ८३ ॥

७२ कुट कौटिल्ये । कुटति । चुकोट । चुकुटतु । चुकुटिथ । चुकोट, चुकुट । चुकुटिव—'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इति अञ्णित्प्रत्ययस्य ङित्त्वान्न गुण । उत्तमे णलि णित्त्वविकल्पनात्पक्षे ङित्त्वादगुणत्वम् । कुटिता । कुटिष्यति । कुटतु । अकुटत् । कुटेत् । आशिषि—कुट्यात् । अकुटीत् । अकुटिष्टाम् । चुकुटिषति । कुटित्वा - 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पनात्पूर्वविप्रतिषेधेन कुटादिङित्त्वमिष्यते । तस्य ज्ञापकं 'सर्वत्र सन्नन्तादात्मनेपदप्रतिषेध.' इति वार्त्तिकम् । "सर्वेषु पक्षेषु सन्नन्तादात्मनेपदं प्राप्नोति । उच्चुकुटिषति इति 'ङित.' इत्यात्मनेपदं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति भाष्यञ्च । यदि हि कित्त्व स्यात् किमनेनात्मनेपदप्रतिषेधवचनेन इति । तथा 'अनुदात्तङित' इत्यत्रोपदेशानुवर्त्तन च ङित्त्वस्य पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणम् । तस्य ह्यातिदेशिकं ङित्त्वं कुटादिभ्यो व्यावर्त्यम् । किञ्च ङित्त्वं कुटादिमञ्णितं प्रत्ययमपेक्षते, कित्त्व तु रलन्ताद् व्युपधाद्धलादे परं सेटं सनमपेक्षत इति बह्वपेक्षम्, तस्मादल्पापेक्षं ङित्त्वमन्तरङ्गं । चोकुट्यते । चोकुटीति, चोकोट्टि—गणेन निर्देशान्ङित्त्वं न यङ्लुकि । कोटयति । अचूकुटत्—णिचो णित्त्वान्न ङित्त्वम् । कोट्य । कोटा—ण्यघञोर्ञ्णित्त्वादङित्त्वम् । कुटप परिमाणम्—'इषिकुषिदलिखचिखजिभ्य कपन्' इति कपन् । कुटरु बन्धकी पक्षी च—'कुटे किच्च' इत्यरु. । कुटादित्वान्ङित्त्वादेव कित्त्वफले सिद्धे किद्वचनं तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन ध्रुवतेरित्रप्रत्यये धवित्रम् इति गुणो भवतीत्याहु. । कुड्मलम्—'कुटिकुषिभ्या क्मलच्' इति क्मलच् । कोटर. मन्थविष्कम्भ.—बाहुलकादरः । कोटर, कोटरावणम्—'वनगिर्यो. सञ्ज्ञायां कोटर' इति दीर्घ । वनं पुरगा' इत्यादिना णत्वम् । अत्रैव च 'कोटर' इति निर्देशादरे गुण. । कुटिलम्—बाहुलकादिलच् । कुटिलिका कर्मराणां सन्दशनी—सञ्ज्ञाया कन् । कुटिलिकया अगारान् हरतीति कौटिलिक कर्मार.—'अण् कुटिलिकाया.' इत्यण् । कुटी—इन्न-

न्तात् 'कृदिकारादक्तिन ' इति ङीष् । अल्पा कुटी कुटीर —'कुटीशमीशुण्डाभ्यो र.' इति र । कुट प्रतापने इत्याकुस्मीय । कूट परिदाहे इति कथादि. दीर्घोपध[1] । 'अयमपि[1] ह्रस्वोपध ' इत्यात्रेय । उभावपि[1] दीर्घोपधाविति मैत्रेय [1] ॥ ८४ ॥

७३ पुट सश्लेषणे । पुटति इत्यादि कुटिवत् । पुट , पुटिका । अल्प पुट पुटिका, महास्तु पुट —'पुटकृतादीनामुपसख्यानम्' इति समानाधिकरणसमास. । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घ । प्रतिपत्राद्यपेक्षमेकस्यालपत्वमहत्त्वे । अयं भाषार्थश्चुरादौ दण्डके । ससर्गार्थस्तु कथादौ ॥ ८५ ॥

७४. कुच सकोचने । 'अत एव निर्देशात् ल्युटि गुण ' इति काश्यप । कुचति । निकुचिता इत्यादि । सकोच.—'न कादे ' इत्यकुत्वम् । कोचति इति शपि ॥८६॥

७५ गुज शब्दे । 'अव्यक्ते शब्दे' इति आत्रेय. । गुजति इत्यादि । गोज —घञि 'न कादे.' इति न कुत्वम् । गुञ्जति इति शपि ॥ ८७ ॥

७६ गुड रक्षायाम् । गुडति इत्यादि । गुड इक्षुविकार , सन्नाहश्च— इगुपधलक्षण कप्रत्यय । 'घञर्थे कविधानम्' इति कर्मणि वा । गुडितो हस्ती, संजातसन्नाह इत्यर्थं , तारकादित्वादितच् । गुडा स्नुही—टाप्, तत्प्राया. केशा अस्य गुडाकेश. ॥ ८८ ॥

७७ डिप क्षेपे । डिपति । डिडेप । डिपिता इत्यादि । डिप्यति इति श्यनि ॥८९॥

७८ छुर छेदने । छुरति । चुच्छोर । छुरिता इत्यादि । छुर्यात् । छुर्यास्ताम्— 'हलि च' इति दीर्घस्य 'न भकुर्छुराम्' इति निषेध[1] । छुरिका—'कुन् शिल्पिसञ्ज्ञयो ' इति कुन् । आच्छुरितकम्—सोत्प्रासो हास. निष्ठान्तात्संज्ञाया कन् ॥ ९० ॥

७९ स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट—'शर्पूर्वा[1] खय ' इति खय. शेष । स्फोटते इति शप्यात्मनेपदी । स्फोटति[1] इति विशरणार्थं, परस्मैपदी तत्रैव । भेदनार्थश्चुरादौ[1] ॥ ९१ ॥

८० मुट आक्षेपप्रमर्दनयो । मुटति । मुमोट । मुटिता इत्यादि । मोटति इति प्रमर्दने शपि ॥ ९२ ॥

८१ त्रुट छेदने । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता इत्यादि । 'वा भ्राश' इति शविषये वा श्यन् । त्रुट्यति । त्रुट्यतु । अत्रुट्यत् । त्रुट्येत् । त्रोटि—ण्यन्ताद् 'अच इ ' इत्यौणादिक इप्रत्यय. ॥ ९३ ॥

८२. तुट कलहकर्मणि । तुटति । तुतोट । तुटिता इत्यादि । तुटि —'इक्कृष्यादिभ्य:' इति आत्रेय[1] ॥ ९४ ॥

८३. चुट[2] छुट छेदने । चुटति । छुटति इत्यादि । चोटति इति शपि ॥९५-९६॥

८४ जुड[3] बन्धने । प्रेरणे चुरादि । जुडति । जुजोड । जुडिता इत्यादि ॥९७॥

१—१ ख पुस्तकेऽय पाठो नास्ति । १ 'परिदाहे' ।

२. 'पुट' इति ख पुस्तके । ३ 'जुट' इत्यपि क्वचित् ।

८५. कड मदे[1] । कडति । चकाड । कडिता इत्यादि । अस्य डित्कार्याभावादिह पाठो डकारान्तमात्रानुरोधेन । कुटादिभ्योऽन्यत्रापि शक्यते पठितुम् । अयं भ्वादौ च । पुन. पाठफलमुञ्छतिवत् । कण्डते इति च शपि ॥ ९८ ॥

८६ लुट सश्लेषणे[2] । लुटति । लुलोट । लुण्टतीत्यालस्यप्रतिघातयो· शपि । लौटति लुट्यतीति विलोडने शपि श्यनि च । लोटति इत्युपघाते शपि । प्रतिघाते लोटते इति द्युतादौ । लुण्टति इति स्तेये शपि । गतावपि लुण्टति इति शपि । लुड इत्येके । अयमपि शपि गतौ ॥ ९९ ॥

८७ कुड घनत्वे[3] । घनत्वं सान्द्रता । घसने इत्येके । कुडति । चकर्ड । कुडिता इत्यादि ॥ १०० ॥

८८ कुड बाल्ये । कुडति । चुकोड । कुडिता इत्यादि ॥ १०१ ॥

८९ पुड उत्सर्गे । पुडति इत्यादि । 'मुड' इति आत्रेय ॥ १०२ ॥

९० घुट[4] प्रतीघाते । अयं प्रथमान्त. । घुटति । जुघोट । घुटिता इत्यादि । घोटक.— ण्वुल् । घोट —घञ् । अय द्युतादावात्मनेपदौ गत ॥ १०३ ॥

९१ तुड तोडने । अयं तृतीयान्त । प्रथमान्त कलहकर्मार्थे पूर्वत्र पठित. । तोडनं भेद । तुडति । तुतोड । तुडिता इत्यादि । तुण्डते, तोडति इति शपि ॥ १०४ ॥

९२. थुड स्फुड[5] सवरणे[6] । थुडति । तुथोड । थुडिता इत्यादि ॥ स्फुडति । पुस्फोड—'शर्पूर्वा खय'' इति खय शेष । स्फुडिता इत्यादि । खुड छुड इत्येके । अत्र 'कुड संघाते' इत्यात्रेय, बाल्ये पठितस्येह पाठोऽर्थभेदादिति तस्याभिप्रायो द्रष्टव्य. । अपठतां मैत्रेयादीना धातूनामनेकार्थत्वादत्रापि वृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्राय ॥ १०५–१०६ ॥

९३ स्फुर स्फुल सचलने[7] । 'स्फुरतिस्फुलत्यो ' इत्यत्र न्यासे 'स्फुर स्फुल चलने' इत्यनुपसृष्टं पठ्यते, अत्र केवलं शब्दो भिन्न , अर्थस्त्वेक एव । आत्रेयस्तु 'स्फुर स्फुरणे, स्फुल संचलने' इति पपाठ । स्फुरति । निस्फुरति । निष्फुरति । विस्फुरति । विष्फुरति—'स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य.' इति वा षत्वम् । निर्निसो साधारण-

---

१. मदे च' इति ख. पुस्तके । 'घसने' इति क्षीरस्वामी ।

२. क्षीरस्वामी नेद सूत्र पठति । धातो 'लुठ' इति व्याख्याने ख पुस्तकं द्रष्टव्यम् । ३ 'कुड सहने' इति मैत्रेय· । ४. 'गुड' इति क्षीरस्वामी । ५. 'स्थुड' इति क्षीरस्वामिभट्टोजिदीक्षितौ । अयमेव पाठो युक्त प्रतिभाति । ६. सूत्रस्यास्य स्थाने 'कुड सघाते । ब्रुड भ्रुड इत्येके' इति मैत्रेय । ७. इत पूर्वं क्षीरस्वामी 'ब्रुड हुड निमज्जने । ब्रुड भ्रुड सवरणे' इति सूत्रद्वयं पठति । ततोऽत्र 'स्फर' 'स्फल' इत्यधिकं पठति । 'स्फुर स्फुरणे सचलने दीप्तौ च' इति मैत्रेय ।

मुक्तमुदाहरणम् । पुस्फोर । स्फुरिता । स्फुरिष्यति । स्फुरतु । अस्फुरत् । स्फुरेत् । स्फूर्यात्—'हलि च' इति दीर्घं । अपुस्फुरीत् । पुस्फुरिषति—सेट्त्वात् 'हलि च' इति न दीर्घः । कुटादित्वात् 'रलो व्युपधात्' इत्यपि न भवति । पोस्फूर्यते । पोस्फोर्ति—दीर्घस्यासिद्धत्वाद्गुण । पोस्फूर्त । स्फारयति, स्फोरयति—'चिस्फुरोर्णौ' इति वाऽऽत्वम् । अपुस्फुरत्—आत्वपक्षे 'णौ कृतमभ्यासे स्थानिवद्' इत्यभ्यासस्यौकारान्तत्वे ह्रस्व इत्युकार । 'ओ पुयण्जि' इति इत्वं न भवति, सकारेण पवर्गपरत्वस्य व्यवधानात् । एवं ण्यन्तात्सन्यपि पुस्फोरयिषति, पुस्फारयिषति इति भवत । मैत्रेयस्तु 'स्फुर स्फुरणे' इति पृथक् पठित्वा 'स्फर इत्येके, अदुपध, स्फरति । पस्फार' इत्याह ॥ स्फुलति इत्यादि स्फुरतिवत् । णावात्वं त्वस्य न भवति । तथा 'हलि च' इति दीर्घत्वमपि न भवति, अरेफान्तत्वात् ॥ १०७ १०८ ॥

९४ स्फुड चुड ब्रुड संवरणे[1] । मैत्रेयेणैते न पठ्यन्ते । आत्रेयादयस्तु पठन्ति । स्फुडति । पुस्फोड । खय शेष ॥ चुडति । चुचोड ॥ ब्रुडति । बुब्रोड इत्यादि ॥ अत्र 'क्रुड भृड निमज्जने इत्येके' इत्यात्रेय । मैत्रेयस्तु क्रुडं पठित्वा 'भृड इत्यप्येके' इत्याह[2] । क्रुडति । क्रोड —घञ् । क्रोडा अश्वानामुर —टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषय । कल्याणी क्रोडा यस्या सा कल्याणक्रोडा—बहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वत्वे 'न क्रोडादिबह्वच ' इति स्वाङ्गलक्षणो ङीष् निषिध्यते । क्रोडादिषु टाबन्तस्य पाठाद् भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष्विकल्प एव भवति । कल्याणक्रोडी, कल्याणक्रोडा मयूरीति । भृडति इत्यादि ॥१०९–१११॥

९५ व्रश्चादय उदात्ता उदात्तेत ।

अथ सेटमात्मनेपदिनमाह—

९६ गुरी उद्यमने । गुरते । जुगुरे । जुगुरिषे । गुरिता । गुरिष्यते । गुरताम् । अगुरत । गुरेत । गुरिषीष्ट । अगुरिष्ट । अगुरिषाताम् । जुगुरिषते । जोगूर्यते । जोगोर्त्ति । गोरयति । अजूगुरत् । खड्गापगार युध्यन्ते, खड्गापगोरम् इति वा, त्वरया खड्गमुद्यम्य युध्यन्त इत्यर्थं —'द्वितीयाया च' इति परीप्साया णमुल्, 'अपगुरोर्णमुल्' इति वाऽऽत्वम् । गूर्ण , गूर्णवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । गूर्ति —'तितुत्र' इतीण्णिषेध । दीर्घोपधोऽयं चुरादौ । हिंसागत्योर्दिवादौ । ईदित् ॥ ११२ ॥

९७ उदात्तोऽनुदात्तेत् ।

निष्ठायामनिट्त्वसाम्यात् पुन परस्मैपदप्रस्ताव.—

९८ णू स्तवने । ह्रस्वान्तम् आत्रेयादय पठन्ति । यथा तु भाष्य तथा दीर्घान्त. । यदाह कुटादिसूत्रे—'तस्मान्नूत्वा धूत्वेत्येव भवितव्यम्' इति । नुनाव । नुनुवतु. ।

---

१ 'स्फुल सचये च' इति क्षीरस्वामी ।

२ 'क्रुड निमज्जने । भृड इत्येके । ध्रुड इत्यपरे'—इति मैत्रेयसम्मत पाठ ।

नुनुविथ। नुविता। नुविष्यति—ङित्त्वेन गुणनिषेधत्वादुवङ्। नुवतु। अनुवत्। नुवेत्। आशिषि—नूयात्। अनुवीत्। नुनूषति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्णिषेध.। नोनूयते। नोनोति। नूत्वा। नूत। नूतवान्—'श्र्युक. किति' इत्यनिट्त्वम्॥११३॥

९९ धू विधूनने।

१०० अथ पूर्वंश्चोदात्त। धुवति इत्यादि नुवतिवत्। धवित्र व्यञ्जनम्—'अर्त्ति-लूधू' इति करणे इत्र। 'कुटे किच्च' इत्यादि ज्ञापकात्कुटादिङित्त्वान्नित्यत्वाद् गुण इति केचिदिति कुटतावुक्तम्। 'विदिभिदि' इति सूत्रे हरदत्तस्तु ङित्त्वमेवेच्छन् धुवित्रम् इत्युवङमेवाह। 'प्राणा वै धवित्राणि' इति तु छान्दसमिति च॥११४॥

कुटाद्युवर्णान्तपरस्मैपदिनिष्ठानिट्प्रस्तावादाह—

१०१ गु पुरीषोत्सर्गे। गुवति। जुगाव। जुगुवतु। जुगुविथ, जुगुथ। तासौ नित्यानिट्त्वाद्भारद्वाजनियमाच्च थलीड्विकल्पोऽन्यत्र क्रादिनियमान्नित्यमिट्। गुता। गुष्यति। गुवतु। अगुवत्। गुवेत्। आशिषि–गूयात्। अगुषीत्। अगुताम्। अगुषु—झलि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिज्लोप। जुगूषति इत्यादि—'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घ.। गून, गूनवान्—'दुग्वोर्दीर्घश्च' इति निष्ठानत्वं दीर्घश्च॥११५॥

१०२ ध्रु गतिस्थैर्ययो.। ध्रुवति इत्यादि गुवतिवत्। ध्रुव—पचाद्यच्। अत्र स्वाम्यादय 'ध्रुव' इति वकारान्तं धातुं पठन्ति। उक्तञ्च 'ध्रुवमपाये' इत्यत्र हरदत्तेन–'ध्रु गतिस्थैर्ययोरित्यस्मात्पचाद्यच्, ये ध्रुव गतिस्थैर्ययोरिति पठन्ति, तेषामिगुपधलक्षण कप्रत्यय' इति। अस्मिन् पक्षे सेट्। ध्रुवति। दुध्राव। दुध्रुवतु। दुध्रुविथ। ध्रुविता। ध्रुविष्यति। ध्रुवतु। अध्रुवत्। ध्रुवेत्। आशिषि ध्रूव्यात्—'हलि च' इति दीर्घ। अध्रुवीत्। अध्रुविष्टाम्। अध्रुविषु.। दुध्रुविषति। दोध्रूयते॥११६॥

१०३ अथ गुवतिश्चानुदात्तौ उदात्तेतौ। ध्रुवतिर्वान्तवादिना सेट्।

१०४ कुङ् शब्दे। 'केचिद्दीर्घान्तमिमं पठन्ति इति आत्रेयमैत्रेयौ। एवं स्वामि काश्यपसुधाकरधनपालसमताकारा अपि। शाकटायनस्तु 'कुङ् कूङ् शब्दे' इत्युभय पपाठ। तत्र ह्रस्वान्तो न्यासकारस्यापीष्ट, यदाह 'इको झल्' इत्यत्र—'चुकूषते इत्यत्र दीर्घवचनमर्थवत्। तत्र गाङ्कुटादिसूत्रेण ङित्त्वाद् गुणो न प्रवर्त्तते' इति। तन्मते कुवते, चुकुवे इत्यादि गुवतिवत्। हरदत्तस्य तु दीर्घान्त एवेष्ट, यदाह कुटादिसूत्रे—'आकूतमिति दर्शनाद् दीर्घान्त' इति। पुन स एव 'इको झल्' इत्यत्र– 'ननु कुङ् शब्दे कुटादिश्चुकूषते इत्यस्ति दीर्घस्यावकाश। दीर्घान्तोऽय-मित्यवोचाम' इति। अत्र कैयटेऽपि—'न च दीर्घविधानस्य कुङ् शब्दे इति धातुरवकाशश्चुकूषत इति, यस्मात्कूङ् शब्द इति पाठस्तत्र कुटादित्वान्ङित्त्वे सति गुणाभावाद् दीर्घस्य श्रवणं सिद्धम्। लोकवेदयोश्च आकूतशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते' इति। अत्र पक्षेऽयं सेट्। कुवते इत्यादि नुवतिवत्॥ ११७॥

१०५ वृत्। कुटादयो वृत्ता इत्यर्थ.।'

ङित्प्रसङ्गादाह—

१०६. पृङ् व्यायामे[1] । ओष्ठ्यादि । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वं । व्याप्रियते–'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेश, तस्येयङादेश । व्यापप्रे । व्यापप्राते । व्यापर्त्ता । व्यापर्त्तासे । व्यापरिष्यते—'ऋद्धनो स्ये' इतीट् । व्याप्रियताम् । व्याप्रियत । व्याप्रियेत । आशिषि—व्यापृषीष्ट । व्यापृषीयास्ताम् । व्यापृषीरन् । व्यापृत । व्यापृषाताम् । व्यापृषत—'ह्रस्वादङ्गाद्' इति झलि सिचो लोप । 'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वान्न गुण । व्यापुपूर्षते—'इको झल्' इति सन कित्त्वात् 'अज्झनगमा सनि' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घं । व्यापेप्रीयते—'रीङ् ऋत' इति रीङ् । व्यापर्पति इत्यादि । 'ऋतश्च' इति रुग्रिग्रीक. । व्यापारयति । व्यापीपरत् । व्यापृत्य । व्यापृत, व्यापृतवान् ॥ ११८ ॥

१०७ मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते । ममार । मम्रतु । मम्रु । ममर्थ । मम्रिव—क्रादिनियमादिट् । थलि तु 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इतीण् न भवति । मर्त्ता । मरिष्यति—'ऋद्धनो.' इतीट् । म्रियताम् । अम्रियत । म्रियेत । मृषीष्ट । अमृत । अमृषाताम्—झलि सिचो लोप । 'उश्च' इति लिङ्सिचो. कित्त्वान्न गुण. । 'म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति लुङ्लिङ्शिद्विषय एव तङिति नियमादतोऽन्यत्र परस्मैपदमेव । यद्येवमपूर्वविधिरस्तु सूत्रं, किं ङित्त्वेन ? तत्क्रियते 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाद्' इति विशेषणार्थं, तेन माहि मृतेत्यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वे 'धातोरन्त' इति धातोरुदात्तत्वं भवति । अत एव ङित्त्वसामर्थ्यात्सिज्लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेति लसार्वधातुकस्य ङित परत्वं भवति । अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे धातुरनुदात्त स्यात् । न च 'तिङ्ङतिङ' इति सर्वनिघातप्रसङ्ग, तस्य 'हि च' इति निषेधात् । मुमूर्षति—सन. कित्त्वे दीर्घोत्वरपरत्वदीर्घा । 'पूर्ववत्सन.' इति तङत्र न भवति, नहि म्रियतिमात्रमात्मनेपदस्य निमित्तम्, किन्तु शिल्लुङ्लिङोऽपीति । न चात्र ते म्रियतेरनन्तरा सम्भवन्ति । मेम्रियते—'रीङ् ऋत' इति रीङ् । मर्मरीति, मर्मर्ति इत्यादि । मारयति । अमीमरत् । मृत्वा । मृत । मृतवान् । न म्रियते इति अमृतम्— 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्त्तमाने क्त. । नञ्समास । मर—अच् । अमर.—पचाद्यच्, नञ्समास. । मृत्यु —'भुजिमृङ्भ्या युक्त्युकौ' इति त्युक् ॥ ११९ ॥

१०८. अनुदात्तावात्मनेभाषौ[2] ।

रेफवदनिट्प्रकरणादाह—

१०९ रि पि गता । रियति—लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङादेश. । रिराय । रियतुः । रियुः—'एरनेकाच' इति यण् । रिरेथ, रिरयिथ । रियिव । रियिम—

१. 'आयामे' इति ख. पुस्तके । २. क्षीरस्वामी न पठति ।

क्रादिनियमादिट् । थलि 'अचस्तास्वत्' इतीण्निषेधाद् । भारद्वाजनियमाच्च विकल्पः । रियंतुरित्यादौ यणो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्रेफस्य हल्परत्वाभावात् 'उपधाया च' इति न दीर्घः । रेता । रेष्यति । रियतु । अरियत् । रियेत् । आशिषि रीयात्--'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घः । अरैषीत् । अरैष्टाम् । अरैषुः । रिरीषति--सन कित्त्वे 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घः । रेरीयते । रेरयीति, रेरेति । राययति । अरीरयत् ॥ पियति इत्यादि रियतिवत् ॥ १२०-१२१ ॥

११० धि धारणे[1] । धियति । दिधाय । दिध्यतु । दिध्यु । दिधयिथ, दिधेथ । धेता इत्यादि ॥ १२२ ॥

१११ क्षि निवासगत्योः । क्षियति । चिक्षाय । चिक्षियतु । चिक्षियु । चिक्षयिथ, चिक्षेथ--संयोगपूर्वत्वान्न यणादेश इतीयङ् । क्षेता इत्यादि रियतिवत् । प्रक्षीय—'क्षियः' इति ल्यपि दीर्घः । क्षीणो देवदत्तः—अकर्मकत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा कर्तरि क्त, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः । ण्यदर्थो भावकर्मणी । 'क्षियो दीर्घाद्' इति निष्ठानत्वम् । इदमेषां क्षीणम्—'क्तोऽधिकरणे च' इति ध्रौव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाधिकरणे क्त । दीर्घत्वनत्वे पूर्ववत् । भावे तु क्षितम्--ण्यदर्थत्वेन दीर्घाभावान्न निष्ठानत्वम् । क्षीणायुर्वृषल । क्षितायुर्वृषल । क्षीणक । क्षितक --क्तान्तादनुकम्पाया कन्, 'वा क्रोशदैन्ययो' इति दीर्घविकल्प, पूर्ववद्दीर्घनत्वे । क्षयी—'जिदृक्षि' इत्यादिना इनि. । क्षयतीति गत शपि ॥ १२३ ॥

११२ रियत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेत[2] ॥

षकारवत्परस्मैपदिप्रसङ्गात्तादृश सेटमाह—

११३ षू प्रेरणे । सुवति । सुवत । सुवन्ति । सुवसि । सुवामि । सुषुवति--'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इति षत्वम् । सुषाव । सुषुवतु । सुषविथ । सुषुविव—अभ्यासात्परस्य 'आदेशप्रत्यययो' इति षत्वम् । सुसुषाव । विसुषाव—'उपसर्गात्' इति षत्वमभ्यासस्य 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति नियमान्न भवति । सविता । सविष्यति । सुवतु । असुवत् । अभ्यषुवत्—'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । सुवेत् । सूयात् । असावीत् । असाविष्टाम् । अभ्यषावीत्--लङ्वत्षत्वम् । सुसूषति—'स्तौतिण्यो.' इति न षत्वम् । अभिसुसूषति--पूर्ववत्स्थादिनियमादभ्यासस्य न षत्वम् । प्रकृतेश्च 'स्तौतिण्यो' इति नियमात् 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्यनिट्त्वात् 'इको झल्' इति सन. कित्त्वम् । सोषूयते । सोषोति । सावयति । असूषवत् । सूत्वा । सूत. । सूर्य —'राजसूय' इत्यादिना क्यपि रुडागम । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या—'सूर्याद्देवताया चाब्वक्तव्य.' इति चाप् । पुंयोगङीषोऽपवाद । अदेवताया तु ङीषेव—सूरी मानुषी इति । 'सूर्यतिष्य' इति तद्धिते ईति च भसंज्ञानिमित्ते यलोप. । सूर्यस्येदं सौर्यम् इत्यत्र 'सूर्यस्य छे ङ्या

---

१ 'विधारणे' मैत्रेय । २. मैत्रेयो नेद सूत्र पठति ।

च' इति नियमान्न लोप । यद्यप्यत्र 'यस्येति च' इत्यल्लोपस्य यलोपविधिम्प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यकारो नोपधा, तथापि 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धत्वादुपधात्वादस्ति लोपप्रसङ्ग । सौरी बलाका इत्यत्र तु 'तेनैकदिक्' इत्यणि ङीप्यणो 'यस्येति च' इति लोपस्य पूर्ववदसिद्धत्वादुपधायकार इति तस्य लोप, इकारपरत्वात्। न चाणि यो यस्येतिलोपस्तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमिति शङ्क्यम्, अण्ययं लोपो यलोपस्त्वीतीति व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाप्रसङ्गात्। न च स्थानिवद्भावेनोपधात्वभङ्ग, यलोपविधौ तस्य निषेधात्। नन्वेवमपि यकार सूर्यस्योपधा न भवति किन्त्वणन्तस्येति लोपो न स्यात्, नैष दोष, नात्र सूर्यादिभिरुपधा विशेषयिष्याम, किन्तु भसंज्ञकेन, भस्योपधा यो यकारो वस्तुत सूर्यादिसम्बन्धीति। एव च सौरीयम् इत्यत्रापि अणन्ताच्छे पूर्ववद् यलोप सिध्यति। 'सौर्ये हिमवत शृङ्गे' इत्यत्र पूर्ववदणि, 'नपुंसकाच्च' इति शीभावे पूर्ववदीति प्राप्तो यलोपो ङ्यामितीकारस्य विशेषणान्न भवति। 'सौरो मन्त्र' इति प्रयोगस्तु सूरशब्दादणि द्रष्टव्य । प्रसवी—'जिदृक्षिवि' इत्यादिनेनि । सवित्रम्—'अर्त्तिलू' इति इत्र । सूर —'सूसूधागृधिभ्य क्रन्' इति क्रन्। सूरिस्तु 'सूङ क्रि.' इति षूङ. उक्त । सूते सूयते इति लुक्श्यनो ॥ १२४॥

११४. कॄ विक्षेपे। किरति। किरत —'ॠत इद्धातो' इतीत्वम्। चकार। चकरतु। चकरिथ। चकार, चकर। चकरिव—'ॠच्छत्यॄताम्' इति लिटि गुण। न च पूर्वविप्रतिषेधेन 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि, कृते वा गुणे 'अत उपधाया.' इति वृद्धि। करिता, करीता। करिष्यति, करीष्यति—'वॄतो वा' इतीटो वा दीर्घ। किरतु। अकिरत्। किरेत्। कीर्यात्—इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ। अकारीत्। अकारिष्टाम्-सिचि वृद्धि। 'वॄतो वा' इतीटो दीर्घस्य 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेध.। चिकरिषति—'सनि ग्रहगुहोश्च' इति चशब्दादुगन्तलक्षणेण्णिषेधे प्राप्ते तदपवाद 'इट् सनि वा' इति विकल्पे च प्राप्ते 'किरश्च पञ्चभ्य' इति नित्यमिट्। 'अस्य दीर्घत्वं नेच्छन्ति' इति वामन। हरदत्तोऽपि 'इष्टिरेवेयम्' इति। भागवृत्तौ त्वत्रापि दीर्घविकल्पो दृश्यते। चेकीर्यते—परत्वादित्वादौ द्विर्वचनम्। चाकरीति, चाकर्त्ति—अभ्यासस्य ह्रस्वोरदत्वहलादिशेषेषु 'दीर्घोऽकित.' इति दीर्घ.। 'ॠतश्च' इति अभ्यासस्य रुगादिविधौ तपरकरणसामर्थ्यादृकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थव्यवस्थापनादत्राभ्यासस्य ह्रस्वत्वेन ॠकारान्तत्वेऽपि तदाश्रयो रुगादिर्न भवति, अङ्गस्य दीर्घान्तत्वात्। एवं तरत्यादावपि प्रतिपादितम्। कारयति। अचीकरत्। अवकिरते हस्ती स्वयमव, अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव—'भूषाकर्मकिरादिसना चोपसंख्यानम्' इति यक्चिणो. प्रतिषेध। 'हस्तिनं कश्चित्पांश्वादिनाऽवकिरते, तत्र सौकर्यातिशयाद्धस्ती कर्तृत्वेन विवक्ष्यते' इति कैयटे। अत्र सिचो 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीड्विकल्प। इट्पक्षे सिच. कित्त्वाभावाद्गुण.।

अवाकरिष्ट इत्यादि । 'वृत ' इतीटो दीर्घपक्षे अवाकरीष्ट इत्यादि त्रैरूप्यम् । लिङि 'न लिङि' इति दीर्घनिषेधात् 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीटो भावाभावाभ्या द्वैरूप्यम् —अवकीर्षीष्ट अवकरिषीष्ट इति । अनिट्पक्षे 'लिङ्सिचो', 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाभाव । 'ॠत ' इतीत्वम् । अवस्किरते वृषो हृष्ट । अवस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अवस्किरते श्वा आश्रयार्थी—'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु' इति तङ् । 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' इति अवात्किरतौ परे कात्पूर्वं सुट्, अत्रापि 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु' इति पठ्यते । तत्र किरत्यर्थस्य हर्षो हेतुत्वेन विषय , इतरे फलत्वेनेति व्याख्यातार । तत्र हृष्टत्वाद् वृषभो विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थ । इतरोऽपि कुक्कुट श्वा च जीविकायै कुलायकरणाय च विलिख्य विक्षिपतीत्यर्थ । अवचस्करे । अवास्किरत—'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति सुट् । लुङि तु कर्मकर्तरि चेड्दीर्घयोर्विकल्पनात्त्रैरूप्यम्– अवास्कीर्ष्ट, अवास्करिष्ट, अवास्करीष्ट इति । आशिषि लिङ्यपि 'लिङ्सिचो ' इतीटो विकल्पे 'न लिङि' इति दीर्घनिषेधे च कर्मकर्तृवद् द्वैरूप्यम्—अवस्कीर्षीष्ट, अवस्करिषीष्ट इति । अनिट्पक्षे पूर्ववत् 'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वादि । अवस्करिता, अवस्करीता इत्यादि । अवचिस्करिषते—'किरश्च' इति 'इट् सनि वा' इति विकल्पं बाधते । अस्येटो दीर्घो नेत्युक्तम् । अवचेस्कीर्यते । अवचाकर्ति—किरताविति श्तिपा निर्देशादत्र सुण्ण भवति । अवस्कारयति, अवाचिस्करत्—अडभ्यासाभ्यामुभाभ्या व्यवधानेऽपि सुड् भवति । उपस्किरति श्वापद । प्रतिस्किरति—'हिंसायां प्रतेश्च' इति किरते' कात्पूर्वं सुट्, चकारेणोप समुच्चीयते । तथा विक्षिपति यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थ. । प्रते सुट् , 'उपसर्गात्' इत्यादिना षत्वम् 'परिनिविभ्य.' एव सुट षत्व न प्रते । उपस्कार काश्मीरका लुनन्ति, विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थं — 'किरतौ लवने' इति सुट् । णमुलप्यत्रेष्यते, तथा च वृत्ति.—'णमुलप्यत्र वक्तव्य.' इति । अवस्कर —'ॠदोरप्' । काष्ठादिना भाण्डादिभ्यो यदन्नमलमपकृष्य भूमौ विक्षिप्यते तदन्नमलमवस्कर उच्यते, तद्योगाद्देशोऽपि । 'वर्चस्केऽवस्कर.' इति सुड् निपात्यते । अन्यत्र अवकर. ब्रह्मचारिण स्त्रिया रेत.सेकः । अवस्कर.—पूर्ववदप् । 'अपस्करो रथाङ्गम्' इति सुट् । विष्किर , विकिर —'इगुपधज्ञाप्रीकिर. क.' इति क' । 'विष्किर. शकुनिर्विकरो वा' इति सुड्विकल्प. । उत्कार धान्यस्य, निकारो धान्यस्य—'कॄ धान्ये' इति उन्योरुपपदयोर्घञ् । अन्यत्र उत्करो निकर इत्येव भवति । कीर्ण । कीर्णवान्—'श्र्युक. किति' इतीण्णिनिषेधादित्वरपरत्वदीर्घेषु निष्ठानत्वम् । कीर्णि.—'तितुत्र' इत्यनिट्त्वम्, 'ॠल्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावत्' इति नत्वम्, अत एव निष्ठावद्भावाद्वाऽनिट्त्वम् । अवकीर्णमनेनेति अवकीर्णी—'इष्टादिभ्यश्च' इति तृतीयार्थे प्रथमान्तादिनि । अवकीर्णं नाम स्त्रिया ब्रह्मचारिणा रेतसो विक्षेप. । कुरु.—'कॄग्रोरुच्च' इति उप्रत्ययो धातो

ओकारान्तादेशो रपरत्वं च। कौरव.—प्राग्दीव्यतीयोऽण् अपत्यादन्यत्र। अपत्ये तु 'कुर्वादिभ्यो ण्य' इति ण्य। अत्राक्षत्त्रियकुरोर्ग्रहणम्, तेनास्य तद्राजसंज्ञाया अभावाद् बहुषु लुङ् न भवति। क्षत्त्रियस्य तु 'कुरुनादिभ्यो ण्य.' इति ण्य., तस्य 'ते तद्राजा' इति तद्राजत्वात् 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति बहुषु लुकि कुरव इति भवति। 'कौरव्या. पशव'[1] इति भट्टनारायणप्रयोगश्चिन्त्य। ब्राह्मणात्वारोपान्न लुगिति समर्थनेऽर्थो न पुष्यति। स्त्रिया कुरू—'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च' इति तद्राजस्य लुक्, 'गोत्रं च चरणै सह' इति जातित्वादुकारान्तत्वादूङ्। अत्रातद्राजस्य 'कौरव्यमाण्डूकाभ्या च' इति ष्फ, आयनादेश, षित्वान्ङीष्—कौरव्यायणी। अस्मात् कौरव्यशब्दाद्यदा युव प्रत्यय इञ् तस्य 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो' इति लुकि पिता पुत्रश्च कौरव्य। अयमप्यक्षत्त्रियकौरव्यस्य, क्षत्त्रियस्य तु तिकादिपाठात्फिञा भाव्यं कौरव्यायणि. इति। तत्र ह्यौरसशब्देन क्षत्त्रियवचनेन साहचर्यात्कौरव्यशब्दोऽपि तादृशो गृह्यते। यस्तु जनपदवाची कुरुशब्दस्तस्य 'कच्छादिभ्यश्च' इति भवादौ शैषिकोऽण्, जनपदवुञोऽपवाद—कौरवो गौरिति। भवादौ मनुष्ये तत्स्थे वा कच्छादिभ्यो 'मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्' इति वुञ्विधानात् कौरवको मनुष्य, कौरवक हसितम् इति। कृणाति कृणीते इति क्र्यादौ। करोति इति तनादौ। कृणोति,[2] कृणुते इति श्नौ[2]॥ १२५॥

११५. गॄ निगरणे। गिरति। गिलति—'अचि विभाषा' इत्यजादौ सर्वत्र वा लत्वम्। जगार। जगाल। जगरिथ, जगलिथ। गरिता, गरीता। गलिता, गलीता। गरिष्यति, गरीष्यति। गलिष्यति, गलीष्यति—'वॄतो वा' इत्यलिटो वा दीर्घं। गिरतु। गिलतु। अगिरत्। अगिलत्। गिरेत्। गिलेत्। गीर्यात्, गील्यात्—'किदाशिषि' इति कित्त्वादित्वे 'हलि च' इति दीर्घत्वम्। अगारीत्। अगालीत्। अगारिष्टाम्। अगालिष्टाम्—'सिचि च परस्मैपदेषु' इतीटो दीर्घनिषेध.। जिगरिषति। जिगलिषति—'किरश्च पञ्चभ्य' इतीट्। अस्य दीर्घविकल्पो नेति किरतावुक्तम्। जेगिल्यते—'लुपसद' इत्यादिना भावगर्हायां यङ्। इत्वरपररवयो. 'हलि च' इति दीर्घात्पूर्वम् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति 'ग्रो यङि' इति लत्वेनेदानी रेफान्त. इति विहतनिमित्तत्वान्न दीर्घ। जागर्ति। जागर्त। गारयति। गालयति। अजीगरत्। अजीगलत्—'निगरणचलन' इति नित्यं परस्मैपदम्। गार्यते। गाल्यते। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं णिलोपादजाद्यपेक्षो लत्वविकल्प.। कृते वा णिलोपे स्थानिवत्त्वेनाजादिपरत्वाद्भविष्यति। न च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति, 'तस्य दोष. सयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्युक्तत्वात्। गिरते ग्रास स्वयमव। अगरिष्ट, अगरीष्ट, अगीर्ष्ट ग्रास स्वयमेव—'भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति किरादित्वाद्यक्-

---

१. वेणी० १।२५। २—२. ख० पुस्तके नास्ति।

चिणोर्निषेध.। 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वा इट्। तस्य पूर्ववत्पक्षे दीर्घ.। अगलिष्ट, अगलीष्ट इतीटि लत्वं चोदाहार्यम्। अनिटि 'उश्च' इति कित्त्वादित्वरपरत्वे। अवगिरते। अवजगरे। अवजगरिषे—'अवाद्ग्र.' इति तङ्। अलिटित्यनुवर्त्तनान्न 'वृत.' इति दीर्घ। अवगरिता, अवगरीता। अवगलिता, अवगलीता। अवगरिष्यते। अवगिरताम्। अवागिरत। अवगिरेत। अवगीर्षीष्ट, अवगिरिषीष्ट—'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीड् वा, 'न लिङि' इति दीर्घनिषेध। इडभावे 'उश्च' इति कित्त्वेत्वरपरत्वदीर्घा.—अवागीर्ष्ट, अवागरिष्ट, अवागरीष्ट—लिङ्वत्प्रक्रिया। अवगिलत इत्यादौ सर्वत्राजादौ लत्वमुदाहार्यम्, इटो दीर्घत्वं च लिङ्लिटौ वर्जयित्वा। 'अवाद्ग्र.' इति सर्वत्र तङ्। नित्य शब्द सगिरन्ते वैयाकरणा 'सम प्रतिज्ञाने' इति तङ्। मुद गिरतीति मुद्गर—पचाद्यच्। गल प्राण्यङ्गम्। गरो विष—अचि व्यवस्थितविभाषया लत्वम्। निगार, उद्गार—'उन्योर्ग्र.' इति घञ्। तिमिङ्गिल—मूलविभुजादित्वात्क। 'गिलेऽगिलस्य' इति मुम्। 'अगिलस्य' इति वचनाद् गिलगिल इत्यत्र न भवति। गुरु—'कॄग्रोरुच्च' इत्युप्रत्यय., धातोश्चोकार। गृणातेर्वाऽयं शब्दार्थात्। गरिष्ठ। गरिमा। गरीयान्—'प्रियस्थिर' इत्यादिना इष्ठेमेयस्सु गुरुशब्दस्य गरादेश। पृथ्वादिपाठादिमनिज्वा। तदभावे 'इगन्ताच्च' इत्यणि—गौरवम्। गारयति—णाविष्ठवदिति गरादेश। गर्भ—'अर्तिगॄभ्या भन्' इति भन्। गर्भिणी—इन्नन्ताद् ङीष्। गोगर्भिणी—'चतुष्पादो गर्भिण्या' इति तत्पुरुष। गर्भिणीना समूहो गार्भिणम्—भिक्षादित्वादण्। 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भाव। 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभाव। गर्भिणी भार्या यस्य स गर्भिभार्य.—'स्त्रिया पुंवत्' इति पुंवद्भाव। ननु स्त्रियामनवयवभूत गर्भसम्बन्ध प्रवृत्तिनिमित्तम्। पुंसि तु अवयवभूतगर्भसम्बन्धो यथा गर्भी व्रीहिरिति, तेन समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवद्भाव ? नैष दोष, अन्तर्वस्तुसम्बन्धमात्रस्येह प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। अय शब्दार्थ क्र्यादौ। ज्ञानार्थश्चुरादौ। गरति इति शपि गतम् ॥१२६॥

११६ सुवतिकीरतिगिरतय उदात्ता उदात्तेत ॥

११७ दृङ् आदरे। आद्रियते—'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। आदद्रे। आदद्रिषे। आदर्ता। आदरिष्यते—'ऋद्धनो. स्ये' इतीट्। आद्रियताम्। आद्रियत। आद्रियेत। आद्रिषीष्ट। आदृत। आदृषाताम्—'उश्च' इति लिङ्सिचो कित्त्वम्, किति सिचो लोप.। आदिदरिषते—'किरश्च पञ्चभ्य' इतीट्। देद्रीयते—'रीङ् ऋत' इति रीङ्। दर्दर्ति। दारयति। अदीदरत्। आद्रियते स्वयमेव, आदृत स्वयमेव—किरादित्वाद्यक्चिणो प्रतिषेध.। आदृत्य—'एतिस्तु' इत्यादिना क्यप्। आदरी—'जिदृक्षि' इत्यादिना इनि। आदर.—'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इति अप्। केचित्तु 'भये दरति' इति घटादिपाठादाहु। दृणातीति दारणे ॥ १२७ ॥

११८ धृङ् अवस्थाने । ध्रियते इत्यादि आद्रियते इतिवत् । आधार —'अध्याय' इत्यादिनाधिकरणे घञ् । धर्म —मनिन् । अत्र वक्तव्यं भूवादावुक्तम् । धरते, धरतीति शपि ॥ १२८ ॥

११९ द्रियतिध्रियती अनुदात्तावात्मनेभाषौ । अत परं शीयत्यन्ता अनुदात्तेत ।

१२० प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । पृच्छति—'छे च' इति तुकि 'स्तो श्चुना श्चु' इति श्चुत्वम् । ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारण क्ङिति । पप्रच्छ । पप्रच्छतु । पप्रच्छिथ, पप्रष्ठ । पप्रच्छिव—क्रादिनियमादिट् । थलि तु 'उपदेशेऽत्वत.' इति निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च विकल्प । अनिटि व्रश्चादिना षत्वे 'ष्टुना ष्टु' इति थकारस्य ठकार । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वन्तुकि सयोगात्परत्वाल्लिट कित्त्वाभावान्न सम्प्रसारणम् । प्रष्टा । प्रक्ष्यति—'षढो क. सि' इति कत्वम् । पृच्छतु । अपृच्छत् । पृच्छेत् । आशिषि—पृच्छ्यात् । अप्राक्षीत् । अप्राष्टाम्—'झलो झलि' इति सिचो लोप । 'वदव्रज' इति वृद्धि । पिपृच्छिषति—'किरश्च पञ्चभ्य ' इतीट् । 'रुदविद' इत्यादिना सन कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । परीपृच्छ्यते—'रीगृत्वत ' इति रीक् । पाप्रच्छीति, पाप्रष्टि । पाप्रष्ट इत्यादि । पृच्छतीति श्तिपा निर्देशान्न सम्प्रसारणम् । प्रच्छयति, अपप्रच्छत् । सम्पृच्छते—'समो गम्यृच्छि' इत्यकर्मकात्सम्पूर्वात्तङ् । सम्पप्रच्छे, सम्पप्रच्छिषे । सम्प्रष्टा । सम्प्रक्ष्यते । सम्पृच्छताम् । समपृच्छत । सम्पृच्छेत । सम्प्रक्षीष्ट । समप्रष्ट । समप्रक्षाताम् । समप्रक्षत इति । झलि सिचो लोपे ष्टुत्वम् । अन्यत्र कत्वम् । आपृच्छते गुरुम्—'आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्' इति तङ् । प्रश्न —'यजयाच' इति नङ् । 'च्छ्वोश्शूठ्' इति सतुक्कस्य च्छस्य शकार, 'शात्' इति श्चुत्वनिषेध । 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निर्देशान्न सम्प्रसारणम् । पृच्छतीति प्राट् । शब्दं पृच्छतीति शब्दप्राट्—'क्विब्वचिप्रच्छि' इत्यादिना निरुपपदात्सोपपदाच्च पृच्छे क्विप्, दीर्घोऽसम्प्रसारणं च, 'च्छ्वोश्शूड्' इति शकार । 'व्रश्च' इत्यादिना तस्य पदान्ते षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे च । पृच्छा—'भिदादेराकृतिगणत्वादङ्' इत्यात्रेय । पृष्ट्वा । पृष्ट । पृष्टवान् । अयं द्विकर्मक. । तत्र 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति लादयोऽप्रधाने भवन्ति—माणवक पृच्छ्यते पन्थानम् । सुप्रच्छ । प्रष्टव्य. । पृष्ट. । पृष्टवान् इति । अन्यदपि द्विकर्मकसाधारणं नाथत्यादौ प्रपञ्चितम्, तत एवावधार्यम् ॥ १२९ ॥

१२१ वृत् । किरादयो वृत्ता इत्यर्थ. ।

१२२ सृज विसर्गे । सृजति । ससर्ज । ससृजतु । ससर्जिथ, सस्रष्ठ । ससृजिव—'विभाषा सृजिदृशो ' इति थलीड्विकल्प । इडभावे झलाद्यकित्परत्वात् 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमे यणादेश । 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वं ष्टुत्वम् । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृजतु । असृजत् । सृजेत् । आशिषि—सृज्यात् । अस्राक्षीत् । अस्राष्टाम्—अमागमे यणि च 'वदव्रज' इति वृद्धि. । झलि सिज्लोप । सिसृक्षति—'हलन्ताच्च'

इति सन किस्वान्नामागम , नापि गुण । सरीसृज्यते—रीगागम । सरीसृजीति, सरीसर्ष्टि । सरीसृष्ट इत्यादि । सर्जयति । असीसृजत्, अससर्जत्—उऋृद्वा । सृज्यते मालाम्, असजि मालाम् श्रद्धया निष्पादयति, श्रद्धया निष्पादितवानिति चार्थ —'सृजियुज्यो श्यस्तु', 'सृजियुज्यो सकर्मकयो कर्ता बहुलं कर्मवद् भवतीति वक्तव्यम्', 'सृजे श्रद्धोपपन्ने कर्तरि' इति भाष्यकारवचनात्सकर्मकस्यापि कर्मवद्भाव । 'श्यना यगेव बाध्यते, न तु चिण्' इति कैयटे । तदयं कर्मवद्भावश्चिणात्मनेपदार्थो भवति । सृज्यम्—'ऋदुपधात्' इति क्यप् । पाणिभ्या सृज्यते इति पाणिसर्ग्या रज्जु —'पाणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्य ', 'समवपूर्वाच्च' इति ण्यति 'चजो कु घिण्ण्यतो.' इति कुत्वम् । सृजति तामिति स्रक्—'ऋत्विक्' इत्यादिना कर्मणि क्विन्, अमागम., कुत्वञ्च । ससर्गी—'सम्पृच' इत्यादिना घिनुण् । रज्जु —'सृजेरसुम् च' इत्युप्रत्यये सलोपोऽसुमागमश्च । तत्र सकारस्य जश्त्वे श्चुत्वम् । स्रग्वी—'अस्मायामेधास्रज ' इति मत्वर्थे विनि । स्रजिष्ठ । स्रजीयान् । स्रजयति—'विन्मतोर्लुक्' णाविष्ठवदिति चेष्ठेमेय सु णौ च विनो लुक् । सृज्यते इति गतं श्यनि ।। १३० ।।

१२३ टु मस्जो शुद्धौ । मज्जति—'झला जश्' इति सकारस्य दकार , तस्य चुत्वं जकार । ममज्ज । ममज्जतु । ममज्जिथ, ममङ्क्थ । ममज्जिव—क्रादिनियमादिट् । थलि 'उपदेशेऽत्वत ' इति निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च विकल्प । अनिट्पक्षे 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् । स च 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्' इत्यन्त्यात्पूर्वम्, नुमि 'स्को सयोगाद्यो ' इति सलोप । जकारस्य 'चो कु ' इति कुत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । नकारस्य 'नश्चापदान्तस्य इत्यनुस्वारे परसवर्ण । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । मज्जतु । अमज्जत् । मज्जेत् , मज्ज्यात्—लिङौ । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षु —'वदव्रज' इति वृद्धि. । झलि सिचो लोप । मिमङ्क्षति । मामज्ज्यते । मामङ्क्ति । मज्जयति । अमज्जत् । मज्जथु—'ट्वितोऽथुच्' । मङ्क्त्वा, मक्त्वा—'जान्तनशा विभाषा' इति क्त्वाया वाऽनुनासिकलोप । मग्न , मग्नवान्—'अनिदिताम्' इति नस्य लोप , सलोपकुत्वे च । 'ओदितश्च' इति नत्वम् । मद्ग्य , मद्ग.—ण्यति घञि च 'चजो. कु घिण्ण्यतो.' इति कुत्वे 'झला जश् झशि' इति सकारस्य दकार । मद्गु.—'भृमृशि' इत्यादिनोप्रत्यये न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे पूर्ववत्सकारस्य दकार. । मद्गुर.—बाहुलकात्कुरच्कुत्वञ्च । मज्जा मज्जानौ—'श्वन्नुक्षन्' इति कनिनन्तो निपात्यते ।।१३१।।

१२४ रुजो भङ्गे । चोरस्य रुजति रोग —'रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे ' इति धात्वर्थस्य भावकर्तृकत्वे कर्मणि शेषे षष्ठी । अत्र भावो धात्वर्थ , वचनशब्दश्च कर्तृवचन. । अत्र केचिद्रुजाशब्दस्य व्याधौ रूढत्वाद्भाववचनानामित्यस्य प्रत्युदाहरणं श्लेष्मा पुरुष रुजति इति रुजेर्व्याध्यर्थत्व एवाहु । श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति

व्याधिना योजयतीति ह्यत्रार्थः । वृत्तिभाष्ययोस्तु रुजां भङ्गमाश्रित्य नदीकूलानि रुजति इति प्रत्युदाहृतम् । अशेषविवक्षायामपि कर्मणि नित्य द्वितीया भवति— चोर रुजति इति । रुरोज । रुरुजतु । रुरोजिथ । रुरुजिव । रोक्ता । रोक्ष्यति । रुजतु । अरुजत् । रुजेत् । रुज्यात् । अरौक्षीत् । अरौक्ताम् । अरौक्षु—झलि सिचो लोप. । 'चो. कु' । रुरुक्षति । रोरुज्यते । रोरोक्ति । रोजयति । अरूरुजत् । निष्पूर्वोऽयं व्याधिप्रशमने नीरुजति मिताशी इति । कूलमुद्रुज—'उदि कूले रुजिवहो' इति खश् । रोग —'पदरुज' इति कर्तरि घञ् । हृद्रोग, हृदयरोग —'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इति हृद्भावविकल्प । रुक्—क्विप् । रुक्त्वा । रुग्ण, रुग्णवान्— ओदित्वान्नत्वम् । लुग्न जीर्णवस्त्रम्—'कपिलकादीना संज्ञाछन्दसो.' इति लत्वम् । रुजा—भिदादेराकृतिगणत्वादङ् । हिंसार्थोऽयं चुरादौ ॥ १३२ ॥

१२५ भुजो कौटिल्ये । भुजति इत्यादि रुजिवत् । मूलविभुजो रथ —'मूलविभुजादीनामुपसङ्ख्यानम्' इत्यणोऽपवाद क । 'भुजोऽनवने' इत्यत्र संयोगवद् विप्रयोगस्यापि विशेषस्मृतिहेतुत्वाद् 'अवत्सा धेनुरानीयताम्' इतिवदनवनप्रतिषेधेन सम्भवन्नवनसम्बन्धो रौधादिक एव गृह्यते । उक्तञ्च तत्र भाष्ये— 'अनवनकौटिल्ययोरिति वक्तव्यम्' इति । तस्मादस्मान्न तङ् ॥ १३३ ॥

१२६ छुप स्पर्शे । द्वितीयादिरयम् । केचित्प्रथमादिं पठन्ति ते भाष्यविरोधादुपेक्ष्या । तथा च 'दीर्घोऽकित' इत्यत्र चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते इत्यत्र—'छे च' इति तुकि 'गुणो न प्राप्नोति' इत्याशङ्क्य 'परत्वादगुणे पश्चात्तुक्' इति समर्थितम् । हरदत्तोऽपि 'परत्वादगुणे कृते पश्चात्तुक्' इत्याह । छुपति । चुच्छोप । चुच्छुपतु. । चुच्छुपिथ । चुच्छुपिव । छोप्ता । छोप्स्यति । छुपतु । अच्छुपत् । छुपेत् । छुप्यात् । लुङि—अच्छौप्सीत् । अच्छौप्ताम् । चुच्छुप्सति । चोच्छुप्यते । चोच्छोप्ति । छोपयति । अचुच्छुपत् । छुप्त्वा । छुप्त ॥ १३४ ॥

१२७. रुश रिश हिंसायाम् । रुशति । रुरोश । रुरोशिथ । रुरुशिव । रोष्टा । रोक्ष्यति । रुशतु । अरुशत् । रुशेत् । रुश्यात् । अरुक्षत्—'शल इगुपधादनिट' इति क्स. । रुरुक्षति । रोरुश्यते । रोरोष्टि । रोशयति । अरूरुशत् । रिशति । रिरेश । रिरेशिथ । रेष्टा । रेक्ष्यति । रिशतु । अरिशत् । रिशेत् । रिश्यात् । अरिक्षत् । रिरिक्षति । रेरिश्यते । रेरेष्टि । रेशयति । अरीरिशत् ॥ १३५-१३६ ॥

१२८ लिश गतौ । लिशति इत्यादि रिशतिवत् । लिश्यते इति दैवादिकस्य ॥ १३७ ॥

१२९. स्पृश संस्पर्शने । स्पृशति । पस्पर्श । पस्पृशतु । पस्पर्शिथ । पस्पृशिव— खय. शेष । स्पर्ष्टा । स्पृशतु । अस्पृशत् । स्पृशेत् । स्पृश्यात् । अस्पार्क्षीत् । अस्पार्ष्टाम् । अस्पार्क्षु । अस्प्राक्षीत् । अस्प्राष्टाम् । अस्प्राक्षु.—'स्पृशमृश' इति पक्षे सिचि पूर्ववदङ्विकल्प । अन्यदा क्सः—अस्पृक्षत् इत्यादि । पिस्पृक्षति—उरदत्वे

'सन्यत' इतीत्वम् । परीस्पृश्यते । परीस्पष्टि । इग्निकोरप्युदाहार्यम् । अपरिस्पर्क इत्यत्र 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति पदान्ते कुत्वम् । 'रात्सस्य' इति नियमान्न सयोगान्तलोप । इह क्विनि दृष्टो धातु क्विन्प्रत्यय उच्यते । अस्त्येवास्य क्विनो विधानम् 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्—'स्पृशोऽनुदके' इति सुबन्तमात्रे उपपदे क्विन् । उदकं स्पृशतीत्यत्र कर्मण्यण्—उदकस्पर्श इति । हृदिस्पृक्, दिविस्पृक् इत्यत्र 'हृद्द्युभ्या ङेरुपसङ्ख्यानम्' इत्यलुक् । स्पर्शो रोग —'पदरुजविशस्पृशो घञ्' इति घञ् । तत्र वार्त्तिकम् 'स्पृश उपतापे' इति । स्पर्शवानपि अर्श आद्यचा स्पर्श उच्यते ॥ १३८ ॥

१३० विच्छ गतौ । उदात्त उदात्तेत् । विच्छायति–'छे च' इति तुक् । 'गुपूधूपविच्छि' इत्याय सार्वधातुके नित्य । विच्छायाञ्चकार । विविच्छ । विविच्छतु. । विविच्छथ । विविच्छिव—'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यार्धधातुके भाविन्यायोत्पत्तिविकल्प । निवृत्तिविकल्पे प्रत्ययलक्षणेनायान्तत्वादाम्प्रत्यय स्यात्—विच्छाञ्चकार इति । विच्छिता, विच्छायिता । विच्छिष्यति, विच्छायिष्यति । विच्छायतु । अविच्छायत् । विच्छायेत् । आशिषि— विच्छाय्यात्, विच्छ्यात् । अविच्छायीत् । अविच्छायिष्टाम् । अविच्छीत् । अविच्छिष्टाम् । विविच्छायिषति, विविच्छिषति । वेविच्छ्यते यङो लुको विविक्षाया त्वार्धधातुकविषयत्वस्यैवापहारादायोत्पत्तिविकल्पो नेति प्रागेवोपपादितत्वाद्यङ्लुग्नास्ति । विच्छयति । अविविच्छत् । विच्छायति । अविविच्छायत् । विश्न —'यजयाच' इति नङ् । 'च्छ्वो. शूठ्' इति श । 'नेड्वशि कृति' इतीण्निषेध. । विच्छित्वा । विच्छित । अयं भाषार्थे चुरादौ ॥ १३९ ॥

१३१ विश प्रवेशने । विशति इत्यादि रिशतिवत् । निविशते—'नेर्विश' इति तङ् उत्तरसूत्रोपात्तै पर्यादिभि साहचर्यान्निरिहोपसर्गो गृह्यते, न तु तत्प्रतिरूपक इति 'अङ्के निविशती भयात्' इत्यत्र तङभाव प्रतिरूपकापेक्षो द्रष्टव्य. । निविविशे । निविविशिषे । निवेष्टा । निवेक्ष्यते । निविशताम् । न्यविशत । निविशेत । निविक्षीष्ट । न्यविक्षत । निविविक्षते । निवेविश्यते । निवेविशीति, निवेवेष्टि । विष्ट्वा । विष्ट । विष्टवान् । विट् । विशौ । विश —क्विप् । देवविशा—अजादिपाठाद्धलन्तादपि टाप् । वेश.–'पदरुजविश' इति कर्तरि घञ्, वेश्याजनसमाश्रये तु 'हलश्च' इति अधिकरणे घञ् । गेहानुप्रवेशमास्ते, गेहगेहमनुप्रवेशमास्ते—'विशिपति' इत्यादिना णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात्समासविकल्प । असमासे व्याप्यमानताया द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम् । आसेव्यमानताया तु क्रियावचनस्य णमुलन्तस्य । समासे तु व्याप्त्यासेवनयोस्तेनैवोक्तत्वान्न द्विर्वचनम् । क्त्वाप्यन्यत्र वासरूपेण भवति—गेहमनुप्रविश्यानुप्रविश्यास्ते, गेहगेहमनुप्रविश्यास्ते इति । समासस्त्वस्य न भवति, अनुपपदे विधानादित्येतत्सर्वं स्कन्दत्यादावुक्तम् । ग्राममभिनिविशते-'अभिनिविशश्च'

इत्याधारः कर्म । अत्र मण्डूकप्लुत्या 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थितविभाषात्वात् कल्याणेऽभिनिवेश, पापेऽभिनिवेशः, या या सञ्ज्ञा यस्मिन्नभिविशते इत्यादौ कर्मत्वाभाव । वेशन्त.–'जॄविशिभ्या झच्' इति झच् । 'झोऽन्त' । वेश्म—मनिन् ॥ १४० ॥

१३२ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । मृशति इत्यादि सर्वं स्पृशतिवत् ॥१४१॥

१३३ णुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले परस्मैपदार्थं पुन पाठ । नुदति इत्यादि रूपं पूर्ववत् ॥ १४२ ॥

१३४ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । एवं धनपाल । विशरणे इत्यात्रेयमैत्रेयौ, दुर्गश्च । शिति 'पाघ्रा' इत्यादिना सीदादेश –सीदति इत्यादि । अन्यत्र ससाद इत्यादि सर्वं भौवादिकवत् । इह पाठे प्रयोजनं सीदती सीदन्ती इति नुम्विकल्प । एवं तर्ह्येतेनेव रूपद्वये सिद्धे तत्रास्य पाठोऽनर्थक इति चेत्, ज्वलितिकसन्तेभ्यो णार्थ.—साद इति । स्वरश्च भिद्यते—शपि सीदतीत्यत्र शप्तिपो पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुरुदात्त, शे तु प्रत्ययस्वरेणोदात्ते मध्योदात्तत्त्वम् ॥ १४३ ॥

१३५ शद्लृ शतने । 'पाघ्रा' इत्यादिना शिति शीयादेश —शीयते इत्यादि । अन्यत्र शशाद । शत्ता इत्यादि सर्वं भौवादिकवत् । 'शदे शित' इति शिद्विषये तङ्विधानान्नास्य शताऽस्तीति नुम्विकल्पस्य प्रयोजनस्याभावात्पुन पाठे प्रयोजनं पूर्ववत्स्वरभेद. ॥ १४४ ॥

१३६ पृच्छत्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेत । विच्छिरेक. सेट् ।

अथोभयपदिन आह—

१३७ मिल सङ्गमने[1] । 'मिल संश्लेषणे' इति पठितस्येह पुन पाठ. कर्त्रभिप्राये तडर्थ.' इति आत्रेय. । अयं ह्युदात्तस्वरितेत् । मिलति इत्यादि पूर्ववत् । मिलते । मिमिले । मेलिता । मेलिष्यते । मिलताम् । अमिलत । मिलेत । मेलिषीष्ट । अमेलिष्ट । मिमिलिषते, मिमेलिषते ॥ १४५ ॥

१३८ मुच्लृ मोक्षणे । मुञ्चति—'शे मुचादीनाम्' इति शे नुम् । मुमोच । मुमुचतु । मुमोचिथ । मुमुचिव । मोक्ता । मोक्ष्यति । मुञ्चतु । अमुञ्चत् । मुञ्चेत् । मुच्यात् । अमुचत्–लृदित्वादङ् परस्मैपदेषु । अमोक्ष्यत् । मुञ्चते । मुमुचे । मोक्ता । मोक्ष्यते । मुञ्चताम् । अमुञ्चत । मुञ्चेत । मुक्षीष्ट । अमुक्त । अमुक्षाताम्—झलि सिचो लोप । 'चो कु.' । मुमुक्षति, मुमुक्षते वत्सम् । कर्मकर्तरि मोक्षते वत्स स्वयमेव इत्यपि भवति । 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति सन्नन्तस्य पक्षे गुणे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोप. । यक्चिणो' 'भूषाकर्मकिरादिसनाम्' इति निषेध । मोमुच्यते । मोमोक्ति । मोचयति । अमूमुचत् । मोक्ष —सन्नन्तात् घञि पूर्ववद्गुणाभ्यासलोपौ । निर्मुच्यते

---

1 क्षीरस्वामी नेद सूत्र पठति ।

इति निर्मोक—घञि 'चजो कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वम् । 'अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे'[1] इत्यत्रावश्यके ण्य । 'ण्य आवश्यके' इति कुत्वनिषेध.। नखमुचानि धनूषि मूलविभुजादित्वात्कर्तरि क । मुष्टेर्बहिर्भूतानीत्यर्थ । जलमुक् । जलमुचौ-क्विप्। मुक्ति । मुक्ता-'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति संज्ञाया क्त । मुक्तैव मौक्तिकम्-'विनयादिभ्यश्च' इति स्वार्थे ठक् । नमुचि —'इगुपधात्किच्च' इति इन्। 'नभ्राट्' इत्यादिना नञ प्रकृतिभाव । चक्रमुक्त —'अपेतापोढमुक्त' इति पञ्चमीसमास.। प्रमोचनेऽयं चुरादि । मुञ्चते, मुञ्चति इति कल्कने शपि गतम् ॥ १४६ ॥

१३९ लुप्लृ छेदने । लुम्पति । लुम्पते इत्यादि मुञ्चतिवत् । लोलुप्यते—'लुपसद' इत्यादिना भावगर्ह्यायामेव यङ् । लुप्तनिर्दिष्ट इत्यत्रापूर्वकालस्यापि लुप्तशब्दस्य भाष्यकारप्रयोगात्पूर्वनिपात.। लोपयति । अलूलुपत्, अलुलोपत्—काण्यादित्वात् ह्रस्वविकल्प.॥ १४७ ॥

१४०. विदॢ लाभे । अयं सेडपि मुचादिकार्यानुरोधार्थमिह पठित । विन्दति । विदन्त —'विदो लटो वा' इत्यत्र लादेशे सम्भवदानन्तर्यस्यादादिकस्यैव ग्रह इति विकरणेन व्यवहितानन्तर्यादस्मात्परेषा तिबादीनां णलादयो न भवन्ति। अत एव हेतो. 'विदे शतुर्वसु' इत्यत्रापि आदादिक एव गृह्यते इति विन्दन् इत्यत्र वस्वादेशो न भवति। विवेद । विविदतु । विवेदिथ । विविदिव । वेदिता । वेदिष्यति । विन्दतु । अविन्दत्—'सिजभ्यस्त' इत्यत्रापि पूर्ववत्सम्भवदानन्तर्यस्यादादिकस्यैव ग्रह इति अविन्दन् इत्यत्र जुस् न भवति। विन्देत् । आशिषि विद्यात्—'समो गम्यृच्छि' इत्यत्र गम्यादिभि साहचर्यात्परस्मैपदिन एव विदेर्ग्रह इत्यस्य तङ्नियमाभावात्कर्माविवक्षायामपि सविन्दति सविन्दते इत्युभयं भवति । अविदत् । अविदताम्—लृदित्वादङ् । विन्दते । विविदे । वेदिता । वेदिष्यते । विन्दताम् । अविन्दत । विन्देत । वेदिषीष्ट । अवेदिष्ट—'उषविद' इत्यत्र उषजागृभ्याम्परस्मैपदिभ्यामादादिकेन जागर्तिना साहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्य ज्ञानार्थकस्यैव ग्रह इत्यात्मनेपदिनस्तौदादिकस्य सत्ताविचारणार्थयोरुभयपदिनोश्चाम् न भवति । विविदिषति, विवेदिषति । विदित्वा, वेदित्वा—'रलो व्युपधात्' इति वा कित्त्वम्, 'रुदविद' इत्यत्राकारस्य विवक्षितत्वादस्य न ग्रहः। अत एव तत्र न्यासे 'विद ज्ञाने' इत्युपात्तम् । तथा च 'सत्सूद्विष' इत्यत्र वृत्ति —'विद ज्ञाने, विद सत्तायाम्, विद विचारणे—इति त्रयाणा ग्रहणलाभार्थस्याकारस्य विवक्षितत्वाद्' इति । वेविद्यते । वेवेत्ति । वेदयति । अवीविदत् । विन्दतीति विन्द —'अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द' इति श., विकरणस्यास्य चैकादेश. । गोविन्द. कुविन्द इत्यादौ 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' इति श. । ब्राह्मणवेदं

---

१. रघु० ३।६५ ।

भोजयति—'कर्मणि दृशिविदो साकल्ये' इति साकल्यविशिष्टे कर्मण्युपपदे णमुल्, यं य ब्राह्मणं जानाति तं त भोजयतीत्यर्थ । अत्र सत्तार्थस्यैकस्य न ग्रह, सकर्मकत्वात् । यावद्वेद भोजयति, यावल्लभते तावद्भोजयतीत्यर्थ । 'यावतिविन्दजीवो.' इति णमुल् । 'विदिभिदिच्छिदे कुरच्' इत्यत्र ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीत, 'स्वभावात्' इति ब्रुवत । '"विन्दुरिच्छु' इत्यत्रापि स्वभावात् ज्ञानार्थस्य ग्रह' इति न्यासे । 'सञ्ज्ञाया समज' इत्यत्रापि ज्ञानार्थ एव न्यासे गृहीत । वित्त धनम्, वित्त प्रसिद्धम्—'वित्तो भोगप्रत्यययो' इति निष्ठानत्वनिषेध । भुज्यत इति भोगो धनम्, प्रतीयत इति प्रत्यय प्रसिद्धम् । अन्यत्र विन्न.—'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति क्वसाविड्विकल्पनात् 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । कातन्त्रे स्वयमनिडुक्त । तन्मते वेत्ता, वेत्स्यति इत्यादि । इदं च व्याघ्रभूतेर्नाभिमतम् । तथा हि–'विद्यति विन्त इत्यपि' इति श्यना श्नमा च निर्दिश्य दैवादिकस्य रौधादिकस्य चानिट्त्व तेनोक्त नान्यस्य । तथा वृत्तिकारोऽपि 'विद्यति विन्ते' इति निर्देशात् ज्ञानार्थलाभार्थयोरिटमाह–'वेदिता विद्याना, वेदिता धनस्य' इति । परिवेतृशब्दस्तु विद्यतिविन्त्योरन्यतरस्य परिपूर्वस्यार्थान्तरे वृत्तस्य द्रष्टव्य. । तृजन्तोऽप्यय स्वभावादनूढेऽग्रजे पूर्वमूढेऽवरजे वर्तते । 'अप्तृन्' इत्यादौ नप्त्रादीना ग्रहणमौणादिकतृन्नन्ताना संज्ञाशब्दानामेषामेव दीर्घ इति नियमार्थम्, न तु सञ्ज्ञाशब्दमात्रस्येत्युद्गातारौ इत्यादौ दीर्घो भवति ॥ १४८ ॥

१४१ लिप उपदेहे[1] । लिम्पति । लिलेप । लिलेपिथ । लिलिपिव । लेप्ता । लेप्स्यति । लिम्पतु । अलिम्पत् । लिम्पेत् । लिप्यात् । अलिपत्—'लिपि सिचि ह्वश्च' इत्यङ् परस्मैपदे । अन्यत्र 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति पक्षे सिच् । अलिपत । अलिपेताम् । अलिपन्त । अलिप्त । अलिप्साताम् । अलिप्सत इत्युभयं भवति । लिम्पते । लिलिपे । लिलिप्सति । लिलिप्सते । लेलिप्यते । लेलेप्ति । लेपयति । अलीलिपत् । लिम्प —'अनुपसर्गाल्लिम्प' इति श. । निलिम्पा देवा —'नौ लिम्पे' इति श. । लिप्तवासितम् इत्यत्र राजदन्तादिपाठात्पूर्वकालस्यापि परनिपात. । लिपि । लिबि —'इगुपधात्किच्च' इति इन्प्रत्यय. । 'दिवाविभा' इत्यादौ 'लिपिलिबि' इति निर्देशात्पकारस्य पक्षे बकार. ॥ १४९ ॥

१४२ षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिषेच । सिषिचतु । सिषेचिथ—क्रादिनियमादिट् । 'आदेशप्रत्यययो' इति प्रकृते. षत्वम् । सेक्ता । सेक्ष्यति । सिञ्चतु । असिञ्चत् । सिञ्चेत् । सिच्यात् । असिचत्—'लिपिसिचि' इति परस्मैपदेऽङ् । अन्यत्र 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति अङ्विकल्प —असिक्त । असिक्षाताम् । असिक्षत । असिचेताम् इत्यादि । सिञ्चते । सिषिचे इत्यादि । सिसिक्षति, सिसिक्षते—

१. 'उपदाहे' इति मैत्रेय ।

'स्तौतिण्योरेव' इति नियमान्न षत्वम् । सेसिच्यते–'सिचो यङि' इति न षत्वम् । सेषेक्ति । सेचयति । असीषिचत् । अत्र स्वामी षत्वं नेच्छति । अभिषिञ्चति—अभिषिषेच—उपसर्गादित्यादिना षत्वम् । अभ्यषिञ्चत्–'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिषिषिक्षति—'स्तौतिण्योरेव' इति नियमम्बाधित्वा 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति षत्वम् । अभिसेसिच्यत इत्यत्र 'उपसर्गात्' इति प्राप्तेरपवादत्वात् 'सिचो यङि' इति निषेधो भवति, 'उपसर्गात्' इति प्राप्तिस्तु पुरस्तादपवादन्यायेन 'सात्पदाद्यो' इति निषेधमेव बाधते । सेक्त्रम्—'दाम्नीशस' इत्यादिना ष्ट्रन् । सिक्थम् पात्रम्—'पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' इति थक् । सिचयशब्दस्तु बाहुलकात्कयनन्तः ॥ १५० ॥

१४३. मुचादयोऽनुदात्ता. स्वरितेत । विन्दतिस्तु सेडेक[1] ।

१४४ कृती छेदने ।

१४५ उदात्त उदात्तेत् । कृन्तति । चकर्त । चकृततु । चकर्तिथ । चकृत । चकृतिव । कर्तिता । कर्त्स्यति, कर्तिष्यति—'सेऽसिचि' इत्यादिना सकारादाविड्विकल्प । कृन्ततु । अकृन्तत् । कृन्तेत् , कृत्यात्—लिङौ । अकर्तीत् । अकर्तिष्टाम् । चिकृत्सति, चिकर्तिषति । चरीकृत्यते । चरिकर्त्ति इत्यादि । कर्तयति । अचकर्तत् , अचीकृतत्—उर्ऋद्वा । विकर्तन —नन्द्यादि । कृत्त । कृत्तवान् । कृत्ति —क्तिन् । कृत्सम्, उदकम्—'स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्य कित्' इति सप्रत्यय स कित् । 'तितुत्र' इतीण्णिषेध. । कृत्स्नम्—'कृत्यशुभ्या क्स्नन्' । बाहुलकादिडभावश्च ॥ १५१ ॥

१४६. खिद परिघाते[2] ।

१४७ अनुदात्त उदात्तेत् । खिन्दति । चिखेद । चिखिदतु । चिखेदिथ । खेत्ता । खेत्स्यति । खिन्दतु । अखिन्दत् । खिन्देत् । खिद्यात् । लुङि–अखैत्सीत् । अखैत्ताम्–'वदव्रज' इति वृद्धि । झलि सिचो लोप । चिखित्सति । चेखिद्यते । चेखेत्ति, चेखिदीति । खेदयति । अचीखिदत् । खित्त्वा । खिन्न । खिदिरम्—'इषिमदि' इत्यादिना किरच् । खिद्यते इति दैन्ये, दिवादिपाठात् । अयं कर्मकर्तरि इति वदन् वामनो दिवादावस्य पाठ नेच्छति । खिद दैन्य इति रुधादौ ॥ १५२ ॥

१४८ पिश अवयवे ।

१४९. उदात्त उदात्तेत् । पिशति । पिपेश । पिपिशिथ । पिपिशिव । पेशिता । पेशिष्यति । पिंशतु । अपिशत् । पिंशेत् । पिश्यात् । अपेशीत् । अपेशिष्टाम् । पिपिशिषति । पेपिश्यते । पेपिशीति, पेपेष्टि । पेशयति । अपीपिशत् । पिशित्वा,

---

१. 'विन्दतिस्त्वनुदात्त ' इत्यपि पाठान्तर क्वचित् ।

२. 'परितापे' इति क्षीरस्वामी ।

पेशित्वा । पिशितम् । पिशिताश , पिशाच [1]—पृषोदरादित्वात्सिद्धि । पिशङ्गम्—बाहुलकादङ्गच् । पिशङ्गी, पिशङ्गा—'पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम्' इति ङीष् । पेशी गर्भकोश.—पचाद्यजन्ताद्गौरादित्वान्ङीष् । अय दीपनायामपि वर्तते। तथा च 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु' इत्यत्र हरदत्त.—"पिंशतिर्दीप्तिकर्मा', 'नक्षत्रेभि पितरो द्यामर्पिशन्' इति दर्शनाद्" इति । पिश गतौ चुरादि. ॥ १५३ ॥

१५० वृत् । तुदादयो मुचादयश्च वृत्ता इत्यर्थं ।

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसगममहाराजमन्त्रिणा
सायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिताया
माधवीयाया धातुवृत्तौ तुदादयस्सम्पूर्णा ॥

१. पिशितमश्नातीति पिशाच.—पिशितपूर्वादश्धातोरणि इतश्शब्दस्य लोप, शकारस्य चकारश्शकारस्य जश्त्वाभावश्च पृषोदरादित्वात् इति भाव. ।

७. रुधादिगणः

१. रुधिर् आवरणे। अयं द्विकर्मक। व्रज गा रुणद्धि। रुन्ध। रुन्धन्ति। रुणत्सि। रुन्ध। रुन्ध। रुणध्मि। रुन्ध्व। रुन्ध्म 'रुधादिभ्य श्नम्' इति शपोऽपवाद श्नम्। नित्यत्वादयं गुणात्पूर्वम्भवति। मित्त्वादचोऽन्त्यात्पर, शकार 'श्नान्नलोप' इति विशेषणार्थ। 'झषस्तथो' इति झषोऽनन्तरयोस्थोर्धत्वे झला जश् झशि' इति धातोर्दत्वम्। रुन्ध इत्यादौ क्ङिति सार्वधातुके 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारस्य लोप। 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारे परसवर्णे। अल्लोपस्यानयोर्न स्थानित्वम्, 'न पदान्त' इत्यादिना निषेधात्। णत्वे तु कर्तव्ये परसवर्णस्य पूर्वत्रासिद्धत्वान्न तद्भवति। न चानुस्वारात्पूर्वं णत्वप्रसङ्ग., तस्यासिद्धत्वात्। रुणत्सि इत्यत्र 'खरि च' इति चर्त्वम्। रुरोध। रुरुधतु। रुरुधु। रुरोधिथ। रुरुधिव—क्रादिनियमादिट्। रोद्धा। रोत्स्यति। रुणद्धु, रुन्धात्। रुन्धाम्। रुन्धन्तु। रुन्धि—हेर्धित्वे जश्त्वम्। रुन्धम्। रुन्ध। रुणधानि। रुणधाव। रुणधाम। अरुणत्, अरुणद्। अरुन्धाम्। अरुन्धन्। अरुणत्, अरुणद्, अरुण। अरुन्धम्, अरुणधम्। अरुन्ध्व। अरुन्ध्म। हल्ङ्याब्भ्य.' इत्यादिना तिस्योर्लोप.। जश्त्वे वा चर्त्वञ्च। सिपि 'दश्च' इति वा रुत्वमपि। रुन्ध्यात्। रुन्ध्याताम्। रुन्ध्यु। रुन्ध्या। रुन्ध्याम्। रुन्ध्याव। आशिषि—रुध्यात्। रुध्यास्ताम्। लुङि—'इरितो वा' इति अङ्पक्षे—अरुधत्। अरुधताम्। अन्यदा अरौत्सीत्। अरौद्धाम्। अरौत्सु। अरौत्सी.। अरौद्धम्। अरौद्ध। अरौत्सम्। अरौत्स्व। अरौत्स्म। रुन्धे। रुन्धात। रुन्धते—'आत्मनेपदेषु' इत्यद्भावः। रुन्त्से। रुन्धाथे। रुन्ध्वे। रुन्ध्वहे। रुरुधे। रुरुधाते। रुरुधिरे। रुरुधिषे। रुरुधिवहे। रोद्धा। रोत्स्यते। रुन्धाम्। रुन्धाताम्। रुन्धताम्। रुन्त्स्व। रुणधै। रुणधावहै। अरुन्ध। अरुन्धाताम्। अरुन्धत। अरुन्धा। अरुन्धि। अरुन्ध्वहि। रुन्धीत। रुन्धीयाताम्। रुन्धीथा। रुन्धीय। रुन्धीवहि। आशिषि—रुत्सीष्ट। रुत्सीयास्ताम्। 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वम्। अरुद्ध। अरुत्साताम्। अरुत्सत। अरुद्धा। अरुत्सि। अरुत्स्वहि। कर्मकर्तरि—रुद्ध्यते गौः स्वयमेव। अरुद्ध गौ. स्वयमेव इत्यत्र 'न रुध' इति चिणो निषेध। शुद्धे तु कर्मणि—अरोधि इति भवति। रुरुत्सते, रुरुत्सति—'हलन्ताच्च' इति सन कित्त्वम्। रोरुध्यते। रोरोद्धि। रोधयति। अरूरुधत्। अस्याप्रधाने कर्मणि लादय। अङ्गरोधी—ग्रहादित्वाण्णिनि.। अनुरोधी—'सम्पृच' इत्यादिना घिनुण्। प्रतिरोधी—'भविष्यति गम्यादयः' इति इन्नन्तो भविष्यदर्थे। व्रजे उपरोधम्, व्रजेन उपरोधम्—'सप्तम्यां चोपपीडरुध' इति सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्। 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति

समासविकल्प । केचिदुपशब्दस्य पीडयतिनैव सम्बन्धमाहु । भट्टिकारस्य तूपोपसर्गग्रहणमतन्त्रमिति प्रागेवोक्तम् । रोध —असुन् । रुधिरम्—इषिमदि' इत्यादिना किरच् । अनुरुध्यते इति श्यनि गतम् ॥ १ ॥

२. भिदिर् विदारणे । भिनत्ति । भिन्त । भिन्दन्ति । भिनत्सि । भिन्थ । भिन्थ । भिनद्मि । भिन्द्व. । भिन्द्म । बिभेद । बिभिदतु । बिभिदु. । बिभेदिथ । बिभिदिव । भेत्ता । भेत्स्यति । भिनत्तु, भिन्तात् । भिन्ताम् । भिन्दन्तु । भिन्धि । भिनदानि । अभिनत् । अभिन्ताम् । अभिन्दन् । अभिनः । अभिन्तम् । अभिन्त । अभिनदम् । अभिन्द्व । भिन्द्यात् । भिन्द्याताम् । भिन्द्या । भिन्द्याम् । आशिषि—भिद्यात् । भिद्यास्ताम् । । लुङि—अभिदत् । अभिदताम् । अभैत्सीत् । अभैत्ताम् । भिन्ते । भिन्त्से । भिन्दे । बिभिदे । विभिदिषे । भेत्ता । भेत्स्यते । भिन्ताम् । भिन्दाताम् । भिन्त्स्व । भिनदै । अभिन्त । अभिन्दाताम् । अभिन्दत । अभिन्था । अभिन्दि । भिन्दीत । आशिषि—भित्सीष्ट । अभित्त । अभित्साताम् । बिभित्सति, बिभित्सते । बेभिद्यते । बेभिदीति, बेभेत्ति । भेदयति । अबीभिदत् । सर्वत्र रुधिवत्प्रक्रिया । भिदेलिमानि काष्ठानि—'केलिमर उपसङ्ख्यानम्' इति केलिमर् । अयं कर्मकर्तरि । भिद्यो नद.—'भिद्योध्यौ नदे' इति कर्तरि क्यपि निपात्यते । काष्ठभित् , प्रभित्—'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । भिदुर काष्ठम्—'विदिभिदिच्छिदे. कुरच्' इति कुरच् । स्वभावादयं कर्मकर्तरि । भिदा—भिदादित्वादङ् । तत्र 'भिदा विदारणे' इति पाठादन्यत्र भित्ति इति । भित्तम्—'भित्त शकलम्' इति शकले निष्ठानत्वाभाव । अन्यत्र भिन्नम् इति । भिदिर वज्रम्—'इषिमदि' इत्यादिना किरच् । उद्भित्—क्विप् । उद्भिद —इगुपधलक्षण क ॥ २ ॥

३ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्ति इत्यादि भिनत्तिवत् । छिदुरम्– 'विदिभिदिच्छिदे कुरच्' इति कुरच् । 'अयं कर्मकर्तरि' इति वृत्ति । 'करीन्द्रदर्पच्छिदुर मृगेन्द्रम्' 'रसाज्ञापाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमकरान्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् वृत्तिकारोक्त प्रायिकम्' इति आत्रेय । रज्जुच्छित् , प्रच्छित्—'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । प्रच्छिदा–छिदा द्वैधीकरण इति भिदादिपाठादङ् । अन्यत्र छित्ति । छेद —घञ् । छैदिकम्–'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति 'तदर्हति' इत्यस्मिन्नर्थे ठक् । शीर्षच्छेद्य , शैर्षच्छेदिक —'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इति । तदर्हतीत्यर्थे यत्ठकौ, अत्रैव निर्देशात् प्रत्ययसन्नियोगेन शिरस शीर्षभाव । छिदिरम्—'इषिमदि' इत्यादिना किरच् । छिद्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । छेद द्वैधीकरणे इति चुरादौ ॥ ३ ॥

४. रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्त । रिञ्चन्ति । रिणक्षि । रिङ्क्थ । रिङ्क्थ । रिणच्मि । रिञ्च्व । रिरेच । रिरिचतु । रिरेचिथ । रिरिचिव । रेक्ता । रेक्ष्यति । रिणक्तु, रिङ्क्तात् । रिङ्क्ताम् । रिञ्चन्तु । रिङ्ग्धि, रिङ्क्तात् । रिणचानि । अरिणक् । रिञ्च्यात् । रिञ्च्याताम् । आशिषि—रिच्यात् । लुङि अरिचत् , अरैक्षीत् । रिङ्क्ते । रिरिचे ।

रेक्ता । रेक्ष्यते । रिङ्क्ताम् । रिङ्क्ष्व । रिणचै । अरिङ्क्त । अरिङ्क्था । अरिञ्चि । रिञ्चीत । रिक्षीष्ट । अरिक्त । अरिक्षाताम् । रिरिक्षति, रिरिक्षते । रेरिच्यते । रेरिचीति, रेरेक्ति । रेचयति । अरीरिचत् । रेक —घञि 'चजो कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वम् । रिक्थम्—'पातॄतुदि' इति थक् । विरिञ्चि, विरिञ्चिन —एते पृषोदरादय. । रिच विरेचनसम्पर्चनयोरिति युजादौ ॥ ४ ॥

५ विजिर्[1] पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्त. । विङ्क्ते—इत्यादि रिचिवत् । विवेकी— संपृचादिना घिनुण् । विवेक —घञ्, 'चजो.' इति कुत्वमुभयत्र ॥ ५ ॥

६ क्षुदिर् सम्प्रेषणे[2] । क्षुणत्ति । क्षुन्त. । क्षुन्दन्ति । क्षुणत्सि । क्षुणद्मि । क्षुन्द्व । क्षुन्ते । क्षुन्दाते । क्षुन्त्से । क्षुन्ध्वे । क्षुन्द्महे । चुक्षोद । चुक्षुदतु । चुक्षोदिथ । चुक्षुदिव । चुक्षुदे । चुक्षुदिषे । चुक्षुदिवहे । क्षोत्ता । क्षोत्स्यति । क्षोत्स्यते । क्षुणत्तु । क्षुन्तात् । क्षुन्ताम् । क्षुन्दन्तु । क्षुन्धि । क्षुणदानि । क्षुन्ताम् । क्षुन्दाताम् । क्षुन्दताम् । क्षुन्त्स्व । क्षुणदै । क्षुणदावहै । अक्षुणत् । अक्षुन्ताम् । अक्षुन्दन् । अक्षुणत्, अक्षुणद्, अक्षुण । अक्षुणदम् । अक्षुन्द्व । अक्षुन्त । अक्षुन्दाताम् । अक्षुन्दत । अक्षुणत । अक्षुन्था । अक्षुन्दि । अक्षुन्द्वहि । क्षुन्द्यात् । क्षुन्द्याताम् । क्षुन्दीत । क्षुन्दीयाताम् । आशिषि—क्षुद्यात् । क्षुद्यास्ताम् । क्षुत्सीष्ट । क्षुत्सीयास्ताम् । अक्षुदत् । अक्षुदताम् । अक्षुदन् । अक्षौत्सीत् । अक्षौत्ताम् । अक्षुत्त । अक्षुत्साताम् । चुक्षुत्सति । चुक्षुत्सते । चोक्षुद्यते । चोक्षोत्ति । क्षोदयति । अचुक्षुदत् । क्षुद्र —'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । क्षुद्राभि कृत क्षौद्रम् मधु—'क्षुद्राभ्रमर' इति तेन कृतमिति विषयेऽञ् । क्षोदिष्ठ । क्षोदीयान् । क्षोदिमा—'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादेर्लोप इष्ठेमेयस्सु पूर्वस्य च गुण. । पृथ्वादित्वादिमनिच् । क्षोदयति—णाविष्ठवदिति यणादेर्लोपो गुणश्च ॥ ६ ॥

७ युजिर् योगे । युनक्ति । युङ्क्त । युञ्जन्ति । युनक्षि । युनज्मि । युङ्क्ते । युञ्जाते । युङ्क्षे । युञ्जे । युञ्ज्वहे । युयोज । युयोजिथ । युयोज । युयुजिव । युयुजे । योक्ता । योक्ष्यति, योक्ष्यते । युनक्तु, युङ्क्तात् । युङ्क्ताम् । युञ्जन्तु । युङ्ग्धि, युङ्क्तात् । युङ्क्ष्व । युनजानि । युनजाव । युनजाम । युङ्क्ताम् । युञ्ज्व । युनजै । अयुनक्, अयुनग् । अयुङ्क्ताम् । अयुङ्क्त । अयुञ्जि । अयुञ्ज्वहि । युञ्ज्यात् । युञ्ज्याताम् । युञ्जीत । आशिषि–युज्यात् । युक्षीष्ट । अयुजत्, अयौक्षीत् । अयुक्त । अयुक्षाताम् । अयुक्षत । युयुक्षते । योयुज्यते । योयोक्ति । योजयति । अयूयुजत् । प्रयुङ्क्ते— 'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ् । यज्ञपात्रे तु पात्राणि प्रयुनक्ति इति । अत्र प्रग्रहणं स्वरान्तस्योपसर्गस्योपलक्षणम् । उपग्रहणमपि स्वरादे । तथा च वार्त्तिकम्–'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' इति । युज्यते ब्रह्मचारी योगम्—

1. 'विचिर्' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च । भट्टोजिदीक्षितोऽपि ।

2. 'सपेषे' इति क्षीरस्वामी ।

'सृजियुज्यो श्यंस्तु' इति कर्मवद्भाव. श्यंश्च, यकोपवाद'। अत्र कैयटे—'युज्यते इति योग, ब्रह्मचारिणं योगो युनक्ति संबध्नातीत्यर्थं । ततो ब्रह्मचारिण. कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवति' इति । श्यन्को स्वरे भेद – 'तास्यनुदात्तेत्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकि प्रत्ययस्वरेण स एवोदात्त स्यात्, श्यनि तु नित्स्वरेण धातुरुदात्तो भवति । युग्य वाहनम्—'युग्यञ्च' पत्रे' इति कर्मणि करणे वा क्यपि कुत्वन्निपात्यते । अन्यत्र योग्यम् इति ण्यति कुत्वम् । प्रयोज्य । नियोज्य —'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे' इति ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते । युङ्, युञ्जौ—'ऋत्विक्' इत्यादिना किन्, 'ऋत्विगादिभिर्निपातनै साहचर्यादञ्चुयुजिक्रुञ्चामन्यदपि कार्यम्भवति' इति ज्ञापनाद् उपपदाधिकारेऽपि निरुपपदादय प्रत्ययो भवति । 'युजेरसमासे' इति सर्वनामस्थाने नुम् । पदान्ते संयोगान्तलोप. । 'क्विन्प्रत्ययस्य कु' इति कुत्वम् । अन्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । असर्वनामस्थाने युज, युग्भ्याम् इति । युक्षु इत्यत्र कुत्वे 'खरि च' इति चर्त्वम् । अश्वयुक्—'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप् । अत्र सूत्रे युजेत्यकारो न विवक्षित इति युनक्तियुज्यत्योर्द्वयोरपि ग्रहणं 'युजेरसमासे' इतीकारवत सर्वनामस्थाने समासे-नुम्प्रतिषेधोकारविवक्षाया ज्ञापकम् । यदि हि युजे क्विप् न स्यात् 'ऋत्विक्'-इत्यादिना क्विन्नपि निपातनै. साहचर्यादनुपसृष्टादेव स्यादित्यश्वयुगिति रूपमेव नास्तीति क्विन्नुम्निषेधेन । योक्त्र —'दाम्नी' इत्यादिना ष्ट्रन् । अत्र स्तात्यादिसा-हचर्यादुभयपदिनोऽस्यैव ग्रह, न तु युज्यते । अकारस्तूच्चारणमात्रार्थं । हरदत्तोऽपि 'अनभिधानाद्युज्यतेर्न ग्रह' इति । योगी—संपृचादिना घिनुण् । अत्र युनक्तियुज्य-त्योर्द्वयोरपि ग्रहणम् । निरनुबन्धकस्योपादानादकारप्रश्लेषेऽपि नास्ति प्रमाणम् । प्रयोग —घञ् । प्रायोगिकम्—भवार्थे अध्यात्मादित्वात् ठञ् । अनुशतिकादित्वा-दुभयपदवृद्धि । योगाय प्रभवति योग्य, यौगिक —'योगाद्यच्च' इति यत्ठञौ । युगम्—घञ् । उञ्छादिपाठादगुणत्वम्, विशिष्टविषय चैतत्—रथाङ्गे कालविशेषे च । युग्यम्–'तद्वहति रथयुग' इति यत् । संयुगे साधु सायुगीनम्–'प्रतिजनादिभ्य खञ्' इति खञ् । प्रतिजनादिपाठादेव सयुगशब्दस्य घञि गुणाभाव । परियोग, पलियोग —'परेश्च घाङ्कयो' इत्यत्र योगे चेति वक्तव्याद्वा लत्वम् ॥ ७ ॥

८. रुधादयोऽनुदात्तास्स्वरितेत [1] ।

अथ सेटौ स्वरितेतावाह—

९ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः। उकार क्त्वायामिड्विकल्पार्थं । छृणत्ति । छृन्त । छृन्दन्ति । छृणत्सि । छृन्थ । छृन्ते । छृन्त्से । छृन्दे । छृन्द्वहे । चच्छर्द । चच्छृदतु । चच्छृदु । चच्छृदिषे—'सेऽसिचि' इति सकारादाविड्विकल्पं बाधित्वा

---

१ मैत्रेयो नेद सूत्र पठति ।

क्रादिनियमान्नित्य एवेड् भवति । अन्ये तु विकल्पमाहु, क्रादिनियमस्य प्रतिषेधविषयत्वात् । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्दिष्यते, छर्त्स्यते—'सेऽसिचि' इतीड्विकल्प. । छृणत्तु, छृन्तात् । छृन्ताम् । छृन्दन्तु । अच्छृणत् । अच्छृन्ताम् । अच्छृन्त । अच्छृन्दाताम् । छृन्द्यात् । छृन्दीत । आशिषि—छृद्यात् । छर्दिषीष्ट, छृत्सीष्ट । अछृदत् । अच्छर्दीत् । अच्छृत्त । अच्छृत्साताम् । अच्छृत्सत । अच्छर्दिष्ट । चिच्छर्दिषति, चिच्छृत्सति । चरीच्छृद्यते । चर्छर्ति । छर्दयति । अचच्छर्दत्—अत्र सन्वदित्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् । न चास्ति 'वार्णादाङ्गं बलीय.' इति, व्याश्रयत्वात् । तुक छकार आश्रय, इत्वस्य तु चङ्परो णि. । अचिच्छृदत्, अचच्छृदत्—'उर्ऋद्वा' । छृत्वा, छर्दित्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प. । छृण्ण । छृण्णवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । छृदी सन्दीपने युजादौ ॥ ८ ॥

१० उतृदिर् हिंसानादरयो । तृणत्ति इत्यादि छृणत्तिवत् ॥ ९ ॥

११ 'उदात्तौ स्वरितेतौ'[1] ।

१२ कृतो वेष्टने । कृणत्ति । कृन्त । कृन्तन्ति । कृणत्सि । कृणद्मि । कृणत्तु । अकृणत् । कृन्त्यात् । चकर्त । कर्तिता इत्यादि तौदादिकवत् ॥ १० ॥

१३ उदात्त उदात्तेत्[1] ।

१४ ञि इन्धी दीप्तौ ।

१५ उदात्तोऽनुदात्तेत्[2] । इन्धे । इन्धाते । इन्त्से । इन्धे । इन्ध्वहे—'श्नान्नलोप.' इति श्नात्परस्य प्रकृतेर्नकारस्य लोप. क्ङितो. । 'श्नसोरल्लोप' इत्यल्लोप । इन्धाञ्चक्रे—'इजादे.' इत्याम् । अत्र न्यासकारादय केचित् 'इन्धिभवतिभ्या च' इति इन्धे परस्य लिट कित्त्वविधानसामर्थ्यादामो विकल्पमिच्छन्ति, तद् 'इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्' इत्यादि भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम् । इन्धिता । इन्धिष्यते । इन्धाम् । इन्धाताम् । इन्धताम् । इन्त्स्व । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धत । ऐन्धा । ऐन्धि । इन्धीत । इन्धीयाताम् । आशिषि—इन्धिषीष्ट । इन्धिषीयास्ताम् । ऐन्धिष्ट । ऐन्धिषाताम् । इन्दिधिषते—'न न्द्रा.' इति नकारवर्ज्यस्य द्विर्वचनम् । इन्धयति । ऐन्दिधत् । इन्ध—ञित्वाद्वर्तमाने क्त । ईदित्त्वादनिट्त्वम् । ऐध—'अवोदैधौद्म' इति निपातनाद्धञि नलोप. । सान्तस्त्वेधश्शब्द औणादिकेऽसुनि बाहुलकान्नलोपे । अग्निमिन्धे इति अग्निमिन्ध—'भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे' इति मुम् । समित्, समिद् । समिधौ—सम्पदादित्वात् क्विप् । सामिधेन्यो मन्त्र.—'समिधामाधाने षेण्यण्' इति षेण्यण् ।

---

१ क० ख० पुस्तकयोर्नेद सूत्रद्वयमुपलभ्यते । अस्माभिस्तु अपरधातुकोषाणा प्रामाण्येनेदमत्र निवेशितम् । मैत्रेयस्तु पूर्वसूत्रे 'छृदितृदिवर्जमनुदात्ता' इत्यधिकं पठति । २ मैत्रेयो न पठति ।

सामिधेनी—ऋक्। षित्त्वान्ङीष्। 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोप, अग्निमिन्धे इति अग्नीत् ऋत्विग्विशेष —'क्विप् च' इति क्विप्। आग्नीध्र —'अग्नीध शरणे रण् भं च' इति रण्प्रत्यय। 'भं च' इति भत्वात्पदत्वाभावाज्जश्त्वं न भवति। शरणं गृहम्। णित्वाद् वृद्धि.। 'आग्नीध्रसाधारणादञ्' इति स्वार्थेऽन्यपीदमेव रूपम्। प्रयोजनन्तु स्त्रियाम्। आग्नीध्री शाला इति—'टिड्ढा' इति ङीप्। विविधमिन्धे इति वीध्र, अग्निर्विमलश्च—'वाविन्धे.' इति वावुपसर्गे उपपदे इन्धे. क्रन्, कित्त्वादनुनासिकलोप ॥ ११ ॥

१६ खिद दैन्ये। खिन्ते। खिन्दाते। खिन्त्से। खिन्दे। खिन्ताम्। खिन्दाताम्। खिन्त्स्व। खिनदै। अखिन्दाताम्। अखिन्दि। खिन्दीत। चिखिदे। खेत्ता इत्यादि खिद्यतिवत्। खिन्दतीति शे गतम् ॥ १२ ॥

१७. विद विचारणे। विन्ते इत्यादि खिनत्तिवत्। वित्त, विन्न —'नुदविदोन्दत्र' इति निष्ठानत्वविकल्प। उन्दिना साहचर्यादस्यैव तत्र ग्रह ॥ १३ ॥

१८ खिदिविदी अनुदात्तावनुदात्तेतौ[1]।

१९ विष्लृ विशेषणे[2]। इतो भुनक्त्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत। शिनष्टि। शिंष्ट। शिंषन्ति। शिनक्षि। शिनष्मि। शिष्व —ष्टुत्वं तवर्गस्य, सकारादौ षस्य कत्वम्। शिशेष। शिशिषतु.। शिशेषिथ। शिशिषिव। शेष्टा। शेक्ष्यति। शिनष्टु। शिंष्टात्। शिंष्टाम्। शिण्ढि—हेर्धित्वं षत्वजश्त्वानुस्वारपरसवर्णा यथायोगम्। शिनषाणि। अशिनट्, अशिनड्—षकारस्य 'झला जशोऽन्ते' इति जश्त्वे चर्त्वविकल्प.। अशिंष्टाम्। अशिनट्। अशिनषम्। अशिंष्व। शिंष्यात्। शिंष्याताम्। आशिषि—शिष्यात्। लुङि अशिषत्—लृदित्त्वात्परस्मैपदेऽङ्। तङि तु क्स., व्यत्यशिक्षत इत्यादि। शिशिक्षति, शिशिक्षते। शेशिष्यते। शेशिषीति, शेशेष्टि। शेषयति। अशीशिषत्। शिष्ट। शिष्टवान्। विशेष। वैशेषिक —'विनयादिभ्यश्च' इति स्वार्थे ठक्। महत्या विशिष्ट महाविशिष्ट —'महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानम्' इति पुंवद्भाव आत्वं च। शेषति इति दण्डके हिंसाया शपि। शेषयति इति युजादिपाठादसर्वोपयोगे ॥ १४ ॥

२० पिष्लृ सचूर्णने। पिनष्टि इत्यादि शिषिवत्। शुष्कपेष पिनष्टि, चूर्णपेष पिनष्टि, रूक्षपेष पिनष्टि—'शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिष.' इति शुष्कादौ कर्मण्युपपदे णमुल्। शुष्कं पिनष्टीत्यर्थ.। उदपेष पिनष्टि—'स्नेहने पिष' इति स्नेहवाचिनि करणे उपपदे णमुल्, उदकेन पिनष्टीत्यर्थग्रहणम्। 'पेषंवासवाहनधिषु च' इति उद्भाव.। सर्वत्र कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग.। पिष्टमयम्—'पिष्टाच्च' इति विकारे मयट्।

---

१ 'इति आत्मनेभाषा अनुदात्तेत। इन्धिवर्जमनुदात्तौ'—इति मैत्रेय।

२. 'विशरणे' इति मैत्रेय.।

पिष्टकर्ण—'कर्णे लक्षणस्य' इति कर्णे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो विधीयमानो दीर्घस्तत्रैव पिष्टादिपर्युदासान्न भवति। चोरस्य पिनष्टि–'जासिनिप्रहण' इत्यादिना कर्मणि शेषे हिंसाया षष्ठी, अशेषे चाहिंसायाञ्च चोर पिनष्टि, धाना पिनष्टि इति द्वितीयैव भवति ॥ १५ ॥

२१ भन्जो आमर्दने। भनक्ति। भङ्क्त। भञ्जन्ति। भनक्षि। भनज्मि। भञ्ज्व—'श्नान्नलोपः' इति प्रकृतिनकारस्य लोप। नकारे परतोऽकारस्य 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो न भवति, अकारान्तस्यानङ्गत्वात्। क्ङितोस्तु 'श्नसोरल्लोप.' इत्याकारलोपः, झलि 'चो. कु' इति कुत्वे चर्त्वम्। बभञ्ज। बभञ्जतु.। बभञ्जिथ, बभङ्क्थ। बभञ्जिव–क्रादिनियमादिट्। थलि 'उपदेशेऽत्वत.' इति निषेधाद्भारद्वाजनियमाच्च विकल्प.। भङ्क्ता। भङ्क्ष्यति। भनक्तु। भङ्क्तात्। भङ्ग्धि–हेरपित्त्वात् 'श्नसोरल्लोप'। धित्वे कुत्व गकार। भनजानि। अभनक्, अभनग्—पदान्तत्वात्कुत्वे चर्त्वविकल्प। अभङ्क्ताम्। अभञ्जन्। अभनक्। अभनजम्। भञ्ज्यात्। आशिषि–भज्यात्। अभाङ्क्षीत्। अभाङ्क्ताम्—झलि सिचो लोप। बिभङ्क्षति। बम्भज्यते। बम्भञ्जीति, बम्भङ्क्ति—'जपजभदहदशभञ्ज' इति यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य नुक्। तस्य अनुस्वारे पदान्तवद्वचनात्परसवर्णविकल्पः। भञ्जयति। अबभञ्जत्। कर्मणि अभञ्जि, अभाजि–'भञ्जेश्च चिणि' इत्यनुनासिकलोपविकल्प। भङ्क्त्वा, भक्त्वा—'जान्तनशा विभाषा' इति क्त्वायामनुनासिकलोपविकल्प। भग्न। भग्नवान्—'ओदितश्च' इत्योदित्त्वान्निष्ठानत्वम्, तस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव कुत्वम्। भङ्गुरम्–'भञ्जभास' इति कर्मकर्तरि घुरच्। 'चजो कु घिण्यतो.' इति कुत्वम्। भङ्ग—घञ्। भङ्गा, कुसुम्भम्—कर्मणि घञन्ताट्टाप्। भङ्गाना भवनं क्षेत्रं भङ्ग्यम्—'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य' इति यत्। विभाषाग्रहणात् खञि भाङ्गीनम्। भङ्गाऽपि धान्यमिति स्थितम्। भङ्गाना रजो भङ्गाकटम्–'अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि' इति कटच्। भङ्गी–पिप्पल्यादित्वान्ङीष्। भजि दीप्त्यर्थे इति चुरादौ दण्डके इदित्। भजते भजति इति सेवाया शपि गतम् ॥१६॥

२२ भुज पालनाभ्यवहारयो.। भुनक्ति। भुङ्क्त। भुञ्जन्ति। भुनक्षि। भुनज्मि। बुभोज। बुभुजतु.। बुभोजिथ—क्रादिनियमान्नित्यमिट्। भोक्ता। भोक्ष्यते। भुनक्तु। अभुनक्। भुञ्ज्यात्। आशिषि—भुज्यात्। अभौक्षीत्। अभौक्ताम्। बुभुक्षति—'हलन्ताच्च' इति सन. कित्त्वम्। बोभुज्यते। बोभुजीति, बोभोक्ति। भोजयति। अबूभुजत्। भुङ्क्ते। भुञ्जाते। भुञ्जते। भुङ्क्षे। बुभुजे। बुभुजिषे। भोक्ता। भोक्ष्यते। भुङ्क्ताम्। अभुङ्क्त। अभुञ्जाताम्। भुञ्जीत। आशिषि—भुक्षीष्ट। अभुक्त। अभुक्षाताम्—'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वादगुणत्वम्। बुभुक्षते—'भुजोऽनवने' इति तङ्। 'भुजोऽदने' इति वक्तव्ये 'अनवने' इति वचनमभ्यवहारादन्यत्रापि तङर्थम्। तथा चेदमपि सिद्ध्यति—

'बुभुजे पृथिवीपाल पृथिवीमेव केवलाम्[1]' इति। अनुभव इहार्थः। भोजयति देवदत्त यज्ञदत्त --'गतिबुद्धि' इत्यादिना प्रयोज्य कर्म। निगरणार्थत्वान्नित्यम्परस्मैपदम्। इदमेषा भुक्तम्--'क्तोऽधिकरणे च' इत्यधिकरणे भावे कर्मणि वर्तमाने क्त। एवं भावकर्मणोरुदाहार्यम्। भुक्ता ब्राह्मणा इति भुक्तमेषामस्तीत्यर्शआद्यजन्त। भोज्यम्--'भोज्य भक्ष्ये' इति ण्यति अकुत्वं निपात्यते। अभक्ष्ये तु भोग्या लक्ष्मी। भोग शरीरम्--'हलश्च' इति सञ्ज्ञायां घञ्। मातृभोगीण --'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्' इति 'तस्मै हितम्' इति विषये ख। आचार्यभोगीन इत्यत्र 'आचार्यादणत्वं च' इति णत्वाभाव। राजभोगीन --'राजाचार्याभ्यान्तु नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव' इति भोगोत्तरपदाभ्यामेवाभ्या हितप्रत्ययनियमादाचार्याय हितं राज्ञे हितमित्यत्र वाक्यमेव भवति, न तु सामान्यतश्छ प्रत्यय.। मात्रे हितमित्यादौ तु मात्रीयम् इत्यादि भवत्येव। भुज --'हलश्च' इति करणे घञ्, 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो' इति अगुणत्वमकुत्वं च निपातितम्। भुजा--अयमेव टाबन्त। भोज -पदाद्यच्। भजतीति शपि। भुजतीति शे कौटिल्ये ॥१७॥

२३ शिषादयश्च वारोऽनुदात्ता. उदात्तेत।

२४ तृह हिंसायाम्[2]। तृणेढि। तृण्ढ.। तृहन्ति। तृणेक्षि। तृण्ढ। तृण्ढ। तृणेह्मि। तृह्व.। तृह्म --'तृणह इम्' इति हलादौ पिति सार्वधातुके तृणह इमागमे 'आद्गुण', झलि पदान्ते च 'हो ढ' इति हो ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽध' इति धत्वे ष्टुत्वे 'ढो ढे लोप' इति पूर्वस्य लोप। अपिति श्नसोरल्लोपेऽनुस्वारपरसवर्णौ, सिपि ढत्वे 'षढो क सि' इति कत्वम्। ततर्ह। ततृहतु.। ततृहु। ततर्हिथ। ततृहिव। तर्हिता। तर्हिष्यति। तृणेढु। तृण्ढात्। तृण्ढाम्। तृहन्तु। तृण्ढि। तृणहानि। तातङो ङित्त्वान्ङिच्च पिन्न भवतीत्यपित्त्वाद्धेरपि 'सेर्ह्यपिच्च' इत्यपित्त्वान्नेमागम.। उत्तमस्य तु पित्त्वेऽप्यहलादित्वान्न भवति। अतृणेट्, अतृणेड्। अतृण्ढाम्। अतृहन्। अतृणेट्, अतृणेड्। अतृणहम्। अतृह्म--तिप्सिपोर्हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन हलादिपित्सार्वधातुकपरत्वादिमागम.। 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति निषेधो वर्णमात्रप्रत्ययविषयत्वादिति हलादिप्रत्ययस्याश्रयणान्न प्रवर्तते। मिपि नित्यत्वात्पूर्वमेवामि अहलादित्वान्नेमागम.। तातङश्च ङित्त्वात् श्नसोरल्लोपे तृणहरूपस्याभावान्नेमागमप्रसङ्ग। तृह्यात्। तृह्यताम्--यासुटो ङित्त्वेन 'ङिच्च पिन्न भवति' इति तिबादेरपित्वान्नेमागम.। आशिषि तृह्यात्। तृह्यास्ताम्। अतर्हीत्। अतर्हिष्टाम्--'नेटि' इति वृद्धिनिषेध। तितर्हिषति

---

1. रघु० १९।।

2. अग्रिमसूत्रेण सहकृत्य 'तहहिंसि हिंसायाम्' इति पठन्ति मैत्रेय-क्षीरस्वामि-भट्टोजिदीक्षिता।

तरीतृह्यते । तरीतर्ढि । तर्हयति । अतीतृहत् , अततर्हत्—उऋदित्त्वा । तृहितम् । तर्हित्वा—'न क्त्वा सेड्' इत्यकित्त्वम् ॥ १८ ॥

२५ हिसि हिंसायाम्[१] । हिनस्ति । हिंस्त । हिंसन्ति । हिनस्सि । हिनस्मि—इदित्त्वान्नुम् । तस्य 'श्नान्नलोप.' इति न लोप. । ङिति श्नसोरल्लोपे 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वार । जिहिंम्म । जिहिंसतु । जिहिंसिथ । जिहिंसिव । हिंसिता । हिंसिष्यति । हिनस्तु । हिंस्तात् । हिंस्ताम् । हिंसन्तु । हिन्धि - श्नान्नलोपश्नसोरल्लोपयो 'धि च' इति सलोपेऽनुस्वारपरसवर्णौ । हिनसानि । अहिनत् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् । अहिनत् , अहिनद् , अहिन । अहिनसम् । अहिंस्व । तिपि 'तिप्यनस्ते.' इति सस्य द , सिपि 'सिपि धातो रुर्वा' इति दत्वरुत्वे । हिंस्यात् । हिंस्याताम् । हिंस्यात् । हिंस्यास्ताम्—लिङौ । अहिंसीत् । अहिंसिष्ट । जिहिंसिषति । जेहिंस्यते । जेहिंस्ति । हिंसयति । अजिहिंसत् । हिंसक—'निन्दहिंस' इति वुञ् । हिंस्रम्—'नमिकम्पि' इत्यादिना र । हिंसा—'गुरोश्च हल ' इत्यकार । हिंसित्वा । हिंसित । हिनस्तीति सिंह —अच् । पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्यय. ॥ १९ ॥

२६ उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्त. । उन्दन्ति । उनत्सि । उनद्मि । उन्द्व । उन्दाञ्चकार—'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ ' इत्याम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु, उन्तात् । उन्धि । उनदानि । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औन , औनत , औनद् । औनदम्—'दश्च' इति सिपि वा रुत्वम् । उन्द्यात् । उन्द्याताम् । उद्यात् । उद्यास्ताम्—लिङौ । औन्दीत् । औन्दिष्टाम् । उन्दिदिषति—'न न्द्रा ' इति नकारस्याद्वित्वम् । उन्दयति । औन्दिदत् । उन्दित्वा । उन्नम्, उत्तम्—ईदित्त्वादनिट्त्वम् । नुदविदोन्द' इति निष्ठानत्वविकल्प । अवोद —घञ् , किञ्चिदार्द्र । उन्दनम् ओद्मनिन्नौणादिक । अत्र 'अवोदैधौद्म' इति नलोपो घञ्यगुणत्वञ्च निपात्यते । इन्दु —'उन्देरिच्चादे ' इति उप्रत्यय , इकारश्चोकारस्य । ओदनम्—'उन्देर्नलोपश्च' इति युचि नलोप. । उद्रम्–'स्फायितञ्चि' इति रक् । उदकम्-उदकमिति क्वुन्नन्तो निपातित. । उदधि: । क्षीरोद.—'उदकस्योद संज्ञायाम्' इति पूर्वपदस्योत्तरपदस्योदादेश. । उदवास , उदकस्य वाहन उदवाहन , उदधिर्घट —'पेषंवासवाहनधिषु च' इति पेषमादावुत्तरपदे उदकस्योदादेश. । असंज्ञार्थं वचनम् । उदकस्य पात्रम् उदकपात्रम् , उदपात्रम्—"एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्" इति वोदभाव । इह पूरयितव्य पूरणीय , तद्वाचिन्यसहाये हलादावुत्तरपदे उदकस्योद इति सूत्रार्थ । उदमन्थ —'मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च' इति मन्थादिषूत्तरपदेषूदकस्योदभाव । उदौदन इत्यादि चोदाहार्यम् । उदन्वान् घट , उदन्वान् नाम ऋषि'—'उदन्वानुदधौ च' इति मतुप्युदकस्योदभाव उदधौ संज्ञाया च निपात्यते, उदधिग्रहणमसंज्ञार्थम् । उदन्यति, पिपासती-

त्यर्थ.—'अशनायोदन्य' इति क्यच्युदकस्योदन्भाव. पिपासायाम् । उदक्याः—'उदकस्योद. संज्ञायाम्' इति दिगादिपाठाद्यत् ॥ २० ॥

२७ अन्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्त । अञ्जन्ति । अनक्षि । अनज्मि । अञ्ज्व । 'श्नान्नलोप.' । 'श्नसोरल्लोप' । 'चो. कु' झलि पदान्ते च, 'खरि च' इति चर्त्वम् । आनञ्ज । आनञ्जतु । आनञ्जिथ, आनङ्क्थ । आनञ्जिव, आनञ्ज्व—ऊदित्त्वादिड्विकल्प. । क्रादिनियम प्रतिषेधविषय इत्युक्तम् । 'अत आदे' इत्यभ्यासादेर्दीर्घ, 'तस्मान्नुड्' इति नुट् । अङ्क्ता, अञ्जिता । अङ्क्ष्यति, अञ्जिष्यति । अनक्तु, अङ्क्तात् । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । आङ्क्ताम् । आनक् । आनजम् । आञ्ज्व । अञ्ज्यात्, अज्यात्—लिङौ । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम्—'अञ्जे. सिचि' इति नित्यमिट् । अञ्जिजिषति—'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' इति नित्यमिट् । 'न न्द्रा.' इति नकारस्य न द्विवर्चनम् । अञ्जयति । आञ्जिजत् । अञ्जित्वा, अङ्क्त्वा, अक्त्वा—अनिट्पक्षे 'जान्तनशा विभाषा' इति पक्षेऽनुनासिकलोप., इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वम् । अक्त । अक्तवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । आज्यम्—'आङ्पूर्वादञ्जे संज्ञायाम्' इति क्यप्यनुनासिकलोप । व्यङ्ग्यम्—ण्यति कुत्वम् । अङ्ग—भावे घञ् । अञ्जिका—संज्ञाया ण्वुल् । लिपिविशेष. । अञ्जनम्—ल्युट् । काञ्जिकम् । अञ्जि =अभिव्यक्ति., केन जलेन अञ्जिरस्येति बहुव्रीहौ कप् । अञ्जलि—'ऋतन्यञ्जि' इत्यादिनाऽलिच् । द्वे अञ्जली प्रमाणस्य द्व्यञ्जलम्, त्र्यञ्जलम्—'द्वित्रिभ्यामञ्जले.' इति समासान्तोऽच् द्विगौ । 'अध्यर्धपूर्वाद्द्विगो.' इत्यार्हीयस्य ठको लुक् । अद्विगौ–द्व्यञ्जलि ॥ २१ ॥

२८. तन्चु सङ्कोचने[1] । तनक्ति । तङ्क्त । तञ्चन्ति । तनक्षि । तनच्मि । ततञ्च । ततञ्चतु । ततञ्चिथ, ततङ्क्थ । ततञ्चिव—ऊदित्त्वात् स्वरत्यादिना इड्विकल्प. । क्रादिनियम प्रतिषेधविषय इत्युक्तम् । तङ्क्ता, तञ्चिता । तङ्क्ष्यति, तञ्चिष्यति । तनक्तु, तङ्क्तात् । तङ्ग्धि । तनचानि । अतनक् । अतङ्क्ताम् । अतञ्चन् । अतनक् । अतनचम् । अतञ्च्व । तञ्च्यात् । आशिषि–तच्यात् । अतञ्चीत्, अताङ्क्षीत् । तितञ्चिषति, तितङ्क्षति । तातच्यते । तातङ्क्ति । तञ्चयति । अततञ्चत् । आतञ्चनम्–ल्युट् । आतङ्क.—घञ् । तञ्चित्वा, तक्त्वा—इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वान्नलोपाभाव । तक्तः—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । अयं प्रथमान्तोऽपि तृतीयान्तमध्ये ऊदित्प्रसङ्गादेकवर्गीयत्वाच्च पठित. । आत्रेयादयस्तु तृतीयान्तमेव पठन्ति । तक्रम्—'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । बाहुलकाच्चकारस्य ककार: ॥ २२ ॥

२९ ओविजी भयचलनयो. । विनक्ति । विङ्क्त. । विञ्जन्ति । विनक्षि । विनज्मि । विञ्ज्व । विवेज । विविजतु । विविजिथ । विविजिव—'विज इट्'

1. 'तन्जू सकोचने' इति क्षीरस्वामी ।

इति इडादिप्रत्ययस्य पित्त्वेऽपि ङित्त्वान्न गुण । विजिता । विजिष्यति । विनक्तु, विङ्क्तात् । विङ्ग्धि । विनजानि । अविनक् । अविङ्क्ताम् । अविनक् । अविनजम् । विञ्ज्यात् । विञ्ज्यास्ताम् । विज्यात् । विज्यास्ताम्—लिङौ । अविजीत् । अविजिष्टाम् । विविजिषति । वेविज्यते । वेविजीति, वेवेक्ति । वेजयति । अवीविजत् । विजित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वेऽपि 'विज इट्' इति ङित्त्वान्न गुण । विग्न , विग्नवान्—ईदित्त्वादनिट्त्वम्, ओदित्त्वान्निष्ठानत्वम् । वेगितम् इति घञन्तात्तारकादित्वादितजित्युक्तम् । वेवेक्ति, वेविक्ते इति श्लौ गतम् । उद्विजते इति शे ॥ २३ ॥

३० वृजी वर्जने । वृणक्ति । वृङ्क्त । वृञ्जन्ति । ववर्ज । ववृजतु । ववर्जिथ । ववृजिव । वर्जिता । वर्जिष्यति । वृणक्तु, वृङ्क्तात् । वृक्ताम् । वृङ्ग्धि । वृणजानि । अवृणक् । अवृङ्क्ताम् । अवृणजम् । अवृङ्क्त । वृञ्ज्यात् । वृज्यात्—लिङौ । अवर्जीत् । अवर्जिष्टाम् । विवर्जिषति । वरीवृज्यते । वरिवृजीति, वरीवर्क्ति इत्यादि । वर्जयति । अवीवृजत्, अववर्जत् । वर्जित्वा—'न क्त्वा सेट्' इत्यकित्त्वाद् गुण । वृक्त—इदित्त्वादनिट्त्वम् । प्रवर्ग्यम्—ण्यति कुत्वम् । अत्र 'वृचि वरणे' इति दुर्गादय पठन्ति, तस्यापि वृजिवद्रूप नेयम् ॥ २४ ॥

३१ पृची सम्पर्के । पृणक्ति । पृङ्क्त । पृञ्चन्ति । पपर्च । पपृचतु । पपर्चिथ इत्यादि वृजिवत् । सम्पर्की—'सम्पृच' इत्यादिना घिनुण् ॥ २५ ॥

३२ तृहादय उदात्ता उदात्तेत [1] ।

३३ वृत् [1] । रुधादयो वृत्ता इत्यर्थ. । धातुपारायणे तु गणसमाप्तिर्नेष्यते, तेन लुनति पुनति इति सिध्यतीति ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमहाराजमन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण [2] विरचिताया माधवीयाया धातुवृत्तौ रुधादय. सम्पूर्णा ॥

१ सूत्रद्वयमिद क्षीरस्वामी न पठति । २. 'सायणार्येण' इति ख पुस्तके ।

८. तनादिगणः

१ तनु विस्तारे। तनोति। तनुत । तन्वन्ति। तनोषि । तनोमि । तन्व , तनुव । तन्म , तनुम —'तनादिकृञ्भ्य उ ' इति उप्रत्यय । शपोऽपवाद. । तस्य पिति 'सार्वधातुकार्धधातुकयो ' इति गुण , अन्यत्राजादौ यणादेश । वकारमकारादौ 'लोपश्चास्यान्यतरस्या म्वो.' इति पक्षे लोप । ततान । तेनतु । तेनु । तेनिथ । तेनथु. । तेन । ततान, ततन । तेनिव—किति लिटि 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ। तनिता । तनिष्यति। तनोतु, तनुतात् । तनुताम् । तन्वन्तु । तनु— 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक् । तनवानि । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । अतनो । अतनवम् । अतन्व, अतनुव । तनुयात् । तनुयाताम् । तनुया । तनुयाम् । आशिषि—तन्यात् । तन्यास्ताम् । अतनीत् । अतानिष्टाम्, अतनिष्टाम्— 'अतो हलादे ' इति वा वृद्धि. । तनुते । तन्वाते । तन्वते । तनुषे । तन्वे । तनुवहे, तन्वहे । तेने । तेनाते । तेनिषे । तेनिवहे। तनिता। तनिष्यते। तनुताम् । तन्वाताम् । तनुष्व । तनवै । अतनुत । अतन्वाताम् । अतन्वत । अतनुथा । अतन्व । तन्वीत । तन्वीयाताम् । तन्वीथा । तन्वीय । आशिषि—तनिषीष्ट । तनिषीयास्ताम् । अतत, अतनिष्ट । अतथा , अतनिष्ठा । अतनिध्वम्—'तनादिभ्यस्तथासो ' इति तथासो पक्षे सिचो लुक् । थासा साहचर्यादात्मनेपदस्य तशब्दस्येह ग्रहणाद् अतनिष्ट यूयमित्यत्र लुग्न भवति। तितनिषति, तितासति, तितसति—'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इतीड्विकल्प. । 'तनोतेर्विभाषा' इति झलि सनि वा दीर्घत्वम् । एवं तङ्यपि त्रैरूप्यम् । तन्तन्यते—'नुगत.' इत्यभ्यासस्य नुक् । तन्तन्ति । तन्तान्त —'अनुनासिकस्य' इति दीर्घ । लुकि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिनाऽनुनासिकलोपस्तनोत्यादीनामिति गणनिर्देशान्न भवति । तानयति । अतीतनत् । तायते, तन्यते—'तनोतेर्यकि' इति वाऽऽत्वम् । अवतनोतीति अवतान —'तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम्' इति ण । तनित्वा, तत्वा—'उदितो वा' इतीड्विकल्प । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप । ततम्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्, पूर्ववदनुनासिकलोप । सततम् , सन्ततम्—'समो वा हिततयो ' इति पक्षे मलोप । ष्यञि सातत्यम् इति नित्यं मलोप इष्यते। वितत्य—'वा ल्यपि' इत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वान्नित्यमनुनासिकलोप । तन्ति —'न क्तिचि दीर्घश्च' इति क्तिचि दीर्घानुनासिकलोपयोर्निषेध । तति —क्तिनि नलोप । 'तितुत्र' इतीण्निषेध । परीतत्—'गम कौ' इत्यत्र गमादीनामिति वचनादनुनासिकलोपे तुक्, 'नहिवृति' इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ । तन्तु —'सितनिगमि' इति तुन् । तन्त्रम—ष्ट्रन् ।

तात —'द्रुतनिभ्या दीर्घश्च' इति तप्रत्यये अनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घ । तनु —'भृमृशि' इत्यादिनोप्रत्यय । गुणवचनत्वेन 'वोतो गुणवचनात्' इति वा ङीषि—तन्वी। तनुशब्द स्त्रीजातिवचनोऽपि, तत 'ऊङुत' इत्यूङि तनू । तथा च प्रयुज्यते 'ननु सुतनूमनुपालयानुयान्तीम्[1]' 'वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटा ' इति। केवलस्य त्वस्याप्रसिद्धत्वादप्रयोग । तनू शरीरम्—'कृषिचमितनि' इत्यूकार । तनु । तनुषी—'अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इति उस् । तन्त्रम्—ष्ट्रन् । तात —द्रुतनिभ्या दीर्घश्च' इति क्तप्रत्यय अनुनासिकलोपे पूर्वस्य दीर्घ । तितउ परिपवनम्—'तनोतर्डउ. सन्वच्च' इति डउप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोप.। सन्वद्भावाद् द्विर्वचनादि, सूत्रे 'डउ ' इति व्यस्तोच्चारणान्न सन्धिकार्य्यम् । तनु श्रद्धोपकरणयोरिति युजादौ ॥ १ ॥

२ षणु दाने । सनोति । सनुते इत्यादि तनोतिवत् । 'धात्वादे. ष स.' । णत्वन्तु निमित्ताद्यपायादपैति । विशेषस्तु 'जनसनखना सञ्झलो.' इति झलादौ सनि क्डिति च नित्यमात्वम् । 'ये विभाषा' इति यकारादौ क्डिति वाऽऽत्व च । सिषासति–'सनीवन्त' इत्यादिनेड्विकल्प.। इट्पक्षे सिसनिषति । अत्र षण्परत्वात् 'स्तौतिण्योरेव' इति नियमात् प्रकृतेस्सस्य न षत्वम् । सात्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प.। इटि–सनित्वा । सात , सातवान्–'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । तादावनुनासिकलोपं बाधित्वा 'जनसनखन' इत्यात्वं भवति। असात, असाथा इत्यत्र 'तनादिभ्यस्तथासो. इति सिचो लुकि तथासोर्डित्त्वमाश्रित्य आत्वं भवति। सायते, सन्यते, ससन्यते, सासायते इति यकि यङि च 'ये विभाषा' इत्यात्वं वा भवति। सन्यात् इत्यत्र तु 'ये विभाषा' इत्यात्वम् 'ये इत्यत्वतो निर्देशान्न भवति' इति धातुपारायणे। साति , सति., सन्ति –'सन. क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्याकार., पक्षे तदभावे नलोपविकल्पश्च। साति —'ऊतियूति' इत्यादिना क्तिनि निपात्यते ॥ २ ॥

३ क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । चक्षाण । चक्षणे । क्षणिता । क्षणितासि । क्षणितासे । क्षणिष्यति । क्षणिष्यते । क्षणोतु, क्षणुतात् । क्षणुताम् । क्षण्वाताम् । अक्षणोत् । अक्षणुत । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट । अक्षणीत् । अक्षणिष्टाम्–'ह्म्यन्त' इत्यादिना 'अतो हलादे.' इति वृद्धिनिषेध । अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षथा , अक्षणिष्ठा.—'तनादिभ्य.' इति वा सिचो लुक्, तथा तनोत्यादित्त्वादनुनासिकलोप. । चिक्षणिषति । चङ्क्षण्यते । क्षाणयति । अचिक्षणत्—'सन्वल्लघुनि' इति त्वनेकहल्व्यवधानेऽपि भवति, 'अत्स्मृदृत्वर' इत्यादिना इत्वापवादादत्वविधानाज्ज्ञापकात् । अयमप्युपदेशे तवर्गीयो मत. । लक्षणवशात्तु णत्वम्, तेन

---

१. अनुपलब्धमूलमिद पद्यम् ।

चक्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ भवत.। णत्वं त्वनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्राम-तीति तत्र तत्रोक्तत्वान्न भवति। क्षत्वा, क्षणित्वा—'उदितो वा' इत्युदित्त्वादिड्-विकल्प। क्षत—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। क्षन्ति इत्यत्र 'न क्तिचि दीर्घश्च' इति दीर्घानुनासिकलोपनिषेध ॥ ३ ॥

४ क्षिणु च[1]। हिंसायामित्यर्थ। क्षिणोति। क्षिणुते। चिक्षेण। चिक्षिणे। क्षेणिता। क्षेणितासे। क्षेणिष्यति। क्षेणिष्यते। क्षिणोतु। क्षिणुताम्। अक्षिणोत्। अक्षिणुत। क्षिणुयात्। क्षिण्वीत। क्षिण्यात्। क्षिणिषीष्ट। अक्षेणीत्। अक्षित। अक्षेणिष्ट। अक्षिथाः, अक्षिणिष्ठा.। पूर्ववत्पाक्षिके सिज्लुक्यनुनासिकलोप। चिक्षिणिषति। क्षेणयति। क्षिणित्वा, क्षेणित्वा—'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। क्त्वायामुदित्त्वा-दिडभावे तु क्षित्वा—तनोत्यादित्वादनुनासिकलोप.। चेक्षिण्यते। चेक्षेण्ति। अय-मपि तवर्गीयोपदेश ॥ णत्वन्तु लाक्षणिकमितीह क्षणिवदनुस्वारीभूतो णत्वमति-क्रामति। क्षित – 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। क्षिति —'तितुत्र' इत्यनिट्त्वम्। अत्र सर्वत्र पिद्वचनेषु विकरणापेक्षो गुण 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति न भवतीति आत्रेयमैत्रेयौ। तथा च आपिशलि —'शब्विकरणे गुण' इति धातुगुणम-भिधाय 'करोतेश्च' 'मिदेश्च' इत्यसूत्रयत्, 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्यत्र रक्षितेन चोक्तम्। एवञ्च 'पञ्चबाण क्षिणोति' इति सिद्ध्यति। शाब्दिकाभरणे तु गुण एवोदाहृत। शाकटायनक्षीरस्वामिभ्यामयं धातुर्न पठ्यते। अत एवात्रेयमैत्रेया भ्यामपि स्वादौ छान्दसेषु पठितस्य क्षेर्धातोर्भाषायामपि प्रयोगाङ्गीकारेण क्षिणो-तीति साधितम्। शाकटायन. पुनस्तत्र छान्दसत्वमेवाह। इहापि क्षिणु न पपाठेति तन्मते क्षिणोतिप्रयोगो भाषायामसाधुरेव ॥ ४ ॥

५ ऋणु गतौ[2]। अयमपि तवर्गीयान्तोपदेश.। लाक्षणिकं णत्वम्। अर्णोति। अर्णुत। अर्ण्वन्ति। अर्णोषि। अर्णोमि। अर्णुते। अर्ण्वाते। अर्ण्वते। अर्ण्वे। आनर्ण। आनृणतु.। आनर्णिथ। आनृण। आनृणिव। आनृणे। आनृणिषे। आनृणिवहे। क्षिणोतिवल्लिट्प्रक्रिया। अर्णिता। अर्णिष्यति, अर्णिष्यते। अर्णोतु। अर्णुहि—गुणे कृते संयोगपूर्वत्वादुकारस्य 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुग्न भवति। आर्णोत्। आर्णुत। आर्ण्वाताम्। अर्णुयात्। अर्ण्वीत। सर्वत्र विकरणापेक्षो गुण.। आशिषि ऋण्यात्। अर्णिषीष्ट। आर्णीत्। आर्णिष्टाम्। आर्णिष्ट, आर्त। आर्णिष्ट। आर्णिष्ठा., आर्था — तनादित्वात्सिचो वालुक्यनुनासिकलोप। अर्णिनिषति—गुणे कृते 'न न्द्रा.' इति रेफवर्जितस्य द्विर्वचनम्। अत्र आत्रेय —"नान्तोपदेशत्वेऽपि द्विर्वचने कर्तव्ये णत्वस्य नासिद्धत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति न्यायात्। तेन प्रकृत्यभ्यास-योर्द्वयोरपि णकारौ" इत्याह। धातुपारायणे तु णत्वस्यासिद्धत्वादणत्वस्य द्विर्वचने

---

१ क्षीरस्वामी धातुमिम दुर्गमतेन पठति, न तु स्वमतेनेति ध्येयम्।

२. 'दीप्तौ गमने च' इति मैत्रेय ।

परस्य व्यवधानात् णत्वाभावो दर्शित । 'प्राणिणत्' इत्यादावनिते साभ्यासस्य णत्वविधानात् लिङ्गात् 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाण्णत्व विषये तस्याप्रवृत्तेरूर्णोनूयत इत्यादिवण्णत्वस्यासिद्धयैव भवितव्यमिति पारायणिक पक्षो ज्यायान्। अत एव पारायणिकपक्षविरोधाण्णोपदेशस्य पक्षो दूष्य एव। अर्णयति। आर्णयत्। मा भवानर्णिनत्, मा भवानृणिनत्—उर्ऋद्वा। मा भवानृणिनत्—पूर्ववत्परस्य णत्वं न भवति। ऋत्वा, अर्णित्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प। अनिट्-पक्षे 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोप। ऋत। ऋतवान्। ऋति। स्वर्णम्—पचाद्यचि गुण, उपसर्गस्य यण्। 'तन्वादीना छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' इत्युपसर्ग-स्योवडि सुवर्णम्—'सञ्ज्ञाशब्दत्वाद्भाषायामप्यस्य प्रयोग. साधु' इति आत्रेय-मैत्रेयौ। शोभनो वर्णोऽस्येत्यपि शक्यते व्युत्पादयितुम्। द्वाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसुवर्णम्, द्विसौवर्णिकम्—'सुवर्णशतमानयोरुपसङ्ख्यानम्' इत्यार्हीयस्य ठक पक्षे लुक्। लुगभावे 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धि। अर्ण—असुन्। अर्णव—'अर्णसो लोपश्च' इति मत्वर्थीये वप्रत्यये सलोप। अत्र आत्रेयमैत्रेयादिभि 'शब्वि-करणे गुण, करोतेश्च, मिदेश्च' इति आपिशलिस्मरणाद्विकरणापेक्षो गुणोऽन्यस्य धातोर्न भवतीति क्षिणोति इत्यादि दर्शितम्। तथा च क्षीरस्वामी अपि क्षिणिप्रभृतीन् प्रस्तुत्य 'इमे सार्वधातुके सन्दिग्धगुणा.' इत्याह। सार्वधातुके इति सार्वधातुके परे उप्रत्यये इत्यर्थ। चन्द्रस्तु गुणाभाव न सहते। यदाह अर्णोतीत्याद्युदाहृत्य—'क्षिणे-र्धातोर्लघुरूपान्तस्य गुणो नेष्यत इत्येतस्यान्योऽभिप्रायो मृग्य' इति। अत काश्य पादय 'करोतेश्च' 'मिदेश्च' इति सूत्रमन्यथाऽव्याख्यन्—'करोते सम्बन्धिनि विकरणे धातोर्गुणो भवति अर्णोति' इति। अत्र वर्द्धमान—'करोते सम्बन्धिनि गुण इति व्याख्यानं न्याय्यम्' इति। मुनित्रयाविरोधादस्य न्याय्यत्वम्॥ ५॥

६ तृणु अदने। तर्णोति। तर्णुते। ततर्ण। इत्यादि पूर्ववत्। तृणम्—घञर्थे क.। तृण्या—'पाशादिभ्यो य' इति समूहे य। कत्तृण तृणजातिविशेष—'तृणे च जातौ' इति को कद्भावस्तत्पुरुषे। 'स्वाभाविकमस्य धातोर्णत्वम्' इति केचित्, तेषा यङ्लुकि तरीतृण्ढि इति भाव्यम्। अन्येषा तु अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्राम-तीति तरीतृन्धि इति॥ ६॥

७ घृणु दीप्तौ। घर्णोति। घर्णुते। जघर्ण इत्यादि पूर्ववत्। घृणा—भिदादेरा-कृतिगणत्वादङ्। शिवस्वामी त्वकारोपधं पपाठ॥ ७॥

८. तनादय उदात्ता स्वरितेत।

९. वनु याचने। दन्त्योष्ठ्यादि। वनुते। वनुषे। वन्वे। वनुवहे। ववने। वव-निषे। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपनिषेध.। वनिता। वनिष्यते। वनुताम्। अवनुत। वन्वीत। आशिषि—वनिषीष्ट। अवनिष्ट, अवत। अवनिष्ठा, अवथा। विवनिषते। वंवन्यते। ववन्ति—'ग्लास्नावनुवमा च' इत्यनुपसृष्टाना मित्त्वविकल्पे 'वनु च

नोच्यते' इति घटादिकस्यास्य च ग्रह –इत्येके। अन्ये 'अनन्तरस्य विधि ' इति न्यायेन 'घटादिकस्य वनतेरेव' इति । तेन वानयति । प्रवानयति इत्येव भवति । वनित्वा, वत्वा—उदित्त्वादिडभावे तनोत्यादित्वादनुनासिकलोप । वत, वतवान्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम्। वन्ति —'न क्तिचि दीर्घश्च' इत्यनुनासिकलोपस्य दीर्घस्य च निषेध । वनी याच्ञा, तामिच्छतीति क्यजन्तात् ण्वुल्, वनीयक' अर्थिपर्याय । अन्ये तु वनीपक इति पकारान्त पठन्ति। तेषा वनी पातीति वनीप, तत संज्ञाया कन् । चान्द्रास्त्विमं परस्मैपदिनमाहु । तन्मते वनोति । ववान् इत्यादि ॥ ८॥

१०. मनु अवबोधने[1] । मनुते । मेने इत्यादि वनुवत् ॥ ९॥

११ उदात्तावनुदात्तेतौ ।

१२ डु कृञ् करणे । करोति । कुरुत । कुर्वन्ति । करोषि । करोमि । कुर्व । कुर्म । कुरुते । कुर्वाते । कुरुषे । कुर्वे । कुर्वहे—'अत उत्सार्वधातुके' इति सार्वधातुकपरस्योप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्योकार ।तपकरणाल्लघूपधगुणो न भवति। 'नित्यं करोते ' इति वकारमकारादौ नित्यमुकारस्य लोप । कृतेऽस्मिन् 'हलि च' इति दीर्घ 'न भकुर्छुराम्' इति निषिध्यते। न च 'उत्' इति तपरत्वेनैव विकारनिवृत्त्यर्थेन गुणवद्दीर्घोऽपि न भविष्यतीति मन्तव्यम्, तस्मिन्हि विकारनिवृत्त्यर्थे प्रसक्ते दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात् । न चोकारलोपस्य स्थानिवद्भावेनेह हल्परत्वाभाव , 'दीर्घविधि प्रति न स्थानिवद्' इति वा 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वा स्थानिवत्त्वस्य निषेधात् । चकार । चक्रतु । चकर्थ । चकृव— क्रादिव्यतिरेकाभावाल्लिटीडभाव. । चक्रे । चक्राते । चकृषे । चकृवहे । न चाजादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं यण्यनच्कत्वाद् द्विर्वचनाप्रसङ्ग शङ्क्य , द्विर्वचनेऽचि' इति यण स्थानिवत्त्वात् । कर्ता । करिष्यति—'ऋद्धनो स्ये' इतीट् । करोतु, कुरुतात् । कुरुताम् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुरुष्व । करवै—'अत उत्सार्वधातुके' इत्यस्मिन्कर्तव्ये 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यस्य हिलुक. 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वात्सार्वधातुकपरत्वेनोत्वं भवति । अकरोत् । अकरो. । अकरवम् । अकुरुत । अकुरुथा । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्या —'ये च' इति यकारादौ करोतेरुप्रत्ययस्य नित्यं लोप' । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीय—यणादेश. । आशिषि—क्रियात् । क्रियास्ताम्—'रिङ् शयग्लिङक्षु' इति रिङादेशोऽन्त्यस्य, रीङि प्रकृते रिङ्विधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयो.' इति दीर्घो न भवति । कृषीष्ट, कृषीयास्ताम्—रिङादेशो यकारादाविति सीयुटि न भवति । 'उश्च' इति लिङ्सिचोरात्मनेपदे कित्वान्न गुण । अकार्षीत् । अकार्ष्टाम्—सिचि वृद्धि । अकृत । अकृषाताम्—ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप । 'तनादिभ्यस्तथासो.' इति विकल्पितो लुग्न भवति, तनादित्वादेवास्योप्रत्यये

---

१ 'अवबोधे' इति क. पुस्तके । 'बोधने' इति मैत्रेय ।

सिद्धे पृथग्विधानादन्यत्तनादिकार्यं न भवतीति ज्ञापनात् । यद्वा–अस्तु विकल्प, तथापि 'ह्रस्वादङ्गात्' इति लुगभावे लोपो भविष्यति। न च विकल्पेनास्य बाध, असिद्धत्वाल्लोपस्य । न च विकल्पविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेऽपि बाध, तस्यान्यत्र अतत, अतनिष्ट इत्यादौ चरितार्थत्वात् । एवं च विकरणविधौ कृञ उपादानं प्रपञ्चार्थं भवति। कर्मणि क्रियते, अकारि–'रिङ शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशो यकि। अत्र आत्रेय —'कथं क्रियति इति पुरुषकार' इत्युपादाय 'व्यत्ययो बहुलम्' इति कर्मण्यपि परस्मैपदसिद्धि । तथा च गुरुटीकायाम् 'कृता पुरोडाशा, करिष्यन्निर्वापा' इति। अत्र कर्मण्येव लृटि शतृप्रयोगो दृश्यते। प्रयोगमुखे तु तिङन्तप्रतिरूपको निपात इत्युक्तम्' इत्याह। कर्मकर्तरि—क्रियते कट स्वयमव, अकारि, अकृत कट स्वयमेव—'अच कर्मकर्तरि' इति तशब्दे च्लेर्वा चिण्। चिकीर्षति—इको झल्' इति कित्त्वान्न गुण । 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घे 'ऋत इद्धातो' इतीत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ । चेक्रीयते। रीङ्—चरीकर्ति इत्यादि। कारयति कट देवदत्त यज्ञदत्त, देवदत्तेन इति वा—'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इति वा प्रयोज्यं कर्म।

सस्करोति—अलङ्करोतीत्यर्थ । तत्र संस्कुर्वन्ति समवयन्तीत्यर्थ । समस्करोत्। सञ्चस्कार। सञ्चस्करतु । सञ्चस्करिथ। सञ्चस्करिव—'सुट् कात्पूर्व.'। 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति अधिकारे 'संपर्युपेभ्य करोतौ भूषणे' 'समवाये च' इति कात्पूर्वं सुट्, समवाय समुदाय । 'सम सुटि' इति समो मकारस्य रु । तस्य 'खरवसानयो' इति विसर्जनीये 'विसर्जनीयस्य स' इति सत्वम्। 'वा शरि' इति विसर्जनीयो न भवति, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। वार्त्तिके तु 'संपुकाना सो वक्तव्य' इति रोरपवाद स एव विहित । भाष्ये तु "'सम सुटि' इति द्विसकारकनिर्देशात्सूत्रेणैव सविधि सिद्ध" इत्युक्तम्। 'अत्रानुनासिक पूर्वस्य तु वा' इति पक्षे सात्पूर्वस्यानुनासिक । 'अत्र'ग्रहणं रुप्रकरणोपलक्षणम्, अनुनासिकाभावे 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वार' इत्यनुस्वार आगम । क्रादिसूत्रे 'कृञोऽसुडिति वक्तव्यम्' इति वचनात्ससुट्क क्राद्यन्यो भवतीति लिटीडागम.। 'भारद्वाजनियमोऽप्यसुट एवेष्यते' इति वृत्त्यादौ स्थितमिति नेड्विकल्प । 'सुटि कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम्' इति व्यवस्थितत्वात् सस्क्रियते इत्यादावृकारान्तत्वेऽपि संयोगादित्वाभावात् 'गुणोर्तिसंयोगाद्यो' इति गुणो न भवति। तथा सस्कृषीष्ट, समस्कृषाताम् इत्यादौ 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति 'ऋतश्च संयोगादे' इतीण्न भवति। 'ऋतश्च संयोगादेर्गुण' इत्यत्र 'संयोगोपधग्रहणं कर्तव्यं कृञर्थम्' इति उक्तत्वात् संयोगवत्वाभावेऽपि ऋकारस्य सञ्चस्करतु इत्यादौ किति लिटि गुणो भवति। एवम् उपस्करोति इत्यादि। परिपूर्वत्वे तु 'परिनिविभ्य.' इत्यादिना सुट' षत्वं भवति परिष्करोति इत्यादि। अड्व्यवाये तु 'सिवादिनां वाड्व्यवायेऽपि'

इति विकल्पो भवति—पर्यष्करोत्, पर्यस्करोत् इत्यादि । परिचस्कार इत्यादौ 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति न षत्वम्, तत्र यत 'प्राक्सिताद्' इत्यनुवर्तते। सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते। 'त इषु समस्कुर्वत' इति। सूत्रे च दृश्यते 'संस्कृतं भक्षा' इति । उपात्कृञ 'उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु' इत्येतेष्वपि कात्पूर्वं सुड् भवति। प्रतियत्नस्सतो गुणान्तराधानहेतुरिह साराधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय। विकृतमेव वैकृतम्, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । गम्यमानार्थस्य वाक्यैकदेशस्य स्वरूपेणोपादान वाक्याध्याहार । एधो दकस्योपस्कुरुते—'कृञ प्रतियत्ने' इति कर्मणि शेषे षष्ठी, 'गन्धनादि'सूत्रेण प्रतियत्ने तङपि । उपस्करोत्यन्नम्, विकरोतीत्यर्थ । उपस्करोति, वाक्यैकदेशमध्याहरतीत्यर्थ.। 'उपस्कृतं भुङ्क्ते, उपस्कृतं जल्पति' इति वृत्त्युदाहरणे हरदत्तेन क्रियाविशेषणं व्याख्यातम्। उपस्कुरुते दोषम्। श्येनो वर्तिकामवकुरुते। राजान प्रकुरुते, परदारान्प्रकुरुते। एधो दकस्योपस्कुरुते । गाथा प्रकुरुते। शत प्रकुरुते—सूचयति, भर्त्सयति, सेवयते, सहसा प्रवर्तते, गुणान्तराधानाय ईहते, प्रकर्षेण कथयति, विनियुङ्क्त इति क्रमेणार्था । 'गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ.' इत्येतेष्वर्थेषु वर्तमानात्कृञोऽकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ्। तमधिकुरुते—'अधे प्रसहने' इति तङ्। प्रसहनमभिभव., अपराजयो वा, अपराजय. शक्तस्य क्षमयैव यस्तदभाव स., तथा च भारवि.—'भवादृशाश्चेदधिकुर्वते परान्[1]', इति क्षमया न पराजयन्ते क्षमन्ते इत्यर्थ । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्—'वे शब्दकर्मण' इति तङ्। अत्र कर्मेति कारकं गृह्यते, न क्रिया। अत्र सुधाकर—'''वे. शब्दकर्मण.' इति चेदनुवाकं श्लोकं वा विकरोतीत्यत्रातिप्रसङ्ग.। नेह शब्दविषयो व्यापारो यस्य शब्दो निर्वर्त्य । तत्र हि करोतिर्विनाशयतीत्यर्थो न निर्वर्तयति'' इति। विकुरुते सैन्धव, साधु दान्त. शोभनं वल्गतीत्यर्थं । 'अकर्मकाच्च' इति विपूर्वात्तङ् । यदा संवल्गनाया वृत्ते सौकर्यातिशयाद्वल्गनवचनस्तदा कर्तु. कर्मवद्भावेऽपि 'यक्चिणोः प्रतिषेध.' इत्यात्मनेपदाकर्मकत्वान्न यक्चिणाविति विकुरुते सैन्धव स्वयमेव, व्यकृत सैन्धव. स्वयमेवेति भवत । अत्र 'आत्मनेपदाकर्मकेत्यनेनात्मनेपदविधावर्थान्तरबलादकर्मणामन्तर्भावितण्यर्थाना सकर्मकाणा सौकर्यातिशयविवक्षया पुनरकर्मकाणा कर्मकर्तृविवक्षया ग्रहणम्' इति येषा दर्शन तेषा 'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते[2]' इत्यत्र न यग्निषेधप्रसङ्ग, यतोऽत्र स्वत एव सकर्मकस्य कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वम्। येषा त्वात्मनेपदाकर्मकेति धातूपलक्षणं, तेषा विकरोतिरपि अर्थान्तरवृत्त्या क्वचिदात्मनेपदनिमित्तं दृष्टमिति 'विकारहेतौ सति विक्रियन्ते' इत्यत्रापि कर्मकर्तरि यग्निषेधेन भाव्यम्। सस्कुरुते कन्या स्वयमेव, समस्कुरुत कन्या स्वयमेव—

१. किरा० १।४३ । परानित्यस्य स्थाने 'रतिम्' इति मल्लिनाथसम्मतः पाठ. ।
२. कु० स० १।५९ ।

इत्यत्रापि भूषाकर्मकत्वान्न यक्चिणौ। पद मिथ्या कारयते—स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थं । 'मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे' इति ण्यन्तात्तङ् । 'गन्धनादि' सूत्रचतुष्कमेव चाकर्त्रभिप्रायार्थम्। अनुकरोति—'अनुपराभ्या कृञ.' इति परस्मैपदम्। इदं च कर्त्रभिप्राये गन्धनादौ च प्राप्तस्य तङोऽपवाद । अनेन च कृञस्तङ्निमित्तत्वमेव निषिध्यत इत्यनुचिकीर्षतीत्यादौ 'पूर्ववत्सन' इति तङ् न भवति। अत्र आत्रेय –'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य.' इति 'मात सर्वान्पराकृथा.' इति परस्मैपदाभावमाह। कृत्यम्, कार्यम्–'विभाषा कृवृषो' इति क्यब्ण्यतौ। वासरूपेण तव्यादयोऽपि–कर्तव्यम्, करणीयम्। विद्या यशस्करी। श्राद्धकर आस्तिक, प्रैषकरो भृत्य.—'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु' इति कर्मण्युपपदे टप्रत्यय.। हेतुरैकान्तिकं कारणम्, ताच्छील्य तत्स्वभावता, आनुलोम्यमनुकूलता। टित्त्वात्स्त्रिया ङीप्। शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला च—इत्यत्र ताच्छीलिकं परमपि टप्रत्ययं 'शमिधातो संज्ञायाम्' इत्यच्प्रत्ययस्तत्र धात्वधिकारेऽपि पुनर्धातुग्रहणाद्बाधते। तथा च वार्त्तिकम्–'शमिसंज्ञाया धातुग्रहण कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्' इति। अयं च टप्रत्यय 'न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु' इति निषेधाच्छब्दादिषूपपदेषु न भवतीत्यणेव, शब्दकार इत्यादि। दिवा अह्नि प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति दिवाकर—'दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु' इति दिवादिषूपपदेषु कृञष्ट । अहेत्वाद्यर्थं आरम्भ । तत्र दिवाशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्कर्मत्व न भवति। तत्र सुपीति संबध्यते। अन्येषु कर्मणीति। विभा करोतीति विभाकर, प्रभाकर इत्यादीनि उदाहार्याणि। भास्कर इत्यत्र अत्रैव भास्कर इति करोतौ परे सकारस्य निर्देशात्सत्वम्। 'अत कृकमि' इति सत्वं तपरनिर्देशान्न प्राप्नोति। कर एव कार इति प्रज्ञादि । अत्रान्तकरस्य नञ्समासेनैव सिद्धेऽनन्तग्रहणं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरार्थम्। अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्य' इत्याद्युदात्तत्वं स्यात्। बहुशब्दो वैपुल्यवचन., अन्यस्य सख्यात्वादेव ग्रह । अत्रेष्टि —'कियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्' इति। प्रयोजन किंकरा इत्यादौ स्त्रिया टाप्। किंकरी इति तु पुंयोगे ङीष्, हेत्वादौ वा पूर्वसूत्रेण टप्रत्यये। तस्कर. इत्यत्र 'तद्बृहतो' करपत्योश्चोरदेवतयो. सुट् तलोपश्च' इति सुट्तलोपौ, धनुष्कर, अरुष्कर —'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति विसर्जनीयस्य नित्य षत्वम्। कर्मकर —'कर्मणि भृतौ' इति कर्मशब्द उपपदे भृतौ गम्यमानाया टप्रत्यय । भृति वेतनम्। अन्यत्र कर्मकार । स्तम्बकरि व्रीहि.। शकृत्करि वत्स:—'स्तम्बशकृतो' इतीन्। 'व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वादन्यत्र स्तम्बकार, शकृत्कार इति। मेघङ्कर । ऋतिङ्कर । भयङ्कर —'मेघर्तिभयेषु कृञ' इति मेघादिषूपपदेषु खच्। खित्त्वान्मुम्। उपपदविधौ 'भयाढ्यादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजति' इत्युक्तत्वादभयशब्देऽप्युपपदे खच्

भवति अभयङ्कर –इति। क्षेमङ्कर , क्षेमकार.–'क्षेमप्रियमद्रेऽण् च' इति खजणौ। खचो विकल्पनेनैव कर्मण्यणि सिद्धेऽण्ग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्। एवं प्रियमद्रयोरप्युदाहार्यम्। अनाढ्य आढ्य क्रियते येन तत् आढ्यङ्करणम्—'आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञ करणे ख्युन्' इति आढ्यादिष्वभूततद्भावविषयेषु अच्व्यन्तेषु करणकारके ख्युन्। स्त्रियाम् आढ्यङ्करणी—'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्। एवं सुभगङ्करणम् इत्यादि, खित्त्वान्मुम्। 'उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहण तदन्तविधिं प्रयोजयति' इत्युक्तत्वादनाढ्यादिष्वप्युपपदेषु ख्युन् भवति —अनाढ्यङ्करणमित्यादि । सुकृत्, शोभनं कृतवानित्यर्थ —'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ ' इति स्वादिषु कर्मसूपपदेषु कृञ क्विप्, एवं कर्मकृत् इत्यादि। राजानं कृतवान् राजकृत्वा—'राजनि युधि कृञ.' इति राजनि कर्मण्युपपदे भूते क्वनिप् तुगागम , स्त्रिया 'वनो र च' इति ङीब्रेफौ—राजकृत्वरी। सहकृत्वा—'सहे च' इति भूते क्वनिप्। अलङ्करिष्णु —'अलंकृञ्निराकृञ्' इति ताच्छीलिक इष्णुच्। चक्रि —'भाषाया धाञ्कृञ्' इति किकिनोरन्यतर., लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनम्।

चक्रम्–घञर्थे क.,'कृञादीना के द्वे भवत ' इति द्विर्वचनम्। चक्रीवान्नाम राजा–'आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्' इति मतुपि चक्रीभावो निपातनात्। क्रिया। कृति — 'कृञ श च' इति शक्तिनौ। कृञ ' इति योगविभागात्क्यप् तुगागम —कृत्या इति। शस्य भावविषयत्वात्सार्वधातुकत्वाच्च यकि विकरणे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेश । ईषदाढ्यङ्करो देवदत्त , दुराढ्यङ्कर —'कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो ' इति करोते कर्तृकर्मवाचिनि चकारादीषदादिषु चोपपदेषु खल्प्रत्यय.। कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयो ' इति वचनादभूततद्भावविषयोऽयं प्रत्यय । तदयमर्थ —अनाढ्योऽनायासेन दु खेन सुखेन वा आढ्य क्रियते इति। चोरङ्कारमाक्रोशति—'कर्मण्याक्रोशे कृञ खमुञ्' इति कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने खमुञ्। अत्र करोति स्वभावादुच्चारणक्रिय इति चोरशब्दोऽपि स्वरूपपरः। तदयमर्थ —चोरशब्दमुच्चार्याक्रोशतीति। अस्य धातुसम्बन्धमात्रे विधानेऽपि णमुलन्तार्थानुरोधाया क्रोशार्थस्यैवानुप्रयोगः। स्वादुङ्कार भुङ्क्ते—'स्वादुमि णमुल्' इति णमुल्। स्वादुमीत्यर्थग्रहणात्—सम्पन्नकार भुङ्क्ते, लवणङ्कार भुङ्क्ते इत्यत्रापि णमुल् भवति। अतएव 'स्वादुमि' इति निर्देशादुपपदस्य मान्तत्वम्। ननु प्रकृत' खमुञ् विधीयताम्, खित्त्वान्मान्तत्व भविष्यति किं निपातनेन ? एवं तर्हि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीषन्तस्य स्वाद्वीशब्दस्योपपदत्वं मा भूदिति निपातनम्। भाविप्रत्ययविषये हि मान्तत्वनिपातने उकारान्तत्वाभावान्नास्ति ङीप प्रसङ्ग । किं च–च्व्यन्तस्य स्वाद्वादेर्मान्तत्वार्थम्, तस्य ह्यव्ययत्वात् खित्त्वनिबन्धनो मुम्नास्ति। अत्र णमुल्विषये वासरूपविधिना क्त्वापि भवति—स्वादुङ्कृत्वा भुङ्क्ते इत्यादि । अन्यथाकारं भुङ्क्ते—'अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धा-

प्रयोगश्चेत्' इत्यन्यथादिषु उपपदेषु णमुल्। सिद्धशब्द प्राप्तवचन., प्राप्तप्रयोगश्चेत्करोतिरित्यर्थः। प्राप्ताप्रयोगत्वं च निरर्थकत्वात्, तेनान्यथेति यावानर्थस्तावानेवान्यथाकारमिति। एवम् एवङ्कारम् इत्यादि। अत्रापि वासरूपेण क्त्वापि भवति, तेन अन्यथाकृत्वा परिहरति इत्यादि भवति। यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमहं भोक्ष्ये किन्तवानेन—'यथातथयोरसूयाप्रतिवचने' इति कृञः सिद्धाप्रयोगाद्यथातथयोरुपपदयोरसूयाप्रतिवचने गम्यमाने णमुल्। यत्र प्रश्ने प्रतिवचनमसूयया भवति तदसूयाप्रतिवचनम्। अकृतकारं करोति, अकृतं करोतीत्यर्थः—'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः' इति णमुल्। कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग.। ब्राह्मण, पुत्रस्ते जात, किं तर्हि वृषल ? नीचैः कारमाचष्टे, नीचैः कृत्य, नीचैः कृत्वेति वा। 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' इति क्त्वाणमुलौ यथाभिप्रेतं न भवति तथा आख्याने गम्यमाने। अत्र हि पुत्रजन्मनि प्रियमुच्चैराख्येयं गोपनीयवत् केनचिन्नीचैराख्यायते। 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' 'क्त्वा च' इति समासविकल्प, तिर्यक्कृत्य गत., तिर्यक् कृत्वा गत, तिर्यक्कारम् इति वा, समाप्य गत इत्यर्थ.—'तिर्यच्यपवर्गे' इति क्त्वाणमुलौ। अपवर्ग. समाप्तिः। पूर्ववत्समासविकल्प.। मुखत.कृत्य, मुखतः कृत्वा, मुखतःकारं गच्छति—'स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वो.' इति क्त्वाणमुलौ, पूर्ववदत्रापि समासविकल्पः। नानाकृत्य, नाना कृत्वा नानाकारम्, विनाकृत्य, विना कृत्वा, विनाकारम्। द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा, द्विधाकारम्। द्वैधाकृत्य, द्वैधा कृत्वा, द्वैधाकारम्। एवं द्वैध कृत्वा इत्यादि—'नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे' इति क्त्वाणमुलौ। पूर्ववत्समासविकल्प.। सूत्रार्थो भवतावुक्त.। कृत। कृतवान्। कृतं गृह्णाति कृतयति—'मुण्डमिश्र' इत्यादिना णिच्, स्वभावाद्गृह्णात्यर्थे प्रत्यय.। कृतमनेन कृती—'इष्टादिभ्यश्च' इतीनि.। कृतञ्च तदपकृतं च कृतापकृतम्—'कृतापकृतानामुपसङ्ख्यानम्' इति समास। कृत्रिमम्—'ड्वित क्त्रिः,' 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति। कडति माद्यतीति कड—अच्। कडं करोतीति कडङ्करो माषमुद्गादिकाष्ठम्, तदर्हतीति कडङ्कर्यः, कडङ्करीय—'कडङ्करदक्षिणाच्छ च' इति अर्हतीत्यर्थे यच्छौ। अत्रैव निर्देशादचि मुमागमः। कर्म—मनिन्। कर्म शीलोऽस्य कार्म—'छत्रादिभ्यो णः' इति ण.। 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति निपातनाट्टिलोप.। 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे सिद्धे निपातनं 'णेऽपि क्वचिदणकृतं कार्यं भवति' इति ज्ञापनार्थम्, तेन तापसी चौरी इत्यत्र णेऽप्यणकृतो ङीब् भवतीति पूर्वत्रोक्तम्।

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम्—'कर्मण उकञ्' इति 'तस्मै प्रभवति' इत्यर्थे उकञ्। सर्वकर्म व्याप्नोति सर्वकर्मीण—'तत्सर्वादे.' इत्यादिना खः। कर्मणि घटते कर्मठ—'कर्मणि घटोऽठच्' इति अठच्। कर्मी—व्रीह्यादित्वादिनि.। कार्मणम्—'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' इति व्याहृतार्थवाग्युक्तात्कर्मण. स्वार्थेऽण्। 'अन्' इति प्रकृतिभाव.। कारुः—'कृवापाजि' इत्युण्। क्रतु—'कृञः कतु.' इति

कतुप्रत्यय । कार्पास.—'कृञ पासण्' इति पासण्। कृक – 'कृदाधारार्चिकलिभ्य' क ' इति क , बाहुलकात्कलोपगुणयोरभाव । ऊरीकृत्य, पटपटाकृत्य–'ऊर्यादिच्वि-डाचश्च' इति कृभ्वस्तियोगे ऊर्यादीना गतिसज्ञा । तथा च वृत्ति —'च्विडाचो कृभ्वस्तियोगे विधानादूर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसज्ञा' इति । वार्त्तिकमपि— 'कृभ्वस्तियोग इति वक्तव्यम्' इति । गतिसंज्ञाप्रयोजनं समासादि । 'ऊर्यादीना प्रयोगोऽपि कृभ्वस्तियोग एव' इति कैयटपदमञ्जर्यो । कथं तर्हि भवति 'आविश्चक्षु-षोर्भवदसाविव राग' इति, 'अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीढोभयसृक्कभागमावि ' इति च ? 'स्वतन्त्रा कवय ' इति हरदत्त । तत्राप्यावि दु शब्दौ मुक्त्वा अन्येषामूर्यादीनामर्थस्वभावात्करोतियोग एव प्रयोग । अत एव वृत्तिकृता, गण-वृत्तिकृता, अन्यैश्च शाकटायनादिभि करोतियोगे एवोदाहरणं दर्शितम्। 'श्रच्छब्दस्य दधातिनैव योगे' इत्येके। श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधेत्येतेषा पञ्चाना चादिषु पाठादक्रियायोगेऽपि प्रयोग । अन्येऽप्यूर्यादय उदाहार्य्या । कारिकाकृत्य, क्रिया कृत्वेत्यर्थ —'कारिकाशब्दस्योपसङ्ख्यानम्' इति गतित्वम् । '"धात्वर्थ-निर्देशे ण्वुल्' इति ण्वुलन्त कारिकाशब्द " इति न्यासे । खाट्कृत्य—'अनुकरण चानितिपरम्' इति गतिसञ्ज्ञा। अनुकरणस्य इतिपरत्वे तु खाडिति कृत्वा। सत्कृत्य, असत्कृत्य—'आदरानादरयो. सदसती' इति गतित्वम् । प्रीतिपूर्वकप्रत्युत्थानादि-विषयत्वरा आदर, अवश्यकर्त्तव्य प्रत्युत्थानादिकं प्रत्युपेक्षा अनादर । अन्यत्र सत्कृत्वा, असत्कृत्वा । शोभनमशोभनञ्च कृत्वेत्यर्थ. । अलंकृत्य—'भूषणेऽलम्' इति गतित्वम् । भूषणादन्यत्र अलंकृत्वा, करणेनालमित्यर्थ. । अनुकरणमित्यादयस्त्रयो योगा स्वभावात् कृञ्विषया । पुरस्कृत्य पूर्वदेशे कृत्वेत्यर्थ । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसज्ञा। 'पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम्' इति सप्तम्यन्तात् स्वार्थेऽसिप्रत्यय. पुरादेशश्च । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति ' इत्यव्ययत्वम्, 'नमस्पुरसोर्गत्यो ' इति विसर्ज-नीयस्य सत्वम्। अव्ययादन्यत्र, पुर कृत्वा गत । अस्तंकृत्य 'अस्तञ्च' इति गतिसंज्ञा, चकारोऽव्ययमित्यनुकर्षणार्थं, तेनात्रैव निर्देशादस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमस्तीति ज्ञायते । अस्य त्वदर्शनमर्थ. । अन्यत्र—अस्तङ्गत, क्षिप्तं कृत्वेत्यर्थ. । द्वाविमौ योगौ करोत्यविषयावपि दृश्येते, यथा—'तुरासाहं पुरोधाय', 'अस्तङ्गत्य सविता पुन-रुदेति' । अद कृत्य—'अदोऽनुपदेशे' इति गतित्वम् । उपदेश परार्थे वाक्य-प्रयोग. । ततोऽन्योऽनुपदेश , स्वयमेव बुद्धया परामर्श इति यावत् । परस्य कथने तु अद कृत्वा गत इति । 'सूत्रे अद इति द्वितीयान्तानुकरणेनामुना कृत्वेत्यर्थेऽद. कृत्वेत्येव भवति' इति आत्रेय । तिरस्कृत्य–'विभाषा कृञि' इति तिरसो वा गति-त्वम् । अन्तर्धौ 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति विसर्जनीयस्य वा सत्वम् । अन्यदा तु 'कुप्वो ≍क≍पौ च' इति जिह्वामूलीयविसर्जनीयौ द्रष्टव्यौ । अगतित्वे 'तिरसोऽ-न्यतरस्याम्' इति सत्वं गतेरितीह न भवतीत्यात्रेय. । केचित्तु तत्र गतिग्रहणं

नानुवर्तयन्ति, तेन तिरस्कृत्य इत्यत्रापि सत्वम् । अत एव पराभवेऽपि तिरस्कार इति । अयं पक्षो भाष्यवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादौ न दृश्यते । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा इति—'उपाजेऽन्वाजे' इति वा कृञि गतित्वम् । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । साक्षात्कृत्य । साक्षात् कृत्वा—'साक्षात्प्रभृतीनि च' इति कृञि वा गतित्वम् । अत्र वार्त्तिकम्—'साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थग्रहणम्, तत्र च्विप्रत्ययप्रतिषेध.' इति । तेन च्व्यन्तस्योर्यादित्वाद् नित्यं गतित्वम् । अस्य च प्रयोजनमकारान्तेषु लवणीकृत्य इत्यादौ । अत्र लवणमुष्णमुदकं शीतमार्द्रमिति पञ्च पठ्यन्ते, एषामत्रैव निपातनाद् गतित्वसन्नियोगेन मान्तत्वम् । अत्राग्नौवशेप्रभृतय केचिदेजन्ता पठ्यन्ते, ते विभक्तिप्रतिरूपका निपाता । प्रादुस् आविस्शब्दाविह पठ्येते, तयोरूर्यादित्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं पाठ । ऊर्यादिपाठस्तु कृभ्वस्तियोगे नित्यार्थ. । अत्र नम शब्द पठ्यते, स यदा गतिसंज्ञकस्तदोपसर्गवद्वृत्त्या कृञ. प्रणामवचनत्वं द्योतयतीति प्रणामापेक्षया कर्मणि देवादौ 'नम स्वस्ति' इत्येतद् बाधित्वा 'उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति नमस्यति देवान् इतिवत् नमस्करोति देवान् इति द्वितीयैव भवति । अगतित्वे तु करोतिक्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाममाचष्ट इति देवादावकर्मणि 'नम स्वस्ति' इति चतुर्थी । तथा च भट्टि — 'नमश्चकार देवेभ्य[1]' 'रावणाय नमस्कुर्या[2]' इति । स्वयम्भुवे नमस्कृत्य इत्यत्र तु नमसो गतित्वे कृञो विशेषकत्वात्प्राप्ता कारकविभक्ति द्वितीया 'क्रियार्थोपपदस्य' इति चतुर्थी बाधते । तदत्रायमर्थो वाच्य—स्वयम्भुवं प्रीणयितुं प्रणम्येति । वर्द्धमानस्तु 'श्राद्धाय निगृह्लते इतिवत्क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति चतुर्थीमाह । उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा बुद्धौ कृत्वेत्यर्थ'—'अनत्याधान उरसिमनसी' इति उरसिमनसीत्यनयोर्वा गतित्वम् । अत्याधानमुपश्लेष., तदभावोऽनत्याधानम् । अत्याधाने तु—उरसि कृत्वा पाणिं शेते इति । सप्तम्यन्तप्रतिरूपकावेतौ । मध्ये कृत्वा, मध्येकृत्य । पदे कृत्वा, पदेकृत्य । निवचने कृत्वा, निवचनेकृत्य—'मध्ये पदे निवचने च' इति वा गतित्वम् । अनत्याधाने मध्येपदेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ, निवचनं वचनाभाव. । सतृणमितिवदव्ययीभाव. । 'उच्चारणसामर्थ्यात्सप्तम्या लुग् न भवति' इति न्यासे । हरदत्तस्तु 'निपातनादेकारान्तत्वम् । न पुनरेषा सप्तमी, वाच नियम्येति व्याख्यानात् । निपातनं चाविशेषेण न तु संज्ञासंनियुक्तम्, निवचनेकृत्वेत्युदाहृतत्वादित्याहु.' इति । अत्याधाने—पदेकृत्वा शिर शेते । हस्तेकृत्य । पाणौकृत्य—'नित्यं हस्ते पाणावुपयमने' इति नित्यं गतित्वम् । 'निपातनादलुक्' इति न्यासे । 'सप्तम्यन्तप्रतिरूपकौ' इति हरदत्तादय. ।

---

1. भ० का० १४।१८ । 2. भ० का० ८।९८ ।

'उपयमन दारकर्म' इति वृत्तौ। अन्ये तु स्वीकरणमात्रमिच्छन्ति–'हस्तेकृत्य महास्त्राणि' इति। आत्रेयस्तु 'उपयमनन्नामपरित्यागलक्षणंस्वीकरणं, तथा च भट्टि.— 'हस्तेकृत्य त्वमाश्वासी [1]' इति। प्राध्वकृत्य शकट गत, बन्धनेनाकूलं कृत्वा गत इत्यर्थः—'प्राध्व बन्धने' इति गतित्वम्। प्राध्वंशब्दस्य मान्तस्याव्ययस्यानुकूल्यार्थत्वाद्बन्धन इत्यर्थद्वारेण बन्धने सति यदानुकूल्यमिति, अबन्धने तु प्राध्व कृत्वा शकटं गत., विनापि बन्धनेनानुकूल कृत्वेत्यर्थः। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य, उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य–'जीविकोपनिषदावौपम्ये' इति गतित्वम्। इतिशब्दप्रयोगे जीविकोपनिषदौ स्वार्थे वर्तते, नौपम्ये इत्यगतित्वान्न समास.। मामधिकृत्वा ईश्वरो भव इति, मा विनियुज्येत्यर्थ.। यथा 'स्वरितेनाधिकार.', 'ग्रामेऽधिकृत.' इत्यनयो. प्रयोगयोर्विनियोगो ह्यर्थः। 'विभाषा कृञि' इत्यधेरैश्वर्ये गम्यमाने कर्मप्रवचनीयसज्ञा। अस्या. फलम् 'आकडारात्' इति गतिसज्ञाबाध.। द्वितीया त्वधिकृञो विनियोगार्थत्वात्कर्मणीत्येव सिद्धा। अगतित्वे तु प्रादिसमासस्य 'कर्मप्रवचनीयाना प्रतिषेध.' इति निषेधाद्वाक्यमेव भवति। कर्मप्रवचनीयत्वाभावे तु गतित्वात्समासे मामधिकृत्येति ॥ १० ॥

१३ अनुदात्त उभयतोभाष [2]।

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गममहाराजमन्त्रिणा मायणसुतेन[3] माधवसहोदरेण सायणाचार्येण[4] विरचिताया माधवीयाया धातुवृत्तौ उविकरणास्तनादय. सम्पूर्णा.।

१. भ० का० ५।१६। 'ता हस्तेकृत्य मा श्वसी' इति तत्रस्थ पाठ।

२ 'वृत्' इत्यधिक सूत्र पठति मैत्रेय.। ३. 'मायणपुत्रेण'–क पुस्तके।

४. 'सायणार्येण'–ख. पुस्तके।

९. क्र्यादिगणः

१. डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। क्रीणाति। क्रीणीत। क्रीणन्ति। क्रीणासि। क्रीणामि। क्रीणीव.। क्रीणीते। क्रीणाते। क्रीणते। क्रीणीषे। क्रीणे। क्रीणीवहे इत्यादि। 'क्र्यादिभ्य. श्ना' इति शपोऽपवाद श्ना। 'श्नाभ्यस्तयोरात' इति किति सार्वधातुक आलोप.। हलादौ तु 'ई हल्यघो' इतीत्वम्। झिझयो परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वमन्तादेशाद्भावयोराल्लोप.। चिक्राय। चिक्रियतु। चिक्रयिथ, चिक्रेथ। चिक्रियथु.। चिक्रिय। चिक्राय, चिक्रय। चिक्रिये। चिक्रियाते। चिक्रियिषे। चिक्रियिध्वे। चिक्रिये। चिक्रियिवहे—क्रादिनियमादिट्। थलि तु भारद्वाजनियमादिड्विकल्प.। अगुणवृद्धिविषये इयङ्। 'एरनेकाच.' इति यण् तु संयोगपूर्वत्वान्न भवति। क्रेता। क्रेष्यति। क्रेष्यते। क्रीणातु, क्रीणीतात्। क्रीणीताम्। क्रीणन्तु। क्रीणीहि। क्रीणानि। क्रीणाव। क्रीणीताम्। क्रीणाताम्। क्रीणताम्। क्रीणीष्व। क्रीणै। क्रीणावहै। तातङ स्वतो ङित्त्वाद्धेश्चापित्त्वेन ङित्त्वादीत्वम्। उत्तमे त्वाट. पित्त्वेन ङित्त्वाभावादीत्वाभाव। अक्रीणात्। अक्रीणीताम्। अक्रीणा। अक्रीणीतम्। अक्रीणीत। अक्रीणाम्। अक्रीणीव। अक्रीणीत। अक्रीणीथा। अक्रीणाथाम्। अक्रीणीध्वम्। अक्रीणि। अक्रीणीवहि। क्रीणीयात्। क्रीणीयाताम्। क्रीणीया। क्रीणीयाम्। क्रीणीयाव—यासुटो ङित्त्वात्पिद्वचनेष्वपीत्वम्। क्रीणीत। क्रीणीयाताम्। क्रीणीथा। क्रीणीय। क्रीणीवहि। क्रीणीमहि। सीयुटि सलोप', आल्लोप। आशिषि—क्रीयात्। क्रीयास्ताम्। क्रेषीष्ट। क्रेषीयास्ताम् इत्यादि। अक्रैषीत्। अक्रैष्टाम्। अक्रैषम्—सिचि वृद्धि। अक्रेष्ट। अक्रेषाताम्। अक्रेष्ठा। अक्रेषि। चिक्रीषति, चिक्रीषते। चेक्रीयते। चेक्रेति। क्रापयति। अचिक्रपत्—'क्रीङ्जीना णौ' इत्यात्वे पुक्। शतेन शताय वा परिक्रीणीते—'परिव्यवेभ्य' इत्यकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ्। एव व्यवाभ्यामपि। इह पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते इति बहु विक्रीणाति वनम् इत्यादौ न भवति। 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' इति परिपूर्वस्य क्रीणाते. साधकतमस्य पक्षे सम्प्रदानत्वम्। परिक्रयणं वेतनादिना नियतकालं स्वीकरणम्। क्रीत्रिमम्—'ड्वित क्त्रि'। 'क्त्रेर्मम् नित्यम्'। क्रीतः, क्रीतवान्। अश्वेन क्रीता अश्वक्रीती। धनेन क्रीता धनक्रीती—'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमास.। स च 'गतिकारकोपपदानां कृद्भि. सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते' इति क्रीतशब्देनेति 'क्रीतात्करणपूर्वात्' इत्यदन्तात् क्रीतान्तात्प्रातिपदिकाद्विधीयमानो ङीष् भवति। 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी' इत्यत्र तु बहुलग्रहणाट्टाबन्तेन समास इति अनदन्तत्वान्ङीषभावो वाच्य.। अन्तवद्भावेन टाबन्तोऽपि

कृदन्त एवेति कृदन्तलक्षणसमासलाभ । क्रय'–'एरच्' । अवक्रियते व्यवह्रियते-ऽनेनेति अवक्रय —आयस्थानेषु वणिजादिभिर्दीयमान स्वामिग्राह्यो भाग, यस्य 'पिण्डक ' इति प्रसिद्धि । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घ. । क्रयार्थं प्रसारितं क्रय्यम्—'अचो यत्' इति यति 'क्रय्यस्तदर्थे' इत्ययादेश । अत्र तच्छब्देन क्रय. परामृश्यते। अन्यत्र गुणे क्रेय । क्रायक —ण्वुल् । क्रयिक —'क्रिय इकन्' इति इकन् ॥ १ ॥

२. प्रीञ् तर्पणे कान्तौ[1] च[1] । 'कान्ति कामना' इति पुरुषकारे। प्रीणाति। प्रीणीते इत्यादि क्रीणातिवत् । प्रीणयति । अपिप्रीणत्—'धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्' इति नुक् । प्रीणातीति प्रिय —'इगुपधज्ञाप्रीकिर क' इति क । प्रेष्ठ इत्यादि दिवादावुक्तम् ॥ २ ॥

३ श्रीञ् पाके । श्रीणाति। श्रीणीते इत्यादि क्रीणातिवत्। श्राययति। अशिश्रयत् वृद्धयायौ ॥ ३ ॥

४ मीङ् हिंसायाम् । मीनाति । मीनीत. । मीनन्ति । मीनासि । मीनामि । मीनीव । मीनीते । मीनाते । मीनीषे । मीने । मीनीवहे । ममौ । मिम्यतु । ममिथ, ममाथ । मिम्यथु । मिम्य । ममौ । मिम्यिव—'मीनातिमिनोति' इत्येज्विषये आत्वं ल्यपि च । अन्यत्र 'एरनेकाच ' इति यण् । मिम्ये । मिम्यिषे । मिम्ये। मिम्यिवहे। माता । मास्यति। मास्यते। मीनातु। मीनीताम् । अमीनात् । अमीनीत । मीनीयात् । मीनीत । आशिषि मीयात्—यासुट कित्त्वादनेज्विषयत्वान्नात्वम् । मासीष्ट। अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । अमासाताम् । आत्वे 'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ। सनि मित्सति, मित्सते–'सनि मीमा' इत्यच इस् । 'स स्यार्धधातुके' इति तत्वम् । 'अत्र लोप' इत्यभ्यासलोप. । मेमीयते । मेमेति—'मीनाति' इति श्तिपा निर्देशान्नात्वम् । मापयति—आत्वे पुक् । अमीमपत् । प्रमीणाति—'हिनुमीना' इत्युपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य मीनाशब्दनकारस्य णत्वम् । प्रमीणीत, प्रमीणन्ति इत्यादौ परनिमित्तकस्येत्वस्याल्लोपस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वम् । मीत्वा । मीत । मीतवान् । प्रमाय—'मीनाति' इति ल्यप्यात्वम् । ईषत्प्रमय । मय –'निमिमीलिया खलचो प्रतिषेध ' इत्यात्वनिषेध ॥४॥

५ षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते इत्यादि क्रीणावित् । सिषाय । सेष्यति इत्यादि। 'आदेशप्रत्यययो.' इति षत्वम्। सिष्यतु इत्यादौ 'एरनेकाच.' इति यण् । सिसीषति इत्यत्र 'स्तौतिण्यो.' इत्यषत्वम् । 'अज्झनगमाम्' इति दीर्घ. । सित । सितवान् ॥ ५ ॥

६ स्कुञ् आप्रवणे[2] । 'सौत्रोऽयमित्याचार्या ' इति स्वामी। 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भु-स्कुन्भुस्कुञ्भ्य. श्नुश्च' इत्यत्र वृत्तिकार —'चत्वार सौत्रा धातव , स्कुञ् आप्रवणे

१–१ मैत्रेयो न पठति । २ 'आप्लवने' इति मैत्रेय ।

क्र्यादि.' इति । स्कुनाति । स्कुनीत । स्कुनन्ति । स्कुनासि । स्कुनामि । स्कुनीते । स्कुनीषे । स्कुने । स्कुनीवहे । स्तन्भ्वादिसूत्रेण पक्षे स्नुरपि—स्कुनोति । स्कुनुते इत्यादि । चुस्काव । चुस्कुवतु । चुस्कविथ, चुस्कोथ । चुस्कुव । चुस्कुविव । चुस्कुवे । चुस्कुविषे । चुस्कुविवहे—'शर्पूर्वा.' इति खय शेष । स्कोता । स्कोष्यति । स्कोष्यते । स्कुनातु । स्कुनीताम् । स्कुनीहि । स्कुनानि । स्कुनाव । स्कुनीताम् । स्कुनाताम् । स्कुनीष्व । स्कुनै । स्कुनावहै । स्कुनोतु । स्कुनुताम् । स्कुन्वन्तु । स्कुनु । स्कुनवानि । स्कुनुताम् । स्कुन्वाताम् । स्कुन्वताम् । स्कुनीष्व । स्कुनवै । अस्कुनात् । अस्कुनीताम् । अस्कुना । अस्कुनाम् । अस्कुनीत । अस्कुनाताम् । अस्कुनीथा. । अस्कुनि । अस्कुनीवहि । अस्कुनोत् । अस्कुनुताम् । अस्कुनो । अस्कुनवम् । अस्कुनुत । अस्कुन्वाताम् । अस्कुनुथा । अस्कुन्वि । स्कुनीयात् । स्कुनीया । स्कुनीयाम् । स्कुनीत । स्कुनीयाताम् । स्कुनीथा । स्कुनीय । स्कुनुयात् । स्कुन्वीत । स्कुन्वीथा । स्कुन्वीय । आशिषि—स्कूयात् । स्कूयास्ताम् । स्कोषीष्ट । स्कोषीय । अस्कौषीत् । अस्कौष्टाम् । अस्कोष्ट । अस्कोषाताम् । चुस्कूषति, चूस्कूषते । चोस्कूयते । चोस्कोति । स्कावयति । अचुस्कवत् । स्कुत्वा । स्कुत. । स्कुतवान् ॥ ६ ॥

७ युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता इत्यादि स्कुनातिवत् । युयूषति इत्यत्र 'सनीवन्तर्ध' इत्यादौ युग्रहणेन ऊर्णुञ्साहचर्यान्निरनुबन्धकत्वाच्च मिश्रणार्थस्यादादिकस्य ग्रहणादिड्विकल्पो न भवति ॥ ७ ॥

८. क्र्यादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषा ।

अथ सेट आह—

९ क्नूञ् शब्दे । एतदादयो धूञन्ता उदात्ता उभयतोभाषाः । क्नूनाति । क्नूनीते इत्यादि स्कुनातिवत् । चुक्नाव । चुक्नुवतु । चुक्नुवे । क्नुविता । आर्धधातुके त्विड्भवति । क्नुविष्यति । क्नविषीष्ट । अक्नावीत् । अक्नविष्ठा । सनि तूगन्तत्वात् 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्निषेध । चुक्नूषति, चुक्नुषते इत्यादि ॥ ८ ॥

१० द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते इत्यादि क्नूञ्वत् ॥ ९ ॥

११. पूञ् पवने । पवनं पूतीकरणम् । सकर्मकोऽयम् । तथा च 'पुनात्यग्निम्' 'पुनीते आत्मानम्' 'कर्षकेण वलजं पुपूषते' इत्यादौ सकर्मकत्वं दृश्यते । पुनाति । पुनासि । पुनामि । पुनीते । पुनीषे । पुने—'प्वादीना ह्रस्व ' इति शिति परे ह्रस्व' । पुपाव । पुपुवतु. । पुपविथ । पुपुविव । पुपुवे । पुपुविरे । पुपुविषे । पुपुवे । पविता । पविष्यति । पविष्यते । पुनातु । पुनीताम् । पुनीष्व । पुनै । अपुनात् । अपुनीताम् । अपुनाः । अपुनाम् । अपुनीव । अपुनीत । अपुनाताम् । अपुनीथाः । अपुनि । अपुनीवहि । पुनीयात् । पुनीया' । पुनीयाम् । पुनीत । पुनीयाताम् । पुनीथा । पुनीय । आशिषि—पूयात् । पूयास्ताम् । पविषीष्ट । अपावीत् । अपाविष्टाम् । अपाविषु' । अपविष्ट । पुपूषति । पुपूषते—उगन्तत्वादनिट्त्वम् । पोपूयते । पोपोति ।

पावयति। अपीपवत्—'ओ पुयण्जि' इत्यभ्यासस्येत्वम्। 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ.। पूत्वा। पूत। पूना यवा., विनष्टा इत्यर्थ —'पूञो विनाशे' इति निष्ठानत्वम्। शेषा कृत्र. पवतिवत् ॥ १० ॥

१२ लूञ् छेदने। लुनाति। लुनीते इत्यादि पुनातिवत्। लवित्रम्—'अर्तिलू' इति इत्र। लूत्वा, लून —'ल्वादिभ्य' इति निष्ठानत्वम्। लूनि —'ऋल्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावत्' इति नत्वम्। लवक —'प्रसृल्व समभिहारे वुन्'। अभिलाव —'निरभ्यो पूल्वो' इति घञ्। अपोऽपवाद। लोत्रम्—करणे ष्ट्रन्। लोत —'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्' इति तन्। उभयत्र 'तितुत्र' इतीण्निषेध ॥११॥

१३ स्तॄञ् आच्छादने[1]। स्तृणाति। स्तृणासि। स्तृणामि। स्तृणीते। स्तृणीषे। स्तृणे। तस्तार। तस्तरतु। तस्तरिथ। तस्तरिव। तस्तरे। तस्तरिषे। तस्तरिवहे—'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुण। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धि। कृते वा गुणे वृद्धिरित्युक्तम्। स्तरिता, स्तरीता। स्तरिष्यति, स्तरिष्यते, स्तरीष्यति, स्तरीष्यते—'वॄतो वा' इत्यलिटीटो दीर्घविकल्प.। स्तृणातु। स्तृणीहि। स्तृणानि। स्तृणाव। स्तृणीताम्। स्तृणीष्व। स्तृणै। अस्तृणात्। अस्तृणीताम्। अस्तृणा। अस्तृणाम्। अस्तृणीत। अस्तृणीयाताम्। स्तृणीयात्। स्तृणीत। स्तृणीथा। स्तीर्यात्। स्तीर्षीष्ट, स्तरिषीष्ट—'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीड्विकल्प। 'उश्च' इति कित्वम्। इट्पक्षे 'वॄत' इति दीर्घस्य 'न लिडि' इति निषेध.। अस्तारीत्। अस्तारिष्टाम्—'सिचि च परस्मैपदेषु' इतीटो न दीर्घ। अस्तीर्ष्ट, अस्तरीष्ट, अस्तरिष्ट—'लिङ्सिचो.' इतीड्विकल्प। इटि 'वॄत' इति वा दीर्घ। अनिटि 'उश्च' इति कित्त्वम्। तिस्तीर्षति, तिस्तरिषति, तिस्तरीषति – 'इट् सनि वा' इति वेट्। इटि पूर्ववद्दीर्घ.। तास्तीर्यते। तास्तरीति, तास्तर्ति—'ऋतश्च' इति रिगादयस्तपरकरणान्न भवन्ति। उरदत्वे 'दीर्घोऽकित' इति दीर्घ। स्तारयति। अतस्तरत्—'अत्स्मृदॄत्वर' इत्यभ्यासस्यात्वम्। मणिप्रस्तार—'प्रे स्त्रोऽयज्ञे' इति घञ्। यज्ञविषये त्वपि प्रस्तर.। विस्तार—'प्रथमे वावशब्दे' इति घञ्। शब्दविषये तु विस्तर। विष्टार, पङ्क्तिच्छन्द'—'छन्दोनाम्नि च' इति योगाभ्या घञ्षत्वे। अवस्तारः—'अवे तॄस्त्रोर्घञ्' इति करणाधिकरणयो घञ्। स्तीर्ण.। स्तीर्णि—'ऋल्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावत्' इति नत्वम् ॥ १२ ॥

१४ कॄञ् हिंसायाम्। कृणाति। कृणीते। चकार। चकरतु.। चकरु इत्यादि स्तृणातिवत् ॥ १३ ॥

१५ वॄञ् वरणे। वृणाति। वृणीते। ववार। ववरे। वरिता, वरीता। वरिष्यति, वरीष्यति। वरिष्यते, वरीष्यते। वृणातु। वृणीताम्। अवृणात्। अवृणीत। वृणीयात्। वृणीत। आशिषि वूर्यात्—'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्यगुणवृद्धिविषये उत्वे रपरत्वे

---

1. 'छादने' इति क्षीरस्वामी।

च 'हलि च' इति दीर्घ । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट—'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इतीडभाव-पक्षे 'उश्च' इति कित्त्वादुत्वादि । इट्पक्षे पूर्ववत् 'न लिङि' इति अदीर्घत्वम् । अवारीत् । अवारिष्टाम्—पूर्ववत् 'वॄत.' इति दीर्घस्य 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेध । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवूर्ष्ट—'लिङसिचो' इतीड्विकल्पे 'वॄत' इति दीर्घ । अनिटि 'उश्च' इति कित्त्वादुत्वादि । वुवूर्षति, विवरिषति, विवरीषति—इट् सनि वा' इतीड्विकल्पे 'वॄत' इति दीर्घविकल्प । अनिटि 'इको झल्' इति सन कित्त्वे उत्वादि । वोवूर्यते । वावर्ति—'ऋतश्च' इति तपरनिर्देशान्न रुगादी-त्युक्तम् । वारयति । अवीवरत् । वूर्ण. । वूर्णवान् । वूर्णि ॥ १४ ॥

१६ धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधाव । दुधुवतु । दुधविथ । दुधुविव । दुधुविम । दुधुवे । दुधुविषे । दुधुविध्वे, दुधुविढ्वे । दुधुविवहे—स्वरत्यादिसूत्रेण प्राप्तमार्द्धधातुकनिबन्धनमिड्विकल्प पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'श्र्युक किति' इति निषेधो बाधते, तमपि क्रादिनियमो बाधते इति नित्यमिडित्यादि तत्र तत्रोक्तम् । धोता, धविता । धोष्यति, धविष्यति । धोष्यते, धविष्यते—'स्वरति' इत्या-दिना इड्विकल्प । धुनातु । धुनीताम् । अधुनात् । अधुनीत । धुनीयात् । धुनीत । आशिषि—धूयात् । धोषीष्ट, धविषीष्ट । अधावीत् । अधाविष्टाम् । अधोष्ट, अधविष्ट—'स्तुसुधूञ्भ्य. परस्मैपदेषु' इति नित्यं सिच इट् । दुधूषति, दुधूषते—'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्निषेध. पूर्ववत् प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्याद् स्वरत्यादि-विकल्पम्बाधते । दोधूयते । दोधोति । धूनयति । अदूधुनत्—'धूञ्प्रीञोर्नुग्-वचनम्' इति नुक् । धूत्वा—पूर्ववत् 'श्र्युक किति' इतीण्निषेध । धूतम्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । धुनोति, धुनुते इति स्वादौ । धुवति इति कुटादौ ॥ १५ ॥

१७ क्नूआदय उदात्ता उभयतोभाषा[1] ।

१८ शॄ हिंसायाम् । इतो गृणात्यन्ता उदात्ता उदात्तेत. । शृणाति । शृणीत । शृणासि । शृणामि । शशार । शश्रतु, शशरतु । शश्रु, शशरु । शशरिथ । शश्र । शशार, शशर । शश्रिव, शशरिव—'असंयोगाल्लिट्' इत्यपितो लिट कित्त्वे 'शॄदॄप्रा ह्रस्वो वा' इति ह्रस्वपक्षे यणादेश । अन्यदा 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुण । अपितो लिट कित्त्वेन 'श्र्युक किति' इति प्राप्तस्येण्निषेधस्य क्रादिनियमेन बाध. । शरिता, शरीता । शरीष्यति, शरीष्यति । शृणातु, शृणीतात् । शृणीहि । अशृणात् । अशृणीताम् । अशृणा । अशृणाम् । अशृणीव । शृणीयात् । शृणीयाताम् । आशिषि शीर्यात् । शीर्यास्ताम् 'ॠत इद्धातो.' इतीत्वे रपरत्वादि । अशारीत् । अशारिष्टाम्–इटो दीर्घस्य 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेध । शिशरिषति, शिशरीषति, शिशी-र्षति—'इट् सनि वा' इति पाक्षिकस्येटो 'वॄत.' इति दीर्घ. । अनिटि 'इको झल्'

---

१. क्षीरस्वामी नेद सूत्र पठति ।

इति सन. किस्त्वादित्वम्। शेशीर्यते। शाशर्ति। शारयति। अशीशरत्। शारो वायुर्वर्णश्च। नीशार. अकृतप्रावरण.—ने 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घ। 'शॄ वायुवर्णनिवृतेषु' इति घञ्। निव्रियते इति निवृतं प्रावार। शारुक.—'लषपतपद' इत्यादिनोकञ्। शरारु'–'शॄवन्द्योरारु' इत्यारु.। किंशारु. सस्यशूकम्–'किञ्जरयो. श्रिण.' इति किंशब्दे उपपदे उण्। शरु, आयुधम्—'शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च' इत्युप्रत्यय। शरीरम्—'कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्' इति ईरन् प्रत्यय। शरत्—'शॄद्दभसोऽदि' इत्यदिप्रत्यय। शरदिज—'प्रावृट्शरत्कालदिवा जे' इत्यलुक्। शरदि भवं श्राद्धं शारदिकम्—'श्राद्धे शरद.' इति ठञ्। ऋत्वणोऽपवाद। शारदो रोग, शारदिको रोग—'विभाषा रोगातपयो' इति वा ठञ्। अन्यदा ऋत्वण्। एवमातपेऽपि। शारदका मुद्गा। शारदका दर्भा—'सञ्ज्ञाया शरदो वुञ्' इति 'तत्र जात.' इत्यस्मिन्विषये वुञ्। दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा। परा शृणातीति परशु—'आङ्परयो. खनिशॄभ्या डिच्च' इत्युप्रत्यय., डित्त्वाट्टिलोप'। बाहुलकात्परोपसर्गस्य ह्रस्व। परशवे हितं परशव्यम्—'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्। परशव्यस्य विकार पारशव—'कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च' इत्यञ्प्रत्यय', यत्प्रत्ययस्य लुक्। आशर—पचाद्यच्। पराशृणाति पापानीति पराशर.—अच्। पाराशर्य—गर्गादित्वादपत्ये यञ्। पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयाना. पाराशरिण भिक्षव.—'पाराशर्यशिलालिभ्या भिक्षुनटसूत्रयो.' इति प्रोक्ते णिनौ तदन्तात् 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यध्येतृवेदित्रोरण 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक्। सूत्रस्यापि छन्दस्त्वं तत्रेष्यते। णिनावल्लोपयलोपौ ॥ १६ ॥

१९. पॄ पालनपूरणयो। पृणाति। पपार। पप्रतु। पप्रु'। परिता, परीता। परिष्यति, परीष्यति। पृणातु। अपृणात्। पृणीयात्। आशिषि पूर्यात्—'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्। अपारीत्। अपारिष्टाम्। पिपरिषति, पिपरीषति, पुपूर्षति—'इट् सनि वा' इतीडभावे 'इको झल्' इति किस्त्वादुत्वादि। पोपूर्यते। पापर्ति। पारयति। अपीपरत्। पूर्त। पूर्तवान्—'न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्' इति नत्वनिषेध., 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम्। निष्ठानत्ववर्जं प्रक्रिया शृणातिवत्। पिपर्ति इति श्लौ ॥ १७ ॥

२०. स्पॄ[1] हिंसायाम्। स्पृणाति। पस्पार। इत्यादि पृणातिवत्। 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा' इति त्वस्य न भवति। निष्ठानत्वं तु भवति—स्पूर्ण, स्पूर्णवान् इति ॥ १८ ॥

२१ वॄ[2] वरणे। वृणाति। ववार इत्यादि वृञ्वत्। तेनैव वृणातीत्यादिसिद्धावपि पुनरस्योपादाने न प्रयोजनम्? नैतद्युक्तम्, सिद्धे पदद्वये वृञो ञित्वाद्यतो न च फले तत्कर्त्रभिप्राये परस्मैपदसिद्धये इति। 'अत्र चाद्यं पवर्गतृतीयादि बहव पठन्ति[3]' इति पुरुषकारेण उक्तम्। अत्राद्यशब्देन ञित् वृणातिरुच्यते। स्वामिशाकटायनावप्येवं पठित्वा भरणमर्थमाहतु ॥ १९ ॥

---

१. 'मॄ' इति क्षीरस्वामी। 'स्वॄ' इति मैत्रेव। २. 'वॄ भॄ' इति क्षीरस्वामी। ३. दै० ३८ पृ०।

२२. भॄ भर्त्सने[1] । भरणेऽप्येके । भृणाति । बभार इत्यादि वृञ्वत् । भर — 'ॠदोरप्' । भरणेन निर्वृत्तं भरिमम्—"भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्य.' इतीमप् ॥२०॥

२३. मॄ हिंसायाम्[2] । मृणाति । ममार इत्यादि वॄवत् । म्रियत इति तुदादौ ॥२१॥

२४ दॄ विदारणे । दृणाति । ददार । ददरतु, दद्रतु । ददरु, दद्रु. इत्यादि शृणातिवत् । विशेषस्तु 'अत्स्मृदॄत्वर' इत्यभ्यासस्य णौ चङ्यत्वम् अददरत् इति अयं घटादिपाठान्मित् । भये दरयति । अन्यत्र दारयति । दर.—अप् । दरी— गौरादित्वान्ङीष् । पुरन्दर — 'पू सर्वयोर्दारिसहो.' इति खच् । भगन्दर.—'भगे च दारे.' इति वक्तव्यात् खच् । 'खचि ह्रस्व' इति उत्तरपदस्य ह्रस्व. । दार — 'दारजारौ कर्तरि णिलुक् च' इति घञि णिलुक् । दरत् जनपद —'शॄदृभसोऽदि.' इत्यदिप्रत्यय. । दृषत्—'दृणाते षुग्घ्रस्वश्च' इति षुगागमो धातोर्ह्रस्वोऽदिश्च प्रत्यय. । द्रियते इति तुदादौ ॥ २२ ॥

२५ जॄ वयोहानौ । श्नाविषये जृणाति इत्यादि । अन्यत्र जीर्यतिवत् । यथा तु भाष्यवार्त्तिकवृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादि तथा 'अयं धातुर्नास्तीति प्रतीयते' इति जीर्यतावुपादितम् । आत्रेयमैत्रेयदैवपुरुषकारादिषु दर्शनादिहास्माभिर्लिखित. ॥

'धॄ[3] इत्येके' इति मैत्रेय । धृणाति इत्यादि[3] ॥ २३ ॥

२६ नॄ नये[4] । नृणाति । नीर्णम् । नीर्णवान् । नर —पचाद्यच् । ना—'नयतेर्डिच्च' इति नयतेर्ॠन्प्रत्य. स च डित् । नारी—'नृनरयोर्वृद्धिश्च' इति शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् वृद्धिश्च ॥ २४ ॥

२७. कॄ हिंसायाम् । कृणाति इत्यादि कृञ्वत् । तेनैव सिद्धे पुन. पाठ कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि वृणातिवत्परस्मैपदार्थं ॥ 'मॄ हिंसायामित्येके' मैत्रेय , एवं वदतोऽस्य पूर्वं मृणाते पाठोऽनभिमत इति प्रतीयते ॥ २५ ॥

२८ ॠ गतौ । ऋणाति । ऋणीत । ऋणासि । ऋणानि । अराञ्चकार इत्यादि— 'इजादेश्च गुरुमत' इत्याम् । अरिता, अरीता । अरिष्यति, अरीष्यति । ऋणातु । ऋणीताम् । ऋणीहि । ऋणानि । आर्णात् । आर्णीताम् । आर्णा: । आर्णाम् । आर्णीव । ऋणीयात् । ऋणीयाताम् । आशिषि ईर्यात् । ईर्यास्ताम्—इत्वरपरत्वादि । आरीत् । आरिष्टाम्—'सिचि च परस्मैपदेषु' इतीटो न दीर्घ । अरिरिषति, अरिरीषति, ईर्षिषति— 'इट् सनि वा' इतीड्विकल्प., इटि गुण., पूर्ववद्वा दीर्घश्च । अनिटि सन. कित्त्वादित्त्वादि, 'न न्द्रा.' इति रेफवर्जितस्य द्विर्वचनम् । आरयति । मा भवानरिरत् ।

---

१. 'भर्जने च' इति क्षीरस्वामी । २ क्षीरस्वामी मैत्रेयश्च सूत्रमिदं न पठत ।

३–३ मुद्रितधातुप्रदीपे तु 'चॄ इत्येके । २३ । चृणाति । चीर्णम् । चीर्ण ।' इति पाठो लभ्यते । विद्वद्भिस्तत्रत्य टिप्पणमपि द्रष्टव्यम् ।

४. इत पर 'न्वी इत्येके' इति मैत्रेय. पठति ।

ईर्त्वा । समीर्ण । समीर्णवान्—'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्यत्र प्रत्यासत्त्याऽङ्गावयव एवौष्ठ्यो गृह्यते इत्युत्वमत्र न भवति । ऋच्छति इति शपि । इयर्त्ति इति श्लौ ॥ २६ ॥

२९. गॄ शब्दे । गृणाति । जगार इत्यादि पूर्ववत् । 'अवाद्ग्र' इति तङस्य न न भवति । तथा च भाष्यम्—'न चावपूर्वस्य गृणाते प्रयोगोऽस्ति' इति । 'सम प्रतिज्ञाने' इत्यत्र पूर्वसूत्रगृहीतस्यानुवृत्तिरिति सङ्गृणातीत्यत्र तङ् न भवति । होत्रेऽनुगृणाति, प्रतिगृणाति—'अनुप्रतिगृणश्च' इत्यनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणाते कारक पूर्वस्या क्रियाया कर्तृभूतं सम्प्रदानमिति होतु सम्प्रदानत्वम् । होता चात्र पूर्वक्रियाया. शंसने कर्ता भवति । अनुगरः प्रतिगर इति हि शसितु. प्रोत्साहनमुच्यते । तदयं वाक्यार्थ —प्रथमं शसति होता तमन्य प्रोत्साहयतीति । जेगिल्यते । जागर्त्ति । जागीर्त्त —'लुपसद' इत्यादावकार्विकरणे साहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणमिति क्रियासमभिहार एवास्य यङ् । ईत्वरपरत्वयो 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति पूर्वम् 'ग्रो यङि' इति लत्वे रेफाभावान्न 'हलि च' इति दीर्घ. । लत्वे हि गिलतिगृणात्योर्द्वयोर्ग्रहणमुक्तम् ॥ २७ ॥

३० शृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत ।

३१ ज्या वयोहानौ । एतदादयो बध्नात्यन्ता अनुदात्ता उदात्तेत । जिनाति । जिनीत । जिनासि । जिनामि । जिनीव —ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणे पूर्वरूपत्वे 'हल' इदि दीर्घे प्वादित्वाद्ध्रस्व । जिज्यौ । जिज्यतु । जिज्यिथ, जिज्याथ । जिज्यिव—क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । किति परत्वात् पूर्वं सम्प्रसारणे द्विर्वचनम् । अकिति 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । ज्याता । ज्यास्यति । जिनातु । जिनीताम् । जिनीहि । जिनानि । जिनाव । अजिनात् । अजिनीताम् । अजिना । अजिनाम् । अजिनिव । जिनीयात् । जिनीयाताम् । जिनीया । जिनीयाम् । आशिषि—जीयात् । जीयास्ताम् । अज्यासीत् । अज्यासिष्टाम्—'यमरमनमाताम्' इति सगिटौ । जिज्यासति । जेजीयते । जाज्याति । ज्यापयति । अजिज्यपत् । जीत्वा । जीन —'ल्वादिभ्य' इति निष्ठानत्वम्, 'हल' इति दीर्घ । प्रज्याय—'ज्यश्च' इति ल्यपि सम्प्रसारणनिषेध । ज्यानि —'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो नि.' इति नि ॥ २८ ॥

३२. री गतिरेषणयो । रेषण वृकशब्द । रिणाति । रिणीत । रिणासि । रिणामि । रिराय । रियतु । रिर्यिथ, रिरेथ । रिरियव—क्रादिनियमादिट् । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विकल्प । अजादौ 'एरनेकाच.' इति यणोऽसिद्धत्वात् 'हलि च' 'उपधायाश्च' इति दीर्घत्वन्न भवति । रिणातु । रिणीहि । रिणानि । अरिणात् । अरिणीताम् । अरिणा । अरिणाम् । रिणीयाताम् । आशिषि—रीयात् । रीयाताम् ।

अरैषीत् । अरैष्टाम् । रिरीषति । रेरीयते । रेपयति । अरीरपत्—'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । शेषं रीयतिवत् ॥ २९ ॥

३३ ली श्लेषणे । लिनाति । लिनातु । अलिनात् । लिनीयात् । ललौ । लिलाय । लिल्यतु । लिलयिथ, लिलेथ । लिलयिव । लिल्यिव—'विभाषा लीयते' इत्येज्विषये ल्यपि वाऽऽत्वविकल्प । किति लिटि एज्विषयत्वाभावान्नात्वम् । लाता, लेता । इत्यादि सर्वं लीयतिवन्नेयम् ॥ ३० ॥

३४ व्ली वरणे । व्लिनाति । व्लिनीत । व्लिनासि । व्लिनामि । विव्लाय । विव्लियतु । विव्लेथ, विव्लयिथ । विव्लियिव । व्लेता । व्लेष्यति । व्लिनातु । व्लिनीहि । व्लिनानि । अव्लिनात् । व्लिनीयात् । अव्लैषीत् । अव्लैष्टाम् । विव्लीषति । वेव्लीयते । व्लेपयति । अविव्लिपत्—'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् । व्लीत्वा, व्लीन । ल्वादित्वान्निष्ठानत्वम् । प्रहीण व्लीनाति, नैन दक्षिणा व्लीनाति इत्यादौ दीर्घश्छान्दस ॥ ३१ ॥

३५ प्ली[1] गतौ[2] । ओष्ठ्यादि । व्लिनाति इत्यादि व्लिनातिवत्[3] । केचिदमुं दन्त्योष्ठ्यादिं पठन्तो 'व्ली वरणे' इत्यमुं न पेठु । मैत्रेयस्तु वरणार्थं पठित्वाऽमुं न पपाठ ॥ ३२ ॥

३६ वृत् । ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थोऽयम् । अन्ये तु—प्वादीनामपि परिसमाप्त्यर्थमिति । तत्रानन्तर्यात् 'ज्ञाजनोर्जा इति दीर्घनिर्देशाच्च ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थत्वमेव युक्तम् । 'ज' इति ह्रस्वान्तादेशेऽपि जायते जानातीत्यादौ 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घेण सिद्धे प्वादित्वात् जानातीत्यत्र ह्रस्वो मा भूदिति हि दीर्घत्वम् । उक्तं चैवं हरदत्तादिभिरपि ॥

३७ व्री वरणे । व्रीणाति । व्रीणीत. । व्रीणासि । व्रीणामि । विव्राय । विव्रियतु. । विव्रेथ । विव्रियिव । व्रेता । व्रेष्यति । व्रीणातु, व्रीणीतात् । व्रीणीहि । व्रीणानि । अव्रीणात् । अव्रीणीताम् । अव्रीणा. । अव्रीणा । अव्रीणाम् । व्रीणीयात् । आशिषि--व्रीयात् । अव्रैषीत् । अव्रैष्टाम् । विव्रीषति । वेव्रीयते । वेव्रेति । व्राययति । अविव्रयत् । स्वामिकाश्यपादय 'अर्तिह्रीव्री' इति पठन्तो व्रेपयति इति पुकं प्रतिपन्नाः ॥ ३३ ॥

३८ भ्री भये । भरणे इत्येके[4] । भ्रीणाति इत्यादि व्रीवत् ॥ ३४ ॥

३९ क्षीष् हिंसायाम् । क्षीणाति । चिक्षाय इत्यादि व्रीवत् । षित्वादङ्—क्षीय. । क्षीत । क्षीतवान्—'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्व ह्रस्वान्तस्य क्षियो 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति कृतदीर्घस्य । क्षयति इति क्षये शपि । क्षियते इति निवासगत्यो. । क्षिणोति इति तनोत्यादौ हिंसायाम् ॥ ३५ ॥

---

१. 'ल्वी' इति क्षीरस्वामी । २. सूत्रमिदं मैत्रेय 'ली श्लेषणे' इत्यस्यानन्तरं 'प्ली च' इति कृत्वा पठति । ३. क्षीरस्वामिप्रभृतयः ४. मैत्रेय-क्षीरस्वामिप्रभृतय ।

४० ज्ञा अवबोधने[४] । जानाति । जानीतः । जानन्ति । जानासि । जानामि । जानीव. —'ज्ञाजनोर्जा' इति शित्प्रत्यये जादेश. । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् 'प्वादीनाम्' इति ह्रस्वो नेति प्ली गतौ इत्यत्रोक्तम् । जज्ञौ । जज्ञतु । जज्ञिथ, जज्ञाथ । जज्ञिव क्रादिनियमादिट् । थलि भारद्वाजनियमाद्विकल्प । ज्ञाता । ज्ञास्यति । जानातु । जानीहि । जानानि । अजानात् । अजानीताम् । अजानाम् । जानीयात् । आशिषि—ज्ञायात् । ज्ञायास्ताम् । ज्ञेयात् । ज्ञेयास्ताम्—'वाऽन्यस्य संयोगादे ' इत्येत्वविकल्प. । अज्ञासीत् । अज्ञासिष्टाम् । शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थं —'अपह्नवे ज्ञ ' इति तङ् । सोपसर्गश्चायमपह्नवे वर्त्तते । सर्पिषो जानीते, सर्पिषोपायेन प्रवर्त्तते इत्यर्थ.—'अकर्मकाच्च' इति तङ् । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इति शेषत्वेन विक्षिते षष्ठी । मात्रा सञ्जानीते । मातरं सञ्जानीते । शत प्रतिजानीते—'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति तङ् । सम्पूर्वत्वे 'संज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि' इति पक्षे तृतीया । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्, ततोऽन्यदनाध्यानम् । आध्याने तु मातु सञ्जानाति—'अधीगर्थ' इति कर्मणि शेषे षष्ठी । अशेषे तु—'संज्ञ ' इति द्वितीयातृतीये भवत. । मातर सञ्जानाति । मात्रा सञ्जानाति । कृद्योगे तु मातु सञ्ज्ञानम्—कृद्योगलक्षणा षष्ठी परत्वाद्भवति । धर्मञ्जानीते—'अनुपसर्गाज्ज्ञ ' इति कर्त्रभिप्राये तङ् । स्वय जानाति, जानीते इति वा—'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति कर्त्रभिप्रायत्वे उपपदेन द्योत्यमाने तद्विकल्प । धर्म्मञ्जिज्ञासते—'ज्ञाश्रुस्मृदृशा सन ' इति तङ् । सकर्मकार्थमिदम् । अकर्मकात्तु 'पूर्ववत्सन ' तङ् सिद्ध । अनुजिज्ञासति पुत्रम्—'नानोर्ज्ञ ' इति तङ्-निषेध. । अयं च मध्येऽपवादन्यायेन 'ज्ञाश्रुस्मृदृशाम्' इत्यस्यापवाद । तेन औषधस्यानुजिज्ञासते इत्यत्र 'पूर्ववत्सन ' इत्यकर्मकत्वनिबन्धनस्तङ् भवति । औषधेन प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थं । जाज्ञायते, जाज्ञाति । ज्ञापयति । अजिज्ञपत्—मारणादौ ज्ञपयति—घटादित्वान्मित्त्वम् । प्रपञ्चो घटादावेवावगन्तव्य. । जानातीति ज्ञ —'इगुपध' इति 'श्याद्व्यध' इति णापवादे के आल्लोप । पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञ —'प्रे दाज्ञ ' इति अणोऽपवाद· कः । प्राज्ञ —'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । पाणिन्युपज्ञम् अकालकं व्याकरणम् । उपज्ञायत इत्युपज्ञा = प्रथमज्ञानम् । पूर्ववदङ् । कालपरिभाषाशून्यं व्याकरणं पाणिनिना प्रथमं ज्ञातमित्यर्थ. । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इत्युपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वम् । तच्छब्देनोपज्ञोपक्रमयोरर्थं परामृश्यते । तेन यद्युपज्ञेयस्योपक्रम्यस्य च आदिराख्यातुमिष्यते इत्यर्थ. । अत्र च कालपरिभाषाशून्यस्य व्याकरणस्य पाणिनिरादिराख्यातुमिष्यते । ज्ञप्त । ज्ञपित.—'वा दान्त' इति पक्षे णेर्लुक्यनिट्त्वम् ॥ ३६ ॥

४ इत. परं क्षीरस्वामी 'अनुदात्ता ' इति सूत्र पठति ।

४१ बन्ध बन्धने । बध्नाति । बध्नीत । बध्नासि । बध्नामि । क्ङिति 'अनिदिताम्' इति नलोप । बबन्ध । बबन्धतु । बबन्धिथ । बबन्ध । बबन्धिव–क्रादिनियमादिट् । थलि तु विकल्प. । संयोगान्तत्वाल्लिट कित्त्वाभावान्नलोपो न भवति । बन्द्धा—'झषस्तथो' इति धत्वम्, 'झला जश् झशि' इति पूर्वस्य दत्वम्, तस्य 'झरो झरि' इति पक्षे लोप । भन्त्स्यति—'एकाच' इति भष्भावः । 'खरि च' इति चर्त्वं तकार. । बध्नातु । बध्नीताम् । बधान—'हल श्न. शानज्झौ' इति श्नः शानजादेशे हेर्लुक् । बध्नाव । अबध्नात् । अबध्नीताम् । अबध्ना । अबध्नीतम् । अबध्नीत । अबध्नीव । बध्नीयात् । आशिषि—बध्यात् । अभान्त्सीत् । अबान्द्धाम् । अभान्त्सु'—'वदव्रज' इति वृद्धि. । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति भष्भावात्पूर्वम् 'झलो झलि' इति सिचो लोप. । कृते तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न भवति, प्रत्ययलक्षणे सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । बिभन्त्सति । बाबध्यते । बाबन्धि । बन्धयति । अबबन्धत् । चक्रबन्ध बद्ध, चक्रे बद्ध इत्यर्थ. । अट्टालिकाबन्ध बद्ध, बन्धविशेषस्यैषा संज्ञा—'अधिकरणे बन्ध.', 'सञ्ज्ञायाम्' इति च सूत्राभ्यां णमुल् । कषादित्वात् यथाविध्यनुप्रयोग । बद्ध —निष्ठा । चक्रे बद्ध. चक्रबद्ध । दृषदि बद्ध दृषद्बद्ध —'सप्तमी' इति योगविभागात्समास । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक. 'नेन्सिद्धबध्नातिषु च' इति निषेध । चक्रे बन्ध चक्रबन्ध । दृषदि बन्ध. दृषद्बन्ध —'सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च' इति सप्तमीतत्पुरुष । 'बन्धे च विभाषा' इति हलदन्तात् सप्तम्या घञन्ते बन्धशब्दे उत्तरपदे विभाषा अलुक् । पचाद्यजन्ते तु बन्धशब्दे उत्तरपदे 'नेन्सिद्ध' इति निषेधो भवति–चक्रबन्ध इति । इयं च विभाषा येननाप्राप्तिन्यायेन 'नेन्सिद्ध' इति प्रतिषेधं बाधते । परत्वात् 'अमूर्द्धमस्तकात्' इत्येतम् । तेन स्वाङ्गपूर्वपदबन्धान्ते बहुव्रीहावपि लुग्विकल्पो भवति । हस्ते बन्धोऽस्य हस्तबन्ध., हस्ते बन्ध इति । बधिर.—'इषिमदि' इत्यादिना किरच् । ब्रध्नः आदित्य. । बुध्न मूलम्—'बन्धेर्ब्रधिबुधी च' इति बध्नातेर्नक्प्रत्ययो ब्रधिबुधी चादेशौ च भवत । बन्धु —'शॄस्वृ' इत्युप्रत्यय. । कौमुदगन्धीबन्धु –'बन्धुनि बहुव्रीहौ' इति ष्यङ. सम्प्रसारणे 'हल.' इति दीर्घ. । बन्धुर — 'मन्दिवाशि' इति बाहुलकादस्याप्युरच् । अस्याजन्तमध्ये पाठो नित्यपरस्मैपदानुरोधात् ॥ ३७ ॥

४२. ज्यादयोऽनुदात्ता. परस्मैभाषा. ।

४३. वृङ् सम्भक्तौ ।

४४. उदात्त आत्मनेपदी । वृणीते । वृणाते । वृणीषे । वृणे । वृणीवहे । वृणीमहे । वव्रे । वव्रृषे । वव्रृढ्वे । वव्रे । वव्रृवहे । वरिता, वरीता । वरिष्यते, वरीष्यते । वृणीताम् । वृणाताम् । वृणताम् । वृणीष्व । वृणै । अवृणीत । अवृणाताम् । अवृणीथा । अवृणि । वृणीत । वृणीयाताम् इत्यादि वृणोतिवत्प्रक्रिया, प्रपञ्चस्तत एवावगन्तव्य. । वर्या–'अवद्यपण्यवर्या' इति स्त्रिया यति निपात्यते । पुंसि ण्यति–

वार्या ऋत्विज इति भवति। वर्या इति निपातनमस्येति स्थितम्। वरेण्य —'वृङ एण्य' इत्येण्य.॥ ३८॥

४५. श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयो.[1]। एतदादय. खच्यन्ता उदात्ता उदात्तेत.। विष्णातिस्त्वनिट्। क्लिश्नातिस्तु विकल्पितेट्। इष्णातिरपि वार्त्तिककारमतेन तादौ। श्रथ्नाति। श्रथ्नासि। श्रथ्नामि। श्रथ्नीव। श्रथ्नीम —'अनिदिताम्' इति नलोप' क्ङिति। शश्रन्थ। श्रेथतु। श्रेथु। शश्रन्थिथ, श्रेथिथ। श्रेथ। शश्रन्थ। श्रेथिव। श्रेथिम—'श्रन्थिग्रन्थिदम्भि' इत्यादिना लिट कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोप क्ङिति। अत्र हरदत्त —'एत्वाभ्यासलोपावत्र वक्तव्यौ' इति। अन्यथा 'असिद्धवदत्र' इति नलोपस्यासिद्धत्वादत एकहल्मध्यस्थत्वाभावान्न तौ स्याताम्। ये तु श्रन्थ्यादीना कित्त्वविकल्पमिच्छन्ति तेषां शश्रन्थतुरित्याद्यपि। 'इदं च कित्त्वं पिद्वचनेष्वपि' इति सुधाकर। तन्मते शश्राथ। श्रेथिथ। शश्रथ। शश्राथ इति। श्रन्थिता। श्रन्थिष्यति। श्रथ्नातु। श्रथ्नीताम्। श्रथान—'हल. श्न शानच्' इति। शानचि हेर्लुक्। श्रथ्नानि। अश्रथ्नात्। अश्रथ्नीताम्। अश्रथ्ना। अश्रथ्नीव। श्रथ्नीयात्। श्रथ्नीयाताम्। आशिषि श्रथ्यात्। श्रथ्यास्ताम्—कित्त्वादनुनासिकलोप। अश्रन्थीत्। अश्रन्थिष्टाम्। अश्रन्थिषु। शिश्रन्थिषति। शाश्रथ्यते। शाश्रन्थीति, शाश्रन्ति—'झरो झरि' इति थलोपो विकल्पेन, लोपाभावे 'खरि च' इति चर्त्वेन थकारस्य तकार। श्रन्थयति। अशश्रन्थत्। कर्मकर्तरि—'णिश्रन्थि' इत्यादिना यक्चिणोर्निषेधात्—श्रथ्नीते मेखला स्वयमेव, अश्रन्थिष्ट मेखला स्वयमेव इति भवति। श्रन्थना—'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच्प्रत्यय। प्रश्रथ.। हिमश्रथ —'अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथा' इति निपातनाद्घञि नलोपो वृद्ध्यभावश्च। श्रन्थित्वा, श्रथित्वा—'नोपधात्थफान्ताद्वा' इति कित्त्वविकल्प। श्रन्थते इति शैथिल्ये शपि॥ ३९॥

४६ मन्थ विलोडने। अयं द्विकर्मक। मथ्नाति। ममन्थ। ममन्थतु. इत्यादि श्रथ्नातिवत्। अस्य लिट कित्त्वं नास्ति। कर्मकर्तरि यक्चिणौ स्त.। मथ्यते। अमन्थि इति। मथति इति विलोडने। मन्थति इति हिसासंक्लेशनयो. शपि॥४०॥

४७ ग्रन्थ सन्दर्भे। ग्रथ्नाति इत्यादि सर्वं श्रन्थिवत्। अत्रापि केचित्[2] श्रन्थि पठन्ति। पुन. पाठोऽर्थभेदात्। तथा च 'णिश्रन्थि' इत्यत्र न्यासे 'ग्रन्थ सन्दर्भे इति चुरादौ' इत्युक्त्वा 'क्र्यादावपि' इत्युक्तम्। 'अवोदैधौद्मप्रश्रथ' इत्यत्र तु श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति। एवमुभयत्र पदमञ्जर्यामपि। पुरुषकारेऽपि "श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयो, अन्ये तु श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे इति क्र्यादौ पठन्ति।

---

१. 'मोचनहर्षणयो' इति मैत्रे

२. मैत्रेयप्रभृतय.।

तथा च सन्दर्भग्रन्थनक्रियाया श्रन्थिग्रन्थिधातू वर्तेते इति क्षीरस्वामी[1]" इत्युक्तम्। ग्रन्थि —इन्प्रत्यय ॥ ४१ ॥

४८ कुन्थ सश्लेषणे। संक्लेशे इत्येके। तथा च दैवम्—'कुन्थ संक्लेशे[2]' इति। कुथ्नाति। चुकुन्थ इत्यादि मन्थिवत्। कुथेति दुर्ग। तन्मते-कुथ्नाति। चुकोथ। कोथिता इत्यादि। कुन्थति इति शपि। कुथ्यति इति पूतीभावे श्यनि ॥ ४२ ॥

४९ मृद क्षोदे। मृद्नाति। मृद्नीत। मृद्नासि। मृद्नामि। ममर्द। ममृदतु। ममृदु। ममर्दिथ। ममृदथु। ममृद। ममृदिव। ममृदिम। मर्दिता। मर्दिष्यति। मृद्नातु। मृदान—'हल श्न' इति श्न शानच्। मृद्नानि। अमृद्नात्। अमृद्ना। अमृद्नाम्। अमृद्नीव। मृद्नीयात्। आशिषि—मृद्यात्। अमर्दीत्। मिमर्दिषति। मरीमृद्यते। मरीमर्दीति, मर्मर्त्ति इत्यादि। मर्दयति। अममर्दत्, अमीमृदत्—उऋर्द्धा। मृत्—क्विप्। मृत्तिका—'मृदस्तिकन्' इति स्वार्थे तिकन्। मृत्स्ना। मृत्सा—'सस्नौ प्रशंसायाम्' इति सस्नौ प्रत्ययौ। मर्दनम्। मृद्यम्—'ऋदुपधात्' इति क्यप्। मृदित्वा—'मृडमृद' इति सेट क्त्व कित्त्वम् ॥ ४३ ॥

५० मृड च। मृड सुखे चेति केचित्। मृड सुखने इत्यपरे[3]। मृडित्वा इत्यादि मृदिवत्। 'ष्टुना ष्टु' इति ष्टुत्वं णकार। मृडति इति शे ॥ ४४ ॥

५१ गुध रोषे। गुध्नाति। जुगोध। गुधिता इत्यादि मृदिवत्। गुधित। गुधितवान्—'उदुपधात्' इति निष्ठाया कित्त्वविकल्पो व्यवस्थितविभाषया शब्विकरणानामेवेत्युक्तम्। गुध्यति इति परिवेष्टने दिवादौ ॥ ४५ ॥

५२ कुष निष्कर्षे। निष्कर्षो बहिर्निःसारणम्। कुष्णाति। कुष्णासि। कुष्णामि। कुष्णीव—'ष्टुना ष्टु' इति ष्टुत्वम्, 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। चुकोष। चुकुषतु। चुकोषिथ। चुकोषिव। निष्कोषिता, निष्कोष्टा। निष्कोषिष्यति, निष्कोक्ष्यति। कुष्णातु। कुषाण। अकुष्णात्। कुष्णीयात्। आशिषि—कुष्यात्। निरकोषीत्। निरकुक्षत्—'निर कुष' इति वलाद्यार्धधातुके इड्विकल्प। अनिष्पूर्वत्वे तु नित्यमिडेव। लुङ्यनिट्पक्षे 'शल इगुपधात्' इति क्स। निष्चुकुक्षिषति, निष्चुकोषिषति, निष्चुकुक्षति-पूर्ववदिड्विकल्प। इटि 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्प। कुष्यति पाद स्वयमेव, कुष्यते वा। अकुष्यत् पाद स्वयमेव। कुष्यतु कुष्यतां वा पादः स्वयमेव—'कुषिरञ्जो प्राचा श्यन् परस्मैपदं च' इति श्यन् परस्मैपदे सार्वधातुके। अन्यत्र कोषिष्यते पाद स्वयमेव। अकोषि पाद स्वयमेव इत्यादि। निष्कुषितम्- 'इण् निष्ठायाम्' इति नित्यमिट्। कुष्ठ—'हनिकुषि' इत्यादिना क्थन्। कोष्ठम्-'उषिकुषी' इत्यादिना थन्। कुक्षि-'प्लुषिकुषि' इति क्सिप्रत्यय। सर्वत्र 'तितुत्र' इतीण्निषेध। कौक्षेयक-'कुलकुक्षिग्रीवाभ्य श्वास्यलङ्कारेषु' इति असावभिधेये शैषिकष्ढकञ्। अन्यत्र कौक्षेयः-'दृतिकुक्षि' इत्यादिना भवार्थे ढञ् ॥४६॥

१. दै० पृ० ७२। २. दै० पृ० ७१। ३. क्षीरस्वामिप्रभृतय।

५३ क्षुभ सचलने । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । चुक्षोभ । चुक्षुभतु । चुक्षोभिथ । चुक्षुभिव । क्षोभिता । क्षोभिष्यति । क्षुभ्नातु । क्षुभान । क्षुभ्नानि । अक्षुभ्नात् । क्षुभ्नीयात् । आशिषि—क्षुभ्यात् । अक्षोभीत् । अक्षोभिष्टाम् । चुक्षुभिषति इत्यादि क्षुभ्यतिवत् । क्षोभते इति भूवादौ । अक्षुभदिति क्षुभ्यते पुषादिपाठात् । 'क्षुभ्नादिषु च' इति णत्वनिषेधो यत्रैतद्रूप तत्रैवेति क्षोभणम् इत्यत्र रूपान्तरे न भवति। क्षुभ्नीत क्षुभ्नन्ति इत्यादौ त्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स्थानिवत्त्वाद्भवत्येव ॥४७॥

५४ णभ तुभ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति इत्यादि पूर्ववत् । लुङि अनभीत् । अनाभीत्—'अतो हलादे.' इति वृद्धिविकल्प । प्रणिनभ्नाति । प्रनिनभ्नाति—'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्प । नभ्यति तुभ्यति इति दिवादौ । नभते तोभते इति शपि ॥ ४८–४९ ॥

५५ क्लिशु विबाधने । क्लिश्नाति । क्लिश्नीत. । क्लिश्नासि । क्लिश्नामि—'शात्' इति श्चुत्वनिषेध । चिक्लेश । चिक्लशतु । चिक्लिशिथ, चिक्लेष्ठ । चिक्लिशिव, चिक्लिश्व—ऊदित्त्वात् 'स्वरतिसूति' इत्यादिना वलाद्यार्धधातुक इड्विकल्प । क्लेशिता, क्लेष्टा । क्लेक्ष्यति, क्लेशिष्यति—अनिटि व्रश्चादिना षत्वे यथायोगं ष्टुत्वकत्वे । क्लिश्नातु । क्लिशान । क्लिश्नानि । अक्लिश्नात् । क्लिश्नीयात् । आशिषि—क्लिश्यात् । अक्लेशीत् । अक्लेशिष्टाम् । अनिट्पक्षे 'शल इगुपधात्' इति क्स'—अक्लिक्षत् । चिक्लेशिषति, चिक्लिशिषति, चिक्लिक्षति । चेक्लिश्यते । क्लेशयति । अचिक्लिशत् । क्लिशित्वा, क्लिष्ट्वा । क्लिष्ट, क्लिशित —'क्लिश क्त्वानिष्ठयो.' इतीड्विकल्प. । क्त्वायामूदित्त्वाद्वा सेट. क्त्व. 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पं बाधित्वा 'मृडमृद' इत्यादिना नित्यं कित्त्वम् । क्लिष्टं च तदक्लिशितं च क्लिष्टाक्लिशितम्—'क्तेन नञ्विशिष्टेन' इति कर्मधारयः । क्लिश्यते इति दिवादौ ॥ ५० ॥

५६ अश भोजने । अश्नाति । अश्नीत । अश्नासि । अश्नामि । आश । आशिथ । आशिव । अशिता । अशिष्यति । अश्नातु । अशान । अश्नानि । आश्नात् । आश्ना । आश्नाम् । अश्नीयात् । आशिषि—अश्यात् । आशीत् । आशिष्टाम् । अशिशिषति । अशाश्यते । आष्टि—'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङ् । आशयति—'निगरण' इति नित्यं परस्मैपदम् । मा भवानशिषत् । अनाश्वान्—'उपेयिवाननाश्वान्' इति नञ्पूर्वादश्नातेर्भाषाया भूतसामान्ये लिट्, क्वसुरनिट् निपात्यते । इदमेवादेशवचनं भूतसामान्ये लिट. कल्पकम्, स चादेशविषय । इदं च निपातनमुत्तरत्रानुवृत्तेर्लुङ्लङ्लिड्विषयं भवति, अस्य चोपादनं अदादौ कृतमिति तत एवावगन्तव्यम्[1] । अशनायति बुभुक्षते इत्यर्थः—'अशनायोदन्यधनाया' इत्यादिना

1. प्रकरणमिदं पूर्वं ३५३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

बुभुक्षायामीत्वापवाद आत्वम् । अश्नीत पिबतेति यस्या क्रियाया सातत्येनोच्यते सा अश्नीतपिबता—मयूरव्यंसकादौ 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति पाठात्समासे टाप् । अश्नुते इति स्वादौ ॥ ५१ ॥

५७ उ ध्रस उञ्छे । ध्रस्नाति । दध्रास । दध्रसिथ । ध्रसिता । ध्रसिष्यति । ध्रस्नातु । ध्रसान । अध्रस्नात् । ध्रस्नीयात् । आशिषि—ध्रस्यात् । अध्रासीत्, अध्रसीत् । दिध्रसिषति । दाध्रस्यते । दाध्रस्ति । ध्रासयति । अदिध्रसत् । ध्रसित्वा, ध्रस्त्वा—उदित्त्वादिड्विकल्प । ध्रस्तम्—'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । अयं चुरादौ । अत्र क्षीरस्वामी उकारं धात्ववयवमाह । तन्मते—उध्रस्नाति । उध्रसाञ्चकार । औध्रस्नात् इत्याद्युदाहार्यम् । 'अनवयवत्वे क्नस्वादिवद् ध्रसु इति ब्रूयात्' इति तस्याभिप्राय । स एव भूवादौ यदाह—

"दरिद्राजागृदीधीडामेकाचा च चिरेर्जिरे ।
अदन्तोर्णोतिवेवीडा स्मर्यते नेत् तथौलडे.[1] ॥" इति,

तदुदाहरणप्रदर्शनमात्रपरम्, न तु परिगणनम् ॥ ५२ ॥

५८ इष आभीक्ष्ण्ये । पौन पुन्यं भृशार्थो वाऽऽभीक्ष्ण्यम्, तद्विषयाया क्रियायामित्यर्थ । सा च यथायोग्यम् । तथा च श्रूयते 'पुर इष्णासि पुरुहूत' इति । अत्र भाष्यम्—'आसुरीणा पुरो हननादिरर्थो गम्यते' इति । इष्णाति । इष्णीत । इयेष । ईषतु । ईषु । इयेषिथ । ईयेष । ईषिव । गुणविषये 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । अन्यत्र सवर्णदीर्घ । एषिता । एषिष्यति । इष्णातु । इषाण । इष्णानि । ऐष्णात् । ऐष्णीताम् । ऐष्णा । इष्णीयात् । आशिषि—इष्यात् । ऐषीत् । ऐषिष्यत् । एषिषिषति—परत्वाद्गुणे द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । एषयति । मा भवानिषिषत् । ऋदित्करणात्कृतह्रस्वे द्विर्वचनमिति तत्रैवोक्तम् । एषित्वा, इषित.—'तीषसह' इतीड्विकल्पस्तौदादिकस्यैव न दैवादिकक्र्यादिकयोरेतदर्थमेव तौदादिकमुदितं पठित्वा सूत्रे तमुदितं पठन्तीति वृत्तौ स्थितम् । अनुदित्पाठिना तौदादिकस्यैव ग्रहणे तु हरदत्तेनाकारमात्रविकरणेन सहिना साहचर्यमुक्तम् । एवं वर्धमानसम्मतात्क्षीरतरङ्गिणीकारादयश्च तौदादिकस्यैव 'तीषसह' इत्यत्र ग्रहणमाहु: । काश्यपस्तु 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात् प्रतिषेध' इति वार्त्तिकप्रामाण्यादश्यन्विकरणयोस्तौदादिकक्र्यादिकयोर्द्वयोरपीड्विकल्पमाह । हरदत्तोऽपि 'यथा तु वार्त्तिकं तथा क्र्यादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते' इति । एवञ्च तौदादिकस्योदित्त्वं वार्त्तिकविरुद्धम् । उक्तं च तत्र कैयटे पाठद्वयं प्रस्तुत्य—'तत्र वार्त्तिककारस्य मते त्रयोऽपीषयो निरनुबन्धका. इति तीषसहेत्यत्र पाठ , तौदादिकस्य इषेरिति' इति ॥ ५३ ॥

---

१. क्षीरतरङ्गिण्या ५ पृष्ठे ।

५९ विष विप्रयोगे। अनिट्कारिकायां विषिग्रहणेन जौहोत्यादिकोऽयं च गृह्यते' इति न्यासे। विष्णाति। विवेष। विवेषिथ। विविषिव-क्रादिनियमादिट्। विष्णातु। विषाण। विष्णानि। अविष्णात्। वेष्टा इत्यादि चेष्टिवत् ॥ ५४ ॥

६० प्रुष प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु[1]। प्रुष्णाति। पुप्रोष। पुप्रोषिथ। पुप्रुषिव। प्रोषिष्यति। प्रुष्णातु। प्रुषाण। प्रुष्णानि। अप्रुष्णात्। प्रुष्णीयात्। आशिषि प्रुष्यात्। अप्रोषीत्। पुप्रुषिषति, पुप्रोषिषति। पोप्रुष्यते। पोप्रोष्टि। प्रोषयति। अपुप्रुषत्। प्रोषित्वा, प्रुषित्वा। प्रुषित। एवं प्लुष्णाति इत्यादि। प्रुष्ट्वा। प्रुष्ट। प्लुष्ट्वा। प्लुष्ट इति भौवादिकयोर्दाहार्थयोरुदितो। प्रुषिस्तु दिवादौ पुषादौ च ॥५५-५६॥

६१ पुष पुष्टौ। पुष्णाति। पुष्णीत। पुषाण। अपुष्णात्। पुष्णीयात्। पुपोष। पुपोषिथ। पोषिता इत्यादि प्रोषतिवत्। पुष्यतीत्यनिट् पुषादौ। पुषति[2] इति पुष वृद्धावित्यस्य शपि ॥ ५७ ॥

६२ मुष स्तेये। मुष्णाति इत्यादि पूर्ववत्। अयं द्विकर्मक इत्युक्तम्, तन्निबन्धनानि च कार्याणि तत्रतत्रोक्तानीति नेह प्रतायन्ते। मुषित्वा। मुमुषिषति—'रुदविदमुष' इति क्त्वासनोर्नित्यं कित्त्वम् 'रलो व्युपधात्' इति विकल्पापवाद ॥५८॥

६३ खच भूतप्रादुर्भावे। भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः। खच्ञाति—श्चुत्वेन ञकार। चखाच। चखचिथ। चखचिव। खचिता। खचिष्यति। खच्ञातु। चखान। खच्ञानि। अखच्ञात्। खच्ञीयात्। खच्यात्। अखचीत्, अखाचीत्-'अतो हलादेः' इति वा वृद्धि। चिखचिषति। चाखच्यते। चाखचीति, चाखक्ति। खाचयति। अचीखचत्। खचित्वा। खचित। 'खव इत्येके' इति मैत्रेय। स्वामी अपि खच्ञातीत्युक्त्वा 'खौनातिरिति सभ्या' इति[3]। खौनाति। खौनातु। खौनाहि—अनुनासिकादावूठ्, हौ च श्न शानच. पूर्वं परत्वादूठि पश्चाद्धलन्तत्वाभावान्न शानच्। अखौनात्। खौनीयात्। आशिषि खव्यात्। शेषं खचिवत्। अत्र [4]क्वचिद् हेठ् चेति पठ्यते, तत्र हेठति इत्यादि। हेठ विबाधायामिति शपि ॥ ५९ ॥

६४ ग्रन्थादय उदात्ता पिषिवर्जम्। क्लिशिस्तु विभाषितेट्। इषिरपि तकारादौ वार्त्तिकमतेन। सर्वे परस्मैपदिनः ॥

६५ ग्रह उपादाने।

६६ उदात्त स्वरितेत्। गृह्णाति। गृह्णीत। गृह्णासि। गृह्णामि-'ग्रहिज्या' इत्यादिना सम्प्रसारणं क्ङितो। गृह्णीते। गृह्णीषे। गृह्णे। गृह्णीवहे। जग्राह। जगृहतु। जगृहु। जगृहिथ। जगृहथु। जग्राह, जग्रह। जगृहिव। जगृहे। जगृहाते। जगृ-

---

१ 'सेचनेषु' ख पुस्तके। 'सेचनपूरणेषु' इति क्षीरस्वामी। 'स्नेहनमोचनपूरणेषु' इति मैत्रेय। २ पोषतीति पाठो युक्त। पुषतीति पाठे 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणाभाव। ३. 'इदं न स्वामिमतमुद्धृत सायणाचार्येण, अपि तु दुर्गमतम्' इति क्षीरतरङ्गिणीसम्पादकाः। ४. क्षीरतरङ्गिण्यादिषु।

हिषे । जगृहिढ्वे, जगृहिध्वे । जगृहिवहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्ये—'ग्रहोऽलिटि दीर्घं' इत्यलिटीटो दीर्घं । गृह्णातु । गृहाण । गृह्णानि । गृह्णीताम् । गृह्णाताम् । गृह्णीष्व । गृह्णै । अगृह्णात् । अगृह्णीताम् । अगृह्णीत । अगृह्णाताम् । गृह्णीयात् । गृह्णीयाताम् । गृह्णीया । गृह्णीत । गृह्णीयाताम् । गृह्णीरन् । आशिषि—गृह्यात् । गृह्यास्ताम् । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीषीयास्ताम् । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम्—'ह्मयन्त' इति न वृद्धि । अग्रहिष्ट । अग्रहिषाताम् । जिघृक्षति । जिघृक्षते—'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीण्निषेध. । 'रुदविदमुषग्रहि' इति सन कित्त्वात्सम्प्रसारणम् । हो ढ, भष्भाव । 'षढो.' इति कत्वे षत्वम् । जरीगृह्यते—यङि संप्रसारणे द्विर्वचनम् । 'रीगृत्वत.' इत्यभ्यासस्य रीक् । जाग्राढि—यङो लुका लुप्तत्वान्न संप्रसारणम्, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा । जागृढ—ढत्वादि दीर्घवर्जम् । तत्र हि पूर्वाणो ग्रहणम् । सम्प्रसारणं त्वपित्सार्वधातुकापेक्षम् । जाग्रहीति— झलपरत्वाभावान्न ढत्वम् । जाघ्र्त्ति—ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । जागृढि । जागृह्व । जाग्रहाञ्चकार । जाग्रहीता । जाग्रहीष्यति—'ग्रहोऽलिटि' इत्यत्र गृहेर्यद्विहितमार्धधातुकं तस्य य इडिति विहितविशेषणत्वेऽपि द्वि.प्रयोगरूपत्वाद् द्विर्वचनस्य द्विरुक्तोऽपि स एव ग्रहिरिति दीर्घो भवति। विहितविशेषणाङ्गीकारस्य च प्रयोजनं जरिगृह्यशब्दाद्वलाद्यार्धधातुके इट्यल्लोपयलोपयोर्जरिगृहिता इत्यादौ दीर्घनिवृत्ति । अत्र च न ग्रहेर्विहितमार्धधातुकम्, किं तर्हि ? यङन्तात् । जाग्राढु । जागृढाम् । जागृढि—अत्र हेरपित्त्वात्सम्प्रसारणादौ ढत्वादि । अजाघ्रट् । अजागृढाम् । अजागृहु । अजाग्रहम् । अजाघ्रट्—तिप्सिपोर्हल्ङ्याादिलोपे पदान्तत्वाड्ढत्वभष्भावयोर्जश्त्वचर्त्वे । जागृह्यात् । जागृह्याताम् । जागृह्यास्ताम् । अजाग्रहीत् । अजाग्रही. । 'स्यसिच्सीयुट्' इत्यादिना चिण्वदिटि ग्राहिष्यते इत्यादि । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घ' प्रकृतस्येट इतीह न भवति । प्रगृह्य पदम्, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयते। गृह्यका शकुनय, अस्वतन्त्रा इत्यर्थ । ग्रामगृह्या चाण्डालवाटिका, ग्रामाद्बहिर्भूतेत्यर्थ' । अर्जुनगृह्य. अर्जुनपक्ष्य.—'पदास्वैरिबाह्यापक्षेषु च' इति ग्रहे क्यप्, बाह्येति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो लिङ्गान्तरे मा भूदिति । तेन ग्रामग्राह्यश्चाण्डाल इत्यत्र ण्यदेव भवति । गृह्यका इत्यत्रानुकम्पाया कन् । पाणिगृहीती—'पाणिगृहीती' इति ङीष्। ग्राही—नन्द्यादिना णिनि । ग्राह, ग्रहः—विभाषा ग्रहः' इति कर्तरि वा ण' । अन्यदा च व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् जलचरे ग्राह, ज्योतिषि ग्रह । गृह्णात्युपादत्ते धान्यादिकमिति गृह गेहम्—'गेहे क.' इति ग्रहेर्गेहे कर्तरि के प्रसारणम् । यदायं तात्स्थ्यात्तद्वचनस्तदा स्वभावात्पुल्लिङ्गो बहुवचनान्तश्च। शक्ति गृह्णातीति शक्तिग्रह—अच्प्रकरणे 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानम्' इत्यच् । अणोऽपवाद. । एवं लाङ्गलग्रह इत्यादि । सूत्रं धारयतीति सूत्रग्रह.—'सूत्रे च धार्यर्थे' इति धारयत्यर्थाद् ग्रहेरच् । फलेग्रहि: अवन्ध्यवृक्षादिः इति नैघण्टुका. । 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्च' इति इन्प्रत्यय. उपपदस्य चैकारान्तत्वं

निपात्यते । भट्टिकाव्ये तु फलग्राहिमात्रे प्रयुज्यते 'फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम्'[1] इति । उद्ग्राह —'उदि ग्रह' इति घञ् 'ग्रहवृदृनिश्चि' इत्यपोऽपवाद । सग्राहो मल्लस्य अङ्गुलिसनिवेशस्य दार्ढ्यमित्यर्थं । 'समि मुष्टौ' इति घञ् अपोऽपवादः पूर्ववत् । 'मुष्टौ' इति मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थं इत्यर्थं । अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । एवं निग्राह —'आक्रोशे वन्योर्ग्रह.' इति घञ् पूर्ववद् अपोऽपवाद । आक्रोशः शपनम् । अन्यत्र विग्रह' पदस्य, निग्रह चोरस्य–'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च' इत्यप् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः, लिप्सु पात्रं गृहीत्वा चरतीत्यर्थं —'प्रे लिप्सायाम्' इति घञ् लिप्साया गम्यमानायाम् । परिग्राहो वेद्या —'परौ यज्ञे' इति ग्रहेर्घञ् । अन्यत्र परिग्रहो धनस्य—पूर्ववदप् । अवग्रहो देवस्य, अवग्राह इति वा—'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इति घञपौ । वर्षस्य प्रतिबन्ध इत्यर्थं । तुलाप्रग्राह , तुलाप्रग्रहः तुलासूत्रमित्यर्थं –'प्रे वणिजाम्' इति वा घञ् । 'वणिजामित्यनेन तुलासूत्रं लक्ष्यते, तेषा तेन सम्बन्धात्, न तु वणिजस्तन्त्रम्' इति वृत्त्यादौ स्थितम् । प्रग्राह. अश्वादे', प्रग्रह इति वा—'रश्मौ च' इति वा घञ् । अश्वाना नियमनार्था रज्जुरिह रश्मि-शब्देनाच्यते । जीवग्राह गृह्णाति—'समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह'' इति जीवशब्दे कर्मण्युपपदे ग्रहेर्णमुल् । कषादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोग, जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थं । हस्तग्राह गृह्णाति । पाणिग्राह गृह्णाति, हस्तेन गृह्णातीत्यर्थं —'हस्ते वर्त्तिग्रहोः' इति करणवाचिनि हस्तार्थे उपपदे णमुल् । पूर्ववदनुप्रयोग । नामग्राहमाह्वयति, नाम गृहीत्वा आह्वयतीत्यर्थं —'नाम्न्यादिशिग्रहो.' इति नाम्न्युपपदे णमुल् । तृतीयाप्रभृतित्वात्समासविकल्प. । धातुसम्बन्धाधिकारादनुप्रयोग । वासरूपेण क्त्वाप्यनुज्ञायते इति नाम गृहीत्वा इति भवति । गृहू ग्रहणे इति शपि । कुत्सायां गर्हते इति शपि । शप्येव गल्हते इति ॥ ६० ॥

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसङ्गमहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिताया माधवीयायां धातुवृत्तौ क्र्यादय' सम्पूर्णा. ।

१०. चुरादिगणः*

१ चुर स्तेये । अकार उच्चारणार्थ , प्रयोजनान्तराभावात् । न च तडर्थोऽनुदात्त इत् स्यात्, 'सत्यापपाश' इत्यादिना चुरादिभ्य स्वार्थे णिचो विधानादणिच. प्रयोगाभावात् । तथा च काश्यप —'कार्याभावादेकश्रुत्या च पठ्यते' इति । अत्र आभरणे–'घुषिरविशब्दने इति ज्ञापकादक्रियमाणेऽपि वाग्रहणे चुरादिभ्यो णिज्वा' इत्युक्तम्। 'अत एकहल्' इत्यत्र वृत्तौ जगणतु जगणु. इति प्रत्युदाहरणसमर्थनार्थम् 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय ' इति न्यासकारेणाभिधानाद् 'इदं ज्ञापकं सामान्यापेक्षञ्च' इत्युक्त्वा '''आधृषाद्वा' इति गणकारवचन चानुवाद''' इत्युक्तम् । ज्ञापकस्य स्वरूपमस्माभिर्घोषतौ लिखितमिति नेह प्रदर्शितम् । तत्र ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वं कैयटविरुद्धम् । यदाह—'णेरणौ' इत्यत्र 'गणयति गणम्' इति भाष्यव्याख्याने—'नित्यत्वाण्णिच केवलाना चुरादीना प्रयोगाभावाद्' इति । भाष्यविरुद्धं च । तथा हि–''किमर्थंमविशब्दन इत्युच्यते ? न विशब्दने घुषेर्णिचा भवितव्यम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य –'विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज् भवति' इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'महीपालवाच श्रुत्वा जुघुषु पुष्यमाणवा.' इत्येष प्रयोग उपपन्नो भवति[१]'' इति विशिष्टविषयत्वेनाभिधानात् । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते ' इत्यत्र 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय.' इति सामान्येन यदुक्तं पदमञ्जर्यां तदपि मतान्तरापेक्षम्, न तु स्वमतेन। यद्वक्ष्यति 'घुषिरविशब्दने' इत्यत्र घुषिविषयमेव ज्ञापकमुक्त्वा ''अन्ये त्वाहु —'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय.' इति सामान्येन ज्ञाप्यते'' इति । याऽपि 'ऋदुपधाच्च' इत्यादौ 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादय.' इति न्यासकृत: सामान्योक्ति साऽपि येषा लिङ्गेन वचनेन वा णिज्विकल्पस्तन्मात्र-

---

* चुरादिगणव्याख्यान प्रारिप्सु क्षीरस्वामी आह—

''व्याख्यातेय नवगणी कुशकाशावलम्बनात् ।
चुरादिरधुनारब्धो यत्र मग्ना महारथा ॥
पाठेऽर्थे चागमभ्रशान्महतामपि मोहत ।
न विद्म किं नु जहिम किं वात्राद्ध्महे वयम् ॥'' इति ।

अस्माकमप्येषैव स्थिति । माधवीयधातुवृत्तिसंस्करणेष्वेवैतद्गणस्थधातूना प्रचुर: पाठभेदो दृश्यते, का कथा मैत्रेयक्षीरस्वाम्याद्युद्धृतपाठानामिति वयमपि यथामति एकमेव पाठ स्वीकृत्य सर्वमपि भिन्न पाठ तत्रतत्र टिप्पण्या स्थापयिष्यामो विदुषा परितोषार्थम् । –स०   १. म० भा० ७।२।२३ (पा० सू०) ।

विषयैव । तथा च 'णेरणौ' इत्यत्र तेनैवोक्तम्-'चौरादिकानामप्यनित्यण्यन्तत्वाद् विभाषितणिचा केषाचिद्विद्यमानत्वात्' इति । 'यस्मात् णे प्राक्कर्म कर्ता वा विद्यते न चैतस्माण्णे प्राकर्म कर्ता वा विद्यते' इति गणे नित्यण्यन्तत्वाभिधानं च विरुध्येत । तथा जगणतुरिति प्रत्युदाहरणे पदमञ्जर्यामपि -'चुरादित्वादत्र णिच् प्राप्नोति, यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादय' इति यदिना ह्यपरितोष. सूच्यते । अपरितोषश्च पूर्वोक्तो भाष्यविरोध । तदेवं नित्ये णिचि 'स्वरितेत्स्यात् ग्रहि क्र्यादौ लक्षिश्चेष्टश्चुरादिषु' इति वचनाल्लक्षे स्वरितेत्त्वाल्लिङ्ज्ञादन्येभ्य-श्चुरादिभ्यो 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्रायेऽपि तङ् नेत्युक्त्वा चन्द्रस्त्वत्राप्युभयपदि-त्वमास्थित । 'णिज्विकल्पञ्च' इत्याह स्वामी । एवं देवो नन्दी चाहतु. । मैत्रेयस्तु स्वरितेत्त्वमस्य नेच्छति, यदाह—'स्वरितेत्त्वमस्य कश्चित्प्रतिपद्यते' इति । 'णिचश्च' इत्यत्र हरदत्तोऽपि लक्षे' स्वरितेत्त्व प्रस्तुत्याह—'नात्राप्तभाषितमस्ति, पारायणेऽपि 'चुरादिणिच आत्मनेपदमुदाहृतम्' इति । एवं च लक्षञिति पठित्वा "ञित्करणादन्येभ्यश्चुरादिभ्य. 'णिचश्च' इति तङ् न भवति" इति च श्रीभद्र-वचनमपि प्रत्युक्तम् । प्रक्रियारत्ने च 'चितेरिदित्त्वात् ज्ञापकाच्चुरादिणिचोऽनित्य-त्वाच्चट स्फुट भेदने इत्यादौ चटति इत्याद्यपि यथादृष्टं द्रष्टव्यम्' इत्येकीयमतमुक्त्वा 'तद्भाष्योक्तज्ञापकविरुद्धम् । एवं हि घुषिरविशब्दन इत्यस्याप्यण्यन्तस्य सम्भ-वात्तद्व्यावृत्त्यर्थाऽविशब्दनोक्तिः कथं ज्ञापिका स्यात्' इति तन्मतं दूषितम् । तस्माद्यत्र लिङ्गं वचन चास्ति तत्र विकल्प इति सिद्धमिति । वचनं स्पष्टम् । लिङ्गमपि तत्रतत्र धातावुपदर्शयिष्यते । यत्तु जगणतु, जगणुरिति लिङ्गवचन-योरभावेऽप्यण्यन्तस्य प्रत्युदाहरणम् 'अत एकहल्' इत्यत्र वृत्तौ, तत् 'अनित्य-ण्यन्ता' इति सामान्यवादिमतापेक्षया, न तु सिद्धान्तबुद्ध्या । चोरयति । चोर-यत । चोरयन्ति । चोरयसि । चोरयथ । चोरयथ । चोरयामि । चोरयाव । चोर-यामः । चोरयते । चोरयेते । चोरयन्ते । चोरयसे । चोरयथे । चोरयध्वे । चोरये । चोरयावहे । चोरयामहे । चोरयाञ्चकार । चोरयाञ्चक्रे । चोरयामास । चोरयाम्बभूव । प्रत्ययान्तत्वादाम्प्रत्यय । 'अयामन्त' इति णेरयादेश । चोरयिता । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । चोर्यात्—'णेरनिटि' इति णिलोप. । चोरयिषीष्ट । अचूचुरत् । अचूचुरत— 'णिश्रि' इत्यादिना चङ् । शत्रादिकार्यं भूवज्ज्ञेयम् । चुचोरयिषति । चुचोरयिषते— चिण्वदिटि तस्यासिद्धत्वाण्णिलोपे चोरिष्यते । अचोरिषाताम् । एकवचने चिणिति सिचोऽभाव —अचोरि । चोरिषीष्ट । चोरिता इति भवति । चोर —पचाद्यच् । चौर —प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । चोरणा—'ण्यासश्रन्थ' इति युच् । चुरा—छत्रा-दिपाठादकारप्रत्यय., गुणाभावश्च । चुरा शीलमस्या. चौरी—'छत्रादिभ्यो ण.' इति णेऽपि 'णेऽपि क्वचिदण्कृतम्' इति ङीप् । एतच्च करोतावुपपादितम् ॥ १ ॥

२ चिति स्मृत्याम् । इदित्त्वान्नुम्—चिन्तयति इत्यादि । चिन्ता—'चिन्ति-पूजि' इत्यादिना अङ्प्रत्यय । अत्र मैत्रेय 'अकारे विधातव्येऽङो विधानं गुणाभावार्थम्, तत्सामर्थ्यात्कदाचिण्णिलोपो नास्ति' इति तत्र चिन्तिया इतीयङुदाहर्त्तव्य । चिन्त स्मृत्यामिति सानुषङ्ग एव पठितव्ये इदित्पाठान्नलोपाभावार्थादस्य णिच् पाक्षिक । नित्ये हि णिचि तस्य स्थानिवद्भावाद्व्यधानान्न क्वापि कित्परत्वमिति चिन्ता इत्यादौ नलोपाप्रसङ्ग । तेन चिन्तति । चिचिन्त । चिन्तिता इत्याद्यपि भवति। एवमन्यत्रापीदित्त्वं णिज्विकल्पार्थं द्रष्टव्यम् । चेतति इति शपि संज्ञाने । चेतयते इत्याकुस्मीय ॥ २ ॥

३ यत्रि सङ्कोचने । यन्त्रयति । यन्त्रणा । यन्त्रित । अत्रापि पूर्ववदिदित्करणाद्यन्त्रतीत्याद्यपि भवति। अत्र आमरणे यन्तृ इति पठित्वा "ऋकार 'नाग्लोपि' इति विशेषणार्थं" इत्युक्तम् । अय पाठश्चिरन्तनव्याख्यानेषु न दृश्यते, प्रत्युत यन्त्रणादिशब्दमस्मादेव मैत्रेयादयो व्युदपादयन् । अनेकविकरणविवरणे दैवे, तद्व्याख्याने पुरुषकारे वा प्रयत्नार्थनिकारार्थवत्सङ्कोचार्थो नोपादीयते इति तस्य मूलं मृग्यम् ॥ ३ ॥

४ स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति, स्फुण्डति इत्यादि । 'स्फुटि इति प्रथमान्त केचिद् पठन्ति। तस्यार्थ परिहास ' इति दुर्ग । तत्र स्फुण्टयति । स्फुण्टति इत्यादि ॥ ४ ॥

५ लक्ष दर्शनाङ्कनयो । लक्षयति इत्यादि । लक्ष्मी —'लक्षेर्मुट् च' इतीकारप्रत्ययो मुडागमश्च । लक्ष्मीवान् । लक्ष्मण —'लक्ष्म्या अच्च' इति मत्वर्थीयो नकारप्रत्यय ईकारस्य चाकार । लक्ष्यम्, लक्षणम्—अचो यति ल्युटि च णेर्लोप' । लक्ष्यमधीते वेद वा लाक्षिक । लाक्षणिकोऽप्येवम् । उक्थादौ 'लक्ष्य लक्षणे' इति पाठाट्ठक् । शम लक्ष आलोचने इत्याकुस्मीयो भविष्यति ॥ ५ ॥

६ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । अचुकुन्द्रत् । कुन्द्रतु इत्यादि । अत्र स्वामी 'ऋदिदित्येके' इति । तत्र कोदयति इत्यादि । ऋदित्फलं तु अचुकोदत् इत्यत्र ह्रस्वनिवृत्ति ॥ ६ ॥

७ लड उपसेवायाम् । लाडयति इत्यादि । लडति इति विलासे शपि ॥ ७ ॥

८ मिदि स्नेहने । मिन्दयति । मिन्दति इत्यादि । अत्र क्षीरस्वामी अनिदितं पठित्वा 'कैश्चिदिदित् पठ्यते' इत्याह । तथा कौशिकोऽप्यनिदितं पपाठ । स्नेहने मेदते मेद्यति इति शप्श्यनोः । ऋदितोऽपि शपि मेधाहिंसनयो. मेदते[1] ॥ ८ ॥

९ ओ लडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति । ओलण्डति । ओलिलण्डयिषति । अजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अत्र स्वामिकाश्यपसम्मताकारा. केचिदोदितं

---

१ तु०—मेदते मेद्यतीत्येते स्नेहने मिन्दयेण्णिचि ।
ऋदितो मेदते मेदेन्मेधाहिंसनयोर्द्वयो' ॥ दै० १०४ का० ।

पठन्ति तेषां मते लण्डयति, लण्डति इति। अपरे तूकारादिं पठन्ति, तदोकारं धात्ववयवमुदाहरता मैत्रेयादीनामित्संज्ञकत्वमभिदधतामन्येषा च सर्वेषामनभिमतम् ॥ ९ ॥

१० जल अपवारणे। जालयति इत्यादि। नन्दिसम्मताकारौ आद्यंतौ विपर्यस्य पठत –लज इति, तन्मा भूदिति मैत्रेयो जालम् इत्युदाजहार ॥ १० ॥

११ पीड अवगाहने[1]। पीडयति। अपीपिडत्। अपिपीडत्—'भ्राजभास' इत्यादिना णौ चङ्युपधाह्रस्वविकल्प। पीडा—भिदादिपाठादङ्। पाणावुपपीड धारयति, पाण्युपपीड धारयति, पाणिनोपपपीडम् इति वा—'सप्तम्या चोपपीड' इति सप्तमीतृतीयान्तयोर्णमुल्। तृतीयाप्रभृतित्वात् समासविकल्प.। 'धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने[2]' इति वदन् भट्टिकार उपोपसर्गग्रहणमतन्त्र मन्यते ॥ ११ ॥

१२ नट अवस्यन्दने। अवस्यन्दनं नाट्यम्। नाट्य इत्येव चन्द्र। चौरस्योन्नाटयति—'जासिनिप्रहण' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। अनेकार्थत्वाद्धिसार्थत्वमुत्पूर्वस्य। 'जास्यादीना विकृतनिर्देशाण्णौ चङि ह्रस्वे नाय विधि' इत्युक्तं न्यासे। तत्फलं चोरमनीनटत् इत्यत्र षष्ठ्यभाव.। अय पक्षो भ्वादौ दूषित ॥ १२ ॥

१३ श्रथ प्रयत्ने। 'प्रतियत्ने' इति मैत्रेय। प्रतिहर्षे इति बहव[3]। श्राथयति। क्रथिमपि केचिदत्र पठन्ति। स मैत्रेयादौ न दृश्यते। तथा क्रथश्रथौ हिंसायाम्, क्राथयेत्, क्रथते, क्रथेते इति घटादौ युजादौ च पठता देवेनापि न पठित.॥ १३ ॥

१४ बध सयमने। बाधयति। बन्धेति चन्द्र। बध्नाति इति बन्ध बन्धने इति क्रैयादिकस्य। बीभत्सते इति भौवादिकस्य नित्यसन्नन्तस्य बधेर्वैरूप्ये ॥१४॥

१५ पॄ पूरणे। पारयति। अत्र श्रीमद्भादय. 'दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्पक्षे णिज् न' इति। तथाहि—दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ 'अदन्तमृदन्तम्' इति इट्सिद्धये, तण्णिचो विकल्पस्य कल्पकं भवति। ननु परितेत्यादि पृणातिपिपर्त्योरन्यतरेणापि सिद्धयति, किं विकल्पकल्पनया ? सत्यम्, परितेत्यादि सिध्यति, परतीत्यादिसिद्धिस्तु प्रयोजनं भविष्यति ॥ १५ ॥

१६. ऊर्ज बलप्राणनयो[4]। प्राणनं जीवनम्। ऊर्जयति। और्जिजत्। ऊर्जिजयिषति–'न न्द्रा.' इति रेफवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम्। ऊर्क्—'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्। 'चो. कु.' इति कुत्वम्। णिलोपस्य 'पूर्वत्रासिद्ध न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधात्पदान्तता, सयोगान्तलोपस्तु 'रात्सस्य' इति नियमान्न भवति ॥ १६ ॥

१७. पक्ष परिग्रहे[5]। पक्षयति। अपपक्षत् ॥ १७ ॥

---

१. 'गहने' इति क्षीरस्वामी। २ भ० का० १।२६। ३. क्षीरस्वाम्यादय। ४. 'बल प्राणधारणयो.' इति मैत्रेय। ५. मैत्रेयो नेद सूत्र पठति।

१८ वर्ण चूर्ण प्रेरणे । एवं मैत्रेय । अन्ये[1] तु 'वर्ण वर्णने । चूर्ण प्रेरणे' इति । वर्णयति । चूर्णयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति, चूर्णैरवध्वसयति अवचूर्णयति–'सत्यापपाश' इति वर्णचूर्णाभ्या प्रातिपदिकाभ्या ग्रहणावध्वंसनयोर्णिच् ॥ १८–१९ ॥

१९. प्रथ प्रख्याने[2] । प्राथयति । अपप्रथत्—'अत्स्मृद्दृत्वर' इत्यभ्यासस्याकार । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति सम्भवद्धेतुमण्णिचा चुरादिणिचि मित्त्वाभावात् 'प्रथ प्रख्याने' इति घटादिकत्वमस्य न भवति ॥ २० ॥

२० पृथ प्रक्षेपे । पार्थयति । अपपर्थत्, अपीपृथत्—उर्ऋद्वा । 'पथ इत्येके' इति स्वामी, पाथयति । अपीपथत् ॥ २१ ॥

२१ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । शम्ब चेति मैत्रेय । शम्बेत्येके इति स्वामी । शम्बयति । अशशम्बत् । शम्बरम् । बाहुलकादर. । साम्ब इति केचिद्दन्त्यादि दीर्घवन्तं च पठन्ति[3] ॥ २२ ॥

२२ भक्ष अदने । भक्षयति पिण्डी देवदत्त । अतो हेतुमण्णिचि भक्षयति पिण्डी देवदत्तेनेति–'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं' इति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् 'भक्षेरहिंसार्थस्य' इति वार्त्तिकेन निषिध्यते । अत्र च 'आदिखाद्यो प्रतिषेध' इत्यत प्रतिषेधग्रहोऽनुवर्तते । 'गतिबुद्धि' इत्यादौ चाणिग्रहणेन हेतुमण्णिचो निषेध. । हिंसाया तु—भक्षयति यवान् बलीवर्दान् इति भवति । अत्र भक्षयतिर्हिंसाङ्गे भक्षणे वर्तते, हिंसा च 'सर्वे भावा सचेतना:' इति दर्शनेन यवाना सचेतनत्वादस्ति । दर्शनान्तरे 'यवाना भक्षणे स्वामिनो हिंसा भवति' इति तदपेक्षं भक्षणस्य हिंसाङ्गत्वम् ॥ २३ ॥

२३ कुट्ट छेदनभर्त्सनयो[4] । एवं बहव । 'छेदनपूरणयो.' इति स्वामी । 'छेदने' इत्येवं जिनेन्द्रदुर्गौ । कुट्टयति । अचुकुट्टत् । कुट्टाक –'जल्पभिक्षकुट्ट' इति षाकन् । षित्त्वात् स्त्रियाम् कुट्टाकी । कुट्टनम् कुट्ट —'एरच्' । कुट्टेन निवृत्तं कुट्टिमम्—'भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्य' इति 'तेन निर्वृत्तम्' इति विषये इमप् ॥ २४ ॥

२४ पुट्ट[5] चुट्ट अल्पीभावे । पुट्टयति । अपुपुट्टत् । चुट्टयति । अचुचुट्टत् ॥२५-२६॥

२५ अट्ट षुट्ट अनादरे । अट्टयति । आट्टिटत् । अयन्दोपध., लक्षणवशेन टकार इति 'न न्द्रा.' इति दकारवर्जस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने पश्चात् ष्टुत्वम् ॥ सुट्टयति । असुषुट्टत् ॥ २७–२८ ॥

२६ लुण्ठ[6] स्तेये । लुण्ठयति । अलुलुण्ठत् । लुण्ठतीति लुठि स्तेये इत्यस्य शपि । ननु लुण्ठतेरिदित्पाठेनापि लुण्ठयति लुण्ठति इति रूपद्वय भविष्यति, किं

---

१ क्षीरस्वामिप्रभृतय । २ सूत्रमिद क्षीरस्वामी न पठति । ३. क्षीरस्वामिप्रभृतय: । ४. 'छेदनकुत्सनयो:' इति क्षीरस्वामी । ५ क्षीरस्वामी न पठति । ६. 'लुण्ट' इति ख पुस्तके । रूपाण्यपि तथैव बोध्यानि ।

भ्वादीदित्पाठेन ? सत्यम्, सिद्धयतीदं रूपद्वयम्, लुण्ठितेति ताच्छीलिकस्तृन् न स्यात्। 'जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठ' इति षाकना बाधात्। लुण्टिपाठे तु प्रतिपदोक्तत्वादस्यैव तत्र ग्रहणमिति भौवादिकात्तृनि लुण्ठितेति भवतीत्युभयत्र पाठ. कर्तव्य । अत एव न्यासे—'कुट्ट छेदे, लुण्ठ स्तेये, चौरादिकावेतौ' इत्युक्तम्। लुण्ठाक —'जल्पभिक्ष' इत्यादिना षाकन्। षित्त्वान्ङीष्–लुण्ठाकी ।। २९ ।।

२७ शठ श्वठ असंस्कारगत्यो । शाठयति । श्वाठयति । अशीशठत् । अशीश्वठत् । 'इदिद् द्वितीय ' इति दुर्गं । मैत्रेयोऽपि 'श्वठीत्येके' इति । श्वण्ठयति । अशश्वण्ठत् । श्लाघाया शाठयते इत्याकुस्मीय । शठयति श्वठयति इति कथादी । कैतवे शठति इति शपि गतम् ।। ३०–३१ ।।

२८ तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु । तुञ्जयति । अतुतुञ्जत् । पिञ्जयति । अपिपिञ्जत्। इदित्करणात्तुञ्जति पिञ्जति इत्यपि भवत । तुजि हिंसाया तुजि पालने चेति भूवादिपाठादेव हिंसाया तुञ्जति इति सिद्धाविदित्त्वेन णिजनित्यत्वं बलादाननिकेतनयोरपि तुञ्जति इति रूपसिद्धये। एवं तर्ह्यनेनैव सिद्धे भूवादिपाठ. किमर्थं इति चेत्, पालने तुञ्जति इत्यर्थ.। तुञ्जयति पिञ्जयति इति भाषार्थाविग्रे भविष्यत । शाकटायनस्तुज पिजेति पपाठ। पिज वर्णे इत्यदादौ। इह लजि लुजि इत्यपि कचिद्[1] दृश्येते। तौ मैत्रेयादिभिर्न पठ्येते ।। ३२–३३ ।।

२९ पिस गतौ । पेसयति । अपीपिसत् । पेसति इति शपि ।। ३४ ।।

३० षान्त्व सामप्रयोगे । सान्त्वयति । अससान्त्वत् । सिषान्त्वयिषति ।। ३५ ।।

३१ श्वल्क वल्क[2] परिभाषणे । श्वल्कयति । वल्कयति । अशश्वल्कत् । अववल्कत् ।। ३६–३७ ।।

३२ ष्णिह[3] स्नेहने । षोपदेश । स्नेहयति । असिष्णिहत् । स्निह्यति इति प्रीतौ दिवादि । अत्र स्फिट स्नेहने इति कचित्कोशे दृश्यते । तद् धनपालशाकटायनमैत्रेयदेवादिभिश्चिरन्तनैर्व्याख्यातृभिर्न लिख्यते ।। ३८ ।।

३३ स्मिट[4] अनादरे । स्मेटयति । असिस्मिटत् । 'स्मिङ् इत्येके' इति मैत्रेय । स्माययते । 'अवयवे कृतं लिङ्गम्' इति न्यायेन ण्यन्तस्य ङित्त्वादात्मनेपदम्। आत्वं स्मयतेरिति निर्देशाद्धेतुमण्णौ विधानान्न भवति। शाकटायनस्तु अट स्मिट गताविति टान्तप्रकरणे पपाठ। स्मयते इतीषद्धासे शपि ।। ३९ ।।

३४ श्लिष श्लेषणे[5] । श्लेषयति । अशिश्लिषत् । श्लेषति इति दाहे शपि । श्लिष्यति इत्यालिङ्गने श्यनि ।। ४० ।।

---

१ 'लुजि' इति क्षीरतरङ्गिण्याम् । २ 'श्वल्क' इति मैत्रेयादय ।

३ 'स्निट्' इति क्षीरस्वामी । ४ 'स्फिट' इति क्षीरस्वामी ।

५ 'आलिङ्गने' इति मैत्रेय. ।

३५ पथि[1] गतौ। पन्थयति। अपपन्थत्। पन्थति। अपन्थीत्—इदित्त्वा-ण्णिज्विकल्प। पथति इति पथे गतावित्यस्य शपि ॥ ४१ ॥

३६ पिच्छ[2] कुट्टने। पिच्छयति। अपिपिच्छत् ॥ ४२ ॥

३७ छदि[3] सवरणे। छन्दयति। अचच्छन्दत्। छन्दति। अच्छन्दीत्। शाकटायनस्तु आत्मनेपदिष्वप्यमु पपाठ। स्वाम्यादय छदेत्यनिदितं पठित्वा छादयति इत्युदाजह्रु। तेषा छदयति इति रूपस्य छद अपवारणे इत्याधृषीयेणैव सिद्धत्वादिह पाठो व्यर्थं स्यात्। इदित्त्वाभावे छन्द शब्दोऽपि न स्यादिति मैत्रेयाद्युक्त इदित्पाठ एव न्याय्य। अत एव न्यासपदमञ्जर्यादौ 'छादेर्घे' इत्यत्रोरश्छदादि छद अपवारण इत्यस्मादेव व्युत्पादितम् ॥ ४३ ॥

३८ श्रण[4] दाने। प्रायेणायं विपूर्वं। विश्राणयति। व्यशिश्रणत्। घटादिपाठात् श्रणयति इत्यादि ॥ ४४ ॥

३९ तड आघाते। ताडयति। अतीतडत् ॥ ४५ ॥

४० खड खडि कडि भेदने। खाडयति। अचीखडत्। खण्डयति। अचखण्डत्। खण्डति। अखण्डीत्। कण्डयति। अचकण्डत्। कण्डति। अकण्डीत्। खण्डति इति मन्थने शपि। तथा कण्डते इति भेदे। क्षीरस्वामी तु भूवादौ परस्मैभाषं कडतिमनिदितमपि कडीतीदित पठित्वा 'कडेति दुर्ग' इत्याह। अस्य निर्णयस्तत्र कृत ॥ ४६–४८ ॥

४१ कुडि[5] रक्षणे। कुण्डयति। कुण्डति। कुण्डते इति वैकल्यदाहयो शपि गतम्। 'वैकल्यार्थष्टान्त' इति शाकटायन। 'टान्तमेके' इति स्वामी। इमावपि पाठभेदौ तत्रापि दर्शितौ ॥ ४९ ॥

४२ गुडि वेष्टने। गुण्डयति। गुण्डति। 'रक्षणे' इत्येके। प्रथमादि द्वितीयान्तमेके पठन्ति। अवकुण्ठयति। अवकुण्ठति ॥ ५० ॥

४३ खुडि खण्डने। खुण्डयति। खुण्डति ॥ ५१ ॥

४४ वटि[6] विभाजने। वडीति शाकटायन। वण्टयति। अत्र मैत्रेयो भौवादिकस्य विभाजनार्थस्य वटेर्हेतुमण्णौ वण्टयति इति सिद्धे 'चुरादौ पाठ कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ.' इति। असौ हि 'णिचश्च इति तङ् चुरादिण्यन्तस्य न' इति मन्यते। अन्ये तु—"'णिचश्च' इति तत्रापीष्यते इति नेदं प्रयोजनम्, किन्तु चिन्तीत्यादिवदिदित्त्वबलाण्णिचो विकल्पेन विभाजनेऽप्यर्थे वण्टति इति सिद्धिः"

---

१. 'पति' इति ख पुस्तके। २. 'पिच्च' इति क्षीरस्वामी। ३. 'छद' इति क्षीरस्वामी। ४. 'श्रणु' इति क पुस्तके। ५. 'गुडि' इति क्षीरस्वामी। ६. 'वडि' इति क्षीरस्वामी।

इति। ये तु भूवादावपि विभाजने इति पठन्ति, तेषां तु नैवास्य चोद्यस्यावतार ॥ ५२ ॥

४५ मडि भूषाया हर्षे[1] च[1]। मण्डयति। मण्डते इति वेष्टने शपि। मडि भूषायामिति भूवादौ पाठादेव मण्डति इति सिद्धेरस्येदित्त्वं नुम्मात्रार्थम्, न तु णिज्विकल्पार्थमपि। तेन हर्षे मण्डति इति न भवति ॥ ५३ ॥

४६ भडि कल्याणे। भण्डयति। भण्डति। परिभाषणे भण्डते इति शपि। 'परिहासे' इत्येके तत्र ॥ ५४ ॥

४७ छर्द वमने। छर्दयति। अचच्छर्दत् ॥ ५५ ॥

४८ पुस्त बुस्त आदरानादरयो। पुस्तयति। पुस्तकम्। बुस्तयति। बुस्तम् ॥ ५६-५७ ॥

४९ चुद सञ्चोदने। सञ्चोदनं प्रश्न., प्रेरणा च। तत्र प्रश्ने द्विकर्मकत्वम्—देवदत्तमर्थं चोदयति। चूडा—भिदादिपाठादङ्, डत्वं दीर्घत्वं च। चूडाल—'प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्' इति मत्वर्थे लच्। चूडा नाम काचित्, तस्या अपत्यं चौडि —'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ् 'द्व्यच' इति ढकोऽपवाद ॥ ५८ ॥

५० नक्क धक्क नाशने। अयं तवर्गीयादि., णोपदेशपर्युदासे नृतिनन्दीत्याद्युपादानात्। नक्कयति। धक्कयति ॥ ५९-६० ॥

५१ चक्क चुक्क व्यथने। चक्कयति। चुक्कयति। चिक्क इत्यपि क्वचित् पठ्यते ॥ ६१-६२ ॥

५२ क्षल शौचकर्मणि। क्षालयति। अचिक्षलत् ॥ ६३ ॥

५३ तल प्रतिष्ठायाम्। तालयति। अतीतलत्। तालम्। तलम्—अच्। 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य.' इति वृद्ध्यभाव। मैत्रेयस्तु 'घुषिरविशब्दने, इति ज्ञापकं सामान्यमित्युक्त्वा णिजभावे तलशब्दमाह ॥ ६४ ॥

५४ तुल उन्माने। तोलयति। अतूतुलत्। तुला 'इति णिचोऽनित्यत्वा' इति मैत्रेय। अन्ये तु णिजभावे प्रमाणाभावात् 'तुल्यार्थै' इत्यादौ तुलेति निपातनादङि णिलुकि तुला इति। तुलयति। अतूतुलत् इति–तुलाशब्दात् 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति णिचि, 'दीर्घो लघो' इति णौ चङ्यभ्यासस्य दीर्घत्वमग्लोपित्वान्न भवति। तुला कृष्णस्य नास्ति—'तुल्यार्थै' इति विधीयमाना तृतीया तत्रैव 'अतुलोपमाभ्याम्' इति वचनान्न भवति। तुलया सम्मित तुल्यम्—'नौवयोधर्म' इति यत्। तुलया सम्मितमिति व्युत्पत्तिमात्रम्, रूढशब्दस्त्वयं सदृशपर्याय.। तुल्यश्वेत —'कृत्यतुल्याख्या अजात्या' इति समानाधिकरणसमास। अयं च पूर्वनिपातनियमबाधनार्थं। तथा तुल्यमहान् इत्यत्र 'सन्महत्' इति मह-

---

१–१ क्षीरस्वामी न पठति। अथ चैतत्पूर्वं 'चडि कोपे' इत्यपि पृथक्सूत्रं पठत. स्वामिमैत्रेयौ।

च्छब्दस्य प्राप्तपूर्वनिपातबाधार्थः । कृष्णस्य तुल्यः, कृष्णेन वा—'तुल्यार्थैः' इति षष्ठीतृतीये ॥ ६५ ॥

५५ दुल उत्क्षेपे । दोलयति । अदूदुलत् । दोला—भिदादेराकृतिगणत्वादङ् । दुलि कमठी—'अच इ' इति इप्रत्यय । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसो' इति णिलुक् ॥ ६६ ॥

५६ पुल महत्त्वे[1] । पोलयति । पोलति इति शपि । 'पुलति इति शे' इति भूवादौ स्वामी ॥ ६७ ॥

५७. चुल समुच्छ्राये[1] । चोलयति । चोल । चोलस्यापत्यमपि चोल —'द्व्यञ्म गध' इत्यण् । तस्य 'कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनञ्चोलाद्यर्थम्' इति लुक् ॥ ६८ ॥

५८ मूल रोहणे । मूलयति । मूलति इति प्रतिष्ठाया शपि ॥ ६९ ॥

५९ कल विल[2] क्षेपे । कालयति । वेलयति । वेला । कलयति इति गतिसंख्यानयो कथादौ भविष्यति । कलते इति शब्दसंख्यानयो शपि । वेलते इति वेलेश्शा चलने । विलति इति संवरणे शे । क्वचित्[3] किलेत्यप्यत्र पठ्यते । मैत्रेयादिभिस्तु न पठ्यते । श्वैत्यक्रीडनयो किलति इति शे ॥ ७०–७१ ॥

६० बिल भेदने । बेलयति । 'बेलति इति शपि इत्यात्रेय' इत्युक्तम् ॥ ७२ ॥

६१ तिल स्नेहने । तेलयति । तिलति इति शे । तेलति इति गतौ शपि ॥७३॥

६२ चल[4] भृतौ । चालयति । चलति इति विलसनकम्पनयो शशपो ॥७४॥

६३ पाल[5] रक्षणे । पालयति । अपीपलत् । पातेरपि हेतुमण्णौ 'पातेर्लुग्वक्तव्य' इति लुगागमे पालयति ॥ ७५ ॥

६४. लूष हिसायाम् । लूषयति । अलूलुषत् ॥ ७६ ॥

६५. शुल्ब माने । शुल्बयति । अशुशुल्बत् । 'शूर्प माने' इति श्रीमद्रमैत्रेयादय । शूर्पयति । शूर्पम्–एरचि पचाद्यचि वा णिलोप. । शूर्पेण क्रीतं शौर्पम्, शौर्पिकम्–'शूर्पादञन्यतरस्याम्' इत्यार्हीयेष्वर्थेष्वञ्ठञौ । द्वाभ्या शूर्पाभ्या क्रीत द्विशूर्पम्–इत्यत्र 'अध्यर्धपूर्वात्' इति ठञञोर्वा लुक् ॥ ७७ ॥

६६ चुट[6] छेदने । चोटयति । चुटति इति शे गतम् ॥ ७८ ॥

६७. मुट[7] सचूर्णने । मोटयति । मोटति इति मर्दने शपि । मुटति इति प्रमर्दनाक्षेपयो शे ॥ ७९ ॥

---

१. सूत्रद्वयस्यास्य स्थाने क्षीरस्वामी 'पुल समुच्छ्राये' इति सूत्रमेकमेव पठति । ततश्च 'बुल निमज्जने' इत्यधिकं सूत्रमपि पठति । २ स्वामी न पठति । मैत्रेयस्तु 'पिल' इति । ३ क्षीरतरङ्गिण्यादौ । ४ 'बल' इति मैत्रेय । ५. 'पल' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च । ६. 'छुट' इति क्षीरस्वामी । ७. 'पुट' इति क्षीरस्वामी ।

६८ पडि[1] पसि नाशने। पण्डयति। पण्डति॥ पसयति। पसति। पांसु — 'अर्जिदृशि' इत्यादिना उप्रत्ययो दीर्घश्च। पण्डते इति गतौ शपि॥ ८०–८१॥

६९ व्रज मार्गसंस्कारगत्यो। व्राजयति। वजि मार्गसंस्कारयोर्गतौ चेति मैत्रेयादय। अत्र धनपाल 'मार्गे च' इति पठति। स्वामी तु व्रजस्थाने वजि पठित्वा मार्गेति द्वितीय धातुमाह। तन्त्रान्तरे तु वजिव्रजी द्वौ पठित्वा मार्गसंस्कारगती अर्थौ उक्तौ। वाजयति। मार्गयति। व्रजति वजति इति शपि। वाजयति इति वातेर्णौ 'वो विधूनने जुक्' इति जुगागमे। मृग अन्वेषणे कथादौ। मार्ग अन्वेषणे इति युजादौ॥ ८२-८३॥

७० शुल्क अतिस्पर्शने[2]। शुल्कयति॥ ८४॥

७१ चपि गत्याम्। चम्पयति। चम्पति॥ ८५॥

७२ क्षपि[3] क्षान्त्याम्। क्षम्पयति। क्षम्पति। क्षपयति इति प्रेरणार्थस्य कथादित्वेन॥ ८६॥

७३ क्षजि कृच्छ्रजीवने। क्षञ्जयति। क्षञ्जति। क्षञ्जते इति गतिदानयोर्घटादौ॥ ८७॥

७४ श्वर्त[4] गत्याम्। श्वर्तयति॥ ८८॥

७५ श्वभ्र च। श्वभ्रयति॥ ८९॥

७६ ज्ञप मिच्च[5]। 'ज्ञापने मारणादिषु चाभिधानमस्य' इति मैत्रेयादय। अन्ये तु शाकटायनानुसारिणो 'ज्ञप मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च' इति पठन्ति। तथा इको झल्' इत्यत्र न्यासे 'ज्ञप मिच्च' इति पठित्वा 'अन्ये तु ज्ञपमारणतोषणनिशामनेष्विति पठन्ति' इति। घटादिवदत्रापि केचिन्निशामनस्थाने निशानशब्दं पठन्ति। घटादिषु मारणादिसूत्रस्य पाठादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनम् 'ज्ञपादिवर्जमन्ये स्वार्थण्यन्ता न मित' इति ज्ञापनार्थमिति पुन' पाठफलं चाहु काश्यपादय। ज्ञपादीननुक्रम्य 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ज्ञपादिव्यतिरिक्तानामेवाहेतुमण्णौ मित्त्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेदं फलम्। किं चार्थविशेषपरिगणनमप्ययुक्तम्, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, ज्ञप्ति, श्लाघह्नुङ्स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान, इत्यत्र 'ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयतुमिष्यमाणो बोधयितुमभिप्रेत' इत्यादौ ज्ञानमात्रे ज्ञापने च प्रयोगदर्शनात्। न चैवं शक्यते वक्तुम्— 'निशामनं ज्ञानमात्र तदर्थादस्मादहेतुमण्णौ चुरादित्वेन प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, ज्ञप्तिरिति भविष्यति, स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान इत्यादिस्तु हेतुमण्णौ घटादित्वेन' इति। एवं तर्हि घटादिर्ज्ञापनविषय, अयं तु

---

१ स्वामिमैत्रेयौ न पठत। २ अतिसर्जने' ख पुस्तके। 'सर्जने' इति स्वामी। मैत्रेयस्तु सूत्रमेव न पठति। ३ 'छपि' इति स्वामी। ४ 'स्वर्त' इति क्षीरस्वामी। ५. 'मारणतोषणनिशामनेषु मिच्च' इति क्षीरस्वामी।

ज्ञानविषय इत्यर्थभेदस्य विद्यमानत्वात् घटादित्वादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचनं ज्ञापनार्थमिति स्वोक्तेन विरोध स्याद् । अथ मतम्—घटादित्वादेव मित्त्वे सिद्धे पुनर्मारणादिषु मित्त्ववचन ज्ञापनार्थम् 'निशामनस्य ग्रहण विध्यर्थमितरयोस्तु नियमार्थम्' इति ? एवमपि मारणादिष्विवितिवचनमयुक्तम्, मारणतोषणयोरिति तु वक्तव्यम् । किं चास्य ज्ञानमात्रार्थत्वे 'श्लाघह्नुङ्' इत्यत्र न्यासकारहरदत्तादिभिश्चौरादिकाद् व्युत्पादनं विरुद्ध्येत । 'सर्वथा तज्ज्ञापयत्याचार्य', 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति'' 'ज्ञापकं स्मात्तदन्तत्वे' इत्यादिस्तु न सिध्यति । अथ मारणतोषणनिशामनेष्विति घटादाविह च पाठाज्ज्ञापयत्यादि सिध्यति ? ज्ञीप्स्यमान, ज्ञप्तिरिति न सिध्यति । यदि तु मतम्—घटादौ निशामनमिति पाठ, इह तु निशानमिति घटादेर्ज्ञापयति, अस्माज्ज्ञपयतीति भविष्यति' इति ? एवमपि स्थाशपा ज्ञीप्स्यमान, इत्यादि न सङ्गच्छते । अत्र हि बोधनार्थो धातु, तत्र तु बोधन निशामनशब्दार्थो न तु बोधनेति । अथ तत्रापि बोधनार्थं ? प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, ज्ञीप्स्यमान, ज्ञप्तिरिति न सिध्यति । तस्मात् 'ज्ञप मिच्च' इत्येव युक्त पाठ । अत एव 'इको झल्' इत्यादौ 'ज्ञप मिच्च' इति न्यासकारहरदत्तादय पठन्ति । तेनास्य यथाप्रयोगमर्थ इति ज्ञापने ज्ञानमात्रे च वृत्तिरिति प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्, ज्ञप्ति, ज्ञीप्स्यमान, ज्ञपयितुमिष्यमाण इत्यादि सर्वमुपपद्यते । ज्ञापयत्यादिप्रयोगस्तु ज्ञानमात्रवचनाज्जानाते । घटादिमित्त्वं तु चाक्षुषज्ञानार्थकनिशामनार्थस्य चेतीह न भवति । निशामनं चाक्षुषज्ञानमित्यवोचाम । पुरुषकारेऽपि अस्मदुक्तरीत्या 'ज्ञप मिच्च इत्येव पाठो युक्त' इति सिद्धान्तितम्[1] । एवं च चुरादिणिच 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये तङ् नास्ति इति दर्शनाश्रयणेन 'उक्तस्योक्तिर्णिचश्चेत्युदितविहतये'' इति कर्त्रभिप्रायेऽपि मारणादौ परस्मैपदसिद्धि. पुन पाठफलमिति यत् देवेनोक्तं तदपि मतम्—

> 'जानातीति श्नि सिध्येत्, ज्ञपयति तु पुनर्मारणादौ घटादे-
> श्चौ मित्त्वेऽपीदमेव ज्ञप मिदिति पद ज्ञापने मारणादौ ।
> तेनार्थाज्ज्ञापनार्थे ज्ञपयतिपदवत् ज्ञापयेदित्यपि स्यात्[2]' । इति

स्वेनैव ज्ञपमिदित्यर्थविशेषोपादानरहितं पाठमङ्गीकृत्य तस्य च प्रयोजनं मारणादिव्यतिरिक्ते ज्ञपयत्यर्थे ज्ञपयतीति सिद्धिरित्युक्तत्वादुक्तस्योक्त्यसभावान्निराकृतम् । ज्ञपयति । सञ्ज्ञपयति । विज्ञपयति । प्रज्ञपयति । स्वभावान्मारणादावप्यस्य वृत्तिरित्युक्तम्, तत्र कौमारमतेन सोपसर्गं प्रदर्शित । जिज्ञपयिषति । ज्ञीप्सति—'सनीवन्त' इत्यादिना पक्षे इडभाव । 'आप् ज्ञप्यृधाम्' इति झलादौ सन्यच ईकार. । 'अत्र लोप.' इत्यभ्यासलोप. । 'णेरनिटि' इति णिलोप । 'वा

---

१. दै० पृ० १६ । २ दै० पृ० १६ ।

८२ नान्ये मितोऽहेतौ । ज्ञपादिव्यतिरिक्ता अहेतुमण्णौ मितो न भवन्ति । तेन ज्ञपादिव्यतिरिक्ताना चौरादिकाना शमादीना 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इत्यादिना सामान्यलक्षणेन प्राप्तं मित्त्वं न भवति ।

८३ घट्ट चलने । घट्टयति । घट्टते इति शपि ॥ ९६ ॥

८४ अस्त सङ्घाते[1] । अस्तयति । क्वचिदयं वक्ष्यमाणस्य पुंसेरनन्तर पठ्यते ॥ ९७ ॥

८५ खट्ट सवरणे । खट्टयति ॥ ९८ ।

८६ षट्ट स्फिट्ट[2] चुबि[2] हिसायाम् । सट्टयति। स्फिट्टयति । चुम्बयति । चुम्बति इति वक्त्रसंयोगे शपि । केचिद् द्वितीय षुट्टेत्युकारवन्तमनोष्ठ्यं च पठन्ति । अस्माभिस्तु मैत्रेयादीनामनुसारेण पूर्वमेव षुट्टि पठित इतीह न लिखित., तदनुरोधादेवेह स्फिट्टिश्च पठित । इह 'व्यय क्षय' इति नन्दी पठति । व्ययेत्यपरे । मैत्रेयदेवादयस्तूभयमपि न पठन्ति ॥ ९९–१०१ ॥

८७ पूल सघाते । पूलयति । पूलति इति शपि । पुरुषकारे तु 'पूर्णेति क्षीरस्वामी, पुणेति शाकटायन ' इत्युक्त्वा 'कोशशुद्धिस्त्वीदृशेऽर्थे कीदृशीति न विद्म. !' इत्युपहसितम् ॥ १०२ ॥

८८ पुस अभिवर्धने[3] । पुसयति ॥ १०३ ॥

८९ टकि बन्धने । टङ्कयति । टङ्कति । टङ्क । विटङ्क ॥ १०४ ॥

९० धूस कान्तिकरणे । 'दन्त्योष्मान्त ' इति श्रीमद्गमैत्रेयादय. । 'मूर्धन्योष्मान्त.' इति स्वामी । तथा च मैत्रेयोऽपि 'धूष इत्येके' इति। काश्यपस्तु तालव्योष्मान्तमाह । धूसयति धूसर —बाहुलकादरप्रत्यय ॥ १०५ ॥

९१ कीट वर्णे[4] । कीटयति ॥ १०६ ॥

९२ चूर्ण[5] सङ्कोचने । चूर्णयति । पुन. पाठोऽर्थभेदकृत ॥ १०७ ॥

९३ पूज पूजायाम् । पूजयति । पूजा–'चिन्तिपूजि' इत्यङ्, 'ण्यासश्रन्थ' इति युचोऽपवाद । पूजितो राज्ञाम्—'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्त. । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । 'क्तेन च पूजायाम्' इति समासनिषेध । 'पूजितो य सुरासुरै इत्यार्ष प्रयोग ' इत्याहु.[6] ॥ १०८ ॥

९४ अर्क स्तवने । 'तपने' इत्येके । 'अर्चयन्त्यर्कमर्किण.' इति दर्शनात् स्तवनपाठो युक्तः । अर्कयति ॥ १०९ ॥

---

१ सूत्रमिदं स्वामिमैत्रेयौ न पठत , 'मुस्त सङ्घाते' इति दीक्षितः । २-२ क्षीरस्वामी न पठति । ३. 'अभिमर्दने' इति क्षीरस्वामी । ततश्च 'मुस्त सङ्घाते' इत्यधिक सूत्र पठति । 'पुस्त सङ्घाते' इति मैत्रेयः । ४ 'बन्धने' इति मैत्रेय. । ५. 'चूण' इति क्षीरस्वामी । ६. अत्रत्य भट्टोजिदीक्षितमतखण्डन भूमिकाया द्रष्टव्यम् ।

९५ शुठ आलस्ये । शोठयति । शोठति इति गतिप्रतिघाते शपि ।। ११० ।।

९६ शुठि शोषणे । शुण्ठयति । शुण्ठति । अत्र क्षीरस्वामी—'केचिदेनमकारान्तं पठन्ति, लक्ष्यतस्तदपि प्रमाणम्' इति । एव तु 'शुठ आलस्ये' इति पूर्वत्रैव शोषणमपि निर्दिशेत् । शोषणे शोठयति इति प्रयोगो दृष्टश्चेत् शोठयतेरनेकार्थत्वेन निर्वाह्य । तस्मात् 'शुठि शोषणे' इति युक्त. पाठ । अस्येदित्त्वादेव शुण्ठ इति सिद्धे भ्वादौ शुण्ठे पाठ. प्रपञ्चार्थः ।। १११ ।।

९७ जुड प्रेरणे । जोडयति । बन्धने जुडति इति शे ।। ११२ ।।

९८ गज मार्ज[1] शब्दार्थौ । गाजयति । गजते गञ्जति इति शपि । गर्जति गृञ्जति इति च । मार्जयति । शौचालङ्कारयो मार्जयति, मार्जति इति युजादौ भविष्यति । मृजूष् शुद्धावित्यस्य मार्ष्टि इत्यदादौ । अत्र मर्चिमपि केचित्पठन्ति । मर्चयति । शपि मर्चति ।। ११३–११४ ।।

९९ घृ प्रस्रवणे । घारयति । अत्र क्षीरस्वामी स्रवणे इति पठित्वा अभिघारयतीत्युदाजहार । घरति इति शपि । जिघर्ति इति श्लौ । छान्दसौ चैताविति युक्तम् ।। ११५ ।।

१०० पचि विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चति, पञ्चते इति व्यक्त्यर्थस्य शपि ।। ११६ ।।

१०१. तिज निशाने[2] । तेजयति । तितिक्षते इति भौवादिकस्य तिजेर्नित्य सनन्तस्य क्षमायाम् । तेजति इति शपि पालनार्थस्य ।। ११७ ।।

१०२ कृत[3] सशब्दने । कीर्तयति—'उपधायाश्च' इतीत्वरपरत्वयो 'हलि च' इति दीर्घ । अचिकीर्तत् । अचीकृतत्–उर्ऋद्वा । अन्यदा णौ कृतं स्थानिवदितीत्वस्य स्थानिवत्त्वं न भवति । यत्र द्विरुक्तौ परभागस्याद्योऽजवर्णस्तत्रैवेय परिभाषेत्येवं 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यादौ भाष्यकैयटयो स्थितम् । एवमेव 'उर्ऋत्' इत्यादौ पदमञ्जर्यादिष्वपि । यत्तु 'स्तौतिण्योरेव' इत्यत्रास्य सिषेचयिषति इत्यादौ गुणे सनीटि गुणायादेशयोरुत्तरखण्डस्यावर्णाभावेऽप्यनया परिभाषया गुणस्य स्थानिवत्त्वेन सिचशब्दस्य द्विरुक्तेर्वचनं तदस्या परिभाषाया सामान्यताश्रयणेन स्थानिवत्त्वेऽपि रूपसिद्धौ विशेषो नास्तीत्येतावता, न तु सिद्धान्तस्थित्या । कथन्तर्हि 'लोप पिबते' इत्यत्र वृत्तौ अपीप्यदित्यत्र पिबतेर्णौ युकि चङि 'लोप. पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधालोपे तस्यानया परिभाषया स्थानिवत्त्वमाश्रित्य पायूशब्दस्य द्विरुक्तिरुक्ता, नह्यत्रोत्तरखण्डस्याद्यमचमवर्णं पश्याम. ? यद्यपि प्रयोगे न पश्याम , स्थानिवत्त्वेन पायूशब्दे द्विरुक्ते प्रक्रियायामुत्तरखण्डेऽवर्णं पश्याम इति न दोष । तस्य च 'लोप

---

१. 'मर्च मार्ज' इति क्षीरस्वामी । २ निशाने' इति ख पुस्तके । 'निशामने' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च । ३. 'कृत' इति क्षीरस्वामी ।

पिबते" इत्यस्य पुन प्रवृत्त्या प्रयोगे दर्शनम् । एवमौजढदित्यत्राप्यूढशब्दाण्णिचि टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वाड्ढत्वादीना चासिद्धत्वे हृतशब्दस्य द्विरुक्ते प्रक्रिया-वाक्ये उत्तरखण्डस्याजवर्ण इति न कश्चिद्दोष । एव च औजिढत्, अपीप्यदित्यादि-सिद्ध्यर्थमस्या परिभाषाया सामान्यत्वमाश्रित्यात्र 'लोप पिबते' इत्यत्र वृत्तिकारवचनम्, 'स्तौतिण्योरेव' इत्यत्र न्यासकारवचनं च सवादयन् अचिकीर्त-दिति सिद्ध्यर्थमनित्यत्वं चास्या वदन् सीरदेवोऽपि प्रत्युक्त. ।

प्रकृतमनुसराम । कीर्त्ति —'ऊतियूति' इत्यादिना युजपवाद क्तिन् । कालापा-स्तु युचमपीच्छन्ति कीर्तना इति । 'ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृते' इत्यत्र तपकरणाद् ऋकारोपधकीर्तयतिव्यावृत्त्यर्थादस्माण्णिचोऽनित्यत्व ज्ञाप्यते । नित्ये णिच्यनुपधा-त्वादेव ऋकारस्यात्र क्यब् न भविष्यतीति किं तपरकरणेनैतद्व्यावृत्त्यर्थेन । तेन कीर्तति इत्यादि च भवति ॥ ११८ ॥

१०३ वर्ध छेदनपूरणयो । वर्धयति । अववर्धत् ॥ ११९ ॥

१०४ कुबि छादने । कुम्बयति । कुम्बति । कुम्बा—'चिन्तिपूजि' इत्यादिना युचोऽपवादोऽकार । एवं स्वामिकाश्यपमैत्रेयादयो बशन्तं पठन्ति[1] । अपरे तु भकारान्तं पठन्ति । कुम्भयति इत्यादि ॥ १२० ॥

१०५ लुबि तुबि[2] अदर्शने । 'अर्दने' इति मैत्रेय[3] । लुम्बयति । तुम्बयति । अनयोरिदित्त्वादेव लुम्बति तुम्बति इति सिद्धेरर्दनेऽर्थे भ्वादौ पाठो व्यर्थ स्यात् । इहादर्शनेऽर्थे त्वर्थभेदात्सोऽपि सार्थक. ॥ १२१–१२२ ॥

१०६ ह्लप व्यक्तायां वाचि । ह्लापयति । क्लपेत्येके । क्लापयति ॥ १२३ ॥

१०७ चुटि[4] छेदने । चुण्टयति । चुण्टति । अत्र कश्चिन्मृडि तुडीति तृतीयान्तौ पठ्येते, तावाद्येषु व्याख्यानेषु न दृश्येते, अत प्रामादिक पाठोऽनयो. ॥ १२४ ॥

१०८ इल प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । इलति इति तुदादौ ॥ १२५ ॥

१०९ म्रक्ष म्लेच्छने । म्लेच्छनमपशब्दनम् । 'म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द.' इति श्रुते. । म्रक्षयति । म्रक्षति इति संघाते शपि । म्लक्ष म्रक्ष छेदने इत्यपि क्वचित्पठ्येते ॥ १२६ ॥

११० म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । इहाव्यक्तवागपशब्दनम् । म्लेच्छयति । म्लेच्छति इति भ्वादौ ॥ १२७ ॥

१११ ब्रूस[5] बर्ह हिंसायाम् । ब्रूसयति । बर्हयति । बर्हति इति बृह वृद्धावि-त्यस्य शपि । बर्हते इति च प्राधान्ये । बृंहयेत् बर्हयेदिति भाषार्थोऽग्रे भविष्यति ।

---

१. क्षीरस्वामिमते तु पकारन्त पाठ एवोपलभ्यते । २ 'तुबि तुपि' इति मैत्रेय । ३. क्षीरस्वामी अपि । ४. 'चुट' इति क्षीरस्वामी । ५. 'ब्रीस' इति क्षीरस्वामी ।

अत्र 'गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अभिकाङ्क्षायाम्' इति[1] क्वचित्पठ्यते। गर्जयति। गर्दयति। गर्धयति। शप्यपि गतावाद्यौ। गृध्यति इति श्यनि गृधे ॥१२८–१२९॥

११२ गुर्द [2]पूर्वनिकेतने। अत्र क्षीरस्वामी—'पूर्वनिकेतनमासाद्याभ्यवहार[3]' इति। पारायणे 'द्वौ धातू' इति। पुरुषकारे तु 'पुर्व निकेतने' इति पठित्वा 'निकेतो निवास पूर्वनिवास.' इत्युक्त्वा पूर्वयति इत्यत्र 'उपधाया च' इति दीर्घं उक्त.। गूर्दयति। पूर्वयति। पूर्वति इति पूरणे शपि। गुर्दिस्तु कुर्द खुर्द इत्यत्र प्रपञ्चित.। 'पूर्व्यतीति तु यत्स्वप्नभावयोस्तत्कण्ड्वादिषु दर्शनात्' इत्युक्तं[4] दैवे। तच्च भूवादौ पूर्वतौ दूषितम् ॥ १३० ॥

११३ जसि रक्षणे[5]। 'मोक्षणे' इति देव। जसयति। जसति। जस्यति इति श्यनि मोक्षणे। इहैव हिंसाया जासयति इति भविष्यति। तथा ताडनेऽपि॥१३१॥

११४ ईड स्तुतौ[6]। ईडयति। ऐडिडत्। ईट्टे इत्यदादौ ॥ १३२ ॥

११५ जसु हिंसायाम्। जासयति चोरस्य चोरमिति वा—'जासिनिप्रहण' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। 'जासीति निर्देशात् चोरमजीजिसत् इत्यत्र न षष्ठी' इति न्यासे। इदमपि दूषित प्रागेव। क्त्वायामिड्विकल्पार्थादूदित्करणादस्य णिजनित्य इति जसति इति भवति। जसित्वा, जस्त्वा। जस्तम् ॥ १३३ ॥

११६ पिडि सघाते। पिण्डयति। पिण्डति ॥ १३४ ॥

११७ रुष[7]रोषे। रोषयति। शपि रोषति। हिंसाया श्यनि रुष्यति। 'रोषे रुड् इत्येके' इति मैत्रेयरचित ॥ १३५ ॥

११८ डिप क्षेपे[8]। डेपयति। डप डिप संघाते इत्यत्रैवाग्रे आकुस्मीय.। क्षेपे. डिपयति, डिप्यति इति गतौ ॥ १३६ ॥

११९ ष्टूप[9] समुच्छ्राये। स्तूपयति। अतुष्टुपत् ॥ १३७ ॥

१२० आ कुस्मादात्मनेपदिन.। 'कुस्मनाम्नो वा' इति वक्ष्यति। आ एतस्मादात्मनेपदिनोऽकर्त्रभिप्रायेऽपि। आङभिविधौ, मर्यादायामसन्देहार्थं प्रागित्येव ब्रूयात् ॥

१२१ चित सञ्चेतने। सञ्चेतन सज्ञानम्। चेतयते। अचीचितत्। चिन्तयति। चिन्तयति इति स्मृत्यामिह गतम्। शपि चेतति संज्ञाने ॥ १३८ ॥

१२२ दशि[10] दशने। दशयते। 'आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेन' इति व्याख्यातार। तेनेदित्करणसामर्थ्याण्णिजभावे दशति। दशति इति शपि ॥१३९॥

---

१ क्षीरतरङ्गिणी-धातुप्रदीपादौ। २ 'पूर्व निकेतने' इति मैत्रेय। ३. 'पूर्वनिकेतनम् आद्यनिवास' इति क्षीरतरङ्गिणीस्थ पाठः। ४. दै० ९८ पृ०। ५. क्षीरस्वामी 'दहि च' इत्यपि पठति। ६. 'गतौ' इति क. पुस्तके। ७. 'रुट' इति क्षीरस्वामी। ८. अत्र क्षीरस्वामी 'डपि डिपि संघाते', 'दम दिमि तिप टिप डिप स्तिप क्षेपे' इति सूत्रद्वय पठति। ९ 'स्तुप' इति क्षीरस्वामी। १०. इत. पूर्वं दाश दाने' इति क्षीरस्वामी अधिक सूत्र पठति।

१२३ दसि दर्शनदशनयो । 'दंशनदर्शनयोरिति प्रायेण[1] दृश्यते' इति पुरुषकारे । दसयते, दसति । पूर्ववदणिचि परस्मैपदम् । दंसति इति रक्षणे गतमैत्रेयमतेन । दस्यति इत्युपक्षये श्यनि । दासत इति दाने शपि । दास, दासी—'दसेष्टटनौ न आ च' इति टटनौ नकारस्य चाकार । टित्वात् स्त्रिया ङीप् । टटनो स्वरे विशेष । अत्र दसेत्यनिदितमपि केचित्पठन्ति । यदाह—'पितेव पुत्र दसये वचोभि.' इत्यत्र भट्टभास्कर —'दसये सगृह्णामि। दस दशनदर्शनयो चौरादिक उदात्तेत्, व्यत्ययेन वृद्ध्यभाव. इति । दासीदासम्—गवाश्वप्रभृतित्वादेकवद्भाव., एकशेषाभावश्च ॥ १४० ॥

१२४ डप डिप सघाते[2] । डापयते । डेपयते । डेपयति क्षेपे गत ॥१४१-१४२॥

१२५ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । तन्त्रति । तन्त्रम् । चान्द्रा 'कुटुम्ब' इति पृथग्धातुं मत्वा कुटुम्बयते इत्याहु ॥ १४३ ॥

१२६ मत्रि गुप्तभाषणे । मन्त्रयते । मन्त्रति ॥ १४४ ॥

१२७ स्पश [3]ग्रहसश्लेषणयो । स्पाशयते । अपस्पशत । 'अत्स्मृदृत्वर' इत्यादिनाऽभ्यासस्याकार इत्वापवाद । स्पशति । स्पशते इति स्पश बाधनस्पर्शयोरित्यस्य हिक्कादे ॥ १४५ ॥

१२८ तर्ज भर्त्स सन्तर्जने । तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयन्निव केतुभि ' इति भौवादिकस्य तर्जयतेर्णिचि ॥ १४६-१४७ ॥

१२९ बस्त[4] गन्ध अर्दने । बस्तयते । गन्धयते ॥ १४८-१४९ ॥

१३० विष्क[5] हिंसायाम् । विष्कयते । क्वचित्कोशे हिष्क इति पठ्यते[6] । हिष्कयते ॥ १५० ॥

१३१ निष्क परिमाणे । निष्कयते । निष्क —अच् । निष्केण क्रीतं नैष्किकम्—'असमासे निष्कादिभ्य.' इति क्रीताद्यर्थे ठक् । द्वाभ्यां निष्काभ्या क्रीतम् द्विनैष्किकम्, द्विनिष्कम्—'द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्' इति पक्षे प्राग्वतीयस्य ठको लुक् । एवं त्रिपूर्वस्यापि । 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिर्लुगभावे ॥ १५१ ॥

१३२ लल ईप्सायाम् । लालयते । अलीललत् । कुं लालयते इति कुलाल —कर्मण्यण् । कुलालेन कृतं कौलालिकम्—'कुलालादिभ्यो वुञ्' इति वुञ् ॥ १५२ ॥

१३३ कूण सङ्कोचने । कूणयते । कूणि । अन्ये तु कुणेति ह्रस्वोपधं पठन्ति । वयं तु कूणेत्यादिदर्शनान्मैत्रेयाद्युक्तं दीर्घोपधत्वमेव बहु मन्यामहे । ह्रस्वोपधस्तु कथादौ भविष्यति । शब्दोपकरणयो कुणति इति शे ॥ १५३ ॥

---

१. धातुप्रदीपादौ । २ सूत्रमिदं क्षीरस्वामी न पठति । ३ 'ग्रहण' इति क्षीरस्वामी । ४. 'बस्तु' इति मैत्रेय. । ५ 'क्षिष्क' इति ख. पुस्तके । ६. धातुप्रदीपादौ ।

१३४ तूण पूरणे । तूणयते । तूण । तूणीर —बाहुलकादीरन् ॥ १५४ ॥

१३५ भ्रूण आशायाम्[1] । भ्रूणयते । भ्रूण ॥ १५५ ॥

१३६ शठ श्लाघायाम् । शाठयते ॥ १५६ ॥

१३७ यक्ष पूजायाम् । यक्षयते ॥ १५७ ॥

१३८ स्यम वितर्के । स्यामयते । स्मयति इति शब्दार्थ. शपि ॥ १५८ ॥

१३९ गूर[2] उद्यमने । गूरयते । क्वचिदयं लघूपध ईदिच्चेह पठ्यते । तत् आत्रेयमैत्रेयविरोधादुपेक्ष्यम् । 'चुरादौ दीर्घोपध ' इति भिदादौ आत्रेय, दिवादौ च तेनायमर्थं स्फोरित । मैत्रेयस्तु चुरादौ दीर्घोपधमनीदितं पठित्वा गूरयते इत्येवोदाजहार । तथा च दैवपुरुषकारयोरयमनीदिद्दीर्घोपध पठित ॥ १५९ ॥

१४० शम लक्ष आलोचने । शामयते । लक्षयते । दर्शनाङ्कनयो. लक्षयति, लक्षयते इति गतम् ॥ १६०-१६१ ॥

१४१ कुत्स अवक्षेपणे । कुत्सयते । कुत्सा इति—णिदि कुत्सायामिति निर्देशादङि ॥ १६२ ॥

१४२ त्रुट छेदने । त्रोटयते । अय तुदादौ च । 'कुटेत्येके' इति स्वामी ॥१६३॥

१४३ गल श्रवणे[3] । गालयते । गलति इति शपि ॥ १६४ ॥

१४४ भल आमण्डने । भालयते । भलते इति शपि ॥ १६५ ॥

१४५ कूट अप्रदाने[4] । अवसादने इत्येके । कूटयते । अत्र पुरुषकारे—"'कुट-प्रतापने इत्यप्येके' इति मैत्रेयरक्षित । स एव तु पाठ प्रायेण दृश्यते । तदा कोटयते ॥ १६६ ॥

१४६ कुट्ट[5] प्रतापने । कुट्टयते इति क्षीरस्वामी । अयं कथादावपि । कुटति इति शे ॥ १६७ ॥

१४७ वञ्चु प्रलम्भने । वञ्चयते । क्त्वायामिड्विकल्पार्थादुदित्त्वाण्णिजस्यानित्य इति वञ्चति इत्यपि भवति । वञ्चित्वा, वचित्वा, वक्त्वा—'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति सेट क्त्व कित्त्वविकल्पनात्पक्षे नलोप । इडभावे तु नित्यम् । अत्र सूत्रे वञ्चु गताविति भौवादिकस्य चास्य ग्रहणमाह हरदत्त । तत्र च तेन चौरादिक ऊदित्पठित । तन्मते बलाद्यार्धधातुकमात्रे इड्विकल्पेन भाव्यम् । पाठद्वयेऽपि निष्ठायाम्—वक्त । 'गृधिवञ्च्यो प्रलम्भने' इत्यत्र भौवादिकस्यैव ग्रह , नास्य, आकुस्मीयत्वादेवाकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ सिद्धत्वात् । पूर्वोत्तरयोगसाहचर्याद् गृधिसाहचर्याच्च कारितण्यन्तस्यैव वञ्चेस्तत्र ग्रहणस्य युक्तत्वाच्च । अत एव

---

१ 'आशसायाम्' इति मैत्रेय । २ 'गूरो' इति क्षीरस्वामी । ३ मैत्रेयो नेद सूत्र पठति । ४ सूत्रमिद न पठति इति क्षीरस्वामी । 'अप्रमादे' इति मैत्रेय । ५ 'कुट' इति क्षीरस्वामी । 'त्रुष्ट छेदने' इति मैत्रेय ।

तत्र वृत्तौ वञ्चु गताविति भौवादिक एवोपात्त । यदाऽयं कारितण्यन्तस्तदापि प्रलम्भनार्थं, न तु प्रलम्भनमिति नास्य तत्र ग्रहणप्रसङ्ग.। आकुस्मीयनिबन्धनश्च तङ् स्वार्थण्यन्तस्येति प्रागेवोक्तमिति स्वार्थण्यन्तादस्मात्कारितणौ वञ्चयति वञ्चयते इत्युभयं भवति। अत्र सुधाकरेण—

'इन्द्रनीलदृषद् प्रथीयसीराश्रिता कथममी जिघांसव ।
उन्नतश्रवणबालनिस्वनान् वञ्चयन्ति शरमान् करेणव ॥'

इति प्रयोगस्य चौरादिकोऽप्यात्मनेपदीत्युक्त्वा वञ्चयन्ति अन्यपथ गमयन्तीति प्रतीते. प्रलम्भनाभावान्न तङिति निर्वाहात्कारितण्यन्तादस्मादपि 'गृधिवञ्च्यो' इति तङा भाव्यमिति न मन्तव्यम्, यत कारितण्यन्तस्यात्र प्रयोज्यान्तराभावादर्थो न सङ्गच्छते। स्वार्थण्यन्तस्याकुस्मीयत्वात्तङा भाव्यमित्येव तस्याभिप्राय । वनीवच्यते—'नीग्वञ्चु' इत्यादिना नीगभ्यासस्य ॥ १६८ ॥

१४८. वृष शक्तिबन्धने। 'शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यम्' इति केशवस्वामी। 'शक्तिसम्बन्धने' इति मैत्रेय । वर्षयते। वर्षति इति वृष सेचने इत्यस्य शपि। वर्षते इति वर्ष स्नेहने इत्यस्य ॥ १६९ ॥

१४९. मद तृप्तियोगे। एवं मैत्रेयादय । अन्ये 'तृप्तिशोधने' इति पठन्ति। यदाह क्षीरस्वामी—'तृप्तिशोधने तर्पणशुद्धौ' इति। मादयते। हर्षे माद्यति इति श्यनि। इदित. स्तुत्यादौ शपि मन्दते॥ १७० ॥

१५०. दिवु परिकूजने। देवयते। परिदेवक —'देविक्रुशोश्चोपसर्गे' इति ताच्छीलिको वुञ्। अत्र 'दीव्यतेर्ण्यन्तस्यास्य च ग्रह.' इति हरदत्त । सम्पृचादौ नानयो.। यदाह वृत्तिकार —परिदेविर्भूवादिगृह्यते' इति। अत्र हरदत्त —'क्रीडाद्यर्थस्य हेतुमण्ण्यन्तस्य दिवु परिकूजने इत्यस्य चुरादिण्यन्तस्य ग्रहणं न भवति, लाक्षणिकत्वादण्यन्तै साहचर्याच्च' इति। अत्र मत्रेय 'वञ्चुप्रभृतिमुदित पठन्ति, स एवायं धातुरर्थान्तरे चुरादिरित्येवं बोधनार्थम्' इति, तन्मते ऊदित्त्वं प्रत्यभिज्ञानार्थत्वात् णिचो विकल्पाय न प्रकल्पते। प्रत्यभिज्ञामात्रएव फलेऽनुदित एव पठ्येरन् १७१॥

१५१ गॄ[1] विज्ञाने। गारयते। गिरति इति निगरणार्थस्य शे। गृणाति इति शब्दार्थस्य श्नि। गरति इति ह्रस्वान्तस्य सेवनार्थस्य शपि॥ १७२॥

१५२ विद चेतनाख्याननिवासेषु[2]। 'विद वेदने' इत्येके। 'विद वेदनाख्यानपरिवादेषु' इत्यपरे। वेदयते।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्श्नम्शेष्विद क्रमात्[3] ॥ १७३ ॥

---

१ 'गृ' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च। २. '०विवादेषु' इति क्षीरस्वामी। 'वेदना' इति मैत्रेय'। ३. तु०—दै० १११ का०।

१५३. मन स्तम्भे । मानयते । ज्ञाने मन्यते । अवबोधने मनुते ॥ १७४ ॥

१५४ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । युनाति च युनीते च बन्धने । यौति इति मिश्रणे ॥ १७५ ॥

१५५ कुस्म नाम्नो वा[1] । कुस्ममिति दृष्टम् । कुस्मयतिरकारितमिति' चेत् कोर्नित्यसमासत्वादुपसर्गस्य च बाह्यत्वात्कारितमेव । 'कुत्सितस्मयनेऽस्य वृत्ति.' इति मैत्रेयदुर्गादय । कुस्मयते । नाम्नो वा इत्यस्यायमर्थ —वा = अथवा, नाम्न = प्रत्यासत्या कुस्मेत्यस्मान्नाम्न. कुस्मप्रातिपदिकात् तत्करोतीति णिचि कुस्मयते इति भविष्यतीति । कुस्मधातोरेवाभावात् कुतो नामायमनूद्यतेत्याह—कुस्ममिति दृष्टमिति । कुशब्दपूर्वात्स्मयते. 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यये 'कुगतिप्रादय.' इति समासे समासत्वान्नाम प्रातिपदिकमिति लक्षणेन निर्ज्ञातमित्यर्थं । ननु किमनेन प्रातिपदिकात्कारितणिचा, यत. कुपूर्वात्स्मयते कुस्मयते इति सिद्धमित्याह—कुस्मयतिरकारितमिति चेत् कोर्नित्यसमासत्वादुपसर्गस्य च बाह्यत्वात् कारितमेवेति । कुपूर्व. स्मयतिरेव कुस्मयते इत्यत्र भविष्यति प्रकृति:, तेनाकारितं कारिताभावोऽस्त्विति चेत्, तन्न, कोरत्र नित्यसमासत्वात् । यदि तिङन्तेन कोरन्वय स्यात् 'कुगतिप्रादय.' इत्यत्राप्यतिङिति मम्बन्धात् समासो न स्यात्, ततश्च वाक्यत्वादैकपद्य न स्यात् । पूर्वप्रयोगवत्परप्रयोगश्च स्यात् । तथा तदुपसर्गस्य बाह्यत्वात् प्रकुस्मयते इति स्मयते प्राक् प्रयोग. स्यात् । क्रियमाणे च कुस्मनाम्न इति कुशब्दादप्युपसर्गस्य बाह्यत्वस्येष्यमाणत्वात् न तिङन्तेन कोरन्वय. । यदि हि स्यात्, 'ते प्राग्धातो.' इति कुप्रस्मयते इति स्मयते प्राक् प्रयोग. स्यात् । क्रियमाणे च 'कुस्मनाम्नो वा' इत्यस्मिन्नेतत्करणसामर्थ्यान्न कुपरस्य स्मयते, नापि कोर्व्यवहितस्य प्रयोग.। उपसर्गस्य चेति चकारेणान्येऽपि दोषा सूच्यन्ते—तत्र तावत्, कुस्मयाचक्रुरिति आम् न स्यात् । चुकुस्मयिषति इत्यत्र कोर्द्वित्वं न स्यात् । अचुकुस्मयत इत्यत्र चङ् न स्यात्, अट् च को पर स्यात् । कुस्मना इति युज् न स्यात्, कुस्मतिरिति च स्यात् । कुस्मयिता इत्यादाविड् न स्यात् । कुस्मयित्वेत्यत्र ल्यप् स्यात् । क्विपि च णिसंयोगान्तलोपयो सकारस्य च रुत्वे 'र्वो' इति दीर्घे कू. इति सिध्यति । तथा ण्वुलि णिलोपे कुस्मक इति सिद्ध्यति, अन्यदा कुस्मायक इति स्यात् । किं च कुस्मतीति न स्यात् । कुस्मायत इत्यादौ क्यङादयोऽपि न स्यु । एषा प्रातिपदिकादाचारे विधानादतो धात्वन्तरं प्रातिपदिकं वाऽश्रयणीयमिति निगमयति—कारितमेवेति । ननु धातुपक्षे कथमाचारे क्विबादय.स्यु ? सत्यम्, कारितान्तादपि णिचि णिलोपे कुस्मप्रातिपदिकात् क्विबादयो भविष्यन्तीति न दोष ॥ १७६ ॥

---

१. 'कुस्म कुस्मयने' इति मैत्रेय. ।

१५६ चर्च अध्ययने। चर्चयति। चर्चति इति हिंसादौ गतम्। चर्चा—'चिन्ति-पूजि' इत्यादिना युचोऽपवादोऽङ्। चिन्त्यादय सर्वे चौरादिका गृह्यन्ते ॥१७७॥

१५७ बुक्क भाषणे। बुक्कयति। बुक्कति इति शपि। अत्र स्वामी—'शब्द उपसर्गादाविष्कारे च' इति पठित्वा उपसर्गपूर्वात् शब्द इत्यस्मादाविष्कारे चकाराद्भाषणे च णिचमुक्त्वा प्रतिशब्दयतीत्युदाहृत्य 'प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थ.' इत्याह। पुनश्चानुपसर्गाच्चेति पठित्वा 'आविष्कारे शब्दयति' इत्याह। मैत्रेयस्तु द्वावेतावपठन् 'शब्द शब्दक्रियायाम्' इति पठित्वा 'शब्दयति' इत्याह। अत्र पाठे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णौ प्रतिशब्दयति शब्दयति इति वाविष्कारे सिद्धम्। स्वामिपाठे तु शब्दकरणे शब्दयति इति न सिद्ध्यति, 'शब्दवैर' इति क्यङा 'तत्करोति' इति णिचो बाधात्। तस्मान्मैत्रेयपाठो ज्यायान्। येषा तु क्यङा न णिचो बाधस्तेषा न विशेष। शब्दति इति शपि ॥ १७८ ॥

१५८ कण निमीलने। काणयति। अचीकणत्, अचकाणत्—'काण्यादीना वा' इति ह्रस्वविकल्पौ णौ चङ्युपधाया। काण—स्वभावादयमेकनेत्रनिमीलन-वचन। कणति इति शब्दे ॥ १७९ ॥

१५९ जभि नाशने। जम्भयति। इदित्त्वात् जम्भति। चन्द्रस्तु जभेति पठित्वा जम्भयति इत्युदाजहार। 'रधिजभोरचि' इति नुमं मन्यते। अत्र मते नाशने न जम्भति इत्यस्ति। अय चानिदित्पाठो न्यासकारहरदत्तादीनामनभिमत। अन्यथा 'रधिजभोरचि' इत्यत्र 'जभजृभी' इतिवदमुमप्युपाददीरन्। जम्भते इति शपि जृम्भणे ॥ १८० ॥

१६० षूद क्षरणे। केचिदाश्रवणे इति पठन्ति[1]। सूदयति। असूषुदत्। सूदते इति शपि ॥ १८१ ॥

१६१ जसु[2] ताडने। जासयति चोरस्य-जासिनिप्रहण' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। हिंसाया पठितस्यास्य पुन. पाठोऽर्थभेदात्। नहि ताडन हिंसा, तज्जन्यत्वा-त्तस्या.। उदित्त्वादस्यापि णिज्विकल्पित.। तेन जसति इति भवति ॥ १८२ ॥

१६२ पश बन्धने। पाशयति ॥ १८३ ॥

१६३ अम रोगे। चोरस्य आमयति। आमयत। 'रुजार्थानाम्' इति कर्मणि शेषे षष्ठी। 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति मित्त्वनिषेध। आम—घञि अचि वा णिलोप.। आमशब्दस्तु 'मीङ् हिंसायाम्' इत्यस्याचि। गत्यादौ अमति इति शपि। अस्य च हेतुमण्णौ अमन्तत्वेन मित्त्वात् अमयति इति। अस्य चोदात्तो-पदेशत्वात् 'नोदात्तोपदेशस्य' इति ञिति णिति कृति वृद्धिनिषेधात् घञ्ण्वुलो.—अम:। अमक इति ॥ १८४ ॥

---

१. क्षीरस्वामिप्रभृतय। २. 'जस' इति क्षीरस्वामी।

१६४. चट स्फुट भेदने । चाटयति । स्फोटयति । विकारो शशपो. स्फुटति स्फोटते । स्फुटति इति विशरणे ॥ १८५–१८६ ॥

१६५. घट सङ्घाते[1] । घाटयति । घट चेष्टायामित्यस्य घटते । घटयते, घण्टयतीत्यग्रे भाषार्थे भविष्यति ॥ १८७ ॥

१६६ हन्त्यर्थाश्च[2] । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्था. स्वार्थे णिचं लभन्ते इत्यर्थः । घातयति । एवं[3] मैत्रेयानुरोधेन चटादयो व्याख्याता । अत्र धनपाल—'चट स्फुट भेदने, घट च सङ्घाते । चकारात्पूर्वौ चात्रार्थे णिचमुत्पादयत' इति । स्वामी तु—'चट स्फुट भेदने, चाटयति, स्फोटयति । घट च—घटधातुश्च भेदने वर्त्तते । हन्त्यर्थाश्च धातवो णिचमुत्पादयन्ति' इत्युक्त्वा दर्शनान्तरमप्याह—'घट च हन्त्यर्था, चट स्फुट धातू द्वौ, घटश्च धातु.—त्रय एते हन्त्यर्था =हन्तिना समानार्था णिचमुत्पादयन्ति' इति । शाकटायनोऽपि 'चटस्फुटौ घट च हन्त्यर्था.' इति वदन् अस्यामनुकूल । माधवोऽपि–'चटस्फुटघटा हन्त्यर्था णिचमुत्पादयन्ति' इति । काश्यपस्तु–चट स्फुट भेदने, घट च हिंस च हन्त्यर्था.' इति । तन्मते चकारेण घट. समुच्चीयते इति बोद्धव्यम्[3] ।

१६७ दिवु मर्दने[4] । देवयति शत्रून् । उदित्त्वाद् देवति । परिकूजने आकुस्मीयो गत. । 'अयमपि परिकूजनार्थं ' इति चन्द्रादय ॥ १८८ ॥

१६८ अर्ज प्रतियत्ने । सतो गुणान्तराधान प्रतियत्न । अर्जयति । 'द्रव्यमर्जयन् इत्यादिप्रयोगदर्शनादयमर्थान्तरेऽपि । अर्जति इत्यर्जने शपि ॥ १८९ ॥

१६९. घुषिर् विशब्दने[5] । शब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायप्रकाशनम्, ततोऽन्यद्विशब्दनम् । 'घुषिरविशब्दने' इति काश्यप पपाठ । तथा च स्वामी—'अविशब्दने इत्येके' इति, तदसत्, भाष्यविरोधात् । यदाह 'घुषिरविशब्दने' इत्यत्र—"किमर्थं 'विशब्दने' इत्युच्यते ? न विशब्दने घुषेर्णिचा भाव्यम्" इति । एवं वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिष्वपि स्थितम् । 'घुषिरविशब्दने' इत्यत्र अविशब्दनग्रहणमन्तरेण घुषिरित्येतावत्युच्यमानेऽपि भौवादिकस्य अविशब्दनार्थस्यैवानन्तरा निष्ठा सम्भवतीति तस्यैव ग्रहणे सिद्धे पुनर्विशब्दनप्रतिषेधादस्य णिज्विकल्पो ज्ञाप्यते । नित्ये हि णिचि तेन व्यवधानाद्विशब्दनार्थादेतस्मादनन्तरा निष्ठा नेति किं प्रतिषेधेन ! इदञ्च घोषतावुक्तं । मन्दबुद्ध्यनुग्रहायेह स्मारितम् । एव चेरित्त्वम्—अघुषत्, अघोषीत् इत्यत्र पक्षेऽडर्थत्त्वेनावयवे चरितार्थमिति अजूघुषद् इत्यत्र 'णिश्रि' इति चङं न बाधते । घोषयति । घोषति । अवघुषितमिति निष्ठायाम् इट् प्रतिषेधो भौवादिकस्येत्युक्तम् ॥ १९० ॥

---

१. 'च' क्षीरस्वामी । २ 'हन्त्यर्था' इति क्षीरस्वामी । ३–३ पाठोऽयं क पुस्तके नास्ति । ४. 'अर्दने' इति क्षीरस्वामी मैत्रेयश्च । ५. 'घुषिरविशब्दने' इति मैत्रेयः ।

१७०. आङ क्रन्द सातत्ये। अत्र काश्यपमैत्रेयौ—'आङ पर क्रन्दि सातत्ये णिचमुत्पादयति' इति। इदञ्च सातत्यं कुस्मयतेरनन्तरं मैत्रेयेण गणान्तस्थधातूननूद्य 'पुनर्द्वितीयं परस्मैपदप्रकरणमधुनोच्यते' इत्युक्तत्वादयमपि भौवादिकस्यानुवाद इति। तत्र क्रन्देर्योऽर्थ आह्वानादिस्तदपेक्षमिति बोद्धव्यम्। आक्रन्दयति। आक्रन्दति इत्याह्वानादौ शपि गतम्। क्रन्दते इति वैक्लव्ये घटादौ। स्वामी तु 'आङ्पूर्वो घुषि क्रन्द सातत्ये चुरादि, आघोषयति' इत्युक्त्वा 'मैत्रेयाद्युक्तमपरमाहु.' इत्याह॥ १९१॥

१७१ लस शिल्पयोगे। अत्र स्वामी 'शिल्पोपयोगे' इति पठित्वा 'केचिन्मूर्धन्यान्तं पठन्ति' इत्याह। लासयति। श्लेषणक्रीडनयोर्लसति इति शपि॥ १९२॥

१७२ तसि[1] भूष अलङ्कारे। अवतंसयति। भूषयति। भूषति इति शपि। तसेरिदित्त्वाण्णिचो विकल्पे वतंसति, अवतंसति–'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इत्यल्लोप। दौर्गास्तु शप्यपि पेठु—तसि भूष अलङ्कार इति। पुरुषकारे तूक्तम्—'उभयत्रापि भूषेवेत्येव बहव' इति॥ १९३–१९४॥

१७३ मोक्ष असने[2]। मोक्षयति शरान्॥ १९५॥

१७४ अर्ह पूजायाम्। अर्हयति। अर्हणा। शपि अर्हति। अर्हा॥ १९६॥

१७५ ज्ञा नियोगे[3]। अत्र नियोग प्रेषणम्। स्वभावादयमाङ्पूर्वं। आज्ञापयति। मारणादौ ज्ञपयतीति गतं बोधनेऽपि। ज्ञाने तु ज्ञपयति, विज्ञापयति इत्युभयम्। इदं च घटादौ, 'ज्ञप मिच्च' इत्यत्र चोपपादितम्। श्नि जानातीति॥१९७॥

१७६ भज विश्राणने। भाजयति। भाज पृथक्कर्मणीति वक्ष्यमाणस्य भाजयति, भञ्जयति इति भाषार्थेऽग्रे। भजति, भजते इति शपि सेवायाम्। भनक्ति इत्यामर्दने श्नमि॥ १९८॥

१७७ शृधु प्रसहने[4]। शर्धयति। अशशर्धत्। अशीशृधत्। उदित्त्वात् शर्धति इत्यपि भवति। शर्धित्वा। शृद्ध्वा। शृद्ध। शर्धते इति शपि, शब्दकुत्साया द्युतादि', उन्दने हिक्कादौ शपि शर्धति इति च॥ १९९॥

१७८. यत निकारोपस्कारयो इति मैत्रेय। क्रियानिघण्टौ तु 'यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ' इति। क्षीरस्वामी तु 'निराकारोपस्कारयोरिति तु पाठो दृश्यते', 'निराकार परिभव.' इति चाह। यातयति। निरश्च धान्यधनयो प्रतिदाने च। ऋण निर्यातयति। प्रतिददाति इत्यर्थ.। यतते इति प्रयत्नार्थे शपि॥ २००॥

१७९ वस स्नेहनच्छेदनापहरणेषु। 'छेदोपहरणेषु' इत्येके। वासयति। अयं निवासे कथादिर्भूवादिश्च। वस्ते इत्याच्छादने। वस्यति इति स्तम्भने। वास उपसेवायामिति दीर्घोपधश्च कथादौ॥ २०१॥

---

१ धातुमिमं क्षीरस्वामी दुर्गमतेन पठति।　२ 'आसने' इति ख. पुस्तके।

३ 'नियोजने' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च।　४. 'अप्रसहने' इति क्षीरस्वामी।

१८०. चर संशये। चारयति । चरति इति गतौ शपि ॥ २०२ ॥

१८१ च्यु हसने। सहने चेत्येके[1] । च्यावयति । च्यवते इति गतौ शपि । 'च्युसेत्येके' इति स्वामी । च्योसयति ॥ २०३ ॥

१८२ भुवोऽवकल्कने । 'अवकल्कन मिश्रीकरणम् इति क्षीरस्वामी' इति पुरुषकारे । 'अवकल्कनं चिन्तनमिति काश्यप । क्वचत्स्वामिग्रन्थेऽनुकल्कनमिति पठित्वा अनुकल्कन मिश्रीकरणमिति दृश्यते, नन्दी तु 'भुवो विकल्कने' इति, विकल्कनं विपाचनम् । तथा च प्रयुज्यते-तपोभावितमात्मानमिति । अवकल्कन इत्यपरे । तथा च धनपाल –'कृपेस्तादर्थ्ये' इति पठित्वाऽवकल्कयतीत्युदाजहार । तादर्थ्यं इति भुव इति पूर्वधातोर्योऽर्थस्तदर्थत्वे सतीत्यर्थं । भावयति । भावयते इति प्राप्तौ युजादि । भवति इति शपि ॥ २०४ ॥

१८३ क्लृपेश्च[2] । कल्पयति । सामर्थ्ये शपि कल्पते । क्षीरस्वामी तु 'कृपेस्तादर्थ्ये' इति पठित्वा 'तादर्थ्ये प्रस्तुतस्य भुवोऽर्थे मिश्रीकरणे[3] । अथ वा तच्छब्देन क्लृपि' परामृश्यते, तस्य योऽर्थं सामर्थ्यलक्षणस्तदर्थत्वे सति' इत्यर्थद्वयमाह । एवं च भुवो विकल्कने इति पाठस्य संवादत्वेनोक्तमवकल्पयतीति धनपालोदाहरणं भुवोऽवकल्कन इति पाठेऽप्युपपद्यते ॥ २०५ ॥

१८४ रक लग आस्वादने । राकयति । लागयति । 'रघ लघ इत्येके' इति मैत्रेय । राघयति । लाघयति । अपरे त्वाद्यमपि रगेति तृतीयान्त पठन्ति । रगयति लगयति इति शङ्कायां संगे च घटादि ॥ २०६–२०७ ॥

१८५. अन्चु विशेषणे । विशेषण व्यावर्तनम् । उदित्त्वाद्विभाषितो णिच् । अञ्चयति । अञ्चति । गतिपूजनयोरञ्चति इति भ्वादौ, गतियाचनयो. अञ्चते इत्यपि ॥२०८॥

१८६ लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति । लिङ्गति । गतौ च शपि लिङ्गति ॥२०९॥

१८७. मुद संसर्गे । मोदयति सक्तून् घृतेन । मोदते शपि हर्षणे ॥ २१० ॥

१८८ त्रस धारणे[4] । 'ग्रहणे' इति नन्दी । अत्र 'धारणं वारणम्' इति मैत्रेय । 'वारणे' इत्येव शाकटायन । त्रासयति मृगान् । त्रसयति इति भाषणे भविष्यति । त्रस्यति त्रसति इति दिवादावुद्वेगे ॥ २११ ॥

१८९ उध्रस उञ्छे । क्रैयादिकस्योकार इत् । अस्य तु धातोरवयव इति काश्यपादि. । मैत्रेयस्तु पूर्वं एवायं धातुरिह पठ्यते, तेनायमुदिदिति । अन्ये तूभयत्रापि धात्ववयव उकार इति । ध्रासयति इति मैत्रेयमते । अन्येषामुध्रासयति इति ॥२१२॥

१९०. मुच प्रमोचने[5] । ऋण निर्मोचयति । प्रतिददातीत्यर्थ. । मुञ्चतीति कल्कने शपि, शे तु मुञ्चति इति मोक्षणे ॥ २१३ ॥

---

१. क्षीरस्वामिप्रभृतय । २ 'क' इत्यधिक ख पुस्तके । ३ 'तादर्थ्यम् उद्देश्यविषयम्' इति क्षीरतरङ्गिणीपाठ । ४ सूत्रमिद क्षीरस्वामी न पठति । ५ 'मोदने च' इत्यधिक क, पुस्तके ।

१९१ आ स्वद सकर्मकात्। अत्रान्ये स्वाद इति दीर्घोपधं पठन्तो वक्ष्यमाणं स्वद आस्वादने इति धातुमपि दीर्घोपधं पठन्ति। आकुस्मादितिवदभिविधावय-माकार। तेन ग्रसिप्रभृतिभ्य ष्वद आस्वादने इति वक्ष्यमाणपर्यन्तेभ्य सकर्मकेभ्य एव णिज् भवति। इदं च सकर्मकत्ववचन कर्मसापेक्षक्रियामात्रवाचित्वेना-प्रयुज्यमानेऽपि कर्मण्ययं विधिर्भवति। अत एव हि मैत्रेय—'सम्भविकर्मकाण्णिच्' इत्याह। उक्त च पुरुषकारे—'सम्भविकर्मकत्वकथनेन सत्यसति वा कर्मण. प्रयोगे तत्सम्भवमात्रेण णिज् भवतीत्युक्त भवति। कर्मसम्भव पुनरनेकार्थत्वेनार्थान्तर-वाचिताया यथाप्रयोग द्रष्टव्य' इति[1]। कर्मकर्तृविषयेऽप्यर्थान्तरवृत्तित्वं समान-मिति न तस्येह पृथग्विषयत्वेनोपादानम्। अत्र केचित् 'पञ्चमीप्रकरणाभ्या सन्निहितेन णिचाऽर्थप्राप्तमेवकारं सम्बन्धयन्त सकर्मकाण्णिजेव भवति, अकर्म-कात्तु यथायोगम्' इत्याहु, तदसत्, एवकारस्य सकर्मकादिति श्रुतेनान्वयलाभे अश्रुतेनान्वयायोगात्। अनेन खल्वभिप्रायेण मैत्रेयादय. सकर्मकादेवेत्येवं व्या-ख्यन्। अत्र मतान्तरमप्याह मैत्रेय—'आस्वद एव सकर्मकादित्येके' इति। तथा च क्षीरस्वामी—'आङ्पूर्वात्स्वदे. सकर्मकाण्णिज् भवति' इति। अयं पक्ष. पुरुषकारे दूषित। तत्र चाभिविधिपक्ष एव युक्त प्रत्यवभासते। इहाप्याङः पूर्वा-परेष्विवाभिविध्यर्थताया एवौचित्यात्। आकुस्मादिति हि पूर्वत्राभिविधावाङ् दृष्टः, 'आ धृषाद्वा' इति 'आगर्वात्' इति च समनन्तरमेवैवं वक्ष्यते। तत्रायमपि तन्मध्य-पाती तच्छायश्चाङ् तदर्थं एव व्यक्तमवभासते। तदत्र पक्षान्तरं व्याचक्षाणाना-माशयश्चिन्त्य इति॥

१९२ ग्रस ग्रहणे। ग्रासयति फलम्। ग्रसते इत्यदने शपि॥ २१४॥

१९३ पुष धारणे। पोषयति आभरणम्। पोषति, पुष्यति, पुष्णाति—इति शप्श्यन्श्नासु पुष्टौ॥ २१५॥

१९४. दल विदारणे। दालयति। दलति इति विशरणे घटादौ॥ २१६॥

१९५. पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि[2] लघि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि बृहि बर्ह बल्ह गुप धूप विच्छ चीव पुथ लोकृ लोचृ णद कुप तर्क वृतु वृधु भाषार्था। मैत्रेयानुरोधेनाय पाठो दण्डकस्य। 'भासार्था इत्येके' इति मैत्रेय। तथा च क्षीरस्वामी—'भासा दीप्तिरर्थो येषान्ते भासार्था' इति। पाटयति। पट-यति इति कथादौ ग्रन्थे। पटति इति गतौ शपि। पोटयति। पुटयति इति संसर्गे कथादौ। संसर्गे पुटति इति शे। लोटयति। शप्श्यनोर्लोटति लुट्यति इति लोडने। लोटते इति द्युतादौ प्रतिघाते। लुण्टति इति लुटि स्तेये शपि। लुण्ट-यति इतीहैव गत.। तुञ्जयति। इदित्त्वात्तुञ्जति इति। हिंसायामिदितोऽनिदितश्च तुञ्जति तोजति इति शपि। मिञ्जयति। मिञ्जति। पिञ्जयति। पिञ्जति। अदादौ वर्णे

1 दै० पृ० ४०। 2. 'भजि मुजि' इति मैत्रेय।

पिङ्क्ते । लुञ्जयति । लुञ्जति । भञ्जयति । भजति इति भज सेवाया शपि । भनक्ति इत्यामर्दने श्नमि । भाजयति इति विश्राणने गत । पृथक्कर्मणि च भविष्यति । लङ्घयति । लङ्घति । शोषणे शपि लङ्घति । गत्यान्तु लङ्घते । त्रसयति । त्रसति । त्रासयति इति धारणे गतम् । त्रस्यति त्रसति इति उद्वेगे वा श्यनि । पिसयति । पिसति । पेसयति इति गतौ गतम् । पेसति इति तु शपि । कुसयति । कुसति । भ्रुकुस. स्त्रीवेशधारित्वाद् भ्रुवा कुंसयति पुरुषत्वमिति । दशयति । दशति । दशति इति दशने शपि । कुशयति । कुशति । घाटयति । अयं सङ्घातेऽपि गत । 'पुन पाठोऽर्थभेदाद्' इति मैत्रेय । घटते इति घटादौ चेष्टायाम् । घण्टयति । घण्टति । घण्टा । बृहयति । बृहति । वर्धति इत्यनिदितो बृहे शपि वृद्धौ, इदितस्तु बृहति इति शब्दे च । बर्हयति । बल्हयति । बर्हते बल्हते इति प्राधान्ये शपि । गोपयति । धूपयति । आये शपि रक्षणसन्तापयो गोपायति । धूपायति इति । गुप्यति इति व्याकुलत्वे श्यनि । सन्तापे । धूपति इति शे । विच्छयति । विच्छाययति इति शे गतौ । चीवयति । पोथयति । हिसाया पुथ्यति इति श्यनि । पुन्थति इति शपि सक्लेशे । लोकयति । अलुलोकत् । लोचयति । अलुलोचत्—ऋदित्त्वान्नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेध । लोचते लोकते इति दर्शने शपि । नादयति । नदति इति शपि शब्दे । कोपयति । कुप्यति इति कोपे श्यनि । तर्कयति । 'ऊहेऽप्ययमभिधीयते' इति मैत्रेय । वर्तयति । वर्धयति । उदित्वाद्वर्तति वर्धति इति च । वर्तते वर्धते इति वर्तनवृद्ध्यो शपि । वृत्यते इति वरणे श्यनि ॥ २१६–२४७ ॥

१९६ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि रुसि शीक नट पुटि जुचि रघि अहि रहि महि—इत्येते पञ्चदश स्वामिकाश्यपानुसारेण लिख्यन्ते । रोटयति । स्तेये शपि रुण्टति । प्रतिघाते द्युतादौ रोटते । लञ्जयति । लञ्जति । लजति, लञ्जति इति भर्जने शपि । लाजति लाञ्जति भर्त्सने शपि । लज्जते इति व्रीडे तुदादौ । प्रकाशे लञ्जयति इति कथादौ । अञ्जयति । अञ्जति । अनक्ति इति श्नमि व्यक्त्यादौ । दसयति । दसति । भृशयति । भृशति । भर्शति भृश्यति इति शप्श्यनोरध.पतने । रुशयति । रुशति । रुसयति । रुसति । शीकयति । शीकति । शीकते इति सेचने शपि । नाटयति । अयमवस्यन्दने गत । नटति इति नृत्तौ घटादि । पुण्टयति । पुण्टति । परिवर्तने शपि पोटते । जुञ्चयति । जुञ्चति । रङ्घयति । रङ्घति । गतौ शपि च रङ्घति । अहयति । अहति । अहते इति गतौ शपि । रहयति । रहति । रहयति इति त्यागे कथादौ भविष्यति । मित्प्रकरणे च गत । रहति इति गतित्यागयो शपि । महयति । महति । महति इति कथादौ पूजायाम् । महति इति शपि । महते इति वृद्धौ । महीयते इति कण्ड्वादौ ॥ 'भजिपिस्लिलडिवृहितुडिनडीत्यन्ये पठन्ति' इति स्वामी । तत्राद्यौ वृहिश्च मैत्रेयानुरोधेनास्माभिर्दण्डके पठिता. । लण्डयति । लण्डति । लाडयति इत्युपसेवाया गतम् । विलासे लडति इति शपि । तोडयति ।

तोडति तुण्डते इति शपि तोडने । तुडति इति शे । नाडयति । नडति इति गतौ शपि ॥ २४८–२६२ ॥

१९७ पूरी आप्यायने । पूरयति । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिडर्थादस्यापि णिज्विकल्पित । तेन पूरति । पूर्यते इति श्यनि ॥ २६३ ॥

१९८ रुज हिंसायाम् । रोजयति । रुजति इति शे भङ्गे ॥ २६४ ॥

१९९ ष्वद आस्वादने । स्वाद इत्येके । 'संवरणे' इति क्षीरस्वामिधनपालशाकटायना । स्वादयति । असिष्वदत्—'स स्विदि' इति सत्वं ण्यन्तात्सनि । स्वादते स्वदते इति शपि ॥ २६५ ॥

इति आस्वदीया ।

२०० आ धृषाद्वा । 'धृष प्रहसने' इति वक्ष्यमाणसहिता विभाषितणिचो वेदितव्या । आकुस्मादितिवदभिविधावाङ् ॥

२०१ युज पृच सयमने[1] । योजयति । पर्चयति । अन्यत्र योजति । पर्चति । योक्ता । अयौक्षीत्–'त्यजि यजि युजिरुजि' इत्यनिट्कारिकापाठादनिट्क । पर्चिता । अपर्चीत् । युनक्ति, युङ्क्ते योगार्थे श्नमि । श्यनि युज्यते इति समाधौ । पृणक्ति सम्पर्के श्नमि । पृङ्क्ते इति लुकि ॥ २६६–२६७ ॥

२०२ अर्च पूजायाम् । अर्चयति । अर्चति इति भौवादिकेन स्वरितेतार्ऽचिनैव सिद्धे णिज्विकल्पनं कर्तृगामिफले अर्चति इति यथा स्यादिति । शाकटायनस्तु 'अयमात्मनेपदी' इति, तन्मते णिज्विकल्पस्य फलमकर्त्रभिप्रायेऽपि तङ्सिद्धिरिति बोद्धव्यम् ॥ २६८ ॥

२०३ षह मर्षणे । साहयति । सहति । सहते इति शप्यनुदात्तेत् । अस्येह पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इति दिवादावेवावोचाम ॥ २६९ ॥

२०४ ईर क्षेपे । ईरयति । ईरति । लुकि ईर्ते गतिकम्पनयो. ॥ २७० ॥

२०५ ली द्रवीकरणे । लाययति । लयति । लेता । 'श्विडीडिवर्णष्वथशीङ्श्रिञावपि' इत्येते एवेवर्णान्तेषु सेट इति नियमान्नेट् । 'विभाषा लीयते' इत्यात्वविकल्पमस्यापीच्छन् मैत्रेयो 'लीलोर्नुग्लुकौ' इत्यात्वपक्षे लुको विकल्पनाल्लुक पुकं चोदाजहार । अनात्वे तु नुकम्, तदभावे वृद्धयायौ च, तदयुक्तम्, 'आत्वे लीनातिलीयत्योर्यका निर्देश' इति भाष्ये उक्तत्वादस्यात्वाभावात् । पुरुषकारेऽप्युक्तम्—'देवेनास्यात्वे लुगादि प्रदर्शनं मैत्रेयविश्रम्भादुक्तम्, अयुक्तं चेदं भाष्यविरोधित्वाद्' इति[2] । श्लेषणे श्यनि लीयते । लिनाति इति श्नि ॥ २७१ ॥

२०६. वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति । वर्जिता । ईदित्त्वं निष्ठायामनिडर्थम्—वृक्त इति । वृङ्क्ते वृणक्ति इति लुक्श्नमा. ॥ २७२ ॥

---

१ 'युज पृची सम्पर्चने' इति तरङ्गिणीपठ । २ दै० पृ० २५ ।

२०७ वृञ् आवरणे । वारयति । वरति, वरते । वरिता, वरीता—इटो दीर्घविकल्प । आत्मनेपदेषु लिङ्सिचो. सनि च 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' 'इट् सनि वा' इतीड्विकल्प. । लिङि परस्मैपदपरे सिचि च 'न लिङि', 'सिचि च परस्मैपदेषु' इतीटो दीर्घाभावश्च वृञ्वन्नेय । ञित्त्वादुभयपदित्वम् । वृणोति, वृणुते इति श्नौ । वृणीते इति सम्भक्तौ श्नि ॥ २७३ ॥

२०८ जॄ वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता, जरीता–'वृतो वा' इत्यादि । जीर्यते जृणातिवत् । 'ज्रि' इति नन्दी । ज्राययति । ज्रयति । क्र्यादिकोऽप्येवमिति स. । ज्रिणाति ॥ २७४ ॥

२०९ रिच वियोजनसम्पर्चनयो । रेचयति । रेचति । रेक्ता—अनिट्कारिकापाठादनिट्त्वम् । विरेचने रिङ्क्ते रिणक्ति इति श्नमि ॥ २७५ ॥

२१० शिष असर्वोपयोगे । शेषयति । शेषति । शेष्टा—शिषि पिषिम्' इत्यनिट्कारिकासु पाठादनिट्त्वम् । अत एव लुङि अशिक्षदिति क्सो भवति । लुङ्यङोऽभावादशेषीदिति देवेन यदुक्त तदस्यानिट्त्वादयुक्तमिति पुरुषकारे एव दूषितम्[1] । शिनष्टि इति विशेषणे श्नमि । विपूर्वोऽतिशये । विशेषयति । विशेषति ॥ २७६ ॥

२११ तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता— 'तपिं तिपिम्' इति वचनादनिट्त्वम् । तपति इति शपि सन्तापे । तप्यते, तपति इत्यैश्वर्ये वा, दिवादित्वात् ॥२७७॥

२१२ तृप तृप्तौ । 'सदीपने' इति क्षीरस्वामी । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता—अनिट्कारिकाया तृप्यति इति श्यना निर्देशान्नास्यानिट्त्वम् । तृपति, तृम्पति इति शे । तृप्यति इति श्यनि । अस्य स्वादौ पाठो वृत्तिकारादीनामनभिमत इत्यवोचाम ॥ २७८ ॥

२१३ छृदी सन्दीपने । छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति—'सेऽसिचि' इतीड्विकल्प कृतादिसाहचर्याद्रौधादिकस्य, अत एवायं निष्ठायामनिडर्थमीदित्पठ्यते । छृण्ण । छृण्णवान् इति । छृन्ते छृणत्ति इति दीप्तिदेवनयो श्नमि । धनपालशाकटायनौ तु छृदेत्यनिदित पेठतु. । तत्र निष्ठाया छृदितमिति फले भेद. । क्षीरस्वामिनस्तु पान्तोऽयम् । यदाह—'चृप छृप तृप दृप संदीपने । संदीपनक्रियाया चृपादयश्चत्वारो वर्तन्ते' इति । चर्पयति । छर्पयति । तर्पयति । दर्पयति ॥ २७९ ॥

२१४ दृभी भये[2] । दर्भयति । दर्भति । दर्भिता । दब्ध'—ईदित्त्वादनिट्त्वम् ॥ २८० ॥

२१५. दृभ सन्दर्भे । अस्यानिदित्त्वान्निष्ठायामपि सेट्त्वं विशेष. । 'अमुं [3]बहवो न पठन्ति' इति पुरुषकारे । अस्माभिस्तु देवमैत्रेयानुसारेण पठित । तुदादेरीदितो ग्रन्थने दृभति इति ॥ २८१ ॥

---

१. दै० पृ० १०५ । २ 'ग्रन्थे' इति ख पुस्तके । ३ क्षीरस्वामिप्रभृतय ।

२१६ श्रथ मोक्षणे । 'हिंसायामित्यपरे[1]' इति पुरुषकारे । श्राथयति । श्रथति । श्राथयति इति प्रयत्नेऽपि गत । श्रथयति इति कथादौ दौर्बल्ये ।। २८२ ।।

२१७ मी गतौ[2] । माययति । मयति । मेता—'श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि' इति नियमान्नेडागम । 'सनि मीमा' इत्यत्र चौरादिके साहचर्यात्तादृश एव गृह्यते इति मिमीषति इत्यत्राच इस्भावो न भवति । मीञ मिनाति मीनीते हिंसायाम् । मीयते डित । मिनोति मिनुते स्वादौ ह्रस्वान्तस्य ।। २८३ ।।

२१८ ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति । ग्रन्थति । अत्र देवमैत्रेयौ[3] क्रथ हिंसायामिति स्वरितेतं पठित्वा क्राथयति । क्रथति । क्रथते इत्याहतु. । शाकटायनस्तु परस्मैपदिनम् । जासिनीत्यत्र क्राथेति निपातनाद् वृद्धिरित्युक्तत्वाद् वृत्तिकारादीनामनभिमतश्चुरादौ पाठ इति घटादौ क्रथति इत्यत्रावोचाम ।। २८४ ।।

२१९ शीक मर्षणे[4] । शीकयति । शीकति । शीकिता । सेचने शपि शीकते ।।२८५।।

२२० चीक च[5] । चीकयति । चीकति । चीकिता ।। २८६ ।।

२२१ अर्द[6] हिंसायाम् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते । 'अय स्वरितेत्' इति देवमैत्रेयौ । आत्मनेपदीति शाकटायन । गतियाचनयो अर्दति इति शपि ।। २८७ ।।

२२२. हिसि हिसायाम्[7] । हिसयति । हिसति । इदित्त्वादेव णिज्विकल्प सिद्ध इति युजादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । हिनस्ति इति श्नमि ।। २८८ ।।

२२३ आङ षद पद्यर्थे । पद्यर्थो गति । आसादयति । आसीदति इति शपि सीदादेश । आसत्ता । आसात्सीत्—'शदि सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम्' इत्य निट्कारिकाया पाठादनिट्त्वम् । विसरणार्थकस्य ज्वलादिकस्य तौदादिकस्य च लृदित्त्वादङ्—आसदत् इति ।। २८९ ।।

२२४ शुन्ध शौचकर्मणि[8] । शुन्धयति । शुन्धति । शुन्धिता । शुन्धति इति शपि शुद्धावकर्मक ।। २९० ।।

२२५ छद अपवारणे[9] । स्वरितेदिति मैत्रेयदेवौ । परस्मैपदीति शाकटायन । छादयति । छदति । छदयतीत्यूर्जने घटादौ । छन्दयति इतीहैव संवरणे गत ।।२९१।।

२२६. जुष परितर्कणे[10] । 'परितर्कणमूहो हिंसा वा, परितर्पणे परितृप्तिक्रियायाम्' इति क्षीरस्वामी । जोषयति । जोषति । प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तुदादौ ।।

२२७. धूञ् कम्पने । धूनयति । धवति । धवते । 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्' इति नुक् । 'धूञ्प्रीणो' इति हरदत्तकौमारादीना पाठः । तन्मते प्रीणातिसाहचर्यात्

---

१. क्षीरस्वामिप्रभृतय । २ 'गतौ, मनने' इति क्षीरस्वामी । ३ क्षीरस्वामी चेति शेष । ४. 'आमर्षणे' इति क्षीरस्वामी । ५ क्षीरस्वामी नेद सूत्रं पठति । ६. 'अर्द हिसि' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च । ७ मैत्रेयक्षीरस्वामिमते नेदं पृथक् सूत्रम् । ८ 'शौचकरणे' इति क्षीरस्वामी । ९. सूत्रमिद क्षीरस्वामी न पठति । १०. 'परितर्पणे' इति मैत्रेय. ।

धूञोऽपि क्रैयादिकस्यैव नुका भाव्यम्। अत एवात्र मैत्रेयो धावयति इत्युदाजहार। एवञ्च स्वादौ दीर्घवादिनामपि धावयति इति भवति। धुनाति धुनीते इति क्र्यादौ। धुनोति धुनुते इति स्वादौ। धूनोति धूनुते इति च तत्रैव विधूनने। शे धुवति इति कुटादि.॥ २९३॥

२२८ प्रीञ् तर्पणे। अत्र केचन धातुवृत्तिकारा 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वचनम्' इति पठन्त' प्रीणयति इत्युदाहरन्ति। हरदत्तस्तु 'धूञ्प्रीञोरिति श्नानुकरणाद्दैवादिकस्य न' इत्याह[1]। 'दैवादिकग्रहणेनात्र चौरादिकोऽप्युपलक्षयितव्य' इति[2] पुरुषकारे। तन्मते प्राययति इत्येव भाव्यम्। मैत्रेयोऽप्यनेनैवाभिप्रायेण प्राययति इत्युदाजहार॥ २९४॥

२२९ श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे। श्रन्थयति। ग्रन्थयति। श्रन्थति। ग्रन्थति। 'णिश्रन्थिग्रन्थि' इति वचनात् ग्रन्थयते स्वयमेव इति भवति। श्रथ्नाति ग्रथ्नाति इति श्नि। श्रन्थते ग्रन्थत इति शैथिल्यकौटिल्ययो शपि॥ २९५-२९६॥

२३० आप्लृ लम्भने। आपयति, आपति। लृदित्त्वादङि आपत्। आप्ता। 'तपि तिपिम्' इति कारिकापाठादनिट्त्वम्। मैत्रेयेण आपते इत्यात्मनेपदमपि दर्शितम्। अन्ये तु नैतन्मृष्यन्ति॥ २९७॥

२३१ तनु श्रद्धोपकरणयो। उपसर्गाच्च दैर्घ्ये। तानयति। वितानयति। तनति। वितनति। तनुते इति विस्तारे। अत्र क्वचित् 'चन श्रद्धोपहिसनयो.' इति पठ्यते। चानयति। चनति। चनयति इति घटादौ॥ २९८॥

२३२ वद सन्देशवचने[3]। स्वरितेत्। शाकटायनस्य त्वात्मनेपदी। वादयति। वदति। वदते। व्यक्तवाचि शपि वदति॥ २९९॥

२३३ वच परिभाषणे[4]। वाचयति। वचति। वक्ता। अवाक्षीत्—अड्विधौ वक्तीति लुग्विकरणस्य निर्देशान्नास्य ग्रह.। 'पचि वचिम्' इति पाठादनिट्त्वम्। पारायणेऽयं नाधीयते॥ ३००॥

२३४ मान पूजायाम्। मानयति। मानति। मानिता। 'मान्बध' इत्यत्र "नह्येतेभ्य. प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्याम.' इति भाष्य भौवादिकस्य विचारणार्थस्यैव नित्यसन्नन्तत्वं प्रतिपादयतीत्यस्माल्लिडाद्युत्पत्ति.। स्तम्भे मानयते इत्याकुस्मीय। मन्यते मनुते इति दिवादौ तनादौ च॥ ३०१॥

२३५. भू प्राप्तौ आत्मनेपदी[5]। अय प्राप्तौ वा णिचमुत्पादयति आत्मनेपदी चेत्यर्थ.। अत्र केचिदात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैव, तेनान्यदा नेत्याहु.। मैत्रेयस्तु 'आकुस्मीयप्रकरणे भूप्राप्तौ वेति लघुनैव न्यासेन णिच्यात्मनेपदे वाग्रहणाण्णिचो

---

१. प० म० ७।३।३७। पा० सू०। २. दै० धृ० २६। ३. 'सन्देशने' इति क्षीरस्वामी, मैत्रेयश्च। ४. 'भाषणे' इति क्षीरस्वामी मैत्रेयश्च। ५. क पुस्तके, क्षीरतरङ्गिण्या च 'वा' इत्यधिकम्।

विकल्पे च सिद्धे पुनरिह पठित्वात्मनेपदीति वचनाण्णिजभावे आत्मनेपदम्' इत्याह। इदं पुरुषकारे दूषितम्। 'आकुस्मीयकाण्डे भू प्राप्तौ वेति पठ्यमाने अनन्तरप्रकृतस्यात्मनेपदीतिवचनस्य विकल्प स्यात्, न तु परमप्रकृतस्य णिच इति। ण्यभावे परस्मैपदमुदाहरन्तौ धनपालशाकटायनावप्यत्रैवानुकूलौ' इति चोक्तम्। तथा भूसूत्रे सुधाकरोऽपि—'भवत इति प्रस्तुत्य आत्मनेपदं मैत्रेयोक्तेन कारणेन सामर्थ्याण्णिच्सन्नियोगेनात्मनेपदित्वादसाधनम्। अत एव 'ते सुराष्ट्रमभवन्' इत्यादि प्रयुज्यते' इत्याह। अन्ये तु—पुराणव्याकरणेषु 'भुवो णिङ् इति सूत्रस्य णिङो ङकार प्रत्ययान्तादात्मनेपदार्थः, प्रकृतौ तु केवलादिति श्रीभट्टादिभिर्व्याख्यानात्तन्त्रान्तरवचनानुरोधेन सन्नियोगन्यायो बाध्यते' इत्याहु.। तथा च 'वर्षाभ्वश्च' इत्यत्र कैयटेन 'वर्षासु भवति वर्षा वा भवते' इत्यात्मनेपदं दर्शितम्। भावयते। भवते। भविता॥ ३०२॥

२३६ गर्ह निन्दने[1]। गर्हयति। गर्हति। गर्हते इति शपि॥ ३०३॥

२३७ मार्ग अन्वेषणे। मार्गयति। मार्गिता। मार्गमाण इति चानशि। मृगयते इति कथादौ॥ ३०४॥

२३८ कठि शोके। कण्ठयति। कण्ठति। कण्ठिता। कण्ठते इति शपि। कठति इति तु कृच्छ्रजीवने। कठि प्रायेणोत्पूर्व उत्कण्ठावचन॥ ३०५॥

२३९ मृजू शौचालंकरणयो। मार्जयति। मार्जति। मार्जिता, मार्ष्टा—ऊदित्वादिड्विकल्प। निष्ठायाम्—मृष्ट। वृद्ध्यादि मार्ष्टिवत्। मार्जयति इति शब्दे गत.॥ ३०६॥

२४०. मृष तितिक्षायाम्। पुरुषकारेण 'अयं स्वरितेत्' इत्युक्त्वा 'शाकटायनस्य त्वात्मनेपदी' इत्युक्तम्। मर्षयति। मर्षति। मर्षते। मृष्यति, मृष्यते इति दिवादौ सेचने। शपि मर्षति॥ ३०७॥

२४१ धृष प्रसहने[2]। आदित् शाकटायनस्य। धर्षयति। धर्षिता। धर्षित। शाकटायनस्य तु धृष्ट.। धृष्णोतीति श्नौ। एषु पशबन्धन इति केचित्पठन्ति, तदुक्तं मैत्रेयेण—'पश बन्धने इत्यत्र 'पशबन्धने' इति युजादौ इति॥ ३०८॥

इति आधृषीया।

२४२ कथ वाक्यप्रबन्धे। कथयति॥ ३०९॥

२४३. एतदादयोऽदन्ता[3]। तत्फलञ्च कथयति इत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्यथायोग वृद्धिगुणयोरभाव। तथा अचकथत् इत्यत्र 'सन्वल्लघुनि' इत्यस्य 'दीर्घो लघो.' इति दीर्घस्य चानग्लोप इति निषेधः। अन्यदपि प्रयोजनं तत्रवक्ष्यते।

२४४. वर ईप्सायाम्। वरयति। वारयति इति वृञ.॥ ३१०॥

१. 'निन्दायाम्' क पुस्तके। 'विनिन्दने' इति क्षीरस्वामी। २. 'अप्रसहने' इति क्षीरस्वामी। ३. 'अदन्ताः' इति क्षीरस्वामी इत' पूर्वमेव पठति।

२४५ गण संख्याने । गणयति । अजीगणत्, अजगणत्—'ई च गण' इति णौ चङि ईत्वात्वे। इह सङ्ख्यानं नाम सङ्ख्यानिमित्तं ज्ञानविशेषो भागशोऽवस्थापनं च। तत्राद्योरर्थं कर्तृस्थो भाव इति न कर्मकर्ताऽस्ति, तत्र इतरत्र कर्मस्थभावकत्वाद् गणयते गण स्वयमेव इति भवति, भागशोऽवस्थाप्यमानो गणस्तत्रानुकूलत्वात्स्वयमेव भागशोऽवतिष्ठते इत्यर्थ.। अवस्थान हि कर्मस्थो भाव । यक्चिणौ तु 'णिश्रन्थि-ग्रन्थि' इति न भवत । एवं च 'णेरणौ' इत्यत्र गणयति गण स्वयमेव इति वृत्तिस्थस्य, गणयते गण स्वयमेव इति भाष्यस्थस्य चोदाहरणस्य विरोधोऽपि न भवति । गणिका—ण्वुलि 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम्। गणिकाना समूहो गाणिक्यम्—'गणिकायाश्चेति वक्तव्यम्' इति यञ् ॥ ३११ ॥

२४६ शठ श्वठ सम्यगवभाषणे[1] । आभाषणे इति केचित् । शठयति। श्वठयति। शाठयति, श्वाठयति इति गत्यादौ गतम् । शाठयते इति श्लाघायामा-कुस्मीय.। शठति इति कैतवादौ शपि ॥ ३१२–३१३ ॥

२४७ पट वट ग्रन्थे। 'वट वेष्टने' इति क्षीरस्वामी। पटयति। पाटयति इति भाषार्थे गत । पटति इति गतौ शपि। वटयति। वेष्टने शपि वटति, तस्य कारिते वाटयति। वटयति इति परिभाषणे घटादि । ओष्ठ्यादिं बहव' पठन्तीति तत्रैवोक्तम् ॥ ३१४–३१५ ॥

२४८ रह त्यागे[2]। रहयति। अररहत्। रहति इति शपि। गतौ तु रंहति ॥ ३१६ ॥

२४९ स्तनगदी देवशब्दे। 'द्विवचननिर्देशो वैचित्र्यार्थे' इति मैत्रेय । 'अज्-दन्त्यपरा' इति षोपदेशलक्षणं स्मिङ्स्विदाद्येकाच्साहचर्यादनेकाक्षु न प्रवर्तते। स्तनयति। अतस्तनत्। तिस्तनयिषति इत्यत्राषोपदेशत्वात् षत्व न भवति। अभि-निस्तनो मेघस्येत्यत्र अभिनिष्टानवन्नाय शब्दविशेषस्य संज्ञेति 'अभिनिसस्तन' इति षत्वं न भवति। गदयति। स्तनति, गदति इति शपि। स्तनयित्नु—'स्तनिहृषि-पुषिगदिमदिभ्योर्णेरित्नुच्' इति इत्नुच्, 'अयामन्त' इत्ययादेश ॥ ३१७–३१८ ॥

२५० पत गतौ वा। 'वाशब्दं केचिन्न पठन्ति' इति पुरुषकारे। अयं विक-ल्पेन णिचमुत्पादयति। पतयति। पतति इति। तत्र भूवादिपाठादेव पतति इति सिद्धे णिज्विकल्पस्य प्रयोजनमस्यानेकाच्त्वात् पताञ्चकारेत्याम्सिद्धि'। तथा अपतीत् इत्यस्य लृदित्त्वाभावेनाङभावात्सिद्धिरिति पुरुषकारादौ। अन्ये वाशब्दमेवं व्याचक्षन्ते—न्यायतस्त्वनन्तरत्वाददन्तत्वस्यैव विकल्पनं युक्तम्, न तु परमप्रकृ-तस्य णिच.। तेन पतयति पातयति इत्युदाहर्तव्यम्। उक्तञ्च स्वेनैव पुरुषकार-

---

१. 'असम्यगाभाषणे' इति क्षीरस्वामी।

२. 'रहि गतौ' इति क्षीरस्वामिसम्मतमेकमधिक सूत्रम्।

कृता 'भू प्राप्तौ वात्मनेपदी' इत्यत्र, 'आकुस्मादात्मनेपदीतिप्रकरणे भू प्राप्तौ वेति वक्तव्ये आत्मनेपदीतिवचनं केवलाण्णिजन्तादस्यात्मनेपदं यथा स्यात्' इति मैत्रेय-ग्रन्थदूषणावसरे "यदि खल्वाकुस्मीयकाण्डे भू प्राप्तौ वेत्युच्यमाने तदा 'अनन्तरस्य विधि' इति न्यायेन अनन्तरस्यात्मनेपदित्वस्यैव विकल्प प्रतीयेत न पुनर्महा-प्रकृतस्य चुरादिणिच" इति। अत्र स्वामी—सहितया धातुपाठाद्वाशब्दमुत्तर-धातुशेषं वष्टि, तत् 'निपातस्य वाशब्दस्य चशब्दादिवत् पूर्वप्रयोगो न' इति हेलाराजीयादौ समर्थनादयुक्तम्। पतयालु –'स्पृहिगृहिपति' इत्यादिनाऽऽलुच्॥३१९॥

२५१ पष अनुपसर्गात्[1] । गतावित्यत्रापि सम्बध्यते। पषयति। सोपसर्ग-त्वात् आपाषयति इति। अत्र केचित् तालव्यान्त पठन्तो वाग्रहण चानुवर्त्यादन्तत्वं विकल्पयन्ति स्वाम्यनुसारिण। अत्रादन्तत्वविकल्पनमनन्तरत्वाद्युक्तम्। तालव्या-न्तत्वं तु पुरुषकारोऽपि न सहते, यदाह—'पाषाणादिस्तु पष अनुपसर्गादित्यस्य भविष्यति' इति॥ ३२०॥

२५२ स्वर आक्षेपे। स्वरयति। स्वरति इति शब्दोपतापयोश्शपि॥ ३२१॥

२५३ रच प्रतियत्ने। रचयति॥ ३२२॥

२५४ कल गतौ सङ्ख्याने च। कलयति। कालयति इति क्षेपे गतम्। कलति इति शपि॥ ३२३॥

२५५ चह परिकल्कने[2]। परिकल्कनं दम्भ। चहयति। मित्प्रकरणे इह च पाठस्य तत्रैव प्रयोजनमुक्तम्। चहति इति शपि॥ ३२४॥

२५६ मह पूजायाम्। महयति। महति इति शपि महि वृद्धावित्यस्य। मंहते इति क्षीरस्वामी, तन्मतेन महि भाषितार्थोऽत्रैव दण्डके गत॥ ३२५॥

२५७ सार कृप श्रथ दौर्बल्ये। सारयति। कृपयति। कल्पयति इति कृपेस्ता-दर्थ्ये इत्यस्य गतम्। कल्पते इति कृपे शपि। श्रथयति। श्राथयति इति प्रयत्ने गत। मोक्षणे श्राथयति, श्रथति इत्याधृषीय॥ ३२६–३२८॥

२५८ स्पृह ईप्सायाम्। पुष्पेभ्य स्पृहयति—'स्पृहेरीप्सित.' इति ईप्सितस्य संप्रदानत्वम्। स्पृहयालु —'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आलुच्॥ ३२९॥

२५९ भाम क्रोधे। भामयति। भामते इति शपि॥ ३३०॥

२६०. सूच पैशुन्ये। सूचयति। अजन्तलक्षणस्यैकाज्विषयत्वादषोपदेशत्वात् सोसूच्यते इत्यादौ न षत्वम्। 'सूचिसूत्रि' इत्यादिना यङ्॥ ३३१॥

२६१ खेट भक्षणे। 'तृतीयान्त'' इति दुर्गः। खेटयति। आखेटना। 'खोट' इत्येके। खोटयति इति मैत्रेय। खेटति इत्युत्त्रासे शपि॥ ३३२॥

२६२. क्षोट क्षेपे। क्षोटयति॥ ३३३॥

२६३ गोम उपलेपने। गोमयति॥ ३३४॥

---

१ 'अनुपसर्गे' इति मैत्रेय। २. 'कल्कने' इति क्षीरस्वामी।

२६४ कुमार क्रीडायाम् । कुमारयति ।। ३३५ ।।

२६५ शील उपधारणे । उपधारणमभ्यास' । शीलयति । शीलित.—'मति-बुद्धि' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्त' । समाधौ शीलति इति शपि ।। ३३६ ।।

२६६ साम सान्त्वप्रयोगे[1] । सामयति । 'साम सान्त्वने' इति पठितस्येह पाठ. अग्लोपित्वात् अससामत् इति सिद्धये ।। ३३७ ।।

२६७ वेल कालोपदेशे[2] । वेलयति । वेला । 'काल इत्यपि धातु ' इति मैत्रेय । कालयति । वेलयति इति शपि चलने ।। ३३८ ।।

२६८ पल्पूल[3] लवनपवनयो । पल्पूलयति । 'पल्पूलनं शोधनद्रव्यम्' इति 'नास्य पल्पूलनेन वास. पल्पूलयेयु ' इत्यत्र भाष्यम्[4] ।। ३३९ ।।

२६९ वात सुखसेवनयो । 'गतिसुखसेवनेषु' इत्येके[5] । वातयति ।। ३४० ।।

२७० गवेष मार्गणे । गवेषयति ।। ३४१ ।।

२७१ वास उपसेवायाम् । वासयति । वासना-युच् । वसेरपिस्नेहनादौ वासयतीति गतम् । वसति इति वस निवासे इत्यस्य शपि । 'अयं कथादावपि' इति दैवपुरुष-कारयो । वस्ते इत्याच्छादने शब्लुकि । वस्यति इति स्तम्भने श्यनि ।। ३४२ ।।

२७२ निवास आच्छादने । निवासयति । अत्र केचित्–'पितेव पुत्रं दसये वचोभि ' इत्यत्र चुरे 'पितेव पुत्रं दसये निरवासयामि स्तुतिभि.' इति व्याख्यानात् 'दस निरवसाने' इति पठन्ति । भट्टभास्करेण त्वाकुस्मीयेषु दस दसि दंसनदर्शन-योरिति पठित्वा धातूनामनेकार्थत्वेन 'वचोभि स्तुतिभि संगृह्णामि, यथा पिता दुश्शील पुत्र स्तुतिपदै ' इति व्याख्यातम् । तस्मात् चुरेऽपि आकुस्मीय एव निरव-सानार्थं कथित ' इति वक्तु शक्यत्वान्नैतावता कथादौ धात्वन्तरत्वं शक्यते कल्पयितुम् ।। ३४३ ।।

२७३ भाज पृथक्कर्मणि । विभाजयति ।। ३४४ ।।

२७४ समाज प्रीतिदर्शनयो[6] । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ।।३४५।।

२७५ ऊन परिहाणे । ऊनयति । मा भवानुनिनत् । माषेणोन. माषोन.—'पूर्व-सदृशसमोनार्थ' इति तृतीयासमास. ।। ३४६ ।।

२७६ ध्वन शब्दे । ध्वनयति । ध्वनति इति शपि ।। ३४७ ।।

२७७ कूट परितापे[7] । परिदाहे इत्यन्ये[8] । कूटयति । कुटयतीत्यवसादे आकु-स्मीय । अर्थभेदा: पाठभेदाश्च तत्रैव दर्शिता. ।। ३४८ ।।

---

१. 'सान्त्वने' इति क्षीरस्वामी । २ 'कालोपयोगे' इति क पुस्तके । ३ 'पल्यूल' इति क पुस्तके । ४ तैत्तिरीयसहिताभाष्यमित्यर्थ । ५ क्षीरस्वामि-प्रभृतय । ६ 'प्रीतिदर्शने' इति क्षीरस्वामी । ७ 'परिहासे' ख पुस्तके । 'दाहे' इति क्षीरस्वामी । ८. मैत्रेयादय ।

२७८ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे। 'चकारेण कुट इत्यपेक्षते' इति मैत्रेय। कूटयति। सङ्केतयति। ग्रामयति। कुणयति। कुणति इति शब्दोपकरणयोश्शे। गुणयति। अपरे[1] तु पठन्ति—केत श्रावणे निमन्त्रणे च। केतयति। निकेतयति। कुण गुण चामन्त्रणे। चकारात्केत चेति, कूण संकोचने इति चात्र पठन्ति ॥३५२॥

२७९ स्तेन चौर्ये। अनेकाच्त्वादषोपदेशत्वम्। स्तेनयति। अतिस्तेनत्। स्तेन। स्तेयम्—'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' इति भावकर्मणोर्यन्नलोपौ। स्तैन्यम्—'स्तेनात्' इति योगविभागात् ष्यञ् ॥ ३५३ ॥

२८० आ गर्वादात्मनेपदिन। इत. परे गर्व माने इति वक्ष्यमाणपर्यन्ता आत्मनेपदिन.।

२८१ पद गतौ। पदयते। अपपदत। पद्यत इति श्यनि ॥ ३५४ ॥

२८२ गृह ग्रहणे। गृहयते। गृहयालु —'स्पृहिगृहि' इत्यादिना आलुच्। गर्हते इति गृहेर्गर्हेश्च शपि। तत्रान्त्य कुत्सार्थ। गृह्णाति, गृह्णीते इत्युपादानार्थस्य प्रसारिण क्र्यादे.। गर्हयति, गर्हति इति गर्हराधृषीयस्य निन्दार्थस्य ॥ ३५५ ॥

२८३ मृग अन्वेषणे। मृगयते। 'मृग्यति इति कण्ड्वादिपाठाद्' इति मैत्रेय.। मार्गयति, मार्गति इति मार्गेराधृषीयस्य ॥ ३५६ ॥

२८४ कुह विस्मापने। कुहयते। कुहना। कुहू। बाहुलकादूकारप्रत्यये कुहूशब्दमाह मैत्रेय.। ॥ ३५७ ॥

२८५. शूर वीर विक्रान्तौ। शूरयते। वीरयते। शूर्यते इति हिंसास्तम्भनयो. श्यनि ॥ ३५८–३५९ ॥

२८६ स्थूल परिबृंहणे। स्थूलयते। अतुस्थूलत। स्थूल.। स्थविष्ठ.। स्थवीयान्—'स्थूलदूर' इत्यादिना यणादि लुप्यते, पूर्वस्य च गुण। पृथ्वादिष्वपाठादिमनिजस्य नास्तीति नोदाहृतम्। स्थावयति—'णाविष्ठवत्' इति यणादिलोपो गुणश्च ॥ ३६० ॥

२८७ अर्थ उपयाच्ञायाम्। अर्थयते। आर्तिथत। अर्तिथयिषते। 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया.' इत्यादि कृदन्तात्तत्करोतीति णिचि नेयम् ॥ ३६१ ॥

२८८. सत्र सन्तानक्रियायाम्। सत्रयते ॥ ३६२ ॥

२८९ गर्व माने। गर्वयते। गर्वति इति शपि ॥ ३६३ ॥

इति आगर्वीया।

२९०. सूत्र वेष्टने। अन्ये[2] तु 'विमोचने' इति पठन्त. 'विमोचनं मोचनाभाव.' इति। ग्रन्थनमित्यपरे। सूत्रयति। सोसूत्र्यते—'सूचिसूत्रि' इति यङ् ॥ ३६४ ॥

२९१. मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति। मोमूत्र्यते—पूर्ववद्यङ् ॥ ३६५ ॥

---

१. मैत्रेयक्षीरस्वामिप्रभृतयः। २. क्षीरस्वामिप्रभृतयः।

२९२. रूक्ष पारुष्ये । रूक्षयति । रुक्षति इति शपि ।। ३६६ ।।

२९३ पार तीर कर्मसमाप्तौ । पारयति । तीरयति ।। ३६७–३६८ ।।

२९४ पुट संसर्गे[1] । पुटयति । पोटयति इति भाषार्थो दण्डके गत । पुटति इति संश्लेषे तुदादि ।। ३६९ ।।

२९५ कत्र[2] शैथिल्ये । कत्रयति । कत्रि –इप्रत्यय । कात्रेयकम्—'कत्र्यादिभ्यो ढकञ्' इति शैषिको ढकञ्। कुत्सितास्त्रय. इति वा कत्त्रिशब्दव्युत्पत्ति । 'कद्भावे त्रावुपसङ्ख्यानम्' इति कुशब्दस्य कद्भाव । अत्र दुर्ग — कर्त इत्यपि पठति । कर्त्तयति ।। ३७० ।।

२९६ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्, तस्मिंश्चेष्ठनीव कार्यं भवति । इदं च 'तत्करोति तदाचष्टे' 'तेनातिक्रामति' इत्यादीना वक्ष्यमाणत्वात् तद्विषयम् । पटुमाचष्टे पटयति । लघुमाचष्टे लघयति । अपीपटत्, अलीलघत् । अत्र परत्वाद् वृद्धौ 'णाविष्ठवत्' इति टिलोप इत्यग्लोप्यङ्गं नेति 'सन्वत्' इतीत्वम् 'दीर्घो लघो ' इति दीर्घश्च भवति । अत्र केचित् 'नाग्लोपि' इत्यत्रागिति प्रत्याहारग्रहणसार्थ्याद् वृद्धे. प्रागेव टिलोप इत्यग्लोप्यङ्गमितीत्वदीर्घत्वे नेच्छन्ति—अपपटत्, अललघत् इति, तदसत्, 'हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्' इति वार्त्तिकविरोधात्। यदि हि वृद्धे प्राक् टिलोप. स्याद् अग्लोप्येवाङ्गमिति किमदन्तत्वनिपातनक्लेशेन । प्रत्याहारग्रहणस्य तु प्रयोजनम् स्वामिनमाख्यत् असस्वामत्, गोमिनमाख्यत् अजुगोमत्, वीरुधमाख्यत् अविवीरत्, प्रावृषमाख्यत् अपप्रावत्, यादृशमाख्यत् अययादत् इति स्यात्। येषामेषूदाहरणेषु 'अनभिधानाण्णिज् न' इति मतम्, तेषामपि स्रग्विणमाख्यद् इत्यादौ 'विन्मतोर्लुक्' इतीष्ठवद्भावेन विनो लुकि ह्रस्वाद्यभाव प्रयोजनमेव असस्रजदिति। अत्र बहुलग्रहणात् स्रजयति इत्यत्र वृद्धिर्न भवति। तथा कुमारीमाचष्टे कुमारयति इत्यत्राप्रातिपदिकत्वेऽपि णिजिति केचित् । अन्ये तु—'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावादेव स्रजयति इत्यत्र वृद्धिर्न भविष्यति । तथा 'यथाकथञ्चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थापनात् 'कुमारयति इत्यादौ णिजपि सिद्ध ' इति बहुलग्रहणं विकल्पमात्रफलमाहु ।

२९७ तत्करोति, तदाचष्टे । तदिति द्वितीयान्तोपलक्षणम्। 'तत्करोत्याचष्टे' इत्यत्र धात्वर्थमात्र णिजर्थो न कर्तापि । तथा चैवोदाहृतम् ।

२९८ तेनातिक्रामति । अत्रापि तेनेति तृतीयान्तोपलक्षणम् । अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ।

---

१. सूत्रस्यास्य स्थाने क्षीरस्वामी 'श्लेष्क दर्शने' इति सूत्र पठति ।

२. 'कर्तृ' क्षीरस्वामी ।

२९९ धातुरूपञ्च। णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते। अनेन 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्येतत्सूच्यते। कंसवधमाचष्टे कस घातयति इत्युदाहरणम्।

३०० कर्तृकरणाद्धात्वर्थे[1]। अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम्। कर्तुं करणाद्धात्वर्थे णिजिति सूत्रार्थ। करिभिरवबध्नाति अवकरयति। असिना हन्ति असयति। परशुना छिनत्ति परशयति। दात्रेण लुनाति दात्रयति। अत्र कर्त्ता करणस्य विशेषण करणशब्दवाच्यत्वेन लोकप्रसिद्धाना चक्षुरादीन्द्रियाणा परिग्रहो मा भूद् इति।

३०१ बष्क दर्शने[2]। बष्कयति॥ ३७१॥

३०२ चित्र चित्रकरणे[3]। चित्रयति। 'चित्रकरणमालेख्यकरणम्' इति मैत्रेय। 'चित्र आलेख्यकरणे' इत्येव दुर्ग॥ ३७२॥

३०३ कदाचिद्दर्शने। चित्र इत्यय कदाचिद्दर्शने अद्भुतदर्शने णिचमुत्पादयति। चित्रयति। चित्रीयते इति चित्रप्रातिपदिकादाश्चर्यवृत्ते 'नमोवरिवश्चित्रङ. क्यच्' इति क्यचि। तत्र हि चित्रङ् आश्चर्ये इत्युच्यते, प्रातिपदिकस्य ङित्त्वम् 'अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकम्' इति न्यायात् प्रत्ययान्तात्तङर्थम्॥

३०४ अस समाघाते। असयति। अस॥ ३७३॥

३०५ वट विभाजने। वटयति॥ ३७४॥

३०६ लज[4]प्रकाशे[4]। लजयति। अत्र मैत्रेय —'वटे पुन पाठोऽर्थभेदात्'। वटि लजि इत्येके[5]। वण्टयति। लञ्जयति। 'अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धि.' इत्यपरे। वण्टापयति। लञ्जापयति। तथा च शाकटायनसूत्रम्–'कथादिपातिस्फायो णौ पुग्लुग्वत्वम्' इति[6]। अस्यार्थ –कथादीना पातेश्च णौ पुग् लुग् इत्येतावागमौ स्फायोऽन्त्यस्य वत्वं क्रमेणेति। एवञ्च शाकटायनमतेन कथादीनामागमे पुकि वृद्धौ कथापयति इत्युदाहार्यम्॥ ३७५॥

३०७ मिश्र सम्पर्के[7]। मिश्रयति। गुडमिश्र.—'पूर्वसदृश' इत्यादिना तृतीयान्तस्य मिश्रशब्देन तत्पुरुष॥ ३७६॥

३०८ सग्राम युद्धे। अयमनुदात्तेत्। तथा च 'भृशादिभ्य.' इत्यत्र कैयटे—'संग्रामयतिरनुदात्तेद्बोद्धव्य.' इति। पदमञ्जर्यां च 'अनुदात्तेदयं संग्रामयतिरिष्यते' इति। तथा च तत्र भाष्यमपि—असग्रामयत शूर इति। संग्रामशब्दात्तत्करोतीति

१ 'कर्तृकरणार्थे' इति क्षीरस्वामी। २ सूत्रमिद मैत्रेय क्षीरस्वामी च न पठत। ३ 'चैत्रस्य करणे' इति क्षीरस्वामी। ४–४ 'जल०' इति ख पुस्तके। 'लज प्राणने' इति मैत्रेय। ५ मैत्रेयक्षीरस्वामिप्रभृतय। ६ 'कथादिपातिस्फायोऽग्लग्वम्' (४।१।१९७) इति शाकटायनसूत्रम्। ७. 'सम्पर्चने' इति क्षीरस्वामी।

णिचापि सिद्धाविह संग्रामस्य पाठ. सोपसर्गात्सङ्घातात्प्रत्यार्थं, तेन असङ्ग्रामयत इत्युपसर्गात्पूर्वमड् भवति। तथा सङ्ग्रामयित्वा इत्यत्राधीत्येत्यादिवल्ल्यब्न भवति। सिसंग्रामयिषते इत्यत्र समो द्वित्वं भवति। नन्वयमनुदात्तेत्त्वार्थमवश्यं पठनीय इति कथं सङ्घातादुत्पत्त्यर्थं ? एवमपि 'ग्राम युद्धे' इत्येतावति पठ्यमानेऽप्यर्थ-स्वाभाव्यादिडिकोरधिवत्सपूर्वत्वे लब्धे सङ्घातपाठस्योपसर्गादुत्पत्त्यर्थं एव। अत एव सङ्घातादुत्पत्तिवचनादन्यत्र धातूपसर्गसमुदायात्प्रत्यये विधित्सिते उपसर्गाः पृथक् क्रियन्ते इति ज्ञाप्यते। तेन परिवृढय्येत्यत्र ल्यबादि भवति[1] ॥ ३७७ ॥

३०९. स्तोम श्लाघायाम्। स्तोमयति। स्तोम। अग्निष्टोम.—'अग्नेः स्तुत-स्तोम' इति षत्वम् ॥ ३७८ ॥

३१० छिद्र कर्णभेदने[2]। करणभेदने इति गुप्त। मैत्रेयस्तु छिद्रयति कर्ण-यति इति कर्णमपि पृथग्धातुमुक्त्वा 'कर्णेन भाषयति कर्णयति इति व्याचक्षते' इत्याह ॥ ३७९ ॥

३११. अन्ध दृष्ट्युपघाते। उपसंहारे इत्येके[3]। अन्धयति ॥ ३८० ॥

३१२. दण्ड दण्डनिपातने। दण्डयति। अयं द्विकर्मक इत्युक्तं नाथतौ। तत्र कर्मणि लादयो नाथत्यादौ प्रपञ्चिता., तद्वदिहापि नेया. ॥ ३८१ ॥

३१३. अङ्क पदे लक्षणे च[4]। अङ्कयति अङ्कते इति शपि। तत्रैव कुटिलाया गतौ अकति इति ॥ ३८२ ॥

३१४ अङ्ग च। अङ्गयति। अङ्गति इति गतौ शपि ॥ ३८३ ॥

३१५ सुख दु ख तत्क्रियायाम्। तच्छब्देन सुखदु खे प्रातिपदिकार्थौ निर्दिश्येते। "'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ.' इति सिद्धे इहानयो पाठस्सोपसर्गात्प्रत्ययार्थ." इति मैत्रेय। सुखयति। दु खयति। 'सुखादिभ्य. कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङि 'अकृत्सा-र्वधातुकयो' इति दीर्घे सुखायते, दु खायते। सुखादिभ्यो वेदनाया क्यङ् भवति, तानि च सुखादीनि सनिधानाद्वेदनाया कर्त्तुस्सम्बन्धीनि चेदिति सूत्रार्थ.। 'कर्तृ' इत्यविभक्तिको निर्देश., तेन सुख वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य इत्यत्र क्यङ् न भवति। सुख्यति, दु ख्यति इति कण्ड्वादियगन्तस्य ॥ ३८४–१८५ ॥

३१६ रस आस्वादनस्नेहनयो.। रसयति। रसति इति शपि ॥ ३८६ ॥

३१७ व्यय वित्तसमुत्सर्गे[5]। व्यययति। व्ययते इति गतौ शपि ॥ ३८७ ॥

---

१ इतोऽग्रे क पुस्तके 'अस्यानुदात्तेत्वमपाणिनीयमिति पाठस्य तदर्थतया न ज्ञापकत्वभङ्ग' इत्यधिक पाठो दृश्यते। २ '०भेदे' इति क्षीरस्वामी। ३ क्षीरस्वामि-प्रभृतय। ४ 'अकि लक्षणे' इति क्षीरस्वामिसम्मत सूत्रम्। ५ 'व्यय गतौ, वित्त समुत्सर्गे' इति क्षीरस्वामी।

३१८ रूप रूपक्रियायाम् । 'रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया' इति स्वामी । रूपयति । रूपं निरूपयतीत्यनेकार्थत्वाद्विचारणे ॥ ३८८ ॥

३१९ छेद द्वैधीकरणे । छेदयति । छिनत्ति इति छिदे श्नमि । [1]क्वचिदिहापि छद अपवारणे इति पठ्यते ॥ ३८९ ॥

३२० लाभ प्रेरणे । लाभयति । प्राप्त्यर्थे लभते इति शपि ॥ ३९० ॥

३२१ व्रण गात्रविचूर्णने । व्रणयति । व्रणति इति दीप्त्यर्थे शपि ॥ ३९१ ॥

३२२ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रिया वर्णकरणं वर्णनं वा । सुवर्णं वर्णयति । कथा वर्णयति, विस्तृणातीत्यर्थं । राजान वर्णयति, स्तौतीत्यर्थं । वर्णं गृह्णाति वर्णयति—'सत्यापपाश' इत्यादिना णिच् ॥ ३९२ ॥

३२३ बहुलमेतन्निदर्शनम् । क्वचित्तु 'निदर्शितम्' इति पठ्यते । तत्रापि भावे निष्ठेति निदर्शनमित्येवार्थं । चुरादावदन्तधातुनिदर्शनं बहुलं वेदितव्यम् । अतोऽनुक्ता अपीह धातवो वेदितव्या ॥

३२४ पर्ण हरितभावे[2] । पर्णयति ॥ ३९३ ॥

३२५ विष्क दर्शने । विष्कयति ॥ ३९४ ॥

३२६ क्षप प्रेरणे । क्षपयति ॥ ३९५ ॥

३२७ वस निवासे । वसयति ॥ ३९६ ॥

३२८ तुत्थ आवरणे[2] । तुत्थयति । एवं गन्धयति, आन्दोलयति, ओजयति, वर्णयति, स्फुटयति, स्फुटा, स्फुटित, अवधीरयति इत्यादयो यथाभिधानमिति मैत्रेयादय । अन्ये तु—'भूवादिष्वेतदन्तेषु दशगणीषु धातूना पाठो निदर्शनाय, तेन स्तम्भुप्रभृतय' सौत्राः, चुलुम्पादयो वाक्यकारीया [3], प्रयोगसिद्धा विक्लवत्यादयश्च' संगृह्यन्त इति—

मिलन्त्याशासु जीमूता विक्लवन्ते दिवि ग्रहा. ।
क्षपन्ति विद्युत प्रावृट् क्षीयन्ते कामिविग्रहा [4] ॥

इत्यादय. प्रयोगा उपपद्यन्ते' इत्याहु ॥ ३९७ ॥

३२९ णिङङ्गान्निरसने। अङ्गवाचिन. प्रातिपदिकान्निरसने णिङ्भवति। ङकार आत्मनेपदार्थं । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादौ निरस्यति पादयते ।

३३० श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। श्वेताश्वादीनां चतुर्णां यथासंख्यमश्वतरेतक इत्येते लुप्यन्ते। णिङ् च धात्वर्थे। 'अबाधापि णिचो

१ क्षीरतरङ्गिण्यादिषु। २–२ सूत्रपञ्चकमिद क्षीरस्वामी न पठति। ३ वार्त्तिकेषु पठिता इत्यर्थः । तु०–'मिलिविक्लविक्षपिप्रभृतीनां धातुत्वम्'–काव्याल० सू० ५।२।२ । ४. श्रीभोज' ।

बाहुलकात्' इति मैत्रेयादय॰ । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । एवम् अश्वयते, गालोडयते, आह्वरयते इति । अत्र स्वामी–'पारायणिकास्त्वर्थवद् णिचमनुवर्णयन्ति' इति । एवं काश्यपोऽपि व्याचक्षाण श्वेतयति इत्यादि परस्मैपदमुदाजहार ।

३३१ पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् । अत्र मैत्रेय –"पुच्छादिषु प्रातिपदिकेभ्यो धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् । आत्मनेपद णिजन्ताद्बहुलवचनाद्विज्ञेयमित्येवं 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति न वक्तव्यम्" इति । अन्ये तु—पुच्छादीना 'पुच्छ भाण्ड' इत्यनेन णिङ उक्तत्वादिह णिङ् नास्तीति व्याचक्षते । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते । भाण्डानि समाचिनोति सम्भाण्डयते । चीवराण्यर्जयति परिधत्ते वा सचीवरयते । सिद्धशब्दो मङ्गलार्थ ।

इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वरकम्पराजसुतसगममहाराजमहामन्त्रिणा मायणसुतेन माधवसहोदरेण सायणाचार्येण विरचिताया माधवीयाया धातुवृत्तौ चुरादय. सम्पूर्णा. ॥

❀ सम्पूर्णा चेयं माधवीया धातुवृत्ति ❀

❀ शुभ भवतु ❀

❀ तस्मै श्रीगुरवे नम ❀

माधवीया नामधातुवृत्तिः

यस्या रूपप्रहाणेन न ख्यातुमपि किञ्चन ।
शक्यते वस्तु लोकेषु जयत्येषा सरस्वती ॥ १ ॥
धातुपाठे निविष्टाना धातूना य. पुरा व्यधात् ।
विवृत्तिं माधवीयाख्यां भाष्यज्ञहृदयङ्गमाम् ॥ २ ॥
तेन मायणपुत्रेण व्याख्या कापि विरच्यते ।
धातूना प्रत्ययान्ताना गणपाठजुषामपि ॥ ३ ॥
तत्र प्रतिपद शिष्टा गणमात्रजुषस्त्विमे ।
गणास्तत्रापि बहव किं च सूत्राण्यधीयता ॥
आचार्येण पुरा प्रोक्तास्तानादौ विवृणोम्यहम् ॥ ४ ॥
एतावदेव सर्वस्मादर्थये सुमनोजनात् ।
[1]नामास्तु भवता सार्थमन्यथा तु न मे क्षति ॥ ५ ॥

कण्ड्वादिभ्यो यक् (३।१।२७) एभ्यो यक् स्वार्थे। एते च धातव प्रातिपदिकानि च । तत्र धातुत्वं यको धातुविहितत्वेन तन्निमित्तगुणनिषेधार्थेन कित्त्वेनावसीयते। प्रातिपदिकत्वं तु कण्ड्वादीना केषाञ्चिद्दीर्घान्तपाठात् । कण्डूयति इत्यादिरूपं तु ह्रस्वान्तादपि यकि मन्तूयति इत्यादिवत् 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घेण भविष्यति । तत्र धात्वधिकारात् धातुभ्यो यक् प्रत्यय ।

नन्वेषा प्रातिपदिकत्वमेवास्तु, मास्तु दीर्घपाठ प्रत्ययस्य कित्त्वं च । न च 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ.' इति दीर्घविधौ अङ्गं धातुराश्रीयते, किं त्वङ्गमात्रमेव । कण्डूरिति च कण्डूयशब्दात्सम्पदादित्वाद्भावे कावल्लोपे वलिलोपेन यलोपे च सिद्धम् । यलोपेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् 'न पदान्त' इति निषिद्धम् । वलिलोपश्च 'लोपो व्यो.' इति विधेयस्य पश्चान्निर्देश्यस्य पूर्वनिर्देशादपृक्तलोपात्पूर्वं भवति । यद्येवम्, कण्डूशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन यगन्तत्वेन धातुत्वादल्लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात्, नैतदस्ति, सति स्थानिवत्त्वेऽकारस्य तदन्त एव धातुर्नोकारान्त'। एवं तर्हि यण् प्राप्नोति, अस्तु, क्विबाश्रय. 'च्छ्वो. शूठ्' इत्यूठ् भविष्यति । न चोठ्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ऊठोऽभाव , वकारस्यादिष्टादच. पूर्वत्वात्स्थानिवत्वा-

---

१. 'नामस्त भवता सार्थं०' इति क. पुस्तके ।

भावात् । न च स्थानिवत्त्वेनानादिष्टादच पूर्वत्वम्, तस्याशास्त्रीयकार्यत्वात् । अत एवादिष्टाच पूर्वत्वादूठि पुनर्यणभाव । यद्वा—'क्वौ लुप्तन्न स्थानिवत्' इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यण एवाप्रसङ्ग । यद्येवम् कण्ड्वौ इत्यादावुवङ् स्यात् । न च 'ओ सुपि' इति यण प्रसङ्ग , संयोगपूर्वत्वात् । अस्त्वत्रोवङ्, क्विप प्रत्ययलक्षणेनोठ् भविष्यति ? एवमपि पुनरुवङ् स्यात्, पुनरूठुवङौ पर्यायेणेति व्यवस्था न स्यात् । किंच कण्डूरित्यादिवन्मन्तूरिति च स्यात्, न च भवतीष्टं मन्तूरित्यादि । अथ 'धातो कर्मण.' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, तेन यक पक्षे अनुत्पादाद्यद्यपि सिद्धं मन्तुरिति, तथापि कण्डूरितिवद्यकि दीर्घे अल्लोपयलोपयोश्च दुर्वार मन्तूरित्यादि । तथा यगभावपक्षे मन्तुरित्यादिवत्कण्डुरिति च स्यात् । सुखादिभ्यश्च यकि तस्याधातुविहितत्वेनानार्द्धधातुकत्वादतोलोपाभावात् 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घे सुखायतीत्यादि स्यात्, न त्विष्टं सुख्यतीत्यादि । हलन्तपाठे तु न कदाचन सुखादेर कारान्तता सिध्यति, तस्माद्यथाभ्यासमेवास्तु । नन्वेवमपि प्रातिपदिकेभ्य कण्डू. मन्तुरित्यादि यद्यपि सिध्यति, तथापि धातुभ्यो यकि कण्डूयशब्दात् क्वावल्लोपयलोपयोरजादौ सुप्युवङि कण्ड्वावित्यादि प्राप्नोत्येव । तथा मन्तूयादेर्मन्तूरित्यादि, सुखादेश्च सुगित्यादि हलन्तम्, नैष दोष , एतेभ्य क्विबेव नोत्पद्यते । उक्तं च भाष्ये—'नैतेभ्य क्विब् दृश्यते' इति, न तर्हि इदानीमिद भवति कण्डुवाविति ? भवति, यदा प्रातिपदिकात्क्विबन्तात् क्यजन्ताद्वा क्विप्यल्लोपयलोपयो स्वाद्युत्पत्ति । यद्येवं कण्ड्वादय प्रातिपदिकान्येव सन्तु, यथाभ्यासं दीर्घान्ताश्च तथैव भवन्तु, ककारश्च प्रत्यये मासञ्जि, वाग्रहण चानुवर्तिष्यते । तत्र कण्डूयति, मन्तूयति इत्यादयो यकि भवन्ति, कण्डू , मन्तुरित्यादयश्च यगभावपक्षे प्रातिपदिकात् स्वाद्युत्पत्तौ यगन्तात्क्विबभावस्येदानीमेवोक्तत्वात्स एव धातु प्रातिपदिकं च कण्डूशब्दो न भवति, तत्किंस्वाद्युत्पत्तावुवङ् प्रसज्येत । तथा अत एव यगन्तात् क्विबभावान्मन्त्वादेर्दीर्घत्वं सुखादेर्हलन्तत्वं च न भवति, तत् किं कण्ड्वादीना धातुत्वमाश्रित्य तेभ्य प्रत्ययविधानेन ? सत्यम्, एतदेव स्यात्, सुख्यतीति न सिध्येत्, प्रातिपदिकात् प्रत्यये तस्यानार्धधातुकत्वेनातोलोपाप्रसङ्गात् ।

अथोदाहरणानि—

१ **कण्डूय गात्रविघर्षणे ।** कण्डूयति । कण्डूञो ञित्करणस्य 'अवयवेऽकृतार्थं लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति' इति समुदायस्य ञित्वादात्मनेपदं भवति । एवमनुबन्धान्तरस्यापि समुदायार्थत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

२ **मन्तु अपराधे ।** रोष इत्यपरे । मन्तूयति । चन्द्रस्तु ञितं पठित्वा मन्तूयते इति चाह ॥ २ ॥

३ **वल्गु पूजामाधुर्ययो. ।** वल्गूयति ॥ ३ ॥

४. असु मनस् एतावुपतापे । असूयति । मनस्यति । असूयु —'मृगय्वादयश्च' इत्युप्रत्यय. । अत्र वर्धमानहरदत्तगणरत्नमहोदधिकारादय असुशब्दम् असिति सान्तं पठित्वा 'असूञिति दीर्घान्तमेके पठन्ति' इत्याहु. । तन्मते अस्यति, असूयति, असूयते इति भवति ।। ४–५ ।।

५ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता । अकारस्यातो लोपे यलोप । अत्र देव –अर्थनिर्देशार्थं पूर्वशब्दं प्रकृतिनिर्देशार्थं मत्वा 'पूर्व्यतीति तु यत्स्वप्ने तत्कण्ड्वादिषु दर्शनात्'[1] इत्याह । तदेतदमोघाया शाकटायनधातुवृत्तौ अर्थनिर्देशरहिते गणपाठे पूर्वशब्दस्य पाठाभावादयुक्तमिति पुरुषकार एव दूषितम् । अन्ये तु लेट्लोटौ दीप्त्यर्थावाहु ।अत्र 'लेला दीप्तौ' इत्येके पठन्ति, पठ्यते च 'वातो भूतो लेलायत्स', 'यदा वीतार्तिहस्ताय' इति ।। ६–७ ।।

६ इरज् ईर्ष्यायाम् । अत्र वर्धमानहरदत्तौ इरस् इरज् इरञ् ईर्ष्यायामिति त्रीन्पेठतु । इरस्यति । इरज्यति । ईर्यति । अत्र 'हलि च' इति दीर्घ. । 'इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभि.' इत्यत्र भट्टभास्करादिभि. दीप्त्यर्थोऽयमभिहित । तथा 'इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरे.' इत्यत्रैश्वर्यार्थ. ईर्यतिर्मार्गोपस्थानार्थोऽपि । उक्तं च 'चर्या त्वीर्या पथि स्थिति.' इति ।। ८ ।।

७ इयस् ऐश्वर्ये । इयस्यति । 'अमुं दुर्गो न पठति' इति गणरत्नमहोदधौ ।।९।।

८. उषस् प्रभातभावे । उषस्यति रात्रि ।। १० ।।

९. वेद धौर्त्ये स्वप्ने प्रभाते च । वेद्यति ।। ११ ।।

१० मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ।। १२ ।।

११ कुषुभ क्षेपे । कुषुभ्यति । गणरत्नमहोदधौ तु 'आत्मनोऽन्यकर्तृकनिरसनमर्थ.' इत्युक्तम् ।। १३ ।।

१२. मगध परिवेष्टने । नीचदास्ये इत्येके । मगध्यति ।। १४ ।।

१३. तन्तस् पम्पस् दु खे । तन्तस्यति । पम्पस्यति ।। १५–१६ ।।

१४. सुख दु ख तत्क्रियायाम् । तच्छदेन सुखदु खार्थौ परामृश्येते । तेन सुखदुःखरूपाया क्रियायामित्यर्थो भवति । सुख्यति । दु ख्यति । सुखमनुभवति, दु.खमनुभवतीत्यर्थ ।। १७-१८ ।।

१५ सपर पूजायाम् । अकारान्तोऽयं महोदधौ । सपर्यति ।। १९ ।।

१६. अररु क्रूरकर्मणि । अरा प्रतोदा । अर्यति ।। २० ।।

१७. भिषज् चिकित्सायाम् । भिषज्यति ।। २१ ।।

१८. तिषज् उपसेवायाम् । तिषज्यति ।। २२ ।।

१९ इषुध शरधारणे । इषुध्यति ।। २३ ।।

---

१ दै० पृ० ९८ ।

२० चरण गतौ । चरण्यति । 'वरण' इति भोज । उक्तं च कचित् तथोदाहरणं काव्ये—'वरण्यन्चारणैर्वेलाम्' इति ॥ २४ ॥

१ चुरण चौर्ये । चुरण्यति ॥ २५ ॥

२२ तुरण त्वरायाम् । तुरण्यति ॥ २६ ॥

२३ भुरण धारणपोषणयो । प्रहरणधारणयोरित्यन्ये । भुरण्यति ॥ २७ ॥

२४ गद्गद वाक्स्खलने[1] । गद्गद्यति ॥ २८ ॥

२५ एला केला खेला विलासे । एलायति । केलायति । खेलायति । अत्रैलास्थाने इलेत्यपरे पठन्ति । इलायति ॥ २९–३१ ॥

२६ लेखा स्खलने च[2] । लेखायति । 'अकारान्त' इत्यन्ये । तत्रातो लोप.—लेख्यति ॥ ३२ ॥

२७ लिट् अल्पार्थे कुत्साया च । लिट्यति ॥ ३३ ॥

२८ लाट जीवने । लाट्यति ॥ ३४ ॥

२९ हृणीङ् रोषणे लज्जाया च । ङकारस्तङर्थं. । हृणीयते ॥ ३५ ॥

३० महीङ् पूजायाम् । अत्र पूजा पूज्यमानकर्तृका, तेनायमकर्मक. । महीयते पूजामधिगच्छतीत्यर्थ. ॥ ३६ ॥

३१ रेखा श्लाघासादनयो । आसादनं प्राप्ति प्रापणा वा । रेखायति । श्लाघामनुभवति, अनुभावयति वेत्यर्थ. ॥ ३७ ॥

३२ द्रवस् परितापपरिचरणयो. । द्रवस्यति ॥ ३८ ॥

३३ तिरस् अन्तर्द्धौ । तिरस्यति ॥ ३९ ॥

३४ अगद नीरोगत्वे । अगद्यति । 'अमुं भोज नेच्छति' इति गणरत्नमहोदधौ ॥४०॥

३५ लेखा[3] । लेखायति । रेखायतिवदर्थं ॥ ४१ ॥

३६ उरस् बलार्थ. । उरस्यति । बलवान्भवतीत्यर्थ. ॥ ४२ ॥

३७ तरण गतौ । तरण्यति ॥ ४३ ॥

३८ पयस् प्रसृतौ । पयस्यति ॥ ४४ ॥

३९ सम्भूयस् प्रभूतभावे । सम्भूयस्यति । अत्र गणरत्नमहोदधौ 'अम्बर सम्बर इति वामन' इति । अम्बर्यति, सम्बर्यति । अत्र गणरत्नमहोदधावेव लेट्लोटाविति पठित्वा मतान्तरेणादन्तत्वमुक्त्वा 'लेटायति, लोटायति, लेट्यति लोट्यति' इत्युक्तम् । अस्याकृतिगणत्वाद्रेधवलादिभ्यो रायति धवल्यति चोक्तम् । यदा कण्ड्वादिभ्य सन्नुत्पद्यते तदा कण्ड्वादीना तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति कण्डूयियिषति इत्यादि भवति ॥ ४५ ॥

इति कण्ड्वादि.

---

१ 'वाक्चलने' इति ख पुस्तके । २. 'खेला सखचलने च' इति ख. पुस्तके ।
३ क पुस्तकेऽय धातुर्नास्ति ।

अथ सौत्रधातव प्रक्रियन्ते–

१. 'ऋतेरीयङ्' (३।१।२९) अयं स्वार्थे। ऋतिर्घृणायाम्, सा चेह 'घृणा जुगुप्सा-कृपयोरित्युक्त्वापि ऋतीयाशब्दस्य निघण्टुषु निरूढा जुगुप्सैव' इति व्याख्यातार । अत्रेयङ्प्रत्ययस्य कित्त्वेनापि गुणाभावसिद्धौ ङित्करणमात्मनेपदार्थमपि। ऋतीयते। ऋतीयेते। ऋतीयाञ्चक्रे इत्यादि। ङिल्लकारेषु अजादित्वात् 'आटश्च' इति वृद्धौ आर्तीयत, आर्तियिष्ट, आर्तीयिषत इति भवति। यदायमवर्णान्तादुपसर्गात्परो भवति तदा 'उपसर्गादृति धातौ' इति वृद्धौ प्रार्तीयते, उपार्तीयत इत्यादि भवति। अत्रोपसर्गग्रहणाद्धाताविति सिद्धे 'उपसर्गादृति' इत्येव वक्तव्ये पुनर्धातुग्रहणं योगविभागेनाधिकविधानार्थमिति 'ऋत्यक.' इति पाक्षिक प्रकृतिभावोऽत्र बाध्यते, उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणमित्येतत्तु यत्र 'उपसर्गादध्वन' इत्यादौ उपसर्गत्वं न सम्भवति तत्रैवेतीह न भवतीति हरदत्तादय । तेनागता ऋतीयका अमु देशम् आर्तीयको देश इत्यादौ 'यत्क्रियायुक्ता प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा' इत्याङा-दीना गम्यादिक्रियापेक्षयोपसर्गत्वम्, न तु ऋतीयक्रियापेक्षयेति ता प्रत्युपसर्गत्वा-भावात् 'आद्गुण' इति गुण', 'ऋत्यक.' इति शाकलप्रकृतिभावश्च भवत । यदा-यमीयङ् 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वचनादार्धधातुके न भवति तदा आनर्त, अर्तिता, अर्तिष्यति, आर्तीत्, आर्तिष्यत्, अर्तित्वा, ऋतित्वा इत्यादि भवति। अत्र 'वञ्चिलुञ्च्यृतश्च' इति सेट.क्त्व कित्त्वविकल्पनात् पक्षे गुण। 'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यत्रार्धधातुकेत्यस्य विषयसप्तमीत्वादार्धधातुकेषु विषयभूतेषु आयादयो नोत्प-द्यन्त इत्यर्थ., न तु भूत्वा निवर्तन्त इति। अन्यथा ऋतीयशब्दाल्लिटि प्रत्ययान्त-त्वेनामि ईयप्रत्ययस्य निवृत्तौ ऋताञ्चकारेति स्यात्,आनर्तेति च न स्यात्। तथा अर्ति-तासि, अर्तिष्यति, ऋत्यात्, आर्तीदित्यादौ परस्मैपदं न स्यात्, तथा तास्यादेरार्ध-धातुकस्येयङो निवृत्तेर्निमित्तत्वात्तदपेक्षो गुण. 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषे-धान्न स्यात्। अनेनाभिप्रायेण गुणाभाव. उदाहृत., प्रत्युत आर्तिष्ट, ऋतिषीष्टेत्यादि स्यात्। यदीयङन्तादुत्पन्नेषु तिङ्क्षु तदाश्रयेण पश्चादुत्पन्नेषु विकरणेषु आर्धधातुके-ष्वीयङोनिवृत्ति. क्रियते,तर्हीयङो ङित्वात्तदन्ताच्चोत्पद्यमानास्तिङ आत्मनेपदान्येव। तथा क्तिनि ऋतिरिति न स्यात्, अप्रत्ययादित्यकार ईयङो निवृत्तावृत्तेति च स्यात्, एवमादीनि दूषणानि। अत्र कश्चिद् वृत्तिकोशे ऋतेश्छङित्येव सिद्धे ऋतेरीयङ्वचनं ज्ञापकं धातुविहितानां प्रत्ययानामायनादयो न भवन्तीति। तेन शमे. ख' शङ्ख, किमेष्ठ कण्ठ इति। अत्रेनकादेशौ न भवत । ननु ऋतेश्छङित्युच्यमाने छङ आर्धधातुकत्वेन परत्वादिडागमे कृते छकारस्य प्रत्ययादित्वं विप्रतिपन्नमिति 'आयनेयी' इत्यादिना विधीयमान कथमीयादेश सिध्यति? नैष दोष', यदायनादिषू-पदेशिवद्वचनस्य चोदितत्वादन्तरङ्गत्वादिट. पूर्वमीयादेशो भविष्यति। अत्र हरदत्त'–

'द्विवचनविभज्योपपदे' इत्यत्र तरप्छसुनाविति वक्तव्ये इयसुन्वचनादधातुविहितानामपि प्रत्ययानामायनादयो न स्यु । वचनसामर्थ्याच्चेदुभयेषामपीति ज्ञापकं भङ्क्त्वा कण्ठादौ बाहुलकादिकाद्यभावमाह ॥ १ ॥

२ 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्य श्नुश्च' (३।१।८२) एभ्य. कर्तृवाचिनि सार्वधातुके श्नुर्भवति, चकाराच्श्ना च । तत्र पञ्चमो धातुषु पठितो व्याख्यातश्च, प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थं, चतुर्थो धारणार्थ. । उदित्त्वं क्त्वायामिड्विकल्पार्थम्। अत एव श्नाव्यतिरिक्तविषयाश्चैते भवन्ति । स्तभ्नोति। स्तभ्नुत. । स्तभ्नुवन्ति । स्तभ्नोषि । स्तभ्नोमि । स्तभ्नुव । स्तभ्नुम –'अनिदिताम्' इति नलोप. । वस्मसो 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्युकारलोप' संयोगपूर्वत्वान्न भवति । स्तभ्नाति । स्तभ्नीत । स्तभ्नन्ति । स्तभ्नासि । स्तभ्नामि हलादौ क्ङिति 'ई हल्यघो.' इतीत्वम् । अजादौ तु 'श्नाभ्यस्तयो.' इत्याल्लोप। । तस्तम्भ । तस्तम्भतु' । तस्तम्भु । तस्तम्भिथ । तस्तम्भ । तस्तम्भिव । तस्तम्भिम । स्तम्भिता । स्तम्भिष्यति । स्तभ्नोतु, स्तभ्नुतात् । स्तभ्नुताम् । स्तभ्नुवन्तु । स्तभ्नुहि । स्तभ्नवानि । हे. 'उतश्च' इति लोप संयोगपूर्वत्वान्न भवति। स्तभ्नातु, स्तभ्नीतात् । स्तभ्नीताम् । स्तभ्नन्तु । स्तभान—हौ 'हल श्न. शानज्झौ' इति शानजादेशे 'अतो हे.' इति हेर्लुक् । अस्तभ्नोत् । अस्तभ्नुताम् । अस्तभ्नुवन् । अस्तभ्नो । अस्तभ्नवम् । अस्तभ्नात् । अस्तभ्नीताम् । अस्तभ्नन् । स्तभ्नुयात् । स्तभ्नुयाताम् । स्तभ्नुयु । स्तभ्नुया । स्तभ्नुयाम् । स्तभ्नीयात् । स्तभ्नीयाताम् । स्तभ्यात् । स्तभ्यास्ताम् । स्तभ्यासु —यासुट' कित्त्वादनुनासिकलोप । अस्तभत् । अस्तभताम्। अस्तभन्–'जृस्तम्भु' इति परस्मैपदे च्लेर्वाङि 'अनिदिताम्' इति नलोप । अन्यदा सिचि अस्तम्भीत् इत्यादि । अस्तभिष्यत् । तिस्तम्भिषति । तास्तभ्यते । तास्तम्भीति, तास्तब्धि । तास्तम्भति इत्यादि । स्तम्भयति । अतस्तम्भत् । अत्यष्टभ्नोत् । प्रत्यष्टभ्नोत्। प्रतिष्टभ्नाति । प्रत्यतष्टम्भत् इत्यादौ स्तम्भे' 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति इणन्तादुपसर्गात्परत्वेन षत्वम्, तत्राप्रतेरिति नानुवर्तते। प्रतितिष्टम्भिषति–'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वम् । अवष्टभ्नाति अवलम्बत इत्यर्थ । अवष्टब्धा सेना, आसन्नेत्यर्थ. । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो ' इति षत्वम् । मा प्रतिस्तम्भदित्यत्र 'स्तम्भुसिवुसहाम्' इति निषेधात् 'स्तम्भे.' इति षत्वं न भवति, सन्वदित्वं लघुपरत्वाभावान्न भवति, दीर्घत्व त्वलघुत्वादपि न भवति । स्तम्भित्वा, स्तब्ध्वा—उदित्वादिड्विकल्प:, इटि 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वप्रतिषेधान्नानुषङ्गलोप. । स्तब्ध 'यस्य विभाषा' इत्यनिट्त्वम् । प्रतिष्टब्ध , निष्टब्ध.–'प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च' इति षत्वम् । 'स्तम्भे:' इति सानुषङ्गनिर्देशादयमेव स्तभि' सौत्रोऽत्र गृह्यते, न त्वत्र भौवादिक: स्तभिरपीति प्रतिस्तम्भादय. प्रयोगास्तस्य द्रष्टव्या. । उत्तब्ध —'तितुत्र' इतीण्निषेध:, 'उद. स्थास्तम्भो. पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णस्तकार. । एवमुत्तभ्नोतीं-

त्यादावपि तत्वम्। स्तुभ्नोति। स्तुभ्नाति। स्कम्नोति। स्कम्नाति। स्कुभ्नोति। स्कभ्नाति इत्यादि स्तभ्नातिवत्। विष्कभ्नोति, विष्कभ्नाति, विष्कम्भ इत्यादौ 'वे. स्कभ्नातेर्नित्यम्' इति षत्वम्। श्नानिर्देश स्कम्भतेर्निवृत्त्यर्थम्, तेन तस्य विस्कम्भ इत्यादि भवति ॥ २-६ ॥

३, साति सुखे। 'अय हेतुमण्ण्यन्त' इति जिनेन्द्रहरदत्तौ। तन्मते सतिरिति प्रकृत्या भवितव्यम्। साति सौत्रो धातुरिति वृत्तिबोधिन्यासयो। सातयति इत्यादि। सातय'-'अनुपसर्गाल्लिम्प' (३।१।१३८) इत्यादिना शे शपि गुणायादेशौ ॥ ७ ॥

४ जु वेगितायां गतौ। जवति। जोता इत्यादि—स्वरान्तत्वादनिट्त्वम्। जुजूषति। अजीजवत् इत्यत्र णेश्चडि णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासस्योवर्णान्तत्वात् 'ओ पुयणजि' इतीत्वे 'दीर्घो लघो' इति दीर्घ। जवन—'जुचङ्क्रम्य' (३।२।१५०) इति युच्। प्रजवी—'प्रजो' इति इनि। जू। जुवौ—'भ्राजभास' इति क्विप् ताच्छीलिक। "तत्रैव सूत्रे 'जू' इति दीर्घपाठाश्रयणात् क्विप्सन्नियोगेन दीर्घ" इत्येके। अन्ये तु 'उत्तरसूत्रे दृशिग्रहणस्येहाप्यभिसम्बन्धाद्दीर्घ' इत्याहु.। जूति—'ऊतियूतिजूति' इति क्तिनि दीर्घान्तोदात्तत्वे निपात्येते। जव—'ऋदोरप्' इत्यप्। जवसवौ छन्दसीत्यज्विधान तत्रान्तोदात्तार्थम्, न तु भाषायामेतद्रूपनिवृत्त्यर्थम्। विजावको नाम देश.—संज्ञाया ण्वुल्। तत्र भवादि. वैजावक'—'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण् शैषिक.। 'कोपधादण्' इत्येवाणि सिद्धे कच्छादिष्वस्य पाठो यदा भवादिर्मनुष्यस्तत्स्थो वा भवति तदा वैजायक इति कच्छाद्यधिकारेण विधीयमानो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञमुष्मादपि यथा स्यादिति ॥ ८ ॥

इति सौत्रधातव

अथ नामप्रत्यया. धातव प्रदर्श्यन्ते—

'सुप आत्मन. क्यच्' (३।१।८) कर्मण इच्छाया वेति वर्तते। इहात्मशब्द परव्यावृत्तिवचन स्वशब्दपर्याय, न चेतनद्रव्यवचन। तस्मिन्हि किमयं कर्तृषष्ठ्यन्तः सन् इच्छया सम्बध्यते ? उत शेषषष्ठ्यन्त सुबन्तेन ? तत्राद्यपक्षे इच्छायाश्चेतनकर्तृत्वाव्यभिचारादानर्थक्यमात्मशब्दस्य। किं च-राज्ञ पुत्रमिच्छत्यमात्य इत्यादौ परेच्छायामपि चेतनस्यैव कर्तृत्वात्क्यच् स्यात्। यत्तु भाष्ये इहासामर्थ्यात्प्रत्ययाभाववचनं तत्प्रौढिवादमात्रम्, इष्यमाणं वस्तु स्वत एव नित्यमन्यदपेक्षते इति नैतावतास्य सामर्थ्यम्। अतएव वृत्तौ आत्मग्रहणस्येदमेव प्रत्युदाहृतम्। सुबन्तसम्बन्धपक्षेऽपीह राजादिना चेतनेनैव पुत्रादे सम्बन्धात् क्यच् प्रसज्येतैव। आनर्थक्यं

चाविशिष्टमेवात्मग्रहणस्य, अचेतनस्य व्यावर्त्यस्याभावात् । अतएव तत्र हरदत्त — वृक्षस्य फलमिच्छति, खट्वाया पादमिच्छति इत्यादौ यत्राचेतनार्थं किञ्चिदिष्यते तद्व्यावर्त्यमिति चेन्न, तत्रापि चेतनस्यैव परिशेषितत्वात् । सर्वमेव हि भोज्यं चेतनानामेव शेषभूतं। खट्वाया. पादमिच्छतीत्यत्रापि यस्य तत्खट्वादिकमुपभोग्यं तदर्थमेव तदिष्यते, खट्वादिकं तु द्वारमात्रम्। अत परव्यावृत्तिवचनमात्र एवात्मशब्द इति । तत्राप्यसौ यदि कर्तृषष्ठ्यन्त सन्निच्छया सम्बध्येत तर्ह्येषितारमन्तेरणेच्छाया अभावात् अनर्थक स्यात् । तस्मात्स्वशब्दपर्याय शेषषष्ठ्यन्त. सुबन्तेन सम्बध्यते । तेनायमर्थ. सूत्रस्य—इषे सन्निधानात्कर्मण एषितुरेवात्मन' सम्बन्धिन सुबन्तस्यात्मना सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यजिति । एव च आत्मन पुत्र परस्य दासमिच्छति इत्यादौ वस्तुत. सुबन्तस्यात्मना सम्बन्धेऽपि परार्थमिष्यमाणत्वादिषिकर्त्रवच्छेदेनात्मना सम्बन्धाभावान्न क्यच. प्रसङ्ग । ककार 'न क्ये' इति सामान्यग्रहणार्थ. । चकारस्तदविघातार्थ' । स्वरस्तु प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सिध्यति ।

अथोदाहरणानि—

पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयति–अत्र 'अकृतव्यूहा पाणिनीया', 'कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति' इति वा 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति वा सन्धिकार्यरहितस्य अम 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' इति लुकि 'क्यचि च' इत्यवर्णस्येत्वे सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वाल्लडादि। अश्वस्यति। क्षीरस्यति। वृषस्यति। लवणस्यति– 'अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि' इत्यसुगागम । अत्रात्मप्रीतौ इत्यपनीय 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्', 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इत्यर्थान्तरमुक्तम्, तेनाद्ययोरुदाहरणयोरश्ववृषौ मैथुनायेच्छत इत्यर्थ । अन्ये तु–'परित्यक्तप्रकृत्यर्थान्मैथुनेच्छैवार्थ' इत्याहु. । तथा च भट्टि'—'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति । निघण्टुश्च 'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इति । इतरयोरपि तृष्णातिरेकोऽभ्यवजिहीर्षातिरेको लालसा, तेन क्षीरलवणेच्छाया लालसारूपायामित्यर्थलाभात् क्षीरलवणे अतिशयेनाभ्यवहर्तुमिच्छतीत्यर्थो भवति । अत्र क्यच्प्रकृतीनां प्रत्ययलक्षणेन यत्पदत्वं प्राप्तं तत् 'न क्ये' इति नियमेन नान्तविषयमिति प्रकृत्यसुगकारयो. सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपं भवति । अकारोच्चारणफलं तु पूर्वसूत्रोदाहरणे ब्राह्मणास इत्यादौ । तथा 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्य' इत्यनकारान्तादसुकि दध्यस्यति इत्यादौ च । अपरे त्वाहु –'सुग्वक्तव्य.' इति दधिस्यति, मधुस्यति । 'अश्वक्षीर' इत्यत्र भाष्ये द्वाविमावागमौ प्रस्तुत्य दध्यस्यति, मध्वस्यति, दधिस्यति, मधुस्यति इत्येवमर्थमित्यभिधानाद्दधिमधुशब्दावेवागमिनौ इत्येके । अन्ये तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके इति सर्वग्रहणात् बहुवचननिर्देशाच्च सर्वत्र भवत' । भाष्यं तूदाहरणमात्रम्' इत्याहु । अत्र मते दध्यस्यति मध्वस्यतीत्येव-

मर्थमित्यर्थशब्द स्वार्थं न पुष्यति। अशनोदकधनेभ्य क्यचि 'अशनायोदन्य धनायाबुभुक्षा' इति क्रमेणैतेष्वर्थेषु द्योत्येष्वाद्यन्तयोरीत्वापवाद आत्वम्, उदकस्य उदन्नादेशो निपात्यते। तेन अशनायति। उदन्यति। धनायति। अशनायतिप्रभृतीनां तदात्वे भोक्तुकामोऽशनमिच्छति, पातुकाम उदकमिच्छति, सत्यपि धने भूयो धनमिच्छतीति क्रमेणार्थ। यस्त्वौत्तरकालिकमशनं, स्नानार्थमुदकं, दरिद्र सन् धनमिच्छति तत्र अशनीयति, उदकीयति, धनीयति इति भवति। तत्रान्ये अशनायतीत्यादीना प्रकृत्यर्थमनपेक्ष्य केवलं बुभुक्षादीनेवार्थान्मन्यन्ते। अत्र भारविरमुमेव पक्षं प्रतिपेदे, तदाह—'किमु धन धनायितुम्' इति। निघण्टुश्च 'उदन्या तु पिपासा तृड्[1]' इति। गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति। अत्र 'क्यच्व्योश्च' इत्यपत्यप्रत्ययकारस्य हलुत्तरस्य लोपे 'क्यचि च' इतीत्वम्। उपार्षभीयति, उपर्षभीयति। उपाल्कारीयति। उपल्कारीयति—अत्र 'वा सुप्यापिशले' इति सुबन्तावयवऋकारादिधातुपरत्वात् पूर्वपरयोरेका वृद्धिर्वा भवति। ऋकारलृकारयो सावर्ण्यादियम् लृकारादावपि भवति, तत्र 'उरण् रपर' इति प्रत्याहारग्रहणात् लपरत्वम्। वाग्रहणमाद्गुणस्य प्राप्त्यर्थमिति वृद्ध्यभावेऽपि स भवति।

नन्वेतद्वाग्रहणं यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानार्थे स्यात्, इति 'ऋत्यक' इति प्रकृतिभाव. पक्षे कस्मान्न भवति ? उच्यते, अत्राप्यनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य 'उपसर्गादृति' इत्यत्रेव तद्बाधनार्थत्वात् इदं च धातुग्रहणस्य प्रकृतिभावबाधनार्थत्वमृतीयतावुपपादितम्। अतएव 'वा सुपि' इत्यत्र वृत्तौ वाग्रहणस्य प्रयोजनं गुण एव दर्शितम्। उपगता ऋषभीयका अमुं देशमित्यत्र उपर्षभीयक., उपऋषभीयक देश इति गुणप्रकृतिभावौ भवत., वृद्धिस्तु पूर्वसूत्रवत् 'वा सुपि' इत्यत्रानुवृत्तस्योपसर्गग्रहणस्य प्राद्युपलक्षणार्थत्वाभावान्न भवति। उपलक्षकत्वाभावश्च ऋतीयतावुक्त। ऋषभस्य समीपमुपर्षभं तदिच्छति उपर्षभीयतीत्यत्र तु संग्रामयतीतिरूपस्य संग्रामं करोतीति सग्रामशब्दात्तत्कारिणि च सिद्धावपि चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पाठात्सम उपसर्गात्पूर्वमडाद्यर्थात्पाठादन्यत्र सोपर्गात्संघाताद्धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गा. पृथक् क्रियन्ते इति ज्ञापनात्, सोपसर्गात् संघातात् धातुसंज्ञानिमित्त प्रत्ययो यदि भवति सग्रामयतेरेवेति नियमाद्वा पृथक्कृतोपसर्गादेव स भवतीतीहाप्यृषभशब्दादेव क्यचा भवितव्यम्। सुपस्तूपर्षभशब्दाद्विधानात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यैव सुबन्तत्वम्, न तु तदवयवस्य ऋषभशब्दस्यापीत्यृषभीयशब्द. सुबन्तावयवो धातुर्न भवतीति तत्परत्वाभावादनुपसर्गत्वाच्च 'वा सुपि' इति वृद्धेरप्रसङ्ग.। अत एवोपसर्गस्य पृथक्कारे उपार्षभीयतीत्यत्र ऋषभीयस्यैवाङ्गत्वात्तस्यैवाड् भवति, तस्मादेव क्त्वायामुपेन प्रादिसमासे ल्यप्युपर्षभीय इति भवति। तथा सनि तस्यैव धातुत्वात् षशब्दस्य द्विर्वचने उपषिषभीयिषति इति। नन्वयं

---

१. अ० को० २।९।५५।

अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य हलन्तत्वाभावात् न वृद्धि.। रैयति। ग्लाव्यति। ग्लाव्यिता–गव्यतिवद्वान्तादेशो यलोपाभावश्च। श्वलिह्यति। श्वलिह्यिता, श्वलिहिता—अल्लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वात् 'न धातुलोपे' इति लघूपधगुणाभाव.। अश्वलिहीत्। अश्वलिह्यात्—अत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्धलन्तलक्षणाया. वृद्धेरभाव। अत्र हो ढो न भवति, 'न क्ये' इति नान्तस्यैव क्ये पदत्वाद्धकारस्य पदान्तत्वाभावात्। अत एव गोदुह्यति इत्यत्र 'दादे.' इति घत्वम्। मित्रद्रुह्यति इत्यादौ 'वा द्रुह' इति तद्विकल्प। उपानह्यति इत्यत्र 'नहो ध.' इति धत्वम्। अनुडुह्यति इत्यत्र 'वसुस्रंसु' इति दत्व च न भवति। पुरमिच्छति पुर्यति। खयमिच्छति खयति। दिवमिच्छति दिव्यति—'हलि च' इति दीर्घो रेफवकारान्तस्य धातोर्हल्परत्वे इतीह न भवति। चतुर्यति—अत्रापि धातुर्न रेफान्त इति दीर्घो न भवति। गिरमिच्छति गीर्यति—अत्र गिर. कौ ऋत इत्त्वे रेफान्तो धातु. हल्पर इति दीर्घ.। गीर्यिता, गिरिता–'क्यस्य विभाषा' इति यलोपपक्षे हल्परत्वाभावान्न दीर्घ.। 'र्वोरुपधाया' इति रेफवकारान्तस्य धातो पदस्य विधीयमानेऽपि न भवति, 'न. क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावात्। स्वरिच्छतीत्यादावव्ययेभ्य. क्यचि 'मान्ताव्ययेभ्य. प्रतिषेध.' इति क्यच प्रतिषेधाद् वाक्यमेव। यत्तु तत्र 'गोसमानाक्षरनान्तादित्येके' इति क्यच. प्रकृतिपरिगणनम्, तद्वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् न स्थित. पक्ष इति कैयटादौ स्थितम्। फलमिच्छति फल्यति। यल्यति। इदमिच्छतीत्यत्र क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधाद्वाक्यमेव। इह मान्तग्रहणेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् इमाविच्छति, काविच्छतीत्यादावपि वाक्यमेव भण्यते।

प्राणितीति प्राण्, प्राण्यति। राजीयति—'न क्ये' इति पदत्वात् 'नलोप. प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'क्यचि च' इतीत्वम्। न च नलोपस्यासिद्धत्वम्, 'नलोप. सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति' इति नियमात्। अहर्यति—'रो. सुपि' इति अह्न पदस्य सुप्परत्वाभावात् 'अहन्' इति रुत्वापवादो रेफ.। नन्वसौ नलोपे पूर्वत्रासिद्ध. स्यात्, अस्ति च वचनस्यावकाश—हे अहरित्यत्र 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुका लुप्तत्वे तस्य नलोपश्च 'न ङिसम्बुध्यो.' इति निषिध्यते, नैष दोष., 'अहन्नित्यत्राह्न इति षष्ठ्यानिर्द्देश्येऽहन्निति प्रथमान्तेन निर्द्देशादहन्नित्यावृत्त्याऽहन्नेव, न तु लुप्तनकार.' इति स्थितम्। स एव चाहन्शब्द इहापि रेफविधावनुवर्तत इति। उज्झे. क्विबन्तादनुकरणाद्वा उज्झयति। ककुभ्यति। अर्घ्यति। परिब्रढ्यति। विलम्ब्यति। अङ्गयति। मृड्यति। अर्घादिभ्यस्तत्करोतीति णौ लोपे णेश्च क्वावुदाहरणानि। परिवृढेर्णाविष्ठवदित्यतिदेशादृकारस्य 'र ऋतो हलादे.' इति रभाव.। अतोऽन्यत्राङ्गादेर्धातोरनुकरणात्क्विबन्ताद्वा क्यच् द्रष्टव्य.। युध्यति भिषज्यतिप्रभृतयो गता.। प्रक्रियासाम्याद् दृष्टान्तेन प्रदर्शिता.।

त्वामिच्छति, मामिच्छति, त्वद्यति, मद्यति—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्येकार्थ-वृत्तयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशौ भवत । 'त्वमावेकवचने' इत्यत्र एकस्य वचनमेकवचनम्, न तु पारिभाषिकमिति स्थिते तत्रापि तस्यैवानुवर्तना-देकार्थानुवृत्तयोरित्युक्तम्। तेन युस्मदस्मच्छब्दौ यदा एकार्थे, समासस्तु द्विबह्वर्थं, तदापि त्वमौ भवत. । यथा—अतित्वामतिमामिच्छति अतित्वद्यति, अतिमद्यति । अत्र विग्रहवाक्ये अतित्वामतिमामिति रूपम् । युष्मदस्मदोर्द्वितीयाद्विवचने तस्य 'ङेप्रथमयो.' इत्यमि कृते युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् 'त्वमावेकवचने' इति मपर्यन्तस्य त्वमयोर्दकारस्य शेषेलोपापवादे 'द्वितीयाया च' इत्यात्वे एकादेशे च 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्रापि द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति स्थिते तत्र च युष्मद-स्मदोर्युवावादेशौ न शङ्क्यौ । अतित्वान्, अतिमान् इति तु 'ङेप्रथमयो.' इत्यमादेशापवादे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया 'शसो न' इति तदा-देर्नकारे पूर्ववद् आत्वैकादेशयोश्च सकारस्य संयोगान्तलोपे च भवति । नन्वत्र युष्मदस्मदोरेकार्था विभक्ति. परेति 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वमयो सिद्धे. किं पुन प्रत्ययोत्तरपदवचनेन ? भवेदेतदेवं विभक्तिपरत्वे सिद्धे, तदेव तु न सिद्ध्यति, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्प्रत्ययलक्षणाभावात् । नन्वतरङ्गत्वाल्लुक. पूर्वं त्वमादेशौ भविष्यतः । न च लुका लुप्तत्वेनानयोर्बाधनमाशङ्क्यम्, अन्तर-ङ्गत्वादादेशयोर्नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्ग बलीय', यथोक्तम्—परनित्यान्तरङ्गप्रति-पदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषा मिथ प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम्' इति । एवं तर्हीदमेव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यादेशविधानं ज्ञापकम् 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इति । नन्वेतत् परमस्त्वम् त्वत्तर, त्वं प्रधानमस्य त्वत्प्रधान, तुभ्यं हितं त्वद्धितम्, तवेदं त्वदीयम्, तव पुत्र त्वत्पुत्र, परमोऽहं मत्तर', अहं प्रधानमस्य मत्प्रधान, मह्यं हितं मद्धितम्, ममेद मदीयम्, मम पुत्रो मत्पुत्र इति 'त्वाहौ सौ' 'तुभ्यमह्यौ ङयि' 'तवममौ ङसि' इति विधीयमानानन्त-रङ्गानपि त्वाहादीन् बाधित्वा त्वमादेशविधानेन अर्थवद्वचनमिति कथं ज्ञापकं स्यात् ? इदं तर्हि ज्ञापकम् 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा.' इति त्वाहाद्यपवा-दत्वेनैव त्वमयोर्मपर्यन्तविषयत्वे सिद्धे यत्पुनर्मपयन्तस्येत्यनुवृत्त्या तयोर्विधानम्, बाधे तु लुकान्तरङ्गाणामपि त्वाहादीना तदपवादत्वेनैव त्वमयोर्मपर्यन्तविषय-त्वस्य सिद्धेः किं तदर्थेनानेन मपर्यन्तस्येत्यनेन ! ननु शब्कल्पबाद्यपवादाना बहुजादीना भिन्नविषयाणामपि दर्शनात् सर्वादेशनिवृत्त्यर्थमेतत् स्यादिति कथं ज्ञापकं भवति ? उच्यते, इह त्वाहादयो विषयनिर्देशार्थमनुवर्तन्ते, तेन त्वाहादीना प्रसङ्गे प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमयोर्विधानादेव मपर्यन्तविषयत्वे सिद्धे यत्पुनर्मपर्यन्त स्येत्यनुवर्तनेनानयोर्विधानं तत् त्वया कृतं त्वत्कृतम्, त्वामिच्छति त्वद्यतीत्याद्येव-मर्थमिति ज्ञापकमेवोक्तार्थस्य । एवं च युवामिच्छति युष्मद्यति, अतियुवामिच्छति

अतियुष्मद्यति, आवामिच्छति अस्मद्यति, अत्यावामिच्छति अत्यस्मद्यति इत्यत्र युष्मदस्मदोर्द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् 'युवावौ द्विवचने' इति युवावौ न भवतः। लुक पूर्वत्वेनानयोरन्तरङ्गत्वेऽपि न प्रसङ्ग, बहिरङ्गेणापि लुका बाधस्येदानीमेव ज्ञापितत्वात्। 'प्रत्ययोत्तरपदयो' इति त्वमौ त्वमेकार्थत्वान्न प्रसजत। वाक्येऽतित्वामतियुवामिति रूपं युष्मदस्मद्भ्या द्वितीयैकवचनद्विवचनयो 'ङेप्रथमयो' इत्यमिति प्रकृत्योर्मपर्यन्तस्य युवावयोर्दकारस्य 'द्वितीयाया च' इत्यात्वे सवर्णदीर्घे अमिपूर्वत्वे च। अतियुवान् अत्यावानिति रूपं तु शसि तदादेरमादेशापवादे 'शसो न' इति नकारे प्रकृत्यो पूर्ववत् युवावयोरात्वे सकारस्य संयोगान्तलोपे च भवति। अतियुष्मामतियुष्मानिच्छति अतियुष्मद्यति, अत्यस्माम् अत्यस्मानिच्छति अत्यस्मद्यति इत्यत्रापि 'प्रत्ययोत्तरपदयो' इति त्वमौ प्रकृत्योरनेकार्थत्वादेव न भवत। अत्रापि वाक्ये अतियुष्मामित्यादिरूपमतियुवामित्यादिवन्नेयम्। उख्यति। तृप्यति। उच्छ्यति। मध्यति। मर्ध्यति। अर्घ्यत्यादिवत्प्रक्रियोन्नेया। अत्रोच्छिन्नं क्विबन्त, तत्र हि 'च्छ्वो शूडनुनासिके' इति शकारेण भवितव्यम्। वाच्यति। अब्यति। मरुत्यति। शक्यति। लुप्यति। दिश्यति। पुष्यति। पयस्यति—अत्र पुत्रादे. कर्मण. जीवत्यादिवत् क्यजन्तेऽन्तर्भावादकर्मत्वाल्लडादयो भावकर्त्रोर्भवन्ति। उदाहृत कर्त्तरि।

भावे—पुत्रीयते इत्यादि द्रष्टव्यम्।

पुत्रीयादे सनि 'यथेष्टं नामधातूनाम्' इति पर्यायेण सर्वस्यैकाचो द्विर्वचनात् पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति इत्यादि भवति। इह कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छति महापुत्रीयति इति ? किमत्रात्वाभावश्चोद्यते, अथ केवलात् प्रत्ययाभाव., समुदायाद्वा ? आत्वं तावन्न भवति, प्रत्ययार्थेन सापेक्षत्वात्, समासाभावादनुत्तरपदत्वात्, केवलात्प्रत्ययाभावो महता सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। समुदायात्त्वकर्मकत्वात् विशिष्टस्य पुरुषस्येष्यमाणत्वेनाकर्मकत्वेन परस्परं प्रत्ययार्थत्वेन च सम्बन्धे नास्ति सामर्थ्यम्। सुब्ग्रहण च पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थानार्थमेव क्रियते। ननु धातुव्यावृत्त्यर्थं स्यात्, सन् तत्र बाधको भविष्यति। ङ्याप् प्रातिपदिकादुत्पत्तावपि नान्ते नलोपस्तु सुबन्तादुत्पत्तौ यद् 'न. क्ये' इति पदत्वस्य नियामकं तदेवात्र विधायकमिति भविष्यति। नन्वसति सुब्ग्रहणे विशेषाभावात् प्रातिपदिकादिव सुबन्तादपि प्रत्ययोत्पत्ते. वाच्यति इत्यादौ कुत्वं स्यात्, एवं तर्हि 'न क्ये' इति वचन सुबन्तादुत्पत्तौ नियमार्थं प्रातिपदिकादुत्पत्तौ विध्यर्थं च भविष्यति। नन्वत्र कर्मग्रहणेनैव सुबन्तत्वं लप्स्यते, पञ्चकपक्षेऽप्यस्य द्योतिकया विभक्त्या भाव्यम्। अतोऽन्तरेणापि सुब्ग्रहणं वस्तुत पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थास्यते इति किं तद्ग्रहणेन ? मैवम्, यत्र हि पदस्यैवासाधारणं किञ्चिद्रूपमाश्रीयते स एव पदविधि, न त्वीदृशमपीति। कर्मग्रहणं तु न पदस्यैवा-

साधारणम्, 'धातो. कर्मण' इत्यपि दर्शनात्। न तर्हीदानीमिद भवति महापुत्रीयतीति ? भवति, यदैतद्वाक्य महान्पुत्रः महापुत्रस्तमिच्छतीति।

काम्यच्च (३।१।९)—क्यचो विषयेऽयं भवति, 'मान्ताव्ययेभ्य' इति निषेधात् तान्येवास्याप्राप्तक्यज्विषय. स्यादिति न वाच्यम्, पाश्चात्त्यस्य कात्यायनवचनस्य सूत्रप्रणयनकालेऽभावात्। पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति इत्यादि। त्वत्काम्यति, मत्काम्यति, युष्मत्काम्यति, अस्मत्काम्यति इत्यत्र 'प्रत्ययोत्तरपदयो.' इति त्वमौ, तदभावश्च। क्यचि चित्करणं पुत्रकामिष्यति इत्यादौ सतिशिष्टस्वरं बाधित्वा धातुस्वरो यथा स्यादिति। ककारस्तु नेत्, प्रयोजनाभावात्। अग्निकाम्यति इत्यादावधातुविहितत्वादार्धधातुकत्वाभावान्नास्ति गुणप्रसङ्ग। कंस परिमार्ष्टि कसपरिमृट्, कंसपरिमृट्काम्यतीत्यत्र मृजेर्वृद्धि' प्रत्ययमात्रे विधीयमानाऽपि धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् न प्रसजति। तत्प्रत्यय.= धातुसंशब्दनेन विहित प्रत्यय.। यजे' 'विजुपेश्छन्दसि' इति विचि उपयट्। वचे वाक्, उपयट्काम्यति, वाक्काम्यति इति। अत्र यजादिभि किंतो विशेषणात् 'धातो. स्वरूपग्रहणे' इति वा सम्प्रसारणाप्रसङ्ग। अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या यथायोगं पदकार्याणि द्रष्टव्यानि। पयस्काम्यति। यशस्काम्यति—अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वेन सो रुत्वे विसर्जनीये तस्य कुप्वोरपदाद्यो परयोर्विधीयमानं 'सोऽपदादौ' इति सत्व भवति। स्व काम्यति इत्यादौ 'सोऽपदादौ', 'अनव्ययस्य' इति वचनात् सत्वाभाव। अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वादिषिणा कर्मत्वेन योग' षष्ठ्या। यथा—दिवाभूता रात्रि, दोषाभूतमह. इत्यादावधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपि शक्तिमत्प्राधान्यम्द्भूततद्भावयोग। श्री काम्यतीत्यादौ 'रो काम्ये' इति रोरेव विसर्जनीय इति काम्ये सत्वनियमात्सत्वाभाव.। सर्पिष्काम्यति, धनुष्काम्यति इत्यादौ सत्व बाधित्वा 'इण. ष.' इति षत्वं भवति। इदञ्च सत्वस्यापवाद इति यत्र तत्प्रसङ्गस्तत्रैव भवतीति उच्चै काम्यति, गा काम्यति इत्यादौ न भवति। पुस्काम्यति इत्यत्र पुंस. संयोगान्तलोपे 'पुम खय्यम्परे' इति रुत्व निर्वर्त्य 'संपुंकाना सो वक्तव्य' इति सत्ववचनान्नास्ति विसर्जनीय इति न षत्वप्रसङ्ग।

उपमानादाचारे (३।१।१०)—कर्मण सुप इति च वर्त्तते। तत्र प्रत्ययार्थस्याचारक्रियाया. सन्निधानात्तदपेक्षया कर्मण उपमानात् सुबन्तादाचारे क्यजित्यर्थो भवति। यद्यपि काम्यजनन्तरस्तथापि पूर्वसूत्रे चकारेणेहाद्य एव क्यजनुकृष्ट स एवात्र विधीयते—पुत्रमिवाचरति छात्रम्। उदाहरणान्यवशिष्टानि प्रक्रिया च इच्छाक्यजन्तवद् दृष्टव्यानि। अत्रोपमानेनोपमेयमाक्षिप्यते। तत्र प्रत्यासत्त्या साधारणधर्मभूताचारक्रियापेक्षया कर्म भवत् उपमानकर्मवत् प्रत्ययान्ते धातावन्तर्भावादनभिहितमिति तत्र द्वितीया भवति। तथा पुत्रीयत इत्यादौ कर्मणि

यगादयोऽपि भवन्ति। नन्वन्या पुत्रविषयाचारक्रिया, अन्या छात्रविषयेति आचार-क्रियाया. वस्तुतो भेदादेककर्मधर्मसमावेशस्यात्राभावात्कथमौपम्यम् ? उच्यते, आचारितुरेकत्वादाचारसमावेशादाचार एकोऽवसास्यते, अन्यथा सर्वत्रैवोपमानोपमेयगतस्य धर्मस्य वस्तुतो भेदादौपम्यव्यवहारच्छेद' स्यात्। 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात् प्रासादीयति कुड्य इत्यादौ सप्तम्यन्तादपि भवति।

त्वयीवाचरति त्वद्यति, मयीवाचरति मद्यति—युष्मदस्मदोरेकार्थत्वात् 'प्रत्ययोत्तरपदयो' इति त्वमौ। युवयोरिवाचरति युष्मद्यति, आवयोरिवाचरति अस्मद्यति—अत्र नास्त्येकार्थत्वमिति त्वमौ न भवत। द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वान्न युवावौ। लुक पूर्वं तु न भवत, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' इत्युक्तत्वात् युष्मास्विव आचरति, अस्मास्विवाचरति इत्यत्रापि एकार्थत्वाभावान्न भवतस्त्वमौ। त्वामतिक्रान्ते अतित्वयि, अतिक्रान्तयो अतित्वयो, अतिक्रान्तेषु अतित्वासु। एवम् अतिमयि, अतिमयो, अतिमासु—सर्वत्रात्र प्रकृत्योरेकार्थत्वात्त्वमयोरजादावनादेशे विभक्तौ 'योऽचि' इति दकारस्य यकार। हलादौ तु युष्मदस्मदोरनादेशविभक्तिपरत्वादात्वम्। एभ्योऽपि क्यचि त्वमयो त्वद्यति मद्यति इति भवत। युवामतिक्रान्ते अतियुवयि. अतिक्रान्तयो अतियुवयो, अतिक्रान्तेषु अतियुवासु। एवम् अत्यावयि, अत्यावयो, अत्यावासु—अत्र प्रकृत्योर्द्विवचनत्वे युवावयोर्दकारस्य पूर्ववद्यत्वात्वे। एभ्यस्तु क्यचि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावात् न त्वमौ भवत, युष्मद्यति अस्मद्यति इति भवत.। द्विवचनत्वेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावात् युवावौ न भवत। तथा लुक. पूर्वमपि न भवतीति इदानीमेवोक्तम्। युष्मानतिक्रान्ते अतियुष्मयि, अतिक्रान्तयो. अतियुष्मयो, अतिक्रान्तेषु अतियुष्मासु। एवम् अत्यस्मयि, अत्यस्मयो, अत्यस्मासु—पूर्ववद्दकारस्य यत्वात्वे। अत्रापि क्यचि प्रकृत्योरेकार्थत्वाभावेन त्वमयोरभावात् अतियुष्मद्यति, अत्यस्मद्यति इति भवत.।

कर्तुं क्यङ् सलोपश्च (३।१।११)—उपमानात् सुप. आचारे वेति वर्तते। अत्रापि पूर्ववत् सन्निहिताचारक्रियापेक्षया कर्तृत्वोपमानत्वे। तेनायमर्थ.—उपमानादाचारक्रियाया कर्तुं सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङिति। ककार. 'न: क्ये' इति सामान्यग्रहणार्थ.। ङकारस्तदविघातार्थस्तङर्थश्च। सलोपश्च इति चशब्दोऽन्वाचये। सेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम्। तेन च लोपापेक्षया स्थानषष्ठ्यन्तत्वेन सम्बन्धिनो जायमानस्य कर्तुर्नित्यं तस्य विशेषणात्तदन्तविधौ सकारान्तेभ्य: क्यङ् तस्य सकारस्य लोप इत्यर्थो भवति। अत्रापि वेत्यस्य सम्बन्धात्तस्य च व्यवस्थितविभाषात्वादोजोप्सरसोर्नित्यं सलोपो भवति, अन्यत्र विकल्पेन। उक्तं च—'ओजसोऽप्सरसोर्नित्यं पयसस्तु विभाषया' इति। 'पयस इति ओजोऽप्सरोव्यतिरिक्ताना सकारान्तानामुपलक्षणम्' इति व्याख्यातार.। श्येन इवाचरति

श्येनायते। काकायते। ओजायते। अप्सरायते। पयस्यते, पयायते। यशस्यते, यशायते। ओज.शब्दो वृत्तिविषये तद्वति वर्तते। अर्चिष्यते, सर्पिष्यते इत्यादौ प्रत्ययसकारत्वात्षत्वम्। अत्र 'न क्ये' इति नियमेन सकारस्य पदान्तत्वाभाव'। पदान्तत्वे हि 'अपदान्तस्य मूर्धन्य' इति वचनात् षत्वं न स्यात्। अन्तस्य सकारस्य लोपवचनात् हसायते, सारसायते इत्यादौ अनन्त्यस्य लोपो न भवति। उपमानकर्तुरिव उपमेयकर्तु प्रत्ययान्ते धातावन्तर्भावात् तत्र लादयो भवन्ति। अकर्मकत्वात् भावे च श्येनायते इति। त्वामिवाचरति त्वद्यते, मद्यते—प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति युष्मदस्मदोरेकार्थयोस्त्वमौ। युवामिवाचरति युष्मद्यते। अस्मद्यते—अत्रानेकार्थत्वान्न त्वमौ, अन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् 'युवावौ द्विवचने', 'यूयवयौ जसि' इति युवावादयो न भवन्ति। लुक पूर्वं तु बहिरङ्गेणापि तेन बाधस्योक्तत्वान्न भवन्ति। त्वामतिक्रान्त अतित्वम्, अतिक्रान्तौ अतित्वाम्, अतिक्रान्ता अतित्वम्। मामतिक्रान्त अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अतिमाम्, अतिक्रान्ता अतिमम्—सर्वत्र विभक्ते 'ङे. प्रथमयोरम्' इत्यम्भाव। द्विवचनादन्यत्र 'शेषे' इति दकारलोपस्तत्र 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्यात्वम्, तत्र सौ 'त्वाहौ सौ' इति त्वाहौ, अन्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति त्वमौ। आभ्याम्पराभ्यामपि त्वाहयोर्न बाध, त्वाहादीना तु पूर्वविप्रतिषेधेन त एवेष्यन्ते इति उक्तत्वात्। जसि तु न्याय्यविप्रतिषेधेन युवावौ न भवत। एवम् एभ्य क्यङि अतित्वद्यते, अतिमद्यते इति भवत.। युवामतिक्रान्त. अतित्वम्, अतिक्रान्तौ अतियुवाम्, अतिक्रान्ता अतियूयम्। एवं मामतिक्रान्तो अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अत्यावाम्, अतिक्रान्ता अतिवयम्। सौ जसि च 'त्वाहौ सौ', 'यूयववयौ जसि' इत्याभ्या पराभ्या 'युवावौ द्विवचने' इत्यस्य बाध.। द्विवचने तु युवावयो' 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इति दकारस्यात्वम्, इतरयोस्तु शेषे लोप। एभ्यस्तु क्यङि युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात्त्वमयोरभावात् अतियुष्मद्यते, अत्यस्मद्यते इति भवत। अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य तत्तदादेशाभाव तत्रतत्रोक्त। युष्मानतिक्रान्तः अतित्वम्, अतिक्रान्तौ अतियुष्माम्, अतिक्रान्ता अतियूयम्। एवमस्मानतिक्रान्तो अत्यहम्, अतिक्रान्तौ अत्यस्माम्, अतिक्रान्ता. अतिवयम्—पूर्ववत् प्रथमाया अम्भावे द्विवचने आत्वम्। अन्यत्र शेषेलोपो यथायोगं 'त्वाहौ सौ' 'यूयवयौ जसि' इति त्वाहादयश्च। एभ्योऽपि क्यङि अतियुष्मद्यते, अत्यस्मद्यते इति भवत.। उदाहरणान्यवशिष्टानि प्रक्रिया च इच्छाक्यजन्तवदुन्नेयानि। अवर्णस्येत्यादिकं 'क्यचि च' इति विधीयमानमिह न भवति।

कुमारीवाचरति कुमारायते, हरिणीवाचरति हरितायते, गौरीवाचरति गौरायते, गुर्वीवाचरति गुरूयते—'क्यङ्मानिनोश्च' इति स्त्रीशब्दस्य पुम्शब्दः। अत्र 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कात्' इति वर्तते, तत्र स्त्रीशब्देन स्त्र्यर्थं शब्द उच्यते,

पुंवच्छब्देन पुमर्थः। भाषित पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्क, तद्योगाच्छब्दोऽपि, स चेह स्त्र्यर्थ। ऊङोऽभाव अनूङ्, षष्ठ्यर्थे प्रथमा। भाषितपुंस्कात् पर ऊङोऽभावो यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ्। निपातनात् पञ्चम्या अलुक्। एतदुक्तं भवति—पुंसि यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तस्वार्थवाचिन शब्दस्य पुम्शब्द आदेशो भवति, ऊङन्तस्य नेति। तेन 'श्वसुरस्योकाराकारलोपश्च' इति ऊङि श्वश्रूयते इत्यत्र पुवत्त्वं न भवति। तथा भाषितपुस्कत्वाभावाद् द्रोणीयते इत्यादौ न भवति। अत्र हरदत्त.—पुंसि द्रोणशब्दस्य परिमाण प्रवृत्तिनिमित्तमाह। स्त्रिया तु द्रोणीत्वं जाति। कैयटकारस्तु-'द्रोणशब्द परिमाणवृत्तिर्भाषितपुस्क, स एव भेदोपचारात्सादृश्यनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशात् तत्त्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा स्त्रिया वर्तते' इति। नन्वत्र पुंसि स्त्र्यर्थशब्द अर्थमाणत्वेन निमित्तेन पुंसि वर्त्तते इति पुसि प्रवृत्तिनिवृत्तेनार्यमाणत्वेन युक्तस्य स्त्र्यर्थयोगोऽस्तीति स्यादेव द्रोण्यादीना भाषितपुंस्कत्वम्, नैतत्, एव हि व्यावर्त्याभावात् भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात्। अतो य शब्दो भाषितपुस्केन यत्प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तस्तद्युक्त स्त्र्यर्थं तद्रूपेणाह स एव भाषितपुंस्क आश्रीयते, न तु रूपान्तरेणापि। न च द्रोण्यादिशब्द स्वार्थमर्यमाणतयाऽऽहेति। एवमपि द्यौरिवाचरति दीव्यति इति दिवशब्दस्य स्वर्गशब्दस्य चैकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अस्ति च तद्युक्ततया स्वार्थभिधानमित्यर्थसाम्यात् पुल्लिङ्ग स्वर्गशब्द प्राप्नोति, नैष दोष, यस्य शब्दस्य पुवद्भाव स एव शब्द स्त्रीकृतविकृतिरहित पुमासमाहेति प्रत्यासत्त्या लब्धत्वात्। न च दिवशब्द पुमासमाह। इदमत्र सूत्रार्थतत्त्वम्—य शब्दो येन प्रवृत्तिनिमित्तेन पुंसि प्रवृत्त तेनैव चेत् स्त्रिया वर्तते तस्य पुवद्भाव, ऊङन्तस्य नेति। एवं च हसस्य स्त्री वरटा, सारसस्य लक्ष्मणा, अङ्गारकस्य कालिका, कच्छपस्य डुलि, ऋषभस्य रोहिणी, पुरुषस्य योषिदित्यादौ नित्यस्त्रीवचनाना वरटादीना पुंवत्त्वेन हंसादयो न भवन्तीति वरटायते इत्यादि भवति। शक्यन्ते च साहचर्यात्पुंशब्दैरपि स्त्रीशब्दार्थं प्रतिपादयितुम्। यद्येवं गर्भिणीवाचारति गर्भीयते इत्यत्र कथं पुंस्त्वम्, यतो गर्भो व्रीहिरित्यादौ पुंस्यवयवभूतगर्भसम्बन्ध प्रवृत्तिनिमित्तम्, स्त्रियान्त्वनवयभूतगर्भ सम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते? नैष दोष, यदुभयत्रापि गर्भसम्बन्धमात्रमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। एवं प्रसूतप्रजातादिशब्दानामप्यपत्यापत्यवत्सम्बन्धमात्र प्रवृत्तिनिमित्तम्, न तु पुंसि गर्भाधानम्, स्त्रिया तु गर्भविमोचनमिति समानप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रसूतायते इत्यादौ पुंस्त्वं भवति। इदं च प्रसूतभार्य इत्याद्यर्थमवश्यमेवेष्टव्यम्। समान पतिरस्याः सपत्नी—'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नकारे ङीप्। अत एव निर्देशात्समानस्य सभाव। सपत्नीवाचरति इत्यत्र 'सपत्नीयते इति भवितव्यम्' इति न्यासे, यदाह 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इत्यत्र-'समुदायस्योच्चारणं

नियोगत एषा समुदाय ईकारान्त एव यथा स्यादित्येवमर्थम्। तेन सपत्नीभार्य इति स्त्रिया पुंवद्भावो न भवति' इति। तसिलादिष्वित्यत्र भाष्यकैयटयोस्तु 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुवत्त्वं प्रस्तुत्य कुण्डिनीशब्दाद् गर्गादियञि पुंवत्त्वेन कुण्डिञ्छब्दे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे कौण्ड्य इति प्राप्नोति। तथा सपत्नी-शब्दात् शिवाद्यणि सपतिशब्दादेशे सापत इति चोदयित्वा ढग्रहणमपनीय तत्र 'अनपत्ये' इति न्यस्यापत्यप्रत्यये पुंवद्भावाभावाद्यञीकारस्य 'यस्येति च' इति लोपे तस्य 'नस्तद्धिते' इति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नान्तस्य तद्धितपरत्वाभावात् कौण्डिन्य इति सिध्यति। तथा शिवाद्यणोऽपत्यप्रत्ययत्वात्सपतिशब्दादेशाभाव इति परिहृत्य एवं सति गार्ग्यायण्या अपत्ये कुत्सिते, 'गोत्रस्त्रिया कुत्सने ण च' इति णे तस्यापत्यप्रत्ययत्वेन पुंवद्भावाद्गार्ग्यायण इति स्यात्, न त्विष्टम् गार्ग्य इति दोषमुद्भाव्य तत्सम्परिहाराय 'भस्याऽढे' इत्येव सस्थाप्य कौण्डिन्ये 'आग-स्त्यकौण्डिन्ययो' इति निपातनात् परिहृत्य सापत्ने तु 'नित्य सपत्नी' इति समु-दायनिपातनं परिहारमनभिधाय शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिषु दृष्टत्वात् ङीनि शिवाद्यणिति परिहृतम्। अत एव शिवादौ समानपतिलक्षणस्य सपत्नी-शब्दस्य ग्रहणं नेत्यवसीयते। ग्रहणे हि तस्मादणि पुवत्त्वेन सापत इति रूप दुर्वारमेव स्यात्। अत एव 'सापत इति प्राप्नोति' इति भाष्ये[1] 'नित्य सपत्न्यादिषु' इति निर्देशेन भवन्समानस्य सभावो ङीम्नकारयोरसंयोगेऽपि भवतीत्यवसीयते। एव च न्यासोक्तपुवत्त्वाभावो भाष्यकृतोऽनभिमत इत्यवसीयते। समुदायनिपातन तु रूढ्यर्थेऽपि स्यादिति न सूत्रभाष्यविरोध.। एव सति समानपतिलक्षणात्सपत्नी-शब्दाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणे ण्ये सापत्य इति भाव्यम्। तथा भावकर्मणोरपि पत्यन्तलक्षणे यकि सापत्यमिति।

युवतिरिवाचरति युवायते। यस्तु 'ङ्याप्'सूत्रभाष्ये युवतितरा इत्युदाहरणे 'तसिलादिष्वाकृत्वसुच' इति पुंवत्त्वाभाव, स तत एव निर्देशात्, नत्वभाषित पुंस्कत्वात्, नापि यौवनस्य जातित्वेन जातिवाचकत्वात् 'जातेश्च' इति प्रति-षेधात्, यत स्थानिवत्सूत्रे युवजानिरिति प्रत्युदाजहार। पट्वी च मृद्वी च पट्वी-मृद्व्यौ, ते इवाचरति पट्वीमृदूयत—पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावान्न पुंवत्त्वम्। पचेर्ण्वुलि पाचिका, 'मद्रवृज्यो कन्' इति शैषिके कनि मद्रिका, पाचिकायते, मद्रिकायते—'न कोपधाया' इति पुंवत्त्वनिषेध। अत्र तद्धितग्रहणात्तद्धितेन वा 'युवोरनाकौ' इत्यकादेशेन वा य कोपधस्तस्यैव ग्रहणमिति पाकायते इत्यत्र पुंवत्त्व भवति। नन्वत्राजादिपाठाट्टापा वयोलक्षणस्य ङीपो बाधात्पुवत्त्वापुवत्त्व-योर्न विशेष, सत्यम्, अत्राविशेषेऽपि अस्ति पाकभार्य इत्यत्र विशेष.। चतुर्थीयते—

१. 'कैयटे' इति युक्त पाठ।

'संज्ञापूरण्योश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधः। स्रौघ्नीयते—'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवत्त्वनिषेधः। वृद्धेर्निमित्तं ञकारो णकारो वा यस्मिन्निति बहुव्रीह्याश्रयणात् यावतीवाचरति यावत्यते इत्यत्र पुंवत्त्वं भवति। अत्र 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारस्य वृद्धेर्वतुरेव निमित्तमिति नासौ वृद्धिनिमित्तः। 'तद्धितस्य' इति वचनात्काण्डलावीवाचरति काण्डलावायते इत्यत्र पुंवत्त्वं भवति। तथा 'अरक्तविकारे' इति वचनात्कषायेण रक्ता शाटी काषायी—'तेन रक्तं रागात्' इति अणि ङीप्, खदिरस्य विकारः खादिरी ईषा—'पलाशादिभ्यो वा' इति विकारेऽणञोरन्यतरस्मिन् ङीप्—काषायायते, खादिरायते इति पुवत्त्वं भवति। व्याकरणमधीते वैयाकरणी—'तदधीते तद्वेद' इत्यणि ङीप्, सेवाचरति वैयाकरणायते—'न य्वाभ्याम्' इति निषेधादणो नास्ति वृद्धिनिमित्तकत्वमिति पुंवद्भावः। निमित्तशब्दः कुर्वद्रूपवचनः। दीर्घा केशा अस्या दीर्घकेशी। एवं मृद्वङ्गी—'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्', 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति पाक्षिको ङीप्। दीर्घकेशीयते, मृद्वङ्गीयते—'स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि' इति स्वाङ्गवचनात् परो य ईकारस्तदन्तस्य मानिनोऽन्यस्मिन्परे पुवत्त्वं निषिध्यते। करिणीयते, इडविड्यते, दरद्यते, कठीयते—'जातेश्च' इति पुंवत्त्वनिषेधः। 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति गोत्रचरणयोर्जातिवाचित्वम्। इहापत्यमात्रं गोत्रम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति। चरणशब्दः शाखाध्यायिनि रूढः। अत्र इडविड् नाम जनपदो राजा चेति जनपदसमानशब्दत्वात् 'जनपदसमानशब्दात्क्षत्रियादञ्' इत्यञ्. 'ते तद्राजाः' इत्यापादपरिसमाप्तेः प्रत्ययानां तद्राजसञ्ज्ञकत्वात् 'अतश्च' इति अकारप्रत्ययत्वेन स्त्रिया लुकि इडविड् स्त्री, ऐडविडः पुमान् भवति। दरदोऽपि जनपदसमानशब्दत्वात् 'द्व्यञ्मगध' इत्यणः पूर्वं लुकि दरद् स्त्री, दारदः पुमान्। एते गोत्रवचनाः। कठशब्दात् 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' इति प्रोक्ते छन्दसि णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' इति लुकि 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' इति छन्दोब्राह्मणप्रत्ययान्तानामध्येतृप्रत्ययविषयत्वात् 'तदधीते तद्वेद' इत्यणि तस्य 'प्रोक्ताल्लुक्' इति प्रोक्तप्रत्ययान्तात्परत्वेन लुकि शाखाध्येतरि वृत्तिः।

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः (३।१।१२)—अत्राच्वेरित्येकवचनं भृशाद्यवयवापेक्षम्। अयं च पर्युदास इति तत्सदृशप्रतिपत्त्या अभूततद्भावविषयेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङिति अर्थो भवति। प्रसज्यप्रतिषेधे तु भवतियोगे च्विविधानाद् भवतिनैव स्वार्थस्य भवनस्योक्तत्वान्न क्यङः प्रसङ्गः इति अच्वेरिति वचनमनर्थकं स्यात्। न च सत्यस्मिन् च्व्यन्तादुत्पद्यमानेन क्यङा भवतेरनुप्रयोगस्य बाधनमाशङ्क्यम्, यदिदमच्व्यन्ते सावकाशं भवतेरभावे च्व्येरप्यभावस्तद्योगे तस्य विधानात्। न च क्यषा योगे डाच इव वचनप्रामाण्याद्भवतेरभावेऽपि क्यङो योगे च्वेः कल्पनं युक्तम्, यत इदं वचनमच्व्यन्ते सावकाशम्। 'भृशादिभ्यः' इति पञ्चमी

लोपविधौ स्थानषष्ठी सम्पद्यते। तत्र विशेषणेन हला तदन्तविधौ भृशादिषु हलन्तानामन्त्यस्य लोप इति अर्थो भवति। एवं चशब्दोऽन्वाचये भवति। अभृशो भृशो भवति भृशायते। शीघ्रायते। चपलायते। मन्दायते। पण्डितायते। रेहायते—'रेह शब्दो रहसि निघृ्णत्वे भिक्षाभिलाषस्य च निवृत्तौ वर्तते' इति गणवृत्तौ। तृपायते—तृपश्चन्द्र समुद्रश्च। वेहायते—वेहद्गर्भोपघातिनी। अण्डरायते—'अण्डरो मूर्खोऽपुष्करश्च' इति गणवृत्तौ। 'अण्डार इत्यन्ये' इति च। ओजायते, वर्चायते—ओजोवर्चसौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तेते। रोहायते—रोहस् सरोष इति गणवृत्तौ। दुर्मनायते। सुमनायते। उत्सुकायते। उन्मनायते। शण्डायते। बृहायते। अभिमनायते—अत्र सुदुरभिभ्यो मन शब्द पठ्यते, तत्र सोपसर्गात्सिग्रामयतेरेव धातुसज्ञानिमित्त प्रत्यय इति ज्ञापनान्मनस एव प्रत्यय इति स्वमनायते इत्यादि भवति। 'सुबामन्त्रित' इत्यत्र 'मनस्युपसर्गे' इति मनसि परे उपसर्गस्य पराङ्गवद्भाववचनात्सुमनायते इत्यादौ 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो न भवति। देवदत्त सुमनायते इत्यादौ सोपसर्गस्य निघातो भवति। अत्रामी भृशादयोऽस्माभि श्लोकगणपाठानुरोणेन पठिता। गणवृत्तौ तु बृहच्छब्दो न दृश्यते। मन्द्रशब्दस्तु पठ्यते, तथा कण्डरशब्दश्च त्वचोऽभ्यन्तरे स्थूलतन्त्वाभा असंयुक्ता स्नायु महास्नायु कण्डरा, तद्वान्कण्डर, मत्वर्थे 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति व्याख्यातं च।

लोहितादिडाज्भ्य क्यष् (३।१।१३)—अत्र भुवीति वर्तते, अच्वेरिति च। अत्रैतड्डाचो न विशेषणम्, असम्भवात्। 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्' इति डाच् विधीयते। यत्र ध्वनौ वर्णविशेषा न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्त., तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम्। तस्मात् 'डाचि बहुलं द्वे भवत:' इति डाचि विषयभूते द्विरुक्ताद् द्व्यजवरार्धात् अनितिपरात् कृभ्वस्तियोगे डाज् भवतीति सूत्रार्थ.। यस्य द्विरुक्तस्य समुदायस्य प्रविभज्यमानमर्द्धं अवरं सुष्ठु न्यूनं द्व्यज् भवति तद् द्व्यजवरार्धम्। अवरशब्दोऽपकर्षे। अतएव वचनात् कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्यवसीयते। न च भवतियोगे डाचि कृते क्यष. प्रसङ्ग., भुवो भवतिनैवोक्तत्वात्। अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति। लोहितायते—'वा क्यष' इति पक्षे तङ्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दात्क्यषि लोहिनीयति, लोहिनीयते इति भवति। पटपटायति। पटपटायते—अत्र 'डाचि बहुलम्' इति द्विरुक्ते 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इत्यव्यक्तानुकरणस्यान्त्यस्याम्रेडितादे. पररूपे 'टे.' इति टिलोप। इदमेव पररूपवचनं ज्ञापकम् 'डाचि बहुलं द्वे' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वे। अत्र लोहितात्परेषा नीलहरितमन्द्रफेनमुण्डाना भृशादौ पाठ. कर्त्तव्य'। तथा च वार्त्तिकम् 'लोहितादिडाज्भ्य क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' इति। अत्र वृत्तौ—"न हि पठितेषु लोहितादिषु नान्तोऽस्तीति 'न क्ये' इति पदत्वसामान्यग्रहणार्थेन क्यष. ककारेणास्याकृतिगणत्वज्ञापनादन्यानि संगृह्यन्ते, तेषा भृशादावनुप्रवेश."

इति स्थितम्, यदाह—'यानि पठ्यन्ते तेभ्य क्यङेव भवति, अपठितेभ्यस्तु क्यषेव' इति। तेन निद्रायति, निद्रायते, करुणायति, करुणायते, चर्मायति, चर्मायते इत्यादि भवति। निद्राकरुणाशब्दौ वृत्तिविषये तद्वति वर्तेते। यद्वा निद्राते 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्तरि कप्रत्ययान्तो निद्राशब्दो भवति। अत्र गणवृत्तौ—
'लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च। मूर्च्छा निद्रा कृपा धूमा करुणा नित्यचर्मणी।'

इत्याकृतिगणसिद्धानि पठ्यन्ते।

कष्टाय क्रमणे (३।१।१४)—क्रमणमनार्जवं। अत एव निर्देशाच्चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दादनार्जवे क्यङ् भवति, कष्टं कृच्छ्रं दुःखम्, इह तु तत्कारणं कर्म। कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते, कष्टं कर्तुं कुटिलमाचरतीत्यर्थः। अत्र वार्त्तिकम्—'सत्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्य कण्वचिकीर्षायाम्' इति। कण्वस्य पापस्य चिकीर्षा कण्वचिकीर्षा, सा चेह वृत्तिविषये 'सत्रादय पापवचना चिकीर्षाया प्रत्यय' इति समुदायार्थो भवति। एवं च पापवचनेभ्यो द्वितीयान्तेभ्य सत्रादिभ्य. चिकीर्षाया प्रत्यय इति वार्त्तिकार्थं सम्पद्यते। सत्रायते इत्यादि।

कर्मणो रोमन्थतपोभ्या वर्तिचरो (३।१।१५)—कर्मण इत्यवयवापेक्षमेकवचनम्, तेन रोमन्थतपोभ्या कर्मभ्या यथासंख्य वर्तिचरोर्धात्वर्थयो. क्यङ् प्रत्ययो भवतीत्यर्थो भवति। कर्मत्वं च रोमन्थतपसो श्रुतवर्तिचरिक्रियापेक्षम्। वर्तिरित्यत एव निर्देशाण्ण्यन्तादपि क्तिन्। चरिति चरते सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते, तपश्चरति तपस्यति—'तपस परस्मैपद च' इति परस्मैपदम्। अत्र 'हनुचलन इति वक्तव्यम्' इत्युक्तत्वात् कीटो रोमन्थ वर्तयतीत्यत्र क्यङ् न भवति। अत्र न्यासपदमञ्जर्यो अपानप्रदेशान्नि.सृतं द्रव्यं कीटो वर्तुलं करोतीत्यर्थोऽभिमत.। कैयटे त्वपानप्रदेशान्निसृत द्रव्यमश्नातीति।

बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने (३।१।१६)—'फेनाच्चेति वक्तव्यम्'। कर्मग्रहणमनुवर्तते, तच्च श्रुतोद्वमनक्रियापेक्षं बाष्पादिभि सम्बध्यते। बाष्पमुद्वमति वाष्पायते।

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्य करणे (३।१।१७)—कण्वशब्द. पापवचन.। करणं क्रिया करोत्यर्थ, न पारिभाषिकम्, तस्मिन्हि कर्मण इत्यनेन सम्बद्धे शब्दादिभि सम्बन्धो न स्यात्। शब्दादिभ्य. कर्मभ्य. करणे क्यङ् भवति। शब्द करोति शब्दायते। एवं वैरायते। कलहायते। अभ्रायते। कण्वायते। मेघायते। अत्र न्यासे 'यद्यप्ययं तत्करोतीति णिचि प्राप्ते आरभ्यते, तथापि तन्न बाध्यत इति शब्दयतीत्याद्यपि भवति' इत्युक्तम्। अत्र वार्तिकम्—'सुदिनदुर्दिनाभ्या च', 'नीहाराच्च', 'अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम्' इति। पोटा, स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री। अतोऽन्ये अटाट्टादय. क्रियावचना.। सुदिन करोति इति सुदिनायते इत्याद्युदाहार्यम्।

सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम् (३।१।१८)—'कर्तृ' इति पृथक् पदं लुप्तषष्ठीकम्। वेदनाज्ञानकर्तृत्वं च श्रुतवेदनक्रियापेक्षम्, तेन वेदनक्रियाया. कर्तुराधाराधेयभावेन सम्बन्धिभ्य सुखादिभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् भवतीत्यर्थो भवति। सुखं वेदयते सुखायते, सुखमनुभवतीत्यर्थं । वेदयित्रा सुखादीना विशेषणात्सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्येत्यत्र क्यङ् न भवति। अत्र प्रसाध्यगतं सुखं प्रसाधकोऽक्षिनिमीलनादिना जानातीत्यर्थं इति सुखं वेदयितृगतं न भवति। अत्र श्लोकगणकार —

'सुखदु खगहनतृप्राण्यस्त्रालीकप्रतीपकरुणाश्च ।
कृपण सोढ इतीमे सुखादयो दश गणे पठिता ॥' इति ।

अत्र गणरत्नमहोदधौ आस्त्रशब्दोऽपि पठ्यते। यदाह—'आस्त्रमेवास्त्रम्' इति। तृप्रं दु खम्, सोढं सहनम्, अभिभवो वा।

नमोवरिवश्चित्रङ क्यच् (३।१।१९)—अत्रानुवृत्त करणग्रहणम् अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरम्। यदाह वृत्तिकार —'नमस पूजायाम्, वरिवस. परिचर्यायाम्, चित्रङ् आश्चर्ये' इति। नमस्यति देवान्, वरिवस्यति गुरून्, चित्रीयते, आश्चर्यवान् भवतीत्यर्थं । अन्ये तु परस्याश्चर्यङ्करोतीत्यर्थं इति। यदाह भट्टि.—'ततश्चित्रीयमाणौऽसौ[1]' इति। अत्रावयवे कृत लिङ्गं समुदायस्येति न्यायेन चित्रङो ङकारस्य समुदायार्थत्वादात्मनेपदम्। नमस्यति देवान् इत्यत्र 'उपपदविभक्ते कारकविभक्ति' इति 'नम स्वस्ति' इति चतुर्थीम्बाधित्वा कर्मणि द्वितीया भवति।

पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् (३।१।२०)—ङकारस्तङर्थो णिग्रहणेषु सामान्याविघातार्थश्च। णकारो णिग्रहणेषु सामान्यग्रहणायैव, वृद्धिभाज. प्रकृतेरभावात्। इहाप्यनुवृत्तं करणग्रहण पूर्ववदभिधानस्वाभाव्यात् क्रियाविशेषपरम्। तदुक्तं वृत्तौ—'पुच्छादुदसने पर्यसने वा, भाण्डात्समाचयने, चीवरादर्जने परिधाने वा' इति। उदसनमुत्क्षेपणम्। पर्यसनं परित. क्षेपणम्। समाचयनं राशीकरणम्। अर्जनमार्जवनम्। परिधानमाच्छादनम्। उत्पुच्छयते। सम्भाण्डयते। सञ्चीवरयते। अत्रोदादीना प्रयोग उदसनाभिव्यक्तये, पुच्छादे' कर्मणो धातावन्तर्भावादकर्मका एते। यक्चिणो' प्रतिषेधे 'णिश्रन्थिग्रन्थि' इत्यत्र णिग्रहणेनाप्यस्य ग्रहणात्कर्मकर्तरि पक्षे यक्चिणोरभावात् उत्पुच्छयतं गौ. स्वयमेव, उदपुपुच्छत गौ. स्वयमेव इति शप्चङौ भवत.। यदा उत्पुच्छयतिरन्तर्भावितण्यर्थस्तदा उत्पुच्छयते गामिति गौः कर्म भवतीति कर्मकर्तृत्वलाभ । उत्पुच्छयते क्वौ णेर्लोपे सोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे उत्पुत् इति भवति। व्रश्चादिषत्वं संयोगान्तलोपे न भवति। ननु 'छ्वोः शूड्' इति शत्वे तस्य व्रश्चादिषत्वे तस्य च जश्त्वे उत्पुडिति भाव्यम्, तन्न, यत. शत्वविधौ सतुक्कच्छो गृह्यते, इह तु पुदं (गुदं) छादयतीति पुच्छशब्द-

1, भ० का० ५।४८।

व्युत्पत्तेस्तकारस्तुक सम्बन्धी न भवति। ननु यत्र सतुक् छकारो न सम्भवति तत्र केवलो गृह्यते इत्यपि स्थिते वाञ्छते क्वौ वान्, वाशौ इतिवदत्रापि शत्वेन भवितव्यम्? भवतु कामम्, तस्यापि संयोगान्तलोपे उत्पुट् इति भविष्यति। द्विवचनादौ 'स्तो. श्चुना श्चु' इति दकारस्य श्चुत्वे 'शश्छोऽटि' इति शकारस्य छत्वे उत्पुच्छौ इत्यादि सेत्स्यति।

'मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्' (३।१।२१)—एभ्य. करणे णिच् भवति। मुण्डं करोति मुण्डयति माणवकम्। मिश्रयत्यन्नम्। श्लक्ष्णयति वस्त्रम्। लवणयति व्यञ्जनम्। व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ वा—पयो व्रतयति, पयो भुङ्क्ते इत्यर्थ। वृषलान्न व्रतयति, परिहरतीत्यर्थ.। अत्र भोजनतन्निवृत्ती व्रतशब्दार्थाविति पूर्ववत्करणे प्रत्यय। श्रूयते च भोजने व्रतशब्द—'यदस्य पयोव्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति, त्रिव्रतो वै मनुरासीत्, द्विव्रता असुरा., एकव्रता देवा.' इति। पस्पशायां च 'शक्यं चानेन श्वमांसादीन्यपि व्रतयितुम्' इति। अयमेव व्रतशब्दो दर्शादिवद्विपरीतलक्षणया तन्निवृत्तौ वर्तते। 'वस्त्रात्समाच्छादने'—संवस्त्रयति प्रावरणम्, अत्रापि पूर्ववत्समाच्छादनं प्रकृत्यर्थं इति केचित्। प्रत्ययार्थे हि प्रकृत्यर्थेन वस्त्रेणैकार्थीभूतस्य प्रावरणान्वये सामर्थ्याभावान्न स्यात्। अथ 'मुण्डयति नापित' इत्यादौ व्यपेक्षाभावे साकांक्षं मुण्डादिभ्यो णिज्वचनं 'तत्करोति' इत्येव सिद्धे णिच्यारभ्यमाणत्वाद्यथा माणवक मुण्डयतीत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि भवति तथेहापि स्याद्, नैतदस्ति, तत्र हि मुण्डादयो धर्मिवचना धर्ममपेक्षन्ते, न तद्वदिह वस्त्रमपेक्षते। अथैव स्यात्—मुण्डादौ प्रकृतेरन्यापेक्षावदत्र प्रत्ययार्थस्यान्यापेक्षास्तीति? एवं ह्यर्थो न सङ्गच्छते, यत. संवस्त्रयति प्रावारमित्यस्य प्रावारं वस्त्रं छादयतीत्यर्थं स्यात्, न चैवमिष्यते, प्रावारमाच्छादयतीत्येवेष्यते। अथोच्यते उभयमपीष्यताम् इति? एवं हि वस्त्रसामान्ये प्रावारस्यान्तर्भावात्तत्प्रयोगो व्यर्थ. स्यात्। अथ 'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात.' इतिवत् विशेषस्य प्रावारस्य प्राधान्यख्यापनाय प्रयोग स्यात्, तन्न, यत एकस्मिन्वाक्ये एकस्य प्राधान्यमपरस्य चाप्राधान्यं प्रतिपादयितुं न शक्यते। अत्र सुधाकर समाच्छादनं प्रत्ययार्थमेवाह, विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वात् तद्विशेषप्रयोगो यथा भवति माणवकमितीति। एवं सति वस्त्रसामान्यस्य प्रावारो विशेषको भवति। हलादीना त्रयाणा ग्रहणे प्रत्यय। हलं गृह्णाति हलयति। एवं कलयति। कृतयति इत्यादि। अत्र वार्त्तिकम्—'हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्' इति, तत. अजहलत्, अचकलत्—इत्यत्राग्लोपित्वात् 'सन्वल्लघुनि' इतीत्वं न भवति। अक्रियमाणे पुनरत्वनिपातने इकारस्य णाविष्ठवदिति टिलोपात्परत्वाद् वृद्धावैकारे तस्यादेशात्पूर्वं परत्वाल्लोपे अग्लोप्यङ्गं न स्यात्। नन्वैकारस्य लोपस्य पूर्वविधावित्वे 'अच: परस्मिन्पूर्वविधौ' इति स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्परणिपरत्वविघातात्

किमनेनाग्लोपित्वार्थेनात्वनिपातनेन ? नैतदस्ति, अभ्यासस्य आदिष्टादच. पूर्वत्वेन तस्येत्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात् । एवमपि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाद् वृद्धे. पूर्वमेवेकारो लोप्स्यते इति अग्लोपित्वसिद्धेर्नार्थोत्वनिपातनेनेति चेत्, न, यस्माद् वृद्धौ शब्दान्तरप्राप्त्या भवत्यनित्यो लोप । तूस्ताद्विहनने, 'तूस्तं केश' इति श्रीमद्र । 'जटीभूता. केशा.' इति बोधिन्यासे । 'पापम्' इति वैजयन्त्याम् । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । विहननद्योतनाय वे प्रयोग ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूरादिभ्यो णिच् (३।१।२५)– अत्राप्यनुवृत्तं करणग्रहणं क्रियाविशेषोपलक्षणम्, अत्र 'सत्याप' इति निर्देशेन णिच. सन्नियोगेन सत्यस्मात्पुक्, टिलोपाभावश्च भवति । अत्र वार्त्तिकम्—'अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्य' इति । अत्र भाष्यम्—'सत्यस्य कृत्रि आपुक्च' इति । वृत्तौ तु 'सत्यमाचष्टे सत्यापयति' इत्युक्तम् । अत्र हरदत्त –'भाष्ये कृञीत्यर्थनिर्देश प्रयोगदर्शनवशादिहाख्यानार्थं' इति । एवम् अर्थापयति, वेदापयति, पाश विमुञ्चति विपाशयति, पाशाद्विमोचयति विपाशयति इत्यपि चोपपद्यते । रूपं पश्यति रूपयति, वीणया उपगायति उपवीणयति, तूलैरनुकृष्णाति अनुतूलयति, श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनयाऽभियाति अभिषेणयति—'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । अभ्यषेणयत्—'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिषिषेणयिषति—'स्थादिष्वभ्यासेन' इति साभ्यासस्य षत्वम् । लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति—णाविष्ठवदिति टिलोप. । त्वचं गृह्णाति त्वचयति—अच्प्रत्ययान्तोऽयमकारान्त , तेनाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अत उपधाया' इति वृद्धिर्न भवति । हलन्तस्य तु तत्करोतीति णौ त्वाचयति इति भवति । टिलोपस्तु 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिवद्भावान्न भवति । वर्मणा सन्नह्यति सवर्मयति, वर्णं गृह्णाति वर्णयति, चूर्णैरवध्वंसयति अवचूर्णयति—अत्रावध्वंसनमेव करणमिति इन्दुश्रीमद्रौ ।

चुरादयो माधवीयां धातुवृत्तौ व्याख्याता । अत्रार्थविशेषा., तदनुरूपा समर्थविभक्तयश्च लोकप्रसिद्धानुसारेण वृत्तिकारेण दर्शिता. इत्यस्माभिरपि तथैव प्रदर्शिताः ।

अथान्येभ्योऽपि णिच् प्रदर्श्यंते—

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च (चु० धा० सू० २९७)–प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् भवति, इष्ठनीव चास्मिन्बहुलं कार्यं भवति । अस्यैव धातुसूत्रस्य प्रपञ्च — 'तत्करोति', 'तदाचष्टे', 'तेनातिक्रामति' 'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' इति सूत्राणि । अत्र कर्तृग्रहणं करणस्य विशेषणम्, करणत्वेन लोके प्रसिद्धानां चक्षुरादीनामेव ग्रहणं मा भूदिति । अन्यथा चक्षुषा पश्यति चक्षयति, श्रोत्रेण शृणोति श्रोत्रयति इत्यादावेव स्यात्, न तु करिभिरवबध्नाति अवकरयति, परशुना छिनत्ति परशयति

इत्यादावपि। एवं च 'तेनातिक्रामति' इत्येतत्कर्तृकरणादित्यस्यैव प्रपञ्चो भवति। अत्र 'तत्करोति' इत्यादौ तदित्यादिप्रकृते कर्मत्वादिमात्रप्रतिपादनार्थम्, न तु द्वितीयाद्यन्ततार्थमपीति कर्मत्वादिविशिष्टात्प्रातिपदिकादेव णेर्विधानात् पटुमाचष्टे इति णेर्विवक्षाया पटो. प्रातिपदिकात्'णाविष्ठवद्' इति टिलोपे तस्य 'अत उपधाया' इति वृद्धौ 'अच. परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात्तदभावे पटयति इति भवति। सुबन्तादुत्पत्तौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' इति सुपो लुकि टेश्च लोपेऽवशिष्टस्य प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात् पदत्वे पडयतीति जश्त्वं स्यात्। न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन टकारस्य पदान्तत्वाभावाज्जश्त्वाप्रसङ्ग, यत 'न पदान्त' इत्यादिना जश्त्वे स्थानिवत्त्व निषिध्यते। न च णौ कृतया भसज्ञया पटो टावधे पदसज्ञाबाध, यदस्या टिलोप स्थानिवद्भवति। अय च प्रातिपदिकाद्विधीयमानो णिच् यथाकथञ्चित् 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण भवति' इति सिद्धान्तितत्वात् ङ्याबन्तादपि भवति। अत एव 'णाविष्ठवत्' इत्यत्र भाष्ये 'इष्ठवदित्यतिदेश पुंवद्भावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुङ्क्नर्थम्' इति दर्शितम्। इद पुवद्भावादिप्रयोजनकथनं न परिगणनम्, किन्तूदाहरणमात्रमेव। तदुक्तं वृत्तौ–'प्रादयोऽपीष्यन्ते' इति। तत्र पुंवद्भावो यथा—एनीमाचष्टे एतयति, हरिणीमाचष्टे हरितयति, लोहिनीमाचष्टे लोहितयति, कुमारीमाचष्टे कुमारयति इत्यादौ 'भस्याऽढे तद्धिते' इतीष्ठनि विहित पुवद्भावो णाविष्ठवदित्यतिदेशादत्रापि भवतीत्येन्यादीनामेतादय. पुशब्दा भवन्ति। 'वसिष्ठवदत्र वर्तितव्यम्' इत्यादौ विशेषातिदेशे ब्राह्मणत्वसामान्यनिबन्धनस्याप्यतिदेशादिष्ठवदतिदेशान्नात्र केवलमिष्ठनोऽसाधारणरूपं निबन्धन तुरिष्ठेमेय स्वित्यादिकमेव कार्यमतिदिश्यते, किन्तु भसज्ञानिमित्ततद्धितत्वादिनिबन्धनमपीति पुवद्भावोऽतिदेशस्य प्रयोजनमुक्तम्। अनेन चेष्ठवद्भावेन नेष्ठनि दृष्टमेवातिदिश्यते, किं तर्हि ? सम्भावितमात्रमपीति कुमारयतीत्याद्युदाहृतम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा राजयतीत्यादाविष्ठनोऽनुत्पादाट्टिलोपो न स्यात्। 'टे.' इत्यत्र कैयटे "एतयतीत्यादौ टिलोपेन ङीपि निवृत्ते तत्सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायामपि इष्ठवद्भावात् पुंवत्त्वेन रूपसिद्धेर्भाष्ये उक्तत्वात्सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ऐनेय, श्यैनेय इत्यत्र 'यस्य' इति लोपेनेकारनिवृत्तावपि नकारो न निवर्तते" इति उक्तम्। पदमञ्जर्यां त्वेवमुक्त्वोक्तम्—"अपर आह 'इडबिडमाचष्टे ऐडबिडयति, दरदमाचष्टे दारदयति इत्यादौ पुंशब्दातिदेशार्थं पुंवद्वचनम्" इति। ननु च इडबिडादीनामिष्ठनि पुंवद्भावो न दृष्ट, इष्टन एव तत्रासम्भवात्। नेष्ठनि दृष्टस्यैवातिदेश., किं तर्हि ? इष्ठनि सम्भावितस्य, अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात् इति। अत्रादिशब्देन पृथुमाचष्टे पार्थयति, उशिजमाचष्टे औशिजयति इत्यादि गृह्यते। अत्रेडबिडपृथुशब्दात् क्षत्रियवचनात् 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' इत्यत्रि

तस्य 'ते तद्राजा' इत्यत्रादीनामापादपरिसमाप्ते: प्रत्ययानां तद्राजत्वात् अतश्च इत्यकारप्रत्ययत्वेन स्त्रिया लुकि इडबिड् स्त्री, ऐडबिड पुमान्। दरदुशिजोरपि 'द्व्यञ्मगध' इत्यण. पूर्ववल्लुकि दरद् स्त्री, दारद पुमान्। एवमुशिक् स्त्री, औशिज पुमान् भवति। नन्वत्रैडबिडादीनां गोत्रवाचित्वात् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणाद् 'गोत्रं च चरणै सह' इति जातिवाचित्वात् 'जातेश्च' इति पुंवद्भावनिषेध. कस्मान्न भवति ? उच्यते, औपसङ्ख्यानिकस्यायं न भवति अनित्यत्वात्। अत एव हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् इत्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'अचित्तहस्ति' इति ठकि जातित्वेऽपि पुंवत्त्व भवति। अनित्यत्वे च ज्ञापकम् 'प्रवाहणस्य ढे' इति प्रवाहणशब्दे पूर्वपदवृद्धिं विकल्प्योत्तरपदस्य स्वत सवृद्धिकस्यापि नित्यं तद्वचनम्। तद्धि प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र पूर्वपदस्य वृद्ध्यभावेऽपि ढस्योत्तरपदे वृद्धिनिमित्तत्वेन 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुवत्त्वनिषेधार्थम्। नित्ये च जातिलक्षणे निषेधे प्रवाहणेयीशब्दस्य गोत्रवाचित्वेन जातित्वादनेनैव पुंवत्त्वनिषेधसिद्धे किं तदर्थेनोत्तरपदवृद्धिविधानेन! एवं तर्हि पुवद्भावस्यैडबिडाद्यर्थत्वात्सन्नियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणाभावात् कथम् ऐनेय, श्यैनेय इति सिद्ध्यत ? तत्रैवं वक्तव्यम्—भाष्यकारेणानन्यथासिद्धम् ऐडबिडयति इत्यनुदाहृत्य ऐतयति श्यैतयति इत्यादेरुदाहरणादनित्यत्वमेवावसास्यते इति पुंवद्भावाभाव।

रभाव —'र ऋतो हलादे' इति हलादेरङ्गस्य लघो ऋकारस्येष्ठेमेयस्सु विधीयमानो रभावो णावपि भवति। अत्र परिगण्यते—

'पृथु मृदु भृश चैव कृश च दृढमेव च। परिपूर्वं वृढ चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत्॥'

इति। पृथुमाचष्टे प्रथयति। अत्र केचिदाहु—चङि पृथु इ अत् इति स्थिते टिलोपश्च प्राप्नोति वृद्धिश्च। तत्र पूर्वं टिलोपे वृद्धिर्न प्राप्नोतीत्यनित्या, वृद्धौ तु टिलोप शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्य, उभयोरनित्ययो परत्वात् वृद्धावावादेशात्पूर्वं टिलोपेऽङ्गस्यानग्लोपित्वात् 'सन्वल्लघुनि' इति इत्वे अपिप्रथत् इति भवति। अत एव 'हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तम्। यदि वृद्धे. पूर्वं टिलोप स्यात्तर्हि हलिकल्योरिकारलोपेनैवाग्लोपित्वसिद्धे किमत्वनिपातनेन इति! 'णौ चङि' इत्यत्र कैयटे तु '"नाग्लोपि' इत्यत्र अल्लोप. इति वक्तव्ये अग्लोपीति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात् पट्वादेर्णौ वृद्धे. पूर्वं टिलोपेन भवितव्यमित्यग्लोपित्वेन सन्वदित्त्वाभावात् अपपटत् इत्यादि भवति" इत्युक्तम्। तन्मतेऽत्रापि अपप्रथदिति भवितव्यम्। तथा ह्यवर्णान्तेष्ववर्णोपधेषु च वृद्धावप्यवर्णो लुप्यते। अग्लोपिग्रहणवदल्लोपिग्रहणमपि यत्र केवलस्यावर्णस्य लोपस्तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेनोपधात्वविधानादेव ह्रस्वाप्रसङ्गादवर्णानवर्णसमुदायलोपार्थं विज्ञास्यते। इवर्णोवर्णान्तयोस्तु पूर्वं वृद्धावग्लोपित्वासम्भव.। ननु स्वामिनमाख्यत् असस्वामत्,

गोमिनमाख्यत् अजुगोमत्, प्रादुराख्यत् अपप्रादत्, यादृशमाख्यत् अययादत्, तादृशमाख्यत् अततादत् इत्यादौ यत्र वृद्धेरप्रसङ्गादवर्णस्येको लोपस्तत्रेत्त्वनिवृत्त्यर्थमनग्लोप इति वक्तव्यम्, नैतदस्ति, यदीदृशाण्णिजेव नोत्पद्यते। अत्र च प्रमाणम् 'णौ चङि' इत्यत्र भाष्ये 'नाग्लोपि' इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणेन वृद्धेः पूर्वं वा टिलोपज्ञापकस्यावस्थापनम्। स्वामिन्नादेर्णौ तत्कथं सङ्गच्छेत। ननु स्रग्विणमाख्यत् असस्रजत् इत्यत्र विनो लुक्युपधाया वृद्धौ तस्य ह्रस्वनिवृत्त्यर्थमग्लोपिग्रहण स्यात्, इष्यते च विन्नन्ताण्णि.। इष्ठवद्भावस्य विनो लुक प्रयोजनस्योक्तत्वात्, नैतदस्ति, यतष्टेरित्यत्र भाष्यकारेण स्रजयति इत्युदाहृतत्वात् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति वा वृद्धेरप्रसङ्गात् ह्रस्वभाविन्युपधैव नास्ति। कस्मिंश्चिदङ्गकार्ये वृत्ते पुनरप्याङ्गकार्यवृत्तौ प्राप्तायामविधिस्तस्य कार्यस्य तच्चेदङ्गं परिनिष्ठितं प्रयोगार्हं भवतीति परिभाषार्थ। अस्ति चात्र विन्मतोर्लुकाऽङ्गकार्यस्य वृद्धेः पूर्वं प्रवृत्ति। तस्मात् ज्ञापकमेव प्रत्याहारग्रहणं वृद्धे पूर्वं टिलोपप्रवृत्ते। अत एव वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदत् वीणा परिवादकेन इत्यत्र योऽसौ णौ णेर्लोपस्तस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्याग्लोपित्वाद्ध्रुपधाह्रस्वत्वनिषेधे प्राप्ते 'उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकम्प्रारब्धम्। न च णे पूर्वं वृद्धौ पश्चाल्लोपेऽङ्गस्यानग्लोपित्वात्तस्य स्थानिवत्त्वेनोकारस्योपधात्वविघातात् ह्रस्वो न प्राप्नोतीति वार्त्तिकारम्भ स्यादिति वाच्यम्, यत. 'क्विलुगुपधात्वचङ्परणिह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यानम्' इति स्थानिवत्त्व न्यषेधीत्। कि च—'ण्यल्लोपे' इत्यादिना वृद्धेः पूर्वं णिलोपस्योक्तत्वादनग्लोपित्वशङ्कैव न भवति। अत एव भाष्यकारेणोपधाह्रस्वत्वे 'णेर्णिचि' इति वार्त्तिकमग्लोपित्वाद्ध्रस्वत्व न प्राप्नोतीत्यारब्धमिति व्याख्यातम्। वृत्तिकारोऽपि वृद्धे पूर्वं टिलोपमनुमेने, यदाह— 'वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणा परिवादकेन, योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादग्लोपित्वाद्वाऽङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति' इति। गतमद.।

अपरे हलिकल्योरत्वनिपातनस्य भाष्यवार्त्तिकयोरित्त्वाभावप्रयोजनत्वेन कथनादगिति प्रत्याहारग्रहणाद्, वृद्धे. पूर्वं टिलोप इति भाष्ये व्यवस्थितत्वाच्च वृद्धेरुत्तरकालं पूर्वं वा कामचारेण टिलोप इति अपपटत् अपीपटत् इत्युभयमपीति प्रतिपन्ना.। अत्र मते—अपप्रथत्, अपिप्रथदित्युभयं भवति, एवं म्रदयति इत्यत्रापि। भ्रशयति, क्रशयति, द्रढयति। एषा चङि सर्वथाऽग्लोपित्वात् अबभ्रशत्, अचक्रशत्, अदद्रढत् इति भवति। परिव्रढयतीत्यत्र सोपसर्गात्संग्रामयतेरेव धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययो नान्यस्मादिति पृथक्कृतोपसर्गाद् बृढादेरेव प्रत्यय इति 'तिङ्ङतिङ.' इति निघातो भवति। पर्यबव्रढयत् इत्यत्र परे परोऽड् भवति। परिव्रढय्य इत्यत्र परेर्ण्यन्तेन 'कुगतिप्रादय.' इति समासे 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यब् भवति। णे: 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेश.। परिबिव्रढयिषति, पर्यबिव्रढत् इत्यत्र संश्चडो-

श्र्ढेरेव द्विर्वचनं भवति। 'सन्यत.' इति सनीत्वम्। सन्वदित्त्वं चङ्यग्लोपित्वान्न भवति इति रभाव ।

टिलोप.—पटुमाचष्टे पटयति, टेरिति विहितष्टिलोपो णावपि भवति। तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्धिर्न भवति। पटुमाख्यत् अपपटत्—अग्लोपित्वात् सन्वदित्त्वं न भवति। नन्वत्र इष्ठवद्भावेनाङ्गस्य भत्वात् 'यस्य' इति लोपेनापि पटयतीत्यादिसिद्धे किं लोपवचनेन ? सत्यम्, अत्रैवं सिध्यति, पटुमृदुराजादिभ्यो णौ पटयति म्रदयति, राजयति इत्याद्यर्थमवश्यं टिलोपो वाच्य। 'सन्वल्लघुनि' इत्यत्र हरदत्त – 'यत्र केवलस्यातो लोपस्तत्र तस्य स्थानिवत्त्वेनाङ्गस्य चङ्परणिपरत्वाभावादेवेत्वाभावसिद्धेरनग्लोपवचनमज्झल्लोपार्थमपि इति अदद्दषद् अरराजत् इत्यादावपि ईत्वाद्यभाव' इत्याह, तन्न, अनादिष्टादच पूर्वस्य कस्मिश्चित्कार्ये विधातव्ये स्थानिवद्भाव, न त्वादिष्टादच. पूर्वस्यापीत्यभ्यासेत्त्वे स्थानिवत्त्वाप्रसङ्गात्। अङ्गस्य चङ्परणिपरत्वं त्वनूद्यते, न विधीयते इति तस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेरङ्गं चङ्परणिपरं न स्यादित्याशङ्का नोदेति। सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेवाङ्गं भविष्यति। चङ्परणिपरं चेति न स्थानिवद्भावेनाङ्गस्य चङ्परणिपरत्वभङ्ग। ननु कथन्तदुक्तमभ्यासोऽनादिष्टादच पूर्वो न भवतीति, यत पटादेर्णौ चङि यष्टिलोपात् पूर्वमनादिष्टादच पूर्वत्वेन दृष्ट पट इत्यादि., स एव द्वि प्रयुज्यते इति स्यादेवाभ्यासस्यानादिष्टादच. पूर्वत्वम् ? सत्यमेवम्, किंतु यत्कार्यत्वेनाश्रीयतेऽभ्यासावस्थं न तदनादिष्टादच पूर्वं भवति। एवं हलिकल्योरदन्तत्वनिपातन सङ्गच्छते, अन्यथा यस्य कस्यापि अचष्टिलोपे तस्य स्थानिवद्भावेनाङ्गं चङ्परं न स्यादिति किमत्वनिपातनेन ! सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परणिपरमङ्गं भविष्यति। अभ्यासश्च तस्यैवेति सर्वथा अनग्लोप इत्येवेत्त्वाद्यभावो वाच्य.। अदद्दषत्, अरराजत् इत्यादावनग्लोपेऽभ्यासस्येत्त्वाभावस्त्वनग्लोप इत्याश्रीयमाणस्याको लोपाभावस्याविद्यमानत्वात्। पटुमाख्यदित्यत्र वृद्धे पूर्वं टिलोपेऽङ्गस्याग्लोपित्वाद् अपपटदित्येके। कृताया वृद्धौ टिलोपाद् अपीपटदित्यन्ये। कृतायामकृताया वा वृद्धौ कामचारेण टिलोपादुभयमपीत्यपरे। पक्षत्रयमिदं पुवद्भावे प्रदर्शितम्। पटोरयं मतभेदोऽन्येषामुवर्णान्तानाम्, कव्यादिनामिवर्णान्ताना च द्रष्टव्य। कुमार्यादीना तु पुंवद्भावेन कुमाराद्यादेशविधानात् वृद्धावप्यगेव लुप्यत इति अचकुमारत् इत्याद्येव भवति।

इदं चाग्लोपित्वेनेत्त्वाभाववचनं सन्वत्सूत्रस्य 'चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर' इत्यर्थवादिना हरदत्तादीनामनुसारेण, न तु 'चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य' इतिवादिना कैयटकारादीनाम्। तेषा यदत्राभ्यासात्पर लघु न तच्चङ्परणिपरम्, यच्चङ्परं न तल्लघु, अभ्यासस्य वर्णान्तरेण व्यवधानान्न तत्पर. इति नास्त्यत्रेत्त्वप्रसङ्ग। तथा हि—तत्र भाष्ये 'अजजागरत्

इत्यत्राभ्यासलघुपरत्वाभावादित्वं न भवति' इति उक्तम् । यदाह–'व्यवहितं चात्र लघु चङ्परम्' इति । यद्येवम् अचीकृतद्, अजीहरदित्यादावपि व्यवधानं प्राप्नोति, न तदस्ति, येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेनापि। एवमपि अचिक्षणदित्यत्र न प्राप्नोति ? एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञपयति 'भवति सयोगेन व्यवधानेऽपि' इति, यदयम् 'अत्स्मृदृत्वर' इति असस्मरत् इत्यादीनामित्त्वाभावार्थमत्व शास्ति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्—चङ्परे णौ यल्लघु तल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन चङ्परणिपरत्वस्याभावादित्त्वं न भवतीति वाच्यम् । तदेवं स्थानिवत्त्वं न भवत्यभ्यासस्यादिष्टादच. पूर्वत्वात्सत्यपि वा स्थानिवत्त्वे तत्सहितमेव चङ्परणिपरमङ्ग भवति । अभ्यासत्वं च तस्यैवेतीत्त्वं दुर्वारमितीदानीमेवोक्तम् । अथ कथमत्रेत्त्वादि भवति—वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणा परिवादकेनेति, यावता योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासात्परस्य लघोश्चङ्परत्वं विहन्यते ? अत्र वृत्तिकार परिहरति–'ण्याकृतिनिर्देशात्सिद्धम्' इति । अत एव णिजातेर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् गोबलीवर्दन्यायेन 'णिचोऽन्यस्याको लोप इहाग्लोप' इत्यग्लोपित्वादित्त्वं न प्राप्नोतीत्येदपि परिहृतम् । यत्तु 'सन्वल्लघुनि' इत्यत्र भाष्ये 'णे परत्वाद् वृद्धौ कृताया लोप इति अग्लोपित्वाभावादित्त्वं न भवति' इति वचनम्, तत् प्रौढिवादमात्रम्, यत्स्वयमेव णौ चङीत्यत्र नाग्लोपीत्यगितिप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यात्, ण्यल्लोपेत्यादिवचनाच्च वृद्धे पूर्वं णिलोपमाह। एवमन्यत्रापि णेर्णौ द्रष्टव्यम् । वहे क्ते यजादित्वात् सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे हो ढे 'झषस्तथो.' इति थकारस्य धकारे तस्य ष्टुत्वेन ढकारे ढो ढे लोपे दीर्घे ऊढ तमाचष्टे ऊढयति , चङि अजादित्वात् द्वितीयस्यैकाचश्चङिति द्विर्वचने कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वेन ढत्वादीनामसिद्धत्वे णौ कृतं स्थानिदिति टिलोपस्य च स्थानिवत्त्वे हृतशब्दस्य द्विरुक्तौ उत्तरखण्डस्य पूर्ववड्ढत्वादावभ्यासस्य हलादिशेषे 'कुहोश्चु' इति कुत्वेन हकारस्य झकारे तस्य च 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे जकार । आटि वृद्धौ च औजढत् इति भवति । अग्लोपित्वात्सन्वदित्त्वाभाव. । औजिढदिति क्तिनि पूर्ववत् सम्प्रसारणाद् ऊढिशब्दाण्णिचि चङि हृतशब्दस्य द्विरुक्तौ । ननु कथमिह ढत्वादीनामसिद्धत्वम्, यत. 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनम्' इत्युच्यते ? सत्यम्, 'उभौ साभ्यासस्य' इति उपसर्गादुत्तरस्यानितेर्नकारस्य णत्वविधानादनित्यत्वज्ञापनादिह तत्र प्रवर्तते, नित्ये चास्मिन् प्राणितीतिवत् प्राणिणिषतीत्यत्रापि अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तात् परत्वेन 'अनिते' इति णत्वे कृते तत्सहितस्यैव द्विर्वचनसिद्धे किमनेन साभ्यासस्य णत्वविधानेन !

कर्तृशब्दाद्वा णाविष्ठवदतिदेशात् छन्दसीति विधीयमाने तृशब्दलोपे करयति इत्येके। एव हर्त्रादीनामपि हरयतीत्यादि द्रष्टव्यम् । दोग्ध्रादेस्तु णौ घत्वादीना

पूर्वत्रासिद्धत्वेन तृशब्दलोपे दोहीयसीत्यादिवद् दोहयति इत्यादि भवति। अन्ये त्वयं तृशब्दलोपश्छन्दस्युपदिष्ट कथं भाषाया स्यादिति कर्तयति इत्यादि प्रतिपन्ना। पित्रयति इत्यादावयं तृशब्दलोपो नाशङ्क्य, 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि' इति पित्रादिषु व्युत्पत्तिकार्यानाश्रयणादवयवप्रविभागो न भवति। अत्र च ज्ञापकम् 'अप्तृन्' इत्यत्र नप्त्रादीना ग्रहणम्। व्युत्पत्तौ तेषा तृजन्तत्वादेव दीर्घसिद्धे किं तेषा ग्रहणेन।

त्वमाचष्टे त्वादयति, मामाचष्टे मादयति—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति एकार्थयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमयोर्वृद्धि। अत्रान्ये 'अङ्गवृत्त' इति वृद्धिमकृत्वा त्वदयति मदयति इति मन्यन्ते। अपरे पुनस्त्वमयो परपूर्वत्वात् पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपे वृद्धौ पुकि त्वापयति मापयति इति भवति। त्वदयतीतिवादिनामन्तरङ्गपरपूर्वत्वमित्यभिप्राय। युवामाचष्टे युष्मयति, आवामाचष्टे अस्मयति—'युवावौ' इत्यत्र द्विवचने द्व्यर्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि णिजुत्पत्ति प्रातिपदिकादिति विभक्तेरनुत्पादे विभक्तिपरत्वाभावान्न युवावयो. प्रसङ्ग। इह सुबन्तादुत्पत्तावपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन विभक्तिपरत्वाभावाद्युवावयोरप्रसङ्ग एव। न च मन्तव्यमन्तरङ्गत्वाल्लुक. पूर्वं युवावयो. 'द्वितीयाया च' इति शेषेलोपापवादे आत्वे पुकि युवापयति, आवापयति इति स्यातामिति, यत अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते। उपपादित चैतत् क्यज्विधौ। 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमौ युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वान्न प्रसजत.। अत एव युष्मानाचष्टे युष्मयति, अस्मानाचष्टे अस्मयति इत्यत्रापि न भवत.। त्वा मामतिक्रान्त अतिक्रान्तौ अतिक्रान्तान् अतित्वाम्, अतिमाम्, अतित्वान्, अतिमान्—अत्र च युष्मदष्मदोरेकार्थत्वाद्विभक्तिपरत्वाच्च 'त्वमावेकवचने' इति त्वमयो शेषेलोपापवादे 'द्वितीयाया च' इति पूर्ववदात्वे शसोऽन्यत्र विभक्ते· 'ङे. प्रथमयो.' इत्यमादेश.। शसि तु 'शसो न' इति युष्मदस्मद्भ्या परस्य शस आदेर्नकारे सकारस्य संयोगान्तलोप.। 'युवावौ द्विवचने' इत्यत्र द्वयोर्वचन द्विवचनम्, तच्च युस्मदस्मदोर्विशेषणमिति स्थितत्वादौटि युवावयोरप्रसङ्ग.। अत्रार्थे णौ युष्मस्मदोरेकार्थत्वेन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरन्तङ्गत्वात्परपूर्वत्वे ततष्टिलोपे च अतित्वयति, अतिमयति इति भवत.। अत्रापि 'त्वमयो. पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोप.' इतिवादिनाम् अतित्वापयति, अतिमापयति इति स्यात्। युवामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ अतियुवाम्, अतिक्रान्तान् अतियुवान्। एवम् अत्यावाम्, अत्यावान्—युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च 'युवावौ द्विवचने' इति युवावयो. पूर्वत्वाद् 'द्वितीयाया च' इत्यात्वम्, 'ङे. प्रथमयोरम्' इत्यमूभाव., 'शसो न' इति च भवति। युष्मानतिक्रान्तम् अतिक्रान्तौ अतियुष्मान् अतिक्रान्तान् अतियुष्मान्, एवम् अत्यस्मान्—पूर्ववदात्वविभक्तिकार्ये। सर्वत्रार्थे णौ युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात्त्वमयोरभावात् अतियुष्मयति, अत्यस्मयति इति भवत.।

श्वानमाचष्टे शावयति—अत्र श्वानिति स्थिते णाविष्ठवदतिदेशाद् द्वौ टिलोपौ प्राप्नुत.—'टे' इत्येक, 'नस्तद्धिते' इति अपर। तत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावष्टेरित्यस्यैवेति तस्मिन्निवृत्तेऽपि 'नस्तद्धिते' इति भवति। तत्र कृते इष्ठनोऽजादित्वेन तत्र परे पूर्वस्य भत्व दृष्टमिति णावप्यतिदेशेन तस्य सद्भावाद्वकारस्य सम्प्रसारणे कृते णौ वृद्धावावादेश। नन्विष्ठवदतिदेशवाक्ये णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणात् 'इष्ठवत्' इत्युपमानेऽपि वति सप्तम्यन्तात् इति, तत्र परे पूर्वस्य यत्कार्यं दृष्टं तदेवातिदेष्टव्यम्। णावपि परे पुनर्णेरिष्ठन तद्धितत्वमपि इति। तत्र 'प्रातिपदिकस्य' इति वचनस्य प्रत्ययकार्याणामतिदेशनिवृत्त्यर्थत्वाद्वा णेस्तद्धितत्वस्याभावात्कथ 'नस्तद्धिते' इति टिलोपोऽत्र न स्यात्, अतद्धितत्वादेव त्वयाप्योर्गुणो न कृत? उच्यते, असत्यपि तद्धितत्वे ब्रह्मवत्तरो ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि इष्ठनि परे प्रकृतो नान्तलक्षणष्टिलोपो दृष्ट इत्यत्रेष्ठनोऽभावेऽपि सम्भावनया स्यादेव, यथा—पट्वितमा, पटिष्ठा इत्यादौ 'भस्याऽढे तद्धिते' इति पुंवद्भावो भवन् कुमारीमाचष्टे कुमारयति इत्यादौ इष्ठन सम्भावनया भवति। एवं तर्हि दविष्ठ इत्यादाविष्ठन्योर्गुण पूर्वस्य दृष्ट इत्यत्राप्यतिदेशेन प्राप्नोति? नैष दोष, यदस्मिन्सम्प्रसारणटिलोपौ 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धौ भविष्यत। अन्ये तु—'ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ नान्तलक्षणाट्टिलोपात् परत्वाट्टेरित्यनेनैव भवितव्यमिति तस्याप्रवृत्तेरिष्ठनि परे पूर्वत्वादर्शनादिहातिदेशो न युक्त इति तदभावात् केवल सम्प्रसारणपूर्वत्वयो शुनयतीति भवति' इति मन्यन्ते। नन्व नयोराभीययोष्टिलोपयो. 'असिद्धवदत्र' इत्यन्योऽन्यस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेध? नैष दोष., 'घुमास्था' इत्यत्र हल्ग्रहणेन विप्रतिषेधे इदमसिद्धत्व नेति ज्ञापनात्। तद्धल्ग्रहणं गोद इत्यादावजादौ क्ङित्यार्धधातुके ईत्वं मा भूदिति। यदि च विप्रतिषेधे इदमसिद्धत्वं स्यात्, कृतेऽपीत्वे तस्यासिद्धत्वादातोलोपे सिद्धं गोद इत्यादीति किं हल्ग्रहणेन। नन्वेतदीत्वेऽपि 'अचि श्नुधातु' इतीयङ् स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमीत्वमेव मा भूदिति अर्थवदेव? नैतदस्ति प्रयोजनम्, यदियङोऽप्याभीयत्वेन तस्मिन्नपि तस्यासिद्धत्वात्, मैवम्, युटो यणीवेयङीत्यस्यासिद्धत्वस्याभावो वाच्य अन्यथा धियौ पियौ इति न सिध्यत.। यद्धातिपिबत्यो क्वौ कृत 'घुमास्था' इतीत्वमियङ्यसिद्धं स्यात्, नैतदस्ति, 'ध्यायते सम्प्रसारणं च' इति ध्यायते प्यायतेश्च क्वौ सम्प्रसारणदीर्घत्वयोर्धीपीशब्दयोर्व्युत्पादनात्। अवश्यं चैतदेव वाक्यकारस्य मते विज्ञेयम्, अन्यथा तेन वकारे प्रतिषेध. इति क्वावपीत्वाभाव स्योक्तत्वाद्धीपीशब्दावेव न स्याताम्। तथा च तत्र भाष्ये 'यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धी' इति नोदयित्वा 'धीरिति चोक्तं, किम्मुक्तम्? नैतदीत्वं, किं तर्हि? ध्याप्यो. सम्प्रसारणम्' इत्युक्तम्। यदपि मतम्—'ईत्वे वकारस्य निषेध इत्यस्य भाष्येऽनवस्थानात् क्वावप्येतौ शब्दौ भवत.' इति, तदपि क्वावीत्वम्

विभक्तावियङिति व्याश्रयत्वान्नास्त्यसिद्धत्वप्रसङ्ग । एवमपि व्यवस्थार्थं हल्ग्रहणं कर्तव्यमेव, अन्यथाभीयानामन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यस्यासिद्धत्वादीत्वमाल्लोपे सिद्धम्, आल्लोपश्चेत्वे इति व्यवस्था न प्रकल्पेत । एव तर्हि 'आतो लोप इटि च' इत्यजादौ क्ङित्यार्धधातुकेऽकारस्य लोपो भवति, ततो घुमास्थागापाजहातिसाञ्च पूर्वोक्ते इडादौ परे आकारस्य लोपो भवति । इदं चेत्त्वबाधनार्थम् । तत ईत् । ईदप्यकारस्य भवति घुमास्थादीनाम् । इदं चाजादिष्वाल्लोपस्योक्तत्वाद्धलादौ क्ङित्यार्धधातुके भवति । तत 'एर्लिङि', 'वान्यस्य संयोगादे.', 'न ल्यपि', 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' ततो यति आत इत्येव। 'यति चात ईद्भवति' एव लघीयसा न्यासेन सिद्धाया व्यवस्थायामपि यद्गरीयासं यत्नमास्थाय हल्ग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजनं विप्रतिषेधे नेदमसिद्धत्वमिति । एवप्युक्तो विप्रतिषेध , इष्ठवदतिदेशेनैव द्वावपि टिलोपौ प्राप्येते इत्येकयोगलक्षणत्वेन पौर्वापर्याभावात् । तथा च 'प्रत्ययलोपे' इत्यत्र वार्त्तिकम्—'लुग्दीर्घयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवी ' इति ? न, युक्तो विप्रतिषेध । किमनेनातिदिश्यते ? यत्प्रकृतावविस्थित तत्र च परत्वात् 'नस्तद्धिते' इत्येत बाधित्वा टेरित्येव व्यवस्थितमिति । 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यत्र भाष्यादौ ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो विहित. । 'विद्वासमाष्टे इति णौ टिलोपे विद्वयति इति दौर्गा । अत्र आत्रेय —'प्रसारणाभावश्चिन्त्य.' इति, तत्रेष्ठवद्भावेन भत्वात् 'वसो सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणे वृद्धावावादेशे विदावयतीति भवितव्यम् इत्येके। अपरे तु ब्रुवते-'कृतेऽपि टिलोपे प्रसारणं प्राप्नोतीति नित्यत्वात् कृते तस्मिन्नन्तरङ्गत्वात्परपूर्वत्वे पश्चाट्टिलोप इति विदयति' इति । ननु टिलोपोऽपि कृते सम्प्रसारणे प्राप्नोतीति नित्य , नैतदस्ति, कृते सम्प्रसारणेऽन्तरङ्गत्वात् परपूर्वत्वे शब्दान्तरप्राप्त्याऽयमनित्यो भवति । स्यादेतदेवम्, यदि प्रसारणमात्रेण शब्दान्तरप्राप्ति स्यात्; नेह तथा, किन्तु परपूर्वत्वेन । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते नैतदनित्यं भवति, नैष दोष , 'यस्य च लक्षणान्तरेण' इति परिभाषा न सार्वत्रिकी। उक्त चैवम् 'आडजादीनाम्' इत्यत्र हरदत्तादिभि । अमुमेव पक्षमाश्रित्य अस्माभिर्माधवीयायां धातुवृत्तौ वेत्तौ विदयति इति प्रदर्शितम् ।

उदञ्चमाचष्टे उदीचयति—अत्र सोपसर्गात्संग्राममयतेरिति ज्ञापकाद्धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये उपसर्गाणा पृथक्करणात् क्विन्नन्ताल्लुप्तनकारान्तादञ्चतेरेव णौ 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे, णाविष्ठवदतिदेशेन भत्वे 'अच.' इति तु लुप्तनकारस्याञ्चते. प्राप्ताकारलोपापवाद. 'उद ईत्' इतीत्वं भवति । चङि णिलोपस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वात् 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चिशब्दस्य द्विर्वचने अङ्गस्याटि वृद्धौ उदैचिचत् इति भवति । ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावेनायादेशाभावाण्णिलोपे, उदिच्य इति भवति। प्रत्यञ्चमाचष्टे प्रतीचयति—

अत्रापि पूर्ववदञ्चतेरेव णौ भत्वात् 'अच ' इत्यकारलोपे 'चौ' इति लुप्तनकारेऽञ्चतौ पूर्वपदस्य दीर्घं । चङि चिशब्दात् पूर्वमाटि यणादेशे प्रत्यचिचत्, 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' इति यदा इकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो दीर्घस्य च ह्रस्वस्तदा प्रतिअचिचत् इति भवति। ल्यपि तु पूर्ववत् प्रतीच्य इति भवति। सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति—'सम समि' इत्यञ्चतौ सम्यादेशे 'अच ' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घ । अत्रापि चङ्ल्यपो पूर्ववत् सम्यचचत्, समीच्य इति भवति। तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ्—'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिर्यादेश., तमाचष्टे तिराययति—इष्ठवद्भावेन चाञ्चतेष्टिलोपे वृद्ध्यायौ। तिरस इत्यत्र 'अतो लोप ' इति अलोपे तिर्यदेशाभाव 'अच ' इत्यञ्चतेर्विधीयमानाकारलोपविषय । स ह्यनन्तर., 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा'। अत्र पुनरिष्ठवद्भावप्रवृत्त्या 'टे ' इति तिरेरिकारस्य वृद्ध्यायो कृतयोरकृतयोर्वा लोपो न भवति, 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति। यद्वा—'असिद्धवदत्र' इति प्राथमिकस्याञ्चतिटिलोपस्य चारमिकेऽन्यस्मिन्नसिद्धत्वात् यथाकारितराम् इत्यत्र तशब्दे पूर्वप्रवृत्तश्चिणो लुक् पुनस्तरपि स्वप्रवृत्तावसिद्धो भवति। अत एव तिरे स्थानिवत्त्वेनाव्ययत्वात् 'अव्ययाना भमात्रे' इतीष्ठवद्भावेन प्राप्तोऽपि टिलोपो न भवति। एवमपीकारस्य 'यस्य' इति लोपेन भवितव्यमिति चेत्, न, टिलोपस्यासिद्धत्वात्परया वृद्ध्या बाधाद्वा। यत्तु 'कस्येत्' इत्यत्र भाष्ये कायम् इत्यत्रेकारवचनसामर्थ्याद् 'यस्येति च' इति लोपाभाववचनं तदुपायान्तरपरतया[1] कथञ्चिन्नेयम्[1]। अस्याग्लोपित्वेनोपधाह्रस्वत्वाभावात् अतितिरायद् इति भवति। सहाञ्चतीति सध्र्यङ्—'सहस्य सध्रि ' इति सध्र्यादेश । सध्रिमाचष्टे सध्राययति पूर्ववत्सध्रेरिकारलोपाभाव । चङि अससध्रायत, अग्लोपित्वादुपधाह्रस्वत्वाभाव । अभ्यासस्येत्वं तु चङ्परलघुपरत्वाभावादपि न भवति। यदीष्ठवद्भावेन प्राप्तस्याञ्चतेष्टिलोपस्य तिर्यादेरिकारे पुन. प्रवृत्तावसिद्धत्वं तर्हि कुमारयतीत्यादाविष्ठवद्भावेन प्रवृत्तं पुवत्त्वं तेनैव कुमारादेरकारलोपेऽसिद्धं स्यात्, नैष दोष , 'इष्ठवद्भावेनातिदिश्यमानाना कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश.' इत्याश्रयणात्, पुवत्त्वोत्पत्तिश्च 'भस्याऽढे तद्धिते' इति विधीयमाना आभीया न भवति। अत एव भाष्यकारेण लोहिनीमाचष्टे लोहितयतीत्यादिषु इष्ठवद्भावेन लोहिताद्यादेशे पुनष्टिलोपः कृत.। एवमपि सध्रायतीत्यादावङ्गवृत्तपरिभाषया पुनर्वृद्धिर्न प्राप्नोतीति नाशंक्यम्, यस्मादेषा भाष्यकारादिभिर्यत्राश्रिता तत्रैव प्रवर्तते। अत एवात्र परिभाषावाक्ये 'निष्ठितस्य' इत्युक्तम्। निष्ठितत्वं च प्रयोगार्हत्वम्। तच्चाप्तभाषितमन्तरेणावगन्तुं न शक्यते। विषु नाना अञ्चति गच्छतीति विष्वङ्, तमञ्चतीति विष्वग्यूङ्, देवान् अञ्चतीति देवद्यूङ्—'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' इत्यद्र्यादेश.। विष्वद्र्यञ्चमाचष्टे विष्वद्राययति। एवं देवद्राययति। पूर्ववदञ्चतेर्लोपे 'यस्य' इति

1–1 'तत्प्रौढवादमात्रम्' इति ख पुस्तके।

लोपात्परत्वादद्रेरिकारस्य वृद्धावायादेश । विष्वक्शब्दोऽयं धर्मवचनोऽपि दृश्यते, यथा—'घोरस्य सतो विषुणस्य चारु' इत्यत्र 'विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धे' इति लोमादिलक्षणे मत्वर्थीये नकारे उत्तरपदस्याकृतसन्धेर्लोप । अत्र भट्टभास्कर—'विषुणस्य, नानाविधा या गतिस्तद्वत'। 'विष्वग्देवयोश्च' इति चशब्दात्सर्वनाम्नोऽद्र्यादेशे सर्वद्रायय'त इत्यादि ।

अदसोऽद्र्यादेशे पक्षत्रयम्—'अदसोसेर्दादुदोम' इति उत्वमुभाभ्यामपि दकाराभ्या परयो, मत्व च द्वयोरपि दकारयोरित्येक पक्ष, उत्वमत्वे परयोरेवेति द्वितीय, नेति तृतीय । तथा चोक्तम्—

अदसोऽद्रे पृथङ मुत्व केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

इति । तत्रोत्वमत्वयो अमुमुआययति, अदमुआययति इति भवत । उकारस्य तु यणादेश 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वान्न भवति । उत्वमत्वयोरभावे तु अदद्राययति इति । चङि सर्वत्र अजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनेऽग्लोपित्वादुपधाह्रस्वत्वाभावात् अमुमुआययत्, अदमुआययत् इति भवत । उत्वमत्वयोरभावे 'सन्वत्' इतीत्वमग्लोपित्वादभ्यासस्य चङ्परलघुपरत्वाभावाद्वा न भवति । उत्वमत्वयो 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति असिद्धत्वाभाव । त्वामञ्चति त्वद्र्यङ्, मामञ्चति मद्र्यङ्—उत्तरपदत्वात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति एकार्थवृत्तयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ। पूर्ववदद्र्यादेश । तस्माण्णौ त्वद्राययति, मद्राययति इति भवत । युवामञ्चति आवामञ्चति युष्मद्र्यङ्, अस्मद्र्यङ्—अत्र युष्मदस्मदोरुत्तरपदपरत्वेऽप्यनेकार्थत्वान्न त्वमौ । 'युवावौ द्विर्वचने' इत्यत्र द्विर्वचनेन द्व्यर्थवृत्तिताया अभिधानेऽपि विभक्तेर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न युवावादेशौ । न च लुक पूर्वमन्तरङ्गत्वेन भवत, 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इत्युक्तत्वात् । युष्मानञ्चति युष्मद्र्यङ्, अस्मानञ्चति अस्मद्र्यङ्—सर्वत्रात्र णौ युष्मद्राययति, अस्मद्राययति इति भवतः। एवं त्वामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ अतित्वाम्, अतिक्रान्तान् अतित्वान् । एवम् अतिमाम्, अतिमान् । एषु कर्मसूपपदेषु अञ्चे क्विपि अतित्वदङ्, अतिमदङ् । अत्र टिलोपे जाते अतित्वादयति, अतिमादयति इति भवत । युवामतिक्रान्तमतिक्रान्तौ वा अतियुवाम्, अतिक्रान्तान् अतियुवान्। एवम् अत्यावाम्, अत्यावान्। एषु कर्मसूपपदेषु क्वौ अतियुष्मदङ् अत्यस्मदङ् । युष्मदस्मदोर्द्व्यर्थत्वेऽपि 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति पूर्वमेव विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् विभक्तिपरत्वाभावान्न युवावौ, नाप्युत्तरपदनिबन्धनौ त्वमौ, एकार्थत्वाभावात् । अत एव युष्मानतिक्रान्त अस्मानतिक्रान्तो वा अतियुष्माम्, अतिक्रान्तान् अतियुष्मान्। एवमत्यस्माम्, अत्यस्मानित्यनयोरपि कर्मणो. अञ्चतावप्रत्यये उत्तरपदे त्वमयोरभावाद् अतियुष्मदङ्, अत्यस्मदङ् इति भवत. । सर्वत्रात्र णावञ्चतेष्टिलोपे एकार्थत्वाभावादेव प्रत्ययनिबन्धनावपि त्वमौ न

भवत इति अतियुष्मादयति, अत्यस्मादयति इति भवत । सर्वत्र अतित्वादयति इत्यादौ युष्मदस्मदोरुपसर्जनत्वात् 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध ' इति सर्वनामत्वाभावादद्र्याद्येशो न प्रदर्शित ।

कमाचष्टे कापयति । अचीकपत्—'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे वृद्धौ पुगागम । अमाचष्टे आपयति । चडि तु मा भवानोणिणदित्यत्र नित्यत्वाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने ओकारस्यानुपधात्वादेव णौ चडि ह्रस्वाभावसिद्धे ऋदित्करणेन 'नाग्लोपि' इत्यादिना ह्रस्वत्वनिषेधाद् द्वितीयद्विर्वचनात् पूर्वमुपधाह्रस्वत्वस्य ज्ञापनात् । कृते च तस्मिन् 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाजादित्वात् पिशब्दस्य द्विर्वचने मा भवानपिपत् इति भवति। इमाचष्टे आययति। उमाचष्टे आवयति । अरमाचष्टे आरयति । अलमाचष्टे आलयति—ऋकारऌकारयो सावर्ण्यात् तयो 'उरण् रपर ' इति रप्रत्याहारपरा तयो वृद्धि । एषा णौ चङ्युपधाह्रस्वे ततो द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने मा भवानयियत्, मा भवानविवत्, मा भवानरिरत् , मा भवानलिलत् इति तत्र भवति। अत्र 'णौ कृतं स्थानिवत्' इति न वृद्ध्यादेर्द्विर्वचने स्थानिवत्त्वम्, यदय स्थानिवद्भाव स्थानिरूपस्य द्विर्वचने कर्तव्ये भवति। इह तु स्थानिवद्भावाण्णेरेव द्विर्वचनम् ।

पुनातीति पू । भवतीति भू । लुनातीति लू । जवतीति जू । एभ्यो णौ—पावयति। भावयति। लावयति। जावयति। लुडि 'णौ चडि' इति ह्रस्वत्वे 'णौ कृत स्थानिवत्' इति पूप्रभृतीना द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावयोर्ह्रस्वत्वे चाऽभ्यासस्य च ह्रस्वत्वे तस्यावर्णपरा पुयण्ज. परा इति सन्वद्भावे 'ओ. पुयण्जि' इति सनि विधीयमाने इत्वे दीर्घे च अपीपवत्, अलीलवत्, अजीजवत् इति भवति। नन्वत्र पूप्रभृतीना द्विर्वचने पुनरुत्तरखण्डस्य वृद्ध्याव्ह्रस्वत्वानीति प्वादेरभ्यासस्यानादिष्टादच पूर्वत्वात्सन्वद्भावेन पुयण्जिलक्षणे सन्वदित्वे प्राप्ते 'णौ चडि' इति ह्रस्वस्य 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेनालघुपरत्वात् कथमित्वम् ? नैष दोष, 'ओ पुयण्जि' इति इत्वस्य सन्वद्भावेन चङ्यतिदेशस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् स्थानिवद्भावस्यात्राप्रवृत्ते । इदमेव 'ओ पुयण्जि' इति वचन ज्ञापक णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वे । अन्यथा न क्वचिदपि पुयण्जिपर उवर्णान्तोऽभ्यास. सम्भवति । नन्वत्रास्ति सम्भव. पिपविषते, यियविषतीति, पवतेर्यौतेश्च 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशा सनि' 'सनीवन्तर्ध' इतीटि गुणावादेशयो 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावेन पूयूशब्दौ द्विरुच्येते ? इदमपि 'पु' इत्युदिद्ग्रहणं यणिति प्रत्याहारग्रहणं जिग्रहणं च णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वाभावेऽनर्थकमेव स्यादिति ज्ञापकमेव। यद्येवम्, अचिकीर्तदिति 'उपधायाश्च' इत्युकारस्येत्वम् 'णौ कृतम्' इति स्थानिवद्भावादृकारवत एवैकाचो द्विर्वचनेऽभ्यासस्योरदत्वाद् अचिकीर्तत्

इति प्राप्नोति, नैतदस्ति, यत इदं ज्ञापकं यथाजातीयका पुयण्जस्तथाजातीयकानामेवेति इह न प्रवर्तते। कथजातीयका पुयण्ज ? अवर्णवदुत्तरखण्डा। स्पष्टं चैतदेवम् 'उरत्' इत्यत्र रक्षित पदमञ्जर्यादिषु। 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रे भाष्येऽप्येवमेव स्थितम्। यत्तु 'स्तौतिण्योरेव' इत्यत्र न्यासे सिषेचयिषतीत्यत्र सिचेर्हेतुमण्णौ कृते गुणे सनि गुणायादेशयोरुत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावेऽप्यस्या परिभाषाया सामान्याश्रयेण सिच्शब्दस्य द्विर्वचनकथनम्, तदेवमप्यत्र रूपाभेद इत्येतावन्मात्रतया, न तु सिद्धान्तस्थित्या, अन्यथा पूर्वोक्तन्यासेन भाष्यादिना विरोध स्यात्। एव च सीरदेवेन यदस्या. परिभाषाया. विशेषविषयतामुक्त्वा पूर्वोक्तन्यासप्रामाण्यात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र वृत्तौ उत्तरखण्डस्याचोऽभावेऽपि स्थानिवत्त्वाश्रयणादौजिढदिति द्विर्वचनोक्ते 'लोप पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्यत्र अपीप्यद् इत्युदाहरणे णौ कृतस्योपधालोपस्य स्थानिवत्त्वेन पाशब्दस्य द्विर्वचनाच्च यत् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र वृत्तौ उत्तरखण्डस्य अवर्णपरत्वाभावेऽपि सामान्यविषयत्वकथनम्, तदपि प्रत्युक्तम्। कथं तर्हि औजढत् अपीप्यत् इति, यत् द्विर्वचनोत्तरकालमपि टिलोपेन 'लोप पिबते.' इत्यनेन चोत्तरखण्डेऽवर्णापहारस्यावश्यम्भावित्वात् प्रयोगगतमवर्णं न पश्याम इति णौकृतपरिभाषानुपस्थानात् अनच्कत्वाद् द्विर्वचनमेव न स्यात् ? उच्यते, यद्यपि प्रयोगेऽवर्णवन्तमुत्तरखण्ड न पश्याम., प्रक्रियाया तु पश्याम एवेति द्विर्वचनेनोत्तरकाल प्रवर्तमानेनावर्णापहारेण न कश्चिद्दोष। एवं चैतदर्थमवर्णोत्तरखण्डे परिभाषेय नित्या, अन्यत्र क्वचित्प्रवर्त्तते इति व्यवस्थाशून्यं सीरदेववचन नाश्रयणीयं भवति। कथं तर्हि सिषेचयिषति इति, यदिह द्विर्वचने उत्तरखण्डमवर्णं न भवतीति णौ कृतस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् ? मास्तु, गुणस्य द्विर्वचनेऽभ्यासह्रस्वत्वेनैव रूपं सिद्ध्यति। भ्रुवमाख्यत् अबुभ्रवत् इत्यत्र योऽवर्णपरो यण् नासावभ्यासात्पर:, यश्च पर पवर्ग नासौ अवर्णपर इतीत्वाभाव:। अशिश्रियत् इत्यत्राभ्यासस्येत्वं णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वेन श्रीशब्दस्य द्विर्वचनात्। हेशब्दमाख्यत् अजीहयत्। गामाख्यत् अजूगवत्। रायमाख्यत् अरीरयत्। नावमाख्यत् अनूनवत्। अत्रापि णौकृतपरिभाषया सन्ध्यक्षरस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वे 'दीर्घो लघो.' इति दीर्घो भवति। अत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणम्, अन्यथा स्वश्वमाख्यत् स्वाशश्वयत् इत्यादि न सिद्ध्यति।

स्वराचष्टे स्वयति—'अव्ययाना भमात्रे' इति टिलोप:। 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेनानन्तर्याच्च टेरित्यस्यैव चडि टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावात्स्विशब्दस्य द्विर्वचने असिस्वत् इत्येके। अन्ये तु—णौ कृतस्य टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वरशब्दस्यैव हि द्विर्वचनं युक्तमिति असस्वत् इत्याहु.। अत्राभ्यासस्येत्वमुत्तरखण्डस्य पुनष्टिलोपेन लघुपरत्वाभावान्न भवति। न च

टिलोपात्पूर्वमेवास्ति लघुपरत्वमिति स्यात्, नित्यत्वात्तस्य । न च णिचा लघुपरत्वम्, तस्य निमित्तत्वेन ततोऽन्यस्य लघोस्तत्राश्रयणस्य स्थितत्वात् ।

बहु च बहुत्वं वाचष्टे भावयति—अत्र 'इष्ठस्य यिट् च' इतीष्ठनि विहितत्वात् बहोर्भूभाव । यिडागमस्तु णावित्युपमेये सप्तमीश्रवणादिष्ठवदित्युपमानादपि सप्तम्यन्ताद्वतिरितीष्ठनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते, न तु इष्ठनोऽपीति 'प्रातिपदिकस्य' इति वचनस्याप्रत्ययकार्यातिदेशानिवृत्त्यर्थत्वाद्वा न भवति । 'टे' इत्यत्र कैयटे भावयतीत्युदाहृत्य यिट्सन्नियोगशिष्टत्वाद्भूभावस्य यिडभावे भूभावस्याप्यभावात् बहयतीत्येकीयमतेनोपन्यस्तम् । पदमञ्जर्यां तु बहयतीति स्वपक्षमुक्त्वा भावयतीत्येकीयमतेनोक्तम् । अत्र शास्त्राणा कार्यार्थत्वात्कार्यस्यैव प्राधान्यात्तदेवातिदेष्टु युक्तमितीष्ठवद्वचनमेवेष्ठनि परत प्रकृतौ दृष्ट कार्यं णावपि विधत्ते इति भूभावस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावाद् भावयति इत्येव युक्तमिति वयमुत्पश्याम । एवं च यदुक्तं पुरुषकारे 'बहयति' इत्युदाहृत्य 'इष्ठनि यत् फिष कार्यं तण्णावति दिश्यते। न चेष्ठनि यिट्, नापि फिषो भूभावश्च, यिट्सन्नियोगशिष्टत्वात् । तेन न्यासे 'भावयतीति चिन्त्या प्राप्ति ' इति, तदेव चिन्त्यं भवति । चान्द्रकौमारशाकटायनेषु पुन 'इष्ठनि युक्च' इति बहोरेव युक् विधीयते । तत्र मतेऽत्रापि भूयतीति भाव्यम् ।

सूत्रवार्त्तिकभाष्येषु नाय पक्ष प्रदर्शित । विरुद्धश्चेति तैरेव न वय बहु मन्महे ॥
अस्त्येव हि विरोधोऽत्र पक्षे युक् प्रकृतेर्भवेत् । तेन णावपि तस्य स्यादतिदेशो युट पुन ॥
प्रत्ययस्यैव शेषत्वान्नातिदेशो भवेद्यत ॥ टिलोप. ॥

यणादिपरलोप.–"स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणा यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" स्थूलादिभ्य इष्ठेमेय सु परं यणादि लुप्यते । एतत्पूर्वस्य च गुणो भवतीत्येतण्णौ भवति । 'यणादि' इत्येतावत्युच्यमाने पुन सर्वस्य लोपादियदादिवत् प्रत्ययस्यैव श्रवणं स्यादिति परवचनम् । अत्र पूर्वस्य गुणवचनं स्थविष्ठ इत्यादावोर्गुणे यणादिपरलोपस्य 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वादुवर्णान्तस्य भस्याभावात् तस्याप्रसङ्ग. । क्षेपिष्ठ इत्यादावुवर्णान्तस्य भस्यैवाभावाच्च । अत्रेक्परिभाषोपस्थानादन्त्यस्य गुणो न भवति । ह्रसिष्ठ इत्यादौ त्विकोऽभावान्नैव भवति। अत एवोक्त वृत्तौ–'पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम्' इति । नन्वेतदिक्परिभाषाबाधेनानिकोऽप्यन्त्यस्य गुणार्थं स्यात्, नैतत्, 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्यवार्त्तिकयो 'दृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्' इति इक एव गुणस्योक्तत्वात्, स्थवयति, दवयति, ह्रसयति, क्षेपयति, क्षोदयति इति । अत्र स्थवयतीत्यादौ गुणस्य 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि. 'अङ्गवृत्त' इति वा, 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति बहुलग्रहणाद्वा न भवति । अत्र युवतिशब्दादपि इष्ठेयसुनोर्विहितयोर्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया यणादिपरलोपादेर्भावाण्णावपि यणादिपरलोपादौ यवयतीत्येव रूपम् । यद्वा—अत्रेष्ठवद्भावात् पुवत्त्वेन युवन्शब्दादेशे तस्य यणादिपरलोपे भविष्यति तदेव रूपम् । अत्र प्रक्रियारत्ने–'बाहुलकात् दूरयती-

त्यपि कौमाराश्चिन्त्या, दवयति इत्येव भाष्ये उदाहृतत्वेन तेषा यत्किञ्चित् प्रयोगमात्रमूलत्वादस्यापि सम्भवाच्च' इति। सुधाकरोऽपि–'शीकरव्यतिकरैर्मरीचिभिर्दूरयत्ययवनते विवस्वति' इति प्रयोगमुपादायेष्ठवद्भावाद् दवयतीति भवितव्यम्' इति ॥ यणादिपरलोप ॥

विन्मतोर्लुक् (५।३।६५)—स्रगस्यास्तीति स्रग्वी—'अस्मायामेधास्रजो विनि' इति विनिर्मत्वर्थे। तथा गावोऽस्य सन्तीति मतुपि गोमान्। तत्र स्रजिष्ठ, गविष्ठ इत्यादौ भवन्विन्मतोर्लुक् णावपि इष्ठवद्भावाद् भवति स्रजयति, गावयतीत्यादौ। तत्र कृते 'टे' इति प्रकृतेर्यष्टिलोप प्राप्त स 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न स्यात्। तत्राजन्ते गवादिषु 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धि। स्रगादिषु 'अत उपधाया' इति 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि' इति न भवति इति भाष्ये स्थितम्। चङ्यग्लोपित्वात्सन्वदित्वदीर्घत्वयोरभावात् असस्रजत्, अजुगवत् इत्यादि भवति। मायाविनमाचष्टे, मेधाविनमाचष्टे, वसुमन्तमाचष्टे, दृषद्वन्तमाचष्टे इत्यादौ विन्मतोर्लुकि प्रकृतेरनेकाच्त्वाट्टिलोपे माययति, मधयति, वसयति, दृषदयति इत्यादि भवति। सकारान्तानामपि पयस्विनमाचष्टे, तेजस्विनमाचष्टे, आयुष्मन्तमाचष्टे इत्यादौ णौ विन्मतोर्लुकि टिलोपे पययति, तेजयति, आययति इत्यादि भवतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यत्र पदमञ्जर्यां स्थितम्। कैयटे तु तत्र भाष्यकारेणेष्ठेयसुनोर्विधीयमानोऽय 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभाव क्व भवति? इति विचार्य 'विन्मतोर्लुगर्थमिति विन्मत्वन्तादिष्ठेयसुनोर्विन्मतोश्च लुकि स्रगिष्ठादौ स्रगादेष्टिलोपाभावार्थम्' इत्यभिधाय 'विन्मतोर्लुगय नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणस्तं बाधिष्यते। स एव हि टिलोप कृतेऽपि विन्मतोर्लुकि स्रगादौ प्रवर्त्तते' इत्युभयो प्रकृतिप्रत्ययविषययोष्टिलोपयोरेकत्वमङ्गीकृत्य 'विन्मतोर्लुकि च स्रगादिप्रकृतेष्टिलोपोऽपि बाध्यते' इति कृत्वा प्रकृतिभावस्यानर्थक्यं प्रतिपाद्य 'तत्प्रतिपक्षत्वेन पयस्विच्छब्दादिष्ठनि विनश्च लुक्यनेन स्रगादाविव पयसष्टिलोपस्य बाधात् पयिष्ठ इति न प्राप्नोति' इति आक्षिप्य '"यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यभिधानान्न भवति टिलोप। रजस्विनमाचष्टे रजसयति, आयुष्मन्तमाचष्टे आयुषयति इति भवितव्यम्" इत्युक्तम्। नन्वत्र मतेऽन्येषामप्यनेन न्यायेन लोपो न स्यादिति कथं वृत्तावेकाज्ग्रहणस्य वसयतीति प्रत्युदाहरणम्? उच्यते, भाष्ये 'प्रकृत्यैकाच्' इदं प्रत्याख्यानमन्तरेणापि सूत्रं भिन्नविषयस्यापि टिलोपस्य शास्त्रद्वारेणैक्यमभ्युपेत्याभाव शक्यते वक्तुमित्येवम्परम्, न त्वर्थसतत्वमित्यवश्यं विन्मतोर्लुका भिन्नविषयस्य प्रकृतेष्टिलोपस्य बाधासम्भवादेकाक्षु तद्बाधनार्थमारम्भणीयमेतत्सूत्रमित्यनेकाक्षु टिलोपो भवत्येव। यत्तु "पयिष्ठ इति न प्राप्नोति, 'यथालक्षणमप्रयुक्त' इति भाष्यमुपादाय न भवति टिलोप" इति कैयटकारवचनम्, तद् भाष्ये पयस्विच्छब्दं प्रस्तुत्यानभिधानात्कृतविन्मतुलुगन्तसान्तमात्रविषयम्, न

त्वन्यविषयमपि। अत एव तत्रैव कैयटे 'ततश्च रजस्विनमाचष्टे रजसयति, आयुष्मन्तमाचष्टे आयुषयति इति भवितव्यम्' इति कृतविन्मतुलुगन्तसान्तमेवोदाहृतम् । यत्तु माययतीत्यादाविष्ठवद्भावेन विनो लुकि पुनस्तेनैव टिलोपे चिणोलुङ्न्यायेन विनो लुक 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वाट्टिलोपाप्रसङ्ग इति चोद्यम् , तट्टिलोपप्रकरणे तिराययति इत्यत्र परिहृतम् ।

कुमुदान्यत्र सन्ति कुमुद्वान् देश । एव नड्वान्, वेतस्वान्—'कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्' इत्यत्र चातुरर्थिको ड्मतुप्। अस्यानजादित्वेन भत्वाभावेऽपि डित्करणसामर्थ्याट्टिलोपे 'झय' इति मकारस्य वकार । अत्र टिलोपस्य 'पूर्वस्मादपि विधौ' इति स्थानिवत्त्वम् 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति न भवति । अत्र सुधाकर —'कुमुदादिभ्यो णौ विन्मतोर्लुगित्यत्र न केवल मतुबेव गृह्यते, किन्तु ड्मतुबपीति तस्यापि लुकि कुमुदयति, नडयति, वेतसयति' इत्याह। अन्ये तु "'एकानुबन्धग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' इति न्यायेन विन्मतोरित्यत्र द्व्यनुबन्धकस्य मतुप एव ग्रहण युक्तम् , न त्र्यनुबन्धकस्य ड्मतुपोऽपीति लुगभावाट्टिलोपे कुमुद्वयति, नड्वयति, वेतस्वयति इत्येव भवितव्यम्'' इत्याहु । ननु ड्मतुपो लुकि कथं कुमुदयति इत्युदाहृतम् , यावता विन्मतोर्लुकि वसुमत्तरो वसिष्ठ इत्यादिवत् प्रकृतेष्टिलोपेन भाव्यम् ? न चेष्ठवद्भावेन प्राप्तत्वाद्विन्मतोर्लुक आभीयत्वेनैव पुनष्टिलोपे कर्त्तव्ये चिणोलुङ्न्यायेनासिद्धत्वम्, यस्मादिष्ठवद्भावेन प्राप्ताना कार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश , तदपेक्षयैव सिद्ध्यसिद्धी इति टिलोपप्रकरणे तिराययतीत्यत्रोपपादितम् । न च ड्मतुपि कृतस्य टिलोपस्य अस्मिष्टिलोपेऽसिद्धत्वम्, व्याश्रयत्वात्। एव तर्हि ड्मतुपि कृतस्य टिलोपस्य 'अच परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् पुनर्व्याश्रयोऽपि टिलोपो न भविष्यति ।। विन्मतोर्लुक् ।।

'युवाल्पयो कनन्यतरस्याम्' (५।३।६४)—इतीष्ठेयसुनोर्विधीयमान कनादेशो णावपि भवतीति युवानमल्पं वाचष्टे कनयति इति भवति। अन्यतरस्याग्रहणात् कनभावे युवयति, अल्पयति इति भवत.। यूनोऽत्र यणादिपरलोपादि। युवत्यादेरपि णौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कनादेशे कनयति इति भवति । अङ्गवृत्तपरिभाषया बहुलग्रहणाद्वा उपधावृद्ध्यभाव कन.।

इष्ठवद्भावस्य पुवद्भावरभावेत्यादिना यत्प्रयोजनकथन तदुपलक्षणमिति यथासम्भवमन्यान्यपि प्रयोजनानि प्रदर्श्यन्ते —

अन्तिकमाचष्टे नेदयति, बाढमाचष्टे साधयति - 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इतीष्ठनि विहितौ नेदसाधौ णावपि भवत । प्रशस्यमाचष्टे श्रशस्ययति—'प्रशस्यस्य श्र.' 'ज्य च' इतीष्ठेयसुनोर्विधीयमानौ श्रज्यादेशावत्र न भवत.। सोपसर्गात् संग्रामयतेरेवेति ज्ञापकात् शस्यशब्दादेव णिच्, न तु प्रशस्यशब्दादिति णिच्परत्वाभावाद्यस्मादिष्ठनि परे सम्भाविते वा यत्कार्यं सम्भाव्यते तस्माण्णावपि

तद्भवतीत्यवश्यमतिदेशार्थोऽभ्युपगन्तव्य , अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । सुधाकरस्तु श्रापयति ज्यापयतीति श्रज्यावुदाजहार। एवं प्रक्रियारत्नकारोऽपि। पुक् तु मृग्य.। शाकटायनस्तु श्रायति ज्यायतीत्युदाजहार। स हि 'त्रिणित्यस्या.' इति धातोरुपान्त्यस्यैवाकारस्याकारमाह, न पुनरन्त्यस्यापीत्यत्राकारस्यैवाभावाद् दूरे पुक प्रसङ्ग । अत्र मते स्त्रजयतीत्यादौ वृद्धेरभावोऽङ्गवृत्तपरिभाषया बहुलग्रहणाद्वा न भवतीत्येव नाभिधानीयो भवति। प्रस्थादीस्तु आकारान्तानेव व्यधादिति प्रापयतीत्यादिसिद्धि । सर्वमिदमनार्षत्वादप्रमाणमिति प्रक्रियारत्ने दूषितम् । अस्माभिस्तु श्रज्यादेशावेवात्र नाभ्युपगतौ ।

वृद्धमाचष्टे ज्यापयति—'वृद्धस्य च' इतीष्ठेयसुनोर्विधीयमानो ज्यादेशो णावपि भवति। अकारोच्चारणसामर्थ्यात् 'प्रकृत्यैकाच्' इति लोपाभावे वृद्धौ पुक्। अयं च ज्यादेश 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वर्षादेशस्यापि विधानाद्विकल्पेन भवति। प्रिय स्थिर स्फिरोरु-बहुल-गुरु-वृद्ध-तृप्र-दीर्घ बृन्दारक—इत्येतेभ्य 'तदाचष्टे' इति णौ 'प्रस्थस्फवबंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिबृन्दा ' इतीष्ठनीयसुनो प्रियादीना यथासंख्यं विधीयमाना प्रादयो णावपि भवन्तीति प्रियस्य प्रापयति, स्थिरस्य स्थापयति, उरो वरयति, बहुलस्य बंहयति, गुरो गरयति, वृद्धस्य वर्षयति, तृप्रस्य त्रपयति, दीर्घस्य द्राघयति, बृन्दारकस्य बृन्दयति। प्रादीनामदन्ताना वृद्धौ पुक्। टिलोपस्तु 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावान्न भवति। ननु प्रादीना प्रकृतिभावे 'असिद्धवदत्र' इत्यसिद्धत्वादेकाजेव नास्तीति प्रकृतिभावाप्रसङ्गात् स्यादेव टिलोप. ? एवन्तर्हि प्रादीनामसिद्धत्वादेवायमपि न भविष्यति। ननु मा भूदेवमय प्राद्याश्रयष्टिलोप. स्थानिवद्भावेन, प्रियाद्याश्रयस्तु प्राप्नोत्येव, नैतत्, प्रियादीनामिष्ठवद्भावेन प्राप्ताट्टिलोपात् परत्वादकृते एव तस्मिन् प्राद्यादेश इति स्थानिनि स एव नास्ति टिलोप आदेशे योऽतिदिश्येत! वरयति इत्यादौ बहुलग्रहणात् 'अङ्गवृत्त' इति वा उपधावृद्धिर्न भवति। अत्र क्षीरस्वामा 'बहुलग्रहणाद् प्रादेशाभावात् प्रिययति इत्यपि' इति। मैत्रेयस्तु 'स्थिरस्य स्थादेशे बहुलग्रहणाद्वृद्धिपुकोरभावाद्गुणायादेशयो स्थाययति' इति। 'बहुलग्रहणात् स्थिरयति इत्यपि' इति कौमारा । भाष्ये तु प्रापयति स्थापयति इत्येवोदाहृतत्वात् उद्भाष्यमेतत् सर्वमित्यनादरणीयम् ।

व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरण सूत्रयति—'तत्करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम्' इति णिच्। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे वचनमिद माणवकं मुण्डयतीत्यादौ माणवकादिसापेक्षान्मुण्डादेर्णिजर्थे 'मुण्डमिश्र' इतिवत् व्याकरणादिसापेक्षात् सूत्रादेर्णिजर्थमारभ्यते। तत्र लक्ष्यलक्षणसमुदायस्य व्याकरणशब्दार्थत्वात्सूत्रस्य तदंशत्वेन व्यतिरेकाद्वाक्ये षष्ठी । यदापि सूत्रमेव व्याकरणशब्दार्थस्तदापि व्याकृतिक्रियाकारणत्वविशिष्टं सूत्रं व्याकरणशब्दार्थ.। सूत्रशब्दार्थस्तु केवलमिति राहो. शिर इत्यादिवत् काल्पनिकान्वयव्यतिरेकस्य

सम्भव॰। यदा त्वयं व्यतिरेको न विवक्ष्यते तदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति विग्रहीतव्यम्। अत्र वृत्तौ वर्त्तिपदार्थानामैकार्थ्येन विभागाभावादन्यान्वयायोगात् सूत्रस्य व्याकरणेन सम्बन्धानुपपादाद्व्यतिरेकाभावाद्व्याकरणात् षष्ठ्यभाव। अस्य च विशेषकर्मण सामान्यकर्मण सूत्रस्य प्रत्ययार्थेऽप्यनन्तरभावात् करोतिना सम्बन्धाच्च भवति द्वितीया। उक्त चैवं भाष्ये—'वाक्ये षष्ठी, उत्पन्ने प्रत्यये द्वितीया। केनैतदेवं भवति ? योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्ध उत्पन्ने प्रत्यये निवर्त्तते। अस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति द्वितीया' इति। अत्र कैयटे "वाक्ये द्रव्यरूप सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते, णिचि तूत्पन्ने सत्त्वभावनिवर्त्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्द सम्पद्यते। तदुक्तम् 'परार्थाभिधानं वृत्ति.' इति। एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम्। परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रविशिष्टक्रियावचनमिति।

अथान्योऽपि णिच् प्रदर्श्यते—

कंसस्य वध कंसवध—'हनश्च वध' इति वधादेश। 'कर्तृकर्मणो कृति' इति कंसात्कर्मण. षष्ठी। 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति समास। यद्वा–सर्पिषो जानीते, मातु स्मरतीत्यादौ 'न माषाणामश्नीयात्' इत्यादाविव कारकस्य शेषत्व विक्षाया षष्ठीसिद्धावपि 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे 'अधी॰.र्थदयेशा कर्मणि' इत्यादौ कारकस्य शेषत्वविवक्षायामेव पुन. षष्ठीविधान 'षष्ठी श्रूयत एव न लुप्यते' इत्यर्थात् समासनिषेधार्थम्। अमुमेवार्थं 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इत्याहेति तस्य 'कर्तृकर्मणो. कृति' इत्यत्र शेषाधिकाराभावादशेषत्वविवक्षायामेव कर्मण षष्ठीविधावनुपस्थानात् कृद्योगा चेति वचनं तदपवादो न भवति, किन्तु 'षष्ठी' इति समासवचनस्यानुवाद इति राजपुरुषादिवत् 'षष्ठी' इत्येव समास। उक्तञ्च—
'साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन। प्रोक्ता प्रतिपद षष्ठी समासस्य निवृत्तये'॥ इति

न चैव मन्तव्यम्—'प्रतिपदविधाना च' इति वचन 'कर्तृकर्मणो. कृति' इति षष्ठ्या समासनिषेधार्थं स्यादिति, यत. 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति तयैव समासोऽभिहित.। कंसवधमाचष्टे कस घातयति—'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे' इति णिच्। आख्यायते इत्याख्यानम्—'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट्। तद्योगाच्छब्दोऽप्याख्यानम्। इहाख्यानमात्रमाख्यानशब्देनोच्यते, न तु संज्ञाभूतं कसवधबलिबन्धसुभद्राहरणादिकमेवेति राजागमनादेरपि अयं णिज् भवति। अत्र 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति कंसवधादेराख्यानस्य कृदन्तत्वम्। अत्र कंसवध इति स्थिते 'कृल्लुक्' कृत्प्रत्ययस्य लुक् भवति। 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति' इति कृत्प्रकृतेर्धातो. प्रत्यापत्तिर्भवति। प्रत्यापत्तिश्चाविकारस्वरूपेणावस्थानमिति वधादेशनिवृत्तौ हनिरेवावतिष्ठते। ननु प्रत्ययस्य सन्नियोगेन शिष्टोऽयं वधादेश तस्य लुका निवृत्तौ स्वयमपि सन्नियोगशिष्टपरिभाषया निवर्तिष्यत एव, किं प्रत्या-

पत्तिवचनेनेति चेत्, सत्यम्, अत्रैवं सिद्ध्यति। तत्फलं त्वग्रे दर्शयिष्यते। तत्र कसहृनिति स्थिते 'प्रकृतिवच्च कारकम्' चकारो भिन्नक्रम कारकमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्य। कार्यशब्दोऽध्याहार्य। षष्ठीसमर्थाद्वति। प्रकृतिशब्देन हेतुमण्णिच्प्रकृतिरुच्यते। तदयमर्थो भवति–वधाः कृदन्तस्य यत्कारक कंसादिक तस्य णिच्प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमण्णौ धातावनन्तर्भूतमकृतनलोपादिक द्वितीयान्तं यद्रूप तादृश भवति। 'हनस्तोऽचिण्णलो' 'होहन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इत्यादिक कार्यं हेतुमण्णिच. प्रकृतेरिवात्रापि णौ भवति। ततश्च कसात् द्वितीयाया हनश्च तत्वघत्वयो. कस घातर्यात इति सिद्धं भवति। अनेन चातिदेशेन कारकस्य धातावन्तर्भावस्यापि प्रतिपादनादर्थात्तद्व्यतिरिक्ताद्वधादेवायं णिजिति तदादेरेव धातुत्वात्तत एव तिङि तदाद्येव तिङन्तं पदं भवति। तथा कंस घातयतीत्यादौ वधादेरेवाङ्गत्वादडागमस्तस्मादेव पूर्वो भवति। एवं कसमजीघतत् इत्यत्र हन एव चङ्परणिपरे द्विर्वचन भवति। नन्वत्रान्तरेणापि कार्यातिदेशं वृद्धिरिवास्यैव णेर्णित्वमाश्रित्य 'हो हन्ते' इति घत्वं 'हनस्त' इति तत्वं च भविष्यति, किमनेनातिदेशेनेति चेत्, न, 'धातो. स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति यत्र धातो स्वरूपोपादानेन किञ्चित्कार्यं विधीयते तत्र धातुनिबन्धनप्रत्यये तत्कार्यमिति विज्ञानात्, अस्य च णेर्धातुनिमित्तत्वाभावात् कसपरिमृट्काम्यति इत्यत्र मृजेर्वृद्धिरिवात्रापि तत्वघत्वयोरप्रसङ्गात्। न चैव मन्तव्यम्—कसपरिमृट्काम्यतीत्यत्र यदङ्ग कसपरिमृडिति न तन्मृजिर्यश्च मृजिर्नासावङ्गम्। मृजेर्वृद्धिश्च मृजेरङ्गस्य विधीयते इत्यन्तरेणापि धातुस्वरूपपरिभाषाया नास्त्येव वृद्धे प्रसङ्ग इति, यत 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्यापि' इति मृज्यन्तस्यापि प्राप्नोत्येव। एवं बलिबन्धमाचष्टे बलिबन्धयतीत्यादि। नन्वत्र कृल्लुगिति कृतो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावात् कृद्योगाभावान्न षष्ठी प्राप्नोति, प्रत्ययलक्षण च लुका लुप्तत्वान्न भवितव्यम्, अवस्थितं च हन्त्याद्यपेक्षया कर्मत्वमिति द्वितीयासिद्धे. किं प्रकृतिवत्कारकातिदेशेनेति चेत्, न, असत्यस्मिन्नतिदेशे कंसादे. पृथक्करणमेव न स्यादिति विभक्तेरेवाप्रसङ्गात्कुत. स्याद् द्वितीया। किं च कसवधशब्दादेव णिच्, न तु विनिष्कृष्टकारकाशाद्वधादिति सकारकस्यैव तिङन्तत्वं स्यात्। तथाऽडागमोऽपि कारकात् पूर्वमेव स्यात्, न तु कसं घातयतीति हन्ते.। एवं 'चङि' इति द्विर्वचनमपि कंसादेरेव स्यात्, न तु कंसमजीघतदित्यादौ हन्त्यादे।

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। यदा प्रकृतिवत् कारकमित्यनेन कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादेर्णौ दृष्ट. कारकाणामन्तर्भावोऽत्रापि णौ प्रतिपद्यते, तदा प्रकृतिवत् कार्यमित्यनेनापि कृत्प्रकृतेर्हन्त्यादे. शुद्धे णौ दृष्टस्यानिष्कृष्टकारकप्रकृतित्वस्याप्यतिदेष्टुं शक्यत्वान्निष्कृष्टकारकाद् हन्त्यादेरेव स्यात्। प्रत्ययस्य या प्रकृतिस्तदाद्येव तिङन्तं भविष्यति। अड्द्विर्वचने च तस्यैव भविष्यत। सत्यमत्रैव न

दोषो भविष्यति, राज्ञ आगमनं राजागमनं, 'कर्तृकर्मणो. कृति' इति कर्त्तरि षष्ठी, पूर्ववत् 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इति समास, राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादौ राजादेर्द्वितीया न स्यात्, किं तु कर्तृलक्षणा तृतीयैव स्यात्, यत प्रकृतिवत् कारकमित्येतत् प्रकृते. शुद्धे णौ दृष्टकार्यमेवातिदिशेत्, न पुनरन्यदपि किंचित्। 'प्रकृतिवत् कार्यम्' इत्युच्यमाने तु गमने कर्तृभूतस्य राज्ञ कृत्प्रकृतेर्गमे शुद्धे णौ 'गतिबुद्धि' इत्यादिनाऽस्ति कर्मत्वमित्यत्रापि णौ कर्मरूपातिदेशाद् राजानमागमयति इति सिद्ध भवति। अत एव शुद्धे णौ दृष्टस्य कर्मरूपस्यात्रापि णावतिदेशाद्राज्ञो नलोपो भवति। न चैवं मन्तव्यम्—'सुप्तिङन्त पदम्' इति द्वितीयान्तस्यैव राज्ञ पदत्वादत्र नकारान्तस्य प्रातिपदिकान्तत्वेऽपि पदान्तत्वाभावान्नलोपो न भवति। यल्लुप्तयान्तर्वर्त्तिन्या षष्ठ्या प्रत्ययलक्षणेन तदन्तत्वे नान्तं भवत्येव पदम्। न चास्ति 'न लुमता' इति प्रत्ययलक्षणाभाव, यदय लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्ग तस्य यत्कार्यं लुप्तप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्नोति तत्रैवेतीह नावतरति। एव च प्रकृतिवत्कारकवचन कसादेर्द्वितीयार्थे च भवति, यत 'कर्तृकर्मणो. कृति' इति षष्ठी अङ्गस्य भवति। न ह्यङ्ग कर्म कर्तृ वा तत्परं सम्भवतीति 'न लुमता' इत्यस्य प्रवृत्ते प्रत्ययलक्षणेन कृद्योगलक्षणा षष्ठी प्राप्नोति। तदेवं कसादीना कारकाणा णिजुत्पत्तौ पृथक्करणस्य सिद्धत्वात् 'आख्यानात् कृत' इत्याख्यानशब्दोऽर्थात्स्वावयवकृदन्तपरो भवति।

मृगाणा रमण मृगरमणम्—कर्त्तरि षष्ठ्या. पूर्ववत्समास। मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति—'दृश्यर्थाया च प्रवृत्तौ' इति णिच्। अत्राख्यानात्कृत इत्यादि सर्वं सम्बध्यते। तदस्यायमर्थ.—मृगरमणस्य या समाख्यानरूपा प्रवृत्ति. सा यदि दृश्यर्था 'एतस्मिन्नवकाशे मृगा रमयन्ते' इति प्रदर्शनार्था भवति, तदा णिज्भवतीति। एवं च मृगान् रमयतीत्यस्यायमर्थो भवति—स्वयं मृगरमणमनुभवन् अन्यस्मै तद्दर्शयितुमाचष्ट इति। इदं 'दृश्यर्थाया च' इति वचनम् 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे' इत्येवाख्यानप्रवृत्तेर्दृश्यर्थत्वेऽपि सिद्धे णिच्यारभ्यमाणमदृश्यर्थत्व मा भूदित्येवमर्थम्। तेन यदारण्ये दृष्टं स्वयं मृगरमणं ग्रामस्थोऽन्यस्मा आचष्ट 'एवं मृगास्तत्रागत्य रमन्ते', तदा मृगरमणमाचष्टे इति वाक्यमेव भवति। अत्र कैयटे—'दृश्यर्थायामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम्। राजागमनादौ तु दृश्यार्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिज्भवति' इति। अत्र रमणक्रियाया कर्तृभूताना मृगाणा रमेरकर्मकत्वेऽपि शुद्धे णौ 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वादत्रापि णौ कर्मत्वम्।

रात्रेर्विवासो रात्रिविवास.। विवासोऽतिक्रमणम्। कर्त्तरि षष्ठ्या. पूर्ववत्समास। तत. 'आङ् मर्यादाभिविध्यो.' इत्याङोऽव्ययीभाव.। आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति—'आलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम्' इति णिचि मर्यादावचनस्याङो लोप.। 'इहाख्यानादिति न सम्बध्यते' इति

पदमञ्जर्याम् । कृल्लुगादि पूर्ववत् । इह कालस्यात्यन्तसंयोग सन्निहिताख्यानक्रियया॒ऽवयवेन सम्बद्ध । ततश्च रात्रि विवासयतीत्यस्यायमर्थ —यावद्रात्रेरतिक्रणं तावत्कथा कथयतीति । इहाख्यानमाख्येयमपेक्षत इति कथा इति । दर्शितवसिक्रियाया कर्तृभूताया रात्रेर्वसेरकर्मत्वेन शुद्धे णौ 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वादत्रापि णौ कर्मत्वम् ।

सूर्यस्योद्गमनं सूर्योद्गमनम्—अत्रापि पूर्ववत् कर्त्तरि षष्ठी, समासश्च । विक्रमसिंहपुर्या प्रस्थित. काञ्चीपुर्यां सूर्योद्गमन सम्भावयते सूर्योद्गमनं प्राप्नोतीत्यर्थं । 'भू प्राप्तौ आत्मनेपदी' इति चुरादौ । सूर्यमुद्गमयति । 'चित्रीकरणे प्रापि' इति कृदन्ताच्चित्रीकरणे गम्यमाने प्राप्नोत्यर्थाण्णिच्, कृल्लुगादि पूर्ववत् । अत्रोद्गमने कर्तुं सूर्यस्य पूर्ववद्गमे. शुद्धे णौ 'गतिबुद्धि' इत्यादिना कर्मत्वाद् दृशेरपि णौ कर्मत्वम् । विक्रमसिंहपुर्या काञ्चीपुरी दूरस्थेत्युदयात् पूर्वे तावतो देशस्य गमनमिहाश्चर्यकरणम् । इहाप्यसम्भवादाख्यानादिति न सम्बद्ध्यते । तत्र प्रकृतिवत्कारकातिदेशात्सूर्यस्य णौ पृथग्भाव । सोपसर्गात् संग्रामयतेरेवेति ज्ञापकादुदोऽपीति सूर्यमुद्गमयतीत्यादि भवति ।

पुष्येण योग. पुष्ययोग । अत्र यथा 'अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति' इत्यात्मन कर्मणो नियमेन गम्यत्वाद्येनेति कर्तु षष्ठी 'उभयप्राप्तौ' इति नियमान्न भवति, एवमत्रापि युजिक्रियाकर्मणश्चन्द्रमसो नियमेन गम्यत्वात्तद्योगे कर्तु. पुष्यात्षष्ठी भवति । पुष्यश्चात्र कर्त्ता, चन्द्रमा कर्म, स हि तं युनक्ति । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति—'नक्षत्रयोगे ज्ञि' इति नक्षत्रयोगवाचिन कृदन्तादस्माज्जानात्यर्थे णिचि कृल्लुगादि पूर्ववत् । अत्र "प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेन घञि कृते 'चजो कु घिण्ण्यतो' इति कुत्वं निवर्तते" इति कैयटपदमञ्जर्यादिषूक्तम् । 'प्रकृतिवत्कारकम्' इत्यनेन कृत्प्रकृते शुद्धे णौ यद्रूपं कारक तद्रूपमत्रापि णावित्युक्तत्वाद्योगे कर्तु पुष्यस्य गत्यादिष्वनन्तर्भावेन कर्मत्वाभावादत्रापि णौ न भवति कर्मत्वमित्यात्मन कर्तृत्वाश्रयेण तृतीया भवति । अत्र न्यासे 'पुष्येण करणभूतेन चन्द्रमसो योग इति करणे तृतीयामुक्त्वा कृत्प्रकृतेर्युजे. शुद्धे णौ पुष्यस्य करणताविपर्यासाभावात्तत्र दृष्टमेवात्रापि णावतिदिश्यते' इति तृतीयामुक्त्वा 'यदा पुष्येण सह योग इत्ययमर्थो विवक्ष्यते तदा कारकातिदेशस्यायं विषयो न भवति । पुष्यस्य करणत्वात्सहार्थएव तृतीया वेदितव्या' इत्युक्तम् । अनयो पक्षयो पुष्येण करणभूतेन सह वा तेन चन्द्रमसान्ययोगे इत्यर्थ. स्यात् । अत्र कैयटे 'प्रकृतिवत्कारकम्' इत्यनेन 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति.' इति तृतीयार्थे वतिमङ्गीकृत्य 'णिचो या प्रकृति कंसवधादिराख्यानक्रियापेक्षया प्रतिपन्नकर्मभावस्तया तुल्यं भवति, अप्रतिपन्नकर्मभावं कंसादिकं कंसं घातयति राजानमागमयतीत्यादौ सर्वत्र कंसादेर्द्वितीयासामर्थ्यात् । तदनेनैव न्यायेन पुष्येण योजयतीत्यत्रापि पुष्यस्य कर्मत्वाद् द्वितीया स्यात् इत्याशङ्क्य वत्करणात् स्वाश्रयस्य कर्तृत्वस्यानिवर्त्तनात् तृतीयासिद्धि-

मुक्त्वैवमुक्तम्—'अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्तते इति प्रकृतिवत्प्रकृतेरिव प्रकृतिवण्ण्यन्तस्य कारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात्किञ्चित्क्वचित्परिगृह्यते' इति ।।

अथान्योऽपि प्रातिपदिकाश्रय प्रदर्श्यते—

'आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्य क्विब्वा वक्तव्य'। 'कर्तु. क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) इत्यत्राय पठ्यते इति उपमानात्सन्निहिताचारक्रियाया कर्तु प्रातिपदिकादाचारेऽर्थेऽस्य क्विब् वा भवति।अत्र वाग्रहण तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्ययङा क्रियासमभिहारयङ इवावगल्भादिप्रातिपदिकविषयेणानेन क्रियासुबन्तविषयस्यापि क्यङो बाधो मा विज्ञायीति । नन्विदं गल्भाद्यनुक्रमणं 'कर्तु क्यङ्' इत्यत्र सुबन्ताधिकारे क्रियते । क्यङपवादश्चाय क्विप् । उत्सर्गसमानदेशत्वं चापवादाना प्राचुर्येण दृष्टमिति सुबन्तादेवानेन क्विपा भवितव्यम्, न चैतदस्ति, यद्गल्भादीननुक्रम्य 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके' इत्याह । न चेदं प्रातिपदिकग्रहणं सुबन्तोपलक्षणार्थं स्यात्, तर्हि 'सर्वेभ्य इत्येके' इत्येव वक्तव्यत्वात् प्रातिपादिकग्रहणमनर्थक स्यात् । यत्तु तदुक्त गल्भादौ वाग्रहण तदिदानी न वक्तव्यं भवति, यत सर्वेभ्य क्विब् विधीयते क्यङ्वेत्यन्तरेणापि वाग्रहण वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पो भविष्यति । यद्येवम्, गल्भादयोऽपि नानुक्रमितव्या इति न मन्तव्यम्, यदेषामनुदात्तत्वप्रतिज्ञानार्थमेवानुक्रमणम् । इद चानुदात्तेत्त्वप्रतिज्ञान क्विप्सनियोगत इति अवगल्भ इवाचरति अवगल्भायते इत्यादौ वाक्ये क्यङि चाकारस्य श्रवणं भवति ।अवगल्भ इवाचरति **अवगल्भते । अवगल्भाञ्चक्रे । अवगल्भिता । अवगल्भिष्यते । अवगल्भताम् । अवागल्भत । अवगल्भेत । अवगल्भिषीष्ट । अवागल्भिष्ट, अवागल्भिष्यत**—अनुदात्तेत्त्वात्तङ्, सोपसर्गात्सिग्रामयतेरेवेति ज्ञापकान्निष्कृष्टोपसर्गाद्गल्भादेव प्रत्यय इति गल्भस्यैवाडागमो भवति। तथा अवागल्भ्य इत्यत्रावशब्दस्य 'कुगतिप्रादय' इति समासे तल्लक्षणो ल्यब्भवति ।। **क्लीबते । क्लीबाञ्चक्रे । होडते । होडाञ्चके** इत्यादौ 'कास्प्रत्ययादाम्' इत्याम् । 'आम' इति लेर्लुक् । ननु तत्र प्रत्ययग्रहणमपनीय 'कास्यनेकाच इति कर्त्तव्यं चुलुम्पाद्यर्थम्' इति न्यस्यते, एतेऽवगल्भादय एकाच इति कथमाम् स्यात् ? नैष दोष, यद्यपि क्विप्सन्नियोगेनैकाचो भवन्ति तथाप्युपदेशेऽनेकाचो भवन्ति। 'कास्यनेकाच.' इत्यत्र च भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यते । इदमेव क्विब्विधानं भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणम्, अन्यथा 'गल्भ धाष्टर्ये' 'क्लीबृ अधाष्टर्ये', 'होडृ अनादरे' इत्येतेभ्योऽनुदात्तेभ्य अवगल्भते इत्यादिसिद्धौ किमनेन क्विब्विधानेन ! अत एव धातूनामनेकार्थत्वात् आचारार्थश्च भविष्यति ।। अश्व इवाचरति **अश्वति**—प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधानात् शप्रकृत्यकारयोरपदान्ताश्रयम् 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं भवति, अन्यथान्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या पदत्वात्पररूपत्वं न स्यात् । **अश्वाञ्चकार । अश्विता । अश्विष्यति । अश्वतु । आश्वत् । अश्वेत् । अश्व्यात् । आश्वीत् ।**

आश्विष्यत्—अतो लोप आर्धधातुके । क इवाचरति कति । चक । चकतु इत्यादि । अतो लोप सर्वत्र । अयं 'ण्यल्लोप' इत्यादिना वृद्धि बाधते । अ इवाचरति अति इत्यादि । लिटि औ । अतु । उ इत्यादि । सर्वत्रात्र द्विर्वचनेऽतो लोपादन्तरङ्गत्वात् अतो गुणे पररूपत्वे तस्याङ्गग्रहणेन प्राप्तादतो लोपात् परत्वादभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् 'अत आदे.' इति दीर्घं । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोप किति । णलि तु 'आत औ णल'' इत्यौत्वे वृद्धि ॥ यथाकथञ्चित् 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टं गृह्यते' इति स्थितत्वान्मालेवाचरति मालाति । मालाञ्चकार । मालिता । मालिष्यति । मालातु । अमालात् । मालायात् । मालायास्ताम् । अमालासीत्—'यमरमनमाता सगिटौ' इतीटि क्ङित्यजादावार्धधातुके 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोप । ज्ञेवाचरति ज्ञाति । जज्ञौ इत्यादि पूर्ववत् । प्रत्ययान्तत्वेऽपि एकाच्त्वादाम्भाव । आ इवाचरति आति इत्यादि ।

कविरिवाचरति कवयति । कवयाञ्चकार । कवयिता इत्यादि । आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ ' इति दीर्घे कवीयात् । लुङ्यतरङ्गमपि गुणं सिचि वृद्धिरपवादत्वात् बाधत इति वृद्धावायादेशे च—अकवायीत् । विरिवाचरति वयति इत्यादि । पूर्ववल्लिटि प्रत्ययान्तत्वेऽप्येकाच्त्वादामभावे—विवाय । विव्यतु । विव्यु । विवयिथ । विव्यथु । विव्य । विवाय, विवय । विव्यिव । विव्यिम । णिति वृद्धि । पिति गुण । किति 'एरनेकाच ' इति यणादेश ॥ इरिवाचरति अयति इत्यादि । लिट्येकाच्त्वादामभाव —इयाय । ईयतु । ईयु । इययिथ । ईयथु । ईय । इयाय । इयय । ईयिव । ईयिम । अत्र किति सवर्णदीर्घे 'अचि श्नुधातु' इतीयङ् । यद्वा सवर्णदीर्घत्वात् परत्वेनोत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच.' इति यण्यपि नास्त्यत्र रूपभेद , गुणवृद्धिविषये अयायो 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवत्त्वादेकारस्यैकारस्य च द्विर्वचनेऽभ्यासह्रस्वत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । यदापि गुणवृद्ध्योरपि स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचन तदापि सवणदीर्घात् परत्वात्पुनरुत्तरखण्डस्य गुणादावस्त्येवाभ्यासस्यावर्णपरत्वमिति इयङ्सिद्धि. । न च पुन प्रवर्तमानाभ्या गुणवृद्धिभ्यामन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति मन्तव्यम्, एवं हि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्वचनमनर्थक स्यात् । नन्वयमस्त्यवकाश.—अर्तेर्लिटि द्विर्वचनेऽभ्यासस्य 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च' इतीत्वे इयर्ति, इयृत इत्यादि भवति, नैतदस्ति, नह्येकमुदाहरण योगारम्भं प्रयोजयति, इयति हि प्रयोजने 'अभ्यासस्यार्त्तौ' इत्येव ब्रूयात् । इषे.—इयेष, ओणे.—उवोणेत्यादि तु न प्रयोजनम्, यतोऽयं छान्दस , भाषायान्त्वामा भवितव्यम् । छन्दसि च 'तन्वादीना छन्दस्युपसंख्यानम्' इति 'त्रियम्बकम्' 'सुवर्ग ' इत्यादिवदियङुवङौ सेत्स्यत ॥ लक्ष्मीरिवाचरति लक्ष्मयति । लक्ष्मयाञ्चकार । लक्ष्मयिता इत्यादि ॥ श्रीरिवाचरति श्रयति । शिश्राय । शिश्रियतु । शिश्रियु —'एरनेकाच.' इति यणादेश सयोगपूर्वत्वान्न भवति, 'अचि

श्नुधातु' इतीयडेव भवति। ईरिवाचरति अयति इत्यादि। लिटि पुन 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ.' इत्यामि— अयाञ्चकार इति भवति। तत्र व्यपदेशिवद्भावेनेजादित्वगुरुमत्त्वे समाश्रिते ॥ विधुरिवाचरति विधवति। विधवाञ्चकार। विधविता। विधविष्यति। विधवतु। अविधवत्। विधवेत्। आशिषि 'अकृत्सार्वधातुकयो' इति दीर्घे—विधूयात्। अविधावीत्—गुण सिचि वृद्धिरपवादत्वाद् बाधते ॥ कुरिवाचरति कवति। चुकाव इत्यादि। एकाच्त्वादामभाव । उरिवाचरति अवति इत्यादि। पूर्ववल्लिटि गुणवृद्धिविषये अवावौ स्थानिवत्त्वादोकारस्य च द्विर्वचनेऽभ्यासह्रस्वत्वे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङि—उवाव। उवविथ। उवाव इति भवति। यदापि गुणवृद्ध्योरपि स्थानिवद्भावादुकारस्य द्विर्वचन तदापि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ्विधानसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घात् पूर्वमुत्तरखण्डस्य गुणादावभ्यासस्यासवर्णपरत्वादुवङ्सिद्धि.। सामर्थ्यं च इयायेत्यत्र उपपादितम्। किद्वचनेष्वन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे पश्चादुवङ्—उवतु.। उवथु। उव। उविव। उविम इति भवति.। अत्र 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति सवर्णदीर्घात् पूर्वमुत्तरखण्डस्योवङि पश्चात्कृते तस्मिन् ऊवतुरित्यादि स्यादिति न मन्तव्यम्, यत इयं परिभाषाऽऽङ्गवार्णयो समानाश्रयत्वे प्रवर्त्तते, यथा कारक इति। अत्र हि प्रत्ययमेवाश्रित्य गुणवृद्धी प्राप्नुत। उवतुरित्यत्र उकारमाश्रित्य सवर्णदीर्घं प्राप्नोति, उवङ् तु प्रत्ययमाश्रित्येति नास्ति समानाश्रयत्वम् ॥ वधूरिवाचरति वधवति। वधवाञ्चकार। वधविता इत्यादि ॥ भ्रूरिवाचरति भ्रवति। बुभ्राव। बुभ्रुवतु इत्यादि। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्युवङादेश। अयं च वृद्धिगुणयोर्विषये ताभ्या परत्वात् बाध्यते ॥ उरिवाचरति अवति इत्यादि। लिटि 'इजादेश्च' इत्यामि अवाञ्चकार इति भवति। पितेवाचरति पितरति। पितराञ्चकार। पितरिता। पितरिष्यति। पितरतु। अपितरत्। पितरेत्। पित्रियात्—'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेश। अपितारीत्—अन्तरङ्गमपि गुण सिचि वृद्धिर्वचनाद्बाधते इत्युक्तम्। यद्वात्र गुणेऽपि न दोष, यत्कृतेऽस्मिन् 'अतो ल्रान्तस्य' इति पुनर्वृद्धिर्भविष्यति ॥ नेवाचरति नरति। ननार इत्यादि पूर्ववत् ॥ आ इवाचरति अरति—'पाघ्रा' इत्यादावर्त्तिग्रहणेन—

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्य शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति रीत्या दृश्यादिसाहचर्याच्च धातुपाठस्थ एवार्तिगृंह्यते, न पुनरयमपीति ऋच्छादेशाभाव.। अत एव तत्र पदमञ्जर्याम्—ऋ गतिप्रापणयोरिति भौवादिक, ऋ गताविति क्रैयादिक., ऋ सृ गताविति जौहोत्यादिक इति त्रीनेवोपादायान्त्ययोरग्रहणे कारणं शिदसम्भव. साहचर्यं चोक्तम्। तथा 'समो गम्यृच्छि' इत्यत्र वृत्तौ 'अर्तीत्युभयत्र पठ्यते, सृ गतिप्रापणयो. इति भूवादौ, ऋ सृ गतौ इति जुहोत्यादौ, विशेषाभावादुभयोरपि ग्रहणम्' इति। यदि च नामधातोरिह ग्रहणमिष्येत,

कथमेवमुच्येत । एवमन्यत्रापि तत्रतत्र प्रतिपदविधान धातुग्रहणेष्वभिव्यक्तपदार्थाना धातुपाठपठितानामेवोपादान क्रियते । 'बाह्वादिभ्यश्च' इत्यत्र भाष्यकैयटयो 'अनभिव्यक्तपदार्थाना तत्तत्कार्यं न भवति' इति अद्यत्वे बाहो 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञोऽभावात्समान्येऽणि बाहव इति भवति । तथा संज्ञाश्वशुरस्य 'राजश्वशुराद्यत्' इति यतोऽभावाददन्तलक्षणे इञि श्वाशुरिरित्येव । 'मातृपितृभ्या स्वसा' इत्याभ्या परस्य स्वसुर्विधीयमान षत्व क्रियाशब्दात् परस्य नेति धान्यमातु स्वसेत्यत्र न भवतीति प्रतिपादितम् । एव चास्मादृशब्दाल्लिटि 'ऋच्छत्यृताम्' इति किति लिटि विधीयमानो गुणो न भवति । तत्र धात्वभ्यासयो. सवर्णदीर्घे धातुग्रहणेन ग्रहणादृकारान्तलक्षणे गुणे अरतुरित्यादि भवतीत्येके । अन्ये त्वभ्यास ग्रहणेन ग्रहणादुरदत्वे हलादिशेषे 'अत आदे ' इति दीर्घे 'आतो लोप ' इत्याकारलोपे सति अतुरित्यादि प्रत्ययमात्रमेवावशिष्टं भवतीति । एवं 'णिश्रिद्रुस्रुभ्य ' इत्यनभिव्यक्तपदार्थत्वेनाचारक्विबन्तस्य दोर्ग्रहणाभावाच्चङभावात् सिचि अद्रावीदिति भवति । भूरिवाचरति भवतीत्यत्र 'गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच. परस्मैपदेषु' 'भुवो वुग्लुङ्लिटो.' 'भवतेर ' इति विधीयमानसिज्लुग्वुगभ्यासात्वानामभावात् अभावात् । अभाविष्टाम् । अभाविषु । बुभाव इत्यादि एव भवति ॥ पिबतेर्विचि पा., तस्याचारक्विबन्तस्य 'पाघ्रा' इत्यादौ 'गातिस्था' इत्यादौ चाग्रहणात् पिबादेशसिज्लुकोरभावात् पाति, अपासीत् इति भवति । एवमन्यदप्युन्नेय प्रतिपदोक्तेषु ।

पॄरिवाचरति परति । पपार । पपरतु । पपरु इत्यादि । अयं पॄशब्दोऽनुकरण धात्वन्तर न पुन. क्र्यादौ जुहोत्यादौ वा पठ्यमान इति पाठाश्रय. श्ना श्लुश्च न भवति । किति लिटि 'ऋच्छत्यृताम्' इति ऋकारान्तलक्षणो गुण. । 'शॄदॄप्राम्' इति ह्रस्वविकल्पस्त्वनभिव्यक्तपदार्थत्वान्न भवति ॥ गम्लृ इवाचरति गमलयति । गमलाञ्चकार । प्रत्ययान्तत्वादामि ऋकारलृकारयो सावर्ण्यात् 'उरण्रपर.' इति लपरो गुण. । ॠ इवाचरति अरति । अराञ्चकार । 'इजादेश्च गुरुमत.' इत्याम्प्रत्यय । लृ इवाचरति अलति—पूर्ववद्गुण. । लिटि द्विर्वचनम्, लृवर्णसवर्णदीर्घाभावादुत्तरखण्डस्य यण्यभ्यासस्योरदत्वादेव लपरम्—आल । अलतु । इत्यादि । परमहेरिवाचरति परमहयति । परमहयाञ्चकार । केवलात्त्वामभावात् जिहाय । लुङि सिचीट्यवादेशे हलन्तलक्षणा वृद्धि 'नेटि' इति निषिध्यते । 'अतो हलादे ' इति वृद्धिविकल्पोऽपि ह्मयन्तक्षणेति यान्तत्वान्निषिद्ध इति अपरमहयीदिति भवति । एकार इवाचरति अयति । लिटीजादिलक्षणे आमि अयाञ्चकार इति भवति । लुङि आटि आयीत् । अन्यदा पूर्ववद्धलन्तलक्षणाया वृद्धे. 'नेटि' इति निषेधात् मा भवानयीत् । गौरिवाचरति गवति । जुगाव । अगवीत्, अगावीत–'अतो हलादे.' इति वा वृद्धि. । ओकारवदाचरति अवति । अवाञ्चकार ।

लुङि हलन्तलक्षणाया वृद्धे 'नेटि' इति निषेधात् मा भवानवीत् इति। परमरा इवाचरति परमरायति। परमरायाञ्चकार। रायति। रिराय। ऐकार इवाचरति आयति, आयाञ्चकार। परमनौरिवाचरति परमनावति। परमनावाञ्चकार। नावति। नुनाव। केवलादौकारात् आवति, आवाञ्चकार। गोधुगिवाचरति गोदुहति। य इवाचरति ययति। लिट्येकाच्त्वादामभावात् ययाय। लुङि सिचि यान्तत्वाद् वृद्ध्यभावात् आयीत्। द्यौरिवाचरति देवति। स्वरिवाचरति स्वरति। फलतीति फल्, फलिवाचरति फलति। अनयोर्लुङि 'अतो हलादे' इति विकल्पापवादे 'अतो ल्रान्तस्य' इति नित्यं वृद्धौ अस्वारीत्, अफालीत् इति भवति। 'चरफलोश्च' इत्यत्र न्यासविस्तरयो 'फलेर्णौ क्विपि फाल्, अयमप्येकदेशविकृतन्यायेन गृह्यत इति यङयङ्लुकोरभ्यासस्य नुकि पम्फाल्यते, अपम्फालीत्' इत्युक्तम्। तदेतत् 'उत्परस्यात.' इति तपकरणम् 'अतो हलादे.' इत्यादिवन्न केवलनिर्देशार्थमपि तु सवर्णग्रहणनिवृत्त्यर्थमपीत्याश्रयणेन, अन्यथा प्रतिपदोपादानेष्वभिव्यक्तपदार्थानामेव भाष्यादौ ग्रहणस्य स्थितत्वान्नैतद् युज्यते।

इदमिवाचरति इदामति—'अनुनासिकस्य क्वि' इति दीर्घ.। अत्र झलादिक्विप् धातोरेव सम्भवतीति तत्साहचर्यात्क्विबपि धातुविहित एव गृह्यते इति नात्र क्वावयं दीर्घ इति केचित्, तन्न, अस्य क्विप ककारस्यात्र सामान्यग्रहणमन्तरेण प्रयोजनाभावात्। यडिचरति याडिति। अणिवाचरति आणति। राजानति। ज्ञति। ककुमति। अघति। पठति। योधति। भिषजति। शम्बति। अङ्गति। पण्यति।

त्वदति। मदति—'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमौ। युवामिवाचरति, आवामिवाचरति, यूयमिवाचरति, वयमिवाचरति युष्मदति, अस्मदति—युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वान्न त्वमौ, विभक्तिपरत्वाभावान्न युवावौ, नापि यूयवयौ। त्वामतिक्रान्त. अतित्वम्। एवम् अत्यहम्। क्वौ अतित्वदति, अतिमदति—'प्रत्ययोत्तरपदयो' इति त्वमौ। युवा युष्मानतिक्रान्त अतित्वम्, अत्यहम्—अत्र द्विवचनत्वे तदाश्रित्य युवावौ न भवत, पराभ्या त्वाहाभ्या बाधात्। अत्र क्वावपि अतित्वदति। अतिमदति। मखति। ककति। तुच्छति। मठति। मन्थति। पटति। त्वचति। अन्तति। कङ्कति। अयति। वेशति। षषति। पयसति। अत्र अप्रसिद्धा ये हलन्तास्तेषा कारितणौ टिलोपे 'णेरनिटि' इति णेश्च लोपे तद्धलन्तत्व द्रष्टव्यम्॥

अथैतत् क्विबन्ताद्धातो. 'क्विप् च' इति कर्तरि क्वौ किञ्चिदुच्यते—

'यू स्त्र्याख्यौ नदी' इतीकारान्तमूकारान्तं च शब्दरूपं स्त्र्याख्यं नदीसञ्ज्ञकमित्युक्तम्। तत्र कुमार्यादेरेतत्क्विबन्तात्कर्त्तरि क्वौ कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ स्त्र्याख्यत्वाभावान्नदीसंज्ञा न प्राप्नोति। तत्रोच्यते—'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति क्विब्लुक्समासैरन्यलिङ्गत्वेऽपि प्रथमलिङ्गाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्यर्थ.। इहा

प्रकृतत्वाल्लुप्तसमासौ न प्रदर्श्येते। एवं च कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ आचरति-वर्तमानस्य कुमार्यादेर्नदीसंज्ञायां 'हे कुमारि ब्राह्मण' इत्यादौ 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व' इति ह्रस्वो भवति। कुमार्यै ब्राह्मणाय इत्यादौ ङिद्वचने च 'आण्नद्या' इत्याडागम, 'ङेराम्नद्याम्नीभ्य' इत्यामादेश। कुमारीणा ब्राह्मणानाम् इत्यादौ 'ह्रस्वनद्याप' इति नुड् भवति। एवं हे ब्रह्मबन्धु ब्राह्मण, ब्रह्मबन्धवे ब्राह्मणाय इत्यादौ ह्रस्वादि द्रष्टव्यम्। नदीत्वादेव बहव कुमार्यो ब्राह्मणा यस्मिन् बहुकुमारीको देश इत्यादौ 'नद्यृतश्च' इति कब् भवति। यत्पुनरिष्वशनिप्रभृतीना ह्रस्वान्ताना स्त्र्याख्याना श्रीभ्रूप्रभृतीनामियङुवङ्स्थानाना च 'ङिति ह्रस्वश्च' इति नदीसंज्ञा-विकल्पनं तदेषामाचारक्विबन्ताना (पुल्लिङ्गाना) 'प्रथमलिङ्गग्रहण च' इति न भवति। तथा च वार्त्तिकम्—'ह्रस्वेयङुवङ्स्थानप्रवृत्तौ च'। अत्र भाष्यम्—'ह्रस्वौ च इयङुवङ्स्थानौ प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचनावेव नदीसज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्' इति। प्रवृत्ति क्विबादीनाम्, तेनार्थान्तरसक्रान्ति। इषवे ब्राह्मणाय, अशनये ब्राह्मणाय, धेनवे ब्राह्मणाय, श्रिये ब्राह्मणाय, भ्रुवे ब्राह्मणाय—इत्यादौ नदीसंज्ञानिमित्तकार्यं न भवतीति। यत्र तु स्त्रीवचन तत्र इष्वै ब्राह्मण्यै, इषवे ब्राह्मण्यै, अशन्यै ब्राह्मण्यै, अशनये ब्राह्मण्यै, धेन्वै ब्राह्मण्यै, धेनवे ब्राह्मण्यै, श्रिये ब्राह्मण्यै, श्रियै ब्राह्मण्यै, भ्रुवै ब्राह्मण्यै, भ्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यादौ पक्षे घिसंज्ञा-निबन्धनमपि भवति। यस्तु 'अपर आह—ह्रस्वौ चेयङुवङ्स्थानौ च प्रवृत्तौ च प्राक् प्रवृत्तेश्च स्त्रीवचन एव नदीसज्ञौ भवत इति वक्तव्यम्' इत्यत्र क्वचिद्भाष्य-कोशेष्वस्त्रीवचन एव नदीसंज्ञौ भवत' इत्यकारप्रश्लेषेण पाठ, सोऽपपाठ इति कैयटे उक्तम्। एवं कुमारीमिच्छति कुमारीयतीत्यादे' कावल्लोपयो कुमारी ब्राह्मण इत्यादौ ङिद्वचनेषु कुमार्यै ब्राह्मणायेत्यादि द्रष्टव्यम्।

इदमपर क्वौ कार्यं विचार्यते—

युष्मदस्मदोर्युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्टे इति णौ टिलोपे णेश्च लोपेऽनेकार्थत्वेन 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयोरभावाद्युष्म् अस्म् इति मान्ते युष्मदस्मदी भवत.। तत्र तु कृदन्तत्वाद्विभक्तिष्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रया विभक्त्या-देशा. प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयो भवन्तीत्येके। तन्मते 'यूयवयौ जसि', 'त्वाहौ सौ' 'तुभ्यमह्यौ ङयि', 'तवममौ ङसि' इति योगचतुष्टयविषये प्रकृतेर्यूयादयो भवन्ति। तथा 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्', 'ङे प्रथमयोरम्', 'शसो न', 'भ्यसोऽभ्यम्', 'पञ्चम्या अत्', 'एकवचनस्य च', 'साम आकम्' इति योगसप्तकविहिता विभक्त्या-देशाश्च भवन्ति। एवम् 'युष्मदस्मदोरनादेशे', 'द्वितीयायाञ्च' 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' इत्यात्वम्, 'योऽचि' इति यत्वम्, 'शेषे लोप.' इत्यन्तलोपश्च यथायोगं भवति। अत्र 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यात्वम् 'योऽचि' इत्यजादौ यत्वविधानञ्चापवादोऽवशिष्यते। अथ रूपाणि—

त्वम्, अहम्। युष्माम्, अस्माम्—विभक्तिपरत्वेऽपि युवावौ प्रकृत्योर्द्व्यर्थत्वाभावान्न भवत । यूयम्, वयम् । युषाम्, असाम् । युष्मान्, अस्मान् । युष्या, अस्या । युषाभ्याम्, असाभ्याम् । युषाभि, असाभि । तुभ्यम्, मह्यम् । युषाभ्याम्, असाभ्याम् । युषभ्यम्, असभ्यम्–'भ्यसोऽभ्यम्' इति अभ्यमादेशपक्षे इद रूपम् । अन्यदा शेषेलोपे पदकार्ये जश्त्वादौ युड्भ्यम् अड्भ्यमिति भाव्यम्। युषत्, असत् । तव, मम । युष्यो, अस्यो । युषाकम्, असाकम् । युष्यि, अस्यि । युष्यो, अस्यो । युषासु, असासु ॥ युवामाचष्टे आवामाचष्टे इति णौ क्वौ णेश्च लोपे विभक्तौ पूर्ववत् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयो युष्मदस्मदोरेकार्थत्वाभावादभाव, अस्ति द्व्यर्थत्वं विभक्तिपरत्व चेति युवावौ भवत.। तत्र 'यूयवयौ जसि' इत्यादियोगचतुष्टयविषये परत्वाद्यूयवयादयो भवन्ति। अत्र रूपाणि—त्वम्, अहम्। युवाम्, आवाम् । यूयम्, वयम् । युवान्, आवान् । युवया, आवया । युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । युवाभि, आवाभि । तुभ्यम्, मह्यम् । युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । युवत्, आवत् । युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । युवत्, आवत् । तव, मम । युवयो, आवयो । युवाकम्, आवाकम् । युवयि, आवयि । युवयो, आवयो । युवासु, आवासु । विभक्त्यादेशादि पूर्ववत् ॥ त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमयो 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे णेश्च क्वौ लोपे त्वाद् माद् इति भवत । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिर्नेति वादिना त्वद् मद् इति भवत.। तत्र विभक्तिषु मपर्यन्तत्वाभावाद्यूयादयो न भवन्ति । अत्र रूपाणि—आदित पञ्चसु वचनेषु त्वाम् माम् इति । वृद्धिर्नेतिवादिना सुजसो शेषेलोपेन दकारलोपे त्वम्, मम् इति भवत । त्वान्, मान् । त्वाया, माया । अवृद्धिपक्षे—त्वया, मया । त्वाभ्याम्, माभ्याम् । त्वाभि, माभि । एवं 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यमि शेषेलोपे 'आतो धातो' इत्याकारलोप.। त्वाम्, माम् । त्वाभ्याम्, माभ्याम् । भ्यमादेशे पूर्ववच्छेषेलोपे त्वाभ्यम्, माभ्यम् इति भवति । पूर्ववल्लोपे, अभ्यमादेशपक्षे आल्लोपे च त्वभ्यम्, मभ्यम् इति भवति । अवृद्धिपक्षे शेषेलोपे त्वभ्यम्, मभ्यम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं न भवति । त्वत्, मत्—पूर्ववच्छेषेलोपाल्लोपौ । त्वाभ्याम्, माभ्याम् । त्वत्, मत् । त्व, म—पूर्ववच्छेषेलोपाल्लोपौ । त्वायो, मायो । अवृद्धिपक्षे त्वयो, मयो.। त्वाकम्, माकम् । त्वायि, मायि । त्वायो, मायो । अवृद्धिपक्षे—त्वयि, मयि इत्यादि । त्वासु, मासु । अत्र येषा दर्शनम् 'णौ त्वमयो परपूर्वत्वात् पूर्वमनेकाच्त्वेन टिलोपे वृद्धौ पुकि क्वौ णेर्लोपे त्वापि मापि इति भवत.' इति, तेषामपि पूर्ववत् शेषेलोपादिषु वृद्धिपक्षे यानि रूपाणि तानि द्रष्टव्यानि । ननु युष्मदस्मदोर्मान्तत्वे कथं यूयादय' प्रदर्शिता., यतस्ते 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारे विधीयन्ते, 'मपर्यन्तस्य' इति च युष्मदस्मद्भ्या वैयधिकरण्येन सम्बध्यते,

'व्यपदेशिवद्भावश्चाप्रातिपदिकेन' इति प्रतिषिध्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे मान्तयोरादेशप्रसङ्गात्, उच्यते, अत्र मान्तस्येति वचनेनाप्युक्तेऽर्थे सिद्धे परिग्रहणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिकेनेत्यस्याप्रवृत्ते, व्यपदेशिवद्भावसिद्धे.। अपरे पुनराहु —'सति शेषे पर्यन्तशब्दो वर्तते, तेन मान्तयो. युष्मदस्मदोर्यूयाद्यादेशेन न भवितव्यम्' इति, तन्मते पूर्वं 'यूयवयौ जसि' इत्यादियोगचतुष्टयस्याप्रवृत्तेर्यूयवयाद्यादेशाभाव । तत्र रूपाणि—युषम्, असम्—'ङे प्रथमयोरम्' इत्यमि 'शेषे लोप' इत्यन्तलोप । सुजसोर्द्विवचने तु 'प्रथमायाश्च द्विवचने' इत्यात्वम्—युषाम्, असाम्। चतुर्थ्येकवचने तुभ्यमह्यादेशाभावात् 'ङे प्रथमयोरम्' इत्यमि शेषेलोपे—युषम्, असम्। षष्ठ्येकवचने 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽश्' इति अशादेशे 'तवममौ ङसि' इति तवममयोरभावे शेषेलोपे युष्, अस् इति भवति। इदं च शेषेलोपप्रदर्शनं 'शेषे लोप' इत्यस्य शेषे विभक्तौ पर इत्यर्थपक्षे। यदा तु 'मात् परत्वं शेषत्वम्' इति पक्षस्तदा शेषेलोपाभावान्मकारस्य श्रवणं भवतीति युष्मम् अस्मम् इत्यादि भवति।

इति श्रीसायणेन विरचितेय

प्रत्ययान्तनामधातुवृत्ति समाप्ता।

❀ शुभ भवतु ❀

❋ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ❋

प्रथमं परिशिष्टम्

ग्रन्थाश्च ग्रन्थकर्तारः सायणेन स्मृता इमे

द्वितीयं परिशिष्टम्

इमे सायणव्याख्याता धातवः साक्षरक्रमाः ।
धातुरर्थः पाठभेदः गणः सूत्रं क्रमादिह ॥

१. 'स्थुड' इत्युचित पाठः।

तृतीयं परिशिष्टम्

धातुवृत्ताविमे तावद्व्याख्याताः सौत्रधातवः

ऋति घृणायाम्	१	स्कन्भु स्तम्भे	२
जु वेगितायां गतौ	४	स्कुन्भु धारणे	२
		स्तन्भु स्तम्भे	२
साति सुखे	३	स्तुन्भु निष्कोषणे	२

चतुर्थं परिशिष्टम्

इमे वर्णक्रमेणेह कण्ड्वादिगणधातवः

पञ्चमं परिशिष्टम्

सूचीयं नामधातूनां सहिता पृष्ठसङ्ख्यया

एवमेव णिजन्तानां धातूनां गणिरुच्यते